

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS
AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1968

XIV. ÉVF.

JANUÁR—JÚNIUS

1—2. SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

KARDOS TIBOR

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DOBOSSY LÁSZLÓ, GÁLDI LÁSZLÓ, HORÁNYI MÁTYÁS, KIRÁLY GYULA,
MÁDL ANTAL, SALLAY GÉZA, SÜPEK OTTÓ, SZENCZI MIKLÓS, TAMÁS LAJOS

E szám munkatársai: Dümmerth Dezső tud. kutató; Gál István könyvtáros; Kardos Tibor egy. tanár, az MTA lev. tagja; Radó György író, műfordító; Rév Mária egy. docens, kandidátus; Egri Péter egy. docens, kandidátus; Sós Endre főmunkatárs; Juhász László tanár, kandidátus; Scheiber Sándor főisk. tanár; Király Nina aspiráns; Richard Pražák egy. docens (Brünn); Mesterházi Márton dramaturg; Váradi-Sternberg János egy. tanár (Ungvár); Horváth Mária egy. adjunktus; Domokos Sámuel egy. docens, kandidátus; Benkő Ákos tanár; B. Jegorov egy. tanár (Leningrád); Perényi Erzsébet tanár; Benkő László főisk. tanár; Adamik Tamás tanárjelölt; Mádl Antal egy. docens, kandidátus; Balogh Anikó tanár; Vámosi Pál irodalomtörténész; Galla Endre egy. docens, kandidátus; Kretzoi Miklósné egy. tanársegéd; Erdődi József tud. kutató, kandidátus; Pogány Irén könyvtáros; Láczer István főisk. docens

SZERKESZTŐSÉG

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐK

FALUBA KÁLMÁN és SZABÓ GYŐZŐ

A Filológiai Közlöny

évenként négy füzetben kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Elfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA HIRLAPIRODÁ-nál (KHI Budapest V, József nádor tér 1. közvetlenül vagy csekk-lapon,) csekk számlaszám: egyéni 61257, közületi 61066), valamint átutalással a KHI MNB 8. egyszám-lábjára

Elfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon 111—010.

csekk számlaszám: 05,915, 111—46, MNB egyszámlaszám: 46.,

és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.

LAKITS PÁL

(1928—1968)

Hirtelen távozása a megrendülés és a valószínűtlenség erejével hatott ránk. Annyi életvággyal, alkotóképességgel megáldva, ilyen fiatalon — hiszen negyvenedik életévét sem töltötte be —, annyi tudományos reménnyel hagyni el körünket, nem mindennapi, fájdalmas és súlyos esemény. De többről van szó. Olyan embert veszítettünk benne, kollégát, barátot, akihez fogható kevés akad. Mérhetetlen türelme, kedvessége, higgadtsága, jóakarata minden tétlen, gesztusán, szaván kiütközött. Olyan hivatali elöljáró volt, aki gondjainkban és felelősségünkben osztozott.

Büszke rá az Eötvös Kollégium, amelynek egyik utolsó növendéke volt, büszkék rá tanártársai, ahol csak tanított. Szeretettel és nagy megbecsüléssel gondolnak reá a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen s a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen, ahol francia irodalomtörténeti órákat tartott, magas színvonalon, vonzóan, mindig gondolatokat keltve.

Nem kevésbé súlyos a veszteség, melyet halála a magyarországi francia tanulmányok számára okozott. Csak néhány hónappal ezelőtt jelent meg új eredményekben gazdag, eredeti s a jövőre is sokat ígérő könyvéről (a Châteline de Vergi et l'évolution de la nouvelle courtoise) meleg, elismerő bírálat, folyóiratunk lapjain. Akkor még azt hittük, hogy néhány éven belül újabb eredményeit tudjuk majd regisztrálni.

Emlékét elménkben és szívünkben egyaránt őrizzük.

*A Filológiai Közlöny
szerkesztő bizottsága*

Schiller és a formszépség eszméje

DÜMMERTH DEZSŐ

„Az Ön szellemének szemlélete — írta Schiller ismeretségük elején Goethének — váratlan világosságot vetett sok mindenre, amit nem tudtam tisztázni magamban. Több spekulatív gondolatomhoz hiányzott a tárgy, a test, és Ön a nyomára juttatott. Figyelő tekintete, amely oly csendesén és tisztán nyugszik a dolgokon, megóvja Önt a mellékútra kerülés veszélyétől, ahová éppoly könnyen visz az elmélkedés, mint az önkényes, és csak önmagának engedelmeskedő képzelőerő. Az Ön helyes ösztönében megvan mindaz, és sokkal teljesebben, amit az elemzés oly fáradságosan keres . . .”¹

Nagy jelentőségűek és elhatározó erejűek ezek a mondatok, melyekben a felismerés éppolyan zseniális, mint a tárgy, amelyre vonatkozik. Ez nem a törpe szellem hódolata a nagyság előtt, hanem az egyik zseniális alkotó csodálata a másik iránt. Schiller az ifjúság útkereső küzdelmein túljutva, élete utolsó évtizedének kezdetén és a ráció századának alkonyán eljut az értelem világosságának fényénél egy harmonikus belátásig. A korai német felvilágosodás egyoldalúan száraz, teóriákat gyártó észkultusza és a Sturm und Drang irracionális forrásokból táplálkozó, szenvedélyes lobogása és zseni-imádata mintha az ő lelkében keresné a megbékélést, a kiegyenlítődést. Egyképpen látja a hideg spekuláció és az irracionalista fantázia veszélyeit, és az alkotó művész „ösztönében” voltaképpen az emberi természet teljes harmóniáját, értelem és érzelem teremtvő együttműködését áhítozza.

Levelének további mondataiban ennek az elgondolásnak forrásait tárja fel: „Ha Ön görögnek, vagy akár csak itáliainak születik, már a dolgok legelső szemléletébe felvette volna a szükségesség formáját, s már első tapasztalataival kialakult volna Önben a nagy stílus. De mivel németnek született, és mivel így az Ön görög lelkülete ebbe az északi világba került . . . Ön, tökéletlen alakokkal körülvéve, már felszívta volt magába a vad, északi természetet, de győzedelmes, anyagán felülemelkedő lángelméje . . . felismerte ezt a hiányosságot, és kívülről, a görög természettel való megismerkedése révén megbizonyosodott róla . . . Önnek tehát még többletmunkát kellett vállalnia, mert amiképp eljutott a szemlélődéstől az elvonatkoztatásig, úgy kellett most visszafelé, a fogalmakat újra ösztönné, a gondolatokat érzelmekké változtatni, hiszen a génusz csak ezek segítségével tud teremteni.”

A mélyen átélt neohumanista érzékenység jelenik meg itt, mint a harmóniakeresés forrása. Egy soha nem létezett tökéletességű Görögország idealizált képe, mely ugyanakkor, mikor korlátként jelentkezik és a német szellemnek

¹ 1794. aug. 23. Der Briefwechsel zwischen Schiller und Goethe. (Leipzig 1955. Insel Verlag.) 1. köt. 5. A magyar szöveg Raab György fordítása.

irreális célokat tűz ki — egyúttal elindítja a művészet valóságai felé való reális igényű tájékozódást is.

A kis városállamokból álló ókori Görögország kultúrateremtő varázsereje természetszerű vigasztalást jelentett a hasonló politikai széttagoeltságban, apró fejedelemségekre osztottságban élő, és kulturális igényeket ápoló németeknek. Vigasztalás és elérendő minta volt, ugyanakkor azonban egy kisebbségi érzés forrása is, mely kínzó hiányérzet formájában jelentkezett. Schiller leveléből világosan kitűnik a németiség „vad, északi természete” fölött való szégyenkezés a görögség ellenében. S Goethe éppen azért nagy a szemében, mert ezen a német hiányosságon úrrá tudott lenni.

A görögök által megtestesített szépség felé vonzódo esztétikai öröm, s ugyanakkor az „északi természet” kínzó hiányosságának tragikum felé hajló érzése — ezzel úgy tűnik, hogy Schiller levelében előttünk állnak a német művészi magatartásnak azok az elemei, melyek a klasszicizmus harmonikusan összefoglaló kísérletei után a romantikában mint öröm és tragikum súlyos konfliktusai jelentkeznek. Ez az egymással harcban álló alapképzet Schiller esztétikai tanulmányaiban más formában is jelentkezik: mint a filozofálás és művészi alkotás, illetve a gondolkodó és az érzéki ember ellentéte. De mindez az esztétikum jegyében, a szépséghez mint elérendő ideához való viszonyításban.

Schiller az, aki a XVIII. század végén összefogja a német esztétikai gondolkodás szálait, a görögség felé vonzódo öröm ittasultságával telve, s ugyanakkor a vad, északi természet tragikus ellentétével küszködve. Ő az, aki legmesszebbre megy az ellentétek fölött való uralkodásban, de mégsem tudja megsemmisíteni azokat. Neki nem volt ugyan osztályrésze Goethe derűs biztossága a látható és tapintható valóságok világában, de ideális célkitűzésű küzdelmeiben is az emberi személyiség mélységes valóságai ködlenek fel előtte. S a következő német művész-nemzedékek számára ő készíti az utat. Filozófus és költő egyszerre, de mégis inkább költő, akinek élményi hevülete, anélkül, hogy ő maga is világosan felmérhetné, a művész magasabb társadalmi megbecsüléséhez vezető ösvényt egyengeti, az alkotás és a művészi formszépség rangjának felemelésével.

Mielőtt az ellentéteket vennénk szemügyre, először magának a forrásnak, a német szépség-fogalomnak kialakulását kell megvizsgálunk.

Szépség és forma

Meddig jutott Schiller a szépségről szóló gondolataiban?

„A szépség — írta egyik végső megfogalmazásában — tárgy ugyan számunkra, mert az elmélkedés az a feltétel, amely mellett érzetünk van róla, egyúttal azonban alanyiségünk állapota . . . Tehát *forma* ugyan, mert szemléljük, egyúttal azonban élet, mert érezzük.”²

A művészi szépség Schiller számára eszerint, ugyanakkor, mikor magának az életnek elevenségével azonosul, egyúttal szemlélésre alkalmas *forma*, vagyis „*élő alak*”, mint más helyen kijelenti: „Egy márványtömb, bár élettelen és az is marad . . . a szobrász által élő alakká lehet; egy ember, bár él és alakja van, azért még korántsem élő alak. Ehhez szükséges, hogy alakja élet, és élete alak legyen . . .”³

² Friedrich Schiller: Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einen Reihe von Briefen. Schillers Werke. Berlin—Stuttgart é. n. XII. köt. 300—301. (Deutsche National-Litteratur. 129. köt.) A magyar szövegek Szemere Samu fordításában.

³ Uo. 262.

A szépség tehát a művészi alkotásról átvihető az eleven élet valóságába. S hogy ehhez a lénységnek felismert forma fogalma vezet el, azt *Az eszmény és az élet* című költeményében általános érvennyel hirdeti:

Csak testünkön nyerhetnek hatalmat
Sors-fonó, sötét hatalmak;
Am idő nyügétől nem kötött,
Boldog lények társaként bolyongva,
Égi réten játszik, leng a *Forma*,
Istenként az istenek között.⁴

S valóban, a Schillert megelőző német esztétikai gondolkodás a forma filozófiai fogalmából kiindulva kezd tájékozódni a szépség eszméje felé.

Az Arisztotelész által bevezetett forma-fogalom öse tulajdonképpen a platóni idea, mely még az anyag fölött lebeg. Már Platónnál erős szálakkal fűződik azonban a valósághoz, mivel a szépség ideája a jóval és az igazzal szoros kapcsolatban áll.

Arisztotelész rendszerében azután az idea elhagyja az eget és leszáll az anyagba. Az anyagi létezés „entelecheiája” – lényege – lesz *forma* (ἔδος) néven. Ezzel minden anyagi és alakszerű megtestesülés alapjává, belső magjává válik. A középkorban a tomizmus rendszere tovább erősíti a lélek-forma azonosság gondolatát, melyet azonban megkülönböztet a külső alaktól, a figurától. Pedig e magyarázatban, bár senki soha nem fejtette ki, egy másik lehetőség csírája is rejlik: a lélek a saját képére alakítja az anyagot, s a forma így alakká is válhat. Forma nélkül semmi sincs, ami létezne és ami látható lenne. A szépség maga is formához tapadva jelenik meg. Legszorosabb kapcsolatban tehát a létező valósággal.

A reneszánsz Arisztotelész ellen fordul, a Descartes-tal kezdődő racionalizmus, nyomában pedig az empirizmus, részben a dualista elgondolást is megszüntetve, elveti a forma fogalmát. Arisztotelész rendszere nem is támad fel többé, de a forma fogalma a XVII. század végén ismét megjelenik.

Leibniz támasztja fel, 1695-ben készült egyik értekezésében.⁵ A szubsztanciák öntevékenységének magyarázatához veszi ismét igénybe, s ezzel a berlini, porosz udvarnál működő filozófus mintha megadná a további német fejlődés alaphangját.

A feltámadt forma fogalma ettől kezdve fejlődni kezd. Előbb még Wolff epigon-tevékenysége, a száraz magyarázatok kora következik ugyan a kis fejedelmi udvarok milieu-jében, de az újra megtalált fogalom most már megállás nélkül vezet a szépség új észrevevéséhez.

Baumgarten, az esztétika tudományának első művelője beszél először a szépségről.⁶ A hang még a racionalista tudós hangja, de már felveti az összes problémákat, melyek a tárggyal kapcsolatban adódnak. Beszél a szellemi és az érzéki dolgok különbségéről, az általános és az egyedi rangjáról, valamint a tudomány és a művészet feladatairól. Még egyszer, utoljára összefoglal minden hagyományszerű, pusztán racionalista vélekedést, mely a művészet magas-

⁴ Nemes Nagy Ágnes fordításában.

⁵ Gottfried Wilhelm Leibniz: *Système nouveau de la nature*. 1695. n. 3.

⁶ Alexander Baumgarten: *Aesthetika*. Frankfurt 1750.

rendűségének elismerését gátolta. Kijelenti, hogy az egyedi dolgok az „alsó megismerés” körébe tartoznak, szemben a magasabb rendű, általános fogalmakkal. A költői megismerést -- bár védelmébe igyekszik venni -- mint „rendezetlen” és „zavarosat” emlegeti. De megpillant valamit az életteljesség vonatkozásából is, mikor azt mondja, hogy „a tudatlanság sötétségéből a költők rendezetlen, de eleven képei segítségével juthatunk el a világosságra”.⁷

Az általánosság, az egyetemesség túlzott, hagyományyszerűen öröklött tisztelete azonban még mindig gátolja az egyéni vonatkozások felé forduló, nagyobb figyelmet.

Winckelmann, aki már nemcsak elvont gondolkodó, hanem magukon a művészi alkotásokon szemlélődve elemzi a szépséget a görög szobrokról értekezve, szintén úgy hiszi, hogy az általános, a tipikus magasabb rangot ad a szépségnek. Ezért mondja, hogy az igazi szépség olyan, mint a forrás tiszta vize, melynek alig van íze: minél kevesebb az egyéni tulajdonsága. Csak az egyetemesben részesedik. Ebből következik -- bár nem mindig nyilatkozik egyöntetűen a kérdésben --, hogy művészi ideálja az abszolút nyugalom. A kifejezés és a mozgás árt a szépségnek.⁸

Innét van, hogy a német neohumanizmus, miközben azt hiszi, hogy a görögség szellemét támasztja fel a maga igazi valójában, voltaképpen egy sajátos, racionalista ízű szépség-eszményt alakít ki, mely a fenséges nyugalom félreértett attitűdjével egy kifejezéstenlen, íztelen klasszicizmust igyekszik létrehozni. Pedantériája a kifejezés, a mozgás és az egyéniség száműzésével magának az életnek elevenségét kerüli el.

Pedig a görög művészet a mozgásnak, a ritmusnak, az életeleven vonalvezetésnek éppoly mestere volt, mint a fenségnek, nyugalomnak és harmóniának. Tökéletessége éppen abban rejlett, hogy a szépségnek mindkét alkotóelemét birtokolta. Á tipikusra, az általánosra mutató harmónia egyetemes érvényessége mellett ráébredt az egyéniben rejlő külön sajátosságokra is, éppen a mozgás ritmusa révén. A görög művészet nemcsak az álló, megkövesült formák, oszlopsorok, timpanonok és szenvedélytelen nyugalommal ábrázolt figurák bölcsője volt, hanem a zenéé és a táncé is, mely az életeleven emberi mozgást jelentette. Ez pedig az egyetemes és általános mellett az egyedi, a személyiség előtérbe nyomulását hirdette.

A neohumanizmus tehát voltaképpen a félreértett harmonikus nyugalom, a mozdulatlanok és kifejezéstenlennek ítélt általános eszményítésén, idealizálásán alapszik. S valóban, a korszak képzőművészetére, festészetére és szobrászatára is ez a merev, minden egyéniséget száműző felfogás nyomta rá bélyegét.

A felvilágosodás azonban nemcsak a rációt, hanem az érzelmeket is befolyásolta. Az új érzékenységnek nevezett angol eredetű, majd Rousseau által általánosan elterjedt és a szentimentalizmusba torkolló áramlat ellenkező oldalról egészítette ki a század szellemének jelenségeit. Eddig csupán úgy fogták fel, hogy felmelegítette az érzelmeket és végső soron érzékeny könnyeket fakasztott. Pedig az áramlat voltaképpen nem a szentimentális regény megjelenésével vette kezdetét. Filozófiai előkészítését az angol empirizmusban találjuk meg.

Az empirizmusból fejlődött ki ugyanis a nagyobb figyelem és megbecsülés az egyedi valóságok iránt. Következésképpen az egyes ember, a személyiség

⁷ Uo. I. 6. §.

⁸ *Johann Joachim Winckelmann: Geschichte der Kunst des Altertums. Weimar 1964. 129—131.*

iránt is. A racionalizmussal ellentétes filozófiai irány kiszámíthatatlan utakra vitte a gondolkodást a tapasztalat elsődlegességének hirdetésével.

Így történhetett, hogy a Locke nyomában fellépő angol bölcselkedők, akik a szépséggel és a művészettel foglalkoztak, a matematikai-logikai gondolkodás racionalista érdeklődése helyett a *látás* felé mutató képzelet, a tapasztalás, az érzékelés nyomában kelő fantázia felé fordultak. Addison a „képzelet örömeiről” szóló értekezésében egyenesen azt mondja, hogy „a látás a legtökéletesebb és legélvezetesebb érzékünk”.

Azok, akik matematikai számítás helyett inkább tapasztalni, látni akarnak, a szépségből sem elsősorban a logikát és a szabályok általános rendszerét, hanem az alaki megtestesülésben nyilvánkozó forma egyedi sajátosságait veszik észre.

Shaftesbury nézeteiben valóban ez a látható formák iránti érdeklődés tűnik fel, mely már egy újabb, idealisztikus irányba mutató áttétellel, platonikus elemekkel színeződik. Szerinte a művészet élvezőjének a formák esztétikai lépcsőjén kell felfelé emelkednie.⁹

Először meg kell szeretni a holt formákat, azokat, melyeket a természet vagy az emberi kéz formált meg. Másodszor azokat a formákat, melyek maguk is formálnak, vagyis az embert magát. Ezen az úton a szép, jó és igaz végső forrásaihoz jutunk, akárcsak Plátón bölcselkedésében.

Az angol gondolkodók eszméi, bár nem maradnak az empirizmus határai között, hanem a platonizmus felújításán keresztül idealista, irracionalista és misztikus tájakra is elvezetnek, ugyanakkor a környező valóság, az emberi együttélés, a társadalom felé is tájékozódást mutatnak. Bizonyítva, hogy a szépség alaki megtestesülése felé forduló figyelem nemcsak irracionalista vonatkozásokat jelenthet, hanem figyelmet a környező, látható-tapintható valóság iránt is, éppen a forma és az egyediség nagyobb megbecsülése révén.

Ezért nem meglepő, hogy az angolok esztétikai nézeteiben csakhamar felbukkan a szépség összekapcsolása a szociális ösztönrel. „A szépséget szociális sajátságnak tartom — írta Burke —, mert amikor nők és férfiak, valamint egyes állatok látása örömet és gyönyörűséget szerez nekünk . . . a gyengédség és szeretet érzése is felébred bennünk irányukban . . .”¹⁰

Shaftesbury pedig egyrészt a művészi ihlet isteni eredetét vallja és az irracionális jellegű zseni-elmélet felébresztője lesz, másrészt a művészetek kedvező helyzetét Angliában a politikai szabadsággal és az ipar fejlődésével hozza szoros összefüggésbe.¹¹

A német szellemi fejlődés nem jut ilyen messzire, de az egyedi vonatkozások nagyobb megbecsülése felé vezető irányvonal itt is megjelenik. Leibniz mikrokozmosz-elmélete voltaképpen Cusanus és Giordano Bruno reneszánsz filozófiájának felújítása, melyben az egyedinek rangját éppen az adja meg, hogy visszatükrözi a maga sajátos, megismételhetetlen módján az egész univerzumot.

Az általános, elvont fogalmakhoz fűződő, még az ókorban és középkorban gyökerező egyoldalú tisztelet lazulását mutatja ez a folyamat, mely oda

⁹ Joseph Addison (1672—1719): *Pleasures of the Imagination*. Addison Works. New York 1854. II. vol. 411—412. — Shaftesbury: *Advice to an Author*, 1710. Several Letters Written by a Noble Lord to a Young Man at the University. London 1716. 30.

¹⁰ Edmund Burke (1729—1797): *A Philosophical Inquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*. London 1823. 127.

¹¹ Shaftesbury: *Second Characters*. Cambridge 1914. 22—23.

vezet, hogy a gondolkodás elismeri: nem csupán egy matematikai képlet lehet szép, hanem az egyes ember, az univerzumot tükröző mikrokozmosz formája is.

Baumgarten, akinek számára az egyedi dolgok még az „alsó megismerés” régiójában vannak, és Schiller között, aki az élő alak egyedi valóságát megpillantja, még ott áll a német idealizmus rendszerének nagy összefoglalója: Kant, aki már az angol forrásokból is merít. Az esztétika tudományát ő fejti ki részletesen. Kant gondolkodásában jelenik meg a szépségnek és a formának összekapcsolása a tetszéssel: szép az, ami érdek nélkül, *tisztán formája szerint tetszik*.¹²

A mozgás

A szépség felé azonban más irányból is vezetett út. Schiller, bármily sokat is vesz át Kanttól, egyéni módon teszi, és véleménye kialakításában nem ő az egyetlen forrása. A harmónia és az állandóság nyugalma, melyet Kant — egyebekben hagyományszerűen — a formával összekapcsolt, csak egyik pillére a szépségnek. Az európai szépség-eszme fejlődésében ugyanakkor, mikor a német felfogás Winckelmann nyomán az „íztelenséget” és „kifejezéstelenséget” keresi, másfajta igények is jelentkeznek.

Ez a másfajta igény nem más, mint éppen a félreértett görög ideál ellentéte: a kifejezés képességének keresése a mozgásban, és annak érzelmi vetületében, a szenvedélyek hullámozásában. Ez megint olyan vonás volt, mely az egy-szeri, a megismételhetetlen egyedi, különleges sajátosságok s ezen keresztül a személyiség nagyobb megbecsüléséhez vezetett. A gyökereket itt is az angol empirizmus szellemében találjuk.

A szépségtől és a szenvedélytől elválaszthatatlan a mozgás. Hume azt írja a szépség élvezéséről szólva, hogy a mozgás gyorsaságát és az érzések melegségét kívánjuk, mert mindez bizonyos magaslatra emeli hangulatunkat.¹³

A franciák még jobban elmélyednek ebben a felismerésben. Dubos ugyanakkor, mikor a mozgás és a művészet szoros összefüggéséről beszél, az érzelmek megrendítő erejének szükségességét hangsúlyozza.¹⁴ Dufresnoy és Piles pedig már szépség és mozgás részletes elemzésébe bocsátkozva azt írják, hogy a báj folyamatos, hullám formájú kígyóvonalakból áll.

Mindez arra figyelmeztet, hogy a francia művészetelmélet nem csupán azt a merev racionalizmust őrizte, mely ellen Lessing annyira küzdött. A Boileau-féle iskolának már Lessing születése idején kialakult egy olyan ellentéte — ha kifejezett iskolát nem is csinált —, mely a német elmélkedés számára idegen maradt. De a franciáknál nem is foglalta ezeket a gondolatokat rendszerbe senki: ezek az elszórt vélekedések már egy meglevő, művészi gyakorlat tükröződései voltak, mely elsősorban a festészet vonalkultuszában és ritmikus hullámozgásában érvényesült. A franciák már csinálták tehát, minden filozófia nélkül azt, amely felé a német bölcsekedés Schiller gondolataival tette meg az első lépéseket.¹⁵

A mozgó szépség — a báj — észrevése oldja fel tulajdonképpen a fogalomalkotás merevségeit, s dönti le az utolsó korlátokat is az „élő alak” megpillantása felé vezető úton.

¹² Immanuel Kant: Kritik der Urteilkraft. Berlin—Libau 1790. 10—17. §.

¹³ David Hume: Essays Moral, Political and Literary. London 1898.

¹⁴ Jean Bapt. Dubos: Reflexions critiques sur la poésie et sur la peinture. Paris 1719. I. köt. 199.

¹⁵ Fr. Schiller: Über Anmut und Würde. Schillers Werke. I. m. 59—114.

Kant, a barokk kor racionalizmusát és dagályos pompája örökét folytatva, a szépséggel kapcsolatban még kizárólag csak a fenségről és méltóságról elmélkedik, melyekről meg is mondja, hogy nem szükségszerű alakban való megtestesülésük. Schiller képzeletvilágában is középponti helyet foglal el a fenség, de behatóan értekezik ugyanakkor a bájról is, melyről megmondja, hogy csak élő alak sajátossága lehet. Schiller művész-ösztöne tehát voltaképpen a mozgás modern irányvonalával keresi az összeköttetést, harmóniára való törekvése azonban nem engedi, hogy az empiristákkal azonosítsa magát.

Az öröm

A formában való gyönyörködés gondolata természetszerűleg állított előtérbe egy újabb gondolatot is: a szellemi és az érzéki való megkülönböztetését.

Hiszen Baumgartennél a szépségre még azért vetődött a gyanú árnyéka, mert a ráció az alsóbbrendű megismerés, az érzékek birodalmába utalta. Pontosabb meghatározással: csupán a formszépség számított ilyen alantasabb régiókba, melynek egyedi megtestesülése a műalkotásokban volt. A szépség egyetemes fogalma továbbra is őrizte Arisztotelész és a skolasztika óta előkelő rangját. Csakhogy ez a rang oly előkelő volt, hogy elvontságában és szellemi fölényében a művészet gyakorlatától, magától a műalkotástól egészen elszakadt. Helyette a teológia és a filozófia sajátította ki a pusztá elmélkedés számára.

Ezért volt rendkívül fontos, hogy mikor Kant idealista rendszerében, Swedenborg miszticista-spiritiszta írásainak hatására újból előtérbe került szellemiség és érzékiség különbsége, a művészet „alsóbbrendű” vonatkozásainak hirdetése megszűnt. Kant filozófiájában a szépség már mint az érzékiség feletti hatalom jelenik meg, felújítva a régi, platonikus vonatkozásokat a jósággal való szoros kapcsolatával. A szépséget Kant azzal menti ki az „érzékiség alvilágából”, hogy az erkölcsi jó szimbólumául tekinti.¹⁶

A formszépséget azonban ő is kevesebbre becsüli az alaktalan tárgyon is előmlő szépségnél, melyet fenségesnek nevez.¹⁷ Az alaktalanság úgy jelenik meg a gondolatban, mint a határtalanság, a végtelenség, szemben a körülhatárolt, végesnek felfogott alakkal, végső fokon a formával. Ezzel a megkülönböztetéssel Kant, mint igazi filozófus, megint csak az elvont általánosság tiszteletéhez kanyarodik vissza.

De jelentős eredmény volt már az is, hogy az erkölcsiség magasrendű birodalmába a formszépséget egyáltalán beengedte. Ezzel széles kapukat tárt a művészet rangemeléséhez.

Mindebből a művészet számára vonatkozó tanulságokat Schiller vonja le. Kant rendszerében hidat fedezett fel a szellemi és érzéki való összekapcsolásához. S ez a maga-alkotta híd lett végül is segítségére abban, hogy gondolkodása az idealista elvonatkoztatásoktól egyre inkább közeledjék a testet öltő valóságok reális világa felé.

„Az embernek nem kell menekülnie az anyagtól, hogy szellemnek bizonyuljon” — írta az *Estétikai levelek* egyik végső tanulságaként.¹⁸ Megállapításaiban a szépség-probléma harmóniára törekvő megoldása tűnik elő: a szépség

¹⁶ Kant i. m. 59. §.

¹⁷ Uo. 25—27. §.

¹⁸ Schillers Werke, i. h. 301.

egyaránt tartozik a szellemi és az érzéki világhoz, mint ahogy az ember is ennek a két birodalomnak tartozéka.

Kant kettéhasította a szépség fogalmát. Egyik részét fenségesnek nevezte és a végtelenséggel, illetve az általánossal hozta kapcsolatba. A másikat jelölte csak tulajdonképpen „szép”-nek, ezt pedig a formához kötve a korlátozottsággal jegyezte el.

Schiller, aki éppen a filozófiának ilyen részekre daraboló és semmit sem adó természetére haragudott, és a gyakorlat: a művészi alkotás oldaláról indult a szépség-eszme felé, nem tűrhette ezt a merev szétválasztást. Ideális színezetű, de ugyanakkor reális igényű gondolkodásában a szépség egységét igyekezett helyreállítani. Mégpedig úgy, hogy a fenségesnek a végtelennel adományozott magasabb rang a formaszépséget is megillessen.

Ezért írta a szépségről, hogy „forma ugyan, mert szemléljük, egyúttal azonban élet, mert érezzük . . . S éppen, mert egyszerre mind a kettő, számunkra győzedelmes bizonyítéka annak, hogy a passzivitás semmiképp sem zárja ki a cselekvést, az anyag a formát, a korlátozottság a végtelent . . . Mint-hogy a szépség, vagyis az esztétikai egység élvezetében valóságos egyesítése és kicséréselése meg végbe az anyagnak a formával, a passzivitásnak a cselekvéssel, ezért épp ezzel be van bizonyítva a két természet összeegyeztethetősége, a végtelen megvalósíthatósága a végességben, tehát a legfenségebb emberség lehetősége . . .¹⁹

Mert Schillernél végső fokon minden elmélkedés az *emberre* vonatkozik. Az ember eleven alakjára, szellemi és érzéki részére egyaránt, felkeltve egyediségében a személyiség rangját, hogy annál tudatosabban illeszkedhessék bele az ideálisan elgondolt társadalomba, az esztétikai állam közösségébe. S ebben az „emberszabású” gondolkodásban lesz a görögökhöz a legigazabban hasonló. A szépséghez, mint egyetlen megoldáshoz fűződő öröm nem az egyén elzárkózó, elvonatkozó elefántesonttornyába vezeti, hanem éppen ellenkezőleg, az emberekkel való testvériesülés felé. Ez a magasabb rendű általános, ez az igazi emberi közösség azonban csak a felébredt személyiségek láncolatában jöhet létre. (A „személyiség” kifejezést nem használja, nála ezt az „esztétikai ember” elnevezés pótolja.)

Mintha csak a francia forradalom politikai jelszava csengene előre a híres *Öröm-ódában*, melyet még 1785-ben, a forradalom előtt írt, de az emberiséggel való boldog ölelkezés képében az egyenlőség, szabadság, testvériség érzéseit idézi fel.

Gyűlj ki égi szikra lángja,
Szent öröm, te drága, szép!
Bűvkörödbe, ég leánya,
Ittas szívünk vágyva lép.
Újra fonjuk szent kötésed,
Mit szokásunk szétszabott,
Egy-testvér lesz minden ember,
Hol te szárnyad nyugtatod . . .

Schiller szépség-filozófiájának legnagyobb tette az volt, hogy művésznek bizonyult ott, ahol mint filozófus lépett fel. Csak ezzel a művészetben gyökerező

¹⁹ Uo.

szemlélettel, ezzel az örömtias, élményt adó szenvedéllyel bizonyíthatta be, hogy a formaszépség nem alábbvaló az alaktalanságnál, az elvonatkozásnál, az általánosnál.

A tragédia

A német szépség-fogalom tehát, hullámozó ellentmondásokon keresztül, de az alakszerű megtestesülés irányában fejlődött, a forma fogalmán keresztül az egyetemestől az egyedi, ezen keresztül pedig a személyiség felébredése felé.

Az ellentmondás ebben a filozófiai és irodalmi fejlődésben azonban az volt, hogy a neohumanista ideál továbbra is a mozdulatlan szépség íztelen általánossága maradt, a görögség félreértett „nyugalmas harmóniája”. Ez a gondolat nem volt más, mint a németiségnek, a Schiller által emlegetett „vad, északi természet”-nek kisebbségi érzésből eredő öncsalása. A nyugalomban olyan tulajdonságot akart tisztelni, melyet magából hiányzóknak érzett.

Másrészt viszont ennek a Winckelmann-féle íztelen harmóniának társadalmi vetülete is volt. Az új érzékenység szentimentális, a polgárság megerősödését hozó századának eszménye jelent meg benne. Nem a mozgás forradalmi változását óhajtó, polgári szárnyé, hanem inkább a nyugalmat és mozdulatlanságot áhító, nyárspolgár-érmességé.

S ezt a szemléletet örökbe kapják a fejlődést elindító és továbbvivő alkotók is. Olyanok is, akik nyűgnek érzik, de mivel görög hagyománynak vélik, s nem ismerik fel benne az egyoldalúságot, elfogadják.

Lessing fáradságosan bizonyítgatja a mozgást és lendületet árasztó Laokoon-szoborcsoport szenvedélytelen nyugalrát, hogy Winckelmann tévedéséhez hí maradhasson.²⁰ Ugyanakkor, mikor — mint láttuk — Angliában és Franciaországban már egy nemzedékkel korábban, éppen Lessing születése idején a mozgás és művészet szoros összefüggéséről beszélnek.

A francia Dubos-t a mozgás jelentőségére való ráébredés már a XVIII. század elején elvezeti az érmek mozgásához: a tragikus megrendülés fontosságának észrevezéséhez a művészetben. „Az érdemi megaköltőnevet — írja —, aki megindító cselekményt mutat be.” Majd így folytatja: „Az a legnagyobb művész, aki annyira megindít bennünket, hogy elszomorodunk . . . A tragédia megindítóbb a komédiánál, mert a valóságban a tragikus események felülmúlják az élet komikus jelenségeit.” S végül, végső eredményként ezt mondja ki: „A művészetben a valóságosság bűvöl el bennünket.”²¹

Ennek megfelelően az allegorizáló, szimbolizáló művészeti megoldásokat nem tartja kielégítőeknek éppen a valóságtól való elvonatkozásuk miatt. A német újhumanizmus viszont még csaknem száz évvel később is fontos szerepet juttat művészetében ezeknek a valóságtól elvonatkozó, mesterkelt ábrázolási módoknak.

A francia szellem tehát a mozgás megismerésén keresztül hamarabb került érintkezésbe az eleven valósággal. De hamarabb ismerte fel a megrendülés, a tragikum művészi fontosságát is. A mozgás az érmek hullámozásán, a megrendülésen keresztül egyenes úton visz a szenvedélyek viharzásáig.

Lessing fejtegetései a tragédiáról haladást jelentettek a Boileau iskolájában gyökerező, francia tragédiaelmélethez képest. De az is bizonyos, hogy

²⁰ Gotthold Ephraim Lessing: Laokoon. Berlin 1766.

²¹ Dubos: i. m. I. köt. 380.

Lessingnél minden a teória, a pusztá elmélkedés jegyében áll. A megrendülést valójában nem ismeri, nincs is erre való igénye, mint a felvilágosult kor igazi gyermekének. Még akkor sem, amikor Arisztotelész nyomán a tragédia keltette félelemtől és részvételtől elmélkedik.

A tragédia keltette részvétet két együtt rezgő húrhoz hasonlítja, egy, Moses Mendelssohnhoz szóló, korai levelében.²² Itt arról beszél, hogy a fájdalmas behatásra megrendülő húrral a másik húr már fájdalom nélkül rezeg együtt. S e fájdalom nélküli rezgés kellemes. Ez a kellemes együttrezgés nem más, mint a szentimentális lirizmus melankóliája, melyben „a szomorúság is, mint érzélem, kellemes”. Ezt a felszínes, nyárszolgár ízű érzelmeket mély szakadék választja el a megrendüléstől, az igazi részvételtől és félelemtől, melyre Arisztotelész is gondolt, s melynek hatásától az egész emberi lélek megváltozását, tisztulását remélte.²³

Schiller a tragédia megjelenését a fenséggel és a méltósággal kapcsolja össze. A tragédia szerinte arra szolgál, hogy a fenség és a méltóság mivoltát ismerjük meg és éljük át. Minden tragikus művészet két alappillére: a szenvedő természet és a szenvedésben való erkölcsi függetlenség ábrázolása.²⁴

Észrevehető, hogy itt Kant gondolatát viszi tovább, az „erkölcsi jó és a szép” összekapcsolásával, de egyéni módon. Mikor erkölcsi függetlenségről beszél a szenvedésben, voltaképpen az öntudatára ébredő embernek nagyszerű, személyes tulajdonságáról, a *szabadságról* tesz vallomást.

Schillernél a tragikum hősi küzdelme nem egyéb, mint alkalom az emberi személyes szabadság bebizonyítására. Ez a gondolat pedig, szenvedésen és bukáson keresztül, megint csak az öröm ittasultságához vezet, az egyenlőség, testvériség, szabadság világához. De mindez a szépséggel való legszorosabb összefüggésben. Mert a tragédia eszerint az emberi szabadság erkölcsi javán keresztül a szépség diadala.

Ez az új megvilágítás szükségszerűen összefügg Schiller esztétikai tanulmányainak végső kicsengésével, mikor az „esztétikai ember” neveléséről beszél. Egy hős-alkotási igény bontakozik ki itt, egy olyan hősé, aki vállalja a tragikus szabadságküzdelmet, mely a szépséget viszi diadalra. S itt kapcsolódik be a hős-eszmén keresztül a zseni-probléma is. Hiszen az öröm ittasultságát ismerő és a tragikus küzdelmet vállaló, igazi, esztétikai hős mindenekelőtt maga az alkotó művész.

„Aki nem merészkedik túl a valóságon, sohasem hódítja meg az igazságot” — mondja legérettebb, művészetről szóló tanulmányában, az *Esztétikai levelekben*.²⁵ S lényegében ehhez a gondolathoz kapcsolódik, mikor tanulmánya végén kibontakoztatja az igazi alkotó, az ideális művész alakját, akit a tökéletes emberségnek kell morális-pedagógiai úton létrehozni:

„A művész kétségtelenül korának gyermeke, de számára baj, ha egyszerűsmind neveltje vagy éppenséggel kedveltje. Egy jótékony istenség szakítsa el a csecsemőt idejekorán anyja keblétől, táplálja egy jobb kor tejével, s engedje távoli görög ég alatt nagykorúvá érni. Ha azután nagykorúvá érett, akkor — mint idegen alak — térjen vissza századába, de nem, hogy megörvendeztesse

²² 1757. febr. 2. Lessings Briefwechsel mit Mendelssohn und Nicolai über das Trauerspiel. Leipzig 1910. 100.

²³ *Aristoteles*: Poetika. Bp. 1963. 16.

²⁴ *Reinhard Buchwald*: Schiller. Wiesbaden 1954. II. köt. 185.

²⁵ Schillers Werke, 249.

jelenségével, hanem félelmesen, mint Agamemnón fia, hogy megtisztítsa . . .”²⁶

Mindez mutatja Schiller szembenállását kora valóságával. De mutatja azt is, hogy elképzelésében a művész tulajdonképpen forradalmi változást indító hős, aki azért nem fogadja el századának valóságát, mert szabad megnyilvánulásaiban korlátozza. A valóságon túllépő igény az igazság érdekében: ez nem más, mint egy még igazabb valóságra való szomjazás.

A szentimentalizmus

Mégis, mindezek ellenére, az idealizmus bűvköre mintha megállítaná Schillert útjában.

Felfogásából ugyanis nemcsak a fent elmondottak elemezhetők ki, hanem egy ellenkező sajátosság is, mely arra figyelmeztet bennünket, hogy az „élő alakhoz” való közeledést súlyos béklyók, a német szépségfelfogásból örökölt hagyományok és egyéni sajátosságok kötötték meg.

Ha figyelmesen megvizsgáljuk mindenáron való kiegyensúlyozásra, harmóniára való törekvését, mellyel az „élő alak” eszméjében szellem és anyag, forma és élet ellentéteit igyekszik összekapcsolni, gondolkodása mélyén sajátos, és az egész német újhumanista felfogásra igen jellemző egyoldalúságot fedezhetünk fel.

Az *Esztétikai levelek*ben így tesz bizonyosságot harmóniakereséséről: „Az ember, mint tudjuk, sem nem kizárólagosan anyag, sem nem kizárólagosan szellem. A szépség tehát, mint emberségének megvalósulása, nem lehet sem kizárólag pusztá élet — amint éles eszű megfigyelők állítják, akik túl szorosan a tapasztalat tanúságaihoz tartották magukat . . . —, sem pedig kizárólagosan pusztá alak — amint spekulatív világbölcsek ítélkeztek, akik túl messzire távolodtak a tapasztalattól . . . Pusztá létté Burke teszi a szépséget . . . Pusztá alakká, amennyire tudom, a dogmatikus rendszer minden híve . . . a művészek közül Raphael Mengs . . .”²⁷

Néhány sorral e pártatlan, és mindkét szélsőséget egyaránt kritizáló mondatai után azonban a görög művészetfelfogásról a következőket írja: „. . . a tétlenséget és közömbösséget tették az istenek irigyelt sorsává . . . Lelkesítve ettől a szellemtől, eszményük arcvonásaiból kitörölték az *akarat* (értsd: a vágy, a kifejezés) minden nyomát is, vagy helyesebben felismerhetetlenné tették mind a kettőt, mert a legbensőségesebb kötelékben tudták összekapcsolni.”

Ez nem más, mint a Winckelmann által felállított íztelen-kifejezéstelen, érzelemmentes szépség-eszmény váratlan felbukkanása. Észrevehető ugyan, hogy Schiller küzd ellene, mert pár sorral később a Ludovisi Hera szobrának szemlélésével kapcsolatban a mozgást összeköti a harmóniával: „. . . egyszerre vagyunk a legnagyobb nyugalom és a legnagyobb mozgás állapotában, s létrejön az a csodálatos meghatottság, amelyre az értelemnek nincs fogalma és a nyelvnek nincs szava.”²⁸

A mozgás elvéből levonható következtetéseket azonban hiába keresnénk. Schiller nem osztja a mozgás elvéből következő érzelemhullámlás, szenvedély és megrendülés legmagasabb rangját a művészi élményben, hanem kifejezet-

²⁶ Uo. 241.

²⁷ Uo. (Burke és Mengs említése jegyzetben.)

²⁸ Uo.

ten a szenvedély ellen nyilatkozik. „Abban áll . . . a mester tulajdonképpeni művészi titka — írja —, hogy az anyagot legyőzi a forma által . . . A néző és hallgató lelkének teljesen szabadnak és sértetlennek kell maradnia, tisztán és tökéletesen kell kikerülnie a művész varázsköréből . . . Az indulat művészetei, például a tragédia, nem bizonyítanak ez ellen, mert először is nem egészen szabad művészetek . . . aztán pedig . . . annál tökéletesebbek, minél jobban kímélik a lelki szabadságot az indulat leghevesebb viharaiiban is. Van szép művészete a szenvedélynek; de *szép szenvedélyes művészet: ellentmondás, mert a szépek elmaradhatatlan hatása a szenvedélyektől való mentesség.*”²⁹

Ez a kijelentés, melyet más összefüggésben a tragédiával kapcsolatban a naiv és szentimentális költészetéről szóló tanulmányában is megismétel,³⁰ elárulja, hogy a pártatlanságra és kétoldalú kritikára törekvő Schiller a döntő pillanatban mégiscsak a racionalizmus oldalán maradt. Azon a szemléleten, mely nemcsak a rossz szenvedélyek viharzását nézte aggodalommal, hanem amely mindenfajta szenvedélyben, elragadtatásban, sőt tragikus megrendülésben valami alacsonyabb rendűt látott a józan határok közé szorított ráció birodalmánál.

Schiller nem lép ki a német hagyományok köréből. Szublimálva, feloldva, végtelen finomságokkal gazdagítva fejt ki a szépség mivoltát, de lelkének egy tudatalatti, titkos redőjében öröklődött az egyoldalúan száraz racionalista Baumgarten gyanakvása az érzelmek „alsóbbrendű” világáról, és Winckelmann ideája, hogy a kifejezés és a mozgás árt a szépségnek.

Winckelman-nal még inkább összekapcsolja az a tény, hogy Schiller görög-szimpátiája is képzőművészeti ihletődés elsősorban és csak másodsorban irodalmi. A görög istenszobrok „derűs nyugalma” és „akarat nélküli közönye” látszott előtte a művészet csúcsának, és nem a görög tragédia érzelmi vihart keltő, megrendítő ereje.

Pedig a képzőművészeti ideált követve is talált volna számos példát szenvedélyt vagy heves mozgást kifejező alkotásokra a görög szobrászatban, nem is beszélve a vázarázok lüktető ritmusú, mozgó figuráiról.

S bár maga Schiller, mint a formakultusz „dogmatikus” hívét emlegeti Raphael Mengset, a szenvedélymentesség eszméjével ő is ehhez az irányzathoz közeledik. Mengs, akit kora legnagyobb német festőjének tartottak, valóban az íztelenség és kifejezéstelenség szellemében, üres bábukra emlékeztető, merev figurákat fest, nehogy mozgással vagy szenvedéllyel „elrontsa” a kötelező közömbösséget. Ez a festésmód egész iskolát csinált, elsorvasztva Dürer és Hans Baldung Grien nemzetének ábrázolóképességét. Idáig vezetett a görög szellem félreértése. Míg a mozgás és kifejezés igénye Franciaországban Watteau nyomában az európai festészet új, nagyszerű korszakát hívta életre.

Egyfajta idealisztikus célkitűzés miatt volt mindez, mely a mozgás és az érzésvilág hullámlásának, a szenvedélynek kikapcsolásával remélte elérni eszményét, egy „tisztá”, valójában érzelemmentes, pusztán gondolati nyugalmat. S nem vette észre, hogy ebből a szép, logikai elrendezésből éppen az eleven élet marad ki.

Schiller maga az, aki erről vall, mikor tanulmányában a naivnak nevezett realista és a szentimentálisnak mondott idealista költőtípusokat összehason-

²⁹ Uo.

³⁰ Fr. Schiller: Über naive und sentimentalische Dichtung. Schillers Werke, i. m. 374. A magyar szövegek Szemere Samu fordításában.

lítja. Igaz, itt is harmóniára törekszik, sem egyik, sem másik kizárólagossága mellett nem tör lándzsát, hanem a kettő együttes megnyilvánulását hirdeti tökéletesnek. Soraiból azonban az is kiolvasható, hogy ilyen együttest a valóságban nem ismer. Mondanivalójához mélyen az életből merítette az anyagot, s nem kétséges, hogy írásában a realista Goethe és az idealista Schiller néz szembe egymással.

A naiv-realista költőtípusról így ír: „A naiv költészetet a természet kegyének neveztem, hogy emlékeztessenek arra: az elmélkedésnek nincsen része benne. Szerencsés találat a naiv költészet; nem szorul javításra, ha sikerül, de nem is lehet javítani, ha elhibázzák. Az *érzésben* játszódik le a naiv zseni egész műve; abban van erőssége és határa . . . A naiv zseni . . . olyan függésben van a tapasztalattól, amelyet a szentimentális nem ismer.”³¹

Aztán így folytatja: „Legjobban úgy jutunk el az ellentét igaz fogalmához, ha . . . mind a naiv, mind a szentimentális jellegtől elválasztjuk azt, ami mindkettőben poétikus. A naiv jellegből ekkor nem marad más, mint . . . józan, megfigyelő szellem és szilárd ragaszkodás az érzékek egyforma tanúságához, gyakorlati szempontból pedig lemondó magát-alávetés a természet szükség-szerűségének. A szentimentális jellegből nem marad más, mint nyugtalan, spekulációs szellem, amely minden megismerésben a feltétlenre törekszik, gyakorlati szempontból pedig morális rigorizmus . . .”

A szentimentalizmus spekulációs szellemét így magyarázza:

„Az eszme szerint a nemesedés mindig a végtelenbe megy, mert az ész nem köti magát követelményeiben az érzéki világ szükségsszerű korlátaival (ellentétben a realistával), s nem áll meg előbb, csak az abszolút tökéletesnél. Semmi sem tudja kielégíteni, aminél magasabbat lehet gondolni; szigorú ítélőszéke előtt a véges természetnek semmiféle szükséglete nem szolgál mentségül, nem ismer el más határokat, mint a gondolatéit, a gondolatról pedig tudjuk, hogy túlszárnyal a tér és idő minden határán. A nemesedésnek ilyen eszményét tehát, amelyet az ész rajzol elő tiszta törvényhozásában, a költő éppoly kevésbé tűzheti ki céljául, mint a felüdülésnek azt az alantas eszményét, melyet az érzékiség állít fel, mert a költőnek az emberiséget minden esetleges korláttól meg kell ugyan szabadítania, de anélkül, hogy megszüntetné fogalmát és eltolná szükségsszerű határait.”

E tárgyilagosságra törekvő ítéletről is kiviláglik a jellegzetesen idealista elgondolás. Az érzékek világát Schiller eleve alantasabbnak és korlátozottabbnak tartja a pusztá ráció világánál, és az idealizmus fogyatékoságát csak a határon való túllépésben látja. Arra nem gondol, hogy a pusztá ráció még legfellebbezőbb gondolataiban sem juthat el a „végtelenhez”, csupán egy másfajta korlátot választ. Mint ahogy azt sem veszi tekintetbe, hogy az érzéki természetből eredő érzelmek felfokozása, a szenvedély nem szükségsszerűen alantas. Hogy valóban az-e, azt a jó és rossz közötti különbség dönti el.

Az empirista nyomokon gondolkodó angolok és franciák, mint láttuk, egyáltalán nem a szenvedélymentességet tartották az ember legtökéletesebb állapotának. A szenvedélyben nem csupán alantas érzéki ösztönt láttak, hanem felismerték benne az embertársak felé mutató, szociális vonatkozást az örömben és a szeretetben, a tragédia okozta megrendülésben pedig a legmagasabb művészetet.

³¹ Uo. 419.

A „kifejezéstelenség” újhumanista eszménye logikusan vitt továbbfejlődésében a szentimentalizmushoz, melyben az érzelmek már nem szenvedélyes, megrendítő hévvel, csupán a ráció útján való mesterséges felkeltéssel tudnak megnyilvánulni, „józan” határok között. Ily módon éppen a nagy érzések, az alkotáshoz szükséges, elsodró erejű élmények heve iktatódik ki a művész útjából. A szentimentalizmus a mesterkéeltség kerülő útján akar eljutni a természeteshez.

Schiller ezt is világosan megmondja tanulmánya egyik jegyzetében: „A tudományosan vizsgáló olvasó számára megjegyzem, hogy a két érzésmód (a naiv és a szentimentális) úgy viszonylik egymáshoz, mint az első és harmadik kategória, amennyiben az utóbbi mindig úgy keletkezik, hogy az előbbit egyenes ellentétével kapcsoljuk össze. A naiv érzés ellentéte ugyanis az elmélkedő értelem, a szentimentális hangulat pedig annak a törekvésnek eredménye, hogy az elmélkedés feltételei mellett is helyreállítsa a naiv érzést tartalma szerint. Ez a teljesült eszmény által történne, amelyben a mesterkéeltség ismét találkozik a természettel.”³²

A művész tehát — Schiller szerint — a természetet egyensúlyozó *mesterkéeltség* révén jut el az igazi természethez, a legfőbb célhoz, ami nem más, mint egy gondolati absztrakció.

Ez az út az „élő alak” felé való közeledésnek ellentéte. Az egyedi, a személyes lét életeleven valóságától a pusztá ráció valóságon túli eszménye felé való fordulás.

Az esztétikai ember

Igy érkezünk el a német esztétikai gondolat nagy ellentmondásához. Egy olyan fejlődési vonalhoz, mely Goethe zárt, önmagának elég világától teljesen függetlenül folyt le. Schiller hősies lendülettel vitte tovább a görögség szellemétől, de valójában saját, egészséges, realiztikus jellegű látásmódjától ihletődve a közeledést az általános eszméktől az egyedi valóság, az élő alak észrevése felé. Másrészt azonban az általános, elvont idea vonzásától nem tudott szabadulni. Az „északi természet” úgy akart menekülni érzelmei „vadságától”, hogy a ráció ellenőrzése mellett nemcsak azt igyekezett kiirtani, ami a szenvedélyből az értelen túlburjánzott, hanem magát a szenvedélyt is, hogy helyébe ültesse a szentimentalizmus mesterkéeltségét.

Innét van, hogy Schiller művészetében, irodalmi alkotásaiban is mindenütt jelenvalónak érezzük a „tisztá” értelmet, az ítélő és magyarázó erőt. Olyankor is, mikor inkább az élmény hevére, az érzelem és a szenvedély melegére volna szükségünk.

A filozófáló és történetíró Schiller a drámákban sem teszi egészen magáévá hőseit. Mindvégig kissé objektív módon, kívülről figyeli őket. Sőt, még lírai költeményeiben sem tudja mindig eltakarni a költő a moralizáló pedagógust. Megrendüléseibe minduntalan beleszól az önmagát figyelő, magyarázó értelem.

S az a körülmény, hogy ő mindezt tudta és érezte — ez a körülmény életébe voltaképpen egy tragikus konfliktus csíráit ültette el. Hogy ez nála nem fejlődött ki, az természetének hősiességén és harmóniára való törekvésén múltott. A konfliktus csírái azonban az utána következő, romantikus írónemzedékben öröklődtek és az egyensúly felbomlásához vezettek, mikor az elnyomott szenvedély emancipálta magát az értelem alól.

³² Uo. 400—401. (Jegyzetben.)

A németiségben kevés az ábrázoló erő, írta egy levelében, de annál nagyobb hajlama van a bölcsekedésre. Más helyen pedig így nyilatkozott: „... a költő az egyetlen, igazi ember, és a legjobb filozófus is csak torzkép hozzá mérten.”³³

A mondatot két részre lehet bontani. Első fele a művész számára az emberiség élén jelöli ki a helyet, másik fele pedig ezzel a dicsőséggel szemben a filozófiát, vagyis a művészi élmény, az érzelmek nélkül alkotó, pusztá gondolkodást marasztalja el.

De ugyanakkor önmagáról így vall: „Az én elmém tulajdonképpen inkább szimbolizálva hat, és így valami keveréklény módjára lebegek a fogalom és a szemlélet, a szabály és az érzet, a technikai fő és a géniusz között ... fiatal éveimben rendszerint költő voltam, mikor filozofálnom kellett volna, s filozófus, mikor költőnek kellett volna lennem. Még most is sokszor megesik, hogy bölcsekedésemet a képzelet, költészetemet a hideg értelem zavarja meg ...”³⁴

De ez a hideg értelem nemcsak zavarja, hanem arra is képesíti, hogy páratlan lendülettel önmaga fölé emelkedjék, és elmondja, hogy miért haragszik a filozófiára: „A filozófia csak ízekre tudja szedni azt, amit a kezére juttatnak, de az *adás* nem az elemző dolga, hanem a géniuszé, amely a tiszta ész rejtelmes, de biztos befolyása révén objektív törvények szerint összeköti a dolgokat egymással.”³⁵

Életsorsát tekintve nem ringatta magát illúziókba. Az értelem világosságával és érzelmeinek szilárdságával nézett jövője sötétjébe, hányatott életével, majd betegségével és korai halálának előérzetével küszködve. „Aligha lesz időm arra — írta Goethének —, hogy nagy, mindenre kiterjedő szellemi forradalmat vigyek végbe magamban, de minden tőlem telhetőt megteszek, és ha végül majd összeroskad az épület, tán még sikerül addig a tűzből kimenteni mindazt, ami megőrzésre érdemes.”³⁶

A tűzből, a képzelet és valóság összezsapásának küzdelmeiből az „esztétikai ember” emelkedett ki: „Agamemnón fia.” Az érzéki ösztön és a forma-ösztön találkozása az élő alak eszméjében, mint írta, arra készítette Schillert, hogy az élő alakot megvalósító, esztétikai ember tevékenységét is megjelölje.

Ezt a tevékenységet a *játék* fogalmában találta meg. Az alkotóművész nem más, mint a független, szabad tevékenység ormára jutó ember, aki a szépséggel játszik.

Ezzel Schiller roppant erőfeszítése az idealizmus és realizmus küzdelmében voltaképpen véget ért és kapukat tárt az utána következő szellemi fejlődésnek. A játék mint szabad tevékenység akkor jelenik meg a művészetről szóló elmélkedésben, mikor a feudális berendezkedésű korszak alkonyulóban van és a művészek kiszabadulnak szolgálatából. A Schiller-féle játékelmélet a művészet megkomolyodását: rangjának emelkedését jelzi.

A XVIII—XIX. századforduló idejére a polgári fejlődés lassan lehetővé teszi a művészek számára, hogy ne udvari és nemesi szolgálatban éljenek, mint nagyúri szórakozások díszletrendezői, hanem saját lábukra állva, a polgárosuló közönség tanítómestereként jelenjenek meg. Éppen akkor, mikor tudatosítani kezdték magukban, hogy szolgálatuk helyett a szépséggel játszanak. Az esztétikai ember ideája bármennyire is elvont, megvalósíthatatlan magas-

³³ 1795. jan. 7. Briefwechsel, i. m. 48.

³⁴ 1794. aug. 31. Uo. I. köt. 11.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. I. köt. 12.

ságokban szárnyalt, hatalmas ösztönzést adott a további német szellemi fejlődésnek. De általános, európai viszonylatban is egyedülálló törekvésre biztatott: arra, hogy a jövő társadalmának élére zsarnoki elnyomás helyett a legmagasabb rendű szellemi képességekkel bíró esztétikai ember, egy igazabb valóságért küzdő hős lépjen. Ha mindez utópia volt is, először csillant meg a lehetőség, hogy a századokon át szolgának használt alkotó a maga méltó helyét foglalhassa el a társadalomban.

Kétségtelen, hogy az esztétikai módon nevelkedett eszmei hősnek egyik megtestesülése maga Schiller volt, aki elmékedéseit nem választotta külön az életétől. Minden lélegzetvételével a művészi módon felfogott élet hősies küzdelmét, örömét és tragikumát élte, hogy a szenvedésben fellelt erkölcsi függetlenséget minden szolgálattól és zsarnokságtól, az alkotók számára mint maradandó példakép, bebizonyítsa.

A megbékélés és a harmónia azonban, melyre törekedett, nem juttatta el a kiegyensúlyozottság állapotába a német fejlődést. Az „északi vadságtól” való félelem és a görög istenek „akarat nélküli közönye” felé való sóvárgás az élmények lendületét, minden művészi alkotás igazi mozgató erejét igyekezett lefékezni. Az egyoldalú ideálként tisztelt ráció valóban a „morális rigorizmus” felé hajlott, az érzelmeket csak a szentimentalizmus mesterkéltségek formájában tűrve el. S ezzel a rövidesen következő romantikában kihívta maga ellen az ellenhatást, a másik egyoldalúságot: az elszabadult szenvedélyek és az irracionális korlátlan uralmát.

W. S. Landor, Kossuth és a szabadságharc angol költője

GÁL ISTVÁN

Nincs a világirodalomnak még egy olyan jelentékeny költője, aki annyit írt volna a magyarságról, és annyi minőségileg is magasrendűt alkotott volna. Az 1848-as magyar forradalom, az 1848–49-es szabadságharc és a Kossuth-emigráció számos versre és hosszabb-rövidebb írásműre ihlette. Landor az egyik utolsó latinul író költő volt, angol versei mellett még két latin verset is írt a szabadságharc nagyjairól. Az óda, az elégia, az episztola, az epigramma, a párbeszéd, csupa humanista műfaj, az ő tolla alól mint élő művészi alkotás került ki.

Mintegy hatezer oldalnyi életművéből egy vaskos kötetnyi magyar tárgyú és vonatkozású alkotását lehetne összeválogatni. 1795 és 1863 között megjelent nagyszámú köteteiben, számos egykorú napilapban és folyóiratban értékesnél értékesebb dokumentumok őrzik a magyar függetlenség és szabadság iránti lelkesedését. Ahogy egyik kritikusa írta róla, Landor „márványba vési” szövegét, ami azért helytálló, mert ő is azok közé a latin és olasz ihletésű angol költők közé tartozik, akiknek nemcsak a stílusát, de agyát és érzelmeit is megtisztította a latin világosság. Szétszórt alkotásai legjobb angol műfordítóink figyelmét is elkerülték.¹ Pedig stílusa és formaművészete rendkívül közel áll Szabó Lőrincéhez és utódaiéhoz. Sajnálatos módon nemcsak magyar vonatkozású művei, de egyéb alkotásai is ismeretlenek nálunk, kivéve az angol irodalom magyar íróolvasói által kedvelt *Imaginary Conversations* (Képzelt-beli, Elképzelt, vagy inkább Imaginárius Beszélgetések) c. könyvsorozatának egyes darabjait. Az újabb Landor-válogatásokból a magyar vonatkozású vagy tárgyú versek és prózai művek bizony kimaradtak. 1848–49 eseményei, de még Kossuth emigránstársainak alakjai is, történeszeket kivéve, elhalványodtak az angol–amerikai köztudatban. A rájuk vonatkozó szövegek összegyűjtése, értelmezése és megmagyarázása tulajdonképpen magyar feladat lett volna és lenne még ma is.

*Életrajza.*² Landor 1775-től 1864-ig élt. 89 éves korában halt meg, hét évtizedig szerepelt az angol irodalmi életben. A francia forradalomtól kezdve

¹ Kivétel az Olaszországról szóló versek antológiája: Márvány és babér. Versek Itáliáról. Szerkesztette Cs. Szabó László. Budapest 1946. Benne Landor két verse: Browninghoz (Ford. Cs. Szabó László) 199. Búcsú (Ford. Radnóti Miklós) 200. Róla: 447. Egyetlen érdemes magyar méltatása Kéry László: Landor és Kossuth. Filológiai Közöny 1955. 211–216. — Kevés adatot említ róla Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. Budapest 1940. 123, 126.

² Dictionary of National Biography 1909. XI. 495–502. — British Authors of the Nineteenth Century. New York 1960. 362–364. — John Forster: Walter Savage Landor. I–II. London 1869. — R. H. Super: Walter Savage Landor. New York 1954. (Vö. Malcolm Elwin: Times Literary Supplement. June 3, 1955. 366.)

Garibaldi szabadságharcáig az összes kontinentális demokratikus szabadságharcok és köztársasági mozgalmak szemtanúja, résztvevője és megéneklője. Elismert költő volt Keats és Shelley születésekor; halála előtt legnagyobb büszkesége volt, hogy Browningot és Swinburne-t ő vezette be az irodalomba. A Rugby-iskola legjobb latinosa volt tízéves korában. Az oxfordi Trinity College-ban odát írt Washingtonhoz, nyíltan hangoztatta rajongását a francia forradalomért. „Bolond jakobinus”-nak nevezték. 1801-ben Párizsba költözött és a forradalmárokkal tartott kapcsolatot. 1805-ben Bath-ban telepedett le. Liberális elveit követve 1808-ban spanyol földön harcolt Napóleon ellen a saját költségén állított regiment élén. 1811-ben walesi birtokán fölszabadította parasztjait. 1814-ben Itáliába költözött. Először Génúában, majd Pisában lakott, 1821-ben Firenzében a Medici-palotát bérelte. Itt írta 1820 és 29 között az *Imaginary Conversations* első öt kötetét, amelynek különösen amerikai kiadása dúsgazdaggá tette. Itt látogatta meg Hazlitt és Hunt. Itt barátkozott össze Keats pártfogójával, Charles Brownnal. 18 évi olaszországi tartózkodás után 1832-ben tért vissza Londonba. Angliában Dickensszel és Forsterrel kötött barátságot. A 30-as–40-es években az olasz és a lengyel emigráció lelkes pártfogójaként vált ismertté. Verseket írt Washingtonhoz, Bolívarhoz, Lamartine-hoz, Czartoryskihez. A Habsburg-uralom ellen küzdő olasz szabadságmozgalmak hívták fel figyelmét a magyarságra. Lassan érlelődő érdeklődés után 1848 tavaszától halála előtti évéig a magyar függetlenségi és szabadságküzdelmek bámulatosan tájékozott, önfeláldozóan lelkes és szívósan kitartó barátja, híve és propagandistája lett. A nagy viktoriánus költőket, a Browningokat és Swinburne-t és a valószínűleg legnagyobb viktoriánus regényíró, Meredith-et ő nyerte meg Magyarország barátainak. Élete folyamán Washington, Bolívar, Kościuszko, Tell Vilmos, Andreas Hofer lettek esszéinek és verseinek hősei, legtöbbet mégis Kossuthról írt versben és prózában.

Az *Encyclopaedia Britannica* nyelvének hatalmas erejét és tökéletességét emeli ki. Alakjának erkölcsi méltósága, művének költői befejezettsége, elokvenciájának ereje, tisztasága és méltóságteljesége az angol irodalomban csak Miltonéhoz fogható. Életművét az *Encyclopaedia Britannica* a következőkben összegezi: „Dikciójának kivételes tisztasága, ritmikájának rendkívüli fegyelme és képzelőerejének szerencsés választékossága prózájának fő érdemei; egyetlen hibája a kortárs elemek túlzott kiemelése és az ezekkel való argumentáció; egvedülálló ironiája, amely senki máséhoz nem fogható, néha a világirodalom legjobb esszéi közé sorolja műveit.”³

Walter F. Schirmer, a legnagyobb élő német anglista, a legjobb külföldi angol irodalomtörténet szerzője Landornak a társadalmi, szociológiai célzatot is méltató angol részletkutatások alapján egészen kivételes helyet, külön fejezetet biztosít: „A romantikus korszak nagy prózáiról közül a költői próza legjelentékenyebb képviselője Walter S. Landor. Határozott köztársaságpártisága, képzelőereje és szenvedélyessége a romantikusok sorába állítaná, művészetelmélete azonban klasszikus volt, és minden igyekezete a szigorúan zárt forma felé mutat. Landor stílusa a tökéletes szoborszerű teljesség költészete.” Költői művei közül kisebb költeményeit tartja Schirmer voltaképpeni területének. A számos, egészen rövid epigramma a szó antik értelmében Landor legnagyobb költői teljesítményeit mutatja. „Landor prózájával, nem pedig a túl lírai Coleridge-ével nyeri el az angol próza az igazi nagy formátumot.”⁴

³ *Encyclopaedia Britannica*. London 1947. Vol. XIII. 655.

⁴ W. F. Schirmer: *Geschichte der Englischen Literatur*. Halle/Saale 1937. 506.

Dickens barátja, Landor első életrajzírója, Forster így dicséri: „Nem minden jelentőség nélküli tény, hogy a XIX. század vezető angol írói meg- egyeztek abban, hogy hatalmát elismerik. Southey, Wordsworth, Coleridge, Byron és Shelley, akárcsak Dickens, Browning és Swinburne, vallják nagyságát... Bizonyos, hogy senki nem tudta jobban leleplezni az elnyomást, mint Landor, éspedig bármilyen időben és bármilyen kormány alatt... Minden tiltakozás az otthoni represszáliák ellen, minden föllépés a külföldi reakció ellen Landor legszívélyesebb támogatására számíthatott.” Linton, az egyik utolsó chartista, ezt írta róla: „Vérbeli patrióta, vérbeli költő és nagy jellem. Mindenkor síkraszállt a liberálisok és radikálisok, a chartisták és a munkások szervezetei érdekében.” Massey így dicséri: „Aki ilyen hosszú ideig dolgozott a zsarnokság letöréseért és az elnyomottak fölemeléseért, népünk szívében biztos helyre talált.” Carlyle ezt mondja róla: „Amit Landor óhajtott, az a tiszta forradalom.” Nietzsche szerint: „A XIX. századnak négy nagy prózaíró mestere volt: Landor Angliában, Leopardi Itáliában, Mérimée Franciaországban és Emerson Amerikában.” Valéry Larbaud „az angol prózaírók fejedelmé”-nek keresztelte. Havelock Ellis, a nagy modern angol enciklopedista, ezt írja róla: „Milton az angol irodalom másik nagy alakja, akivel Landort összehasonlíthatjuk. Landor éppúgy fölséges mestere a versnek és a prózának.”

Legnagyobb magyar méltatója, Babits Mihály, ezt írja róla: „Walter Savage Landor kiadta képzelt Párbeszédeit. Ez a könyv különösen mutatja, hogy nem a forma teszi az esszét. Hiszen formájára nézve költészet ez s ha nem is vers, de dráma. Vagyis látszólag nem beszél a világról, hanem megjeleníti. De a megjelenítés itt csak eszköz. Landornak bizonyos mondanivalói vannak az irodalom és a történelem nagy alakjairól. Ezeket úgy mondja el, hogy magukat az alakokat beszélgeti. Jeleneteit nem költői céllal választja s vezeti, hanem az esszéíró jellemző, korrajzoló, bíráló vagy bölcselő szándékosságával. S különösmód épp ebben lesz feszültté és drámaivá, «valóságos» drámái gyengék, akár Lamb versei. A megjelenítés nem elég neki, ez hidegen hagyja. Akkor van csak elemében, ha ítélkezhet. Szemeit összevonva s egy kissé zord szóval, ahogy mondtam, egy csöppet sem nyájas. Ítélezése valami szigorú antik morál nevében történik: antik szellemek neveltje ő. Szinte nehéz a romantikusok közt elhelyezni. Noha antik morálja szintén csak menekvés, mint Lamb humora. Stílusa sem az áradó, színező romantikus stílus. Tömör, kemény, tuskós. »Páncél, mondták róla, amellyel az olvasó ellen védi magát«. De szigorú művészettel vert, csudálatos páncél.”⁵

Landor Magyarország iránti érdeklődése 1848-ig lassan bontakozott ki. Tizennyolc évi itáliai tartózkodása a bécsi kongresszustól Mazzini föllépéséig az itáliai függetlenségi és szabadságmozgalmak szervezkedésének első fázisa. 1822-ben szomorúan írja: „Az olaszok egy általános háborútól remélik az osztrákoktól való fölszabadulásukat, egy olyan háborútól, amelybe Ausztria bele kell sodródjék.” Az észak-olaszországbeli osztrák ármádiába besorozott magyar katonák pusztá jelenléte napról napra fölhívta figyelmét a Monarchia „divide et impera” politikájára, nemzetiségeinek szülőföldjüktől távoli tartományban kötelező katonai szolgálatára. Első bizonyítható magyar olvasmánya Reginald Heber, híres orientalista, kalcuttai püspök könyve Indiába való utazásának magyarországi fejezeteiből. Ugyanebben az időben

⁵ Az Európai Irodalom története. Budapest é. n. (1936) 480—481.

költözött hozzá firenzei palotájába, a Villa Gherardescába Charles Armitage Brown, Keats barátja és munkatársa, aki Nagy Ottó drámájába Géza magyar fejedelem alakját ajánlotta. Brown a 20-as évek elején Byron, Shelley és Hunt *The Liberal* c. radikális folyóiratának főmunkatársa volt. szentpétervári és valószínűleg bécsi tartózkodása alatt a kelet- és közép-európai történelem tájékozott olvasója lett. Egy másik illusztris szállóvendége volt Landornak Edward John Trelawny, Byron alvezére a görög szabadságharcban, az Indiai Óceán kalózkirálya, akinek nagy sikerű könyve éppen 1829-ben jelent meg, benne a fejezetek élén Keats drámájának magyar vonatkozású mottói. 1836 és 1839 között Landor egy magyar–olasz tárgyú drámai trilógián dolgozott: *Andrea of Hungary*, *Giovanna of Naples* és *Fra Rupert*. Ez Nápolyi Johanna annyiszor és annyiféleképpen megírt történetét dolgozza föl. A magyar történet és irodalomtörténet Johannát tartja ma is bűnösnek, de a modern lélektan alapján nehéz föltételezni, hogy egy nyolcadik hónapban levő terhes asszony irányította volna a gyilkosságot. Az olasz és francia történetírás Nápolyi Johannát ártatlannak minősíti. Landor a középutat választotta. A trilógia sem mint filozófiai dráma, sem mint színpadi mű, nem sikerült. Chambers, Landor egyéb műveinek nagy csodálója, ma olvashatatlanak és előadhatatlannak minősíti a drámákat, mert logikájuk nem halad drámai végkifejlet felé. Még az angol irodalomban is egyedül Robert Browning az, aki Landort nagy drámai költőnek tartja.⁶ 1834-ben Landor csaknem érintette Magyarország területét. Napóleon-ellenes állásfoglalása a kis népek ellene támadó, vakmerő hőseit kedveltette meg vele. 1834-ben Tirolba utazott, hogy egy Andreas Hoferről szóló drámához gyűjtsön anyagot. Mint izzó Habsburg-gyűlölőt izgatta Tell Vilmos és a svájci függetlenség kivívása is, de egy képzeletbeli beszélgetésen túl nem jutott. A lengyel emigráció tekintélyes vezérével, Czartoryski herceggel már korán felvette a kapcsolatot. A 40-es években, már Angliában, megismerkedett Lord Nugenttel, aki az osztrák–olasz tengerpart és így a délszláv kérdés angol szakértője volt. Birtokomban van Lord Nugent példánya John Paget híres könyvéből Magyarországról és Erdélyről. Landor talán éppen az én példányomat kapta kölcsön Nugenttől és érdekes, hogy 1848-ban éppen John Paget útitársa, William Sandford ad neki bővebb információt a konkrét magyar és erdélyi viszonyokról. Mindenesetre 1848 tavaszán megjelent röpiratában, amelyben Carlo Alberto és Belgiojoso hercegnő képzelt beszélgetését írja le, már nagyon is határozott véleményt fejt ki a Habsburg-monarchia szerkezetének átalakításáról, az osztrák hadsereg idegen területekről való visszavonásának szükségességéről, a monarchia elnyomott nemzetek önkormányzatáról és azok azonnali együttműködésének és összefogásának kívánatosságáról.

Landornak nagyon is határozott nézetei vannak Magyarország belső és külső viszonyainak reformját illetően. 49. május 19-i cikkében Kossuthot világtörténelmi példákkal figyelmezteti a földreform sorsdöntő szükségességére. Sulla, Julius Caesar, Augustus, Hódító Vilmos, valamint Erzsébet, Cromwell és Nassaui Vilmos példája intő figyelmeztetés lehet számára. „Magyarországon, írja, tökéletlenül megművelt földek mérhetetlen területei állnak rendelkezésre, amelyeket odahagyott a gazdag és felelőtlen tulajdonosok bűne és árulása.

⁶ Landor: Poetry—Prose with Swinburne's poem and essays by Ernest de Selincourt, Walter Raleigh, Oliver Elton. With an Introduction and notes by E. K. Chambers. Oxford 1946. XVI. — Allardyce Nicoll: A History of English drama 1660–1960. London 1962. Vol. IV.

Nem kétes, hogy semmi időt nem lehet veszteni ennek a nemzeti tulajdonnak a nemzet igazi védői között való szétesztésében. Kisebb-nagyobb birtokokat lehet tartalékolni az érdem jutalmazására.” 48 nyarán megjelent röpiratában, mely Carlo Alberto és Belgiojoso hercegnő diskurzusát tartalmazza, metsző élességgel pillant a Habsburg-monarchia végzetére. A területi terjeszkedés, írja, sohasem tett boldoggá egy nemzetet a saját hazájában, ahol a felemelkedésnek és az iparnak teret talál. Ellenkezőleg, a területi terjeszkedés az uralkodókat mind gonoszabbakká tette. Még ha föltételezzük, hogy a legbölcsebb és nem a leggyengébb felfogású kormányozza is az államokat, mit lehet várni valakitől, akit saját otthona elhagyásával idegen porta dirigálására kényszerítenek. „Magyarok! Nem elég tágas nektek Magyarország? Osztrákok! A Gondviselés arra rendelt-e benneteket, hogy nagyobb, számosabb és vitézebb népeket kormányozzatok, mint amilyenek ti is voltatok? például Magyarországot vagy Észak-Olaszországot? Elégedjetek meg Cseh- és Morvaországgal való szorosabb együttműködésekkel. Hagyjátok Magyarországot, tegye amit akar, akár javatokra, akár ellenetekre van, hagyjátok Stájerországot, a tengerpartot, Horvátországot. Nem vagytok ti tengeri hatalom és nem is lehettek soha, mert nincs igazi tengerpartotok, a magyarok nagylelkűsége azonban megnyithatja nektek az Adriát éppúgy, akárcsak a Dunát. Legyetek mértékletesek, mert a mértékletesség csak javatokra válhat.”

1848 elején őt verset intézett az olaszokhoz és egy ódát Szicíliához, amikor kitört a forradalom. Érdeklí őt azonban még a dánok függetlensége is a poroszoktól és hannoveriektől. 1848. március 25-én Thiers Lamartine-nal való elképzelt beszélgetésében ezt mondja: „Magyarország független és szabad volt attól a perctől fogva, hogy Metternich Oroszország segítségét kérte.” A diplomácia kulisszatitkaiban való páratlan tájékozottsága mondatja ezt Landorral, hiszen a vonatkozó okmányok egy nemzedékkel előttünk kerültek publikálásra. 1848 nyarán 120 magyar bakának sikerült az észak-olaszországi ármádiából a magyar forradalom hírére Svájcban és Franciaországon keresztül Angliába jutni. Landor azonnal intézkedett, megindított érdekükben egy segélyakciót. Ő maga 30 font kezdő tőkét jegyez; jelentősége ennek az akciónak, hogy az akkor még fiatal, 21 éves Meredith, a későbbi nagy regényíró azonnal csatlakozott és szintén följánlott 1 fontot. 1849 tavaszán a már említett Sandford révén megismerkedett gróf Teleki Lászlóval, Kossuth párizsi megbízottjával, aki átrándult Angliába. Rokon szellemek és Landornak föltehetően Pagettől és Sandfordtól nyert konkrét történelmi és társadalmi ismereteit Magyarországról a Teleki Lászlóval való eszmecsere latin világosságú rendszerbe csoportosítja. Sandford Pulszky Ferencel is baráti kapcsolatot tartott és az ő akkor már eredményeket is fölmutató tevékeny londoni magyar propagandabizottságával Landorban, bár napi munkát nem vállalt, olyan külső munkatársat nyert, aki neve, súlya és stílusa révén valóban többet tett és ért el a magyar szabadság ügyéért, mint a névtelen cikkeket írdogáló propagandabizottság.⁷

⁷ Horváth Jenő: Anglia és a magyar szabadságharc. Századok 1926. 592—612, 720—738. A Pulszky hatókörébe tartozó angolok eddig legteljesebb összeállítása. Név-soruk a következő: Lord Dudley Stuart, Banfield, Lord Lansdowne, Urquhart, Vipan; Cassel, Clark, Cobden, Crowe, Dawson, Forster, Kemble, Lyell, Metcalfe, Monekton Milnes, O'Malley, Mayne, Rintoul, Roebuck, Taylor, Toulmin Smith, Walansky; Birth, Colquhoun, Hales, Lord Nugent, Pridham. — Szenczi Miklós összefoglalása az eddigi irodalomról: Great Britain and the War of Hungarian Independence. Slavonic and East-European Review April 1939. 556—570.

1849. május 12-én jelenik meg első hosszabb cikke Kossuthról, egy nyílt levél Lord Dudley Stuart-hoz. A lord 1832 óta a lengyel emigráció fő szervezője és pártfogója volt. Bem tábornok ismerőse, akihez Bem az angol sajtóban nyílt levelet intézett, hogy a lengyel és magyar felszabadítás ügyét kapcsolja össze propagandájában. Bemnek ezt a levelét olvasva szállt síkra Landor is Magyarország mellett: „Lordom, én teljesen ismeretlen vagyok Ön előtt; de Lordságod nem én előtttem, vagy bármely embernek a földkerekség bármely részén, akit a szabadság és emberség ügye érdekel. Bem tábornok Önhöz intézett levele az oka és alkalma az enyémnek. Minden bevezetés nélkül szabad-e javasolnom, hogy a magyarok megsegítésére gyakorlati segélyakciót indítsunk? A magam részéről hajlandó és kész vagyok 30 fontot adni rá: az összeget július 1-re oda küldöm, ahová irányítanak. Aggodalmasan reménykedem, hogy sokezer font fog befutni . . . A magam részéről nyíltan beszélek. Az a véleményem, hogy egyetlen olyan ember, mint Washington, mint Kościuszko, mint Kossuth, mint Bem, mérhetetlenül fontosabb a világnak, mint hús, harminc vagy még több millió. Nem akarom azt mondani, mint az írek, mert ez célzatosnak látszanék, de olyanok, mint a portugálok, a spanyolok vagy a franciák. Milyen nagy eszmén munkálkodnak ezek a nemzetek? Milyen jótétemény várható tőlük a közeljövőben, vagy távolabb az emberiség bármely része számára? Magyarországon és egyedül Magyarországon lángolt tisztán, tágasan és hevesen a szabadság lelke hatszáz év óta. A magyarok most azoknak a feltételeknek a teljesítését követelik, amelyekkel Ausztria hercegeinek ajánlták a jogart . . . Egy kegyetlenebb és hosszabb háború kezdetén vagyunk, mint amit a történelem eddig följegyzett. Ez a civilizáció háborúja a barbarizmus ellen, a szabadságé a despotizmus ellen és a nemzeteké a kabinetek ellen . . . Sehonnan sem jöhet remény csak olyan patrióták virtusából és bátorságából, mint Kossuth és Bem. A közszellem Angliában mély apályban van — mélyebben, mint II. Károly idejében.”

1849. július 22-én, éppen amikor az angol parlament és felsőház a magyar ügyet és a köztársasági magyar kormány megsegítésének módjait tárgyalta, Landor újabb akciót indított Magyarország megsegítésére. Július 29-én már a Magyarországra küldendő angol önkéntes hadsereg anyagi fedezetére összegyűlt adományozók névsorát közli a sajtó. Pulszky hatását bizonyítja Landor közlése az osztrákok magyarországi kegyetlenkedéséről. 49. október 6. mélyszéles megrendülést okoz benne, de irodalmi megörökítése csak pár év távlatából történik. 49. október 8-án viszont akciót indít, hogy Kossuthot Angliába érkezésekor máris egy meglepetéssel fogadják, ne emlékoszlopot vagy lovas szobrot emeljenek neki, vagy a tervezett emlékművet a magyar szabadságharc hőseinek, hanem vásároljanak neki, gyűjtés révén, amit Amerikára is terjesszenek ki, egy vidéki kastélyt, ahol családjával éldegélhet: „Egy nagy embert soha nem tehet nagyobbá egy másik: saját maga koronázza meg magát saját kezével. Sokan úgy vélik, hogy nagy megtiszteltetés még egy választókerülettől is megválasztatni, akár a parlament tagjának, akár pedig más hivatalba vagy állásba. Lehet, hogy igazuk van, ha saját magukra gondolnak. Azt írják a lapok, Kossuth hamarosan várható Angliába. Isten segítse! Érkezése életre keltheti a dicsőség iránti régóta lankadó és csaknem halott érzést. A közélet emberei bizonyára ki fogják zárni őt otthonaikból. De hadd keljünk versenyre Amerikával a földkerekség legtisztább patriótájának vendéglátásában. Mi, akik eddig annyi mindent tanítottunk Amerikának, hadd tanítsuk most meg, hogy kell milliók szívét megmozdítani és hogy kell fölemelkednie

gazdagsága és derekassága elpusztíthatatlan emlékművére. Javaslatokat hallottunk, hogy bronzban és márványban örökítsük meg a magyarok vívmányait. Történjék ez meg. De hogyan lehetne ezt szebben és kellőbben megtenni, mint az Elnök családjának egy szép és egyszerű vidéki kastély formájában? Nincs szükség Blenheimre, nincs szükség emlékoszlopra vagy ágaskodó paripára, csak egész egyszerűen egy csendes és nyugodt kastélyra, amilyent 12 vagy 15 ezer fontból építeni és berendezni lehet. Az amerikaiak részéről tiszteletreméltó lenne, ha ennek inkább Angliában mint saját hazájukban való létesítéséhez járulnának hozzá; és ha az ő hozzájárulásuk nagyobb lenne, mint a mienk, ahogy valószínűleg így is lesz, felsőbbrendűség-érzésükre annál büszkébbek lehetnek, hogy egy olyan nemzet fölébe kerekedtek, amellyel soha nem voltak ilyen versenyben . . . Kevés pénzem van; de van számos festményem; és büszke lennék és nagy örömökre szolgálna, ha a húsz legjobbat közülük annak az épületnek díszítésére ajánlhatnám fel, amelyet a világ két valóban szabad nemzete fog emelni a legnagyobbnak az összes szabad emberek közül.”

Kossuth angliai körútja alkalmával Bath polgárai nevében feliratot intézett hozzá és meghívta városukba. Kossuth válasza: „Különös elégtétel számomra, hogy Bath polgárainak feliratát kaptam meg, élén annak az embernek a nevével, aki annyira megkülönböztetett és oly ismeretes számomra, mint az Öné. Biztosíthatom Önt arról, hogy azok az érzések, amelyeket Ön kifejez, ugyanazok, amelyek engem mindig is lelkesítettek valamennyi küzdelmemben és minden posztomon, amelyet honfitársaim rám bíztak. Véleményem szerint a társadalmi rend egyedül az alkotmányos szabadsággal fér össze. Az én törekvésem az volt, hogy az egyiknek megszilárdításával békés és törvényes eszközökkel kiterjesszem a másikat. Ebben állandóan támogattak honfitársaim: mindössze azt akartuk elérni. Megtiszteltetésem, hogy legmagasabb nagyrabecsülésemmel engedelmes szolgája lehetek

Kossuth.”

Kossuthot azonban sürgette amerikai útterve és ezúttal nem ért rá Landort otthonában meglátogatni. Landor viszont minden lépését verssel ünnepelte. 1851. november 12-én Birmingham városa 800 személyes bankettet adott tiszteletére. Ez alkalommal egy kórus Landor megzenésített versét énekelte Kossuthról. Ennek ez alkalomra egy selyemre nyomott példányát nekem is kikölcsönözték Angliából. Himnuszt írt Landor Amerikához, abból az alkalomból, hogy Kossuthot meghívta. Himnuszt írt Kossuth utazásáról az Oceánon át; New York városához ódát írt Kossuth fogadásának alkalmára. 1851 szilveszterén egyik legszebb rövid versét intézte Kossuthhoz episztolaként.

Egy évtizeden át nem szűnik meg Kossuth mellett kiállni, amikor támadják, becsmérlik vagy szükségben van. A sajtóban és könyvkiadásban az aktívan Kossuth ellen forduló vezető magyar emigránsok, mint Szemere Bertalan, Batthyány Kázmér vádaskodása és rágalma el nem térítette Kossuth világtörténelmi nagyságának, jellemtisztaságának és ékesszólásának hirdetésétől. 1851. október 28-án írta róla: „Én, aki Kościuszko kezét tartottam kezemben, ma áhitattal illetem csókkal Kossuth aláírását. Nincs a földön ember, aki ezzel jobban meg tudna engem tisztelni.” Amikor 1853. május 14-én megjelent „Képzletbeli beszélgetések görögök és rómaiak között”, úgy érzi, Kossuthnak kell azt dedikálnia: „Fogadja ezeket a görögöket és rómaiakat tőlem, hadd űzze el emlékezetéből, ha ez lehetséges, azokat a sértegetéseket, amelyeket Ön legutóbb csirkefogóktól szenvedett . . .”

A reformkor angol utazói, majd Pulszky és Teleki László személyes befolyása után Kossuth angliai és amerikai beszédei, előadásai és cikkei, és persze a vele való személyes érintkezés alakította ki Landor magyarság-képét és nézeteit a szabadságharc sikerének és bukásának okairól. Érdemes lesz majd szövegkritikai összehasonlításokat végezni Kossuth angol nyelvű megnyilatkozásai és Landor magyar tárgyú költői és prózai művei között, hogy nyomon kövessük, mennyire híven visszhangozta és összegezte Landor Kossuth nézeteit a magyar szabadságharc világtörténeti jelentőségéről, a demokrácia, a szabadságharc és a függetlenség, valamint az alapvető emberi jogok áldozatos védelmét a despoták, a barbarizmus ellen. Kossuth véleményét és értékítéletét teszi magáévá és fejezi ki a szabadságharc bukásának katonai okairól is. Különösen érdekes, hogy Magyarország sorskérdésének a nemzetiségi és a földkérdés megoldását tartja már 48-ban. A magyar szabadság ügyét, mint régi romantikus forradalmár, nem tekinti elszigeteltnek, hanem az akkor legelőbbre jutott másik két kontinentális szabadságharcos nemzet, az olasz és a lengyel mellett a harmadiknak. A debreceni trónfosztásig a magyarságot mint az alkotmányban biztosított jogok védelmezőjét állítja be a hitszegő uralkodóval szemben. A cári intervenció következményeit szintén előre látta. Világos után Görgeyt vádolja, mint a világraszóló magyar ügy árulóját. Hosszú éveken át figyelemmel kíséri a Kossuth-emigráció nagyjai közül elsősorban azokat, akik további részt kértek más nemzetek szabadságküzdelseiből. Kossuth sorsát aggodalommal kíséri, mert biztos százados hivatásában.

1856 tavaszán híre megy, hogy Kossuth nehéz anyagi körülmények között tengődik. Landor azonnal akcióba fog. Egyenesen a Times-hoz intéz nyílt levelet Kossuth tetemes megsegítése érdekében: „Nincs jogom s valóban kevés a reményem azt várni Önöktől, hogy Kossuth ügyének védelmére kelnek. Politikailag, tudom, szembenállnak vele, erkölcsileg azonban, bízom benne, nem. Az Önök meleg szívéhez, pártatlanságához, nagylelkűségéhez fellebbezek. Csak ma reggel értesültem róla, hogy a nevezetes száműzött szükség körülmények között él. Honfitársai közül a legkiválóbbak, a legbátrabbak és a legderekabbak valamennyien bíztak benne. A legmagasabb polcra emelték és sorsukat kezébe adták, — így élt közöttük, de szegény kénytelen volt elhagyni őket. A magyar koronaékszerek a lábainál heverték, ő elutasította őket, ahogy a bitortlót is elutasította... Katonai árulás tette szükségessé menekülését hazulról. Bem és Guyon vitézsége nem volt elég az ellenség ellen. Mohamed követője megmentette Krisztus követőjét az apostoli király bosszújától; a kalifa köntösét a sebesült fölé terítette és elhárította a rá kivont kardot. Kossuth végül is Angliában talált menedéket. Itt valamennyi városban örömmel üdvözölte a tanács és a nép, sőt a nemességnek az a része is, amelyet az udvar nem németesített el. Vannak közöttünk olyanok, akiknek érzelmeit az ellenfeleivel való érintkezés se nem csökkenti, se nem hidegíti el. Hadd lássuk, hányan vagyunk ilyenek. Nem hunyom be szememet, amíg ezt a kérvényt be nem nyújtom Önöknek, ünnepélyesen kijelentve, hogy sem meg nem beszéltem, sem le nem leveleztem ezt a témát Magyarország száműzöttével; nem kértem rá egyenesen, sem kerülő úton az ő engedélyét, hogy ezt a kiáltványt közzé tegyem és attól félek, hogy ezzel szemrehányását szerez meg, de amit most cselekszem, kötelességemnek érzem. Hadd reméljem mégis és hadd bízzam benne, hogy Demoszthenész óta a legékesszólóbb államférfi nem fogja visszautasítani ezt a nyilvános hódolatot, amelyet egy másik kiválóság (Fox) elfogadott. . . . Kossuth Magyarország ügyét ébren tartotta, nemcsak a

szabadságharcon keresztül, hanem az ezt követő válságos években is. Csak egyetlen szónok és államférfi munkálkodott valaha ilyen rátermettséggel, kitartással és energiával: ő szintén száműzött volt. Demoszthenész, a halhatatlan dicsőséggel koszorúzott legyőzött Poszeidón templomából nyugodtan eltávozott és kezét rázott a halállal, megtakarítva ellenségeinek a gyilkosság bűnét. Bár mi angolok is elkerülnénk egy hasonló vétket! — azt a vétket, hogy meghalni látnánk magunk között, együttérzésünk és segítségünk nélkül egy ugyanolyan derék férfit, ugyanolyan lángoló szónokot és ugyanolyan hazafit — kettőjük egyike pánhellén, a másik páneurópai.”

Kossuth azonnal közbelépett és nem engedte, hogy a segélyakció meginduljon. Landor utolsó jelentős cikke 1860. augusztus 11-én kelt arra a hírre, hogy Kossuth fölszámolta angliai lakását és a kontinensre költözik. Ebben Garibaldi mellé állítja: „Manapság két ember létezik, akiknek dicsősége örökkévaló lett. Nem akarom Önt, Kossuth, megsérteni azzal, hogy egyiküket megnevezem, a másik Garibaldi . . . Azt írják a lapok, Ön legutóbb elhagyta Angliát, hogy Franciaországban telepedjék le. Ez mély megalázás nekünk, mert nagyon is emlékeztet, hogy fogadták Önt abban az országban, amikor saját hazáját fölszámolta . . . Ikercsillagok vezetik ma Magyarországot és Olaszországot a viharon keresztül . . . Kossuth tisztelt nevét a Visztulától a Kárpátokig lehet majd hallani és Olaszország jobb karját fogja nyújtani a Szarmata síkságtól az Adriáig.”

A magyar szabadságharc katonai vezetői közül írásaiban Kossuth mellett Bemet tartja a magyar szabadságharc legjelentősebb személyiségének: „Kossuth, az első hely teneked kijár és közeledben látni Bemet dicsőségben” — írja Kossuthhoz és Bemhez intézett latin nyelvű ódájában. „Klapka tábornok igazi férfi, nevezetes katonai tudásáért és ennek alkalmazásáért hazájának és törvényeinek védelmére . . . Egész nemzete szólította őt bizonyára, hogy legfőbb erődítményét védelmezze. . . . Klapkáról a történelemben úgy fognak megemlékezni és azáltal válik híressé, mint akit saját népe szeretett, nemessége tisztelt; akinek szavára az ország vezetősége figyelemmel, az egyszerű katona pedig lelkesedve hallgatott . . . Az ilyen emberek és egyedül az ilyen nagy emberek azok, akiknek tetteit és szavait sok nemzedék fogja csodálni.” Guyon vakmerősége és hadvezetése miatt részesül nagyrabecsülésében. Erdélyi és kisázsiai hadvezetése miatt többször visszatért rá. Büszke angol származására. Magasztalja Kmetyt is kisázsiai akciójáért. Az aradi vértanúkat külön cikkben gyászolja, közülük Viktória királynő unokaöccse, az angol származású Leiningen áll hozzá legközelebb: „Bár szállna át lelked a tengeren a jót a rossztól, igazat a hamistól elválasztani.” Utolsónak hagytuk, de mint államférfit, Kossuth után a vértanú Batthyányt tiszteli legjobban. A hozzá intézett latin nyelvű versben ezt írja: „Mind között csupán Kossuth nagyobb Tenálad! Szobrodat ki tudja megfaragni? Csupán Zeusz és Periklész alkotója.”

A magyar szabadságharcról való felfogását tömören összefoglalta abban a latin nyelvű prózai epigrammában, amelyet 1850-ben írt abban a reményben, hogy 1855-ben már eljön az idő és alkalom, hogy Buda várában emlékművet emeljenek 1848–49 katonái és polgári résztvevőinek és hőseinek. Ennek a szövege magyarul a következő:

„Bármilyen széles, magas, tartós ez az oszlop, nem eléggé az, hogy ráférjen a neve mindazoknak a hős vezéreknél, akiket mikor sikraszálltak és vereséget szenvedtek az ősi törvényekért, az ellenség gyalázatosan meggyil-

kolt. Kardot vonva, bátran álltak meg a fegyveres ellenség előtt. Derék katonákat, feddhetetlen tisztviselőket, igaz bírákat, ártatlan polgárokat verettek bilincsbe, vettetett börtönbe a hitszegő, álnok király, s akiket éhség és sebek végsőkéig lankasztottak, megölette azokkal, akik minap még a harcban előttük futottak. Nyilvánosan korbácsoltatott meg nemes asszonyokat, anyákat és leányokat. Ezekre a nagy gazságokra emlékezik egész Dácia, egész Pannónia — s e vétek részesei, mint a királyok, helytartók, fejedelmek és csatlósai, akik szembeszállhattak volna ezzel, s ezt meg is kellett volna tenniük, szemrándulásra sem merészkedtek s egy hangot sem szóltak. Mint gyakran sokhelyütt eddig is, a leggonoszabb emberek összeesküvése hóhérekre adta, hazájukból száműzte vagy ősi javaikból kizavarta a legjobbakat.”

Hatása a viktoriánusokra. Landor élete utolsó hat évét (1858–1864) újra Itáliában töltötte. Az Itália felszabadításáért vívott eredményes új harcok a pátriárka-korban élő, nyolcvanas évei vége felé járó költőt újra föllelkesítették. Bízott benne, hogy az olaszok függetlenülése Ausztriától a magyar szabadságharc reményeit is valóra váltja. Az ő képzeletében, akárcsak a magyar nép szívében, Kossuth és Garibaldi neve egybeforrt. Nem szűnt meg fiatal látogatóinak, az új angol és amerikai költőknek a magyar ügygel való foglalkozás fontosságát hangsúlyozni. Robert Browning és Elizabeth Barrett Browning voltak gondviselői. Levelezésük visszatükrözi Kossuth, Teleki és a magyar kérdés közöttük való állandó megtárgyalását. Swinburne 1877-ben Kossuthhoz intézett szonettjében névleg is megnevezi Landort, mint aki Kossuthra, az ő nemzedékük fénylő napjára irányította figyelmüket. Lowell, a nagy amerikai kvéker költő, Kossuthhoz írt ódájának inspirációját szintén Landornak kell tulajdonítani.

Landor szerepe a magyar—angol irodalmi kapcsolatok történetében hetvenéves működése alatt egészen kivételes. Az angol romantika ábrándos, mesebeli magyarság-képéből indult el, 1848–49 és a Kossuth-emigráció intenzív átélésével, racionális megértésével és lelkes propagálásával nemcsak az angol irodalomban, de a világirodalomban is kötetre való, párját ritkítóan világos és pontos megfogalmazását adja a magyarság demokratikus, radikális és haladó igényeinek. Így tanítómesterévé válik a legnagyobb magyarbarát viktoriánus íróknak, a Browningoknak, Meredithnek, Swinburne-nek, sőt olyan amerikai író-nagyságoknak, mint Emerson és Lowell.

*

W. S. Landor magyar tárgyú és vonatkozású írásainak jegyzéke és eredeti szövege

Landor több mint hét évtizedig tartó munkássága nagyszámú könyvre, röpiratra, sorozatos kiadványra, folyóirat- és újságcikkre terjed. Eddig három kísérlet történt alkotásainak bibliográfiai összeállítására:

1. A bibliography of the writings in prose and verse of Walter Savage Landor. By *Thomas James Wise* and *Stephen Wheeler*. London: Printed for the Bibliographical Society. 1919.
2. A Landor Library. A catalogue of printed books, manuscripts and autograph letters by Walter Savage Landor. Collected by *Thomas James Wise*. London 1928.
3. Letters of W. S. Landor, Private and public. Ed. by *Stephen Wheeler*. London 1899.

Összegyűjtött művei: *The Complete Works of Walter Savage Landor*, ed. by *T. Earle Welby and Stephen Wheeler*, 16 kötet, London 1927–1936. Nem tartalmazzák összes magyar tárgyú és magyar vonatkozású műveit. Vaskos kötetre rúgna Landor összes magyar vonatkozású alkotásainak összegyűjtése, minthogy rengeteg rejtett célzás és utalás is van az 50-es években írt politikai verseiben.

A kutatást nehezíti, hogy alig ismert bibliofil kiadásokban is található hozzáférhetetlen anyag, ilyen pl. *To Elizabeth B. Browning and other Poems*. Edited by *Thomas James Wise*. London 1917. (Mindössze 30 példányban.)

Landor szövegeinek összegyűjtésében nagy segítségemre volt a Tábori Pál révén már a háború után megnyert angol pen-friendem, az azóta fiatalon elhunyt író, *Betty Lambert*, aki 1948-ban a British Museum akkor még hozzáférhetetlen folyóirat raktárában kikereste nekem a ritka 1850-es évekbeli angol folyóiratokat.

1950-ig az akkori Országos Könyvtári Központ a londoni National Central Library nemzetközi könyvesere-szolgálatára révén még egyetlen példányban fennmaradt Landor-műveket is kikölcsönzött. Tudok Landor Kossuthhoz intézett kéziratának létezéséről amerikai gyűjteményekben. Magyarországon egy autográf emléket őrizzük: az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára egy 1851-ből származó Kossuthhoz intézett levelét.

Az alábbiakban magyar tárgyú és vonatkozású műveit időrendi sorrendben állítottam össze, lehetőleg az első megjelenés helyének megjelölésével, és több esetben az általam 1940–42 között kért fordítások felsorolásával. Akkoriban Bajcsy-Zsilinszky Endre sürgetésére egy antológián dolgoztam: *Hódolat Kossuthnak. Angol és amerikai költők Kossuthról*. Ennek egy részét a *Független Magyarország* című hétfői lap hétről hétre közölte Gál György velem készített interjújának bevezetésével, mindaddig, amíg a katonai cenzúra letiltotta. Az Officina könyvkiadó ezek után elállt a könyv kiadásától. Pedig az Officina-Képeskönyvek dupla kötetének szánta. Amikor Keresztury Dezső minisztersége alatt Kardos László, a kulturális osztály vezetője és titkárnője, Szabó Magda adminisztrálásával egy évig a *Magyarország a világirodalomban* c. antológián dolgoztam, fölmerült a terv a Landor-anyag javának beleszövésére. Az infláció azonban végzett az egészszel. A *Filológiai Közöny*, amely a magyar szabadságharc világ-irodalmi visszhangját tervszerűen feldolgoztatja, engem is megbízott a Landor-anyag, bármily szűkre fogott, de mégiscsak hozzáférhetővé tételére. Az alábbiakban a Landor-szövegek javát a magyar írók és költők esetleges fordítási készségének rendelkezésére bocsátom.

I. *Magyarországi Endre, Nápolyi Johanna, Rupert barát.* Három tragédia. London és New York 1839. (1)

ANDREA OF HUNGARY, GIOVANNA OF NAPLES, FRA RUPERT. London and New York. 1839.

II. *Képzeltetési beszélgetés Thiers és Lamartine között* (2)

IMAGINARY CONVERSATION OF M. THIERS AND M. LAMARTINE

Thiers. Hungary was already free and independent from the moment that Metternich in the phrenzy of his dotage consented to accept the intervention of Russia. She rises both against the hungry and wolfish pack of Russia, and the somnolent and swinish herd that rubs her into intolerable soreness from overgorged Vienna.

III. *Ami tenni kellene* (3)

THINGS TO BE DONE

„Hungary, not France, is at this hour the mistress of Europe.”

IV. *A Habsburg-monarchia szétbomlásának szükségességéről és a kis nemzetek függetlenségéről* (4)

IMAGINARY CONVERSATION OF KING CARLO ALBERTO AND PRINCESS BELGIOJOSO

Princess.

The Austrians are little better than meal-magots; but surely the brave Hungarians will espouse our cause, instead of denouncing it. They themselves have been contending for the same, and have won it; not against us, but against the very same enemy. Hungary, Switzerland, Tyrol, are the natural allies of Italy: she wants no other.

Princess. It would be like this: „Austrians and Hungarians; why do you wish to impose on others a yoke which you yourselves have shaken off! If they whom you persist in your endeavours of reducing to servitude, had attempted the same against you, then indeed resentment might warrant you, and retributive justice would be certainly on your side. It may gratify the vanity of a family to exercise dominion over distant states: and the directors of court-pageants may be loth to drop the fruits of patronage. These fruits are paid for with your blood. Of what advantage is it to any citizen of Buda or Vienna to equip an arch-duke and trumpet him forth to Milan? Extent of territory never made a nation the happier, unless on its own natal soil, giving it room for enterprise and industry. On the contrary, it always hath helped its ruler to become more arbitrary. Supposing you were governed by the wisest, instead of the weakest, in the universe, could he render you more prosperous by sending you from your peaceful homes to scare away order from others? Hungarians! is not Hungary wide enough for you? Austrians! hath Heaven appointed you to controll much greater, much more numerous, much more warlike nations than you ever were? Hungary for instance, and Lombardy? Be contented to enjoy a closer union with Moravia and (if she will listen to it) with Bohemia. Leave to Hungary what she will take, whether you will or no, Stiria, Illyria and Croatia. You are not a maritime power, and you never can be, for you are without a sea-board; but Hungarian generosity will open to you the Adriatic as freely as the Danube. Be moderate while moderation can profit you, and you will soon cease to smart under the wounds of war, and to struggle under the burden of debt.”

V. *Osztrák kegyetlenkedések* (5)

AUSTRIAN CRUELITIES

VI. *Európai forradalmak* (6)

EUROPEAN REVOLUTIONS

VII. *Nyílt levél Lord Dudley Stuarthoz: A magyarországi felkelés* (7)

TO LORD DUDLEY STUART: A LETTER ON THE RISING IN HUNGARY

My Lord, I am quite unknown to you; not so your lordship to me, or to any man in any quarter of the globe who is interested in the cause of freedom and humanity. A letter from General Bem to you is the cause and excuse of mine. Without preamble, may I suggest the propriety and the practicability of raising a subsidy, however small in aid of the Hungarians? I myself am willing and ready to subscribe for thirty pounds at the commencement: the money shall be paid, wherever I am directed, on the 1st July. Before that time I anxiously hope that many thousands may be contributed; at all events that something worth sending may be in readiness to be sent. People there are in great numbers, who excuse to themselves and one another their parsimony on such occasions, and who ask us reproachfully whether there are no objects for our charity nearer home. Do they act upon their own suggestion? Do they give a quarter, or even a tenth of their income to the necessities of their neighbours? If they do, which they do not, even then they fall greatly short of what equity, humanity, and Christianity, imperatively demand. But for myself I will speak out plainly. I am of opinion that a single man like Washington, like Kosciuszko, like Kossuth, like Bem, is of infinitely more importance to the world than twenty or thirty or any other quantity of millions, I will not say such as the Irish, for that would seem invidious, but such as the Portugese, the Spanish, or the French. What great principle are these nations working out? What benefit is to be expected from them, proximate or remote, to any portion of mankind? It is in Hungary, and in Hungary alone, that the spirit of freedom has burnt purely, brightly, and ardently, six hundred years. The Hungarians now demand the fulfilment of those conditions on which they offered the sceptre to the dukes of Austria.* The late Emperor swore to observe and maintain them. He would not have broken his promise; but his ministers came in and broke it for him. They who know the character of the present Emperor, and who have seen much of

* This was written before the dethronement.

him in private, represent him to me as a young man possessed of many virtues, conciliating, honourable, and humane. Certainly it was not by his invitation, or with his desire, that the Russians are now advancing to suppress the free institutions of Central Europe. No less certainly was it with the desire and by the invitation of the King of Prussia. When he was Prince Royal he was the avowed adversary of the consultations which the King had promised his subjects. In the hour of danger and detection he changed his tone, but never his sentiments. When he published his declaration that, if the Russians advanced to the frontier he would march against them at the head of his army, I most earnestly entreated the popular power at Frankfort to oppose it, well knowing the man's perfidy.

My Lord, we are at the commencement of a crueller, and a longer war than history has recorded; a war of civilisation against barbarism, of freedom against despotism, of nations against cabinets. Unhappily no two peoples have confidence in each other. (France has been playing in Sicily the game she played at the marriage-feast in Spain, with similar success. We may and must be at peace with her; but no alliance, no treaty. In twenty months or earlier, she will again see the Russians on her frontier, and perhaps far within it. Russia is the only rich government in the world. At last she has formed a commiseriat; nothing else was wanting to the efficiency of her armies. If in the time of Napoleon she found it not difficult to bring into the field two hundred thousand men, marching through countries exhausted of provisions by other armies more numerous, she will now find it easy enough to supply three armies, each as great with infinite reserves. The oligarchies of Austria and Prussia will open their fortresses and magazines to her, and the Baltic and the Danube are her high roads. So vast a calamity as the invasion of Germany and Hungary by the Russians is not to be averted. The natural death of Tzars and Tzarinas may befall the Emperor Alexander too late; nothing is to be hoped but from the virtue and valour of such patriots as Kossuth and Bem. Low as is the ebb of public spirit in England — lower than in the time of Charles the Second — generosity, and munificence have not been stranded in the mud with it. The contract of a Napier has galvanised the half-dead; let us turn them round on their sides, and perhaps they may hear the cries of victory from Vienna.

I have the honour to be, & c.
Walter Savage Landor

VIII. *Kossuth tábornokhoz* (8) TO GENERAL KOSSUTH

General! There are few who have the privilege to address you, but I am of the number, for before you were born I was an advocate, however feeble, of that sacred cause which you are now the foremost in defending. Imminent was the peril of fine and imprisonment, and certain the loss of friends and fortune: I disregarded and defied the worst. Do not trample in this paper for being written by an Englishman. We are not all of us jugglers and dupes, though we are most of us the legitimate children of those who crowded to see a conjuror leap into a quart-bottle. If we have had our Wilkeses and Burdetts, our Wilsons and Broughams, we have also had our Romillies and our Bentham's. In one House we have still a Clarendon, in the other a Molesworth. Be amused, but never indignant, at the spectacle of our public men; at restlessness without activity at strides without progress, pelted from below by petulance without wit. A wider and fairer scene is lying now before you, a scene of your own creation, under the guidance and influence of Almighty God. Merciful and just by nature, and enlightened, as the powerful of intellect always are, by the continuous lamps delivered in succession from past and passing ages, you will find them shine clearer by contraction of space and adaptation to circumstances.

You have swept away the rotten house of Hapsburg. It would be an idle trick to pursue the vermin that nestled and prowled among its dark recesses, behind its moth-eaten tapestries and throughout its noisome sewers. But there is no idleness on following the guidance of the most strenuous and most provident conquerors. Sulla, Julius and Augustus Caesar, distributed the forfeited estates of their enemies among the defenders of their cause. The justice of their cause was questionable, the justice of yours is not. In our country William of Normandy broke up the estates of the vanquished and rendered them powerless for revolt. Elizabeth and Cromwell and William of Nassau, our three greatest sovereigns, pursued the same policy with the same success. In Hungary there are immense tracts of land imperfectly cultivated, and forfeited by the defection and treason of the rich and indolent proprietors. Surely no time should be lost in the distribution of this national property among the nation's defenders. Larger and smaller allotments should be

holden forth as the incentives and the rewards of valour. This was promised in France by the revolutionists of that country; but what promise was ever kept by France under any of her Governments, to any nation? least of all perhaps to her own. The Hungarians are morally the antipodes of the French; the Hungarians are calmly brave, consistently free, strictly veracious, immutably just, unostentatiously honourable. The French, if they attempt an act of perfidy, which they often do, and fail in it, which they seldom do, feel deeply wronged: their honour (peculiar to them) requires them to salve the affront with blood. Perfidiously did they enter Civita Vecchia; fraudulently did they seize the citadel; insolently did they scorn the remonstrances of a free and of a friendly people. Beaten back by unprepared and undisciplined volunteers, they loudly swear vengeance; and, confederated with all the despots of Europe, they certainly may inflict it.

Beheld the promises of a nation which declared its readiness to aid unreservedly in the deliverance of the oppressed! Behold the first public act, beyond the boundaries, of its President! What then is Europe to expect from France? what, but another link and rivet to the monarchal chain, another chin-band to the sacerdotal tiara. She looks to Hungary who never has deceived her, and away from France who always has.

Sir, in your hands are deposited the sword and the scales of justice: hold them firmly; and, if any prince calls to the stranger, bid your lictors bind him, and perform the rest of their duty forthwith. In the exercise of this righteous authority may God preserve you for His glory, for the benefit of the present age, and for the example of every age to come.

Walter Savage Landor

IX. *Gyűjtés a magyaroknak* (9)

SUBSCRIPTION FOR THE HUNGARIANS

Sir,

The claims of the Hungarians on our sympathy are acknowledged by Englishmen of all ranks, and by journalist of all parties. The extremely few who oppose them are little in accord with their readers on this single point. If their articles about it are pruned with avidity, it is from wonder what can possibly be urged against men fighting against insidious encroachments and lawless innovations. Nearly all who follow with breathless curiosity the powerful antagonist heading the columns of the *Times*, call to mind with strong disapprobation, being religious men and strictly Protestants, that the family against whose arms and artifices the Hungarians are now contending, is that same family which, by the same arms and artifices, cut down and trod into the dust the Protestantism they found flourishing in that country. By no other hands was consumed its cradle in Bohemia.

I am no zealot "for modes of faith". What the Protestant has lost, the Papist has not gained; I wish he had. But an imposing and intolerant confraternity hems him round, telling him what quantity and of what quality he may eat, when his master has eaten first and the servants of the house after. Early in the day the Popes were at the *diggings*, and accumulated a prodigious mass of ore, which their slaves and body-guards brought into the city, forcing the poor citizens to throw in all they possessed, and turning their old habitations into smelting-houses. Ultimately there was rebuilt another Ephesus, another temple; and instead of the ancient image that was believed to have come from heaven there was substituted one fused with human blood, gorgeous, vast, irremovable, under whose shadow sit, vociferating and bargaining, the sellers of tame doves, the scriveners and craftsmen, the artificers and solderers of States. Men, it appears, were born to support the edifice and them. The Hungarians think otherwise. They resolve to enjoy and to impart the blessings of free religion; they believe that a running stream is clearer and purer than a factitious pond, and that not only is it better to slake their thirst, but also is adapted to irrigate the field more equally and more widely.

Were I a Tory I should be, if possible, more strenuous in the cause than I have ever been. Altho' no Tory, I am truly a Conservative, and I desire no other changes, in my own country, than from profession to economy, with the safe and certain means of maintaining it; no other in Hungary than from violence to order, from military and arbitrary government to municipal and representative. I wish every man to enjoy as much as I myself do, and, if there are inequalities and impediments in the way, to remove as many as by foresight and zeal and labour are removable. At all events I think it hard to grudge the Hungarians their ancient birthright; a birthright more ancient, more regular, more continuous than ours, more frequently assailed and more valiantly defended.

Harder still is it to reproach and laign them for employing those methods of recovering it to which we ourselves in like circumstances should recur; seeing, as we do, broken promises thrown back in their faces the very hour they were made, after the dust of ancient oaths had been blown with derision into their eyes, and they had borne it.

Improperly are so many words of mine a preface to so trivial a donation as I offer. It is only intended as an aid to a few brave Hungarians now in England, who want the means of returning to their country. The truest, the most generous, the most energetic of philanthropists, Lord Dudley Stuart, thinks, with many other judicious men, that subscriptions for aiding the nation in its righteous cause should follow great public meetings.

July 16.

Walter Savage Landor

X. *A magyar segély adakozóinak jegyzéke. Franciaország, Olaszország és a cár* (10)

LIST OF SUBSCRIPTIONS. France, Italy, and the Czar.

XI. *Nyílt levél Lord Dudley Stuarthoz a Kossuthnak adandó angliai fogadtatásról*

LETTER TO LORD DUDLEY STUART ON THE RECEPTION DUE TO KOSSUTH

A great man never can be made greater by another: he places his own crown on his own head. There are many who deem it a high honour to be elected by even a small constituency, whether for a seat in Parliament or some other post of office and profit. Perhaps they are right, in regard to themselves: but I never could comprehend how an illustrious man, by any possibility, can receive an honour, manifest as it is that he may confer one, even by a glance. By bearing a due respect and reverence to such a man, we honour not him, but ourselves. We can raise only what is beneath or on a level with us; we can not raise what we can not reach. Even the executive power, whatever its denomination, in conferring a dignity or title, must be looked at as a windlass or pulley which lifts up an ornament to its proper place.

It is glorious to be either the voluntary advocate or the chosen defender of the unfortunate and oppressed. You are both, my lord, against kings and emperors, presidents and popes. England applauds you: but somewhat larger than England, larger than the seas that surround her or the lands that lie beyond, applauds you too . . . your heart. Trees reach their full growth where there are few surrounding them; so do men. We might think you less if we saw a dozen such about you; and perhaps, if they were, you would be. As matters stand, you cover the whole space they would partly occupy.

Kossuth, it is reported, is expected soon in England. God grant it! It may revive a sense of glory, long viliated, and almost dead. Public men indeed will exclude him from their houses; their praises are reserved for Haynau, their tables are decorated for O'Ferral. But let us contend with America for the possession of the purest patriot on earth. Let us, who heretofore have taught her many things, teach her now in what manner she may gladden the heart of millions, and raise to herself on an imperishable basis a monument the most worthy of her wealth and virtue. Proposals have been offered to commemorate in bronze and marble the achievements of the Hungarians. So be it. But in what better or more befitting manner can it be done, than in the structure of a plain and simple mansion for the family of their President? No Blenheim is demanded, no column, no prancing horse, but simply a retired and quiet mansion, such as twelve or fifteen thousand pounds could erect and furnish. It would be more honourable for the Americans to contribute toward it in England than in their country; and if their contribution were the larger, as it probably will be, the prouder would be their superiority, over a nation with which they were never to be engaged in any other kind of contest.

I have little money; but I have several pictures; and, as my pride does not often step out of doors, I shall be delighted to indulge it in giving twenty of the best toward the adornment of the house which the only two free nations will erect for the greatest of all free men.

Testimonials to patriotism, true or false, and oftener false than true, have been prodigally exhibited in England recently. The spirit of party has breathed hotly over the land, and has blown fool bubbles into the air. Among the statues in our metropolis, how extremely few are erected to beneficent, to prudent, to temperate or even commonly honest men! Subverters of law in their own country, disturbers of the public peace in its dependencies, adventurers, gamblers, debtors, defaulters, profligates, constitute the greater part, and almost the whole. Where are our philosophers, our poets, our patriots? In the centre of what square, at the termination of what avenue, stands Shakespeare?

What temple is sanctified by Milton's purity? "Nature and Nature's laws" announce their Newton: we look for him also in vain.

If jealousy and hatred of the truly great among ourselves have instigated us to substitute the false, let us avoid the sight of such as, coming too near, may inflict on us any uneasiness. Let us prove before the world at large that its virtuous men are dear to us at a distance, and that to them at least we will not be unjust. Parties, our worst seducer from the path of rectitude, are fused, flattened, hardened, and inert. Public virtue no longer is laughed at, as it was in the last century from the beginning to the end, but merely smiled at: sympathies are moderate, antipathies are extinct. Not a minister of the Crown would disembowel an oppositionist or scourge his wife: scarcely three in five would commend, or countenance, the miscreant who should have driven from the seat of his government men festering under wounds received in defence of their families. But it is not to such people we lift our eyes and voices; it is neither to finality nor to agitation. We plead before no intriguers, no coiners of counterfeit, no scramblers for tags and trumpery, no brawlers in street, no whisperers in palace; we plead for the Hungarian defender of venerable institutions, cognate with our own, and bearing a strong family resemblance. It would be criminal to doubt either the ability or the resolution of the two wealthiest nations in the world to raise a few thousand pounds annually, in order to compensate the losses, and the support of the dignity, of as pure and energetic a patriot as ever guided the councils of either.

Bath, Oct. 18. 1849.

Walter Savage Landor

XII. *Óda Kossuthhoz 1849. dec. 15-én* (12)

ODE TO KOSSUTH

Death in the battle is not death . .
Deep, deep may seem the mortal
groan,

Yet sweeter than an infant's
breath

Is Honor's, on that field alone,

Where Kossuth call'd his Spirits
forth

Aloft from Danaw's heaving
breast;

They quell'd the South, they shook
the North,

They sank by fraud not strength
represt.

If Freedom's sacred fire lies
quencht,

O England! was it not by thee?
Ere from such hands the sword
was wrenched

Thine was the power to shield
the free.

Russells erewhile might raise their
crest

Proud as the older of our
land,

Altho' I find but in the best

The embroidered gloves of Sid-
ney's hand.

Rachel may mourn her children
now . .

From higher source her glory
springs,

Where Shakespeare crowns South-
hampton's brow

Above the reach or gaze of kings.

Russels? where? where? Towaver
 high
 Faction the slender twig may
 place,
 And cover, when that twig shall die,
 With plumes as dark its dark
 disgrace.

Drive the drear phantom from
 my sight,
 O Kossuth! Round our wintery
 shore
 Spread broad thy strong and
 healthy light,
 And I will tread these weeds no
 more.

XIII. *Felirat a magyar szabadságharc hőseinek a budai várban 1855-ben emelendő emlékművére* (13)

TO BE INSCRIBED ON A SQUARE STONE IN BUDA IN THE YEAR 1855

Columna neque satis ampla neque satis alta neque satis diuturna quequam esset, ut in ea nomina tot fortium ducum qui, majorum pro legibus quum demicaverant, ab hostibus victis foede trucidati sunt inscriberentur. Hi hostes, projecto ante armatos gladio strenue inermes securim exereverunt. Rex perfidus pejeratusque, elementissimos milites, integerrimos senatores, aequissimos judices, innocentissimos cives, compedibus vinctos, carcere inclusos, fame vulneribusque poene exanimat os, per istos qui nuper ex acie profugerant, interfecit. Feminas nobiles, matres atque virgines, in foro virgis cecidit. Monumentum ingens est talium facinorum tota Dacia, tota Pannonia, criminis vero participes ii sunt omnes reges, reguli, principes, satellites, qui quum obsistere obuitque debuerunt et potuerunt, ne oculos quidem contra sunt ausi tollere, neque voculam emisierunt. Conspirato pessimorum hominum, ut alibi saepe antehac, optimum quemque aut carnifici tradidit aut extorrem egit patria aut fortunis avitis deturbavit.

Savagius Landor

XIV. *Európa zsarnokai* (14)

DESPOTS OF EUROPE

Again, ye despots, if ye can your thrones
 And drawn with trumpeting a nation's groans
 For you in vain do watchful dragons keep
 The lonely darksome intervals of sleep,
 Ere long shall justice from high heavens descend
 And man's worst grief, when you the saintes shall end.

XV. *Haynau védői* (15)

DEFENDERS OF HAYNAU

A Jew Apostate, a degenerate Scot,
 Tongue after tongue, lick smooth the darkest blot,
 But only widen what they would erase
 And show more horrible the wretch they praise.
 The scourge that lacerates the modest bride,
 And swings about the matron's breast, they hide.
 Bullet and halter for the brave and wise!
 Honor and Wealth for loyal perjuries!
 Wait! there are thunderbolts not forged in heaven,
 And crimes there only, if e'en there, forgiven.

XVI. *Klapkáról és Lord Lyndhurstól* (16)

ABOUT GENERAL KLAPKA

Sir,

In your paper of this day, April 12th, I find repeated an expression of Lord Lyndhurst's, which I am certain will be offensive to many of your readers. General Klapka, a man illustrious for his military knowledge, and his application of it to the defence of his country and her laws, is contemptuously called *one* Klapka. The most obscure and the most despicable (and these only) are thus designated. Surely to have been called by the acclamations of a whole people to defend the most important of his fortresses is quite as exalted a distinction as to be appointed a Lord Chamberlain or a Lord Chancellor by the favour of one Minister, and liable to be dismissed the next morning by another. With all proper respect for the cleverness of Lord Lyndhurst, I must entreat your assistance in discovering one sentence he ever wrote, or spoke, denoting the man of lofty genius or capacious mind. Memorable things he certainly has said: such as calling by the name of aliens a third part of our fellow-subjects in these islands, and by the prefix of a *certain* to the name of Klapka. It is strange that sound law should not always be sound sense; strange that the Great Seal of equity should make so faint and indistinct an impression.

Klapka will be commemorated and renowned in history, as one beloved by the people, venerated by the nobility; whose voice was listened to attentively by the magistrate, enthusiastically by the soldier. The fame of Lord Lyndhurst is ephemeral, confined to the Court of Chancery and the House of Peers; dozens have shared in each, and have gone to dinner and oblivion.

Those, and those alone, are great men whose works or words are destined to be the heirlooms of many generations. God places them where time passes them without erasing their footsteps. Kings can never make them; they, if minded so, could more easily make kings. England hath installed one Chancellor who might have been consummately great, had there only been in his composition the two simple elements of generosity and honesty. Bacon did not hate freedom, or the friends of freedom; and, although he cautiously kept clear of so dangerous a vicinity, he never came voluntarily forth, invoking the vindictive spirit of a dead law to eliminate them in the hour of adversity from their sanctuary.

Walter Savage Landor

XVII. *Franciaország elnökéhez* (17)

TO THE PRESIDENT OF FRANCE

Safe art thou, Louis! . . . for a time . . .
But tremble . . . never yet was crime,
Beyond one little space, secure.
The coward and the brave alike
Can wait and watch, can rush and strike . . .
Which marks thee? one of them, be sure.

Some men love fame, despising power,
Well sheltered from its sultry hour,
And some love power, despising fame;
Among the crowd of these art thou,
And soon shall reach it . . . but below,
A Jellachich's and Goergey's name.

XVIII. *Abdul Medzsid szultánhoz, a Szabadítóhoz, aki Kossuthot szabadlábra helyezte* (18)

TO MEDJID, THE LIBERATOR, BY WHOM KOSSUTH HAD BEEN SET AT LIBERTY

XIX. *Landor Bath-ban 1851. okt. 18-án kelt levele, amelyben Kossuthot Kościuszko mellé állítja* (19)

LANDOR TO KOSSUTH Bath 28. Oct. 1851

Sir,

The chief glory of my life is that I was the first in subscribing for the assistance of the Hungarians at the commencement of their struggle: the next is, that I have received the approbation of their illustrious Leader.

Butch Adams

Sir, The chief glory
of my life is that
I was the first
in subscribing for
the assistance of
the Hungarians
at the commencement
of their struggle.
The next is, that
I have received the
appreciation of their
illustrious Leader.
I, who have held
the hand of Kossuth.

with me, now that
with unswerving
the signature of
Kossuth. No other
man alive could
corfer an honor
I would accept.
Behave me,
Sir, ever yours
most faithfully

Walter Savage Landor

I, who have held the hand of Kościusko, now kiss with veneration the signature of Kossuth. No other man alive could confer an honour I would accept.

Believe me, Sir, ever yours most faithfully

Walter Savage Landor

XX. *Himnusz Amerikához. Kórus a birminghami díszlakomán 1851. november 12-én* (20)

HYMN TO AMERICA

Daughter of Albion! thou hast not
The lesson of thy sire forgot;
Listening at times to Power or Pride,
Readier thou turnest to attend
On bleeding Valour, and befriend
Him who can hope no friend beside.

Long ere the patriarchs of the west
Lands, three vast oceans bound, possesst,
When, all around was dark and wild,
Adventurous rowers rowed from Greece,
And upward on a sun-like fleece
The maids of ocean gazed and smiled.

Our maidens with no less delight
Surveyed around the cliffs of Wight
Thy swifter pinnacle glide along:
Altho' the conqueror was not one
Their gentle heads might rest upon
When cease the dance and supper-song,

Yet from their threshold went they forth
To hail the youths of kindred worth,
And clapt uplifted hands, altho'
Louder, and with less pause between,
The volleys of their palms had been
For some behind they better know.

To teach the mistress of the sea
What beam and mast and sail should be,
To teach her how to walk the wave
With graceful step, is such a lore
As never had been taught before . .
Dumb are the wise, aghast the brave.

XXI. *Kossuth amerikai utazására.* (21)

ON KOSSUTH'S VOYAGE TO AMERICA

Rave over other lands and other seas,
Ill-omen'd black wing'd Breeze!
But spare the friendly sails that waft away
Him, who was deem'd the prey
Of despot dark as thou, one sending forth
The tortures of the North,
To fix upon his Caucasus once more
The demi-god who bore
To sad Humanity Heaven's fire and light,
Whereby should reunite
In happier bonds, the nations or the earth;
Whose Jove-like brow gave birth
To that high wisdom, whence all blessings flow
On Mortals here below.

Rack not, O Boreal Breeze, that laboring breast
 On which, half dead, yet rest
 The hopes of millions, and rest there alone.
 Impiously every throne
 Grushes the credulous: none else than he
 Can raise and set them free.
 O bear him on in safety and in health!
 Bear on a freight of wealth
 Such as no vessel yet hath ever borne;
 Altho' with banner torn
 He urges thro' tempestuous waves his way;
 Yet shall a brighter day
 Shine on him in his own reconquered field;
 Relenting Fate shall yield
 To constant Virtue. Hungary! no more
 Thy saddest loss deplore;
 Look to the star-crown'd Genius of the West,
 Sole guardian of the oppressed.
 O! that one only nation dared to save
 Kossuth, the true and brave!

XXII. *New York városához Kossuth fogadásakor* (22)

TO THE CITY OF NEW YORK ON ITS RECEPTION TO KOSSUTH

City of men! rejoice!
 Not to have heard the voice
 That raised up millions to its country's side,
 But that the sons respond
 With voice that sounds beyond,
 And shakes across the sea the despot's pride.

 My native Albion! thou
 Mayst also glory now;
 These are thy sons; although like Ishmael driven
 To desert lands afar,
 Yet o'er them hung the star
 That showed the sign of freedom bright in heaven.

 Iron and gold are theirs:
 And who so justly shares
 These powerful gifts as they whose hands are strong,
 Whose hearts are resolute
 To quell the biped brute
 Trampling on law and rioting on wrong?

 Rise, one and all, as when
 Ye hailed the man of men,
 And give not sumptuous feast, nor sounding praise,
 To that brave Magyar,
 But wage a pious war
 And shed your glory round his closing days.

XXIII. *Episztola Kossuthnak 1851 december utolsó napján* (23)

EPISTLE TO KOSSUTH

ON THE LAST OF DECEMBER, 1851.

Bright sets the year in yonder sky,
 A flood of glory fills the west,
 The two-neckt eagles' hungry cry
 Disturbs not there man's wholesome rest.
 Enjoy it, Kossuth! rest awhile,
 Awaken'd only from thy sleep

By those *hurrahs* that rent our Ile
 And follow'd thee across the deep.
 Three nation upon the earth remain
 Who earn'd their freedom; one is crost
 By adverse fate; the other twain
 Light her to find the gem she lost.

XXIV. *A zsarnokölés joga. Kossuthhoz, Magyarország Elnökéhez. Közzétéve a magyarok felségélyezésére Amerikában. 1851 (24)*

TYRANNICIDE

Danger is not in action, but in sloth;
 By sloth alone we lose
 Our strength, our substance, and far more than both,
 The guerdon of the Muse.
 Men kill without compunction hawk and kite;
 To save the folded flock
 They chase the wily plunderer of the night
 O'er thicket, marsh, and rock.
 Sacred no longer is Our Lord the wolf
 Nor crown'd is crocodile;
 And shall ye worship on the Baltic Gulph
 The refuse of the Nile?
 Among the myriad men of murder'd sires
 Is there not one still left
 Whom wrongs and vengeance urge, whom virtue fires?
 One conscious how bereft
 Of all is he . . . of country, kindred, home . .
 He, doom'd to drang along
 The dray of serfdom, or thro' lands to roam
 That mock an unknown tongue?
 A better faith was theirs than pulpits preach
 Who struck the tyrant down,
 Who taught the brave how patriot brands can reach
 And crush the proudest crown.
 No law for him who stands above the law,
 Trampling on truth and trust;
 But hangman's hook or courtier's „privy paw”
 Shall drag him thro' the dust.
 Most dear of all the Virtues to her Sire
 Is Justice: and most dear
 To Justice is Tyrannicide; the fire
 That guides her flashes near.
 See o'er the desert God's red pillar tower!
 Follow, ye Nations! raise
 The hymn to God! To God alone be power
 And majesty and praise!

XXV. *Landor dedikációja a „Görögök és Rómaiak képzeletbeli beszélgetései”-ben (26)*

LANDOR'S ADDRESS TO KOSSUTH OF HIS „IMAGINARY CONVERSATIONS OF GREEKS AND ROMANS”

“Souls such as yours, O Kossuth, alight, close their wings, and rest upon the elevated crags of Antiquity. The sun shines there, when all beneath is lying in mist and shadow.

“Morning is far off, but it returns in the course of nature: we feel its pungency before we feel its warmth.

“Hungary is not dead; no, nor sleepeth.

“Receive my Greeks and Romans. Let them drive from your memory, if possible, the insults you lately have suffered from wretches like those who betrayed the Bandiery, when they might as easily, if not as advantageously to themselves, have prevented the rash enterprise of those two unfortunate youths. Farewell.”

XXVI. *Képzeltbeli beszélgetés Varsóban Miklós cár és Nesselrode között* (26)

IMAGINARY CONVERSATION OF NICHOLAS AND NESSELRODE

Nicholas: Of all the speeches I ever read, this from Doctor Vaughan, before the citizens of Manchester, after what had been spoken by the insurgent and traitor Mészáros, is the most intolerable. Do you really think it will excite Lord Palmerston to interfere with us about the detention of Kossuth? I wished the Hungarians to be made sensible of two important truths: my power, and their prince's perfidy.

Nesselrode. Never was more perfectly accomplished. Yet, pardon me, sire, Your Majesty wishes to enforce the legitimacy of the young Austrian usurper But will Austrians or Hungarians, or any other people, deem that ruler legitimate who deprives his cousin of the throne, and who begins and ends with perfidy and perjury?

Nicholas: Transylvania was rising, or likely to rise. A field, to be fertile, should not be harrowed, but pulverized. I was moderate and prudent in abstaining the occupation of a country so disaffected as was Transylvania.

XXVII. *Nyílt levél Kossuth véleményéről III. Napóleonnól* (27)

KOSSUTH ON NAPOLEON III.

Sir,

If I could contribute to the miscellany of Ministers any other policy than supplanting one another, it would be the sorry scheme of exciting the discontent of the French people against their Emperor. It appears that they would easily sacrifice the better part of our army to procure the discomfiture of his. German hands held back English until the Cossacks were in sight the Crimea. Our troops embarked at last, but were landed when they were not wanted and when they could not act; landed without tents, without vehicles, without provisions, without medicines, without bandages for shattered limbs, and exurciating wounds.

No person is so high in station but he will be called to account for the origin of all this; perhaps not soon, yet certainly.

A glorious or even an honourable peace for England is now impracticable. France will do in time (may the time be short!) what we ought to have done and might have done long ago. Liberty, at no great distance, is visible over Poland; her back to England, her hand to France; Napoleon, in deep contrition for the past, accepts it.

Pardon me, generous Kossuth, if I disagree with you on the future of this man. Permit me to ask you if Providence has always appointed the most virtuous for the destruction or consolidation of empires? Never can we forget or forgive his restoration of Papal power, his abolition of Republican in Rome. He may remedy this evil. He holds the balance; his breath alone, one breath of his, raises or depresses either scale, when all the crowns, and bayonets, and cannons, cause no vibration. Let him take up Hungary and Poland; let him weigh against a few bales of red stockings, and purple mantles, and embroidered petticoats, and ermine caps surmounted by a Phrygian bonnet. Let him remember that there are manly hearths in Hungary and in Poland, hearts yearning to hail him Deliver and Protector. Brave as he is, let him beware that there are many equally so; many who may provide for their own freedom if under his rule and governance, the freedom of others is bartered or betrayed. In every century the great Arbiter of human destinies hath passed judgement on some high delinquent in prescence of the people. May Louis Napoleon, by excercising power with righteousness, deserve His clemency.

April 7. 1855.

Walter Savage Landor

XXVIII. *Ausztria és a krími háború* (28)

AUSTRIA AND THE WAR

XXIX. *Hosszú levél Batthyány gróf kivégzéséről, 1855. okt. 6-án* (29)

A LONG LETTER ON THE EXECUTION OF COUNT LOUIS BATTHYÁNY

XXX. *Megemlékezés okt. 6-áról* (30)

THE SIXTH OF OCTOBER

ON GENERAL GUYON

I am highly honoured by your insertion of my appeal in favour of Defoe. The private is less important than the public; that to which I would now call your attention may be truly said to partake of both. Already you have thrown such a light from the East as hath awakened the dormant West. Had your remarks been earlier attended to, what calamity and disgrace had been spared to England! Had a William or a Guyon commanded armies, how many thousands had now filled their ranks now fill their graves. It is about this latter general that I am now writing. General Guyon was always held in high estimation for courage and conduct; he had two uncles in the British Navy who inherited and obtained an equal reputation. The campaign of the General in Transylvania is celebrated through the whole of Europe, and acquired for him a high rank in Asia. Turkey has been induced by the threats of Austria and the machinations of Russia to divest him of command; I doubt whether any member of the English ministry is bold and honest enough to displease the House of Hapsburg. Excuse my use of the "element", now so common upon all occasions, when I express my fears that the German element is more potential among us than ever it was heretofore. However, all I desire is that you will lay before the public what you know or believe in regard to the fitness of General Guyon to serve our common country by being placed in a station where he may effectually serve our allies.

I am, Sir & c.
Walter Savage Landor

XXXII. *Landor segélyakciója Kossuth érdekében a Times-ben* (32)

A PLEA FOR M. KOSSUTH

Sir,

I have no right, and in truth, but little hope to expect that I may induce you to advocate the cause of Kossuth. Politically, I know you are adverse to him; morally, I am confident you are not. I now appeal to your candour, impartiality, and generosity. It is only this morning I hear the illustrious exile is in straitened circumstances. Trusted by all the highest, bravest, most virtuous of his countrymen, appointed them to the first station, and holding their wealth at his disposal, he lived among them and departed from them, poor. The jewels of the Hungarian crown lay at his feet; he spurned them, as he spurned the usurper and perjurer who had worn them. Military treason necessitated his flight; the valour of Bem and Guyon was insufficient against the enemy. The representative of Mahomet saved the follower of Christ from the vengeance of the Apostolic; the Caliph cast his mantle over the wounded and defied the uplifted sword. Kossuth at last took refuge in England. Here he was welcomed in every city by the magistrates and the people, and even by those of the nobility who were not germanized by the Court. Among us there are some remaining whose affections are not torpedied nor chilled by contact with adversity. Let us see how many there are of them. I will not close my eyes until I make this appeal to you, declaring most solemnly that I have had no conversation or correspondence on the subject with the exile of Hungary; I have not asked, directly or indirectly, his permission to make the appeal, and I fear I may want his countenance; but what I am now doing I feel to be a duty. Let me hope, however, and trust that the most eloquent of statesman since Demosthenes will not refuse that public tribute which another of much celebrity accepted. Mr. Fox had squandered a large fortune in the most pernicious of vices — in gambling. Kossuth had no riches and no vices; he left a lucrative and honourable profession to rescue his outraged country. Mr. Fox committed an act of treason, or very similar, by sending an agent to the Empress Katherine, assuring her that she might safely take possession of Nootka Sound, against the just claims of England. The speeches of Mr. Fox never elevated the soul, never enlarged the intellect, never touched the heart. He upheld the cause of France against England throughout the war, while her best citizens were bleeding on the scaffold. Kossuth upheld the cause of Hungary, not only throughout the war, but throughout years more disastrous. Only one orator and statesman ever acted with so much ability, consistency, and energy; he, too, was an exile. Demosthenes, a victim crowned with imperishable glory, walked calmly forth from the temple of Poseidon and shook hands with Death, sparing his enemy, the guilt of his murder. May we Englishmen be exempted from a guilt almost as heinous! — the guilt of seeing

die among us, without our sympathy and without our help, a man as virtuous, as ardent an orator, and as pure a patriot — the one Pan-Hellenic, the other Pan-European.

Walter Savage Landor

P. S. I forgot to say that my subscription of 10 £ is ready.

XXXIII. *Levél Kossuth egy barátjához ínségéről, hogy angol városokban előadásokat kell tartania* (33)

NOTE TO A FRIEND OF M. KOSSUTH

My dear Sir, I missed sadly your usual short Sunday visit. I kept open, until half-after-one, seven answers to as many letters; all the same; in a few words.

Since mine in the Times I have received, I think about thirty; and I much regret that I did not preserve at least the signatures. A few the earliest I sent to Mr. Forster. My immediate friends and relations would have contributed no less than 300t. And surely they do not constitute a twentieth part of those *who would have been* anxious to assist M. Kossuth. It does not appear to anyone but this gentleman that I have been guilty of violating the secrets of domestic privacy. This would indeed have been villainous. I know nothing more of his concerns than the public knows. The public knows that he wrote in a newspaper for emolument. The public knows that he advertises to give lectures, in various cities of England, to the same intent. To run before the public, to incite and direct its zeal, surely it is not very reprehensible. I leave the decision on its *judiciousness* to others, and only fear that they may be unfavorably biassed, by M. Kossuth's letter, in a direction a little unfavourable to him.

If I am convicted of entering by stealth the private dwelling house of M. Kossuth, and of penetrating quite into its sanctuary, an indictment may also be laid against me for the same offence under the roofs of James Defoe and of Edward Capern, who, according to the Kossuth code, are bound to appear and prosecute. And who knows whether, year after year, I may not have been guilty of similar misdemeanours, which have never been and never will be detected? What is certain is this; on no occasion, for the future, will I interfere in the affairs of a stranger.

Sincerely yours,
Walter Savage Landor

XXXIV. *Kars eleste: Guyon tábornok* (34)

THE FALL OF KARS: GENERAL GUYON

XXXV. *Landor dedikációja Kossuthnak Száraz botból fuvola c. új könyvében* (35)

DEDICATION OF W. S. LANDOR OF HIS NEW BOOK DRY STICKS FAGOTED
To L. Kossuth, President of Hungary

At your gate I lay my fagot of *Dry Sticks*, and go away. I offended you by attempting to bring Fortune thither, whom I never solicited to favor me personally. My zeal was inconsiderate; but perhaps it ought to have offended less that lofty pride to which alone I ever was obsequious. Permit me to offer the only amends I can: permit me to show my respect and reverence toward the man who has worthily occupied a higher station than any one in this country can attain.

The eloquence of Milton and of Demosthenes failed in the support of their cause; the same cause and the same eloquence as yours. Supply me with your English, and I may be able at last to express my veneration of your virtues.

XXXVI. *Latin óda Kossuthhoz és Bemhez* (36)

AD COSSUTHUM ET BEMUM

Gens clara ripas Danubii colit,
Semper fidelis regibus, imperj
Haud semper aequi; nunc resurgit
Impatienter avita virtus.

Quicumque laudes diceret omnium
Quot extiterunt nobilioribus
Ibi triumphis, ante parcas
Praeferet Historiam Camaenas:

Vix ipsa largis claudere paginis
Sperabit omnes. Huiusmodi unicum
Inter trecentos Musa amanter
Ausoniae pavitans sequetur.

At non minores jam video aggredi
Regem insolentem; jam video supra
Victoriam cristas volare,
Sistere jam video, duorum.

Cossuthe ! primus jure locus tibi
Haud imperito milite cernitur
Et cive, nec longe remotum
Adspiciunt equitare Bemum.

Valete, fluctus clara nigros super,
Fraterna belli sidera ! gloriam
Qui contulerunt, dent utrique
Munera Dii meliora pacis !

XXXVII. *Latin epigramma. Batthyány képmására* (37)
IN IMAGINEM BATTIANII

Cossutho minor unico inter omnes
Omni Istri regione, Battiani !
Vultus obtueor tuos dolenter.
Sed qui sculptor imaginem excitavit?
Idem qui Periclem Jovemque finxit,
Et domus decus Atticae Minervam?
Quali morte, vir inclyte, occidisti !
Dedit carnifici nimis pudicum
Falsi Caesaris impudica conjux.

XXXVIII. *Leiningen grófra, akit az osztrák császár 1849. okt. 6-án meggyilkolt* (38)
TO PRINCE OF LEININGEN
MURDERED OCTOBER 6, 1849, BY THE EMPEROR OF AUSTRIA

Among the foremost of Earth's freeborn men
Hungarians still bemoan thee, Leiningen !
Even England, fallen from her high estate,
Beholds, tho' dimly, the sublimely great.
She hugged too fondly her distorted sons,
Castlereas, Cannings, Russels, Palmerstons:
No more asleep or drunk, she marks afar
Deserted Guyon o'er the Raglan star,
And blesses Kossuth's Demosthenic tongue,
Dividing true from false, and right from wrong,
O could thy spirit fly across the sea,
And those who boast thy blood resemble thee.

XXXIX. *Vers Guyonhoz* (39)
TO GUYON

GUYON ! thy praises dare sing,
But not so few shall hear.
From virgin earth thy laurels spring
O'er fountain deep and clear.

Honor, not Glory, led thee forth,
Young, ardent; at thy word
Uprose the Danube; and the North
Saw the last sheath'd thy sword.

XL. *A katonai érdem jutalma. Guyonról* (40)

MILITARY MERIT REWARDED

Worth is rewarded, even here,
With praises; nor is this all:
Havelock wins fivescore pounds a year,
And Guyon . . . a dismissal.

But Napier, who on many a day
Perform'd the foremost part,
And fill'd the murderers with dismay . . .
He won . . . a broken heart.

XLI. *Levél Lord Dudley Stuarthoz egy Kossuthhoz intézett ódával* (41)

TO LORD DUDLEY C. STUART, WITH AN ODE TO KOSSUTH

This is my hour
To bow to Power,
“What Power?” you ask, with wonder in your eye.
Soon said and heard
The simple word . .
That Power which bends before Humanity.
Go then, my line!
His knees entwine
(Better than garter) who hath cheer'd the slave.
Little can you,
Poor infant! do . .
Be led by Stuart to the just and brave.

XLII. *Kossuthhoz, Magyarország Elnökéhez* (42)

TO KOSSUTH, PRESIDENT OF HUNGARY

Man is not what God made him: God ordain'd
That he should walk upright and bend the brow
To Him alone; God gave to Man our earth
Created by His breath few days before.
Kossuth! what demons burst into the midst
Of this his Eden, this his Paradise,
These lofty trees that bore their fruit unpruned
Nor crawl'd upon by reptiles from below.
Look round thee, and what seest thou? men in form,
Gaming with minor men as they were dice
Or cards, and sweeping them from off the board.
What millions have succumb'd, and still succumb,
To light these gamblers at their deadly game!
How many lands, once till'd, lie desolate
To widen their wild hunting-ground, and glut
With human venison the royal feast!
Exchanges are now made of flocks and herds
Biped: see Nice and Venice led in chains;
See Poland, flay'd, dismember'd, parcel'd out
Among the bloodhounds; see thy Hungary
Offer'd a note promissory instead
Of the seal'd parchment of her titled deeds.
The artic icebergs make more nigh approach

Year after year to sunnier climes and threaten
To bar all intercourse of free with free:
In this condition is the world of Mind.

XLIII. *Kossuth és Garibaldi, 1860* (43)

KOSSUTH AND GARIBALDI, 1860

There are now in existence two men whose glory will be eternal. I would not offend your delicacy by naming one of them; the other is Garibaldi. A portion of pride and self congratulation may fairly be allotted to the humblest who has once been permitted to converse familiarly with either; and the privilege, I trust, will be granted now in writing.

It is reported that you have recently left England for France. This is condescension to the last degree; for it is well remembered in what manner you were received in that country when you quitted your own, betrayed by a general in whose honour and patriotism you confided, and whom you raised to a chief command.

Half the world is carried forward toward the powerful and prosperous; the other half presses with all its weight on the fallen unsupported. Mythology and fable, if well studied, may be as advantageous to the adult as they are amusing to the child in whose hands they are usually placed. We read of a hero who was condemned to carry the world on his shoulders; we have seen a patriot who was called and who consented to bear a weighty section of it on his. He bore it well equipped; he bore it steadily, and upright under it, until it was shoved off by such malicious and irresistible Powers as riveted the chain round Prometheus for bringing down fire from heaven. Twin stars are now in the ascendant which will guide Hungary with Italy through the tempest.

XLIV. *Háláltanság* (44) ·

INGRATITUDE

Ingratitude ! we seldom miss
Thy presence in a world like this;
But thou wert always fond of state,
A close attendant on the great.
So little mix I with mankind,
I am doubtful in what house to find
One whom scarce any but hath known.
Ingratitude ! where art thou flown ?
O'er chariot-wheels and horns and drums
A voice (I think I know it) comes.
"Men differ in awarding praise:
But here the nations all unite
In one applause, since each one's right
His sword asserted; every prince
Swore under it". And unswore since.
Ot iron crown and sour-krou heart,
Austria, she only, stands apart.
Is this a novelty ? Before,
When the fierce Turk unhinged her door,
And Sobieski struggled hard
To bar it, what was his reward ?
When Wallenstein no more enlarged
The lands he rescued, he was charged
With treason: when Savoy's Eugene
Saw her fly back, and stood between
Her recreant duke and rushing foe,
And warded off the final blow;
When Marlborough sweet'd the Donau's flood
With Gallick and Bavarian blood;
What won they ? what ? Ingratitude.
Thus to herself is Austria true.
Nought better, wiser, could she do,
Than from all honors thus abstain

To him who gave her power to reign.
 Two chiefs hath Austria quite her own,
 Two fit supporters of the throne:
 One from the bailifs ran away,
 And one from those who load the dray.
 Ah! how much worthier such men are
 Than Wellington, to wear her star,
 Her cross, inexplicable riddle,
 Her tup, hung dangling by the middle,
 And, overgorged with gore at Pest,
 Eagle, that now befouls the nest.

XLV. *Hol vannak a hősök?* (45)

WHERE ARE THE BRAVE?

Where are the brave?
 With God: for Earth gives up
 All who would circulate the social cup
 Of sober freedom.
 What men have chain'd down
 Italians, Poles, Hungarians?
 What? Our own.
 Blush, honest England! thy embroidered knaves
 Have forged the links that despots drill on slaves.
 Ah England! art thou honest? but for thee
 Man had been manly, Europe had been free.

XLVI. *Magyarok! emeljétek fel babékoszorús homlokotokat újra* (46)

HUNGARIANS! RAISE YOUR LAUREL'D BROWS AGAIN

Hungarians! raise your laurel'd brows again,
 Ye who can raise them from amid the slain,
 And never swear we hear but fables, and the youth
 Who sways o'er Austria never "swerv'd from truth."

Landor szövegeinek első közlései

1. Egyetlen példánya Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban.
2. The Examiner March 25, 1848. 195—196.
3. The Examiner Apr 15, 1848. 224.
4. Röpirat.
5. The Examiner Aug. 11, 1848.
6. The Examiner Nov. 18, 1848. 739.
7. The Examiner May 12, 1849. 291.
8. The Examiner May 19, 1849. 307.
9. The Examiner July 21, 1849.
10. The Examiner July 28, 1849.
11. The Examiner Nov. 3, 1849. 691.
12. The Examiner Dec 15, 1849. 789.
13. The Examiner March 9, 1850. Újra: The Atlas Sept 15, 1855. 515.
14. Letters and unpublished writings of W. S. L. London 205.
15. The Examiner Sept 14, 1850. 590.
16. The Examiner Apr 11, 1851. 243.
17. The Examiner Apr 19, 1851.
18. The Examiner Sept. 27, 1851.
19. The Examiner Oct 11, 1851.
20. The Examiner Nov. 15, 1851. 730.
21. The Examiner Nov. 1, 1851. 691.
22. The Examiner Dec 27, 1851.

23. Epistle CCLXIII. Last fruit . . . 474—478.
24. Előszőr röpiratban. Újra: Last fruit . . . 435.
25. The Examiner May 14, 1853. 310.
26. The Examiner June 21, 1853. 372.
27. The Atlas Apr. 14, 1855. 238.
28. The Atlas June 23, 1855. 401.
29. Letters . . . 275.
30. The Atlas Oct. 6, 1855. 611.
31. The Times Nov. 5, 1855. 5.
32. The Examiner Jan. 12, 1856. 22.
33. The Times March 24, 1856. 7.
34. The Examiner Apr. 5, 1855. 212.
35. Dry Sticks . . . Édinburgh 1858.
36. Uo. 227—228.
37. Uo. 228.
38. Uo. 133—134.
39. Uo. The Examiner Oct. 4, 1856.
40. Uo. Dry Sticks . . .
41. Vö. Uo. 223.
42. Uo.
43. The London Review Aug. 11, 1860.
44. Dry Sticks . . .
45. Uo. Epigram LXXXII. Dry Sticks . . .

A Landor-szövegek eddigi fordításai

A fenti szövegekből eddig már több kísérlet történt azok magyar fordítására. Ezek a következők (a fordítók neve után arab számmal jelölöm a római számmal ellátott Landor-szövegeket): *Gál István*: 7, 9, 13 (Budapest, 1967. okt. 20—21.); *Geréb László*: 36, 37. (Élet és Irodalom 1959. 11. sz.); *Keszthelyi Zoltán*: 23 (Független Magyarország 1941. nov. 17.); *Kéry László*: 3, 6, 8, 9, 19, 25, 35, 43. (i. m.); *Kónya Sándor*: 40, 44, 46; *Rácz György*: 41; *Szobotka Tibor*: 12, 22.

A kéziratos fordítások birtokomban.

*

Közlémenyem első fogalmazványja „*Walter Savage Landor, a magyar szabadságharc angol költője*” címmel elhangzott a Budapesti Philológiai Társaság centenáris emlékülésén a budapesti egyetem bölcsészeti karán 1948. május 19-én. Ebben a formájában egyik fejezete készülő munkámnak: *Magyarország az angol romantikusok és viktoriánusok írásaiban. A Filológiai Közöny* tette közzé ide vonatkozó Keats-, Meredith-, Ruskin-, Arnold- és Swinburne-tanulmányomat is.

Arany Dante-ódája keletkezéséhez

KARDOS TIBOR

...s nőttön nő tiszta fénye,
Amint időben, térben távozik;

(Széchenyi emlékezete)

1. A műalkotások keletkezési folyamatába szerencsére csak bizonyos fokig lehet beleslátni. Ha ugyanis a genezis folyamatának minden mozzanatát követni lehetne, akkor az kiszámítható és így gépi úton létrehozható is lenne. Mindenesetre a műalkotást lelki tájakkal, képzetekkel lehet magyarázni, kifejezésformák alapján körül lehet fogni, és mivel ez a kritikai művelet reálisnak látszik, vonzásának ritkán lehet ellenállni. Érvényes ez a helyzet Arany János Dante-ódájára is. Néhány évvel ezelőttig semmit sem tudtunk róla, csak annyit, hogy e rejtélyes alkotás megrázó, s magában álló; sok nemzet sok nyelvű hódolata közepette, a Dantéről írt versek közül egyike a legszebbeknek, ha nem a legszebb.

1966-ban azután a magyar *Dante-Emlékkönyv*ben Szauder József meseteri tanulmányában (*Dante a XIX. sz. magyar irodalmában*) három teljes oldalt szán a versnek, s ez a három oldal fordulatot jelent a költemény interpretációja tekintetében.¹ Utána egy évvel a budapesti italianisztikai kongresszus tiszteletére készült gyűjteményes kötetben, az *Italia ed Ungheria*ban Arany mély ismerője, Keresztury Dezső újabb kutatásai alapján és Aranykönyve idevágó szövegét bővítve, tovább építve, már kizárólag erről a költeményről ír a lényegyet felvázoló tanulmányt *L'ode di Arany a Dante* címen, mintegy nyolc oldalon, s módjában van méltó illusztrációt is adni mellé Borsos Miklós álomszerű rajzával. E tanulmányt Keresztury némi változtatással magyarul is leközölte az *Életünk* c. folyóiratban.²

2. Mielőtt Arany teljes szövege, illetve a költemény elemeinek kialakulását, keletkezési körülményeit, indítékait, értelmét, keletkezése európai hátterét és atmoszféráját kísérelnénk megrajzolni, szükségesnek tartjuk összefoglalni a két említett kutató érvelését, s meghatározni eredményeiket. Szauder József az első, aki a *Dantét* Arany költői pályája egy meghatározott fokához kapcsolja, vizsgálja a *Dante*-óda ún. „szövegkörnyezetét”. Ezt „árulkodónak” tartja. Arany Jánosnak 1852-ben írt versei ugyanis, az *Enyhülés*, *A Világ*, a *Visszatekintés* mind megannyi keserű számvetés a világgal, melyekben – jól meglátja az értekező – minduntalan előbukkan az „életút felének” dantei pillanata: hol az alélt vándor ő, aki „fele útján” néz, csüggedten előre és hátra, sőt mintegy összserogy „pályája felében”, hol egészen nyíltan emlékszik Dantére,

¹ Vö.: Szauder József: *Dante a XIX. század magyar irodalmában*. „Dante a Középkor és Renaissance között” Budapest, 1966. c. kötetben 522–525.

² Vö.: Keresztury Dezső: *L'ode di Arany a Dante*. Az „Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari. A cura di M. Horányi e T. Klaniczay. Budapest 1967” c. kötetben 281–289; *Uő.*: Arany Dante-ódájáról – *Életünk* 1967, II. 47–53. Ugyanerről a kérdésről *Uő.*: S mi vagyok én. Arany János 1817–1856 – Budapest 1967. 287–289.

Szauder József idézi is egy levelét: „A vénséget nem okolhatom; igaz, hogy elértem már „il mezzo cammino di nostra vita” az emberi életösvényének felét: de hisz Dante csak akkor kezdett isteni comoediájába . . . Más a baj, édes barátom.”³ Szauder tovább vizsgálódva eljut Arany kétségbeesése igazi okaihoz: a szabadságharc bukásához, az igazi, a nagy barát Petőfinek elvesztéséhez, a tiszta népi útvonal összezavarodásához, a nemzeti hősköltészet megalapítása összeomlott illúziójához. Arany egyrésről lázasan kutat a nemzeti mondák világában, hogy a hiányzó naiv eposzt nemzete megmentéséül is megteremtse, másrészt nem tud ellenállni a nemzeti összeomlás keserű hangulatainak. A naiv eposz pótlása nem sikerült, de annál inkább *A nagyidai cigányok* című, szíve vérevel írt komikus eposza, a szabadságharc szándékosan torz kritikája, ahogyan azt vakon lázadó, tehetetlenül kétségbeeső és szarkasztikusan gúnyos kedélyéből kiírhatta.⁴

Szauder József jól következteti ki, hogy ez a kettős mozgás jellemzi Arany Dante-élményét is: „Egyfelől a felhevülés, a megrendülés, nagy, bátorító izgalma, Dante világáról, másfelől *A kis pokol* parodisztikussá torzuló szatírája, saját világáról . . .”⁵

Szauder József azt is az evidencia erejével láttatja meg, hogy a *Dante*-vers vallásos jellegű, ám nem úgy, ahogy a korabeli klerikális Dante-felfogás létrehozta volna, hanem mélységes székepszis árán kibontakozó magasrendű, rezignált kép formájában. Szoros összefüggésben látja evvel Arany *A gyermek és a szivárvány* c. allegorikus versét, mint amiből áttetszően világlik elő, hogy Arany társadalmi és nemzeti ideáljainak összeomlása nyomán a vallás vigasza is szivárványként foszladozik. Ennek a tépelődésnek a kifejeződése a *Dante*-vers, melyről szólunk. Szauder a versről értékkitéletet bocsát előre, és ebben az értékkitéletben a lényegyet tekintve egyetértünk: „ez a tépelődés, ennek klasszikus nyugalmi kifejezése teszi *Dante* c. költeményét e korszak talán legszebb alkotásává, egész költészetének gyöngyévé.”⁶

Nyomon kell követnünk Szauder József versanalízisét is, ha a magunkét később világos vonalakkal kívánjuk kirajzolni. Szauder elsősorban Arany gondolatainak mozgását követi, melyből természetesen nem hiányzik a nyelvi kifejezések rudimentális — bár közvetett — értelmezése sem. A vers tartalmát így foglalja össze: Aranyt a dantei világ mélysége, távlatai isten sejtelmével töltik el, ilyen ember-álom, mint Dantéé, évezredek során is csak egyszer-ezyszer jelenik meg, szinte megmagyarázhatatlanul s mintegy a „köd oszlopában” rejlő istenség imádására készíti a „hitlen embert”. Szauder József a négystrófás költeményt egyetlen küzdelemnek látja, e rejtélyes, vonzó mélységek és az ember között, a harmadik strófában szerinte mintegy ellankad a racionalista költő ellenállása, a negyedikben töprenkedve, kételkedve érti meg „a végtelennel érintkező szellem csodáját”.

Szauder József a vers kivételes szépségét abból a kettős mozgásból magyarázza, ahogy a költő az értelem és az örvény közti feszültséget előbb úgy oldja fel, hogy átengedi magát a csodás sejtelennek, majd pedig kibontakozik

³ Nagykőrös, 1852. dec. 1. Vö. *Arany János*: Levelezése író barátaival. Budapest 1888. I. 283—/№ 123; *Arany János*: Hátrahagyott iratai és levelezése III.; *Szauder József* i. m. 522.

⁴ *Uő.* i. m. 522—523

⁵ *Uő.* i. m.: 523.

⁶ *Uő.*

az irracionális élményből és magasabb értelemmel vonja le a dantei mű konzekvenciáit. A mozgást a kutató tisztán tudja megfogalmazni: az első strófa mozdulatlan, de súlyos elemei nyugtalanító feszültséget keltenek, a második strófában az ember, ill. a költő leborul a látvány előtt és a költemény erősebb mozgásba lendül, a harmadik strófában ez s az örvény vonzása biblikus megrendülést hoz létre, a negyedikben hirtelen az a filozófiai probléma bontakozik ki, mely a második strófában már megvillant. („Egy a mérhetetlen éggel.”)⁷

Szauder József ezután áttér az Arany János-i Dante-élmény másik pólusára, *A kis pokol* értelmezésére, és az első dantei terzina magyar fordítására mint verstani próbára *A magyar nemzeti versidomról* írt Arany-tanulmányban.⁸

Fejtegetéseihez annak történetét is hozzáfűzi, hogy 1865-ben miként küldte el versét Arany Firenzébe Dante születésének 600. évfordulójára. Ezt megelőzőleg azonban egy olyan utolsó finom megjegyzést tesz Arany szövegének egy variánsa alapján, amely úgy látszik, nem maradt hatás nélkül Keresztury Dezsőre sem, amikor megalkotta alább tárgyalandó Dante-esszéjét. Szauder e helyen ugyanis felhívja figyelmünk rá, hogy Arany „Eredetileg azt írta: 'míg ily látnok szellem', de székspezsze a végleges szövegvariánsban 'Míg egy földi álom'-má fokozta le az aktívabb jelentést, — ezzel is vívódásáról s a misztikában feloldódni nem, csak azt csodálni tudó szelleméről téve tanúságot.”⁹

3. Keresztury Dezső, aki több tekintetben továbblép a *Dante*-vers interpretációjában, s már megemlíti a kollektív szövegkörnyezetet is, vagyis a folyóiratot, ahol a *Dante*-vers megjelent (*Budapesti visszhang az élet és irodalom köréből*), ezen a ponton folytatja Szauder József okfejtését, de azután némileg letér irányáról.¹⁰ Ha Szauder József a költészet vallásos hangulatot keltő nagyságát látja meg a versben, és a „látnok” kifejezésnek „álommal” való felcserélésében csak egy passzívabb megoldást lát, azt, hogy Arany csodálja a misztikát, de benne feloldódni nem tud, akkor Keresztury Dezső ezen a ponton társadalmi következtetéseket, poétikai eszményeket kezd levonni és valljuk meg, ha nyomon követjük okfejtését, nem is mély hatás nélkül. Szerinte ugyanis a *Dante*-óda nem tartozik Arany nagy versei közé, de dokumentum-jelentősége Arany költői pályája szemszögéből kiemelkedő. A korlátozó tényezők, hogy „túl sok benne a feladatszerűség, az egyházas közhely”. A jelentőségét megadó mozzanatok pedig, hogy „Arany legnagyobb szándékai találunk, vagy keresnek benne kifejezést”.¹¹

Szauder József is kereste a költemény helyét Arany pályaképében, amikor „szövegkörnyezetét” kutatta, s rámutatott a válság-tényezőkre. Keresztury újabb, de benne rejlő alapelemet fedez fel, amikor a *Dante*-óda kérdését Arany hivatástudatával hozza organikus kapcsolatba, s azokkal a változásokkal, melyek e hivatástudatot érték a szabadságharc leveretését követő válságban. Az ezt ábrázoló rajzban párhuzamba hozza fizikai gyötrelmeit, hallucinációit, álmatlanságait, rettenetes levertségeit s a gondolkodást, mely evvel összefonódott mint okozat és ok: hogy miért éppen ő maradt életben? hogyan éljen el-

⁷ *Uő.* i. m. 524.

⁸ *Uő.* i. m. 525–527.

⁹ *Uő.* i. m. 525.

¹⁰ *Vö.: Keresztury Dezső: L'ode ... i. h. 283; Uő.: Arany Dante-ódájáról i. h. 47.*

¹¹ *I. m. i. h. 51.*

vesztve eredeti közönségét, élete célját, az elnyomatás körülményei között vegetálva. Kibontja, hogy e harcból milyen sajátos virágzás és mennyi töredékesség származott, és hogy e költői ciklusában a meghíúsult eszmények fájdalma dominál.¹²

Keresztury Dezső elismeri, hogy Arany vívódásait a költői hivatástudatot illetően a korabeli irodalmi közvéleményben bizonyos romantikus költői eszmény feltételezi, mely szükségképpen reá is mély hatással volt. Ez eszményt joggal lehetne heroikus teremtő mozzanatainál fogva prometheuszinak nevezni, és Shakespeare-rel, Homérosszal, Ossziánnal világosan azonosult a típus Arany világában is. Keresztury nem mulasztja el, hogy felhívja a figyelmet arra a tényre, miszerint e heroikus típus után Európában a romantika újabb alakzatai következnek: az excentrikus típusok.¹³

Mármost Arany első eszménye Petőfi volt „a látnok-költő, a tűzoszlop, ki bujdosó népe előtt jár, a jobb sorsért küzdő elnyomottak, a szabadságért harcra kelt nemzetek emberfölötti költője”.¹⁴ De ez az eszmény a szeme láttára omlott össze, habár emléke tovább él. De vajon megmaradhatott-e hatóereje az önkényuralom megváltozott, súlyos körülményei között? Hiszen — mondja Keresztury — Petőfinek még nevét is életveszélyes volt kiejteni. Arany különben is — szerinte — menekült mindenféle lángész, látnok-költői magatartás elől. Inkább önirónia, humor, kritikai humanizmus jellemezte. Visszautasította a prometheuszi alkotók, tűzoszlop-költők romantikus eszményének pomptját, s merő fájdalmával a pusztá emberség szerény vigasztalásával áll előtűnk.¹⁵ Keresztury e tézisek bizonyítására felsorolja Arany e költői korszakának megrázó verseit, mint *A lantos*, *Letésem a lantot*, *A költő hazája*, *A dalnok bűje*, *Emléklapra*, *Emlények*. Az *Ősszel* fájdalmas szépségét idézve úgy látja, — természetesen az igazság szerint —, hogy a Homerosz — Osszián kontrasztpárhuzam az utóbbi javára dől el a szabadságharc elvesztése okán. Keresztury szerint Arany ebben a romokon zokogó alakban, a költő-bárdban látja legjobban a maga helyzetét kifejezve.¹⁶

Szerintünk ez akkor jogos, ha nem nagy *eszményeire*, hanem a tények *valóságára* vonatkoztatjuk.

A korábbi kutatókhoz és Szauder okfejtéséhez hasonlóan az Arany-féle kettős utat ő is nyomon követi: számon tartja, hogy a tragikus versekkel egy időben kerül ki Arany keze alól egy kisebb és egy nagyobb töredék: *A falu bolondja* és a *Bolond Istók*. Mi személy szerint ugyan bánatos ábrándjaiban csak olyan értelemben látunk humort, mint ahogy ő maga mondja, fogadja el széptani jegyzeteiben: „A humor csak álarcát viseli a nevetségesnek. Alapjában véve fonséges.”¹⁷ Természetesnek tartjuk, hogy e gúnyos darabok után Keresztury is a *Vigasztaló* megrendítő magányával és bezárulkozásával fejezi be emlékezetes fejtegetéseit.

Keresztury Dezső éppen ebben a pályatörténeti pillanatában látja a

¹² *Uő.*: L'ode... i. h. 284; *Uő.* Arany Dante-ódájáról i. h. 48.

¹³ *Uő.*: L'ode... i. h. 284—285; *Uő.*: Arany Dante-ódájáról i. h. 48—49.

¹⁴ *Uő.*: L'ode... i. h.: 284; *Uő.* Arany Dante-ódájáról i. h. 49.

¹⁵ *Uő.*

¹⁶ *Uő.*: L'ode... i. h. 286; *Uő.*: Arany Dante-ódájáról, i. h. 49—50.

¹⁷ *Arany János*: Széptani jegyzetek (*Arany János*: Összes művei. Szerkeszti Keresztury Dezső X. Prózai művek I.) Budapest, 1962. 543.; Talán még fontosabb ugyane kötetben e kitétele *Uő.*: „A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag ön maga és a világ felett.”

Dante-vers érdemét: ugyanis amikor Arany számára a népköltő szerepe kétségessé vált, akkor a Dante-típus volt az a költői alternatíva, melyet tisztelni, követni lehetett, vagyis a nemzetek fölötti költő, az emberiség poétája hivatását. S Arany ebbeli új szemléletében a *Dante az első komoly megnyilvánulás*.¹⁸ Keresztury szerint Arany önmagával küzdve bontakoztatta ki e nosztalgiával csodált új eszményt, melyet ugyan Dantéhez fűzött, de végül is kapcsolhatta volna Shakespeare nevéhez is, akit annyira szeretett egész életében, akit oly maradandóan fordított, hiszen ugyanazon biblikus képeket írta róla szólván. A shakespeare-i mozzanattal összevetve Keresztury úgy gondolja, hogy „Dante hatása rejtettebb, de igen mély”. Egyébként mint Szauder József bizonyította, Aranyt mint szerkesztőt is érdekelte a Dante-kérdés (1865), sőt magyarországi kultuszának egyik fő előmozdítója volt.

Keresztury Dezső fejtegetéseinek mintegy befejezéséül utal a *Dante*-költemény előzményeire és folytatására Arany költészetében. Elődjeként *A rodostói temető*-t jelöli meg, amelyben bizonyos byroni szellem, versforma érvényesül és nemcsak a képzelőerő heve, vizionárius látásmód különíti el Arany egyéb költeményeitől, de a másik világról jövő álom is feltűnik. Ugyanakkor Keresztury szerint a *Dante* mintája lett Arany életében a következő alkotói fázisnak, melyhez a *Széchenyi emlékezete*, a *Rendületlenül*, a *Magányban* és a *Buda halála* tartozik. Beleillenek ezek a versek az 1860-as évek lassú megújulásába. Arany érezte és tudta, hogy az egész nemzet szóvivője, a nemzet sorsának énekesé.¹⁹

Keresztury Dezső a dolgok lényegét szerintünk is jól felfedő fejtegetéseit így fejezi be: „Költői hivatástudata kialakulásában, megszilárdulásában és megnyilvánulásában jelentékeny hatással volt reá a nagy firenzei költő szava, aki bejárta a poklokat és az egeket és olyan szenvedéllyel fejezte ki isteni költeményében kora metafizikus világának vízióján keresztül az egyesített Olaszország vágyát és követelményét.”²⁰

4. Ha jól meggondoljuk, Szauder József vers- és környezetelemzése lényegében összhangban áll Keresztury Dezső pályaképével. Mindössze egy pontban van közöttük bizonyos eltérés: a *Dante*-óda esztétikai történeti értékének megítélésében, bár e tekintetben is a két kutató eredményei lényegükben kiegészítik egymást. Szauder arra mutat rá, hogy milyen magasrendű a klerikális egyoldalú Dante-interpretációhoz képest a vívódó Arany Dante-arc képe s ez egyéni sorsának milyen válságában tört fel, Keresztury Dezső pedig kimutatja, hogy e válságos szakaszban a *Dante*-vers a fordulatot jelenti, a költői hivatás régi képzetei összeomlottak s most az egyetlen elfogadható alternatívát látta meg Dantében. Némi eltérés abban van, hogy Keresztury e nagy történeti értéken felül nem érzi nagy versnek a költeményt, míg Szauder a *Dantét* a korszak legnagyobb költeményének látja, és Arany lírája egyik gyönyegének. Ami bennünket illet, ez utóbbival egyetértünk, habár Arany e válságos periódusán belül semmi esetre sem érezzük alábbvalónak a *Ráchel siralmát*, a *Dalnok búját*, az *Összelt*, s a számunkra a legkedvesebbet, a *Vigasztalót*. De haladjunk sorjában.

Fejtegetéseinket ott kezdenénk, hogy szólaltassuk meg a Keresztury Dezső által is közölt, egyszerű bibliográfiai adatot, mely szerint a vers egy azóta

¹⁸ Vö.: Keresztury Dezső: L'ode... i. h. 289; Uő.: Arany „Dante-óda”-járól i. h. 52–53.

¹⁹ Uo. 53.

²⁰ Vö.: Keresztury Dezső: L'ode... i. h. 289.

szinte teljesen elfeledett időszakai közleményben jelent meg, a *Budapesti Visszhang az élet és irodalom köréből* c. folyóiratban. Keresztury még hozzáfűzi, hogy a folyóiratról Arany így írt sógorának: „A jobb írók hallgatva odaállnak.” S hogy a komoly igényességgel szerkesztett lap egy ideig kizárólagos munkatársai közé sorolta Aranyt. Indokoltnak látszik tehát az a feltevés, hogy a *Dante* olyan vers, amellyel a költő egyként akart politikailag tüntetni, azzal, hogy nagyon is „másról” beszélt, s a rossz minőség áradása ellen is tüntetett azzal, hogy a legnagyobbak tiszteletére intett.²¹ Ha kézbe vesszük a folyóiratot, s áttanulmányozzuk azt a számot, amelyben a *Dante*-óda megjelent, az egész 1852-es és a következő évfolyamot, akkor a *Dante* ekkori keletkezését, megjelenését sok tekintetben megokoltnak fogjuk látni. A keletkezés körülményei meglepő mélyen tárulnak fel, s a vers körüli eddigi kutatások eredményeit teljesen új megvilágításba helyezik. A szóban forgó folyóirat 1852-ben s részben még 1853-ban is aktív munkatársának tekinti Aranyt, Kemény Zsigmondot, Gyulait, Tompát, Szász Károlyt, Lévy Józsefet. 1854-től kezdve Szilágyi Virgil mellé Vas Gereben lépett be a szerkesztőségbe, a folyóirat formátuma megkisebbedik, a nagy nevek eltűnnek a lap hasábjairól, és az 1852–1853-ban nagyon is jelentékeny folyóirat elsorvad; élete 1857-ig, megszűnéseig csak vegetálás.

Pedig a legnehezebb időben, 1852-ben a provizórium bukása után Schwarzenberg és Bach zsarnokságának szakaszában olyan mottóval indult, mely képes volt maga köré gyűjteni a kor legjobbjait, egy Vörösmarty-idézettel: „Addig éljen, míg a honnak él.” Ezek után természetes, hogy e folyóirat hasábjain 1852-ben és 53-ban is csak olyan vers, cikk, elbeszélés jelenik meg, amelynek közvetve vagy közvetlenül köze van a nemzet tragédiájához, nehéz jelenjéhez, reményeihez. Nemigen lát kiutat a gondolkodó értelem: a kapitalizmus, a jobbágyfelszabadítás, a civilizáció tálcán kínálatnak, de a nemzeti lét elvesztése árán, a nemzeti főúri ellenzék pedig messze 1848 mögé menne vissza. Mégis a haza sorsa képes összekovácsolni egy haladó liberális közvéleményt, különösen irodalmi színvonalon, akár a távolabbi múltat elevenítik fel az írók, hogy jelbeszédével szólhassanak a nemzethez, akár az allegória hangján közvetlenül siratják a közelmúltat és a jelent. Az elnyomatás kora értelmes magyarjának rendkívüli mértékben kifinomult a hallása és a szeme, s tudta, hogy Jókai mit keres a török-világ korában, hogy a Nemzeti Könyvtár miért adja ki Zrínyit? Ebből a szempontból módfelett tanulságos átvizsgálni a *Budapesti Visszhang* 1852-es évfolyamát, azét az évfjártát, melyben Arany is közölte *Dantéjét*. Az elmondottak már eddig is valószínűsítik, hogy e programatikus költeménynek határozottan politikai célja kellett hogy legyen, tehát több, mint „másról beszélni”, és az „igazi minőséget”, a legnagyobbat felmutatni.

E sejtések valósággá válnak, ha megvizsgáljuk a folyóirat tartalmát, a szerkesztők és munkatársak szándékait. Azok az elbeszélések, versek, fordítások, amelyek az 1852-es év első számától kezdve az utolsóig megtöltik a folyóiratot, szinte kivétel nélkül a nemzeti szenvedéseiről szólnak. Az első számban Gyulai *Erdélyhez intéz ódát*, Erdély szenvedéseiről beszél.²² De ez nem egyéb, mint pars pro toto: azok a szenvedések, melyeken Erdély megy át, pontosan azonosak az egyesült haza szenvedéseivel. Zalár József verse *Egy kiirtandó*

²¹ *Uő.*: i. m. i. h. 283; *Uő.*: Arany Dante-ódájáról i. h. 47.

²² *Budapesti Visszhang* (ezután: BV) 10.

erdőben, mely ugyanazon számban jelent meg, mint Arany *Dantéja*, alig hagy kétséget, miféle erdőről van szó?²³ Sükei Károly ugyanekkor egy spanyol, egy székelyföldi és egy olasz népdalt közöl: a székelyföldi siratja a legényt, akit katonának vittek; a spanyol így kezdődik: „Mily hiú vagy! . . .”; s az olasz „Félve simulsz . . .”²⁴

A szabadságharc hőseinek és családjaiknak tragikus sorsát meri megjeleníteni Szöllösi Benő, amikor a *Kibujdosott naplója* címen mereng és Szilágyi Virgil egy „hontalan családdal” kerül össze *Találkozás külföldön* c. írásában. Kemény Zsigmond elbeszélése is, a *Két boldog*, a török világban játszódik le, Csiaffer, a kegyvesztett budai basa és a nyugtalan Kun Kocsárd szomorú története sem ment az allúzióktól, a török rabszolgai zsarnokság világa, az intrikáló és „vakmerő” és „felelőtlen” erdélyi magyarok úgy állnak egymáshoz fűzve, szoros kapcsolatban, hogy Kemény Zsigmond politikai nézeteit támogatják.²⁵ Ekkortájt halt meg távol a hazától a Mississippi partján Kerényi Frigyes, Petőfi és Tompa barátja egy örültségi rohamban és Szász Károly emlékverset ír róla, Pákh Albert pedig részletes, megindult nekrológot.²⁶ A költő, akihez Tompa legnagyobb versei egyikét, a *Levél egy kibujdosott barátomhoz* címűt írta, szimbolikus jelentőségűvé emelkedik és ezért taglalják oly szélesen tragédiáját. Az allegorikus-szimbolikus kezelése a költői tárgyaknak váltakozik a teljesen nyílttal. Szász Károly a *Fa vagyok én* c. versében nem félt ismételten a haza ősi elcsépelt irodalmi szimbólumához fordulni. De Gyulai híres balladája, a *Pókainé* ennél sokkal aktívabb, nyíltabb, szinte lázító költemény. A börtönt szenvedett, hadbíróság elé állított Garay János szeptember 5-én *A nemzeti nyelv diadala* c. konklúziójában optimista költeményét közölteti, mely egészen nyílt hangnemben fejezi ki a nemzet reményeit. Szeptember 20-án Vajda János megírja és leközlí ugyanitt a *Lélekború 1849* c. verset, egyikét a legszebb és legkésőbbi költeményeinek. Minek kell „boldogítani milliót?” *A nagyidai cigányok* következtetéseihöz méltó refrén: „Egyél, igyál, szeress!”²⁷ Szász Károly Thomas Moore versét fordítja, a szeptember 20-i számban: emlékeztet a „halott dalnokról”.²⁸ Hát ki nem gondolt Petőfire, mikor a magyar költő is ezért fordította? Szeptember 26-án Lisznyai Kálmán ily című verssel indítja meg az olvasót: *Egy fogolynak dala a török – magyar korban*. Vajda János is fordít Béranger-ből *A fecskék* címűt, s miről van szó benne? Hogy „Mór parton egy fogoly vitéz . . .”²⁹ P. Horváth Miklós sorozatosan közli a *Velencei leveleket*, s megrövidülten mondja el a köztársaság bukását 1797-ben: Velence Ausztriáé lett.³⁰

És vajon Arany János mit ír a *Dantén* kívül? Október 17-én közlik tőle a *Visszatekintést*:

²³ BV. 89.

²⁴ BV. 94.

²⁵ Kemény Zsigmond elbeszélésének folyamatos közlése a 4. számban kezdődik, május 30-án és természetesen átfut a Dante-verset közlő június 6-i (5.) számon, s azután is folytatódik. — Kemény Zsigmond, aki valóban az irodalmi Deák-párthoz tartozott, világosan Kossuthékat példázza a „vakmerő” Kun Kocsárdon, a jóindulatú, ám pórul járt budai basa Csiaffer: nyilván egy jobb indulatú Bezirker.

²⁶ Szász Károly versét l. BV. 329.; Pákh Albert nekrológja Kerényi Frigyesről uo. 394–398.

²⁷ BV. 371–72.

²⁸ BV. 367.

²⁹ Lisznyai Kálmán verse BV. 401; Vajda János Béranger-fordítása BV. 514.

³⁰ P. Horváth Miklós útleírásának említett döntő mozzanata BV. 496–97.

Az az ábránd — elenyészett;
Az a légvár — füstgomoly;
Az a remény, az az érzet,
Az a világ nincs sehol!

Nem valék erős meghalni,
Mikor halnom lehetett.”³¹

Két számmal később, október 31-én *Az elhagyott lak* olvasható tőle. A téma hasonló Gyulai költeményének témájához, mely ugyanitt jelent meg jóval korábban, a *Járok alá és fel* c. verséhez.³² E vers tárgya: a házban idegenek laknak s a hazatért poétát senki nem ismeri fel. Arany verse ennél is komorabb:

„Áll a kis lak pusztán, ridegen,
gyom veri fel nyájas udvarát;
kapujánál jó, megy idegen,
s „Ki van itthon, hej, no?” bekiált.”

De senki nem felel, üres a ház, üres a fészker, a fű elvadult, a kútgém beteg, a szélben harangoz a vödör, ki tudja, gazdája elesett, elbujdosott, a pusztulás emlékjele a ház:

„Néha nagyot sóhajt ablaka:
Kerüli azt nappal a gyerek,
Kerüli a tolvaj éjszaka.”

Arany János 1853-ban itt közli keserű számadását az *Év utolján*-t az 1852-es év „kopár sivatagá”-ról.³³ Itt jelenik meg az *V. László*. Egyszeriben kiviláglik, az, hogy Arany János elégikus korszakának vannak haragos, elszánt fordulatái, vannak ezerszer letiport, újrátámadó reményei és hogy a ballada műfaja, a Hunyadi-ciklus mennyire alkalmas volt rejtett vágyai kimondására:

Állj meg, bosszú, megállj:
Cseh földön ül a rab;
Cseh földben a király,
Mindig is ott marad,
De visszajő a rab . . .³⁴

E rejtett jelképes beszédről írja Arany Erdélyi Jánosnak az *Árkádia-féle* kitételeit jellemezve, mely pontosan 1853. jan. 1-én jött létre:

³¹ BV. 461.

³² Arany verse BV. 501; Gyulai Pálé BV. 266. — Különben Arany János kiváló nagykőrösi tanítványa, Szilády Áron 1851 novemberében magyar dolgozatot ír „A pusztta ház” címen, mely fényt vet Arany költeményére is. Természetesen az ifjúi vers gyengécske és bonyolult, de a problémát világosan mutatja: az ifjú honvédnak áll, szülei elköltöznek, majd elhalnak, az ifjú a harc végeztével visszatér, de nem sokáig marad otthon, idegenbe hurcolják katonának, ismét visszatér, azonban nem bírja a magányt, és végleg elhagyja a szülői házat. Arany János — mint tanár — a szabadságharc utáni részt megbírálja, de nagyon szelíden. Lásd: *Törös László: Nagykőrösi Arany-émlékek*. Budapest 1966. 31.

³³ BV. 1853. 6.

³⁴ BV. 1853. 193.

„Arról van szó, hogy a magyar ember politizál úgy, amint most politizálhat . . . Könnyű észrevenni miféle madár, miféle tollfosztás (a leghálátlanabb dolog) van szóban.”³⁵ De vajon az idézett Arany-versekben a *Visszatekintésben*, az *Elhagyott lak*-ban, az *Év utolján*-ban egyáltalán titkolta-e, hogy miről van szó? Ellenkezőleg, odáig ment el, hogy nem is törődött vele, miként viselik el szavait.

5. Ezek után tekintsük át, mi történt a *Dante* leközlésekor az országban, és hogyan adott erről számot a folyóirat? És azt is, mi előzte meg a *Budapesti Visszhang* június 6-i számát, milyen közlemények, milyen versek? Schwarzenberg herceg és Bach kormányzata ugyanis be akarta bizonyítani a külföldi közvélemény előtt, hogy magyar földön nincs rémuralom, a nép meg van elégedve az összbírodalmi kormányzattal: tehát látogasson a császár Magyarországra. Ugyanakkor az enyhülés valamelyes jelének szánta a magyar nemzet számára a rettegett Ferenc József látogatását. Az *Österreichische Korrespondent*-ben cikkeket jelentetett meg, miszerint az „okos és lehetséges” kívánságok teljesülni fognak. Ennek következtében egyesek abban a hitben ringatóztak Magyarországon is, hogy az elnyomás enyhülni fog, s valamiféle békülékenység korszaka fog bekövetkezni. Bachék az utat jóval előbb beharangozták, gondosan és ravaszul megszervezték, éljenző „tömeget” vonlottattak ki, városiakat és falusiakat egyaránt.³⁶ Budapesten könnyebb volt a dolog, mert a főváros éppen úgy, mint a nagyobb városok általában, a szabadságharc után ismét német jelleget öltöttek. A magyarok alig mertek mutatkozni az utcán. Bachék, hogy megbizonyítsák, miszerint nemcsak a hazai német polgárok lelkesednek a vérben fürdő és elnyomó Ausztria császáráért, de az egyszerű magyar nép is, nem elégedtek meg azzal, hogy az uralkodót a Dunán hajón Budapestre hozták, hanem körutat tetettek vele a színmagyar vidékeken. Ferenc József egyebek között Jászberényen, Cegléden, Nagykőrösön át Szegedre is utazott. Ugyan valamiféle incidens majdnem megzavarta a diadalmenetet, mivelhogy Fazekas Dávid betyár a cegléd—kőrösi úton kirabolt egy sor vásárost, s majdnem Bach is a kezére került. Mindenesetre az uralkodó kocsiját fegyverrel kísérték. Ám a korabeli színnyomatok lelkesen éljenző pórokat is mutatnak. Ezeket némi kényszer árán állították oda. Köztudott, hogy a magyar főrangúak és kisnemesek egy rétege bizony Bachék szolgálatában állott, s nem egy megyefőnök vagy kisebb tisztviselő volt színmagyar.

Azért az utazás mégiscsak gyászos benyomást keltett. Semmi komolyabb közeledés a nemzet és az uralkodó között nem történt. Még az utazás idején is a néhány kegyelmi tényt újabb börtönbe vetések borították homályba, s a császár 1848/49 ellenes gesztusai. Főpapok, megyefőnökök, német polgárok vették körül a császárt. Éppen a *Budapesti Visszhang*, a hivatalos lap tudósítása alapján így jelzi a boldog nap felvirradtát: „Ma reggel 6 órakor Budán a császári palotán a birodalmi zászló 36 ágyúlövésnek ünnepélyes üdvözlete

³⁵ Vö.: *Hermann István*: Arany János esztétikája. Budapest 1956. 159.; a szóban forgó hely: Arany levele Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4-én, lásd: *Arany János*: Levelezése íróbarátaival, II. 97—98. (N° 252).

³⁶ Vö.: *Beksiés Gusztáv*: I. Ferenc József és kora (A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor, X. kötet) Budapest 1898. 438, 511—512; *Belloogh Aladár*: I. Ferenc József Magyarországon, Budapesti Szemle, 1917, 26—28; *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon, Budapest 1922. I/IV. 304—310; *Vojnovich Géza*: Arany János életrajza 1849—1860. Budapest 1931. 139—140.

mellett felhúzatott . . .”³⁷ Hihető, hogy a városligeti nyílt téri lakomán, ahol „bájos leánykák” halászházába öltözötten szolgáltak fel hallevest, sem a magyar nép tolongott.

A *Budapesti Visszhang* minderről június 13-án számol be, míg a megelőző június 5-i szám vezércikkkel köszönti az uralkodót, s mindjárt a vezércikk után következik Arany *Dante*-verse. Mint említettük, e számban ír Zalár Miklós a „kiirtandó erdőről”, s itt közölték a „nép-dallamot” a katonának hurcolt legényről stb. Így azután felvetődik a kérdés, „másról” akart-e beszélni Arany János, vagy nagyon is az alkalomnak megfelelően, az *igazi fenségről*? Amikor az uralkodó öt év múltán, 1857-ben ismét Magyarországra látogatott, és sem ő, sem Tompa nem volt hajlandó a császárt versben üdvözölni, kőrösi magányában megírta *A walesi bárdok*-at. Sőt egy évvel előbb, amikor a császár felavatta az esztergomi bazilikát és felvetődött az újabb kegyes látogatás terve, ő is készülődött: megírta a *Szondi két apródját*.

1852-ben a látogatás a terror szakaszában történt, oktalan gesztusok (magyarellenes „emlékművek” leleplezései) a rossz hangulatot fokozták. A közvélemény különben is nehezen remélt, s Arany János még kevésbé. Az a vezércikk, amelyet Arany verse elé szerkesztettek, bizonyos hivatalos reménykedés mellett eléggé komoran ünnepélyes. A nemzet szenvedéseit hangoztatja, és összhangban van Arany *Dante*-versével. Például arról ír, hogy „a népek mindenható istene, ki szent ihletével világot önt a lélekbe s nagygyá teszi azt — nem fogja engedni, hogy a remény zöldjéből csak egy levelet is elsodorjon a hervadásnak szele, mielőtt virágainak illatával behint a földet, melyet annyi szenvedés könnyei áztatának . . . Hitünk a gondviselésben — erős, meggyőződésünk a jó diadalában — rendíthetetlen.” Vagyis, óvatosan bár, de a legfőbb hatalom előtti felelősségre emlékezteti az uralkodót, e legfőbb hatalom megvilágosító, nagygyá tevő, ihlető erejére céloz. Hiszen éppen erről szól Arany költeménye, az istentől ihletett költőről, „a látnok szellem”-ről, aki alkot, aki felismeri a megvilágosító elvet, a „kód oszlopában” rejlő legfőbb hatalmat, s ugyanakkor ezért egyenrangú fél bármely földi „felség”-gel. Az Arany-vers a folyóirat többi prózái és verses darabjaival együtt (egy a királyi megbocsátásról szóló Bertrand de Born-fordítás kivételével) valóban egy sebzett nemzet méltóságát fejezi ki, az idegen „*császári felséggel*” szemben, a *nemzet fenségét* és hitét a „jó diadalában”.

Ahogy a császár második látogatása alkalmával is a nemzeti küzdelemhez, a szabadsághoz hű, a hódító ellen tiltakozó költő típusát szegezi szembe: az árva dalnokot, az énekes apródot, a walesi bárdokat, itt is a költőt, ezúttal a világ és isten titkait ismerő látnok-énekes típusát tartja szükségesnek szembeállítani.

6. Még nagyobb lesz meglepetésünk, ha a *Budapesti Visszhang* első számaikat tekintjük át figyelmesen, mert a már korábban említett anyagon kívül az első számban is, a másodikban is (május 9, május 23) egy-egy Petőfi-verset közöl a folyóirat: az *Ősz elején*, majd pedig *A bokr a viharhoz* címűt.³⁸ Az előbbi a tűnődés és a borús sejtelmek elégiája, amely természetesen post eventum nagyon is tragikus jelentésű. De milyen meghökkentő, hogy benne rejlik Arany *Dantéjének* indítéka is! Petőfi a szeszélyes mennybolt változandóságáról ír, mely:

³⁷ BV. (1852), 115.

³⁸ BV. (1852), 4. Uo. 43.

Bús mosolygás és vidám könny!
Csodálatos keverék.
Észrevétlen karonfogja
és egy más világba vonja
a merengés emberét.

Órahosszat elmerengek
és ha egy elejtett tárgy
vagy harang, amely megkondul,
fölrasztott álmaimból;
elmém, nem tudom hol járt.

S mindezt betetőzi az a vers, amelyet a szerkesztő — talán nem is Arany tudta nélkül — közvetlenül a rettegett császár jövetele előtt közölt le, május 23-án. Ez a második vers Petőfi életének egyik legtragikusabb pillanatában fogant, 1848. szeptember 8-án a Zugligetben, ahová fiatal feleségével húzódott. Tudta, ha nem mások irigy, gonosz szava, akkor tulajdon lelkiismerete fogja a viharba belesodorni, melyet megénekel, és amely ekkor már kitörőfélben volt. Rövid verse, ez a három disztichon, melyet teljes terjedelmében idéznünk kell, valahogy előfutára a *Szeptember végén*-nek is, de a másik, imént tárgyalt Petőfi-verssel együtt Arany *Dante*-ódájának is. A vers egyetlen sikoltás. A költő „papi” hivatását hirdeti meg:

Lassabban, haragos lelkek testvére, vihar, hogy
Lombjaim árnyékát szét ne zilálja dühöd!
Szentegyház vagyok én, e fészek bennem az oltár,
És ezen oltárnak papja a kis szalogány.
Hadd dicsérje, ne bántsod, éneklésével az istent,
A természetet, a szent közös édesanyját.

Amikor a folyóirat szerkesztői ezt a verset leközlötték — úgy látszik — a fedelmi látogatás komorabb árnyékát érezték és semmiképp a békülésnek hivatalosan táplált reményét. A *XIX. század költői*-vel szemben a megszentelt poétai hivatásnak nem a harci oldalát mutatja, hanem a költői hivatásból önmagából természetesen következő fenséget, különleges helyzetet. Az a Petőfi, aki megírta, hogy újabb időkben isten a bujdosó népek számára „lángoszlopoknak rendelé a költőket”, itt nem ezt, hanem a természetet, az istent dicsérő általános költői „papi” hivatást ábrázolja. E két változat a nagy múltba visszanyúló vátesz-fogalomnak egy új meghirdetésén alapul, Fichte szavain: „Imígyen az igazi íróban előismerve a világ által, vagy anélkül mindig van bizonyos megszenteltség: ő a világ őrtüze, vezető papja, egy megszentelt lángoszlop, az idők végtelenén keresztül való sötét zarándoklásban”. De ez a Petőfi-vel oly rokon meglátás, amely talán Vicótól, talán a preromantika képzeteiből származott át az idealista német filozófusra, aligha közvetlenül került Petőfihez. Ugyanis Carlyle idézi nagy hatású felolvasásaiban a *Hősökről*.³⁹ E művét 1840-ben adta ki és népszerűsége gyorsan nőtt. Mikor Petőfi 1847-ben híres versét megírja a pusztában vezérlő költő-lángoszlopokról, már mélyen ismeri

³⁹ Carlyle Tamás: *Hősökről*. Budapest 1900: 200—201.

Carlyle könyvének tartalmát. Ő is, Arany is Shakespeare csodálói, lelkes fordítói, márpedig Carlyle egyik legszebb tanulmányát e kötetben Shakespeare-ről írta. A másikat Dantéről. Carlyle könyvének áttekintése különben világossá teszi majd előttünk, hogy az élmény emléke — s talán a szöveg frissen is — ott lebegett Arany képzeletében, amikor *Dante*-ódáját megalkotta.

7. Mindenesetre a „lángoszlop-költő”, a byroni „prometheuszi” költő és az idézett 1848. szeptemberi Petőfi vers dalosa, aki a természet és isten „csalogánya”, nem állnak egymással szemben, mint ahogy feltételezhetnénk: ugyanazon hivatásra jónak két változata csupán. Amikor Arany elhatározta, hogy a „felséges” látogatás alkalmából verset ír (vagy a szellemi befolyása alatt levő szerkesztőség kérte, vagy magától érezte magát indítatva, hogy verset küldjön nekik), arra vállalkozott, hogy program-ódát alkot. Amiként Beethoven bebizonyította, hogy program-zene is lehet megrendítően hatalmas, Arany azt bizonyította be, hogy program-vers is lehet nagyszerű. Arany a világirodalom legnagyobb töprengőjét, Dantét idézi meg, a „merengés emberét”, aki Petőfiként „egy más világba” lépett, és akit, akárcsak Petőfit is — és a szenvedő Aranyt — valóban az „álmok” vezéreltek, s mint a másik Petőfi-versben olvassuk, „isten” költője volt, és a „természeté”, az egész világegyetemé, ahogyan sejtelmesen ki is bontakozik Arany soraiból. Amellett azonban: királyian magányos, fenségesen csöndes, vagy viharzó, alvilági hatalmakkal küzdő (politikai és etikai értelemben egyaránt) s az istenségig emelkedő. Így olvasta ezt Arany kedves Byronának *Dante jóslatában* is. Arany versét szemlélve világosnak tűnik: a folyóirat számára a királylátogatás alkalmából polemikusan akarta ábrázolni az alkotó ember fenségét. A verssel egy időben keletkezett és formált *Széptani jegyzetek*ben a „felséges”-t olyan példákkal határozza meg, s még inkább így van ez Blairnél — akinek esztétikáját a nagykorú iskola könyvtárából ismételtelen kikölcsönözte —, mint amilyen képekkel a *Színjátékot* közelíti meg: homály, óriási dimenziók, mély vizek, földrengés, ég, ködök, gótikus katedrális, az istenség jelenléte.⁴⁰

Ennél is többről van szó: a világot visszatükröző mű szerzője teremti. Éppen ezért a *Dante*-vers első három szakasza, vagyis a tulajdonképpeni tézis (melyhez az utolsó versszak az „örök kétely” és a resignált konklúzió jegyében antitézisként járul) a *Genezis*, a világ teremtése I. Könyvének második versszakának parafrázisába van abroncsolva.

⁴⁰ A „felséges” elemei Blairnél: Rhetorikai és esztétikai leccskéi. Némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel angoltól *Kis János* . . . által Budán 1838. I.—II.; az égboltozat és a tenger, valamint magányos tó: I. 50—52; „a’ magasan vagy mélyre terjedés” különlegesen fenséges volta: uo. 50; a földrengés: uo. 51; sötétség, magány, csend: uo. 52; magas épületek, gót templom: uo. 56. — Arany éppen ez időben 1851-ben kikölcsönözte Blair Hugó szóban forgó magyar fordítását a nagykorú tanári könyvtárból. Lásd: *Törös László*: i. m. 137. — Lásd még: *Arany János*: Széptani előismeretek (Prózai művek I.) 641—645.; a későbbi keletkezésű végleges Széptani jegyzetek uo. 538—540. lk.-on szólnak erről. — *Arany János* egyébként a „felségesről” szólva Petőfit idézi, a vers megnevezése nélkül. Ez az idézet „A csillagos ég” c. költeményből való, mely bizonyos rokonságban áll az „Ősz elején” és így Arany Dante-ódájának gondolataival is.

Az idézet így hangzik: „Szállj lelkem, oh szállj az égitegek között / És pillants keresztül rejtelmök fátyolán / Melyet az istenség titkos ujjá szövött . . . / Bölcsességből-e vagy csak szeszélyből talán?” — Petőfi a továbbiakban — egyebek közt — ismét elkérdezi a régi kérdést az éjszakának szegezve: Van-e ítélet? van-e isteni igazság-szolgáltatás? A Dante-óda kibontakozása szempontjából csupa jelentékeny mozzanat.

Et tenebrae erant super faciem abyssi,
Et spiritus Dei ferebatur super aquas.⁴¹

A biblikus idézet első sora indítja el a *Dante*-óda cselekményét, midőn a költő a mély vizek *sötét felszínére* figyel, s ugyanezen biblikus idézet második sora zárja a harmadik versszakot — tehát a tulajdonképpeni egész cselekményt —, mikor a költő leírja: „az Úr lelke terült a víznek föléje”. Kit lep meg ezután, hogy a költemény zárószakasza, az elmélkedő negyedik versszak az alkotó embert, a költőt az istenséggel egyenrangúnak tekinti, sőt részének:

„Lehet-e a szellem az istenség része?
Hiszen az istenség egy és oszthatatlan!”

Arany tehát a költőt többnek hirdeti meg, mint az isten papjának, többnek, mint embert vezérlő lángoszlopnak: a teremő istenség részének. Ehhez rokon bátorságot csak Byronnál talált, és pedig kedves poétájának egy olyan művében, mely éppen Dantéről szól, a *Dante jóslatában*. E négyénekes poéma második énekének élén a Ravennában elképzelt, első személyben beszélő Dante az Őszövetség prófétáit, Kasszandrát és saját magát, és természetesen az angol vers szerzőjét, Byront, mintegy a világ teremőse őskorába viszi vissza, az alkotó hatalom részeseinek tekinti. Mert ebben a korban az isteni szó volt még a tett, a káoszról kibontakozó világ pillanatában csupán a jövőt látó s mintegy megvalósító ige létezett.⁴² Kézenfekvő volt tehát, hogy a bibliaolvasó, zsoltár-énekző Arany János visszanyúljon Mózes könyvének, a *Genezis*nek bevezetőjéhez.

De ne higgyük, hogy Arany verse túlvilági célzatú lenne. Éppen úgy nem az, mint ahogy Milton *Élveszett Paradicsoma* sem, s mint ahogy Byron szóban forgó nagyon is aktuális, a *Dante*-ódához oly közelfekvő epikai költeménye sem: az emberiségről van szó, a történelemről. Dante művének mint humánumnak és politikumnak felfogására Arany Jánost elsősorban egyéni és a nemzet tragédiája és az *Isteni Színjáték* szövege ösztönözte, melyet ekkor már mélyen ismert, olvasott német fordításban. Hogy a *Budapesti Visszhang* minden elemében politikumtól izzó folyóirat volt, az a magyar irodalmi és nemzeti közvéleményre jellemző, de Arany evvel teljesen azonos módon élt, érzett és gondolkodott, hiszen ha valaki a nép sorsához, a szabadságharchoz, Petőfihez érezte magát kötve, akkor az Arany volt. Horváth János, mint annyiszor, e dologban is tisztán, élesen lát: „A két első év — 1850—51 — lírája csaknem kivétel nélkül a nemzeti érzelm-körben mozog, annak teljesen egyéni kifejezőjeként. Ez erőszakos, passzív, fájdalmas állapot az ő lírájának melegágya, s nincs költő, Tompát sem véve ki, aki ez életnek, a bukás miatt való szenvedésnek közvetlenebb, szinte testibb megörökítője lenne. Folyvást az azelőttire, a fényes, boldog, tevékeny korra emlékezve, s ahhoz mérten érzi, szenved az esés, a lesodortatás, az aláhullás fájdalmait; már a jövőtől sem vár semmit . . .

⁴¹ Az idézet *Károlyi Gáspár* fordításában: „És setétség vala az mélségnek színén, és az Urnak lelke táplálja vala az vizeket” *Káldi György*ében: „és setétség vala a’ mélységnek színén és az Istennek lelke leveg vala a’ vizek fölött”. Úgy látszik, hogy Arany János Dante okán és talán a vers követelményei szemszögéből is, a *Káldi*-fordításhoz jár közelebb, de annál is több: az Ur lelke *terült* a víznek *föléje*.

⁴² *Lord Byron: The Profecy of Dante. Canto the Second* 1—15. sorok.

Mindaz, ami az időmúlás lírája szokott lenni: ifjúság siratása, enyészés érzete: itt nagyon egyénileg ugyan, de folyvást a nemzeti katasztrófa élmény-tartozékaként jelentkezik, ha nem is utal rá.”⁴³ Horváth János pontról pontra követi Arany gyötrelmét. A katasztrófa miatti szenvedés belejátszik mindenbe, olvasmány-értelmezésbe, életképbe, költészet-elméletbe, műfordításba. Előfordul, hogy allegóriáiban „tárgyasítja” a maga fájdalmát, de jól látja meg a magyar irodalomtörténet nagy mestere, hogy a *Fiamnak* is „a nemzeti nagy csalódás forrásvidékére utal”.⁴⁴ Barta János, Aranynak nem felszíni ismerője helyesen vonatkoztatja Arany élményvilágának e közösségi, tehát politikai karakterét az ötvenes évek további lírájára is.⁴⁵ Hiszen erről tanúskodnak *A walesi bárdok* is és minden jelentékeny lírai, rövid-epikai költeménye 1860-ig. És helytelen lenne bele nem vonni a nagyobb epikai erőfeszítések tanulságát. Az ossziáni magatartást Arany nagy epikai tettekben próbálta realizálni. Nem az önkínzás, vívódás groteszk remekműveire gondolunk, *A nagyidai cigányok*, és a *Bolond Istókra*, mert ezeknek szelleme kívül esik a szóban forgó témán. Hanem elsősorban a *Keveházára*, a töredékben maradt *Csaba-trilógiára*. Már Gyulai Pál, aki annyira finoman hallotta meg az irodalom neszeit, pontosan ilyen ossziáni jellegűnek ítélte az 1853-ban megjelent *Keveházát*: „... a tárgyhoz képest bizonyos homályban jelennek meg hősei, kikre csak tábor-tüzek és szikrázó kardok világítanak, hogy fölismerhessük őket s dicsfényben lássuk. Távolról halljuk a harci zajt, s a jelenetek mintha elmosódó álmokképek volnának. E költemény el nem ragad, sem nagyszerű jeleneivel nem vonz, inkább merengésbe ejt, s álmodozunk pillanatokra a múlttól...”.⁴⁶ De ennek a borongó álmokképnek tisztán körvonalazható politikai tartalma van, Keveházánál győz a hun had, de a vezér elesik, s akik győztek, megfutnak. Bende-gúz utána ered Makrinnak és Detre szásznak. Cezumórnál utoléri és megveri őket. S Detrével megbékél. A folytatást azonban a *Csaba-trilógia* jelzi: a hunok igen, de „Detre szász”soha nem békélt meg. Attila árnyékában kívárta a hun uralkodó halálát, s akkor a fiakat egymás ellen uszította, a győztes Csaba ellen az idegeneket. S a királyfi keserű bölcsességgel visszaindul az ősházába. Ez a történet a nagy nemzeti szabadságharc tömeg-csatáinak, vereségeinek emlékezően újratámadása s reményeinek álmokképei között született. Az ének kulcsa: „Csaba, e nagy éjnek bujdosó csillaga.”⁴⁷ Arany mély érzületét: elszántan hinni a reménytelenség ellenére, sejteni, hogy mégis lesz újra felemelkedés, itt fejezi ki a legtisztábban — mivel a legkevesebb illúzióval — a *Csaba trilógia* előhangjában:

„Mi emel, mi tart fönn, mi sugall, mi biztat?
Kebelem egy hangja. Követem is aztat.
Egy hang, mely csilingel az égi madárban,
Hogy lerombolt fészket rakja késő nyárban;
Mely a pók fonalát százszor megfonatja,

~ Horváth János: A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése VII. (Tanulmányok Budapest, 1956.) 447—448.

⁴⁴ Uo. 448.

⁴⁵ Vö.: Barta János: Arany János. Budapest 1953. 78—93, 115—119.

⁴⁶ Gyulai Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. Budapest 1961. 37. (Bírálat a „Szikszói Enyhlapok Pest, 1853” c. kiadványról.)

⁴⁷ „Előhang” a „Csaba-trilógiához”, 28. sor.

Noha füstbe százszor menjen áldozatja;
S mely, hatalmasb szóval, a költőben riad:
Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad !"⁴⁸

Ez az atmoszféra áll legközelebb a *Dante*-óda hangulatához, az évezredenként visszatérő emberi csoda makacs lényegéhez.

8. Szauder József kimutatta, hogy az „életút felének” mozzanata mennyire átjárja ekkor Arany líráját, s hogy ez levelei tanúsága szerint mennyire dantei ihletű. Jól idézi, hogy a *Csaba-trilógia Előhangja* is az élethege tetejéről szól.⁴⁹ Szabad legyen itt a figyelmet felhívunk még egy-két körülményre. A dantei mű alapvető szimbólumai, az „életút fele”, de sokkal több ennél: a *sötét erdő*, a *hegy*, a *szörnyeteg*ek — úgy tűnik — 1850 körül válnak valósággá benne. A *kis pokol* nem nyílt dantei parafrázisai miatt izgalmas, hanem éppen a hazai provinciális „kis” pokol megvetése okán s még inkább, mivel szörnyeteg nem a három vadállatra formázik (Párduc, Oroszlán, Farkas), hanem Geryonra: a hazugság tarkapikkelyes szörnyetegére:

„Engemet is hab hab után löke
S már-már kezemben volt a biztos párkány,
a sziklamartnak egy éles szöge:
midőn alattam mint otromba sárkány
duhadt fel a mélység posványiból
egy szörny, kinek soh'sem elég a zsákmány.
Megismerém: e hat betű: FRIVÓL
tarkán volt írva minden pikkelyére . . .”⁵⁰

Végül is a három bestiát egyetlen egyben, Geryonban — a *Liber Scalae* félelmetes Alborákja rokon-alakjában — ragadja meg, aki nem a hátán készül vinni, hanem — mint a szukafarkas — támadni. S e szörnyeteghez hasonló lény feltűnik a *Dante*-ódában is: ő az, akinek halljuk „hánykodását”, a Leviathán.

A dantei út azért nem ismételhető meg általa, amire levelében is utal, mert úgy érzi, alkotóereje megbénult. A nemzet tragédiája szétrombolta belső erőit. Most kellene hozzáfogni a nagy műhöz, az életút felén. De tört erőkkal? A kételkedés különben már a szabadságharc kellős közepén meg-megrohanta. Most újból és újból megbénítja.

Eddig nem figyeltek fel rá, hogy a dantei vándorlást 1851 júliusában írt allegorikus költeményében, *A gyermek és a szivárvány*ban helyezi először sorsa keserűen torz tükrébe. Már az a körülmény, hogy hívó gyermekké változtatta vissza magát, is rávall, miszerint a felnőtttség ismérvének a teljes kijózanodást ismeri el, a „szivárvány” igazi természetének pedig csalfa voltát:

„Csalfa, tünde fényalak,
egy sugár a nap szeméből . . .
büszke diadalmosoly,
mely a sírvafutó felhőn
megtörik — de nincs sehol !”⁵¹

⁴⁸ Uo. 43—50. sorok.

⁴⁹ Vö.: Szauder József i. m. 522.

⁵⁰ Lásd: „A kis pokol” 31—38. sorok; a töredék 1850—52 között keletkezett.

⁵¹ „A gyermek és a szivárvány” 16. strófa 4—8. sorok.

Szauder József úgy gondolja, hogy ez a hitben való csalódást jelenti, mert hiszen a gyermek azt hitte, hogy a szivárvány „égi híd, amely összekötné földdel a menny kapuját!” Úgy véljük, az is, bár több! Horváth János magát Aranyt szólaltatja meg Erdélyi Jánoshoz írott 1856. szeptember 4-i levelében, mely szerint a vers „azon eszmét akarná kifejezni, hogy vannak az ifjúi kebelnek vágyai — fellegrárok — csaképek, melyektől később oly nehezen válik meg, miután a való kiábrándítja”.⁵² Az eszményekben való általános hit az, amit a gyermek szivárványként kerget, nem csupán a vallás posztulátumai. Ha jól megfigyeljük az allegóriát, a versben ott szerepel a dantei erdő s a dantei hegy is. A gyermek úgy sejdíti, hogy a szivárvány ott van „A közel erdő megett / Még ma estig rajta könnyen / Megjárhatnám az eget.”⁵³ Tüskén, bokron, éren keresztül gázol, fut:

„És az erdő bokros útján
Bekanyarul egymaga,
Hol feketén leskelődik
Már felé az éjtszaka.

Ott sóhajnak, ott kacajnak
Múló hangját hallani
Ott fejről fővegét is
Le-lekapja valami;”⁵⁴

De a gyermek fut a szivárvány után, s ha az előbb az érnél egy parasztember állította meg, most meg búcsújárók. De hasztalan intik:

„Nem elég ez a fiúnak:
„De én látni akarom!”
Szóla, és tör fel a hegynek
Ut nélküli avaron.

Kő hasítja gyenge lábát,
Szirten át esik-bukik;
Haj! s alélva roskad össze,
Midőn feljut a fokig.”⁵⁵

Ott, a hegytetőn (a dantei hegytetőn az igazság napja sugárzott) a „szivárvány” színei egyre jobban megsápadnak, s a görnyedő agg remete az összetört gyermeknek megmagyarázza az igazat.

Ez nem paródiája a dantei útnak, de tragikus félbeszakítása. Lemondott volna Arany az igazság kereséséről? a benne való hitről? Semmi körülmények között sem. Hitet tett mellette mindennek ellenére a *Csaba-trilógia Előhangjában*. És a szivárvány-vershez oly közeli műben, a másik nagy allegóriában, a *Ráchel siralmában*. Igaz, a szép tavasz kiesett az évből, de Heródes a jövőt nem tudta megölni. Ahogy Arany szavakban ábrázol, abból látszik, mennyire szimbolikusan fogta fel a nagy bibliai történetet:

⁵² Szauder József felfogása a szivárvány-allegóriáról i. m. 523.; Arany János levele Erdélyi Jánoshoz II. 101 (№ 252); idézi Horváth János i. m. 449.

⁵³ Idézett vers 3. strófa 2—4. sorok.

⁵⁴ Uo. 9. strófa 5—8. sorok és 10. strófa 1—4. sorok.

⁵⁵ Uo. 12. strófa 1—8. sorok.

„Zsarnoki féltésed vérengzése volt ez:
De tudd meg, de tudd meg, vérszopó Heródes,
Hogy ő nincs elveszve!
Napjaid számitvák, megifjult az idő
És kitől rettegsz, nem féli fegyverid ő,
Az Ige, az eszme.”⁵⁶

A hitetlenül-hívó Arany Dantét is a hazája iránti szeretetében, az emberiségért való küzdelemben érezte és látta, de kitartásában és szinte valószínűtlen győzelmében is. Az előbbi a *Dante*-óda, megjelenésének helye, alkalma, a dacos-fenséges ellentmondás bizonyítja, ezenfelül maga a szöveg célzásaival, fogalmazásával s végül az olvasmányai, amelyekkel kontaktusban létrejött e kis remekmű.

9. Itt elsősorban Byronra gondolunk. Az irodalomtörténeti kutatás a magyarországi Byron-lázt mérve vagy fél évszázada megállapította, hogy bár a szabadságharc előtt is óriási Byron hatása, egész műveit lefordítják, sokszor visszhangozzák érzéseit, magatartását a magyar költői alkotások, mégis ez a hatás világfájdalmas és inkább a *Childe Harold* korszakának lehet nevezni.⁵⁷ A szabadságharc után viszont úgyszólván minden művével hatott: „S a politikai elnyomatásban benne találták meg az erőt, a harci kedvet, a szenvedélyt, s a hazafiúi bú benne szeretett elmerülni.”⁵⁸ Arany János már 1845-ben felsorolja könyvei között Byron Böttger-féle német fordítását. Később egy jegyzetes fordítást is szerzett, majd az angol eredetit. Az *Elveszett Alkotmány*tól kezdve szakadatlanul vannak híreink, hogy olvassa, egyes műveit fordítani készül, vagy követni. A legmélyebb, a legsokoldalúbb Byron befolyása a *Bolond Istókra*. A *Katalin*ról maga vallja — egyszerűn s önkínzó túlzással —, hogy „Byron beszélei után képeztem”.⁵⁹ A szabadságharc összeomlása után lírájában és epikájában minduntalan kiütközik Byron álm-világa, vakító képei, indulatai és szenvedései. Keresztury Dezső méltán utal a *Rodostói temető* álomlátása byroni indításaira és formájára.

Azonban a *Dante*-ódát illetően, mint már láttuk, elsősorban a kutatás által eddig figyelembe egyáltalán nem vett *Dante jóslatának* volt felkavaró, megmozgató olvasmányi szerepe.

A *Rodostói temető* byroni ihlete élesen eltér a *Dante*-ódáétól, mert más az olvasmányi háttere. A két Arany-költeményben alapvetően eltérő, ahogy a „látomás” érvényesül. Amott az egykori szabadságharc szellemei térnek vissza a késő utódok sejtelmes, de passzív álmvilágába. Emitt a „látnok szellem”, a „földi álm” lép át aktívan a szellemvilágba. Aktívabban, mint

⁵⁶ Ráchel siralma (1851). 13. strófa 1—6. sorok.

⁵⁷ Vö.: *Morvay Győző*: Byron Magyarországon. Függelék *Koeppel Emil*: Byron. (Budapest, 1913.) c. művéhez. 327, 299—327; *László Irma*: Arany János angol irodalmi kapcsolatai, Pécs 1932. 14—50.

⁵⁸ Vö.: *Morvay Győző*: i.m. 327.

⁵⁹ Arany és Byron kapcsolatáról, uő. i. 329—332. — Arany János vallomása a „Katalin”-ról: Levelezése író barátaival II. 94—94. (№ 252). — *Gál István* bizonyítja (Arany János és az angol irodalom, Kézirat), hogy Arany nagykorúsi tartózkodása különösen jelentős angol műveltségének elmélyítése szempontjából. Tanártársai közül jól tudtak angolul Mentovich Ferenc, Salamon Ferenc, Szabó Károly, Szász Károly, Szilágyi Sándor és Tomori Anasztáz. Akkor tért haza angol egyetemről Ács Zsigmond. Arany író-barátai is angol műveltségűek voltak, különösen Kemény Zsigmond.

ahogy Byron a *Dante jóslata* bevezető soraiban a nagy látnokot elképzeli, aki halhatatlan látomásával, álmával tudta meggyógyítani tulajdon földi szenvedéseit, aki ebben az álomban a „háromegegy” istenséghez, a „világlélekhez” tudott csak felemelkedni.⁶⁰ Arany inkább a *Dante jóslata* második éneke jósköltőire, az ott megjelenő Dantére gondol, mint említettük. S éppen e kérdésekről vitázik önmagával: arról, lehet-e a költő prófétai lelke istenesült lény, vagyis „lehet-e a szellem az istenség része?” vagy láthatja-e a szellem világot élve?

Első látásra Arany megmarad a költemény programjának megfelelően az emberi alkotóerő és fenség e változatának ábrázolásánál, a világegyetemnek a teremtséssel equivalens tükröztetésénél, mint amely elégséges, hogy költőtársa és olvasóközönsége előtt az adott „ünnepi pillanatban” kifejezze írócsoportja, a maga, s többé-kevésbé a nemzet véleményét. Látszat szerint nem megy bele azokba a nyílt politikai tényekbe, melyek a byroni *Dante jóslata* tartalmát alkotják: a költő szájába adott több száz éves nemzeti tragédia felsorolása, és ugyanennek ellentétéként Itália alkotó szellemeinek, költőinek és művészeinek nagysága.⁶¹

Pedig ez a szembeállítás az Arany-vers keletkezésének történeti helyzetével mélyen rokon: az idegen zsarnokság gőgös ünnepi felvonulása 1852 nyarán és vele szemben — a csodált Petőfihez hasonló — Dante szellemének magasra mutatása. A két annyira aktuális Petőfi-vers szomszédságában a *Dante*-ódának feltétlenül van ilyen értelme.

Kétségtelen, még akkor is, ha az ódában nyílt politikai kitétel nincs, Arany kiindulópontja azért lehetett a byroni mű olvastán érzett lelkesedés és harag, mert ez a Dante, aki Ravennában a *Színjáték* befejezése után szólal meg Byron szavával, a zsarnokság emésztő gyűlöletével van eltelve. Olyan ember, aki vállalja a száműzetést Firenzéből a szolgaság helyett, mert így lehet csak szabad. E „királyi lélek” e körülmények között álmódja meg négy évszázad „fájdalmas éjszakáját”. Az, ami elétáru, a magyar költőre is érvényes, íme évszázadok vonulnak el előtte, melyek terhesek tömeghalállal, háborúval, visszavonulással, idegen zsarnoksággal.⁶² Dante utolsó látomásai nem a gyönyörködés játékai, s ha megteszi, hogy az idők „kárpitja mögé tekint”, azt belső parancs kényszeríti ki belőle:

„A szellem kényszerít, hogy látva szóljak,
S jutalmául megadja majd halálom”

(III. 32—33)

Arany is hasonlóan mondja ki a belső kényszer poétai törvényét a Csabatriológia *Előhangjában*. Igaz, nem a Dante géniusza eredményeivel (habár ott is jelen van a kétség), de a költői látomásnak felesleges voltától elkeserítve. Ez az alapkülönbség olvasmányai és Arany között. Minden ízében átlátja a nagy típust, mely az emberi alkotóerő ritka csodája, de elhatárolja tőle magát s kortársai nagy részét is (nem mindenkit: Petőfi szellemét is így fogja fel).

⁶⁰ A 42. jegyzetben idézett rész mellett uő. i. „Canto the first” 1—14. sorok.

⁶¹ Dante történeti látomása tölti be a „The prophecy of Dante” második és harmadik énekét; az irodalom és művészet szembeállítás a silány történelemmel, prometheuszi alkotó a nemzet szenvedései ellen a „Canto the fourth” tárgya elejétől végig.

⁶² A katasztrófák rövid összefoglaló felsorolása uo. Canto the third 1—7. sorok.

10. Mégis felvetődik újból a kérdés, hogy ő, aki később tisztán és világosan fogalmazza meg — igaz, hogy 1856 után, már Dante olasz szövegének közvetlen ismerete alapján —, miszerint Dante, akárcsak Homérosz mélyen részt vett kora és nemzete életében, hogy mintegy „világító tornya” volt a maga korának, ne akarta volna egy szóval sem jelezni a dantei mű politikumát?⁶³ Meggyőződésünk szerint, igen, éppen úgy, mint ahogy a *Ráchel siralmában* és az *V. Lászlóban* a költemények végpontján, mely egyszersmind tetőpont is. A társadalmi-politikai allúzió csaknem nyílt, legalábbis kortársai számára, akik a Biblia nyelvén legalább annyira értettek, mint ő maga: Tompa, Szász Károly, Gyulai, Garay, Lévai egy pillanatra sem értették félre a biblikus célzások tartalmát, és a *Budapesti Visszahang* szélesebb közönsége sem.

Arany a *Dante*-ódában két tetőpontot alkotott: az ódai szerkezet úgy hozta magával, hogy ezt megtehetette a harmadik versszak végén, és a töprengő, vívódó negyedik versszak tetőpontján. Az egyik arról szól, hogy az alkotás eksztázisában, abban „a másik világban”, melyről Petőfi verse is szól (*Ősz elején*) és amelybe Dante vitte olvasóját, a nem ismert világba:

„Rettegő örömnék elragadja kéje,
A leviathánnak hallja hánykódását, . . .
Az *Úr lelke* terült a víznek föléje.”

Említettük, hogy a *Dante*-óda cselekményesnek nevezhető része a *Genézis* második versszaka két sora közé van mint vaskeretbe foglalva. Itt azonban a csodás sejtelem, a nem ismert világ nyomása félelmetes eksztázist hoz létre, s az alkotás istenibb derűje előtt a sötét ellentmondás sora foglal helyet, méghozzá *kipontozott sorvéggel*: a Leviathánról szóló sor. Arany, a zsoltáráreklő és bibliaolvasó nagyon jól tudta, ki az a Leviathán! A *Zsoltárok könyvében* több helyen is, *Jób könyvében*, *Ézsaiásnál* a vizek félelmetes kígyószörnyetege, a csavart testű Leviathán, a sátáni ellentmondás, még pontosabban a *fáraók hatalmának jelképe*. A kiindulópont Arany számára a *Jób könyve* is lehetett, ahol a sötétségnek ugyanolyan képe rajzolódott ki (cap. III. 1—9), mint a *Genézisben*, a világ teremtése kezdetén, a vizek felszínén terjengő sötétség idején. Jób azokról szól, akik „készek felébreszteni a Leviathánt”. Óriási erőt tulajdonít neki. „Vajon ki tudod-e vonni horoggal a Leviathánt s meg tudod-e kötni a nyelvét? — kezdi az *Úr Jóbnak* válaszolva a 40. fejezet húsztól következő szakaszaiban. A *Zsoltáros* és *Ézsaiás* pedig arról tud, hogy *isten megsemmisíti a tenger hatalmas szörnyetegét*, mely a zsoltár szerint a fáraókkal azonos (*Ézsaiás*, 21, 1, *Zsoltárok*, 73, 14.).

Vajon ki és mi hozta Arany látómezejébe a szörnyeteget, s nála is a „Fáraót” jelenti-e? Az *Isteni Színjáték* fő ellensége Lucifer, akinek óriási teste a Föld mélyébe zuhant, miután isten letaszította, s ott hever a Föld tengelye mentén jégbe fagyva. A vizekben viszont egy másik Luciferi-jellemű lény él, a Leviathán. S Arany megismétli a nagy küzdelmet Lucifer és az *Úr* között, mikor a Leviathán vergődésében és megsemmisíttetésében újra képezi a Dante víziójában már befejezettként megjelenő kozmikus drámát. Ez a felcserélés ragyogó költői invenció. Régi és kedves olvasmányában, az *Elvesztett Paradícsom*-ban Miltonnál pl. Briarios, Typhon vagyis a gigászok és a „tengeri bestia,

⁶³ Arany János: Zrínyi és Tasso. (Arany János: Összes művei X. kötet, Próza művek 1.) 427.

Leviathán, akit isten a legnagyobbnak teremtett azok között, amelyek az óceánban úsznak”⁶⁴ mind Lucifer segítőtársai, a nagy Ellentmondóé, akinek küzdelme istennel a mű alapvető tárgya. A *Dante*-óda írásakor a mély vizek hasonlata és a *Genezis* kozmikus képe már előre meghatározta, hogy az ellentmondás princípiumául kit tehet Lucifer helyébe? Nyilván Aranyánál is megtartotta a Leviathán eredeti jelentését, amely élesen bontakozott ki a *Zsoltárokból* és *Jób könyvéből* kezdve Hobbesig: vagyis, hogy a félelmes, idegen politikai hatalom szimbóluma. Milton műve segített neki mitikus nagyságúvá növelni a legnagyobb „tengeri bestiát”. Aranyánál a Leviathán az, aminek a Biblia ábrázolta. De azt hiszem, leszűkítenénk a *Dante*-óda Leviathánjának értelmét, ha csak a politikai rosszat, az ellenséges politikai hatalom elvét látnánk benne. A dantei Lucifer szájában ott forog Brutus és Cassius mellett (vagyis akik Dante szemében politikai gonosztevők voltak, Caesar gyilkosai) — sőt főként — Júdás, Jézus elárulója.⁶⁵ Valószínűnek látszik, hogy ez a Leviathán ugyanígy a politikai és etikai rosszat (a lélek mélyének sötét örvényeit) jelenti együtt. Egyébként rokona *A kis pokol* szörnyetegének, a FRIVÓL-nak. De hogy itt elsősorban a mitizált Fáraó-szörnyeteg legyőzése van jelen, az alig kétséges: ahogy Heródes nem tudott győzni, és gyilkos kezét kikerülte a Jézus-gyermek, az Ige, ugyanúgy hánykolódik az Úr öldöklő karjai között a Leviathán s aztán az „Úr lelke terült a vizeknek fölébe” diadalmasan.

11. A másik politikai mozzanat, s természetesen etikai is, a vég-befejezés, amikor meghatározza egy dantei arányú költő lehetséges jelentőségét. Petőfi az európai romantikusokkal összhangban azt mondta: isten lángoszlopnak rendelte a költőket. Ez a romantikus kép a fáraók hatalmából népét kivezető Mózes történetéből származott. Arany János azonban a *Dante*-ódában visszatér a Bibliához: a népeket vezető füst- és tűzoszlop nála megint nem a költő, de mint eredetileg volt — az isten. Ezen a fordulaton kívül is van egy nagyon határozott tartalmú kifejezésbeli változtatás: az istenség nem tűz, nem füst, hanem „a köd oszlopában” rejlik. Tehát isten nem vezet, nem kinyilvánít, hanem éppen hogy elrejtí magát fenségesen, mert a felhők ködoszlópa hatalmas, de nem jel, hanem kárpit. A teljes szöveg valamivel többet árul el:

„Évezred hanyatlik, évezred kel ujra,
Mig egy földi álom e világba téved,
Hogy a hitlen ember imádni tanulja
A köd oszlopában rejlő istenséget.”

Nem a vatesz vakmerő aktusáról van szó, aki földi álmát tudatosan irányítja e másik világba, de nem is pusztán véletlen: a kereső ember az igazságot kutatva és álmódozva „téved” e világba. A *Fiamnak* szomorú soraiban is a „földi téreken” bujdosó ember kétségbeesésében keres a méltatlanság és üldöztetés közben „egy jobb hazát S benne az erény diadalát”. Az igazságért küzdő látnok költő is így keres s így „téved” a köd oszlopában rejlő istenséghez, évezredenként tán egyszer, hogy a hitlen embernek visszaadja hitét. Miben? Ha az adott történeti pillanatot meggondoljuk, akkor olyasféle válaszokat adhatunk: a hiányzó, kétségbe vonható „Gondviselésben”, és bár többé nem

⁶⁴ Lásd: *Paradise Lost* BK I. VV 199–202. (The Poetical Works of John Milton. Oxford 1900. 186.)

⁶⁵ *Dante Alighieri: La Divina Commedia. Inferno. Canto XXXIV 55–67.*

ép hitében az ember, „hitlen”, bár már kételkedik létezésében is: az „Igazságban”. E két célzás a harmadik versszak végén és a negyedikben a legszorosabban összekapcsolódik. A vízió a „rettegő öröm” eksztázisában ér tetőpontra, a rossz és a jó összeütközése, a Leviathán bukása és az igazság princípiuma, isten győzelmének elképzelésében. S ez állna akkor is, ha Arany a „vízi besztiát” és istent csak egymás mellé akarná helyezni, ha a „hánykódás” csak Leviathán gigászi kígyó létét a „lélek” sötét vizeinek, erőinek mozgását akarná jelölni, nem valóságos harcot. Szemben állásuk ugyanis karakterükből következik, s *együttes megjelenésük* így Istennek a Leviathánon vett diadalmát jelenti. A negyedik strófa azután racionálisan ismétli meg ugyanezt a konklúziót. Az ezredéves nagy költői víziók megerősítik az ingadozó emberben, hogy mégis van igazság, s az ember imádni tanulja a „kőd oszlopában” rejlő istenséget.

Ez semmivel sem több, de nem is kevesebb, mint a *Ráchel siralma*, az *Itthon* pozitív hite az igazság győzelmében, az *V. László* szilárd reménye, ha csak azokat a verseket tekintjük, s azt a periódust, amelyből a *Dante*-óda kiemelkedik. De azok felé a versek felé is mutat — mint Keresztury kiemelte —, amelyekben a gyógyulás jelei érződnek, két-három év múlva, s itt nem választanánk szét most sem vallomást, ódát, szimbolikus kicsengésű balladát: a *Szibinyányi Jank*, a *Hunyadi csillaga* azonos értékű a *Hollósi Kornéliának* írott verssel, a *Széchenyi emlékezetével*, a *Rendületlenül*, a *Magányban* lírai kitörésével. Arany apródonkint eltemeti az összeomlás ama végső emlékeit, amikor úgy gondolta, hogy házi mécsesének „Szelid fénye”:

„Nem hajósok létreménye,
Nem a tenger lámpatornya,
Mely felé küzd száz vitorla.”

Mi hát a *Dante*-óda programja? Szűken véve a nagy alkotó, a kivételes költő fensége, tágabb értelemben pedig a győzelmes igazság, a történelem értelmezésének vigasztalása. Ezek állnak szemben az osztrák zsarnoksággal, az idegen uralkodó hivatalos „fenségével”.

De azt is láttuk, hogy ez a vers két megindító Petőfi-költeményre következett a folyóiratban, s velük mélyen összefügg. Nemcsak azért, hogy a „merengés emberének” típusát idézi, egy „másik világ álmait”, hogy a költői művet „szentegyháznak” fogja fel, a költőt nemhogy az istenség és a természet „papjának”, de maga az istenség részének, hanem sok egyéb jellel is. A költemény végpontján a köd oszlopában rejlő istenség említése világosan utal e két megelőző költemény szerzőjének, Petőfinek nagy versére, *A XIX. sz. költőire* s abban is a tűzoszlop-költőkre. Arany aktuális választ ad reá, új módon határozva meg az abszolút költő, a legnagyobb látnok típusát, melyhez képest ő s a többiek koszorújukat „reszketvén elejtik”. Minden bizonnyal Petőfire is gondolt, ha az nem is volt egyetemes filozófus költő, ha nem is írt *Isteni Színjátékot*, de mindenképpen az álmok embere, a merengése volt, és maga Arany emelte őt az évezredek költőinek rangjára:

„Kis mécsfényt neked is korod büszkesége
Lángszellem! ki jövél s eltünél . . . De hova —
Mint üstökös, melyet élők nemzedéke
Egyszer lát, s azontúl nem lát többé soha !

Oh! ha tán sok éve, tán lehunytt századok
 multán visszatérendsz, öltve más alakot:
 Legyen boldog e nép, s örömed oly tiszta,
 Hogy ne kívánozzál többé mennybe vissza!"
 (Névnapi gondolatok)

A Dante-óda hőse tehát — úgy látszik — Petőfi is volt. S igaz az, amit Keresztury Dezső sejt, hogy a Dante-vers eszménye tágabb körű, mint tárgya, mert hiszen Arany hasonló értékítéleteket mond Shakespeare-ről is.

12. Az a mód, ahogyan Arany e verset megteremtette, ahogyan ez a kor európai romantikus művészetszemléletébe beleillik, mind a Dante-alak ilyen tágabb értelmezését és a vers már bizonyított politikai programját igazolja. Arany ódájának eszméi: a végtelenség és mélység, mely már a misztikummal érintkezik, a teremtés abszolút hatalma, a mély víz — mely lehet tó és tenger, de talán leginkább a *Genezis* ősvize — egytől egyig a romantikus poétika és Dante-szemlélet elemei. Az ódára oly alapvető jelentőségű „vízének mélységei” allegória csak 1840-ben merül fel Carlyle Shakespeare-tanulmányában: „Mindent összevéve, nem ösmérek embert — mondja Shakespeare-ről — aki-ben a látnoki lélek hatalma s a gondolat ereje oly mérvben nyilvánul, mint őbenne. A mélységnek akkora nyugodtsága, olyan derült őserő, minden dolog olyan híven és tisztán visszatükröződve az ő nagy lelkében, mint egy mérhetetlen csendes tó vizében.”⁶⁶ Sőt Carlyle előzőleg Dante *mély és zabolátlan* voltát helyezi szembe Shakespeare *mérhetetlen nyugalma*val. Többszörösen ismétli Carlyle (a Dante-tanulmányban), hogy Dante „mélyére hatolt mindennek”, hogy „nagysága minden tekintetben büszke emphazisszá és mélységgé szűrődött”.⁶⁷ Nos, Arany viszont Dantére vonatkoztatta mind a kettőt: Shakespeare nyugalma, mérhetetlenségét, visszatükröző erejét és Dante mélységét, és zabolátlan hevét. Létrehozta belőle azt a fegyelmezett, forró klasszicizmust, a nyugodt felszín, és az örvénylő mélység összefüggésében, ami éppen reá, Arany Jánosra volt jellemző.

Carlyle-nél olvasta Arany, hogy Shakespeare — miként az „Ikdrasil-fa” mitikus gyökere — „mérónunknál mélyebbre hatol”,⁶⁸ s ugyanezen az oldalon azt is, hogy az útszélén fekvő *falevél* összefügg a nap- és csillagrendszerrel, a *legparányibb levél* a legcsekélyebb gyökérszállal.⁶⁹ Világos, hogy Arany Dantéban a költő-lángész egyetemes típusát akarta elképzelni.

Egyébként a mérhetetlen víz metaforája Hugo Blairre megy vissza, a preromantikus esztétika jelentékeny képviselőjére, Carlyle honfitársára. Az ő esztétikájának bázisa: a fenséges. Ő tekintette — mint *Rhetorikai és esztétikai lecke*i 1838-as magyar fordításában is olvassuk — az ég boltozatjának rendkívüli nagyságát, végtelen kiterjedését és a tengerét is, különösképpen fenségesnek, melynek ilyen benyomása „nem csupán kiterjedésből, hanem egyszersmind

⁶⁶ Lásd Carlyle *Tamás*: i. m. 132.; Gál István (i. m.) megállapítja, hogy Arany könyvtárában meg volt Carlyle.

⁶⁷ U6.: i. m. 129, 121, 116, 117; Carlyle egy megfigyelése akkor is bátorította volna Aranyt, ha különben nem lett volna „bibliás ember”. Ez a szövegrész így hangzik: „Szigor, komolyság, és mélység tekintetében a modern világban vele párhuzamba senki sem állítható; hogy hozzá fogható keressünk, a héber Bibliához kell fordulni, s az ó-világ prófétái között kell szétnéznünk.” (I. m. 121—122.)

⁶⁸ A „mérón” uo. 130.

⁶⁹ A „levél” és a világegyetem valamint a mélység összefüggése uo. 130.

a víz sokaságának szüntelen mozgásából és ellenállhatatlan erejéből támad”.⁷⁰ Szerinte fenséges minden nagy erő, így a földrengés is, majd pedig ismét megemlíti, hogy „a magányos tó” is az.⁷¹ De Aranynak nem tenger kellett, nem tavak, hanem a *Genezis*, a teremtés mitikus ősvizei.

Romantikus eredetűnek kell tartanunk azt a különleges mélységet és egyetemességet, pontosabban végtelenséget, amely Carlyle Dante- és Shakespeare-képére oly jellemző, s azt a gondolatot, amit annyira dédelget, hogy e nagy alkotók már szinte nem is ismerik önnön mélységüket. Shakespeare-ről írja „az van benne, amit öntudatlan értelemnek nevezek. Több benne a tehetőség, mint amennyinek maga is tudatával bír.” Majd pedig, hogy „ami benne igazán nagy, tagolatlan mélységekből tör elő”.⁷²

A XIX. sz. elejének híres romantikus történetírója, a svájci-francia Simonde de Sismondi Dél-Európa irodalomtörténetében (*De la Littérature du Midi de l'Europe*), mely egész nyugaton ismeretes volt Angliától Olaszorszáig és Magyarorszáig és hamarosan idegen fordításokat is ért, már rég kimondotta ezt, épp Dantéről, hogy „úgy behatolt a gondolat és érzés mély rejtekéibe, mint ő előtte senki”.⁷³ A *Paradicsomról* ő állapította meg némileg csodálattal, némileg rosszállóan, hogy – szemben a *Pokollal* – gyakran homályos, szinte meghaladja az emberi nyelvezetet, hogy a benne rejlő természetfölötti jelleg „legbűvösebb álmainkra” hasonlít, hogy olyan erőt tételez fel tőlünk, melyről nem tudunk, nem ébreszt emlékekre s megszokott dolgokra, és teljesen sehol nem is érthető. Csupán csodálatot vált ki.⁷⁴ Már Sismondinál előfordul Dante végtelen tükrözésének gondolata s a hatalma a láthatatlan világ visszaadására.⁷⁵ Folytathatnánk, de szükségtelennek érezzük. Az elhatárolatlanul széles és valószínűtlenül mély, a fenségesen csendes és vadul háborgó, az abszolút teremtő hatalom és specifikus jegyei és különleges képei az angol és francia romantikusok kezén több mint két generáción keresztül alakultak (Blair, Sismondi, Byron, Carlyle), s ezekkel tart rokonságot Arany ódája – jóllehet körüket átlépi, összetettebb, komplikáltabb. Szerintünk mind művészi összpontosítása, mind kifejezés tekintetében, mind konkrét társadalmi célzatai miatt magasabb rendű.

13. Mint említettük, a költemény lírai „cselekménye”, ha ilyenről egyáltalán szó lehet, az első három versszakban megy végbe: a teremtés isteni fenségének atmoszféráját bontja ki a dantei *Színjáték* alapján. A negyedik versszakban a témára újból visszatér, most már vívódva, önmagával vitázva; mély szkepszisben emelkedik fel újból az istenség és az igazság győzelmének gondolatához. Az a kettősség, melyről Szauder József is szólt, valóban megvan a szerkezetben, s megvan a prometeuszi eszmény szkeptikus kezelése is, mint Keresztury Dezső vallotta, vagyis a költői eszmény újra-rendezésének

⁷⁰ Blair Hugo: I. m. I. 50–51.

⁷¹ Uő.: I. m. I. 51–52.

⁷² Uo. 137, 144.

⁷³ Vö.: G. L. *Simonde de Sismondi*: Della letteratura italiana dal secolo XIV fino al principio del secolo XIX. vol. I. Milano 1820. 10.

⁷⁴ Uő.: I. m. 28–29, 36–37; Carlyle szembeszáll vele és követőivel, akik a Purgatóriumot és a Paradicsomot lebecsülik. Arany egyetértett Carlyle tiltakozásával. I. m. 122.

⁷⁵ Vö.: *Sismondi* I. m. 12.; a magyar „Közhasznú Esmeretek Tára” 1832-ben (521–524), átvéve egy korábbi lexikonból négy lapra terjedő Dante-cikket ad. Vö.: *Szauder József*: I. m. 507. A szövegben Sismondi erőteljes visszhangját látjuk.

vágya, önnön helyzetének felismerése, a nem heroikus költő és az abszolút géniusz szembeállítása, mely nála nem póz s főként nem az e pillanatban. S mégis a remények újra-támadnak. A *Dante*-óda megteremtése a királylátogatás pillanatában, a *Budapesti Visszhang* szövegkörnyezetében, mint láttuk, félreérthetetlenül politikai aktus, protestációjával és büszkeségével, mély korrespondenciában az elhunyt lángszellemmel, Petőfivel, s annak eszményeivel.

A vers szépségeinek méltatása külön tanulmányt kívánna meg. Itt mi most csak a kifejezések organikus egységével, bizonyos szín-, fény- és hanghatásaival törődünk, s szerkezeti módszereivel, mint amelyekkel Arany programját művészileg érvényre juttatta.

Az első sor hangulati effektusa messze meghaladja a tartalmát, s ezt struktúrával és zenei hanghatásokkal éri el. Az „Állottam” és a „felett” keményen fogja össze a bizonytalan vizek mitikus és puha képét, a „vizének mélységeit”. Arany szándékosan vetette előre a „super faciem abyssi”-ből az „abyssi”-t. Az első sor hangulata szorosan személyes, ugyanakkor a tárgytól elkülönült. Milton *Penseroso*-jának magánosan gondolkodó fenségét idézi. Blair Hugonak nagyon kedves volt ez a *Penseroso* merengésével, erőteljes, tömör kifejezéseivel.⁷⁶ Valljuk meg, bár Milton verse nagyszerű, sokkal oldottabb és bőbeszédűbb Arany *Dantéjánál*.

A második sor már nem a közbezárás módszerével él, hanem a puha és a kemény elem-csoportok egymás után következő szembeállításával. Nazálisok, liquidák, sziszegő hangok után kemény t-k, k-hangok, r-ek következnek: „Sima volt a fölszín, de sötét, mint árnyék. A *Genezis* általános sötétsége Aranynál megszelídül; az „árnyék” sötétsége már föltételezi a megalkotott világot, a napot, a hegyeket, fákat. S e komor sor után Arany a maximumig tömörített kontraszttal rázza meg az olvasót:

„Alig mozzantá meg a rózsalevelet,
Mint rengéskor a föld, csak alig hullámlék.”

A félelmetes ősdimenziókból az alig mozzanó rózsalevél ingása bomlik ki, s azt követi azonnal a földrengéssel, amikor a föld csak „alig” hullámlázik, de — tudjuk — összeomlanak házak, városok, boldogtalanokká válnak ezek. Aranynak e „semleges” sorai: a mozdulatlan, komor őserők, a civilizált természeti öröm poézise s a népeket pusztító kataklizmák gondolatait kapcsolja össze. Az eddigiek alapján azt kérdezzük, véletlenül?

S az a sima, az az árnyéksötét fölszín visszaveri a világot, az embert. Ám a jelző, mely mintegy az árnyék színét folytatja: „acéltisza”. Ha az „árnyék” megfoghatatlan, testetlen sötétség a folyékony mezőn, az *acéltisza* különösképpen ebben a formájában már nemcsak kard- és pajzs-keménységű tárgyiasult borút formál, de mindarra emlékeztet, amire az acél: a tűzre, az edzésre, mellyel létrehozták. S az *Isteni Színjáték* tükre valóban acélszerű is. S micsoda kemény sor ez: „Acéltisza tükre visszaverte híven.”

Arany villámgyorsan halad előre. Dante az egész világegyetemet ábrázolja, s középen: az *embert*. S a költemény e ponton fordul át a külső világból a belsőbe. Nem lehetne visszatükrözni a világot azok nélkül az „örvények” nélkül, melyekbe a szemlélő nem is tud behatolni, s amelyeket a költő is néha már

⁷⁶ Vö.: Blair Hugo: I. m. I. 222—223.

nem tudott, csak érzett. A felszín és a mélység nem csupán kontraszt, de korreláció.

A második versszakban Arany a művészi ábrázolás egyik legösszetettebb s alig érthetően könnyű játékát hozza létre. A világot visszatükröző szellem éppen a visszatükrözés funkciója által „egy a mérhetetlen éggel”. Megfoghatatlan az ég, de megfoghatatlan az emberi alkotó szellem is, mely képes a végtelent magába zárni. A fenségesnek olyan tetőpontja ez, amikor az ember, a költő, „hitvány koszorúját reszketvén elejti”. Az „ember” és a „költő” is *koronáját*, — mert hisz ez a „koszorú”! — hivatala jelvényét ejti el az igazi fenség előtt. Petőfi versében a bokr: a Szentegyház, s a fészek: az oltár, s az oltár papja: a csalogány. A dantei katedrális azonban az egész világegyetem, az éggel, a földdel s avval a szellemmel együtt, mely a kettőt összeköti. Ez, ebben a koncepcióban, szinte jobban emlékeztet Sismondira, mint Blairre, vagy Carlyle (Dantéra vonatkoztatott) katedrális-metaforájára. Sismondi írja, hogy Alighieri akkora képességekkel rendelkezett, hogy „olyan csodálatos épületet emelt, mint a világegyetem, melynek e mű újraképzése volt”.⁷⁷ E versszakkal lép át Arany az istenség szférájába, s a vers imaginációjának iránya ismét változik. Az első versszak lefelé irányult: a vizek mélységét és örvényeit tárta fel, a második a világegyetem és az ég és az emberi szellem kiterjedésének dimenzióját ragadta meg, felfelé tekintett.

A harmadik látszólag ismét a vizek mélységével barátkozik. Ámde az értelem fönnakadt „mérőnjával”, az absztrakt „örvénnel”, a „sejtelemmel”, a „nem ismert világgal”, a vizek mélységének metaforája itt már teljesen képletessé, szimbolikussá vált és a túlvilágot jelenti. S elérkezik az eksztázishoz: „Rettegő örömnnek elragadja kéje”. Blair Hugo *Magyarra fordított tizen négy prédikációjából* tudjuk, s különösképpen *Az Örömnnek és rettegésnek a' Vallásban való elegyítéséről* szóló prédikációból, hogy a rettegő öröm *az Zsoltárokból* ered.⁷⁸ A második zsoltár tizenegyedik versszakában olvassuk: „Örüljetek rettegésben”. Arany nagyon jól ismerte ezt a prédikációs kötetet, és különösen a most szóban forgó alkotói korszakának nem egy verse, nemcsak a *Dante*, de a *Fiamnak* is nyilvánvaló jegyeit mutatja olvasásának. Ezúttal azonban a „rettegő örömnnek” különleges értelme is van, mert az isten hatalma, mely a rettegés forrása, most győzi le a Fáraók fejét, a Leviathánt. S elértünk a cselekmény e szimbolikus misztikus szférájának befejezéséhez: a Leviathán utolsókat vonaglik, s az „Úr lelke terült a víznek föléje”.

Ez a hatalmas emberi emelkedés természetes szárnyalásának látszik, pedig minden sora, minden szava, hangzata pontos, s megállja helyét a ráció legvakítóbb fényzőnében is: az őselemek objektív víziója, a költő szubjektív visszahatása, a koszorú elejtése, önmaga megalázása, leborulása az emberi szellemnek immár istenesült megjelenése láttán; azután a cselekmény elbizonytalanodása, a mérőőn föllebenése, az örvény vonzása, a másik világ súlya következik; már csak eksztatikus érzések létezhetnek, aztán a lesújtott mélységes és hatalmas Rossz vonagló testének dübörgése, akusztikai élménye s egy utolsó, elmosódó jelzés-féle istenről s egyedüli, uralkodó hatalmáról. S azt kell mondanunk, hogy Arany, bár ekkor még jobbára német fordításból ismerte Dantét, nyomon követte s újraképezte a dantei alkotásmódot: a sűrítésnek,

⁷⁷ Vö.: Sismondi i. m. 11. *Carlyle* Dante művéről: „egy nagy természetfölötti világra szóló székesegyház, oda állítva zordonan ünnepélyesen, rettenetesen...” I. m. 116.

⁷⁸ *Blair Hugo* Tizen négy prédikációjai. Magyarra fordította néhai gróf *Teleki Mária Gróf Rhédei Ádámné* Kolo'sváron 1827. 350—375.

a gyengédnek és viharosnak azt a fantasztikus keverését, a kifejezés evidenciaszerű robbanását, az ellentétek összefonódását, kergetőzését, a reálisnak és a misztikusnak forgatagát, a szín- és hangképzetek váltakozását, sőt felcserélését, mely a Sommo Poetára annyira jellemző.

Arany eddig jellemzett, újraalkotott, átadta magát az értelem feloldódásának a sejtelemben. Most, mintegy lehiggadva teszi fel a kérdéseket. Először a közvetlenül következőt, az alkotás ilyen neme méltó az isteni teremtettséghez:

„Lehet-é e szellem az istenség része?”⁷⁹

Ezután mintegy lemondva erről, már csak annyit mond:

„Avvagy lehet-é hogy halandó szem nézze
A szellemvilágot, teljes öntudatban?”

Byron, Carlyle, Fichte azt hirdette, hogy igen. Arany az önmagával való ellentmondás e szakaszában, a versnek ebben a megrendítő epilógusában még a második pozícióból is visszavonul:

„Évezred hanyatlik, évezred kel újra,
Míg egy földi álom e világba téved.”

Azaz: ilyen látnok költő, ilyen abszolút teremtő ember évezredekbe telik, hogy megjelenjen. Az Alvilágot, s a Túlvilágot Homérosz, Vergilius, Dante, Milton, Goethe — s talán Byron — járták meg képzeletben. Arany visszavonul az utolsó pozícióba, az első verzió „látnok szellem”-e helyett „földi álom” íródik le, s ezzel elért a hűvös józan realitásig. Nemcsak Carlyle írta Shakespeare-ről szólván: „Olyan anyagból vagyunk, mint aminőből az álmok szövődnek.” Arany is tudta ezt, hosszú évek óta, s minél többet szenvedett, annál jobban. De valahányszor a ritka génuszok álmaikat leírták, a reményvesztett, „hitlen” ember mindannyiszor vissza tudta nyerni bizodalma a jóban, az igazban. Erre tanított Dante, ha élete tönkrement is, erre Petőfi, ha pillanatnyilag össze is omlott mindaz, amiért küzdött és meghalt. S erre tanít bennünket Arany *Dante*-ódája vívódásaiban és fenséges humánumban.

⁷⁹ A Dante-ódának mintegy epilógusa *Erdélyi János* Költőkhöz c. verse (BV. 131.) pár héttel később arról, hogy „egekig szárnyalván” a költő ne törődjön emberi haraggal, szenvedélyekkel, csak az istenekkel, akik a lángot adták neki s akiknek számadással tartozik. — Egyébként a BV. még két Petőfi-verset közöl (BV. 142, Ti akácfa a kertben; 204, Szüleim halálára), melyek ugyancsak elégikus hangvételűek.

Az ember tragédiája a világ nyelvein

RADÓ GYÖRGY

IV. közlemény

Az angol fordítások

Az európai kontinens határát az első angol fordítással lépte át *Az ember tragédiája*: ez a fordítás ugyanis — 1909-ben — Amerikában látott napvilágot.

Általában hajlunk rá, hogy szűk földrajzi határok szerint tárgyaljuk a magyar irodalmat, pedig egyszer már fel kellene mérni, Mikes Kelemen és Kossuth Lajos emigrációs művein kívül is a magyar diaszpóra mindenképpen érdekes és helyenként bizonyára értékes alkotásait, beleértve a magyarra és magyarról végzett műfordításokat is. Főként az angolszász nyelvterületen nagyobbbrészt magyarok voltak irodalmunk tolmácsolói és propagátorai. Persze az eredmény és a hatás rendszerint jobb, ha olyan autochton költők vállalkoznak a tolmácsolásra, mint pl. a francia Rousselot, a román Goga, az orosz Martinov, a szlovák Hviezdoslav, Beniák, Štítnický stb. (bár ilyen tollakból is származtak gyenge művek, mint Zmaj vagy Vrchlický esetében láttuk), mégis örülhetnénk, ha *Az ember tragédiájának* már megjelent volna angolul olyan színvonalú fordítása, mint amilyen németül a magyar Mohácsi Jenőé.

Sajnos, ilyen még nem jelent meg nyomtatásban. Az elért tisztes eredményekben azonban túlnyomó részük van magyaroknak.

Idegenbe szakadt magyar volt William N. Loew (1847—1922), eredeti nevén Löw Vilmos. Szegedről vándorolt ki 1867-ben az Amerikai Egyesült Államokba. Ez a New York-i ügyvéd állandóan, rendszeresen foglalkozott műfordítással. 1881-ben jelent meg Petőfi és más magyar költők verseiből készült fordításainak kötete, majd 1887-ben és 1889-ben egy-egy újabb angol nyelvű magyar költői antológiája — de angolról magyarra is fordított, így Szinnyei biobibliográfiája megemlíti, hogy ő is egyik fordítója Edgar Allan Poe *Hollójának*.¹

Az ember tragédiájából készült fordításának bevezetését 1908-ból keltezi, a könyv egy évvel később jelent meg:

Imre Madách: The Tragedy of Man. Dramatic poem. Translated from the original Hungarian by William N. Loew of the New York bar. New York 1909. The Arcadia Press. 224 p.

A fordító, bevezetője előtt, huszontkét amerikai magyar lap név szerint felsorolt szerkesztőinek ajánlja művét.

Az általunk kiválasztott négy rész e fordításban így hangzik:

¹ *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 8. köt. 1902. 43—44.*

szövege nélkülöz. Madách stílusának fő érdeme (amiben persze Arany János csiszolásának is része van), hogy a lét értelmének és céljának, az egész világ és az emberiség sorsának, hitnek és tudásnak, történelemnek és képzeletnek legnagyobb, végső kérdéseit olyan költői formában tárgyalja, amely a fellengzősség és parlagiasság, az archaizálás és az aktualizálás egyaránt hibás végletei között a helyes, az egyedül helyes középutat jelenti. Loew ezen az úton nem tudta követni Madáchot. Hiába törekedett sikerrel a tartalmi és formai hűségre, helyenként jó stílusát egyre-másra megtörik mesterkélt, barokkos, kicirkalmazott, kereketten régies, inkább ósdi szavak és fordulatok, mint a I/4-ben a rím kedvéért oda-került „faulty prove”, a III/7-ben az „ope”, a III/8-nak ismétléssel még meg is szaporított sorában a „bliss”, a IV/1-ben a „lay” stb. Mindezek ellenére a Loew-féle fordítást különbnek tartjuk — tartalmi és formai hűségénél fogva —, mint amilyennek a későbbi fordítások felértékelése végett azoknak bírálói minősítettek, sőt megkockáztatjuk azt az állítást, hogy ha egy kiváló költői tehetségű angol műfordító, aki nyelvünket nem ismeri, vállalkoznék *Az ember tragédiájának* tolmácsolására, Loew fordítását hasznosan vehetné „nyersfordításként” alapul. Az egykorú kritika igen elismerően szól erről a fordításról. A *Pester Lloyd L.* jelzésű recenzense (a Hellebrandt-féle bibliográfia adata szerint ez a betűjelzés Löwith Márta cikkíróra utal)² szerint a fordítót egészen különleges formakészség és mind az angol, mind a magyar nyelv finomságainak benső ismerete jellemzi, és amennyire csak a madách-i nyelv érdekessége engedte, fordításával az eredetihez szorosan hozzásimulva, olyan angol művet alkotott, amely fölött szélesen libeg a magyar mű minden csillogása, komor szépsége. .³ Ez mindenesetre találó jellemzés volna *Az ember tragédiájának* egy eszményi fordításáról; Loewé azonban, mint említettük, nem az. Miként a most ismerttetett recenzió, úgy *A Hét*-ben megjelent ismertetés is együttesen foglalkozik Loew két művével: *Az ember tragédiájának* fordításával és a magyar költők verseiből összeállított angol nyelvű antológiájával. Ez az ismertetés is név nélkül jelent meg, hangjából és első személyű megállapításaiból azonban arra következtethetünk, hogy a lap szerkesztőjének, Kiss Józsefnek, a kiváló költőnek tollából származik. Hangsúlyozza az angol és a magyar költői kifejezésmód, tömörség általános hasonlóságát, de Madách művének ezért az átültetéséért — melyet Loew többi fordítása fölé helyez — nem egyhangúan lelkesedik: legjobban sikerültek szerinte „azok a részletek, amelyekben Madách fanyar, cukortalan, cicomátlan nyelve dominál”, de hozzáteszi, hogy „a fordító, sajnos, sokkal több helyütt aggatott a sorok végére csilingelő rímeket, mint ahogy szerettem volna”. S hozzáfűzi még: „Különben a hang egészen Madáché.”⁴

Talán már Loew fordításának megjelenésekor is kéziratban lappangott, de mindenesetre nem sokkal későbben keletkezett az a Sanger-féle angol szöveg, amely azután 1933-ban, Madách nagy külföldi népszerűségének konjunktúra-hullámában jelent meg Londonban — ennek és a vele szinte egyidejűleg Budapesten megjelent másik angol fordításnak tört utat az angol–magyar irodalmi kapcsolatok néhány lelkes munkása.

1923-ban egy újsághír szólt egy újabb fordításról, Gáspár Bernát 55 éves budapesti angol nyelvtanár munkájáról. Ez a fordítás kéziratban maradt;

² *Hellebrandt Árpád*: A magyar philologiai irodalom 1909-ben. Egyetemes Philologiai Közlöny 1909. 490.

³ *L.*: Ungarische Dichter in englischer Sprache. *Pester Lloyd* 1909. 32. sz. 23.

⁴ *Magyar poetry*. *A Hét* 1909. 8. sz. 139–140.

nyomtatásban csupán az említett újsághírben közölt részlete látott napvilágot, az egyiptomi színből Lucifer e monológja:

*Amíg csókolódtok,
Nem érzed-é a lanyha szelletet,
Mely arcodat legyinti s elröpül?
Vékonyka porréteg marad, hol elszáll,
Egy évben e por csak néhány vonalnyi,
Egy századévben már néhány könyök,
Pár ezredév gúláidat elássa,
Homoktorlaszba temeti neved.*

And while ye gaily kiss and kiss do ye not feel
A soft breeze fan your face while passing by?
A thin dust layer rests where it has fled;
This dust one year makes up but a few lines,
Will in a century still a few thumbs high be,
Whereas some thousand years thy pyramids will cover
And will thy name entomb in piles of dust . . .

Néhány sor nem alkalmas rá, hogy véleményt alkossunk erről a fordításról, de úgy gyanítjuk, hogy Gáspár Bernát néhány archaizáló ye-val megtűzdelt, jambusokba, mégpedig az eredetnél számosabb jambusokba szedett, de egyébként inkább ismertető, mint költői szöveget ad, és megjelent töredéke csupán egy bibliográfiai adatot jelent:

(p. a.): *The Tragedy of Humanity*. [Fordította: Gáspár Bernát.] Világ. 1923. 204. sz. 6.1. [Riport a fordítás töredékével.]

Továbbra is fel-felmerült *Az ember tragédiája* angol nyelvű fordításának gondolata. Hevesi Sándor, a budapesti Nemzeti Színház igazgatója 1929-ben a londoni egyetemen előadást tartott, s erről a Kisfaludy Társaságban beszámolva, elmondta, hogy a londoni egyetem dékánja már meg is indította a levelezést *Az ember tragédiájának* kollektív munkával való tolmácsolására.⁵

1933-ban azután egyszerre két fordítás is napvilágot látott: az egyik Londonban, a másik Budapesten. S utóbb mindkettőt többször is újra kiadták.

Már említettük, hogy egy fordítás csak sokéves lappangás után jelent meg nyomtatásban. Erről a körülményről elején közölt jegyzete tudósít, amely szerint az angol szöveg jó néhány évvel a fordító halála előtt készült. A fordítóról, C. P. Sangerről az angol életrajzi lexikonok nem árulnak el semmit, a British Museum könyvtárának katalógusa Charles Percy Sanger néhány művét tünteti fel: 1915-ben Londonban megjelent *England's Guarantee to Belgium and Luxemburg* c. diplomáciai-politikai műve, 1912-től 1925-ig többször sajtó alá rendezte F. V. Hawkinsnak 1863-ban megjelent könyvét, fordította Alekszandr Vasziljevics Vasziljev orosz matematikusnak a relativitáselméletről szóló művét és közgazdasági tárgyú könyveket is fordított. E szétágazó érdeklődésű ember (1915. évi könyvének címlapja szerint ügyvéd is volt) feltehetően a tízes években vagy tán még korábban alkotta meg *Az ember tragédiájának*

⁵ *Az ember tragédiája* angolul. Hevesi Sándor előadása. Pesti Hírlap 1929. 277. sz. 11.

azt az angol szövegét, amely azután 1933-ban Londonban, majd több mint két évtizeddel később Ausztráliában jelent meg:

Imre Madách: The Tragedy of Man. Translated from the Hungarian by C. P. Sanger. London 1933. Leonard and Virginia Woolf. Hogarth Press. 156 p.
— **Idem. Introduced by E[gon] F. Kunz. Sidney 1953. Pannonia. 160 p.**
— **Idem. 2. imp. Sidney 1956. Pannonia. 160 p.**

A négy kiragadott rész:

- I   Verily the great work is accomplished,
The machine goes round, the creator takes his rest.
So far a million years will it rotate
Before one single cog need be renewed.
- II   One day all that will be laughed at,
The statesman whom we call the great,
The orthodox whom we admire —
Posterity will view as mountebanks,
When true greatness has stepped into their place,
That is, the simple and the natural
Which do not jump unless there is a ditch
And only leave the road in open country.
And science which now leads to distraction
With its entanglements, then will be intelligible
To every man, although he has not studied it.
- III   Why do you stand, yawning gulf, at my feet?
Don't suppose that your blackness deters me.
Into it falls mere earth-begotten dust.
I shall step over you in glory.
The spirit of love, of poetry and youth
Opens to me the way to my eternal country;
Here in this earth my smile gives pleasure only
When, like a sunbeam, it lights up a face.
- IV   EVE Ah, I heard the song, thanks be to God.
ADAM I feel it too, and I will follow it.
Ah, but the end! Would that I might forget it.
THE LORD Man, I have spoken: struggle and have faith.

Az 1933. évi kiadás előszava szerint: e fordítás a szó szerinti, szinte sorról sorra való tolmácsolást tűzte ki céljául, de ugyanakkor arra is emlékezteti az olvasót, hogy az eredeti mű verses. Ha erre a paradox megállapításra azt mondjuk, hogy megfelel a valóságnak, akkor arra gondolunk, hogy kitűnő, szinte muzsikáló jambikus sorok — az eredetinek megfelelő szótagszámmal —, mint pl. az I/3, I/4, II/4, IV/3 stb. váltakoznak olyanokkal, amelyekben megbomlik ez a jambikus ritmus. A rímeléستől azonban elvileg tartózkodik ez a fordító — még ott is, ahol az eredeti szöveg rímélése annyira jellegzetes, annyira a lényeghez tartozó, mint a londoni szín végén a haláltánc párverseiben.

Az egykorú kritika ezzel a fordítással részint az egyidejűleg megjelent másik fordítás — a Vajda—Meltzer-féle szöveg — kapcsán, azzal együtt foglalkozott. Kifejezetten csak Sanger fordításáról a német nyelvű magyar akadémiai folyóirat igen elismerően ír: hogy kitűnő, hű és egyúttal költői munka, nyelvezete bár modernül eleven, mégis érzékelteti az eredeti mű emelkedett hangulatát, mind ez ideig (e cikk Vajda—Meltzer fordítása után egy évvel jelent meg!) a mű legjobb angol fordítása.⁶

Egy magyarországi kritika szerint ez a fordítás hibátlan, mert az „egész tragédiának a lelkét tudja átvinni az idegen nyelvre . . . egyszerű, könnyen érthető. Így például a régies 'thou' (te) használata csak az első három színre szorítkozik. Az egyiptomi jelenettől kezdve Ádám és Lucifer a mindennapi nyelven szokásos 'you'-t használják beszélgetésük közben.”⁷ Ez a kritika még kifogásait is „vattába csomagolva” közli: „Talán merész, de azért nem stílusrontó, hogy Lucifer szájában a 'rossz gépezet' — 'gramophone' lesz az angol szövegben és az 'aggastyán': 'old gentleman'.” Remekbe szabott mondatokat talál ez a kritikus Sanger-szövegében — „. . . a sokat idézett mondás '*A tett halála az okoskodás*' mintha csak az angol nyelvre született volna: 'Speculation is death of action' . . . Sőt vannak olyan helyek is — olvassuk e kritikában —, ahol Madách eredeti szövege már nagyon elszakadt a mai nyelvtől: a fordítás nyelve s kifejezései ezzel szemben egészen modernnek, anélkül, hogy bármi ferdtetés is lenne bennük. Emlékezzünk csak az egyiptomi jelenet elején erre a sorra: '*Mind ennek nincsen szűmre ingere*'. Az angol szöveg így hangzik: 'In all these things I find no piquancy' . . .” Sanger fordításának további sorsához tartozik még, hogy közvetlenül a második világháború után a magyar—angol irodalmi kapcsolatok egyik ismert krónikása felidézte, hangsúlyozva, hogy e fordítás kiadója Virginia Woolf, a neves író nő volt.⁸ S mint láttuk, 1950 után Ausztráliában két kiadásban is napvilágot látott C. P. Sanger fordítása.

(*A tett halála az okoskodás* . . . — hogy e sorban a „tett” szó angol szinonimái közül a fordítók egymás után sorra az „action” szót választották, abban nyilván közrejátszott a *Hamlet* híres monológjából a „lose the name of action” reminiscenciája.)

Visszatérve azonban 1933-ba, a párhuzamot vonó recenziók felsorolása előtt még meg kell ismerkednünk a másik akkori fordítással is. Ez két fordító közös műve: a magyar Vajda Pál (1904—1940) színpadi szerző, filmrendező, aki a francia hadseregben hősi halált halt, együttműködött Charles Henry Meltzer (1853—1936) amerikai drámaíróval. Meltzer újságíró, több New York-i lap színi- és zenekritikusa is volt, ő fordította angolra és vitte az amerikai színpadra Gerhart Hauptmann *Az elsüllyedt harang* és *Hannele mennybemenetele*, továbbá Sardou *Szókimondó asszonyosság* című darabjait, többek sorában ő is színpadra alkalmazta Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regényét, tehát kétségtelen, hogy kiváló, gyakorlati mestere volt az angol nyelvű színpadi irodalomnak. Egy neves irodalomtörténészünk írja, hogy az 1933 júniusában megjelent fordítás társalkotója, Meltzer, mintegy negyven évvel korábban, Prágában látta Madách drámai költeményének színpadi előadását, és az a régi élmény hagyott oly mély nyomot benne, hogy még nyolcvan

⁶ y.: [Könyvszemle.] Ungarische Jahrbücher 1934. 276.

⁷ (m[egyeri] e[lla]): A Hogarth Press Madácha. Magyarság 1933. 269. sz. 28.

⁸ Gál István: Virginia Woolf — mint Madách angol kiadója. Új Magyarország 1945. 23. sz.

éves korában is lelkesítette e mű átültetésének gondolata és az a remény, hogy rábírhát majd egy angol vagy amerikai színigazgatót *Az ember tragédiájá-*nak bemutatására.⁹ (A mű angol nyelvű előadásának terve már korábban is felmerült, de eredménytelenül: 1897-ben az egyik leghíresebb angol színész, Sir Herbert Beerbohm Tree saját színházát nyitotta meg Londonban Her Majesty's Theater néven: repertoárját a történelmi témájú, pazar kiállítású, apró részletekig kidolgozott előadások jellemezték; két évvel e színház megnyitása után érkezett a hír, hogy tervezik *Az ember tragédiájának* ottani bemutatását.¹⁰)

A Vajda–Meltzer-féle fordítás Budapesten jelent meg, de két évvel később New Yorkban is kiadták, majd a háború után ismét Budapesten háromszor is újranyomták, az utolsó két alkalommal — a Corvina kiadónál — apróbb csiszolásokkal.

The Tragedy of Man, a dramatic poem in fifteen scenes by Imre Madách. From the original Hungarian by Charles Henry Meltzer and Paul Vajda. With a foreword and an introduction. Bp. 1933. Dr. George Vajna and Co. 180 p. (100+1+2000)

- Idem. New York 1935. The Macmillan Company. XXX, 241 p.
- Idem. Bp. 1948. Dr. Vajna and Bokor. 226 p.
- Idem. Bp. 1957. Corvina. 308 p.
- Idem. Bp. 1960. Corvina. 308 p.

Az első kiadáshoz Bernard Pares, a londoni egyetem Szláv és Kelet-európai Intézetének igazgatója írt néhány soros ajánlást, amelyben tanúsítja, hogy a magyar irodalom e nagy klasszikus alkotását e méltó fordításban az intézet meleg ajánlásával teszik közzé. Valamivel hosszabb R. W. Seton-Watson előszava, aminek pikantériája az, hogy e közíró a két világháború közti közép-európai nacionalista marakodásban Scotus Viator néven a kis-antant oldalán tört hevesen lándzsát, s ezért a Horthy-Magyarországon igen népszerűtlen volt. Előszavában ezt olvassuk: „... hirtelen láthatóvá lesz a végső cél: a hit által való megváltás és annak felismerése, hogy a materialista tagadás semerre sem vezet”. Ilyen szimplifikálás vezette be 1933-ban Madách művének legtöbbször kiadott angol szövegét. Hasonlíthatatlanul alaposabb, elemzéseiben, korrajzában, forráskutatásaiban és világirodalmi összehasonlításaiban is Hevesi Sándor bevezetője.

Az általunk kiragadott négy részlet ebben a fordításban így hangzik:

- I   The mighty structure is completed. True.
                       The wheels go round, and the Creator rests.
                       Ages may pass before I shall renew
                       One spoke that Time may weaken with its tests.
- II   Some day the People will deride it all.
                       The statesmen whom we now regard as great,

⁹ *Kardos Albert*: Három angol *Az ember tragédiájáról*. Pesti Napló 1933. 177. sz. 24.

¹⁰ *Németh Antal*: *Az ember tragédiája a színpadon*. Bp. 1933. Budapest Székesfőváros. 160 l.

The orthodox ones whom we had admired,
 Posterity will look on as comedians,
 When greatness that is real will replace them —
 While natural and simple-minded folk
 Will leap, maybe, when they confront a ditch,
 But walk serenely on the open road;
 And when the teachings which now lead to madness
 With their bewildering subtilities,
 Though none will study them, shall be made plain.

III   Why dost thou yawn before my feet, grim Death?
                      Dost thou believe I fear thine awful gloom?
                      The dust of Earth is thine. But not the breath
                      Of radiant Life. I'll shine beyond the tomb!
                      While Love and Poetry and Youth endure,
                      Upon my homeward way I still will go.
                      My smile alone the ills of Earth can cure,
                      And flush men's faces with its sunny glow!

IV   EVE I understand that song! I thank Thee, Lord!
                      ADAM I hear it, too! My heart on high I'll set!
                      But, ah, the end! If that I could forget!
                      THE LORD Hark to Me, Man! Strive on, strive on, and trust!

Mindjárt első pillantásra megállapíthatjuk, hogy ez a szöveg gördülékenyebb, a mai olvasóhoz közelebb áll, mint Loewé. Még a régiességei (főként a „thou” változatai) is természetesebben hatnak. Inkább csak szeplőket fedezhetünk fel rajta. Az I/3-ban az „*évmilliókig*” súlyát, nagyságát elsápasztja, kifejezéstelenné teszi az „ages” (korszakok) tolmácsolás. Ugyanebben a sorban az első személyű kijelentés — „I shall renew” (meg fogom újítani) — olyan változtatás, amely túllépi a fordítói licencia határát: stílusbelileg is indokolatlan, disszonáns átváltás az előző sor harmadik személyű megállapítása — „the Creator” („az alkotó”) — után; értelmileg is Arany János megjegyzését idézi fel, amelyet a mű első, csiszolatlan változatának erre a négy sorára tett: „*Be van fejezve a nagy mű, igen / S úgy összevág minden, hogy a z t h i s z e m / Évmilliókig szépen elforog . . .*”; Arany ezt írja: „E sorokban az *azt hiszem* kissé furcsa, de az egész négy sor *mesteremberes* önelégültsége is komikai színben tűnik fel”;¹¹ ide, a csiszolatlan változathoz kanyarítja vissza ezt a passzust az angol szövegben az „I shall”. Az I/4-ben Madách egyszerűsége megy veszendőbe: az önmagában elegendő, tömör „*kerékfogát*” szót a fordító magyarázattal egészíti ki: „amelyet az Idő meglazíthat megpróbáltatásaival”. Az ilyen tudálékosság helytelen fordítói magatartásra vall. A II/3 fordítása értelemzavaró félreértésen alapul. Az angolban a „one”, „ones” (*egy*), ha jelzős főnévként használják, akkor mindig az előző mondatban álló egyik főnévre vonatkozó, az ismétlés elkerülése végett használt főnévi névmás. Itt tehát az előző mondat „statesmen” (államférfiak) főnévét helyettesíti, s így az az értelme, mintha az ortodox

¹¹ Arany János levele Madách Imréhez, 1861. október 27. Melléklet: Megjegyzések az Ember Tragédiájára. Első szín.

államférfi volna az, „*akit bámulánk*”. Holott Madáchnál „*az orthodoxot*” kétségkívül önálló főnév, amely a konstantinápolyi szín fanatikus főpapját idézi. A II/6–8-ban Madáchnál a „*valódi nagyság*”, az „*egyszerű*”, „*természetes*” nem perszonalizálódik, ugratása, úthagyása elvont marad — de itt talán helyesen járt el Vajda — Meltzer, amikor az angol olvasónak konkrétabbá tette a képet a „*folk*” (emberek) beleszúrásával, legfeljebb az „*egyszerű*”-nek „*simple-minded*” kifejezéssel való fordítását kifogásolhatjuk, mert ennek az angol szónak „*naiv, hiszékeny*” mellékértelme és melléképe van, s ezzel félreviszi Madách gondolatát. Ami az eredetiben „*ugrat*”, az itt is „*ugrik*”, s ami „*ottan hagy utat, ahol nyílt a tér*”, az e fordításban „*nyugodtan megy a nyitott úton*”. A III/1 azáltal, hogy „*tátongó mélység*” helyett „*zord halál*”-t mond, mintegy „*lelövi a poénját*” ennek a gyönyörű, lírai nyolc sornak. Hogy rímeltessen ott is, ahol az eredetiben nincs rím, és talán hogy „*jobbá*” tegye a szöveget, a fordítópár gyökeresen megváltoztatja az egész III/3–8 részt; bizony eltorzítja, rosszabbá teszi ezzel a szöveggel: „*Tied a Föld pora. De nem a sugárzó Élet lehelete. Én ragyogni fogok a síron túl! Amíg csak Szerelem és Költészet és Ifjúság fennmarad, én egyre csak haladni fogok hazavivő utamon. Csak az én mosolyom képes meggyógyítani a földi bajokat és naptündöklésével elborítani a férfiarckokat!*” A sirt glóriával átalépő Éva, a szerelem, költészet s ifjúság nemtője stb. — e felejtethetetlen képek csak kusza foszlányokban maradnak meg ebben az „*átköltés*”-ben. A IV-ben is tulajdonképpen csak az 1. és a 3. sor kifogástalan. A IV/2-ben a „*gyanítom*” helyett „*hallom*”, „*fogom követni*” helyett „*sóvárogni fogok magasba*”, a IV/4-ben pedig a teljesen mai s csak ragozásában enyhén régies „*mondottam*” meg az ugyancsak mai s ugyancsak ragozásában biblikus „*bízva bízáll*” helyett az ódon „*hark*” meg az ismétlődő „*strive on*” csupán pótlék.

Az ötször is kiadott Vajda — Meltzer-féle angol szöveg, amely a modern, színpadra is alkalmas angol fordítás szerepét — ugyanazt, amelyet a németben Mohácsié — lett volna hivatva betölteni: nem volt alkalmas erre a szerepre.

Az egykorú kritikák közül a legilletékesebbel — vagy inkább legelfogulatlanabbal —, a *Times* állandó irodalmi mellékletének bírálatával kell kezdenünk.¹² Ez ugyan egy életrajzi tévedést követ el (Madáchról azt írja, hogy szlovák származású), és ebből indul ki — végső következtetéseiben mégis találó megjegyzéseket fűz a két fordításhoz: „... Bár Arany csiszolta a kiadás előtt Madách szövegét, mégis, egyes kritikuskok állítása szerint, a szerző szlovák származása még felfedezhető helyenkénti nyelvi tökéletlenségeiben. Ezért Madách fordítójának az volna a feladata, hogy stílus tekintetében az eredeti mű fölé emelkedjék. A most előttünk fekvő két fordítás közül egyikről sem mondható, hogy sikeresen birkózott meg ezzel a feladattal. Meltzer és Vajda átültette a nagyrészt rímtelen és csak néhol rímes lírai részekkel megtűzdelt eredeti mű versmértékét... Sanger ugyan a szó szerinti, szinte sorról sorra való tolmácsolást tűzte ki céljául, ugyanakkor emlékeztetve az olvasót arra is, hogy az eredeti mű verses — ezt a célját azonban csak részben érte el, s az eredmény az, hogy fordításának minősége egyenetlen.” Konkréten is kifogásol a *Times* névtelen recenzense egyes kifejezéseket, mint pl. ezt: „*I'll bet you that he beats the other one*” („*Mernék fogadni, hogy amazt legyőzi*” — a római színből) stb. Az ilyen kifejezések — írja a *Times Literary Supplement* — „kétségkívül rosszul képviselik Madách stílusát, amely ha olykor prózaias is, sosem

¹² The Tragedy of Man. Times Literary Supplement, No. 1659. 1933. XI. 16. 790.

nevezhető költőietlennek . . . Madách mesterművet alkotott és üzenete nem korlátozódik sem korára, sem az országra, ahol élt”.

A magyar sajtóban Vajda—Meltzer fordításának magasztaló visszhangja támadt. A fordítás megjelenésének pusztá ténye lelkes kijelentésekre ösztönzi (sajnos, láttuk, indokolatlanul) a bírálókat. „Dóczi Lajos felfogását követi annyiban, hogy formagazdagságát, rímeinek csengését, ütemeinek hibátlanságát tekintve, csengőbb, mint az eredeti . . . Az ötös és ötöföles jambus, Shakespeare verseinek klasszikus formája, tökéletesen adja vissza Madách dikciójának drámai lüktetését.”¹³ Egy angol cikkíró azonban meglátja a fordítás gyengeségeit és megírja róla, hogy verselése olykor meglehetősen száraz és „az olvasó nem mindig tud szabadulni attól az érzéstől, hogy fordítást olvas . . .”¹⁴ — de ez a cikkíró is nyomban odateszi tapintatos kifogása után, hogy bírálatát ne tekintsék rosszállónak, hiszen hálásaknak kell lennünk a fordítópár iránt . . . A *Magyarság* cikkírója már említett közleményében¹⁵ a *Times Literary Supplement* recenziójáról is szól: „ . . . Furcsa bírálat, a költő szlovák eredetéről ír, lángelmének nevezi, mégis azt állítja, hogy csak saját országához és korához szól.” A *Magyarság* cikkírója tehát félreértette a *Times* recenziójának befejezését és pont az ellenkezőjét tulajdonítja neki, mint amit az állított; már a *Budapesti Hírlap* helyesen értelmezi a *Times Literary Supplement* közleményének szavait, ti. hogy Madách üzenete nincs korlátozva saját korára és nemzetére.¹⁶

Vajda—Meltzer szövege azonban, gyengeségei ellenére, *Az ember tragédiájának* mindmáig legelterjedtebb fordítása, s ez az, amely élőszóval is elhangzott. Már megjelenése előtt részleteket mutattak be belőle a **budapesti Nemzeti Színház Kamaraszínházában, 1931 januárjában** angolul beszélő magyar színészekkel, majd a **londoni magyar követségen 1932-ben** ismert angol színészekkel.¹⁷ Ezek azonban „protokoll” előadások voltak — jóval jelentősebb a **New York-i National Broadcasting Company hullámhosszán, 1934. április 21-én** sugárzott rádióadás.¹⁸ Könnyen lehet, hogy ez a rádióelőadás sugallta a *Poetry* című chicagói folyóirat cikkét, amelyet azután Babits Mihály ismertetett a *Nyugatban*. Ezt az amerikai folyóiratot Babits így jellemzi: „A modern költészetnek egyik legkitűnőbb orgánuma”, a cikkíró pedig, Jessica Nelson North „jól ismert költőné, aki a folyóirat belső embereihez tartozik”. Babits ezt írja róla: „Tudvalevő, hogy a magyar remeket Vajda prózai nyersfordítása alapján Meltzer öntötte szép, sima angol versekbe. Néha elég hálátlanok vagyunk visszakívánni a meztelen nyersfordítást. — Jessica North úgy érzi, hogy a sima, klasszikus hangú versek bizonyos félműlt ízt adnak a költeménynek, amely pedig tartalmában modern, sőt nagyon is modern . . . Szemére hányja a fordítónak a prózai megszokástól eltérő szólamokat, az avult hangú frázisokat, a konvenciók által szentesített költőiségeket. Mily meglepetés érné a bírálót — fűzi hozzá Babits —, ha *Az ember tragédiáját* eredetiben olvas-

¹³ Kállay Miklós: Körutazás könyvorszámban. Képes Krónika 1933. 29. sz. 25. — L. még: Karl Sebestyén. Pester Lloyd 1933. No. 158. Morgenblatt. — Nemzeti Újság 1933. 136. sz.

¹⁴ Vernon Duckworth Barker: The Tragedy of Man. Nouvelle Revue de Hongrie 1933. 1075—1076.

¹⁵ L. 7. jegyzet.

¹⁶ (r. a.): Budapesti Hírlap 1934. 4. sz. 17.

¹⁷ Németh, i. m. 120, 131.

¹⁸ Vö. A Tragédia a newyorki rádióban. Budapesti Hírlap 1934. 86. sz. 13. [Előzetes jelentés.]

hatná — mégha nem is a rögzös ős-szöveget, hanem akár csak a közkézen forgó, Arany János által kissé modernebbé csiszolt változatot.”¹⁹ Vajon azt akarja Babits ezzel mondani, hogy akkor Jessica North kevesebbre becsülné Madách művét? Úgy hisszük, Babits lenézte Madách stílusát — amit azonban az amerikai bíráló a Vajda—Meltzer-szövegről mond, megállja a helyét.

A Vajda—Meltzer-féle szöveg az újrakiadásokban egészen 1960-ig „a piacon volt”; igaz, 1957 óta némileg csiszolt változatban. A csiszolás, amelyet a Corvina kiadó szerkesztősége hajtott végre, hasonlóan a Mohácsi-féle német szöveg újra kiadott változatához, csekély és nem mindig szerencsés. A legtöbb esetben csak a helyesírást igazítja hozzá a prozódiahoz, pl. mindjárt az első színben, Mihály főangyal szavaiban „...*S a változatlant egyesítet*” eredetileg: „With the Unchanging dost unite” — 1957 után: „With th’Unchanging dost unite” (itt, úgy véljük, az írásban eltávolított magánhangzó a kiejtésben mégis csak visszatér, hiszen nélküle a két, egymás mellé kerülő *th* kimondhatatlan). A párizsi színben, Ádám első monológjában ez a három sor

*És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is,
Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,
Csak a haza legyen nagy és szabad*

— eredetileg az angolban is három sor volt, és értelmileg meglehetősen hű:

And even if men call us blood-thirsty,
Or look upon us fearfully as monsters,
What matter if the Nation’s great and free?

Az 1957—1960. évi kiadásokban ugyanez négy sor:

And ev’n if we’re blood-thirsty, I care not
For my good name — may it be cursed for ever.
Let other people think us dreadful monsters,
What matter if the Nation’s great and free.

„*Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt*” mellé éppúgy hozzágondolható az egyes számú tárgy (engem), mint a többes számú (bennünket). Minthogy az angolban ez a kettős értelem nem volt megoldható, Vajda—Meltzer a második esetet választotta (us — bennünket). Az átdolgozó viszont odatette a másik változatot is, beleszúrva ezt: „Nem törődöm saját jó nevemmel — legyen bár átkozott mindörökre” — tehát „megajándékozta” Madáchot nemcsak egy sorral, hanem egy egész gondolattal. Az átdolgozásnak ezzel a módszerével nem érthetünk egyet. Hat sorral odébb viszont jó az átdolgozás:

...*Mert győzni fogtok. A nép győzhetetlen.*

1933—1948	And win ye will. The People none can vanquish !
1957—1960	And win ye will. Invincible’s the People !

¹⁹ B[abits] M[ihály]: Madách Amerikában. Nyugat 1936. I. köt. 407—408.

A Sanger- és a Vajda—Meltzer-féle teljes fordításokon kívül 1933-ban egy töredék-fordítás is megjelent — Kanadában, a magyar költészet egy angol nyelvű antológiájában:

Emery Madách. From The Tragedy of Man. The Magyar Muse. An anthology of Hungarian Poetry 1400—1932, edited and translated, together with Specimens from Ostiak and Vogul by Watson Kirkconnell, M. A. Foreword by Mr. Francis Herczeg of the Hungarian Academy. Winnipeg 1933. Kanadai Magyar Újság Press. p. 103—105.

Azt is elárulja az antológia címlapja, hogy a kötet összeállítója és fordítója, Watson Kirkconnell a Petőfi Társaság tiszteleti tagja, filológus-professzor és több fordítás-kötet összeállítója volt. Azon a tényen kívül, hogy a rövid előszót Herczeg Ferenc írta, Kirkconnell bevezető ódája, tanulmánya és válogatása (népdaloktól és Zrínyitől Mécs Lászlóig és Reményik Sándorig) azt mutatja, hogy az akkori hivatalos magyar külpolitika szellemében, revíziós szellemben összeállított antológiáról van szó. *Az ember tragédiájából* az utolsó szín egy részlete — az angyalok utolsó kara előtt az Úr, Lucifer és Ádám három replikája szerepel. Mutatóba közöljük e fordítás néhány sorát:

*Karod erős — szived emelkedett:
Végetlen a tér, mely munkára hív.
S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
Szünetlenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd. S ha tettdús életed
Zajában elnémul ez égi szó,
E gyöngye nő tisztább lelkülete,
Az érdekek mocskától távolabb
Meghallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.*

Strong be thine arm, exalted be thy heart:
The scope that claims thy work is infinite.
And if thou hearkenest unceasingly,
One call shall summon thee. That hear, obey,
And follow only. In life's busy din
This voice of heaven shall bring gentle peace,
Shall make thy wanton wife a purer mate,
And draw thy fancies farther from the dirt.
Give ear to its sweet words, and through thy veins
Shall pulse the tide of poesie and song.

Mindjárt az idézet első sorában feltűnik, hogy a fordító kijelentő mód helyett felszólító módot használ — ez bizony értelmet változtató önkényesség, a második sorban a „tér” helyett a „cél” végtelen; ezek azonban csak szeplők: a magyar szöveg utolsó öt és fél sora azonban, amely a nő hivatásának gyönyörű, költői megfogalmazása: hogy ő biztosítja az emberi életben a nemes törekvéseket akkor is, ha a férfi ezekről megfeledkeznek az élet tülekedésében — e for-

dításban a „szózat” ismétlődő, az unalomig variált magasztalása. E fordításban nem a nő „tisztább lelkületé”-é az érdem, hogy meghallja a szózatot akkor is, ha a férfi süket reá, hanem a „szózat” műveli ezt, a „szózat” teszi tisztább társsá a ledér (!) nőt . . . Ezek után minden további kommentár nélkül megállapíthatjuk: nem nagy veszteség, hogy Kirkconnell fordítása — legalábbis nyomtatásban — csak töredék maradt. Kirkconnell magyar antológiáját méltatja Kállay Miklós,²⁰ de a Madách-töredék fordítását külön nem említi.

1937-ben még felbukkan — ismét egyszer — egy angol bemutató híre: hogy Gilbert Miller londoni színházi vállalkozó az 1937-es őszi évadban az angol főváros egyik legelőkelőbb színházában, a legnevesebb angol színészekkel be akarja mutatni Madách drámai költeményét;²¹ de valójában a Vajda — Meltzer-féle fordítás itthoni és a Sanger-féle szöveg ausztráliai újrakiadásán kívül, tudomásunk szerint, 1963-ig semmi sem történt *Az ember tragédiájának* angol nyelvű megismertetéséért. E téren csak szándéknak találtuk meg nyomát: a washingtoni Kongresszusi Könyvtár katalógusában a műnek gépiratos fordítása szerepel: Leslie Evans Roberts szövege az 1953 és 1962 közti időből.²²

1963 Magyarországon és Amerikában is új eseményt hozott *Az ember tragédiája* angol fordításainak történetében. Idehaza a Corvina kiadásában egy teljesen új fordítás látott napvilágot, egy Münchenben kiadott, angol nyelvű magyar költészeti antológiában és egy amerikai folyóiratban pedig egy teljesen elkészült amerikai fordításból jelent meg egy-egy részlet.

A Budapesten kiadott fordítás azóta még két újabb kiadásban is megjelent:

Imre Madách: The Tragedy of Man. A dramatic poem in fifteen scenes. Translated from the original Hungarian by J. C. W. Horne. Bp., 1963. Corvina Press. XXII, 196 p.

— Idem. Bp. 1964. Corvina Press. XXII, 196 p.

— Idem. Bp. 1967. Corvina Press. XXII, 196 p.

A fordító a British Museum könyvtárosa, a harmincas évek elején a budapesti Eötvös-kollégium vendégeként tanult meg magyarul, és — a kiadótól kapott közlés szerint — fordítói tiszteletdíját, e vendégbarátság késői viszonzásaként, egy magyar kórháznak ajánlotta fel.

Négy kiragadott részletünk ebben a fordításban:

- I   The task is done; the Maker rests. And lo!
               The engine turns. A million years shall flow,
               Ere round its axle shall the wheel run slow,
               And a new cog be needed . . .
- II   The time shall come, when all this shall be mocked.
               The statesman whom we considered great,
               The orthodox ones that we have admired,

²⁰ L. 13. jegyzet.

²¹ „Az ember tragédiája” Londonban. Magyar Nap (Moravska Ostrava — Přívoz). 1937. VII. 27.

²² The Library of Congress Catalogs. The National Union Catalog 1955—1962. Vol. 28. New York 1963. Rowman and Littlefield Inc. 613.

Posterity shall deem comedians,
 When greatness that is true shall take their place:
 Men of simplicity and naturalness,
 Who only leap when they must cross a trench,
 And take their road there where the way is clear.
 And then that science which, deep, intricate,
 Now leads to madness, though no man shall learn,
 Yet all will understand, for truth shall dawn.

III   Why dost you gape, dread gulf, before my feet?
 Think not my heart doth fail me at thy night.
 Only the dust doth fall, clay turn to clay,
 But I pass through in passage glorious.
 The soul of love, of poesy, of youth,
 Do point me on the road to heaven's bliss.
 Upon this earth the smile within my eyes
 Brings joy alone if, as the sunlight glow,
 It cast upon each face its radiance.

IV   EVE My hearth doth know the meaning of the song.
               ADAM I feel its meaning too: be it my guide!
                   But, ah, the end; if I could that forget!
               THE LORD O Man, strive on, strive on, have faith; and trust!

Mielőtt e fordításról bármit szólnánk, idéznünk kell a kiadás címlapjának hátoldalán levő szöveget: „Mr. J. C. W. Horne háláját óhajtja kifejezni C. H. Meltzer és Vajda Pál iránt, akiknek fordítása *Az ember tragédiájából* készült saját fordításánál nagyon nagy segítséget nyújtott neki.” Eddig sem rejtettük véka alá azt a felfogásunkat, hogy a műfordítónak, ha úgy látja, hogy elődje valamit tökéletesen megoldott, erkölcsi joga van az előd szövegrészét beépíteni a saját szövegébe, csak éppen ezt — nehogy plágiumot kövessen el — jeleznie kell valahol. Így építette be Babits Mihály saját Dante-fordításába Szász Károly korábbi fordításának egyes részeit. És így tett Horne is a Vajda—Meltzer-féle fordítással. Az általunk kiragadott töredékekben a II/3—5 sor az, ahol, ha nem is teljesen szó szerint, de csak csekély változtatással a Vajda—Meltzer-féle megoldást vette át. Ezek a sorok — eltekintve a II/3-ban meglapulól félreértéstől, a „ones” értelemzavaró használatától — a Vajda—Meltzer-féle szöveg legjobb részei közé tartoznak. Ott, ahol Vajda—Meltzer elkalandozott, önkényesen értelmezve Madáchot, Horne a magyar eredeti szöveghez nyúlt vissza. Ezekben az önálló megoldásaiban ő is könnyű kézzel, szabadon, sőt szabadosan bánik a szöveggel, de mégis jobban tiszteli, mint elődei. Míg Vajda—Meltzer gyakran (pl. a III. rész második felében) csak Madách jellegzetes szavait ülteti át, de egész más értelmet ad nekik — Horne a gondolatokat, az értelmet nem torzítja el, csak éppen megváltoztatott sorrendben adja elő, vagy bővíti, feloldja a tömör és szabatos madáchi mondatokat. Az előbbire az I. rész, az utóbbira a III. rész második fele a szemléltető példa. Úgy véljük, a mondanivaló hangulata és súlya megy veszendőbe, amikor ez a mondat „*Be van fejezve a nagy mű*” négy egytagú szóval jelentkezik s értelme ez lesz: „A feladat teljesítve.” Beékelődik egy, bár nem disszo-

náns, de mégis idegen gondolat — „mielőtt tengelye körül a kerék meglassulna” (utána ott van a megújítandó kerékfog is). De ha mindez azért van, mert a fordító angolul kevesebb szótaggal tudja kifejezni gondolatait, mint az eredeti — akkor miért szaporítja meg a III sorait? És miért kell e rész végére az ugyancsak nem disszonáns, de ugyancsak felesleges mondatot oda-biggyeszteni: „mert felvirrad az igazság”? Mindent egybevetve, Horne fordítása — a kiragadott négy rész tanúsága szerint — tartalmi és hangulati hűség tekintetében felette áll a sok éven át újra kiadott Vajda — Meltzer-féle szövegnek, de művészi hűségében nem éri el a legjobb Madách-fordítások színvonalát. Azok közé a fordítások közé tartozik, amelyekről nem lehet különösebb rosszszat mondani — de különösebb jót sem.

Irodalmunk angol tolmácsai pedig tovább is igyekeznek megoldani a teljes értékű Madách-fordítás még megoldatlan feladatát.

Elkészült szövegéből nyomtatásban három részletet publikált, sokszorosításban pedig az egész mű fordítását közzétette már Grosz József:

Emery (Imre) Madách: The Tragedy of Man. Eighth scene. Translated by Joseph Grosz and W. Arthur Boggs. The Hungarian Quarterly. (New York.) 1963. No. 1—2. p. 37—43.

— **Idem. Fifteenth scene. Hungarian Anthology. A collection of poems. Translated by Joseph Grosz and W. Arthur Boggs. München 1963. Griff. p. 55—58.**

— **Idem. Fourteenth scene. Ibidem, second edition, revised and enlarged. Toronto 1966. Pannonia Books. p. 66—73.**

The Tragedy of Man by Emery Madach. Translated from the Hungarian by Joseph Grosz. Portland 1966. Irene Taylor. 204 p. (Multiplied).

Grosz József (sz. 1893) az első világháború után költözött apjának érmdindszenti birtokáról előbb Bécsbe, ott Hatvany Lajos biztatására nagy földijének, Adynak verseit fordította németre, majd kivándorolt Amerikába, s itt mint farmer, viszontagságos életfolyása során mintegy 25 000 sor terjedelmű magyar verset tolmácsolt angolra.²³ Az oregoni Portland város mellett él, 1963-ban jelent meg egy németországi kiadónál magyar antológiája, melyben népdaloktól és Batsányitól kezdve mai itthoni és külföldön élő magyar költőig 64 szerző verseit mutatja be angol nyelven, részint W. Arthur Boggs (sz. 1916) portlandi állami főiskolai tanárral együtt; e könyv második kiadása magyarországi nyomással a kanadai Torontóban jelent meg, népdalok nélkül, s 83 költőnek mintegy 300 versét tartalmazza. Grosz József *Az ember tragédiájá-*nak teljes szövegét is lefordította.

Nyomtatásban megjelent szövegében az általunk kiragadott négy rész közül egy található meg:

IV   EVE Thank God, I do well understand the song !
               ADAM I guess it too, and I shall go along —
                          If I could just forget the very end !
 THE LORD I told you, Man:
               Struggle and trust ! . . . Be always confident !

²³ Vö. *Hegedűs Nándor*: Huszonötezer angol sor a magyar költészetből. Magyar Nemzet 1964. II. 12. — *Leslie Konnyu [Könnnyü László]*: Modern Magyar Literature. New York 1964. The American Hungarian Review. 92. — és Grosz József szíves közlései.

Joseph Grosz azonban 1966 tavaszán megküldte teljes fordításának sokszorosított, még nem végleges szövegnek szánt kiadását, melyet — mint előszavában közli — Howard McKinley Corning portlandi költő szövegcsiszolásai-
val és Thomas R. Mark, magyar származású coloradói professzor megjegyzései-
nek figyelembevételével tett közzé. Íme, ebből a négy szövegrész:

- I   The giant structure is completed, yes !
The engine turns, while its Creator rests.
It will rotate for many million years
Before I must renew its wornout gears . . .
- II   Some day mankind will ridicule that nonsense.
The statesman who we honor now as great,
The orthodox who earn our admiration
Will be regarded in the future as
Mere clowns when real greatness will replace them.
Indeed, the natural and simple greatness
Will only leap when hurdles bar the way,
But it will ride relaxed on open stretches.
In time no one will study teachings which
With their entangled systems lead us toward
Insanity — yet men will understand them.
- III   Why are you, whirling depth, before my feet ?
Your night can frighten me to no retreat;
Mere dust, the earth-born falls into this pit,
And I, in glory, saunter over it.
Maker of youth, of love and poetry
Opens my way into eternity —
Only my smile gives earth both joy and grace,
Which, like full sunshine, bathes a human face.
- IV   EVE Thank God, I do well understand the song !
ADAM I also guess it and will follow it —
Only that end ! If I could just forget it !
THE LORD I told you, man,
Struggle and trust ! . . . Be always confident !

Grosz József, a fordító, nemcsak műszaki előállítás szempontjából tekintette ideiglenesnek ezt a fordítást, hanem kinyomtatása előtt még csiszolni, javítani akart rajta — részint a jelen dolgozat szerzőjének megjegyzései, javaslatai alapján. Az evégből létrejött élénk levélváltás során több módosításról adott hírt. Ezért nem volna helyes, ha a fenti ideiglenes részeket bírálat tárgyává tennők, inkább csak néhány megjegyzést teszünk. Érdekes, ötletes megoldások jellemzik ezt a maximális hűségre törekvő szöveget; szeplőjének tartjuk az I/4-ben az általános „*újítani kell*” helyett az első személyű igét: „I must renew” („*újítanom kell*”), ismét eszünkbe juttatja a műnek Arany csiszolása előtti szövegét, melynek éppen itt található első személyű kijelentését Arany az Úrhoz nem méltó, „mesteremberes” önelégültségnek minősítette.

A II/7–8-ban a fordító szellemes módon úgy teszi szemléletessé a lovashasonlatot, hogy átugratandó „*gödör*” helyett „akadály”-t (hurdle: kifejezetten lovasakadály) ír, a következő sor ígéje pedig: „lovagol” (ride) — az eredetitől a fordításban így eltérni nemcsak megengedett, hanem kívánatos is. A III/1-ben „*átatongó*” helyett „örvénylő” (whirling) szép, dinamikus, hatásos helyettesítés, a III/4-ben a bizonytalan, lassú, lenge mozgást érzékeltető „saunter” értelmileg eltávolodik az eredeti szöveg határozott, öntudatos „*átallépem*” ígétől, a költőiség szempontjából azonban nyereséget jelent. Értelmileg még inkább eltávolodik Madáchtól, s már költőiséggel is alig indokolható a III/5-ben a „Maker” (Alkotó) a „*Nemtője*” helyett, mentsége legfeljebb az, hogy egyszerűbb, érthetőbb és nem lóg ki a kontextusból. A IV/4-ben a fordítót mintha cserben hagyná többször is tapasztalt leleményessége: a „*bízva bízzál*” bibliai tömörsége nála így oldódik fel: „... trust! ... Be always confident!” Pedig a tömörség, az aforisztikus, sőt axiómaszerű kifejezés ennek a záró sornak a lényegéhez tartozik; a fordítás egészének maximális tartalmi és hangulati hűsége törekvő szövegéhez ez nem méltó befejezés. (A II/2-ben „whom” helyett „who” nyilván sajtóhiba.)

Grosz József módosításai az idézett részekben: (I/4:) Before new pieces must replace its gears. (III/4:) And now, in glory, I step over it. (III/5:) The spirit of youth, of love and poetry. (III/8:) When, sunshine-like, it bathes a human face. (IV/4:) I told you man, struggle and always trust.

Grosz fordításában a szabatoságon kívül költői lendület is van, s ha majd közzéteszi fordításának nyomtatott szövegét, nyilván jobban megközelíti a teljes értékű Madách-fordítást, mint elődei.

Egy másik, még csak tervezett fordításról is érkeztek hírek Amerikából, sőt 1964 nyarán Budapesten is járt s nyilatkozott terveiről Kelemen Viktor, Amerikában élő magyar irodalmár, aki Victor Clement néven már közzétette Petőfi *Apostolából* készült angol fordítását, s egy nyolc műből álló, angol nyelvű magyar drámaantológiában szeretné *Az ember tragédiáját* is kiadatni, saját fordításában.²⁴

Az eszperantó fordítások

Amióta a latin elvesztette nemzetközi nyelv jellegét, s a romantika fel-lendítette a nemzeti nyelvek kultuszát, a nemzetközi nyelvi megértés végett több próbálkozás is történt egy-egy mesterséges nyelvnek a kialakítására, mégpedig azzal a kimondott vagy titkos ígénnel, hogy a racionális, spekulatív módon létrehozott nyelv szervesen, az élő nyelvek biológiai törvényei szerint fejlődjék majd tovább. De egyik kísérlet sem járt annyi sikerrel, mint az, amelyet Ludwik Zamenhof (1859–1917) alapított meg *eszperantó* néven. Sikerének fő oka talán az volt, hogy az alapvető szókincs és szabályok érinthetetlensége mellett különös nyomatékkal hangsúlyozta egyfelől a nyelv szerves és spontán fejlődésének elvét, másfelől az eszperantó nyelvű szépirodalomnak mint a nyelvfejlesztés elsőrendű tényezőjének fontosságát. Tehát két olyan elvet,

²⁴ (sa): Petőfi, Madách, Katona — angolul. Budapesti beszélgetés Clement Victorral. Esti Hírlap 1964. VIII. 6. — Nyolc magyar dráma Amerikába tart. Könyv-alakban kerül bemutatásra. Hétfői Hírek 1964. VIII. 24. — (S. A.): Petőfi, Madách, Ady. Magyar klasszikusok drámaantológiája angol nyelven. Magyar Hírek 1964. IX. 15.

amelyekkel az eszperantó fejlődése az élő nyelvek törvényszerű fejlődéséhez hasonul. Az eszperantó nyelv fejlődésében tehát Zamenhof szándéka és követőinek buzgalma folytán elsőrendű szerep jutott az irodalomnak, mégpedig mind az eredetileg eszperantóul írt, mind az eszperantóra fordított műveknek. Olyan mértékű elterjedése, mint amilyen a eszperantó dicsekedhet, csak nagyszámú és lelkes művelőjének volt köszönhető, ezért az eszperantisták tevékenységüket méltán nem egyszerűen nyelvük művelésének, hanem mozgalomnak nevezik. Persze ellenzői is vannak a mesterséges nyelvnek (nem szólunk a pacifista hajlandóságú eszperantó mozgalom politikai jellegű üldöztetéseiről): azt állítják, hogy mesterséges nyelven követőinek minden igyekezete ellenére sem keletkezhet igazi irodalom. Ha ezt a tételt ilyen általánosítva elfogadjuk, tagadnunk kellene az egész szanszkrit irodalom létét, hiszen Pálini is mesterséges nyelvet alkotott — viszont az is kétségtelen, hogy a huszadik században más életkörülményei vannak egy nyelvnek, mint az ó-ind világban, s az eszperantó nyelv és irodalom életképességét csak a tapasztalat döntheti el.

Mindezt bevezetőben el kellett mondanunk, s most már — egyebekben az eszperantó-kérdés hozzáférhető forrásműveinek bibliográfiájára²⁵ utalva — csak annyit jegyzünk meg, hogy az eszperantó irodalomban a magyarok számában és súlyban a legelső között állnak, tehát saját műveik és fordításaik egyaránt megkülönböztetett elismerésnek örvendenek.

Mint Kalocsay Kálmán megjegyzi alább idézendő fordításának utószavában,²⁶ a korai magyar eszperantisták közül Altenburger Adolf és Schatz Róbert is fordították *Az ember tragédiáját*. Nincs azonban adatunk arra, hogy ezekből a fordításokból valami nyomtatásban megjelent volna.

A magyar eszperantisták havi folyóirata — *La Verda Standardo* („A zöld zászló”) — nyolcadik évfolyamában, 1913-ban kezdett részleteket közölni a mű egy fordításából:

El „La Tragedio de la Homo” de Emeriko Madách. El la hungara lingvo tradukis Cezaro Bárcki. La Verda Standardo. (Eger.) 1913. No. 8. 118—122., No. 9. 133—137., No. 10. 149—150., No. 11. 167—169., No. 12. 180—183.; 1914. No. 6. 82—86.

Az első közlés a drámai költemény 6., a második közlés a 4., a harmadik közlés a 13., a negyedik közlés a 14., az ötödik közlés a 15., a hatodik közlés a 9. színét tartalmazza. (Kalocsay ezt a fordítást is megemlíti idézett utószavában, de az utolsó közlés, a 9. szín e fordítása elkerülte figyelmét.)

A fordító, aki keresztnévén eszperantó változatával mint Cezaro Bárcki szerepel, nem más, mint Bárcki Géza akadémikus, Kossuth-díjas nyelvész-professzor (sz. 1894), aki tizenkilenc éves korában jelentkezett ezzel az eszperantó nyelvű műfordításával. A fordítást közlő folyóiratról még elmondhatjuk, hogy címlapjának felirata szerint a Magyarországi Eszperantó Társaság hivatalos orgánuma, s egyben a nemzetközi eszperantó mozgalom tudományos,

²⁵ *Tiborc Zsigmond*: Az eszperantó Magyarországon. Bibliográfia. Bp. 1959. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 66 l. — A mű tartalma bővebb, mint amennyit címe ígér: tájékoztatást nyújt a külföldi eszperantó mozgalomról is, és nemcsak bibliográfiát, hanem ismertető cikkeket is közöl.

²⁶ *Emeriko Madách*: La Tragedio de l'Homo. Bp. 1924. Hungara Esperanto Instituto. XXIV.

irodalmi és pacifista lapja volt; amikor a Madách-fordítást közölni kezdte, Robicsek Pál szerkesztette, s az első közlemény ünnepélyes körülmények között látott napvilágot: abban a számban, amely az 1913. augusztus 19–21-én, Aradon tartott magyar eszperantó-kongresszusra jelent meg. 1914 januárjában a fordító, Bárczi Géza veszi át a lap szerkesztését, ekkor a drámai költemény részleteinek közlése öt hónapig szünetel, majd júliustól kezdve (amikor a szerkesztő már dr. Rácz Béla) a közlés — jöllehet a júniusi szöveg végén még folytatásra történt ígéret — végleg megszűnik.

A közzétett hat színben az általunk kiragadott négy részlet közül csak egy található meg:

IV   Evo Komprenas mi la kanton ! Dank' al Dio !

ADAMO Konjektas ankaŭ mi, kaj sekvos ĝin,

Nur tiu fin', nur tion mi forgesus.

LA SINJORO Mi diris, hom' klopodu kaj esperu.

E négy sorhoz idézzünk még egy részt az űr-színből:

A cél, tudom, még százszor el nem érem.

Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?

A cél, megszűnte a dicső csatának,

A cél halál, az élet küzdelem,

S az ember célja e küzdelem maga.

La celon eĉ centfoje ne atingos

Mi. Kio estas vere do la celo?

Ĉesigo de la batalado glora,

La celo estas mort'; la viv' batalo,

La homa cel' mem estas la batalo.

Szabatos, világos, jóval a fordítói licencia határain belül maradó, majd-hogynem szó szerinti fordítás, ami kétségkívül az eszperantó nyelv szándékolt tömörségének és mesterséges voltából eredő, korai, kialakulatlan szakaszában még a mainál is nagyobb rugalmasságának köszönhető.

A szószerintiségtől való eltérések itt valóban csak árnyalatiak: a IV/1-ből hiányzik Éva sorkezdő sóhaja: „Ah”; a IV/2–3 nem rímel, a IV/4-ben a híres befejezés itt szárazon sikerült: „törekedjél és remélj”. Az űr-szín öt sorában: az 1-ből hiányzik a „tudom”, a 2-ből a „Mit sem tesz”, az 5-ben „az ember célja” helyett a majdnem azonos jelentésű „emberi cél” kifejezés áll, a „csatának . . . küzdelem . . . küzdelem” árnyalt hármasságából itt „batalado-batalo-batalo” lett, tehát a „küzdelem” és a „küzdelem” közötti különbség eltűnt, a csata pedig ugyanannak a szónak az -ado gyakorító–tartósító raggal ellátott változata lett.

Ezek a bíráló megjegyzések azonban nem a fordítót, hanem az eszperantó nyelv akkori állapotát illetik. Attól kezdve, hogy Zamenhof „nyelvalapító” műve 1887-ben megjelent, Bárczi Géza fordításáig huszonhat év telt el — azóta ennek az időnek több mint kétszerese; az eszperantisták, Zamenhoffal az élükön, mindig tisztában voltak vele, hogy nyelvük—mozgalmuk csak akkor állja majd ki az idő próbáját, ha életképes irodalmat tud létrehozni — mégpedig nemcsak hangulati, propagandisztikus meggondolásokból, hanem

elsősorban azért, mert — mint már említettük — a nyelvfejlésztés legjobb gyakorlati eszközének az irodalmi árnyaltságú gondolatkifejezést tartották. Ezért aztán az eszperantistáknak az az állandó igyekezete, hogy megteremtsék az eszperantó irodalmat, ellensúlyozta a nyelv mesterséges voltából eredő nehézségeket és azoknak a szkepticizmusát, akik nem akartak hinni egy életképes eszperantó irodalom lehetőségében. S mindezt azért mondtuk el, mert meghatározza azt a nyelvi-irodalmi helyzetet, amelyben Bárczi Gézának a maga korában kiváló szövege után *Az ember tragédiájának* második eszperantó fordítása létrejött.

Dr. Kalocsay Kálmán 1891-ben született, 1916-ban szerzett orvosi diplomát, az első világháborúban katonaeorvos, a legutóbbi időig gyakorló, kórházi főorvos, szakmunkák írója, magyar és eszperantó nyelvű költő, magyar verseiből a *Nyugat* is közölt hármát,²⁷ akkor azonban már tíz esztendeje eszperantista volt, s utóbb e világmozgalom egyik legismertebb, legtiszteltebb személyiségévé lett. Ugyanabban az évben, amikor magyar nyelvű versei a *Nyugatban* megjelentek, eszperantó nyelven kis gyűjteménye, tíz évvel utóbb pedig verseinek két kötete is napvilágot látott²⁸ — de ennél sokkal nagyobb méretű fordítói tevékenysége. Petőfi, Gárdonyi, Karinthy és Heltai műveiből egy-egy önálló kötete jelent meg, de még jelentősebbek az általa összeállított antológiák: magyar népdalgyűjteménye, egy-egy világirodalmi és átfogó magyar költészeti gyűjteménye;²⁹ a két világháború közt, majd 1949-ig Magyarországon megjelent *Literatura Mondo* — az eddig legszínvonalasabb eszperantó irodalmi folyóirat — szerkesztője volt; kiemelkedő alkotása a minket itt érdeklő mű:

Emeriko Madách: La Tragedio de l'Homo. Drama poemo. El la hungara originalo K. Kalocsay. Bp. 1924. Hungara Esperanto Instituto. I—VIII, 237, IX—XXIV p.

— Idem. Bp. 1965. Corvina. 259 p.

Ebben a fordításban — az 1924-ben megjelent szöveg szerint — az általunk vizsgált négy rész így hangzik:

- I   Jes. Jen, finita jam la grandlabor'!
                                   Turniĝas rad', ripozas la aŭtor'.
                                   Jarmilionojn kuros ĝi sur akso,
                                   Ĝis eĉ raddenton mi ripari devos.
- II   Ho, iam oni ridos pri la tuto,
                                   Ŝtatviron, kiun oni nomis granda,
                                   Ortodoksulon, kiun ni admiris:
                                   La posta temp' rigardos komedianto,
                                   Se l' vera grando anstataŭos ilin,
                                   La simpla kaj natura — saltiganta
                                   Nur kie estas kavo kaj lasanta

²⁷ *Nyugat* 1921. II. köt. 1289—1291.

²⁸ *Mondo kaj koro*. Bp. 1921. *Literatura Mondo*. 32 p. — *Streĉita kordo*. Bp. 1931. Uo. 189 p. — *Rimportretoj*. Bp. 1931. Uo. 128 p.

²⁹ *Kantanta Kamparo*. Bp. 1923. *Literatura Mondo*. 96 p. — *Eterna Bukedo*. Bp. 1931. Uo. — *Hungara Antologio*. Bp. 1933. Uo. 460 p.

Liberan kuron en la kamp' senbara.
 L'instruon, kiu al frenez' nun gvidas
 Per sia komplikeco, tiam, kvankam
 Neniu lernos, ĉiu ekkomprenos.

III Profund' ! vi ĉe l' piedoj vane staras !
 Ne kredu, ke min via nokto jugos.
 En ĝin nur polvo, ternaskito falas:
 Kun aŭreolo mi ĝin preterflugos.
 Al mia hejm' eterna montras vojon
 Ĝeni' de l' amo, junco, poezi'.
 Nur mia rido portas tere ĝojon,
 Tuŝante vangojn kvazaŭ sunradi'.

IV EVA Ah, dank' al Di', la kanton mi komprenas !
 ADAMO Ho, ankaŭ mi, ĝin sekvi mi ne ĉesos,
 Nur tiu fin', se tiun mi forgesos !
 LA SINJORO Mi diris, penu, hom', kaj firme fidu !

A sorok számát és tartalmát illetően szinte tökéletes hűségű fordítás. (A teljes mű 140 sorral, tehát kb. 3 %-kal hosszabb az eredetinel.) Még rimelni is ott rimel, ahol az eredeti. Utószavában fordítói elveiről így vall Kalocsay Kálmán: formailag és tartalmilag hű fordítást akart adni, anélkül azonban, hogy eltávolodott volna a jó prózai stílustól — nem akarta ugyanis rejtvények elé állítani olvasóját. „Ideje már, hogy megalapozzuk az eszperantó vers tekintélyét” — olvassuk, s úgy véljük, ez a fordítás valóban alkalmas erre. Az eszperantó nyelv hosszabban fejezi ki a gondolatokat, mint a legtöbb nemzeti nyelv — írta 1924-ben a fordító —, ha tehát a fordító célja az eredeti vers formájának és tartalmának hű tolmácsolása, akkor két rossz közt választ-hat: vagy jelzők elhagyásával, mondatok egyszerűsítésével, szinte rejtvény-szerű tömörítésével, kimondhatatlan szóösszetételekkel rövidít, vagy szapo-rítja a verssorok számát. Ő, úgymond, ez utóbbi lehetőséget választotta, s ebben megerősítette Zamenhof példája is. Verstani megjegyzése szerint: a szigorúan vett jambusokhoz tartotta magát, s csak annyi könnyítést engedett, amennyit már Zamenhof is szentesített.

Az eszperantista folyóiratok természetesen nagy lelkesedéssel fogadták ezt a kiváló fordítást, nyelvük költőiségének bizonyítékát. „Madách Imre világhírűnek mondott drámai költeménye *Az ember tragédiája*, amelyet azon-ban minden világhíre mellett sem fordíthattak le, csak néhány kultúrnép nyelvére, míg most, hogy 1924-ben a nagy mű Kalocsay Kálmán remek és hű fordításában eszperantóul is megjelent, szépségeiben, örök emberi gondolatai-ban mindenütt gyönyörködnek azok, akik az eszperantót megtanulták.”³⁰ E fordítás említéseinek és méltatásainak tengeréből kiemelünk néhány újabb közleményt. Az eszperantó mozgalomnak a Szovjetunióban és az UNESCO védnöksége alatt tapasztalható legújabb fellendüléséről írva, Balkányi Pál méltatja Kalocsay munkásságát³¹ (őneki köszönhetjük jelen dolgozat több adatát is). „Ragyogó eszperantisták egy csoportja Budapesten a húszas évek-

³⁰ *Kökény Lajos*: Hungara Esperantisto. 1924. II. sz. 24.

³¹ *Balkányi Pál*: Jókai, Petőfi, Madách eszperantó nyelven. Vásárhelyi Szó 1956. 2. sz. 23—24.

ben megalapított egy irodalmi iskolát, amelynek vívmánya az eszperantó irodalmi színvonal drámai hirtelenségű fellendítése volt . . . Több korábbi eszperantó »irodalmi« mű nyelvi és művészi hűtlensége folytán származott, s az eszperantónak gyakran tudatos és önkénytelen sarlatánok rontották a hitelét. A budapesti iskola alapozta meg az eszperantó szakmai színvonalát . . . E ragyogó csoport legragyogóbb képviselője Kalocsay Kálmán . . . fordításai általában nemcsak a tartalmi tolmácsolás, hanem a hangulat és a rejtett gondolatok végletes pontosságát párosítja mintaszerű eszperantó stílussal és tökéletes prozódiaival . . . »³² Így ír az eszperantó mozgalom angol krónikása, és az eszperantó világirodalom rövid ismertetéséből sem hiányozhat Kalocsay neve.³³

Az ember tragédiájának történetében egyedülálló, de világirodalmi viszonylatban is ritka jelenség, hogy a műfordító negyven év után ismét elővegye korábbi munkáját. Ezt tette Kalocsay Kálmán, amikor 1964-ben (73 éves korában!), a Madách-évforduló alkalmával teljesen átdolgozta régi szövegét. Ehhez persze egyéni adottságok kellenek, de az sem mellékes, hogy a fordítás nyelve történetének milyen korszakát élte a közbeeső időszakban. Mindezekről, új fordításáról maga a fordító így ír a jelen dolgozat szerzőjéhez 1965. nov. 20-án kelt levelében: „Először is szerettem volna azt [a fordítást] árnyaltabbá, kifejezőbbé tenni a réginél. Az első kiadás óta eltelt negyven év az eszperantó tetemes gazdagodásának és irodalmi felvirágzásának ideje volt, egy W. Auld nevű eszperantista író és költő azt írta legutóbb, hogy a két háború közti idő ugyanaz volt az eszperantónak, mint az angol nyelvnek Spenser vagy a francia nyelvnek a Pléiade ideje. Magam is sokkal jobban beleéltem magam a nyelvbe ez alatt a negyven év alatt (most látom, hogy Szász Károly és Babits Mihály *Pokol*-fordítása közt csak harminc év telt el). Ki akartam tehát küszöbölni a fordításból mindent, ami a nyelv mai szintjéről tekintve avultnak, merevnek, színtelennek, élettelennek, s a magam mai szintjéről tekintve ügyetlennek, éretlennek, mesterkéltnek tetszett, amiben, úgy éreztem, nincs meg az élő nyelv íze. Azután tömöríteni is akartam a szöveget. A régi 140 sorral több volt az eredeténél: ezt a többletet sikerült 40 sorra csökkentenem; úgy éreztem, hogy ez nem közömbös olyan műben, amelynek egyik jellemzője a gondolat kifejezésének tömör ereje, a sortöbblet pedig sokszor nemcsak szükséges pluszt hoz magával, hanem fölösleges tölteléssel való hígítást vagy pongyola terpeszkedést is.” S ezt az elvi állásfoglalását példákkal is illusztrálja: A harmadik színből:

*Hagyd megtekintnem hát e működést,
— Egy percre csak, keblem, tudod, erős —
Mely rám befolyhat, aki enmagamban
Olyan különvált és egész vagyok.*

1924

Ho lasu vidi, eê se dum momento,
— Vi scias, forta estas mia brusto —

³² *Marjorie Boulton: Zamenhof, Creator of Esperanto.* London 1960. Routledge and Kegan Paul. 203—204.

³³ *Bencsik Vilmos: Az eszperantó nyelv szerepe a jelenkor világirodalmában.* Nagyvilág 1963. 10. sz. 1597—1598.

Tiun funkcion, kiu min influas,
Min kiu en mi mem kaj por mi mem
Tiel aparta, tieltuta estas.

1965

Ho lasu vidi, eĉ se momente, tiun
funkcion, — fortas mia brust', vi scias —
kiu influas min, — min, kiu estas
tiel aparta, tuta en mi mem.

Vagy az eszkimó-szín eleje:

*Mit járjuk e végetlen hóvilágot,
Hol a halál néz ránk üres szemekkel,
Csak egy-egy foka ver zajt, vízbe bukva,
Amint felretten lépteink zaján . . .*

1924

Kial ni iras tiun ĉi senfinan
Neĝmondon, kie nin la mort' rigardas
Per okulkavoj? Nur kelkfoje foko
Ekplaŭdas ekdronante en la akvo,
Se ĝin timigis bru' de niaj paŝoj . . .

1965

Kial neĝmondon iri, ĉi senfinan,
kie la mort' nin gapas okulkave?
Nur rare plaŭdas akvodrone foko,
kiun timigis nia paŝobruo . . .

Az általunk általában elemzett négy részből:

I	Finite, jes, la Verk', la mondkreado.	(1)
	Ripozas la kreint', turniĝas rado	(2)
	kaj kuros sur la akso jarmilionojn, . . .	(3)
II	Oni nur ridos iam pri la tuto.	(1)
	Ŝtatviron, kiun ni nomadis granda, . . .	(2)
	la postepok' rigardos komediantoj . . .	(4)
	L'instruon, kiu nun nin frenezigas . . .	(9)
	neniu lernos ĝin, komprenos ĉiuj.	(11)
III	Profund' ! Vi vane ĉe l'piedoj staras ! . . .	(1)
	mi ĝin kun aŭreolo superflugos . . .	(4)
	ĝeni' de l'amo, poezio, juno . . .	(6)
	tuŝante fruntojn kiel bril' de suno.	(8)
IV	EVA La kanton mi komprenas, dank' al Dio,	(1)
	ADAMO Mi mem ĝin sentas, sekvi ĝin ne ĉesos . . .	(2)
	LA SINJORO Mi diris, luktu, hom', kaj firme fidu !	(4)

Csak a megváltoztatott sorokat tüntettük fel; ebből látható, hogy a kiragadott négy részben 27 sorból 15, tehát a soroknak több mint a fele ment át változáson, a jelentős, közismert részekben több, a „rejtettebb” részben kevesebb. S látható, hogy az első változatban is kiváló tartalmi-művészi hűség a nyelvfejlődéssel, elmélyüléssel, árnyalatokkal csiszolódott. Az új kiadásról bőven adott hírt a sajtó,³⁴ s az 1966-ban hazánkban lezajlott 51. eszperantó világkongresszus gazdag sajtóanyagában is sűrűn tért vissza méltató említése.

A héber fordítás

A modern héber nyelv sajátosságaihoz tartozik, hogy a XVIII. század végén Németország területén indult fejlődésnek, mint a Biblia nyelvének — részint annak régebbi rétegeibe, a próféták stílusába visszanyúló — megújítása, összefüggésben az európai felvilágosodás eszméivel és mozgalmával.³⁵ Tizenhét évtizeden át, míg a második világháború után Izraelban államnnyelv nem lett, egységes központ nélkül, sok országban fejlődött ez a nyelv, amely nem mesterséges, mint az eszperantó, és ősi, mint a latin: a világirodalom olyan egyedülálló remekeiből táplálkozik, mint az *Énekek éneke*, a zsoltárok és a próféták könyvei stb. S bármennyire gyakorlativá lett is utóbb, kétségtelen, hogy költők és prózaírók tették irodalmi nyelvük útján élővé az újhéber (ivrit) nyelvet. A héberül író zsidó költők és prózaírók közt már a XVIII — XIX. század fordulója óta akadtak magyarok is, köztük pedig a legkiválóbb és legismertebb, aki a mai izraeli irodalom egyik „nagy öreg”-jének számít: Avigdor Haméiri (eredeti nevén: Kova-Feuerstein Albert), *Az ember tragédiájának* héber fordítója. 1886-ban, a Bereg megyei Ódáviházán született, 1910-ben Budapesten héber nyelvű folyóiratot adott ki. Ekkori magyar és héber nyelvű költeményein Ady hatása érezhető, akinek költeményeiből, és más magyar költők műveiből is, már ekkor jónéhányat fordított héberre.³⁶

Az első világháború kitörését megelőző évben híradás jelent meg a magyar sajtóban, hogy Avigdor Feuerstein lefordította héberre *Az ember tragédiáját* és fordítása Moszkvában fog megjelenni.³⁷ A háború természetesen meghiúsította ezt a tervet, a fordító az osztrák—magyar hadsereg katonájaként orosz fogságba esett, majd a forradalom után Palesztinába vándorolt ki, s ott mint lapszerkesztő, színházigazgató működött és rövidesen neves újhéber költőként szerepelt. Ekkor, Varsóban jelent meg *Az ember tragédiájából* készült fordítása.

³⁴ Megyénk fontos szerepet kap az 1966-ban Magyarországon rendezendő eszperantó kongresszuson. Csongrádmegyei Hírlap 1964. III. 25. — Postaládánk. Magyarország 1964. V. 10. — Az őszi Madách-centenárium. Népszabadság 1964. V. 21. — A Magyar Eszperantó Szövetség. Szerszámgépár 1964. VIII. 31. — A Magyar Eszperantó Szövetség. Dunántúli Napló 1964. IX. 13. — „Tragedio de l'Homo”. Új Ember 1964. IX. 20. — Budapest 1966: az Egyetemes Eszperantó Szövetség Világkongresszusa. Észak-Magyarország 1965. VIII. 29. — Ua. Dél-Magyarország 1965. VIII. 29. — Ua. Petőfi Népe 1965. VIII. 11. — Emeriko Madáchtól Nikolao Radnótiig. A magyar irodalom nemzetközi nyelven. Népszava 1965. XI. 3. — *Kalocsay Kálmán*: Az eszperantó és az irodalom. Élet és Irodalom 1965. XII. 11. — Hétfői Hírek 1966. I. 3. — Az Ember tragédiája — eszperantóul. Fejér megyei Hírlap. 1966. I. 6.

³⁵ *József Klausner*: A modern héber irodalom története napjainkig. Fordította Grosz Ernő és Kardos Pál. Bp. 1943. Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége. 12—13.

³⁶ Uo. 185. — Magyar Zsidó Lexikon. Bp. 1929. 343.

³⁷ Világ 1913. 195. sz. — Említi: *Voinovich Géza*: Madách és Az ember tragédiája. Bp. 1914. Athenaeum. 575.

אימרה מדיץ: חזון האדם

תרגם מאונגרית אביגדור פֿױערשטײן. הוצאת אברהם יוסף שטיבל, נרטה, תרפ"ד:
V. 315 p.

A címlap belső oldalán lengyelül állnak a kiadás adatai: Imre Madaé: Wizja Człowieka. Wydawnictwo Szytybel. Warszawa 1924. Druk „Hacefira”, Warszawa, Leszno 54. — Valóban a lengyelül megadott cím — „Wizja Człowieka” — azonos a héber címmel: Cházon Háádám, vagyis „Az ember látomása”. A fordító neve itt: Avigdor Feuerstein. A könyv bevezetése (Madách-ról) és jegyzetapparátusa a könyv végén a fordítótól származik.

Az általunk elemzett négy rész ebben a fordításban:

I

הנה כי בן המלאכה קלתה.
יסובב הגלגל והיוצר נמוח;
ועד אשר ישחת אופנו האחד
רבאות שנות-עולם תחלפנה ברוח.

II

לא. יבא יום — וישחקו לאלה.
וגדול דורנו זה, המבדד בעינינו
והקנא לתורתו, הנשא בפי כל —
בני הדור הבא למתעמע ותנוהו.
עת מקומו תירש הגדלה הנבונה
והאמת הישרה, שלא תבע עקלקלות.
והיא לא תדלג על כל פחת מדמה
ובמרחבי המישור תפלים לה שביל.
ותורה זו הסבוכה, אשר בנפתיליה
בעתנו תסתר, אם גם כה לא יהגו
יוקם ולולה — ברוחה תהי לכל.

III

מה־תַּפְעַר לִי לִיעָה, אֲרִי־שָׁמָּה?
 אֲלֵנָּה תִבְנִי בִי אִירָא הַשָּׂדֶה:
 בֶּן רִנָּי וְתַפְסֵר בְּעֵפֶר הָאֲדָמָה
 וְאֲנִי בְּסִדְרֵת־קֹדֶשׁ לְסִנְיַעַר אֲלֵכָה.
 פֹּה צִחוּקִי הֶעֱלֹו זֶרַע חֵן־פָּרָהִים
 בְּנִנְעֹו לְרַנֵּעַ בְּלִבִּב אֲנִישׁ יִשָּׁה.
 יֵשׁ שֹׁר הַעֲלֹמִים וְאַהֲבַת בְּנֵהִים
 נִגְחִי בְּמַעְגְלֵי הָאִשָּׁר הַנֶּף — —

IV

—	בְּנָתִי לְשִׁיר־תַּעֲדָה זֶה אֲזַכֵּר לְאֵל עֲלִיִּין	חַוָּה
—	גַּם־אֲנִי חֲשָׁתִיהָ בְּנִימָה — וּמַעֲנִתָּה אֲמַלֵּא	הָאֲדָם
—	אֵךְ מִקֵּץ, הָיִי מִקֵּץ, מִי־יִתֵּן וְשִׁבְחָתִיהִי	
—	אֲמַרְתִּי לָהּ, הָאֲדָם: עֲלֵל וּבִטָּח בָּטָח!	עֲלִיִּין

E sorokból különös atmoszféra csapja meg az olvasót: a *hitelességnek* valamilyen, még az eredeti magyar szövegből sem sejtett légköre: s ez egyaránt köszönhető a nyelvnek és a fordítónak. A nyelv: minden későbbi fejlődés és modernizálódás mellett is a Biblia nyelve, az, amelyen *Ember* = *Ádám*, amelyen az Úr nevei – (*Elion:*) *a Magasságos*; (*Jocér:*) *az Alkotó* – belekerültek kultúránkba, az a nyelv, amely angyalokról, angyalok karáról, énekükről, Ádám-ról-Éváról eredetileg szólt, amelyből minden más nyelv, a magyar is átvette ezeket a fogalmakat. A magyar és a héber nyelv rokonsága, amelyet a XVII – XVIII. században főként Otrokocsi Fóris Ferenc és Beregszászi Nagy Pál hangoztatott ábrándos szófejtetések alapján, míg a feltörő finnugor kutatás meg nem cáfolta őket, természetesen tudománytalan elmélet volt – kétségtelen azonban az, hogy a nyelvünk korai, hajlítható-befolyásolható időszakában történt magyar bibliafordítás a Biblia nyelvének sok elemét plántálta át a magyarba. Madách veretes, néhol még korábban is ódonnak ható nyelve fokozottan rejtett magában ilyen elemeket, s művének egyetlen más nyelvű fordítása sem volt oly alkalmas rá, hogy felszínre hozza, meggyőző hitelességgel adja vissza ezeket, mint a héber. Persze, maga a nyelv csak adottságot jelentett, a feladat végrehajtásához olyan ritka műfordítóra volt szükség, aki mindkét nyelvnek magas költői színvonalon a mestere. A körülmények szerencsés találkozása folytán Avidor Haméiri éppen ez az ember. Ő megérezte és megértette Madách filozófiai gondolatainak a bibliafordításokból örökölt nyelvi burkát, és tudta, hogyan kell héberül olyképpen tolmácsolnia e gondolatokat és szavakat, hogy azok a mai olvasónak érthetően, költőien csengve, állandó nyomatékkal a Biblia fordulataira emlékeztessék. S minthogy e feladatát kiválóan megoldotta, licenciáját tágabbra lehetne méreteznünk – ő azonban erre nem tart igényt, mintegy bebizonyítva, mi az a művészi hűség.

Eltérései, amelyek még a közönséges fordítói licenciának sem lépik túl a határát, az alábbiak:

Az I/1 végéről az „igen” a sor elejére került, egy nyomatékos „íme így van” fordulatként. A modern „gép” és „kerékfogát” helyett az ősi „kerék” és „küllő” szerepel, az „Évmilliókig eljár . . .” itt: „Tízezer évek múlnak el a szélben”. A II/2-ben „Az államférfit” helyett „nemzedékünk nagyját”, a II/3-ban „Az orthodoxot” helyén „a tudományaért buzgólkodót” találjuk, a II/7–8-ból elvész a lovas-hasonlat: „. . . és nem ugrik minden vélt gödörnél, / hanem a síkság tágas terein vág magának ösvényt” logikus megoldás; a II/11-be belekerül a bibliai veretű „nappal és éjjel”. A III/3-ból kimarad az a gondolat hogy a por „a föld szülötte”, a III/4-ben a „glóriával” jellegzetesen keresztény képe helyett az ószövetségi „szent ékesség” áll; lényegi eltérést csak a III/5–8-ban találunk, amely Haméirinél így fest: „Itt kacajom felvidítja a virágok kegyének nemzedékét, / amidőn egy pillanatra az aláhulló ember szívébe ér, / ott az ifjúság és örök szerelem nemtóje / vezet engem a tiszta boldogság ösvényein” — bár ez a rész is a bibliai költészet atmoszféráját árasztja. A IV majdnem egészen szó szerinti és egyúttal gyönyörű, költői szöveg — a IV/4-ben „küzdj” helyett „dolgozzál” áll.

Az utolsó sor átírva: „Ámárti löché, háádám: ámol uvötách bátoách!” — s ebben az egy sorban az „ádám” az ember filozófiai általánosítása, a „vötách — bátoách”, az a kettős szerkezet, amelyből (bibliafordításainkon át) a „bízza bízzál” jellegű szerkezetek nyelvünkbe átszármaztak. A fordítónak nem szabad arra törekednie, hogy jobb legyen az eredetnél, ez hamisítás, önfitogtatás volna — ha azonban a nyelvi adottságok ilyen különleges megoldásokat tesznek lehetővé, a fordítónak nem szabad a feladat elől kitérnie. Avigdor Haméiri vállalta és megoldotta ezt a feladatot, ezért *Az ember tragédiájának* általa készített héber szövege a mű legkiválóbb fordításai közé tartozik.

Fogadtatása — amelynek feltárásában éppúgy, mint a héber szöveg megfejtésében Scheiber Sándor segített e dolgozat szerzőjének — méltán lelkes volt.

Múlt és Jövő címmel 1912 óta színvonalas zsidó irodalmi és művészeti folyóirat jelent meg hazánkban, Patai Józsefnek, a kiváló magyar és héber nyelvű költőnek, a héber irodalom legtermékenyebb magyar népszerűsítőjének, az ötkötetes nagy magyar nyelvű héber antológia összeállítójának szerkesztésében. Érthető, hogy ez a lap foglalkozott a legalaposabban, és éveken át többször is Haméiri fordításával. Már a megjelenés évében maga a folyóirat szerkesztője írja, hogy „a magyar irodalomnak van a Szentföldön egy nagykövete”, akire ugyan bizalmatlanul tekintenek az itthoni „kurzus” antiszemistái, de ő mégis harcol a magyar irodalomért, mint a jeruzsálemi *Doár Hajom* c. szépirodalmi lap szerkesztője, és fordítja Petőfi, Arany, Ady, Kosztolányi, Kiss József, Móricz Zsigmond, Karinthy és mások műveit. És Madách? „A jeruzsálemi Szifrija könyvtár egyik vezetője, Sunémi mondotta nekem — írja Patai —, hogy soha még könyv olyan lázas érdeklődést nem váltott ki, mint *Az ember tragédiája*. Amióta megjelent, mindenki ezt kéri, mindenki ezt olvassa, és beszélnek róla, vitatkoznak róla, magyarázzák, fejtegetik, mint a kommentátorok a Bibliát vagy a Talmudot . . . Pompás biblikus nyelvezetével úgy hat ránk, mintha eredetileg héberül íródott volna.”³⁸ Egy évvel később azt jelenti ugyanaz a lap, hogy egy Jeruzsálemből érkezett plakát tanú-

³⁸ Patai József: *Az ember tragédiája héberül*. *Múlt és Jövő* 1924. 234–235.

sága szerint dr. Blaustein irodalmár az ottani Béth-Amban (Népotthonban) óriási érdeklődés mellett tartott előadást Madách drámájáról és Haméiri fordításáról,³⁹ majd több rövid közlemény és fénykép is jelenik meg a fordítóról.⁴⁰ Külön érdekesség Berzeviczy Albertnak, a Magyar Tudományos Akadémia akkori elnökének Haméirihez intézett levele: „Mint hogy ezzel a fordítással Uraságod hazafias érzésének és a magyar költészet iránt érzett lelkesedésének adott kifejezést, örömmel ragadom meg az alkalmat arra, hogy Uraságodnak őszinte köszönetemet és elismerésemet kifejezzem.”⁴¹

Filológiai igényű ismertetés jelent meg erről a fordításról egy másik magyar zsidó lapban Fischer Gyula főrabbi tollából: mércéül Jehuda ibn Tibbonnak *A szív kötelmei* c. 1161-ben arabból héberre fordított műve előszavában foglalt négy alapelvét állítja fel: a két nyelv tökéletes ismeretét — mindkettőjük nyelvtanának és bölcséletének ismeretét — a szerző eszmevilágának ismeretét — és végül a szóhoz való lelkiismeretes ragaszkodást, az olyan helyek kivételével, ahol ez a fordítás szellemének rovására menne; s e négy alapelv mércéjét alkalmazva állapítja meg, hogy Haméiri teljes egészében megfelelt vállalt feladatának. „A tel-avivi gimnáziumban, ahol az egész tanítás héber nyelven folyik . . . — olvassuk e cikkben —, máris kötelező olvasmányvá tették az ember tragédiáját . . . A nyelve a klasszikus vagyis a bibliai héber nyelv, és csak nagy ritkán folyamodik a későbbi, úgynevezett újhéber nyelvhez . . . Ha valamely szó számára nincs fedő szó, akkor a szerző szándékából fakadó, más, szerencsés szót alkalmaz. Pl. mindjárt a címben: e szó 'tragédia' nincs a héber nyelvben, választja tehát az ősi bibliai szót 'hazon', ami annyit jelent mint 'látomás' és ez megfelel a mű tartalmának . . . Pontossággal követi az eredetinek a tömörségét, de ha attól kell tartania, hogy az olvasóban, illetve a szövegben valami homály támad, akkor inkább kissé bővebb lesz és néhány szó megtoldásával teszi világosabbá a gondolatot. Ahol az eredetiben rím van, ott követi a példát, morajlik és dübörög, zeng és cseng a fordítás nyelve, mint nagy mintájáé . . . ihlet és lelkesedés árad belőle . . . Feuerstein e munkával nemcsak költői lelkének adta tanújelét, hanem honszerelmének és hazafiúi rajongásának is, mellyel szülőföldjének és a halhatatlan magyar költő emlékének áldoz.”⁴²

S ha valaki a zsidó sajtó egyoldalú és elfogult rajongását látná e sorokban, annak nemcsak a konzervatív Berzeviczy Albertnak már idézett soraira hívhatjuk fel figyelmét, hanem a Horthy-korszak hivatalos irodalomtörténetésének véleményére is: „. . . Ezt a fordítást a szentföldi középiskolákban kötelező olvasmánnyá tették, *Az ember tragédiája* a jeruzsálemi, haifai, tel-avivi gimnáziumok és reáliskolák érettségi vizsgálatainak rendes tétele lett, szóval résztvev az újhéber kultúra megteremtésében. De nemcsak Júda és Izrael földje hecsülte meg a magyar költő művét, lelkesedéssel olvassa Madáchot mind az öt világrész héberül tudó közönsége is.”⁴³

Fischer Gyula fent idézett cikkében még az is áll, hogy „*Az ember tragédiáját* bemutatták a jeruzsálemi színházban” — ilyen színházi bemutatónak azonban nem sikerült nyomára akadnunk. Maga a köztisztletben álló, éle-

³⁹ Héber előadás *Az ember tragédiájáról*. Uo. 1925. 75.

⁴⁰ Uo. 1927. 290, 291, 302, 304.

⁴¹ Uo. 1927. 306.

⁴² *Fischer Gyula*: Hazon ho-odom. — *Az ember tragédiája*. Országos Egyetértés 1927. II. 3.

⁴³ *Pintér Jenő*: Magyar irodalomtörténet. 6. köt. Bp. 1933. 615—616.

medett fordító sem emlékezett ilyen bemutatóra, amikor jelen dolgozat szerzőjének kérésére az Izraelben járt Kardos Pál debreceni professzor 1965. júl. 25-én efelől érdeklődött nála. Ugyancsak Kardos professzor kérdésére Grosz Ezra, egykori debreceni tanár, ma Tel Aviv-i egyetemi lektor kijelentette, hogy *Az ember tragédiája* nem került színre Izraelban, s bár a könyv minden izraeli középiskolai könyvtárban megtalálható, de nem kötelező olvasmány (persze ez a kijelentés a második világháború utáni időre vonatkozik: a húszas-harmincas évek fordulóján még sokkal szegényebb volt a héber irodalom, mint ma, s könnyen lehetséges, hogy az akkori híreknek megfelelően Madách műve valóban iskolai olvasmány volt Palesztinában). Hogy színre nem került, ezt a fentieken kívül még egy szaktekintély is megerősítette: Max Brod, a kiváló író, Franz Kafka hagyatékának feltárója, az izraeli Habimah-színház igazgatója, a jelen dolgozat szerzőjéhez 1964. nov. 18-án intézett levelében.

Végül Haméiri fordításának egy késői értékelését idézhetjük: „Avigdor Haméiri mint poeta doctus, jól oldja meg feladatát . . . munkájához tudatosan archaizált, mert helyes értelmezése szerint ez fedi Madách kissé nehézkes nyelvezetét . . . Az élő nyelv hajlékonyságát ügyesen keveri a nehézveretű bibliai kifejezésekkel. Fordításelmélete és gyakorlata híven fejezi ki a mű mondani-valóját még akkor is, ha nem követi szolgáian az eredeti szöveget.”⁴⁴

Mindent egybevetve, csak megismételhetjük: Haméiri szövege *Az ember tragédiájának* legkiválóbb fordításai közé tartozik.

A finn fordítás

Madách Imre drámai költeményeinek német, francia, szerb-horvát, olasz és angol fordításairól szólva, már találkoztunk azzal a nemzetközi érdeklődéssel, amely a harmincas években, főként az új — Mohácsi-féle — német fordítás és annak színpadi bemutatója nyomán támadt. A távoli, de rokon nyelvű finnek irodalmárainak figyelmét nem ez a konjunkturális időszak terelte *Az ember tragédiájára*.

Otto Manninen (1872—1950), kiváló filológus-költő és műfordító, akinek fordítói oeuvre-jében Homérosz, Molière, Goethe és Ibsen mellett többek közt Petőfi is szerepel, s aki mindmáig a legkiválóbb, legsokoldalúbb finn műfordítónak számít, Madách születésének századik évfordulója alkalmával figyelt fel *Az ember tragédiájára*, s akkor Faragó József, a ma is Helsinkiben élő magyar filológus készített számára nyersfordítást. Sajnos, a Manninen nevével fémjelzett fordításból csak egy töredék — a római szín — látott napvilágot:

Imre Madáchin Ihmisen murhenäytelmä. Kuudes kuvaelma. Suomen-tanut Otto Manninen. Valvoja-Aika. 1924. siv. 73—85.

Ebből a folyóiratban megjelent szövegből mintaképpen először Hippia és Cluvia dalának egy-egy strofáját mutatjuk be:

*Borral, szerelemmel
Eltelni sosem kell
Minden pohárnak
Más a zamatja,
S a mámor, az édes mámor*

⁴⁴ Dán Róbert: Magyar irodalom — héberül, az önálló kiadványokban. Helikon 1964. 1. sz. — L. még: Tiborcz Zsigmond. Új Elet 1964. X. 15.

*Mint horpadt sírokat a nap,
Létünk megaranyozza.*

*Bolond világ volt hajdanában:
Lucretiát az özvegy ágyban
Hogy megkereste szép gavallér,
Nem lángol ajka, több kéjt nem kér.
Tárt szüvel nem fut bordélyházba,
Hideg vasat merit magába.*

Saa viini, lempi syttää,
ei konsaan kyllästytää;
kaht' yhdenlaista
et maljaa maista.
Kuin vajonnutta aurinko
hautojen multaa,
niin armas, armas nautinto
eloamme kultaa.

Maaailma oli hullu ammoin:
Lucretia-lesken täytti kammoin
ritari kaunis: eipä palaa
voi huul', ei hurmaa sydän halaa,
ei ilopaikan lailla aukee,
vaan kylmään rautaan rinta raukee.

A kiváló fordító láthatóan a teljes tartalmi és formai hűségre törekedett, s ha ettől eltért — mint Hippiá dalában — a csengőbb rímű, dallamosabb megoldás irányában, még akkor is csak azt tette, hogy három sort négyre bontott szét, de tartalom szempontjából messze a fordítói licencia határány belül maradt. Törekedett a népköltés alapján a finn verselésben jelentős alliterációkra is, pl. Cluvia dalának utolsó sorában. Sajnálatos, hogy ebből a pompás fordításból csak ez az egy szín készült el. Ez azonban legalább színre került, ha nem is önállóan — ahhoz ez a töredék nem is lett volna elég —, de a költő születésének centenáriumán a finn nemzeti színházban tartott emlékünnepegy keretében, **Helsinkiben, a Suomen Kansallisteatteriban 1925. február 23-án.**

Weöres Gyula professzornak, a finn—magyar kapcsolatok kiváló ismerőjének, aki a Manninen-féle fordításra felhívta e dolgozat írójának figyelmét s az adatokat rendelkezésére bocsátotta, szíves felvilágosításai alapján megjegyezhetjük azt is, hogy Madáchról és művéről finn kézikönyvek már a század elején megemlékeztek,⁴⁵ és az 1923. évi centenárium után is megjelentek róla cikkek.⁴⁶

Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy irodalmunknak ez a klasszikus alkotása népszerű vagy akár csupán közismert mű nyelvrokonaink országában. Manninen csonka fordítása minden erénye mellett sem tarthatott számot

⁴⁵ *Színnyei Ferenc*: Unkarin kirjallisuuden historia. 1903. — *Yrjö Wichmann* eikke az Iso Tieto Sanakirja c. lexikonban.

⁴⁶ *Faragó József*: Imre Madách ja Ihmisen Murhenäytelmä. Suomen Heimo 1924. 164—165. — *Uő.*: Ihmisen murhenäytelmä. Panu 1926. 11—12, 30—31. 40. sz. — *Aarni Penttilä* az Unkarin kirjallisuuden historia c. könyvben. 1939. 147—148.

— éppen csonkasága miatt — maradandó népszerűségre, s ezért nem méltathatjuk eléggé annak a műfordítónak érdemét, aki két évtizeddel a centenáriumi, konjunkturális, s még így is csak csekély kihatású érdeklődés után vállalkozott rá, hogy *Az ember tragédiáját* teljes egészében, költői színvonalon és a maximális hűség szándékával lefordítsa — s ráadásul a második világháború nyomasztó légkörében, nehéz kiadási körülmények között.

Otto Toivo Lyy — eredeti nevén Mähönen — (sz. 1888) jeles finn költő, aki saját művein kívül olyan művek fordításával is öregbítette hazája irodalmának jó hírét, mint Chaucer *Canterbury Talese*, a Nibelungen-ének, Schiller és Omár Khajjam művei stb. Mint rövid fordítói előszavában írja, ketten — Paavo Siro, a magyar nyelv filológus-szakértője és Weöres Gyula finnországi magyar egyetemi lektor — hozták kapcsolatba, mégpedig a legbensőbb, műfordítói kapcsolatba Madách művével.

Németh Antal, a Nemzeti Színház akkori igazgatója a jelen dolgozat írójának rendelkezésére bocsátotta a magyar kormány kultuszállamtitkárától 1942. okt. 30-án érkezett levelet, amely szerint a finn fordítás akkor, tehát 1942 őszén már készen volt.

A következő évben jelent meg.

Imre Madách: Ihmisen murhenäytelmä. Suomentanut Toivo Lyy. Porvoo-Helsinki 1943. Werner Söderström Osakeyhtiö. 261 siv.

A könyvhöz, melyet a fordító Maria Jotuninak, a nagynevű finn írónőnek ajánl, Voinovich Géza írt bevezetést, színes címlapját Miklós József készítette, és mint a címlap hátoldalán olvasható, a magyar—finn kulturális egyezmény keretében a két ország közoktatásügyi minisztériuma támogatta a fordítás megjelenését.

S ezek után lássuk az általunk elemzett négy részt a finn szövegből:

I   Suurtyö on tehty, Luoja lepoon jää.
Koneisto pyörii ilman käyttöjää
nyt akselillaan vuosimiljoonat —
ja vasta sitten uusittava on
vain jotain hammasrattaan pykälää.

II   Naurun aiheena se kaikki
on kerran. Valtiomies, nyt meistä suuri,
ihailemamme oikeaoppinen
saa puoskarin nimen jälkimaailmalta,
kun todellinen suuruus astuu heidän
sijaansa silloin, yksinkertainen
ja luonnollinen, joka hyppäyttää
vain silloin ratsuaan, kun tiellä on kuoppa,
ja väistyy, kun tien ohessa on tilaa.
Ja tieto, joka nyt saa pyörälle
pää, kun on muka liian mutkikasta,
on opiskelematta silloin selvää.

III   Miks ammotatkaan, syvyys, allani?
Ei yösi säikkymään saa sieluani:

vain tomuni, maasta syntyneen, se ahmaa,
mut itse, sädekehä kulmillani,
ikuista isänmaatani päin nousen.
Mua rakkaus, runous, nuoruus tiellä johtaa.
Hymyni on maan alhon armain auvo:
koin säteenä se maiset kasvot kohtaa !

IV   EEVA Tuon laulun ymmärrän — ja kiitän Herraa !
AADAM Minäkin aavistan — ja toimeen käyn.
Kun unohtaisin vain sen loppunäyn ! . . .
HERRA Jo sanoin: ihminen, taistele ja luota !

Bár a magyar és a finn nyelv tömörsége — éppen a nyelvrokonság ősi hatása folytán — körülbelül hasonló mértékű, a fordításban mégis mind az I, mind a II rész egy-egy sorral hosszabb az eredetinel: ez arra mutat, hogy Lyy nem ragaszkodott a formai pontossághoz, hanem figyelmét a tartalom reprodukálására összpontosította. Milyen felfogásban? — ezt mindjárt az I/2 megmutatja: „A gépezet használó nélkül [is] forog” — olvassuk, s ha hozzávesszük, hogy az I/4-ben levő „*míg*” a fordításban „és legfeljebb aztán” lesz, akkor megértjük, miért kellett ezt a négy sort eggyel megszorítani. Azért, mert Toivo Lyy a gondolatokat is megszorította. Igaz viszont, hogy — mint azt a finn szöveg értelmezésében a jelen dolgozat írójának szíves segítségét nyújtó Erdődi József is megállapította — mindenütt a finn nyelv, a finn költői kifejezésmód szellemében. A II/3-ban az „*orthodoxot*” Lyy az értelmileg — összes árnyalataiban — tökéletesen megfelelő „*oikeaoppinen*” szóval tolmácsolja, a II/7–8-ban a sokak által félreértett lovas-hasonlatot megérti és teljes világossággal tolmácsolja. A III. is művészien hű, kiváló költői tolmácsolás, és emeljük ki, hogy a többi idézett részben is felfedezhető, de itt a lírai lendület folytán különösen nagy erővel cseng a finn verselésnek az a sajátossága, amely az alliterációban mutatkozik meg. Bár Toivo Lyy követi a magyar eredeti mű rímelését is, egyúttal — mint Manninen a töredékében — megcsendíti azt a verstani elemet is, amely a finn olvasóban és hallgatóban már a népköltés, a *Kalevala* hagyományai óta a spontán költőiség érzetét kelti: a betűrímet. Pl. az ilyen sorok, mint „Ei yösi säikkymään saa sieluani” vagy „Hymyni on maan alhon armain auvo” még tartalmi hűségük szempontjából is csak úgy ítéltethők meg, ha számba vesszük prozódiai csillogásukat: „*Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt*” helyett „Éjed nem riaszthatja el lelkemet” és „*E földre csak mosolyom hoz gyönyört*” helyett „Mosolyom a föld völgyének kedves öröme” nemcsak hogy megengedhető, hanem kitűnő, ha a sor pusztá értelme mellett akusztikai hatását is figyelembe vesszük. A „*koin säteenä se maiset kasvot kohtaa*!” pedig a pompás alliteráció mellett szinte szó szerinti finn tolmácsolása annak, hogy „*Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra*”. Kifogásunk valóban csak a IV/3 ellen lehet: „*. . . és fogom követni*” (ti. a dalt, az angyalok szavát) helyett „*. . . és munkához látok*” ilyen fontos sorban olyan értelmi eltérés, amely még akkor sem volna megengedhető, ha valami különösen pompás prozódiai elem támasztaná alá — erről azonban itt szó sincs, ez a megoldás láthatóan csak a rím (käyn . . . — näyn) kedvéért született meg. A „*bízva bízzál*” itt „*bízzál*”.

A két — Manninen- és Lyy-féle — fordítás közös címéhez még megjegyezhetjük, hogy a „*murhenäytelmä*” (= szomorújáték) szó a finn nyelvben

ugyanúgy a „tragédia” helyettesítésére alakított nyelvújítási szó, mint az azonos értelmű magyar szó, de szilárdabban megmaradt a közhasználatban, mint nálunk a még ma is érthető, de hangulatilag inkább Vörösmarty korát idéző „szomorújáték”. A magyarul nem értő Lyy két segítőtársa közül a már említett Weöres Gyula 1926-tól 1942-ig a helsinki egyetemen a magyar nyelv és irodalom lektora volt, 1942-től 1957-ig Magyarországon a finn nyelvet tanította, jelenleg a helsinki egyetem könyvtárában dolgozik; Paavo Siro nyelvész és pszichológus 1957-től 1962-ig a turkui egyetem helyettes professzora volt, 1962 óta Tampereben főiskolai tanár.

Visszatérve mármost Toivo Lyy fordítására, amelyet elemzésünkben kitűnőnek találtunk, meg kell jegyeznünk, hogy a finnországi kritika nem fogadta egyhangú lelkesedéssel. Abban a folyóiratban, ahol egykor a Manninen-féle fordítás megjelent, Lyynek a verselés dőcögős ritmusát róják fel, s e bírálat ilyen túlzottan elítélő szavakkal végződik: „Véleményem szerint e fordítás olyan alacsony értékű, hogy Madách és egész Magyarország ellen vétkoznénk, ha e sokáig nélkülözött verses drámát ilyen formában, gyökeres javítások nélkül mutatnák be nálunk színpadon.”⁴⁷ Egy másik bírálat lakonikusan „alkotói munkának” minősíti Lyy fordítását,⁴⁸ hosszabb dicséretre méltatja a legnagyobb finn napilap cikke,⁴⁹ amelyet a magyar irodalmi sajtó is idézett: „... nem örülhetünk eléggé, hogy kiválóan sikerült fordítása éppen ezekben az időkben nálunk, Finnországban is megjelenhetett” — s a magyar névtelen cikkíró a saját véleményét így summázza: „[Lyy] Madách-fordítása pontos és egyúttal magas színvonalú. A magyar dráma szépsége és filozófiai mélysége szinte hiánytalanul érvényesül a finn fordításban is. A verselés tökéletes, úgy, hogy a fordítás nagy nyeresége a finn irodalomnak.”⁵⁰

Ilyen ellentmondó értékelések után nem lesz érdektelen, ha Manninen csonkán maradt fordításából és Lyy szövegéből ugyanazt a részt — a VI. szín csúcspontjának tekinthető monológot, Péter apostol dörgő szózatának elejét — egymás mellé téve mutatjuk be:

*Te nyomorú faj! — gyáva nemzedék,
Míg a szerencse mosolyog feletted,
Mint napsugárban a légy, szemtelen,
Istent, erényt gúnyolva taposó.
De hogyha a vész ajtódon kopog,
Ha Istennek hatalmas ujjá érint,
Gyáván hunyász, rútul kétségbeső.
Nem érzed-e, hogy az ég büntetése
Nehezedik rád. Nézz csak, nézz körül,
A város pusztul, durva idegen nép
Tiporja el arany vetésidet,
Szétbomlik a rend, senki sem parancsol
S szót nem fogad. A rablás, gyilkolás
Emelt fővel jár a békés lakok közt,
Utána a halvány gond, rémület,
S égből, földről se részvét, sem segély.*

⁴⁷ Lauri Kettunen: Valvoja-Aika. 1944. 283—286.

⁴⁸ Vilho Suomi. Heimokansa. 1944. 2. sz. 80—82.

⁴⁹ I[lmari] H[au]. Uusi Suomi. 1944. II. 13.

⁵⁰ Az ember tragédiája finn nyelven. Új Idők. 1944. II. köt. 83.

M a n n i n e n

Sa suku kurja, pelkuri ! Kons' onni
 hymyilee ylläs, julkea kuin päivän
 helossa kärpäsparvi, Jumalaa
 ja siveyttä pilkkaat, poljet, vaan kun
 ovelles tuho kolkuttaa, kun kajoo
 väkevä Herran sormi, epätoivoon
 vajoova, raukkamaisen nöyrä, kehno.
 Sa etkö tunne, taivaan rangaistus
 sua raskas lyö ? Vain katso ympärilles:
 sun hukkuu kaupunkis, sun kultakylvös
 ne tallaa raaka, vieras kansa, hajoo
 jo järjestys, ei käske, kuule kukaan.
 Pää pystyss' asumuksiin rauhaisiin
 nyt ryntää ryöstö, murha, jäljessä
 käy kalvas huoli, kauhu, armahdusta,
 apua taivaast' ei, ei maasta kuulu.

L y y

Sinä katala kansa ! — raukkain sukukunta ! . . .
 Kun onni hymyilee, olet julkea
 kuin kärpäsparit päivänpaisteessa
 ja pilkkaat Jumalaa, polet hyvettä.
 Mut kohta, kun vaara oveas kolkuttaa,
 kun Jumalan väkevä sormi sinuun koskee,
 olet raukkamaisen nöyristelevä
 ja vaivut rumasti epätoivon valtaan . . .
 Jo tajua, että taivaan rangaistus
 sua painaa ! . . . Katso, katso ympärilles !
 Tuhon oma on kaupunkisi. Kansa vieras
 ja raaka tallaa kylvöjesi kullan.
 On lamassa järjestys, ei kukaan käske,
 ei tottele. Rosvours, murha pystypäin
 parissa kunnon asukkaitten kulkee —
 hätä seuraa niitä ja kauhu, hirmu . . . eikä
 sua sääli, auta taivas eikä maa.

Madách 16 sora Manninennél 16, Lyynél 17. A második, ami feltűnik a két fordítás egybevetésénél: az eltérő nyelvtani szerkezetekben található sok hasonló kifejezés. Hogy ilyen egyértelmű kifejezés, mint „*szerencse mosolyog*” egyformán szó szerint „onni hymyilee”, az még lehetne csupán a két fordító egyforma pontosságának jele, de már az, hogy ami a magyarban egyszerűen „*légy*”, az a két fordításban egymáshoz hangzásban is közel álló „*kärpäsparvi*” (légyraj), illetve „*kärpäspari*” (légy pár), arra enged következtetni, hogy a későbbi fordító használta a korábbiak a munkáját. Tegyük hozzá, alkotó módon használta, a jó, találó kifejezéseket vette át, helyesen (s hiszen csak egyetlen színben tehette), s a stílusát, verselését nem befolyásolta a példa. Így pl. Manninennél jóval több az *enjambement*, mint Lyynél, arányuk ebben a tizen-

hat sorban: Manninen 11 — Lyy 4 —, ami a dikciónak ad egészen más jelleget, s ha megnézzük az eredetét, akkor azt kell mondanunk, hogy a két fordító közül Lyy találta el jobban Madách hangját. Manninen viszont egy fokkal lendületesebb, bátrabban teszi a főnév után a jelzót, ami a finnben a költői nyelv sajátossága, s ő — mint Hippias dalánál is láttuk — a költői erő fokozása végett hajlandó az eredetitől el is térni (bár jóval a licencia határán belül), pl. az eredetiben birtokos nélküli „*A város*” (ami mögött persze a római Urbs egyedülállósága rejlik) és a birtokost csak raggal jelző „*vetésidet*” Manninennél prófétai dörgeelem jegyében „sun . . . kaupunkis, sun . . . kylvös”, tehát a második személyű birtokos erős hangsúlyozása.

Mindent egybevetve: Manninen fordítása egy árnyalattal lendületesebb, merészebb — de csak egy árnyalattal, és Lyy kitűnő fordítását, mondhatjuk, méltánytalanul érte Lauri Kettunen elítélő bírálata, amely feltehetően még ahhoz is hozzájárult, hogy a korábbi tervek ellenére *Az ember tragédiája* nem került színre Finnországban.

Toivo Lyy 1964-ben hazánkban járt, és részt vett a Madách halálának századik évfordulóján rendezett ünnepségeken is. Kedves és érdemes vendégünk további fordítói terveiről is nyilatkozott, s ennek nyomán a magyar sajtó — feltehetően az újságírói fantázia csapongásával — ezt írta: „A következő évben *Az ember tragédiáját* a három legnagyobb város, Helsinki, Tampere és Turku színházai mutatják majd be.”⁵¹ S ha ez 1965-ben nem következett is be, remélhető, hogy e tervekből előbb-utóbb valami megvalósul. Toivo Lyy fordítása megérdemli.

A jiddis fordítás

A zsidóságnak az ősi szövegekből új életre keltett héber mellett van még egy közös nyelve: a középs- és újkori németországi gettókban kialakult s ezeknek erős elzártsága folytán az élő német nyelvnél több régi, középfelnémet elemet megőrző, de közben héber és szláv elemekkel is keveredő jiddis, amely ma Izraelben a héber mellett háttérbe szorul. A héber ábécé betűivel írják, de gyakori a latin betűs átírása is. Zsargonnak is nevezik. A XVI. század óta számottevő irodalom is keletkezett ezen a nyelven, hazánkban a jiddis nyelvű irodalomnak egyetlen kiváló művelője volt: Holder József (1893—kb. 1944), aki a hitlerista tömeggyilkosok áldozatául esett. Héber művekkel kezdte, Feuerstein-Haméirnak volt pályatársa, később tért át a jiddis nyelv használatára. Művei Lengyelország, Anglia, az Egyesült Államok és Románia héber és jiddis nyelvű sajtójában jelentek meg, köztük voltak Ady verseiből készített fordításai. Egy egész magyar költői antológiát is összeállított, saját versei pedig magyar fordításokban meg is jelentek. Elkészítette *Az ember tragédiájának* jiddis nyelvű fordítását is (kéziratának egyik példánya a költő nővérénél, Izraelben, másik példánya a varsói Zsidó Színháznál található), s e fordítás részletei — az egykorú hírek szerint⁵² — a csernovici *Czernowitzer Blätter* c. lapban, sőt Halász Gábor adatai szerint⁵³ ezenkívül még a New York-i *Zukunft* c.

⁵¹ M. Á.: Magyar költők antológiája finn nyelven. Hajdúbiharmegyei Népújság 1964. IX. 16. — L. még: Madách finn fordítója. Hétfői Hírek 1964. X. 5. — Madách Imre halálának . . . Keletmagyarország 1964. X. 7.

⁵² Di Tragedie frum Mensehn. Egy jiddis lapban folytatásokban megjelenik *Az ember tragédiája*. Heti Újság 1935. I. 6. 7. — Múlt és Jövő 1934. 282.

⁵³ *Madách Imre* összes művei. 2. köt. Bp. 1942. Révai. 1163.

folyóiratban jelentek meg, ez utóbbiban 1930-ban, az előbbiben 1934-ben. E két lap közül azonban egyik sem található meg ma hazánkban, és dr. Pfeffermannak, a jeruzsálemi Jewish National and University Library könyvtárosának 1965. máj. 28-án kelt szíves értesítése szerint a *Zukunft* 1930 és 1934 közti köteteiben nem találta meg *Az ember tragédiájának* Holder-féle fordítását. Így tehát e fordítás tekintetében arra a kis töredékre vagyunk utalva, amelyet az egykorú magyar sajtó közölt belőle.

Madách: Die Tragedie frum [másutt: funm] Menschn. [A Czernowitzer Blätterből.] Fordította: Josef Holder. Heti Újság 1935. jan. 6. 7. l. (Latin betűkkel.)

- Idem. Múlt és Jövő. 1934. 282. l. (Héber betűkkel.)
- Czernowitzer Blätter. (Cernăuți.) [?]
- Zukunft. (New York.) [?]

Minthogy a nyomtatásban is megjelent részekhez (a *Heti Újság*ban megjelent, inkább kuriózum jellegű kis töredéken kívül) nem tudtunk hozzáférni, ezért az általunk minden fordításból bemutatott négy részletet a kézirat alapján közöljük. Ezeket a részleteket a költő nővérénél levő példány alapján szíveségből transliterálták cikkünk részére, ezért az itt közölt szöveg csak informatív jellegű.

- I   Dasz grojsze werk ja sojn ferendikt stájt,
Der Besefer rut, un di másin zich drájt,
Zi drájt ávek zich fun fil milionen jur
Fárichten bisz mö dárft in rud a cun.
- II   Amul wet etlocher zich ojszláchen der fun
Dem statszman wosz mir háltn fár a udem-gudel
Un dem fanatiker wosz wert fun jedn bewundrt,
Wet der kumendiker dar unkuken fár a komediantn,
Böet zajn plac wet fárnemen di emete gdula
Wosz wet zajn lojter puseto un á sum kuncen
Welcho sprájszt nar darten woj a grub es fárhanen
Un zucht zich ire druchim ofjen brájten gruden tul
Un di fárdrajte tojre, wosz firt hájnt zu sigun
Ojb afilu man laszt nit lernén tug un nacht cu
Wet zajn zi a klure un fár etlochen farstendloch.
- III   Wosz stájszto un geneet toham fár di fisz mir,
Net glojb az ich hab mojre zu gájn durch dein nacht,
Net mer iz wi stojb nur fon mir, esz kan zájn zisz dir,
Ich álájn aber spán eber dir zich in prácht.
Der welt mit májn lách blojsz kan machen a frájd ojch,
Wen er fált ojft a punem wi zomenstrálsz glik, un dart
Sár fun libe, fun jugend beglájt mich
Firt op in májn ájbikr hájnt mich curuk.

IV   EVA Ich fárstaj dasz lid, belibt bisz-t Almechtiker !
 ADÁM Ojch májn harc zugt esz mir, ich wil obhiten dájn Gebat,
       Nar dem szaf wen ich walt fargeszen, o Gat !
 GAT Ich hab dir gezugt Mencs: harevo un hat betochen.

A nyomtatott szövegek hozzáférhetetlensége folytán csak adatjelzésnek tekinthető szövegrészekből azt sejtjük, hogy pontos, lelkiismeretes, lendületes fordításról van szó.

Holder József egyébként már jóval a megjelenés előtt elkészült fordításával, ezt tanúsítja egy 1925. évi híradás: „New Yorkból írják, hogy az ottani Jüdisches Kunst-Theater elfogadta előadásra Holder Józsefnek, az ismert nevű költőnek Madách-fordítását, melyet a legközelebbi szezonban fognak az amerikai jidis színházak legjobb erőinek bevonásával bemutatni. A fordítás teljes hűséggel tükrözteti vissza az eredetinek minden szépségét . . .”⁵⁴ Amikor pedig a csernovici közlés fényképmásolata megjelenik, a mellette olvasható jegyzetben ismét az áll, hogy e fordítást „a newyorki jidis színházak megszerezték előadásra”.⁵⁵ Egyéb nyomát azonban ennek a színpadi bemutatónak sem találtuk.

⁵⁴ Az ember tragédiája — jidisül. Múlt és Jövő 1925. 300.

⁵⁵ Vö. 52. jegyzet.

Szaltikov-Scsedrin fogadtatása és értelmezése Magyarországon (1859–1945)

RÉV MÁRIA

Szaltikov-Scsedrint nem a tréfálkozó hajlam, hanem a benne feszülő leleplező tettvágy formálta íróvá. Szatírájának keserűségét csak fokozta, hogy olyan korszakban élt, amikor az önkényuralom szinte megingathatatatlannak látszott. Írásaiban nem közvetlenül az adott helyzet ábrázolására törekedett, hanem a komikus ellentmondás bemutatására, amely az önmagát túlélte jelen-ség látszólagos nagysága, pozíciója és belső üressége, ésszerűtlensége között keletkezett. Tudatosan arra törekedett, hogy műveivel korának legégetőbb társadalmi és politikai kérdéseire adjon választ. Erről vall a *Kerek egy esztendő*-ben is („Круглый год”): „Írásaimat annyira áthatja a ma, annyira beleillesz-kednek a mába, hogy — ha talán lesz valami értékük a jövőben — kizárólag mint korunk rajzait fogják megbecsülni őket.”¹

Scsedrinnek ezt a szerénységből fakadó kijelentését jó néhány kritikus valóságnak vette, és munkáikban előfordult, hogy magára az íróra hivatkoz-tak, amikor azt állították, hogy Scsedrin írásai csupán a kor művészi illusztrációiként jelentősek. Még olyan neves Scsedrin-kutató is, mint Elszberg, 1953-ban megjelent monográfiájában nem látott benne többet, mint Lenin tételeinek illusztrálására alkalmas példatárat.

Az igazi írók, művészek nagysága azonban éppen abban rejlik, hogy fel-tárva saját koruk izgató kérdéseit, utalva saját koruk problémáira, művészileg olyan átfogóan megformált alakokban keltik életre véleményüket, állásfoglalásukat, hogy messze túlmutatnak jelenükön és annak problémáin. Műveik maradandósága nem szűnik meg a bennük életrekeltett figurák tényleges léte-zésének elmúlásával, mert továbbra is hatnak és hódítanak az írók által vallott életképes eszmék, a művészi ábrázolás sokrétűen változatos jelenségei. És Szal-tikov-Scsedrint, a nagy orosz szatíráíró is az ilyen jellegű művészek cso-portjába soroljuk.

Az író fenti vallomása igazolja szatírájának politikailag aktuális célját, de ha ezt szándékának vesszük, teljesítménye sokkal nagyobb: alakjaiban nemcsak a jelent, hanem a mozgó, forrongó élet változásait, a fejlődés tenden-ciáit általános érvénnyel megragadta és ezt páratlan elmésséggel, maróan gúnys és sziporkázóan szellemes formában adta elő. Ez teszi élővé, érdekessé írásait ma is.

Éppen ezért magukban az író műveiben csak részben találhatunk magya-rázatot arra, hogy hírneve hazánkban és Nyugaton miért nem közelítette meg nagy honfitársai: Turgyev, Tolsztoj, Dosztojevszkij népszerűségét, akik

¹ Н. Щедрин (М. Е. Салтыков): Полное Собрание Сочинений, I—XX Гослитиздат. М.-Л. 1933—1941. XIII. 263.

világnézetük ellentmondásos voltának következtében teljesen ellentétes nézetek szöszlőivá is válhattak.

Scsedrin művei egyértelműen a haladást szolgálták, élesen elítélték a liberális félmegoldásokat, nem tartották megengedhetőnek a kompromisszumot semmilyen vonatkozásban sem. A sikerrel induló, fiatal és tehetséges írónak még kevésbé éles első művét, a *Kormányzósági karcolatokat*, hamarosan lefordították idegen nyelvekre. 1860-ban megjelent németül két kötetben, majd ismét 1863-ban, 1861-ben pedig Londonban angolul,² sőt a *Kormányzósági karcolatok* harminchárom darabja közül egy, az *Anna Lvovna hercegisasszony* magyar nyelven igen hamar, 1859-ben, *Egy orosz vidéki város* címen a *Magyar Sajtó*ban is napvilágot látott.³

Később azonban, az 1880-as évekig egyáltalában nem találkozunk Scsedrin nevével az angol, francia, német kiadványok között, és a magyar bibliográfia sem tart nyilván újabb fordításokat egészen 1884-ig. Óhatatlanul felvetődik a kérdés, mivel magyarázható az első gyors reagálás és érdeklődés és az azt nyomon követő mély hallgatás?

Úgy véljük, hogy ez a jelenség összefügg azzal a körülménnyel, hogy Scsedrin mind élesebb bírálata és határozott kiállása a demokratikus változások mellett nem nyerte meg a kommunárokkal leszámoló Francia Köztársaság gyors bevételre számító könyvkiadóinak tetszését, de nem volt megfelelő olvasmány a bismarcki Németországban és a kiegyezésben egymásra találó Osztrák–Magyar Monarchiában sem.

Helytelen lenne azonban csupán közvetlen politikai tényezőkkel magyaráznunk Scsedrin háttérbe szorulását a nyugat-európai országokban és Magyarországon. Az európai ízlés, a korabeli esztétika és irodalomkritika a politikai szatírárt alacsonyabb rendű műfajnak tekintette, bármilyen művészi színvonalat képviselt is az. Nyugat-Európának Oroszország és irodalma megismerése iránti igényét Turgenyev, Tolsztoj és Dosztojevszkij kielégítették és minden közvetlen politikai tényezőtől idegenkedve nagyobb művészeknek tekintették őket, műveiket pedig értékesebbeknek.

Ehhez járult még Scsedrin sajátos stílusa, az aiszóposzi nyelv, mely bármilyen kendőzött formában is ábrázolta az orosz élet visszasságait, a hazai olvasó számára, aki azokkal nap mint nap találkozott, mégis világosan áttetsző és érthető volt. Az író gazdag és árnyalt nyelvezete pedig rendkívül változatosan használta fel a fennkölt egyházi szláv régies veretű kifejezéseitől a köznap, beszélt nyelvben éppen akkor elterjedt és új értelmet nyert szavakig minden réteg és csoport nyelvi világát. Sőt időnként önmaga is alkotott új kifejezéseket valamilyen társadalmi magatartás vagy jelenség érzékeltetésére. Scsedrin nyelvi „újításai” azután műveivel terjedtek és honosodtak meg az orosz nyelvben. Mindez, érthetően rendkívül nehéz problémát okozott fordítóit-

² Skizzen aus dem russischen Provincialleben von *Saltykov*. Deutsch von A. Mecklenburg, Berlin, J. Springer, 1860, 2 Bde. mit einer kurzen Einführung des Übersetzers. — Aus dem Volksleben Russlands. In zwei Abteilungen. Von *Stschedrin (Saltykov)*. Berlin 1863. — *Stschedrin (M. J. Saltykov)*: Skizzen aus dem Gouvernement. Berlin 1863. — *Saltykov-Shchedrin M. E.*: *Tehinovniks. Sketches of Provincial Life*. tr. *F. Aston*. London 1861.

³ Magyar Sajtó. 1859. 249–255 sz. A *Kozocsa S.* és *Radó Gy.* szerkesztésében megjelent A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1944-ig helytelen orosz címmel közli az Egy város története-ként, *История одного города*, pedig az csak 1870-ben jelent meg oroszul. Művelt Nép könyvkiadó, Budapest 1956. 305.

nak, mert megkövetelte nemcsak az orosz nyelv, hanem az orosz állapotok magasszintű és sokoldalú, beható ismeretét is.

Később, amikor a századforduló idején, a növekvő forradalmi fellendüléskor Scsedrin Oroszországban második virágkorát élte, nyugaton már inkább Gorkij írásai hódítottak, ezek jobban, érthetőbben fejezték ki a francia vagy német munkás számára a határozott kiállásra való művészi felhívást, mint Scsedrin művei, amelyek az elmaradott orosz nép tömegeihez, a parasztokhoz szóltak.

Sz. A. Makasin a Moszkvában 1934-ben napvilágot látott *Литературное наследство* Scsedrinrel foglalkozó köteteiben alapos és terjedelmes bibliográfiát tett közzé Scsedrin 1933-ig külföldön kiadott műveiről, az íróról szóló megemlékezésekről, cikkekről, tanulmányokról.⁴ Ebben a bibliográfiában a magyar szerzőket csupán Bonkáló Sándor helytelen szemléletű és elavult orosz irodalomtörténetének Scsedrinre vonatkozó része képviselte.⁵

Ha önálló tanulmányok ritkán is foglalkoztak vele, Scsedrin mégsem volt ismeretlen Magyarországon a XIX. században sem: az orosz írókról és irodalomról írott cikkeken egyre gyakrabban találkozunk nevével. *Az orosz regényirodalom legújabb iránya s Pisemski művei* című cikkében Reviczky Szevér megemlíttette Scsedrin írásmódjának egyik jellegzetes vonását: „Emlékszem, különösen Chtedrinenek alig pár évvel ezelőtt megjelent Életjelenetek a tartományi kerületekből című művében egy hivatalnokportréra. Egy hivatalnokot rajzol ott Chtedrine, ki osztályát védelmezi a rágalmak ellen, nem vévén észre, hogy önvédelmi beszédje mily világosan indokolja ép ama rágalmakat.”⁶ Majd gondolatainak alátámasztására pár sort idézett Scsedrintől.

Újabb érdekes adatra 1877-ben figyelhetünk fel a *Fővárosi Lapok*ban az *Orosz írók és journalisták* című cikkben. Az orosz irodalmi életéről szóló általános ismertetés keretein belül, a cikk külön foglalkozott a *Современник* köré csoportosult írókkal, megemlíttette Nyekraszovot, Csernisevszkijt és Scsedrint is. „... az újabb forradalmi irodalom nem megvetendő kontingensét a realisztikus szépirodalmi írók képezik, kik jobbra oly célból költik regényeiket, hogy rossz hírbe hozzák s aláássák a meglevő viszonyokat s kiknek működését joggal nevezhetjük vádirodalomnak. Az említetteken kívül ide tartoznak még Pisemski, Ostrovski, Krestovski, Potechin regény és színműírók. Sajátságos állást foglal el a »vádlok« sorában Saltykov titkos tanácsos (Scsedrin), kinek »Rajzok a tartományból« című könyve nevet adott az egész fajnak s ki e mellett is nem köztársasági, hanem mérsékelt szabadelvű hazafi, ki a közigazgatás és az alsó hivatalnokok visszaéléseit beszély-alakban tette közzé s így nagyobb olvasókörrrel ismertette meg a leleplezéseket.”⁷ Az ismeretlen szerző

⁴ Материалы для библиографии переводов сочинений Щедрина на иностранные языки и критической литературы о нем за 1861—1933 гг. Összeállította Sz. Makasin. Литературное наследство тт. 13—14, 1934.

⁵ Bonkáló Sándor: Az orosz irodalom története. Budapest, Athenaeum kiadása. 139—140.

⁶ A név átírása arra mutat, hogy Reviczky Szevér Scsedrinről francia nyelven olvasott és nem egészen pontosan írta le nevét — Chtchédrine — ahogy a franciák írják. Zöldhelyi Zsuzsanna megállapította, hogy Reviczky Szevér a Revue des deux Mondes cikkei alapján írta érdekes ismertetéseit: Szabó Endre, az orosz irodalom magyar népszerűsítője. Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből. Akadémiai Kiadó 1961. II. 141. — Reviczky Szevér: Az orosz regényirodalom legújabb iránya s Pisemski művei. Budapesti Hírlap 1860. aug. 10, 184. sz.

⁷ Orosz írók és journalisták. Fővárosi Lapok 1877. okt. 4. 226. sz.

több mint egy évtizeddel korábbi adatokat használt fel Scsedrin ismertetésekor, hiszen Szaltikov 1868-ban szakított a hivatali pályával és már nemcsak a *Kormányzósági karcolatok* ünnepeit írta, hanem híres szatíraíró, az *Egy város történetének* és *A Galavljov család* első elbeszéléseinek népszerű alkotója is; „mérsékelt szabadelvűségére” pedig valószínűleg abból következtetett a cikk írója, hogy értesülései szerint Scsedrin meglehetősen magas hivatali állást töltött be, s amikor a cáρ parancsára 1868-ban felszólították, hogy kérje nyugdíjazását, az illendőség kedvéért kinevezték valóságos államtanácsossá.

1881-ben ismét figyelemre méltó Scsedrin nyomra bukkanhatunk a *Pesti Napló* júliusi számának egyik cikkében, amely az orosz cenzúra kérdéseivel foglalkozott. Az ismeretlen szerző valószínűleg tudott oroszul, a nevek átírása nem utal sem francia, sem német nyelvű közvetítésre. Scsedrin *Kerek egy esztendő* ciklusának hősét mutatta be vázlatosan a magyar olvasónak: „Fedinka Neugodov testtel-lelékkel az új rendszer híve volt. 1879 év elején ismerkedünk meg vele. . . . Fedinka Neugodov két rövid szócskával jelezte e rendszer programját: »A kantárt rövidebbre kell fogni!« és »határozott rendszabályok«. Ő már akkor felismerte az irodalom káros hatását. Miért taglalják örökké a bajokat és a földi életet? Vajon nincs-e mennyország is? Az irodalomnak az volna kötelessége, hogy a szellemet oda emelje föl. Az irodalomnak az a feladata, hogy békét teremtsen, a felsőséget támogassa, a helyett, hogy gáncsolja; nem szükség ugyan, hogy minden önállóságot megvonjunk tőle, ám legyen egy bizonyos fokú önállóság az irodalomban is, hanem csak addig, még a felsőbb-ségnek tetszik . . . Fedinka Neugodov különben nem egy személy, nem egyes jellem, valóságos típus, valóságos faj, elem, mely előbb csak törekedett, de most törekvése gyümölcseinek programja teljesülésében örül; Saltykov orosz szatirista, Neugodov név alatt ismerteté meg e fajt és adta neki nevét. Soha nem volt nagyobb szüksége Oroszországnak megváltókra, mint most s e helyett Neugodovok kormányoznak..”⁸

Abból, ahogy Szaltikov-Scsedrin hősét jellemzi, megállapítható, hogy a cikk szerzője jól ismerte az orosz állapotokat és a szatíraíró egyik újabb művét. Fegyinka Neugodov alakja ugyan kevésbé sikerült, mint a *Jószándékú beszédek* karcolat-ciklusban Gyerunové vagy Juduskáé, de Scsedrin mégis elevenen testesítette meg a magabiztos pimaszsággal törtető, cárhű ifjú hivatalnokot, annak ellenére, hogy a II. Sándor elleni sikertelen merényletet követő fokozódó terror arra kényszerítette az író, hogy mondanivalójának életet tompítsa. A szatíraírónak azonban még ilyen körülmények között is sikerült az akkori orosz élet egy jellegzetes figuráját megörökítenie. — A magyar méltató a leg-szembeötlőbb vonásokat ragadta meg, azokat, amelyek Fegyinka lényegét tárták fel és egyben a hatóságok irodalomellenes magatartását is indokolták. A névtelen íróban, figyelembe véve tárgyi tudását, írásmódját, Csopey Lászlót, az orosz irodalom egyik magyarországi népszerűsítőjét véljük felfedezni.

Feltevésünket arra is alapozzuk, hogy az első átfogó ismertetés az orosz szatíraíró életéről és műveiről éppen Csopey László nevéhez fűződött.⁹ A tanulmánynak is beillő részletes és alapos írás az orosz irodalomról írt cikkek nagy részével szemben nem felületes, elhamarkodott munka benyomását kelti, hanem elmélyült, átgondolt összefoglalás eredménye.

⁸ Az orosz cenzúra. *Pesti Napló* 1881. júl. 4. 182. sz.

⁹ *Csopey László*: Egy orosz szatirikus. Szaltikov Evgrafovics Mihály. Fővárosi Lapok 1884. nov. 18., 19. 271–272. sz.

Csopey László Szaltikov-Scsedrin tevékenységének bemutatását a szatíráiról egyik karcolat-ciklusából, a *Kerek egy esztendő*ből vett idézettel vezette be, s vele az orosz szatirikus sajátos írásmódját példázta. Már ez a kezdet is utal arra, hogy Csopey nem tanulmányának elkészítésekor figyelt fel először Scsedrin nevére és műveire. Az *Egy orosz szatirikus* című, Szaltikov-Scsedrinről írott cikk kezdete és *Az orosz cenzura* c. írásban az orosz irodalmi állapotok kapcsán Nyegudovról adott jellemzés összevetése még meggyőzőbben támasztja alá feltételezésünket, hogy a névtelen cikk szerzője ugyancsak Csopey lehetett. Mindkét írás emlékeztet Jevgenyij Utyin *Scsedrin szatirájáról* szóló cikkére, amely a korabeli kritikák között kiemelkedő helyet foglal el és amely a *Вестник Европы*-ben 1881-ben az első számban jelent meg. Utyin elemzése részletesen foglalkozik a *Kerek egy esztendő*vel és annak helyével Scsedrin műveinek sorában. Valószínűleg ennek tudható be, hogy a *Kormányzósági karcolatok* után az orosz szatíráiról eme művére reagáltak a magyar sajtóban.

Csopey méltatásában az orosz állapotok bemutatásából indul ki. Megállapítása, hogy az író egyszerű ismertetése csak a kor vázolása által érhető el sikerrel,¹⁰ teljesen helytálló. Figyelemre méltó a tanulmány felépítése is, mely Szaltikov helyének bemutatásakor körvonalazta az orosz szatíra fejlődésének útját is. Csopey nem különíti el a szatirikus ábrázolás elemeit csupán felhasznált kritikai irányzatot a szatírától, de mégis rámutatott az orosz irodalom fejlődését jelző legjelentősebb írókra és művekre. Rokonszenven fordult a *Kormányzósági karcolatok* szerzője felé, és hatását boncolva Turgenyev *Egy vadász feljegyzéseivel* veti össze. S következő sorából Csernisevszkij és Dobroljubov értékelésének visszhangja cseng ki: „... olyan szó jelent meg nyomtatásban, melyet mindenki várt és a mely nem maradt adós a felelettel sajtó kérdések egész láncolatára.”¹¹ Véggkövetkeztetése azonban arra enged következtetni, hogy az orosz forradalmi demokrata kritikusok bírálatát vagy nem ismerte, vagy pedig nem egészen értett velük egyet.¹²

Csopey László röviden megemlékezett Szaltikov-Scsedrin szinte minden egyes művéről. Értésülései és ismeretei általában pontosak, egy adat kivételével; Scsedrin ugyanis 1868-ban az *Отечественные записки* havonként megjelenő folyóiratban folytatta az 1864-ben megszakított szépirodalmi és szerkesztői tevékenységét, és nem a *Szovremennyyja Izvestija*-ban, mint azt Csopey tudni vélte.

A cikk érdeme, hogy nemcsak Scsedrin műveinek felsorolására és rövid ismertetésére szorítkozik, hanem irodalmi szemléletének egyes jellegzetes vonásaival is megismertette a magyar olvasót. Csopey felhívta a figyelmet arra, hogy Szaltikov véleménye szerint „az irodalom körébe nemcsak ama tettek vizsgálata tartozik, melyeket az ember akadály nélkül elkövet, hanem azoké is, melyeket okvetlenül véghezvinne, ha volna hozzá esze és bátorsága”.¹³ E sorok az író egyik legjelentősebb elméleti eszmefuttatását tartalmazzák a szatirikus ábrázolás lényegéről, és ha Csopey nem is olvasta Scsedrin *Kiskirályok és kiskirálynék* című művét, jó szemét dicséri, hogy rátalált e sorokra és

¹⁰ Uo. nov. 18. 271. sz.

¹¹ Uo. nov. 18. 271. sz.

¹² Csopey László kiemelte, hogy a Kormányzósági karcolatok eltemetik a „rég jó idöket” és a reformok jótékony hatását köszönti, Dobroljubov viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy túlságosan korai még a „rég jó idök” temetése. E kérdések azonban még ma is vitatottak a Scsedrin-kutatók körében.

¹³ Csopey László: Egy orosz szatirikus. Szaltikov Evgráfovics Mihály. Fővárosi Lapok 1884. nov. 18. 271. sz.

rövid ismertetésében külön megemlékezett róluk. Futólag említést tett a fantázia szerepéről is a szatirikus művészetben.

Külön bekezdésben rajzolta meg Derunov Ivánics Oszip alakját: „Nem a bűn halvány személyesítője ő, hanem élő ember, az új társadalom tipikus alakja. Hozzá képest Tartuffe csak naiv kezdő . . .”¹⁴ Megállapította Gyerunov jellegzetesen orosz voltát. A legnagyobb figyelmet az *Egy város története* névű és *A Galavljov családnak* szentelte. Az *Egy város története* kapcsán ő is a retrográd orosz sajtóban olyan sokat hangoztatott vélemény alapján, említést tett arról, hogy az *Egy város története* tulajdonképpen történelmi szatíra, amely ellen Scsedrin oly hevesen tiltakozott; azt azonban, hogy nem került a reakciós orosz irodalomkritika hatása alá, amely megvetéssel, a nép lebecsülésével vádolta meg Scsedrint, bizonyítják következő szavai: „Scsedrin haragtól szikrázó szemekkel, de fájdalommal teli szívvel teszi nevetségessé az elmúlt kort, annak embereit, kik a törvényeket lábbal tiporták és az embereket hitvány eszköznek tekinték kapzsi céljaik megvalósítására.”¹⁵

A *Galavljov családról* Csopey inkább csak tartalmi ismertetést nyújtott, de figyelemre méltó a cikket lezáró rész, mert e helyütt mutatott rá Szaltikov írói nagyságára és szemléletének következetességére: „... lehet-e ily sötét alakokat szerepeltetni az irodalomban? Érdekelheti-e az embert egy ily szörnyeteg, habár emberi alakban is? Goethe ezt mondja »Faust«-ban: »Greift nur hinein ins volle Menschenleben! Ein jeder lebts, nicht vielen ists bekannt, und wo ihrs packt, da ists interessant«. Lehet, hogy csak mesternek. És Szaltikov is az . . . E töredékes ismertetésben némi fogalmat kívántunk nyújtani a mai Oroszország egyik legnépszerűbb írójáról. Csak azt jegyezzük meg még Szaltikovról, hogy szabadelvű ember, a köpenyeg forgatásnak nyílt ellensége s a bajokat őszinte szóval megnevező. Havi szemléjét az »Otecsesztennyja Zapiszkit« az orosz kormány be is tiltotta a nyáron.”¹⁶

A cikk alapján olyan következtetést vonhatunk le, hogy Csopey László jobbnak tartja a magyarországi viszonyokat, mint az oroszországiakat. Számára ellenszenves a cári kormány politikája és Scsedrin következetes „szabadelvűsége”, amelyet műveiben is hirdetett, megragadta érdeklődését, talán még szövetségesének is tekinti a hazai liberalizmus és a különböző itthoni visszásságok kipellengérezésében.

Csopey László 1884-ben *Az orosz élet és irodalom köréből* címmel tett közzé még egy áttekintést az élő orosz irodalomról és az orosz irodalmi folyóiratok helyzetéről a cenzúra viszonyai között. Helytállóan mutatott rá az orosz értelmiség igényeire és érdeklődésére: „... Az értelmiség, kivált az ifjabbja, elpolitizál csendesén, magában; elolvassa a sok lapot és elmélázik rajta, mit is lehetne a »sorok közt« kiolvasni? Mert a legtöbb orosz fiatal embernek nincs ínyére az a »hogyan«, melyen a mi meg van írva . . .” Majd a felvetett téma kapcsán ismét megemlíti Szaltikov-Scsedrint: „Az érdeklődés most annyival nagyobb, mert a havi szemlék száma csökkent az utóbbi időben. Szaltikov-Scsedrin híres és kapós revuejét, az »Otecsesztennyja Zapiszkit« »nihilista üzemek« és »kormányellenes tanok« terjesztése miatt beszüntette a nyáron a belügyminiszter.”¹⁷

¹⁴ Uo. nov. 19. 272. sz.

¹⁵ Uo. nov. 19. 272. sz.

¹⁶ Uo. nov. 19. 272. sz.

¹⁷ Csopey László: Az orosz élet és irodalom köréből. Nemzet 1884. dec. 16. 823. (345) sz.

Ugyanebben az évben a *Vasárnapi Újság*ban Csopey két kisebb elbeszélést tett közzé. Az *Orosz történetek* két rövidlélegzetű írás, melyek végén ez áll: Szaltikov-Scsedrin után. Az első, a *Miklós cár és az elgázolt parasztság*, mondandóját, széplelkű cárhűségét véve alapul, aligha lehet Scsedrin műve, még akkor sem, ha figyelembe vesszük a „Szaltikov-Scsedrin után” megjelölés által biztosított fordítói szabadságot. A második *Hogy „csinálják” a nihilistákat* emlékeztet *Posehonyi elbeszéléseire*, de az orosz vidéki élet néhány jellegzetes- ségének bemutatásán kívül, csupán a rövid részlet hangulata és stílusa hasonlít Scsedrin elbeszéléseire.¹⁸

Ugyancsak 1884-ben Csopey László írt arról, hogy a *Вестник Европы* hasábjain félévi hallgatás után ismét jelentkezett elbeszéléseivel Szaltikov-Scsedrin: „... megszólalt a magáról hírt nem adó Szaltykov-Scsedrin; »Tarka leveleket« kezdett írni, melyek alig tettek ki félívet és máris sok polémiát vertek föl. Ez az író mintegy harmincöt év óta ostorozza honfitársai gyöngye oldalait és a maró satyra fegyvereivel hűz rajtuk végig nagyokat.”¹⁹ A *Tarka levelek* (*Песнь нуба*) megnyerte Csopey tetszését és a *Nemzet*ben 1885 nyarán ízelítőül a magyar olvasóknak bemutatta fordításban az *Ötödik tarka levelet*, amelynek *A lopás vége* címet adta, majd 1885 szeptemberében a *Második tarka levelet*, amely *Az alkotmánygyár* elnevezést kapta a magyar fordításban.²⁰

A *Tarka levelek* nem gyakorolhattak különösebb hatást a magyar olvasókra. Scsedrin nem talált azonnal magára az *Отечественные записки* folyóirat betöltése után, és a langyosan liberális *Вестник Европы* -vel való első próbálkozások tapasztalatai is megkötötték kezét. A *Tarka levelek* főhőse a „tarka ember”, aki naponta változtatja véleményét, akinek elveit pillanatnyi érdeke határozza meg, ezért minden szava hazugság és árlás, művészete csupán abban nyilvánul meg, hogy mindig ki tudja várni a megfelelő alkalmat és ügyesen álcázza magát. Ebben a karcolat-ciklusban az író tehát kevésbé kényes témát választott. Az egészségtelen politikai légkör erkölcsi kihatásaira mutatott rá kevésbé éles formában, mint előző műveiben, talán azért is, hogy bizonyítsa olvasójának, hogy a cenzúra egyre fokozódó túlkapásai ellenére sem tudták hallgatásra kényszeríteni.

Az orosz szabadelvűek és forradalmárok iránti rokonszenv Magyarországon két összetevő segítségével magyarázható meg: nem feledték el még nálunk sem egészen az abszolutizmus korát, de talán még nagyobb szerepet játszott az, hogy Oroszországban a haladás hívei egyben magyarbarátok is voltak és mélyen elítélték a cári csapatok beavatkozását a magyar szabadságharcba, majd pedig a lengyel függetlenségi harcba. Itt csupán arra utalunk, hogy

¹⁸ *Szaltikov-Scsedrin*: Orosz történetek. Vasárnapi Újság 1884. szept. 2., 9. 44–45. sz. A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1944-ig ezt az adatot nem tartalmazza. A *Csopey* által interpretált elbeszélés arról szól, hogy a falusi pap fia, aki miután elvégezte a papi szemináriumot, inkább földműveléssel akar foglalkozni. Ez értelmetlen mindenki számára. A rendőrség állandóan zaklatja, és szülei is elégedetlenek vele. A valóságos államtanácsos kivizsgálja az ügyet és házkutatást tart, de semmilyen káros irományt sem talál. Egy év múlva jön meg a végzés, hogy nem tudják be bűnéül foglalkozását. A papfiúnak azonban addigra nyoma veszett, mert az anyuska meg anyuska csúf menyasszonyt akartak elvételni vele és a faluban is kiközösítették.

¹⁹ *Csopey László*: Az orosz élet és irodalom köréből. *Nemzet* 1884. dec. 16. 823. (345.) sz.

²⁰ A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája, melyet *Kozocsa S.* és *Radó Gy.* állított össze, Szaltikov-Scsedrinnek ezt a két írását csupán elbeszélésként jelöli meg, anélkül, hogy rámutatna a mű eredeti orosz címére. L. i. m. 305.

a *Jelenkori idill*ben milyen leplezetlen gúnnyal illette Scsedrin Paramonov kupecet, aki a „rebellis magyarokon” aratott győzelem megünneplésére hatalmas összeget áldozott. Az orosz élet és események megismerése iránti igénnyel magyarázható Alfonz Thun *A nihilistákról* írott művének lefordítása magyarra az eredeti németből, 1884-ben.

Ebben a könyvben ugyancsak találkozunk Scsedrin nevével. Alfonz Thun a „nihilizmus” gyökereit elemezve azt írta, hogy „az úgynevezett vádlóirodalom szatirikus alakban megsemmisítő támadásokat intézett az eddigi állapotok s a kiváltságos osztályok korhadt intézményei ellen. Scsedrin s más írók e genreben valódi virtuozításra tettek szert, míg *Reszetynikov*, *Gleb Uszpenszkij* és *Nyekerasszov*, a költő, a nép nyomorát megindítólag írták le s énekelték meg.”²¹

Ebből számunkra annyi lényeges, hogy Thun az orosz forradalmi mozgalmak történetéről szólva Scsedrinről is említést tett.

A múlt század végén készült legjelentősebb Scsedrin-fordítás az író egyik legszebb meséjének, a *Feltámadásnak* átültetése magyar nyelvre. Ragaszkodva az orosz eredetihez, Csopey László, a fordító, *Krisztus éjszakája* címen tette közzé.²² 1891-ben még egy jelentősebb elbeszélés jelent meg magyarul az *Élet apróságai* elbeszélés- és karcolat-ciklusból, az *Angyalka* című,²³ majd 1893-ban a *Kormányzósági karcolatok* egyik darabjának *Az első látogatásnak*²⁴ egy része *Paranja és Garanjka* címmel a *Magyar Dekameron* külföldi írók kötetében 1893-ban, rövidesen pedig ugyanaz a kis rész *A Hétben* is, 1901-ben.²⁵

Érdekes a *Paranja és Garanjka* átültetésének feltételezhető történetét kissé tüzetesebben nyomon követnünk. Ilyen című elbeszélés először német nyelven jelent meg Wilhelm Henckel fordításában és kiadásában egy orosz elbeszélőkből összeállított gyűjtemény első kötetében 1893-ban, ugyanezzel a címmel: *Paranja und Garanjka*. Wilhelm Henckel igen jelentős szerepet játszott az orosz irodalom német nyelvű tolmácsolásában a múlt század 80–90-es éveiben. Ő fordította le és adta ki Dosztojevskij *Bűn és bűnhődését*, Turgenyev *Költemények prózában* című művét, Tolsztoj és Garsin több számottevő elbeszélését. Az 1893-ban kiadott háromkötetes gyűjtemény harmadik kötetében ügyes és színvonalas válogatást nyújtott Scsedrin meséiből.²⁶

Az első kötetbe Tolsztoj, Korolenko, Garsin, Leszkov, Csehov elbeszélései közé került a már említett *Paranja és Garanjka*. Figyelmünket erre az elbeszélésre a Sz. Makasin által összeállított bibliográfia külön is felhívta, mivel orosz eredeti címe helyett abban csupán egy kérdőjel szerepelt. Ha ezek után összehasonlítjuk a magyar és német fordítást, a nevek átírása is bizonyítja, hogy a magyar a Henckel-féle németből készült. Csupán ezek után kerestük helyét

²¹ Thun Alfonz: *A nihilisták* (Az orosz forradalmi mozgalmak története). Fordította Szentgyörgyi Vörös Dezső. Budapest, Athenaeum kiadása, 1884. 9–10. Ezt a könyvet orosz nyelven is kiadták Vera Zaszulics, D. Kolcov stb. fordításában [1903] Szentpétervárott.

²² Krisztus éjszakája (Hagyomány). Oroszból fordította Csopey László. Nemzet 1888. 2013. (93.) sz.

²³ Angyalka. Beszély. Oroszból fordította Doda. Divat Salon 1891. 10. sz.

²⁴ Н. Щедрин (М. Е. Салтыков): Полное Собрание Сочинений, I—XX. Гослитиздат, М.-Л. 1933—1941. II. 329. 331—336.

²⁵ Magyar Dekameron. II. sorozat. Külföldi írók. 4. k. Budapest, Singer és Wolfner, 295. l. A Hét 1901. jún. 9. I. K. 363. l.

²⁶ Hogyan tartott jól egy paraszt két generálist?; Az elvadult földesúr; Erények és bűnök; Az elveszett lelkiismeret; A feledékeny kos; Kromolnyikov esete stb.

Scsedrin összes művei között. Feltehetően Sz. Makasinnak a bibliográfia összeállításakor nem állt rendelkezésére a német kiadvány.

Wilhelm Henckel a gyűjtemény harmadik kötetében figyelemre méltó – negyvenhat lap terjedelmű – tanulmányt írt Szaltikov-Scsedrinről. Henckel hangsúlyozta Scsedrin népies voltát és foglalkozott művészi sajátosságaival. Rámutatott arra, hogy miképpen érte utól és haladta túl Scsedrin Gogolt a lélekábrázolásban (5. l.), felfigyelt Scsedrinnek arra a képességére, hogy az új jelenségekre reagáljon (17–20. l.). Vitathatóak ugyan W. Henckel megállapításai a *Jelenkori idill*ről, amikor kijelenti, hogy Scsedrin nem rajzolt új típusokat, csupán új értelmet adott a régieknek, egészében azonban nem mellőzhetjük ezt a jelentős cikket, annak ellenére, hogy A. Golant ismertetése *Michael Saltykow und die russische Satire* irodalomtörténetileg pontosabban határozta meg Scsedrin helyét, és rátapintott a forradalmi demokrata író jellemző tulajdonságaira is.²⁷

Az orosz irodalomról szóló általános jellegű feljegyzésekben mind gyakrabban található meg Scsedrin neve. Solymossy Sándor a *Magyar Szemlé*ben 1896-ban írott terjedelmesebb cikkében ugyancsak megemlíti Scsedrint. Megállapításai meglepően összecsengenek Alfonz Thunéval, az érdekesség kedvéért idézzük őket: „A vádaskodó irodalomban Scsedrin egész művészetet fejtett ki, míg Resetnyikov, Gleb Uszpenszkij és Nyekraszov, a híres költő, inkább a nép nyomorúságos helyzetének rajzolásával akartak hatást elérni”.²⁸

Szabó Endre oroszországi úti emlékeiben Szaltikov ábrázoló művészetére is célzott, mikor arra hivatkozott, hogy szemtől szembe kívánta látni „azt a társadalmat, azokat az eredeti orosz alakokat, azt a fenyőt és nyírfát, amelyeket Turgenyev és Scsedrin, Lermontov és Nyekraszov leírtak.”²⁹

A Pallas Nagy Lexikonban 1897-ben ugyancsak Szabó Endre írta a Szaltikov-Scsedrin címszót, e helyütt a következőkkel jellemzi művészetét: „Elbeszélő novellisztikus munkái is csupa szellem és sístergő szatíra . . . iratai kiszámíthatatlan nagy hatással voltak az orosz slendrián állapotok átférmálására s szatírájában nemcsak a lángelme nyilatkozik meg, hanem a lángoló szerzetű hazafi is.”³⁰ Feltűnő és nehezen magyarázható azonban, hogy Szabó Endre, aki az orosz irodalomnak olyan kiváló ismerője és Scsedrin majd minden említésre méltó művét felsorolta, a legjelentősebbeket: az *Egy város történetét* s *Meséit* meg sem említette.

Wildner Ödön *Az orosz társadalmi regényről* írott bírálatában 1900-ban hivatkozott Szaltikov-Scsedrinre, majd az eddig rendelkezésre álló adatok szerint 1906-ban ismét *A Hétben* jelent meg *Régi jóbarátok*³¹ címmel a *Kormány-*

²⁷ Wilhelm Henckel: Russische Geschichten und Satiren. Verlag von Johannes Råde, Berlin 1893. Übersetzt und herausgegeben von Wilhelm Henckel. Dritter Band mit einer biographischen und litterar-historischen Studie: M. I. Saltykow-Schtschedrin. Sein Leben und seine Werke. — A. Golant: Michael Saltykow und die russische Satire. Beilage zur Allgemeinen Zeitung 1890. No. 194, München, 274. l. Feltűnő, hogy Hans-Gert Kupferschmidt monográfiája: Saltykov-Stschedrin. Philosophisches Wollen und Schriftstellerische Tat (Halle/Saale 1958.) W. Henckel írásáról egyáltalában nem emlékezett meg.

²⁸ Solymossy Sándor: Irodalmi élet Oroszországban e század második felében. Magyar Szemle 1896. ápr. 19. 16. sz.

²⁹ Szabó Endre: Oroszországból. Ütiemlékek. Idézzük Zöldhelyi Zsuzsanna már említett tanulmánya alapján. II. 151.

³⁰ Pallas Nagy Lexikon. Budapest 1897. XV. K. 388. l. L. Szabó Endrének a Pallas Lexikonba írt címszavairól Zöldhelyi Zs. idézett tanulmányát II. 183.

³¹ Régi jóbarátok. A Hét 1906. máj. 27. I. K. 355–358.

zósági karcolatok egyik sikerült darabja, a *Luzgin*. Ettől kezdve azután a magyar irodalomkritikai lapokban és sajtóban Scsedrinről nem tesznek említést.

1920-ban Földi Mihály a *Nyugatban* ismét feleleveníti Szaltikov-Scsedrint. A megemlékezésre a Münchenben 1920-ban Szaltikov-Scsedrin szatíráiból kiadott válogatás adott alkalmat. A német gyűjtemény elég sokrétűen mutatta be a szatíráíró, szemelvényeket közölt a *Jószándékú beszédek*ből és a *Kerek egy esztendő*ből, a *Taskenti uraságok*ból és a *Külföldön*ből.³²

Földi Mihály cikke alapján arra következtethetünk, hogy tanulmányához magát a fenti német nyelvű kiadványt, a rövid de érdekes előszóval együtt s a korábban már ugyancsak németül megjelent *Galavljov család*ot használta fel. Az utóbbi ekkor már két kiadást ért meg Németországban, és a második fordítója azonos a szatirikus elbeszélések tolmácsolójával.³³

Földi Mihály ismertetésének³⁴ felépítése hasonló a németéhez. Bevezetőben szintén megemlíti, hogy a magyar közönség számára teljesen ismeretlen írórt méltat, s hírneve nem közelíti meg külföldön nagy kortársainak elismertségét. Majd rövid áttekintést ad az orosz irodalmi állapotokról, és olyan következtetést von le, hogy Oroszországban a reformtörekvések a nemesek és magasabb rangú hivatalnokok köréből indultak ki, példaként Tolsztojt, Herzent és Szaltikovot említi meg. Szaltikov típusainak meghatározásánál szinte teljesen a német szerzőre támaszkodik. A német előszó megállapításait csupán azzal egészíti ki, hogy kitér a *Külföldön* tárgyalására is. Érdemes megemlíteni, hogy az ismertetett kötetben a *Külföldön*ből csak a Franciaországra vonatkozó rész szerepel, de az előszóban még arra sem hívták fel a figyelmet. Ebben a műben túlságosan éles bírálattal illette Scsedrin a német militarista szellemet és nagyon is szembeötlő Franciaország iránti rokonszenve.

Földi Mihály érdeme, hogy a *Külföldön* alig 100 lap terjedelemben közölt részeiben rátapintott az író olthatatlan hazaszeretetére: „Ő is elment egyszer délre és nyugatra, de amikor rácsorgott a déli nap verőfénye, kicsordult a szíve vére az éhező tömegek, az égő falvak . . . után.” Cikke végén ekképpen összegezte Szaltikov-Scsedrin jelentőségét: „Tizenkét kötetet tesznek ki összegyűjtött munkái s ez a tizenkét kötet az emberiség legértékesebb írói közé emeli. Egyenetlen, mint a legtöbb orosz író, s ezt az egyenetlenséget még fokozta nála az a körülmény, hogy a cenzúra miatt sokat és sokféleképp kellett írnia: sohasem tudhatta, melyik írását fogják megsemmisíteni. Legtöbb fentmaradt írását azonban nagy emberlátó erő, tiszta stílus, mély hangulat, s valami egészen páratlan groteszk, derűsen kesernyés humor tünteti ki . . . Bizonyosra vehető, hogy ennek az írónak a megbecsültsége, az a nagy orosz triász annak idején kissé félretolt az érdeklődés köréből, az évek során egyre növekedni fog.”³⁵

Egészen véve azonban Földi Mihály cikke eléggé felületes. Jellemző, hogy a mintául szolgáló német előszó sokkal alaposabb, komolyabb ismeretekről tesz tanúságot és a *Külföldön*ről szóló részt kivéve az abból átvett bekezdések nyújtják a színvonalasabb mondanivalót.

³² *Szaltikow-Stschedrin*: Satiren. München, Verlag der neuen Merkur, 1920. Aus dem Russischen von *Fega Frisch*.

³³ Die Herren Golowjew. Roman aus dem Russischen des *Saltykows-Stschedrin*. Übers. von *Hans Moser*. Leipzig 1886. — Die Herren Golowjew. Roman aus dem Russischen übersetzt v. *Fega Frisch*, München und Leipzig 1914. — A Galavljov család különben 1889-ben megjelent franciául is: Les messieurs Golovleff, roman trad. du russe par *Marina Polonsky* et *G. Debesse*. Préface de *M. Polonsky*. Paris 1889.

³⁴ *Földi Mihály*: Saltykov-Scsedrin. *Nyugat* 1920. II. K. 1068—1069.

³⁵ Uo. 1069.

A Horthy-korszakban Scesdrinről alig tettek említést hazánkban. Bonkáló Sándor és Széman István egyoldalúan esztétizáló irodalomtörténetének szűkre szabott méltatásán kívül Scesdrinről a *Révai Nagy Lexikon*ban a Szaltikov címszó alatt találunk olyan értékelést, mely tömörségében is helyesen összegezi Scesdrin írásmódjának jellegzetes vonásait. Ez viszont nem egyéb, mint Szabó Endre írásának rövidített változata a *Pallasból*.³⁶

A Benedek Marcell szerkesztésében 1927-ben megjelent *Irodalmi Lexikon*ban Bonkáló Sándor ismertette Scesdrint és ebben kijelentette: „mivel a cenzúra alatt el kellett rejtenie szavai értelmét, idegenek nem tudják megérteni”.³⁷ Széman István a *Világirodalmi Lexikon*ban megemlíti néhány jelentősebb művét, *A Galavljov család*ról pedig megjegyezte, hogy a „világirodalomban is előkelő helyet biztosít Szaltikovnak”,³⁸ de Szaltikovnak más írását, a már említett kisebb művek fordításán kívül nem sikerült találni a magyar sajtóban, s egészen 1943-ig könyv alakban egyetlenegy műve sem jelent meg.

Ilyen módon tehát igazuk van a Szaltikov-Scesdrinről szóló tanulmányok, ismertetések szerzőinek akkor, mikor ismételtlen azzal kezdik cikkeiket, hogy hazánkban eddig ismeretlen írókat mutatnak be az olvasóközönségnek. Az itt felsorolt Scesdrin-nyomok ellenére az író valóban ismeretlen volt hazánkban, mert nem az újságokban, folyóiratokban megjelent apró közlemények határozzák meg azt, hogy mennyire fogadta be egyik nemzet a másik nemzet íróját, hanem az, hogy művei ott találhatók-e az olvasott, az érdeklődés tárgyát képező könyvek sorában.

Nagy érdemeket szerzett tehát Trócsányi Zoltán, akinek jóvoltából *A Galavljov család* először kerülhetett teljes egészében, könyv alakban a magyar olvasó kezébe. Kérésünkre Trócsányi Zoltán elmondta,³⁹ hogy Szaltikov-Scesdrint a kiadók többsége nem tartotta elég könnyű írónak és ezért nem szívesen vállaltak kockázatot. Trócsányi Zoltán irodalmi tanácsadó volt a „Keresztes” könyvkiadó vállalatnál és a művet javaslatára fordították le. A „Keresztes” kiadó inkább könnyebb, szórakoztató jellegű könyveket adott ki, orosz írók műveinek terjesztését nem is nagyon szorgalmazta. Trócsányi Zoltán közölte, hogy ő maga sem tekintette Scesdrint forradalmárnak, inkább „tehetséges, csipkelődő” szatíráirónak, éppen ezért úgy gondolta, legyen nyoma Szaltikov-Scesdrin szellemiségének is Magyarországon. Szöllőssy Klárának, a fordítónak, saját könyvét adta oda. Szöllőssy Klára visszaemlékezett arra, hogy milyen bonyolult és nehéz munkát jelentett akkor a fordítás, szótárak nem álltak rendelkezésére és így nehezen birkózott meg Scesdrin jellegzetes nyelvével. Lelkiismeretes munkáját bizonyítja a kitűnő fordítás, melynél bevallása szerint még olyan segédeszközöket is igénybe vett, hogy felkereste a budapesti pravoszláv templomot, hogy oroszokkal ismerkedhessék meg és ott velük beszélgetve tisztázza néhány nehezen érthető szó, kifejezés értelmét.⁴⁰

Trócsányi Zoltán közölte még azt is, hogy *A Galavljov család* 1943-ban jelent meg magyarul, de a könyvkiadó akkori szokás szerint nem tüntette fel a kiadás dátumát, hogy később ne tekintsék elavultnak a könyvet. A könyvtáraknak a köteles példányt sem azonnal küldték meg. Az Országos Széchényi

³⁶ Révai Nagy Lexikon, XVII. k. 332. Budapest 1925.

³⁷ Irodalmi Lexikon. Szerk. Benedek Marcell. Győző Andor kiadása, Budapest 1927. 1093.

³⁸ Világirodalmi Lexikon (Külföldi irodalom). Budapest, Studium kiadása. 1952.

³⁹ Trócsányi Zoltán 1956 szeptemberében tett szóbeli közlése alapján.

⁴⁰ Szöllőssy Klára szíves közlése alapján (1962 nyarán).

Könyvtár a könyveket beérkezésük után csak egynegyed év múlva katalogizálta és ekképpen a könyvtári katalógus alapján állíthatta Kozocsa Sándor és Radó György bibliográfiájában, hogy Szaltikov-Scsedrin regényét 1944-ben adták ki.

A *Galavljov család* első magyar kiadásához Trócsányi Zoltán készített előszót. Trócsányi széles ismeretekkel rendelkezett az orosz irodalom terén, ezért megállapításai helytállóak. Bár különös, hogy gondolatai egy kérdésben találkoznak Földiével: Trócsányi is úgy véli, hogy a nép felszabadításáért a nemesek harcoltak elsősorban Oroszországban. Itt Turgenyevre, Tolsztojra és Szaltikovra hivatkozott. Kissé vitatható az az állítása, hogy a jobbágyság eltörlése után Scsedrin már nem kényszerült az aiszóposzi, „rabszolga” nyelven írni. Nagyszerűen rátapint azonban Juduska szóáradatainak jellegére, amikor azt írja, hogy *A Galavljov családban* a beszéd állandóan a „semmi” — a „nicsevo” körül forog, és csodáljuk a „művészien írt semmit”.⁴¹ Trócsányi Zoltán kétségen kívül sok érdekes megállapítást tett Szaltikovról, pszichológiai módszerét Tolsztojéhoz hasonlította, a legnagyobb írók közé sorolta, az orosz Swiftnek nevezte, kár azonban, hogy megjegyzései inkább csak kijelentések maradtak, mint alapos elemzés után levont következtetések, bár egy előszó keretei erre nem is biztosítanak megfelelő teret.

Elvitathatatlan azonban, hogy a felszabadulás előtti Magyarországon a Scsedrinről szóló legértékesebb írás Csopey László után Trócsányi Zoltáné.

Különös figyelemre szolgál még a magyar kommunista emigráció moszkvai folyóiratában, az *Új Hangban* közzétett megemlékezés az író halálának 50-ik évfordulója alkalmából Lányi Sarolta tollából.⁴² A szovjet kutatások alapján színesen és tömören jellemzi az író. Cikkének néhány vitatható pontja az akkor még nem megnyugtatóan tisztázott kérdésekből eredt. A folyóirat ízelítőül Szaltikov két meséjét is közölte, *Az idealista kárászt* és a *Mese arról, hogy hogyan tartott jól egy paraszt két generálist*. Lányi Sarolta fordításai szépek és visszaadják a politikai mesék mély értelmét.

Hazánk felszabadulása után Szaltikov-Scsedrin első és legjobb méltatói közé Lukács György tartozik. Felhívta a figyelmet az író egymás után megjelenő műveire. Ismertette *A Galavljov családot* és a *Meséket*, az *Egy város történetét* és a *Külföldönt*.⁴³

Lukács György tömören fogalmazta meg válaszáat a felszabadulás előtti Scsedrin-kutatóknak, akik Scsedrint pesszimistának tekintették: „Szaltikov-Scsedrint pesszimistának szokták mondani. Helytelenül. Mert az, hogy a maga korát a sötétség birodalmának látja, csak a forradalmár író józan tisztánlátása volt. Az, hogy ezt a sötétséget engesztelhetetlenül gyűlölte, hogy utolsó lehetéig harcolt ellene, a legvilágosabb bizonyítéka annak, tudta, látta és érezte, hogy a leszámolás órája ütni fog.”⁴⁴

Szaltikov-Scsedrin művei terjedésének kérdésével a felszabadulás után itt nem kívánunk részletesen foglalkozni; ez már külön tanulmány tárgya lenne, amelyben Scsedrin műveinek sorsát a többi orosz klasszikus kiadásával és elterjedésével együtt kell tárgyalnunk.

⁴¹ A Galavljov család. Keresztes, 1943. Bevezető tanulmány: Trócsányi Zoltán. 8.

⁴² Szaltikov-Scsedrin a nagy orosz satirikus. Új Hang. Moszkva 1939. 8. sz. 67.

⁴³ M. E. Szaltikov: A Galavljov család. Új Szó 1945. 106. sz. Szaltikov-Scsedrin: Egy város története — Külföldön. Szabad Nép 1951. okt. 24.

⁴⁴ Lukács György: Szaltikov-Scsedrin. Új Szó 1946. 160. sz.

A Shaw-drámák intellektuális szatírájának kibontakozása

EGRI PÉTER

I. közlemény

George Bernard Shaw, a modern angol dráma nagy szatirikus megújítója, a katolikus Írország egy előkelő eredetű protestáns családjának elszegényedett sarjaként, a XIX. századi viktoriánus korszak kellős közepén született 1865-ben, Dublinban. Bár a fiatalságának éveiben felnövekedő ír nemzeti mozgalom sem tette soha ír nacionalistává, és amikor 1904-ben a megújulási törekvések neves költője, Yeats darabot kért tőle az Ír Nemzeti Színház számára, úgy írta meg a *John Bull másik szigete* című drámát, hogy az íreket és az angolokat egyaránt elképesztette vele, mégis ír eredete szatirikus kívülállásának egyik összetevőjévé vált.

Apja, George Carr Shaw, papi családból származott iszákos tisztviselő, majd egy mind rosszabbul menő malomvállalat résztulajdonosa, később anti-alkoholista hírveréssel egészítette ki csekély jövedelmét. Az írónia mellett különös érzéke volt az öniróniához is: amikor cége tönkrement, s társai könyvekben törtek ki, ő egy sarokba vonult vissza kuncogni a felszámolás komor ünnepélyességén.¹ Vonásait a *Pygmalion* Alfred Doolittle-je őrzi.

Bernard anyja, Lucinda Elisabeth Gurly, egy vidéki nemes lánya, szerelem nélkül ment férjhez a nála tizenhat évvel idősebb nyugdíjashoz. Bernard tőle örökölte hideg büszkeségét, zenei tehetségét s bizonyos fokig a *Pygmalion* Mrs. Higginsének egyes tulajdonságait is. A családi életnek műveiben visszatérő ridegségét otthon tapasztalta először.²

Az iskolában félénk diák, a latint, az irodalmat, a történelmet és a bibliát jobban szereti, mint társait és tanárait. Tizenöt éves korában könyvelő lesz egy ingatlanügynökségen. Pontos munkája révén belepillanthat a nyomortanyák házbérvizsgálataiba. Életükkel valamennyire már nevelőnőjének kirándulásai megismertették. Ekkor még nem tudja, hogy könyvelés közben *A szerelem komédiájához* folytat előtanulmányokat. Tizenhat éves, amikor anyja otthagya apját, és követi Londonba zenetanárát, George Vandaleur Lee-t.

1876-ban, húszéves korában hagyja el Írországot, s költözik anyjához Londonba. 1879-ben tartja első beszédét, kap állást az Edison Telefontársaságnál, s írja meg első regényét, az *Éretleneket*. A második regény, a *Conolly úr házassága*, mely a Telefontársaságnál szerzett élményeket is feldolgozza, 1880-ban készül. A harmadik és a negyedik, a *Művészszerelem* és a *Cashel Byron mestersége* 1881-ben fogalmazódik meg. A regényből később *A csodálatos Bash-*

¹ *Margaret Shenfiled*: Bernard Shaw. A Pictorial Biography. London, Thames and Hudson 1962. 6.

² Vö.: *Benedek Marcell*: G. B. Shaw. Irodalomtörténeti Kiskönyvtár 23. Budapest, Gondolat 1963. 11.

ville címen színdarabot is ír Shaw — mert meg akarja akadályozni, hogy valamilyen amerikai szerző megelőzze — és pedig jambusokban — mert csak egy hét áll rendelkezésére, s úgy véli, prózában tovább tartana az átdolgozás. Az ötödik regényt, a *Trefusis* urat 1883-ban veti papírra. Shaw e Dickens hatását, a londoni társadalmi tapasztalatokat és a leendő drámaíró párbeszédteremtő szellemességét tükröztető öt prózai újjgyakorlatot a lelkiismeretes növendék beosztásával végzi. Naponta öt árkus papirost ír tele. Ha az ötödik lap a nap s a mondat közepén ér véget, csak másnap folytatja a munkát. Ha viszont csak este tud nekikezdeni, az ötödik lap aljáig virraszt.

A *Trefusis* úr már Shaw szocialista érdeklődésének nyomait is magán viseli. 1882 szeptemberében meghallgatja Henry George amerikai közgazdász előadását a föld államosításáról. Az előadás annyira megragadja, hogy nem sokkal utána már annak szellemében támadja a Demokratikus Szövetség politikáját. Azt a választ kapja, hogy aki nem olvasta Marx *Tőkéjét*, az nem szólhat a tárgyról. Shaw elmegy tehát a British Museum olvasótermébe és francia fordításban elolvassa a *Tőkét*. „Marx kinyilatkoztatás volt számomra”³ — írja róla. 1884-ben megalakul a Fábíánus Társaság, melyhez Shaw még ez évben csatlakozik, s melynek a szociológus Sidney és Beatrice Webb-bel együtt egyik legismertebb alakjává lesz. A Társaság nevét a római hadvezérről, Fabius Cunctatorról kapja, akinek harcmodorát a késlekedés, az ellenség kifárasztása jellemezte. Shaw a Társaság balszárnyán áll, szemléletében a klasszikus marxizmus forradalmi radikalizmusa és a fábíánizmus szociáldemokrata reformizmusa keveredik. E szemléletmód művészi jelentősége abban van, hogy megedzi Shaw intellektuális realizmusának kritikai jellegét, s fokozza az írónak tárgyával szembeni kívülrállását.

Hatása Shaw 1885-ben elkezdett *A szerelem komédiája* című első darabjától fogva egész gazdag drámaírói munkásságában eleven, és jelentős kritikai tevékenységében is számottevő. Shaw egyforma szellemességgel és lendülettel ír társadalmi, zenei, képzőművészeti és drámai kritikát. Wagnert, a prerafaelita festőket és Ibsent némileg a maga képére és hasonlatosságára formálva támadja a romantikus, viktoriánus ízlést, és vívja az új, shaw-i dráma szellemi szabadságharcát. A társadalmi haladásról való felfogását az ő szerkesztésében megjelent és két dolgozatát tartalmazó *Fábíánus* esszék (1887) őrzik; Ibsenről való gondolatait *Az ibsenizmus lényege* (1891) hirdeti, zenei nézeteit *A tőkéletos wagneriánus* (1898) testesíti meg.

Ekkorra már anyagilag független ember, s amikor 1898-ban feleségül vesz egy okos, művelt és energikus milliomosnőt, Charlotte Payne-Townshendet, intellektuális, nem pedig érdekházasságot köt.

Shaw szellemi és művészi fejlődésében 1914 és 1917 együtt húzza meg a legfontosabb korszakhatárt. A világháborút már kitörése előtt örülségnek tartja. 1912-ben javasolja, hogy Nagy-Britannia, Franciaország és Amerika kössön kölcsönös meg nem támadási és segélynyújtási szerződést. 1914-ben röpiratot ír *Okos szó a háborúról* címmel. Ebben kimondja, hogy a háború nem a nemzetek, hanem „a junkerek”, „a militaristák” és „a kapitalisták” érdekében folyik. Felveti a polgárháború s a forradalom gondolatát is. Mégis úgy látja, az adott helyzetben az egyetlen járható út a háború gyors befejezése. Röpirata országos vihart idéz a fejére.

³ Vö.: *Lutter Tibor*: G. B. Shaw. Budapest, Művelt Nép 1952. 42. *Alic West*: George Bernard Shaw. New York, International Publishers 1950. 23.

Az Októberi Szocialista Forradalom jelentőségét fokozatosan felismeri, határozottan szembeszegül az intervencióval, rokonszenvező kijelentéseket tesz a Szovjetunióról, ahova 1931-ben el is látogat. Későbbi nézeteit a *Szocializmusról, kapitalizmusról nőknek* (1928) és a *Politikai ábécé* (1943) című könyvében foglalja össze. Ez utóbbiban a fábiánus politika kudarcáról is ír. E történelmi és világnézeti változások Shaw szatirikus kívülmaradásának további tényezői.

A fasizmus előretörése és a második világháború előkészületei fokozott aktivitásra serkentik. Mint korábban a nietzscheánizmusnak, most a fasizmusnak is megtéveszti egy időre antikapitalista demagógiája. *Genf* című drámájában (1938) azonban megsemmisítő szatírával gúnyolja ki a fasiszta diktátorokat. 1941-ben, amikor a hitleri Németország megtámadja a Szovjetuniót, Shaw megjósolja a német fasizmus vereségét. 1950-ben hal meg, 94 éves korában.

Jelentős művészek életrajza mindig közvetítő az élet s annak művészi rajza, a kor és a mű közt. Így van ez Shaw esetében is

A Shaw-dráma születése. Illúzió és igazság, A szerelem komédiája (1885—1892)

Shaw intellektuális jellegű szatirikus drámaírói művészete *A szerelem komédiájában* születik. *A The World* című lap 1892-es évfolyamának december 14-i számában William Archer, a szerkesztő és drámaíró beszámol létrejöttének előtörténetéről. A múlt század nyolevanas éveinek közepén Shaw, aki ekkorra már öt kiadatlan regény kéziratát tartja íróasztalában, megkérdezi Archert, miért is nem ír drámát. Archer azt feleli, azért, mert csak cselekményt tud kitalálni, párbeszédek nem. Shaw viszont úgy érzi, párbeszéddel eredményesebben tudna megpróbálkozni, mint cselekménnyel. Elhatározzák, hogy együttműködnek. Archer hamarosan elkészül egy szokványos, fecsegő franciás vígjáték meséjével. *A Rajna kincse* — ez lett volna a darab címe — egy Rajna parti szálloda kertjében kezdődik. Három főszereplője van: egy szentimentális és egy komikus hősnő s egy ifjú hős, aki tévedésből az érzelgős lánynak tesz házassági ajánlatot, mivel azt hiszi, hogy ő a szegényeket szípolvyozó háziúr szegény unokahúga. Mikor azonban megtudja, hogy szerelmese a háziúr gazdag lánya, a szennyes kincset — képletesen szólva — a Rajnába veti. „Mindezt komoly képpel előadtam Mr. Shaw-nak” — emlékszik vissza Archer az esetre, aki később maga is az Ibsen és Shaw nevével fémjelzett modern drámái törekvések szószólója és előmozdítója lesz, „és ő nem kisebb komolysággal figyelt”. Egy idő múltán Shaw felkeresi Archert és így szól: „Már befejeztem darabunk első felvonását, és még nem jutottam el az ön cselekményéhez. Őszintén szólva, elfelejtettem. Nagyon kérem, mondja el még egyszer.” Archer elmondja. Később Shaw újra megjelenik. „Még csak a második felvonás elején tartok — panasolja —, és már elfogyasztottam az ön egész meséjét. Többre van szükségem, hogy tovább jussak.”⁴ Ez lett a vége kettejük drámaírói együttműködésének s a kezdete Shaw drámaírói pályájának. A harmadik felvonást két év múlva egyedül írja meg, a darab két este után megbukik.

Az Archer cselekményvázlata és a Shaw drámája közötti különbség egyszerre világít rá a bukás okára és Shaw új drámai törekvéseinek bontakozó jellegzetességeire. A franciásan könnyed hangvétel, melyet a gazdag és a sze-

⁴ Archibald Henderson: Bernard Shaw. Playboy and Prophet. 1932. 453.

gény lány összetévesztése bohókás játékosággal kísér, szatirikus komolyságnak ad helyet. A két — szentimentális, illetve komikus — hősnő helyére egyetlen céltudatos és önérzetes lány lép Blanche személyében. Blanche-ban már Shaw későbbi nőalakjainak energiája ébred: a határozatlan, bátortalan és szégyenlős Trench doktorral szemben mindvégig határozottan, gyakran provokatívan és olykor kezdeményezően viselkedik. A Rajna bűnös kincsét elutasító romantikus hős és a szegénységen gazdagodó háziúr ellentéte az évszázados múltú arisztokrácia (a telektulajdonos, előkelő Lady Roxdale, a legjobb körökben forgó unokaöcs, Trench doktor s a kifinomult modorú, képmutató gentleman, Cockane) és a közönséges, törtető, erőszakos újbурzsoázia (a nyomor-telep-tulajdonos Sartorius és az állami kártérítésre spekuláló, az üzletbe volt főnökét, Sartoriust is bevonó Lickcheese) különbségévé változik. S ezen a különbségen is átüt a jövedelemforrások és az érdekek modern kapitalista közössége. Míg Archer hőse elutasítja, Trench doktor elfogadja a kizsákmányoláson és spekuláción alapuló gazdagságot és Blanche kezét, hiszen Sartorius meggyőzi arról, hogy Lady Roxdale, Sartorius és Trench között a viszony a telektulajdonosé, a háztulajdonosé és a jelzáloghitelezőé. Trench doktor és Sartorius jövedelmének forrása egy. Trench Sartorius veje, Cockane pedig Lickcheese titkára lesz.

Sartoriusnak és Lickcheese-nek Trench és Cockane feletti győzelme a Hagenströmöknek a Buddenbrookok feletti győzelmére emlékeztet Thomas Mann *A Buddenbrook ház* című regényében. A közös mozzanat az erőszakos újbурzsoázia nemzetközi felülkerekedésében rejlik. A különbség pedig egyrészt abban, hogy *A szerelem komédiájában* az angol arisztokrácia és az újbурzsoázia, *A Buddenbrook házban* pedig a német klasszikus és az új, imperialista polgárság viszonyáról van szó, másrészt abban, hogy Shaw az arisztokrácia és az újbурzsoázia összefonódottságának s az újpolgárság túlsúlyának történelmi eredményét teszi szatirikus drámai hirtelenséggel, analitikus módszerrel tudatossá, Thomas Mann pedig a klasszikus polgárságnak az imperialista polgársággá való átalakulását mutatja be epikus szélességgel és fájdalmas iróniával. E történelmi helyzet általános tendenciájának s e tendencia különleges angol nemzeti arculatának Archer tervezetében nyoma sincs, Shaw viszont éppen ezt tekinti tipikus jelenségnek. „Az a felfogás — írja egyik lényegbevilágító paradoxonában —, hogy *A szerelem komédiájában* szereplő emberek rendellenesen gonoszak vagy gyűlöletesek, csak olyan közönségen uralkodhatott el, amelyben Sartorius a maga öntudatlan gazemberségével tökéletesen tipikus.”⁵

Az Archer tervezetétől való eltérés a szatirikus általánosítást az intellektualitás különleges erejével szolgálja. Ez viszont lehetetlenné teszi — állapítja meg Shaw a darab előszavában — mind a tragédia fenségét, mind a játékos komédia plasztikus szépségét. „Nem az én hibám, olvasó, hogy művészetem inkább az erkölcsi és szellemi eltévelyedés iránti érzékem kifejeződése, mint a szépérzékelem. Életem leginkább nagy modern városokban telt, ahol szépérzékelem éhezett, s ugyanakkor intellektusom torkig lakott olyan problémákkal, mint a szegénynegyvedeké e darabban, míg ijesztő módon odáig nem jutottam, hogy elég ízletesekké tettem őket ahhoz, hogy művészi esszéim tárgyaivá válhassanak.”⁶ De bármennyire találóan jellemzi is itt Shaw drámájának intellektualizmusát, túloz, amikor benne művészi esszét lát. A művészi ábrázolás-

⁵ Vö.: *Alic West* i. m. 51.

⁶ Uo. 53.

nak esszéisztikus fejtegetésekkel való helyettesítése megfigyelhető Joyce és Huxley műveinek nem egy részletében, de nem jellemző *A szerelem komédiájára*. Sartorius már az első felvonásban sejteti Cockane-nel a dráma szellemi mondanivalóját. „A jövedelem, uram, egy igen jelentős londoni ingatlan-tömeg béréből származik. Lady Roxdale is a főbb telektulajdonosok közé tartozik; Trench doktornak pedig, ha nem tévedek, az egész jövedelme e telkek jelzálogkamatából ered.” Ha az olvasó érdeklődése ezután mégis egyre növekszik, úgy ez nem elsősorban azért történik, mert a későbbiek során megismeri Sartorius ingatlantömegének természetét, hanem mindenekelőtt azért, mert — a szellemileg már átvilágított helyzet ismeretében — egyre inkább érdekli, hogyan viselkedik Trench e helyzetben.

Az a körülmény, hogy Trench doktor — Archer szinopszisának hősével ellentétben — beadja a derekát, anyagi és szerelmi boldogulását, valamint erkölcsi bukását egyszerre jelenti. Amennyiben anyagi és szerelmi boldogulásával egyértelmű, annyiban a komédia a megszokott vígjátékok happy ending-jével zárul: a hős szerelmes lesz, útjába bonyodalmak kerülnek, de végül ezek elhárulnak, övé lesz szerelme s a gazdag hozomány. Amennyiben viszont Shaw a „szerelmi házasság”-ot erkölcsi bukásnak ábrázolja, a happy ending morálisan semmissé válik. S végül: minthogy Trench doktor és Blanche egybekelése egyszerre képviseli mindkét mozzanatot, a könnyű vígjáték műfaja sajátosan shaw-ivá lesz: kívülről megtartja hagyományos formáját, de belülről ironikusan megsemmisül.

Az ibsenizmus shaw-i lényege. Warrenné mestersége (1893)

A shaw-i drámának *A szerelem komédiájában* megfigyelt jellegzetességei a Warrenné mesterségében továbbfejlődnek. A dráma középpontjában ezúttal is az a kérdés áll, hogyan viselkedik a hős, amikor felismeri környezetének alacsonyrendűségét, és rádöbben, hogy függetlenségének illúzióját jövedelmének tisztátalan eredete szétrombolja. A probléma Mrs. Warren és Vivie Warren viszonyának alakulásában mutatkozik meg a legvilágosabban.

E kapcsolatra kezdetben Warrenné fölényeskedő magatartása nyomja rá bélyegét. Ezt a magatartást a rendelkező anyának és a hálásan engedelmeskedő gyermeknek konvencionális eszménye alakítja. Warrennének azonban hamarosan észre kell vennie, hogy lánya önálló, felnőtt ember, s hogy a tényleges fölény Vivie oldalán van. Amikor Warrenné kétségbe vonja, hogy lányának külön életformája lehet, és emelt hangon, dühös méltósággal vágja Vivie arcába a kérdést: „Tudod, hogy kivel beszélsz, kisasszony?”, Vivie fejét könyvéből fel sem emelve felel: „Nem. Ki vagy te? Ki vagy te?” Amikor Warrenné védekezésül körülményeit okolja, amiért nem élhetett úgy, mint lánya, Vivie kereken kijelenti: „Én nem hiszek a körülményekben!” Ám mihelyt Warrenné részletesen ismerteti azokat a körülményeket, amelyek prostitúcióba és nyilvános házak nyitásába kergették, a fölény ismét és most már valóságosan az övé. Lánya olyan embert tisztel most benne, aki megértette a kapitalizmus törvényeit, aki a szokványos házasságok tisztaságában is felismerte és felmutatja a prostitúciót, s akinek volt bátorsága szakítani a konvenciókkal.

Ám anyának és lányának hintajátéka még egyszer, negyedszer is, és ezúttal véglegesen elbillen. Amikor Vivie megtudja, hogy anyja nyilvános házait mindvégig, tehát még akkor is fenntartotta, amikor már erre körülményei nem kényszerítették, végérvényesen szakít vele. Nemcsak azért, mert

erkölcsi puritanizmusa nem tudja elviselni a „kapitalista kerítő” életformáját, hanem azért is, mert anyját végső soron konvencionális nőnek ismeri fel, aki megalázza magát, hogy lányát henye, dologtalan, értéktelen úrinővé tehesse. S ha Sir George Crofts — Sartorius szellemi rokona, a modern kapitalista erőszakos és közönséges típusa, aki maga már nem piszkolja be kezét a szennyes munkával, hanem csak az osztalékot vágja zsebre — úgy akarja Vivie-t magához kötni, hogy sok pénzt, korai özvegyiséget ígér neki és felvilágosítja: neveltetésének költségeit ő fedezte, Vivie azonnal visszautasítja, Londonba utazik és betársul Honoria Fraser irodájába, hogy a saját erejéből, aszkétikus munkával, romantikus illúzióktól mentesen maga tartsa el magát.

Ilyenformán Vivie Warren a világirodalom nagy lázadóinak sorába lép, s köztük is a nők: Szophoklész Antigonéjának és Elektrájának, Osztrovszkij Katyerinájának, Tolsztoj Karenina Annájának és Ibsen Nórájának szabadságharcát vívja tovább. Közülük is Nórához áll a legközelebb, akinek alakjában Shaw a modern polgári konvenciókkal való szakítás drámai példaképét látja. Amit Nóra ironikusan tragikus konfliktus árán tesz meg, azt Vivie sötéten színezett szatirikus összeütközés és megrázkódtatás során határozottabban és gyakorlatiasabban viszi véghez. Nemcsak kitépi magát a hazugnak felismert családi viszonyokból, hanem kézzel fogható elképzelése is van arról, mihez kezd. Hogy ez a terve mennyire megvalósítható, és milyen újabb emberi ellentmondások rejtegetője, az tárgya lehet egy újabb drámának, de közömbös a *Warrenné mestersége* szempontjából. Vivie kitörése Shaw külső álláspontjának drámai kifejeződése. Ez teszi lehetővé, hogy a kritikai magatartás általános érvényű volta ne terelje az írói magatartást a dekadencia vizeire.

Legközvetlenebb szálakkal Vivie természetesen Shaw korábbi drámai alakjaihoz, Blanche-hoz és Trench doktorhoz kapcsolódik. Blanche is a kandalló rácsára hajítja felháborodásában azt a parlamenti jelentést, amely apja nyomor-házairól szól. Trench is elutasítja először Blanche pénzét. De ami Blanche magatartásában csak futó epizód, a Trench doktorében pedig ingatag önáltatás és összeomló idealizmus volt, azt Vivie végső következményéig viszi, kiteljesíti.

A *Warrenné mesterségében* tovább gazdagodnak Shaw intellektuális szatírájának művészi eszközei. Shaw igazi szatirikus éleslátással tudja egy-egy alakjának ellentétes tulajdonságait logikai ellentmondás formájában egymással szembeállítani és ésszerűtlenségként kinevettetni. Amikor Warrenné megcsókolja Frankot, majd biztosítja, hogy ez csak anyai csók volt, s Vivie-hez küldi udvarolni, akkor mintegy mesterségét folytatja. Amikor Frank megnyugtatta, hogy már megtörtént, amire kérte, Warrenné a középosztálybeli tisztas anyja felháborodásával csattan fel: „nem tűröm, hogy mindenféle taknyos csibészek legyeskedjenek az én kislányom körül.”

Shaw a hagyományos vígjáték tradicionális eszközét, a helyzetkomikumot is a jellemek szatirikusan éles, intellektuálisan szűrös fényű átvilágításának szolgálatába állítja. Ez történik akkor is, amikor Warrenné társasága tagjaival a konyhában ebédel, Vivie és Frank a szomszéd szobában ellenőrzés nélkül egyedül szeretne maradni, de Warrenné az előrelátó anyja erőszakos gondosságával úgy rendelkezik, hogy a konyhának a szobába szolgáló ajtaja nyitva maradjon. Frank azonnal beleegyezik, kinyitja a villa ajtaját is, megvárja, míg Warrenné sopánkodni kezd a huzat miatt s maga csukatja be a konyhaajtót. Ezt példázza az első felvonás zárójelenete is, melyben a nagyképűen méltóságteljes Gardner tiszteletest fia a maga könnyedén cinikus szókimondá-

sával porig alázza. A tiszteletes sértett komolysággal távozni készül, s ekkor Frank Vivie kérésére visszahívja, Warrenné pedig régi kapcsolatukra visszaemlékezve felismeri: „Uramisten, hiszen ez Sam Gardner, csak pap lett belőle!”

Az intellektuális ironia követelményei szerint alakul helyzet és párbeszéd viszonya is. A paplakba ellátogató Warrennének Frank gyilkos ironiával bókol: „Borzasztóan örülök, hogy eljött, Mrs. Warren! Ez a békés, öreg paplak csuda jól illik magához.” Ez az üdvözlés az egész helyzet tettetetten udvarias, szellemes kigúnyolása. Az örömet eleve nevetségessé teszi az a körülmény, hogy Warrenné Frank apja előző éjjel, Crofts-szal duhajkodva, részegségében hívta meg. Másnapi józanságában kétségbeesve veszi tudomásul, hogy felesége a városba menekült, és Warrenné már meg is érkezett. Frank köszöntésében a „borzasztóan örülök” és a „csuda jól” erre utal csúfondárosan. A „békés, öreg” a hányatott életű hölgy viharvertségét, illetve korát veszi célba, a „paplak” felelegetése pedig egyszerre idézi fel Warrenné nyilvánosházakban eltöltött életének ellentétet, valamint Warrenné és Gardner tiszteletes egykori kapcsolatának rokonértelmű képzetét. S mindezt két rövid, kívülről nézve konvencionálisan udvarias mondatban. Helyzet és párbeszéd viszonyát tehát az jellemzi itt, hogy nem a párbeszéd osztódik szét a helyzetben, hanem a helyzet szellemi lényege kap szatirikus összegeztetést a párbeszédben.

Shaw szatirikus szemléletének intellektuális volta a testiségben rejlő komikai lehetőségeknek puritánul mértéktartó mérlegelésében is kifejeződik. Míg a hagyományos és a divatos vígjáték a legkülönbözőbb témákat is úgy igyekezett feldolgozni, hogy bennük a sikamlós, két-, sőt egyértelmű tréfáknak minél nagyobb tömege biztosítsa a kasszasikert, addig Shaw szatirikus komédiája a Warrenné mesterségében még a nyilvánosházak és a prostitúció problémáját is teljes erkölcsi komolysággal és sodró lendületű intellektuális szenvedéllyel tárgyalja. S ha a régi típusú vígjáték kedvelt bohózati fogását, a testi méreteket eltúlzását alkalmazza, a testi utalás is a szellemi fölény kifejezésére való. Így Frank fenyegetésében: „Crofts: tizenöt patron van a tölténytárban; és ha ilyen távolságról ekkora célpontot állítanak eléem, mesterlövész vagyok.”

Shaw ironikus szellemessége oly bőven patakzik, hogy olykor olyan figuráknak is jut belőle, akiknek nem kellene. Amikor Crofts támadóan azt mondja Praednek, hogy nem öregebb nála, s Praed azt feleli, hogy Crofts öregnek, ő viszont kisfiúnak született, aki soha életében nem tudta, milyen az, ha felnőttnek érzi magát az ember, akkor Shaw olyan kijelentést tulajdonít a szelíd lelkű műépítésznek, amely csak Shaw szájából hangzanék meggyőzően, a Praedéből nem.

Belső formabontás. Candida (1894)

A *Candida*-ban Shaw sajátos módon alakítja tovább korábbi drámái problematikáját. A durva, nyereszkes és gátlástalanul könyöklő tőkést, Sartorius és Crofts életformájának rokonát itt Burgess ruhagyáros képviseli. Az idealista reformer, Trench doktor és Vivie Warren ügyének folytatója, a keresztényszocialista Morell lelkész alakjában tűnik fel. A polgári hétköznapi prózájával szembeni arisztokratikusan ünnepélyes emelkedettséget Cockane és Praed után Marchbanks, egy arisztokrata család költő-sarja testesíti meg. A romantikus illúziókat szétfoszlató valóságérzéknek, mely az eddigi Shaw műveknek is általános iránya volt, itt főként *Candida* a hordozója. A darab cselekménye

során Burgess közönségesnek bizonyul, és sikert arat, Morellről kiderül, hogy prédikációival nem fordítja meg a világ folyását, és magabiztossága a családi életben is veszélyeztetett, Marchbanks pillangókergető vágyvilága Candida józanságán összeomlik. Amikor Candida férje és csábítója közül a férjének adja magát, mindkét idealista illúzionizmusa röntgenképszerű szatirikus átvilágítást kap. Morellé azért, mert Candida őt gyengesége miatt választja, Marchbanksé azért, mert az asszony nem őt választja. Ez a fajta szerelmi háromszögezés a hagyományos és divatos vígjáték külső, formális fenntartását és ironikus, belső felbontását paradox szellemességgel valósítja meg. A megoldás keménységét egyetlen mozzanat enyhíti és teszi problematikussá — igaz, csak az utolsó színi utasításban. Marchbanks távozása után Morell és Candida megöleli egymást, „De a költő szívének titkát nem ismerik”.

Szellem és szenvedély. Sosem lehet tudni (1895)

Shaw újfajta vígjátékának gondolati jellege különös fénytörésben mutatkozik meg a *Sosem lehet tudni* könnyed játékossággal bemutatott szerelmi szenvedélyének rajzában. A darab középpontjában annak története áll, hogyan hódítja meg dr. Valentine, a pénztelen fogorvos a férfiasan önálló szellemben nevelt, hidegen éles eszű és a szerelmi szenvedélyben undorító érzélgősséget látó, jómódú Glóriát. A mellékelemek is arról szólnak, hogyan veszi le a lábáról a családjától durva indulatossága miatt távol élni kényszerült s a választársadalmi okokból kényelmetlennek érző hajógyárost, Cramptont gyerekeinek, a pergő nyelvű, kíváncsiskodó, szeleburdi Dollynak, és Philnek, az utolsó felvonás colombinájának és harlekinjének fiatalos szertelenséggel és bájos szemtelenséggel áradó életereje.

Ezért azt várhatnánk, Shaw intellektualizmusa e század végi commedia dell'arte-ban megtörik. Erről azonban szó sincs. Először is: Glória szabódása szakadatlanul logikai ellentmondásként jelentkezik. Másodszor: feszülő és felizzó szerelmi szenvedélye hideg és kemény ítéletével összekocanva intellektuális szikrákat vet. Harmadszor: maga a szerelem mint orozva előtörő ésszerűtlenség, schopenhaueri akarát jelentkezik, melynek ereje Valentine *érveiben*, Bohun jogtanácsos *előrelátásában* és Glória *felismeréseiben* megfellebbezhetetlen intellektuális fölényvel bizonyítja be minden ellenállás ésszerűtlenségét, hiszen: sosem lehet tudni.

Három történelmi dráma. A sors embere (1895)

1895 és 1898 között Shaw három történelmi drámát ír. Elsőnek *A sors embere* című egyfelvonásos tréfát fejezi be 1895-ben. A darab 1796-ban játszódik, s a huszonhét éves Bonaparte Napóleon fölényesen szellemes és bölcsen fesztelen alakjában a francia császárt és a shaw-i Caesart előlegezi.

A shaw-i paradoxon. Az ördög cimborája (1896)

A következő történelmi dráma, *Az ördög cimborája* az amerikai függetlenségi háború egyik 1777-es epizódját dolgozza fel. Shaw szatirikus szemléletmódjának fejlődése szempontjából különösen a paradoxon jelentőségének meg-növekedése tekintetében figyelemre méltó. Shaw úgy leplezi le a lélektelenné merevedett, Dickens *Kis Dorritjában* és *Nagy várakozásokjában* is kigúnyolt

puritanizmus amerikai változatát, s úgy mutatja meg az angol gyarmati uralom alól felszabaduló amerikaiak győztes szabadságharcát, hogy a paradoxont, mely eddig inkább stíluselem volt, a dráma jellemábrázolásában és cselekményében is jelentős szerephez juttatja. *A szerelem komédiájában* és a *W'arrené mesterségében* Trench és Vivie jövedelmének szennyes forrása a szatirikusan groteszk leleplezés eszköze, de általában nem ölti a paradoxon formáját. *Az ördög cimborája*, mint Shaw annyi más későbbi műve is, már nem paradoxonokat tartalmazó, hanem paradox dráma. Kifejezésre jut ez bevezetőjében, címében, jellemeiben és cselekményében egyaránt.

A *Három darab puritánok számára* című, *Az ördög cimboráját*, a *Caesar és Kleopátrát* és a *Brassbound kapitány megtérését* tartalmazó kötet 1900-ban készült előszavában Shaw ezt írja: „mivel az ember önmagáról való szellemi elképzelése a róla szóló könyvek leírásaiból ered, az emberiség képének állhatalos irodalmi eltorzítását végül elfogadjuk és eszerint cselekszünk. Ha minden tükör orrunkat még egyszer olyan nagynak mutatná, mint amilyen a valóságban, abban a hitben élnénk és halnánk meg, hogy mindnyájan paprikajancsik voltunk, és az igaz tükröt gúnyosan elhajítanánk, mint valami bolond, örült vagy tréfacsináló művét. Sőt, azt hiszem, a lamarecki alkalmazkodásnak megfelelően, a megcsodált méretre nagyobbítanánk meg orrunkat; mert megfigyeltem, hogy amikor egy bizonyos arcvonás megjelenik a festészetben, és csodálatosan szépek tartják, tüstént általánossá válik a természetben; s ilyenformán egy bizonyos nemzedék képtárainak Beatricéi és Francescái, akikhez kisebb költők Az Én Asszonyomhoz címen írnak verseket, mint a következő nemzedék szobalányai és pincérnői kelnek életre.”⁷

Ebben az idézetben keletkezése pillanatában figyelhetjük meg, honnan ered, hogyan sistereg elő, milyen természetű és hányféle típusú a shaw-i paradoxon. Shaw első mondatában valóságos ellentmondásból indul ki: a romantikus idealisták meghamisítják a valóságot, s illúziójukat az olvasóközönség igazságnak tartja, maga is átveszi. Shaw itt s más hasonló írásaiban az angol történelem egyik leglényegesebb ellentmondásának sajátosan huszadik századi formájára mutat rá. A XVII. századi polgári forradalom lezajlása óta, melyben a köztársaságpárti puritán polgárság és a királpárti feudális arisztokrácia még nyíltan megütközött, az angol történelem szembeszökő kompromisszumok sora. A hagyományos angol történetírás konzervatív irányú Cromwell nagy forradalmát Nagy Lázadásnak, az uralkodó osztályok 1688-as megegyezését Dicsőséges Forradalomnak tekinti. E „Dicsőséges Forradalom” — amint azt Engels kimutatta — sem dicsőséges, sem forradalom nem volt, igazában kompromisszumot jelentett. Ettől kezdve a polgárság fejlődése a feudális arisztokráciával való osztályszövetség arisztokratikusan konzervatív, rojalista keretei között folyt. A XVIII. század eredeti tőkefelhalmozódás, a XVIII. század második és a XIX. század első felének ipari forradalma, a XIX. század roppant arányú kapitalista fellendülése, a gyarmat világbirodalom kiépülése, az imperializmus korszakába való minőségileg újat hozó átlépés, a munkásmozgalom jelentkezése és elpolgáriasodásának irányzata, az ipari vezető szerep elvesztése, a gyarmatbirodalom széthullása a hagyományosan konzervatív kereteket roppant erővel feszegette és bomlasztotta, de nem törte szét. Az angol történelmi fejlődésnek ez a nemzeti jellegzetessége

⁷ *Bernard Shaw: Three Plays for Puritans: The Devil's Disciple, Caesar and Cleopatra, Captain Brassbound's Conversion.* London, Archibald Constable and Co. Ltd. 1906. XVIII.

az élet és a kultúra minden területén megfigyelhető. Walter Scott történelmi regényei az egész angol történelmet az üdvös kompromisszumok sorozatának tekintik. Az angol irodalom erős komikai ága Swifttől Fieldingen, Dickens és Thackeray-n át Shaw-ig — korszakonként, világnézetenként és egyéniségenként más-más módon és intenzitással — abból a szembenállásból táplálkozik, amely a dicsőséges forradalom és a nagy kompromisszum koncepciója, valamint a kompromisszum történelmi vonulatának belső ellentmondásai között húzódik.⁸ Gyakran (például az ír Swift, Wilde és Shaw esetében) az eredet nemzeti kívülállása is hozzásegítette a művészt a szatíra számára szükséges kritikai távolság kialakulásához.

Am Shaw, ha részese is e kritikai-komikai vonalnak, kései, XIX. század végi és XX. századi képviselője. Ő nem az eszményeken méri a gyakorlatot, hanem a gyakorlaton az eszményeket, nemcsak az imperializmus kori valóság ellentmondásait sarkítja különleges erővel, hanem az idejét múlta, érvényességét, történelmi jogosultságát elvesztett hagyományos eszmék illúziórikus voltát is bemutatja. Ebben különbözik még eszményképétől, Ibsentől is. Shaw határozottan felmondja a kompromisszumot, szatirikus radikalizmusa csak a Swiftéhez fogható, ha — a szocializmus elvont távlata miatt — kevésbé komor is. A kompromisszum belső ellentmondásait éppúgy feltárja, mint azokat az anakronisztikus, romantikus illúziókat, amelyek a valóságot igyekeznek megszépíteni.

Az előszóból való idézet második mondata a kiindulásnak vett valódi ellentmondást a szatirikus lehetőség fényébe emeli („Ha . . .”), a látszólagos képtelenség formájában paradoxonná tömöríti (orrunk feleakkora, mint amekkorának látszik), és természetét azonnal meg is magyarázza: Shaw az, aki igaz tükröt tart olvasóinak, s ha amit benne látnak, képtelenségnek tartják, ez csak annak jele, hogy a hamis tükrök látszatához szoktak. De a látszólagos képtelenség a paradoxonnak nem egyetlen, hanem csak egyik típusa. Amikor a megbotránkozott olvasók Shaw igaz tükrét gúnyosan elhajítják, tehát a jó tükröt rossznak tartják, már nem látszólagos, hanem valóságos képtelenségbe esnek. A valóságos képtelenség valóságos orgiát ül az idézet harmadik, ugyancsak paradox mondatában, melyben a félrevezetett olvasók a „megcsodált méretre” növesztik orrukat, jóllehet a megcsodált méret mindig kétszerese a tényleges hosszúnak. E paradoxon indoka egy másik, ugyancsak valóságos képtelenséget megfogalmazó paradoxon, mely Wilde híres paradoxonjára emlékeztet: nem a művészet utánozza a természetet, hanem a természet a művészetet.

Természetesen nem bármiféle képtelenség paradox. A paradoxon mindig valamilyen logikai ellentétet sűrít: *az, ami egyik vonatkozásban képtelenség, a másik összefüggésben indokolt, vagy annak tűnik.* Látszat és valóság hirtelen elbillenő mérlegjátéka teszi a paradoxon képtelenségét valóságossá, illetve látszólagossá. Mennél súlyosabban esik latba a látszat, annál valóságosabb a paradox képtelenség, s mennél nagyobb súlya van a valóságnak, annál látszólagosabb a paradox lehetetlenség. A paradoxon szerkezetét ez a közvetlenül éles logikai ellentmondás határozza meg. A paradoxon úgy viszonylik az egyszerű ellentéthez, mint a metafora a kifejezett hasonlathoz. A paradoxon rövidített ellentmondás. Különleges sűrítettsége teszi érthetővé, miért éppen a század-

⁸ Vö.: *Mészáros István: Szatíra és valóság. Adalékok a szatíra elméletéhez.* Budapest, Szépirodalmi 1955. 160—1.

végen, a századfordulón és a századelő idején, a fentebb jelzett ellentmondások kiéleződésének időszakában hódított tért — más-más jelleggel — Wilde, Chesterton és Shaw műveiben. Almási István *A modern dráma útjain* című könyvének Shaw fejezetében joggal keresi e művészi paradoxonok magyarázatát a korszak társadalmi ellentmondásainak szerkezetében.⁹

Az *ördög cimborájának* nemcsak előszava, hanem címe is paradox. Richard Dudgeon a Dudgeon család emberileg legértékesebb tagja. Megvédelmezi a puritán Dudgeonnétól s ismerőseitől lenézett törvénytelen lányt, Esztert, természetes emberséggel veszi semmibe családjá feszes dogmáit, neveti ki képmutatásukat, áldozná fel életét Anderson lelkészért, póztalan hősiességgel vallja magát az angol hadbírótság előtt szabadságharcos amerikainak. Mivel azonban családjá minden gonoszságot az isten és a vallás nevében követ el, Richard csak az ördög cimboraságát vállalhatja.

Paradox a jellemábrázolás s a jellemeknek szabad mozgásteret adó cselekmény is. Az ördög cimborája hőssé és kis híján mártírrá válik, Anderson tiszteletes pedig, „a béke jámbor apostola”, kitűnő szervezőnek és katonának bizonyul, s a springtowni felkelők kapitánya lesz.

A paradoxonnak a dráma ábrázolásmódjába való ily mértékű beszívódása a komédiában megtalálható számos hagyományos mozzanatot is intellektuálisan átszínezi. A hagyományos, részben bohózzati, részben melodramai mozzanatokot maga Shaw sorolja fel a bevezetőben. A végrendelet felolvasása, a védelmezőre találó elnyomott árva, a letartóztatás, a hősies áldozat, a haditörvényszék, az akasztófa, az utolsó pillanatban történő megmenekülés — hozzátehetjük: a ruhacsere — s általában az események, a cselekmény, a szerkezet, a technika: szemében mindmegannyi „régí divatú” elem. Szerinte az eredetiség a dráma felfogásában van, mely a kegyes közhelyek ellen Prométheusz, a wagneri Siegfried, Blake és Nietzsche szellemében, a kor követelményei szerint kidolgozott „ördögi etika” nevében támad.¹⁰

Eszmei tartalomnak és művészi megvalósulásnak ez a merev elméleti szembenállása magában a drámában feloldódik. A ruha- és szerepcsere paradox módon az ördög cimborájának és a tiszteletesnek lelki-szellemi tulajdonság-cseréjévé fejlődik, a véletlen mindegyik vállára a hozzá jobban illő ruhát teríti, s ezzel eddig rejtett lelki-szellemi tulajdonságait kiemeli. Ugyanakkor alkalmat ad Richard reálisan ésszerű gondolkodásmódjának megnyilatkozására is: ha felfedi kilétét, magát nem mentheti meg, és a tiszteletest is veszélybe sodorja.

A befejezés kiélezett véletlene, az utolsó pillanatban megérkező felmentés is egyfajta történelmi szükségszerűség ésszerű megnyilatkozási formája. Az angolok s hűségesen gyáva amerikai alattvalóik is, mint Dudgeonné, a szabadságharcot egyszerű lázadásnak, múltó epizódnak tartják. Richard és a tiszteletes tudja, hogy győzelemre hivatott, igaz ügyről van szó. Shaw-nak mint az utókor drámaírójának valamilyen módon ábrázolnia kell az ügy tényleges történelmi kimenetelét. Történelmi értelemben szükségszerű, hogy Richard (és Anderson) orcátlan lázadóból a függetlenségi harc hősévé minősüljön át. A dráma befejezésében épp a lázadás és a győztes szabadságharc közti szükségszerű különbség, valamint a győzelem történelmi tudatának fölénye jut intel-

⁹ Vö.: Almási István: *A modern dráma útjain*. Az újabb drámatörténet és a shakespeare-i hagyományok. Budapest, Gondolat 1961. 169.

¹⁰ Bernard Shaw: *Three Plays for Puritans*, i. m. XXII--XXVII.

lektuálisan és kiélezett formában kifejezésre. S hogy ez ilyen, a valószínűtlenségig kiélezett helyzetben következik be, az csak annak jele, hogy Shaw a hagyományos drámaírói eszközöket éppúgy ironizálja, mint a hagyományos gondolkodásmódot.

Szatír-játék Shakespeare-hez. A nietzscheánus felsőbbrendű ember mint shaw-i történelmi hős. Caesar és Kleopátra (1898)

Shaw *Caesar és Kleopátrája* Shakespeare *Antoniuss és Kleopátrájának*, valamint *Julius Caesarának* satirikus ellendarabja. A párhuzam szándékos. A darab *Jobb, mint Shakespeare?* című bevezetőjében Shaw félreérthetetlenül kijelenti: „Azt fogják mondani, hogy ezeket a megjegyzéseket csak úgy lehet magyarázni, hogy az én Caesaromat úgy nyújtom át a közönségnek, mint a Shakespeare-ének javított változatát. S valóban, pontosan ez a céljuk.” Shaw Shakespeare-kritikájában két történelmi korszak kétféle drámatípusának elvei ütköznek meg. Ha Shakespeare tragédiaként dolgozza fel a témát, Shaw komédiát formál belőle. Számára a valóságtól való kritikai távolság, intellektuális elkülönültség már történelmi adottság. A világ ellentmondásainak reneszánsz teljességű átélése ezért lehetetlen. Ha Shakespeare-nél megleli, pusztító szenvedélyességét tévesen pesszimista romantikának tekinti, s elveti. Ha Shakespeare Antoniusa a történelmi szükségszerűséget (a triumvirátus korának a rózsák háborújával analóg anarchiáját) átéli és magatartásával képviseli, Shaw Caesarja megérti és szolgálatába állítja. Ha Shakespeare Antoniusa Kleopátra szerelméért feláldozza az állam békéjét, katonáit, s miután Kleopátra hajóhada cserbenhagyja, önmagát is, Shaw Caesarja, amikor a szicíliai Apollodorus közvetlenül az egyiptomiak támadása előtt egy ladikon drága szőnyegbe csavar-tan elhossa neki Alexandriából Fárosz szigetére Kleopátrát, ezt mondja: „Kleopátra: mikor az a trombita megszólal, mindnyájan két kézre fogjuk az életünket, és a halál arcába dobjuk. A katonáim belém vetették bizalmukat: és egyetlenegy sincsen közülük, akinek a keze ne volna előttem szentebb, mint a te fejed.” A felvonás a lehetséges tragikus nagyjelenet romantika-ellenesen kihegyezett paródiájaként végződik. Az egyiptomi sereg a világítótoronyban levő Caesar és a római katonák közé ékelődik. Apollodorus a tengerbe veti magát, hogy a római gályákról csónakot hozzon Caesar elmenekítésére, Caesar is a tengerbe ugrik, s hadsegédje, Rufió, mielőtt maga is beugranék, a visongató, úszni sem tudó Kleopátrát a tengerbe hajítja. Caesar elkapja, és szerencsésen eléri a mentőcsónakot.

E jelenet éppen parodisztikus kihegyeztettségében rombolja a shakespeare-i formát, szolgálja a shaw-i satirikus koncepciót, s nyújtja gyakorlati cáfolatát az előző helyenként kissé merev elméleti szembeállításának, mely szerint „A filozófia, az életről való felfogás az, ami változik, nem a drámaíró mestersége . . . Történeteim a régi történetek, jellemeim az ismerős harlekin és colombia, a bohóc és pantalone (figyeljék meg a harlekin ugrását a Caesar és Kleopátra harmadik felvonásában)”¹¹

A kulturális hagyományhoz való viszony a *Caesar és Kleopátrában* nyíltan, méghozzá nyíltan paradox formában is felvetődik. Amikor Caesart hidden hagyja az alexandriai könyvtár égésének híre, az emberiség történetét

¹¹ Uo. XXXII, XXXVI.

szégyenletesnek, múltját eltörölni valónak, feljegyzéseit hazugságnak mondja, képtelen állításaiból szinte avantgardista lendület csap ki. De ez a mereven szatirikus történelemellenesség hamarosan a történelmi pillanat szellemesen bölcs megértésévé enyhül: mivel Caesar nem ad segítséget az oltáshoz, az egyiptomi sereg egyedül kénytelen megfékezni a tüzet, s ezalatt Caesar kisebbségben levő csapata egérutat nyer Fárosz szigetére.

Caesar emberfeletti, hideg bölcsességében Nietzsche „felsőbbrendű ember”-ének mítosza is munkál. Az a szembeállítás, amelyet Nietzsche az ember és a felsőbbrendű ember között tesz, szembeötlően ráillik Ftatatitára, némileg Kleopátrára s Rufióra — illetve Caesarra: „Az ember: szörnyeteg és felsőbbrendű állat, a felsőbbrendű ember: embertelen és emberfölötti ember.” Részben Schopenhauer, részben Nietzsche hatására ismerhetünk Shaw-nak a darabhoz csatolt jegyzetében is, melyben drámája anakronizmusait (például Britannus alakjának túlzott modernségét) a történelmi fejlődés tagadásával mentegeti.

Nietzsche vonzóereje Shaw számára a kapitalizmus kritikájában állt. Shaw maga is kemény kritikusa volt a kapitalizmus liberális demokráciájában kiütköző ellentmondásoknak. Kettejük antikapitalizmusának rokonsága tette, hogy a tevékenysége egészét tekintve baloldali Shaw egy ideig a jobboldali Nietzsche büvkörébe került. A *Három darab puritánok számára* című kötet bevezetőjében Shaw a bismarcki erély és az éleslátású gondolkodó párosulása mellett s a demokráciával összekapcsolt romantika ellen foglal állást. A kötetben szereplő *Caesar és Kleopátrában* a gondolat történelmi köntösben megismétlődik, de már kétirányú fejlődés lehetőségére nyit ablakot: „Caesar: Lucius, hidd el nekem: Caesar nem caesariánus. Ha Róma igazi köztársaság volna, Caesar volna az első köztársaságparti.”

A paradoxon általánossá válása. A felsőbbrendű ember mint meghatározott anarchista. Ember és felsőbbrendű ember (1901–1903)

Az *Ember és felsőbbrendű ember (komédia és filozófia)* már címében és alcímében is Nietzsche filozófiájára utal. Benne a paradoxon — mint Nietzsche filozófiájában is — uralomra jut. Nem egyszerű stíluseselem már, mint Shaw első drámáiban volt, nem is csak a jellemábrázolás és a cselekmény befolyásolója, mint *Az ördög cimborájában*, hanem a drámai ábrázolásmód egészében ható (még számos későbbi drámában is érvényesülő) alapelv. Megnövekedett jelentősége jól megfigyelhető, ha az *Ember és felsőbbrendű embert* a *Sosem lehet tudnival egybevetjük*.

A hideg észlényre a nemiségben leselkedő misztifikált Életerő már Glóriát is tudatos ellenszegülése ellenére adta férjül Valentine doktorhoz. Tanner John azonban egész életét a konvenciók elleni elmélkedésre és szónoklásra rendezte be, s ha mégis álmában a romantikus közhelyek és a konvencionális életélvezet poklában találja magát, még hozzá — sorsának fenyegető intelmeként — a hagyományosan nőcsábász Don Juan alakjában, míg végül a szemérmesen illedelmes tartózkodást nyílt kezdeményezésre cserélő Annának áldozatul esik, úgy története a kielezett paradoxonok szatirikus gyűjtőpontja. Whitefieldné, aki lányát rosszindulatból adja férjhez; Ricky Ticky Tavy, aki számára az Annáról való lemondás boldogtalansága az Annát imádó örök boldogság biztosításának feltétele; Violet, aki rejtélyes férjhezmenésével egyszerűen téveszti meg a megbotránkozó Ramsdent s a felujjongó Tannert;

Mendoza, a rablóvezér, aki szentimentális verseket ír egyik áldozata hűgához, Straker Lujzához, s akit senki sem akar meghallgatni; Malone, a finnyás amerikai milliomos bútorgyáros, aki véletlenül Mendoza civakodó anarchistákból és izgága szociáldemokratákból álló rablóbandájának főreszvényese lesz; Hektor, akinek apjával szembeni felháborodását a gazdagság elvesztésének kilátása hamar lehűti; a konvencionális boldogság pokla, ahonnet Tanner a mennybe menekül, s az ösztövé igazságtisztelet mennyországa, melynek uralma elől a Ramsden vonásait viselő kőszobor a pokolba keredzkezik: mindez a paradoxonok légióival egészíti ki Tanner John házasságának paradox históriáját. Ehhez járul még a párbeszédek stílusának, a bevezetőnek és a függeléknek paradoxon-zuhataga. Ez utóbbi „A forradalmár kézikönyvé”-t foglalja magába, s olyan nietzscheánus paradoxonokat tartalmaz, amelyek azt bizonyítják, hogy Shaw a darab megírásakor még nem talált rá arra az „igazi köztársaság”-ra, amely Caesart köztársaságpártivá tenné. „A demokrácia — írja benne Tanner John — a korrupt kevesektől való kinevezést a hozzá nem értő sokaktól való választással helyettesítette.”

Nietzsche hatása még a pokolban is megnyilvánul, sőt a mennyországig is elhat. Miután Nietzsche, „az életerő megszállottja” összeveszett Wagnerrel (vagyis, amikor Nietzsche jobboldali fejlődésének reakciós radikalizmusa révén még Wagnerrel, Bismarckkal és Schopenhauerral is szembekerült), Nietzsche felrohant a mennybe, míg Wagner lenn maradt a pokolban.

A pokol hosszan részletezett filozófiai álmolátása érdekes párhuzamban van Thomas Mann *Doktor Faustus* című regényének ördög-víziójával. A pokol a regény zeneszerző hőse, a persziflázshoz erősen vonzó s a nietzschei elveket művészetében megvalósító Leverkühn számára is a romantikus banalitás világa. Leverkühn műveiben sajátos paradoxon figyelhető meg, melyet Thomas Mann többször is kiemel. A harmónia a köznapit, a diszharmónia a szellemit, az igazat, az emelkedetten komolyat fejezi ki. Ez a megosztás Shaw poklának, illetve mennyországnak szembeállításával párhuzamos. De Thomas Mann a *Doktor Faustus* megírásának idején már sokkal világosabban tudhatja azt, amit Shaw a századfordulón még csak sejthet, s az ábrázolásban felvillanó ironiával közvetve sejtet: a „felsőbbrendű ember” végletes arisztokratizmus és valóságtagadása az ad abszurdum vitt kritika és diszharmónia hideg és embertelen. E felismerés művészi következményeit Thomas Mann nagyon határozottan levonja, s így a végletes hidegségben és a disszonanciában is fel tudja mutatni a művet és a művészt bomlasztó ördögi elvet, s ennek sokszálú társadalmi összefüggéseit.

A dekadens álmokkal és látomásokkal szemben, melyek a világ valószerűségét feloldják, lényeges motívumait elhomályosítják, Shaw álmjelenete szöges ellentétben áll; a komédia főszereplőinek lényeges tulajdonságait szatirikusan szűrös fénnel világítja át, s a valóság lényeges ellentmondásairól ironikusan éles röntgenképet ad. Így a „felsőbbrendű ember” mítosza is ironikus — önironikus megvilágításba kerül: mennyországa nemcsak az igazság, hanem a kietlenség birodalma is, lompos női ötvenéves férfiakhoz hasonlítanak, a szépség hiányzik belőle, s a felsőbbrendű embert, a házasság elől a pokolból a mennyországba menekülő Don Juant Anna végül is férjé teszi.

Ödön von Horvath

SÓS ENDRE

Ödön von Horvath . . . Ez a három szóból álló, furcsa hangzású név — amely valamikor sokat szerepelt az európai színházi világban és a német nyelvterület sajtójában — magyar keresztnévvel kezdődött, magyar családi névvel végződött, s az elejét és a végét osztrák nemesi „von” kötötte össze. Ez is mutatta, hogy több országba nyúló család fiáról van szó.

Ödön von Horvath . . . Az ismert drámaíró és regényíró — aki 1901. december 9-én Fiume horvát negyedében pillantotta meg a napvilágot, és 1938. június 1-én Párizs egyik főútvonalán széltől kicsavart vadgesztenyefa halálos ütésének áldozata lett — a fiumei magyar kormányzó mellett hivatalnokoskodott osztrák — magyar diplomata gyermekeként indult el pályáján.

A Fiumében született Ödön von Horvath Belgrádban, Budapesten (ahol a Rákócziánumba járt), Bécsben, Münchenben és Pozsonyban töltötte fiatalságát. A magyar fővárosban — bár klerikális középiskola növendéke volt — olyan diákkörhöz tartozott, amely Ady Endre nevét írta zászlájára. Az úgynevezett Károlyi-forradalom idején tagja volt a Budapesti Diáktanácsnak.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után a Horvath család Münchenbe került. Ödön von Horvath apja — aki diplomataként vonult nyugalomba — elvállalta az MFTR (Magyar Folyam- és Tengerhajózási R. T.) németországi kirendeltségének vezetését. A fiút egy ideig az osztrák fővárosban írátták be főiskolára.

„Iskolai tanulmányaim alatt — írta Ödön von Horvath — négyszer változtattam tanulmányi nyelvet és majdnem minden évben más városban végeztem. Az volt az eredmény, hogy egyetlen nyelvet sem tudtam igazán. Amikor először kerültem Németországba, nem tudtam újságot olvasni, mert egyetlen gót betűt sem ismertem, bár a németet jelölték meg anyanyelvemnek.”

A fiú előbb színháztudománnyal foglalkozott Bécsben, később germanisztikát és filozófiát hallgatott a müncheni egyetemen. Első írói próbálkozása, *A táncok könyve* (amelyet később visszavont, és amelynek eladott példányait visszavásárolta) utólag letagadott és kitagadott művei közé került.

Apja — megválva és távozva a magyar hajózási vállalatától is — rövidesen Murnauban költözött. Ödön von Horvath, aki csakhamar Berlinbe telepedett át, elég sűrűn látogatta meg családját. Hitler is gyakran fordult meg ebben a városcsukában, amely jó félszke volt a horogkeresztes mozgalomnak. Egyszer valahogy verekedés támadt Hitler látogatása idején. Az író véletlenül szintén ott tartózkodott. A verekedést bűnper követte. Ebben tanúvallomást kellett tennie. Hiába környékezték meg a náciak, nem volt hajlandó hamisan tanúskodni, Hitler ellen vallott. Ettől kezdve Hitler és a horogkeresztesek ádázul

gyűlölték. Pedig ekkor még nem tudták, hogy rövidesen nemcsak érzelmileg, hanem világnézetileg is antihitlerista lesz.

1923-ban nagy sikert arattak a lapokban nyilvánosságra hozott irodalmi próbálkozásai. Főleg a *Simplizissimus*-ban megjelent cikkei keltettek széles körökben feltűnést. 1924-ben szerződési ajánlatot kapott az Ullstein Verlagtól. Ekkor már Berlinben élt.

Az 1920-as évek végén — egyszer, amikor a származásáról beszéltünk — ilyesmiket mondott:

— Tipikus, régi osztrák — magyar keverék a családom . . . Van bennem valami magyar, horvát, német és cseh. Ez nem sok, ha arra gondolunk, hogy az Osztrák — Magyar Monarchiának kétszáz nemzetisége volt.

1926-ban mutatták be a Weimari Köztársaságban a *Die Bergbahn-t* (*A hegyi vasút*), 1928-ban a *Sladek, der schwarze Reichswehrmann-t* (*Sladek, a fekete Reichswehr-ember*), 1930-ban pedig a *Rund um den Kongress-t* (*A kongresszus körül*), az *Italienische Nacht*-ot (*Olasz éjszaka*) és a *Geschichten aus dem Wiener Wald*-ot (*Történetek a Bécsi Erdőből*). A bohózatot és a két népszínművet regény, a *Der ewige Spiesser* (Az örök nyárspolgár) követte.

1931-ben horogkeresztes körtámadás indult Ödön von Horvath ellen. Személyét és új népszínművét a *Kasimir und Karoline-t* (*Kazimir és Karolina*) sokat ócsárolták. De az 1931-es esztendő mégis nagy irodalmi győzelemmel végződött. Ödön von Horvath megkapta — Carl Zuckmayer javaslatára — az akkori idők legnagyobb német irodalmi díját, a *Kleistpreist*. Carl Zuckmayer *Laudatio*-jában kiemelte: „Fel kell tennünk, hogy Ödön von Horvath drámai művészete, amely minden korlátozás nélkül az ember-alkotás és szóalkotás művészete, életteljes új értékeket ad majd.”

A német jobboldal toporzékolat. Nem tudta megbocsátani, hogy a *Kleist-díj* tulajdonosa tüntetően megtartotta magyar állampolgárságát. Utólag kiderült: az író előre arra gondolt, hogy a horogkeresztesek győzelme után magyar útlevelemmel kell elindulnia Berlinből a világ valamely másik sarkára.

1931-ben — amikor Ödön von Horvath leleplező tanúvallomást tett a bíróság előtt Hitler ellen — Goebbels az *Angriff*-ban úgy nyilatkozott: ha a nácik győznek, „fejek gurulnak”. A „guruló fejek” között lesz Ödön von Horvathé is.

Ebben a politikai atmoszférában kétszer találkoztam az íróval. Mindkét berlini beszélgetésre nagyon jól emlékszem.

Első alkalommal Francesco de Mendelssohn grunewaldi villájában körinterjút akartam készíteni azon az estén, amelyen Reinhardt eljött a Grosses Schauspielhausban színrekerülő Horvath — Stemmle-revü egyik utolsó előkészítő megbeszélésére. Walther Mehring, a most is élő sanzoníró szintén ott volt. Már Reinhardt éjszakai megérkezése előtt izgalmas disputa indult a revü műfajáról és arról a kérdéstről, amivel azután a legtöbb akkori berlini lap foglalkozott: szabad-e komoly írónak revü írására vállalkoznia, és illik-e olyan világhírű rendezőnek, mint Reinhardt, szórakoztató revü rendezésére pazarolnia idejét és tehetségét?

Második alkalommal ugyancsak egy grunewaldi házban jöttünk össze, de délután. Alfred Manovillnak, a Mendelssohn Bankház Einzelprokuristjának, az egyik legnagyobb berlini magánbank vezérigazgató-féléjének a mester-séges tő partjára épített házában találkoztunk. A magyar kolónia neves vezetője mindig örömet lelte abban, ha írókat és újságírókat láthatott vendégül. Az 1930-as évek elején lehettünk. Házigazdánk nem titkolta, hogy már köl-

tözni készül Berlinből. Lakást bérelt legutóbbi látogatása idején Budapesten. Most úgy látja: mégsem lesz szükséges távoznia, mert megkezdődött a hitlerista mozgalom hanyatlása. Szűnőben a náci veszedelem. Ödön von Horvath csak rövid ideig hallgatta Alfred Manovill szavait, és szenvedélyesen közbeszólt:

— Tévedsz! Rosszul ítéled meg a helyzetet! Nincs már messze az az idő, amikor hamarosan szökni kényszerülünk Berlinből, ahol egyikünk számára sem terem fű. Te az árja-paragrafus hatálya alá kerülsz, én pedig már réggen destruktívnak számítok a náci szemében. Bizonyára olvastad a náci lapok kritikáit darabjaimról.

A náci és a náccal rokonszenvező jobboldaliak lapjai folytonosan ócsárolták műveit. Amikor a *Geschichten aus den Wiener Wald* Berlinben 1931-ben színre került, a jobboldali Hugenberg-konzern egyik lapja azt írta: „Példátlan hitványság.” (Ennek ellenére két hónap alatt huszonnyolcszor adták. Az ugyancsak folyton szidalmazott Reinhardt mutatta be a Deutsches Theaterban.)

Az író elmondta, hogy ma már minden náci tudja: miket írt névtelenül a „Führer”-ről (akkor még nem a Harmadik Birodalom, csak a horogkeresztes mozgalom „Vezér”-éről) a sajtóban. A náci — mivel Ödön von Horvath gyakran elmondta nézeteit, sokszor a nevével az Ullstein Verlag lapjaiban — könnyen kitalálhatták, hogy a cseppet sem hízelgő Hitler-portrék névtelen szerzője sem lehet más, mint ő.

Berlinben Ödön von Horvath többnyire a köznyelven Café Grössenwahn-nak nevezett kávéházban dolgozott. „Nagyzási Hóbert Kávéház”-nak nevezték a berliniek a híres-nevezetes Romanisches Cafét, amelyben sok olyan író ült, aki nem volt világrengető tehetség ugyan, de beképzeltségével azt hitte, hogy ő a világ közepe.

Ödön von Horvath darabjai körül nagy viták támadtak, különösen azok parodisztikus jellegéről és metafizikus aláfestéseiről. Az író elutasította azt a nézetet, hogy parodisztikusan nyúlt darabjaihoz. Realistának nevezte magát, ha nem is tagadta, hogy realizmusa ironikusan kihegyezett. Ami Kurt Kahl-nak néhány darabjával kapcsolatos megállapítását illette, hogy azok metafizikus aláfestését nem lehet tagadni, Ödön von Horvath beismerte, hogy ilyen csakugyan található nála, különösen, ha nem hallgatja el babonás lélekalkatát.

Ödön von Horvath drámaírói működésének első szakaszára — Kurt Kahl szerint — az jellemző, hogy korának nagy krónikása volt. Ezt a kort két kifejezés jelezte: „infláció” és „gazdasági válság”. Amikor Ödön von Horvath, még mint diák, színdarabhoz merészelt nyúlni, és megírta a *Der Mord in der Mohrengasse-t* (*Gyilkosság a Mohrengassében*), 1923 volt, és egy arany-márkáért egybillió papírmárkát adtak. Amikor Hitler hatalomra kerülése előtt 1932-ben Ödön von Horvath *Kasimir und Karoline*-ját színre hozták, Németországban 5,5 millió volt a munkanélküliek száma.

*

Ödön von Horvath még jóval Hitler uralomra jutása előtt Budapestre ment. Onnan Bécsbe utazott. Az osztrák fővárosban feleségül vette Marie Elsner énekesnőt, akitől egy év múlva elvált.

Nagyon szerette Bécs-et és mindazt, ami „bécsi” volt. A bécsi környezetet. A bécsi kávéházakat. A bécsi zsidó vicceket. A bécsi „bejzliket”. A bécsi

népszínműveket. A bécsi muzsikát. És a bécsi liliputiakat. Különösen a Liliputaner Café vonzotta. Amit azelőtt a berlini Romanisches Café, később a prágai Café Central jelentett számára, az volt ebben az időben a bécsi Liliputaner Café. Nem titkolta, hogy a liliputiakhoz azért is szeretettel közeledik, mert még sohasem találkozott törpe-nácikkal. A törpék ugyanúgy rettegnek, mint a zsidók, hogy a nácik „alacsonyabb rendű embereknek és életképteleneknek” bélyegzik, összefogdossák és kivégzik őket.

Bécsben, ahol többször találkoztam az íróval, sokszor már reggel hatkor felkelt. A legkorábban nyitó kávéház ajtaja előtt várakozott, amíg beengedték, azután leült és írni kezdett. Nemegyszer még délután is dolgozott. Barátainak elmondta, hogy tizennégy nap alatt készült el legutóbbi darabjával.

— A világon a legjobban kávéházban lehet dolgozni! A kávéház egyedülálló intézmény!

1933-ban Ödön von Horvath Budapesten járt. A Gerbaud-ban találkozunk, ahol nem éppen tréfás hangon kérdezte tőlem:

— Ugye, emlékszel a grunewaldi beszélgetésre? Sajnos, igazam volt. Alfred Manovill is kénytelen volt elillanni Berlinből. Ugye, egyikünknek sem termett ott fű? Én nem ringattam magam már esztendőik óta illúziókba! Nem következett be más, csak az, amit vártunk! . . . Szerencsére elismerték Budapesten, hogy magyar állampolgár vagyok. Megkaptam már az új magyar útlevelemet. Megvárom még Hatvany Lajosékat, akik Abbáziából néhány nap múlva hazatérnek, azután megint Bécsbe, onnan Prágába és Mährisch-Ostrauba készülök. Két új darabot viszek magammal: a *Hin und Her*-t (*Ide és Oda*) és a *Die Unbekannte aus der Seine*-t (*Az ismeretlen lány a Szajnából*). Az egyik: bohózat. A másik: komédia. (Ödön von Horvath nagyon határozottan különböztette meg egymástól a *Posse*-t és a *Komödie*-t.)

— Ha kíváncsi vagy — folytatta — a *Hin und Her*-re, odaadom egy-két napra. Küldd vissza Hatvany Lajosékhoz.

Sok új színdarabot olvastam el kimondhatatlan izgalommal. De, ha visszagondolok, talán a *Hin und Her* volt a legnagyobb élményem.

Az idő és a mű különös találkozása tette rám a rendkívüli hatást!

Ödön von Horvath ebben a bohózatban hihetetlen bátorsággal figurázta ki a horogkeresztesek emberüldöző politikáját, a butaság, a gonoszság rémuralmát!

A darab főszereplője, Havlicsek, két különböző rendszerű országot összekötő, rozoga, öreg fahídra került. Ezen a keskeny fahídon nem lehetett csak úgy egyszerűen átmenni. Az üldözött Havlicseket, akit útlevél nélkül utasítottak ki az egyik országból, nem engedik be a másikba. Éjjel-nappal a hídon élhetett. Ebből azután látszólag mulatságos, de lényegében tragikomikus események következtek. Az író maga is úgy nyilatkozott, hogy ez a bohózata és legtöbb bohózata — nem más, mint tragédia.

A *Hin und Her* minden sora érezte: a fasizmus és a fasizmus elleni küzdelem az a téma, amely megtalálta Ödön von Horvath személyében a maga íróját!

Am az író úgy érezte: bármilyen elszántan vállalja a harcot a fasizmus ellen, és bármilyen sokat figyel is meg a fasizmusból, sokkal többet kell meglátnia a valóságból. Magyar útlevéllel a zsebében elhatározta: visszatér egy időre Berlinbe, ahol őt, a magyar állampolgárt, senki és semmi sem akadályozhatja megfigyeléseinek folytatásában.

Ez azonban nem volt így. Nagyon rövid ideig maradhatott Hitlerék

Berlinjében. Be kellett fejeznie a vakmerő kirándulást, mielőtt nagyobb kellemtelensége támadt volna.

*

Az 1934-es berlini tartózkodás után az emigráció állomásai következtek. A magyar útlevél megóvta attól, hogy a hídon rekedjen, mint Havlicsek, a *Hin und Her* főalakja.

Salzburg vidéke, megint Budapest, újból Bécs, azután Trieszt és Velence, Milánó, Prága, Zürich, Brüsszel, Amszterdam és ismét Párizs: ezek voltak az emigráció állomásai.

1936-ban Bécsben került előadásra a *Glaube, Liebe, Hoffnung* (*Hít, Szerelem, Reménység*), amelyet Ödön von Horvath — a maga nemében különleges meghatározással — „kis haláltánc”-nak nevezett. Eredetileg 1932-ben készült. Goebbels e darab miatt kergette el Hilpertét, a neves rendezőt, Reinhardt jobbkezét Berlinből. A bécsi bemutatón Franz Werfel, Karl Zuckmayer és Franz Theodor Csokor is ott volt. Utóbbi a legjobb barátai közé tartozott. Sokat tett Horvath érdekében, ahol csak mód kínálkozott. Nagy érdeklődéssel fogadta az irodalmi világ Bécsben Horvathot, mint Werfelné vendégét is.

Az Anschluss éjszakáján — olvassuk Andor Leon emlékezéseiben — csupán aktatáskával a hóna alatt szökött meg ausztriai lakásából. Kevéssel később már jött is érte a Gestapo. Egy kertész házában rejtőzködött. Később barátok illegálisan átjuttatták a határon Csehországba.

Nemcsak város követett várost az emigrációs út során, hanem új darabok követték a régieket. Hogy néhányat kiemeljünk: a *Mit dem Kopf durch die Wand* (*Fejjel a falon át*), a *Don Juan kommt aus dem Krieg* (*Don Juan háborúból jön*), a *Figaro lässt sich scheiden* (*Figaro beleegyezik a válásba*), az *Ein Dorf ohne Männer* (*Falu férfiak nélkül*), a *Der jüngste Tag* (*A végítélet napja*) és a *Pompeji, Komödie eines Erdbebens* (*Pompeji, egy földrengés komédiája*).

Ödön von Horvath tizenhét szindarabot írt. Tizenhat nyomtatásban is megjelent. A tizenhetedik, a *Hin und Her*, érthetetlenül kimaradt a *Stücke*-ből, a szindarabok gyűjteményéből. Egyelőre csak a Marton Verlag gépelt és sokszorosított példányából került sok helyen színre.

Ahogy Joseph Strelka csoportosította Ödön von Horvath színpadi alkotásait, azok három fejezetre oszthatók: az első a *Revolté auf Cote 3018*-tól (ennek később *Die Bergbahn* lett a címe) az *Italienische Nacht*-ig; a második a *Geschichten aus dem Wiener Wald*-tól a *Hin und Her*-ig; a harmadik a *Don Juan kommt aus dem Krieg*-től haláláig terjedt.

Renée Saurel — aki Jean-Paul Sartre folyóiratában, a *Les Temps Modernes*-ben tanulmányt írt *Renaissance de Horvath* (*Horvath reneszánsza*) címmel — azt ajánlotta, hogy Ödön von Horvath összes színműveit *Comédie de l'Homme* (*Az ember komédiája*) gyűjtőcímmel adják ki.

Műfajilag főleg bohózatokról és népszínművekről volt szó. Esetleg: bohózszerű népszínművekről. Voltaképp bohózatba ágyazott tragédiákról beszélhetünk.

Ödön von Horvath így határozta meg darabjai műfaját: „Darabjaim mind tragédiák. Csak azért komikusak, mert kellemetlenek.”

Legtöbb szindarabjában csakugyan sok a leleplező elem. E leleplező művészetében bőven akad rokon vonás Georg Gross, a „porosz Daumier” művészetével.

A zenei hatások is igen lényegesek. Ödön von Horvath sokszor többet kapott a zenétől, mint az irodalomtól. A *Figaro lässt sich scheiden*-hez nem

Beaumarchais és Da Ponte szövege adta a legnagyobb inspirációt, hanem Mozart muzsikája.

*

Ödön von Horvath nem szeretett teoretizálni. *Gebrauchsanweisung* című jegyzeteiben mégis megállapította: háromféle színházat kell számon tartani. Szórakoztató színházról, esztétikai színházról és pedagógiai színházról beszélhetünk. A negyedik fajtájú színházról, amelynek legjelentékenyebb művésze volt, elfelejtett beszélni. A lélektani színházra gondolunk. Talán ugyanegy rovatba helyezte — saját gyakorlata alapján — a szórakoztatás és lélektani demonstrálás színházát. Valóban: gyakorlatilag nemcsak szórakoztatott, hanem lélektani demonstrációkat is végzett.

Sokszor hallunk Bert Brecht és Ödön von Horvath bizonyos hasonlóságairól. Kétségtelen, hogy Brecht *Mahagonnyja* Berlinben és Horvath *Revolte auf Cote 3018*-ja Hamburgban szinte ugyanegy időben került előadásra. Persze, a két író mindegyike mást és mást mutatott meg bennük. Brecht a társadalmi élet mechanizmusát demaszkirozta, Horvath a pszichológiai folyamatokat tárta a közönség elé teljes meztelenségükben.

Brecht mindenhez elméletet szerkesztett. Horvath ellensége volt az elméleteknek.

Írói teóriáit talán ezekben a sorokban foglalta össze: „Csak két dolog ellen írok, a butaság ellen és a hazugság ellen. És két dologért harcolok, az észszerűségért és őszinteségért.”

Joseph Strelka szerint minden különbségük ellenére, Brecht is, Dürrenmatt is, Horvath is nagyon fontos szerepet játszott a német nyelvterület drámájának fejlődésében. Rokonná teszi őket a forma modernitása. Főképp az atektonikus nyíltságra gondolunk.

Brecht, Dürrenmatt és Horvath szétrombolta a dráma szigorú, egységes épületét, és képek laza kapcsolásával építette fel a régi kereteket helyettesítő új kereteket. A klasszikus felvonás-beosztások helyett megvalósult a modern epizód-dráma.

Wilhelm Emrich azt írta a *Geist und Widergeist*-ben, hogy Ödön von Horvath — aki jól megfigyelte a kispolgár szadomazochizmusát, és jól megmutatta a bestiális hazugságot — a darabok elidegenítésének modern praktikáival, barátságtalanul groteszk komikummal, maszkírozásokkal és demaszkirozásokkal segítette elő népszerű drámai formák kialakítását.

A kispolgári alacsonyabbrendűségi érzés és a kispolgári hatalmi vágy keveredésének megmutatásával azt is szemléltette, hogy a náciizmus miképp kapott lelki alapokat.

Bármennyire korunk színházának megújítására törekedett Ödön von Horvath, tradíciói voltak: a bécsi népszínház tradíciói. Ahogy a régi népszínművek írói megfelelő muzsikával színezték szövegüket, Ödön von Horvath sem feledkezett meg zenével, slágerekkel és népdalokkal átszőni a mondanivalókat.

Brecht is, Horvath is — mindkettő szerette a bokszmérkőzéseket — olyan színházi közönségre vágyott, amely emlékeztetett a bokszmeccsek közönségére.

Horvath rámutatott, hogy a modern színház hangulatváltozásai közé tartozik a publikum aktív reagálása az előadott darabra.

Vajon sikerült-e összeegyeztetni ezt a reagálást az elidegenítéssel? Lehet-e egyáltalán közös nevezőre hozni a két dramaturgiai követelést?

*

1936-ban a Salzburg melletti Henndorfban kezdte írni regényét, a *Jugend ohne Gott*-ot (*Istentelen ifjúság*). Ez a mű Amszterdamban, New Yorkban, Torontóban és Bécsben már ezekben az esztendőkből könyvpiacra került, Milánóban (a Bompianinál) pedig 1948-ban jelent meg. Wera Liessem, aki abban az időben sokfelé járt vele Európában, megírta, hogy Ödön von Horvath olyan tempóban dolgozott, mintha érezte volna, kevés ideje van az alkotáshoz. 1937-ben nemcsak a *Jugend ohne Gott*-ot fejezte be, hanem másik regényét, az *Ein Kind unserer Zeit*-et (*A mi időnk gyermeke*) is. A hitlerizmus fenyegető árnyékában az volt az érzése, hogy Európában nem lehet már sokáig színházakban előadatni antihitlerista szerző műveit. Fel kell készülni a regényekre, amelyek Európán kívül is meg lehet szólaltatni.

Erősen foglalkoztatta Európa kényszerű elhagyásának gondolata. Ezt mutatta, hogy 1938-ban be akarta fejezni *Adieu Europa, Ein Poet emigriert nach Amerika* (*Isten veled Európa, egy költő Amerikába emigrál*) című regényét.

Nem valósíthatta meg sem ezt a regényelgondolását, sem a filmlterveit. Pedig Robert Siodmakkal filmtárgyalásokat is folytatott a francia fővárosban.

Thomas Mann levelezésének második kötetében, a *Briefe 1937 — 1947*-ben (Aufbau Verlag, Berlin und Weimar 1965) — amelyet Erika Mann rendezett sajtó alá — a jegyzetekből megtudjuk, hogy Thomas Mann a színdarabok közül a *Geschichte aus dem Wiener Wald*-ot és az *Ein Dorf ohne Männer*-t tartotta legjobbaknak. A regények közül — abban a levélben, amelyet Gottfried Bermann Fischernek írt Stockholmba — a *Jugend ohne Gott*-ot illette a legnagyobb elismeréssel. „Ez volt a második olyan könyv, amely az utolsó időkben élményszerű benyomást tett rám.” (Hogy melyik volt az első, az nem derül ki a jegyzetekből.)

*

1938. június 1-én olyan vihar támadt Párizsban, amelyet az ottaniak hírből is alig ismertek.

Ödön von Horvath éppen a Champs Elysées-n sétált. Előzőleg a Hotel Mondialban, a kávéházban ült. Nagy terveket szőtt magában. Estére filmekkel volt találkozója. Egy párizsi ismerősének, akivel néhány perccel a bal eset előtt találkozott, el is mesélte, hogy elképzelései, úgy látszik, kezdenek valóra válni. Hogy mi történt azután, arról a *Les Temps Modernes* 1966. augusztusi számában közölt életrajzban a következő egykori tudósítást találjuk:

„A hirtelen szélvihar, amely megelőzte a zivatart, néhány sebesültet és egy halálos áldozatot követelt. A Rond-Point des Champs-Elysées-n, közvetlenül a Marigny előtt, a vihar kicsavart egy százéves gesztenyefát. Véletlenül arra ment egy 37 éves író — német anyanyelvű, magyar állampolgárságú —, aki csak néhány nappal előbb érkezett Párizsba és akit a lezuhanó fa halálra sújtott.”

Az egykori lapokból megtudjuk azt is, hogy a német anyanyelvű, magyar állampolgárságú író: Ödön von Horvath volt. A mellényzsebében talált cigarettacsomagra kevéssel a szerencsétlenség előtt négy soros versszakot írt német nyelven. A négy sor a fasizmus összeomlásáról és az igazság győzelméről szólt.

Egy cigányasszony az év elején azt jósolta a babonás költőnek, hogy május — júniusban szerencsétlenség éri és meghal. Emiatt nem akart repülőgépen utazni. Fél Európát körüljárta, hogy Prágából vonaton juthasson el Amszterdamba, onnan pedig Párizsba.

„A sorssal nem lehet tréfálni” — ezt a mondatot magyarul írta be a felső-ausztriai Schärdingből 1938. január 28-án Hatvany Lajosnének küldött német nyelvű levelébe.

Haláláról keveset írtak a francia lapok. Más témák foglalkoztatták a sajtót. Freud professzor, akit a németek száműztek Bécsből, Párizsba érkezett. Rövid pihenő után London felé ment tovább. Egy obskurus francia kiadó megjelentette Hitler könyvét, a *Ma doctrine*-t. A párizsi újságok tudósításokat hoztak a bécsi zsidók kiközösítéséről. Julius Streicher pogromra uszító szónoklatáról is olvashattunk. Daladier — ha nem is tartotta meg, amit ígért — arról beszélt: „Franciaország nem engedi, hogy az erőszak legyen a döntőbíró minden emberi kapcsolatban.” Ilyen körülmények között azokban a napokban nem kaphatott helyet nagyobb cikk Ödön von Horvath életéről és haláláról.

Tamás Aladár azt írta a moszkvai *Új Hang* 1939-es évfolyamában egy évvel azután, hogy Ödön von Horvathot a Champs Élysées szép fasorai között agyonütötte a fergeteges tavaszi vihar nyomán lezuhant fa:

„Horvath azért járt akkor Párizsban, hogy sajtó alatt levő könyvének, az *Istentelen ifjúságnak* francia kiadásáról tárgyaljon. A tragikus vég — szó-kás szerint — magasra röpítette a kétségtelenül nagy tehetségű fiatal író nevét, könnyebben szerzett számára hírnevet, mint közel tizenöt esztendő irodalmi működése, mint az 1931-ben elnyert Kleist-díj. Könyve azóta megjelent németül, megjelent franciául, az érdekesen megírt és mély humanista eszméktől telített regény azonban nem érte el azt a magas piederstált, amelyre szerzőjét az elmúlt évben állították.”

Janus Pannonius epigrammáinak szövegkritikájához és herméneutikájához

JUHÁSZ LÁSZLÓ

Janus Pannonius három költői műfajt művelt: az epigrammát, az elégiát és a panegyricust. A legtöbb megoldandó feladat epigrammáinál — 436 maradt ránk — jelentkezik, ami érthető: a szellemességet, élcet, csattanót magában rejtő, sokszor rövid lélegzetű epigrammákat rendszerint alkalom szüli, akkor aktuális és személyes vonatkozásúak; magyarázatuk ezért éppen nem a legkönnyebb. Ez a körülmény is kihatott azután a szöveg megromlására. A Janus-epigrammákkal kapcsolatban tehát két fő feladatunk van: szövegkritikai: a megromlott szövegek helyreállítása, korrekciója, s herméneutikai: az epigrammák értelmének megmagyarázása.

Jegyzeteink keretében azonban magától értetődően foglalkoznunk kellett Janus epigrammaival általános filológiai vonatkozásban is. Rávilágítunk a költő klasszikus hatásaira, szerkesztésmódjára, verskezelésére, de tévedéseire és hibáira is. Ezzel az epigrammák behatóbb megértését kívántuk szolgálni. — Vizsgálódásaink során az epigramma-corpusból egy epigrammát, mint nem Janusét, kiemeltünk: Ábel, 121. old., kezdete: Barbarus . . . (Egy másik epigrammáról már régebben, 1931-ben bizonyítottuk a nem janusi eredetet: Teleki, II. 24.)

De gyakorlati szempontból kötelességünknek tartottuk foglalkozni a fordításokkal is, mert végeredményben ez is a Janus-filológiához tartozik. Felhívjuk a figyelmet csak mellékesen, inkább csak példaképpen téves interpretációkra, szakszerűtlen jegyzetekre, a hanyag és hozzánemértő verselésre. Mert a magyar irodalomnak — hogy úgy mondjam — a Janus-fordításokkal ezeddig nem volt szerencséje.

A latin szövegnél természetesen Teleki kiadására (1784) és az azóta felfedezett epigrammáknál Ábel *Analectájára* (1880) hivatkozunk. (Fordítások: Berczeli, 1934; Hegedüs, 1938, Huszti József gondozásában; a Gerézdi szerkesztette kötet, 1953.)

*

*1/2 — *presso gutture: leszorított torokkal, gégevel: halkán, nem pedig károgva (a holló hangja).* Hegedüs fordítása: magában. Ezt a latin *secum*-mal fejezi ki. Verg. Aen. I. 36—37: *Iuno . . . Haec secum (ait).* Bár igaz, hogy aki magával (magában) beszél, halkán beszél, de mégsem ezt akarja a költő kifejezni, hanem azt, hogy a holló halkán, félhangon beszél, szól (ait): a holló így megszemélyesítettett: *personificatio*. Eszerint az 1953-as kötet fordítója is helytelenül tolmácsol: károg.

1/3—4 — *Illa ego vexillis ales gestata . . . fateor* — Szerkeszd: *Ego, illa ales vexillis gestata . . . fateor* — Az *ego*-nak az *ales* appozíciója, ennek pedig dicséretet (de gáncsot is) kifejező melléknévi mutató névmása az *illa*: én, az a (híres, ismeretes) zászlókon hordozott madár. Vö. Ovid. Trist. IV. 10, 1—2: *Ille ego qui fuerim tenerorum lusor amorum, Quem legis, ut noris, accipe, posteritas.* Szerkeszd: *Accipe, posteritas, qui fuerim ego, ille tenerorum amorum lusor, quem legis, ut noris: Halld, utókor, ki voltam én, a gyengéd szerelmeknek az a játékos, akit azért olvasol, hogy megismerj.* — Az *ille ego* kifejezés Janus epigrammaiban még kétszer előfordul: 338/1 és 340/3—4. L. az ezekhez írt jegyzeteket.

1/5—6 — *Sin vel sculpar adhuc vel pingar forte sub illa, Ingens et voto gratia maior erit.* — Janus itt helytelenül használja az *adhuc*-ot. Az *adhuc* időre vonatkozik: (usque) *ad hoc (tempus)*, míg Janus itt nyomósító értelemben használja: még (hozzá). Ezt a latin vagy elhagyja, a mondat értelméből önként következően, vagy *et*-tel fejezi ki. Ez utóbbi itt körülményes lenne, mert van a mondatban már két *vel*. Így odaértendő. Az *adhuc*-nak ez a helytelen használata hungarizmus, ill. szófelesleg, pleonazmus. L. a 16/9—10-hez írt jegyzetünket. — Janus — természetesen — helyesen is használja az *adhuc*-ot: 3/1: *Horrida saevit hyems, et adhuc, rex inclyte, bellas* — 16/8: *Compos adhuc*

mentis... Agenorides — 63/6: ...adhuc te tua probra latent — 81/5—6: ...inopem nec adhuc notum tibi, Roma, Maronem... placida mente refovit eques. — A sculpar és a pingar nyilvánvalóan coniunctivus (potentialis), nem pedig fut. imperf. Ha jövő időt akart volna kifejezni a költő, abban az esetben fut. perfectumot kellett volna használnia, lévén előidejűség a mellékmondatban. Annál is inkább, mert a főmondatban erit áll. (Ut sementem feceris, ita metes.) A főmondat erit-je, mint indicativus, sokkal határozottabban, erőteljesebben fejezi ki a mellékmondatban kifejezett lehetőség megtörténtével a főmondatban kifejezett következmény feltétlenül történő bekövetkezését, ha ez indicativus, nem pedig coniunctivus: sit. De — természetesen — a költőt kötötte a vers is. Vö. Horat. Carm. III. 3, 1—8: Iustum... virum..., Si fractus illabatur orbis, Impavidum ferient ruinae. — Ovid. Trist. II. 33—34: Si, quotiens peccant homines, sua fulmina mittat Iuppiter, exiguo tempore inermis erit. — L. az 57/3—4-hez és a 234/1—2-höz írt jegyzetünket.

*2 — A költő a török ellen hadba induló Mátyás segítségére hívja az isteneket.

2/2 — adeste: az istenek segítségül hívásánál. Vö. Ovid. Fast. IV. 827—28: Romulus könyörgése Róma alapításakor: ... Condenti, Iuppiter, urbem, Et genitor Mavors Vestaque mater, ades!

2/3—4 — Da clavam, Alcide, iuveni, da, Phoebe, sagittas, Mars, gladium, Pallas, Gorgona, Castor, equum. — Alcides: Alceus, Tiryns (Dél-Görögországban, Peloponnesosban, Argolisban) királya leányának, Alcménének Jupiterből született fia: Hercules (melléknéve ezért Tirynthius [heros]). — Phoebus Apollo okozza a férfiak halálát nyilával (Diana a nőkét). — Pallas Athene; Gorgo Phorkys és Keto tengeristenek leánya, másként Medusa; két nővérét — Stheno és Euryale — is Gorgónak hívták. Gorgo szörnyeteg; aki ránézett, kővé meredt. Perseus ölte meg, Pallas segítségével, aki pajzsára helyezte a főt, mely továbbra is megtartotta a kővé meresztő erejét. — Castor: 1. 323/5-höz írt jegyzetünket. (Még megjegyezzük, hogy az 1953-i ford. ban egybeült, a 135. oldalon a 203. sorban és az idevonatkozó jegyzetben Phorkys helyett Phokys van. Nyilvánvalóan a Phokisszal tévesztetett össze; ez azonban egy ország Közép-Görögországban.)

2/5—6 — Mulciber: Vulcanus, a görögöknél: Hephaistos (ejtsd: Hefajsztosz), melléknéve; etymonja: mulcere: (vasat) olvasztó. Ő készítette Achilleusnak (Pélidész: Peleus fia; Ilias, 18. ének) és Aeneasnak (Dardanius dux; Aeneis, 8. ének) a fegyvereket. — arma para non ullis pervia telis — Magyarázzuk annak bizonyítására, mily alapos nyelvtanulásban volt részük a Guarino-tanítványoknak Ferrarában. Az arma szó etimológiája az arceo, ere ige: elhárítani. Az arma szó, mint gyűjtő-fogalom, védő-fegyvereket jelent: pajzs, sisak, mellpáncél, lábszárvért. A támadó-fegyverek gyűjtő-fogalma a tela; szöféjtése *tŕŕle* messze. Ide tartoznak: kard, lándzsa, dárda, íj. Így értelmezve a janusi mondatot: készíts védő-fegyvereket, melyeken egy támadó-fegyver sem hatol át.

2/10 — Solum nem kellő értelem] Saltem — Janus több istent névszerint felkér, hogy a török ellen hadba induló Mátyásnak legyenek segítségére. A végén így szól hozzájuk: Ha azonban titeket a tétlen élet lomha nyugalma gyönyörködtet, Solum/Saltem siderea mittite ab arce patrem (Mátyás atyját, Hunyadi Jánost). A saltem helyett a szövegben álló solum nem ad kielégítő, prégnáns értelmet: *csak* az atyát. Ha már magatok nem jöttök, akkor *legalább* az atyát (atyját) küldjétek. — A saltem használata Janus egyik epigrammájában: 57/3: Erdélyhez (Castrorum septem tellus): (Si) Oblita es famulam (esse), saltem te agnosce parentem (esse). Mindkét mondatban a mellékmondat feltételes, s a főmondatban van a saltem. (L. az 57/3—4-hez írt jegyzetünket.)

2/11—12 — Sufficit ille/iste suo custos in praelia nato, Ille modo in coelo missile fulmen habet. Az, hogy a két mondatban kétszer fordul elő az ille mutató névmás, nyilvánvalóan mutatja, hogy az egyik hibás. A latinban három mutató névmás (pronomina demonstrativa) van: a közelre mutató: hic; ez; a közelre-távolra mutató: iste: ez-az; a távolra mutató: ille: az. (Az is, ea, id: ő, az, idem: ugyanő, ugyanaz, ipse: ő maga; nem mutató, hanem meghatározó névmás: pronomina determinativa. Az is, ea, id személyes névmás: pronomina personale is. Ez mondatunkban szóba sem jöhet.) Ha A beszél B-vel C jelenlétében, akkor A B-nek C-t iste-vel aposztrofálja: ez és ő: nyilvánvalóan az iste mutató névmás a közelre és távolra mutató névmások között áll. A Sufficit ille... mondat Hunyadi Jánosra vonatkozik, akiről az előző mondatban volt szó. (L. fenti jegyzetünket.) Az Ille modo... az epigramma 7—8. sorában említett Jupiterre vonatkozik. Nyilvánvaló, hogy Sufficit ille... mondatban az ille kijavítandó iste-re, mely visszamatat az előző mondatban levő Hunyadi Jánosra, míg az Ille modo... mondatban levő Ille távolra mutat vissza, Jupiterre; csak neki van az égből villáma: Ille modo in coelo missile fulmen habet. — Az 1953-as kötet fordítója talán emiatt a hiba miatt értette félre a szöveget; szerinte Hunyadi János szórja az égből a mennyköveket: a két ille-t csak egy

személyre érthette, bizonyos mértékben jogosan. — Janus mindig kifogástalanul használja párhuzamban a két mutató névmást: 36/7—8: Illum—iste; 36/17: illi—isti; 59/2: iste—ille. Önmagában az iste használata még sűrűbben, és helyesen fordul elő: 9/2, 13/6, 38/7: kétszer, 44/5.

*3/2 — Mátyás 1462 végi havasalföldi hadjáratáról. — Executiunt densae nec tibi tela nives, ti. e manibus.

*4/1—3 — Dicite: Io Paeon! . . . Dicite rursus: Io Paeon! Ovid. Ars Amat. II. i.: Dicite: Io Paeon! et, Io, bis dicite, Paeon!

4/5 — cui: synzesis: cuij — At tu, cui nullo decus hoc cum sanguine venit. — Ehhez csatlakozik a huic-nak szintén synzesises hujc kiejtése. A synzesisre nézve l. a 175/2-höz írt jegyzetünket. A költőknél mindig cuij és hujc. Poetica licentia. A prózában mindig cui és huic. L. huic-hujc-ra nézve l. a 347/14-hez írt jegyzetünket.

4/6 — Ut quid] Numquid — At tu, cui nullo decus hoc cum sanguine venit, Ut quid/Numquid iam medio frigore victor abes? — At tu . . . ut quid/numquid iam medio frigore victor abes?: nyilvánvalóan kérdő főmondat, az ut pedig csak melléknondat köztöszava lehet. Az Ut quid-et ki kell javítanunk Numquid-re. Numquid: vajon (ugyan) mit (miért)? — A numquid sokszor előfordul Janus epigrammaiban: 72/1, 188/2, 330/4, Ábel 101. old., verskezdet: Unde huc laeta venis, Camoena? Numquid . . .? — Lehetséges éppen, hogy az Ut quid az Ecquid-ből romlott meg, s ez írásban közelebb is áll ahhoz. Ovid. Fast. II. 729—30: Ecquid in officio torus est socialis? et ecquid Coniugibus nostris mutua cura sumus?

*5/1—4 — Sarmatici montes et, vos, septemplex Istri Caerulea Euxino cornua mixta mari, Ac tu, Romanus olim possessa colonis, Sed iam corrupto barbara terra sono, . . . — Mátyás 1462 végi havasalföldi hadjáratáról van szó. Havasalföld (Havaselve) — ez a barbár (nem latin) elnevezés —, mint római tartomány (provincia), Dacia délkeleti része: délről a Duna, északnyugatról a Délkeleti-Kárpátok déli vonulata és a Duna torkolata határolja: Valachia (a mai Románia délkeleti része). A XV. sz.-i és későbbi latin elnevezése: Transalpina. — A 4. epigrammában említett Dragula-Vlad Havasalföldnek volt a vajdája, nem pedig, mint az 1953-as kötet jegyzete mondja, Moldvának: 171—72. oldal. A jegyzetelő nyilván Mátyásnak ezt az 1462-i havasalföldi hadjáratát összecseréli Mátyásnak 1467-i moldvai hadjáratával. Moldva a római Daciának északi része: nyugatról a Délkeleti-Kárpátok keleti szegélye, délről Havasalföld és a Duna-torkolat határolja. — Igaz, ez az 5. epigramma a kiadásban helytelen címet visel: Conqueritur de mora regis in Moldavia: Transalpina helyett. Az epigramma utolsó — 12. — sorában Katalinról van szó. A moldvai hadjárat 1467-ben volt, Katalin pedig 1464 januárjában meghalt. Az epigramma címét a bécsi kódex hagyományozta; aki a címet adta az epigrammának, már maga sem volt tisztában Mátyásnak e két hasonló hadmenetével: összecserélte őket. A jegyzetelőt nyilván a Teleki-kiadás címe vezette félre. — A havasalföldi hadjáratról szól a 3., 4. és 5. epigramma (a 4. epigramma címe jó: De captivitate Dragulae vajvodae Transalpini), míg a moldvairól a 8., 9. és 10.

5/7 — Plena quater totidem complet iam Cynthia menses. Szerkeszd: Cynthia (Luna) quater plena iam totidem (quattuor) menses complet: kereken számítva Mátyás már négy hónap óta hadakozik. Tropus: antonomasia.

5/10/1 — Bűda: az -u- hosszú — A nem latin nyelvi eredetű tulajdonnevek prozodiájánál a költők eléggé szabadosak. Vö. Attila, Atilla, Attila. — Janus más költők használata alapján írja így.

5/10/2 — Achilles fiatal és vitéz fia Neoptolemus vagy Pyrrhus. (Tőle származtatták le magukat az épiruszi királyok. Pyrrhus i. e. 281-ban inváziót kísérelt meg Itália ellen.) — Neoptolemus nevének említése Mátyás helyett: tropus: metafora. L. 14/8-hoz írt jegyzetünket: Mercurius: Galeotto.

5/12 — Mátyásnak ez a hadjárata 1462 végén volt. A házasságkötés 1463 elején valóban megtörtént. Kunigunda/Katalin 1464 januárjában születés következtében meghalt. L. 6/6-hoz írt jegyzetünket.

*6/1—4 — Nostri primus amor, stirps regis clara Boemi, Post matris lacrimas, oscula pauca/multa patris Cum iam Pannonicas aeveta inviseret oras, Edidit hos praesens Calliopea sonos: . . . — Szerkeszd: Primus amor nostri (regis: Matthiae), (most jön e mondatagnak az appositíója): stirps regis Boemi clara . . . — A regis szót a költő csak egyszer teszi ki. — Az 1953-as kötet fordítója az első sort, a hexametert, katasztrofálisan félreérti: „Drága szerelmünket, (cseh királynak szép ivadékát) . . .” — Az epigrammát Janus, Katalin királyné kancellárja írja: nem a maga nevében, sem Mátyás nevében. — A „Drága szerelmünket” — a latin szöveg nemismeretében — csak úgy kellene értelmeznünk, hogy ezt az epigrammát Janus Mátyás nevében írta Katalinhoz. Erről, az összefüggés szerint, szó sem lehet. Ha pedig Janus a maga nevében írta volna az epigrammát

Katalinhoz, akkor ezt úgy kellene felfognunk, hogy Janus szerelmet vallott Katalinnak. De mit is jelentene az amor nostri (regis nélkül)? A nostri — ez a genitivus, és társai: mei, tui, sui, vestri, éppen erre van profilírozva a latinban — genitivus obiectivus. Amor patris: ha az atya (pater: nominativus) szeret: gen. subiectivus: az atya szeretete. Amor patris: ha az atyát (patrem: accusativus) szeretik: gen. obiectivus: az atya iránt való szeretet. Amor noster: gen. subiectivus: mi szeretünk: a mi szeretetünk. Amor nostri: gen. obiectivus: minket szeretnek: az irántunk való szeretet. Ha tehát az 1953-as kötet fordítója valóban úgy képzelte, hogy Janus a maga nevében írta Magyarország királynejához a verset, akkor az amor nostri-t úgy kellett volna értelmeznie — a latin grammatika kötött szabályai szerint —, hogy a királyné lobbant szerelemre Janus iránt. — Hogy a fordító „szép”-nek aposztrofálja Katalint — a latinban stirps clara (királyi származású) van —, ezt hyperbatonnak minősítem; a királyi ara vézna, beteges volt; nem bírta ki a szülést, belehalt. — Az epigramma görög szabású, értve ezen azt, hogy komoly, ellentétben a rómaival. Janus nem írhatta azt, hogy Podjebrád György cseh király kevés — pauca — csókkal búcsúzott leányától. Biztosan valamelyik másoló a saját, Katalin-ellenes érzéseinek és véleményének adott kifejezést akkor, amikor a multa-t pauca-ra változtatta. A pauca itt durva, megengedhetetlen sértés; Janus ezt csak a maga használatára írhatta volna. Biztos, hogy az epigrammát kiadta: terjesztette. A multa nemcsak a (post) oscula-nak, hanem a (post) lacrimas-nak is a jelzője. — Summa summarum: Amor regis nostri: Katalin a mi királyunknak, Mátyásnak szerelme, szerelmének tárgya. — L. a 12/6-hoz és a 136/2-höz írt jegyzeteket.

6/6 — Kunigunda—Katalin — Ha idegen származású királynéinknak oly nevük volt, melyek Magyarországon nem voltak használatban, megváltoztathatták. IV. László Anjou-származású (nápolyi) feleségét, Izabellát Erzsébetnek nevezték. Így kapta Podjebrád Čunka-Kunigunda a Katalin nevet. (IV. Bélának volt ugyan egy Kunigunda-Kinga nevű lánya.) Sőt a Przemysl-házból származó cseh Vencel (Venceslaus: Václav) Ladislaus-László nevet kapta, mint magyar király (1301—05). (Vencel—Lászlóra nézve l. XIV. századi krónikáinkat: SRH. I. 480, 11 és 481, 5.)

*7 — A 15 sorból álló epigramma fordítása az 1953-as kötetben sok kíváncsalmat hagy maga után: sok prozódiai hiba van benne, azonkívül 4 sor a kelteténél 1—2 szótaggal hosszabb. A versforma senarius (trimeter iambicus). A hosszabb sorok: 2: Kinek sisak-taréja véres fényt sugár-zik; 5: Te préda-éhes, ur hadak s a béke sor-sán; 9: Ki által árva lesz a föld és telt a Tar-tarus; 13: ... szülő-je. — Janus két epigrammát írt senariusban; a másik a 115, L a 115-höz és a 115/13-hoz írt jegyzetünket. — Idézzünk ebből a senariusból két sort:

Gradive, quinti clare dominator poli,
Spargens coruscas luce sanguinea iugas, ...

7/1 — Gradive — A Gradivus szót — Mars melléknevét — kétféleképpen etimologizálják; a helyes: (a harcban) elől járó: gradior + divus; a helytelen etimológia: gravis + divus. Ha egy szónak két etimológiája is forgalomban van, akkor — ez csak nyilvánvaló — az egyik kizárja a másikat: ha a szót le akarom fordítani, nem gyümöcszölöm bele mindkét etimológiát, mint az 1953-as kötetben látjuk: Gradivus: súlyos (gravis) léptű (gradior) Úr ... — Gradive, quinti clare dominator poli: a geocentrikus világnézet szerint a Mars az ötödik szférán keringett a Föld körül: (Föld:) Hold, Mercurius, Venus, Nap, Mars, (Jupiter, Saturnus). Később fedezték fel az Uranust, Neptunust és Plutót. Érdekességből megemlítjük, hogy a Föld külső bolygói: Mars—Uranus genealógiai sorrendben következnek egymás után: Mars apja Jupiter, Jupiter apja Saturnus, Saturnus apja Uranus.

7/8 — agrūm: agrorum — nem szabályos összevont genitivus pluralis, de poetica licentiának nagyon jó. A -rum végződés előtt álló -r- hang adta meg erre a lehetőséget. (A deorum helyett a deūm a θεῶν mintájára képződött.) A numerus plur. gen. numerūm alakja elég sűrűn előfordul. Kivételesen a nummus, bár nincs benne -r- hang, a sok használat következtében mindig nummūm.

*8/3—4 — Phlegra macedoniai félsziget (később chalcidiceai: Pallene), ahol Zeus a titánok legyőzésével megalapított uralma ellen támadó gigasokat legyőzte. — Bacchus (Dionysus) maga terjesztette kultuszát. Így hódolt be neki Lydia és India; itt kocsijába tigrisek voltak befogva.

8/14 — suos] feros — a másoló hibája — Mátyás 1467-ben az erdélyi lázadókat fékezte meg, majd utána Moldvában hadakozott. Pugnavit nullo solers ibi (Erdélyben) sanguine Pallas, Hic (Moldvában) Bellona suos/feros perculit ipsa Getas. Nyilvánvalóan Bellona, Mars nőtestvére, a hadistennő nem a saját getáit, hanem a vad getákat verte le. A neki kedves (suos) getákat aligha veri le: az ő getáit. Mars és Bellona szívesen időztek

az Al-Dunánál (a vad geták közt): 49/11—12: Istrum concreto vectantem praelia dorso Mars colit et Martis sanguinolenta soror. Epigrammánkban azonban Pallas csak kivételiesen volt ott, mert 49/9: Nec Geticum Pallas colit (aut Cyllenius) Histrum, (Sed Phaethontei brachia amoena Padi). Pallas, nemkülönben Bellona is tropus: metafora: Mátyás bölcsessége és vitézsége. — Bellona nem veretheti le Mátyással az ő — Bellonáé — getáit, de a vad getákat legyőzni Mátyás számára már nagy dicsőség. — A másoló elírása érthető: az f-et fraktur (ún. gótikus) s-nek, hosszú (langes) s-nek, l-nek olvasta, s azután már a seros-t suos-ra „javította”. — Vö. 9/1: fera Moldavia; 10/6: duros Getas — L. 44/2-höz írt jegyzetünket; itt sajtóhibából fit van sit helyett, vagyis itt fordított az eset.

8/15—16 — Az epigramma 1468. január 1-re készült.

*9/1—2 — Az epigramma 1. és 2. sora között Teleki hiányt állapít meg, egy pentameterét és egy hexameterét. Ezt annyira biztosra veszi, hogy az eredetileg 3. sorhoz 5-ös szárnót tesz. Ez nem szokás a szövegekritikában. Dum fera Matthiae premitur Moldavia regi, — Ioannis signum praesulis istud erat. Rettulit hoc domino fuis sua turma Valachis, Devota templis obtulit ille manu. — Vitéz János esztergomi érsek, mint zászlósúr, egy zászlóaljnyi lovasságot (turma) adott Mátyás moldvai hadjáratához. „Ez (istud) a zászló Vitézé volt. Ezt (hoc) a zászlót a turma a valachok legyőzése után visszahozta urának (Vitéznek), ő pedig (ezt a zászlót) mint fogadalmi ajándékot felfüggesztette a templomban (mert csapata sikerrel harcolt).” — Az epigramma maga — a szó szoros értelmében — epigrammának, feliratnak készült. Erre mutatnak a signumnak közlre mutató mutató névmásai: istud, hoc. (L. 2/11—12-höz írt jegyzetünket.) Az első két sor fordítása, melyek között Teleki tévesen hiányt sejtett: Míg Mátyás Moldvában hadakozott, ez a zászló volt Vitézé, vagy Vitézé volt. — Ilyen hiányt gyanított Teleki még ezekben az epigrammákban: 351—352, 362/1—2 és 386/3—4. Ezeket a hiányokat sem tudtuk indokoltnak tartani. L. az ezekhez írt jegyzeteket.

*10/1—2 — Rex tibi Matthias haec signa, puerpera Virgo, Moldavis forti nuper adempta manu. Az epigrafikus (lapidaris: kőbevésett) stílusú mondatból hiányzik az állítmány: obtulit. — A 3—4. sor: Quae modo barbaricas duxere in bella catervas, Nunc sacro pendent conspicienda tholo. Mindenáron állítmányt keresve az első két sorhoz, a manu után pont helyett vesszőt tehetnénk, s a pendent-et pendit-re javíthatnánk. Ennek azonban ellene mond a nunc. Az állítmány nélküli mondat egészen kivételes Janusnál.

10/5 — O mactum virtute ducem — a közismert vergiliusi (Aen. 9, 641.) Macte nova virtute puer. Janus a vocativust accusativus exclamatioisszal váltja fel. (Vergiliusnál Iulus-Ascanius, Aeneas fia a megszólított.)

10/7 — Janus a se-nek és a suum, am, um-nak helyes használatát nem ismeri. — ... diva (Maria), suis (Matthiae, eius helyett) iterum ... annue votis ... — L. a 33-hoz és a 291/3-hoz, továbbá a 233/7-hez írt jegyzeteinket.

*11 — A 11. epigramma kivételével az epigrammák 1-től 21-ig a Váradi Péter-féle gyűjteményben mind Mátyás király- és Vitéz János-vonatkozásúak. A 11. epigramma címzettje egy szintén Mátyás nevű, egy gazdag, aki előbb elvesztett vagyonát a szerencse jóvoltából visszanyerte s most, megváltozva, váratlanul ő, a vagyonos, kezdi dicsérni a szegénységet. — Ezt a Váradi-féle gyűjtést nem tekinthetjük nagyon gondos munkának, ha egy epigrammát, csak azért, mert címzettje Mátyás, a Mátyás király-vonatkozású epigrammák közé illesztett. — Folytatása a következő jegyzet.

11/6 — faciles minas — Az előző jegyzet folytatása. Úgy tesz ez a Mátyás, mint az a hajós, aki révbe érve fitymálja a vihart, melyet a tengeren kiállott. Ventorum faciles despiciit ille minas: a hajós lenézi a szeleknek könnyű fenyegetéseit. Itt Janus a despicio igének egy merész használatát alkalmazza; az ige mellett obiectum praedicativumot használ, mint amilyen állni szokott az appello, dico, nomino, voco stb. igék mellett: kicsiknek nézi le a szelek fenyegetéseit. Pontos grammatikai használatnál így kellett volna Janusnak írnia: navita facilis despiciit minas: könnyedén lenézi. De ez a facilis azután már attributum praedicativum lenne, mint amelyik azonban már — természetesen — nem függne a despiciere igétől. — A következő horatiusi mondatban éppen a dicere és a facilis fordul elő, melyben a facilem természetesen obiectum praedicativum: Sat. I. 1, 20—22: Quid causae est, merito quin illis Iuppiter ambas Iratus buccas inflet neque se fore posthac Tam facilem dicat, votis ut praebeat aurem? Summa summarum: grammatikai szempontból tökéletesebb a facilis, mint a navita jelzője, attributum praedicativumnak, de költői szempontból utólréhetetlen a faciles, mint a minas jelzője, a despiciere igétől hamisan függő obiectum praedicativumnak. Ez nem mindennapi használat. Reméljük, hogy nem másolási hiba a faciles a facilis helyett. A faciles-t nem szabad facilis-ra javítani. — 80/8: At tibi dent faciles, quanta merere, dei: attributum praedicativumnak is felfoghatom a faciles-t.

*12/2 — *carpite* — ... Ne frustra ignavi *carpite*, quae so, metus. — A *carpere* vádolni (*accusare*) jelentésben gen. *criminisszel*. — Az *ignavi* természetesen nem a *proce-*res-nek, hanem a *metus*-nak a jelzője.

12/6 — *vestri* ... *cura* — A *cura* mellett gen. *obiectivus*: az irántatok megnyilvánuló gond, a rólátok való gondoskodás. Mert a *curo* ige a latinban tárgyas. *Cura* tui. — *Tua cura*: a te gondoskodásod: te gondoskodik. *Janus Eleg. I. 6, 121*: *Flebant cognatae, nuper tua cura, puellae*: a leányok, akik minap még a te gondoskodásod tárgyai voltak, sírtak. Ebből a mondatból kiemelhetek *subiectum praedicativum*ot is, meg *obiectum praedicativum*ot is: *tua* (*subi. praed.*) *cura* *puellarum* (*obi. praed.*): a leányok iránt való gondoskodásod. L. a 6/1—4-hez és a 136/2-höz írt jegyzeteinket.

*14 — Az Orsz. Széchényi Könyvtár Quart. Lat. 2281. XVI. sz.-i *manuscriptum*-ban ez az epigramma is megtalálható a következő figyelemre méltó címmel: fol. 232v: *Ianni (!) Pannonii versus in laudem Galeotti Narniensis, qui in exercitu Matthiae regis Pannoniae Alexum (!) luctae certamine prostravit, quum ille prius omnes Ungaros Germanosque luctatores, qui in exercitu erant, palaestra superasset cunctis admittantibus, qui Italos gentem invalidam esse autumant. — Mit hámozunk ki ebből a megjegyzésből? — ... (Galeottus), qui in exercitu Matthiae ... Alexum ... prostravit: a párviadal a hadsereg előtt, Mátyás és Vitéz János jelenlétében folyt le. Alesus v. Halesus Mátyás vitéze volt, nyilvánvalóan magyar, aki valamennyi vitéz-bajvivót legyőzött. Galeotto e győzelmével becsületet szerzett az olaszoknak, akiket rossz bajvivóknak tartottak (vagy helyesebben: rosszabbaknak, mint a magyarok). — Variánsok: 3. Halesus] Alesus — 6. clarus] laetus: 1. az alábbi — 14/6 — jegyzetet: *Risit Strigonia clarus/laetus ab arce pater: Vitéz esztergomi érseki tisztségének örvendett.**

14/1—4 — *Qualis in Aetola moerens Achelous arena Herculeae legit cornua fracta manu, Talis luctator Galeotto fusus Halesus Turpia pulvereae signa reliquit humo.* — *Hercules* *Oeneus* *aetoliai* király leányáért, *Deianeirá*ért *birokra* kelt *Achelous* folyam-istennel, akinek, amint egyszer *bika* alakjában küzdött vele, letörött az egyik szarva. *Janus* tévesen ír *cornua*-ról, de ez alkalmas volt *paralel helyül* a *signa*-hoz. A végén *Hercules* győzött, s — vesztére — feleségül vette *Deianeirát*. (A letört szarvból lett a bőség-szaru: *cornu Copiae*. *Horat. Carm. saec. 59—60*: ... *apparet ... beata pleno Copia cornu*.)

14/6 — *Risit Strigonia clarus ab arce pater*: Nevetett az esztergomi várról híres atya: így írja körül *Janus*, hogy arról a Jánosról van szó, aki esztergomi érsek. Az 1953-as kötet fordítója így tolmácsolja a sort: *Esztergom feje is vára fókán nevetett. Galeotto párviadala Halesusszal Budán volt, Mátyás jelenlétében; ott volt Vitéz János is. A körülírás: tropus: antonomasia.* — L. a 14-hez írt jegyzetünket. A *laetus* *variant* szerencsésebbnek tartom.

14/8 — L. az előző jegyzetet. *Janus* vigasztalja a *Galeottótól* legyőzött *Halesust*: ne szégyellje magát, mert *Mercurius noster* et *ista* (a *bajvivást* is) *docet*. *Mercurius* *metaforikusan* maga *Galeotto*: *Galeotto* olyan ügyes, mint *Mercurius*, aki, a görög mitológia szerint, már csecsemő-korában elhajtja az istenek marháit, melyeket *Apolló* legeltetett, feltalálja a lantot, minden kópéságra képes stb. stb., a kereskedők és tolvajok istene; szobra a testgyakorló helyiségek (*gymnasium*) előtt. Az 1953-as kötet fordítója: ... *tani-tója neki (Galeottónak) Mercurius* maga volt. Ez *vaskos anakronizmus*. — *Galeottót* *Mercurius*nak nevezni: *tropus: metafora*. L. az 5/10/2-höz írt jegyzetünket.

*15 — *Vitéz János* érsek esztergomi építkezéseiről szól az epigramma. — A 359. epigramma: *Vitéz* a leégett esztergomi bazilikát *instauravit*.

15/4 — *positae] pastae* — *Vitéz* érsek megerősíti az esztergomi várat, várfalat húzat *In patulo positae/pastae* ne *raperentur oves*. A bányákat nem elhelyezik, hanem legeltetik. *János evang. 21, 15*: *βόσκει τὰ ἀγρία μου* 'Pasce agnos meos, mondja *Jézus Péternek*. Lehetséges, hogy a másoló nem értette a *pastae* szót, esetleg *postae*-t olvasott; ezt a szinkopált formát azután *positae-ra*, „javította”. *Verg. Aen. I. 26*: *repostum*; VI. 59: *repostas*. (A *posta* szó is szinkopált alak: *posita statio*: állomás.) A *postus* alakot csak akkor használják a költők, ha a *positus* nem illik bele a versbe, vagyis ez a használat *poetica licentia*. — 16/1: *Quod nemorum oblitus posita formidine cervus*: *Janus* itt *posita* helyett *posta*-t is írhatott volna. Éppen ezért változtathatta a másoló az általa *postae*-nak olvasott szót *positae-ra*. — Ilyen szinkopált alakok még a latinban: *vinculum*: *vinculum*, *periculum*: *periculum*; a magyarban: *fejedelem*: *fejedelem*, *gabona*: *gabna*. A szinkopált formák a versben megengedettek.

*16/1—4 — *Quod ... cervus Non homines metuuit ... Inclute rex, meriti quis neget esse tui?* — *Horat. Carm. IV. 3, 21*: *Totum muneris hoc tui est*: mondja a költő *Melpomenének*. A *Horatius*nál levő *hoc*-nak *Janus*nál egy egész alanyi mellékmondat felel meg: *Quod*—*metuuit*. *Horatius*nál a *muneris* gen. *partitivus* a *hoc*-tól függően, míg

Janusnál a meríti egy egész mellékmondattól áll gen. partitivusban. A szerkesztés mes-
teri. — A következő jegyzet ennek folytatása.

16/5—6 — Az előző jegyzet folytatása. — Ez és a következő distichon — l. a
16/7—8-hoz írt jegyzetet — hasonlat akar lenni, de nem találhatók fel, ninesenek meg
bennük a hasonlat kötelező alapelemei. Az első distichonban valójában Mátyás királyt
Janus összehasonlítja Diánával: az összehasonlítás alapja, hogy Diána kocsijába is
szarvasok vannak fogva. A második distichonban az összehasonlítás alapja az, hogy
Actaeon Diána szarvassá változtatta és saját — Actaeon — kutyáival tépette szét. Mind-
két distichonban a szarvasoknak kellene az összehasonlítás alapjának lenniük, nem pe-
dig Mátyás: Diána és Actaeon-szarvas. Janus a görög mitológiából összeszedegette a
szarvas-mondákat, s azokat minden logikai alap nélkül egy epigrammában összefűzte:
mintha kérkedni akart volna görög hitregei ismereteivel. — Talis cornigeris Diana iugali-
bus alte Frondosi vehitur per iuga Táygeti. E „hasonlat” mintája lenne Verg. Aen. I.
498—502: Qualis in Eurotae ripis... — Ebben nincs szó szarvasokról, Táygetos-ról
sem. Vergilius mintájában — Odys. VI. 102—08. —, ugyancsak hasonlatban, csak annyi
van, hogy Artemis/Diána gyönyörködik a szarvasokban, de szó van a Táygetos-ról is.
Janus nyilván Vergilius közvetítésével jutott el Homeroshoz, a két hasonlat elemeit
összeszedte, s szükségletének megfelelően (a szarvasokat kocsiba fogta) kiegészítette. —
A janusi hexameter végén álló alte helyes; nem kell kijavítanunk alta-ra, ami lehetne
Diana-nak is, meg (per) iuga-nak is a jelzője. Janus ugyanis a verssorok végén álló nyílt
szótagban rövid szótagot nem ír, márpedig az alta második -a-ja mindkét egyezési eset-
ben rövid. Ezzel sokkal szebbé teszi a sorokat. L. erre vonatkozóan a 80/8-hoz és a 207/4-
hez írt jegyzetünket. (Az ókori íróknál ez a sorvégi nyílt szótagban álló rövid magán-
hangzó — természetesen — előfordul: Verg. Aen. I. 16: ... arma; 17: ... esse. Ovid.
Fast. I. 67 [hexam.]: ... labore, 128 [pentam.]: sale.) — Verg. Aen. I. 506: (Dido) Saepta
armis solioque alte subnixae resedit: lehetne alto is, de így rosszul hangzik (solioque alto),
s — hogy? — hogy? nem? — Vergiliusnál is, Janusnál is szebb az adverbium, mint az attri-
butum praedicativum. — Attributum praedicativum: 22/16—17 (hendecasyllabus): Rauca
praedicat altus e cathedra Albertus pater... — 128/5: (pomilio) Illic sublimis solio
veneratus in alto... de itt a sublimis az attributum praedicativum — cornigeris iugali-
bus: igába fogott szarvasoktól a cornigeris... helyett (abl. auctoris) — Folytatás a követ-
kező jegyzetben.

16/7—8 — Az előző jegyzet folytatása. — Talis erat nondum famulorum praeda
suorum Compos adhuc mentis versus Agenorides. Szerkeszd: Talis erat Agenorides adhuc
compos mentis (et) nondum praeda suorum famulorum (canum) versus (factus). Actaeon,
a rettenthetetlen vadász — Agenor phoenikiai király dédunokája (Agenorides), Kadmos-
nak, Thebai alapítójának unokája — meglátta Artemis-Diánát fürödni, amiért az istennő
haragjában szarvassá változtatta s saját (Actaeon) kutyáival tépette szét. A janusi di-
stichon fordítása: Ilyen volt a még ember (compos mentis) (és) kutyáinak (famulorum)
prédájává nem lett Actaeon. — Actaeon praeda versus (factus) (est): a mondat alanya:
Actaeon, névszós állítmánya: versus (est), névszói állítmánya: praeda; a névszós állít-
mány melléknévi alakja a mondat alanyával (Actaeon) egyezik (versus), nem pedig a
névszói állítmánnyal (praeda). Valójában: az est-től, mint névszós állítmánytól függ a
versus, mint névszói állítmány, egyeztetve természetesen a mondat alanyával, s most
már a versus-tól, mint a factus szinonimájától függ a praeda, mint névszói állítmány.
A vertere mellett dat. finalis áll: mondatunkban a praeda-nak nincs célí értelme, hogy
praedae legyen. — Roma caput Italiae facta est. Verbum caro factum est. — Canis he-
lyett famulus: szellemes personificatio.

16/9—10 — Az epigramma utolsó distichona: Van-e (még) valaki annyira vad,
aki vonakodnék neked (Mátyás) szolgálni, ha már maguk a vadállatok is elfogadják a
te zabláidat: Quis iam adeo ferus est, tibi qui servire recusat, Accipiunt ipsae si tua frena
ferae: nyilvánvalóan a iam az Accipiunt-hoz tartozik, nem pedig a Quis adeo ferus est-
hez, amihez az adhuc illenék. Itt nem lehet a még-nek (adhuc) a már-ral (iam) való össze-
cseréléséről szó, mint a magyarban néha megtörténik. L. az 1/5—6-hoz írt jegyzetünket.

*17/5 — Péter magyar királyt kétszer — bis — üzték el trónjáról. Az 1953-as kö-
tet jegyzetében csak egyszer (1038—41); másodszeri uralkodása: 1044—46.

17/9—10 — V. László (1453—57) Habsburgi Albert (1437—39) utószülött (po-
stumus, Postumus — és nem posthumus, mert nem a humus az etimológiája, hanem e szó
a post praepositíóból képzett melléknév) fia volt. (Albert meghalt 1439. október 27-én,
László született 1440. február 22-én.) László gyámja III. Frigyes császár volt. Lászlót
valószínűen Podjebrád György, László helyett Csehország régense, méreggel tétette el
láb alól. László menyasszonya VII. Károly francia király leánya, Magdolna volt, ha nem
tévedés a Szilágyi Sándor-féle Magyar Nemzet Története c. mű IV. kötetének a 164. ol-

dalón látható kép aláírása: Magdolna, V. László jegyese, mert a képen magán a következő felirat olvasható: Magdalena Caroli VIII regis Galliae filia. Azt hisszük, hogy Fraknoi Vilmos tévedett. (VIII. Károly 1470-ben született.) — Janus úgy emlékezik meg László haláláról (1457. november 23.), mint amely nuper következett be. Ez a nuper a latinban hosszabb időre is vonatkozhatik, nemcsak közelmúltra; novi + per.

17/12 — alterius — Felix, alterius qui cavet ipse malo. Az -ius névmási egyes genitivus hosszú -i-je már az ókorban megrövidülhetett poetica licentiaként. Lucretius, II. 2: E terra magnum alterius spectare laborem. Verg. Aen. I. 16: Posthabita coluisse Samo; hic illius arma; I. 41: Unius ob noxam et furias Aiacis Oilei. Janus: 55/10: Alterius mediis fixit in inguinibus; Guarino-panegyricus: 24: Quid de te censere licet, qui totius aevi: a hosszú -i-vel ejtett totius -ti-szótagját ti-nek mondjuk, de ha ez a -ti- szótag rövid, mint a Janus-idézetnél, akkor már -ci-nek kell ejtenünk. — Janusnál unius: 175/3: At tu me vastas et pomi unius ob iram . . . — Teleki II. kötetében a 414. oldalon a címben ezt olvassuk: Emendanda partis alterae. Ez az alterae — alterius helyett — eléggé súlyos elírás. Ilyet még a poetica licentia sem enged meg.

*18/3 — Hunjadum — Hunjadum creat hunc, comitem Bistricia sumit. Azáltal, hogy Teleki Hunjadum-ot ír Huniadum helyett, nyilvánvalóan az -ia-nak -ja- ejtése synaeresis, mint Verg. Aen. I. 2: Italiam fato profugus Laviniaque venit-ben a Laviniaque-nak Laviniaque ejtése. (Bár az Italiam-ot is lehetne Italjam-nak ejteni.) Telekinek ezzel az írásával és kiejtésével az -u-t helyzeténél fogva hosszúnak, az -a-t pedig természeténél fogva hosszúnak nyilvánítja. Ez tévedés. Mi a Huniadum szóban az első három szótagot rövidnek tartjuk, mely nem férvén bele a hexameterbe, az első szótag hosszúnak vétetik, mint Lucretius, I. 95: Tantum religio potuit suadere malorum: religio; Verg. Aen. I. 30: Troas, reliquias Danaum atque immitis Achilli: reliquias. Kisfaludy Károly: Mohács, 7. sor: Tomori! büszke vezér, mért hagyta el érseki széked? — Tömöri. Vörösmarty: Megyeri, I. 2. sor: A komor árnyak közt Megyeri szelleme jár: Megyeri. Vö. különben Buda hosszú -u-ját, 5/10/1-hez írt jegyzetünket. — A Hunyad szóban a magyarban az -u- is, meg az -a- is rövid. A magyarban a palátalizáció nem teszi a palátalizált mássalhangzó előtt álló rövid szótagot hosszúvá: legyen, hely, anya, atya. — Fentebb említettük, Vergiliust idézve, a Lavinia synaeresist. Ennek története szövegkritikai szempontból érdekes, sőt tanulságos. A vergiliusi kódexek Lavina-t hagyományoztak. Ez a szó nem fordul elő a klasszikus szókincsben. Az Aeneis szövegkiadói nem tudtak vele mit kezdeni; bár a hiba nyilvánvaló volt, mégis kénytelenek voltak elfogadni, mint oly szót, amelyik csak egyszer fordul elő: ἀπαξ λεγόμενον (εἰρημνέον). — A múlt század második felében a Pompeiben végzett ásatások 1800 év után napfényre hoztak egy kétsoros feliratot egy utcára néző ház falán: ARMA · VIRVM · QVE · CANO · TROIE · QVI · PRIMVS · AB · ORIS — ITALIAM · FATO · PROFVGVS · LAVINIA · QVE · VENIT — Ez egyszerre eldöntötte a szövegkritikai problémát. Lehetséges, hogy egy iskolásgyermek — a klasszika filológia nagy szerencséjére — hazafelé tartva az iskolából, ahol éppen az Aeneist kezdték tanulni, írta a falra az aznap tanult leckét. (Vergilius i. e. 19-ben halt meg — Pompei i. sz. 79-ben öntötte el a Vezúv lávája: ez utóbbi év a terminus, ante quem a felirat a falra került.) — De egyébként egy ifjúnak is szerencsét hozott ez a felfedezés. A harmincas évek vége felé egy vidéki gimnáziumban a szóbeli érettségín a jelölt latinból Vergiliust kapta tétélül. Ez sehogyan sem ment. Akkor a miniszteri biztosnak az a mentő ötlete támadt, hogy fordítsa az Aeneis elejét. A kiadásban Lavinia volt; ennek a sornak hexameterben való elolvasásával azonban a fiatalember nem tudott megbirkózni, de a miniszteri biztos, sőt még a szaktanár sem, bár néhányszor hasztalan kísérletet tettek. A miniszteri biztos később megkérdezte tőlem, hogyan kell a sort hexameterben olvasni. Utána elmondta a fentieket. Feltettem egy felesleges kérdést: És az érettségiző megbukott-e? Nem — hangzott a lakonikus válasz. — Vergiliusban hasonló synaeresis előfordul még I. 73-ban is: Connubio iungam stabili propriumque dicabo, ahol „persze” így olvassák: Cunnūbiō. Ez nem helyes, mert az -u- hosszú; olvasása: Connūbjō: nūbere. — Janusnál synaeresis: Teleki, II. 16 marsupium: marsupjum; l. ehhez írt jegyzetünket. — A synaeresis fordítottja a synzesis. Erre nézve l. a 175/2-höz írt jegyzetünket.

18/4 — Nandoris Alba · Alba Iulae — Az epigramma második distichonjához — Huniadum creat hunc, comitem Bistricia sumit, Nandoris Alba rapit, nunc tenet Alba Iulae — Vergilius közismert sírfelirata szolgált alapul: Mantua me genuit, Calabri rapuere, tenet nunc Parthenope; cecini pascua, rura, duces. — Nandoris Alba: az ókorban: Singidunum, a középkor derekán: Alba Bulgariae, a középkor végén: Nandoralba. (Anonymusnál még Alba Bulgariae, a XIV. sz. első felében szerkesztett krónikákban Alba Bulgaria és már Nándorfehérvár.) Nem térve ki a Nándorfehérvár Nándor szavának etimológiájára, Janus Nandoris Alba-jából arra következtetünk, mintha ő egy tulajdon-

névből, személynévből származtatta volna, amiképpen az Alba Iulæ-t is helyesen Gyulából. A krónikák szerint Gyulafehérvárnak Gyula a szöfejtése. Amiképpen a Gyula -u-ja rövid, azonképpen a Iūla-é is, míg Alba Iūlia-ban az -u- hosszú. Janus tehát jól eltalálta a városnév etimológiáját. A két Alba mellé természetesen odaértendő a civitas szó: ellipsis. (L. a 28/1-hez és a 150/1-hez írt jegyzetünket.) — Hunyadi János pontosabban nem Belgrádban, hanem túl a Száván, a vele szemben fekvő Zimonyban halt meg (1456. augusztus 11.). A közelben levő nagyobb, ismert várost szokták ilyenkor megjelölni. Vergilius sírfeliratában sem Andes a szülőhelye, hanem Mantua. Ha Janust megkérdezték, hol született, nem az ismeretlen, közelebből ma már meg nem állapítható helyen feküdt Czezmicét mondta szülőhelyének, hanem a nem is egészen közel — mintegy 70 km-re — fekvő híres római várost, Sirmiumot (Mitrovica), mely a Száva partján feküdt, pedig Czezmice a Dráva torkolata közelében feküdt, Janus saját bevallása szerint: l. 338/1-hez írt jegyzetünket.

*19/9 — vagus . . . Vlives: „a kóbor Ulysses” — Az 1953-as kötet jegyzetelője ehhez a következőket fűzi: „Odysseus, Homeros Odysseiájának húsz évig kóborló görög hőse.” Én úgy tudom, hogy Odysseus csak tíz évig bolyongott, miután tíz évig Trója alatt harcolt. Harminc évi távollétet talán még egy Odysseus sem tudott volna elviselni hűségés Pénélopéja nélkül.

*20/5—6 — Quid tibi cum gelido Saturni sidere inertis? Caesaribus mores Martis inesse decet: mondja Janus Frigyes császárnak. Az asztrológusok szerint a Saturnus hónapjában, decemberben születettek tunyák, lusták, míg a Marséban, márciusban születettek harciasak. (Frigyes különben [1415.] szeptember 21-én született.) — Quid tibi cum gladio? Ovid. Fast. II. 101.

*22 — Az 1953-as kötetben a 22 sorból álló hendecasyllabusban sok prozódiai hiba van. — L. 37-hez írt jegyzetünket.

22/9—12 — Euathli magister: Protagorast mint ateistát száműzték. — Theodoros ugyancsak ateista. — . . . sectae pater . . . delicatae, Summum qui statuit malum dolorem: Epicurus.

22/18 — anicularum — az -i- rövid helyett hosszúnak vétetett, mert a szóban három rövid mgh. van egymás után. L. a 97/2/1, 164/4, 259/10, 279/1-hez, továbbá a 18/3-hoz írt jegyzeteket. A hendecasyllabus: Gaudens lacrimulis anicularum.

22/20 — sacras rumpe fides — fides, is (rendszerint többszámban): lant. Bercezi hűség-gel fordítja; fides, ei: hűség. Vö. 31/3: Sacra . . . fidis . . . plectra . . . ; l. a 31/3—4-hez írt jegyzetünket.

22/21 — claudius faber: Vulcanus, a görögöknél: Hephaistos (ejtsd: Héfajsztosz), Zeus-Jupiter és Hera-Juno fia. Csúnyának született, s ezért anyja ledobta az Olymposról, s ő meg sem „állt” Lemnos szigetéig, ahová oly szerencsétlenül pottyant, hogy eltörte bokáját, s sánta maradt egész’ halhatatlan élete végéig. — Janus azt ajánlja Galeottónak, hogy verseit adja át Vulcanusnak elégetésre. Ez eléggé közhely — locus communis. Ovid. Trist. IV. 10, 61—62: Multa quidem scripsi, sed quae vitiosa putavi, Emendaturis ignibus ipse dedi. Kazinczy epigrammája: Tűzbe felét . . . — Galeotto (Galeottus) nevével kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a Galeotto név praenomen, a magyar utónév. A családnév (nomen gentile, — gentilicium): Marzio: Martius: gens Martia; ennek etymonja Mars. Ilyen a Dante név is; a családnév: Alighieri. Budapesten egy utcai hirdetőtáblán egyszer ezt olvastam: J. Attila mozi.

22/22 — religiosus — a három rövid szótag közül az egyiket hosszúnak kell venni: az -ë-ből -ē- lesz. L. 22/18-hoz írt jegyzetünket.

*23/2 — I. Leó pápának (440—61.) 96 beszéde (homília) maradt ránk. Attila kortársa.

*25/2 — Cum] Cui — Hauserat intentum stellis scrobs caeca Thaletem, Cum/Cui super illudens talia dixit anus: . . . — Teleki a cím után — helyesen — feltünteteti: De Graeco. Az epigramma nem epigrammából fordítatott, hanem Diogenes Laertiosból; Thalesről írva: *Βίον καὶ γνοῦσθαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμωνσάντων* I. 34: „Azt mondják, egy öregasszony által házából kivezetett [Thales], hogy a csillagokat vizsgálja, egy gödörbe esett s az öregasszony ezt mondja neki, a jajgatónak: . . .” — A görögben „neki”: *αὐτῷ*. A megromlott Cum-ot tehát Cui-ra kell javítanunk, mint amelyik szó a dixit-től függ, bár a latinban függhet az illudens-től is egyben: illudere: akivel gúnyolódni: dativus. — Super: adverbium: fenn, fent (a gödör felett). Hasonlóképpen nem javíthatjuk a Cum-ot Quam-re: Quam super mint anastrophe (inversio): Super quam (scrobem). (A cum — cum narrativum — coniunctivust kíván; ezt a cum-ot Janus eléggé szabadon használja.)

*26/1 — Umbros: az umbriai kutyák híresek voltak gyorsaságukról. Az epigrammát helyesen jelölte meg Teleki E Graeco-nak, de nem tudta megtalálni. Anthol.

Palat. IX. 17: Caesar Germanicus epigrammája. A fordítás eléggé szabad. Janusnál 4 sorból áll. A görögben 6 sor. Ebben csak kutyákról van szó.

*27 — A törpére írt epigramma — Teleki szerint — De Graeco. — In latebris habita, ne te petat oris acuti Cuspide Pygmaei gens inimica viris. Pygmaei: mesés törpe nép Afrikában (Aethiópiában), akik állandóan harcban állnak a darvakkal. Hogy Janus a darvakat gens-nek mondja, hallatlanul szellemes personificatio. Horat. Carm. I. 3, 26: ... gens humana ...

*28/1 — in Hesperidum — Quod nec in Hesperidum vidit Tiryntius heros ... — in Hesperidum (hortis): merész ellipsis (kihagyás). Vö. Horat. Sat. I. 9, 35: Ventum erat ad Vestae (templum); Caecilia Metelli (filia); Terentia Ciceronis (uxor). Figura. — A magyarban nem mondjuk, hogy Hesperidák: vaskos germanizmus, amikor a többől vesszük a főnév ragozását. A magyarban visszatértünk az egyes nominativusra. Ezért: Hesperisek: Nyugaton lakók; Danaidák helyett Danaisok: Danaos leányai; Dryadok helyett Dryasok: fa-nimfák, erdei nimfák (δρυς tölgyfa); Naiadok helyett Naiasok: víz- és folyó-nimfák (ναῦς navis; nare); Nēreidák helyett Nēreisek: Nēreus tengeristen leányai; Tyndaridák helyett Tyndarisok: Tyndareus leányai: Klytaimnestra és Helena. Kivételesen a magyar kakemphasis miatt megmarad: Korybantok. — L. a 18/4-hez és 150/1-hez írt jegyzetünket.

28/7—8 — Egy mandulafa Magyarországon télben virágozni kezdett. Progne, Phylli, tibi fuit expectanda, vel omnes Odisti iam post Demophoonta moras? Phyllisem (mandulafa), meg kellett volna várnod Prognét (fecske, mint a tavasz hírnöke), vagy már a Demophoon utáni minden várakozást gyűlölsz? — Két mitológiai elbeszélés van nagy költői érzékkel összekapcsolva. Phyllisnek, Sithon trák király leányának jegyese Demophoon, Theseus athéni király és Phaedra fia. Demophoon eltávozik és ígéretet tesz, hogy bizonyos határidőre — Janus szellemes beállítása szerint: tavaszra — visszatér, de erre az időre nem érkezik vissza, mire Phyllis felakasztja magát, de az istenek, a kellő pillanatban, még mandulafává változtatják. — Pandion athéni királynak leánya volt Philoméla és Progne. Prognének férje volt Tereus trák király, fiuk Itys. Tereus azonban sógorőjét, Philomélát meg akarja ejteni, s ezért Prognét falun elrejtí, Philomélának pedig kiszakítja nyelvét, hogy őt ne árulja Prognének. Philoméla azonban egy sózvetre hímzeve tudtúl adta sorsát Prognének. A nővérek megölik Ityst, s feltálatják Tereusnak. Tereus üldözőbe veszi őket, mire az istenek Philomélát fülemülévé, Prognét fecskévé, Tereust bűbos bankává változtatják. — Mindkét mondában az athéni és a trák uralkodóház tagjai szerepelnek.

*29/10 — te prope: inversio (anastrophe): prope te — a figurát a vers kívánta meg: ... gladium te prope (prope te, Petrum) Paulus habet. — Vö. Verg. Aen. V. 250—51: ... chlamydem ..., quam ... circum Purpura ... cucurrit. — Inversiók Janus epigrammaiban: 41/4, 57/2, 193/4, 197/16, 332/5; l. az ezekhez írt jegyzetet.

*30 — A boiötiai Thébait Kadmos alapította, s Amphion lantjának hangjaira álltak össze a sziklák várfalakká. Nagy Sándor 335-ben lerombolta a várost, s Phrynē athéni hetaera, akiért a férfiak versengtek, építtette fel velük. — L. következő jegyzetünket. — Teleki szerint De Graeco.

30/1—5 — Quas, ut ... fundarat ... Cadmus ..., Restituit stratas Phryne ... Thebas, ... Risit vitisator ... — Szerkeszd: Ut Phryne Thebas, quas Cadmus fundarat, stratas restituit, risit vitisator (Bacchus) ...

*31 — Ugyanarról a tárgyról. L. az előző jegyzetet. Ezt az epigrammát azonban Teleki már nem tartotta görögéből fordítotttnak.

31/3—4 — Sacra Amphioniae fides olim plectra secuti Nudatis montes erubere iugis. Szerkeszd: Montes olim plectra fides Amphioniae iugis nudatis secuti erubere. (Míg Thebait újjáépítí Phryne, azok) a (falat alkotó) hegyek (kövek), melyek egykor, csupasszá téve a hegyerinceket (hegyeket), Amphion lantjait (plectra fides: a lant pengetőjét) követték, elpirultak.

*32/8 — Metio] Vario — Janus verseiből küld Niccolò Perottinak. A könyvecske bizonyos aggodalommal szól Janushoz: Félek Perotti szigorú bírálatától, de ha ez a kiváló költő és kritikus megdicsér engem, akkor engem akár Metius/Varius vagy Quintilius is elolvashat: Tunc ego vel Metio/Vario Quintilieve legar. — L. Varius és P. Quintilius Varus jó barátja volt Vergiliusnak és Horatiusnak, akiknek költeményeit ők elolvasták. Metius nyilvánvalóan megromlott Varius-tól. Quintilius neve még egyszer előfordul Janusnál: 64/8. Ennek a Quintiliusnak halálára írta Horatius Vergiliushoz I. 24. carmenét; kezdete: Quis desiderio sit pudor ... — Huszti József (Janus Pannonius, 134. old.) erről az epigrammáról szólva Mettiusról és Quintilianusról ír. Sem Mettius, sem Quintilianus nem illik bele a versebe. Mettius kritikusról (költőről) nem tudunk.

*33 — Lorenzo Vallára írt epigramma. Ipse deas ausus reprehendere Valla Camenas Iudicium fertur pertimuisse suum. Janus nyilván azt akarja írni, hogy még a mú-

zsák is megfélelmedtek ítéletétől (kritikájától). Ez az értelem azonban grammatikai alapon semmiképpen sem evickél ki a latin szövegből, mert a mondat szerkesztés a latin szintaxis elemi szabályainak teljes felrúgásával történt: solocismus: *σολοικισμός*. — Felülemelkedve a latin szöveg hibás szerkesztésén, szóról szóra ezt kell a mondatnak jelentenie: Azt mondják, hogy Valla oly merész volt megbírálni a műzsákat, hogy ítéletétől megfélelmedtek. De ez nem jön ki a latin szövegből. A *distichon* egy mondat. Állítmánya: fertur: mondatik. Alanya: Valla. A fertur-tól, személyes szerkezet lévén, nom. c. inf. függ. A mondat alanya, Valla, egyben a nom. c. inf. nominativusa is, az infinitivus: ausus (esse). Azt mondják, hogy Valla merészelt. Az *audeo* semideponens ige arról nevezetes, hogy mellette a tárgy infinitivus: reprehendere. (Ilyen tárgyként infinitivussal álló igék: possum, volo, cupio, coepi, conor stb., melyek tehát infinitivus-kiegészítésre szorulnak, s ez a kiegészítés accusativus.) Azt mondják, hogy Valla merészelt bírálni. A bírálni igétől főnévi tárgy függ kit? mit? kiket? miket? kérdésre; ez az accusativus a Camenas. Azt mondják, hogy Valla merészelt megbírálni a műzsákat. Hátra van még a mondatból: *iudicium suum pertinuisse*. A *suum*, mint birtokos névmás, jelzője a *iudicium*-nak; a *suus*, -a, -um-ot, vagy helyesebben inkább a *suum*, -am, -um-ot akkor használja a latin, ha az a mondat alanyára vonatkozik. Hasonlóképpen ennek a birtokos névmásnak, mint melléknévnek a főnévi párja, a visszaható — *se, sui* . . . — névmás is a mondat alanyára vonatkozik, ezért is nincs nominativusa. A birtokos névmásnak is ezért nincs valójában nominativusa. Bár Janus ezeknek használatával nincs tisztában — l. a 10/7-hez írt jegyzetünket; ebből a szempontból elrontotta latin nyelvtudását az olasz nyelv, melyet beszélt —, nincs okunk kétségbe vonni, hogy e mondatban a *suum*-nak a mondat alanyára, Vallára kell vonatkoznia. Vak tyúk is talál szemet. Valla a birtokos. Az ítélet tehát Valláé. *Iudicium suum* (Vallae) *pertinuisse*: a *iudicium*-nak accusativusnak kell lennie, mert a mondatnak már van alanya: Valla. Van tehát ebben a részmondatban egy accusativus és egy infinitivus. Kézzelfogható lenne, hogy ezek ketten acc. c. inf.-t alkossanak. Ez azonban nem lehetséges, mert az acc. c. inf.-t úgy fordítjuk, hogy a hogy kötőszó után az acc.-ból alany legyen, az inf.-ból pedig megfelelő állítmány. Az ítélet azonban a hogy kötőszó után nem lehet alany, hanem — mint fentebb már sejtettük — a műzsák kell hogy a mondat alanya legyen. Ott van az accusativus: Camenas; hogy már egyszer lefordítottuk, közömbös; még egyszer felhasználhatjuk, annál is inkább, mert mindkét esetben mint accusativusokat használjuk fel. Megvan tehát az accusativus cum infinitivo: Camenas *pertinuisse*: hogy a műzsák megfélelmedtek; a *pertinuisse*-től még kiegészítőként függ egy accusativus is: *iudicium suum*: a műzsák félték az ő (Valla) ítéletét. Sikerült tehát kimutatnunk, hogy van egy acc. c. inf., csak azt nem tudjuk, hogy melyik az a mondat, érzést, gondolást stb. jelentő ige, melytől ez az acc. c. inf. függ. Bár a *reprehendo* igétől nem függ acc. c. inf., Janus mégis ettől függesztette az acc. c. inf.-t. Azt mondják, hogy Valla merészelt megbírálni a műzsákat, hogy azok félték ítéletétől. Valóban, a *reprehendo*-tól nem függeszthetem az acc. c. inf.-t, mert grammatikai értelmetlenséget kapok. Ezt a mondatot kell visszafordítanunk latinra: Valla merész volt úgy megbírálni a műzsákat, hogy azok félték ítéletétől. Nem acc. c. inf. függ tehát a *reprehendo* igétől, hanem következményes mellékmondat: ut *consecutivum coniunctivus*-szal. Fertur Valla ausus reprehendere Camenas ita, ut eae *iudicium eius pertinuerint*. Szébb szórenddel: Valla Camenas ita reprehendere ausus fertur, ut . . . — Van még néhány megjegyezni valónk. A *iudicium suum* helyett *iudicium eius* kell, mert a következményes mellékmondatnak az alanya a Camenae; a *suum iudicium* ebben a mellékmondatban azt jelentené, hogy a műzsák a saját maguk ítéletétől félték, l. 10/7-hez írt jegyzetünket. (Csak a függő kérdésben és a célhatározói mellékmondatban levő *se* és *suum* vonatkozik a főmondat alanyára, mert e két mellékmondat a főmondat alanyának gondolatát fejezi ki.) A következményes mellékmondat *coniunctivus* a *nines* az ún. *consecutio temporum* szabályának alávetve: az az idő áll *coniunctivus*ban, mint amelyik állna *indicativus*ban. A főmondat állítmányául a merészelt ígét, az ausus (est)-et kell vennünk; ez múlt idő, mely állítmánynak cselekvése egyidőben történik a megfélelmedtek igével, aminek az *indicativus* ún. *consecutio temporum* szerint *pertinuerint*nak kell lennie, ami *coniunctivus*ban *pertinuerint*. (Ha előidejűség esete állna fenn, akkor lenne *pertinuisent*.) Így sikerült megoldanunk Janusnak ezt a grammatikai anomáliáját: oly egyéni poetica licentiát alkalmazott, amely nincs megengedve.

*35/6 — *Inter et est*: Et interest. Tmésis (figura): az egymással összetartozó szavak — összetett szó, praepositio és névszója — egymástól való elválasztása. Horat. Carm. I. 7, 25: Quo nunc cumque . . . Quocumque nos; I. 9, 14: Quem fors dierum cumque . . . Quemcumque (diem) dierum fors. Janus további tmésisei epigrammaiban: 49/16, 89/1, 333/6; l. ezeket a jegyzeteket.

35/8 — Az 1953-as fordításkötetben „spondéusos pentameter”: *πεντάμετρος σπονδει-*

αὐτός'. Idézőjelbe tettük: a műszo tölem. Ilyen nincs, s aki ilyet elkövet, megbotránkoztatja az olvasókat. — Első ízben Mimnemos — életének dereka 620—600 körül — elégiáiban jelenik meg a pentameter. Minthogy azonban Horatius korában vita tárgya volt, ki írta az első pentametert — Ars Poetica, 77—78: Quis tamen exiguus elegos emisit auctor, Grammatici certant et adhuc sub iudice lis est —, az első pentameter életkorát legalább jó 2600 évre becsülhetjük. Az első „spondéusos pentameter” az egész világon — mint ezt szorgos kutatásom eredményeképpen sikerült megállapítanom — a fent idézett helyen fordul elő. De mi is az a „spondéusos pentameter”? — A pentameter — tudvalevően — mint a hexameter zárósora a distichonban, a párversben, a következő metrummal rendelkezik:

— $\overline{\cup}$ — | — $\overline{\cup}$ — | — || — $\cup\cup$ | — $\cup\cup$ | ♪

A pentameter első felében tehát a két daktylost felválthatja a spondéus, a második felében azonban nem. Ezzel szemben a 35/8 sornak fordítása a következő (1953-as kötet, 65. old.):

Barbár föld az enyém, | | bārbā | rul dalo | lok.

Majd jön a Tibullus—Propertius-fordításkötet (Budapest, 1962). Jelentem a kiadónak és illetékes szervnek akkor, amikor a kötet kéziratban van: hibás pentameterek vannak benne. A kötet úgy jelenik meg. A 30 sorból álló Propertius-elégiában — III. 20 — a 15 pentameter közül 7 (Hét) spondéusos pentameter „olvasható”, vagyis a pentameterek fele rossz. Azt olvassuk a kiadó megjegyzéseként a 315. oldalon, a mintegy nekem szóló választ, hogy: „... E fordítások, helyenkénti pontatlanságuk vagy ritmikai lazaságaik ellenére is, a magyar költészet megbecsülendő értékei közé tartoznak.” Ezt kétlem. Mert amit a pentameterrel elkövetnek, az egyáltalán nem pontatlanság vagy ritmikai lazaság. A fordítók gátlás nélkül felrúgják a több mint harmadfélezer éves trádiíót. — Lezárom a „vitát” annak a 2010 éves Ovidiusnak világhírű distichonával, akitől Janus oly sokat tanult. Remedia amoris, 91—92:

Principiis obsta ! sero medicina paratur,
Cum mala per longas convaluere moras.

Gyarló fordításomban:

Nyomban, mindjárt csapj rá ! késve hiába a gyógyszer:
Hosszú idő múltán elharapózik a baj.

S szívleljük meg Kazinczy jótanácsát:

Jót s jól ! Ebben áll a' nagy titok . . .

*36/13 — Virdumări — Neve így fordul elő az aeduus vezérnek: Virdumärus, Virdomärus, Viridomärus. A szó -a-ja eredetileg hosszú; így azonban nem megy bele a hexameterbe: — $\cup$ — —. Janus az -a-t rövidnek veszi: Alter Virdumări tulit, alter opima Philippi. Abel, 125. old., kezdete: Rettulit; a szó megromlott; l. ehhez írt jegyzetünket.

36/17 — Az at mellérendelő ellentétes kötőszót a latin akkor használja, ha az utána következő szó mássalhangzóval, ast-ot, ha magánhangzóval kezdődik. Ez oly szabály, melytől az ókori írók még poetica licentiával sem térhetnek el. Verg. Aen. I. 543: At sperate deos . . . ; I. 46: Ast ego, quae . . . — 36/17: at isti. Előfordul még: 59/2, 125/3/2, 128/11, 292/2; l. ezekhez írt jegyzeteinket. Természetesen jók is előfordulnak: 88/2: At tibi, 49/13: At frustra; 65/3: Ast ego; 173/1: Ast humana. — Olyan eset természetesen nem fordul elő, hogy az ast után mássalhangzóval kezdődő szó következzen, mert ez felesleges mássalhangzó-torlódást idézne elő.

*37 — Az 1953-as kötet fordítója a hendecasyllabusban írt 6 soros epigrammában több prozódiai hibát követett el. A hendecasyllabus — miként Martialisnál — nagy szerepet játszik Janusnál. Olyannyira, hogy A magyar irodalom történetének I. kötetében (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.) a 231. oldalon, alulról a 10. sorban a Janus Pannonius költői pályafutását ismertető cikk szerzője szükségesnek tartja ennek a versformának még a papírra vetését is. Ezt mindenképpen indokoltnak tartjuk, de azt már nem, hogy ebben hiba legyen. A *éδεκα*-hendeka görög szó tudvalevően 11-et, azaz Tizenegyet jelent, nyilvánvalóan azt, hogy a sorban 11 szótagnak kell lennie: hendecasyllabus. Ezen a schémán azonban csak 10 szótag van: a második ütemben nem trochaiosnak:

— o, hanem daktylosnak: — o o kell állnia. (Az utolsó, 6. ütemben is a trochaeust felválthatja spondéus, ami nem lényegtelen, mert ha ott csak trochaios állhatna, a janusi hendecasyllabusoknak túlnyomó része hibás lenne). — l. a 22. epigrammához írt jegyzetünket.

37/1—3 — Non est hic, studiosa turba, non est Festivissimus ille Martialis, Verum simia Martialis haec est. — Janus epigrammái egy gyűjteményének első verse lehetett ez az epigramma. „Ez (a költő: Janus) nem az az elmes Martialis, hanem ez (a költő: Janus) Martialis majma” (utánzója; vö. utánzó majom). — Hic non est Martialis: a mondat névszós állítmánya: est; névszói állítmánya: Martialis; alanya: hic. A hic tehát nem: itt, mint Hegedüs és az 1953-as kötet fordítója érti, hanem: ez: ez a költő: Janus. — Simia Martialis haec est: ugyanaz a mondat szerkesztés: a mondat névszós állítmánya: est; névszói állítmánya: simia; alanya: haec. Stilisztikai szabály, hogy ha névszói állítmány esetében a mondat alanya névmás, ez nem olyan nemű lesz, mint amilyen neműnek — jelen esetben hímneműnek: hic: Janus — kellene lennie, hanem a mondat névszói állítmányával kell egyeznie: simia a mondat névszói állítmánya: nőnemű, a mondat alanya: ez (Janus) nem hic, hanem haec. — Két példa Janusból: 38/7: Doctorum iste timor: az — hogy ti. a tudósok műveit lebecsülik, megrágja a moly — a tudósok félelme: iste — istud helyett — egyezik a timor-al. 370/15: Nos est haec via filias locandi: ez — hogy ti. az apa elrejtí leányait — a leányok férjhez adásának nem útja: haec — hoc helyett — egyezik a via-val.

*38 — Argiletanas... kezdetű epigramma értelmezésére nézve elengedhetetlen Martialis I. 3. epigrammájának ismerete, melyet Janus kizsákmányolt, de alaposan átírt: Argiletanas mavis habitare tabernas, Cum tibi, parve liber, scrinia nostra vacent. Nescis, heu, nescis dominae fastidia Romae: Crede mihi, nimium Martia turba sapit. Maiores nusquam ronchi: iuvenesque senesque Et pueri nasum rhinocerotis habent. Audieris cum grande sophos, dum basia iactas, Ibis ab excusso missus in astra sago. Sed tu ne totiens domini patiare lituras Neve notet lusus tristis harundo tuos, Aetherias, lascive, cupis volitare per auras: I, fuge, sed poteras tutior esse domi.

*39/3 — modő (csak) verstani hiba modő helyett. A vers kívánta ezt a megengedhetetlen prozódiai „poetica licentiát”. A hendecasyllabus: Tergas, Grylle, licet, modő cruentas. A modo második -o-ja nem lesz hosszúvá azáltal, hogy a következő szó két mássalhangzóval — jelen esetben cr-rel, ami különben is, muta cum liquida lévén, nem alkot pozíciót — kezdődik. (L. ugyanezt az esetet a muta cum liquida-val a 333/3-hoz írt jegyzetünkben.) Ezt a prozódiai szabályt műfordítóink nem ismerik. Csak két példa az 1953-as kötetből: 1/5: Én lehetek Mátyás zászlója s címere éke: a zászlója szó -a-ja nem hosszú, hanem rövid. 49/5: Ámde nekem most csak vers fogja s bővíli lelkem: a fogja szó -a-ja rövid. — A modő egybeírt is; l. a 333/3-hoz és Teleki, II. 5/2-höz írt jegyzetünket.

*41 — Az egyetlen Janus-vers, melyben a versus senariusok a versus quaternariusokkal váltakoznak:

Hic me rogare tua modo est humanitas
Dignata, summe principum;
Quid tibi meorum vis, poeta, impertiam?
Secreta praeter quidlibet.

Ebben a versformában írta Horatius első tíz epódosát. — Secreta praeter: inversio: praeter secreta; l. 29/10-hez írt jegyzetünket.

*44/2 — fit] sit — Unde tibi, ut, nuper quod erat pice nigrius atra, Tam subito rutilum fit/sit, Galeotte, caput? — A bécsi, budapesti és vatikáni kézirat sit-et ad. Inkább sajtóhibának minősítjük, mint Teleki elírásának. Az Unde tibi (fit) után következő mellékmondat ut (consecutivum) köztőszóval következik coniunctivusszal; ennek a következő mellékmondatos coniunctivusnak a sit-nek (nem pedig a fit indicativusnak) kell lennie. A hiba azért bizonyos mértékben érthető, s ha a mondatban nem lenne elengedhetetlenül coniunctivusra szükség, ki is javítanánk a sit-et fit-re. Caput rutilum fit: a fej vörös/vörössé lesz. Ezen nyilván Janus is gondolkodott: az epigramma utolsó két sorában — 17-18. — kétszer is előfordul, ugyanolyan használatban, mint a 2. sorban kellene, a fieri ige: Quae (caesaries) fieri e pulla potuit sic flava, meretur, Ut fiat nunquam candida caesaries. — Valószínű, hogy Teleki nem maga végezte a nyomdai korrektúrát, a nyomda azonban, meg kell hagyni, kifogástalanul végezte munkáját: csak egy-két félreérthető sajtóhiba van a kötetben. (L. a 195/4-hez és 301/1-hez írt jegyzeteinket.) Nyilvánvaló, hogy a sit fraktur (ún. gótikus) í-ét f-nek olvasták. (Vö. 8/14-hez írt jegyzetünket, ahol azonban a helyzet fordított: a feros romlott meg suos-ra.) — Bárhogyan álljon is a helyzet, Mészöly Gedeon beszélte el egyszer nekem, hogy kunszentmiklósi tanár korában

— úgy 60 évvel ezelőtt — figyelmes borbélya munka közben ezzel a szaktémával, nyelvészeti érdekességgel kedveskedett neki: Tanár úr kérem, én egyszer egy olyan régi könyvet láttam, amelyikben minden ső betű fö betűnek volt írva. — Ismeretes, hogy a Calepinus-szótárban (1585) a söveg szót főveg-nek nyomatták ki, amivel a szónak téves etimológiát tulajdonítottak.

44/4 — A Crathis és Sybaris egyesülve Sybaris (Thurii) városánál ömlik a Tarentumi öbölbe. Az ókorban azt tartották a két folyócskáról, hogy vize a fekete haját megszökkíti.

44/7—8 — Hoc mirum posset mutatis addere formis, In nova discrevit qui rude membra chaos: Ovid. Metam. I. 1—2: In nova fert animus mutatas dicere formas Corpora . . . ; 7: Quem dixere chaos; rudis indigestaque moles . . .

44/9—10 — Ipse ego te primo dubitavi agnoscere visu, Mox fictum dixi ferre capillitium. Egészen sajátosság mondatszerkesztés. A hexameterben a dubitavi-tól függ az agnoscere infinitivus, az agnoscere-től pedig a te accusativus, a pentameterben a dixi-től függ egy acc. c. inf., melynek accusativusa a hexameterben levő te accusativus, infinitivusa: ferre. Nem egészen szabályos, de a lényeg: kifogástalanul értjük.

*47 — Quod te Conradam Germania/Germanica terra vocavit, A conradendo nominis istud habes. — A Germania nyilván hiba Germanica helyett; nem mondhaitjuk: Hungaria terra, Italia terra. — A Conrada a Conradus női alakja, mint Paulus: Paula, Iulius: Iulia, Andreas: Andrea (Stephanus: Stephanina, Petrus: Petronella). Conrada onnan kapta nevét, hogy conrāditur: éppen ezért nem asszimilálta Janus a conradere igét corradere-re. Az etimologizálás természetesen hamis. A szófejtésben van vāticinātio post ēven-tum (jóslás a bekövetkezés után), mert Conrada megkereszteltetések még nem lehetett tudni róla, hogy egyszer majd ledér lesz. — A valójában szójáték-alapra épített epigrammát talán így lehetne tolmácsolni magyarul:

Konrádához

Ezt a nevet: Konráda, neked Germánia adta:
Megrádiroznak téged: ezért e neved.

A radír (rádir) szó etimológiája a rādere ige; a con- nyomósító praefixumnak gyakran a meg- nyomósító igekötő felel meg. — A fordításban van anakronizmus, mert akkor még nem volt a radírgumi feltalálva.

*48 — Plurima quando rapis, te convasare facetus Dicis et hoc risu sordida furta premis. Convastorem nos te invasabimus ergo: Videris, an laedat poena iocosa minus. — convasare: az edényeket összeszedni, becsomagolni; vasa colligere: a tábornat felszedni (mint katonai műszó). Invasare szó nincs az ún. klasszikus latinban. Gyakorító igét a latin az „a verbo” utolsó alakjából képez; a képzett szó az -a- imperfectum-tővű igékhez tartozik: no, nare . . . nātus: nāto, are; dictus: dicto; pulsus: pulso stb. A vado, ere, vasi, vasus igéből nem képez a latin gyakorító alakot, ennél fogva az invado-ból sem. Janus azonban képez a szójáték kedvéért, de meg a gúny fokozásáért is. — De hogyan lehet ezt a szójátékos epigrammát tolmácsolni magyarul? Talán így:

A plagizátorhoz

Lopkodsz s elmésen mondd: csipegetsz, s nevetéssel

Álcázod s ütöd el ronda lopásaidat.

Téged a csipegetőt mi nyakon csípünk, s hogy e tréfás

Megtörlés hogy' esik, látni fogod te magad.

A „ronda” szó ugyan nem irodalmi, de itt pótolhatatlan.

*49/2 — rubris] Rubris — Minthogy a rubrae/Rubrae aquae a Vörös-tengerre vonatkozik, közérthetőbbé tesszük, ha nagybetűvel írjuk. Vö. Elegiarum I. II. 2, 28: Teleki, I. 362. old.: . . . rubeis . . . aquis.

49/7—8 — Vobis ingenium, vobis dedit ore rotundo Musa loqui . . . — A köztis-mert hely Horatius Ars poeticájából: 323—24: Graiis ingenium, Graiis dedit ore rotundo Musa loqui . . .

49/10 — . . . Phaëthontei brachia amoena Padi. — Phaëthon arra kérte apját, a Napot, engedje meg neki, hogy egy napon ő hajthassa lovait. A lovak elragadták a kocsit, lángba borították a földet, mire Jupiter mennyikövével sújtotta Phaëthont, aki az Eridanus (Pó) folyóba esett. Nővérei nyárfákká változtak, s siratva testvérüket, könnyeik-ből lett a borostyánkő: epigr. 187. — Az 1953-as kötet szövegben, jegyzetben következe-sen Phaetont ír, nemkülönben a 187. epigrammához írt jegyzetben.

49/12 — . . . Martis sanguinolenta soror: Bellona. Vö. 8/14-hez írt jegyzetünket.
 49/16 — Inter nam cygnos — 1. A nam a mondatban nem a második, hanem az első helyen áll. Ezt Janus tudja, de poetica licentiát alkalmaz, ami azonban nincs megengedve. Az enim áll a második helyen, amire Janus kicserélhette volna: Inter enim cygnos anseris ore loquor. Ennek kijavítására felhatalmazhatna bennünket az, hogy a középkori kéziratokban az enim-nek rövidítése: „n.”, amit azok, akik nem járatosak eléggé a paleográfiában, „szívesen” feloldanak nam-mal. Lehetséges tehát, hogy Janus szövegében eredetileg enim állott. Hogy Janus tudja a nam és enim helyes használatát, prózája mutatja: Teleki, II. 83. old. utolsó előtti sor: Neque enim ego . . . ; uo. 84. old. felülről az 1. sor: Nam quicquid . . . — Helytelen használata a nam-nak: 63/9, 76/17, 125/3, 175/1, 290/12, Ábel, 99. old., kezdete: Ioannem pete . . . , 4. sor. Van természetesen jó használata is a nam-nak: 79/6, 80/5, 94/9 stb. — 2. Inter nam cygnos: tmésis. L. 35/6-hoz írt jegyzetünket. — Ahogy én Janust ismerem, feltételezem róla, hogy a nam-mal kapcsolatban szándékosan poetica licentiát alkalmazott, ami azonban, mint mondtuk, megengedhetetlen.

*50/8 — nunc] tunc — Rubertus megsértődött, hogy Janus őt bardusnak nevezte. A bardus azt jelenti magyarul, hogy buta, de Janus kivágja magát; ő a gall énekesekre értette. (Vö. Arany János balladáját: A walesi bárdok.) — Majd megkérdézi Rubertust: Mit csinálnál — faceres —, ha téged egyszerűen — és nem kétértelműen — fatuus-nak (ostobának) vagy imperitus-nak (tudatlannak) nevezték volna? Quantum nunc/tunc tibi bilis et veneni Inflaret misero gulam tumentem!?: Akkor (tunc) mily nagy mérges epe fújta volna fel neked, a szerencsétlennek, duzzadó gégedet. Nyilvánvalóan ez a következmény csak akkor: tunc következik be, ha a feltétel bekövetkezik: ezért a coniunctivus condicionálisok: faceres, nominassem, inflaret. — Az epigramma szerint Rubertus francia származású volt, Guarino tanítványa, Janus diáktársa. — A Rübertus (Rüpertus) nem azonos név a Rőbertus-szal.

50/11 — Quod . . . si: tmésis: Quodsi — Quod praeconia nostra si malignus In probris tibi computare perges, Iam te bardum aliter, Ruberte, dicam (vagyis nem lantosnak, hanem butának). — Ha a quod + si-ben a quod jelentése: ami, amit, akkor a két szót különírjuk; ha azonban azt jelenti, hogy: hogy (okhatározói — tárgyi — mellékmondat kötőszava), akkor egybeírjuk. L. a különírássra a 244/4-hez és a 349/2 és 5-höz írt jegyzetünket. A tmésis eléggé különös; csak poetica licentiaként fogadható el; a tmésisre nézve l. 35/6-hoz írt jegyzetünket.

*51/8 — Vitéz Jánost a váradi püspöki székből az esztergomi érseki székbe emelték: . . . Sit patrum primus, qui modo quartus erat. A főpapság rangsorolása volt Magyarországon: 1. esztergomi érsek, 2. kalocsai érsek-prímás 3. egri püspök, 4. váradi püspök.

*54 — Cum sit filia, Paule, sit tibi aurum, Quantum pontifices habere raros Vident Roma prius; pater vocari Sanctus non potes, at potes beatus. Szerkeszd: Cum sit tibi filia (et) sit tibi aurum, non potes pater sanctus, at beatus vocari. — Nyilvánvalóan két okhatározói mellékmondat van dolgunk, cum (causale) kötőszóval, melyek közé beleértendő az et, a főmondat pedig pater —beatus. Ennélfogva a Teleki-kiadásban a prius után levő pontosvesszőt vesszőre cseréljük ki.

*55/2 — vulgo iudice: Horat. Sat. I. 6, 15: iudice . . . populo; 98: iudicio vulgi.

55/10 — alterius — Alterius mediis fixit in inguinibus. Az -i- megrövidülésére nézve l. 17/12-höz írt jegyzetünket.

*57/2 — dominum contra — Quid dominum contra perfida colla levas? — Inversio; e figura szabályos poetica licentia. Janus írhatott volna contra dominum-ot is: Quid contra dominum perfida colla levas? (L. a 29/10-hez írt jegyzetünket.) — Inverzióval azonban sokkal költőibb a verssor.

57/3—4 — Oblita es famulam, saltem te agnosce parentem; Hic tibi, ni princeps esset, alumnus erat. A költő mondja Erdélynek (Castrorum septem tellus): (Si) Oblita es . . . (Ha) elfelejtetted, hogy (Mátyás) szolgája vagy, legalább ismerd el, hogy szülőanyja vagy; ha nem lenne uralkodó, alattvalód lenne. — Az első sort így is értelmezhetem: Oblita es famulam? saltem te agnosce parentem! — De a latinban a potentialis esetben, olyan potentialis esetben, melyben még sincsenek coniunctivi praesensnek, hanem indicativik a feltételes mellékmondatban, a főmondatban állhat coni. potentialis, optativus, hortativus vagy imperativus is: Si sciens fallo, Iuppiter me perdat, vagy: Hunc mihi timorem eripe, si est verus . . . — Ebből következik, hogy grammatikai szempontból helyesebbnek tartjuk, ha az Oblita es . . . mondatot indicativus potentialis esetű feltételes mellékmondatnak tartjuk, vagyis, ha az Oblita es . . . elé kitesszük a Si-t. — A pentameterben a főmondatban erat áll eset helyett: irreális esetben: coniunctivus conditionalis (vagy hypotheticus). De ha a következmény feltétlenül beáll, ha a feltétel bekövetkezik, erőteljesebb a főmondatban az indicativus. Janust természetesen a vers is

kötötte. Vö. Verg. Aen. II. 54—55: Et, si fata deum, si mens non laeva fuisset, Impulerat ferro Argolicas foedare latebras. — te agnosce parentem: Mátyás király Erdélyben, Kolozsvárott született (1443. — és nem 1440. — február 23-án. Bizonyára azért kapta a Mátyás nevet, mert Mátyás apostol napja 1443-ban február 24-ére esett; 1440-ben, vagyis szökőévben február 25-ére esett Mátyás napja). Janus epigrammáját az erdélyi lázadás idején, 1467-ben írta. — L. az 1/5—6-hoz írt jegyzetet.

57/7 — Sed] Si — az 1467-es erdélyi lázadásról van szó. A költő megszólítja Erdélyt: Sed/Si tibi forte animos periuirus proditor urget, Aspice, quam stultum stulta sequere ducem! A Sed teljesen suta értelmet ad a mondatnak; ennek ez esetben felkiáltó vagy kérdő mondatnak kellene lennie: De a te haragodat talán egy esküszegő áruló tüzei!? Itt feltételes mellékmondatnak kell lennie: Ha esetleg téged egy áruló ösztökél, nézd meg, hogy ostoba létedre mily ostoba vezért követsz. Ezt a Si konjektúrát támogatná a forte. A si, nisi, ne, num, cum, qui-quae-quod után fortasse helyett forte áll (ami képpen az aliquis helyett quis).

*59/2 — at ille — magánhangzó előtt nem at, hanem ast az ellentétes kötőszó. L. 36/17-hez írt jegyzetünket.

*60 — Dum spoliare parat deiectum Messius hostem, Quod faciat lucri, conspiciat esse nihil. Percitus ergo ira supra caput ense levato, Hoc, inquit, solum, quod rapinamus, habes: . . . Csak „ez”-ed van, amit tőled elrabolhatunk. (Valószínűen) a (nyakára irányított) csapásra mondja Messius, hogy ezt megkaptad, ez a tied. Az éle az, hogy amit az ellenség Messiustól kapott, azt Messius mégsem tudja tőle elvenni. A Messius szónak az etymonja: meto, ere . . . messus, messis, messor; elvágta a nyakát, vagy csak vágott rajta egyet. 60 — A distichonokban írt 4 sorban az 1953-as fordításkötetben 3 prozódiai hiba van.

*61/1—2 — Quod] Quae — Quod/Quae legerent omnes, quondam dabat Itala tellus, Nunc e Pannonia carmina scripta legit. Szerkeszd: Quondam Itala tellus dabat (carmina), quae (!) legerent omnes, (at) nunc (Itala tellus) carmina e Pannonia missa legit: Egykor az itáliai föld adta (ontotta) a költeményeket, hogy azokat mindenki olvassa, most azonban (fordítva: az itáliai föld) Pannóniából küldött költeményeket olvas. — Az összetett mondatban két főmondat van, melyeknek természetesen mellérendelt viszonyban kell állniuk. Úgy látjuk, hogy a második főmondat ellentétes: (at); quondam—tellus, (at) Nunc—legit. Ez így helytálló is: a jó latin stilizálásban a mondatok alanyai, jelen esetben a két főmondat alanya azonos: Itala tellus. Az első, ún. alapfőmondatról: quondam dabat Itala tellus (carmina), függ egy célhatározói-jelzői mellékmondat: Quae (carmina) legerent omnes. Közismert, hogy a qui, quae, quod vonatkozó névmás célhatározói, következményes, megengedő és feltételes mellékmondatokat vezethet be. A célhatározói mellékmondatnál a qui: ut is. Legati missi sunt, qui pacem peterent. Itala tellus dabat carmina, quae legerent omnes. Semmi értelme sincs a Quae helyén álló Quod-nak. Ehhez a mellékmondatához és főmondatához csatlakozik azután a főmondat után egy ellentétes mellérendelt főmondat: (at) Nunc a Pannonia carmina missa legit. Stilisztikai szabály, hogy egy összetett mondat minden tagjának ugyanaz a személy vagy tárgy-dolog az alanya, amiből következik, hogy az alanyt az egész összetett mondatban csak egyszer kell kitenni, mert többször felesleges. Fentebb megállapítottuk, hogy csak a két főmondat alanya — Itala tellus — azonos, de nem a célhatározói mellékmondaté is. A három mondatnak, vagyis az egész összetett mondatnak azonban a tárgyai — carmina — azonosak, melyet — természetesen — a költő csak egyszer tesz ki. A célhatározó értelmű jelzői mellékmondat kötőszavának, a Quae-nek is a carmina-ra kell vonatkoznia. Minthogy a distichon értelmezése — mint láttuk — nem oly egyszerű, azért romolhatott meg. De most, hogy helyreállított, értelmezése teljesen világos. A Quae rövidítésben állhatott az autográf kéziratban, melyet egy másoló — nem értve a szöveget — helytelenül oldott fel Quod-ra. — A Quae legerent omnes . . . jelzői mellékmondat előrebocsátása: prolépsis. Ez szép költői kifejezésmód: Janus sokszor él vele. L. a 66/1—3-hoz és 386/3—4-hez írt jegyzetünket, továbbá jegyzet nélkül: Teleki, II. 2, 3.

61/3 — Amiképpen a hexameter hat lábát csodálatos módon meg lehet szaporítani úgy, hogy hétlábú, azaz heptameter legyen, azonképpen még csodálatosabb módon a hexameter hat lábát le is lehet apasztani ötre, azaz pentameterre, de nem olyan pentameterre, amilyen a distichon második sora. Hozzunk ilyen fajta heptameterre és pentameterre három-három példát Vörösmarty Két szomszédvárából, annak bizonyására, hogy azért csak elő-előfordulnak ilyen verssorok is. Heptameterrek: I. ének: Nem hős ifjak irigyleni. Kegytelenül elhullat imez vas; II. ének: Disztelenül, mint a fa levél nélkül, mint felleg, ijesztőn; Úgy a benn maradtak gondja fogyott, mindnyájan örülvén. Pentameterrek: I. ének: Szóval az elhagyatottak oszolni segítse; II. ének: Mely Tihamérnak előtte lehullt; de azonban; IV. ének: Kard hatalomtanulni maradt, s viadalját.

— Sajnálom, hogy nem tudok produkálni hexametert heptameterre fordítva a Janus-fordításokból! — igaz, nem olvastam el valamennyit —, de fel tudok mutatni hexametert pentameterre fordítva Hegedüs Istvántól. Az említett 61. epigramma 3. sora így hangzik latinul: *Magna quidem nobis haec gloria, sed tibi maior* . . ., magyarul meg így a Huszti-féle gondozásban a 189. oldalon a 36. sz. epigrammában: *Mekkora dics minekünk, de nagyobb neked az még* . . . — A Hegedüs-féle fordítások kiadásának gondozója a kötet elé írt bevezetése végén a XVIII. oldalon a Hegedüs-féle fordításból idézi Janusnak e híres sorait, a 3. sort is úgy, mint fentebb idéztük, a hexameter helyett gyártott pentametert, hiányozván abból egy láb. Filológus ilyenkor a sor végére tesz zárójelbe egy felkiáltójelet: (!), avagy ugyancsak zárójelbe sic-et vagy így-et felkiáltójellel vagy enélkül, biztosítva a nyájas olvasót arról, hogy: a hiba nem tőlem származik, azt áthárítom a fordítóra. Ez a biztosítás azonban — sajnálatos módon — itt elmaradt.

61/3—4 — Folytatása és egyben befejezése az előző két jegyzetben tárgyalt epigrammának. — *Magna quidem nobis haec gloria, sed tibi maior, Nobilis ingenio patria facta meo.* — Ugyanez a gondolat: 340/4: *Ille ego Pannoniae gloria prima meae.* A sorok Propertius egyik költeményén alapulnak: IV, 1, 63—66: *Ut nostris tumefacta superbiat Umbria libris, Umbria Romani patria Callimachi. Scandentes quisquis cernet de vallibus arces, Ingenio muros aestimet ille meo.* — A 340/4-hez, különösen a „prima” jelzőt kiemelve, I. Prop. III. 1, 3—4: *Primus ego ingredior puro de fonte sacerdos Itala per Graios orgia ferre choros.* — Egyéb, még konkrétabb jelei is vannak Janus költeményeiben Propertius hatásának. Janus epigrammaiban nem emlékezik meg arról, hogy Propertiusa is lett volna, bár ettől függetlenül is kellett olvasnia s meg is lehetett neki. 293/1 és 294/1: Ovidiusról, Lūcānusról és Vergiliusról szól csak, kiknek kódexeit zálogba vitte.

*66/1—3 — *Carmina, quae nobis, Paule, emendanda dedisti, Signata haud ullis quod rediere notis, Ne frustra exultes neu . . .* — Szerkeszd: *Ne frustra exultes, quod carmina, quae nobis emendanda dedisti, haud ullis notis signata rediere.* Janus szereti a kifejezetten főmondatlól függő mellékmondatot a főmondat elé helyezni. Ez a fogalmazás nem mindennapi, s poetica licentia; van benne költői kifejezőmód. Prolépsis. L. 66/1—2-höz és 386/3—4-hez írt jegyzetünket.

*68 — *Galle, rogas, quae sit perfectae regula vitae: Ne facias, nolis quod fieri ipse tibi.* Vö. Máté, 7, 12: *Omnia ergo, quaecumque vultis, ut faciant vobis homines, et vos facite illis. Haec est enim lex et prophetarum. (Regula: lex.)* — Lukács, 6, 31: *Et prout vultis, ut faciant vobis homines, et vos facite illis similiter.*

*70/1 — *Praestiteram decimis nummos tibi mille Calendis . . .* — *decimis Calendis: ante diem X. (decimum) Kalendas (pl. Decembres vagy Decembris): decimo Kalendas . . .* — A *decimis Kalendis* . . . teljesen hibás használat, de mégsem javíthatjuk ki *decimo Kalendas . . .-ra.* (Ante diem X. Kalendas Decembres-ben az ante praepositio nem a diem X.-ra vonatkozik, hanem a Kalendas Decembres-re. A diem X. acc. temporis.) A kölesön visszafizetésének általában a hónap elseje (eleje) a határideje baráti kölcsönöknél. Janus tehát mindössze 10 napra adott kölcsönt. Ha már Janus *Kalendae*-t emleget, ez csak a határidőre vonatkozhatik, különben ennek a határidő-megjelölésnek nincs semmi értelme. Minden kölcsönadási nap szoros összefüggésben van a visszaadás napjával. Janust most már, a kölcsön adása után, csak a visszaadás napja érdekli.

70/3 — *Quid nostra?* — hiányzik mellőle a rēfert. Elliptikus, vagy inkább az indulat hevében alkalmazott aposiopésis: Janusnak nem tudja adósa kölcsönét visszafizetni. (A halhatatlan aposiopésis Vergiliusnál: Aen. I. 135: *Quos ego . . .*!) — A rēfert — érdekel — eredeti alakja: *ex rē fert, ex patris rē fert, e meā rē fert; rēfert illorum, de: meā, . . ., nostrā, . . . ablativusokkal.* Különb a rēfert sohasem hiányozhatik.

*72 — *Tempus ais, Clemens, edi mea carmina. Numquid iam nonus, postquam scripsimus, annus adest.* A közismert horatiusi mondas az *Ars poeticából*: . . . *nonum . . . prematur in annum* (388. sor). Azért nonus az annus, mert ez illett bele a hexameterbe: nem kell pontosan kilenc évet érteni rajta. Horatius különben hosszabb költői művekre érti, nem kislejegzetű epigrammákra.

*74/3 — *quot* — Janus azt mondja, hogy Rufusnak annyi szeme van, mint a három gorgónak: *Tot tibi sunt oculi, quot habebant Gorgones omnes . . . Solus habes, quod/quot tres.* A sajátóhiba nyilvánvaló. A rövidített mondat az előző, idézett hexameterből kiegészítve: *Solus tot oculos habes, quot habebant omnes tres Gorgones.*

*75/1—2 — *Misisti mihi . . ., Severe, turbos Iani . . . ad novas Calendas.* Severus Janust megajándékozta január hónap, Janus isten hónapjának elsején, mintha ez a nap Janus neve napja lett volna.

75/4 — . . . *quot Ligia crines . . .* — *Martialis: XII. 7: Toto vertice quot gerit capillos, Annos si tot habet Ligia, trima est.*

75/8 — *centumgemini . . . Gigantes: a gigasok nem voltak százkarúak, hanem*

csak a Hekatoncheires, akik hárman voltak: Briareus/Aegaeon, Cottus és Gyes, bár ezek is, miként a Gigasok, Uranos és Gaia gyermekei voltak. Ők hárman támogatták az olimposzi isteneket a titánok elleni harcukban. Összefoglaló latin nevük Centimani. Janus Vergiliustól vette Briareus-nak, mint alvilági szörnynek centumgeminus jelzőjét: Aen. 6, 287: Et centumgeminus Briareus ac . . .

*76/5—6 — Mox, ubi paulatim frateris surrepsit in urbem Delius et fluxit Castalis/Castalia (l. a következő jegyzetet) in Tiberim, . . . — Delius: Apollo Delos szigetén született, Jupiter és Leto-Latona fia (Artemis-Diana ikertestvére). — frateris: Martis. Mars: Jupiter és Juno fia, ikerfiai Rea Silviától, Numitornak, Alba Longa királyának leányától, Römulus és Rémus. — Így Apollo és Mars féltestvérek voltak.

76/6 — Castalis] Castalia — . . . fluxit Castalia in Tiberim. Castalia a Parnasszuson, a múzsák hegyén fakadó és nekik szentelt forrás, Delphoi közelében. A hibás Castalis, idis melléknév, miként Castalius, -a, -um. — Régen a rómaiak csak háborúskodtak s a múzsáknak nem volt semmi tiszteletük, de később, amikor Apollo behatolt testvérének, Marsnak, Romulus és Remus apjának városába, Rómába és a Castalia a Tiberisbe ömlött — fluxit Castalia in Tiberim —, a legyőzhetetlen népet legyőzték a versek. Vö. Horat. Epist. II. 1, 156—57: Graecia capta ferum victorem cepit et artes Intulit agresti Latio . . .

76/9 — Liviaci cothurni: Livius Andronicus drámákat is írt. A tragikus színészek cothurnusban, a komikusok soccusban léptek a színpadra.

*78 — Janus az epigrammát Jacobus Antonius Marcellushoz írta. Ez sem a címből — Se ipse commendat; ez nem Janustól való —, sem magából az epigrammából nem tűnik ki, bár hivatkozik rá: 9. sor: tibi. Ez fogyatékosága a versnek. — A következő — 79. — epigramma tartalma hasonló, de már helyes címmel: De Marcello Veneto, s az 1. és 3. sorban is olvassuk Marcellus nevét.

78/1—2 — Si mihi sit quisquam, quod erat tibi Fulvius, Enni, Aut qui periurum contudit Hannibalem. — M. Fulvius Nobilior, aki Enniust magával vitte aetoliai hadjáratára 189-ben. — P. Cornelius Scipio Africanus Maior győzte le Hannibalt 202-ben Zámánál. Szintén Ennius pártfogója.

78/6 — Vergilius C. Iulius Caesar Octavianus Augustus pártfogoltja. — . . . Qui silvas et agros dixit et arma virum. Vergilius sírfeliratában: pascua, rura, duces: l. a 18/4-hez írt jegyzetünket.

78/7—8 — Aut hoc si nequeam, Stilichoni quod fuit olim, Qui cecinit raptus, Persephonea, tuos. — Claudius Claudianus, aki eposz- és panegyricus-író volt s ő írta a Raptus Proserpinae c. epikus, befejezetlenül maradt költeményt, Stilicho hadvezér és államférfi pártfogoltja volt. — Claudianus panegyricusai nagy hatással voltak Janusra panegyricusainak, miként Martialis epigrammáinak megírásánál.

*80/8 — merere: mereris helyett — A passzív nemű (generis passivi) igéknél, természetesen az ún. depónensz igéknél is, az imperfecta actióban, de a praes. imperf. ind. kivételével, az egyes szám 2. személyben a költők a -ris végződés helyett a rövidebb -re végződést használják. A kivételnek azért kellett előállnia, mert akkor a praes. imperf. ind. pass. alak azonos lenne az imperat. imperf. passivával, ez pedig zavart okozna a mondat értelmezésében. Csak szoros kivételképpen engedik meg ezt maguknak a költők; Horat. Sat. I. 9, 49: rere: reris helyett. (Ennek a -re végződésnek a használata -ris helyett éppen olyan kötelező a költőknél, a többi igealakban, mint a praes. perf. ind. act. többes 3. személy -re végződése -erunt helyett; ez is csak szoros kivétel lehet: Verg. Aen. XI. 147: Viderunt.) Janus a praes. imperf. ind. pass.-ban eléggé gyakran használja ezt a -re végződést. 80/7—8: Quare, tu plus, quam mereor, mihi ne, rogo, praestes, At tibi dent faciles, quanta merere, dei. Nyilvánvaló, hogy a merere nem imperativus. Ilyenek még: 82/7, 132/4, 200/1, 201/6, 272/1, 290/3, 364/6, II.14/19. l. az ezekhez írt jegyzeteket. Vannak természetesen helyes alakok is: 80/5: miraris, 82/5: tueris (a sor végén: a költő itt nem írhatott volna t-nere-t, mert Janus a sor végén nyílt szótagban sohasem alkalmaz rövid szótagot; l. erre vonatkozóan a 16/5—6-hoz írt jegyzetünket), 115/15: mereris, 124/1: miraris, 133/1: quereris, 133/7: minaris (szintén a sor végén), 148/2: Miraris, 201/5: fūraris, 234/4: tegēris, 257/5: Miraris, II. 20/5: hortaris. — 2. A többi igealaknál -ris végződést használ -re helyett: 327/7: celebraberis, 333/7: miniteris és insequareis (ez utóbbi a sor végén). — Ha Janus tudta volna, hogy ezek hibák, könnyedén kijavította volna, mert nagy készsége volt a versek megszerkesztésében. — A mereri igével kapcsolatban még megemlíthjük, hogy van genus activum alakja is: mereo, ere, merui, meritus. L. egyik ide vonatkozó jegyzetünket: 284/9.

*82/3 — antehac: hiátus; elisio után: antac (a -h-t nem ejtették; a h nem hangot jelölő betű, hanem csak jelölés; természetesen pozíciót sem alkot). — Nil ego promerui tibi quippe alienus et antehac . . . — Vö. Horat. Carm. I. 37, 5 (alkaioszi): Antehac nefas depromere Caecubum . . . — L. a 197/4, 276/6, 377/2-höz írt jegyzeteinket.

82/7 — complectere: complecteris — l. 80/8-hoz írt jegyzetünket.

82/8 — tota . . . in urbe — Az ún. klasszikus latinban a hol? kérdésre álló ablativus, mint abl. loci, totus, -a, -um mellett in praepositio nélkül áll. Janus ezt tudta, de a vers kívánta, s jól is áll a mondatban, mert a kifejezés nagyobb nyomatékot kap az in praepositíóval. Cicerónál: Verres, act. II/4, 19/40: tota provincia; 19/41: Sicilia, tota de uo. 1/1: in Sicilia tota; uo. 1/2 és 32/72: tota in Sicilia. Janusnál többször előfordul ez az in: 216/1, 254/1—2. (L. az e helyekhez írt jegyzeteket.) De in nélkül is előfordul: 130/4: toto . . . orbe, 282/3: toto . . . libello, 370/4: toto . . . foro, II. 6/5: Orbe . . . toto.

82/12 — ubi: az -i hosszú: Omnia qui dat, ubi nil merui, deus est. Az ókori latinban az -i rövid. A feliratokban előforduló ubei (ubej) alakból következik, hogy az -i hosszú is lehetett. Lehetséges, hogy Janus archaizált. Így még: 217/1: Qualis ubi plena per noctem lampade fulsit. De rövid -i-vel is: 76/5: Mox, ubi paulatim fratrís surrepsit in urbem. Vö. Verg. Aen. II. 347: Quos ubi confertos audere in proelia vidi.

*83/1 — foris prozódiai hiba; az -i- hosszú, amiképpen a forās -a-ja is hosszú. Foris: künn (hol?) — Forās: kifelé (hová?) — Tu, qui Fabricius foris es, sed Apicius intus.

*87 — Litera prima tui si nominis aspiretur, Verum, Paule, tibi demum ita nomen erit. — A néma (mutae) vagy pillanatnyi (explōsivae) vagy zárhangok, a K (gutturális), P (labiális) és T (dentális) hangok lehetnek kemények vagy zöngétlenek (tenuēs): k, p, t; lágyak vagy zöngések (mediae): g, b, d, és hehezetese (aspiratae): ch/kh, ph, th. Paulus aspirálva: phaulus: φαῦλος: hitvány.

87/1 — Litera prima tui si nominis aspiretur. — Az egyetlen spondéusi hexameter: στίχος σπονδιακός: versus spondiacus (nem spondaicus; a görög mutatja). A 4. ütemnek dactylosnak kell lennie: nőminis. Homerosnál ez még nem volt szabály. — Janus epigrammaiban ez az egyetlen versus spondiacus. Vergiliusnál: Aen. II. 67: Constitit atque oculis Phrygia agmina circumspexit. Ovidiusnál: Metam. I. 14: Margine terrarum porreperat Amphitrite.

*88 — A költemény címzettje, mint ismeretes, nem Filelfo, hanem Vetési László: Ladislao Vetesio, amiképpen a bécsi kézirat kivételével az összes többi kézirat és nyomtatvány is adja.

*89/1 — inter celeberrima pagos: tmésis: inter pagos celeberrima — Arquada Eugeneos inter celeberrima pagos. L. 35/6-hoz írt jegyzetünket.

*91 — Az egy distichonból álló epigrammát minden fordító félreérti, teljesen értelmetlenül tolmácsolja. — Qui nunc es Carbo, nempe olim pruna fuisti. Pone animos: fies mox, Ludovice, cinis: Aki most parázs (már nem lánggal égő szén) vagy, nyilván előbb zsarátnok (lánggal égő szén) voltál. Tedd le hevedet (Hagyj fel heveddel, haragoddal), hamarosan hamu leszel. Zavart okozott, hogy a carbo: szén, izzó parázs; pruna: parázs, izzó szén. — Hegedüs fordítása: Carbo ki vagy mostan, te parázs voltál, de ne kérkedj, Jó Lajosom, mert csak por, hamu lesz valaha. (A carbo-n első jelentésben mindeki szenet ért.) — Berceli Anzelm Károly fordításában (a külön fordítás-kötetben és az 1753-as kötetben): Szén a neved magyarul, Carbo, de zsarátnok a lelked; Kár, Lajosom, hogy az is por s hamu lesz valaha. — A Carbónak, mint tulajdonnévnek, és a carbónak, mint köznévként jelentésazonosságán alapul az epigramma szellemessége. Kétségeink lehetnének, ne írjunk-e Carbo helyett carbo-t. A legtokéletesebb megoldás lenne: Carbo/carbo, ez azonban szövegkiadásban nem alkalmazható.

*92 — Paule, superiecta quae portem veste, requiris. Si te scire velim, non ea, Paule, tegam. — Janus lefordította latinra Plutarchos Περὶ πολυπραγμοσύνης. De negotiositate vagy curiositate c. morálját. A munkát Marcus Aureliusnak, a velencei Signoria titkárának ajánlotta. Az ajánlás Padovában kelt 1457. február 28-án. (A dedicatio Teleki, II. 72—74., maga a munka a 22—45. oldalakon található.) Ebben a kíváncsi emberekről szóló munkában olvassuk Janus fordításában 26. old.): Lepide nimirum vir Aegyptius interroganti, quidnam ferret contactum, Ideo, inquit, velatum est, ut ignoretur. — Janus epigrammájának keletkezését erre az időre tesszük.

*97/2/1 — reliquiis — Quam de reliquiis ales Eoa suis. — A három rövid szótagból egyet, rendszerint az elsőt a költők hosszúnak veszik. — 152/4: Rursus e reliquiis nascitur illa suis. — L. 22/18-hoz írt jegyzetünket.

97/2/2 — L. az előző jegyzetünket. — Eoa: az E- rövid. Az ún. klasszikus latinban is lehet a hosszú mellett rövid. A görögben természetesen csak hosszú: Ἑὼς-ἡώς. — Janus használja hosszan is: 153/2: Eoum Xerxes improbus agmen agit.

*102/1—3 — Quod nuper Magni, quod erat simul orbis et urbis, Obtulit ut socero perfida dextra caput, Ingenuit Caesar . . . — Szerkesztő: Ut obtulit perfida dextra (Ptolemaeus Dionysius egyiptomi király) socero (Julius Caesarnak) caput (Pompeiusét), quod (erat) nuper Magni (Pompei) (et) quod erat simul orbis et urbis, ingenuit Caesar . . . : Amint az álnok kéz átnyújtotta az apósznak a fejet, amely a minap még Magnusé (és)

amely egyszersmind a földkereksége és a városé volt, felsóhajtott Caesar . . . — Pompeius Caesarnak a leányát, Júliát vette feleségül. — Könnyebben érthető lett volna az et beszúrásával, amit a vers megenged: Quod nuper Magni et quod erat . . . — Így világos lett volna, hogy a két quod-os mondat kapcsolt-mellérendelt viszonyban van egymással. Ha ez az et ott van, nem is kellett volna magyaráznunk.

*106/2 — Ut . . . quis — Az ut után az aliquis-ből nem lesz quis. — Tam coeunt artis gemini complexibus angues, Ut duplex uni quis putet esse caput: Két kígyó oly szorosan összelelkezik, hogy valaki (bárki) azt hihetné, hogy egynek két feje van. A si, nisi, ne, num, cum, qui-quae-quod után marad el az ali- (a fortasse-ból forte lesz).

*108 — Virginitas, valeas! hodie mihi forcipe crinem Tondeo et abiectis sumo togam nucibus. — A már ifjúvá serdült Janus adott magára, haját rendszeresen nyíratja, s eldobva a diókat, felveszi a férfitógát. A római ifjak 16 éves korukban vették le az inget (tunica) és a nyakukból az arany boglár-gombot (bulla aurea), s felvették a férfitógát. Minthogy Janus férfiúvá válását szüzessége elvesztésétől számítja, ennek előbb kellett következnie, 1450. augusztus 29-e előtt, 16 éves kora előtt, mert különben, ha ez utóbb következett volna be, már férfitóga lett volna rajta. — A gyermeki ruhán gömb alakú, dió nagyságú gombok voltak; tropus: synecdoché (pars pro toto); pl. 20 főből (emberből) álló csapat; puppis: hajó tat: hajó; nuces: diók: gyermekruha. L. 332/13-hoz írt jegyzetünket.

*109 — Nobile linguarum decus, o Theodore, duarum, Inclyta quem nobis Thessalonica dedit. — A Sambucus-kiadásban még a következő distichon olvasható: Vivito sic longum, ut gazis pascamur opimis Inque unum redigas Hellada cum Latio. Ezt a két sort Teleki nem tartja Janusénak, s csak jegyzetben közli. Mi ennyire határozottan nem utasítjuk el Janus szerzőségét. Két eset — dilemma — lehetséges: 1. a másoló nem tartotta a distichont Janusénak, s elhagyta; 2. a nyilvánvalóan töredékben maradt distichont kiegészítette. Hogy az egyetlen distichon töredék, az kétségtelen. Nincs mondat. Az (o) Theodore vocativus, melynek appositíója: nobile linguarum duarum decus; inclyta quem nobis Thessalonica dedit: mellékmondat; maga a mellékmondat még nem tesz egy mondatot mondattá. A főmondat: Vivito sic longum (sc. aevum). A 2. sor végén a dedit után álló pontot ennél fogva vesszőre kell kijavítanunk. Theodorus Gaza nevének a gaza (kincs) szóval való összekapcsolása nem nélkülözi az etimológiai alapot. Janus szeret etimológiázni.

*115 — Az 1953-as kötetben a senariusokban (trimeter iambicus) írt epigramma 16 sorában a fordító nagyon sok prozódiai hibát ejtett. Csak egy sor, a 12. a hibátlan. — Janus csak két epigrammat írt versus senariusban; a másik a 7.; 1. ehhez írt jegyzetünket. — Idézzünk ebből a senariusból két sort:

Cum me minori Fors locarat in gradu,
Conviva, meminī, non semel fui tuus. . . .

115/13 — Fictilibus uvae rancidae et fici putres — A senarius (trimeter iambicus) metruma sok változatban bővelkedik. A vers elejének a metruma a következő: Fictilibus uvae: — ∪ ∪ | ∪ — | —.

*117 — Tollis femellas, occidis, Berte, puellōs. Ne durum tandem, prospice, Abaddir edas. — Bertus születésükkor fiait is meg leányait is megölte. — A görög mitológia szerint Uranos és Gaia gyermekeinek, a Titanoknak legfiatalabbika volt Kronos (Saturnus), aki testvéreivel együtt megbuktatja atyjának uralmát s a maga kezébe veszi a hatalmat. Feleségül veszi nőtestvérét, Rheát, akitől születik Hestia (Vesta), Demeter (Ceres), Hera (Juno), Hades-Pluton (Pluto), Poseidon (Neptunus) és Zeus (Juppiter). Minthogy azonban egy jóslat úgy szólt, hogy uralmát egyik gyermeke meg fogja dönteni, gyermekeit elnyelte. Felesége azonban Zeus helyett egy követ adott neki, amit ő el is nyelt, de kihányt. Ez a kő az abaddir (eredetileg meteorkő), görögül baitylos: βαίτυλος. — Janus figyelmezteti Bertust, hogy egyszer véletlenül egy ilyen követ meg ne egyék.

*125/3/1 — Altera nam cubito nares emungit . . . — Philiticus anyja könyökével törli le orrát. Cubitum vagy cubitus, i: könyök (alsókar is: hossz mérték, 444 mm). — Az 1953-as kötet fordítója ágyba menéskor-ral fordítja a cubito szót; cubo, are, cubui, cubitum: feküdni. Ez az ige ugyan összefügg a cubitus vagy cubitum szóval, de csak úgy, hogy a rómaiak étkezéskor könyökökre támaszkodva feküdtek: könyököltek.

125/3/2 — at alter — magánhangzó előtt at helyett ast kell. Itt a vers kívánta. L. 36/17-hez írt jegyzetünket.

*128/11 — at illis — magánhangzó előtt ast kell at helyett. A vers kívánta az at-ot. L. a 36/17-hez írt jegyzetet.

*131/6 — platēa — prozódiai hiba; az -e-nek hosszúnak kell lennie. A szót -ae-vel is írják, hogy a szó prozódiaját helyesen tudják. A görög πλατεῖα-ban az -ei- diftongus

hosszú; az ebből lett latin -e-nek is hosszúnak kell lennie. — Clamatum e platea semper avere iubes. — Az -ei- a latinban -i- is lehet, ugyancsak hosszú: *Πειραεύς*. Piraeus és Piraeus.

*132/4 — videre: videris helyett — L. 80/8-hoz írt jegyzetünket.

*134/2 — Valla obit ante diem — Valla 1407-ben született, s 1457-ben halt meg. Valószínűen ez az év a vers keletkezésének időpontja. — Secula tot cervus, tot vivit secula cornix: Valla obit ante diem; quis putet esse deos: Janus Vallát halálakor csak a szarvas és a holló életkorához viszonyítva mondhatta, hogy idő előtt halt meg.

*135/2/1 — serő rövid -o-val; mint adverbiumnak hosszúnak kell lennie: Serő secuturum laeta praeisse virum. Poetica licentia, meg nem engedett. Hasonló a rarő rövid -o-ja; l. 249/3-hoz írt jegyzetünket.

135/2/2 — Sero secuturum laeta praeisse virum: a latinban minden diftongus hosszú; a prae- -ae-je azért rövidülhetett meg, mert utána magánhangzó következett: -(isse). Ez a rövidülés a görög verselés mintájára történt. L. a 263/12-höz és a 263/14-hez, továbbá a Teleki, II. 15/1-hez írt jegyzetünket. — Megengedett poetica licentia.

*136/2 — vestri gloria — Ecce iacet vestri gloria, vester honos. Guarino sírfelirata. Janus megszólítja a műzsákat: Guarino a ti dicsőségeitek. Vestra gloria kell, de ez nem ment bele a pentameterbe. A vestri-t nem lehet gen. obiectivusnak minősíteni, mert a gloria mellett nem áll genitivus obiectivus, mint az amor (patris, patriae), desiderium (patriae), metus (mortis), spes (victoriae), cupiditas (gloriae). Az amor tui: az írántad való szeretet: genitivus obiectivus; amor tuus: a te szereteted: gen. subiectivus. Nyilvánvalóan ez utóbbiról lenne szó, ha a gloria mellett a vester gen. subiectivusként szerepelhetne. Minthogy azonban a gloria mellett nem állhat geni. obi. a gloria vestra is csak egyszerű birtokos névmással kifejezett melléknévi jelzős kifejezés. L. 6/1—4-hez és 12/6-hoz írt jegyzetünket. — Végső rezultátumként: nyilvánvalóan csak olyan főnevek mellett állhat gen. obiectivus, melyeknek igei származéka tárgyas (átható, tranzitív): amor: amare aliquid, desiderium: desiderare aliquid, metus: metuere aliquid vagy aliquid, spes: sperare aliquid, cupiditas: cupere aliquid. A glorior ige mellett csak egészen különleges esetben állhat accusativus, olyannyira, hogy az igét tárgyasnak semmiképpen sem tekinthetjük. Summa summarum: a gloria vestri nem lehet genitivus obiectivus kifejezés, mert a gloriari mellett — legalábbis ebben a jelentésében — nem állhat obiectum, ami végeredményben egyenlő az accusativusszal. Csak a vestra gloria subiectum praedicativum kifejezés lehet a jó: az igék mellett áll subiectum, ami végeredményben azonos a nominativusszal. Ez a magyarázata annak, hogy minden főnévhez tehetünk meus, tuus... birtokos névmásokat. Ismételjük, csak a vers kényszerítette Janust a vestri gloria leírására; tudta azt, hogy ez a grammatika szabályába ütközik; ő talán poetica licentiának fogta fel, ilyen poetica licentia azonban nincs megengedve.

*139/3 — procumbit] prorumpit — Nunc fluidus laxa procumbit/prorumpit sanguis ab alvo. Vö. sanguinis eruptio. A szöveg megromlása nyilvánvaló, amit elősegített a szóban az -m- betűnek esetleges rövidítése.

*140/3—8 — Kosztolányi Polikárp György Mátyás király követe. Nem az egyházi rend tagja. Egyik olaszországi követségről 1462 augusztusában tért vissza. Ebből az alkalomból intézte hozzá Janus az epigrammát. A vers alapja Catullus 9. költeménye, melyet a Hispaniából visszaérkezett Veraniushoz írt. — ... revisas... Quando ego te tota suspensus luce tenebo Errantem vastae dura pericla viae, Quis status Ausoniae, quae sint ibi tempora rerum, Quas urbes, quales videris ipse viros? Catullus: 9, 6—7: Visam te incolumem audiamque Hiberum Narrantem loca, facta, nationes.

*141 — Titkos írás. Ez nyilván nem Janustól való. Csak a bécsi kódexben. Feloldása ismert és egyszerű: az egyes betűk az abc következő betűivel helyettesítettnek: a: b, b: c, l: m, r: s. — 1. sor: futuendam Lucia — 2. ad mea colla pedes — 3. podice bombum — 6. Vena retenta — 7. Lucia... cunno — 8. culus — Más költeményekben is előfordulnak ezek a trágár szavak, de átírás nélkül; pl. 207/1: futui, 222/2: fututor — A Teleki-kiadásban még a 276. epigrammánál van titkos írás; l. ezt a jegyzetet. Íme: gxuxfoebn Mxdkb, be nfb dpmmb qfeft, qpekdf crnexn, Xfob sfufoub, Mxdkb... dxoop, dxmxt. Mi már nem vagyunk olyan szemérmesek, mert nem tudunk nagyon jól latinul, hogy szőgyelljünk leírni ilyen szavakat: futuere, podex, cunnus, culus.

*142/6 — Semper in officiis et voluisse satis. — Propertius, 2, 10, 5—6: Quod si deficient vires, audacia certe Laus erit: in magnis et voluisse sat est. (Propertius után Ovidius: Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.)

*150/1 — gravis; értsd: gravis annis: Cum gravis Herceias Priamus procumbit ad aras, ... — Merész ellipsis. Vö. Horat. Sat. I. 1, 4—5: ... gravis annis Miles ... — Az ellipsis etymonja az *ἐκ+λείπει*: kihagyás. — Az ellipsisre nézve l. a 18/4-hez és a 28/1-hez írt jegyzetünket.

*151/1 — Rector] Hector — A bécsi kézirat iniciáléjának hibája; a budapesti és a vatikáni kódex hibátlanul adja a szót. Ilyen hibák még: 164/1: Ture áll Iure helyett; 219/1: Habin van Nabin helyett. Az Anthologia Palatina I. 70: "Εκτωρ. Az epigramma ti., mint Teleki megadja a helyet is, De Graeco. — Az Anonymus-kéziratban a 13. fejezet iniciálás kezdete: Dunc (Tunc). A Ranzano-kézirat (OSZK Clmae 249.) XXIX. fejezetének iniciálás kezdete: Quos habebat filios: Duos habebat filios helyett (ti. Hunyadi János).

*152/4 — rēliquiis — az -e- hosszúnak vétetik, mert három rövid magánhangzó/szótag következik egymás után. L. 97/2-höz írt jegyzetünket.

*163 — Teleki interpunctiója nem teszi eléggé érthetővé a szöveget: Nullus, Amor, Deus est, hominum sed prava voluptas, Pratendit vitio, Numinis arma, suo: Nullus Amor deus est, hominum sed prava voluptas Praetendit vitio numinis arma suo. Szerkeszd: Amor nullus deus est, sed prava voluptas hominum vitio suo arma numinis praetendit. — Ha úgy értelmezném, hogy a hominum sed prava voluptas (est) külön mondat, a pentameternek nem lenne alanya. Hasonlóképpen nem világos értelmű ennek az epigrammának a variánsa, a 173-ik. Fordításában azután Hegedüs félre is érti.

*164/1 — Ture] Iure — A bécsi kódex iniciáléjának hibája. (A budapesti és a vatikáni kézirat helyes olvasatot ad.) — A lábjegyzetben Teleki megjegyzi, hogy a kiadásokban (vulgo) Iure. Nem értjük, miért nem javította ki a nyilvánvaló hibát, amikor egybeült javít. Tus, turis: tömjén. — Iure pharetratam quidam formavit Amorem . . . : Joggal ábrázolta valaki Amort tegzesnek . . . — Hasonló iniciálé-hibák még a bécsi kéziratban, s így Telekinél is: 151/1: Rector helyett Hector kell, 219/1: Habin helyett Nabin kell.

164/4 — liquēfieri — Non nisi flammaram tabe liquefieri. — Ha a szóban kettőnél több rövid magánhangzó van, az egyiket hosszúnak kell venni. Szavunkban négy rövid szótag van. L. a 22/18-hoz írt jegyzetünket.

*165/2 — unda] undam — Ad fontes quidam tornatum erexit Amorem, Dum putat has unda/undam extinguere posse faces. A pentametert szerkeszd: dum putat undam has faces extinguere posse: amíg azt gondolja (a szobrász), hogy a hullám ezeket a fáklyákat (lángokat) ki tudja oltani. Az acc. cum inf. a putat-tól: undam extinguere posse, melyben az extinguere a posse-től függ: hogy a víz képes eloltani. Az extinguere-től függő accusativus: has faces: hogy a víz el tudja oltani ezeket a tüzeket. A hiba elkövetését elősegítette az a körülmény, hogy az unda/undam és az extinguere között hiátus volt, s az elizió után az unda és extinguere is, meg ecthlipsis után az undam és extinguere is und-extinguere-nek mondatik ki. — Hogy az undam helyett az unda jó legyen, be kellene iktatnunk a szövegbe a se-t: (az Amor-szobor szobrásza azt) gondolja, hogy ő a hullámmal (vízzel) ezeket a lángokat el tudja oltani. És ez a „se” a pentameterbe be is iktatható: Dum putat has se unda extinguere posse faces. Minthogy azonban a se-nek a beiktatása a versbe nagyobb mérvű javítás, mint az unda-nak undam-ra javítása, ez utóbbit helyesebbnek tartjuk a másiknál. — Hogy az unda a „se” beiktatása nélkül jó legyen, csak úgy lenne lehetséges, ha az extinguere-t extingui-re javítjuk, ezt azonban a vers nem engedi; ebben az esetben az unda abl. rei efficientis lenne. — Hogy a diaeresis a pentameternél az igei praefixum ex- és az alapszó -(s)tinguere közé essék, szabályos, megengedett.

*168 — De arbore pomis gravata (cím). Furca levat, quam poma gravant: sic saepe fuerunt Praesidio externi, quis nocuere sui. — Janusnak van egy elégiája 1469-ből: De arbore nimium focuenda: I. 14. — A két költemény közt szavakban is kimutatható rokonság áll fenn, amiből következtethetünk arra, hogy az epigramma is 1469 táján keletkezett. Az elégiában a gyümölcsfa beszél. 29: Poma gravamen habent . . . — 31—34: At te, qui transis, furcam supponere lapsae Ne pigeat, stratas et relevare comas. Saepe peregrinae fovit clementia dextrae Tristia cognata vulnera facta manu. (Vö. Ovid. Trist. III. 3, 75—76: At tibi, qui transis, ne sit grave, quisquis amasti, Dicere . . .)

*175/2 — Aureis: Aurejs: synizesis. — Aureis in templis, Troia misella, tuos. — Az aureis, minthogy mértéke: — u —, nem illik bele a hexameterbe és pentameterbe; ezért kénytelen a költő synizesist alkalmazni. — Synizesis: magánhangzó után álló i, mely valójában félhangzó — i és j —, csökkentett nyomatékkkal kiejtett magánhangzó-mássalhangzó, azaz j lesz. Ha a j előtt álló magánhangzó rövid, ez szükségsszerűen helyzeténél fogva hosszú lesz. Az aurejs-ben az -e- eredetileg rövid, de utána most már két mássalhangzó következik: -js. — Janus a többször előforduló cui: cui és huic: huje synizesisen kívül csak az aureis-nél él ezzel a költői szabadsággal. A cui-ra és a huic-ra nézve l. a 4/5-höz és a 347/14-hez írt jegyzetünket. — Vö. Verg. Ecl. III. 96: Tityre, pascentes a flumine reice capellas; a reice-ben az -e- eredetileg rövid, de az utána álló -je- hosszúvá tette. — Vörösmarty, Zalán futása, X. ének: Ekkor jött Árpád rohanó népeinek előtte

(népejnek). Vörösmarty különösen sokat használja ezt a verstani concessiót. — A syn-
yzezis fordítottja a synaeresis. — Költőink, műfordítóink manapság már nem élnek a
synyzezisszel. — L. a 284/5-höz írt jegyzetet.

*177/1 — pröpinet — az -o- általában rövid. Si mihi gemmato pröpinet Iuppiter
auro. Martialis azonban hosszúnak veszi, s innen tanulta el Janus: I. 68, 3: Cenat, pröpi-
nat, poscit, negat, innuit: una est. A pro praepositionának -o-ja hosszú, de mint praefixum —
pro- — lehet hosszú is, meg rövid is. Így elsősorban rövid p az-f előtt; pl. profanus.

*186 — Quid tibi, Petre, meo tulerim, scitaris, ab Istro. Quod pridem e Cypro
tu mihi, Petre, tua. — Nyilvánvalóan Petrus semmit sem hozott Janusnak szülőföldjéről,
Ciprus szigetéről.

*188 — Lacte tuum nutris caprino, Cressa, puellum. Numquid vis alium tollere,
Cressa, Iovem? — A monda szerint Zeus/Jupitert kecsketejen nevelték Kréta szigetén.
Az epigramma csattanója abban is van, hogy a Cressa szóban, mint névben, már magában
is benne van, hogy az anya krétai származású: Cressa, -ae: krétai nő. Hasonló kettős
értelmű-jelentésű szó használatára nézve l. a 60-hoz, a 326/1-hez és a 342/4-hez írt jegy-
zetünket.

*189/4 — menta (mentha): fodormenta; itt azonban egészen kivételesen a men-
tula (vessző) szónak, mint kicsinyített szónak az alapszáva. Ugyanez az epigramma némi
változtatással a 253.

*191/2 — Ast ego] Ast te ego — Vel metuunt vel amant, qui te, Lupe, non bene
norunt, Ast (te) ego, qui novi, nec metuo, nec amo. A pentameterben hiányolom az accu-
sativust, a te-t, bár ez a hexameterben benne van. A pentameter azonban Ast-tal, mellé-
rendelt ellentétes értelmű főmondat kötőszavával kezdődve, oly nagy úr tátong a két
mondat között, hogy a két mondat közé szinte pontot is tehetnének; szüksége mutatkozik
tehát annak, hogy a mellérendelt mondatban is külön kitétéssék a „te”. — Janus, bár
tudja, meg nem engedett poetica licentiát alkalmaz az at-nál (l. a 36/17-hez is írt jegy-
zetünket). A hiányzó te hiátusban elízióval könnyen beszűrhető a pentameterbe. Ennek
kimaradása érthető. Ast te ego az elízió után Asttego: a te-e-je nem ejtetik, a -t-je pedig
az előtte álló ast -t-jével hosszan ejtetik, vagyis a te szinte valósággal eltűnt. Ez magya-
rázná meg, hogy másolás közben a te kimaradt. Az ast-ot magánhangzó előtt, az at-ot
mássalhangzó előtt használja a latin. Az Ast ego tehát helyes, az Ast te ego-nál pedig
nem Ast te-t, hanem At te-t kellene írunk szabály szerint. Ha ez volt az eredeti Janus-
szövegben s ez romlott volna meg először At ego-ra, ezt a másoló, mint prozódiai szem-
pontból nyilvánvalóan hibás sort, maga kijavította. Az Ast te ego azonban jobban hang-
zik az At te ego-nál. Bármiképpen álljon is a helyzet, a te accusativust a szövegbe minden-
képpen beletartozónak érzem és tartom.

*193/4 — Hos inter: figura: inversio (anastrophe). — Hos inter primum se, reor,
ille vocat: Úgy gondolom, ő az, aki a költők között először nevezi magát (archipoétának:
főköltőnek). Inter hos verstani hiba lenne. L. 29/10-hez írt jegyzetünket.

*195/4 — vocat *sajtóhiba*] vacat — Culpā non vacat ille, qui meretur (Insons sit
licet) esse sons putari. — Janus többször használja a vacare igét: 19/10: vacare, 182/2:
vacat, 249/4: vacant. — Mint sajtóhibát l. a 44/2-höz írt jegyzetünket.

*196/4 — et pravos: rendkívüli inversio: pravos et helyett. — Evehis et pravos,
pellis ad ima probos. Nyilvánvalóan: evehis pravos et pellis ad ima probos. A vers kívánta
a költői szabadságot. Az et csak regresszív helyet foglalhat el a mondatban, progresszívot
nem. Pl. 214/3—4: Sic e formica faciunt elephanta poetae, Cogunt et muscas fulmina
ferre Iovi. Et cogunt helyett. Így szebb. Az Et cogunt éppen úgy belefér a pentameterbe,
mint a Cogunt et.

*197/4 — deesset: megengedett hiátus; elízió után: desset. — Hendecasyllabus:
Dum deesset caput? Unde vis peremptae — Az ókori latinban is megvan. Verg. Aen. X.
378: Deest (Dest) iam terra fugae; pelagus Trioame petamus? Horat. Sat. I. 9, 56:
Difficiles aditus primos habet. Haud mihi deero (dēro). Janusnál még: 276/6, 377/2; l.
ezekhez írt jegyzetünket. Vö. a 82/3-hoz írt jegyzetünket; antehac: anthac: antac.

197/16 — Vitam inter: inversio. Inter vitam helyett. A vers kívánta. Hendeca-
syllabus: Vitam inter licet et necem supremam. — L. 29/10-hez írt jegyzetün-
ket.

*199/1—2 — Te, non nos fallis, cum nos ea credere credis, Credere tute alio quae
referente neget: Saját magadat, nem minket csapsz be, amikor azt hiszed, hogy mi el-
hisszük azokat, amikről magad is kijelentenéd, hogy nem hiszed el, ha azokat más mon-
daná. Tömör fogalmazás. A pentameterben referente mellett kihagyatott az ea: azért,
mert ugyanarra vonatkozóan ott van az ugyancsak többes accusativus quae. Szerkeszd
a pentametert: Quae tute credere — alio (ea) ferente — neget. Ez a tömör fogalmazás
Anonymusnál sokszor előfordul, úgyannyira, hogy ennek szinte mestere. Csak két példát

tőle: SRH. I. 75/15—16: ... filios ... eorum in obsides accipientes (eosdem filios) ad ducem Arpad cum diversis muneribus remiserunt ... — 78/28—30: ... ducem ... supra montem ... ducentes (eundem ducem) laqueo suspenderunt: — quae ... neges: neges: coni. obliquus: másnak a véleménye. A negare szóban levő tagadást átvehetem a főmondatba: Tagadom, hogy így van: Allítom, hogy nem így van. Credere tute (ea) ... negas: Tagadod, hogy te (azokat) elhiszed: kijelented, hogy te (azokat) nem hiszed el. — Még megjegyezzük, hogy ebben a pentameterben még egy szándékos grammatikai tévedés is van. A negare ige mellett acc. c. infinitivó áll. Tibullus I. 2, 38: ... se meminisse neget: ő tagadná, hogy (erre) emlékeznék. A neget-től függ az acc. c. inf.: se meminisse. A mondat alanya a neget állítmány itt ki nem tett alanya, s minthogy a se azonos a mondat alanyával — azért se —, az acc. c. inf.-ban ez acc.-ba kerül. Janusnak tehát így kellett volna a pentameter megszerkesztenie az acc. c. inf.-val: Negas tute credere: tagadod, hogy te elhiszed: azt állítod, hogy te nem hiszed el. Atütē -e-je rövid, míg a tētē második -e-je hosszú. Ismeretes, hogy a volo, nolo, malo, cupio igék mellett csak akkor áll acc. cum. inf., ha az ace. cum. inf.-val kifejezett mellékmondat alanya más, mint a volo ... igék alanya.

*200/1 — furare — furaris helyett — L. 80/8-hoz írt jegyzetünket.

*201/6 — merere — mereris helyett — L. 80/8-hoz írt jegyzetünket.

*205 — Cum sis Bāsinus, cur esse Bāsinium optas? Aptius ut fiat (ti. nomen tuum), littera prima cadat. — A szójáték egy kissé erőltetett. A vers szerint Bāsinus és Bāsinium, a szójáték alapja pedig: āsinus. Janus szerint tehát a név tulajdonosának Asinus-ra kellene nevét változtatnia. A latinban olyannyira fontos a szavak prozódiaja, az egyes szavak szótagainak rövidsége vagy hosszúsága, hogy ez szójátéknál súlyosan latba esik. Ha a név Bāsinus lenne, kifogástalan lenne a szójáték. — L. 235-höz írt jegyzetünket, ahol hasonlóképpen nem sikerült teljesen Janus szójátéka.

*206/4 — rursus *értelmeatlenség*] rumor a Janus-kiadásokban — Lucia azzal vádolja Janust, hogy elárulta másoknak azt az intim kapcsolatot, amely köztük van. Janus ez ellen tiltakozik, de Lucia felteszi a kérdést: Unde ergo loquuntur Vicini et tota rursus/rumor in urbe sonat? A hiba nyilvánvaló; éppen ezért nem értjük, miért nem javította ki Teleki a bécsi kézirat nyilvánvaló hibáját, amikor a kiadások helyes olvasatot adnak. A tota-sonat mondatnak nincs alanya; ez az alany lesz a rumor. A rumor szóra nézve I. Tibullus: IV. 14, 1: Rumor ait crebro nostram peccare puellam. — Janus Luciának erre a kérdésére — nem illően — kérdéssel válaszol: An, rogo, tu quemquam tam surdum existere credis, Qui non ballistas audiat et tonitrus? Lucia a művelet közben nagyon hangosan elszólta magát, mint ezt a 141. epigrammában olvassuk: Janus bombus-t, nyári fulmen-t említ — itt tonitrus-t. A 207. epigrammában ugyanerről a Luciáról van szó. Ebben Lucia ajánlkozik. L. a következő jegyzetet. — Van még másfajta Luciáról is szó. Az egyiknek Janus kínálkozik: 244. — A másik Janusszal coitus interruptust követtet el: 276. — A harmadik a férfiak vesszőjének hosszára orruknak hosszából következtet: 289, 290, 291, 351 és 352 (ez utóbbi két epigramma egy; I. erre nézve 351—352-höz írt jegyzetünket). Egy negyedik Lucia, aki megmarta Janust: 348.

*207/4 — tamen] tibi — Ugyanarról a Luciáról szól ez az epigramma, mint amelyikről az előző epigrammában és az ehhez írt jegyzetben van szó. — Janust szerelemre kéri Lucia, de Janus csak azzal a feltétellel hajlandó kérésének eleget tenni, ha ülepe csendben lesz. Lucia ezt megígéri. Janus azonban ezzel nem elégszik meg: zálogot kér: ... non equidem credo, nisi pignora ponas, Sed nec sic credit mentula nostra tamen/tibi. A tamen-t tibi-re javítjuk. A sed és a tamen ellentétes mellérendelt kötőszók; az egyik felesleges, annak ellenére, hogy van attamen (at + tamen) kötőszó, s a feltételes mellékmondatban olyan értelem, mintegy megengedő mellékmondati értelem, bujkál, mely elbírná a tamen (mégis) kötőszót. De: a „non equidem credo” mondatban is hiányzik a tibi, s hogy ez még a Sed nec sic credit mentula nostra tamen mondatból is hiányozzék, amikor ott van a credit ige, az egy kicsit sok. A tibi második -i-je lehet hosszú is, meg rövid is. Janus hosszúnak vette, mint egybeült is áll nála a tibi szó a sor végén: 210/2, 211/4. Mert Janusnál a sor végén nem állhat nyílt szótagban rövid magánhangzó. L. 16/5—6-hoz írt jegyzetünket. — Az epigramma poénja: Janus visszautasítja Lucia szerelmi felajánlását.

*208/3—4 — Janus a 16. életévében van, s hamarosan a tizenhetedikbe lép: medio cum ardebit Olympo Mensis ab Augusti tertia fine dies. (Az epigramma tehát közvetlenül 1450. augusztus 29-e előtt keletkezhetett.) A merész kifejezés-alkotásra hívjuk fel a figyelmet: ardebit Olympo dies. Az ókori latinban a Sol-t a költők használják dies (24 órából álló nap) helyett, de viszont: hogy a Sol helyett álló dies még égen is az Olymposon (az égbolton), ez nem költőietlen éppen, de végeredményben mégis fonák metafora. — Vö. Verg. Aen. III. 203—04: Tres adeo incertos caeca caligine Soles Erramus pelago, tot-

idem sine sidere noctes: a Sol csak a nappalra vonatkozik, amikor a Napnak az égbolton kell lennie.

*216/1 — tota . . . in aula — a hol? kérdésre felelő abl. loci totus, -a, -um mellett in praepositio nélkül használatos. L. 82/8-hoz írt jegyzetünket.

*217/1 — ubi — Janus az általánosan rövidnek vett -i-t hosszúnak veszi, nyilván az uti analógiájára. L. 82/12-höz írt jegyzetünket.

*225/4 — totidem . . . litterulas — Prosper küldött Janusnak — bizonyára kölcsön — 100 pénzt, de a küldőnc nem hozott vele levelet (nullum epistolium). An, veritus non es centum cui credere nummos, Es veritus totidem credere litterulas? — Littera, -ae: betű; litterae, -arum: betűk, vagy mint plurale tantum: levél, tudomány. (Cato senex litteras Graecas didicit: a litteras itt nem plur. tantum; nem úgy kell fordítanunk, hogy Cato öreg korában tanult görögül, hanem: Cato öreg korában tanulta a görög betűket.) A kicsinyítő képzővel ellátott főnevek olyan neműek, mint az alapfőnév; oculus: ocellus; mulier: muliercula, moles: molecula; oppidum: oppidulum. Nyilvánvalóan ez a melléknévi formájú kicsinyítő képző — culus, -a, -um vagy ulus, -a, -um — a plurale tantum-főneveket sem fosztja meg plurale tantum-mivoltuktól. Litterula, -ae: kis betű, betűcske; litterulae, -arum: kis betűk, betűcskék, vagy mint plur. tantum: levélkék, tudományocskák. A plurale tantum-okról azt tudjuk, hogy a tőszámnév (vagy alapszámnév: numeralia cardinalia) helyett osztószámnévet (numeralia distributiva) kíván: castra, -orum, két tábor: bina castra, de egy tábor nem singula castra, hanem eadem castra. Vö. Ovid. Fast. II. 199: Egreditur castris miles generosus ab isdem (iisdem): egy táborból. A Janus-helyett — totidem litterulas — tehát vagy úgy fordítom, hogy ugyanannyi — vagyis száz — betűcskéket, vagy így: egy levélkét. Ezek után mindenki ez utóbbit választja: akire nem féltél 100 pénzt bízni, arra féltél egy levélkét rábízni. (A 100-as szám meghatározatlan számnév is. Egy rövid levél 100 betűből állhat.)

*226 — Inter tot mala, pessimi otacustae, Hoc unum facitis bonum: siletur. — tacere: hallgatni, nem beszélni; silere: csendben lenni — A hallgatózóknak (otacustae: ὀδός, ὠτός: fül, ἀκούειν fizikai értelemben hallgatni: audire) ezt a csendben lételet Janus jónak (bonum) mondja; valóban, jó is, ha valaki hallgat, nem beszél, csak ez tacet, és nem silet. Janus felhasználja epigrammája poénjéül a két ige jelentésbeli rokonságát. A hallgatózóknak ez a hallgatósága gonoszság: ami titkot kihallgatnak, tovább adják, s aki a titkot elmondta, feljelentik: indicadores. — Az 1953-as kötetben a két hendecasyllabusból álló epigrammát a fordító több prozódiai hibával fordítja. — L. 37-hez írt jegyzetünket.

*227 — Janus mindössze két epigrammáját írta skazon-ban (choliambus: sántító ambus; trimeter Hipponacteus). A másik a 304. Epigrammánk szövege a következő:

Tanta est malorum copia otacustarum,
Ut ipse taceat Eustachi Ladislaus.

— Otacusta: l. az előző jegyzet. — A Ladislaus szóban az utolsó előtti -a- hosszú. Janus nyilván a szót a görög λαός-ból etymologizálta, melyben az -a- hosszú. (Így etymologizálják krónikáink is a nevet: SRH. I. 404, 20—21: Laos . . . populus interpretatur; e mondatban helytelenül használtatik az interpretatur, mert ez az ige déponens.) A Ladislaus etimológiája szláv: владеть + слава: bírj dicsőséget (Владивосток: keleti birtok); az -a- rövid. — Az epigramma Az 1953-as kötetben így fordítottatott le magyarul:

Oly sok gaz besugó van már, hogy végül
Eustach fia, László sem szól semmit.

Ez azonban nem choliambus, hanem hendecasyllabus, bár — nyilván — az volt a törekvés, elv, hogy minden fordítás az eredeti versformában történjék. De mint hendecasyllabusban is, a két sorban sok hiba van. A legnagyobb különbség a choliambus és a hendecasyllabus közt az, hogy a choliambus iambusokból áll, s így emelkedő, a hendecasyllabus trochaeusokból áll, s így ereszkedő ritmú, azonkívül a choliambus legalább egy szótaggal hosszabb, mint a hendecasyllabus.

*233/3 — pietas] Pietas — megszemélyesítés (personificatio) — Leonello lelkét Pietas és Astraea virgo (az igazságosság istennője) a Tejútra (az égbe) emelte. Huc illam (animam) pietas/Pietas, huc virgo Astraea levavit. Hasonló megszemélyesítéseket l. Horat. Carm. I. 24, 6—7: . . . Pudor et Iustitiae soror, Incorrupta Fides nudaque Veritas . . .; I. 35, 21—22: Te Spes et albo rara Fides colit Velata panno . . .

233/7 — parte sui — Leonello d'Este őrgróf halálára írt epitaphium. — Qua solum nunc parte sui tellure resedit . . . — parte sui: Horat. Carm. III. 30, 6: multa . . .

pars mei; mei, Janusnál: sui; genitivus partitivus: kivételesen Janusnál jól használva, a mondat alánya Leonello. (L. a 10/7-hez írt jegyzetünket.)

233/8 — fulgëret — a fulgëre mellett ritkán előfordul a szó fulgëre prozódiai alakja is. Hac etiam summo fulgëret ille polo.

*234/1—2 — Artemisia megszólítja halott férjét, Mausolost, Halikarnassos tyrannosát: In coelum si te poteram, dulcissime coniunx, Tollere, coeliferi pondus Atlantis eras. A feltételes mondat esete nyilvánvalóan irreális: a fő- és mellékmondatban coniunctivi praeteritumoknak (imperf. vagy perf.) kellene állniuk. A feltételes mondat állítmánya poteram, a főmondaté eras. Az irreális esetről a főmondatban állhat indicativus, ha az író azt akarja mondani, hogy ha a feltétel bekövetkezik, a következmény is feltétlenül bekövetkezik. Mondatunkban: ha fel tudtalak volna emelni az égbe, most (biztosan) Atlas terhe vagy (volnál helyett). De a feltételes mellékmondatban is áll indicativus irreális esetben. Egyes igék indicativusos alakjait feltételes móddal fordítjuk: debbat: kellett volna, non putaram: nem gondoltam volna. Ilyen a poteram is: tudnék (tudtam volna). Azért praet. imperf. ind., mert praet. imperf. coni. helyett áll, vagyis az eset irreális. Ily alapon használatos tehát a feltételes mellékmondat irreális esetében is indicativus. A poteram helyett a versbe beleillett volna a possem coni. is, Janus azonban tudta, hogy indicativussal sokkal erőteljesebben fejezi ki a gondolatot. Vö. Horat. Sat. II. 1, 6—7: Peream male, si non Optimum erat. (A peream nem azért áll coniunctivusban, mintha a feltétel következménye lenne, hanem mint önálló főmondatos coni., melynek óhajtó értelme van [coni. optativus]. L. 57/3—4-hez írt jegyzetben idézett mondatot: (Si) Oblita es famulam, saltem te agnosce parentem: a főmondatban levő agnosce imperativus, ami agnoscas coniunctivus is lehetne: felszólító értelme van [coni. hortativus].) — L. az 1/5—6-hoz írt jegyzetet. — Folytatása a következő jegyzetben.

234/3—4 — Az előző jegyzet folytatása. Quod licuit, pelagi fluida nec mersus in unda Nec tegeris vili contumulatus humo. Szerkeszd: (Tu autem) nec in unda pelagi mersus nec humo contumulatus tegeris, quod licuit. A mondat értelmét homályossá teszi az, hogy a mellékmondat: Quod licuit, amelynek quod vonatkozó névmása az egész főmondatra vonatkozik, nem a főmondat után áll, mint kellene, hanem a főmondat előtt: prolepsis. Minthogy tehát ez a quod egy egész mondatra vonatkozik, nem amely-lyel, hanem ami-vel fordítandó. Már a fentebbi jegyzetben is szó volt arról, hogy vannak indicativusban álló igék, melyeket a magyarban nem jelentő móddal, hanem feltétellel fordítunk. Ilyen a licuit: szabad lett volna. Magyarul a mondat: (De) te sem a tengernek folyékony hullámába elmerítve, sem a rút földtől eltemetve nem takartatol, ami lehetséges lett volna (számomra). — Ilyen proleptikus szerkesztésre nézve l. a 386/3—4-hez írt jegyzetünket. — Az epigramma folytatása a következő jegyzetben.

234/5—6 — Az előző jegyzet folytatása. Sed levat arte nova suspensum tertius aër: . . . Aristoteles tanítása alapján elterjedt régi felfogás szerint négy elem (őselem) van: tűz (ignis), víz (aqua), föld (terra), levegő (aër). Az epigramma 3. és 4. sorában van az unda és a humus, az 5. sorban az aër, mint harmadik (tertius). Az 1. sorban coelum áll: ég (főnév). A tűznek legfőbb kifejezője, a Nap, az égben van. A coelum szó etimológiája indoeurópai nyelvi alapon világosságot jelent; világosság azonban nincs tőlünk. A főnév „ég” szónak időjárás, levegő jelentése van (Bárczi, 1941). De a levegő levegőég is. A caelum-nak (coelum) — véleményem szerint — van valami etimológiai kapcsolata a *xaíw*-val: égetni. — Teleki nem gyanakszik arra, hogy ez a Janus-epigramma görögből fordítottat volt. Mi azonban erről meg vagyunk győződve; az eredeti görög epigramma vagy elveszett, vagy nem ismerjük. De ebben a görög epigrammában a négy (ős)elemnek benne kellett, ill. benne kell lennie, melynek elseje volt a tűz, ha az epigrammában nem is közvetlenül, de közvetve. Janus a négy elemből csak hármat ismert fel, s ezt a felismerést ki is fejezte a tertius (aër)-rel. — Szépen záródik az epigramma utolsó sora (6.): Mortales ultra non valere manus.

*235 — Nomine te vitulum qui dixit, Vite, minuto, Verius hic potuit dicere, Vite, bovem. — Kissé sántít Janus szójátéka, amikor a hosszú -i-vel ejtendő Vítus-t összekapcsolja a rövid i-vel ejtendő vitulus-szal. (Hasonlóan sántít Bāsīnus—āsīnus szójátéka; l. 205.) — Janus tudja, hogy a Vítus-t hosszú -i-vel kell ejteni. A XIV. sz.-ban szerkesztett két krónikánkban Salamon király tanácsosa Vyd: többnyire -y-nal írva. Az y írása pedig rendszerint a hosszú -i-nek a hangtani jelölése, lévén az y: két i. Szt. Vitus (emléknapja június 15.) neve benne van pl. a karintiai városka nevében: Sankt Veit. A franciában: Guy. A v és g hangok rokonok; angol war: guerre/guerra.

*236 — De Marsilio Ficino (cim). Nuper in Elysiis animam dum quaero Platonis, Marsilio hanc Samius dixit inesse senex. — Teleki még kétségbevonta az epigramma janusi eredetét. A hitelességre nézve l. Abel, 26. old. — Samius senex: Pythagoras, aki a lélekvándorlást tanította.

*239 — Az 1953-as kötet fordítója a 6 hendecasyllabusból álló epigrammát több prozódiai hibával fordítja. — L. 37-hez írt jegyzetünket.

*241/15 — *superbus ales: pavo: páva, Juno madara.* — ... *desierat superbus ales Pictam sideribus levare caudam.* Más verzió szerint a Mercurius által megölt Argos száz szemét helyezte Juno a páva farkára.

*244/2—3 — *Nunquam displicuisse me ... recordor: litotés figura: két tagadás erős állítás a latinban (a magyarban nem): non ignotus: nem ismeretlen: ismeretes.* — A latin a mondatban a tagadó szót csak egyszer teszi ki, éppen ezért, míg a magyar „körmeszakadtáig” tagad. Mondatunkban a két tagadás a *nunquam*-ban és a *displicuisse*-ben van: soha nem tetszeni: mindig tetszeni. *Nunquam displicuisse me recordor:* úgy emlékszem, hogy én mindig tetszettem: nem emlékszem arra, hogy ne tetszettem volna.

244/4 — *Quodsi] Quod si — Quodsi/Quod si credere forsitan recusas, Magnis testibus approbare possum.* — A *quod* és *si* kötőszavakat egybeírjuk, ha a *quod* okhatározói-tárgyi-melléklítmondat kötőszava: hogy, mert. Ha azonban a *qui*, *-ae*, *-od* származéka, külön írjuk. A *quod*, vonatkozván az előbbi mondatra, a jelzői-tárgyi melléklítmondat kötőszava: (ami,) amit. A *credere* kívánja a tárgyat. Azért van ez így, mert akkor a *qui*, *quae*, *quod* valamennyi esetben álló alakját egybe kellene írunk a *si* kötőszóval; *pl. quibus si ...* — Vö. Horat. Carm. I. 1, 35: *Quodsi* (Hogyha) *me lyricis vatibus inseres, Sublimi feriam sidera vertice.* — Hasonló hibák a Teleki-kiadásban: 349/2 és 5: l. ezekhez írt jegyzetünket.

*246/2 — *decimae] denae — Mille quadringentis Hyperion aureus annis Adiicit haec decimae/denae tempora Olympiadis, ...* — Hyperion (a Nap) az ezernégy száz évhez hozzáadta a tizedik olimpiásznak ezeket az időit (ezt az idejét) — Először tisztázzuk az olimpiai évszámítást. Olimpiászt tartottak és tartanak minden négy évben, azaz minden ötödik évben. (Aki 20 éves, az 21. életévben van.) (Az 1953-as kötet jegyzete vévesen írja, hogy olimpiászt minden öt évben tartottak.) Az első olimpiászt 776-ban tartották, a következőt 772-ben. Az első olimpiászi 4 év 776—773. (Az ókorban az utolsó olimpiászt i. sz. 393-ban volt, a 296-ik. 1896-ban újították fel. Az olimpiászt a szököésekben tartják.) Az utolsó olimpiászt 1964-ben volt, a következő 1968-ban lesz. — Tudnunk kell, hogy a római költők megengedték maguknak azt a poetica licentiát, hogy egy olimpiászt öt évnak számítottak. Ovid. Tristia, IV. 10, 95—96: *Postque meos ortus Pisaeae vinetus oliva Abstulerat decies praemia victor equus, ...* Születésem után tízszer vitte el a győztes ló a pisai (olimpiai) olajágat, (amikor a császár számkivetésbe küldött). Ovidius i. e. 43-ban született s i. sz. 8-ban ment relegációba, vagyis 43 + 8 = kerekén 50 éves korában, nyilvánvaló, hogy a költő egy olimpiászt 5 évnak vett. — Nyilvánvalóan Janus is 5 évet számít egy olimpiásznak. Ha Janus azt mondaná, hogy decima Olympias-t ad az 1400 évhez, valójában csak 5 évet adna hozzá az 1400-hoz, az 1401-től 1450-ig terjedő 10 olimpiászi évből, azaz az 50 évből csak az utolsó — tizedik — olimpiászt, vagyis 1445-től 1450-ig tartó 5 évet, melynek elteltével beáll az 1450. év, az ún. „szentév”. Ezt Janus nyilvánvalóan nem mondhatta. A decima Olympias költőien is csak 5 évet, s nem 50 évet kell hogy jelentsen. Amikor Janus, a költő azt mondja a 350. epigrammájában, hogy a lapnak (pl. papírlapnak, vagy asztallapnak) két felülete van, nem így fejezi ki: *duae superficieses*, hanem *bina superficieses*, mert végeredményben minden lapnak két felülete van; a *bina superficieses* természetesen *binas superficieses* helyett poetica licentia; a kockának hat felülete: *senae superficieses*, mert minden kockának hat felülete van; a kockának 8 szöglete (sarka) van: *octonus angulus*. A decimae Olympiadis-t tehát nyilvánvalóan — a fentiek szerint — *denae Olympiadis*-ra kell javítanunk. A másoló nem nagyon érthette a *denae* szót, de azért értette, mit akar Janus mondani; talán nyelvi gátlásai is voltak az egyes szám miatt, s kijavította az ismertebb *decimae*-re. A költő megengedhette magának a singularisban álló *dena Olympias*-t, az osztószámnévre pedig azért volt szüksége, mert — végeredményben — minden olimpiászt — költőien — 5 évből áll. Prózában így kellett volna — megtartva az olimpiászi 5 évet — kifejezni: *tempora decem Olympiadum.* — Ovid. Epistolae ex Ponto, IV. 6, 5—6: *In Scythia nobis quinquennis Olympias acta est: Iam tempus lustris transit in alterius: Scythiában már eltelt számunkra 5 évnyi (5 évből álló) olimpiászt: már átmegy egy másik lustrum idejébe (az olimpiászt).* Ovidius ezt a versét tehát i. sz. 14-ben írta. A lustrum a rómaiaknál öt évi időt számított: minden hatodik évben becsülték fel a római polgárok vagyonát. Ezért választották kezdetben a censort minden 5 évben. De az is előfordul az évszámításnál, hogy az olimpiászt mintájára viszont a lustrumot számították 4 évnak. Arról van tehát szó, hogy a költők a lustrum éveit ruházták át az olimpiászt éveire: ez is magyarázata annak, miért számíthattak az olimpiásznál poetica licentiaként 5 évet. — A kijavított Janus-pentameter így fog hangzeni: *Adiicit haec denae tempora Olympiadis: mintegy 10—10 olimpiásznak évét. Ennek van értelme, de a decimae Olympiadis tempora-nak nincs.*

*247/3 — Latios . . . telonas — latin (olasz) vámosokat — telona, -ae: masc., mint általában a férfifoglalkozást jelentő, -a- tövű, görög eredetű főnevek: poeta: ποιητής — pirata: πειράτης — továbbá: agricola, indigena. Telona: τελώνης. — Így van a görög bibliában: Máté 9, 10; a vulgátában: publicanus.

*249/3 — raro — raro helyett. Megengedhetetlen poetica licentia. Az -ē és -ō adverbium mindig hosszú. Janus egyszer a serō -o-ját is rövidnek veszi: 135/2/1; l. ezt.

*250 — a négysoros epigrammában az 1450-es szentév alkalmából Janus nem irigyl sem a kereskedőt, sem a hajóst, sem a földművest, sem az orvost, sem az ügyvédet, sem a poetát, egyedül csak a kocsmáros irigyl. Vö. Horat. Sat. I. 1, 4—9: . . . mercatores . . . (miles . . .) agricolam . . . iuris legumque peritus . . . A két gondolat párhuzamos. — Az epigramma címzettje: Macer: sovány, aki nyilván egyetértett Janusszal az irigységben.

*253/4 — menta pusilla — a pentameter ismétlődik 189/4-ben. L. ezt.

*254/1—2 — tota . . . in urbe — az abl. loci-nál hol? kérdésre a totus mellett nem kell kitenni az in praepositíót. L. 82/8-hoz írt jegyzetünket.

*256/2 — Quid dignum — a quid mellett az -us, -a, -um végű melléknévek genitivusban állnak (partitivus). Kétségtelen, hogy a dignum-nak nagyobb nyomatéka van, mint a digni-nek. — Az -is, -e végű melléknévek egyeznek a quid-del; 239/3: vile quid.

*256/4 — Erisichthonia] Erysichthonia — A szó etymonja: ἐρύω húzni, kiszakítani és γῆωv föld. — Teleki a kézirat ún. helyesírási hibáit kijavítja. Ez itt elmaradt. Így még: Phryxus-t ír Phrixus helyett: 371/15. L. ezt.

*258/3/1 — conditio] condicio — az ún. klasszikus latinságban a feltételt, helyzetet jelentő szót -e-vel írjuk; etimológiája: condico, -ere, -dixi, -dictus — conditio: teremtés, alkotás: condo, -ere, -didi, -ditus — conditio: gyümölcsök eltevése (vö. Konditorei): condio, -ire, -divi, -ditus. — Ugyanígy 299/3 is. — Hasonlóképpen dicio; l. Teleki, II. 8/2-höz írt jegyzetünket.

*258/3/2 — Haec mea condicio, quem tu rebare beatum. (A condicio -e- írására nézve l. az előző jegyzetet.) — Azt várnánk, hogy quam . . . beatum legyen. Mintha itt ez lenne helytelenül: condicio mei, melyben a mei az ego sing. gen.-a. Ez hungarizmus: az én helyzetem, aki . . . , mert az „az én (helyzet)em”-ben az én valójában személyes névmás. (A horatiusi pars mei — Carm. III. 30, 6 — a mei genitivus partitivus a pars mellett: énemből egy rész.) Valójában a condicio nem is lehet boldog, hanem csak annak tulajdonosa. A beatus olyan melléknév, mely nem lehet tárgynak—dolognak jelzője, csak személynek. — A latinban azoknál az igéknél is, melyek oly cselekvést jelölnek, melyet csak személy végezhet el, nem tárgy—dolog (vagy absztrakt főnév) lesz a mondat alanya: Caesar vitézsége megfékezte Galliát: Caesar virtute Galliam perdomuit; nem pedig: Virtus Caesaris Galliam perdomuit.

*259/10 — fidēiubeas — a négy rövid szótag közül a másodikat hosszúnak kellett venni a vers miatt. Erre különösen alkalmas volt a fide -e-je, mely főnév -e- tövű lévén hosszú tőhangzóval rendelkezik. L. 22/18-hoz írt jegyzetünket.

*263 — A 16 hendecasyllabus-sorban az 1953-as kötet fordítója sok prozódiai hibát követett el. L. 37-hez írt jegyzetünket.

*263/3 — hic] hinc — A lupánerről van szó, melynek a város végén van a helye. Nam quis tam procul hic/hinc locus recessit? — recessit: elvonult, elhúzódtott; — procul: messze, távol (hol? kérdésre), de a recessit mellett már hová? kérdésre: messzire, távolra — most az a kérdés tevődik fel, hogy honnan? hinc: innen, nem pedig: hic: itt. — De a hic lehet mutató névmás is: „ez”, mint, a locus-nak a jelzője; a locusnak azonban már van egy kérdő névmási jelzője, a quis? — A locus előtt kétféle kérdő névmás állhat; a főnévi quis: quis vir? kicsoda az a férfi? a nevét akarom tudni; quis locus? a nevét akarom tudni. A másik kérdő névmás a melléknévi: qui vir? kicsoda az a férfi? miféle? a foglalkozását akarom tudni; qui locus? kicsoda, miféle az a hely? a rendeltetését akarom tudni. Amikor tehát Janus úgy kérdezi, hogy: quis locus? a nevét akarja tudni a locus-nak. Ha megmondják, hogy lupanar, már fogja tudni, mily célt szolgál az a locus. (Quis? quid? ki? mi? — Qui? quae? quod? miféle?) — Amikor Janus ezt társaitól kérdezi, még messze — procul — vannak a locus-tól. Ebben az esetben még nem is kérdezhetett arra a helyre mutatva a hic mutató névmással, hanem csak az istance (vagy ille-vel). De nagyon logikus, amikor hinc-et mond: innen, vagyis onnan, ahol éppen beszélnek. Quis hic locus? kicsoda ez a hely? nem illik bele a mondatba. L. 2/11—12-höz írt jegyzetünket. — Quis locus hinc procul recessit? A recessit pars. perf. logicum: elvonult: távol van, messze van: ebben már a procul is le van fordítva, s ez ekkor már hol? kérdésre felel, míg az ígét nem praes. perf. logicummal fordítva: hová? merre? Nincs

tehát a procul és a recessit között pleonazmus. Önként adódik, hogy ha már a mondatban van hová?/merre?-hol? kérdésre álló határozó, a procul, legyen honnan? kérdésre álló határozó is, a hinc, ne pedig még egy névmási jelzője a locus-nak. (A hic, mint hol? kérdésre felelő határozó semmiképpen sem áll meg a mondatban: itt.) A procul mellett sokszor ott van a honnan? kérdésre felelő határozó: procul inde, ab domo, a castris, a conspectu, a patria, a mari, ab amne, a praesidiis, a coetu. Különösen jelentős a procul inde.

263/12 — praeit — Hendecasyllabus: In cellam praeit ille subsequentem. — A hosszú magánhangzóra végződő praefixum — prae- — magánhangzó előtt megrövidül. L. 135/2/2-höz írt jegyzetünket.

263/14 — deambulatam — Hendecasyllabus: Non vos ducere me deambulatam. — A hosszú magánhangzóra végződő praefixum — de- — magánhangzó előtt megrövidül. L. fenti és a 135/2/2-höz írt jegyzetünket.

*264/1—2 — II. Pál pápára: Qui modo Petrus eras, Paulus nunc diceris idem Ac Petri et Pauli culmina summa tenes. Pál pápa családi neve Pietro Barbo.

*272/1 — sectare: sectaris helyett — L. 80/8-hoz írt jegyzetünket.

*275/2 — A darvak kétágú repülésének vonalából alkotta volna meg Pythagoras — Samius — az Y — *δ ψιλόν* ú pszilon: kopasz ü — betű formáját (V betű a görögben nincs; a latin V a görög Y-ból lett). — Ilyen eredeti görög betűk még ezek: *δ μικρόν* (kicsi, pontosabban rövid o); *ὁ μέγα* (nagy, pontosabban hosszú o); *ψεί* pszi (a lant képe); *φεί* phi (a *φάλλος*: phallos képe). Képirás. — Tranat volatu: repülve átúszik (vö. lég hajó); turma connexa: mintha össze lennének kötve.

*276/2—10 — Titkos írás — 2. sor: cunno mentula — 10. defutui — (dxoop nfouxmb — efgxuxk) — L. a 141-hez írt jegyzetünket.

276/6 — deest: hiátus; elizio után: dēst — Nec deest officio dextera, lingua, natis. L. 82/3-hoz írt jegyzetünket.

*278 — Dum culta incedis, maior mihi, Thecla, videris, Quam fuit Alcmene, quam fuit Andromache. Stringere cum nudam volui, tunc corpore maius Deplumata tuo/suo noctua corpus habet. — incedis: vagy; culta incedis: kicicomázod magad. Vö. Verg. Aen. I. 46: . . . divum incedo regina . . . : az istenek királynéja vagyok (mondja Juno). Az incedo sokkal méltóságteljesebb, mint a sum. (Vö.: grasszál.) — A tuo nyilvánvalóan hiba suo helyett. Amikor mez nélkül voltál, akkor egy tollatlan bagoly a te testednél nagyobb testet bír: . . . akkor egy tollatlan bagolynak a testednél nagyobb teste áll előttem. Ez hibás. Ez a helyes: . . . , akkor egy tollatlan bagoly a maga testénél nagyobb testet bír: . . . akkor egy tollatlan bagolynak a maga testénél nagyobb teste áll előttem. Semmiképpen sem lehet, hogy magának a tollatlan bagolynak a teste Thecla testénél nagyobb legyen. — Amikor téged le akartalak vetköztetni, akkor előttem áll egy tollatlan bagoly. A két mondat fogalmazása balladaszerű: közül nincs arról szó, hogy Janus Theclát levetköztette, hanem a második mondatban Thecla már meztelenül áll Janus előtt. Illusztráljuk ezt a gondolatkihagyást hasonló szituációval. A September (!) végén c. ódjában Petőfi ezt mondja feleségének: Ül, hitvesem, ül a ölemben, ide. Ki most fejedet kebelemre téved le, Holnap . . . Nyilvánvaló, hogy Júlia közben engedelmeskedett s Sándor ölébe ült.

*279/1 — ācephalorum — Ha a szóban kettőnél több rövid magánhangzó van, az egyiket szükségszerűen hosszúnak kell venni. Esse super terras si quis genus ācephalorum . . . — L. 22/18-hoz írt jegyzetünket.

*283 — Brigida Belines, sive haec tibi nomina regum Bela parens, certae sive dedere ferae. — Szilágyi Erzsébetnek anyja (Szilágyi László felesége) Belléni Katalin volt. A következő — 284. — epigramma egy podagrás öregasszonyról (anus) szól. Nem valószínű, hogy két különböző személyről lenne szó. A Brigida név eléggé ritka, s nem véletlenül kerülhetett a két epigramma egymás mellé. Lehetséges, hogy Szilágyi Erzsébet anyja fitestvérenek leányáról, Janus rokonáról szól a két epigramma, aki akkor már idős lehetett, mint első unokatestvére, Szilágyi Erzsébet. (L. Janus Pannonius rokonságának családfáját a mellékleten.) — Belenes: minthogy az első -e- hosszú, lehet írni Belenes-t is. (Iupiter: Iuppiter; Salustius: Sallustius, telum: tellum.) Bela is Béla. A certae ferae is beluae vagy belluae. A természeti hosszúság szemléleti érzékeltetésére írják a hosszú — kettőzött — mássalhangzót. Belényes (!) nagyközség Bihar m.-ben. A cím: Belenes.

*284/5 — deinceps: deinceps: synizesis — Nec deinceps ullos sensit curata dolores. — L. 175/2-höz írt jegyzetünket.

284/5—8 — A podagrás Brigida a kígyó láttán futásnak eredt s az addig gyógyíthatatlan közsvénye megszűnt. — Mint orvosi esetet említik, hogy egy nőnek súlyos gyomoridegessége volt, melyen az orvosok nem tudtak segíteni. Egyszer hivatali főnöke alaposan lehordta — meggyógyult.

284/9 — Heu, sua quam meritis redduntur praemia raro. — A meritis szó nem a meritum, -i-ből származik, hanem a mereor, -eri-ből. Ez itt deponens lévén, a part. perf. pass. meritus, -a, -um: kiérdemlő (s csak másodsorban: kiérdemlett). Mert nem az érdemet (meritum) jutalmazták, hanem azt, aki a jutalmat megérdemelte, kiérdemelte. Ez a latin gondolkodásból következik. Ha az ígének olyan jelentése van, mely személlyel van kapcsolatban, nem lehet kapcsolatban tárggyal-dologgal. Van az említett deponens ígének aktív alakja is: mereo, -ère. Mindkettőből a meritum, -i: érdem: a kiérdemlett. A mereor ígével kapcsolatban 1. a 80/8-hoz írt jegyzetünket.

284/11 — chirāgra — Iudice me reduci fueras mox digna chiragra. A chiragra szó -i-je hosszú, mert χερῶ az etymonja; az -ei- diftongusból lett -i- a latinban hosszú. — Brigida előbb podagrās volt: 1. sor: Brigida dum molli podāgroa quiescit in herba: a podagra szóban az első -a- rövid, míg a chirāgra-ban hosszú; szabad, mert a muta cum liquida előtt álló rövid magánhangzó lehet rövid is, meg hosszú is; intēgra vagy intēgra, azzal a nagy különbséggel, hogy a hangsúly az intēgra-ban az in- szótagon, az intēgra-ban a -te- szótagon; pātria és pātria. — Az -agra etimológiája: ἀγρῶν megfogni, ἀγρῶν elfoglalni. (Vö. ezt a kifejezést: megfogja a göres.) Fogás: Griff (greifen).

*289/2 — nasatior] nasutior — A másoló elírása; nasutus: nagyorrú. A 290/9-ben ugyanaz a hiba. Ritka szó, azért tévedett a másoló. Martialis: 2, 54, 5; 12, 37, 2.

*290/3 — metire: metiris helyett. — L. 80/8-hoz írt jegyzetünket.

290/9 — nasatior] nasutior — Elírás fentebb is: 289/2. L. ehhez írt jegyzetünket.

*291/3 — Janus egyik iskolatársa, hogy Lucia kegyeit megnyerje, orrát darazsakkal összeszurkáltatta, mert orra nem volt elég nagy Luciának: . . . Nasum, qui sibi non satis tumebat. A se (és a suum, suam, suum) mindig a mondat alanyára vonatkozik. A mondat alanya az orr, a sibi az iskolatárs: sibi helyett ei kellett volna. L. a 10/7-hez írt jegyzetünket. Vö. a 206/4-hez és 251—252-höz írt jegyzeteket.

*292/2 — at iste — Az at mássalhangzóval kezdődő szó előtt áll (magánhangzó előtt ast). A vers kívánta a helytelen használatot. L. 36/17-hez írt jegyzetünket.

*296/1 — sacros iunge ad tua frena leones — valójában nem az oroszánt kötik a zablához, hanem megfordítva. A költő azért engedte meg magának ezt a tréfás használatot, mert az oroszlán jött Firenzéből Budára, s nem viszont. — Azért nevezi Janus az oroszánt szentnek, mert „ő” a szárazföldi állatok királya. (Minden király kanonizáció nélkül is szent, mert felkenik: inungunt megszentelt olajjal.)

*298/6—8 — duplicatus honos - geminam . . . mittis, . . . Arno, iubam. — Innen tudjuk, hogy a firenzeiek két oroszánt küldtek Mátyás királynak. — Iuba: sörény: oroszlán: tropus: synekdoché (pars pro toto).

*299/3 — conditione] condicione — L. 258/3/1-hez írt jegyzetünket.

*301/1 — lumen] limen — . . . , deus, obstrue lumen/limen Olympi. Sajtóhiba. Telekinél. Egyéb sajtóhibákra nézve l. a 44/2-höz írt jegyzetünket.

*304 — Janus két epigrammájában alkalmaz skazon vagy choliambus versmértéket. (A másik a 227.) — Idézzünk belőle két sor:

Orationem, Paule, tu prosam dietas,
Ego dulce carmen concino, sed ut censent . . .

304/4 — figurae: stilisztikai figurákról, alakzatokról van szó, mint amilyen a geminatio, anaphora, allitteratio, litotes, pleonazmus, zeugma stb.

*315/3 — daemonas — Janus a görög eredetű főneveket (és melléneveket) görögösen hajlítja. Latinosan a plur. acc.-nak daemonēs-nek kellene lennie, hosszú -es-szel, míg a görögös daemonās végződése, az -as rövid. (A görögös plur. nom. -ēs (daemones) végződése rövid, míg a latiné hosszú.). L. 316/10/2, 317/4, 318/1. — Cum quis paedicat, fugere inquis daemonas omnes.

*316/10/1 — uti prozódiai hiba; az -i-nek hosszúnak kell lennie; eredeti alakja utei (utej) volt. Bár az ubi is valamikor ubei (ubej) volt, ez azonban az ún. klasszikus latinban már ubi. L. erre nézve 82/12-höz írt jegyzetünket. Ugyancsak rövid az uti 370/6-ban.

316/10/2 — daemonas — L. a 315/3-hoz írt jegyzetünket. Hendecasyllabus: Sed taetros uti daemonas fugarem. Az uti rövid -i-jére nézve l. 316/10/1-hez írt jegyzetünket.

*317/4 — daemonēs — L. a 315/3-hoz írt jegyzetünket. Pentameter: Sed nunc paedico: daemones aufgiunt.

*318/1 — daemonēs — L. a 315/3-hoz írt jegyzetünket. Infesti possent qua daemones arte fugari.

*322 — cim: De eadem, azaz De vulva Ursulae — Ennek az epigrammának a címét A magyar irodalom történetének I. kötetében (1964) a Janusról írt rész szerzője

ízléstelenül közli kipontozva magyarul: 231. old. 4. jegyzet. — L. a 141-hez írt jegyzetünket.

322/1—2 — A fenti jegyzetünkben említett munka Vergilius VI. énekét jelzi Janus forrásául az alvilág bejáratának rajzát illetően. Janus: Taenarias video fauces alta ostia Ditis Ingressus... — A szövegrész Vergilius Georgicájából való: IV. 466—68: Taenarias etiam fauces, alta ostia Ditis... Ingressus...

322/3—4 — ...descensus Averni, Sed revocare gradum plurimus inde labor: Verg. Aen. VI. 126—29: ... facilis descensus Averno... Sed revocare gradum superasque evadere ad auras Hoc opus, hic labor est. — Vergilius a későbbiek folyamán egyszerűen kijuttatta Aeneas az alvilágból az elefántcsont-kapun át (VI. 897—98.). Ez az Aeneis egyik ellentmondása. Janus tökéletesebben oldotta meg költői feladatát, hívebb, következetesebb volt előbbi kijelentéséhez. Igaz, Vergiliusnál a két adat között több, mint 750 sor van, míg Janusnál mindössze csak 6 (hat) sor. Neki Ursula nyílásából csak nehezen sikerült kievickélnie. Izgatott szolgálai úgy húzták ki (talpánál, lábánál fogva), mint Herkules (a rabló szörnyleteget) Cacust barlangjából.

*323/5 — Haud illinc (Ursula nyílásából) Castor fraterna morte redisset — Verg. Aen. VI. 121: ... fratrem Pollux alterna morte redemit. — Castor és Pollux, a hatyú alakjában megjelenő Jupiternek Lédától, Tyndareus feleségétől származó ikertestvérei, a Dioskurok. Hogy azonban Tyndareus is meg legyen vigasztalva, Castor halandónak született. A halhatatlan Pollux erre kérte igazi atyját, Jupitert, engedje meg neki, hogy ő is meghalhasson, mert az ikrek nagyon szerették egymást. A sok vita után Jupiter végül is beleegyezett abba, hogy naponként felváltva egyikük az Alvilágban, másikuk az Olymposon időzzék. — L. 2/3—4-hez írt jegyzetünket.

*326/1 — Barbara me mater quod protulit, obliis, Ugo, ...: Szememre veted, hogy bárbar anya szült engem. Szellemessége és egyben csattanója az epigrammának éppen az, hogy Janus anyja (Vitéz) Barbara (Borbála) volt. Nem valószínű, hogy Janus e mozzanat nélkül megírta volna az epigrammát. De ennek felismerésétől elterel bennünket az epigrammát befejező pentameter: De Phrygia nati sunt genitricis dei. (Különbőn ilyen istenekről nem tudunk.) — Éppen a kétértelműség és az elterelés fokozza az epigramma hatását.

*327/7 — celebraberis — celebrabere helyett. — Amiképpen a praes. perf. ind. act. többes szám 3. személyének -erunt végződése helyett rövidített -ere alakot (laudaverunt—laudavere), éppúgy a praes. imperf. ind. passivi egyes szám 2. személy kivételével a többi négy imperfecta actio alakban -ris helyett -re-t használnak a költők. — Míg a praes. perf. említett rövidített alakját használják prózaírók (Sallustius, Livius, Tacitus) is, az imperf. actio passivi -re végződésének használata prózában nincs megengedve. — Janus természetesen sokszor használja az említett négy imperfecta actio passivi alakban a költői -re végződést. A praet. imperf. ind.-ban csak helyes használat van: 258/3: rebare. A fut. imperf. ind.-ban jó is: 200/3: laudabere. A praes. imperf. coni.-nál mindkettő; nem szabályos: 333/7: miniteris (minitere helyett), 333/7: insequaris (insequare helyett); helyes: 17/14: experiare, 57/8: sequare, 83/2: vehare, 262/3: admirare, Teleki, II. 14/17: moveare. A praet. imperf. coni.-ban sem helyes, sem szabálytalan alak nem fordul elő az epigrammákban. — A nem szabályos alakok használatát természetesen a vers kényszere hozta létre, ezek azonban csak poetica licentiaként használhatók. A nem szabályos alakokat jegyzeteinkben megemlítjük.

327/9 — index: mutató a könyvön, mely feltünteti a szerző nevét. Vö.: valakinek a nevét indexre tenni. Index: titulus helyett.

*329/1 — Quantum Phryx Midā Lydiusve Croesus: hendecasyllabus. A Mida-nak mindkét szótagja rövid és sing. nom. Általánosabb alakja: Midās. Az -s nélküli alakja latinos, mint amiképpen a ποιητής-ből poeta. A görögben az -ας végű -a- tövűek hímneműek. A latinban a tulajdonneveknél ez a megrövidülés ritka, de előfordul pl. az Aenēas mellett az Aenēa alak is. — Janusnál a Mida alak használatát a vers kívánta.

*330/1 — Mendacissime de meis amicis... — Vö. Catullus 49, 1: Disertissime Romuli nepotum... — Mindkét versnek metruma ugyanaz: hendecasyllabus.

330/4 — Iam Iani — súlyos hiba: a vers rossz, a mondat értelmetlen. Hendecasyllabus: Iani numquid eris memor sodalis. Janus Lappushoz intézi az epigrammát. Egy szótag a versből hiányzik, ha Iam-ot írunk, ez pedig a hendecasyllabusnál, nagyon kötött forma lévén, nem lehetséges. Telekinek ezt észre kellett volna vennie.

*332/5 — inguina circum: inversio: circum inguina helyett — Iam mihi vox gravior, iam pubes inguina circum... — A vers kívánta a poetica licentiát. L. 29/10-hez írt jegyzetünket.

332/13 — Hac nucibus teneris, hac luce renuntio bullis, Hac decus Ausoniae sumo virile togae. — Ugyanez a gondolat van a 108/2-ben, de szüzessége elvesztésével kapoco-

latban, míg itt, hogy betölti a 16. életévét. Nyilvánvaló, hogy 108. epigrammában csak elméletben dobta el a gyermekruhát, s vette fel a férfitógát. Tekintve, hogy Janus 1434. augusztus 29-én született, ezt az epigrammát 1450. augusztus 29-e előtt írta. A nubicus-ra és a bullis-ra vonatkozóan l. 108-hoz írt jegyzetünket. A teneris mindkét szónak a jelzője: gyermekeknek való. A bullis is ezért áll többes számban, ami így hyperbatonnak minősül. — Lux: dies.

*333/3 — modō: modō helyett — Hendecasyllabus: Sed dicam, tibi habe, modo gravari . . . — A modo „csak” jelentésben mindig rövid; poetica licentiaként sem lehet hosszú. A modo után következő gravari gr-je nem teszi hosszúvá a modo második -o-ját, mert a gravari új szó. A gr muta cum liquida lévén szón belül sem nyújtja meg feltétlenül az előtte álló rövid magánhangzót. A modō helyett modō-ra nézve l. még Janusnál a 39/3-hoz és Teleki, II. 5/2-höz írt jegyzeteinket.

333/6 — Quantum me libet: tmésis: Quantumlibet me — L. 35/6-hoz írt jegyzetünket.

333/7/1 — miniteris — minitere helyett — L. 327/7-hez írt jegyzetünket.

333/7/2 — insequaris — insequare helyett — L. 327/7-hez írt jegyzetünket.

*334 — Primus plaustrisno mirandus carmine Thespiis Unxit picta sui faecibus ora chori. Proximus ingentem traxit per pulpita pallam Aeschylus et fictas addidit arte genas. (Plaustrisno — az ókori szókincsben ez az összetétel nem fordul elő — carmen: kocsinýikorgásos: még nem tökéletes.) — Horat., Ars Poetica, 276—79: . . . Dicitur . . . plaustis vexisse poemata Thespiis, . . . peruncti faecibus ora. Post hunc personae pallaeque repertor honestae Aeschylus . . . modicis instravit pulpita tignis . . . — Janus: fictae arte genae: Hor.: persona. L. a következő Janus-epigrammát a jegyzetben.

334/1—2 — . . . Thespiis Unxit picta sui faecibus ora chori. — picta pleonazmus Unxit-hoz. Thespiis kórusának borseprővel befestett arcát bekente: Thespiis kórusának arcát borseprővel bekente.

*335 — Coepit sordidus ore faeculento Plaustis carmina vectitare Thespiis. — L. az előző 334. és a következő 336. és 337. epigrammához írt jegyzeteket.

*336 — Cyprianus, hogy eltakarja arcának csúfságát, kendővel leköti: persona. A 334. epigrammának ezt a szavát Janus tovább vitte. L. az előző két epigrammához és a következőhöz írt jegyzetet.

336/1 — vageris — vagere helyett — L. 327/7-hez írt jegyzetünket.

*337 — ficta . . . figura — l. 334/(4): . . . fictas . . . arte genas . . . — A 336. epigramma szintén Cyprianushoz. L. a 334—336. epigrammákhoz írt jegyzeteinket.

*338/1 — Ille ego et haec cecini Dravum generatus ad altum . . . — Szerkeszd: Et haec ego, ille ad Dravum generatus cecini. L. 1/3—4-hez és 340/3—4-hez írt jegyzetünket. — Dravum altus: a mély Dráva. A hegy altus: magas; a folyó, árok: altus: mély. A kiinduló pont az, ahol állok. Ha a hegy tetején állok, akkor a hegy is mély; altus; ha az árok fenékén állok, akkor az árok is magas: altus. Költőien fordíthatok természetesen magas Drávát: így hatásosabb, elképzelve magam úgy, mintha a Dráva fenékén állnék. A Dráva így fenséges. Ha a latin egy szóval fejezi ki a magas és a mély fogalmakat, mi is kifejezhetjük egy szóval. De a hegyre semmiképpen sem mondhatjuk, hogy mély, még ha a hegy tetején állok is. Akkor is magas.

*339/3 — ignes: Marcellus tüzes szerelmi költeményei: Ovidius, Tristia, IV. 10, 45: Saepe suos solitus recitare Propertius ignes . . .

*340/3 — incendia — L. előző jegyzetünket.

340/4—4 — Ipse in amore rudis Marcelli incendia lusi, Ille ego Pannoniae gloria prima meae. — A pentameterben az ego nyomatékos ismétlése — repetitioja — a hexameter ipse-jének, a pentameterben levő ego-nak pedig appositioja az ille gloria prima Pannoniae meae. Valójában az ille helyett illa kellene, mert ennek mint melléknévi alakú mutató névmásnak egyeznie kell jelzett szavával, a gloria-val. — L. az 1/3—4-hez és a 338/1-hez, továbbá a 61/3—4-hez írt jegyzetünket.

*342/4 — Ne facias, male sit, cum bene, Malce, tibi est. Szerkeszd: Ne facias, (ut aliis) male sit, cum tibi bene est. Bene est: jól megy a sora valakinek. Vö. Horat. Carm. II. 10, 17—18: . . . Non, si male nunc, et olim sic erit. — Ha neked jól megy sorod, ne akard másnak a rosszat. (Leben und leben lassen.) — Az epigramma címettjének neve Malcus; ebben a malus, a, um etimológiája rejtőzik: rosszindulatú.

*343/18 — Quod de te, Seneca, reddidit Oedipodem: így központoszza Teleki; így a Seneca valójában vocativus. A pentameter első felének utolsó szótagjában levő ún. csonka-ütemnek hosszúnak kell lennie, vagyis a Seneca -a-jának hosszúnak kell lennie. Ez azonban csak úgy lehet hosszú, ha a Seneca ablativus, vagyis a (de) te-nek az appositioja. A vesszőket el kell hagyni. Vö. 349/9: Semper quod dare (vos) feminae potestis. — Janus a görög eredetű szavakat, tulajdonneveket görögösen hajlítja, ha csak a vers nem

kényszeríti a latinos hajlításra: Oedipodem: görögösen: Oedipodā. A pentameter végén azonban Janus sohasem használ nyílt szótagban rövid magánhangzót. L. a 16/5—6-hoz írt jegyzetünket.

*344 — Az egyetlen asclepiadesi versformában írt epigrammája Janusnak. Mint-hogy csak két sorból áll, töredéknek látszik. A címzett Guarino.

Non te mellifluae Nestor Homericus
Linguae dulciloquo nectare vicerit.

A versforma négysoros strófákból áll.

*347/14 — huic: synzesis: huje — L. következő jegyzetünket. Ilyen a cui: cuj is: l. 4/5-höz írt jegyzetünket.

347/14—15 — Commenda, precor, huic meos amores, Neu me despiciat, mone propinquam. A neu leszármazása: vel ne: nēvē: neu: vagy hogy ne, és hogy ne. (Hasonló leszármazás: vel si: sive, seu: ceu.) A nēvē és a neu természetesen csak folytatólagos tiltásnál vagy tiltó értelmű célhatározói mellékmondatnál használható. (Hasonlóképpen a sive, seu, ceu a folytatólagos szétválasztó mellérendelt mondatnál.) Szerkeszd: Commenda és (a neu -u-jának -ve etimológiája) mone, ne despiciat.

*349/2 és 5 — Quodsi des és Quodsi non foret: Quod si des és Quod si non foret helyett. (L. 244/4-hez írt jegyzetünket.) Ugyanebben az epigrammában, a 20. sorban, bár a kifejezés azonos a 2. soréval, Teleki már quod si-t ír: Quod si non dederis.

349/9 — Semper quod dare feminae potestis. Szerkeszd: Quod (vos) feminae semper dare potestis. A mondat alanya: vos, ennek értelmezője: feinae. L. 343/18-hoz írt jegyzetünket. — Szokatlan a mondat alanyának (vagy bármely esetének) elhagyás — ellipsis —, ha ennek appositíója van a mondatban.

*351—352 — Teleki a 2. sor után hiányt tételez fel, a 4. sor után pedig új epigrammát kezd. Mi sem a hiányt, sem a költemény ketté vágását nem tartjuk indokoltnak. Eszerint a következő szöveget kapjuk:

De Luciae prognostico

Fecit Vergilius prognostica, fecit Aratus,
Praesciat unde imbres rusticus, unde notos.
Hoc, iuvenes, vestris prognosticon addite libris,
Quod nec Vergilius, sed nec Aratus habet.
5 Pisaeo a/in stadio doctissimus ille sophorum
Mensuram plantae reperit Herculeae.
Lucia cum nasum cuiusquam mensa videndo est,
Inguinis extemplo coniicit inde modum.
Vel physiognómón es, Lucia, vel geometres,
10 Tale magisterium sola mathesis habet.

Már Vergilius is, meg Aratus is írt a jóslásról, de Lucia is jósol: a férfiak orráról vesszőjük nagyságára következtet. (A férfiak viszont a nőknél szájukról következtetnek.) Egy bölcs — nevét nem tudom — megtalálta az olimpiai stadionban Hercules lábanyomát, melyről volt tulajdonosának nagy termetére következtetett. (Vö.: ex ungue leonem: az oroszlán körmérlől fel kell tudni építeni az egész oroszlánt.) — Az 5. sorban van egy nyilvánvaló hiba: az „a” helyett „in” kell. — Lucia e tehetségéről más epigrammák szólnak: 289., 290. és 291. — L. 206/4-hez írt jegyzetünket. — L. a 9/1—2-höz, a 362/1—2-höz és a 386/3—4-hez írt jegyzetünket.

*359 — Az epigramma tárgya: Az esztergomi bazilika leégett tetőzetét (a tűz okozta károkat) az érsek kijavíttatja. 3. sor: Janus tecta-t ír: ez jelentheti csak a tetőzetet, de tropusként — synecdoche (pars pro tot) — az egész épületet is. — 1—2: In cathedra Petri Paulo residente secundo Tertius imperium dum Fridericus habet, . . . : az epigramma szerkesztése epigrafikus, csak éppen hogy nem kronosztichonos. — L. a 15. epigrammához írt jegyzetünket.

*362/1—2 — Az 1. és 2. sor között Teleki hiányt tételez fel. Mi ezt semmiképpen sem tartjuk indokoltnak. — Ne scribam, prohibes et immerenti Lecturos mihi peieras minores: Megtiltod nekem (helyesebb lenne így fordítani: Óvsz engem attól, de mindkét mondatban Janus dativusban áll), hogy írjak, és hamisan esküdözöl nekem, az ártatlannak (aki ebben az ügyben ártatlan vagyok), hogy (verseimet) a kicsinyek olvasni fogják. Vagyis megbotrántkoztatom a kicsinyeket. Márk, 9/41: Et quisquis scandalizaverit unum ex his pusillis credentibus in me . . . — Hasonló szerkesztés Janusnál: 195/1—2: De te

nos tamen innoceñte dicis Incassum mala multa suspicari: Azt mondod, hogy mi rólad, a mindazonáltal ártatlanról hasztalanul sok rosszat tételezünk fel. — Mondatunkban: a peieras-tól acc. c. inf. függ: minores lecturos (esse). — Horat. Epod. 6, 1—2: Quid immerentes hospites vexas canis Ignavus adversum lupos?

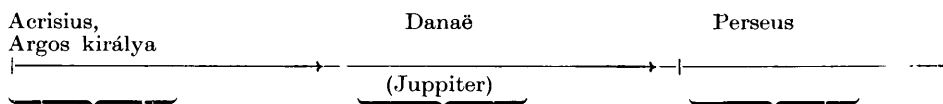
*364/6 — venerare: veneraris helyett. — L. 80/8-hoz írt jegyzetünket.

364/14/1 — Hecuba, Priamos trójai királynak felesége a végén kutyává változott (és a tengerbe ugrott).

364/14/2 — immö. — Janus rövidnek vette az -o-t, pedig az az ókori latinban mindig hosszú. Meg nem engedett poetica licentia.

*365 — qua] quae. — Turris avicularum, qua/quae cincta palustribus undis In-strepit argutis persona passeribus. — A vers nyilvánvalóan töredék, amiképpen Teleki is jelzi. — A qua grammatikai szempontból jó éppen, de értelmi szempontból esik kifogás alá. Nézzük qua-val magyarul a distichont: A madárkák tornya (madárház), amerre (az a torony) hullámoktól övezve éles hangú verebektől hangosan zúg... — Megvan a kifejezés Horatiusnál: Carm. III. 3, 10—12: Dicar, qua violens obstrepit Aufidus Et qua pauper aquae Daunus agrestium Regnavit populorum, ... : ennek a két qua-nak azonban van tere. A madártoronynál a tér csupán maga a madártorony. A turris-hoz nyilvánvalóan nem egy általános, merre? kérdésre felelő, vonatkozó értelmű jelzői—határozói mellékmondatot várunk, hanem qui, quae, quod-os, magára a turris-ra vonatkozó jelzői mellékmondatot. A „qua”-nak a turris-ra kell vonatkoznia; in qua: amelyben; az in azonban nem maradhat el: a qua abl. loci in nélkül nem lehet. A qua-t tehát ki kell javítanunk quae-re: a madarak tornya, mely hullámoktól övezve éles hangú verebektől hangosan zúg. Ez a quae a jelzői-alanyi mellékmondat alanya, melynek jelzője a cincta és a persöna. Bármí hiányozzék is a töredékből, az a mellékmondat értelmén nem változtat-hat a qua-val; csak a quae-nek van teljes értelme. — Az epigramma töredék-voltára visszatérve. A distichon nem mondat, legalábbis grammatikai szempontból nem az. Azáltal, hogy van benne egy mellékmondat, az még nem tesz egy szöveget mondattá. A mellékmondat a főmondat egy mondatrészenek mondat alakjában való kifejezése. Így szerkesztve a mondatot: a madaraknak hullámoktól övezett, éleshangú verebektől hangosan zúgó tornya: nem mondat. Éppen ezért a pentameter végén álló passeribus után a pontot vesszőre kell kiigazítanunk. — A Turris avicularum különben nominativus helyett lehet vocativus is; ez azonban semmiképpen sem valószínű.

*370/6—7 — Rinucius úgy őrzi leányait, uti Perseos parentem Argivus socer aurei Tonantis. A családfa a következő:

Rinucius úgy őrzi leányait, mint Perseusnak anyját (Danaë-t) Juppiternek argosi apósa (Acrisius). Az após elnevezés proleptikus, mert amikor Acrisius távoltartotta leányától Juppitert, nem volt még apósa; „hivatalosan” sem lett sohasem az. Acrisius ércutoronyba zárta leányát, kit Juppiter aranyeső — aureus — alakjában látogatott meg. Vö. Horat. Carm. III. 16, 1—11: Inclusam Danaën turris aënea Robustaeque fores . . . munierant . . . Si non Acrisium . . . Juppiter et Venus Risissent; fore enim tutum iter et patens Converso in pretium deo. Aurum per medios ire satellites Et perrumpere amat saxa potentius Ictu fulmineo. . . — Az 1953-as kötet fordítója: (Ám rejtekhelyen őrzöd őket, úgy,) mint Argus-szemmel a színaranyt esőző Istenség ipa Perseusnak anyját. A borzalmas és rettenetes, nem különben a jegyzet. A jegyzet a következőt írja: . . . (Akrisios) lányát elzáratta, s Argussal, a százszemű szörnyvel őriztette. A jegyzetelő félreértette az „Argus-szemmel” kifejezést; összekeverte a görög mitológiának egy másik elbeszélése-vel. Io, Inachos argoszi király leánya, Hera papnője, szépségével magára vonta Jupiter figyelmét, s ennek következtében Hera féltékenységet, aki Iót tehénné változtatta s a százszemű Argos őrizetére bízta. (Hermés azonban megölte Argost. Ekkor egy bögöly üldözte Iót az örületbe. Az egész földkerekséget bejárta; átkelt a tengerszoroson, melyet róla neveztek el Boszporus-nak: bűs-poros: tehén-út.) Io is előfordul Janus 371/14 epi-grammájában: Inachi iuvenca: Inachus üszője. — A fent idézett Janus-versben az uti -i-je rövid, hosszú helyett. L. erre nézve 316/10-hez írt jegyzetünket.

370/15 — Non est haec via filias locandi . . . — Ha a mondat alanya névmás (haec), ez a névszói állítmánnyal (via) egyezik. L. a 371/1—3-hoz írt jegyzetünket.

*371/14 — custos . . . Inachi iuvencae — L. 370/6—7-hez írt jegyzetünket.

371/15 — Phryxi] Phixi — Teleki nem tudta a név ún. „helyes” ortográfiáját.

Hasonlóra nézve — de ott -i-t ír -y- helyett — l. 256/4-hez írt jegyzetünket. Ugyancsak helytelen a név írása a Guarino-Panegyricusban: 138. sor.

*377/2 — deest. Deerit: hiátus; elízió után: dēst. Dērit. — Os tibi deest. Deerit cor mihi, si faciam. — Os tibi deest: orcátlan vagy. L. 197/4-hez írt jegyzetünket.

*379 — Az egy distichonból álló epigramma címe: Michaeli Vitézio nepoti. Vitéz Mihály: Janus Pannonius unokaöccse (kisöccse). L. a mellékletet. Hogy Janusnak Vitéz családnevű unokaöccse volt, az csak úgy lehetséges, ha ez anyja — Vitéz Borbála — fivestvérenek unokája volt. Két eset lehet: Mihály vagy ifj. Vitéz János fivestvérenek a fia volt: ez a feltevés a valószínű; vagy Borbálának János érseken és ifj. Vitéz János atyján kívül még egy fivestvére volt s ennek fiától származó unokája volt Mihály: ez a feltevés nem valószínű. A mai nyelvhasználatban unokatestvér (-öcs, -húg) a testvérnek gyermeke. Mihály Janus anyja fivestvérenek fiától származó fiúunokája, vagy rövidebben: Mihály Janus első unokatestvérenek fia.

*381/3 — Nonne vides, quantos moveat fortuna tumultus... — Vö. Horatius Carm. III. 20, 1: Non vides, quanto moveas periclo, ...?

*382/10 és 16 — Aeneas Silvius püspök költeménye Janushoz. A 11 distichonból álló költői levélben két prozódiai hiba van, és pedig két pentameter van ugyanazzal a hibával helytelenül szerkesztve: 10: Atque sepulchralis unica cura mihi est; 16: Hic meus hospes erit, hic mea dicta leget. A pentameter első felének végén levő csonka ütemben (az arsis-ban) a szótagnak hosszúnak kell lennie, akár természeténél fogva hosszúnak, akár helyzeténél fogva hosszúnak úgy is, hogy az eredetileg rövid, zárt szótagban álló magánhangzó hosszúvá lesz a pentameter második felének első, mássalhangzóval kezdődő szavától: syllaba positione longa. 10: sepulchralis (unica)-ban a -lis szótag rövid, 1., mert a sepulchralis, melléknév egyes nom.-a, 2., mert a pentameter második felének első szava unica-val, vagyis magánhangzóval kezdődik, s így a -lis szótag helyzeténél fogva nem lehet hosszú. 16: Ugyanolyan okoknál fogva az erit (hic) -rit szótagja is rövid. — Az 1953-as kötet műfordítói a pentameternek ezt a versszerkesztési, több mint két és fél ezer éves szabályát nem ismerik. Az epigrammákból: 5/2: Ágra szakadsz s Fekete-tengeri vízbe vegyülsz; 13/6: Nagy Capitoliumon; égbe csak ő maga szállt; 14/8: Hisz tanítója neki Mercurius maga volt; 16/4, 17/6 8 14, 19/10, 20/2, 28/2, 57/10, 60/2, 61/2, 94/2/4, 126/4, 127/2, 139/8, 147/4, 193/2, 202/2 6, 246/2, 251/2, 277/2, 308/4, 357/4, 372/6 8; Abel 123. old. kezdete: Occurrit... ford. 6. sor. — De van egyéb hiba is Enea Silviónak e versében; l. erre nézve 383/15-höz írt jegyzetünket. — 9. s.: az obliviscor ige depónens!

382/15 — Aeneas Silvius verse Janushoz — Ióannis — (l. 18/1: az -o- hosszan ejtve), továbbá Teleki, II. 15/1.

*383/7 — Nec dum! Necdum — egy szóba kell írni — Verg. Aen. I. 25: Necdum etiam causae... — A két szó egy szólamot, egy fogalmat alkot egy hangsúllyal, Nec dum: a dum: míg; időhatározó; mellékmondat kötőszava; necdum: -dum: még; időhatározó szócska: és még nem... — Amiképpen a magyarban sem írjuk az ugyanis-t ugyan is-nak, a vagyis-t vagy is-nak.

383/9 — ... cave, ne[,] qua cupis excusatus haberi, Accuses illa te ratione magis. — A ne után vesszőt kell tennünk, mert ha nem teszünk vesszőt, akkor a cupis-nak is coniunctivusban kell állnia. A ne után álló coni. csak az accusus. A cupis is állhatna coniunctivusban, mint attractio modi: ha az elsőrendű, coniunctivusos mellékmondatról egy másodrendű, indicativusos mellékmondat függ, ennek állítmánya is állhat coni.-ban: ... ne accuses ratione, qua cupis (cupias). ergo: ergő helyett.

383/15 — prófugo — Janusnak Enea Silviónal, III. Frigyes császár irodafőnökével, a püspökkel folytatott költői levélváltását Janusnak 3, Eneának egy epigrammája őrizte meg számunkra. Janus 1451 tavaszán Magyarországon tartózkodik, a püspök pedig Bécsűjhelet. Janus egyik epigrammájában (381.) elkéri tőle Martialis költeményeit, amit Enea el is küld neki ugyancsak vers kíséretében (382.). Ebben a következő pentametert olvassuk (14. sor): Adventum; subito prófugus hinc abiit. Ebben egy prozódiai hiba van: nem prófugus, hanem prófugus. Annakidején minden, a gimnázium VI. osztályába járó diák tudta Vergilius Aeneise I. énekének 2. sorából, hogy ennek a szónak hogyan van a prozódiaja. (Arma virumque cano, Troiae qui primus ab oris) Italiam fato prófugus Laviniaque venit (Litora...) — (L. a 18/3-hoz írt jegyzetünket. A 16 éves Janus ezt a durva prozódiai hibát nem nyeli le, és finoman kijavítja a 46. életévét taposó sienai püspököt, a későbbi bihoros/kardinált, majd II. Pius pápát (1458—1464) válaszütemében, úgy fogalmazván meg azt, hogy a prófugus szó belekerüljön. 383/15: hexameter: Ille quidem gressu prófugo mea castra petivit. Hogy észrevette-e a correctiót a politikus-főpap, majd -pápa, nem tudhatjuk. De ha észrevette, nem valószínű, hogy ő — Enea Silvio — tartotta volna Janus prófugo alakját hibásnak. Elvégre-utóvégre: tudta: Janus Guarino-tanítvány.

*384/4 — Tēthys — Tēthys helyett — Nec petit a rivis maxima Tethys aquas. Pedig Janus megtanulhatta volna Vergilius Georgicájának mindjárt az elejéről: I. 31: Teque sibi generum Tethys amat omnibus undis. (Előfordul a név még Teleki, II. 19/2-ben is, de itt, genitivusban állván, nem lehetett elkövetni a prozódiai hibát: Excipiet stabilem Tethys unda polum. — Előfordul a Marcello-panegyricusban is [Teleki, I. 84. old., 419. sor: Quantum agit aura ratem, quantum patet extima Tethys], de a sor végén, s így szintén nem lehet megállapítani, hogy hosszú-e az -y-, avagy rövid. — Megtaláljuk az Éranemos 209. sorában is, de erről majd később.) — Ezzel meg is lennénk, ha nem volna nekünk komplikációk a fordítással: „Kérte-e nagy Thētis gyenge erecske vizét?” . . . és a jegyzettel: „Thetis: tengeri istenasszony, s jelenti a tengert is.” — Mindenekelőtt tisztáznunk kell a fogalmakat. Τηθύς: Tēthys: tengeristenő, Ókeanos felesége, tengeri nimfák és folyamistenek anyja. — Θέτις: Thētis: tengeri nimfa, Nēreus (ezért Nērēis; nem: Nērēida) és Dōris leánya, Pēleus felesége, Achilleus anyja. A Tēthys-ben mindkét magánhangzó hosszú, a Thētis-ben mindkettő rövid. Görög írás szempontjából négy betűkülönbség van a két név között: T: Θ; η: ε; θ: τ; υ: ι, míg a latinban három: T: Th; th: t; y: i. A fordítás prozódiai szempontból a helyes Tēthys-t adja, de mégis Thetis-t ír, a magyarázat pedig Tethys-re vonatkozik. Nyilvánvaló, hogy a fordító jól írta le a Tethys nevet, a jegyzetel azonban hibásan kijavította Thetis-re — amivel a fordítót súlyosan kompromittálta —, teljesen érthetetlen módon, ha már a jegyzetet is Tethys-re szabta. Ha prózában olvasom a pentametert, Thetis-t kapok, tengeri nimfát, Nereus és Doris leányát, a Nereis-t (I. a 28/1-hez írt jegyzetünket), ha azonban versben, Tethys-t kapok, Ókeanos feleségét, akinek neve — megaforikusan — valamennyi tengert jelenti. — Az Eranemos-ban (Szelek versenye) is előfordul Tethys: 209. sor: Ipse etiam Tethyn vasti furor aequoris urget. A fordítás az 1953-as kötetben: Thetis (!) is aggódik, hogy a fürgeteg egyre vadabb lesz. A jegyzet Tethys-t (!) ír, megjegyezve: „tengeri istennő”. Ugyanaz a helyzet: A fordító helyes szövegét a szerkesztő rosszra javította ki.

*385/1 — Matronale decūs et moribus incl̄yta sanctis — A hexameterben a caesura semiquinaria előtt álló szótag arsisban rövid: . . . decūs (et). Ez középkori használat. Schola Salernitana: Post cenam stabis (!) aut passus mille meabis. A humanisták ezt már kerülték. Az ókori költőknél ezt a verstani rendkívüliséget — poetica licentia — diastole-nak — a rövid szótag megnyújtásának — nevezték. Verg. Aen. V. 853: Nusquam amittebat (!) oculosque sub astra tenebat. (Erről részletesebben írtunk a Képes Krónika szövegkritikájához c. cikkünkben: FK 1966/(XII. 49. old.) — Ilyen különlegesség Janusnál még háromszor fordul elő: Teleki, II. 6/1, 4 és 9. L. ehhez írt jegyzetünket. Mindkét epigramma folyamatosan hexameteres. Nyilvánvalóan ifjúkori szerzeményei Janusnak. Később már nem használja, mert ezt a használatot középkorinak tartotta, nem tartotta elég klasszikusnak.

385/5 — Andreola két szüléssel — gemino partu: vagyis a gyermekek nem voltak ikrek — Krisztusnak két csillagot hozott a világra: Retia Nicolaum moderantem mystica Petri, Cardine Bononiae (et) sacratum iure Philippum. — A két név közé feltétlenül kell egy et-et tenni: kissé szokatlan, hogy a második szó után áll — talán éppen emiatt hagyta el a másoló. Ezt ifjúkorában Janus — a vers kétségtelenül ebből a korból való: hexameteres; l. a fenti jegyzetet — még megengedte magának. Az et-nek egy egészen különleges helyzetére nézve l. a 196/4-hez írt jegyzetünket.

*386/3—4 — A két sor között Teleki hiányt tételez fel. Mi ezt nem tartjuk helyénvalónak. Az epigramma első 4 sora a következő:

Cui deus immensi patiens consortia regni
Et caeli et rerum mundi permisit habenas,
Pontifici summo Nicolao ex ordine quinto,

(Itt gyanította Teleki egy sornak hiányát)

Andreolae hunc sacro genuerunt viscera partu.

A szerkesztés proleptikus. A Cui a 4. sorban levő hunc-ra vonatkozik. Ha tehát a 4. sorral kezdjük a mondatot fordítani, az érteleme mindjárt világossá válik. A 3. sor pedig — Pontifici—quinto — nem más, mint az 1—2. sor appositíója. — Ilyen proleptikus szerkesztésre nézve l. 234/3—4-hez írt jegyzetünket. Vö. Petőfi: Füstbe ment terv: . . . mely bölcsőm ringatá, A kart terjeszti ki: a kart terjeszti ki, mely bölcsőm ringatá. — Nem tartjuk helyesnek, hogy Teleki a 4. sort már 5-iknek számozza, mert hiányozhatott volna ott éppen — elvégre-utóvégre — több sor is. Ilyen eljárást a szövegkritikában nem alkalma-

zunk. L. a 9/1—2-höz írt jegyzetünket. — Hasonló hiányokat észlel Teleki más epigrammáknál is, melyeket nem fogadtunk el; l. a 9/1—2-höz írt jegyzetet.

386/12 (valójában 11) — *Mens quoque sidereas, qua venerat, ivit ad arcem.* — A qua, mint vonatkozó névmási eredetű határozó hol? hová? és merre? kérdésre felel. Szövegünkben — rendkívüli módon — honnan? kérdésre: ahonnan. A quo nyilván unde helyett áll, csak ez nem fért be a hexameterbe.

*Teleki, II. 5 — Az 1953-as kötetben a 42 sorból álló hendecasyllabusban igen sok prozódiai hiba van. — L. a 37-hez írt jegyzetünket.

Teleki, II. 5/2 — módó — a szó végén rövid -o kell. — *Tellus et foliis modō superbum (Canae dum nemus ingravant pruinae . . .): az imént még leveleivel büszke ligetet megterhelik a hóféhér derek.* — (Az idézetre nézve l. Horat. Carm. I. 4; *Nec prata canis albicant pruinis* — I. 9, 2—4: . . . *nec iam sustineant onus Silvae laborantes geluque Flumina constiterint acuto*; ez utolsó sorhoz Janus említett versének 7—8. sora: *Non nos flumina nec tenent paludes, Totis stat gelidum gelu lacunis.*) — módó: modus, i sing. abl.-dat.-a; módó: imént, csak. — L. a 39/3-hoz és a 333/3-hoz írt jegyzetünket.

Teleki, II. 5/4—5 — *Pulehrum linquere Chrysium iubemur Ac longe dominum volare ad Istrum.* — A mondat helyes értelméhez Vergilius adja meg a kulcsot: Aen. I. 21: (Iuno) Audierat . . . *Hinc populum late regem belloque superbum Venturum . . .* a late adverbium a rex-nek; a rex-nek ennélfogva nem főnévi, hanem melléknévi értelműnek kell lennie, mert főnévtől nem függ határozó; ennek a rex-nek, már mint melléknévnek, a populum fejlődőének kell lennie. A rex tehát regnans helyett áll: late regnans populus. A kifejezés megvan az Iliasban, de nem ilyen körmönfontan: I. ének, 102: *εὐθὺν ποσειῶν (Ἀγαμέμνων).* — Amit mondhatott Vergilius egy népre, hogy az szélesen uralkodik, ugyanazt szóról szóra nem mondhatta el Janus a Dunáról. A Duna hosszu: a Fekete-erdőtől (Schwarzwald) a Fekete-tengerig 2890 km. Ez valóban ura a Nagyvárad mellett elfolyó Sebes-Körösnek, ha nem is közvetlen, de közvetett mellékfolyójának. Hosszan uralkodó a Duna. — Hogy mikor írta Janus e verset? Huszti 1459 telére (ez nem pontos meghatározás: lehet 1459. év elejére és 1459. év végére is érteni; 189. old.; helyes meghatározás: 1458/59 vagy 1459/60 tele), Gerézdi (166. old.) 1451. év első hónapjaira teszi. Lehet, hogy egyik időpont sem helyes; Janus többször járt Nagyváradon. A iubemur szóból kitetszően azonban megjegyezzük: ez királyi parancs, s valószínű, hogy ez Vitéz Jánosnak szolt valójában (aki csak 1465-től lett esztergomi érsek). Ha szóról szóra vesszük a iubemur-t, akkor Janust is bele kell értenünk, az 1458-tól pécsi püspököt, aki a királyi udvarban kancelláriai tevékenységet végzett, vagyis mindig a király mellett tartózkodott. Ebben az esetben Husztiának lenne igaza a költemény keletkezésének időpontját illetően. — S most ezután az eszmefuttatás után megnézzük a fordítást az 1953-as kötetben: S el kell hagyni a szép Körös vidékét És sietni (a si- szótagnak hosszúnak kell lennie) Dunánk felé, urunkhoz. A fordító nyilvánvalóan félreérti a latin szöveget; az urunk-on csak Mátyást érthetjük, vagy esetleg Vitéz Jánost, ha a költemény 1451-ben keletkezett. Hegedüs fordítása helyes: Most kell a szép Köröst itt hátrahagynom Érted[,] Duna, te nagy királyi folyam. Hegedüs nyilván felismerte a vergiliusi locust: dominus—rex, longe—late. A költeményt azonban nem hendecasyllabusokban, hanem hatodfeles iambusban fordította, amilyen versformát Janus sohasem használt. (A fordítás telis-tele van-prozódiai hibával.) — Ha fordító oly vers lefordítására vállalkozik, melyet már lefordítottak, nem szégyen, ha azt — az idegen nyelvű szöveg helyes értelmezése szempontjából — elolvassa.

Teleki, II. 5/29 — *Mnemonis puellae* — A műzsák Jupiternek és Mnemosynének leányai. — *μνήμων, ονος*: emlékező (memor, -oris). (Az irodalom és tudomány műveléséhez nagy emlékezőtehetség kell.) Merész metafora. Janus a szó etymonját ragadta meg; ez lett a metafora alapja. A vers kívánta poetica licentia.

*Teleki, II. 6/1, 4 és 9 — A hexameternél a caesura semiquinaria előtti szótagnak, vagyis a 3. láb (ütem) arsisának hosszúnak kell lennie az ókori latin verselésben. A középkorban megengedték a rövidet. Janusnak ez az epigrammája fiatalkori: csak hexameteres. 1: Vos, o Thespiadēs, et carminis auctor, Apollo; a 4. sor ugyanez a sor megismételve. A Thespias, adis görögös hajlítása a plur. acc.-ban -adēs. 9: Imperiale decūs et sceptrā nitentia donans. — L. 385/1-hez írt jegyzetünket.

*Teleki, II. 8/2 — dītio — helyesebb helyesírása: dicio — ugyanazon az alapon, mint ahogyan írunk condicio-t. L. a 258/3/1-hez írt jegyzetünket. — Ez szintén a dicere igéből származik: parancs-uralom.

*Teleki, II. 14/3 — Immō — az -o mindig hosszú. Inmō tua haud parvum mensae praesentia nostrae . . .

Teleki, II. 14/7—8 — Guarínóhoz intézett epigramma. (Hogy a mi örömünk át ne lépje a maga — illő — mértékét), Illa augusta tui faciet reverentia vultus Et gravitas

magno dignaque forma deo. Illa a mondat tárgya, mely az előtte álló mondatra mutat; nyelvtani szempontból jobb lenne az Illud, de ez nem fért be a hexameterbe. Indokolatlan az Illa plur. acc. (neutr.). — Et gravitas magno dignaque forma deo: a -que elhelyezése rendkívüli; szerkeszd: Et gravitas formaque magno deo digna. A -que elválasztja a melléknévi jelzős kifejezést — magno deo — egymástól.

Teleki, II. 14/19 — iungere — a iungeris alak a helyes. L. 80/8-hoz írt jegyzetünket.

*Teleki, II. 15/1 — Iōannis — Accipe, quaeso, tui munuscula parva Ioannis — ugyanígy Teleki, II. 20/17. Egyebütt Iōannes. Ἰωάννης. Janus azon az alapon rövidítette meg az -o-t, mert utána magánhangzó áll. L. a 135/2/2-höz írt jegyzetünket. A XVI. sz. első felében, hogy az -o- hosszan ejtessék, Iōannes-t írtak. Hosszan ejtett előfordulások Janusnál: 13/2, 15/3, 18/1, 130/1, 262/1, 359/3, Abel 99, Ioannem pete . . . kezdetű epigr., Abel, 101, 6. sor.

Teleki, II. 15/3 — quod] quam — Ante tamen nobis memor esto ignoscere, quod/ quam non Redduntur meritis praemia digna tuis: Emlékezzél meg mégis nekem előbb megbocsátani, mint megadtnak az érdemeidhez méltó jutalmak: Emlékezzél meg nekem mégis megbocsátani, még mielőtt az érdemeidhez méltó jutalmak megadtnak. — Ante—quam: az ante-ban lappang az a középfook, mely quam-ot kíván: előbb, mint.

*Teleki, II. 16 — Marsupium nummo, nummus custode crumena Indiget: hoc etiam munera nostra probant. Ha valakinek adok erszényt pénz nélkül és pénzt erszény nélkül, nyilván nem adok neki semmit. — A marsupium szónak első -u-ja hosszú (éppen ezért marsupium-nak is szokták írni). Marsupjum-nak kell tehát ejtenünk: synaeresis. Az -u- ennél fogva helyzeténél fogva is hosszú lett. — Janus epigrammaiban csak ez az egy synaeresis fordul elő. Erre nézve l. még a 18/3-hoz írt jegyzetünket. — Ilyen magyar synaeresis: óriás-ból órás. — A synaeresis fordítottja a synizesis; erre nézve l. 175/2-höz írt jegyzetünket.

*Teleki, II. 19/1 — Hyperion (ad) — az -on (ad) szótagnak hosszúnak kell lennie: Ὑπερίων). Ante revertitur tepidos Hyperion ad ortus, . . . — A Hyperion sing. gen. ugyan Hyperionis, de ez semmiképpen sem teszi indokolttá, hogy a nominativusban az -o-t rövidnek vegyük. Janus legrégibb költeményei közül való. (De már helyesen írja az 1450-ben írt egyik epigrammájában; l. 246/2-höz írt jegyzetünket.) Telve közhellyel. (Teljesen ilyen közhelyes verse Janusnak Galeottóhoz írt Teleki, II. 9. és Sigismundus Mazonushoz írt Teleki, II. 10. epigrammája.) Az epigramma címzettje: Petrus. Janusnak akkor fog csökkenni Péter iránti szeretete, ha majd a Nap visszafelé fog keringeni stb. stb. Huszti (Janus Pannonius, 383. old., felülről az 5. sor) valószínűbbnek tartja, hogy Janus Garázda Péterhez írta a verset, nem pedig Váradi Péterhez, akire Fraknoi Vilmos gyanakodott. Garázda Péter eléggé közeli rokona volt Janusnak (l. a mellékletet); Váradi Péter is magyar volt. Nem egy Péter van a világban. Ilyen epigrammákat idegeneknek szokás írni; idegenek iránt inkább megvan a lehetősége annak, hogy irántuk szeretetünk csökkenjen, elhalványuljon. Janusnak e költeménye gyermekkori, amikor Garázda Péter talán még olvasni sem tudott.

*Teleki, II. 20/17 — Iōannes — az -o-nak hosszúnak kellene lennie. L. Teleki, II. 15/1-hez írt jegyzetünket. Ferrarai.

*Teleki, II. 24 (pp. 658—60.) — Az In Epiphaniam című, 8 sapphói szakaszból álló költeményt először Sambucus adta ki 1569-ben, 1619-ben Sambucus után Pareus, majd Teleki, aki először vonta kétségbe a költemény janusi szerzőségét, joggal: sem külső alakja: a sapphói strófa, sem tartalma nem vallott Januséra. Fejérpataky László a Magyar Könyv-Szemle 1883. évfolyamában cikket tett közzé: A németújvári Szent Ferenc-rendi zárda könyvtára. Egy kódexben, XVI. század első éveiből való bejegyzéssel megtalálta az inkriminált verset e címmel: Io. episcopi Quinqueecclesiensis de Epiphania Domini carmen. Ezek után Fejérpataky némi joggal írhatta: „Telekinek érve tehát tovább nem tartható fönn; belső okokból kell erre hivatottnak eldöntenie, jogosan viseli-e e költemény Janus Pannonius nevét.” (109. old.) 1931-ben Huszti József érezte magát hivatottnak arra, hogy belső okokból eldöntse a régen vitatott kérdést. Valóban: egy kéziratos bejegyzés mindig eléggé döntő érvnek számít, bár nyilván Sambucus is kézirattól adta ki annakidején a verset, s hogy Sambucusnak szintén olyan kézirat állott a rendelkezésére, mely a költemény szerzőségét Janusnak tulajdonítja, éppen a németújvári kézirat lehet a legfőbb tanúnk. 1931. nyarának elejére kinyomtatott a Huszti-mű alapszövege; a jegyzetek még csak korrektúra-ívekben (ezek kinyomtatására csak szeptemberben került sor). Azon a nyáron Olaszországban időztem — Huszti nehezményezte, rossz néven vette tölem utazásomat, mondván, hogy őt magára hagyom a korrektúrával, de ezzel megvárt —; egy 11 kötetből álló gyűjteményes munka (Firenze, 1719—26) 11. kötetében megtaláltam a verset: Raphael Zovenzonius versét, akinek neve nem ismeretlen:

éppen Janus írt hozzá egy levelet. Neve ebben Tonenzonius néven szerepel, s éppen Huszti igazította ki a hibát. (Az említett gyűjteményes munkában is rosszul: Zorenzonius néven szerepel; Giovenzoni néven is előfordul.) Örömmel értesítettem Husztit a felfedezésről, kérve, hogy sajtó alatt levő munkájában, vagy a jegyzetekben, vagy egybeült közölje a régen vitatott probléma végleges eldöntését: a vers nem Janusé. Huszti azonban nem fogadta oly örömmel felfedezésemet, mint amilyennel én azt vele közöltem, s azzal az indokolással, hogy ő a problémát kötetében már véglegesen eldöntötte, hogy ti. nem Janusé, kérésemet elutasította. Quid facias illi? Én sem voltam rest, s még annak az éveknek a végén megjelentettem egy füzetet, melyben az egész kérdést a legrészletesebben felszámoltam, felgöngyölítettem. (Adalékok az 1437—1490. évekből, 1931., Budapest, Kir. Magyar Egyet. nyomda. 8—10. old. Ide utalom azokat, akik a kérdéssel behatóbban kívánnak foglalkozni.) Huszti azt írta nekem: ő már véglegesen eldöntötte. Eldöntötte? Munkájának 393—94. oldalán így: „Hegedüssel szemben hajlandó lennék inkább Teleki véleményéhez csatlakozni . . . Megnehezíti azonban a kérdésnek ilyen egyszerű elintézését az a körülmény, hogy Fejérfataky László . . . megtalálta a költemény — eddig egyetlen — kéziratát . . . Sambucus tanúskodásán kívül tehát, aki annak idején a költeményt Janus művei közé sorozta, ez az újabb — fölötté súlyos — dokumentum nagy nyomatékkaal esik a latba. *A kérdést eldönteni nem tudom.* (A kiemelés tőlem. — Juhász.) A belső okok kétség-telenül Janus szerzősége ellen szólnak.” — Említett cikkemben örömmem adtam kifejezést, hogy „e vitás kérdésnek egyszersmindenkorra végét vethettem”. Sajnálatos módon azonban nem így történt. Cikkem Kardos Tibor figyelmét elkerülte. A költemény — irodalomtörténeti taglalással — megjelent a Régi Magyar Drámai Emlékek I. kötetének 307—11. lapjain. A 132. oldalon megjegyzi: „... szerzője ... aligha Janus Pannonius”. (Magyar fordítását is közli; ez prozódiai szempontból hibás; mintha Tinódi „Lantos” Sebestyén negyszázéves „szaffói” strófáit olvasnám.) — Egy szó, mint száz: a Janus-filológia első feladata kellene, hogy legyen az ilyen vitás kérdések végleges tisztázása.

*Ábel, 101. old., kezdete: Unde huc . . . , 5. sor — Qui] Quem — Qui/Quem plus, quam fueram precatus, affers . . . Ábel a Qui-t Quae-re javítja; helytelenül. Janus megszólítja a műsát, akit elküldött Ioannes Sagundineushoz, hogy hozza el tőle Pontanus hendecasyllabusait, pontosabban: Pontani lepidum tui (Musae) libellum, Quem plus: amelyet inkább, jobban, gyorsabban, quam fueram precatus: mint azt kértem volt, affers.

*Ábel, 121. old., kezdete: Barbarus hic situs . . . — Az epigramma címe: De eodem. Az előző epigramma ily címmel bír: Epitaphium in Franciscum Barbarum. Az első epigrammát Ábel egy bresciai (*C. V. 10.) és egy vatikáni (Lat. 5131.) kódexből adta ki, a másodikat, az általunk fent idéztet, csak a vatikániból. Amikor megnéztük a bresciai kéziratot, a fentebb elsőnek mondott epigramma után a következő epigrammát találtuk:

Ioannes Antonius Romanus

(mint a vers szerzője)

Siquis honos, si fas lacrimis decorare sepultos,
Flete super moestisque locum complete querelis.
Franciscus, qui prisca parem vix saecula tulerunt,
Barbarus hic situs est . . .

és most jön az Ábel által kiadott epigramma, mint Janusé, melyet, mint mondtuk, csak a vatikáni kódexből adott ki, de ezzel a címmel: De eodem. Nyilvánvalóan a fenti három sor szorosan összetartozik az Ábel által kiadott 6 sorral. Az Ábel által kiadott epigrammát — most már utólag könnyű ezt megállapítanom! — mindenképpen gyanúsak kell tartanunk, mert az elhunytól csak mint Barbarus-ról ír; elmaradt a Franciscus. A Barbaro-családnak sok tagja volt, pl. a híres Hermolaus, ennél fogva a pusztá családnev-megjelölés mindenképpen elégtelen. A humanizmus korában szokás volt, ha egy híres ember meghalt, több humanista sírverset írt rá. Ezeket összegyűjtve közreadták. Így történt ez Franciscus Barbarusszal is. A vatikáni kéziratban azonban — hogy? hogy? nem? — a másodiknak, az inkrimináltak az eleje, 3 sor, a szerző nevével együtt elveszett, s a második című ráírta: De eodem. A bresciai kódex másolója előtt egy hibátlan epitaphium-gyűjtemény feküdt, mely az egész epigrammát fenntartotta számunkra, de nem Janusnak, hanem Ioannes Antonius Romanusnak, mint a vers szerzőjének nevével. Nem vádoljuk éppen Ábelt; nagyfokú jóhiszeműséggel élt, amikor ezt a költeményt is Janusnak tulajdonította, de — ha figyelmesebben áttanulmányozza a bresciai kéziratot — rájöhetett volna a vatikáni kézirat hibájára, hiányára.

*Ábel, 121. old., kezdete: Urse, rogas, . . . , 4. sor — Ursus kérdezi Janustól, hány napig volt in urbe Oeni (?). Janus azt válaszolja, mintegy kijavításképpen, hogy hét

éjjel volt abban a városban, mert azt állandóan felhő, köd borította. Mi keresni valója lehet ott az írónak? Illic auctore/auctori quis locus esse potest? Az auctore nyilván hiba: a mondat értelme is, meg a vers is tiltakozik ellene. Szóról szóra: mi helye lehet ott az írónak? Dativus az esse mellett: auctori. Dativus possessivus.

*Ábel, 125. old., kezdete: Rettulit hos . . . , 9. sor — Virromari] Viridomari — Talia Virromari/Viridomari tergo detracta ferocis . . . — A vatikáni kódexben a név helye üresen van hagyva. Részletesen l. 36/13-hoz írt jegyzetünket.

*Ábel, 125. old., kezdete: Quid nam sit . . . — 1. sor: Quid nam] Quidnam — A két szót egybe írjuk; egy szólam.

*Ábel, 295. o. Pótlék. Ábel mint ismeretlen epigrammát kiadja egy kéziratból a Teleki, II. 18-at.

Bornemisza forrásaihoz az Ördögi kísértetekben

SCHEIBER SÁNDOR

Volt alkalmunk Bornemisza ismeretanyagának néhány forrását bemutatni.¹ Ezúttal újjal kívánunk foglalkozni.

A remetékre térve így ír: „Volt egy, kinek az ördög soc almot ielengetet: Es midőn az Sidoc es Kerezyenec gyülekezeti álmaiba nézne: vgy tettze volt hogy az Sidoc nagy fenyesec, az kerezyenec feketec: Ezből inti az ördög hogy Sido hitre terne, es környül metelkezec.”²

Johannes Cassianus, más néven Johannes Massiliensis (360—435) néhány évet a Nilus sivatagjában töltött aszkéták között. A velük folytatott párbeszédeit tartalmazza a *Conlationes* című műve, amelyben Bornemisza története először olvasható. Egy mezo-potámiai szerzetes túlzó bójtjeivel túlszárnyalta társait. Am az ördög megkísértette: Álmában bemutatta sötét színekkel az apostolokat meg a mártírokat és fénylő színekben Mózes, az ósatyákat és a prófétákat. Ennek hatására áttér a zsidóságra és körülmetélteti magát:

„Longum est deceptionem illius quoque monachi Mesopotameni narrando percurrere, qui in illa prouincia perpaucis intabilem continentiam tenens, quam per annos multos singulariter in cella retrusus exegerat, ita est ad extremum diabolicis reuelationibus somniisque delusus, ut post tantos labores atque uirtutes, quibus excesserat omnes monachos ibidem residentes, ad Iudaismum et circumcisionem carnis lapsu miserabili uolueretur. nam cum uolens eum consuetudine uisionum ad credulitatem futurae deceptionis inlicere uerissima quaeque multo tempore diabolus uelut ueritatis nuntius reuelasset, ad extremum ostendit Christianum populum una cum principibus religionis ac fidei nostrae, apostolis scilicet atque martyribus, tenebrosam ac taetrum omnique macie tabidum atque deformem et e contra Iudaeorum plebem cum Moysi, patriarchis, prophetis summa tripudiantem laetitia et splendidissimo lumine coruscantem, suadens ut, si mallet meriti ac beatitudinis illorum particeps fieri, circumcisionem quoque suscipere festinaret. Horum itaque profecto nullus tam lugubriter fuisset inlusus, si rationem discretionis huius adsequi laborassent. quamobrem in quantis perniciosum sit discretionis gratiam non habere, multorum casus et experimenta declarant.”³

Érdekes, hogy ez a történet zsidóbaráti tendenciája és színezete ellenére is átvészelte a középkort.⁴ Pascalis Romanus még a XII. században is felveszi *Liber Thesauri occulti* című művébe:

„... velud in Vita patrum legimus quod monachus quidam, audiens facta magni Moysi, spiritu cordis cepit eum Christo preponere, qui sequenti nocte uidit Moysem cum choro angelorum in vestibus albis, et Christum uidit cum choro hominum in vestibus nigris; sic miser ille a fide Christi desipuit et factus est judeus.”⁵

Nyilván az első lelhelyről kerülhetett Georgius Maior *Vitae Patrum*ába, amelyet maga Bornemisza jelöl meg forrásául.

¹ Fil. Közl. II. 1956. 151, 286—291; V. 1959. 182—186; Irodalomtört. Közl. LXVII. 1963. 55.

² *Bornemisza Péter*: Ördögi kísértetek. A kiadást gondozta Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 128.

³ *Johannis Cassiani Conlationes*. II. 8. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum. XIII. Vindobonae 1886. 47.; *Patrologia Latina*. XLIX. 535—536.

⁴ B. Blumenkranz: Les auteurs chrétiens latins du Moyen Âge sur les Juifs et le judaïsme. Paris 1963. 16.

⁵ S. Collin-Roset: Le *Liber Thesauri occulti* de Pascalis Romanus. Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge. XXX. 1963. Paris 1964. 149—150.

A felvilágosodás kori lengyel színház problémái

Az 1956 és 1966 közt megjelent szakirodalom áttekintése

KIRÁLY NINA

A felvilágosodás korának lengyel kultúrtörténetével foglalkozó tanulmányokban nem véletlenül jut olyan nagy hely a színháznak. A felvilágosodás esztétikája jelentős mértékben a színház esztétikája volt — G. V. Plehanov szavaival: „A filozófia birtokba vette a színpadot és a felszabadító eszmék terjesztésének egyik leghatékonyabb eszközévé tette.”¹

A felvilágosodás lengyel színházával foglalkozó történeti műveknek nagy hagyománya van. A felvilágosodás színi kultúrájának terén mindmáig Ludwik Bernacki, Windakiewicz, Estreicher és Michał Rulikowski munkái jelentik a kutatások forráskritikai alapját.² Mégis, a felvilágosodás színházával kapcsolatos tervszerű és rendszeres tanulmányok kezdete, amelyre egész sor lengyel kutató vállalkozott, a következő korszakba tartozik.³ Tudományos központok jöttek létre, amelyek sok e területen dolgozó szakember erőfeszítéseit egyesítették. Így a Művészeti Intézetben (Instytut Sztuki PAN) színházelméleti és -történeti szekció jött létre, amelyet jelenleg Tadeusz Siwert professzor vezet. Az Intézet 1952 óta *Pamiętnik Teatralny* címen tudományos elméleti folyóiratot ad ki, amelyet a lengyel színi kultúra kiemelkedő egyénisége, Leon Schiller alapított. A Művészeti Intézet sorozatos kiadványai közül való a *Materialy do dziejów teatru w Polsce* (Z. Raszewski és E. Szwankowski szerkesztésében),⁴ s a *Studia z dziejów teatru w Polsce* (T. Siwert szerkesztésében) úgyszintén. A másik hatalmas tudományos központ az Irodalmi Kutatóintézet (Instytut Badań Literackich, IBL). Az intézetnek kifejezetten a felvilágosodás színházával kapcsolatos kérdésekkel foglalkozó kiadványai a *Prace Historyczno-Literackie*, az *Archiwum Literackie* és a *Studia z okresu Oświecenia* c. sorozatokban jelennek meg.⁵ A felvilágosodás kori színház történetével kapcsolatban nagy kutatómunkát fejtenek ki az egyetemek lengyel irodalomtörténeti tanszékein, mindenekelőtt Varsóban⁶ és Wrocławban.⁷

A tudományos kollektívák összehangolt kutatómunkájának sok előnye között van egy vitathatatlanul nagyon fontos, nevezetesen az, hogy elkerülhetetlenül fölmerül a kutatások módszertani elveinek kérdése. Az egyik ilyen fontos módszertani kérdés a felvilágosodás kultúrájával foglalkozó szakemberek számára a korszak szakaszokra való felosztásának problémája. A korszak határainak megállapításához nem elegendő csak az időbeli határokat kijelölni. Rendkívül fontos ez, amikor az irodalom és művészetek e korban játszott szerepét akarjuk meghatározni.

A XVIII. század — a felvilágosodás százada. Ámde a történelmi és társadalmi fejlődés országoként sajátos volta az egyes európai országokban a felvilágosodás mint ideológiai áramlat számára az időbeli keretek és az eszmei tartalom különbözőségét okozta. A lengyel felvilágosodás, vagy azzal a terminussal, amely a lengyel történetírásban használatos erre a korszakra, az „epoki stanisławskiej” periodizációjának problémája tudományos vita tárgya volt, amelynek jelentősége kétségbevonhatatlan a XVIII. század második fele lengyel kultúrájának különböző területeivel foglalkozó kutatásokban. Lényegüket tekintve a felvilágosodás korszaka fő határainak megállapítása és e korszak kisebb szakaszokra osztása jelentik a kultúrtörténeti kutatások módszertani alapját, s minthogy lehetővé teszik a kultúrtörténeti tényanyag összekapcsolását a politikai és

¹ G. V. Plehanov: *Isztorija russzkoj obcsesztvennoj műszli*. Moszkva 1925. Kn. 3, 13.

² 1925-ben megjelent *Ludwik Bernacki* monumentális feldolgozása, az első kísérlet Stanisław August színházának szintetikus, monográfiaszerű áttekintésére. Ez a mű máig is a téma legzárólagos forrásanyaga. *Ludwik Bernacki: Teatr, dramati i muzyka za Stanisława*. Łwów 1925.

³ A „Teatr Oświecenia” Wojciech Bogusławski, a lengyel nemzeti színház megalapítója halálának 125. évfordulójára kiadott Bogusławski-száma (1954. 3–4. sz.) gazdag adalékkal szolgál a korszak színházi életére vonatkozólag.

⁴ Az eddig megjelent évfolyam három kötete a felvilágosodás színházának anyagát tartalmazza: I. Teatr Wojciecha Bogusławskiego w latach 1799–1814. Oprac. E. Szwankowski. Ossolineum, Wrocław 1954; IV. Recenzje teatralne Towarzystwa Iksów. 1815–1819. Oprac. i wstępem opatrzył J. Lipiński. Przypis opracował J. Lipiński i Z. Jabłoński. Wrocław 1956; V. Warszawski Teatr Sułkowskich. Dokumenty z lat 1774–1785. Przygotował M. Rulikowski, oprac. B. Król. Wrocław 1957.

⁵ A „Prace Historyczno-Literackie” kiadványai 1959-ig jelentek meg: 1960-tól J. Krzyżanowski, K. Wyka, S. Zółkiewski szerkesztésében a „Historia i Teoria Literatury. Studia” c. periodikus kiadvány és az E. Aleksandrowska, J. Kott, Z. Libera szerkesztésében 1964-től megjelenő „Studia z okresu Oświecenia” sorozat közli a felvilágosodás színházára vonatkozó forrásokat és feldolgozásokat.

⁶ Az „Archiwum Literackie” két kötetét tölti meg a felvilágosodás irodalmának és színházának forrásanyaga: V. Miscellanea z doby Oświecenia, red. Zb. Goliński. Warszawa 1960.; IX. Miscellanea z doby Oświecenia, red. R. Kaleta, Warszawa 1962.

⁷ Vö.: Z dziejów polonistyki warszawskiej. Warszawa, PIW 1964.

társadalmi élet változásaival, feltárják a társadalmi gondolkodás és a művészi formák fejlődésének dialektikáját.

A felvilágosodás időbeli határaival kapcsolatban lefolyt vitát T. Mikulski, Stanisław August korszakának egyik vezető kutatója kezdte 1950-ben, a lengyel polonisták varsói kongresszusán. Ez a kongresszus sok szempontból fordulópontot jelent a XVIII. század második fele kulturális örökségének értékelésében. A lengyel polonisták, bebizonyítva, hogy a felvilágosodás kultúrája az újkorhoz tartozik, szakítottak azzal a korábbi tudományos tradícióval, amely szerint az „epoka stanisławowska” az ólengyel kultúra egészébe kapcsolódik.

*Stan badań i potrzeby nauki o literaturze Oświecenia*⁸ c. előadásában Tadeusz Mikulski e korszak rövid történelmi áttekintése mellett a felvilágosodás további tanulmányozásának néhány problémájára mutatott rá, és az 1764-es évet, az utolsó lengyel király, Stanisław Poniatowski trónralépésének időpontját mint választóvonalat jelölte meg, amely elkülöníti az ólengyel kultúrát az újkor kultúrájától. E választóvonal megállapításánál Mikulski azokra a gazdasági és politikai átalakulásokra támaszkodott, amelyek Stanisław August uralkodása alatt mentek végbe. A lengyel nemesség haladó egyéniségei már a negyvenes években, III. August uralkodása idején, a teljes gazdasági és politikai hanyatlás korszakában felismerték, hogy a XVIII. század közepén, Nyugat-Európa központosított államaihoz viszonyítva Lengyelország politikai és társadalmi berendezkedésének formája időszerűtlen. A felvilágosodás korának haladó gondolkodói: Staszic, Kollataj és Jezierski mindenekelőtt a társadalmi-politikai változásokért, a jobbágys rendszert megszüntetéséért harcoltak. Bár nem olyan mértékben, mint feltételezték (a felvilágosodás mozgalmán belül létező mérsékelt szárny miatt), de mégis a polgári reformoknak őáltaluk tervbevetett programja kifejezésre jutott a Négyéves Szejm (1788—1792) reformjaiban és a Nevelési Bizottság munkájában, mely utóbbit még a negyvenes években Stanisław Konarski kezdte meg, s amelynek eredménye a közoktatás demokratizálásáról szóló reformok bevezetése volt. Staszic, Józef Wybicki és Józef Majer filozófiai munkái, a *Kuźnica*-nak, Kollataj írói csoportosulásának publicisztikai tevékenysége, ahogy a társadalomban meghonosítják és terjesztik az új eszméket, a művészet és kulturális élet irányának alakulására is hatottak. Az irodalom és a művészet nemcsak a gazdasági és politikai átalakulás folyamatának kifejezője volt, hanem ezt a folyamatot meggyorsító aktív erő is. A reformok sikeréhez hozzájárult a királyi pártnak és magának a felvilágosult egyeduralkodónak a kultúrpolitikája is, aki a művészetek fejlődése révén akart a nyugat-európai államokkal, egy szintre kerülni. A királyi párt programjában igen fontos szerep jutott a színháznak mint ami a felvilágosodás eszméi propagandájának leghatékonyabb eszköze, s mint ami leginkább képes terjesztetni a korszerű művészi ízlést a lengyel nemesség körében. Stanisław August a „pogodzenia sarmatyzmu z nowym sposobem myślenia” formulával fejezte ki a reformok eszméjét. Ez a formula a nemzeti művészet fejlődésének nagyon fontos tényezőjét tartalmazta, minthogy reformjaiban nem szakított a legfontosabb nemzeti hagyományokkal. A felvilágosodás ideológiai reformjainak szócsöve a *Monitor* c. újság lett, amelynek mintája az angol felvilágosító újság, a *Spectator* volt. Az 1765-től megjelenő *Monitor* fontos eszköz volt az ország irodalmi és kulturális életének megszervezésében. Az újság lapjain a parasztság problémájával foglalkozó cikkek is jelentek meg, emellett sok fejtegetés és néha egész cikkek is (pl. *Le Peuple*) Diderot *Enciklopédiájából* átvéve. Az 1767. évi számaiban a *Monitor* rendszeresen fejtegette a fiziokraták tanait, a parasztok jogait védve és hangsúlyozva a jobbágyság örökvalóságának előnyeit. Arról, hogy a színház mennyire alá volt rendelve a királyi párt által véghezvitt változások közös programjának, tanúsodjék csak az a tény, hogy ugyanabban az 1767-es évben az Operalni-teremben bemutatták Bohomolec *Pan dobry* című darabját, amelynek alap gondolata megegyezett az újság ideológiai cikkeiben foglaltakkal.⁹

A XVIII. század második fele politikai és kulturális életének megélénkülését mutató tényeket távolról sem teljességükben sorolva is fel, megerősítettük Mikulski állítását a stanisławi korszak új tartalmáról. A történelmi fejlődés folytonosságát helyreállítva azonban Mikulski az 1733-tól 1763-ig terjedő szakasz reformatori tevékenységének tényeiről is megemlékezett: a Żaluskí testvérekről, St. Konarskiról és Wawrzyniec Mitzler de Kolofról. Ezt a korszakot Mikulski a „prekursorów Oświecenia” korszakának nevezte. Mikulski tétele Jan Kott munkáiban került bővebb kifejtésre és továbbfejlesztésre: *Trwałe wartości literatury Oświecenia* (Warszawa 1951) és *O nową syntezę polskiego Oświe-*

⁸ A wrocławí egyetemen dolgoznak Tadeusz Mikulski, az ún. „wrocławí polonisztikai iskola” megalapítójának tanítványai. A wrocławí kutatók munkájának fő érdeme éppen abban van, hogy bőséges adattal és tényanyaggal gazdagítják, mesterük hagyományát folytattva, a tudományterületet.

⁹ A referátumot közli a „Ze studiów nad Oświeceniem” c. gyűjtemény. Warszawa, PIW 1956.

cenia. *Kółtqaj i wiek Oświecenia*. Warszawa 1951). A kutatók többsége elfogadta a felvilágosodás korszakának e meggondolás szerint történő szakaszolását, elismerve közben, hogy már a megelőző korszakban, a Wettyńy uralma alatt halmozódtak az olyan jelenségek, amelyek nem illeszkedtek be a szarmata-elmélet rendszerébe.¹⁰

1959-ben Juliusz Nowak-Dłużewski olyan cikkel lépett föl, amelyben a felvilágosodás előfutárait a felvilágosodás határain belülre helyezte.¹¹ „A második Szász ideje egészében a felvilágosodáshoz tartozik, amit stanisławi korszaknak nevezünk” — írja. Elgondolásának bizonyításául Nowak-Dłużewski egész sor ténnyt hoz fel, amelyek még III. August uralkodása alatt végbement politikai, társadalmi és kulturális változásokról tanúskodnak.

A korszakolás problémáját érintette Z. Libera is 1963-ban Szófiában a szlavisták V. Nemzetközi Kongresszusán tartott előadásában: *Głównie problemy kultury i literatury polskiego Oświecenia w świetle ostatnich badań*.¹² Libera a vita kompromisszumos lezárását javasolta, rámutatva, hogy „a felvilágosodás első, «prekursorok» szakaszát kezdeti szakasznak lehetne nevezni, amelyben az újító jelenségek a szarmatizmus uralkodó kultúrájában lényegében véve csak véletlenszerűen jelentkeztek”.¹³ Libera elfogadja a felvilágosodás korszakának a költők és írók nemzedékei szerint történő belső szakaszokra bontását, s felfogása nem szakítja el egyik szakaszt a másiktól, az irodalmi élet fejlődésének dinamikáját követi.

Roman Wołoszyński 1965-ben megjelent cikke nemcsak folytatása volt a korszakolásról szóló vitának, hanem megalapozása is.¹⁴ Megjegyezve, hogy a vita egyáltalán nem elnevezések körül forog, mint Libera állította, Wołoszyński rámutatott, hogy a korszakolás kérdésének megoldásánál nem a felvilágosító tevékenység tényeinek összessége kell hogy meghatározó legyen, hanem e tények értékeléséhez kell elveket és kritériumokat megállapítani. Az egész felvilágosodás kultúrájának filozófiai alapjaiból kell kiindulni — mondja a kutató. „Csupáncsak a gazdasági élet tényei nem idéznek elő automatikusan változásokat a társadalmi tudat területén, bár kétségkívül elősegítik azokat. A felvilágosodás közgazdasági tanítása, amely lengyel talajon rendkívül termékeny volt, a fiziokratizmus. De meg kell jegyezni, hogy az ökonomisták elmélete, amely az ötvenes években alakult ki, Lengyelországban csak 1764 után terjedt el” — írja Wołoszyński. Elvetve Nowak-Dłużewski állítását, mely szerint a negyvenes évek már a felvilágosodáshoz tartoznak, így folytatja: „Nehéz kimutatni a felvilágosodás ideológiájának megkülönböztető vonásait a szász dinasztia uralkodása alatt létrejött, nagy port felvert politikai reformprogramok akármelyikében is. Ezek a tervezetek gyakorlati vagy jobban mondva technikai jellegűek voltak, hovatartozásukat tekintve inkább közel a «naprawy Rzeczypospolitej» programjaihoz, semmint a reformátor-politikusok eszmerendszeréhez, amely tételeinek igazolásakor a természet jogára, az ember jogaira, az egyetemes értelemre, a természetnek a felvilágosodás szellemében vett eszméjére és ezeknek megfelelő fogalmakra hivatkozik, amelyek kulcsjelentőségűek a felvilágosodás világnézetében és filozófiájában.”¹⁵ Mint látjuk, a kérdés megoldásánál, hogy ti. a negyvenes-ötvenes évek a felvilágosodás korszakához tartoznak-e, vagy csak az előkészítő szakaszt jelentik, alapvető kritériumként Roman Wołoszyński helyesen tartja szükségesnek, hogy abból kell kiindulni, milyen filozófiai nézetek jelentették a „prekursoróv” és a „ludzi oświeconych” tevékenységének alapját.

A felvilágosodás lengyel színházának kutatása szervesen kapcsolódik e korszak kultúrája közös problémái tanulmányozásának összességébe, ezért van annyira nagy jelentősége a korszak időbeli határaival és a belső szakaszokra bontással kapcsolatos kérdés megoldásának.

A színháztudományi vizsgálódások síkján azonban a Mikulski javasolta korszakolást minden különösebb fenntartás nélkül el lehet fogadni, minthogy éppen az 1765-ös év jelzi a lengyel színpad történetében egy új korszak kezdetét — ekkor nyitották meg ugyanis az első nyilvános hivatásos lengyel nyelvű színházat.

A periodizálás problémájával kétségtelenül összefügg az a kérdés, hogy milyen helyet foglal el a felvilágosodás színháza a lengyel összkultúra fejlődésében. A háború

¹⁰ A francia enciklopedistáknak a lengyel felvilágosodás ideológiájára tett hatásával foglalkozik: E. Rzadkowski: *Encyklopedia i Diderot w polskim Oświeceniu*. „Studia Historyczno-Literackie” pod. red. Jana Kotta, t. XXIV, 1955.

¹¹ Ezt az álláspontot Roman Kaleta és Mieczysław Klimowicz munkája címébe is belefoglalja: *Prekursorzy Oświecenia*. Wrocław 1953. Vö.: J. Nowak-Dłużewski: O datę startową polskiego Oświecenia. „Przegląd Humanistyczny”, 1959. Uő.: *Periodyzacja literatury stanisławskiej*. „Przegląd Humanistyczny”, 1960. z. 3–4.

¹² Megjelent a „Z polskich studiów slawistycznych” c. kötetében, Ser. gruga, PWN, 1963, 57–75.

¹³ I. m. 59.

¹⁴ Roman Wołoszyński: *Jeszcze w sprawie początków Oświecenia*. „Pamiętnik Literacki”, 1965. z. 2. 467–490.

¹⁵ Uő. 470–471.

utáni korszak polonista kutatásai megváltoztatták a felvilágosodásnak addigi zárt folyamatként való értelmezését. A hazai reneszánsz korszakában kezdték keresni a felvilágosodás gyökereit, nem elégedve meg a felvilágosodásnak mint Európából mechanikusan átvett jelenségnek a magyarázatával.

Az ólengyel színház, IV. Władysław és a Wettynek udvari színházának hagyományai, a nemesi és iskolai színházak tevékenysége beolvadt a színházi kultúra fejlődésének közös folyamatába és a XVIII. század második felében bekövetkező rohamos fejlődésnek feltételeit készítette elő. Hogy meg tudják magyarázni a különböző művészeti áramlatok, műfajok, irányzatok, különböző színházi formák bonyolultságát és ellentmondásos összefonódását, a felvilágosodás korabeli színház kutatóinak sokkal korábbi korszakokhoz kell fordulniuk.

Az itt áttekintett korszaknak a felvilágosodás kori színházzal foglalkozó tanulmányai közül rendkívül jelentős Julian Lewański munkája. A Lewański szerkesztette hatkötetes antológia, a *Dramaty staropolskie*¹⁶ rendkívül gazdag anyagot tartalmaz a felvilágosodás kutatásához is. A széleskörű tudományos érdeklődéssel rendelkező tudós a lengyel színház történetének következő korszakait is feldolgozta. Ő tette közzé a Szászok kora színházi életének eddig ismeretlen anyagát, s végig követte a felvilágosodás első korszakának iskolai színjátszó tevékenységét.

Az adott korszak európai színházával, de különösképpen az olasz és francia színjátszással mindig szoros kapcsolatban levő lengyel színház történetének egyes korszakait feldolgozó monográfiák nagy mértékben használják az európai színház történetét XVII—XVIII. századra vonatkozó eredményeit. Ilyen monográfia például Targosz-Kretowa könyve, a *Teatr dworski Władysława IV.*,¹⁷ amely a legrégebbi, I. Zsigmond udvarában lezajlott előadástól (*Judicium Paradis*, 1522) a IV. Władysław udvari színháza felvirágzásának kezdetéig terjedő korszakot tekinti át. A felhasznált források nagy bősége, az udvari színházban ez idő alatt tartott bemutatók kronológiája, az operák és balettek szöveggönyvének rövid ismertetése, a tárgy kimerítő bibliográfiája és végül a könyv gondos grafikai kivitelezése jogot adnak arra, hogy ezt a monográfiát a legértékesebb szintetikus munkák közé soroljuk, amelyek az adott korszak színházi kultúrájának felidézésével foglalkoznak.

Az a történészek között uralkodó vélemény, hogy a Wettynek uralkodása alatt a kultúra általános hanyatlása következett be, elterjedt a XVIII. század első felének színházi életére vonatkoztatva is. Ezt a nézetet az is megerősítette, hogy az előadásokat külföldi (francia, olasz, német) színtársulatok tartották. Csak a háború utáni idő kutatásai rehabilitálták a lengyel színjátszás történetének ezt a — mint kiderült — eseményekben gazdag korszakát. A Wettynek korabeli varsói színház kutatásának eredményességét a Lengyelországban és más országokban folyó, a commedia dell'arte-val kapcsolatos kutatások felvirágzása alapozta meg.¹⁸ Mint Z. Raszewski megjegyezte, „a commedia dell'arte története ma csaknem önálló tudományág”.¹⁹ A rögtönzött vígjáték kutatásának ilyen rohamos fejlődését mindenekelőtt az magyarázza, hogy az olasz színészek művészete a XVI—XVII. században egész Európában elterjedt. „Nem olasz commedia dell'arte-ről kell beszélni, hanem európai commedia dell'arte-ről” — folytatja Raszewski ugyanabban a cikkben. És ezzel kapcsolatban a Wettynek kora színházi életének tanulmányozása különleges jelentőséget nyert. A rögtönzött vígjáték hagyományainak eleven volta a XVIII. század vezető drámaíróinak, Bohomolecnek és Zablockinak munkásságában is felismerhető.

A varsói rögtönzött vígjátékról szóló egyik első alapvető munka a varsói commedia dell'arte szöveggönyv-vázlatokat tartalmazó kiadvány. Az anyagot a háborúban Bohdan Korzeniewskinek sikerült megőriznie, s ugyanő ennek a kiadványnak a szerzője is.²⁰ Korzeniewski nem sokkal később megjelent cikke a III. August korabeli varsói francia színházról,²¹ Raszewskinek a német színtársulatokról szóló cikke,²² a drezdai opera mintájára épült varsói operaház rekonstrukciója, amelyet B. Król²³ végzett el, Jackl szintetikus tanulmánya²⁴ lehetővé tették, hogy képet kapjunk a XVIII. század harmincas-

¹⁶ *Dramaty staropolskie*. Antologia. Pod redakcją Juliana Lewańskiego. t. 1–6, Warszawa 1959–1963.

¹⁷ *K. Targosz-Kretowa: Teatr dworski Władysława IV.* Kraków 1965.

¹⁸ L. pl.: *La Commedia dell'arte. Storia e testo a cura di Vito Pandolfi*. I–IV, Firenze 1955. A commedia dell'arte iránti felfokozott érdeklődést bizonyítja az 1956-ban Londonban tartott első színháztudományi kongresszus is.

¹⁹ Z. Raszewski: *Porcelanowa arlekinada*. „Pamiętnik Teatralny” 1957, z. 1, 121.

²⁰ B. Korzeniewski, *Komedia dell'arte w Warszawie*. „Pamiętnik Teatralny” 1954, z. 3–4.

²¹ Ud.: *Teatr francuski w Warszawie za Augusta III.* „Pamiętnik Teatralny”, 1956, z. 1.

²² Z. Raszewski: *O zespołach niemieckich w Warszawie*. Warszawa, PIW 1955.

²³ B. Król: *Budynek Operalni Saskiej w Warszawie*. „Pamiętnik Teatralny” 1956, z. 1, 4.

²⁴ J. Jackl: *Z badań nad teatrem czasów saskich*. „Pamiętnik Teatralny” 1960, z. 1.

ötvenes éveinek intenzív színházi életéről. Végül 1964-ben jelent meg Wierzbicka-Michalska könyve *Teatr Warszawski za Sasów* címen, amelyben Varsó és Drezda levéltárainak anyagát dolgozta fel. A Wierzbicka könyve körül kerekedett vita a *Pamiętnik Teatralny* című folyóiratnak a Wettynek korabeli színházzal foglalkozó monografikus kiadványában (1965, z. 2) jelent meg. J. Levański, M. Klimowicz, B. Król-Kaczarowska, Z. Raszewski és M. Kwiatkowski cikkei e korszak színházi életéről értékes új adatokat közöltek.²⁵

A Wettynek korabeli varsói színház kutatásának igen jelentős eredményei arra készítettek Z. Raszewskit, hogy *Za króla Sasa* c. cikkében a XVII. század vége–XVIII. század első fele színháza fejlődésének alapvető irányait kapcsolatban néhány általánosítást tegyen.²⁶ Mellékelte a cikkhez *A százok kora varsói színházának rövid krónikáját*. Az alapvető adatok és tények gyűjteménye lehetővé teszi, hogy teljes képet rajzoljunk magunknak arról, milyen volt a színházi élet II. August és fia uralkodása idején. Az újonnan feltárt adatok jelentőségét Raszewski abban látja, hogy segítségükkel sikerült visszaadni a lengyel színházi kultúra fejlődésének folyamatosságát. „Az 1633-tól 1763-ig terjedő években mindvégig — kisebb vagy nagyobb megszakításokkal — működött nyugat-európai típusú színház a királyi udvarban.”²⁷ Kétségtelen, hogy a száz színházok színházrajzongása a lengyel mágnások és köznemesek körében érdeklődést ébresztett a színház iránt. Eppen ebben a korszakban jött létre az a színházstípus, amelynek hatása a felvilágosodás korai szakaszában érezhető lesz.

Fontos feladat volt a háború előtti polonisták számára, hogy történetileg és filológiaiul helyesen értelmezzék a XVIII. század dramaturgiai örökségét; e feladat megoldását akadályozta azonban a felvilágosodás drámaírói, kritikai és ellenőrzött szövegű kiadásának elégtelen volta. E feladat elvégzésében hatalmas szerepet játszottak a Jan Kott szerkesztette *Teatr Polskiego Oświecenia* sorozat kiadványai.²⁸ Mint a PIW (Lengyel Kiadóintézet) tervezete közli, ennek a kiadásnak az a célja, hogy feltárja a felvilágosodás színjátékában mindazt, ami a nemzeti hagyományhoz tartozik, vagy különös szerepe van az irodalomtörténet és a színház fejlődése szempontjából. A sorozat minden egyes kötete önálló kiadvány, amely tudományos jellegű bevezető cikket és kommentárokat is tartalmaz. Ezek a kiadványok nemcsak a színház területén folyó kutatások forráskritikai alapját képezik, hanem lehetővé teszik azt is, hogy az olvasóközönség nagy részének érdeklődését is felkeltsék a felvilágosodás kori színház iránt. A felvilágosodás íróinak népszerűsítésében nagy szerepe van a *Nasza Biblioteka* sorozat kiadványainak, amelyben Zablocki, Boguslawski és Niemcewicz vígjátékai jelentek meg. A XVIII. század drámai örökségének kiadásánál a tudósoknak nagy nehézségeik voltak: a szerzőséget megállapítani, megtszítítani az életrajzokat a meggyökeresedett hibás állításoktól és adatoktól, és módszertani nehézségek is, mint például a szövegek nyelvének modernizálása, a lengyelre fordítás sajátosságainak megállapítása és a kölcsönzések problémája.

A XVIII. század második felére jellemző nyelvformalás kérdése két szempontból rendkívül fontos a színháztudományi kutatók számára: 1. Mint Mikulski mutatott rá *Walka o język polski w czasach Oświecenia* c. cikkében: „A felvilágosodás modern jellegére utaló érvek felsorakoztatásakor a nyelv is mint a társadalmi élet eszköze és mint irodalmi eszköz kell hogy megjelenjen. Ha olyan élesen húztuk meg a régi Lengyelország írásbeliségének és a felvilágosodásnak a határát, akkor ez elkülönítés egyik legmeggyőzőbb érve a régi és új korszak nyelve kell hogy legyen” (*Ze studiów nad Oświeceniem*, 66.). A felvilágosodás korában a nyelv megújításáért folytatott harc nemcsak az irodalom és a színház szempontjából volt jelentős. A felvilágosítók hatalmas erőfeszítéseket tettek azért, hogy az európai társadalmi életben folyó éles eszmei és politikai harcban létező és születő fogalmak segítségével saját nemzeti nyelvükön teremtsék meg és terjesszék a felvilágosodás politikájának és eszméinek ez új elveit, hogy megváltoztassák kortársaik gondolatvilágát. Számtalan lexikon kiadása, a folyóiratok publicisztikájának felvirágzása olyan tett volt, amely forradalmi változást jelent a nemzeti és politikai tudatban (F. Pełowski: *Słownictwo i frazeologia polskiej publicystyki okresu Oświecenia i Romantyzmu*. Ser. B. Teoria Literatury, t. 2. 1961.); 2. A nyelv kérdésének nagy szerepe van a felvilágosodás irodalmi műfajainak magyarázata szempontjából is; így annak a kérdésnek

²⁵ „Pamiętnik Teatralny” 1965, z. 1.

²⁶ I. m.: 94.

²⁷ Uo.

²⁸ Ignacy Krasiecki: *Komedie*. Oprac. M. Klimowicz. Warszawa 1956.; Adam Czartoryski: *Komedie*. Oprac. Zofia Zaharajowa. Warszawa 19..; Drama mieszczańska. Oprac. J. Pawłowiczówna. Warszawa 1955.; Franciszek Dionizy Kniaźnin: *Utwory dramatyczne*. Warszawa 1958.; Franciszek Bohomolec: *Komedie konwiktowe. Komedie na teatrum*. Oprac. Jan Kott. Warszawa 1960.; Komedia obyczajowa warszawska. Oprac. Z. Włodzyńska. Warszawa 1960.; Tatr Urszuli Radziwiłłowej. Oprac. K. Wierzbicka. Warszawa 1961.

a megoldásakor, hogy miért van nagyobb tere a vígjátéknak és a szatírának a tragédiához képest, hogy miért nincs Lengyelországban felvilágosodás kori polgári regény, ami pedig oly erősen fejlődött ki Európa más országaiban, számításba kell venni azt a tényezőt, hogy milyen a nemzeti nyelv állapota és milyen stíláriis lehetőségekkel rendelkezik. Nagy érdemük a felvilágosodás képviselőinek, hogy tökéletesítették a nemzeti nyelvet, ami alkalmassá vált arra, hogy az új korszak emberének gondolatait és érzéseit kifejezze. Kétségtelen, hogy önálló, nagy tudományos jelentőségükön kívül az olyan kiadványok, mint a *Ludzie Oświeceni*a o języku i stylu (oprac. Z. Florczak, L. Pszczolowska, t. 1–3, Warszawa 1958), vagy I. Bajerowa munkája, a *Kształtowanie się systemu języka literackiego w XVIII wieku* (Warszawa—Kraków 1964) komoly támasz a felvilágosodás színháza történészei számára. Segítenek egységesíteni a felvilágosodáskori szerzők kiadásának elveit, bővíti az egyes írók stilisztikai sajátosságai vizsgálatának lehetőségeit.

A lengyel színház jubileumi dátumára 1965-ben jelentek meg a lengyel nemzeti színpad megalapítója, Wojciech Bogusławski művei: a *Dzieje Teatru Narodowego* c. könyv fototíp kiadása és egy eddig kiadatlan munka, amely csak a körülmények szerencsés alakulása folytán maradt fenn: *Dramaturgia czyli nauka sztuki scenicznej dla szkoły Teatralnej. Mimika* (oprac. T. Siwert, J. Lipiński). A kézirat, amelynek alapján a kiadvány készült, nem szerzői kézirat, hanem csak másolat, de ahogy a Krakkói PAN Könyvtár helyettes igazgatója, Zbigniew Jabłoński paleográfiai vizsgálat segítségével megállapította, az eredetivel egyenértékű. J. Lipiński bevezető cikke nemcsak V. Bogusławski esztétikai nézeteinek elemzését adja, hanem kijelöli Bogusławski poétikájának helyét a színi játék európai elméletének egészében is. A *Mimika* lehetővé teszi, hogy figyelemmel kövessük a színház formái jellegzetességeinek változását a nemzeti játéktílus formálódásának folyamatában. Adatok hiánya miatt megoldatlan kérdés, hogy miért nem jelent meg a *Mimika* a maga korában. Az 1812-es év eseményei és a Szkoła Dramatycznej tevékenységének két évre való felfüggesztése volt-e ennek az oka, vagy a szabályok, amelyeket kifejtett, öregedtek már el? Ez utóbbi is lehetséges, hiszen ez időben a pszichologizmus kezdi kiszorítani az olasz iskola expresszivitását.

Nehéz lenne felsorolni a felvilágosodás kori színház történetének mindazokat a kérdéseit, amelyek a lengyel kutatók figyelmét felkeltették. A XVIII. század drámai örökségének kutatása, a műfaj és a stílus problémái, a színészi mesterség elvei, a nemesi és iskolai színházak szerepe a korszak színházi életében, monografikus jellegű összetett kutatások, amelyek az egyes korszakok színi kultúráját világítják meg, a színikritika formálódása és a *Monitor* szerepe a királyi tábor felvilágosító politikájának megvalósításában, és végül azoknak az anyagoknak a feldolgozása, amelyek lehetővé teszik, hogy kijelöljük a lengyel színház helyét Európa színházi életében — ez távolról sem teljes felsorolása azoknak a problémáknak, amelyek az itt vizsgált korszakról a lengyel tudósok munkáiban tükröződnek. Néhány probléma a felsoroltak közül felvetődött azon a tudományos konferencián, amelyet 1965 novemberében (18–22.) a Művészeti Intézetben tartottak az Intézet Színházelméleti és történeti Szekciójának kezdeményezésére a lengyel nemzeti színpad 200. évfordulójának tiszteletére.²⁹

A felvilágosodás drámai öröksége kutatóinak ilyen vagy olyan formában értenieük kell az irodalmi stílusirányzatok (szentimentalizmus, klasszicizmus, barokk) és a felvilágosodás kölcsönviszonyának problémáját. Amint az ólengyel színház és a Wettynek korabeli színház kutatásai megmutatták, a klasszikus francia tragédia első előadásait már III. Jan és Jan Kazimierz uralkodása alatt megtartották;³⁰ II. August uralkodása alatt mind gyakrabban jelennek meg a francia klasszikusok fordításai, III. August alatt pedig már Goldoni sokak szemében idejétmúltnak tűnt a francia színházzal összehasonlítva. Mégis, a klasszicizmus poétikájának megszilárdulása lengyel földön Stanisław August uralkodásának éveire esik. Lengyelországban ez időben jönnek létre a klasszicista stílus fejlődésének előfeltételei. A felvilágosodott abszolutizmus és a polgári erények eszménye a század második felében előtérbe kerül. De Lengyelországban a klasszicista elvek színházának megvalósításáért akkor folyt a harc, amikor a „francia klasszikus tragédia, amely virágzásának idején az arisztokratikus társadalom ízlésének és fogalmainak kifejezését szolgálta, egyáltalán nem felelt meg a harmadik rend pszichológiájának,”³¹ és a polgári dráma váltotta fel. Ezért a *Monitor* hasábjain is olyan cikkekkel együtt, amelyek a klasszicizmus poétikájának helyzetét foglalmazták meg, megjelent egy cikk Shakespeare drámáinak védelmében, a hetvenes évek végén—nyolcvanas évek elején

²⁹ L.: 200 lat Teatru Narodowego. Cz. I. Lata 1765–1924. Pod. red. Szwanowskiego i K. Wierzbickiej. Warszawa 1965.

³⁰ J. Levański: Polska premiera „Mieszczanina szlachcicem” w r. 1687. „Pamiętnik Teatralny” 1956. 1. Uő.: Ze studiów nad Moliere w teatrze staropolskim. Uo. 1956. 4.

³¹ G. V. Plehanov: I. m. 14.

pedig a lengyel színház repertoárjában megjelennek a polgári környezetben játszódó dráma és a rikató vígjáték darabjai. Am kétségtelen, hogy a lengyel író-dramaturgokat, miután megszabadultak a XVII. század skolasztikájától és egyházi kultúrájától, a klasszicizmusban a racionalizmus, világosság és a jellemek viszonylagos egyszerűsége vonzotta. A dramaturgiai gyakorlat terén ez mindenekelőtt a szórakoztató téma elhanyagolásában s a jellemek statikusságában tükröződött, meg abban a törekvésben, hogy a szereplőket ne a korábbi, adott séma szerint, ne az egyénítő jellemzés törvényei szerint alkossák meg.

Az a kérdés, hogy mi volt az uralkodó stílusirányzat Lengyelországban a XVIII. század második felében, egy sokkal általánosabb probléma alkotórésze: a klasszicizmus és a nemzeti irodalmi mozgalom viszonya. Ezt a problémát a tudósok széles elméleti síkon dolgozzák fel, részint az egyes szláv irodalmak anyagára támaszkodva, részint Kelet-Európa irodalmának összefüggéseiben.³² A lengyel felvilágosodás klasszicizmusának kérdését az Ignacy Krasickinak és a jellemek viszonylagos egyszerűsége konferencián vitatták meg, 1961 novemberében. A lengyel kutatók a felvilágosodás nemzeti irodalmi hagyományainak a barokkal és a klasszicizmus esztétikai elveivel való bonyolult egymásbafonódására hívják fel a figyelmet.

A felvilágosodás egész irodalmának jellemző vonása szerves kapcsolata a politikai és társadalmi élettel. Ezért Lengyelországban a XVIII. század második felében a legelterjedtebb műfajok a szatíra, az állatmese, a költői levél, az ironikus poéma és a vígjáték. A felvilágosodás századának színházáról szólva mindenekelőtt a vígjátékot kell említeni, ami a század második felében megdöbbentő módon fejlődött. „A vígjáték, nem pedig a tragédia jellemzi a lengyel felvilágosodást és klasszicizmust a XVIII. századi Lengyelországban” — jegyzi meg Z. Libera egyik cikkében, amelyben párhuzamot von a klasszicizmusnak Európa más országaiban végbement fejlődésével.³³ Ezzel magyarázható az a tény, hogy a felvilágosodás kori tragédia problémái igen jelentéktelen helyet kapnak a színháztudományi kutatásokban.

Józef Kelera cikke, a *Tragedia Oświeceniowa-sentymentalna w Polsce przed rokiem 1795 (Pamiętnik Literacki, 1958. z. 3. 67–97.)* módszertani finomságai miatt figyelemre méltó. Arról, hogy a tragédia nem volt annyira elterjedt, mint a vígjáték, a cikkben említett következő tény tanúskodik: 1744-től 1799-ig Lengyelországban mindössze 33 francia klasszikus tragédia fordítását adták ki. „Mint hogy a széleskörű reformatori tevékenység nem fejlődhetett a társadalom egészének közvetlen megreformálása terén, a civilizációs-hétköznapi, a nevelési problematikához fordult; engedelmis eszköze lett mindenekelőtt a hazai vígjáték, azután fokozatosan a bohózat és a dráma. A tragédia »felvilágosító«, publicisztikus, politikai beállítottsága miatt, konzervatív történelmi jelmezekkel megterhelten, túlságosan szigorú külsőséges sémájával nem válhatott hatékonyá a d d i g, amíg az országban nem jelenik meg a nagy hatósugarú publicisztika segítségével folytatott hosszas nevelői tevékenység igénye, amely teljesen meghatározott és viszonylag közeli célokért folya” — magyarázza Kelera a vígjáték műfajának túlsúlyát a lengyel felvilágosodás korszakában. J. Kelera részletesen foglalkozik a 80–90-es évek tragédiáival, az úgynevezett szentimentális-felvilágosító tragédiákkal, amelyek abban a korszakban jöttek létre, amikor a költészetben a szentimentalizmus virágkora volt. Wybicki, Karpiński, Kniaźnin már jelentős mértékben eltérnek a klasszikus tragédia sémájától, a nemzeti-hazafias érzések és az aktuális politikai események értékelésének kifejezéséhez új formákat keresnek. A Művészeti Intézet említett konferenciáján 1965 novemberében Z. Libera a két leggyakrabban vizsgált tragédiát, Naruszewicz *Gwido hrabia Blezu*-ját és Karpiński *Judita*-ját elemezve a tragédia-műfaj általános problémáit is érintette. A felvilágosodás erkölcstanának arra a tételére támaszkodva, hogy lehetséges az ember fejlesztése, alakítása művészi érdeklődésén keresztül, a felvilágosodás képviselői a didaktikus, szatirikus műfajokhoz fordultak. A műfajoknak Boileau poétikája szerint történő kanonikus felfogása is alapul szolgált annak a meggyőződésnek, hogy a vígjáték nem teljesítheti a tragédiának tulajdonított szerepet. Ezenkívül a vígjátékot könnyebb volt a lengyel körülményekhez alkalmazni. Lengyelország egyik első klasszicista teoretikusa, A. K. Czartoryski a *Panna na wydaniu* c. vígjáték előszavában azt tanácsolja a

³² E. Winter: Die Aufklärung in der Literaturgeschichte der slawischen Völker. „Szlavjanszkaja filologija” Szbornik sztaej, III. Moszkva 1958. 283–291.; G. P. Makogonyenka: Russzkoje Prosvieszenije i literaturnyje napravlenija XVIII veka. „Russzkaja literatura”, 1959. 1. sz.: Russzkaja literatura XVIII veka. Epoha klasszicizma. Pod red. P. N. Berkova. Moszkva–Leningrád 1964.; A. Angyal: Die slawische Barokkwelt. Leipzig 1961.; Tolnai Gábor: Barokk problémák. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. XXII kötet. 1–4. sz. 94–121.; Slavomír Wallman: Základní problémy dramatu v slovanských literaturách XVIII a XIX století. In: Československé přednášky pro V mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha 1963.

³³ Z. Libera: Europejski charakter literatury polskiego Oświecenia. „Pamiętnik Literacki” 1962. z. 3. 161.

színpadi szerzőknek, hogy merítsenek külföldi szerzők műveiből: „plante, moze i intryge” „nemzeti szokásokat őrző” személyekben testesítve meg azokat.³⁴ Valamely műfaj túlsúlyának kérdésével foglalkozva számba kell venni természetének sajátosságait. A szatirikus műfajok erkölcsfestő szerepe, ahol az elbeszélés folyamán a hős jelleme nem változik, lehetővé tette ezek kifejlődését Lengyelországban a XVIII. század második felében, minthogy a jellemfejlesztés a drámai, s méginkább a regényszerű műfajokban még nem volt fejlett.

Addig, amíg Stanisław August uralkodása idején meg nem nyílt a nyilvános színház, a színházi élet központjai a királyi, iskolai és főúri színházak voltak. J. Lewański számításai szerint az 1750-től 1765-ig terjedő időszakban Lengyelország különböző városai-ban körülbelül 80 iskolai színház működött. Ezeknek a színházaknak a hagyományai a színházi élet közös áramába olvadtak: ezek jelentették az új lengyel nyelvű repertoár alapjait, és bár még a tragédiát kultiválták, amelynek erkölcsi-nevelő erejében az iskolai színházak vezetői változatlanul hittek, Bohomolec feltűnésével egyre inkább erősödik a vígjáték is. (Varsó jezsuita színpadán Bohomolec 1735-től kezdve mutatta be vígjátékait.) Mint J. Lewański rámutat, a nyilvános színház létrehozása előkészítésének időszakában már ezeknek a színházaknak a tevékenysége megszűnik, minthogy az iskolai színházak előadásai nem emelkedtek ki igazán hivatásos mesterségbeli tudással, nem tudták kielégíteni a társadalom széles körének művészi ízlését.

A Wettynnek uralkodásának idején több mint 10 főúri színház létezett. Ezek a színházak általában a királyi színház mintájára épültek; ezért a királyi színházzal foglalkozó munkákban találjuk meg ezek leírását is. A főúri színházak közül hírnevet szerzett Branicki Białostokban, Rzewuski Podhorcában, Ogiński Slonimban, Czartoryski Puławyban, Radziwiłł Nieświeżben. Legrészletesebben az utolsóval foglalkoznak: Radziwiłł színházával.³⁵ Ezek a színházak, amelyek a királyi udvarral versenyeznek pompájukban és a színi megformálás tökéletességében, fontos gócai voltak az ország kulturális életének. Jellemző, hogy a felvilágosult főnemesek irodalmi tevékenységének eredményeképpen ezek a színházak alapozták meg a nemzeti repertoárt.

A lengyel színháztudományban az anyag állandó gyarapítása mellett az annak általánosítására irányuló törekvés is megfigyelhető; a legjobban felkutatott korszakoknak megfelelően rendszerbe igyekeznek helyezni az adatokat. Zbigniew Raszewski könyve, a *Staroświeccyzna i postęp czasu. O teatrze polskim 1765–1865* (Warszawa 1963) esszékből áll, amelyeket az a közös szándék kapcsol össze, hogy a szerző feltárja a lengyel színház fejlődésének törvényszerűségeit. A színházkutató, irodalom- és kultúrtörténész ragyogó erudíciója, a munkában felállított tételek és hipotézisek alapos bizonyítása jogot adnak arra, hogy ezt a művet a lengyel színház komplex történetének megalkotására irányuló sikeres kísérletként értékeljük.³⁶ Azokban a fejezetekben, amelyekben a felvilágosodás színházával foglalkozik, Raszewski a nemesi hősnek a harmadik rendből származó szereplővel való fokozatos felváltását követi figyelemmel (Bogusławski *Krakowiacy i Górale* c. darabja), ami szemléletesen jellemzi a felvilágosodás két szakaszának különbségeit. Raszewski könyvét ragyogó stílusa is emeli; a tudományos tömörség és a szépirodalmi választékos elbeszélés egyaránt jellemzi.

Mieczysław Klimowicz monográfiájának (*Początki teatru stanisławowskiego. 1765–1773*) megjelenését munkák sora előzte meg, amelyek egyes problémákat dolgoztak fel a Stanisław August uralkodása alatt létrejött nyilvános színház kezdeti korszakával kapcsolatban.³⁷ A szász kémnek, Heinének a párizsi Lengyel Könyvtárban megtalált jelentései lehetőséget adnak arra, hogy a nyilvános színház tevékenységének rengeteg részletét megmagyarázzuk.³⁸ Ezek a dokumentumok képet adnak Stanisław August terveiről és színházpolitikájáról, megmutatják, milyen jelentőséget tulajdonított a szín-

³⁴ „Nie radziłbym tym, którzy pisanie dla teatrum będą w sobie skłonność i talent, żeby cudzoziemskie dzieła dramatyczne całkowie tłumaczyli, bo obce charaktery, wielość nie będąc znajome, dla niej smaczne być nie mogą; wolalbym, żeby plante, moze i intryge, wyprowadzali jak jedną, tak drugą przez osoby zachowujące krajowe obyczaje”. — Adam Czartoryski: Przedmowa do komedji „Panna na wydaniu”. Idézet: L. Bernacki: Teatr, dramat i muzyka ..., t. I. 46–47. nyomán.

³⁵ A. Sajakowski: Z dziejów teatru nieświeżskiego (1746–1762). „Pamiętnik Teatralny” 1961. z. 3.; Uő.: Wokół teatru nieświeżskiego księżny Urszuli Radziwiłłowej. „Sprawozdania Poznańskiego TPN” 1961. Nr. 1.; J. Krzyżanowski: Talia i Melpomena w Nieświeżu K. Wierzbicka. O teatrze radziwiłłowskim i innych teatrach magnackich w XVIII wieku., „Teatr Urszuli Radziwiłłowej” c. kötetben.

³⁶ Zbigniew Raszewski munkái közül itt csak a legfontosabbakat soroljuk fel, azokat, amelyek a lengyel színház történetére vonatkozó érdeklődésének sokoldalúságát bizonyítják: Z. Raszewski: Stan bada nad inscenizacją teatru staropolskiego. „Odrodzenie w Polsce”, Warszawa 1956.; Z tradycji teatralnych Pomorza, Wielkopolski i Śląska. Warszawa 1955.; Jeszcze o teatrze zawodowym w dawnej Polsce. „Pam. Teatralny”. 1955. z. 2. stb.

³⁷ M. Klimowicz: Repertuar teatru warszawskiego w latach 1765–1767. „Pamiętnik Teatralny” 1962. z. 2.; Uő.: Kształtowanie się i źródła polskiej doktryny teatralnej w latach 1765–1767. „Pamiętnik Teatralny” 1963. z. 3–4.

³⁸ Teatr Narodowy 1765–1766. Raporty szpiega. Oprac. M. Klimowicz. Wstęp napisał Z. Raszewski. Warszawa 1962.

háznak mint a politikai élet fontos tényezőjének, megrajzolják a művészi programot, amelynek irányítója Bohomolec, Krasicki és Czartoryski voltak. Klimowicz monográfiája új anyagot tár fel az 1767—1774 közötti korszak színházi életére vonatkozóan, noha ez az időszak nem volt oly gazdag színházi eseményekben, s nehézséget okoz a ránk maradt anyag jelentéktelen mennyisége.³⁹ M. Klimowicz érdekes adatokat nyújt a különböző színházi formákról: „Théâtre des petits comédiens”, amelyek igen elterjedtek voltak Németországban s megtalálhatók voltak a nemesi színházakban is, a Pocijé kastélyában működő bábszínházról, amelynek előadásain maga a király is részt vett. A *Warszawska Comédie Française*. *Uwagi nad repertuarem* című fejezetben Klimowicz más, Pétervárott, Bécsben, Drezdában játszó színtársulatok repertoárjával tesz összehasonlítást, és továbbfejleszti a lengyelországi jezsuita színház ismert kutatójának, Stenderpetersennek a gondolatát arról, hogy Lengyelországban a dramaturgok nem közvetlenül fordultak Molière-hez, hanem a Molière-t a felvilágosodás eszméinek szellemében átdolgozó De-touché erkölcsi-tanító vígjátékain keresztül jutottak el hozzá.

Kétségtelen, hogy a városi színház repertoárja a legfeldolgozottabb az 1765-től 1785-ig terjedő időszakból. Ugyanezt lehet mondani a külföldi színtársulatokkal, azok tevékenységével és összetételével kapcsolatban. Sokkal kevesebb dokumentum maradt e korszak lengyel színészeiről. Az E. Szwankowski előadásából (*Polskie zespoły aktorskie w XVIII. wieku*) ismertetett adatok szerint a varsói színház 1765—1774 közötti ősbemutatóin részt vett 120 színész és énekes közül csak kilencnek ismerjük részletes életrajzát Boguslawski *Dzieje teatru Narodowego* c. munkájából. Az utóbbi évek kutatásai azonban ezen a téren is tártak fel új adatokat,⁴⁰ aminek eredménye a Színházelméleti és -történeti Szekció által készített lengyel színészek szótárában (*Slownik Biograficzny aktorów polskich*) tükröződik. A lengyel színészek szótára a lengyel tudományos irodalomban a felvilágosodás kora színészeire vonatkozó adatok első rendszeres feldolgozási kísérlete, Sulkowskinak a színházról szóló publikációihoz csatolva.⁴¹ Bár e szótár szerzőjének, B. Król-Kaczorowskának feladatát Sulkowskinak az ősbemutatók anyagához fűzött kommentárjainak terjedelme is korlátozza, mégis nagy jelentősége van, minthogy egybegyűjtötte a különböző forrásokban szétszórta adatokat a lengyel színészekről.

A felvilágosodás kori színészi játék sajátosságaival foglalkozó publikációk száma igen kicsi. A kérdés első felvetése, a színházzal foglalkozó konferencián tartott előadásában J. Lipiński nevéhez fűződik (*O grze aktorów polskich w wieku Oświecenia*). Lipiński kétségét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy lehetséges-e egyáltalán csupán a ránk maradt dokumentumok szavakban leírt adatai alapján a színészek játékának tudományos leírását adni. Ezért csak a színészi játék stílusáról lehet beszélni, aminek tanulmányozása a plasztikán, magukon a drámai szövegeken, az olasz rögtönzött vígjátékok cselekményvázlatán, a kritikák anyagán, a színészi játék elméleti szakembereinek munkáin és végül a vizsgált korszak anyagi kultúrájára vonatkozó általános adatokon alapszik.

A stílusirányok változása a drámai művészetben együtt jár a színpadi megjelenítés fejlődésével. A lengyel nemzeti dramaturgia fejlődésével a díszletek terén, nem törődve a barokk stílus elhúzódtott uralmával, lép fel a couleur locale elemei bevezetésének problémája. A nyolcvanas évek díszletei elvesztik a Wettynek korának operaelőadásai parádés építészeti lendületét és inkább kamara jellegűvé válnak, ezekre az évekre alakulnak ki a lengyel díszlettervező művészek iskolájának hagyományai (Smuglewicz). III. August és a felvilágosodás korszakának színházi kosztümeivel és színpadi megjelenítési módjával foglalkozik Król-Kaczorowska⁴² és S. Mrozińska is könyvében.⁴³

A néhány, a felvilágosodás színikritikája születésével és fejlődésével foglalkozó közlemény ellenére sajnos ez a kérdés a legkevésbé feldolgozott. Hiányzik mindmáig a rendszeres monográfia, amelyik megvilágítaná a *Monitornak*, a kor vezető újságjának a szerepét, amely elméletileg megalapozta a felvilágosodás képviselőinek színház iránti igényét (Krasicki ciklusa: *Apologie du Théâtre*). Kapcsolatban van ez azzal, hogy a fel-

³⁹ M. Klimowicz egybeveti a kém jelentéseit a Jabłonna levéltár K. Wierzbicka által kiadott anyagával. („Le Théâtre”) Vö.: K. Wierzbicka: *Zródła do historii teatru warszawskiego* od r. 1762 do roku 1833. Cząsy stanisławowskie. Część I. Warszawa 1951.

⁴⁰ K. Wierzbicka: *Aktor sceny Narodowej w dobie Oświecenia*. Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych. Warszawa 1960, z. 1.

⁴¹ A M. Rulikowski által sajtó alá rendezett publikáció a Rydzyna levéltár gazdag anyagára támaszkodik. Rulikowski anyagát B. Król adta ki: *Warszawski Teatr Sulkowskich z lat 1774—1785*. „Materiały do dziejów teatru w Polsce” pod red. E. Szwankowskiego i Z. Raszeuskiego. Wrocław 1957. Z. Włoszyńskának a kiadásról írt recenziója újabb levéltári anyagot (Theatralische Ausgaben, marszałek Lubomirski) sorakoztat fel. L.: Z. Włoszyńska: *Wokół antrepryzy teatralnej Sulkowskich*. „Miscellanea z doby Oświecenia”, V. köt. 125—214.

⁴² B. Król: *Budynek Operalny Saskiej w Warszawie*. „Pamiętnik Teatralny” 1956. z. 4 Uő.: *U dworu* ; .. „Pamiętnik Teatralny” 1965. z. 2.; referátum a jelen cikkben említett konferencián. *Oprawa plastyczna widowisk w teatrze polskiego Oświecenia*. (Dekoracje i kostiumy).

⁴³ Stanisława Mrozińska: *Ze studiów nad kostiumem w polskim teatrze Oświecenia*. „Pamiętnik Teatralny” 1954. z. 3—4. 99—125.

világosodás publicisztikája sem eléggé feldolgozott terület, a *Monitor* szerepe pedig csak a kor többi időszakos kiadványával összevetve határozható meg.⁴⁴ Mái is vitáznak a kutatók az újságban megjelent, Shakespeare-ről szóló színházi cikk szerzőségét illetően. Jan Kott véleménye szerint az, hogy Shakespeare védelmében egy cikk jelent meg abban az újságban, amelyik a hármasság klasszicista szabályát hangoztatta, megmagyarázhatatlan, ha nem számolunk azzal, hogy két időskorú hatása érvényesül egyszerre, két óráé, amelyek az egész felvilágosodás folyamán működnek: az európai és a hazai, lengyel idő. „Azok az emberek, akik a lengyel felvilágosodás idején éltek — írja Kott —, különösen az első két nemzedék, mintha két korszakhoz tartoznának; a legkiemelkedőbbek szerencsés emberként az európai idő szerint élnek, politikai és reformátor tevékenységükben azonban a lengyel szerint”. Ez a képszerű meghatározás kiterjeszthető nemcsak a lengyel felvilágosodás egészére, hanem, miként a legutóbbi évek kutatásai megmutatták, az egyidejűleg járó két óra Kelet-Európa sok országának felvilágosodására jellemző.

A felvilágosodás kori színház kutatásának érdekes módszere érvényesül W. Zawadzki munkáiban.⁴⁵ A lengyel színházra vonatkozó említések, amelyeket naplók, emlékezők, lengyelországban járt külföldiek gazdag levelezéséből válogatott, annak a kornak a színészi játékaról adnak tudósítást, élettelen és színpompásan érzékeltetik a színházi élet légkörét és a közönség hangulatát. Ez anyagok különös érdekessége abban rejlik, hogy ezeknek a véleményeknek a szerzői nem feledkeznek meg arról, hogy a lengyel előadásokon szerzett benyomásokat összevessék a hazai színházi eseményekkel.

A felvilágosodás kori színházával foglalkozó tanulmányok rövid áttekintésének keretei lehetetlenné teszik, hogy az említett munkákról részletesebb elemzést adjunk. Áttekintésünkbe nem kerülhetett bele lengyel és külföldi szerzők sok érdekes munkája sem, amelyek a felvilágosodás színházművészetének egyes oldalait foglalkoztatják.⁴⁶ A téma gazdagsága és a színháztudományi kutatások sokszínűsége okozták azt is, hogy ilyen rövid vázlatban nem volt lehetőség részletesebben foglalkozni a felvilágosodás kori lengyel színház kutatásának sok fontos szempontjával. Am maga a felsorolás is lehetővé teszi annak megítélését, hogy a XVIII. század második fele bizonyára a legalaposabban feldolgozott terület a lengyel színház történetében. Eltekintve attól, hogy sok kérdés még megoldatlan, hogy sok fontos módszertani kérdésben véleményeltérés áll fenn, hogy néhány elméleti fogalom, melyet a színháztörténészek használnak, nem eléggé tisztázott, hogy még nem határozták meg eléggé pontosan a lengyel színház szerepét Lengyelország kulturális fejlődésének egészéhez mérve, úgy tűnik, hogy a lengyel kutatók már közvetlen közel jutottak a felvilágosodás kori lengyel színház komplex és szintetikus történetének megalkotásához.

Josef Dobrovský magyar kapcsolatairól

RICHARD PRAŽÁK

Josef Dobrovský kapcsolatai a magyarokkal nem ismeretlenek. Már a háború előtt terjedelmes tanulmányban foglalkozott velük Pavel Bujnák. Tanulmányának középpontjában főként Josef Dobrovský finnugor filológiai érdeklődése állt. A háború után értékes tanulmányt írt róla Josef Macúrek, aki újabb adatok alapján megvilágította Josef Dobrovský kapcsolatát a magyar történetírással, és Angyal Endre, aki önálló kutatások nélkül megkísérelte összefoglalni az e téren eddig rendelkezésünkre álló ismereteket. Ezeket a nagyobb terjedelmű tanulmányokat jelen cikk szerzőjének kisebb

⁴⁴ „A „Monitor” tevékenységét taglaló munkák közül fontosabbak: J. Rudnicki: Stan i potrzeby badań nad czasopiśmiennictwem XVII i XVIII wieku. „Przegląd Humanistyczny” 1961. N. 5.; Uő.: Z genealogii „Monitora” z r. 1763. „Pamiętnik Literacki” 1955, z. 1.; Z. Sinko: „Monitor” wobec angielskiego „Spectatora”. Wrocław 1956. A folyóiratnak a nemzeti színház elve kialakulására tett hatásáról írnak: Ozimek: Udział „Monitora” w kształtowaniu Teatru Narodowego (1765–1785). Wrocław 1957.; M. Klimowicz: Kształtowanie się doktryny teatralnej...

⁴⁵ W. Zawadzki: Relacje cudzoziemców o Wojciechu Bogusławskim i teatrze jego epoki. „Pamiętnik Teatralny”; 1954. z. 3–4.; Uő.: Relacje cudzoziemców o polskim teatrze XVIII i początku XIX wieku. „Przegląd Humanistyczny” 1958. 4. sz.

⁴⁶ A lengyel felvilágosodás igen sok tudós figyelmét vonta magára az utóbbi évtizedben. Ezek közül is nagyobb figyelmet érdemel: P. N. Berkov: Russzko-polszkije literaturnyje szvjazi v XVIII veke. Moskva 1958.; Sante Graciotti: Il vecchio e il nuovo nel „Pan Podstoli” di Krasieki. „Ricerche Slavistiche” 1959.; Heinz Lemke: Die Brüder Zaluski und ihre Beziehungen zu Gelehrten in Deutschland und Danzig. Berlin 1958.; A. Stender-Petersen: Die Dramen insbesondere die Komödien der Fürstin Radziwiłł. „Zeitschrift für Slavische Philologie” 1960. 2. sz.

tanulmányai, valamint egész sor, az itt vizsgált kérdést más problémákkal kapcsolatban érintő munka egészíti ki.¹

Josef Dobrovský magyar kapcsolatainak problematikája nagyon gazdag, és az eddigi irodalom korántsem meríti ki. Nagyjából három fő szakaszt különböztethetünk meg benne: Josef Dobrovský világnézete a XVIII. és XIX. század fordulóján a cseh és magyar nemzeti mozgalmak fejlődésének és összefüggésének tükrében; Josef Dobrovský finnugor tanulmányai; és végül közvetlen kapcsolatai a magyarokkal, amelyek főként a történelemmel és helynév kutatással foglalkozó munkáihoz kötődnek.

Módszertani szempontból leghelyesebbnek látszik, hogy először a harmadik csoportba tartozó kérdésekkel foglalkozunk. Ezek magyarázatot adhatnak az alapanyagra és elvezethetnek a két előbbi kérdéscsoport bonyolultabb problematikájához. Éppen ezért szenteljük e bevezető tanulmányt ennek a kérdésnek. Tanulmányunk feladata annak ismertetése, hogy mivel járult hozzá Dobrovský a hungarisztika és finnugrisztika eredményeihez, és milyen volt kapcsolata a magyar felvilágosodás korának tudományával.

Dobrovský érdeklődése a magyarok és a magyar ügyek iránt nem vezethető vissza származására. Igaz, hogy a mai Magyarország területén, a Győr melletti Gyarmat községben született, atyja azonban, Jakub Doubravský dragonyos őrmester innen hat hét múlva Csehországba költözött, ahol Dobrovský kilencéves korától német környezetben, cseh nyelven tanult. Ezt maga Dobrovský is így írta le 1878. július 2-án Ribayhoz írott levelében,² amikor Horányi, születési helye alapján, a magyar írókról készített éltéráji gyűjteményébe fel akarta venni.³ Középiskolai és egyetemi tanulmányai sem ébresztették fel benne a szülőföld iránti vonzalmat, még nem fűzte hozzá semmiféle érzelmi vagy személyes kapocs. Csupán a Ribay Györggyel folytatott levelezés keltett benne mélyebb érdeklődést Magyarország, mint olyan ország iránt, amelyet sok minden kapcsol a cseh országrészhez, és ahonnan értékes ösztönzéseket meríthetett szlavisztikai és bohemisztikai munkáihoz is. Ilyen irányban hatott Dobrovskýra Ribay cseh levelezőinek széles tábora, amely Dobrovskýval is kapcsolatban volt, és amely a cseh tudomány körökben — hála főként Ribay kezdeményező szerepének — a Magyarország iránti érdeklődés fontos góca lett. Jelentős szerepe van ebben Václav Fortunát Durychnak, Ján Petr Cerroninak, Jan Bohumír Dlabáčnak és másoknak. Habár elsősorban a cseh és szlovák kapcsolatok egy fejezetéről van itt szó, gyakran találkozunk olyan törekvéssel is, hogy megismerjék a magyar viszonyokat és azokkal közvetlen kapcsolatba kerüljenek. A felvilágosodás Magyarországa alapján véve külön világot jelentett szellemi vonatkozásban is, és bár ez a világ már nem volt egészen egységes, a magyarországi nemzetiségek nemzeti mozgalmá még csak kialakulóban volt, és a nemzetiségi viták nem alkottak olyan határokat, mint később.

Dobrovskýnak nem minden magyar vonatkozású kapcsolata keletkezett Ribay táborának közvetítésével, hiszen e kapcsolatok sokkal szerteágazóbbak voltak. Itt van még Bécs (Zlovický, Kopitar), és itt vannak a lengyelek (Bandtke), akik szintén ösztönzően hatottak Dobrovský magyar kapcsolatainak kialakulására. Aztán szólni kell Josef Dobrovský finnugor tanulmányainak fontos problematikájáról is, amelyben ugyan bizonyos mértékig Ribay köre is szerepet játszott (mindenekelőtt maga Ribay, valamint Durich), de annak terjedelme és mélysége el sem képzelhető Dobrovský svédországi és oroszországi útjai, valamint a magyar és német tudósok munkáinak ismerete nélkül. Ez a probléma azonban Josef Dobrovskýnak a magyarokkal való kapcsolatában külön kérdéscsoport része, amit más tanulmányban fogunk megvizsgálni. Ebben a munká-

¹ Vö.: *Pavel Bujnáč*: Dobrovského miesto v ugrofínskej lingvistike. Bratislava c. folyóirat 1929. 601–664.; *Josef Macárek*: České a uherské dějepisectví v počátech českého a maďarského národného obrození, Josef Dobrovský 1753–1953. Tanulmánygyűjtemény születésének 200. évfordulójára. Praha 1953. 473–506.; *Angyal Endre*: Dobrovský und Ungarn. Zeitschrift für slawische Philologie 23, 1954. 1. sz. 1–24.; *Richard Pražák*: Neznámé dopisy Josefa Dobrovského do Uher. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university (a továbbiakban SPFFBU) 1962, nyelv-tudományi sorozat, D 9. sz. 231–242.; *Úd.*: Josef Dobrovský kapcsolatai Széchenyi Ferencsel és Jankovich Miklóssal. Filológiai Közlöny 1962. 3–4. sz. 315–326. Ezeknek és valamennyi, Josef Dobrovský magyar kapcsolataival foglalkozó további munkának felsorolását és elemzését „A cseh és magyar felvilágosodás kori tudomány és kultúra forrásmunkái és irodalma” c. munkámban közlöm. SPFFBU 1967. történelmi sorozat, C 14. sz. (nyomás alatt).

² L.: Josefa Dobrovského korespondence IV. Josef Dobrovský és Ribay György levelezése 1783–1810-ból. Sajtó alá rendezte *Adolf Patera*, Praha 1913. (a továbbiakban Kor. IV.) 88.; és *Neue Briefe von Dobrowsky, Kopitar und anderen Süd- und Westslawen*. Kiadta *V. Jagić*, Berlin 1897. (a továbbiakban Neue Briefe) 509–510. és *Jagić* párhuzamos kiadását *Novyje pisma Dobrovskogo, Kopitara i drugih jugozapadnykh slavjan*. Sankt Peterburg 1897 (a továbbiakban *Novyje pisma*) 509–510. Ezt a helyet idézi *Angyal Endre* is, Dobrowsky und Ungarn, Zeitschrift für slawische Philologie (XXIII. köt.) 1. 1954. 3.

³ A *Nova Memoria Hungarorum* I. Pest 1792. c. munkáról van szó, amelyik *Horányinak* a magyar írókról összeállított ismert irodalmi lexikonjához, a *Memoria Hungarorum* et provincialium scriptis editis notorum-hoz (I–III., Récs–Pozsony 1775–1777.) kapcsolódik.

ban mindenekelött Josef Dobrovskýnak a magyar tudósokkal folytatott közvetlen tudományos együttműködésével és a hungarisztikai kérdések iránti érdeklődésével kívánunk foglalkozni. Ez az érdeklődés különösen a történelem és helynévkutatás területén nyilvánult meg.

Először röviden Ribayról. Ribay György cseh kapcsolatai — amint az ismeretes — 1782-ből erednek, amikor jénai tanulmányútja alkalmával megállt Prágában és itt a cseh vezető személyiségek egész sorával ismerkedett meg.⁴ A velük kialakult barátságot ápolta és fejlesztette Cinkotán való tartózkodása idején is (1785-től), valamint később, amikor Torzson lakott. Ebben az évben kezdett levelezni Josef Dobrovskýval, később pedig Jan Petr Cerronival, Václav Thámmal, Václav Fortunát Durych-hal, František Tomsával, František Martin Pelellel, Karel Rafael Ungarral, Jan Bohumír Dlabáč-csal és másokkal. Így alakult ki fokozatosan Ribay cseh ismeretségi köre, amely az ő közvetítésével közelebbről megismerkedett a magyar tudományos világgal, és a Ribay által Magyarországon összegyűjtött régi cseh irodalmi emlékekkel. Ribay ismeretsége a magyarországi magyar és német tudósokkal (Kovachich, Horányi, Cornides, Schönwiesner, Jankovich és mások), tájékozottsága a magyar tudományos művekről cseh barátainak ilyen irányú látókörét is szélesítette. Ribay hozzájárulása Dobrovský életművéhez eléggé ismert; fokozottabban kell azonban hangsúlyozni azt a hatást, amit Dobrovskýnak a magyarokkal való kapcsolataira gyakorolt.

A kezdeményező ebben Dobrovský volt, amikor felhívta Petiant és Ribayt, hogy figyeljék a szláv szavakat a magyar nyelvben.⁵ Ő adta az ötletet Ribay gazdag ósláv, de főként cseh könyvgyűjteményéhez is, amelyet Ribay 1807-ben Jankovich Miklós magyar tudósna adott el.⁶ Ribay cseh könyvei képezték Jankovich szláv könyvtárának alapját. A gyűjtemény kézírásos katalógusa megtalálható a Széchényi Könyvtárban.⁷

Jankovich Miklós (1773—1846) a magyar kulturális élet egyik legkiemelkedőbb képviselője azok közül, akikkel Dobrovský Ribay közvetítésével ismerkedett meg. Jankovich különösen mint régi kéziratok, könyvek, pénzek, képek stb. gyűjtője volt ismert. Inkább mint kulturális szervező tűnt ki (hosszú ideig a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárosa volt), és nem mint tudós. Tudományos téren főként történészként és nyelvészként érvényesült; elsősorban a *Hormay Archivumba* és a *Tudományos Gyűjteménybe* írt.⁸ Itt jelentette meg többek között 1827-ben cikkét Katalin királynő budai sírjáról. Katalin Podjebrád György lánya és Mátyás király felesége volt. Elénken reagált erre a cikkre a *Tudományos Gyűjtemény* ugyanezen évfolyamában Kašpar Šternberk. Úgyanez az itt közölt numizmatikai értekezését II. Vencel cseh király pénzéről, amelyeket tévesen III. Vencelnek, mint magyar királynak tulajdonított. Ebben a munkájában Mikuláš

⁴ Vö. a köv. leveleket: Václav Stach Ribayhoz 1785. XI. 21.; František Tomsa Ribayhoz Prágából 1786. XI. 10. és 1789. II. 4.; Václav Thám Ribayhoz Prágából 1787. III. 30.; Václav Fortunát Durych Ribayhoz Bécsből 1789. VIII. 15. és 1789. XI. 21.; Bécsből 1790. VII. 7. és 1790. X. 10.; Bécsből 1792. II. 20., 1792. V. 24., 1792. VI. 2., 1792. VI. 16. és Bécsből 1793. II. 18.; Karel Rafael Ungar Ribayhoz Prágából 1789. X. 28. és Prágából 1790. I. 7.; František Martin Pelel Ribayhoz 1789. IV. 23., Prágából 1793. III. 14.; Jan Rulík Ribayhoz Prágából 1793. V. 10.; Jan Bohumír Dlabáč Ribayhoz Prágából 1793. V. 27., Prágából 1794. I. 29., 1794. VI. 15., 1794. VII. 6. 1794. VIII. 5., 1794. XI. 16., Prágából 1795. I. 8., 1795. III. 11., s. d. 1795.; Josef Bartsch Ribayhoz Prágából 1794. I. 9., 1794. VII. 29., 1794. XII. 5., Prágából 1796. IX. 23.; Jan Peter Cerroni Ribayhoz Brünnből 1794. I. 27., 1794. IV. 12., 1794. VI. 20. és Brünnből 1795. V. 14., valamennyi a Nemzeti Múzeumban, ma SZKK Budapest, Quart. Germ. 568. jelzet. Ugyanitt a levelek közt találhatók Dobrovský Ribayhoz írott és Jagić által a Neue Briefe-ben és a vele párhuzamosan kiadott Novyye pismában, valamint a Dobrovský és Ribay levelezéséről Pater által szerkesztett kiadványban közzétett levelek. Ribay válaszai Cerronihoz Cinkotáról 1786. IV. 14., 1786. IV. 22. valamint az 1786. április végi levél, 1793. X. 20., 1794. II. 20., 1794. VII. 17., 1794. IX. 22., 1795. IV. 9. és 1795. VI. 18., 1795. VIII. 8., 1795. XI. 25., 1796. VI. 13., 1796. VIII. 10. és 30.; Pestről 1796. IX. 19., 1796. XI. 28.; Budáról 1797. IV. 5. és 1797. IX. 5.; Pestről 1798. I. 5., 1798. IV. 13., 1798. VIII. 25.; Torzsról 1799. X. 17., 1800. VIII. 17., 1800. XII. 10., 1801. II. 28., 1801. VII. 4., 1801. XI. 10., 1802. V. 22., 1802. X. 10., 1803. VIII. 20., 1804. V. 17., 1807. VIII. 1., 1808. IV. 30., 1808. VII. 8., 1808. X. 24., 1810. X. 1., 1810. VII. 29., 1810. IX. 22., 1811. IV. 29., 1812. IX. 1.; egy levél s. d. a Brünni Állami Irattárban (a továbbiakban: SA) találhatók, sign. Cerr. II. 84. Ribay György levelei Durychhoz Cinkotáról 1788. VII. 10., 1789. VIII. 7., 1789. IX. 1., 1789. X. 27., 1790. VI. 22., 1790. XII. 2., 1791. III. 19., 1791. XI. 17., 1792. I. 6., 1792. III. 4., 1792. V. 20., 1792. VI. 23., 1793. II. 1., 1793. VIII. 30., 1794. XII. 12., 1796. IV. 1., 1796. V. 3.; Pestről 1796. V. 20.; Cinkotáról 1796. VI. 23., 1796. VII. 4. és 23., 1796. VIII. 17.; Pestről 1798. VII. 19. és egy keltezés nélküli levél a Prágai Nemzeti Múzeum gyűjteményében (a továbbiakban LÁN) vannak, Václav Fortunát Durych hagyatéka. Ribaynak Cerronival és Durychhal folytatott levelezését elsőként Blanka Kubešová-Pitronová használta Dvě studie k českou-uherským stykům z konce 18. století* (Két tanulmány a 18. század végének cseh—magyar kapcsolatairól) c. kéziratoss disszertációs munkájához, Brno 1952. További cseh felvilágosítók Ribayval folytatott levelezését (*Dobrovský* már korábban ismert levelei kivételével) találta meg Budapestén 1949. évi kutató útja során Josef Macůrek és lefénnyképezte azokat a prágai Csehszláv Tudományos Akadémia Irattára részére.

⁵ Vö.: Dobrovský levele Ribayhoz. 1786. II. 6. Kor. IV. 30.

⁶ Lásd: Ribaynak Dobrovskýhoz írott levelét Torzsról. 1807. VII. 10-én, no. 272—278.

⁷ Catalogus Bibliothecae Slavicae, Széchényi Könyvtár Kézírtattára (a továbbiakban SZKK) Budapest, Oct. Slav. 8.

⁸ Jankovichról legrészletesebben Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái, V. köt. Budapest 1897. 380—386.

Adaukt Voigt *Beschreibung der bisher bekannten böhmischen Münzen* című írására támaszkodott (Praha 1772. 2. kötet).⁹

Jankovich a magyar színház fejlesztésében is érdemeket szerzett. E körülésnek egész sor kisebb munkát és anyagi támogatást is szentelt. Anyagilag támogatta például az egyik legelső ismert magyar színűfordítót, Zechenter Antalt, aki életének legnagyobb részét Prágában töltötte. Zechenter a XVIII. század 70-es és 80-as éveiben a legtermékenyebb magyar fordítók közé tartozott. Fordította Euripidész, Corneille-t, Voltaire-t stb. Hosszú prágai tartózkodása idején a magyar viszonyoktól némileg eltávolodott. A későbbi időszakban készült fordításai már nem olyan színvonalasak, mint első munkái, amelyek még az otthonnal szoros kapcsolatban születtek. A XIX. század harmincas éveiben Zechenter hiába kísérlete meg, hogy kiadót kapjon késői fordításai számára. Ekkor Jankovichtól is segítséget kért, aki ezt készséggel meg is adta neki.¹⁰

Jankovich ebben az időszakban már a magyar kultúra elismert személyiségei közé tartozott. Mikor 1837-ben Pesten megnyílt a Magyar Nemzeti Színház, Jankovich ünnepi költemény megírására kérte fel a magyar jakobinusok üldözött hívét és legjelentősebb költőjét, Batsányi Jánost is, aki akkor már néhány évtizede Linzben élt száműzetésben. Jankovich Batsányihoz írott levele haladó gondolkodását és őszinte magyar hazafiságát bizonyítja.¹¹ A magyar Jankovich a szláv nemzetekhez fűződő kapcsolataiban soha sem esett elfogult nacionalizmusba. Baráti kapcsolatokat tartott fenn a magyarországi szlávok egész sor vezető személyiségével, különösen a szlovákokkal. Ján Kolláron kívül levelezett például a Kishont megyei tudományos társaság vezéralakjával, Fejes Jánossal, Szeberényi János selmeci püspökkel, Leopold Stür bécsi orvossal és Šafařík legkedvesebb kémárki professzorával, Johann Christian Genersichkel.¹² Genersich figyelemre méltó a cseh történelemírásához fűződő kapcsolata miatt is; indokolatlanul merült feledésbe vázlatos osztrák—cseh—magyar történelme 1824-ből, amely egy évvel Genersich halála után jelent meg Nagyszombaton.¹³ Ebben a munkájában a szlávokkal kapcsolatban a herderi álláspontra helyezkedett. Nemzeti szempontból semleges koncepciójának nincs köze a hírhedt osztrák hazafisághoz, inkább a régebbi jellegű magyar patriotizmusból fakad, amelyik nem értette jól a születőben levő nacionalizmust, és egy nemzetiségileg meghatározatlan, elvontan humanisztikus megközelítést állított vele szembe.

Hozzá hasonló a szepességi német Romy Károly György, aki születésénél fogva inkább magyar volt, élete alkonyán pedig a szlávok nemzeti jogainak lelkes védelmezője lett. Romy jól ismerte a kémárki kört, nem csupán Genersichet, hanem Berzeviczy Gergelyt is. Vitathatatlan, hogy Romyt ismerték Jankovich környezetében is, már csak azért is, mert ő is Széchényi Ferenc informátorainak és segítőitársainak köréhez tartozott.¹

⁹ Jankovich cikkeinek címe a következő: Budai várban talált régi gazdag sírbólról, és benne hihetőleg helyezett Katalin királyné Podjebrad leánya teteméről. Tudományos Gyűjtemény 1827. II. köt. 42–61.; A Venczel magyar királynak tulajdonítható, mind eddig nem határozott, esmeretlen pénzeiről. uo. VII. köt. 42–68. Šternberk levélt. uo. X. köt. 124–125. Vö. még *Richard Pražák*: Palacký a Maďaři pfeď r. 1848. ČMĚ 1958. 1–2. sz. 85.

¹⁰ Vö.: Zechenternek Jankovichhoz írott levelei Jankovich hagyatékában SZKK Budapest. A levelek kelte: Prágából 1833. XI. 24., 1834. II. 13., 1834. X. 20., 1834. XI. 5., 1835. IX. 8., 1835. X. 17., 1835. XII. 12., 1836. I. 12.; valamint Jankovichnak Pestről 1835. XII. 4-én Zechenterhez írott levelének másolatát uo. Zechenter magyar fordításainak jegyzékét *Színnyei József* közli, i. m. XIV. köt. Budapest 1917. 1764–1765. Ezzel kapcsolatban lásd még *Zechenter Antal* 1833. VI. 29-én Prágából Paulányi Józsefhez írott levelének egykorú másolatát. SZKK Budapest, Fol. Hung. 786. 3–4. Jankovich és Zechenter kapcsolatáról lásd *Richard Pražák*: Neznámí dopisy Josefa Dobrovského do Uher. SPFFBU 1962. D 9. sz. 232–233.

¹¹ Jankovich hagyatékában Budapesten a SZKK-ban fennmaradt Jankovich alábbi levele: Tekintetes ur, kíváltképpen tisztelt barátom! Pesti magyar színháznak ki nyitását illőképpen ünnepelni kívánván, ingyen ki osztandó üdvözlő versekkel is ebben egy részben eszközölni akarjuk; szívünkben érezvén: hogy csak az tehát dicső koszorút sok fáradsággal küszködéssel intéztünk, ki maga minden élő poetaink fölött a két magyar haza vidékeiről leg halmosabb koszorúzatott dicsőítetett felettébb óhajtyuk is Tekintetes Uraságotól azért, az ide tsatolt közönséges felszólítás mellett ezzel különösen kérjük, hallattassa már kijelentett öröm napunkra hazai lantjának kellemetes pengését. magyar lelkének bájos szavait, hogy annak tündér lánnya által a pesti magyar Tháliának gyakorlati, nemzetünket boldogító egyéb erényekkel édes hazájok szeretetére és felséges urának tisztelére, hevüllyenek. Az üdvözlések be küldését, szinte még augusztus 8. vagy 10-ik napjáig el várhatván, azonnal nyomtatásba bocsátjuk, de Šándorunk üdvölv mindgyárt elein tündökölni, a többiek sorát vele kezdhetni szerencsének tartanánk. Vagyok és leszek örökké mint voltam, Tekintetes Uraságnak jó hazafi barátomnak alázatos szolgája, igaz tisztelője Jankovich. Pest 15. Julii 1837.

¹² Vö.: Fejes János levele Jankovichhoz 1820. VIII. 31.; Szeberényi János levele Jankovichhoz Besztercebányáról 1828. XII. 15.; Leopold Stür levele Jankovichhoz Bécsből 1842. VI. 22., 1842. VIII. 14. és 17., 1843. III. 17.; és Genersich János Keresztély levélét Jankovichhoz Kémárkról 1803. VII. 30. Valamennyi Jankovich hagyatékában, SZKK Budapest. Kollár és Jankovich kapcsolatairól *Sziklay László* írt: Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Budapest 1965. 166–167, 170–171. stb. Ua. cseh nyelven: Maďarské vzťahy Jána Kollára Pešti, sborník Dějiny a národy, Praha 1905. 102., 104–105. stb.

¹³ *Johann Christian Genersich*: Kurzer Abriss der Geschichte von Oesterreich, Böhmen und Ungarn. Tyrnau 1824.

¹⁴ Romyról vö. *Körösy László* életrajza: Romy élete. Budapest 1880., és három másik: *Szőgi Ferenc*: Romy Károly György, a magyar irodalom ismertetője. Uo. 1934.; *Kepp Mária*: Romy Károly György Götingában. Uo. 1938.; *Bachrach Imre*: Romy Károly György és a jénai egyetem. Uo. 1942. Romy és Šafařík levelezését *Aleka*

Rumy, annak ellenére, hogy a csehekkel és szlovákokkal való együttműködésének és kapcsolatainak súlypontja a XIX. század húszas és harmincas éveire esik, már teőini tartózkodása alatt, a XIX. század első évtizedében is kapcsolatban volt a cseh felvilágosodással. Kapcsolata nem csupán arra szorítkozott, hogy a cseh felvilágosodás képviselőivel, mint Leopold Šeršňikkel és J. J. Czikannal, Cerroni munkatársaival közvetlen kapcsolatokat tartott fenn, hanem tanulmányozta a cseh felvilágosodás irodalmát is. Cerroninak segített a morva írók bibliográfiájához szükséges anyag összegyűjtésében.¹⁵ Rumy könyvtárában megvolt Pelcl cseh történelme 1774-ből, Schiffner ötkötetes bibliográfiája a nevezetes cseh személyiségekről 1802–1804-ből, Dlabačtól a cseh művészek szótára és Josef Dobrovský néhány munkája, valamint cseh nyelvtana.¹⁶

Nem véletlen, hogy Rumy teőini időszakához fűződik kísérlete a magyar írók nagy kultúrtörténeti lexikonának, a *Gelehrtes Ungarn*nak a kiadására. A lexikon gazdag kézirati anyagát máig őrzik a brünni Allami Irattárban. Ez a munka érdekes és részleteiben ma már csak hézagosan ismert képet fest a felvilágosodás Magyarországról.¹⁷

Olyan személyiségek nélkül, mint Genersich és Rumy, nem lehet jól megérteni a cseh–magyar megújulási kapcsolatok fejlődését; ezenkívül különös hangsúllyal kell mérlegelni hatásukat a magyar tábornak a nemzetiségekkel szemben türelmes személyiségeire, amilyen például Jankovich volt. Jankovich a cseh ügyekre vonatkozó értesüléseit nem kizárólag Ribaytól szerezte, hanem kétségtelenül hatással volt rá Genersich és Rumy is. Természetesen Jankovichnak a csekekkel megvoltak a közvetlen kapcsolatai is, például Kašpar Šternberkkel, a litoměřicei kanonokkal, Václav Strahlal, akinek gyűjteménye alapján Luxemburgi János 1328-ban kelt egyik okleveléről és az 1450–1480-as évek bohémikáiról írt.¹⁸ A cseh irodalom iránti érdeklődése közelebb hozta Ribayhoz, aki Dobrovský figyelmét is felhívta Jankovich bohémikáira; Dobrovský megkérte Ribayt, vásárolja meg azokat számára Jankovichtól. A Jankovich tulajdonában levő cseh és szlovák emlékekről a későbbiekben Ribay több ízben írt Dobrovskýnak.¹⁹

Jankovich és Dobrovský közelebbi kapcsolataira csupán Ribay halála után került sor. 1813. november 11-én küldte meg Jankovich Budáról Dobrovskýnak *Magyar szónemzés ötven példában* c. könyvét (Pest 1812.) hosszú kísérő levéllel.²⁰ Ebben kifejti az iránta régóta érzett tiszteletét, és azt írja, hogy sem bécsi, sem morvaországi tartózkodása idején nem volt alkalma Dobrovský meglátogatására, ezért csak írásban keresi fel. Úgy fordul hozzá, mint magyarországi származásúhoz, és lelkes pátozzsal ecseteli a magyar történelem és nyelv iránti szeretetét. Ezután könyvének tartalmáról értekezik. Kifejti nézeteit a szláv szavaknak a magyar nyelvbe való átvételéről, valamint a nyelvi rokonságról, amelyet nem lehet — mint Jankovich mondja — a homonímák és szinonímák külső egyezése alapján bizonyítani, hanem csakis grammatikai, alaktani alapon. Jankovich szigorúan elkülöníti a filológiát az etimológiától, mint a nyelvtudomány két különböző ágazatát. Az etimológia jelentőségét hangsúlyozza, amely hozzájárul a nyelvfejlődés alaposabb magyarázatához.

Ivči adta ki: Pisma P. J. Šafařka i K. G. Rumija. Arhivska gradja o jugoslovenskim književnim i kulturnim radnicima, knjiga IV. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda. Drugo oddelenje, knjiga IX., Beograd 1939.; Rumy és Kopitar levelezését *Fritz Valjavec* tette közzé: Kopitars Briefwechsel mit K. G. Rumy. München 1942. (Südosteuropäische Arbeiten). Rumy és Šafařik kapcsolatairól írt *Karel Paul*: P. J. Šafařik, T. G. Schröder a K. G. Rumy. Věstník kralovské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-filologická 1945. Praha 1947.; *Uő.*: P. J. Šafařik. Slavica 24. 1955. 1. sz. és összefoglalóan a Pavel Josef Šafařik c. monográfiában, Praha 1961. Rumy és a prágai Ost und West c. folyóirat együttműködéséről *Alois Hofman* írt: Die Prager Zeitschrift Ost und West. Berlin 1957. A Rumyval kapcsolatos legújabb irodalomból kiűtünk *Angyal Endre*: Karl Georg Rumy (1780–1847), ein Vorkämpfer der deutsch-slavisch-ungarischen Wechselseitigkeit. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller-Universität Jena 8. 1958–1959. Gesellschaft- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 1. 109–134., valamint *Fried István*: Rumy Károly György, a kultúrközvetítő. Filológiai Közöny 1963. 1–2. sz. 204–218. tanulmánya. Rumy közép-európai és délkelet-európai kapcsolatairól egész sor dokumentumot közölt *Kemény G. Gábor* antológiája: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Budapest 1962. 159, 209. és 247–248.

¹⁵ *Johann Jakob Czikann*: Die lebenden Schriftsteller Mährens. Ein literärischer Versuch von Joh. Jak. Czikann. Brünn 1812. Vő. még *Johann Jakob Czikann* levelei Rumyhoz Brünnből 1807. II. 8. és 1807. III. 25.; valamint *Leopold Ján Šeršňik* levelei Rumyhoz Tőőinből 1807. IX. 29. és 1808. IV. 19. Valamennyi a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában (a továbbiakban MTA) Budapest, sign. Magyar Irodalmi levelezés 4. r. 14. Rumy K. Gy. Czikannhoz intézett 1807. IV. 21-én kelt válaszeveleiről, amelyet a volt brünni Országos levéltárban őriztek, *Albert Pražák* értekezett: K stykům Dobrovského se Slovenskem, Bratislava c. folyóirat, 1929. 3–4 sz. 673.

¹⁶ Vő.: *Fried István*: Cseh-magyar kapcsolatok a XIX. század első évtizedeiben. Kézirat. Budapest 1963. 11–12.

¹⁷ Vő.: *Ladislav Hošák*: Prameny k dějinám Slovenska ve Státním archívu v Brně. Historický časopis 6. 1958. 333–334. Rumynak ezzel a nagy, ötkötetes művével Hošák alapján *Angyal Endre* is foglalkozott: Karl Georg Rumy . . . 112.

¹⁸ Vő.: *Kašpar Šternberk* Jankovichhoz írott levelét 1827. ? 19., és *Jankovich* Budáról Václav Strahlhoz 1809. XII. 23-án írott levelének fogalmazványát. Jankovich hagyatéka, SZKK Budapest.

¹⁹ Vő.: *Ribay* levele Dobrovskýhoz Cinkotáról 1894. IX. 16.; *Dobrovský* válasza Ribayhoz 1794. XII. 7.; *Ribay* levele Dobrovskýhoz Cinkotáról 1796. IV. 12.; valamint *Ribay* levelét Dobrovskýhoz Torzsról 1807. VII. 10. Valamennyi Kor. IV. 248, 251, 266, 277–278.

²⁰ Közölte *Richard Pražák*: Neznámé dopisy Josefa Dobrovského do Cher. SPFFBU 1962. D. 9., 236–238.

A magyarok között akkor nagyon kedvelt volt az etimologizálás, amely azonban nagyrészt nélkülözte a szilárd nyelvtudományi alapot. Nem úgy művelték, mint tudományos ágazatot, hanem hazafias agitációként a magyar nyelv és kultúra régiségét és jelentőségét lett volna hivatva bizonyítani. A hunok és magyarok rokonságának gyakori hangsúlyozása mellett, amely a középkori krónikások élő hagyományaira támaszkodott és bizonyos mértékben a Görres környezetéhez tartozó német tudományos körökben is meghonosodott, a magyaroknál más olyan etimológiai „túlkapások” is jelentkeztek, amelyek már az akkori időkben sem álltak reális, tudományos elképzelések talaján, és a magyarok, perzsák, szkíták, egyiptomiak rokonságának bizonyításához vezettek.²¹ Ezeknek a törekvéseknek jellegzetes képviselője volt például Beregszászi Nagy Pál sáros-pataki professzor. Jankovich Beregszászitól, Thomastól és más kortársaitól eltérően az etimológiai kérdésekben realisabb álláspontra helyezkedett, és ragaszkodott a nyelv grammatikai rendszeréhez, mint a nyelv történeti fejlődésének eredményéhez és minden filológiai spekuláció megbízható mércéjéhez.

E tekintetben — ahogy 1813. december 22-én Prágából írott válaszából kitűnik — Josef Dobrovský is egyetértett vele.²² Megjegyezte azonban, hogy a szavak jelentésének vagy hangzásának egyezése csupán akkor jelentős, ha az alapszókins névmásairól, számneveiről és igéiről (ahogy Dobrovský mondja: Verba der ersten Bedürfnisse), vagy az emberi test részeinek és hasonlókak elnevezéséről van szó. Ezeket az alapelveket a mai, modern nyelvtudomány is elismeri. Különös figyelmet érdemel Dobrovský gondolatmenete, amikor a szláv szavak magyarba való átvételéről értekezik. Dobrovský úgy vélekedett, hogy a magyarok sok szláv szót már oroszországi tartózkodásuk alatt átvettek a szlávoktól, és Jankovich szófejtései közül csupán a magyar Bécs szó feltételezett szláv eredetét vitatta.²³ Dobrovský levelének befejező részében kifejezte kérését, hogy meg kívánja szerezni Ribay kéziratgyűjteményének néhány, Jankovich tulajdonába került darabját. Cserébe néhány hungarikát és Johann Ihre egy finnugrista számára bizonyára nélkülözhetetlen lapp szótárát ajánlotta fel²⁴, mert finn szótárát már korábban odaadta Széchényi grófnak. Dobrovský levele végén közölte, hogy a következő év tavaszán Bécsbe és Budára készül.

Dobrovskýnak más, Jankovichhoz írott levele sajnos nem maradt ránk; nem valósult meg Dobrovský tervezett budai útja sem. Azonban Dobrovský és Jankovich levélváltása még így is egyike azoknak az értékes dokumentumoknak, amelyek Josef Dobrovský aktív kapcsolatát bizonyítják a magyar nyelvvel és kultúrával.

Ilyen bizonyíték azonban több is van; Josef Dobrovskýnak Ribayval, Durich-hal és Zlobickýval folytatott levelezéséből gondosan összegyűjtötte ezeket Pavel Bujnák,²⁵ de találunk ilyeneket Dobrovskýnak Engel János Keresztély (1770–1814) magyar tudóshoz írott leveleiben is. Ezeket mind a mi irodalmunk, mind a magyar több ízben is megemlíti.²⁶ Dobrovský legfőbb érdeme Engellel való kapcsolatában — véleményünk szerint — Engel történelmi munkájának filológiai bírálata volt. Engel mint történész a múlt eseményeinek megvilágításához szükséges különböző nyelvészeti kérdéseket természetesen nem mérlegelhetette ugyanolyan tudományos pontossággal, mint Dobrovský, azonban Dobrovský hatására különös figyelmet szentelt azoknak.²⁷ Dobrovský viszont Engellel támaszkodott a bolgár ábécé magyarozatánál, amikor vitatja Dobnernek a cirillika és glagolika korára vonatkozó állításait.²⁸

Batthyány Ignác erdélyi püspök és Pasquich János a matematika és a csillagászat-tan egyetemi professzora után Engel volt a Cseh Királyi Tudományos Társaság harmadik

²¹ Vö.: például *Beregszászi Nagy Pál*: Parallellon inter linguam persicam et magyricam. Erlangen 1794.: *Ferdinand Thomas*: Coniecturae de origine, prima sede et lingua Hungarorum I–III. Pest 1802–1806. Ezeknek a zavaros elméleteknek betetőzését jelentette *Horrárt István*: Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből (Pest 1925.) c. munkája.

²² Közölte *Richard Pražák*: Neznámé dopisy Dobrovského do Uher ... 238–239.

²³ Ez a szó nyilván délszláv eredetű. Vö.: *Kniesza István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest 1955. I/1, 85.

²⁴ *Lexicon lapponicum cum interpretatione vocabulorum svecolatina et indice svecano-lapponico* a Erico Lindahl et Johanne Öhrling. Holmiae (Stockholm) 1780. Ehhez a szótárhoz előszót Johannes Ihre híres uppsalai professzor írt, ezért inkább úgy ismeretes, mint Ihre szótára, nem pedig tulajdonképpeni szerzői, Lindahl és Öhrling nevé.

²⁵ Vö.: Pavel Bujnák, i. m. 29. jegyzete.

²⁶ Vö.: *Kubinyi Agoston*: Engel János Keresztély levelezéséből. Magyar Akadémiai Értesítő 1855. 479.; *Ludwig Thallóczy*: Johann Chr. Engel und seine Korrespondenz. Ungarische Rundschau IV. 1915. Heft. 2. 286, 293, 296–297, 307–315, 338–339, 356–358, és *Josef Macárek*: České a uherské dějepisectví ... 476–477, 488, 503–506.

²⁷ Vö. pl.: *Dobrovský levelei Prágából Engellel* 1798. IV. 7. és 1798. XI. 4., 1799. III. 2.; és *Engel keltezés nélküli levele Dobrovskýhoz*. *Ludwig Thallóczy*: Johann Chr. Engel und seine Korrespondenz ... 296., 309–312., és *Engelnek Dobrovskýhoz írott levele Bécsből* 1798. X. 13., amelyet *Josef Macárek* közölt: České a uherské dějepisectví ... 505–506.

²⁸ Vö.: *Věnceslava Bechyňová*: Josef Dobrovský a česká bulharistika. Praha 1963. 30–31. (Rozpravy ČSAV, řada společ. věd. 73. évf. 11. füzet.)

magyar tagja. (Batthyányt 1785. VII. 2-án, Pasquichot 1796. I. 20-án választották meg.) A kezdeményezés Engeltől származott, a Társasághoz írott, 1797. II. 13-án kelt levelével. Ebben közölte, hogy Schlözer tanítványa, és a szláv népek történelmével foglalkozik. Érdekes ebben a levélben Engel ausztrioszláv koncepciója; ugyanis az Ausztriában élő szlávok történelmi centrumának Csehországot tekinti. Engel megküldte a Társaságnak a *Geschichte des ungarischen Reiches und seinen Nebenländer* c. (1797) munkájának első részét, valamint a *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch der Königreiche Hallitsch und Wladimir* c. (1796) könyvét. Ezeknek alapján választották a társaság tagjává 1797. II. 23-án. Megválasztását Dobrovský javasolta, de javaslatával a történelmi szekció valamennyi jelen volt tagja — Pelcl, Dlabac, Cornov, Mader és Ungar — egyetértett. E határozatot a társaság 1798. január 15-én tartott rendes ülése jóváhagyta. Engel megválasztásért ugyanazon év április 14-én Bécsben kelt levelében mondott köszönetet, és elküldte a Társaságnak a Magyarország és társországai történetéről írott munkájának második részét, amely Dalmácia, Horvátország és Szlavónia történetét tárgyalja.²⁹ Engel és Dobrovský szorosabb kapcsolata ekkor vette kezdetét.

Összehasonlítás szempontjából legérdekesebb Dobrovskýt és Engelt Schlözerhez viszonyítani. Mindketten az 6 tanítványai. Dobrovskýra munkáinak tanulmányozása volt hatással. Közülük legtöbbször az *Allgemeine nordische Geschichte*-t (Halle 1771.) és a *Nestor* (I—V. Göttingen 1802—1809.) értékelte. Engel viszont közvetlen hallgatója volt 1788—1791-ben a göttingeni egyetemen. Dobrovský írásaiban, például a *Slavin*-ban, valamint a Kopitarral és másokkal folytatott levelezésében is gyakran említi Schlözert. És annak ellenére, hogy néhány speciális kérdésben (például az ószláv nyelvvel kapcsolatos felfogása, az *Ószövetség* szláv fordítása) nem értett vele egyet, a szlavisztika főbb feladatainak és céljainak tekintetében azonos véleményen volt vele.³⁰ A magyar tudósok közül Schlözer legjelentősebb történész tanítványának Engelt tekintik.³¹ Schlözer hatása kezdetben még fogalmazás- és kifejezőmódján is érezhető volt. Még az Ukrajna történetéről írott munkájában is (1796) — amelyért két évvel később a Cseh Királyi Tudományos Társaság külföldi tagjává választották — köszönetet mondott Schlözernek azért, hogy bevezette a történelem, de főként a magyar és szláv történelem tanulmányozásába.³²

Viszonyukban akkor keletkezett törés, amikor kiadták Schlözer *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* c. (I—III. köt. Göttingen 1795—1797.) c. munkáját. Ezt a munkát Engel, tekintet nélkül az eddig Schlözerhez fűződő baráti kapcsolataira, élesen megtagadta a Jénában, illetve Lipcsében megjelenő *Allgemeine Literatur-Zeitung*-ban.³³ Engel, akinek történelmi munkáiban egyre élesebben jelentkezik az a szemlélet, hogy a magyar koronának joga van a környező szláv területekre, ebben az esetben egyáltalán nem a neki jogtalanul felrótt dinasztiahoz hű szemléletből indult ki, hanem ekkor már a születő, új magyar nacionalizmus álláspontját képviselte. Igaz, hogy Engel életének nagyobb részét Bécsben élte le. Karrierjét a bécsi erdélyi udvari kancelláriában nem az osztrák udvari körök támogatták, hanem a magyar nemzeti mozgalom egyik jeles segítője, báró Teleki erdélyi kancellár. Ezért Engel történelmi érdeklődése a Balkán és más olyan szláv területek iránt, amelyek sorsa a múltban Magyarországgal függött össze, nem fogható fel csupán úgy, mint azon terv valóra válása, amellyel Kounic 1783-ban a dalmát kérdéssel kapcsolatban Pray Györgyhez fordult.³⁴ Kounic azt kérte Praytól, dolgozzon ki egy munkát a Habsburg-monarchia történelmi jogairól a Magyar Korona ún. melléktartományaira, Boszniára, Szerbiára, Bulgáriára, Moldvára, Havasalföldre és Besszarábiára, amelynek az osztrák expanziós terveket kellett volna támogatnia a Balkánon. E mű megvalósítója tulajdonképpen Engel lett (ha figyelmen kívül hagyjuk Gebhardi régebbi, e célra alkalmatlan munkáját), legfőképpen a Magyarországról és melléktartományairól írott történelmi munkájában.³⁵ Azonban Engelnek a

²⁹ Batthyánnak és Pasquichnak a Cseh Királyi Társaság tagjává való választásáról I. *Jaroslav Prokeš*: Počátky české Společnosti nauk do konce 18. století. Praha 1938. 78. és a KČSN jegyzőkönyveit a ČSAV irattárában Prágában, sign. 1785/45. Engel levele a KČSN-hez 1797. II. 13. és 1798. IV. 14., valamint Engelenek a Társaság tagjává történt megválasztásával kapcsolatos egyéb dokumentumok a ČSAV prágai irattárában találhatók, sign. 1797/25 és 1798/3, 28, 57. A Társaság titkáranak *Antonín Strnad*nak keltezés nélküli levelét, amelyben közölte vele, hogy a Cseh Királyi Tudományos Társaság tagjává választották *Ludwig Thallóczy* tette közzé, I. m. 294.

³⁰ Vö.: *Zdeňka Svobodová*: Dobrovský a německá filologie. Praha 1955. 53—57. (Rozpravy ČSAV, řada spolek. v. 8. 1955. évf. 2. füzet) és *Julius Dobranský*: Die tschechische Slawistik des 18. Jahrhunderts und Schlözer. Sporník Lomonosov-Vschöler-Pallas. Berlin 1962. 225—227.

³¹ Vö.: *Fritz Valjavec*: Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa. III. köt. Aufklärung und Absolutismus. München 1958. 53.

³² Vö.: Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch der Königreiche Hallitsch und Wladimir. Halle 1796. 4. Idézzük Fritz Valjavec alapján, I. m. 53.

³³ Jena und Leipzig 1798. I. köt. 417.

³⁴ Vö.: *Thallóczy Lajos*: Pray György, s a magyar korona melléktartományai. Századok 1888. 523—532. Lásd még *Ludwig Thallóczy*: Johann Christian Engel und seine Korrespondenz... 273.

³⁵ Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer I—IV. Halle 1797—1804.

Magyar Korona jogairó vallott felfogása nem osztrák volt, hanem a magyar nemesség osztályprogramjával függött össze a magyar nemzeti mozgalom kezdeti szakaszában. Engel ugyan szepesi születésű német volt, azonban magyarul érzett, ami nem olyan ritkaság, mint eleinte látszik. Elegendő egy másik szepesi német, Rumy Károly György említése, aki élete bizonyos szakaszában magyarnak tartotta magát, és végül — a magyarosítási hullám erősödésekor, a XIX. század harmincas és negyvenes éveiben — a szlovákok nemzeti jogainak szenvedélyes védelmezőjévé vált. Aki nem veszi figyelembe ezeket a tényeket és ezeknek a kérdéseknek mérlegelésénél kategorikusan abból indul ki, hogy a magyar felvilágosodás képviselői milyen nemzetiségből származtak vagy milyen környezetben éltek a XVIII. és XIX. század fordulóján, az ezt a kort nem értheti meg helyesen. Maga Dobrovský Kopitarhoz írott leveleiben 1811-ben és 1812-ben két ízben is bosszúsán nyilatkozott Engel túlzó magyar érzelmeiről, és Zlobickýnak írott levelében is panaszkodott, hogy Engel Jiskra katonáit rablóknak nevezi.³⁶ Különösen határozott az álláspontja a Kopitarhoz 1811. január 2-án írott levelében, ahol így ír: „Was gehört nicht alles zu Ungarn? Nur bey den Magyarern ist Heil, Staatsklugheit, Humanität, bey den Slaven überall das Gegentheil! Die halbe Welt haben die Magyarern überwunden und zivilisieret, Lodomerien, Galizien etc. Man muss diess alles noch vertragen und anhören!” Dobrovskýnak ezt a szemléletét nem a nacionalizmus sugallta, hanem a nacionalizmus által kiváltott, jellegzetesen felvilágosult reakció. Ez a szemlélet közel áll Berzeviczy Gergelyéhez, aki valamivel később így írt: „Was wird aus der Menschheit, aus der durch alle Mittel zu befördernden Verbindung, Annäherung und Verfreundschaffung der Menschen werden, wenn jedes Häuflein davon nur seine Sprache oben an stellen, dafür eifern, damit monopolisieren wird?”³⁷ Meg kell itt említeni Dobrovský álláspontját Bernoláknak azzal a próbálkozásával kapcsolatban, hogy a nyugat-szlovákiai nyelvet nyilvánítsák irodalmi nyelvvé. Ezt az álláspontját Dobrovský a Ribayhoz írott ismert levelében fejtette ki: „Die Varietäten in Dörfern soll man doch nicht für Dorisch, Attisch, Jonisch halten.”³⁸ E nevezetes mondatot aztán Dobrovský jellegzetes módon úgy magyarázta, hogy a németek ügyesebbek, mint az egységbe nem tömörült szlávok. Ez ismét arra mutat, hogy a szláv nyelvek egységének az a felvilágosult, főleg Schlözer által táplált szemlélete, amelyet Dobrovský a cseh—szlovák viszonyra is alkalmazott, valóban összefügg a német felvilágosodás filológiájával.³⁹ E tudomány egyrészt felvilágosultan semleges, másrészt nemzeti volt, és így a romantikus német nemzedék átvehette anélkül, hogy tartania kellett volna a humanista, felvilágosult alapelv és a hazafias, nemzeti szempont ellentétbe kerülésétől.

Azt, hogy a felvilágosult nemzeti szemlélet is rejtett magában egyes esetekben már ébredező nacionalizmust, amelyik olyan nagy nemzet esetében, mint például a német, tartalmazott bizonyos adag agresszivitást is, éppen Schlözernek az erdélyi németek történetéről írott munkája bizonyítja, amely a Drang nach Osten egyik első — ha nem is tudatos — megnyilvánulása. Ezt Engel is megérezte és ezért támadta bírálatában éppen az erdélyi német telepítések túlértékelését a magyar elemekkel szemben. Schlözernek az erre a támadásra adott válasza, amelyet nem nyilvánosan, hanem Gyarmathi Sámuelhez írott levelében⁴⁰ fejtett ki, szemlélteti a felvilágosult nemzetek fölötti álláspont, Schlözer agresszív tónusú, de még nem tudatos, és Engel nemzeti szempontból elfogult felfogása közötti különbséget. Schlözer kantianus idealista módon válaszol és bár még nincs körülhatárolt nemzeti érzése, kiütözik belőle az ismert Deutschland über alles, mikor a magyarokat Erdélyben csupán vendégeknek tekinti, akik ott visszaélnék a német vendégzeretettel.

Igaz, az Engel—Schlözer összecsapás esete ebben az időben még egyedülálló, és Magyarország német lakossága körében ekkor még a konzervatív magyar patriotizmus

³⁶ Vö.: *Josef Dobrovský levelei Bartoloměj Kopitarhoz 1811. I. 2. és 1812. II. 22. Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar (1808—1828)*, kiadta V. Jagic. Berlin 1885. (a továbbiakban Briefwechsel). 184., 249—250. és *Dobrovský levele Josef Valentin Zlobickýhoz 1804. VII. 19., Korrespondence Josefa Dobrovského, III. Josef Dobrovský és Josef Valentin Zlobický egymással folytatott levelezése 1781—1807-ből*. Sajtó alá rendezte Adolf Patera. Praha 1908. (a továbbiakban Kor. III.) 163.

³⁷ Etwas über Nationen und Sprachen. Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 1817. 288—289. Közl. Fritz Valjavec, I. m. 42.

³⁸ L.: *Dobrovský: Ribayhoz írott levelét 1794. VIII. 10-én a Prága melletti Měšicéből*. Kor. IV. 244. Vö. még: pl. *Ján Stanislav: Zo slovenik Josefa Dobrovského. Josef Dobrovský gyűjtemény 1753—1953*. Praha 1953. 127.; *Jan Novotný: Vývoj vztahů Čechů a Slováků v období národního obrození. Gyűjtemény a csehek és szlovákok kapcsolatairól*. Bratislava 1956. 159.; *Uő.: O bratrské družbě Čechů a Slováků za národního obrození*. Praha 1959. 61. Bernolák kísérletének *Dobrovský* később külön tanulmányt szentelt: Über die Literatur der östlichen Wenden nach Frisch mit berichtenden Ergänzungen. Slovanka II. köt. Praha 1815. 177—187.

³⁹ Vö.: *Zdenka Svobodová: i. m. 57.*

⁴⁰ Az 1798. IV. 17-én kelt leveléről van szó. Közölte *Ludwig Thallóczy: Johann Christian Engel und seine Korrespondenz...* 297—307.

van túlsúlyban, amelynek szócsöve tudományos síkon például Windisch pozsonyi köre.⁴¹ Mégis ebből az esetből láthatjuk, hogy a nemzeti törekvések néha már a magyar nemzeti mozgalom felvilágosult szakaszában is elég hangsúlyozottan jelentkeznek. Dobrovský álláspontja azonban más.

Dobrovský tudományos téren főként azokkal az idősebb magyar tudósokkal működött együtt, akiket még a nemzeti szempontból teljesen semleges magyar patriotizmus hatott át. Levelezett Schwandtnert ismert magyar krónika-kiadóval,⁴² foglalkozott magyar oklevelek másolásával Kovachich diplomata és jogtörténész számára.⁴³ Ribayhoz és Durychhoz írott leveleiben gyakran szerepel Horányi Elek irodalomtörténész és történétíró, valamint Katona István, a heraldika és diplomatika pesti professzora, a pesti Cornides könyvtár könyvtárosa, a kritikai történelemkutatás egyik legnevesebb magyarországi képviselője.⁴⁴

Valamennyien olyan emberek voltak, akik bár szubjektíven még nem kapcsolták össze munkájukat nemzeti-politikai célokkal, objektíven (hol származásuk, hol életútjuk révén) a nemzeti (magyar vagy egyéb) tudomány kialakításában Magyarországon eredményesen közreműködtek. Ugyanez volt alapjában véve Dobrovský esete is, aki bármikor kész volt arra, hogy a felvilágosultság szemléletét a nemzeti szempontok fölébe helyezze. Megnyilvánult ez állásfoglalásaiban a cseh, illetve a szlovák és a magyar tudomány néhány már említett, vitatott kérdését illetően. Különösen ismert a nagymorva problémával kapcsolatos álláspontja.⁴⁵ A Nagymorva Birodalom határaitól indokoltabbnak tartotta Salagus és Katona álláspontját, mint Dobnerét és Sklenárét. Habár Dobner és Sklenár közé nem tehetünk egyenlőségi jelet (Sklenár Dobnerrel ellentétben tagadta a szlovákok kontinuitását a Nagymorva Birodalommal), véleményük a Salagustól és Katonától mindenekelőtt a Nagymorva Birodalom kiterjedésének kérdésében különbözött, amelyből Salagus Pannónián kívül a tulajdonképpeni Morvaországot is kizárta. Katona pedig csupán Pannónián.⁴⁶ Dobrovský ismerte a XVIII. század végi szlovák történetírás két kiváló képviselőjének, Juraj Popáneknek és Juraj Sklenárnak a munkáit is, azonban nem túlságosan nagyra értékelte azokat. Munkáik nemzetébresztő szemléletét egyáltalán nem vette figyelembe, következtetéseiket pedig elvetette, mivel

⁴¹ L.: *Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon I. Budapest 1960. 60–61. Windischel részletesen foglalkozott *Fritz Valjevec*: Karl Gottlieb von Windisch. München 1936 (Süddeutsche Arbeiten, 11. köt.). Az ezekkel a kérdésekkel foglalkozó régebbi magyar munkák közül legértékesebb *Pukinský Béla* terjedelmes monográfiája: Német polgárság magyar földön, Budapest é. n. Az újabb nyugatnémet irodalomból említésre méltó *Matthias Annabring* munkája: Volksgeschichte der Deutschen in Ungarn. Stuttgart 1954. Lásd ehhez még *Ludmila Schlerethová* összefoglaló munkáját: Die politische Entwicklung des ungarländischen Deutschums. München 1939. (Süddeutsche Arbeiten, 18. köt.).

⁴² Lásd *Schwandtner* levelét Dobrovskýhoz 1784. VI. 7., LANM Prága, sign. Korr. 3 E. 43. *Schwandtner* legfontosabb munkája: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* (I–III. Bées 1746–1748) ismert volt Dobrovský előtt is. (L. Ribay levelét Dobrovskýhoz Cinkotáról 1794. VII. 17. Kor. IV. 236. (*Schwandtnerről* 1785–1789-ben Dobrovskýnak és Ungarnak *Zlobický* is írt. Kor. III. 5, 30, 169, 175, 177.

⁴³ Vö.: *Ribay György* levele Dobrovskýhoz Cinkotáról 1794. VII. 17. és Dobrovský levele Ribayhoz 1795. I. 2. Kor. IV. 236, 259. Ribay Dobrovskýhoz írott Cinkotán, 1796. IV. 12-én kelt levele szerint Kovachich Dobrovskýnak szállást és étkeztetést ígért tervezett magyarországi útja alkalmából budai házában, amelyben annak idején az ismert magyar jakobinus vezér, Hajnóczy József is lakott. Uo. 264–265. Hajnóczy Kovachich házában való tartózkodásáról vö. *Benda Kálmán* i. m. 96.

⁴⁴ Horányival kapcsolatban vö.: *Dobrovský* levele Durychhoz Hradiskoból 1787. IX. 24. és *Durych* levele Dobrovskýhoz Bécsből 1787. X. 16. valamint 1793. V. 7. Korrespondence Josefa Dobrovského. I. Vzájemné dopisy Josefa Dobrovského a Fortunáta Durycha z let 1778–1800. Sajtó alá rendezte *Adolf Patera*. Praha 1895 (a továbbiakban Kor. I.) 64, 67, 285. Lásd még *Dobrovský* levele Ribayhoz Jindřichovceből 1787. VII. 2. és Prágából 1793. V. 5. valamint Ribay levele Dobrovskýhoz Cinkotáról 1788. I. 10., 1793. IV. 26., 1794. IX. 16., 1795. I. 21. Kor. IV. 88, 93, 226–227, 230, 246, 262. Cornidesszel kapcsolatban lásd: *Ribay* levele Dobrovskýhoz Cinkotáról 1786. III. 24.; *Pestről* 1786. XI. 15.; Cinkotáról 1786. XI. 20., 1787. I. 12., 1787. II. 7., 1787. III. 27., 1787. VI. 22., 1788. I. 10. és 1789. VIII. 28. valamint *Dobrovský* levele Ribayhoz 1787. I. 15.; Prágából 1787. II. 4. és 1788. II. 26. Kor. IV. 33, 55, 58, 59–60, 63, 70, 75, 84, 92, 139 és 64, 68. Katonával kapcsolatban lásd *Dobrovský* levelét Ribayhoz 1787. I. 15. Prágából 1787. II. 4. és a Prága melletti Měšiceből 1787. V. 22. Kor. IV. 65, 67, 78.; valamint levele a lengyel Bandtkéhez Karlov Varyból 1818. VI. 15. Korrespondence Josefa Dobrovského. II. Vzájemné dopisy Josefa Dobrovského a Jiřího Samuela Bandtkého z let 1810–1827. Sajtó alá rendezte V. A. Francer. Praha 1906. (a továbbiakban Kor. II.) 125. Dobrovský és Horányi kapcsolatáról vö. még: *Pavel Bujnák*, i. m. 606. (uo. Dobrovský kapcsolatáról Kovachichhoz) *Albert Pražák*: Dobrovský kapcsolatát Szlovákiával ... 668. *Sárkány Oszkár*: Magyar kulturális hatások Csehországban 1790–1848. Budapest 1938. 11. és kk. Katona hatásáról Dobrovskýra lásd *Pavel Bujnák*, i. m. 607–608. és a Josef Dobrovský 1753–1953. c. gyűjtőmunkában (Praha 1953.) róla írtak, *Oldřich Králík*: Josef Dobrovský a Gelasius Dobner, 398–399. és *Josef Macůrek*: České a uherské dějepisectví ... 490–491. *J. Macůrek* írt arról a következő tanulmányában is: Dobrovského pojetí českých dějin a stanovisko k našemu historickému vývoji. Slavia 22. 1954. 177. Lásd ezzel kapcsolatban még, *Frank Wollman*: Slovanství v jazykově literárním obrození u Slovanů. Praha 1958. 144. (Spisy filosofické fakulty university v Brně, 52. köt.); *Ján Tibenský*: J. Papánek – J. Sklenár. Martin 1958. 111–112.; *Endre Kovács* – *Jan Nozotný*: Maďari a my. Praha 1959. 148.

⁴⁵ Lásd *Bujnák, Králík, Macůrek* és mások tanulmányait (vö. a 43. jegyzet), és ezeken kívül a régebbi irodalomból *Ján Tibenský* munkáját: Juraj Sklenár a jeho spor s Katonou o rozloze Velkej Moravy. Historický Sborník I. Martin 1917. 350.

⁴⁶ A 43. és 44. pont alatt megadott irodalomon kívül vö. még: *Ján Tibenský* Vznik, vývoj a význam veľkomoravskéj tradície v slovenskom národnom obrození. Sborník o vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov. Bratislava 1956. 142–153. és *Lubomír Havlík*: Územní rozsah Velkomoravské říše v době posledních let vlády krále Svatopluka. Slovenské štúdie III. Bratislava 1960. 12.

tudományos szempontból hiányosan megalapozottaknak vélte őket.⁴⁷ Katonát és Salagiust, épp ellenkezőleg, tudományos jól megalapozott kutatóknak tartotta, ezért irántuk nagyobb bizalommal volt. Különböző Salagiusra hivatkozott gyakran különböző alkalmakkor.⁴⁸ Katona közel állt hozzá, mint a kritikai történelmekutatás híve, és igazat adott neki a Nagymorva Birodalommal kapcsolatos kételyében, amelyiknek felmagasztalását dicsekvésnek és álomképeknek tartotta. Svatoplukban ügyes uralkodót látott; azonban szerinte nem tarthatta fenn a hatalmi egysúlyt a frank birodalommal.⁴⁹ Egészen természetes, hogy Katona józan, tárgyilagos magyarázata közelebb volt Dobrovský kritikus, racionális szemléletéhez, mint Popánék és Sklenár barokk-szlavista túlzásai. Bizonyára Katona hatására változtatta meg 1818-ban korábbi, kizárólag Salagius hatására vallott nézetét, és a Nagymorva Birodalomba bevonta a tulajdonképpeni Morvaországot is. Azonban Salagius munkáját ennek ellenére továbbra is nélkülözhetetlennek tekintette.⁵⁰

Ha ma már tudjuk is, hogy Dobrovskýnak nem volt igaza (az igazsághoz legközelebb Dobner értelmezése állt), látni kell itt, hogy bizalmatlansága a Sklenár által oly élénken elképzelt „nagy” Nagymorva Birodalom iránt felvilágosult kriticismusából és tudományos igényességéből eredt, amelynek jobban megfelelt akkor Salagius és Katona megalapozottabb álláspontja.

Dobrovský levelezésében további megjegyzéseket is találunk mindkét felet érdeklő történelmi kérdésekről. Így például a Ribayhoz 1789. VII. 26-án írott levelében egy, a XVII. század végén Németországban megjelent, magyar archeológiával foglalkozó tanulmánygyűjteményről, valamint Jakub Mellének a magyar numizmatika alapját megvető munkájáról, a *Series regum Hungariae e nummis aureis*-ről (Lübeck 1699.) tesz említést. A Bandtkéval folytatott levelezésében pedig ennek Fessler magyar történelmével kapcsolatos kritikájára azzal a szakavatott állítással reagál, hogy Fessler Salagiustól vette át Metod latin szertartásáról kifejtett véleményét.⁵¹ Néhányszor említést tesz Anonymus magyar krónikájáról is. Erről — minden valószínűség szerint Salagius hatására — kedvezőbb véleménnyel volt, mint Dobner és Sklenár.⁵² Ő maga levelezőpartnereitől szintén sok ismeretet szerzett. Durych hívta fel figyelmét Horányira és *Memoria Hungarorum* (I–III. Pest 1775–1777.) c. munkájára. Ribay *Glagolitica* (Praha 1807.) című munkájával kapcsolatban felhívta figyelmét Gebhardi *Geschichte des Reiches Ungarn* (II. Leipzig 1780. 483.) művének arra a téves megállapítására, hogy Caraffa Magyarországon glagolita írást talált. Ezzel, véleménye szerint, Dobrovskýnak munkájában foglalkoznia kellett volna, és meg kellett volna cáfolnia.⁵³ Több hasonló bizonyítékot is fel lehetne sorolni.⁵⁴

A történelmi kérdésekkel kapcsolatban Dobrovský szívesen észrevette a toponimiai vonatkozásokat, mert ezeknél jól érvényesíthette nyelvtelenségét. Mikor Zlobický felhívta figyelmét Engel kritikájára Durych *Bibliotheca Slavica* (1795.) c. munkája első részéről, a szláv helynevek figyelemreméltó elemzésével felelt neki.⁵⁵ Ezt az elemzést később magának Engelnek is megküldte.⁵⁶ A mi szempontunkból az a tény érdekes, hogy a Jizera és Visla folyók nevét Dobrovský itt összefüggésbe hozza a magyar 'víz' szóval.⁵⁷ Engelt ez a magyarázat annyira érdekelte, hogy Dobrovský hozzá és Zlobickýhoz írott levele toponimiai részleteit meg akarta jelentetni Schediov 1798–99-ben Pesten megjelenő

⁴⁷ Lásd Dobrovský levelét Ribayhoz, 1786. IX. 28. Kor. IV. 48.

⁴⁸ Katonával kapcsolatban vö.: Dobrovský levele Ribayhoz 1787. I. 15. és Prágából 1787. II. 4. Kor. IV. 65, 67. Salagiusszal kapcsolatban pedig vö.: Dobrovský levele Durychhoz 1789. V. 21.; Olmücből 1790. VII. 31.; a Prága melletti Měšicéből 1794. VI. 12. Kor. I. 113, 162–163, 305. és Ribayhoz Prágából 1787. II. 4.; Jindřichovéből 1787. VII. 2.; 1788. II. 26.; a Prága melletti Měšicéből 1788. VII. 22.; Olmücből 1789. II. 2. és Prágából 1792. V. 10. és ezekre Ribay válaszlát Cinkotáról 1787. III. 27., 1787. VI. 22., 1787. IX. 3., 1788. I. 10., 1788. V. 16., 1788. VI. 17. Kor. IV. 68, 89, 96, 100, 116, 118, 221, 75, 85, 90, 93, 97, 98.

⁴⁹ Lásd: Dobrovský Ribayhoz írott levele, Prága 1787. II. 4. Kor. IV. 67.

⁵⁰ Vö.: Dobrovský Bandtkéhez írott levele Karlové Varyból 1818. V. 15. Kor. II. 125.

⁵¹ Vö.: Dobrovský levele Ribayhoz 1789. VII. 26. Kor. IV. 135.; Bandtkéhez a 79. pont alatti, amely hatására Bandtke Dobrovskýhoz 1818. I. 18-án írott levele született, Kor. II. 122.

⁵² Dobner és Sklenár Anonymus krónikájára vonatkozó véleményével kapcsolatban részletesebben: Josef Mačurek: Česká a uherské dějepisectví... 484–486.; Ján Tibenský: J. Papánek–J. Sklenár... 105–113. Dobrovský véleményét a következő levelek tükrözik: Ribayhoz Olmücből 1789. III. 2. és Měšicéből 1791. IX. 9. Kor. IV. 116, 206.; Durychhoz 1788. V. 1.; és Měšicéből 1794. VI. 12. Kor. I. 78, 305. Az Anonymus és Nestor közötti eltérésekről, amelyekre a Katona–Sklenár vita mutatott rá, vö.: Ján Tibenský: Schlözers Bedeutung für die in der Slowakei im 18. Jahrhundert herrschenden Ansichten über die Slawen. Sborník Lomonosov-Schlözer-Pallas. Berlin 1962. 241.

⁵³ Lásd Ribay levele Dobrovskýhoz Torzsról 1789. II. 26. Kor. IV. 288–284.

⁵⁴ Vö. pl.: Dobrovský levele Bandtkéhez Prágából 1810. VI. 5. és Bandtke levele Dobrovskýhoz Krakkóból 1812. augusztusában. Kor. II. 8, 55. és Zlobický levele Dobrovskýhoz Bécsből 1797. III. 13. Kor. III. 110.

⁵⁵ Lásd Zlobický levele Dobrovskýhoz Bécsből 1798. VII. 28. és Dobrovský levele 1798. VIII. 2. Kor. III. 135, 137–138.

⁵⁶ Vö., Dobrovský levele Engelhez 1799. III. 2. Ludwig Thallóczy: Johann Christian Engel und seine Korrespondenz... 311–312.

⁵⁷ Uo. A 'Visla' szó eredetét Dobrovský először az 1793. IV. 7-én Durychhoz írott levelében vezette le a 'víz' szóból (Kor. I. 277.), és később a Zlobickýhoz írott levelében is (1798. VIII. 2.), amelyet Engel is ismert. Vö. ezzel kapcsolatban Engelnek keltezés nélküli levelét Dobrovskýhoz — nyilván 1798-ból — amelyet Thallóczy említett munkája, a Johann Christian Engel und seine Korrespondenz... 312–314. közölt.

folyóiratában, a *Literarischer Anzeiger für Ungarn*-ban.⁵⁸ Az *Anzeiger* megszűnése miatt ez a terv nem valósult meg. Dobrovský megjegyzéseit Schediov későbbi, 1802–1804-ben megjelent pesti folyóiratában, a *Zeitschrift von und für Ungarn*-ban sem találjuk meg.

Figyelemre méltó a 'Jugra' szó eredetének magyarázata is, amire Ribay hívta fel Dobrovský figyelmét⁵⁹ a moszkvai Herberstein-kronika alapján, ahol arról van szó, hogy az ősmagyarok Juharia tartományból költöztek át Pannóniába.⁶⁰

Dobrovský a Ribaynak küldött válaszában abból az alapos feltételezésből indul ki, hogy a magyarok nyelvükben nem hunok vagy avarok; éppen úgy, mint ahogy a csehek sem bojok, azonban ugyanúgy, ahogy a csehek átvettek a bojoktól földrajzi neveket (Bohemia, Böhmen), a magyarok is átvettek ilyeneket az avar eredetű ó-ugoroktól, akiknek földjeit elfoglalták. Bujnákn Dobrovskýnak e véleményét elismerően méltatja;⁶¹ a mai nyelvtudomány azonban, bár a következtetés távolról sem vakmerő és a Bohemia (Böhmen) párhuzam kézenfekvő, másként vélekedik. Ma csaknem általánosan elfogadott az a magyarázat, amely a modern magyar finnugrisztika egyik legkiemelkedőbb képviselője, Zsirai Miklós ad *Jugria* c. írásában,⁶² ahol a 'Jugra' elnevezést a török On(o)gur szóból eredezteti, ahogyan a magyarokat hívták. Az orosz 'Jugra' egy ezt megelőző 'Ugra'-ból keletkezett, amelyik éppen az On(o)gur szóból fejlődött.

Ámbar ez a magyarázat nyelvi szempontból bizonyos mértékben nehézkés,⁶³ történelmi alapja vitathatatlan. Jugra és Jugria vidékéről már a XI. századi óorosz krónikákban szó esik, és egész sor arab szerzőnél is előfordul a XI. és a XV. század közt. (Jugoroknak nevezik itt a magyarok legközelebbi rokonait, a vogulokat és osztjákokat. Azok a földrajzi nevek, amelyekben ez a szó előfordul, máig is fennmaradtak: a Jugorszki hegyek az Ural hegységben stb.). A Kijevi krónika adatai szerint Jugria a Pecsora folyó közelében terült el. Jugria abban az időben az Ural európai oldalát foglalta el, az Ural hegység és a Káma folyó között. A XII–XV. században Jugria a zirjánok és oroszok nyomása alatt keletebbre tolódott. Az oroszok teljesen 1499–1500-ban hódították meg: III. Iván cár, mint a terület első orosz uralkodója, a Mátyáshoz intézett, 1488. július 29-én kelt levelében a „Jugorok nagyhercege” címet használta. A XV. század végén és a XVI. század elején Jugriát már Szibériában kell keresni az Ob alsó folyásánál.⁶⁴

Dobrovský idejében merült fel mint élő probléma a szlovákok magyar elnevezésére alkalmazott szó, a 'tót'. Az eredetének megjelölésére irányuló növekvő filológiai érdeklődés kétségtelenül a kezdődő szlovák nemzeti megújódással kapcsolatos, amikor Bernolákék Fándlyval 1794-ben az addig sem ismeretlen szlovák elnevezést vezetik be. A XVIII. század latin irodalmában a 'Slavus' szó volt használatos, amely hol szlávot, hol szlovákot jelölt. Ugyanakkor előfordultak olyan megjelölések is, mint Bohemo-Slavi, Slavi Pannoniae, Hungaro-Slavi stb.⁶⁵ A magyaroknál a 'tót' szó, habár elsősorban a szlovákokat (és néha a szlovéneket) nevezték így, szintén használatos volt általánosságban is a szlávok jelölésére. A 'tót' szó magyarázatával Dobrovský Ribayval folytatott levelezésében már 1789-ben foglalkozott. Ribay úgy vélte, hogy a Teut, Teutones szóra vezethető vissza, akiket a magyarok nem tudtak megkülönböztetni a szlávoktól, Dobrovský pedig Theus Ambrosius ismert, 1539-ből származó véleménye alapján úgy gondolta, hogy a 'tót' szó a 'gót'-ból ered. Ribay válaszában megírta, hogy ugyanezt a nézetet vallja Cornides Dániel is. Dobrovský ezt a véleményt ismertette Durychhal, majd 1808-ban publikálta a *Slavin*-ben, később pedig — 1814-ben — Kopitarral is közölte.⁶⁶

Dobrovský ekkor már bizonyára ismerte azt a vitát, amely 1813-ban zajlott le a *Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung*-ban és mellékletében, az *Intelligenzblatt*-ban. A vitát éppen a 'tót' szó eredetének kérdése váltotta ki. A probléma névtelen felvetője⁶⁷ rámutatott, hogy a 'tót' szóval nem csupán a szlovákokat, hanem a szlovéneket, sőt általánosságban a szlávokat is jelölik. Feltette a kérdést, hogy vajon a 'tót' kifejezés kizárólag becsmérlő értelmű-e, vagy korábban valami mást jelentett, és vajon a 'gót' szóból kelet-

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Vö.: Ribay levele Dobrovskýhoz 1792. IV. 24. Kor. IV. 218. Lásd még Pavel Bujnákn, i. m. 609–610.

⁶⁰ Lásd Sigismund Herberstein: Moscoviter Wunderbare Historien. Basilej 1567. 92. Közlöm Hajdú Péter: Finnugor népek és nyelvek. Budapest 1962. 159. alapján.

⁶¹ Pavel Bujnákn, i. m. 609–610. Dobrovskýnak Ribayhoz Prágából 1792. V. 10-én írott leveléről van szó. Kor. IV. 220.

⁶² Budapest 1930. 32.

⁶³ Vö.: Hajdú Péter, i. m. 156.

⁶⁴ Uo. 154–158.

⁶⁵ Vö.: pl. Ján Tíbenskij: J. Papánek — J. Sklenár ... 19–21. Legrészletesebben foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, de cseh-szlovák szempontból Albert Pražák a Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrova (Praha 1922.) c. munkájában.

⁶⁶ Lásd Dobrovský levelét Ribayhoz Hradištěről 1789. VII. 26. és Ribay választát Cinkotáról 1789. VIII. 28. Kor. IV. 135–139. és Dobrovský Durychhoz Hradištěről írott levelét 1790. IX. 24. és 1795. VIII. 8. Kor. I. 172, 346. Vö. még: Slavin 1508, 233. és Dobrovský levele Kopitarhoz 1814. februárjából. Briefwechsel ... 375.

⁶⁷ Lásd: Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung 1813. 13. sz.

kezett-e, ahogyan azt *Slavin*jában (233.) Josef Dobrovský állította. A vita tehát Dobrovský nevének és véleményének említésével indult, aki levelezése tanúsága szerint szintén érdeklődéssel figyelte. Az ismeretlen írónak azt a magyarázatát, hogy a 'tót' szó a szlovák 'to to' mutatónévmásból származik, Dobrovský egy Kopitarhoz írott levelében, 1813. december 22-én ezekkel a szavakkal kommentálta: „Wie unwitzig”.⁶⁸ Ugyancsak elvetette egy másik szerző megállapítását, aki a 'tót' szót az Anonymus krónikájában említett Tuhutum ősmagyar törzsfőnök nevéből származtatta.⁶⁹ Dobrovský véleményét, miszerint a 'tót' szó a 'gót' szóból származik, egy ismeretlen szerző is támogatta az *Intelligenzblatt* XVI. évfolyamában. Lehetséges, hogy Rumy Károly György volt, aki Dobrovský magyarázatát a *Hesperus*ban is megismételte 1820-ban. Rumynak erről a cikkéről 1822-ben a *Tudományos Gyűjtemény* is tájékoztatta olvasóit.⁷⁰ Ez a folyóirat később gyakran írt a cseh kultúráról.

A vita nem korlátozódott a 'tót' szóra, hanem egyéb kérdéseket is érintett.⁷¹ Ahogy a 'tót' szó őst a Tuhutum névben keresték, felbukkant benne más esetekben is néhány tudománytalan, félig fantasztikus és elnagyolt nézet. Az ilyen szövejtések valóság-gal elárasztották a magyar filológiát a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig. Főként különböző, olyasféle önjelölt etimológusok hirdették ezeket, mint Beregszászi Nagy Pál és Horvát István.⁷² Ez a tudománytalan vonal egy időre még háttérbe szorította a valóban iránytmutató és tudományos műveket, így például Sajnovics és Gyarmathi finnugrisztikai munkáit vagy Révai nyelvtanát. Dobrovský becsületére szolgál, hogy finnugor tanulmányaiban Sajnovics és Gyarmathi szerint tájékozódott, és hogy a magyar Révaival együtt Áduleng leghíresebb közép-európai tanítványai közé tartozott,⁷³ míg Beregszászi és Horvát vonalát nem tekintette komoly érdeklődésre méltónak. Az ebben a vitában felmerült példák közül szemléltetőül a 'nádor-ispán' szót hozom fel, melyet az egyik — nyilván magyar — vitázó a 'Nagy Ur Ispány' összetételből kívánta levezetni.⁷⁴ Magyarázatát Kopitar cáfolta meg, aki ezt a szót a délszláv 'nádovrni shpan' szóból eredeztette.⁷⁵ A 'nádor-ispán' régi szláv jövevényszó, amit először egy, a XV. század kezdetéről származó latin — magyar szótár magyaráz meg,⁷⁶ melyet azonban vitathatatlannal már sokkal régebben használtak (az 'ispán' szó a magyar nyelvben már 1269-ben szerepel).⁷⁷

Dobrovský a magyar helységnevekkel kapcsolatos ketyekeit 1823-ban a magyar történetekhez írott „nyílt levelében” fejtette ki, amely Hormay *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* c. folyóiratában jelent meg. Levelében tanácsot kért tőlük néhány, Jordan *De rebus goticis* c. munkájában előforduló magyar vízrajzi elnevezés meghatározásához.⁷⁸ Dobrovský felhívására terjedelmes cikkben válaszolt Rumy Károly György.⁷⁹ Főként a 'Peiso' szó magyarázásával foglalkozott, amelyben a Balaton megjelölését vélte felfedezni, Dobrovskýval ellentétben, aki szerint ez a Fertő tavat jelentette. Dobrovský Rumynak azt a nézetét sem fogadta el, hogy a 'Dricca' szó, amely egész sor forrásmunkából ismert, sajtóhiba lehetne, hanem úgy vélte, hogy az e név által jelölt helységet valahol a Tisza mellett kell keresni.⁸⁰ A Rumy és Dobrovský közötti

⁶⁸ Vö.: Briefwechsel... 362.

⁶⁹ Lásd: *Intelligenzblatt* zur Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung 1813. 40. sz. és Dobrovskýnak Kopitarhoz írott, már említett levele 1814. februárjából. Briefwechsel... 375.

⁷⁰ *Karl Georg Rumy*: Ableitung des magyarischen Namens der Slawen Tót. *Hesperus* 1820 (26. kötet), junische Beilage N. 11. Rumy cikkét referálta a *Tudományos Gyűjtemény*, 1822. X. kötet 115. A 'tót' szó eredetének kérdését véglegesen *Melich János* neves magyar szlavista oldotta meg a *Magyar Nyelv* c. folyóiratban, 1929. 9–10. sz. 321–328., ahol a tót szót a tauti ó-indoeurópai töből vezette le.

⁷¹ Ezt a vitát részletesebben *Fried István* írta le „A magyarországi szlavisztika kezdeteihez” c. munkájában. *Helikon* 1961. 2–3. sz. 295–301.

⁷² Lásd ehhez *Vladimír Šmilauer* kritikai tanulmányát *Madárské vlivy na filologii Kollárova*. *Sborník Slovanská miscellanea*, Bratislava 1931. 180–182.

⁷³ Adelong Dobrovskýra gyakorolt hatásáról főként *Zdeňka Svoboda* írt, i. m. 24–53. Révaيرا gyakorolt hatásáról pedig *Veleditsch L.*: Révai és Adelong. *Nyelvtudományi Közlemények* 38. 1908. 287–312.

⁷⁴ Lásd: *Fried István*: A magyarországi szlavisztika kezdeteihez... 297.

⁷⁵ Vö.: *Intelligenzblatt* zur Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung 1813. 35. sz.

⁷⁶ *Kiadta Szamota István*: A Schlágli magyar szójegyzék. Budapest 1894. Ennek a szónak szláv eredetéről a magyar nyelvben lásd *Knieszsa István*, i. m. I/1. 351. ahol a szerző e szót a feltételezett nad-dvorj-zupan szóból vezeti le. Más nézetet vall *Fritz Holzträger*: Stammt das ung. ispán vom deutschen Span? *Ural-Altaische Jahrbücher* 1960. B. XXXII. köt. 241–245.

⁷⁷ Lásd *Knieszsa István* i. m. I/1. 224.

⁷⁸ Anfrage und Bitte an ungarische Geschichtsforscher. *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*. 13. évf. Wien 1823. 38. sz. (1823. III. 28.) 203.

⁷⁹ Beitrag zur Beantwortung der Anfrage und Bitte an ungarische Geschichtsforscher, über einige unbekannte, noch unerörtere Nahmen ungarischer Flüsse bey Jordanes De rebus Gothicis. *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*. 14. évf. Wien 1824. 154. sz. (1824. XII. 24.) 832–836.

⁸⁰ Aus einem Briefe des Abbé Joseph Dobrowsky an den Herausgeber. Uo. 15. évf. Wien 1825. 18. sz. (1825. II. 11.) 96. Köszönetem fejezem ki *Fried Istvánnak*, hogy felhívta figyelmemet erre a Rumy és Dobrovský közötti vitára.

vitában szóba került egész sor további, Jordan által említett elnevezés, mint például 'Netad', 'Bolia' stb., amelyek magyarázata különösen nehéz volt. Dobrovský kérdéseivel felhívta a figyelmet a régi Magyarország bonyolult vízrajzi problematikájára, amely máig is megőrizte tudományos időszíriiségét.⁸¹

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy Dobrovský kapcsolatai a magyarokkal főként a történelem és a toponímia területére terjedtek ki. Dobrovský Magyarországot a cseh tartományokhoz szorosan kapcsolódó területnek tekintette és úgy vélte, hogy onnan értékes ösztönzéseket meríthet szlavisztikai és bohémisztikai munkáihoz is. Josef Dobrovskýt a magyar viszonyokkal mindenekelőtt a szlovák Ribay György hozta kapcsolatba, aki Magyarország magyar lakta területén élt, és akinek cseh levelezőköre szintén szoros kapcsolatban volt Dobrovskýval. E csehek közül különösen említésre méltó Václav Fortunát Durych, Jan Petr Cerroni és mások. Ribay és cseh barátain kívül ide sorolhatók a cseh Zlobický, a szlovén Kopitar Bécsből, a lengyel Bandtke stb. A magyar tudósok közül Dobrovský legszorosabb kapcsolatot Jankovich Miklóssal és Engel János Keresztéllyel tartott fenn. A velük folytatott levelezésben Dobrovský történelmi és nyelvi kérdéseket tisztázott. Ezek közül a legfontosabbak közé tartozik például a Nagymorva Birodalom határainak kérdése (a Sklenár kontra Salagius vitában Dobrovský Salagius oldalára állt); a magyar jövevényszavak (főleg a szlávok) történelmi hátterének kérdése; a magyar–szláv lexikális összefüggések a helynév-magyarázatoknál stb. Etimológiai kérdésekben Dobrovský a nyelv grammatikai rendszerére támaszkodott, mint a nyelv történelmi fejlődésének eredményére és minden túlzottan elvont filológiai spekuláció ellenszerére; míg a szavak jelentésében és hangzásában mutatkozó azonosságot — teljesen a modern nyelvtudomány szellemében — csupán akkor tekintette döntőnek, ha az alapszókins névmásairól, szárneveiről és igéiről, vagy az emberi test egyes részeinek elnevezéséről és hasonlókrol volt szó.

Dobrovský Jankovichon és Engelen kívül főleg azokkal az idősebb magyar tudósokkal és kutatókkal működött együtt, akiket a nemzetileg teljesen semleges magyar patriotizmus hatott át (Schwandtner, Kovachich, Cornides, Katona és mások). Álláspontjukat Dobrovský a felvilágosultság szemszögéből vizsgálta, fogadta vagy vetette el, mint például Engel nacionalizmusát. Folyamatosan figyelemmel kísért a magyar tudományos eredményeket. Gyakran fordult kérdéseivel a magyar kutatókhoz, máskor pedig ő maga adott nekik értékes gondolatokat munkájukhoz. Nagy jelentőségű például szerepe a 'tót' szó, valamint a Magyarország vízrajzi nevei eredetéről folyt vitában; Engel történelmi munkáinak filológiai kritikája (Engel Dobrovskýtól vette át például a magyar nyelvben található török és szláv szavak történelmi jelentőségének fontosságát) stb.

Dobrovský magyar kapcsolatainak és a magyar ügyek iránti érdeklődésének jelentőségét fokozzák tanulmányai a finnugor nyelvekről és azok helyének meghatározásáról az általános nyelvészetben. Ez azonban a vizsgált anyag külön részét képezi, amely túlnó jelen tanulmányunk keretein. E témával, valamint a cseh, ill. a magyar nemzeti mozgalom alakulásával, összefüggéseivel, a kettő mélyebb tipológiai összevetésével, Josef Dobrovský felvilágosult szempontjainak szerepével másutt foglalkozunk.

Shelley A Cenciek c. drámája és az angol reneszánsz tragédia

MESTERHÁZI MÁRTON

Shelley 1819. május 14-től augusztus 8-ig írta *A Cenciek c. tragédiáját*, *A meg-szabadított Prometheus*sal és *A Zúrzavar álarcosbáljával* párhuzamosan, Livornóban és Rómában. Nagy energiával dolgozott, hiszen az alkotás öröme mellett fia halálát is munkával akarta kompenzálni.

A Cenciek forrása a családi krónika egy részlete — igazi reneszánsz történet 1599-ből, gyűlölködéssel, zsarnoksággal, vérfertőzéssel, lázadással és gyilkossággal.

A költőt több cél vezette: hű akart maradni az igazsághoz, tanítani akart, tömör szerkezetű, jó darabot akart írni ebből a „szembeszökően drámai” történetből.¹

⁸¹ Nálunk ezekkel a kérdésekkel legalaposabban Vladimír Šmilauer foglalkozott: *Vodopis starého Slovenska*. Bratislava 1932.

¹ Levél Peacockhoz, 1819 július, Livorno.

Az igazsághoz való hűség igénye igen erős volt Shelleyben. „Eddig megjelent írásaim . . . csak látomások voltak arról, ami szerintem szép és igazságos. Felfedeztem bennük a türelmetlen ifjúságra jellemző irodalmi fogyatékoságokat; ezek az írások csak álmok arról, aminek lennie kellene, vagy ami lehetne. Az Önnek küldött dráma: a szomorú valóság (sad reality).”² Ez a helyes igény sajnos a forráshoz való aggodalmas ragaszkodásá válik. Ezt az is indokolja, hogy „Shelley mindig azt hitte: képtelen cselekményt, történetet szerkeszteni”.³

A tények száraz felsorakoztatása nem volt szándékában. Bár gyűlölte a tan-költészetet, nevelni kívánt művével. „A legmagasabbrendű dráma legszebb erkölcsi célja: rokon- és ellenérzései által megtanítani az emberi szívet önmaga ismeretére — mely tudás arányában lehet minden emberi lény bölcs, igazságos, őszinte, türelmes és kedves.”⁴

A valósághoz — azaz a forráshoz — való hűség és a nevelés igénye teszi majd a modern olvasó számára érthetatlenné Francesco Cenci gróf alakját.

Ahogy korábban Shakespeare vagy Webster szembeszállt az *Othello* és az *Amalfi hercegnő* forrásának erkölcsi felfogásával, úgy kellett Shelleynek is átformálnia a Cenci-krónikát.

A krónika szerint Cenci gróf meggyilkolásától (1598. szept. 9.) Beatrice kivégzése (1599. szept. 11. — a Shelley idézte kéziratban, valószínűleg elírásból, május áll) egy év telik el. Shelley-nél az egész dráma Rocco és Cristofano halálától két hét alatt lejátsszódik. Shelley ezt a tempót a krónika által adott cselekmény nagyfokú sűrítésével érte el; akár Shakespeare a *III. Richard* esetében.

A krónika szerint a család Francesco Cenci halála után több hónapig élvezi Rómában az áhitott nyugalmat — Shelley-nél a gyilkosság órájában érkező pápai követ azonnal elrendeli a vizsgálatot. Bár a vizsgálat a Cenciekre tereli a gyanút, a krónika szerint több hónap telik el, míg pörbefogják őket; ezalatt Monsignore Guerra (a drámában Orsino) megöleti a gróf egyik gyilkosát, Olimpiót. A másikat, Marziót, elfogják, megkínózzák — vallomást tesz, de Beatricével szembesítve visszavonja, és a kínpadon hal meg; bizonyíték híján a Cenciekre ismét több hónapi nyugalom vár. Az ügy le is zárulna, de elfogják Olimpiónak Guerra által fölbérelt gyilkosát, aki mindent bevall; Guerra elmenekül, Cencieket lefogják. — Shelley-nél a pápai követ katonái azonnal megölik Olimpiót, elfogják Marziót, akit Rómába érve azonnal megkínóznak; vall, visszavonja vallomását és meghal. Ugyanazon órában Orsino elmenekül, és Giacomó Cencit is elfogja a rendőrség. A krónika szerint öt hónapig kínózzák a család egymástól elszakított tagjait: Beatrice meggyőzi a vizsgálóbírókat ártatlanságáról; a pápa kegyetlenebb vizsgálóbírókat küld ki, ez új módszerrel kínozza Beatricét, majd szembesíti Giacomóval és Lucretiával, akik már mindent bevallottak; Beatrice elkeseredetten kijelenti, hogy nincs mit tagadnia; ezt a bírák vallomásnak minősítik, és halálra ítélik a családot. A drámában a bíró Marzio halálakor elrendeli a kínvallatást, Camillo kardinális (a krónika Farinacciája) protestál. A következő színben megtudjuk, hogy Beatricét megkínózták, de nem vallott; Giacomóval és Lucretiával szembesítve lehetővé teszi a halálos ítéletet.

A krónika szerint Róma főemberei kegyelmet kérnek a Cencieknek; a pápa huszonöt napot ad a kérvények megírására; melynek leteltével Farinacci bebizonyítja neki a halálos ítélet igazságtalan voltát. A pápa új haladékokat ad, egész Róma kegyelemre számít. Ekkor jön a hír Paolo Santa Croce büntetlenül maradt anyagilkosságáról; a pápa elrendeli a Cenciek kivégzését. A drámában Camillo kegyelmi kérvényét a pápa Santa Croce előző este elkövetett anyagilkossága miatt utasítja el.

A tempót az is gyorsítja, hogy a gyilkosságot a IV. felvonás végén hajtják végre, s attól fogva minden jelenetben történik valami, ami Beatricéék számára életfontosságú.

A forrás Shelley-féle felhasználását az angol reneszánsz folytatásának nevezhetnénk. Shakespeare és kortársai éppúgy, mint a nagy görögök és az angol reneszánsz példaképe, Seneca is, szinte mindig már előzőleg adott cselekményt vittek színre. A romantikusokra éppen a nagy mesélőkedv volt jellemző. Viszont az, hogy valaki egy jól megírt krónikából jó tempójú drámát tömörítsen — az az írói tehetség ábécéje, nem pedig egy kor különleges jellemzője.

Sokkal inkább gyökereznek a reneszánszban a dráma jellemei, elsősorban Cenci gróf.

A krónikából megismert ember Machiavellit juttatja eszünkbe — az őt követő második nemzedék félreértelmezésében. A Shelley idézte krónika csak gaszágairól számol

² Ajánlás Leigh Hunthoz, 1919. május 29. Róma.

³ *Mary Shelley* jegyzete.

⁴ Előszó.

be („Fajtalanság volt legkisebb, ateizmus a legnagyobb bűne”). A Stendhal idézte krónika hozzáteszi, hogy „az égtől megdöbbenő okosságot és különöséget kapott ... híres volt bátorságáról és óvatosságáról”; fiatalkori szabadossága a rómaiakat a régi jó szabadságra emlékeztette, így a közvélemény jó ideig csodálta, majd elnézte a fenegyerek csínyjeit — a hatalom száját pedig betömté a gróf vagyona. A fiai halálakor tartott örömmünnepről így ír a krónika: „Róma megdöbbenett ekkor, de minden hihetetlenre képesnek tartotta ezt az embert, akinek az volt a becsvágya, hogy szembeszálljon a Pápával is, és megbotránkoztatassa, rémitse a világot.”⁵

Ilyenformán próbálja megközelíteni Cenci grófot Stendhal is. Furcsa lázadót lát benne, aki ateista mert lenni a bigott Rómában, aki undorodva álszent korától, szembezállt a legalapvetőbb törvényekkel is. A saját, átlátszóan álszent és győtrően unalmas korát gyűlölő Stendhal Cenciben egyfajta Don Juan lát, akit perverzzé tett a XVI. századi kereszténység, mely a világot siralomvölgynek hirdeti, gyönyöreit tiltja, és inkvizíciójával uralkodik rajta. Bár Stendhal igen gyakran visszavetíti saját, néha kiforratlan és arisztokratikus lázadását a XVI. századba, és értékelése ezért sokszor hibás, az általa jellemzett alak teli van étellel, és beleillik a reneszánszba.

Shelley is saját — érett és igazán demokratikus — lázadását vetíti vissza Cencibe. Felfogása ezért alapvetően helyes a grófról. Az általa megjelenített alak mégis élettelen; gyakran Corneille legrosszabb alakjaira, legpapírozottabb tirádáira emlékeztet. Ennek oka az, hogy Shelley romantikus költő, Stendhal pedig realista regényíró.

A reneszánsz szinte mindegyik írója küzdött a hatalom elleni lázadás jogos vagy jogtalan voltának problémájával. Hőseik szembeszállnak egy-egy embertelen herceggel, trónbitorlóval vagy aljas királlyal, és tragikus hősként elbuknak (mint Hieronimo marsall a *Spanyol tragédiában*) vagy győznek (mint Henrik, Richmond grófja a *III. Richárdban*).

Shelley nyíltan fejezi ki ezt a reneszánszban bújkáló problémát. Nem egyes esetleges rossz király vagy trónbitorló ellen küzdenek hősei, hanem a minden elnyomót megtestesítő, a „jó” zsarnok lehetőségét kizáró Cenci gróf ellen. Shelley minden zsarnok-szimbóluma közül Cenci gróf a legélőbb, a legplasztikusabb, nyilvánvaló hibái ellenére.

Lássuk, hogyan illeszkedik bele a drámába az elnyomó alakja.

Bemutatkozáskor fogcsikorgatva veszi tudomásul, hogy legújabb gyilkosságát csak vagyona egyharmadért tussolják el:

„Kelemen Pápa
S unokaöccsei kegyes imában
Kéri Péter apostolt s minden szentet,
Hadd éljek még a kedvükért soká;
Erőben, gőgben, kéjvágyban, vagyonban
Bővelkedjem, hisz így viselem gondját
A jövedelmüknek.”

Cencinek a reneszánsz drámákból ismert „önleplező” monológja csak formája szerint párbeszéd: Camillo szavai csak bevezetőül szolgálnak, mely után az igazi önleplezés következik. Ezt az író akkor alkalmazza, ha képtelen a drámából magából érthetővé tenni alakját:

„Mindenki vágyik érzéki gyönyörre,
S a bosszú örömére, és sokan
Ajnározzák lelkük a más kínjával
Tudván, hogy őket nem fenyegeti.
De nekem — nincs örömöm másmilyen.
Vidám látvány a kínlódás, ha másé,
És jó a kéj, ha csak én élvezem.
A lélek nem furdal, a félsz se bánt —
Kordában ők tartják a többi embert.”

Camillo eltávozván, fiai elleni gyűlölete is megnyilatkozik:

„Parancs jött a Pápától, hogy emeljem
Négyszeresre fiaim járadékát;
Az átkozottakat Salamancába

⁵ Stendhal: Nouvelles. Les Cenci.

Küldtem, hátha a sors megszabadít
Tőlük, vagy éhenhalnak valahogy . . .
Hamar haláluk kérem tőled, Isten!"

A harmadik jelenetben örömnépben köszönti fiai halálát:

„Ó, te tiszta bor, . . .
Bár hihetném, hogy vérükből kevertek!
Úgy innálak, mint szakramentumot,
A pokolbéli ördögre köszöntve . . .”

A II. felvonás első színében Beatrice fölindultsága, majd Cenci szavai tudatják, hogy kiadta a gyalázatos parancsot a lányának.

A második jelenetből újabb, ezúttal Giacomo fia ellen elkövetett gázságáról értesülünk. A III. felvonásban Cenci nem szerepel, csak a megölésére szőtt terv születését és kudarcát követjük.

A IV. felvonás első színében Beatricéről töpreng:

„Tán nem vigyáz rám Petrella erődje?
Róma szeme-fülétől félnék most is?
Nem hurcolhatom meg arany hajánál?
Nem tiporhatom? Nem gyötörhetem
Álmatlansággal, láncsal, éhezéssel? . . .
Makacs akarata
Magától kell, hogy oly mélyre hajoljék,
Mint az, ami lerántja.”

Hiába próbálja felesége, Lucretia, Beatrice látomásával megijeszteni: gátlástalan gonoszsága felülkerekedik babonásságán:

„Ejh, . . . Cristofanót s Roccót megfojtotta
Átkom; Giacomo, gondolom, a földön
Inkább pokolban él majd, mint alatta;
Beatrice kétségbeesve hal meg,
Istenkáromlóként, ha ügyesen
Gyűlölöm; az ártatlan Bernardóra
Az emlékezést hagyom örökül,
Ifjúsága a remény sírja lesz,
Melyet gyomként ver majd föl a gonoszság.
Mindez meglévén, ki a Campagnára
Hordatom minden . . . gazdagságom.
Máglyát gyújtok belőlük örömben, . . .
Majd a lelkem,
E korbácsot végleg visszaadom
A kéznek, amely büntetett vele.”

Betetőzésül átkot mond az „engedetlen” Beatricére. Ez az átko méltó eddigi szerepléséhez. Mintha a gótikus regények minden borzalmát összehordta volna benne. A végső benyomás:

„Én már nem érzem embernek magam,
Akárha egy elfelejtett világ
Gázságait büntető ördög volnék.”

A tragédiában nem lép színre többet.

Cenci gróf Arisztotelész gondolatát juttatja eszembe a mértékről: melyen a bátorság, ha túlmegy, vakmerőség lesz, az óvatosság pedig gyávaság. A jellembrázolás dialektikájában ez a mérték a valóságos ember.

A típusalkotás régi problémája ez. Cenci gróf, éppen mert túlmegy az „emberi” mértéken, valószínűtlenné, hihetlenné válik. Nem emberfölötti lesz; másfelé csúszik el a sokutú térben: a neveltség felé. Shelley mentségül szolgál, hogy minden kortárs romantikus darabban megjelenik a nagyészű, ravasz, ügyes, leketlen, elvetemült, minden gázságra hajlamos szörnyeteg, a „gótikus” regények egyenes leszármazottja. (Pl. Oswald Wordsworth-nél, Emerick és Ordonio Coleridge-nél, Conrad Keatsnél.)

Első gondolatra a reneszánsz drámák nagy gonosztevői jutnak eszünkbe – helytelenül. Nagyságukra lehetnek egyformák Cencivel, gonoszságukra is. Mégis valóságos, reális alakok, mert a szerző – bár a gonoszság szempontjából elembertelenítette őket – más szempontból kiemeli emberi esendőségüket.

Hasonlítsuk össze Cenci grófot a reneszánsz tragédiák néhány nagy gonosztevőjével.

Nagy gonosztevő pl. Beaumont-Fletcher *A lány tragédiájának* Királya: megrontja Evadnét, látszat-férjet szerez neki, de továbbra is viszonyt folytat vele; ezt a szerencsétlen „férjjel” is tudatja, fennhéjázóan burkolózva a szent és sérthetetlen királyi hatalomba, mint apai tekintélyébe Cenci gróf. De a királyt emberivé teszi az, hogy be tudják csapni, és irgalomért könyörög halála előtt.

Tourneur *A bosszúálló tragédiájának* Hercege is hasonlít Cencire. Kéjvágyó, ellentmondást nem tűrő vénember – és ezzel Cencihez hasonlóan dísekszik is; habozás nélkül gyilkol, aljas ravaszsággal. De emberivé teszi az, hogy fattyú-fia felszarvazhatja, az, hogy megtréfálja egymás ellen áskálódó gyermekeit, és hogy halálakor elismeri vereségét.

Massinger *A római színésznének* Domitíanusa ugyanolyan emberfölöttien hatalmi mániákus, mint Cenci. De emberi lesz azáltal, hogy ismeri a lelkipurdalást, szánakozni, sírni tud, és megrettentti Rusticus és Sura sztoikus ellenállása.

A módszerek, melyekkel Shakespeare III. Richárdot ábrázolja, igen hasonlítanak *A Cenciék* technikájára. Pl. az önéleplező monológ, melyben Richárd két tervezett gáztettét és két, már régebben elkövetett gyilkosságot tudatja velünk (I. 1.). Az említett reneszánsz gazemberek közül III. Richárd hasonlít Cenci grófra leginkább: hivatkozó gonoszságával, melyet az önéleplező monológ primitív technikája tesz oly pórév. Mégis hatalmas különbség van a két alak között: Richárd a kis álnokságokkal való kalmárkodástól a monstrozus gáztettekig felvonultatja a gonoszság minden fajtáját; míg Cenci szenvedélyei állandóan fehéren izzanak, bűnei állandóan szörnyűek – anélkül, hogy emberfölöttségüket ellensúlyozná III. Richárd nagyon is földi cinizmusa és becsvágya.

A Cenciéhez hasonló, állandó, szenvedélyes gyűlölködést találunk Webster *Amalfi hercegnőjének* Ferdinándjában. Kitéréseinek stílusa, képei igazolják, miért szerette Shelley Webstert, miért érzett rokonlelket benne.⁶

„... Itt az átkozott nap,
Memóriámba marom, s ott marad, míg
Húgunk vérző szívével, mint szivaccsal
Onnan ki nem törlöm . . .”⁷

Cencire hasonlít abban is, hogy védtelen hűgát a legkörmönfontabb eszközökkel kínozza: rangan aluli férjének és gyermekeinek viaszból gyúrt holttestét mutatja neki; őrületekkel véteti körül, hogy megőrjítsse (itt Webster éppúgy elesúszik a nevetséges rémromantika felé, mint Cenci átkaival Shelley) – végül megfojtatja a hősiesen tűrő és helytálló asszonyt. De minden eddigi gonosztevőnél emberibbé teszi Ferdinándot a lelkipurdalásos, de hivatásába beletörődő bérgyilkosnak, Bosolának tett vallomása:

„... Ó, miért nem
Szántad meg őt? Becsületes lehetnél,
Ha védett helyre vitted volna el!
Vagy jó ügyért, merészen és kivont
Karddal fejed fölött vetted magad
Ártatlansága és bosszúm közé!
Megzavart ésszel küldtelek megölni
Legkedvesebb barátnőmet – s megölted.
Ha meggondolom, mit számít nekem, hogy
Rangján alul ment férjhez? De bevallom,
Reménykedtem, hogy ha özvegy marad,
Halála után nagy kincshez jutok –
Ez volt a főök.”⁸

A tiráda a IV. felvonás végén hangzik el, utána már csak őrültként látjuk Ferdinándot. Ez mutatja, milyen nagy drámaíró Webster, és milyen erős művében a realizmus:

⁶ N. I. White: Shelley I–II. London 1947. 234.

⁷ II. 5. *Vas István* fordítása.

a becsületről hangosan puffogó frázisok mögé bújó anyagi érdeket nem leplezi le a néző előtt az első jelenetekben (ezáltal fokozza a feszültséget a mesteri drámaíró) — hiszen az ember is szereti aljas indítékait magasztos ürrüggyel takarni, úgyhogy csak nagy meg-
rázkódtatások ébresztik rá, hogy hazudott, magának is (de ezt csak a nagy realista tudja).

Mihelyt a dráma kiszabadul Cenci gróf hatalmas és nyomasztóan metafizikus alakjának gúzsából, alakjai, főleg Beatrice, színesség, gazdaggá válnak.

Míg Shelleynek *A Cenci*hez írt előszava semmit sem ír a grófról, Beatricéval hosszan foglalkozik. A tragikumról való elképzeléseit így fejtí ki: „Kétségkívül senkit sem becseleneíthet meg igazán egy másik ember tette; s a legnagyobb sértésre is a kedves-
ség, a türelem a méltó válasz, meg az a szilárd eltökéltség, hogy a sértés elkövetőjét békességes szeretettel gyógyítjuk ki sötét szenvedélyéből. A bosszúszomj, a visszaités vágya, a vezekeltetés — veszedelmes hibák. Ha Beatrice így gondolkozott volna, bölcsebb és jobb lett volna, de tragikus hős sohasem . . . Beatrice tetteinek és szenvedéseinek (drámai jellege abban áll, hogy az ember nyugtalanul boncolgató okoskodással próbál igazságot szolgáltatni neki, bár érzi, hogy amit Beatrice tett, igazolásra szorul; másrészt abban, hogy vétkeit és bűnhődését egyaránt babonás rémülettel szemléljük”.

A meghatározás első része az arisztotelészi tragikus vétségre utal; második része a tragikumot a közönségre tett hatás szempontjából határozza meg — romantikus.

Leavisnek az a vádja, hogy Shelley magát írja meg Beatricében, magát csodálja, magát sajnálja és sajnáltatja hőseben, rosszindulatú vádaskodás, melynek célja — mint az „Új Kritikusoknál” oly gyakran — Shelley lejáratása. Shelley romantikus költő, nem a steril intelligencia embere, tehát gyűlöli és szereti hőseit. Beatricét szereti — de ez nem narcisszizmus. Sokkal inkább olyanféle érzés, amelyet a szenvedő szépségek iránt tanúsított a költő, Antigonétól Emilia Vivianiig.

Beatrice az I. felvonás második színében jelenik meg először: Orsinót kéri, adja át a papának Lucretiával írt kérvényüket, hogy megmenekülhessenek Cencitől.

A Cristofano és Rocco halálakor adott örömmünnepen ő az egyetlen, aki apjával szembe mer szállni. A rémtett kétségbe ejti, de önuralmát visszaadja Lucretia és Bernardo iránt érzett felelőssége. Ennek ellenére sem mer szembenézni apjával, elmenekül a rémkép elől.

A III. felvonás első jelenetében — Cenci végrehajtotta természetellenes tervét — Beatrice előttünk éli át a sárbarántott becsületű ember kínlóadását.

Ekkor lép be Orsino. Mindhárman egyre gondolnak: Cencinek meg kell halnia. Míg Beatrice töpreng, Orsino és Lucretia az eleve kudarcra ítélt törvényes vádemelés esélyeit latolgatják, egyre inkább meggyőzve egymást és önmagukat arról, hogy Cenci halála az egyetlen megoldás. De egyikük se meri a döntő szót kimondani. Beatrice tesz mindent egyértelművé.

E jelenetet az I. felvonás harmadik vagy a II. felvonás első jelenetével összevetve nyilvánvaló, mennyire megnyomorítja Cenci tételszerű monstrum-alakja a darabot. Még Beatrice is csak halvány és egyoldalú ellentéte tud lenni, ha együtt szerepelnek, nem is beszélve Lucretiáról. Az uralkodó rossz antitézise, a szenvedő jó (Shelley mindig így állítja fel az ellentétet) természetesen alárendelt szerepű. Egy antidialektikus Cenci ezért szükségszerűen mechanikussá, egyoldalúvá, szintelenné teszi Beatricét és Lucretiát. A problémát Shelley is érezhette, mivel a II. felvonás első színében szerepelteti utójára együtt Beatricét és az apját.

A III. felvonás első jelenetétől Beatrice alakja kiszabadul nyomasztóan és metafizikusan antitézis voltából, ő válik a dráma főszereplőjévé (tehát tézisévé) — alakja gazdagodik, színeseedik, életszerűen dialektikus lesz. Az elnyomó társadalom, mely ellen Beatrice lázad, szintén dialektikussá válik: helyett, hogy egy ember testesítené meg minden lélektipró gonoszságát, a társadalom egésze — ahogy a valóságban is — részre, hordozóira oszlik el. A valóságosan meglevő elnyomás, gonoszság, igazságtalanság szörnyű súlyát mind Cenci gróf hordozta az első felvonásokban — most ez bénító, mechanikus téziséből valóságos, életszerű, dialektikus antitézissé válik.

Szűk értelemben véve a Shelleyvel kortárs társadalomban nem ezek voltak az erőviszonyok. De az irodalmi műnek nem a valóság szolgai másolására, hanem tipikus ábrázolásra kell törekedni. Shelley drámája tipikusan, realista módon ábrázolja a kortárs valóság erőviszonyait — mert írója forradalmár. Korántsem akarom Shelleyt ezáltal realistának kinevezni: hősei nem realista típusok, hanem romantikus figurák.

Kövessük tovább Beatrice jellemfejlődését.

Igen jó drámaírói érzékre vall, hogy Shelley nem rajta, hanem a gyöngye Giacomón és a kétszínű Orsinón mutatja be az első gyilkossági kísérlet balsikerének hatását. Az a megtorpanás, süggedés és lelki furdalás, ami Giacomónak jelleméből fakad, Beatricénél disszonáns lenne.

A felvonás negyedik jelenetétől kezdődik Beatrice tragikus-hősi küzdelme — az arisztotelészi értelemben elkövetett tragikus vétség után — egy hazug és rossz társadalom képviselői ellen.

Savella holtan találja Cencit, akit bűneiért bíróság elé kellett volna állítania. Lucretia megremül, Beatrice csak még jobban bízik:

„... A tett megtörtént,
S nem aggaszt immár engem, bármi lesz.
Egyetemes vagyok, akár a fény,
Szilárd, mint a föld központja, szabad,
Mint a lég körülöttünk...”

Savella katonái megölik Olimpiót, Marziót elfogják, és megtalálják nála Orsino áruló levelét. Lucretia rémülete is Beatrice ellen vall, aki nem fél kijelenteni, hogy kívánta apja halálát, de hangoztatja e gyűlölet jogosságát és saját ártatlanságát.

Beatrice legközelebb az V. felvonás második színében szerepel. Igazi romantikus nagyjelenet ez: tempóját rohanóvá teszi, feszültségét magas fokon tartja a birkózó akaratok összecsapása. Emellett a tárgyalás bűnügyi szempontból is izgalmas. Már ismert cselekményét a konfliktusok felvázolása idézze: Beatrice—Marzio (a vallomás visszavonásáig); Beatrice—Camillo (míg meg nem győzi ártatlanságáról a kardinálist); Marzio—a bíró (Marzio haláláig); Beatrice—a bíró (feloldatlan); Camillo—a bíró (feloldatlan). A jelenet azon áll vagy bukik, jól van-e kidolgozva az a négy jellem, akiket az ellentétpárok megosztanak és összefűznek.

Camillo kardinálist szinte új szereplőnek mondhatnánk, annyira más, mint az I. felvonás szintelen, csak technikailag szükséges alakja. Ő az a tisztalelkű ember, akit Beatrice ártatlansága a hatalom oldaláról az igazságéra állít, de aki a lázadásig sosem juthat el.

A bíró Cenci gróf szerepét viszi tovább. Vak poroszlója az elnyomó társadalomnak. Amit a szájába rágtak, azt megátalkodott makacssággal teljesíti. Mikor Marzio ártatlannak nyilvánítja Beatricét, ő próbálja meg a lelki kényszerű testivel ellensúlyozni.

„A kőpadra vele! Hosszú s ügyes
Gyötréssel tépjétek föl szíve minden
Redőjét. El ne oldjátok, amíg
Nem vall.

Marzio: Kínózzatok, ahogy akartok! -
Égőbb kín köt, magasabb igazsághoz,
Holtomig. Ő ártatlan. Vérebek,
Nem emberek, lakjatok jól velem!
A természet remekét nem adom
Fogatokra.” (örök közt el)

Mikor bejelentik Marzio halálát, a bíró a többi vádlott megkínzását követeli.

Camillo: „... Tiltakozom
Az eljárás ellen, s szót emelek
Ez ártatlan, nemes emberekért,
Tán van még hitelem a Szentatyánál.”

Shelley világosan jelzi is, hogy Cenci után a bíró képviseli a legsötétebb elnyomást. Giacomo ezt mondja Cenciről:

„Apa s fiú, mint voltunk, nem vagyunk már.
Csak két férfi — elnyomó s elnyomott.”

E szavakat a bírónak fogja megismételni Beatrice az V. felvonás harmadik jelenetében.

A bíró alakját remekül megrajzoltak, hitelesnek érezzük, Cenciét nem. A bíró arányosan illeszkedik az elnyomó osztály tagjaihoz (Orsino, Camillo, a pápa) — Cenci viszont a társadalom minden szörnyiségével egyszerre terhes.

Beatrice hatalmas lelkierőről és villámgyors, logikus észről tesz tanúságot. Megjelenésével már megbénítja Marziót, Camillót pedig a kikényszerített vallomások hazug

voltáról győzi meg. A bíró Marzio vallomásába kapaszkodik, bár az a lelkifurdalas nyilvánvaló jeleit mutatja. De egy csodálatos erejű, nagy hatású tirádával Beatrice eléri, hogy Marzio ártatlannak nyilvánítsa.

A harmadik jelenetben Bernardo szavaiból értesülünk, hogy Camillo tiltakozása ellenére a pápa elrendelte a kínvallatást, melyet Beatrice hőiesen kiállt; de Giacomo és Lucretia mindent bevallott. Beatrice keserősége Shakespeare-t juttatja eszünkbe: a *LXVI. szonett* rokon ritmusú, felsoroló sorait:

„Az elmém, az kínlódik, a szívem,
S a lelkem: ó lelkem legmélye fáj,
Égő epével zokog ott belül
Látván, hogy nincs igaz e rossz világban,
Rokonaim hűtlenek önmagukhoz;
Látván, hogy nyomorult volt életem,
És nyomorult lesz most a végem is,
Látván, mily gyöngén vélte igazunk
Ég és Föld; és mily zsarnok vagy magad (a bíróhoz)
S ők mily szolgák; hogy mily világban élünk,
Elnyomó s elnyomott . . . — Szóra e kínok
Kényszerítnek . . .”

A bíró e keserű szavakat vallomásnak minősíti.

Lucretia és Giacomo összeomlik, csak Beatrice tartja bennük a lelket. — A jelenet új vonással gazdagítja Beatrice portréját: a gyilkosságtól, haláltól nem féltő leány tele van szeretettel, és úgy jár a körülötte levő megalázottak és megszorítottak között, mint valami jó angyal vagy ápolónő. Giacomót így vigasztalja:

„Ülj mellém, Bátyám, add erős kezed.
Bátor szíved volt. Ne csüggedj, ne csüggedj!”

Altatódala — hiába próbálja Shelley régi népdalként beállítani, „mit falusi anyókák fonogatnak” — jellegzetesen romantikus, kissé byroni hangulatú:

„. . . Mit érdekli a könny, a mosoly,
A hullát a ravatalon?
. . . Édes álom, légy halál,
Melyben már semmi se fáj,
Fogd le elgyötört szemem,
Ne ébredjek sohasem.
Ég áldjon világ!
Hallod a harang szavát?
Te is, én is elmegyünk,
Könnyű s nehéz a szívünk.”

A zárójelenet kezdetén Camillo tudatja Beatricével, hogy a pápa visszavetette a kegyelmi kérvényeket. Beatrice ekkor gondol először igazán a fenyegető halálra.

„Nagy Isten! meg kell halnom, s ily korán?
Ily ifjan menjek a sötét, hideg,
Rothadó, férges föld alá? A szűk
Koporsóba legyek már beszögezve?
Ne süssön rám az édes nap soha?
Ne hallhassam a zengő életet?
Ne mélázhassak bús, de kedves gondon?
Oly szörnyű! Semmivé válni! Vagy . . .
Mivé? Hol vagyok? Eszemnél maradni!
Nagy ég, nézd el gyöngé hitem! Ha nem
Volna Isten, Ég, Föld, ez úr-világon,
E szürke, vak, tág, kietlen világon!”⁸

⁸ Az idézeteket — néhány kivétellel — saját fordításomban közöltem

E tirádának a *Szeget szeggel* III. felvonás első szín Claudio panaszával való összehasonlítása a leghatásosabb dorong F. R. Leavis kezében Shelley ellen: „a darab tele van shekaspeare-i visszhangokkal, méghozzá elnyújtott, zavaros és szétfolyó visszhangokkal — és ez a legrosszabb plágium”.⁹

Shakespeare szövege valóban csodálatos. Az élet szépségét tömören összefoglalva („This sensible warm motion . . . the delighted spirit” . . . — „E forró, érző, mozgó valami . . . A játszi kedvű szellem” . . .), a halál után következő teológiai rémségek taglalásával fokozza fel az ellentétet az élet szenvedélyes igenléséig. „Teológiai rémségek” — de micsoda költő jeleníti meg őket!

Nyilvánvaló Leavis következtetése: „a Shakespeare által ihletett részlet csupa fecsegő érzelmi általánosság. Nem ragad meg, nem mutat be semmit, csak szélesen gesztikulál az író által megfelelőnek talált hatás irányába”. Itt Leavis nem indokol, csak ki nyilatkoztat.

Shelley Beatricéje is szenvedélyesen élni akar, ő is az életet és a halált állítja szembe. De nála a testi élet és halál képei tolnak elő és kerülnek túlsúlyba. (Érzékelés, melegség, mozgás — Shakespeare-nél egy-egy szó, nála egy-egy mondat.)

Claudio a teológiából dermesztő valósággá vált halál elől bújik az élet mögé. Beatrice tagadja a halált. Számára a halál — az élet hiánya (ezért van teli a halálról szóló tiráda az élet képeivel). Ez a hiány logikusan és félelmetes erővel teljesedik ki a halál utánról — az élet abszolút hiányáról, a semmiről való látomásban.

Beatricét legjobban az gyötri, hogy az ő halála Cenci szellemének győzelmét jelenti. Emiatt jut el Beatrice a teljes magaráhagyatottság érzéséhez, ezért inti le Giacomót, aki az utolsó szalmaszála kapaszkodik (hogy Bernardo kikönyörgi a kegyelmet):

„Kérleld a gyors fagyot,
óvja meg a tavasz első virágát;
az ébredő földrengést, melynek ágyán
még város áll, erős, szép és szabad —
már bűz és éj tátong, mint a halál;
az éhínséget kérleld, vagy a széllel
sétáló pestist, vak villámokat,
síket tengert, csak az embert soha!
Kegyetlen, hideg, hamis ember! Szóban
Igaz — tettében Kain. Oh anyám,
Meg kell halnunk, hisz ártatlanul éltünk.”

Ez az érzés juttatja el Beatricét a halálvágyig is. Ekkor rohan be Bernardo: a pápa nem hallgatta meg. Beatricét a szeretett testvér fölébreszti apátiájából, utolsó szavaival őt fegyverzi föl a jövő rágalmai ellen. Végül Camillóhoz fordul:

„ . . . Uram,
Készen vagyunk. Jó lesz minden. Igen.”

Nem érdektelen Beatrice alakjának angol reneszánsz rokonságait megnézni. Beatrice legközelebbi reneszánsz rokona Webster Amalfi hercegnője.

Webster hősnője éppúgy szembeszáll a hatalommal, mint Beatrice: hercegi özvegy létére az alacsony rangú Antonioba szerelmes, és „királyi pereputtya” ellenére feleségül megy hozzá, egyházi szertartás nélkül. Főnségessé csak elfogatása után válik. Addig inkább csak bájosan szerelmes asszony és anya. Meg is lehet félemlíteni, be is lehet csapni — ezért is esik áldozatul Ferdinánd bosszúszomjának. Tragédiája hasonló Beatricéhez: vezekelnie kell „bűnéért”, azért, mert egyszer föl mert lázadni zsarnok és hazug társadalma ellen. Joggal írja Szenczi Miklós: „Az *Amalfi hercegnő* központi témája . . . az emberi egyéniség törhetetlen ereje, méltósága az ellenséges univerzumban”.¹⁰ A hercegnő ugyanaz a sztoikus nagy tűró, mint Massinger *Rusticusa* és Surája. Ezt a fajta ellenszégülést eszményítette Shelley is, pl. *A zűrzavar alarcosbáljában*. Beatrice alakja azonban túlmutat a sztoicizmuson, akár a Seneca, akár a reneszánsz, akár a XIX. századi „Moral Force”-féle változatáról legyen szó. Beatrice az aktív, harcos lázadó eszményítése — ezért lehet igazán rokonítani Antigonéval.¹¹

Részlegesen párhuzamos Beatrice alakja Webster *Fehér ördögének* Vittoriájával is. A két tárgyalási jelenetnek vannak hasonló mozzanatai. A bíróság mindkét esetben

⁹ English Romantic Poets. New York 1960. F. R. Leavis: Shelley. 281, 282.

¹⁰ Utószó és jegyzetek az Amalfi hercegnőhöz.

¹¹ Szobotka Tibor: Shelley. Bp. 1960. 70–71. ill. uő.: Hellénizmus Shelley és Keats költészetében. Bp. 1936.

arcátlanul rosszhiszemű — a hősnő pedig elszántan védekezik. E külsőségeken túl Vittoria gyakran eléri Beatrice méltóságát is:

(Monticelsóhoz) „Csecsszopót rémíts festett ördögökkel!
A meddő félsz nem béníthat, uram,
Hívj bár ringyónak vagy gyilkosnak is,
Akárha szél ellen köpnél, a mocskod
Arcodba visszaszáll . . .”

(Miután arra ítélték, hogy a bűnbánó utcalányok menhelyén lakjon:)

„Nem lesz az megtért ringyók menhelye —
Tisztesebbé teszi számomra elmém
A Pápa udvaránál; és nyugodtabb
Lesz lelkednél, akármilyen nagy úr vagy.”

De a *White Devil* III. felvonás második jelenete csak az alaphelyzetben és annak szükség-szerű következményeiben (a hősnő méltósága) hasonlít *A Cenci*ek tárgyalás-színéhez. Webster jelenete maga is olyan, hogy nem szégyen rá hasonlítani. De Webster a IV. és V. felvonásra tartogatta az erejét, e jelenet csak a bonyodalom része. Monticelso, Francesco és az ügyvéd különösebb motiváció nélkül akarják jogi furfangjaikkal csapdába ejteni Vittoriát, akit Bracciano csak érzéki szerelemből véd. Egyetlen jellem egy jöttányit sem változik a jelenet folyamán. Shelleynél a tárgyalás-szín egyike a tetőpontoknak; mint lélektani küzdelem, sokkal izgalmasabb Webster jogi feleleléseinél; Marzio és Camillo a szemünk előtt változnak Beatrice hatására — Shelley messze felülmúlja Webster tárgyalási jelenetét.

*A Cenci*eket legtöbb joggal szerkesztése és színpadtechnikája miatt kapcsolják kritikusai a reneszánszhoz. A csak jelenetekben gondolkodó romantikus szerkesztés nem jellemző Shelleyre. A tragédia — fölösleges részei ellenére — egységes egészet alkot. Igaz, a forrásul szolgáló krónika is jól megírt mű.

A neoklasszikusok által előírt egységek — a cselekményét kivéve — éppúgy hiányzanak Shelleynél, mint Shakespeare legjobban tömörített tragédiáiból. Webster vagy V. Hugo e szempontból mindkettőjükénél „romantikusabb”.

Reneszánsz terminusszal élve *A Cenci*ek inkább halmozó szerkesztési módszerű tragédia (éppúgy, mint pl. a *Macbeth* vagy az *Amalfi hercegnő*) — azzá teszik Cenci sorozatos gazságai és az, hogy csak a második kísérletre sikerül őt megölni — másrészt a Beatricére zúduló sorozatos megpróbáltatások. Van egy ironikus sorsfordulat is: Savella érkezése a gyilkosság elkövetése után.

Párbeszédeknek tempója általában távol van az angol reneszánsz drámáktól — inkább a görög tragédiákra emlékeztet, bár mondatépítése sokkal tömörebbé és egyszerűbbé vált. A klasszicizmus irányába jelentenek haladást jól lezárt, „poetizált” jelenetei és felvonásai. Tirádái kifejezetten a francia klasszikus tragédiát idézik. Prózáat nem használ, és a reneszánszra oly jellemző monológ- és jelenetzáró rímekkel sem él.

A nyitott színpadú reneszánsz dráma hatására vall a jelenetek száma (15) és a színhelyek változatossága is, valamint a kettős színpad alkalmazása (pl. a III. felvonásban). A francia klasszikus dráma színpadi újításait mintha nem is ismerte volna Shelley.

A költő joggal érezhette, hogy tragédiája „mint kompozíció nem gyöngébb egyetlen bemutatott modern darabnál sem”.¹² Ez azonban sajnos csak annyit jelent, hogy Shelley fölülmúlta kortársainak közepes színvonalú műveit, és nem azt, hogy remekművet alkotott. Különösen mint színpadi műnek vannak gyöngeségei.

Stílusáról Shelley így ír: „Teljesen egyetérték azokkal a modern kritikusokkal, akik szerint ahhoz, hogy az embereket megindítsuk, a számukra legismertebb (familiar) nyelven kell szólnunk hozzájuk . . . E nyelv az általában vett társadalom nyelve kell hogy legyen, nem azé az osztályé, melyhez az író történetesen tartozik”.¹³ A programban mindenki azonnal fölismerte Wordsworth „eretnkségét” (a *Monthly Review* szava). A program Wordsworth-é, a hang azonban Shelleyé lesz: a romantika hangja, melyben néhol a *Macbeth* Shakespeare-jét is halljuk.

Stílus tekintetében Shelley kettős célt tűzött maga elé: realista, közérthető akart lenni, másrészt magas költőiséggel akarta ellensúlyozni a téma nehézségeit: és sikerült a kor legjobb drámai stílusát megvalósítania. A *Queen Mab* retorikájával szakítva elérte a realista dikciót, elkerülve Wordsworth laposságának buktatóit. Költői rövidítései, poetica licentiái a reneszánszban és Miltonban gyökereznek — elképzelhető, hogy tuda-

¹² Levél Peacockhoz, 1819. jún., Livorno.

¹³ Előszó *A Cenci*ekhez.

tosan archaizált egy árnyalatnyit. A kor szokása szerint nem törekszik abszolút tömörségre, de nem terjengős. Stílusa világos, egyenes, erőteljes és lírai hévvel teli.

Nem érthetünk egyet Swinburne-nel, aki szerint „Kétszáz éve nem írtak ennél nagyobb tragédiát semmiféle nyelven”. De bizonyos, hogy *A Cenciek* nem a „vis inertiae”-nek, „a hagyományos ítélet megkövesedésének” köszönheti hírnevét.¹⁴ Az, hogy nem újította meg a drámát, és nem játsszák fürgeteges sikerrel a világ minden színpadán — az nem Shelley hibája. A romantika korában Shelley is csak romantikus drámát írhott, bármilyen nagy költő volt is. (Mindenesetre jobb drámát írt bármelyik angol kortársánál.) A romantikus drámán átlépett a fejlődés, úgy, ahogy a görögökön vagy az angol reneszánszon soha nem fog.

Shelley a romantikus jellegű reneszánsz témát forradalmi romantikus módon, az angol reneszánsz és a görög tragédia eszközeivel elevenítette meg, és ha nem is remekművet, de nagy művet alkotott.

Gercen és Teleki Sándor

VÁRADI-STERMBERG JÁNOS

Gercen és a magyar forradalmi emigráció viszonyáról már több tanulmány jelent meg,¹ de a kiváló orosz forradalmárnak és Petőfi „vad” grófjának kapcsolataival úgyszólván senki sem foglalkozott.²

Gercen és Teleki először feltehetőleg még 1843-ban találkozott, amikor Teleki elkísérte Liszt Ferencet pétervári és moszkvai útjára. Gercen ott volt a nagy muzsikos moszkvai koncertjein, megemlékezik az átütő sikerről és meg is jegyzi, hogy „ilyen magyar nem volt Attila és Báthory István óta”.³ Liszt moszkvai tartózkodásáról szóló számos megemlékezésében Gercen nem említi meg fiatal kísérőjét, de a moszkvai literátorok által adott díszbédén, ahol maga is jelen volt, feltétlenül találkozniuk kellett.⁴

Közelebbi ismeretség csak az emigrációban fejlődött ki közöttük, és ezt bizonyára elősegítették a moszkvai napokhoz fűződő közös emlékek.⁵

Második találkozásukra Genfben került sor⁶ azután, hogy Telekinek sikerült megszöknie Magyarországról, ahol a forradalomban való részvételéért in contumaciam halálra ítélték.

Gercen, aki még 1847-ben hagyta el hazáját és Párizsban élte át a forradalmat, mint egy kortárs emlékezéséből kitűnik, itteni házában szívesen látta vendégül a különféle nemzetiségű száműzötteket, köztük a magyarokat is.⁷ Teleki, aki egy időre a francia fővárosban kötött ki, bizonyára maga is élvezte a neves orosz száműzött vendégszeretét. Louis Bonaparte államcsínye után azonban a francia rendőrség a Victor Hugo által vezetett köztársasági csoporttal való kapcsolata miatt kiutasította Telekit az országból. Ekkor Jersey szigetére telepedett le s munkatársa lett a Victor Hugo szerkesztésében megjelenő *L'Homme c. lapnak*,⁸ amelyben Gercennek is több cikke és felhívása jelent meg, bár ő nem értett egészen egyet a *L'Homme* irányvonalával.

Gercen és a jersey-i csoport közti kapcsolatra felfigyelt a hírhedt Harmadik ügyosztály, a cári titkos rendőrség. 1855. július 16-án az orosz külügyminisztérium eljuttatott a III. ügyosztályhoz egy jelentést, amely Drezdán keresztül érkezett be Londonból. A névtelen ügynök felsorolta a jersey-i csoport tevékeny tagjait és ezek között szerepel „Teleckij ezredes” is. Az ügynök megemlíti még a csoport többi magyar tagjait, név szerint Mészáros Lázárt és Katona Miklós ezredest,⁹ akik a jelentés szavai szerint segítkeznek Gercennek „hamis orosz pénz” kibocsátásában.¹⁰ Itt bizonyára arról lehet szó,

¹ *Niederhauser Emil*: Herzen és Magyarország. Magyar Történeti Kongresszus. Bp. 1954. 341–348. L.; *Béla György – Cs. Gárdonyi Klára*: Gercen és a magyar emigráció (tizenkét kiadatlan Gercen-levél). Irodalomtörténet 1954. 1. sz. 43–53. Ennek bővített variánsa: «Литературное Наследство» т. 64, М. 1958. 419–438; *И. Шенер*: Герцен и его венгерские современники. «Проблема, изучения Герцена», М. 1963.

² Kivételt képez *Józsa Antal* A Kolokol magyar vonatkozásai c. cikke, amelyben megemlíttetik, hogy Gercen levelezett Teleki Sándorral. Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok történetéhez. I. köt. Bp. 1961. 304.

³ *A. И. Герцен*: Собрание сочинений в 30 томах. т. XXII. 147. (Továbbiak során: Gercen összes művei).

⁴ A nagy mester tiszteletére adott díszbédtről lásd: *Я. И. Мильштейн*: Ф. Лист. т. I. М. 1956. 164–165. Teleki színesen írja le Moszkvát és ottani élményeit édesanyjához intézett leveleiben. Közl.: *Szdedeczy Lajos*: Teleki Sándor, Liszt Ferenc és az oroszok. Budapesti Szemle 1897. 246. köt. 60–61.

⁵ Teleki Sándor Emlékezései. Sajtó alá rendezte *Görög Livia*. Bp. 1958. 524.
⁶ Gustav Rasch német emigráns emlékezéseiből l. részletet: *A. И. Герцен*: Полное собрание сочинений и писем. Под ред. М. К. Леице. т. V. П.-град 1919. 269–270.

⁷ *Süpek Ottó*: Victor Hugo emigráns korének folyóirata és Magyarország. Filológiai Közöny 1955. 216–224.
⁸ Ezek tényleg Jersey-en tartózkodtak L.: A Kossuth emigráció Angliában és Amerikában. I. köt. Bp. 1940.

¹⁰ Az Októberi Szocialista Forradalom Központi Levéltára. Moszkva. 109. fond. 1. expedíció, 1855. év. 147. sz.

hogy a magyar száműzöttek részt vettek Gercen francia nyelven megjelent felhívásainak sajtó alá rendezésében, amelyeket Jersey szigetén nyomtattak ki.

Amint Gercennek Pianchiani olasz emigránshoz, a jersey-i csoport aktív tagjához intézett leveleiből kitűnik, a Londonba költözött orosz forradalmár és a *L'Homme* szerkesztősége között Teleki játszotta az összekötő szerepét.¹¹ Együtt töltötték az estéket, s Gercen egy képet is ajándékozott a száműzött grófnak.¹² A kettőjük közötti barátság kifejezésre jut abban is, hogy Gercen aláírta nevét Teleki emlékalbumában, amely az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található.¹³

A Pianchianival folytatott levelezésből megtudjuk, hogy Telekinek 1855-ben megbízatása volt a *L'Homme* szerkesztőségétől: beszélje rá Gercenre, hogy tevékenyebben vegyen részt a lap munkájában. Az orosz forradalmár azonban, aki ekkor a *Poljarnaja zvezda* c. folyóiratnak, az orosz szabad sajtó első termékének kiadási előkészületeivel volt elfoglalva, elhárította a Teleki által tett ajánlatot.

„Igen őszintén megbeszéltük a dolgot Telekivel — írja 1855. március 16-i levelében. — Nem szabad, nincs jogom felaprózni erőmet. Én dolgozom és munkám hasznos az orosz társadalomnak ...”¹⁴

A szabad orosz sajtó megteremtője arra törekedett, hogy a nyugati forradalmi emigráció több tagját megszólaltassa a *Poljarnaja zvezdában*. Így tett Telekinek is ajánlatot, hogy írja meg emlékezéseit az 1849-i hadműveletekről, a honvédeknek a császári és a cári intervenció seregei túlereje ellen vívott harcáról.

A *Poljarnaja zvezda* 1855-ben megjelent első kötetében olvashatunk egy hirdetést, hogy a kiadvány valamelyik következő számában megjelenik „A(lekszandr) Telekinek az 1849-i magyarországi háborúról szóló cikke.”¹⁵

Hogy az orosz forradalmár éppen Telekit bízta meg a cikk megírásával, abban közrejátszhatott az, hogy a jersey-i csoport által *Almanach de l'exil pour 1855* címen kibocsátott kiadványban megjelent Telekinek egy igen tartalmas, kifejezetten köztársasági szellemben megírt részletes cikke az aradi vértanúkról.¹⁶ Ezt a cikket, amely már az év elején napvilágot látott, az orosz száműzött forradalmár feltétlenül ismerhette (esetleg még kinyomtatása előtt), hiszen az *Almanach* szerzőgárdájában több más neves európai száműzöttel (V. Hugo, A. Ruge, F. Pyat stb.) együtt szerepel Gercen is.

A neves orosz forradalmi demokratát élénken érdekelték az 1849-i beavatkozással kapcsolatos kérdések. S Gercennek az intervencióra vonatkozó megnyilatkozásaiból kitűnik, hogy őt különösen az orosz tiszteknek és katonáknak viselkedése foglalkoztatta, akik közül igen sokan a magyar szabadságharcra rokonszenveztek. A másik Gercenre izgató probléma pedig a hadifoglyoknak az osztrákok kezére adása volt. Ismeretes, hogy Miklós cár később erősen rosszalotta a honvédtábornokok kivégzését, de Gercen nem tévesztette meg a cár manőverét, és arra törekedett, hogy cikkeiben leleplezze a tiltakozás képmutatás jellegét.

Mindkét kérdésben fontos felvilágosítást nyújthatott Gercennek Teleki, aki részt vett a cári intervenció csapatok elleni harcban, majd orosz fogságba került. Fogságában tapasztalta az orosz tiszték humánus bánásmódját, míg több társával őt is át nem adták az osztrákoknak.¹⁷

Hogy az orosz szabad sajtó megalapítója tényleg a fent említett kérdések megvilágítását várta Telekitől, arról Pianchianinhoz 1855. október 15-én intézett levele tanúskodik: „Teleki ígért nekem egy cikket a magyar[országi] háborúról. Ha ő még nem mondott le erről a nemes szándékáról, kérem őt, írjon részletesen arról, hogyan a d t á k k i a magyar hadifoglyokat az osztrákoknak, és írjon az orosz tiszték viselkedéséről.”¹⁸

Ez a cikk azonban tudomásunk szerint sehol sem jelent meg, és ez bizonyára azzal magyarázható, hogy kezdetben Gercen a *Poljarnaja zvezdá*t az orosz és az európai demokrácia közös organumának tervezte, de ez az elképzelés nem valósult meg, és így a folyóiratból kimaradt több tervezett cikk, amelyet nem orosz szerzőktől kértek eredetileg.¹⁹

És, ha Teleki cikke nem jelent meg (feltehető, hogy meg sem született), bizonyosra vehető, hogy a Telekivel és részben a többi magyar emigránssal folytatott beszél-

¹¹ Gercen összes művei. XII. köt. 522–523, 536.

¹² Uo. 250, 295.

¹³ Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára. Teleki Sándor iratai.

¹⁴ Gercen összes művei. XXV. 248.

¹⁵ Uo. XII. 501.

¹⁶ Sándor Teleki: Les Suppléments d'Arad. „Almanach de l'exil” pour 1855. En vente à Londres, à Jersey et en Belgique. 1855. 104–121. Vö. Eckhardt Sándor közlésével: Nouvelle Revue de Hongrie 1932. 101–104, 309–312, 532–536.

¹⁷ Erről lásd Szédeczky: idézett cikk. 55, 66–67.

¹⁸ Gercen összes művei. XXV. köt. 307.

¹⁹ Gercen összes művei. XII. köt. 543–544, 570.

getései alapján jutott Gercen arra a későbbben kifejtett meggyőződésére, hogy ha „Paszkévics és Rigyigerek jelentették volna a Téli Palotának az orosz csapatok és tisztek hangulatát, akkor nem lettünk volna tanúi annak a visszataszító látványnak, hogy az orosz hadsereg a legádázabb ellensége érdekében leverte az irántunk baráti vonzalmat érző népet”,²⁰

Hogy Gercen értesülése az orosz csapatok hangulatáról Telekitől és körétől származott, arról az *Emlékezések és elmékedések* c. memoár jellegű, a maga nemében világ-irodalmi viszonylatban is kiemelkedő nagy mű egy részlete is tanúskodik,²¹ amelyben Gercen leírja egy volt honvédtisztnak a száműzöttek viszontagságos életére jellemző esetét. Ez a neve említése nélkül megörökített volt honvédkapitány, aki jeles hadvezérek arcképének árusításával kereste kenyerét, Gercennél mint Teleki egykori harcos- és hadifogloly társa jelentkezett, s elbeszélte, hogy „az oroszok velünk kitűnően bántak”, a tisztekről pedig úgy nyilatkozott, hogy ezek „nagyszerű emberek, és az osztrákokat nem viselték el”.²²

Tudjuk, Teleki érdeme, hogy Victor Hugo műveiben többször megemlékezik Magyarország elnyomatásáról.²³ A rendelkezésünkre álló anyagból kitűnik, hogy Gercen megnyilatkozásaira szintén hatást gyakorolt Kossuthon és Pulszkyn kívül Teleki Sándor is.

A cikkkel kapcsolatos epizód nem rontott a két politikai száműzött későbbi viszonyán. Amint Gercen levelezéséből kitűnik, ő továbbra is élénk figyelemmel kísérte a „vad” gróf életútját. 1859. május 11-i, fiához írt levelében közölte, hogy Teleki Itáliába utazott, részt venni az olasz szabadságharcban. Ugyanebben a levélben Gercen kifejti a megkezdődött olasz-francia-osztrák háborúval kapcsolatos elképzeléseit, amelyek összhangban voltak a magyar emigráció elgondolásaival. „A háborút én nem kívántam — írja —, de a háború folyik, ennek következtében nemcsak Itália, hanem Magyarország és a szlávok is felszabadulhatnak. Én a háború oldalára állok.”²⁴ A következő nap keltezett, Pulszkyhoz intézett soraiban egy levélről ír, melyet Torinóból a „szívbeli barátaitól »de mes amis intimes«, az ezredestől és a volt minisztertől” kapott.²⁵ A levél első publikálójá, Gercen életútjának alapos ismerője, B. Kozmin professzor azt a véleményét fejezte ki, hogy a levélben említett „szívbeli barát” ezredes „minden valószínűség szerint” Teleki Sándor, akivel „Gercen baráti kapcsolatban volt”.²⁶

Később, 1867-ben, amikor Teleki hazatért Magyarországra és viharos forradalmi tevékenységet egy vidéki földesúr nyugodtabb foglalkozásával cserélte fel, Gercen még utoljára megemlékezik róla. Könyvének Olaszországról szóló *Venezia la bella* c. fejezete egyik lapalji jegyzetében Telekit a „legkedvesebb magyarnak” (милейший венгерец) nevezi és röviden idézi a „vad” gróf moszkvai és firenzei benyomásairól szóló színes elbeszélését, amelyben találóan jellemzi az orosz és az olasz főnemesség szokásait.²⁷

Felvetődik a kérdés: beszélhetünk-e Gercen nagy művének Telekire mint emlékiróra való hatásáról? Gercen levelezéséből tudjuk, hogy ő írásra serkentette Telekit, sőt abban a levélben, amelyben a megrendelt cikkről van szó, Gercen megemlíti *Emlékezéseinek* angol kiadását, majd így folytatja: „Én ugyanilyen irodalmi jellegű áldozatot (dévouement littéraire) várok Telekitől. Elküldenék egy példányt, de a kiadó nem adott...”²⁸ De ha olvasta is Teleki a jeles orosz író emlékezéseit, neki merőben más elképzelése volt erről a műfajról, mint a filozofikus hajlamú és lélektani mélységekbe hatoló *Emlékezések és elmékedések* szerzőjének.

A kalandos életű gróf emlékezéseiben nem elmékedésre serkenti az olvasót, inkább szórakoztatja, könnyedén adomázik, de közben — noha a részletek leírásában hozzá is tesz egyet-mást a megtörténtekhez — érdekes és értékes adatokkal szolgál

²⁰ Uo. XVIII. köt. 293.

²¹ Ennek magyar rövidített fordítása: *Herzen A. I.: Emlékezések és elmékedések. Válogatta és fordította Hont Rezső.* Bp. 1953.

²² Gercen összes művei. XI. köt. 189.

²³ *Hankiss János:* Viktor Hugo és a magyar emigráció. Történeti szemle 1926. 1–4. füzet. 138. — L. még Irodalmi Lexikon. Szerkesztette *Benedek Marcell.* Bp. 1927. 1128.

²⁴ Gercen összes művei. XXVI. köt. 264.

²⁵ Uo. 265.

²⁶ Литературное Наследство. т. 61. М. 1953. 251—252. Mi nem oszjtuk *Béla György* és *Cs. Gárdonyi Klára* véleményét, akik vitatták *Kozmin* fellelvésének helyénvalóságát. L. Литературное Наследство. т. 64. 433. A magyar kutatóknak az az ellenvetése, hogy a „vad” gróf nem volt ezredesi rangban, elfogadhatatlan, hiszen Teleki ezt a rangot Bem seregében kapta és ebben szerepelt később, és ami a legfontosabb, az „Emlékezésekben és elmékedésekben” is huzár ezredesnek nevezi őt *Gercen* (Összes művei. XI. köt. 476.). Ami a másik ellenvetésüket illeti, hogy ti. ez idő tájt Teleki nem Torinóban, hanem Párizsban tartózkodott, ez szintén nem meggyőző. A keltezését a levélnek, amelyről Gercen csak említett tesz, nem ismerjük. 1859 tavaszán Teleki nem tartózkodott állandóan a francia fővárosban, hanem folyvást Párizs és Torino között utazgatott. L. *Koltay-Kastner Jenő:* A Kossuth emigráció Olaszországban. Bp. 1960. 105.

²⁷ Gercen összes művei. XI. köt. 476—477.

²⁸ Uo. XXV. köt. 307.

neves kortársairól és barátjairól. Írásaiban több helyütt megemlíti a nagy orosz száműzött forradalmárt is, méghozzá azok között, akik hatást gyakoroltak szemléletére. Felsorolva a *L'Homme* munkatársait és köztük Gercent is, Teleki a következőket írja: „E lapból, s ezen emberektől tanultam, hogy a népek testvérek, hogy az egyiknek kínja a másiknak fájdalma; egyiknek öröme a másiknak vígsága, jóléte, mindegyiknek kedvtelése.”²⁹

Igen ám, de mi tudjuk, hogy ilyen és hasonló nemes gondolatok mellett Teleki a 70–80-as években sok téves nézetet is vallott és próbált megvédeni. Ebben mutatkoztak meg Teleki egyéniségének ellentmondásai, világszemléletének korlátai, arisztokratikus származásának bélyegei. Ezt jól látták Teleki kortársai is, köztük Petőfi, akinek ismert Telekiről írt versében is érződik, hogy barátságuk dacára, a költő nem tud megfedelkedni Teleki főúri származásáról.

Gercen jó emberismerő volt, ő, aki emlékirataiban több neves kortárs mély lélektani jellemzését adja, tisztában lehetett Teleki nézeteinek korlátozottságával, és helyesen tudta értékelni a forradalmi emigráció mozgalmában és a magyar száműzöttek között betöltött szerepét. Az *Emlékezések és elmélkedések*ben a nagy orosz gondolkodó több lapot szentelt Kossuthnak, s mély együttérzéssel és elismeréssel beszél a szabadságharc vezérééről. Fennmaradt több Pulszky Ferenchez intézett levele is, melyekben mély tiszteletadással fordul a címzetthez.

Teleki Sándor, a neves forradalmi demokrata, számára a „legkedvesebb magyar”, de nem több.

Végül még egy kérdés: beszélt-e a „vad” gróf Gercennek a nagy költő-barátjáról, akihez oly közeli viszonyba sodorta őt a sors? Hiszen Teleki még a segesvári csata napján is beszélt Petőfivel.³⁰ A nagy orosz író és gondolkodó hagyatékában nem szerepel Petőfi neve, de nehéz volna feltételezni, hogy Teleki ne beszélt volna róla neves orosz barátjának. Teleki mesélt külföldi barátjainak a legnagyobb magyar költőről, és azt is tudjuk, hogy Dumas részére Petőfi egyik versének a nyersfordítását is elkészítette.

Alekszandr Gercen „legkedvesebb magyarja” valóban rendkívül érdekes és eseményekben gazdag életpályát futott be. A magyar és az olasz szabadságharc hőse, Petőfi, Bem, Garibaldi, Hugo, a két Dumas és Gercen barátja helyet kap a XIX. század viharos politikai és szellemi fejlődésében.

Alekszandr Gercen és Teleki Sándor viszonyának rövid felvázolása új színfolt a magyar—orosz művelődési kapcsolatok sokrétű és gazdag, részben még feltáratlan történetében.

Ugyanakkor ez a kapcsolat az emberi sorsok alakulásának kiszámíthatatlanságáról, az emberek és népek életének, küzdelmének, szellemi fejlődésének összefonatlanságáról és szoros összefüggéséről is tanúskodik.

Adalékok Kosztolányi Dezső zsengeihez*

HORVÁTH MÁRIA

Eddig nehezen hozzáférhető, vagy az ismeretlenség homályában lappangó kéziratok kiadásával gyarapodott a legutóbbi időkben a Kosztolányi-irodalom: egy regény- és drámatörredék, több ifjúkori vers, értekezés és néhány levél látott napvilágot ebben a kötetben. A legjelentősebb az eddig csak hivatkozásokból ismert *Mostoha* című törredék. Kosztolányinak rá vonatkozó, jórészt gyorsírásban rögzített ötleteit, vázlatait Schelken Pálma fejtette meg; a regény- és drámarészeket Dér Zoltán illesztette egybe. Még további, tüzetesebb vizsgálatra van szükség ahhoz, hogy világosan láthassuk ennek a torzónak az értékeit, amely így, fájdalmas csonkaságában csak sejteti egy értékes alkotás körvonalait. A *Bevezetés* írója — a meglevő anyag alapján — az *Édes Annával* állítja párhuzamba; a vázlatok következtetni engednek Kosztolányi további elképzeléseire is. Az ötleteket, elszórt gondolatokat olvasva önként adódik a kérdés: vajon miért maradt befejezetlen a *Mostoha*, holott a Genius Könyvkiadó annak idején mint „előkészületben levő regényt” hirdette. Dér Zoltán, majd Kiss Ferenc is, aki a kötetet ismertette,¹ az író

²⁹ Teleki Sándor: Újabb emlékeim. II. köt. Bp. 1982. 253–254.

³⁰ Hatvany Lajos: Így élt Petőfi. V. köt. Bp. 1957. 500–501.

* Kosztolányi Dezső: *Mostoha* és egyéb kiadatlan művek. Novi Sad, Forum Könyvkiadó 1965. 162 lap. A Bevezetést, Az önképzőkör tagja című fejezetet és a jegyzeteket Dér Zoltán írta.

¹ Új Írás 1966/VII. 109–14.

egyre inkább elhatalmasodó betegségében, a frissebb élmények, s az átfogóbb koncepciók hiányában látja — többek közt —, az elkészülés akadályait, gátjait. Részgazsággként valamennyi ok fontolóra vehető; éppen ezért volna szükség a sok érdekességet kínáló töredékek alapos elemzésére. A *Mostoha* részletei természetesen nem mérhetők a teljes regényhez, de éppen töredékes voltuknál fogva engednek bepillantást az író alkotó műhelyébe; a csatolt történelmi és önéletrajzi tabellák sejtetik, hogy Kosztolányi aprólékos korfestésre készült.

Az első vázlatokban, s a részben-egészben kidolgozott fejezetekben több motívum újra meg újra felbukkan, makacsul ismétlődik a prózaí és drámatöredékekben egyaránt. Kosztolányi fontos szerepet tulajdonított ezeknek a részleteknek, ezért nyúlt hozzájuk többször is, ezért alakíttatta, ismételte őket. Egy-egy odavetett megjegyzéséből, utalásából nem nehéz felismernünk a döntő fontosságúnak szánt részletek, a „vezérmotívumok” rokonsági viszonyait. Találkozhattunk már ezekkel a motívumokkal más Kosztolányi-művekben is: versekben, regényekben, novellákban. Nem csupán az *Édes Anna*, de a *Pacsirta*, az *Aranyárvány*, sőt a *Rossz orvos* alakjainak egyes vonásai is kirajzolódnak előttünk; nemcsak a *Bevezetésben* említett *Halotti Beszéd*, de egyéb versek gondolatait is fellelhetjük a *Mostoha* töredékei közt. A vázlatokban megjelölt, kidolgozásra szánt helyzetek és hangulatok is visszatérnek más Kosztolányi-művekből: *A szegény kisgyermek panaszaiból* a „gyermekkor-mitosz”,² a zongorás esték, a gyermekbetegség leírása stb. stb. Az önéletrajzi és a történelmi tabella egyes adatai pedig a *Bús férfi panasza*inak versei-címeivel is párhuzamba állíthatók.³ Azonban az önéletrajzi vonatkozások és a rokonsági kapcsolatok más formában és összefüggésben is felbukkannak. Mint ismeretes, a *Mostoha*-ban Kosztolányi szerencsétlen sorsú unokaöccsének, Csáth Gézának családi tragédiáját akarta megörökíteni; az „idősebb fiú” alakjában őt szerepelteti. Saját gyermekkorának emlékei is felmerülnek a vázlatokban: ott van nagyanja is, tömör, találó jellemzésben: „Nagyanó kamrája nagyobb volt, mint az otthoni, tágas és szellős. Be lehetett ide menniök, mikor kedvük tartotta s kutakodhattak. A polekokon mindig találtak valamit, amit nem is reméltek. Diót, mogyorót, rózsaszín és sárga birsalmasajtot, frissen sült piskótát, egy óriás bögrében tömörre főzött szőlőlekvárt, mustajot, a fanyar levében úszva, aprószőlőt, vaníliás porukrot. — Nagyanó semmit se zárt. Szeles, meggondolatlan asszony volt és mosolyogva beszélték, hogy mindenét ellopják a cselédjei, vincellérei. — Grósz beleesik egy frissen ástott sírba. Véres orral jön haza, szemüvege összetört.”⁴

Ennek a vázlatnak pontos mása olvasható a *Rövidlító, kővér öreganyám* című írásban: „Sohase zárt semmit. Nyitott kapunál, nyitott ajtónál aludt, késő özvégességében is. Nem félt senkitől és semmitől. — Mi, gyermekek, akármikor bemehettünk kamrájába, mely akkora volt, mint egy terem, s ott mindig leltünk valamit, ami reánk várt, hosszú deszkákon aransárga piskótákat, szultánkenyeret, birsalmasajtot, szürettajt édes, lila lében úszó töklekvárt. Mindenét széthordták és ellopták. — Hetente ki szokott sétálni a temetőbe, egyedül, az ura sírjához, s a síron nyíló fehér violákat maga öntögette. — Egy délután, amint botladozott a sírkövek között — hogy, hogy nem —, beleesett egy frissen ástott sírgödörbe és ott kellett kiabálnia, míg az odafutó sírásók ki nem húzták. A sírásók szerint inkább dühös volt, mint ijedt. Csak éppen sopánkodott: Ó, ó, ó!”⁵

Ugyanígy összevethetők egymással is a *Mostoha* töredékei nyelvi-stiláris szempontból is: az, ami az egyikben csak apró ötlet, a másikban már kidolgozva kerül előnk. Többször visszatér Kosztolányi itt is a nevekhez: ezek kiválasztása szimbolikus erejűvé nő: a főszereplő orvost *Winter* Sándornak hívják, a mostohának *Tavaszi* Ilona a neve; az író játszik a nevből adódó hangulati hatásokkal is. A nyelvi vizsgálat számára sok tanulságot rejt a párbeszédek szerkesztését több változatban is megörökítő vázlatok elemzése: Kosztolányi gyűjtötte a kitérőket, panaszokat. Különös figyelmet érdemelnek a lelkiállapotokat, tépelődéseket, ideges gyötrelmeket ábrázoló, önmaguk körül keringő, magukba forduló, majd kitérő, nyelvi és lélektani szempontból egyformán hitelesnek tekinthető belső monológok. Ezek mind a nagy regények szaggatott, töredezett, aztán torlódó, szárnyaló mondatsoaraikat idézik. A megfelelőek mellett a regény- és drámatöredékek párhuzamos részleteiben a műfaji követelményektől meghatározott közlési formák eltérései, különbözőségei is jól megfigyelhetők.

A további, pusztán vázlatjellegű felsorolás fölösleges: a tüzetesebb elemzés még több példával bizonyítaná, hogy a *Mostoha* — befejezetlensége ellenére is — funkcióval bír, része a Kosztolányi-életműnek; ha elkészül, talán annak záróköve, összegezése lehe-

² *Kosztolányi* nevezi így: *Mostoha*, 15.

³ Vö.: *Mostoha*, 16–7.

⁴ *Mostoha*, 47.

⁵ Bölcsőtől a koporsóig. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959. 161–4.

tett volna. Hogy ez nem pusztá feltevés, azt éppen a sok más művével közös, itt újra jelentkező motívumok nagy száma bizonyítja a leghatásosabban: a *Mostoha* is a Kosztolányi gyermek- és ifjúkorából eredő, meghatározó értékű élményanyagból táplálkozik. Ez a színes, változatos, mégis zárt élményanyag végigkíséri őt egész pályáján: nyelvi és tartalmi motívumok formájában vándorol a kezdő próbálkozásaitól a magaslatra érkező író és stílusművész alkotásaiba. Az életmű ismeretében elmondható: Kosztolányi egyetlen sora sem lehet érdektelen az elemzés számára; írásai szerves egészet képeznek: a fiatalkori kísérletei viszonyíthatók egymáshoz, de részleteikben „ösképeivé” lesznek későbbi, kiforrott alkotásainak is. Nyomon követhető: mikor és miért veszi elő újra egy-egy régi témáját, hogyan bontakoztatja ki korai nyelvi ötleteit, játékos képeit a már beérkezett író. A kifejezőmód fejlődése, változása idővel stílusváltást eredményez; e mögött pedig nem nehéz felismerni a stílusesszmények változását sem.

A *Mostoha* című kötetben közreadott írások jelentősége éppen abban rejlik, hogy belőlük a kezdőt, a jórészt még kiforratlan kísérletezőt is megismerhetjük. Dér Zoltán általában jól körvonalazza a megjelentetett művek szerepét, de észrevételei, megállapításai helyenként kiegészítést igényelnének. Bevezetésében néhol nem jut túl a Kosztolányihoz fűződő, már régen közhely-számba menő megállapításokon: „talán legtöbbet vitatott költője a Nyugat-nemzedéknek” stb.⁶ Az utóbbi években jelentősen gyarapodott a Kosztolányi-irodalom; ennek eredményeit felhasználhatta volna, sőt jegyzetanyagának alaposabbá, körültekintőbbé tételéhez is hozzásegítette volna a szakirodalom tanulmányozása.

Hasznos és érdekes — a fentebb említett kutatási szempontok miatt is — a Kosztolányi diákkorából, gimnáziumi önképzőkori tevékenységéről szóló írás: új adalékokat szolgáltat a költő ifjúkorának megismeréséhez, sajátos egyéniségének alakulásához.

Kosztolányi diákkori kritikájával (*A Vigasz a könnyekben* című műfordítás bírálata)⁷ nem foglalkozunk részletesebben. Az ifjú bíráló hangja szellemes, fölényes; dolgozata egészében az eminens diák magabiztos föllépését, szemléletét tükrözi. Érdeklődése, tájékozottsága valóban széles körű, de talán közelebb járunk az igazsághoz, ha ebben a kis műben nem elsősorban saját műfordítói elveit (vagy azok csírait) véljük felfedezni, hanem gazdag, de itt-ott felszínes olvasmányélményei lecsapódásának tekintjük. Kosztolányi műfordítói tevékenységét értékeivel, fogyatékoságaival együtt Bóka László vizsgálta meg.⁸ Az ő megállapításait Kosztolányi nyelvismeretéről, műfordítói gyakorlatáról figyelembe kellett volna venni.

A közölt ifjúkori költemények és a *Dialog* jól egészítik ki az *Összegyűjtött versekből* megismert zsenéket.⁹ Ezekből a versekből egy, még a századforduló emlékeihez kötődő, igen ifjú költő arca tekint ránk, aki ez idő tájt Vajda és Reviczky szemléletéhez, stílusához igazodik.¹⁰

A továbbiakban néhány szót szeretnénk szólni Kosztolányinak arról a diákkori dolgozatáról, amely Dér Zoltán összeállításába nem került bele, csak a Jegyzetekben tájékoztat róla: „Kosztolányi *Október 6.* c. írását az 1901. okt. 7-i rendkívüli diszülésen olvasta föl, s a kör egyhangúlag ajánlotta, hogy írják be az érdemkönyvbe. — Mivel a dolgozat egyrészt nem gyarapítja új vonásokkal a Kosztolányi-képet, s értékben nem haladja meg az önképzőkori diákok alkalmi fogalmazványainak átlagos szintjét, másrészt eszmei mondanivalójában sem igen tér el a kor általános hazafias, sőt helyenként nemzeti elfogultsággal átszőtt szemléletétől, közlését nem tartottuk indokoltnak.”¹¹

Ferenczy Géza szívességéből évek óta őrzöm én is Kosztolányi szabadkai diákkorának azokat az alkotásait, amelyeket a gimnázium díszkönyvében örökítettek meg; László Ernő másolta le valamennyit. Innen ismerem az emlékbeszédet is.

Ami ennek az emlékbeszédnek az értékét és színvonalát illeti, kétségtelenül igaza van Dér Zoltánnak: nem jelentős alkotás, de a zsenék sorába ez is beletartozik, s a *Mostoha* című kötetben megjelentetett versekkel közel egy időben írta az ifjú Kosztolányi. Vizsgálata elől nem szabad elzárkóznunk.

Alkalmi, s talán gyorsan vagy sietősen létrehozott mű az emlékbeszéd. Szerkezete nem elég arányos. Borongó hangú bevezetés után a szerző visszapillant az 1848–49-es évek európai eseményeire, majd kimerítő részletességgel ismerteti a szabadságharc bukásának körülményeit, a világsíki fegyverletételt. Végül — ez a beszéd legterjedelme-

⁶ I. m. 9.

⁷ I. m. 99–111.

⁸ Kosztolányi Dezső. Vázlatok egy arcképhez. Arcképvázlatok és tanulmányok. Akadémiai Kiadó, 1962. 399–404.

⁹ Kosztolányi Dezső Összegyűjtött versei. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962; nem 1964, ahogy Dér Zoltán hivatkozik rá.

¹⁰ Vö. Szauder József bevezetését az Összegyűjtött versekhez, 8–11.

¹¹ I. m. 143.

sebb része —, a tizenhárom aradi vértanú szenvedéseit, kivégzését ecseteli élénk színekkel. — Nyelve, stílusa sem kifogástalan, mégis tanulságos alkotás.

Kosztolányi életének, közelebbi körülményeinek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy ebben az írásban is tükröződik a millennium sajátos szemlélete, minden túlszával együtt.

Az 1848—49-es magyar forradalom és szabadságharc bonyolult és ellentmondásos eseményeit összefüggéseiben, részleteiben is tisztázta már a történettudomány.¹²

„Az 1848. március 15-én lezajlott pesti forradalomhoz nemcsak az ország magyar lakossága, hanem a nemzetiségek nagy része is csatlakozott: lelkesen köszöntötte a forradalmat, a forradalom eredményeként létrejött szabadságot, a jobbágyság felszabadítását és a forradalom egyéb vívmányait.”¹³ Ez a lelkesedés azonban csak rövid ideig tartott. A magyar kormány csupán korlátozott jogokat volt hajlandó adni a nemzetiségeknek, nemzeti követeléseiket már nem akarta teljesíteni.¹⁴ Sajnos, sem a magyar kormány, sem a nemzetiségek nem ismerték fel idejében a bécsi udvar ellenforradalmi jellegű taktikáját: a horvátok Jelačićban a horvát nemzeti érdekek képviselőjét látták, bíztak benne, s nem vették észre, hogy a bán nem a horvátok, hanem a bécsi udvar ügyét szolgálja.¹⁵ Hamarosan kiéleződtek a magyar—szerb ellentétek is. A szerb küldöttség és Kossuth tárgyalásai nem vezettek eredményre: a magyar országgyűlés nem támogatta a szerb nemzeti törekvéseket,¹⁶ Kossuth maga is csak hónapok múlva ismerte fel azt a veszélyt, amellyel a sikertelen tárgyalások fenyegettek. De ekkor már késő volt; hiába óvta a horvátokat attól, hogy: „ők legyenek a kéz, mellyel a reakció kiszedi a maga számára a gesztenyét... legyenek szabadok és boldogok, de idegen reakció miatt ne keverjék vészbe, szerencsétlenségbe a két országot.”¹⁷ A szerb lakta vidékeken is győzött a nemzetiségi indulat; a korábbi helyi összetűzések felkelésbe csaptak át. A tüzet táplálták mindkét fél nacionalistái: a szerbeknél a lelkek kormányzásához mesterien értő papok, a magyaroknál pedig a vezető szerepüket féltő nemesek és értelmiségiek.¹⁸ Csupán a nemzetiségek radikális baloldali vezetői ismerték fel azt, hogy a magyar szabadságharc az ő nemzeti érdekeikért is folyik. Hasztalanul biztosított számukra is jogokat az 1849. júl. 29-én elfogadott nemzetiségi törvény, ez már későn született: nem fordíthatta meg a szabadságharc sorsát és irányát.¹⁹

A véres események egyéni tragédiákhoz is vezettek; a leginkább megrendítő valamennyi között a szerb nemzetiségű Damjanich sorsa. Ő maga hamar felismerte a bonyolult politikai helyzetet, ezért állt szívvel-lélekkel a magyar szabadságharc mellé, s ezért érezte az összeomlás után a saját sorsát is kétszeresen súlyosnak. Hiszen népével szembefordulva próbált küzdeni annak érdekeiért is — eredménytelenül —; honfitársai pedig a szerb nemzeti érdekek elárulóját látták benne. Ez a végső elkeseredés, élete nagy kudarcának felismerése tükröződik utolsó óráinak kétségbeesett kifakadásáiban.²⁰

Egy fél évszázaddal később, a dualizmus korának nemzeti, nemzetiségi ellentéteket szító légkörében mondja el okt. 6-i emlékbeszédét az ifjú Kosztolányi a magyar — német — szerb lakta Szabadkán.²¹ Az ifjú költőt a korszellem hatásán kívül — illetőleg azzal együtt — családi emlékek, hagyományok is kötötték a szabadságharc eszméihez: apai nagyapja százados volt Bem hadosztályában, majd Kossuthal együtt menekült ki az országból; hét évet töltött száműzetésben; közben a fél világot bejárta.²² Számára az 1848-as események egész életében egybeforrtak, azonosultak nagyapja emlékével. Valahányszor a szabadságharcra emlékezett, nagyapját is idézte.

Beszédének közvetlen (minden valószínűség szerint egyetlen) forrása Gracza Györgynek néhány évvel korábban, a szabadságharc 50. évfordulójára befejezett nagy munkája, pontosabban annak utolsó, V. kötete volt.²³

Ez a díszes kiállítású, nagyalakú, gazdagon illusztrált könyv a századforduló idején kedvelt olvasmány: megőrizte a köztudatban a szabadságharc emlékét; lelkes hangú leírásai nyomán a csaták részvevői féltistenekké magasztosultak. Gracza művének

¹² Vö. Magyarország története. I. Gondolat Könyvkiadó, 1964. 465—550.

¹³ *Arató Endre*: A magyar nacionalizmus kettős arcúlat a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a polgári forradalom időszakában (1790—1849). A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 102 és kk.

¹⁴ *Arató*, i. m. 104—5.

¹⁵ Vö. *Arató*, i. m. 105.

¹⁶ Vö. *Arató*, i. m. 108.

¹⁷ *Arató*, i. m. 112.

¹⁸ Vö. Magyarország története. I. 506.

¹⁹ Vö. *Arató*, i. m. 141.

²⁰ Vö. alább, az emlékbeszéd szövegében.

²¹ Vö. *Pülskei Ferenc*: Nacionalizmus a dualizmus korában. 165—186. A magyar nacionalizmus kialakulása és története című kötetben.

²² Vö. Daliás nagyapám. Bölesőtől a koporsóig. 166—9.

²³ *Gracza György*: Az 1848—49-iki magyar szabadságharc története. Budapest 1898. V.

bizonyára nagy része volt abban is, hogy a szabadságharc eseményei mitikussá nőttek. — Az emlékbeszéd szövegéből megállapíthatjuk, hogy az ifjú Kosztolányi is lelkesen tanulmányozta Gracza könyvét. Az illusztrációk működésbe hozzák képzeletét: színes leírásokat alkot a rajzok alapján; szakaszokat vesz át a mű szövegéből, de sehol sem hivatkozik rá. A szó szerinti átvételek mellett néhol meglehetősen szabadsággal is felhasználja. Helyenként — talán siettében — időpontokat, adatokat is téveszt: szerinte pl. Batthyány Lajost júl. 13-án fogták el; ez a valóságban jan. 13-án történt. Azt is közli, hogy Batthyány három évet töltött várfogságban, holott a volt miniszterelnököt 1849 tavaszán ítélték csak el Olmützben háromévi várfogságra. Mindezek után Kosztolányi kimerítő részletességgel leírja — csaknem szó szerint idézve Graczát — Batthyány okt. 6-i kivégzését.²⁴ Ugyanígy Lenkey tábornok szenvedését és halálát is megrázóan romantikus színekkel festi: „A rossz bánásmód alatt ártatlanságának tudatában megtébolyodott, s tíz hosszú küzdelmes évet kellett végigszenvednie, míg nyugalomra hunyhatta szemeit.”²⁵

A rendszeres vizsgálat bizonyára még több tárgyi-történeti pontatlanságot fedezne fel az emlékbeszédben. Az ifjú szerző — mint már említettem — nem hivatkozik forrására, sőt értesüléseit, adatait néhol sajátos formában közli: Török Ignác érdemeiről írja: „talán senki sem tudja, mily érdemek fűződnek nevéhez. Mint katonamérnök ő erősítette meg oly biztosan Komárom falait, hogy csak okt. 3-án adta magát az ellenség kezébe.” Gracza — természetesen — tud erről: „Nem hallatszik Komárom felől semmi? — kérdezte a minorita atyától (Török, a kivégzés előtti délutánon). S mikor Sujánszky fölvilágosítja, hogy Komárom szintúgy a meghódolás előtt áll, felsóhajt: — Hát hiába erősítettem meg úgy!”²⁶ Graczától idézi Kosztolányi a mélységesen elkeseredett Damjanich kifakadásait a nemzetiségekről; e szavakat nem saját képzelete sugallta, hanem szó szerint átvette Graczától.²⁷

Az emlékbeszéd nyelvi és stílárius szempontból is vitatható. Mondatai itt-ott kuszáltak, zavarosak, sok szörendi, mondatfűzésbeli hibát találunk benne; fölöslegesen halmozza a vonatkozó névmási mellékmondatokat; utalásai gyakran még homályosabbá teszik a mondatokat. Vét a mondatbeli egyeztetés szabályai ellen is: feltűnő, milyen túlzott mértékben használja a többes számot. A néhol rendezetlen mondatokban a stílus-kutató még alig ismerheti fel a későbbi stílusművész világosan tagolt mondatait, szíporakázóan szellemes szerkesztésmódját.

Szószerkezetei, állandó szókapcsolatai közt sok az idegenszerűség és a konvencionális, sablonos megoldás: „a kényszerűség bélyegét viselte magán”; „az ürömpohárban is van balzsamcsepp”; „a fájdalomban is van vigasz”; „az önkényuralomra célzó törekvések visszahatásaképp fejlődött ki keblünkben az önérzet, a magyar önérzet, melynek csírájából sarjadt az önálló, független magyar állam eszméje”; „egy Damjanich világraszóló győzelme”; „egy Kossuth hatalmas lángelméje és tetteje”; „Petőfi kobza szemrehányólag zengi a világnak” stb. stb. A példák száma csaknem tetszés szerint szaporítható, hiszen ebben a zseni műben együtt találjuk jóformán azt a frázisanyagot, amit a későbbi nagy stílusza tudatosan elkerült, vagy csak korfestésre, jellemábrázolásra használt.²⁸

Leírásai a legtöbbször forrásához, Graczához igazodnak; amikor szabadabban kezeli anyagát, Jókaira emlékeztet: így az aradi vár bemutatóinak, vagy a tizenhárom tábornok szenvedésének emlékeztetések. Egyes részletekben szembeötlő a Gracza-mű illusztrációinak az ifjú költő képzeletét, érzelmeit megindító hatása is. Ennek az ihletésnek a nyomán született, íródott — többek közt — a világosi Bohus-kastélyt, a fegyverletételt, az aradi várat és a kivégzéseket ecsetelő részlet.

Szókincese — vagy inkább szóbősége — már sejteti a későbbi nagy stílusművészt: ismeri a hatáskeltés, fokozás, árnyalás fogásait. Szóhasználatja is eredeti: Ausztriában ezidőtűn ébredt fel a nemzetiségi eszme; a kamarillának gonosz *susárlói* voltak; Lázár Vilmos *istáp* nélkül hagyta feleségét; Kiss Ernő, elfogatásának első *percenétől* csak ijesztesnek vélte helyzetét stb.

Bár szolgai módon követi forrását, nyelve és stílusa botladozik, az egész beszédén mégis átüt a nemes eszméért lelkesedő ifjú Kosztolányi egyénisége: magasztalja a hősi áldozatot, s részvételt tekint a szenvedőkre. Így ez a kis mű — noha minden szempontból zseniének minősül — beleilleszkedik a Kosztolányi-életmű nagy, de zárt egészébe, hiszen a szabadságharc emlékéhez később is vissza-visszatér. *Gyorstűz* című versében²⁹

²⁴ Gracza, i. m. V. 822.

²⁵ Gracza szerint a szerencsétlen Lenkeyt, aki a börtönben megőrült, tíz évre ítélték, de már 1850. febr. 7-én meghalt. Vö. i. m. V. 808–70.

²⁶ I. m. V. 849.

²⁷ I. m. V. 846, 856.

²⁸ Így a reformkor nyelvéhez a Petőfi Sándorka című novellában. Novellák. III. 60–7. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957.

²⁹ Összegyűjtött versei. I. 127–8.

egy kivégzést ír le, az emlékbeszédhez hasonló részletességgel. Az *ősz honvédek*³⁰ a szabadságharc keserű utóhangja. A *szegény kisgyermek panaszaiból: Még büszkén vallom, hogy magyar vagyok*³¹ honvédszázados nagyapjának állít emléket. Őra gondol *Arckép* című versében is.³² Az *Ódában*, (a Petőfi Társaságban székfoglalóként elmondott költemény),³³ majd a *Bús férfi panaszaiban: Lám, újlag az álom . . .*³⁴ A *Kivégzés*³⁵ már a Számadáiban szerepel; talán még ez is a régi ihlet újraköltése. Túlzás nélkül elmondható tehát: a szabadságharc emléke — bár nem központi szerepű —, de kíséri Kosztolányit pályája minden szakaszán. A reflexiók jellege természetesen módosul, gyorsan és gyakran változó szemléletével együtt, de ez nem csökkentheti az élmény jelentőségét. Ezért nem érdektelen a Kosztolányi-féle szabadságharc-élménymotívumok első megfogalmazásának közzététele, még akkor sem, ha ez nem bírálható magasra tartott mércével.

Van István írta a közelmúltban Kosztolányi stílusáról: „Róla köztudomású, hogy a magyar nyelv tökéletes művésze — természetesen, valóban az. De ez a köztudomás olyan erős, hogy *egész pályáját beragyogja*, holott elég éles cenzura figyelhető meg írásai között — valahol a háború vége felé. Korai prózájának nyelve vérszegényebb, bizonytalanabb, olykor még hibás is. Ifjúkori leveleiben kevés a természetes magyarság . . . elvértve magyartalan mondatokra . . . (is bukkannunk). — Úgy látszik, ha nem figyelt a fogalmazásra, még mindig nem volt meg a kellő nyelvi biztonsága. Mindebből arra következtettem, hogy Kosztolányinak nem sok jutott a vidéken született költő szokásos hozományából, és érett prózájának tündöklő magyarságát részint művi úton szerezte.”³⁶

Van István idézett megállapításai éppen az ifjú Kosztolányi stílusának vizsgálatához adnak érdekes szempontokat, de a stílusalakító tényezők viszonya összetettebb: a szülőváros maga is vegyes lakosságú, a német nyelvi hatás is felismerhető, s a nyelvi tudatosulás is lassú folyamat; a századelő ízlésirányzatai sem vonhatók ki a vizsgálatból. Kosztolányi stílusváltását a legalaposabban Gyergyai Albert elemezte.³⁷

Ha ezt a mesterkéltséget, még itt-ott gyermekes fogalmazásmódot vizsgáljuk, s kereszük a későbbi nagy író stílusjegyeit, még meredekebbnek tetszik az az út, amit pályája során bejárt Kosztolányi. A századvég németes-romantikus stíluseszmenyeinek köréből indult el; ez az emlékbeszéd az egyik kiinduló állomás; az út többi részét, szakaszát főléseges megemlíteni.

A beszédet László Ernő másolta, az íráshibákat kijavítottuk.

OKTÓBER 6.

Felolvasás

Írta és felolvasta: Kosztolányi Dezső

VII. oszt. tan.

Jelige: „Arad a magyar Golgotha.”³⁸

Kossuth Lajos

Ezek a borongó, ködös őszi napokon történt . . . midőn még a víg kedély is önkénytelen bánatra hangolódik a haldokló természet küszködésein; midőn elborul az elme, elfogódik a lélek az örökké egykedvűen szürke ég nézésén, mely mintegy szemfedőül borul az aludni térő tájra; midőn látjuk, mint fogja be a virágok megtört szemét a bágyadó nap fakó sugara, mint kötözgeti be a tört gallyak sebeit, mint melengeti a fák sudarát, mintegy búcsúcsókot lehelve rájuk; a sárga avar meg untalan fel-felzizzen a járó-kelők lábai alatt, eszükbe juttatva az elmúlás nagy tragikumát. Mindenki szemében halandó voltunk képe ez, akkoron széthulló nemzetünk példázója vala. Sohasem volt őszi ilyen fájdalmas, egy nép sem várta inkább a tavasz közeledtét, mint a magyar. Szívünket át-meg átsajogta a fájdalom, mert magunkévá tettük azt, s szinte szeretnünk volna sírba roskadni az elalvó természettel. Szomjú lelkünk visszafajt közeli dicsőségünkbe, mert bukott fejünk oly nehéz volt meghajtani. A háború dicsősége még dagasztotta keblünket, a győzelem diadalmámora még fülünkbe csengett, az ágyúk tompa dörejét mintha hallottuk volna a légen átmorajlani: s már porban voltunk! Egy hērosz, kinek kardját

³⁰ I. 134.

³¹ I. 183.

³² I. 359–60.

³³ I. 393–5.

³⁴ I. 468–71.

³⁵ II. 118.

³⁶ Kortárs 1967/II. 228.

³⁷ Vö. A stílus. Nyugat 1936/II. 441; továbbá: *Fábián István*: Irodalmi stílusunk változása 1925. körül. Nyr. 83: 289–95; számos példával. A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában című dolgozatomban. Stilisztikai tanulmányok. Gondolat, 1961. 330–407.

³⁸ „Arad pedig a magyar Golgotha.” *Kossuth* levele Arad városához 1883-ban; idézi *Gracza*: V. 868.

ármánnyal elkerítette az ellen: ez volt a magyar nemzet; melle véres és tépett, haja csapzott, arcán meglátszik a régi nagyság dicső visszfénye, melyet a melancholia árnyal be komoly borújával, míg megtört, kiégett szemeiben valami benső lelki nyugodtság, valami földöntúli szemrehányó magasztosság tükröződik, melyt az mondja: „megtettem, amit lehetett, miért hagyta el?” Csak a gyáva, csak a hitvány bántja, mert attól a tiltakozó fenségtől az érző lélek térdre retten, s a hívó kéz inára kulcsolódik. A dicsőség, a legmagasabb eszmény vergődött a föld porába, egy napba szárnyaló sas, melynek lankadt szárnyai nem bírtak tartani egetvivő vágyaival. Fájdalom! ellenünk bilincset vert kezünkre, fiainkat elfogatta, küzdelmünket, vitézségünket semmibe se vette, ügyet se vetett szeréves múltunkra s halálmegvető bátorságunkra. Bosszút lihegtek ellenünk, a börtönajtók becsapódtak hátunk megett, mert bűnünk nagy volt: a szabadságszeretet! Ézért az eszméért halt el annyi hősosz a csatatéren, ezért halt meg a legszentebb tizenhárom.

A fegyver kézbevétele a nemzetre nézve élet-halál kérdés volt, úgyszólván a kényyszerűség bélyegét viselte magán. Ausztriában ugyanis ezidét ébredt fel a nemzetiségi eszme hatása, s a korszellem szerencsés megértése által az egy szerves Ausztria eszméje, mely Magyarország teljes megsemmisítésére célozván, tarka-barka népeiből egy egységes államot akart alkotni a magyarral egyetemben, mert a zagya faj még most sem keveredett össze, hasonlólag az össze nem olvadó ércsekhez, melyeken a forrasztás után is meglátszik a művelet nyoma. Nincs mást választani, mint küzdeni, küzdeni! Ámde a fájdalomban is van vigasz, az örömpohárban is van egy balzsamcsepp, éppen az önkényuralomra célzó törekvések visszahatásaképp fejlődött ki keblünkben az önért, a magyar önért, melynek csirájából sarjadzott az önálló, független magyar állam eszméje, melynek áldásait jelenleg élvezzük. Mennyi küzdelmet, mennyi szenvedést kellett áthalharcolni, míg e nyugtató révbé érkezhettünk! Az ocsudó nemzeteket egy Petőfi, egy Heine lelkesíti, lánglelkű vezérek ragadják zászlóikat diadalról-diadalra, melyeken fennen lobog a „szabadság, egyenlőség, testvériség” eszméje. Regebeli mondával olvad össze a kor története, hősök mitoszába a rongyos vörös sipkás hősi alakja, a hiteltelenséggel határos egy Damjanich világraszóló győzelme, vagy egy Kossuth hatalmas lángelméje és tetteire. Ámde az ég úgy akarta, hogy midőn az önerejében bízó nemzet vitézségének legszebb diadalmát ülte, pártviszály, polgári villongás és visszavonás gyöngítse meg maroknyi népünk erejét. A bécsi minisztériumnak a magyarral szemben tanúsított ismert bizalmatlansága, a nádor, a kormány, Jellasics folytonos agyarakodása, a szerviánusok, a szent tanács, a rácook, montenegróiak, horvátok gyakori türelmetlenkedése és betörése folyton bágyasztották a küzdelemben különben is kifáradt magyar nemzetet s visszatették dicsőségének emelkedő magatartásáról. (!) Kossuthnak 1848 júl. 11-én megszavazza a nemzet a 200 000 újoncot és a 2 millió kölesönt; Damjanich vezetése alatt talpra állanak a vörös sipkások s győzelmes csatákat vívnak több osztrák sereggel. A kamarilla azonban vezette aknamunkáját; a testvérmiszterek közé folyton ültötte az éket, hogy részeire bontva könnyen elbánhasson velük. Jellasicsot visszahelyezik régi méltóságába, ki 36 000 emberével Magyarországra tör, hogy bennünket, mint lázadókat megbüntessen. Széchenyi kétségbeesése, a kormány Debrecenbe való menekülése rendre következik. A szeszélyesen forgó sorskerék azonban újra felemeli a magyarok ügyét; Klapka szolnoki győzelme, Bem dicsőséges erdélyi szereplése, a piski hídl győzelmes elfoglalása újra fényt derítenek a már homályba vesző magyar névre, s bátorságot kölesönöznek a lankadó hősiességeknek. Az erő ez utolsó megfeszítésétől megszeppent osztrák császár Miklós orosz cár ajtaján kopogtat segélyért, kinek felszólítására 1849. januárjában csakugyan át is lépi 200 000 orosz katona a magyar határt. A szerencse azonban még mindig oldalunkon van: Görgey³⁹ egyesült seregével megveri az osztrák hadsereget, ezt követi Damjanich és Vécsey dicső márc. 5-i szolnoki győzelme, majd Damjanich sok más győzelmes csatája, amiken felbúzdulva Kossuth ápr. 14-én a Habsburg-házat trónvesztettnek nyilvánítja s Magyarországot független köztársaságnak kiáltja ki. Ez mind olaj volt a tűzre, mely úgys hév lánggal lobogott ellenünk. A szerencsétlen végzet felbátorított s ragadt, mint a tragikum végtelensége merészebbnél merészebb tettekre, hogy annak idején annál kegyetlenebbül számonkérhessék tőlünk. Görgei ugyan megtámadja Haynaut s elfoglalja Pestet, de a kormánynak Szegedre kell menekülni; az üldözés, a hajszá kiterjed az egész nemzetre; a szerencsétlenségek, „vesztett csaták, csúfos futások” egész raja szakad reánk. Petőfi kobza szemrehányólag zengi a világnak a magyarokról, hogy csak ők harcolnak még, fenntartva a vezérszövétnet a sötétben háborgó nemzeteknek, míg „Európa csendes, újra csendes.” Valóban a trombiták szava elharsogott már mindenütt, a lobogók szárnyaszegetten vonták be tépett selymöket, csak a magyar kürtöket zengette a vörös sipkás, csak a magyar zászlókat lobogtatta a szél, de azt se soká. A Tisza mellékét az orosz bírja,

³⁹ Görgey nevét — talán Gracza nyomán — mindig i-vel írja.

a Tisza — Duna közét az osztrák önti el árvízként, míg nekünk az óriási erő ellen alig van 150 000 ezer emberünk az ország legkülönbözőbb részeiben szétforgácsolva. A katasztrófa bizonyos volt; a kormány, mely aug. 3-án Szegedről már Aradra szorult, aug. 11-én Görgeire ruházta a legfőbb polgári és katonai hatalmat s lemond, mit nem sokára a szabadságharc ügyének végleges elbukása követett. Még az este érkezett Görgei több tiszttel a fegyverletételről s e tárgyban levelet is küld a vele szembenálló Rüdigerhez a legénység s az alacsonyabb rangú tisztek tudta nélkül. S még az éjjel megindult a menet Világos felé, melynek úgy neve, mint vidéke élénk ellentétben áll ügyünk szomorú kimenetelével. A vár jó része romban hever egy hegyorom oldalán, vidor zöld erdőtől szegélyezve, mikből ragyogó fehér villák mosolyognak ki. Ily helyen fekszik a Bohus-kastély, hol Görgei s a később oly gyászos sorsra jutott tábornokok: Leiningen, Pöltenberg, Kiss Ernő beleegyezésével aláírta a fegyverletétel módozatait, mit oly jelenet követett, melyhez fogható nincs sehol, minek leírására a toll gyenge, a hang erőtlén. Az elaggott huszárok egymás keblére borulva sírtak, mások elhaltak szívökben s lovaikra borulva halkan zokogtak, sokan, elvesztve lélekjelenlétüket, golyót röptettek agyukba, hogy fussanak a gyalázat elől, mert csak élni, élni volt ekkor nehéz és szegény; a tüzeirek meg robbantották a maradék löpört, hisz úgys vége volt már mindennek. S aztán Magyarország is csendesedett. Csendes és szomorú, nagyon szomorú, olyan, mint egy temető.⁴⁰

Eppen ilyen sárga ősz volt akkor is, olyan jól lehetett akkor temetni. A lehulló s csörgő levél betakarta a frissen nyessett hantokat. A csípős őszi szél meg szomorúan zokogott a sírhalmokon, felpanaszolja gyilkosának bűnét. Mi pedig hallgattunk, mintha lidérenyomás alatt állottunk volna, és sápadtak és némák voltunk. A régi falvak helye sírföld, a városok is néptelenek, pusztá, sivar volt honunk, hát még a szívünk! A tatárjárás talán jobban letette az országot, de ennyi virágot mégsem tépett ki szívünkéből. Annyi halottja volt akkor mindenkinek! A remény, mely boldognak látta hazánkat, széttörött, a dicső álmok roncsain csak az emlékezet virrasztott. Aztán az a sok hazajáró lélek, meg az a sok emlék! Az atyának vitéz fia, ki most már ott nyugszik közös, jeltelen sírban, vagy nője emléke, ki bánatában követte őt a másvilágra! Lassan könny fátyolozta be szemünket, s kitörültük azt. „Eh — szoltunk —, felejtjük el, nem is volt az igaz!” Aztán lecsüggesztettük fejünket és lemondunk. Oh! ez nagyobb, oh, ez többet jelent, mint a testi megsemmisülés! Pusztá kézzel, könnytelt szemekkel vártuk a bakót, ki nem látta meg azokat a könnyeket!

Pedig méltán várhattunk volna Ausztriától becsületet, kíméletet hosszas barátságunkért, közmondásos hűségünkért, megbecsülve a szabadságot, e nemes eszmét, melyért harcoltunk, vagy ha azt nem, legalább százados szolgálatunkat, melyet a Habsburg-ház irányában tanúsítottunk. Tépést vártunk parázsló sebünkre... s ah, mit kaptunk! A pillanat szédítő mámorában elfelejtettünk mindent, a könyörgő Habsburg Rudolfot, mint segíti meg a nemzet; a könnyes királyné esdő szavaira mint ránt kardot a nemesség „vitam et sanguinem”-et kiáltva a pozsonyi diétán; aztán meg sok mást, miről tanúságot tesz századok története, de legkiváltebb az ellenség fővezére, Paskievicsnek az osztrák császárhoz intézett lemondó levele, melyben szolgálatainak egyedüli jutalmát a magyar tiszteknek adandó kegyelemben látja.⁴¹ Egy semmitmondó levél meg egy rendkereszt érzéki rá válaszul; s csodálható-e ez? A fiatal császár közvetlen a kamarilla hatása alatt állott a leggonoszabb susárlók által körülhálózva, kik a pillanat esztelen kizsákmányolásában óhajtották kielégíteni bosszúszomjas lelküket. Valóban minden gyász, minden csapás ettől a gonosz társulattól zúdul reánk; a rossz, az aljas jellemvonásainak összessége: e szövetkezet mintaképe. A szabadság legszentebb érzelmét otromba önkénnyel visszafojtani, ördögi önzéssel egymásra uszítani a békés népfajokat: ez a célja. A horvátok elpártolása 1848-ban szintén a kamarilla műve, az osztrák államadósságnak a magyarok által való kifizetése az ő eszméje, s általában minden ellenünk irányuló támadáson meglátszik keze nyoma. Pokolkonyhájában a leggonoszabb terveket főzi az ébredő magyar szabadságnak, melyeknek legbiztosabb eszköze a népfajok közti kapocs meglazítása. Innen került ki minden baj; a polgárháborúk számai e társulatba futnak össze, itt faragták a bitót, itt öntötték a golyót dicső emlékü vértanúinknak, itt akarták megszőni szemfedőjét a magyar szabadságharcnak. Sötét rajz! S e kerethez valóban méltó foglalatja: a sötét gép mozgatói: Grünne főhadsegéd, ki váltig fogadkozott, hogy Latour 1848. okt. 6. halálát egy véres hekatombával fogja megünnepelni, azután Schwarzenberg Félix miniszterelnök, ki Palmerston lord külügyminiszter békítő kísérleteit utasítja vissza nyers modorával,⁴² Zsófia hercegnő, végre szabadságharcunk legsötétebb alakja: Haynau,

⁴⁰ Vö. *Gracza* a honvédség lefegyverzéséről, i. m. V. 738.

⁴¹ Vö. *Gracza*, i. m. V. 810.

⁴² Vö.: „A visszautasítás oly nyers, hogy az öreg Palmerston lordnak elmegy minden kedve a további közvetítéstől.” *Gracza*, V. 810.

a 13 aradi vértanú hőhérja. Ki volt Haynau? Egy szeszélyes, gyöngelékű csodaszörny, kinek tetteit nem tudjuk kellő undorral fogadni, mert elvesztik valószínűségüket, s borzalmas regéknek tetszenek szemünkben, egy excentrikus jellem, mely saját embertársainak fájdalmában is kéjeleg, egy vérszomjas hóhér, ki örjögző pillanataiban képes lett volna egész Magyarországot vérpadra hurcolni, egy összeférhetetlen áskálódó természet, egy második Néro, kinek minden ítéletét a vérszomjas szeszély sugallta, s a könyörületet e lelkiállapotától alig választotta el egy vékonyka határfal. Csak akkor nem dühöng, midőn feiggörse gyötíri, ilyenkor azután a legkegyetlenebb ellenségének is megbocsát.⁴³ Istenem, ha ilyenkor tették volna tolla alá azt az ítéletet.

A szabadságharc leverését oly vérbosszú követte, melynek szertelenségéről csak a Sulla-féle proscriptio, vagy Caraffa kegyetlenkedései nyújthatnak halvány fogalmat. Az okt. 6-i gyászos eset nem első műve Haynau tábornoknak. 1849. jún. 5-én kivégezteti Mednyánszky Lászlót, kinek tiszta honszerelme, Gruber Fülöpöt, kinek hazafias állhatatossága volt bűne; nemsokára rá Rázga Pál ev. ref. lelkész t lelkes buzdító beszédei miatt.⁴⁴

Kiméletet nem ismerve minden tisztet rendre kaszabol, a véres tragédiák napirenden vannak, egy név elég neki, hogy haragra lobbajon. Galambszakállú aggok, növendék-ifjak, egyáltalán nem kerülhetik el a bitőt, sőt odáig megy a kegyetlenkedésben, hogy több nőt is véresre korbácsoltat.⁴⁵ Ennyi könny, ennyi vér még sohasem folyt a magyar földre! Végére is belátta a kamarilla, hogy ezt a sok sommás eljárást számon kérheti tőle Európa, mely még nem volt elfásulva a szabadság eszméje iránt, azon volt tehát, hogy alattomos mesterkedéssel, törvényes külszínnel zománcozza be, hogy így kényekedvén folytathassa hóhérkodásait. Ezt a vértörvényszékben találta meg, mely leple lett a leggonoszabb üzemeknek. A vértörvényszék véglegesen Paskievics eltávozta után emelkedett érvényre. Az üldözés hatványozott mértékben lépett fel ellenünk. Körözték Kossuthot, aki ekkor magát csak „volt magyar polgár”-nak nevezi, Szemere Bertalant, Batthyány Kázmért, Horváth Mihályt, Petőfit, ki ekkor már nyugalmasan aludta örök álmát a segesvári hant alatt, azután Bem Józsefet, Irányi Dánielt és másokat. A vértörvényszék első áldozata a halálban is oly nagy gróf Batthyány Lajos volt, a szabadság első minisztere, kinek monarchikus érzelmeit még a börtöni kegyetlen bánás sem rendíthette meg. A kamarilla régóta ellenségeskedett rá, mert midőn Jellasics betört, és tagadta az 1848-iki törvények jogosultságát, ő állította talpra a nemzet színe-javát. Így történt azután, hogy midőn Batthyány...⁴⁶ megöletése után egy engesztelő bizottság élén a királyhoz ment, ott egyszerűen ajtókat mutattak neki. Ő azonban ennyi visszatetszés mellett is megmaradt elveiben s nap-nap után azon fáradozott, hogy a nemzet, a kormány és az uralkodóház közt egyetértést létesítsen. Most pedig, midőn látta, hogy a kamarilla fordulatjai⁴⁷ alászállítják politikai súlyát, kardot vett kezébe, hogy „vérrel és vitézséggel” használjon hazájának, harcolt a horvátok ellen, mert Jellasics éppen, midőn Károlyi György gróf palotájában mulat júl. 13-án,⁴⁸ elfogatja és Laibachba viszik. Klapka győzelmeinek hírére azonban Olmützbe szállítják, hol három szenvedéses évet töltött várfogságban.⁴⁹ Schwarzenberg azonban nem nyugszik: az ő szemében mindig nagy szálla volt ő, s így aztán kiviszi, hogy a magyarság szemefényét, Batthyány Lajost okt. 6-án kötéllel végzik ki. Batthyány, midőn okt. 5-én tudára adták az ítéletet, esküre emelt kézzel tiltakozott ellene, s égbekiáltó igazságtalanságoknak bélyegezte; akasztófa és Batthyány! Nem! ez nem lehet!⁵⁰ Tar homlokát elborította a szegyenpir, mélytűző szemei lángot hánytak. Nem, Batthyány mégsem hal meg akasztófán! Rögtön levelet írt nejének, melynek minden során a monarchia iránti hűségét bizonyítja, nem is törődve vagyonatlan voltukkal, lelkében első volt a monarchia, mely tönkre tevő őt. Még az este meglátogatja, ki egy kis fejevankosban becsempész hozzá egy tört, hogy ne kelljen életét a bitón gyaláza-

⁴³ Vö.: „Nem hiszik, hogy az újabb kor történetében Haynauhoz hasonló alak találkozni. A lélekűvű zavartottan áll meg ez emberi szörny előtt. Mi volt? Megfejtetlen rejtély ma is. Vérszomjazó fenevad-e, vagy pedig közszezélyes ördög? Vagy tán miniküetű együttvéve?”... „Jellemének fő vonásai: a szeszély és az ezelősség. Szeszélytől és hibortosságtól megszállva, olykor meglepőleg szelíd is tudott lenni. Néha a legsúlyosabban terhelt vádlottunk, midőn elébe vezették, képes volt a nyakába borulni, s vele együtt sírni. Máskor, midőn kitört rajta az örjögzés: a legirtatlanabb emberre is halált kiáltott.” *Gracza*, V. 810–12.

⁴⁴ Vö. *Gracza*, V. 812, 813.

⁴⁵ Vö.: *Gracza*, V. 830.

⁴⁶ Olvashatatlan szó.

⁴⁷ Talán elírás fondorlati helyett.

⁴⁸ január 13-án; vö. *Gracza*, V. 822.

⁴⁹ Vö.: mir fent: *Gracza* szövegének félreértése; Batthyányt 1849 tavaszán ítélték háromévi várfogságra, de még abban az évben, okt. 6-án kivégzik.

⁵⁰ Vö.: „— És akasztófa! Mintha cögéres gonosztevő volnék —, szóla meg újra Batthyány. — Remélem, hogy legülbb golyóval végeznek ki, ha már pusztulnom kell.” *Gracza*, V. 829–30.

tosan végezni.⁵¹ S reggel, midőn a porkoláb bemegy, hogy hívja az ítéletre, s, „— gróf úr keljen fel” — szavára semmi választ nem kap, meglátja, hogy a nagy magyar vérbefagyva fekszik ott, s sebeiből szárvárog a párolgó vér.⁵² Hárcm sebet ejtett magán, de nem halt meg, hanem a vérvesszeségtől csak elalélt. Haynau tombolt dühében: a katonaorvos véleménye szerint az ítéletet nem lehet végrehajtani. Midőn tudára adják Batthyáynak, hogy „mit Pulver und Blei”-re ítéltetett, arca felragyog a boldogságtól: tehát mégse a bitófán! Támolyogva megy papja karján a vesztőhelyre. Minden szemben könny csillog, arcukat a bánat fátyolozza be; a kalapokat rendre leveszik, s érzik, hogy magasztos tekintete, a rendesnél sápadtabb arca uralkodik rajtuk. Midőn pedig az őt gránátos előlép, „Rajta, vadászok! Éljen a haza!” — kiáltással leheli ki hősi lelkét. Holttestét éjjel loppal Dank Agáp a ferencrendiek kolostorába viszi, s ugyanitt örök nyugalomra helyezi.⁵³ Ezek a kivégzések akkortájt napirenden voltak. Bécsben pedig mindenre csak ezt mondták:

„Hja! Háború van. Haynau nem szokott sokat teketóriázni!”⁵⁴

De mindegyik között a ti emléketek a legfájóbb és legszentebb, nem csak azért, mert oly végzettszerűen egyszerre buktatok el, hanem mert a ti szent neveitekhez fűződik a szabadságharc minden reménye, álma. Világcsnál teljeen elbukott ügyünk. Aradon elvették tőlünk dicső múltunk emlékeit. Még csak emlékezni sem volt szabad arra a győzelmes lagra! . . .

Okt. 6-án, éppen Latour megöletésének évfordulóján történt Aradon. Tizenhárom dicső tábornokot vesztettek el, kit a bitó, kit a golyó. Mint tizenhárcm Mars mentek, büszke sápadt arccal, félelmet nem ismerve a halál elé; a könny, ami szemükben reszketett, nem a félelemé volt, az egy-egy hitvesnek, egy kedves fiúnak szült, ki őket otthon várva-várta. Elbuktak együtt a szabadságharccal, mint fa-virág, ha kidől törzsöke; de ők nem csupán áldozatai egy szomorú időnek, hanem lelkükben megteremtői lettek egy eszmének, mit sem a szép szó, sem az erőszak nem képes elfojtani, mert igaz és örök!

Az aradi gyászcs eset kétségtelenül a kamarilla fíndorlatain múlt, de jórészen az orcszokon is, mert ha ők Világos után át nem adják a magyar tábornokokat az osztrák kezébe, bizonyára nem végződik a szabadságharc Aradon. A fogoly tábornokokat, kik annyi dicső csatán vezényeltek az orosz—osztrák hadsereg ellen, nehéz láncra verve, kegyetlenül behurcolták az aradi kaszányába, mely most börtönül szolgált, de hatalmas falai azt hirdetik, hogy egykor vár volt. A tábornokokat külön-külön szobába zárták, melyek nem voltak hosszabbak 5—6 lépésnél, egy ágy meg egy asztal volt összes bútora. Az előszobában éjjel-nappal egy katona őrködött töltött fegyverrel, lövésre készen. Tizenöt tábornok volt ekkor ide bezárva; Kiss Ernő, Nagy Sándor József, Aulich Lajos, Török Ignác, Pöltenberg Ernő, Knezhich Károly, Demjanich János, Leiningen Westenburg Károly gróf, Vécsey Károly gróf, Lahner György, Dessewffy Arisztid, Schweidel József, Lázár Vilmos, aztán Lenkey és Gáspár.⁵⁵ A tizenhárcm tábornok között csak Dessewffy és Nagy Sándor József töröl szakadt magyar, a többinek csak a szíve az. Közöségesen tizenhárcm vértanúról szokás emlékezni, pedig a szabadságharcnak tizennégy vértanúja van: Lenkeyvel együtt. Őt ugyan nem ítélték halálra, de szenvedése száz halállal felért. A rossz bánásmód alatt ártatlanságának tudatában megtélotyodott, s tíz hosszú, küzdelmes évet kellett végigszendvednie, míg nyugalomra hunyhatta szemeit. Egy nyűtt szalmazsákon tengte át hátralevő idejét, betegem, lázban égve, s nem volt, ki égő nyelvére egy ital vizet nyújthatott volna. Rohamaiban veszedelmes sekeket ejtett magán, melyek gennyedésbe mentek. Az ablakon átsüvöltött a havas eső, a dér belepte a szegény beteg ágyát. S az emberek sem voltak jobbak irányában a természetnél. Az a csk könnyűtelen szív még holttestét is megbecstelenítette, midőn tíz évi hosszú szenvedés után befogta szemeit a halál.⁵⁶ Gáspár pedig pusztán annak köszönheti életét, hogy a trónfosztó ítélet után nem harcolt, ezt is hosszú várfoág árán kellett megfizetnie.⁵⁷ A többinek közönsé volt a halál. A tizenhárom tábornok, bár előkelő családi összeköttetésüknel fogva joggal várhattak volna kegyelmet a törvényszéktől, csüggedésnek edva magát az egy Kiss

⁵¹ *Gracza* szerint (i. m. V. 830) a tört Batthyány sógora, gróf Károlyi György részén léte a bitófán.

⁵² Vö.: *Gracza*, i. m. V. 832.

⁵³ Vö.: *Gracza*, i. m. V. 834—8; a kivégzés körülményeinek leírása — bár terjedelmesebb, de részleteiben azonos.

⁵⁴ „Haynau nem sokat teketóriázik —, n. ordogatták. — Hja, háború van.” *Gracza*, i. m. V. 817.

⁵⁵ Vö.: *Gracza*, „A vár közepén egy nagy négyzetű kaszánya emelkedett: a fővár. Itt ebben a kaszányban a kapott mindegyik tábornok egy-egy szobát. — Valamennyi börtön körülélő egyformán: hat-hét lépcső, csúls padlalat, fehérre meszelt. Bútorzatuk: tábori ágy, egy szék, asztal, s mosdó. A cellák előtt egy kisebb szoba, olyan pítvarféle, ahol éjjel-nappal két fegyveres őr tanyáz.” (i. m. V. 840—1).

⁵⁶ Kosztolányi itt nyilván felcsérte az adatokat: *Gracza* szerint (i. m. V. 842) Gáspárt ítélték tíz esztendőre; Lenkey pedig a börtönben megörlt, s 1850. febr. 7-én meghalt (*Gracza*, V. 868—70); l. már fent, a Leszdó elen zéskor.

⁵⁷ Vö.: „Gáspár pedig annak köszönhetette életét, hogy az ápril. 14-iki trónfosztó nyilatkozat után nem harcolt. Ámde ő sem menekül szárazon: tíz esztendei várfoágát kap” (*Gracza*, V. 842).

Ernőt kivéve, ki elfogatásának első percenetétől ama rettenetes reggelig az egészet csak „egy kis ijesztés”-nek nevezte. Pedig Leiningen is letesz minden menekülési reményről, kinek ereiben angol királyi vér csörgedezett. Világos után meghalni: oly jó volt, s ha kiűztek lelkükben az élettől való megválással, akkor azt csak családjukért tették.

A fogoly tábornokok, amellet, hogy a nemzetnek valóságos bálványai voltak, mindegyik kitűnt, ki ritka jószágával, ki vitézségével, ki páratlan becsületességével. Olyan egyhangú életleírásuk: mindegyikében a vitézséget láttuk kiemelkedni frigyre lépve a legnagyobb szívjóssággal és szeretettel. *Kiss Ernő*, amellet, hogy a harc tűzében bátor, s ha kell, vakmerő katona, nagy optimista, s viharezett arcán az idealizmus nimbusza, mi a katonához oly jól illik. Ő volt az első honvédtábornok, s Haynau személyes ismerőse. *Nagy Sándor József*, ki előbb az osztrák zászlók alatt harcolt, már csak deressedő hajjal, hosszas veszteglés után csatlakozott ügyünkhöz s Damjanich oldalán teljes lelkesedéssel forgatta győzedelmes kardját, míg a szabadságharc le nem veretett. Damjanich feltétlen híve, mondhatni bálványozója volt, s szinte hitt küldetésében, hogy az isten mintegy predesztinálta a magyar szabadságharc vezetésére, s felette sohasem vágyódott elsőlségre. Különben sem volt nagy diplomata, sem nagy hadvezér, de leleményességben, fordulatokban sohasem szűkölködött, s mindvégig hitt győzelmünkben, míg a sors szerencsétlen fordulata meg nem győzik az ellenkezőről, mikor is aug. 13-án ütött-kopott zászlaját csüggedt szívvel, kifáradt lélekkel letette a kétszer akkora orosz hadsereg előtt. *Aulich Lajos* a rációk lázadásait fojtotta el gyors kézzel. Valódi tudós katona, arcán a gondolkozók komolyságával, annyira ügyes, hogy az osztrák hadsereget egy álló hétig várakozásban tartja. *Török Ignác*ról talán senki sem tudja, mily érdemek fűződnek nevéhez. Mint katonamérnök ő erősítette meg oly biztosan Komárom falait, hogy az csak okt. 3-án adta magát át az ellenség kezébe.⁵⁸ Komárom dicsőségéből egy rész méltán az övé. *Pöltenberg Ernő*, *Knezich Károly*, *Schweidel József* mind típusai a derék katonának s jó családapának. *Vécsey* oly hatásosan működött a rác lázadás elfojtásában, hogy még Kossuth részéről is a legnagyobb elismerést érdemelte ki. Ő volt az egyedüli ezredes a tizenhárom közt. *Lahner György*ön múlt, hogy a forradalom alatt seregünk sohasem látott semmi kárt, hiányt a fegyverfelszerelésben. *Lázár Vilmos* az orosz ellen vívott dicselen, vesztett csatát. *Dessewffy Arisztid*, amellet, hogy igazi katona, valódi⁵⁹ . . . — ki nőjét bálványozza. *Leiningen Westenburg Károly*, Görgői feltétlen híve, kinek menekülése egy hajszálon múlt, hogy abbamaradt. Részt vett a váci, komáromi csatákban, melyben Görgöit úgyszólván hátával fedezte. Sorsa tragikus. Valóban oly közel állt a meneküléshez, csak pár szón múlt, hogy a bitóra került. Midőn a világi fegyverletételről tárgyalt Görgői tisztjeivel, meghánytak-vetettek vele több kérdést, szó jött többek közt Leiningen másnapra tervezett meneküléséről is. S éppen a pillanatban, midőn Földváry az mondta: „Gazember, aki távozik!” — nyit be Leiningen, ki meghallva e szavakat, lemondott minden tervéről, s mintegy az ellenség kardjába rohanva, de mégsem követve el oly dolgot, mi jellemével ellenkezett volna.⁶⁰

S végre *Damjanich János* nevéhez érkeztem. Ki nem ismerné e nagy, e szent nevet? Születése szerb, de szívében annyira magyar, hogy undorral fordul el áskálódó, türelmetlenkedő fajától. Bem apó mellett ő a szabadságharcnak legnépszerűbb alakja. Katonái rajongásig szerették. Usodattetteiről a tábornokok mellett regéket beszélnek. Szolnok, Szt. Tamás, Isaszeg, mind tanúja fényes győzelmeinek, de mindegyik között legfényesebb volt a Vécseyvel együtt kivívott szolnoki, mire holta napjáig bizonyos nemes büszkeséggel emlékezett. Bernnek a piski csatáját ő emeli oly nagy dicsőségre ázálta, hogy a döntő pillanatban érkeznek a világhíres „vörös sipkásai”. Tisztársai szerették őt, mint atyjokat, bár modora nem volt vonzó, s éppen nem közlékeny, de akit megszeretett, azért kész volt mindent megtenni. Maga különben nagy republikánus és demokrata, mely elveinek nem egyszer adta kifejezését, midőn a közös fekhelyet megosztotta katonáival. Komáromból Pestre menet azonban megbokrosodott lovai hirtelen elragadták őt és kitörte lábát. Mily gúnya a sorsnak! A seregverő, ellenségrontó hadvezér sánta-béna. Talán ezen múlt, hogy szabadságharcunk Világosnál végződött!⁶¹

A vértörvényszék éppen nem fukarkodik a kihallgatásokkal, körülbelül minden nap van egy-egy, melyeket Ernst, kegyetlen hadbíró vezet. Űrügyet könnyű volt találni elítélésükre, mert bűnt láttak abban, ami erényük volt, s tudták, hogy ezeket a táborno-

⁵⁸ I. már fent: *Gracza*, V. 849. 891.

⁵⁹ Olvashatatlan szó, a szövegösszefüggés szerint gallér lehet.

⁶⁰ „Gazember, aki távozik!” — kiált indulatosan, az asztalra ütve Földváry Károly. — E pillanatban nyit be Leiningen. A zaj nagy, de a tábornok mégis meghallja Földváry szavait. Tehát becselen, aki távozik! — ez a tisztikar véleménye. S ő menekülni akar. Minő szerencse, hogy még nem utazott el. Nem is mozdul többé, osztotni fog bajtársainak a sorsában” (*Gracza*, V. 730–31.).

⁶¹ A tábornokok életrajzi adataihoz: *Gracza*, i. m. V. 954. és kk., A szabadságharc nevezetesebb szereplői című fejezetben.

kok éppen nem titkolják el, hanem felemelt fővel vallják be. Akire még ilyet sem találhattak, azt egyszerűen rágalmazták. A keresztkérdések feleslegeseek: bevallják ők maguk hogy nagyon szerették hazájukat. Mily meggyőző, mily egyszerű vallomások. Aulich csak ennyit mond:

„— Királyom parancsából esküdtem hűséget a magyar alkotmányra, s ez eskümet halálom órájáig megtartom.”⁶² Pöltenberg így védekezik:

„— Mint becsületes ember és bátor katona nem tehettem egyebet.”⁶³

Az embertelenek leginkább Damjanich Jánost viszik a kihallgató terembe, mert tudják, hogy törött lába miatt ilyenkor sokat szenved. Damjanich haraggal tör ki:

„— Ne kínozzanak azokkal az örökös kihallgatásokkal! Amit először mondtam, az utolsó szavam is marad. Gazembernek tartok mindenkit, ki esküjét megszegi. Ezt pedig Damjanich Jánosról nem mondhatja senki!”⁶⁴

Török egy kihallgatás alkalmával így pirít rá a fondorkodó hadbíróra:

„— Jól tudom, hogy az urak halálunkat akarják, de ez nem is válik becsületükre!”⁶⁵

A tábornokok a vallatás célján átlátva, feladnak minden reményt. A folyosókon halkan tárgyalnak; csak Kiss Ernő reménykedik. Ma még együtt látják egymást, holnap talán csak ott találkoznak már...

A tizenhárom tábornok családja elképzelhető, mennyire aggodott sorsukon. Ki mivel tehetne, meg is mozgattott minden követ, hogy atyját, férjét megszabadítsa, de hasztalan! Oda nem jutott el annyi fiú, anya sóhaja, ott semmibe sem vették könnyűiket, még pénzre sem hajoltak, hisz a bosszúszomj telhetetlen, megmérhetetlen.

Nem is késik sokáig a halálos ítélet. Szept. 21-én már leérkezik, melynek értelmében Kiss Ernőt golyóra, Vécey bitóra ítélik.⁶⁶ A többiekre 26-án érkezik meg a végzés, melyben Schweidelt kivéve mind akasztófán való kötél általi halálra ítélik. Bűne mindegyiknek ugyanaz: a felségsértés. Haynau később Dessewffyt és Lázárt golyóra kegyelmezi.

Howiger várparancsnok még okt. 5-én tudatja az elítéltekkel az ítéletet. A katonaság négyoszögben áll, a foglyokat nehéz láncban elővezetik. Némán és szótlánul állanak, épp, mint mikor tanúvallomásra fogták. Csak az elválás fáj nekik tábornoktársaiktól. Egymás szemébe néznek, mindegyikében könny rezeg, s azt susogják: „vizontlátásra!” Howiger parancsnok még aznap elmegy a lelkészekért, hogy az elítélteket legalább a hit vigaszában részesítse, kik közül 10 katolikus, 3 pedig más vallású volt. A lelkészek teljesítik szomorú kötelességüket, s még aznap délután 2 órakor elmennek a foglyokhoz, még pedig Winkler Brunó, Sujánszky Eustach, Pléva Balázs kat. lelkészek, Szombati Balázs gör. kel. és Bardócz Sándor ev. ref. papok.⁶⁷ A foglyok meleg szeretettel fogadják őket, kik majdnem mind levelet írnak kedveseikhez. Csak Nagy Sándor, Leiningen és Lahner arcán van némi ború, de nem a rettegetés, hanem olyan az arcuk, mint akiket megcsaltak. Az előszoba asztalán, mely fekete posztóval volt leterítve, két gyertya égett, közepén a feszülettel. Howiger ezalatt egy szigorított rendeletet bocsájt közé, melyben különösen a katonaság viselkedését szabályozza és szigorítja. A fogházhoz vezető utakat eltorlaszolja, a katonaság éles tötéssel jár az utcán, a vár lőrésein ágyúk várakoznak.⁶⁸ Az emberek künn csoportokba verődve tárgyalnak izgatottan, kiknek mindegyike hisz a megkegyelmezésben. A nyüzsgő tömeg közül ki-kiválik egy-egy könnyes szemű férfi, ki áttörve magát a sűrű csoporton, megbízásokkal látja el a szolgálakat, kijön, tudakolja az újabb fordulatokat. Oh, rettenetes est volt ez. Mindenki készül a kivégzésre!

Damjanich a szerb lelkészt, Szombatit hidegen fogadja, s mindjárt a magyarokhoz hűtelen rokonairól kérdezősködik:

„— Nemde tisztelendő úr —, szól —, örülnek a rációk, hogy ily sorsra jutottam?”

A lelkész arca elborul, majd lassan a csodálkozás jelen meg arcán. Vas ember ő, még a halálban sem önző; még ott is hona állapotjáról szól.

Szombati megnyugtatta őt, s igyekszik a beszélgetést más mederbe terelni. Leginkább a szabadságharc foglalkoztatja elméjét. S midőn Világost hallja emlegetni, összeborzad s így sóhajt:

„— Hej, csak a lábam ne törtem volna!”

⁶² „Királyom parancsára esküdtem hűséget a magyar alkotmányra; s eskümet halálomig meg kell tartani” (Gracza, V. 841).

⁶³ Vö.: Gracza, I. m. V. 841.

⁶⁴ „Ne kínozzanak azokkal az örökös kihallgatásokkal —, tör ki belőle a harag. — Amit először mondtam, az utolsó szavam is marad. Gazembernek tartok mindenkit, ki esküjét megszegi. Ezt pedig Damjanich Jánosról nem mondhatja senki” (Gracza, I. m. V. 841).

⁶⁵ Vö.: Gracza, I. m. V. 841.

⁶⁶ Vö.: Gracza, V. 841–2.

⁶⁷ Vö.: Gracza, I. m. V. 846; az említett Bardócz nem ev. lelkész, hanem szintén minorita szerzetes volt.

⁶⁸ Vö.: Howiger napiparancsa, Gracza, I. m. V. 844–46.

De mindhiába! A lappangó tűz fel-fellobban s felejt halálbiüntetést, mindent, ha az eszme kerekedik fel lelkében. Mindennek okai a pártütő testvérek, a fenekedő népfajok!... S újra rokonainak hűtlenségét fáljalja, kik a magyar ellen fellázadtak.

„— Elvakítottak, megcsaltak benneteket —, szól elborulva —, bocsássá meg nektek az isten!”⁶⁹

A református lelkész már több melegséggel fogadja s inkább a halál neméről panaszkodik. Majd tábornoktársaira gondol, kiket még csak nem is láthatja (!), meg sem szoríthatja kezük, csak ott, midőn a halálos félelem fagyasztja tagjaikat. Damjanich azonban legyőzte magában az embert, s felülkerekedett benne a hazafi. Melegen érdeklődik a szabadságharc mozzanatai iránt. Kérdezősködik Bem, Klapka és Kossuthról, kiről azonban sem ő, sem lelkésztársai nem mondhatnak semmi bizonyosat. A többi elítélteknél (!) a másik két lelkész foglalkozott. Schweidel Józsefet különösen fia sorsa aggasztja, ki ugyancsak a fogházban van elzárva, hasonló okból, mint ő. Vágyát fokozza a hely közelsége s összes öröme és utolsó kívánsága a viszontlátás volna, azonban ezt is megtagadták tőle a könyörtelen szívek.⁷⁰ Lázár Vilmos különösen beteg neje, Reviczky Mária sorsán aggódik, kit minden istáp nélkül hagyott kicsiny gyermekeivel. Vécsey gróf megváltónak tekintti halálát, nem is kíván élni. Kiss Ernő kedélye még mindig derült, s nem hiszi, nem hiheti az egészet, s egyszerűen „rossz tréfának” nevezi. Oh, hogy később keserűen kellett csalódnia. A lelkészek szürke estig maradtak ott a kivégzendőknél, s a foglyok az érzékeny elbűcsúzásnál szívükre kötötték, hogy idején legyenek ott náluk.⁷¹ A látogatás után a szívtelen várparancsnok Howiger, kinek későbbi tragikus halálában isten ujját kell látnunk —,⁷² hetvenkedve kérdi a lelkészekről:

„— Nos, tisztelendő urak, hogy érzik magukat a foglyok?”

„— Nyugodtan”... — hebegé Sujánszky, ki még mindig hatása alatt állott a szívzorító elválásnak.⁷³ Estefelé Howiger Damjanich, Vécsey és Lahner nejeinek hosszú kérés-könyörgés után megengedi, hogy meglátogathassák a halálra készülő férjüket, talán csak azért, hogy hatványozva fájdalmasabb legyen elmúlásuk. Hangos zokogás élénkíté meg a börtönöket. Ilyen viszontlátás! Ma látjuk őket, és tudjuk, hogy holnap örökre elszakítják keblünköről! Oh mily borzasztó lehetett az utolsó istenhozzád!⁷⁴

A lelkészek pedig átéreztek hivatásuk fontosságát, egész éjjel ébren voltak, forrón könyörögve a tizenhárom lelke üdvéért, kik ezalatt szintén imádkoztak.

A péntekről szombatra virradó éjjel komor és tiszta volt. A vár folyosóit mintha valami szürkeség setétitené, a lámpa is, mintha alig adna fényt, az arcok setétebbek és szomorúbbak, mint máskor. A folyosón az ór visszhangzó lépései hallszanak, a szobában lévő ór árnyéka nagy vonásokban rajzolódik a falra. Az elítéltek mind ébren maradnak, Damjanich imádságot ír, sok levelet... A természet, mintha a lelkekben tusázó vihar ellenképül akarna szolgálni, hideg és nyugalmas. A hűvös őszi szél patyolat tisztára fújta a kék égboltot, egyetlenegy felhő sem látszik rajta, csak a hold ballag lassú, vésztlő csendességgel, s éles körvonalakban tünteti elénk a vár komor homlokát nagy ablakaival. Azokon az ablakokon csak áttetszett a tizenhárom gyertyavilág. A fájdalom már nem marcangolta lelkeiket, alább hagyott, s csak tompán sajgott. Valóban rettentő kínos, lassú éjjel volt ez! Tizenhárom ember küzdött a halál gondolatával, minden félelmével, ép elmével, egészséges testtel várva azt a pillanatot, midőn kegyetlen embertársaik elfújják lelkök lángját, mit isten gyújtott fel bennök. Izenként halni meg, minden perce

⁶⁹ Vö.: „Damjanich az egyetlen, aki tartózkodó hidegséggel fogadja a görögkeleti lelkészt.

— Nemde tisztelendő úr —, fordul hozzá mindjárt belépésekor —, — örülnek a rációk, hogy ilyen sorsra jutottam?

Csak mikor a plébános fölvilágosítja, hogy az aradi szerbek a legnagyobb részvétellel viseltetnek sorsa iránt, lesz nyájasabb.

— Bárcsak azt az átkos bűnt ne követték volna el —, mondja szerbül —, hogy a magyarok ellen föllázadjanak. Majd meglátjátok, hogy keservesen fogjátok ezt még megsírni, de késő lesz.

A szerb pap el akarja terelni a térsálgást erről a kényes tárgyról. Ne foglalkozunk most földi szenvedélyekkel —, szól figyelmeztetőleg —, hanem inkább gondoljunk arra a nagy útra, melyet a tábornok úrnak meg kell tennie.

— El vagyok készülve —, válaszol nyugodtan Damjanich —, lelkem tiszta. Isten a tanúm, hogy amit tettem, nem magamért, hanem mint becsületes patrióta a hazáért, mindnyájukért tettem. Elvakítottak, megcsaltak benneteket. Bocsássá meg nektek az isten!

Mond ugyan egy-két szerb imádságot, de egész magatartásán látszik, hogy vonzalma elfordult pártütő fajrokonaitól” (*Gracza*, V. 846—48).

⁷⁰ Vö.: *Gracza*, i. m. V. 848—49, 855.

⁷¹ A tábornokok beszélgetése a lelkészekkel: *Gracza*, i. m. V. 851—2, 854, 855.

⁷² Howiger még 1849. okt. 24-én, az aradi vár löporraktárának robbanásakor halt meg; vö. *Gracza*, i. m. V. 876—7.

⁷³ „A várparancsnok gúnyos mosollyal fordul hozzájuk:

— Nos, mit csinálnak a pácienseik?

— Csöndesek —, válaszolja Sujánszky” (*Gracza*, V. 850).

⁷⁴ Erről a látogatásról *Gracza* nem tud; Kosztolányi esetleg azzal cserélte össze, hogy a három tábornok holttestét okt. 6-án este együttesen csempézik ki a vesztőhelyről; vö. *Gracza*, V. 866.

öntudatosan közelebb lépni a sírhoz! E gondolatra felleg tódult a harcedzett tábornokok homlokára, bár sok ezer halál villogott rájuk a kardélról meg a puskák csővéről. Elhagyni egy nőt, kit jobban szeretünk, mint életünk, vagy éppen kedves gyermekünk, ki tán arcunk mása volt. Nehéz, küzdelmes lemondás! Hátha még lelkünk szózatja azt mondja: „jogtalanul ölnék meg, ártatlan vagy. Még élhetnél, milyen szép az élet.” De arcedőik elsimulnak, szívök megbékül, ha fontolóra veszik, hogy egy eszmé, egy nagy és szent eszmét táplálva halnak meg. S ez eszme Magyarország függetlensége, szabadsága, mely áldozatot, drága emberéletet kíván. Oh, hogy éppen nektek kellett ezt véretekkel öntözni, dicső tizenhárom? Vagy ha az ég azt rendelte, hogy meghaltok, mért nem süprött el a háborúi zaj, mint a falevél a szélvihar? Vagy tán azért kellett az akasztófán meghalnotok, hogy szentté tegyék, s képviselőjévé legyetek egy nagy eszmének, mint az Idvezítő a szent keresztet? (1)⁷⁵

A váróra alig verte el a két órát, a katonaság, mely egész éjjel őrködött, talpon volt már. A várkapu is csikordult: a lelkészek jöttek. Belépve a komor cellákba, valamennyi tábornokot forró áhitatban találták. Ott térdelt sok a feszület előtt a gyertya fénykörétől megvilágítva. Azokról a sárga szenvedő arcokról, kiégett szemekről lesugárzó fényzőn oly furcsa volt! S a lelkészek saját szavaik szerint megfélemlítve hivatásukról térdre estek előttük s hozzájuk imádkoztak, mint a szentekhez.⁷⁶ Azután mindegyik megbízásokkal látja el lelkészét, vagy átadja neki csekély hagyatékát, ki egy órát, ki egy inggombot, hogy juttassa családjához. Lázár Vilmos Winkler Brunónak három levelet adt, hogy azt beteg nejének nyújtsa, Aulich, Lahner, Kiss szintén írárok s levelek átadásával bízzák meg meghittjüket. Vécey azonban komor és borús, mert elszegényedett családjának sorsa lebeg szemei előtt. Schweidel csak fiát szeretné kebléhez ölelni, Kiss Ernő meg még egy diadalmas csatában vezényelni.⁷⁷ Damjanich arca a legsötétebb a foglyok közt, bizalmatlan, majdnem szóval; sehogy sem tud könnyre olvadni. Egész éjjel szivarozik, úgy, hogy midőn belép hozzá Sujánszky, egész füstfellegben találja. Az ágyra dőlve olvasgat egy könyvet, mit beléptekor félretol s a legbizalmasabb beszélgetésbe elegyedik vele. A szabadságharcra jártatták elméiket, de (főleg) Görgeiről szóltak, ki Damjanich szerint „magánérdekeiért feláldozta a magyar hazát.” Majd levelet s egypár megbízást adt neki, s midőn távozni akar, szeretetteljesen maradásra készíti. Lassan-lassan hámlik a lelkéről, ami nyomta.

„— Tisztelem ur, egész életemben rád voltam, de nem akarok mint rád meghalni” ...

Valóban még vallása is magyar volt. Sujánszky elérte szándékát s feladja neki a szétségeket a katolikus vallás szertartásai szerint. Most már nyugodtan elbocsátaná, de még egyszer visszahívja őt, s kéri, ha nem utálja, csókolja meg őt.

„— Hogyne csókolnám meg a hősök-hőseit” — felelte Sujánszky, átölelve a nagy Damjanichot.⁷⁸ A lelkész ezután a többi foglyokat látogatva meg, végigszemlélve azt a véghetetlen szenvedélyt mindegyiknél. Mennyi lelki erőnek kellett lenni bennök, hogy végignézhessék az élet utolsó vergődését, midőn mindegyikhez a szeretet hozzákötő érzése mellett az eszme sokasága fűz. Schweidel Szabadkán lakó rokonainak pénzt küld,⁷⁹ Török és Knézich igen komorak és szóval, s egész éjjel a feszület előtt térdelállva imádkoznak.⁸⁰ Pöltenberg, minél közelebb lesz az óra, annál inkább reménykedik, mert gyermekei azt írják levelökben, hogy szabadulása majdnem bizonyos. Nagy Sándor Görgeit tartja minden okának. A fogság s a halálfélelem leginkább Leiningent törte meg,

⁷⁵ *Gracznál* csak ennyi olvasható: „Eközben megvirrad. A börtön vasrácsú ablakain beszűrődik a hajnali derengés. Az idő komor, hideg. A látóhatárt ólomszürke felhők borítják” (i. m. V. 857).

⁷⁶ „Éjfél után fél háromkor az önfeláldozó derék papok már ismét az elítéltek körül vannak.

A tábornokok közül egy sem feküdt le. Felöltözve, készen várják a halált. Mindenekelőtt imádkoznak: hoszszan, bensőleg, a haldoklók felmagasztosult ihletével.

Sujánszky nem egyszer beszélte, ... hogy valami oly földöntúli volt az összekelésolt kezekkel imádkozó tábornokok szemeiben, hogy ő teljesen feledvén állását és köteleit, szenteket vélte maga előtt látni, s hozzájuk imádkozott” (*Gracza*, V. 850).

⁷⁷ Vö.: *Gracza*, i. m. V. 849, 850.

⁷⁸ „Kézét soritva fogadott beléptemkor —, írja *Sujánszky* a zárdanaplóban —, ... barátságos beszélgetésbe elegyedtél velem. Sokat beszélt a politikáról, többet Kossuthról, s igen bosszankodva Görgeiről. — Tisztelem barátom —, mondotta a többi közt —, Görgei gyalázatosan megcsalt bennünket, ő csak a saját élete biztosításáról gondoskodott, minket pedig cserben hagyott. ... Midőn Sujánszky távozni akar, D. marasztalólag int: — Főtisztelendő barátom, ön talán nem is tudja, ki vagyok? — Igenis tudom —, felel Sujánszky. — Én rád vagyok vallásomra, de mint rád meghalni nem akarok. Áldjon meg engem. Azt is tudom, hogy ön engem meg nem áldhat, amíg én meg nem gyódom bűneimet, tehát hallgasson meg. — És meggyón, aztán leteszi a hitvallást. A feloldozás után szinte megkönnyebbül.

— Most már nyugodtan halok meg, mert magyar pap által lettem megáldva. ... — Mielőtt távoznék, főtisztelendő barátom, ha nem utál, kérem, csókoljon meg. — Hogy utálnám a hősök-hőseit! — kiált Sujánszky, s D. tábornokhoz sietve, a kebléhez öleli” (*Gracza*, i. m. V. 855–57).

⁷⁹ Vö.: *Gracza*, V. 850.

⁸⁰ Vö.: *Gracza*, V. 849–50.

s kéri Balit,⁸¹ hogy vigasztalja, bár nem fél a haláltól, mert szerinte jobb elveszni, mint csak egy pár pillanattal is osztrák fogolynak lenni. Dessewffy fogja fel talán legnagyobb hidegvérrel. Reggel csinnal öltözik, igazi gavallér emberhez illően kesztyűt húz fel, s a lelkésznek átad egy hervadt rózsát, mit nejétől kapott volt, s a harcban ereklyeként őrizte.⁸² Aulich a feszület előtt álló gyertya világánál a római szabadságdalnokot, Horácot olvassa, kiből megtanulta hazáját szeretni. Mintha annak égi szárnyalású eszméivel akarta volna megerősíteni lankadó lelkét. Így telt az idő rettenetes lassúsággal egy-negyed hat óráig, midőn a katonaság már kivonult a vársáncba. Az ég csak nem akarta felnyitni szemét. A hold halványodott már, de egyetlen sugár sem mert feltekinteni a szürkepókhálós mennyboltozatra. A gyertyák leégtek már, üszkös belük sziporkát hányt, aztán lehajtottta, s seregeve nagy füstöt vetett. A váróra is kongatta már a hatot. Nagy köd volt, alig lehetett látni. Jól elvégezheték!

„— Az utolsó útra!” — Hallatszik vérfagyasztó hangja Howigernek.⁸³

Annakra biztos volt, hisz egy egész éjjel gondolkoztak róla, és mégis megrendültek egész valójukban.

Kiss Ernő hitetlenül néz az égre:

„— Tehát mégis igaz!?”

Először is a golyóra ítélte Kiss Ernőt, Schweidelt, Dessewffyt, Lázárt vezette ki a porkoláb s üdvözölve egymást, ki-ki lelkésze oldalára ment. Így mentek a vársáncig, melyet körös-körül magas falak futnak végig, oldalán sudár nyárfakkal, meg egy rozoga palánkkal. Ez előtt történt a kivégzés. Az elítéltek tiszta feketében, patyolatfehér ingben voltak, kesztyűjük pedig valami ünnepi méltóságot adott a szomorú szertartásnak. A tábornokok a katonaság képezte négyszögbe érve, mind buzgón imádkoztak, alig pár pillanatra, hogy odaértek Zinner felolvasta a halálos ítéletet. Mindegyik lemondó méltósággal hallgatja végig, csak a fejüket rázzák a dac, a tiszteletlenség minden jele nélkül, mintegy lekiismeretük szavaként, hogy *nem igaz*. Schweidel a lelkész kezét szorongatja, s nem tud tőle elválni. Majd hirtelen hozzáfordul, s kéri őt, hogy a feszületet, melyet édesanyjától kapott, s oly híven őrzött mindig, juttassa fia kezéhez. Aztán mást gondol, s kezében tartja a halál pillanatáig.⁸⁴

Kiss Ernő hallgatag. Csak ennyit sóhajt:

„— Szegény, szegény hazám! Vége mindennek. Isten büntesse meg hóhérainkat!”⁸⁵

Dessewffy hóhérait átkozza leírhatatlan magasztaltsággal,⁸⁶ Lázár kéri a lelkészt, ha esetleg a katonák elvétik, lövessen nyomban újra rá...⁸⁷

Ezután a porkoláb kiszakítva a lelkészek karjaiból 4—4 lépés távolságra vezette őket, s a bilincset leoldozták kezükről, a tábornokok kabátjukat levetették és fél térdre ereszkedtek. Négy katona hirtelen beköti szemeiket. Kiss Ernő, mint egykor Kont, nyílt szemmel néz a halálba. Lázár még most is beszél:

„— Istenem, nőm és három gyermekem!”⁸⁸ —

Három-három gránátos előlép s a vezénylőtsztre figyel. A kard lesújt, a tizenkét fegyver eldördül; a tábornokokat füstfellegbe fátyolozzák.⁸⁹ Kiss Ernő még él, ... a golyó csak vállpercét érte. Hirtelen odalép más három katona s közvetlen közelből a fejére sütik a fegyvert.⁹⁰ Csak a tiszti vezénylése s a lelkészek imája hallatszik. Az egyik az éghez szól, a másik a földhöz rögzik. Hét órákor már vége volt mindennek. A szabadságharc négy dicső vértanúja élettelenül, mereven fekszik a vársánc oldalában, s a másik kilenc, ki hallotta a lövéseket, tudta, hogy most rajtuk van a sor. A lelkészek imádkozva térnek vissza.

A várban ezalatt a sürgős-forgás tetőpontra hágott, csak a börtöntájék volt csöndes. Ezek voltak a legrettenetesebb percek. Leiningen a társai kivégzése alatt még egy levelet ír. Talán az ő elszállott lelkük erősítette meg őket, hogy vitézül viseljék el az óriási küzdelmet.

⁸¹ Baló, *Gracza*, V. 848, 861.

⁸² Ennek nincs nyoma Gracznál.

⁸³ *Gracznál* nincs nyoma.

⁸⁴ Vö.: *Gracza*, V. 857.

⁸⁵ Vö.: *Gracza*, V. 857—58.

⁸⁶ Vö.: „Dessewffy hideg, büszke; szép férfias arcán a megrettenésnek még csak nyoma sincs. — Kérem, adja át nőmnek a búcsúüdvözetemet —, szól nyugodtan Balóhoz” (*Gracza*, i. m. V. 855).

⁸⁷ Vö.: *Gracza*, V. 858; a kivégzések részletei: 857—66.

⁸⁸ *Gracznál* nincs megemlítve.

⁸⁹ *Gracza* tizenhat gránátost említ: i. m. V. 858.

⁹⁰ Vö.: „Kiss Ernő azonban kezére támaszkodva még ott vergődik. A négy lövés közül egy sem volt halált okozó. A golyók vállpercét zúzták össze. Az egyik gránátos a vergődő áldozathoz rohan, s közvetlen közelről a fülébe sűti fegyverét” (*Gracza*, V. 858).

A foglyok már várva-várták a lelkészeket, kiket mindannyi barátságosan üdvözölt. A hang elakad, hisz a könny, mi szemükben rezeg, elbeszéli, mi történt, s a vigasztalásnak nincs helye! A hit, az vigasztal, más nem. Nemsokára üttött az ó órájuk is. A hóhér vörös ruhában, arany paszománttal jelenti, hogy itt az óra, némán összegyűl a kilenc tábornok, felteszik rájuk a nehéz béklyókat, s lassú vontatva megindul a szomorú menet a vesztőhely felé, mely a vártól délre egy kaszálon fekszik, körülbelül egy negyedóránnyira. A tábornokok fedetlen fővel, nehéz láncokban mennek a gyülekezet közepén valami kimondhatatlan krisztusi fénsséggel. Szemeik révetegek, arcuk beesett és sápadt, soknak a haja is ősebb, mint egy hónappal előbb. Nem csoda, hisz egy egész éjjel néztek a halállal szembe. A csend irtóztató... Olyan volt ez, mint egy rossz álom, mint egy nemzet temetése; a lábak tompa dobaja, a bánattól megtört arcok, a csillogó könnyek a szemekben, az óriási csendet megzavaró láncsörömpölés, vagy egy-egy lelkész halk zokogása valami különös zúrré fejlődött, amin még az oktan is sír.⁹¹

Damjanich ott ült hátul egy rozoga dőcögős kocsin, fején honvédsipka, fehér katonaköpenyegét panyókára vetve; a rajta ülő kocsisnak csak úgy patakzik a könnye, pedig, tán nem is tudja, miért, nem is gondolja tán, kit visz a halál-ítéletre, de azért szakadó könnyeit ingujjával meg-megtörülgeti. Damjanich pedig kényelmesen szivarozott; s útközben újólág felhívja a hóhért kocsijára, kivel reggel...⁹² már beszélt, s kéri újra, hogy gyorsan végezzen vele. Midőn a hóhér vonakodik felhágni, utolérhetetlen humorával így szól:

„— Hisz ma ön az én legjobb barátom!”⁹³

Majd a tisztelendőt vigasztalja:

„— Mit sír, tisztelendő úr, hisz akit kezében tart —, s a feszületre mutatott —, az is az igazságért halt meg!”

Leiningen, midőn a hosszú fogság után megpillantotta először a szabad eget, szép kék szemei könnybe borultak s így sóhajtott:

„— Oh mi kedves az isten szabad levegője!”⁹⁴

A lelkész egy könnyet törölt ki szeméből, s azzal vigasztalja, hogy ott a fellegeken túl még dicsőbb hon van, hol az igazság diadalmaskodik. Nagy Sándor, kit még most sem hagyott el jókedve, úgy annyira, hogy, kikkel találkozott, „szíves jó reggelt” kívánt, s így vigasztalja a mellette síró lelkészt:

„— Eddig ön vigasztalt engem, s jelenleg ön sír, jobb lesz, ha imádkozunk!”⁹⁵

A menet ezalatt nagy lassan elért az országútra, s felkanyarodott egészen oda, ahol az országutak kereszteződnek; az emellett kaszálon voltak a bitófák felállítva. Mihelyt odaérnek az akasztófákhoz, melyek mindössze hat láb magasak, 3—3 araszra egymástól, bárdolatlan reves fából összeróva, a kilenc középbe megy Damjanich szekere mellé, mint a naphoz a bolygók... rövid beszélgetésüket félbeszakítja a tiszt harsány vezénylő szava. Ezután a gépies aktusokat kell túllépniök. Először az ítéletet olvassa fel Tichy, a kivégzést vezető őrnagy. Az ítéletet lemondóan hallgatja mindegyik, csak Damjanich arca tüzel és önkénytelen sírva fakad: a leggyalázatosabb koholmányok. Aztán a porkoláb lép elő, s mind a kilencnek külön-külön kegyelmet kér, a tiszt kilenc-kilenc pálcát tör el, s „istennél a kegyelem” szavakkal utasítja el a porkolábot, ki oda-megy Pöltenberghez:

„— Kérem, kapitány úr” — szól.

Ez volt ugyanis a rangja eleve az osztrák hadseregnél, a honvédtábornoki tisztet egyiknél sem vették tekintetbe. Így szólította mind a tábornokokat.⁹⁶ Istenem, mennyivel jobb volt annak a másik négynek, kik élettelenül, megfagyott ajakkal aludtak a gazos vérsírban.

Pöltenberg szó nélkül hajt szavára. A porkoláb leoldja kezéről a béklyót, hogy megszabadítsa hatalmas lelkét egy nagyobb tehertől, a portesttől. Nemsokára azonban szabadon kalandozhatott a kék éter végtelenjében, mit sóvár szeme oly epedve nézett.

„— Ezennel átadom önnek” — szól a vörössapkás emberhez; Pöltenberg azonban hirtelen odasiet Damjanichhoz és megcsókolja kezét, ki így szól:

„— Isten veled, kedves barátom!”

⁹¹ Vö.: *Gracza*, V. 880—882.

⁹² Olvashatatlan.

⁹³ Vö.: *Gracza*, V. 880.

⁹⁴ „Keresztülmenvén a Maros-hídon, az Új-Arad felé vezető országútra fordul a menet. — Ah, mily kedves Istennek a szabad levegője! — mond Leiningen.” (*Gracza*, V. 861.)

⁹⁵ Graczánál ezt Leiningen mondja: „Nemsokára vége lesz, tisztelendő urak! imádkozunk együtt, hisz mindnyájan keresztények, s mindnyájan egy atyának gyermekei vagyunk!” I. m. V. 862.

⁹⁶ „Kérem, százados úr! — Mindegyik tábornokot az osztrák seregben viselt rangjáról szólítja.” (*Gracza* i. m. V. 883.)

S azzal elbocsátja magától arra az örök, nagy útra. Pöltenberg fellép a zsámolyra, leoldja nyakkendőjét s kéri a hóhért, hogy gyorsan végezzen vele.

„— Meg lesznek az urak velem elégedve” — válaszol ez mosolyogva.⁹⁷

Az a szeretet, az a bajtársi ragaszkodás, mit a tizenhárom utolsó óráikban egymás de különösen Damjanich iránt tanúsított, még azokat az osztrák katonákat is meghatotta.

A bakó egy pillanat alatt végez, a pap jobb kezében a feszületet mutatja fel, bal kezével omló könnyeit törülgeti, a dobok peregnak, a sorokból heves sírás hallható . . .

És mind így halt meg, ily egyszerű magasztossággal. Török Ignác szótlanul múlt ki. Lahner, ki a tisztelendőket folytonosan imára buzditotta, imádkozva ment a bitófához; Knezhich, mielőtt átadná magát a hóhérnak, odamegy . . .⁹⁸ hadbíróhoz, ki becsületessége miatt különösen kedvelte őt, s köszönetet mond neki. Nagy Sándor büszkén, könnyedén lép fel a zsámolyra és „Eljen a haza” — kiáltással adja ki hősi lelkét. Gróf Leiningen, mielőtt odalépne, szót kér, s kijelenti, egy . . .⁹⁹, hogy ő Buda ostromában egyetlenegy tisztet sem ölt meg, s ki ezt mondja, hazudik!¹⁰⁰

„— Hogyan, mit beszélsz? — tör ki Damjanich —, lehet is ezeknek beszélni!” — Ezzel egyidejűleg küldött nőjének egy levelet, melyen csak ennyi volt:

„— Vége mindennek — . . . öten függnek már előttem, Isten veled!”¹⁰¹

Damjanich mellett még csak Aulich áll, s már azt is viszik az akasztófára. Körülnéz . . . maga maradt. A hóhér most tekeri ki Aulich nyakát.¹⁰² A másik hat is már az égben van. S ő még most is a síró lelkésként csillapítja s szilárdan várakozik, csak a kivégzés módja fáj neki. Aztán, midőn rá kerül a sor, így szól:

„— Nem gondoltam, hogy én leszek az utolsó, ki a csatában mindig első voltam!”¹⁰³ Aztán előkeríti mankóit s lassan elvánszorog az akasztófához. Csak az egyik lábán volt cipő, a másik még mindig fájós volt a töréstől. Hosszú csend . . . Ez volt a legérzékenyebb jelenet. A szemek, bár a kivégzés most már nem hatott újságként, csak úgy ontották a könnyet, a szívek fájdalmasan . . .¹⁰⁴ A tiszt, Tichy, ki egykoron meghitt barátja volt, most hátrahőkölteni lovát, a sorokon a részvét nyilatkozása hallik. Damjanich ránéz azzal az ő lángszemeivel és a méltóság s a fájdalmas szemrehányás hangján így szól:

„— No, te is sokra vitted!”¹⁰⁵

A tisztnek arcán egy könny perdül végig, de a katonának nem szabad sírni, hirtelen letörli, mintha homlokához nyúlt volna s vezényel.

A legutolsó Vécsey tábornok volt, kire engesztelhetetlenül haragudott a vértörvényszék Temesvár ostroma miatt. Mielőtt elmenne arra a nagy útra, hová tábornoktársai, végigtekint a sorokon, s bátoragot nyer. Olyan mindegyik, mintha aludnék. És lehajol s megcsókolja Damjanich immár szederjes kezét: Nemsokára viszontlátják egymást . . .¹⁰⁶

Tizenhárom halott, tizenhárom legdicsebb halott egy rövid félóra alatt!

A nap kiütötte fejét a páratelt, ködös levegőből s rájuk mecsolygott —, olyan lett az, mint az arany köd. A tábornokok halvány arca, mint kilenc szent Krisztus-kép. A lelkészek még egy teljes negyedóráig imádkoztak ott előttük. Érettük-e vagy hozzájuk? Ki tudja ezt? Aztán észleledtek megbízásukat teljesíteni.

A nép még egész nap nagy csapatokban vándorolt ki, a tábornokok holttestéhez imádkozni, kisírni hazafiúi bánatunkat, erőt meríteni átszellemült arcaikból. Ki-kitört a zokogás, meg-megsajgott a szív, s könnyek közt csókolgált hideg kezeiket. A katonaság alig bírta a ki-kitörő bánat megnyilatkozását a katonai rend korlátain belül tartani.

⁹⁷ „A porkoláb a tábornok kezéről-lábáról leveszi a bilincset, s aztán a bakó felé fordul: — Ezzel átadom önnek. — Pöltenberg egy percnyi halasztást kér. Sietve odamegy Damjanich tábornokhoz, megöleli, megcsókolja. Így búcsúzik el a többiekől is. Aztán visszamegy a bakóhoz. — Most már az öné vagyok. — A hóhér megfogja a kezét, s úgy vezeti az első oszlophoz. Az elítélt jobbán Sujánszky megy, s hangosan imádkozik. A bitónál Pöltenberg leoldja nyakkendőjét, s a kis zsámolyra lép. Egy-két irtózatos perc, s a dicő honvédtábornok megszűnik élni.” (*Gracza*, V. 863–64.)

⁹⁸ *Gracza* Zinner nevét említi (i. m. V. 857.); *Kosztolányi*nál olvashatatlannév.

⁹⁹ Olvashatatlannév.

¹⁰⁰ Leiningen a katonaság felé fordulva mondja németül: „Csak most, későn esik tudomásomra, hogy felőlem némelyek azt terjesztik, mintha én Budavár bevételénél az osztrák tiszteket orozva legyilkoltattam volna. Nem engedtek időt, hogy magamat igazoljam, s a lapok útján sincs többé alkalmam a hír megcáfolására. Tehát itt az Isten szabad ege alatt, az utolsó percben, midőn mindjárt a Mindenható ítélőszéke elé lépek, ünnepélyesen kijelentem, hogy a felőlem terjesztett hír rosszlelkű, aljas rágalom.” (*Gracza*, V. 864.)

¹⁰¹ *Graczánál* nincs nyoma.

¹⁰² *Graczánál* nincs meg.

¹⁰³ *Graczánál*: „Azt gondoltam már . . .” stb.: Vécsey lesz az utolsó. (I. m. V. 865.)

¹⁰⁴ Olvashatatlannév.

¹⁰⁵ Vö.: „Az egyik százados, közel a vértanúhoz, könnyeit törli. D. feléje fordul, s barátságos, szelíd hangon így szól hozzá: — Eljen kapitány úr! Ön, úgy látszik, rokonszenvvel viseltetik irántunk. Segítse az Isten, hogy minél előbbre haladhasson a rangfokozatban.” (*Gracza*, V. 865.)

¹⁰⁶ *Gracza*, V. 865.

Holttesteiket éjjel szállították el loppal a bakótól megvéve. Damjanichot, Lahnert, Vécseyt, Leningent, és nagy utánjárással Desseffy-t. A többi 7 még ma is Arad földében fekszik, földposott sírban.¹⁰⁷

És azóta minden évben elzarándokolunk Aradra, melyet az ő poraik szentelnek meg.

Míg a nemzeti szellem kriptába volt zárva, az elnyomatás, a visszahatás keserű évei alatt, lelkünk oltárán áldoztunk emlékének —, mert ah, sokat szenvedtünk még ezután is a nemzeti eszme felébredésekor. 1867-ben a kegyelet újra felelevenítette emlékeiket, s most már szíves gránit oszlop, Zala György művészi remekje jelzi a tragédia helyét, melyre nemcsak mi viszünk koszorúkat, hanem még az idegen nemzetek is könnyet ejtenek a világszabadság mártírjainak sírhelyénél.

Ma már 52 éve, és szemeink még mindig nedvesek, s szívünk még mindig fáj nevük említésén.

A nemzeti részvét és hála a kegyelet ugyanazon üdésévével ül meg az aradi 13 vértanú emléket, minden évben, s bár nem zúgnak a harangok, nem is kavarog a tömjénfüst az ég: az ég urához még most is oly forró imák szállanak, mint akkor reggel, okt. 6-án.

Imádkozunk hozzájuk, s az isten meghallgatja imánkat. Mert az eszme, miért a 13 meghalt, él, azt a golyó nem ölte meg, a bakó nem fojtotta meg, lángol még mindég, s a ti hév honfiai szívetekbe van zárva tette várva.

Üljétek meg mindig okt. 6-át!

Mint Nagypénteken a Kálváriára zarándokoltok, menjetek el ti is minden okt. 6-án oda, oda, . . . Aradra!

Mert Arad a magyar Golgota, melyből az agg felidézi emlékezetével a múlt idő síri szellemét, az ifjú pedig lelkesedést merít a honszeretethez, s bár sok idő múlt el azóta, az aradi vesztőhely nyárfái még most is oly búsan susognak valamit, valami szép, valami szomorú regét, ezredéves múltunkról, kilobbant dicsőségről, meg még valamiről, de ne kérdezzétek, miről, mert könnyek tódulnak szemünkbe, s nem tudjuk megmondani . . .”

Vége

A szabadkai főgimnázium Önképzőkörének díszkönyvéből.

Újabb adatok O. Goga magyar irodalmi kapcsolatairól

DOMOKOS SÁMUEL

A Petőfit, Adyt és Madáchot mesterien fordító Octavian Gogát olyan meleg barátság fűzte Ady Endréhez,¹ amely magyar—román viszonylatban párját ritkítja. Goga nemes emberi tulajdonságaira jó fényt vet, hogy Ady halála után élére állt annak a mozgalomnak, amelyet az erdélyi magyar írók kezdeményeztek Ady költészetének elismertetése s emlékének ápolása céljából. De ennél is többet tett: mint politikus befolyását latba vetette Ady idős szülei birtokának megmentése érdekében. Erről eddig csak Dénes Zsófia könyvében találtunk adatokat.²

A Veturia Goga tulajdonában levő Ady Lajos-levél jelentőségét az adja meg, hogy közelebbi adatokat közöl erről, illetve hitelesíti Dénes Zsófia könyvének állításait Goga közreműködéséről az Ady-birtok megmentése érdekében; másrészt rávilágít az Ady család és Goga közötti bensőséges baráti kapcsolatra, amely Ady halála után kialakult. Ady Lajos még 1913-ban megismerkedett Gogával, amikor Ady Endre találkozót hozott össze a román költő és a *Nyugat* írói között, a Philadelphia kávéházban. A találkozón jelen volt Ady Lajos is, aki *Ady Endre* című könyvében részletesen leírja a baráti találkozót, és kitér az eszmecserén felvetett kérdésekre is.³ Goga Ady Lajos szóban forgó levelének keltezésekor, 1922. augusztus 19-én, művészetügyi miniszter volt, s a román politikai életben jelentős befolyással rendelkező személyiség. Ady Lajos második találkozása Gogával 1922 januárjában történt Nagyváradon, Fehér Dezsőéknél. Ennek a tanácsko-

¹⁰⁷ Vö.: *Gracza*, V. 866—868.

¹ Ady és Goga kapcsolatáról l. *Domokos Sámuel*: Octavian Goga magyar irodalmi kapcsolatai. Filológiai Közöny 1980. 2. sz. 225—230. További adatokat közöl a szerző A román irodalom magyar bibliográfiája c. művének „Octavian Goga” fejezete. Bukarest 1986.

² *Dénes Zsófia*: Akkor a hársak éppen szerettek . . . Bp. Magvető Könyvkiadó. 1957. 289—290.

³ I. m. 182—183.

zásnak előzményeiről tudni kell, hogy az Ady-birtoknak a kisajátítás alóli mentesítése céljából 1922. január 21-én Ady Lőrincé és Ady Lajos — Fehér Dezső tanácsára — Gogához fordultak: telefonon felhívták a Csucsán tartózkodó Gogát és kérték, fogadja ez ügyben Ady Lőrincét. Goga Ady Lőrincé iránti tiszteletből maga ment be Váradra a találkozás lebonyolítása céljából, 1922. január 22-én. A találkozás Ady Lőrincé, Ady Lajos és Goga között Fehér Dezső lakásán történt. Erdemes idézni e találkozásról a szemtanú, Fehér Dezsőné beszámolóját:⁴ „Gogát minden érdekelte, ami Adyra vonatkozott. A költő rokonszenvét — úgy látszott — kiterjeszti családjára is. Minden érdekelte, amit Ady néni az ő egyszerűségében és természetes okosságával csak el tudott mondani. Ő maga, Goga, elbeszélte, mily sokat fáradozott, hogy a felfordulás alatt kirabolt csucsai kastély értékeit apránként visszaszerezze. Azért értékek, mondotta, «mert azok között Ady Endre élt.» Nem olyan volt a beszélgetés hangja, mintha miniszter beszélne egy szegény gazdálkodó feleségével. Hanem közvetlen, mint mikor valaki megszólal rajongása tárgyáról és azt olyannak mondja el, aki a körülrajongotthoz tartozik. Természetesen mindjárt a beszélgetés elején megígérte, hogy minden befolyásával azon lesz: az agrár-kisajátítási szerv engedélyezze az Ady-birtok szabad eladását. Ígéretét be is váltotta: közbelépése lehetővé tette, hogy Adyék földjének nagy része huszonöt székely gazda kezére kerüljön.”⁵

Az alábbi Ady Lajos-levél megírására egyrészt azért került sor, hogy Ady Lajos megköszönje Goga eredményes közbenjárását az Ady-birtok kisajátítás alóli mentesítés ügyében, másrészt, hogy kikérje tanácsát, miként menthető meg a megmaradt birtok az ő örökében, tekintettel rá, hogy ő Magyarországon él.

Ady Lajos levele Erdindszenten kelt, 1922. augusztus 19-én:⁶

„Kegyelmes Uram.

Az Édes Anyám nevében és megbízásából írom ezt a levelet. Az ő szemét meggyengítette a sok-sok sírás, s így öregén megromlott betűivel nem akarná a Kegyelmes Úr szemeit molesztálni.

Hálásan és elérzékenyülve gondol vissza az Édes Anyám a váradi találkozóra, hol annyi kedvességgel és gyöngédséggel méltóztatott őt elhalmozni s hogy a Csucsán való invitálásnak a nyár folyamán még sem tehet eleget — pedig mennyire vágyik még egyszer látni a helyet, hol szegény Bandink utolsó éveit leélte! — annak rajta kívül eső okai vannak. Nevezetesen az, hogy az én hazajövetelem ideje, vízum-szerzési nehézségek miatt, hetekkel kitolódott s egyben meg is rövidült, az Édes Anyám pedig ragaszkodik ahhoz a tervéhez, hogy szept. elején kijőjön Magyarországra s megkísértse annak a súlyos méltánytalanságnak valamelyes reparálását, amely szegény testvérem irodalmi és anyagi hagyatéka körül történt, nem utolsággal sorban a Hatvány Lajos perfidiájából.

Ez az oka annak, hogy az idei nyár folyamán nem tud már 1-2 napra eljutni Csucsára, hanem a kedves invitálásnak csak jövő nyáron tudna eleget tenni.

Az a példátlan figyelem és jószág, mellyel a Kegyelmes Úr elhalt barátjának és költőtársának családja iránt viselkedik — s amelyhez mérhető a magyar irodalom képviselői között, sajnos, sehol sem láthatunk! — felbátorít arra, hogy a januári találkozáshoz fűződött valami bizalmas kérést adjak elő.

Mint talán méltóztatik emlékezni reá, a Kegyelmes Úr elfeledhetetlenül nobiles felszólítására az Édes Anyám két kérését adta elő:

1) hogy mintegy 85 holdnyi birtokuk az agrár reform során ne kerüljön kisajátítás alá;

2) s hogy — mivel szüleim magas korban vannak már, s hogy így súlyos betegség és a vég könnyen bekövetkezhetik — kaphassak útlevelet, éves vízumot.

Az első kérésünk, nyilván Kegyelmes Uram hathatós közbelépésére, kedvező elintézés nyert: a kisajátítás során még csak szőba sem került szüleim birtoka. Fogadja érte, Kegyelmes Úr, nagy-nagy köszönetünket.

Am a birtokcskával kapcsolatos aggodalom ezzel még nem nyert teljes elosztatást. Mert az Atyám már 72. évében van, s az ő nevéreál reám száll a birtok; én pedig m. tisztviselő vagyok s mintegy 10—15 évig, míg nyugalomba nem vonulok, idegenben lakom. A kérdés most már az: nyugodtan nézhetünk-e az elé, hogy kicsiny birtokunk idővel az én nevemre kerül, vagy pedig — annak megmentése céljából — adjuk el a szívünkkhöz nőtt házat és földeket s árából Magyarországon szerezzünk valamit?*

* Tájékozódásul még azt is megírom: falunkban annyi a nagy birtok s oly kevés volt az igénylő, hogy a 200 holdon felüli birtokok mind érintetlenül maradtak, s a Degenfeld birtok kisajátított területéből még szomszédos községek is részesülést kaptak.

⁴ Dénes Zsófia, i. m. 290.

⁵ Uo.

⁶ Ezúton is köszönetet mondok Veturia Gogának a levél közléséhez való hozzájárulásáért.

Az éves vízum kérdése szintén akuttá vált. Minden valószínűség szerint ugyanis arra kerül a sor, hogy már a tél folyamán Erdély területén kinyomatjuk (szüleim kiadásában s kulturális és irodalmi célok javára) a Bandi *összes költeményeit*. Ez lesz az első *teljes kritikai* kiadása Ady Endrének: nagy 8°-es, kéthasábos szedésű, 30–35 íves kötet. Ennek a valószínűleg Zilahon történő kiadásnak teljes szellemi gondozása — sőt részben a technikai is — az én feladatom lesz. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha 4-5 ízben lejövök 1-2 napra Debrecenből.

Hosszúra nyúlt leveleimet summázva, a régi két kérését az Édes Anyámnak megújítom, s így formulázom Kegyelmes Uram előtt:

- 1) Kegyeskedjék pár szóban tanácsot adni a kis birtokocskának jövője ügyében;
- 2) Kegyeskedjék kieszközölni a román királyi Külügyminisztériumtól (ha az különösebb kényelmetlenséggel nem járna), hogy a szokásos díjak mellett útlevelemre éves vízumot kapjak. Ha ez lehetséges volna, akkor szeptember végén az Édes Anyám eljuttatja Kegyelmes Uramhoz az én új s egy évre szóló magyar útleveletemet.

Szüleim és a magam mély, tisztelő köszöntését és köszönetét jelentvén, vagyok Kegyelmes Uramnak

készséges, igaz híve

Ady Lajos

C. i. kir. főigazgató'

*

1. Ady Lajos levelében a Hatvany Lajos „perfidiájára” való utalás szükségessé teszi az Ady-művek kiadási joga sorsának rövid összefoglalását. Mint tudvalevő, Hatvany Lajos Ady halála után az Ady-művek szerzői jogát Boncza Bertára ruházta át; intézkedése Ady édesanyjából és Lajos fia feleségéből méltatlankodást és keserűséget váltott ki. Ady Lajos azonban *Ady Endre* című könyvében nem foglalkozik a szerzői jognak Csinszka való átruházásával, s nem szól a levelében említett Hatvany-féle „perfidiáról” sem, pedig könyve 1923-ban készült, egy évre rá, hogy a fenti levelet Octavian Gogának megírta. Ha könyvében nem, bizonyára máshol nyilatkozott elítélőleg Hatvany Lajos eljárásáról; ezzel magyarázható, hogy Ady Lajosné *Az ismeretlen Ady*⁷ című könyvében ismerteti az Ady-művek szerzői jogának sorsát Ady halála után. Elismeri, hogy Hatvany azzal, hogy a különböző kiadóktól megvette az Ady-művek kiadási jogát, s ennek fejében évi 7200 koronát adott Adynak, hozzájárult a költő anyagi gondok alóli mentesítéséhez. „Meg kell hagyni: ez nagyvonalú kiadói megegyezés volt, magába rejtette Hatvany lelke-
desését a költő műve és barátságát Ady személye iránt. Ilyen kiadói magatartást Ady Endre soha, senkitől, semmiféle formában hozzá közelálló csoporttól, alakulattól nem kapott. Mi, a család, ezt jól tudtuk...”⁸ A továbbiakban elmondja, hogy Hatvany „formahibát” követett el azzal, hogy a vagyonos Csinszka hagyta a kiadási jogot és kirekesztette abból Ady Endre szüleit: „A gazdag ember hibája ez: nem nézi, kinek mit ad, a dolgok és a tények arányában, ki mit érdemel.”⁹ Ady Lajosné azonban nem tudott pártatlan lenni a kérdésben, ez kiderül abból, hogy mit sem szól arról, hogy Hatvany egyáltalán nem akarta kirekeszteni Ady szüleit a kiadási jogból, sőt ellenkezőleg, őket is részesíteni kívánta abból.¹⁰

Az Ady-művek kiadási jogáról legtöbbet és legpontosabban Hatvany Lajostól tudhatunk meg, *Harc az Ady-hagyatékek körül* című írásából, valamint a cikkhez fűzött magyarázó jegyzetéből. Hatvany elmondja, hogy az Ady-művek kiadási joga az ő birtokában volt, amikor — bécsi emigrációja idején — felkereste őt Fenyő Miksa azzal a kéréssel, hogy adja át a jogokat Csinszkanak, aki nagy nyomorban él. Hatvany levelet írt Csinszkanak és Ady édesanyjának s közölte velük, hogy a kiadási jog kétharmada Csinszkat, egyharmada pedig Ady Lőrincénét illeti a tulajdonát képező kiadási jogokból. Az Ady édesanyjának küldött levél Fenyő Miksa kezén eltűnt, s ebből támadt a bonyodalom, mert Csinszka az egész kiadási jogot a magának tekintette, s abból csak az Ady édesanyja által indított per következtében volt hajlandó egyhatodot átadni.¹¹ A Kúria a döntést 1927. április 26-án hozta meg,¹² s amint Hatvany megírja, az ő vallomása alapján.¹³ A fentiekből kitűnik, hogy Hatvany nem vádolható semmiféle perfidiával az Ady-művek kiadási jogával kapcsolatban; a hibás kétségtelenül Fenyő Miksa és Csinszka volt.

⁷ Béta Irodalmi Rt. kiadása [1942].

⁸ *Ady Lajosné*, i. m. 353.

⁹ I. m. 366.

¹⁰ *Ady*: Cikkek, emlékezések, levelek. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959. 339–342.

¹¹ *Hatvany*, i. m. 551–552.

¹² *Ady Lajosné*, i. m. 393.

¹³ *Hatvany Lajos*, i. m. 552.

2. Irodalomtörténeti szempontból mint adat igen érdekes Ady Lajos levelének az a részlete, melyben Ady „összes költeményei” „első teljes kritikái” kiadásáról szól szülei kiadásában. Nem tudni, mi okból nem valósult meg a tervezett kötet, de az a körülmény, hogy Ady Lajos Gogának elmondta a tervet, arra enged következtetni, hogy támogatását meg akarta szerezni Ady összes költeményeinek Erdélyben történő kiadására. Ezt külön nem kérte levelében, talán azért nem, mert biztos volt benne, hogy Octavian Goga minden támogatást megad, ha arra szükség lesz. Egyelőre, a tervezett kiadás megvalósítása céljából, csupán éves vízumra volt szüksége, hogy a megkívánt sajtó alá rendezési munkálatokat időben elvégezhesse. Nincs adat rá, hogy Ady Lajos megkapta-e a levelében említett éves vízumot, azonban Octavian Goga nagyobb szívességet is megtett az Ady családnak akkor, amikor Ady Lőrinc birtokát mentesítette a kisajátítás alól. Nem kétséges, hogy Ady Lajos kérését is pártfogásába vette, ha arra a felsőbb hatóság előtt szükség mutatkozott. Erről azonban nincsen adatunk.

Hervé Bazin regényei

BENKŐ ÁKOS

Napjaink regényirodalmát a technikai újítások mellett a realista tendenciák megszokozódása, az ábrázolási módszerek eddig soha nem látott változatossága jellemzi. Bármennyire is gyakoriak mostanában a realizmus degradálására tett kísérletek, aligha szorul bizonyításra, hogy a regény jövőjének a legmeghökkenőbb újítások korában is a realista művek a legfőbb biztosítékai. „Az európai regény szülőföldjén és melegágyában”,¹ a mai Franciaországban így látják ezt az igényesebb polgári kritikusok, és így vélekednek erről az olvasók is, akiknek döntő többsége nem az antiroman-okat, hanem a különböző realista irányzatok szerzőinek műveit olvassa.

I.

A második világháború után feltűnt francia regényírók közül a hazánkban még kevésbé ismert Hervé Bazin az egyik legnépszerűbb. Regényei rendkívül magas példányszámban jelennek meg és találhatnak olvasókra. Igaz, a népszerűség már gyakran bizonyult megbízhatatlan értékmérőnek. Ezúttal azonban kétségtelenül markáns, tehetséges és eredeti író fogadott kegyeibe az olvasóközönség. Hervé Bazin — aki egyszersmind a legproblematisabb mai francia regényírók egyike — nem tartozik a regény nagy újítói közé, bár stílus és ábrázolási módszer tekintetében feltétlenül új vonásokkal gazdagította századunk francia regényirodalmát.

1911-ben született Angers-ben, előkelő, vallásos földbirtokos család gyermekeként. Anyja dúsgazdag bankár- és földbirtokos családból származott, apja egy angers-i katolikus intézet tanára volt. Nagybátyja René Bazin katolikus és nacionalista regényíró, akinek néhány műve magyarul is megjelent, s neve soha nem maradt ki a felszabadulás előtti középiskolás tankönyveinkből. Hervé Bazin első regényében gyilkos arcképet rajzol „alacsony, bajszos nagybátyjáról”, a földhöz és a vallásossághoz való visszatérés írójáról. Maradi és képmutató családjával már egészen fiatalon szakított. Hányatott ifjúsága során egész sor életpályát kipróbált: dolgozott a postán, volt szobainas, ügynök, kereskedelmi alkalmazott, újságíró, végül azonban diplomát szerzett a Sorbonne-on. A második világháború alatt részt vett az Ellenállási Mozgalomban. Irodalmi pályafutását költemények írásával kezdte. Első verseskötete (*Jour*) 1947-ben jelent meg, s Apollinaire-díjat nyert vele. Költeményei nem jelentősek, sőt Valéry szerint — aki ismerte Bazin korai verseit — egészen gyengék.² Hét regényén kívül³ eddig újabb két kötet verse (*A la poursuite d'Iris*, 1948; *Humeurs*, 1951.), két novellás kötet (*Le Bureau des mariages*, 1951; *Chapeau bas*, 1963.), egy riportkönyve (*La Fin des asiles*, 1959.) és egy szellemes, ám kissé terjengős pamfletje jelent meg, amelyben egy kanadai professzornak a helyesírási reformot egyoldalúan megközelítő művével „szórakozik” és szórakoztat (*Plumons l'oiseau*, 1966.). Bazin szavakban független marxistának és az elkötelezetlenség hívének vallja magát. A felszabadulás után politikai kérdésekben is többször hallatta szavát, de akár Henri

¹ Gyergyi Albert: A mai francia regény. Budapest, é. n. 5.

² Robert Poulet: Hervé Bazin ou la bonne mesure. Écrits de Paris, février 1964. 114.

³ E dolgozat elkészülte után jelent meg, de hozzánk még nem jutott el az író nyolcadik regénye (*Le Matri-moine*, 1967.), amelyről André Wurmser nagy elismeréssel írt a Les Lettres françaises hasábjain (N° 1210.)

Martint védte, akár a békemozgalom ügye mellett szállt síkra, igyekezett nyomatékosan hangsúlyozni, hogy számára ezek nem politikai, hanem tisztán etikai, lelkiismereti kérdések.⁴ Első regényeiben még nem jutott tovább a pusztá bírálathoz, leleplezésnél. A polgári társadalommal elégedetlen, de a szocialista társadalom még idegen számára. Újabb írásai mégis bizonyos fejlődésről vallanak. Annyit már mindenesetre felismert, hogy a társadalom és az egyének hibáinak könyörtelen leleplezése mellett a renégy ébresztése, a kiút keresése is fontos írói feladat.⁵

II.

Első regénye, a *Vipère au poing* (A marokra fogott vipera) 1948-ban jelent meg, s Hervé Bazin nevét egy csapásra ismertté tette. A könyv zajos sikere egy kissé botrányos volt. A *Vipère au poing* ugyanis folytatásával, a *La Mort du Petit Cheval*-al együtt alig leplezett önéletrajz, amelyben az író durva, cinikus hangon és sokszor a jóízű határát túllépő kíméletlenséggel leplezi le családját, elsősorban anyját. E regények önéletrajzi jellege vitathatatlan, bár Bazin később — miután kibékült családjával — tiltakozott pusztán önéletrajzi értelmezésük ellen, hangsúlyozva, hogy Rezeau papa egyáltalán nem hasonlít apjára, Folcoche pedig teljesen az írói fantázia szüleménye.⁶ A *Vipère au poing* anyaalakja valóban gonosz, hisztérikus teremtmény, aki két idősebb fiát gyűlöli és szinte szadista módon kínozza. Megfosztja őket minden örömtől, a legkisebb vétségért is üti-veri, rugdalja őket, szobáikból kivetíti a dunyhákat és a párnákat, mert — úgymond — a meleg szoba és a meleg takaró egészségtelen. Ha az asztalnál nem viselkednek megfelelően, villájával véresre szurkálja a kezüket. Olyan napirendet ír elő, amely nem csupán fasz, de ilyen korú gyermekek számára egyenesen elviselhetetlen. Még a napi nyilvános gyónást (!) is rájuk erőszakolja, s mindjárt utána igazságtalan büntetést ró ki legidősebb fiára, aki ekkor nevezi anyját dühében Folcoche-nak. (A „folle” és a „cochonne” szavak összevonása, magyar jelentése: „bolond disznó”.) Ettől a naptól kezdve a gyerekek ezen a néven emlegetik anyjukat. Ebben a légkörben, ilyen nevelési módszerek mellett a fiúk halálosan meggyűlölik anyjukat, s végül nyíltan fellázadnak. Szabályos összeesküvést szőnek ellene, két alkalommal pedig a szó szoros értelmében az életére törnek. A három Rezeau-fiú — akik közül a középső, Jean meséli el a történetet egyes szám első személyben — a cselekmény végén egy katolikus internátusba kerül. A regény az elbeszélő belső monológjával zárul: Jean úgy érzi, hogy betegesen gonosz anyja — akinek tekintetében a 8 éves korában marokra fogott, majd megfojtott vipera gyűlöletet sugárzó tekintetét vélte felismerni — kiölt belőle minden nemesebb emberi érzést, nem maradt szívében más, csak a gyűlölet. Ezért vár rá magány, társalanság az életben, hiszen a gyűlölettel — ezzel a marokra fogott viperával — bizonyára elriasztja magától az embereket.

Hervé Bazin első regénye elsősorban azért hatott az újdonság erejével, mert több lényeges vonásban különbözik nem csupán a szokványos családregényektől, de a család elleni lázadás regényeitől is. Jules Renard, Chardonne, Mauriac, Julien Green, Hériat, de még Druon hasonló tárgyú regényei is szelíd hangú írások a *Vipère au poing*-hez képest. Mauriac nálunk is jól ismert *Viperafészek* c. regényének ügyvéd hőse is gyűlöli családját, de sokkal több benne az elnézés, mint Jeanban. Mauriac hőse tárgyilagosságra törekszik: azt szeretné, ha naplójából okulnának családjának szintén gyűlölködő tagjai és — mint a műből tudjuk — ezt unokája esetében sikerül is elérnie. Bazin hőseitől viszont távol áll minden javító szándék. Őt kizárólag kiengesztelhetetlen gyűlölete vezeti, ezért elfogultan, részrehajlóan meséli el az eseményeket. A két regény közötti döntő különbséget tehát abban kell megjelölnünk, ahogyan az elbeszélő előadja a történetet. A *Vipère au poing* különös hatását éppen a narrátor elvakult szenvedélyessége adja. A cinikus Jean senkit sem kímél: alapjában jóindulatú, de gyenge és befolyásolható apját megveti, anyját halálosan gyűlöli, fivéreit lenézi, de ugyanakkor önmagát, saját tetteit sem próbálja igazolni. A burzsoá-arisztokrata család ellen, még pontosabban: csak a saját családját ellen lázad. Egyénileg harcol minden ellen, ami önállóságát veszélyezteti. A regény mondanivalója félreérthetetlen: a 20-as és a 30-as évek Franciaországában csak burzsoá-arisztokrata családjával szakítva válhat valaki teljes értékű emberrel. A mű azonban nem nyújt komoly perspektívát, mert az eszközökben cseppet sem válogató egoista hőse csak azt tudja, honnan szeretne menekülni, de hogy hová, arról sejtelve sincs. A leleplezés és a bírálat itt még egészen szűk határok között mozog.

Jóval tovább megy ennél az író a következő évben megjelent *La Tête contre les murs* (Fejjel a falnak) c. regényében, amelyben már az egész képmutató társadalmat

⁴ L'Affaire Henri Martin. Paris 1953. 242.

⁵ Jeanine Parot: Un livre — un écrivain. Les Lettres françaises, 1963. N° 984.

⁶ Zonyina említi a *Vipère au poing* francia nyelvű szöveg kiadásához írt előszavában, Moscov 1964. 5.

támadja. A regény szálnalmas hőse — Arthur Gérane — nem közveszélyes őrült, de erősen terhelt. A cselekmény kezdetén súlyosan karambolozik apja autójával. Az apa — kihasználva a tékozló fiú eszméletlenségét — tébolydába viteti. Arthur később mindent elkövet kiszabadulása érdekében, egy rokonszenves kis medika, Anne Bigeac is szívesen segiténé, de hiába: Salomon főorvos hajthatatlan. Apja csak két év múlva hozatja ki, mert ekkor éppen így kívánja a családi érdek. Arthur azonban hamarosan rájön, hogy mindez csak nővére eljegyzése miatt történt, új „állása” pedig nem egyéb leplezett házi őrizetnél. Megszökik őrzőjétől, verekedésbe keveredik s ismét tébolydába kerül. Ettől kezdve szökésekéből és visszatoloncolásokból áll a szerencsétlen ember élete. Általában az egész regény nagyon lehangoló: Arthur — aki egyik szökése után megnősült — bénán és immár véglegesen visszakerül a tébolydába, s kislányán is jelentkeznek a kezdődő elmebetegség tünetei.

A *La Tête contre les murs* jelentős lépés előre a harsányhangú és kissé hatásvadász *Vipère au poing*-hez képest, bár az elmebetegség társadalmi oldalának vizsgálata eléggé felszínes a műben. A terhelt Arthur Gérane portréja, a tébolydákból uralkodó állapotok szépítés nélküli — helyenként naturalista — bemutatása és a képmutató polgári társadalom bírálata teszik elsősorban értékessé Bazin második regényét. A polgári képmutatást az apa testesíti meg, akit egyáltalán nem érdekel fia gyógyulása. Tetteiben kizárólag az érdek vezet: amikor meg akar szabadulni fiától, beviteti a tébolydába; ha érdeke, a féltve őrzött látszat úgy kívánja, kihozzatja; amikor ki akarja semmizni az örökségből, ráusztja a csendőröket. De maga a társadalom is — élén az orvosokkal — könyörtelen. Salomon főorvos az apa jól megfizetett eszköze. Cauchon doktor — egy másik elmeorvosintézet vezetője — nyíltan meg is mondja, hogy a tébolydák elsődleges feladata nem a betegek gyógyítása, hanem a társadalom érdekeinek védelme.

A *Vipère au poing* szerves folytatását képezi az 1950-ben kiadott *La Mort du Petit Cheval* (A lovacska halála). A regény Jean Rezeau hányatott ifjúkorát írja le, amely nagyon hasonlít a szerző életének hasonló időszakára. Menekülése után a hős Párizsban egész sor életpályát kipróbálva végül sikeresen fejezi be tanulmányait a Sorbonne-on és megnősül. Sorsának alakulására jelentős hatással van Paule, egy nála jóval idősebb ápolónő. Ez a derék lány saját életét alaposan elrontotta, Jeant azonban önzetlenül támogatja. Meglepően világosan látja a fiú tetteinek titkos indítékát: „Te nem a magad életét éled. Te ellenük (ti. a családod ellen; B. Á.) élsz.”⁷ Jean végleg szakít családjával, de apja halála után — örökségügyben — még sor kerül egy utolsó családi összejövetelre. Az ügy hivatalos részének lebonyolítása után Marcel — akiről kiderül, hogy csak féltestvérük — sietve távozik Jeanék lakásáról. Az anya azonban egy ideig még marad, de csak azért, hogy megnézzé és leszólja unokáját, hogy epés megjegyzéseket tegyen a fiatalok szegényesen berendezett lakására és szűkös anyagi helyzetére s végül, hogy gúnyolódjék boldogságukon. Utána ő is elmegy, „üres táskáját üres szívéhez szorítva”.⁸

A *La Mort du Petit Cheval*-ban már nem dominál Folcoche alakja, s talán csak egy olyan részlete van a regénynek — Frédie és Jean betörése a családi birtokra —, amely a *Vipère au poing* légkörét idézi. A Rezeau család teljes széthullásának vagyunk itt tanúi: az apa meghal, Frédie teljesen elzúllik, Folcoche és Marcel egészen magukra maradnak, csak a lázadó Jean kezd lassan átalakulni új környezetében. Lázadását azonban helytelen lenne túlértékelnünk. Jean nincs megelégedve a fennálló rendszerrel, de a társadalom hibáinak kijavításáért nem hajlandó áldozatot vállalni, megelégszik saját családi boldogságával azzal, hogy fia számára szebb, boldogabb életet biztosít. A regény legrokonszenvesebb alakjai viszont már nem tartoznak a nagypolgársághoz (Paule és Monique). Abban semmiképpen nem érthetünk egyet egyes polgári kritikusokkal, hogy a *La Mort du Petit Cheval*-ban Bazin már teljesen megértő ábrázolja ugyanannak a polgári társadalomnak, amelyet első regényében olyan kíméletlenül leplezett és nevetségessé tett.⁹

Egészen új hangot üt meg az író az 1952-es *Lève-toi et marche* (Kelj fel és járj) c. regényében, amelynek béna hősnője a háború áldozata. Constance Orglaise egy bombázás során rokkant meg és veszítette el a szüleit. De testi nyomorúságát erős akarattal próbálja legyőzni. Roosevelt elnök a példaképe, s a maga szűkebb területén ő is nagy és nemes tetteket szeretne véghezvinni. Mindenkin segíteni igyekszik, nem ismer reménytelen esetet és saját betegsége foglalkoztatja a legkevésbé. Constance azonban válogatás nélkül támogat mindenkit, tetteiben nem vezérlik határozott erkölcsi elvek: a kétes hírű szomszéd lányt és a református lelképásztort éppúgy segíti — bár maga ateista —, mint a kis Claude-ot, egy mosogatólány törvénytelen kisfiát, akit szeretne megtanítani járni. De

⁷ *La Mort du Petit Cheval*. Paris 1960. 121.

⁸ Uo. 246.

⁹ *Lalou*: Le roman en France depuis 1900. Paris 1963. 116–117. A könyvnek ezt a fejezetét Georges Versini írta.

hiába harcol ki ingyenes orvosi kezelést és műtétet a fiú számára, a kis Claude állapota a műtét után sem javul, s valószínűleg sohasem fog járni. Constance egyéni jócselekedeteivel többi védecének sorsán sem tud lényegesen változtatni. Egy szerencsétlen esés után a béna hősnő állapota egyre rosszabbodik. Elbúcsúzik még barátaitól, s szinte abban a pillanatban hal meg, amikor az ágya felé közeledő béna kis védenca néhány önállóan megtett lépés után összecuslik.

A *Lève-toi et marche* határozottan új színt jelent az író eddigi munkásságában. Bazin nagy szeretettel ábrázolja a regény béna hősnőjét, aki mindig nemes célokért fáradozik. Szinte félelmetes itt a béna Constance mozdulatlanságának és bámulatra méltó energiájának szembeállítás. ¹⁰ A hősnő súlyosan beteg testében erős, egészséges lélek lakozik. Constance nem tart igényt a szánakozásra és soha nincs terhére környezetének. Célrátörő, kitartó, bátor, a megalkuvást nem ismeri. Minden erejével mások boldogságának megteremtése érdekében tevékenykedik, ellentétben a *Vipère au poing* Jeanjával, aki féktelen energiáját teljesen a rombolás szolgálatába állította. Ezért hasonlította Wurmser Constance-ot Polevoj hőséhez, s ezért tartja a regényt optimista műnek. ¹¹ A mű már említett fogyatéksége abból ered, hogy a szerző ezúttal is erőlteti az elkötelezettség hibás elvének gyakorlati alkalmazását: ezért nincs a hősnőnek pontosan meghatározott célja, ezért nem vezetnek elvek jócselekedeteiben. A mű azonban — Constance egyéniségének ellentmondásossága és az író szándéka ellenére is — az élet igazságát tükrözi: az egyébként tiszteltre méltó egyéni jótékonyság nemcsak a bajok forrását nem képes megszüntetni, de eredményessége, hatékonysága még egyes elszigetelt esetekben is erősen korlátozott.

Az 1954-ben megjelent *L'Huile sur le feu* (Olaj a tűzre) hőse — Bertrand Colu — biztosítási ügynök s a város leglelkesebb önkéntes tűzoltója. A regény rendkívül izgalmas cselekménye során azonban kiderül, hogy Colu nemcsak a tűzoltásért, hanem a gyűjtogatásért is lelkesedik: a környéken előfordult tüzeseteket csaknem kivétel nélkül ő okozta. A történetet a hős 17 éves lánya, Céline meséli el, aki egy napon felfedezte apja borzalmas titkát. Colu megígéri ugyan lányának, hogy nem fog többé gyűjtogatni, de egy botrányos családi jelenet után megszegi adott szavát. Utána — szokásához híven — elsőnek rohan a tűz megfékezésére s bátor magatartásával mindenkit bámulatba ejt. Később azonban valóságos dühöngés lesz rajta úrrá, s a szó szoros értelmében olajat önt a tűzre, a tűz körül bámészkodó emberekre, miközben maga is a lángok között leli halálát.

A különös tárgyú regény legfőbb értéke a lélekrajz. Colu a második világháború áldozata, ahol egy lángszórós támadás során teljesen összeégett. Családi életének szerencsétlen alakulása is részben a háború következménye. Felesége megcsalja, lenézi s minden áron szabadulni igyekszik elcsúfított arcú férjétől, aki súlyos sérülései miatt kénytelen állandóan hópapkát viselni. De sem felesége viselkedése, sem testi sebesülése nem lehet oka annak, hogy Coluból gyűjtogató szörnyeteg lesz. Ennek inkább a háborúban szerzett lelki defektus lehet a magyarázata. Így lesz Colu a tűz megszállottja. Házi könyvtára tele van a tűzről és a tűzoltásról szóló szakkönyvekkel és szépirodalmi művekkel. Éppen olyan beteges szenvedéllyel gyűjtogat, mint amilyen lelkesedéssel veszi ki részét a tűzoltásból. Talán csak azért követi el szörnyű tetteit, hogy — beteg képzeletétől vezetve — bosszút állhasson a lángszórókért, harcolhasson a nagy ellenfél, a tűz ellen. Érdekes és művészi a regényben Céline lelki vívódásának ábrázolása is. A lány nagyon szereti apját, s lázasan keresne számára mentő vagy legalább enyhítő körülményeket, de hasztalan: apja áldozat és szörnyeteg marad számára egy személyben.

A *Qui j'ose aimer* (Akit szeretni mertem, 1956; magyarul: 1958) Bazin egyetlen magyar nyelvre is lefordított regénye. A végig drámai feszültségű történetet a regény fiatal hősnője, Isa meséli el első személyben. Isa és Berthe La Fouve-ban élnek az ájtatos és maradi Nathalie néivel. Elvált anyjuk másodszor is férjhez megy Maurice Mélist ügyvédhez, akit a családi birtokon ellenséges légkör fogad. A férfi kitartó közeledési kísérletei azonban Isánál végül eredményre vezetnek. A lány állást vállal mostohaapja ügyvédi irodájában, s hamarosan a szeretője lesz. Az anyja közben súlyosan megbetegszik, s hamarosan bekövetkező halála csak fokozza a drámai feszültséget. Maurice bizonyos idő eltelte után hajlandó lenne feleségül venni mostohalányát, ha Isa végleg le tudna mondani a családi birtokról. De Nathalie néni kiutasítja a határozatlanul és gyáván viselkedő „betolakodót”. Isa tulajdonképpen ekkor dönti el, hogy nem lesz Maurice felesége, s elhatározása mellett akkor is kitart, amikor terhessége is sürgetné a házasságot: La Fouve-ban marad, megtartja és felneveli Maurice gyermekét.

¹⁰ Gérard Mourgue: Hervé Bazin. In Dictionnaire de littérature contemporaine, 171.

¹¹ André Wurmser: Une femme véritable. Les Lettres françaises 1952. N° 368.

A regény hősnője lázadó. Lázadása azonban nem vezet igazi győzelemhez, megalkuvással végződik, hiszen végső elhatározásával lényegében behódol a társadalmi előítéleteknek. Az igazi győztes a maradi Nathalie néni, aki a „betolakodó” kiutasításával korántsem a tiszta erkölcsöt védelmezi, csupán saját hatalmi vágyát elégíti ki. A regény meseszövege érdekes, gyönyörűek benne a természeti képek, de a felvetett társadalmi és erkölcsi probléma eléggé jelentéktelen.

Az író újabb regénye, *Au nom du fils* (A fiú nevében, 1960) az apaság témájának érdekes és szokatlan feldolgozása. A főhős — Daniel Astin tanár — bizonyos szempontból ellenpéldája a *Vipère au poing* Folcoche-ának. Egy olyan apáról van szó, aki három gyermeke közül a legkisebbet nem tartja vérszerinti gyermekének, s képtelen úgy bánni vele, mint két lányával. A fiú, a kis Bruno ezt nyilvánvalóan megérzi és szenved a megkülönböztetett bánásmód miatt. Egy napon meg is szöki hazulról, de az apa utánamegy és megtalálja. A fiú apja szemrehányásai mögött is megérzi a szeretetet, s a regény egyik legszebb jelenetében ezt meg is mondja neki. Bruno szavai elgondolkoztatják az apát és megváltoztatják eddigi magatartását. Most már ő szeretné elnyerni a fiú szeretetét, mert rádöbben, hogy korábbi bánásmódjával könnyen szerencsétlenné tehetné a gyerek életét. A történetet — amelyből itt csak az alapvető problémát ragadtuk ki — az apa meséli el, akinek a fordulat után is meggyőződése, hogy a kis Bruno nem az ő fia.

Bazin írói fejlődésének egyik legszebb bizonyítéka ez a regény. Daniel Astin lelki konfliktusa — amelyben ismét jelentős szerepe van a háborúnak — itt nem vezet tragédiához, mint hasonló tárgyú polgári művekben, például Ibsen *Vadkacsájában*. A megoldás nemes és mélységesen humanus. Az is dicséretére válik a szerzőnek, hogy a kényes téma buktatóit messze elkerüli s regénye mentes minden érzélgősségtől. Micsoda távolság választja el Bazin első regényének Folcoche-át az *Au nom du fils* apájától! Folcoche brutalisan kinozza „édes” gyermekeit, míg Daniel Astin erkölcsi és emberi kötelességének tartja, hogy éppen úgy szeresse a kis Brunót is, mint vérszerinti gyermekeit. Az író azonban ebben a művében sem használja ki a téma tartalmi lehetőségeit, a felvetett probléma társadalmi oldalának nem tulajdonít jelentőséget.¹²

III.

Hervé Bazin műveinek újszerűsége, modernsége nem a meghökkentő formai és regénytechnikai újításokban, hanem módszerében, a hagyományos realista ábrázolás művészi kifejező eszközeinek új módon történő felhasználásában — s éppen ennek eredményeképp — új hatást kiváltó alkalmazásában keresendő.

Tematikában nem ad újat, bár témaválasztása legtöbbször merész és szokatlan. Szinte minden regénye — s e tekintetben még önéletrajzi vonatkozású művei is csak bizonyos mértékig képeznek kivételt — egy-egy bizzar történet: egy elmebeteg természetrajza, egy bámulatos akaraterővel rendelkező béna lány élete és küzdelmei, egy idegbeteg gyújtogató-tűzoltó története, a második férj és a mostohalány szerelme s végül az apaság kérdésének különös esete, ahol a megszokott értelemben tulajdonképpen nem is beszélhetünk apaságról. Bazin tehát szereti, talán egy kissé túlságosan is szereti a betegeket, a különcöket. Lukács György szerint „a teljesen patológikus egyén különleges klinikai eset, mely legjobb esetben általános orvosi törvények alá sorolható, de sohasem tűnhet tipikusnak, költői általánosítás képviselőjének. Ezért a jellemek minden patológikus beállítása — akarva-akaratlan — kitérés az irodalom társadalmi volta elől, az alakoknak és kollízióiknak társadalmi és ezért emberi általánosítása elől.”¹³ Am e tételt nem tekinthetjük általános érvényűnek, hiszen a betegek és különcök szerepeltetése nem mindig jelenti a realista ábrázolás legfőbb kritériumáról való feltétlen lemondást. Így Bazin különceinek furcsa és szokatlan viselkedése részleteiben talán igen, de egészében soha nem szakítható el bizonyos társadalmi problémáktól. Ez még a *La Tête contre les murs* esetében is nyilvánvaló, ahol a patológikus hős szerepeltetése a polgári család és az állami tébolydák leleplezését szolgálja.

Bazin regényeiben a *cselekmény*, a mese egyetlen bevallott funkciója az élet ábrázolása. Bazin semmit sem akar bebizonyítani, tartózkodik az általános érvényű következtetések levonásától, hangoztatja, hogy nincs filozófiai mondanivalója. Erkölcsnemesítő szándék sem vezet — mondja nyilatkozataiban. Regényírói gyakorlata viszont — legálábbis legjobb műveiben — egészen mást mutat. Az „elkötelezetlen” Bazin regényeiben gyakran vet fel komoly társadalmi és erkölcsi problémákat, s olykor akaratlanul is súlyos ítéletet fogalmaz meg a polgári társadalomról. Mert e tehetséges regényíró „nem tétlen

¹² A regényt részletesen ismerteti *Gerçely Vera*, Nagyvilág 1962. 3. 455–456.

¹³ Lukács György: Német realisták. Budapest 1955. 246.

szemléltetője az életnek. Mintha tollával két fő ellenség ellen szállt volna hadba: a képmutatás és az igazságtalanság ellen. Politikai síkon is az erkölcsi igényesség és az igazság szomjazása teszi a haladó mozgalmak támogatójává, ha rendszeresen politikával nem is foglalkozik.¹⁴

Bazin regényeiben az eseményeket csaknem mindig valamelyik főszereplő mondja el egyes szám első személyben, vagyis egy olyan személy, aki erősen érdekelt a cselekményben. Az egyes szám első személyű narrátor szerepeltetése egyáltalán nem új dolog a regényirodalomban. De míg a hagyományos realista én-regények elbeszélői — akár érdektelen megfigyelők, akár az eseményekben fontos szerepet játszó hősök — általában a tárgyilagosság igényével lépnek fel s így előadásukat bizonyos mértéktartás jellemzi, addig Bazin narrátorai heves, szenvedélyes, elfogult személyek, akiknek elfogultságát néha a mellékalakok fogalmazzák meg és hozzák az olvasó tudomására: Paule a *La Mort du Petit Chevalban*, Roquault apó a *Lève-toi et marche*-ban. Bazin tehát igazán újat e tekintetben sem hozott, de az indulatos, az objektivitás igényéről eleve lemondó elbeszélő bevezetésével új színnel gazdagította a lírai regényformát.¹⁵

A lírai regényforma — akárcsak a többes második személy alkalmazása, amelyre Butor *La Modification*-ja a legismertebb példa a közelmúlt francia irodalmából — rendkívül alkalmas arra, hogy a hőssel való azonosulásra készítse az olvasót. Lázadó narrátor-hős szerepeltetése esetén az azonosulás lehetősége még nagyobb. Így a *Vipère au poing* Jean Rezeau-ja környezetének és különösen anyjának részrehajló bemutatásával könnyen tévútra vezetheti a felületes olvasót. Családja elleni lázadását ugyanis megértjük, mivel ezt a körülmények kellőképpen indokolják. De mikor megtudjuk, hogy lázadását kizárólag a rombolás szolgálatába állítja, hogy csak magára gondol és célja érdekében még az anyagivilágostól sem riadna vissza, fokozatosan elveszíti rokonszenvünket. A cinikus és immorális Jeannal való további azonosulás már komoly erkölcsi veszéllyel járna.

A portrék és jellemzések Bazin regényeiben mindig az elfogult elbeszélő pillanatnyi hangulatának függvényei, s így egészen más funkciót töltenek be, mint a hagyományos realista regényekben, ahol a szereplők minél teljesebb, szemléletesebb, életszerűbb bemutatását szolgálják — mindenkor az objektivitás igényével.¹⁶ A különbség érzékeltetésére talán elegendő itt utalnunk a *Vipère au poing* első lapjain található családi arcképcsarnokra, ahol az elbeszélő epébe mártott tollal, nyilvánvalóan részrehajló portrét rajzol a regény valamennyi fontosabb szereplőjéről.¹⁷ E rövid, vázlatosan odavetett arcképek azután a cselekmény kibontakozása során újabb és újabb vonásokkal egészülnek ki.

Bazin tehát látszólag semmi alapvetően újat nem hozott a realista regényírás arzenáljába. Lényegében a már jól bevált és általánosan ismert művészi kifejező eszközökkel dolgozik, csupán funkciójukat módosítja némileg. Am a hagyományos realizmus művészi kifejező eszközeinek új módon történő felhasználása éppen elegendő ahhoz, hogy Bazin regényeinek összehatása újszerű legyen. Bazin regényeinek — amelyekben a cselekményesség és a jellemzés is fontos szerepet kap — legfőbb jellemzője a szubjektivitás. Ebben a kérdésben a nyugati és a szocialista országok kutatói általában megegyeznek. Jevnyina azonban élesen megkülönbözteti Bazin narrátorainak szubjektivitását a modernista regények hőseinek az ÉN bűvös körén belül mozgó és a reménytelenséget szolgáló szubjektivizmusától.¹⁸ Bazin műveire — első regényére különösen — az indulatosság nyomja rá bélyegét, aminek természetes velejárója a stílus élénksége, dinamizmusa. Ha hozzávesszük ehhez az önmagában is érdekes cselekményt, akkor könnyű megérteni, hogy mindez nem maradhat hatástalan az olvasóra. Bazin regényei azonban nem csupán érdekesek és logikus felépítésűek, hanem mindig szoros kapcsolatban vannak valamilyen társadalmi vagy etikai problémával. Éppen ezért mindig felkeltik érdeklődésünket, gyakran elgondolkoztatnak, nemegyszer megdöbbennek, bár a felvetett problémákra csak ritkán adnak igazán megnyugtató választ, s noha valóságábrázolásuk meglehetősen szűk határok között mozog.

IV.

A polgári irodalomtörténészek és kritikusok egy részének komoly gondot okoz Hervé Bazin életművének értékelése és irodalomtörténeti helyének kijelölése. Nadeaua

¹⁴ Nagy Péter utószava az Akit szeretni mertem magyar kiadásához. Budapest 1958. 213.

¹⁵ Vö.: R.-M. Albérès: Histoire du roman moderne. Paris 1962. 289.

¹⁶ R.-M. Albérès, i. m. 293.

¹⁷ *Vipère au poing*. Paris 1960. 16–20.

¹⁸ Jevnyina: Szovremennij francuzszkij roman. Moszkva 1962. 221.

például meg sem említi Bazint a mai francia regénnyel foglalkozó könyvében.¹⁹ Pierre Brodin a neoklasszikusokkal rokon formaművészként tartja számon.²⁰ R.-M. Albérés Bazin-képét sok kitűnő és meggyőző részleteredménye ellenére egyoldalúság, a regények objektív tartalmának teljes elhanyagolása jellemzi. Csak így történhet meg, hogy Bazint együtt tárgyalja a „huszárokkal”. Pedig Bazin csak annyiban rokon a „huszárokkal”, hogy *szavakban ő sem híve az elkötelezettségnek*. Regényeiről azonban igazságtalan lenne azt állítani, hogy *csak* szórakoztatnak. Bazin művei és Jacques Laurent *Le Petit canard*-ja között elsősorban nem a hasonlóság, hanem a különbség a szembetűnő.²¹ Egy másik könyvében a neves irodalomtörténész szinte korszakalkotó jelentőséget tulajdonít a *Vipère au poing*-nak, amely — szerinte — az erkölcsi példamutatás irodalma és a pusztán tényeket közlő, tanulságot nem nyújtó művek őrségváltását jelzi. Észreveszi Bazin realizmusának újszerűségét, de teljesen elhallgatja annak kritikai életét.²² Gaëtan Picon népszerű kézikönyvének új kiadásában nem foglalkozik részletesen Bazinnal, de azok között az írók között említi, akik új színnel, új hanggal gazdagították a mai francia regényt.²³ A polgári irodalomtörténészek többsége azonban hagyományos realista regényírónak tekinti Bazint. A legterjedelmesebb mai francia irodalomtörténet szerzője, Pierre de Boisdeffre biztosítottak látja az okos, „józan” realista regényíró jövőjét.²⁴

A francia baloldali kritikuskok — Wurmser, Daix, Bergeron, Stil, Camproux, Parot és mások — a művek objektív tartalmából kiindulva sokoldalúan vizsgálják s általában jóindulatúan közelítik meg az író munkáit. Elsősorban a polgári társadalom élesszemű megfigyelőjét és könyörtelen leleplezőjét becsülik Bazinben.

A szovjet irodalomtörténetírás és kritika egyértelműen korunk jelentős realista prózaírói között tartja számon Hervé Bazint. L. Zonyina *A realista hagyományok megőrzője* c. tanulmányában túl szigorúan ítélkezik ugyan az író életművéről, de végeredményben ő is azok közé az írók közé sorolja, akik — több-kevesebb sikerrel — a kritikai realizmus hagyományait folytatják. Azt is elismeri, hogy Bazin művei hiteles és nagy leleplező erejű tanúságtételek a polgári Franciaországról.²⁵ A szovjet irodalomtörténészek közül Jevnyina elemzi legalaposabban Bazin munkásságát. Szerinte az íróhoz nagyon közel áll Stendhal racionalizmusa. Hőseit éles megfigyelőképesseg, világos, pontos értékelés és könyörtelen társadalombírálat jellemzi. Jevnyina részletesen kimutatja Bazin regényeinek hiányosságait is, összegező jellegű értékelése azonban kedvező: Bazint a legjobb kritikai realista hagyományok folytatójának tartja, akinek életműve figyelmet és megbecsülést érdemel.²⁶

Hazánkban Hervé Bazin még ma is csaknem teljesen ismeretlen írónak számít. Mindössze egyetlen regénye és két elbeszélése (*A puttony; Hajadonfött*) jelent meg nyelvünkön. Magát az író Nagy Péter mutatta be először a magyar olvasóknak, aki rövid utószót írt az *Akit szeretni mertem* c. kötethez. Bajomi Lázár Endre a haladó szellemű mai kritikai realisták között tartja számon Hervé Bazint.²⁷

Eddigi és máris jelentős életműve alapján *Hervé Bazint a legjobb kritikai realista hagyományok folytatójának és továbbfejlesztőjének kell tartanunk*. Regényeinek nagy értékei: a kíméletlen társadalombírálat, a hősök kudarcainak tragikumán keresztül is érvényesülő humanizmus, a nagyszzerű emberábrázolás, az érdekes meseszöveg és az eleven, érzéketes stílus. Bazin hősei lázadók, akiket felháborít a csalás, a hazugság, a képmutatás, a gyávaság, a hatalommal való visszaélés s általában mindenfajta társadalmi igazságtalanság, visszaélés. Lázadásuk legtöbbször kudarcra vezet: Jean Rezeau támadókedve elég hamar lelohad, Arthur Gérane lázadása tragédia-sorozattal, Constance-é teljes kudarcra, Isáé pedig olyan félgőzelemmel végződik, amely alig különbözik a megalkuvástól. Ám e lázadó hősök — a legtöbb esetben — bukásukban is hősök maradnak, kudarcuk ellenére sem veszítik el becsületesüket. Bazin regényei többször vetnek fel olyan társadalmi problémákat, amelyeknek megoldására csak az egész társadalom gyökeres megváltoztatása esetén kerülhetne sor. Az író az igazán nagy kérdéseket még megválaszolatlanul hagyja, bár újabban egyre inkább hisz a kivezető út létezésében. Napjainkban, amikor a polgári írók jelentős része a világ abszurditásáról, az elidegenedésről, az

¹⁹ Maurice Nadeau: *Le roman français depuis la guerre*. Paris 1963.

²⁰ Pierre Brodin: *Présences contemporaines*. Littérature. t. III. Paris 1957. 286.

²¹ R.-M. Albérés, i. m. 291.

²² R.-M. Albérés: *Bilan littéraire du XXe siècle*. Paris 1962. 125.

²³ Gaëtan Picon: *Panorama de la nouvelle littérature française*. Paris 1960. 147.

²⁴ Pierre de Boisdeffre: *Une histoire vivante de la littérature d'aujourd'hui*. Paris 1959. 312.

²⁵ Hervé Bazin: *Vipère au poing*. Moscou 1964. 3–18.

²⁶ Jevnyina, i. m. 209–227.

²⁷ Bajomi Lázár Endre: *A mai francia irodalom kistüke*. Budapest 1962. 97. — *Könyvbarát* 1959. 1. 14.

emberi élet értelmetlenségéről és céltalanságáról ír, Bazin legjobb műveit a polgári irodalom értékes alkotásaiként kell becsülnünk. A teljes kilátástalanságot tükröző *Vipère au poing*-től az *Au nom du fils*-ig és második, *Chapeau bas* (Hajadonfött, 1963) c. novellás kötetéig Bazin nem kis utat tett meg. Ma már tudja és vallja, hogy a leleplezés önmagában kevés: „A leleplezéssel lényegében becsukjuk a kaput, de csak félig s ezt meg is kell mondani.”²⁸ De hogy további útja merre vezet, azt ma még nehéz lenne megmondani. Erre a kérdésre az író újabb művei adják majd meg a választ.²⁹

²⁸ L. az 5. jegyzetet.

²⁹ Bazin a haladó táborhoz való közeledésének újabb szép jelét adta *André Stil*-ről szóló cikkével (Les Lettres françaises, N° 1185.); a regényíró művészi fejlődésének pedig — Wurmser tanúsága szerint — értékes bizonyítéka a *Le Matrimoine* (1967.).

Tizenöt éves a *Slavia Orientalis* című lengyel folyóirat

Az orosz, ukrán és belorusz kultúra tanulmányozásának szentelt ismert lengyel folyóirat 1967-ben ünnepi jubileumát, mintegy félszáz kiadást és ezernél több cikket, kritikát és szemlét ajánlván az olvasók figyelmébe.

Az 1952-ben, Varsóban megszervezett Lengyel–Szovjet Intézet kezdte meg a *Kwartalnik Instytutu Polsko-radzieckiego* kiadását, amely csak 1953-tól jelent meg negyedévenként, és az első évben mindössze egy számát adták ki. 1957-ben a negyedévenként megjelenő kiadványnak *Slavia Orientalis* akadémiai folyóirat lesz a neve. Az első, 1957-es kiadvány ismét csak egy számban, a későbbiek során azonban már rendszeresen (néha összevont számokban) jelent meg. Ezzel kapcsolatban ki kell hangsúlyozni S. Fiszman főszerkesztő kiváló szervező és tudományos munkáját, amelyet a folyóirat tizenöt éves fennállása alatt kifejtett.

Az elmúlt években sok minden megváltozott földünk életében, a Szovjetunió és Lengyelország életében. Megváltozott a folyóirat jellege, tematikája, a cikkek irányzata is — részint az általános események hatására, részint pedig a szerkesztőség kutatásainak, és annak a törekvésnek eredményeként, hogy megtalálják az ilyen típusú kiadványnak leginkább megfelelő rovatokat, témákat, formákat.

Igy például eleinte a recenziós rovat az eredeti cikkek között jelentéktelen és alkalmi helyet foglalt el, öt évvel később azonban némely számban már tizenöt recenzió is volt, a hatvanas évek elején pedig számuk a huszonötöt is elérte — igaz, hogy később ismét csökkent egy kissé e rovat terjedelme. (Egyébként a folyóirat recenzióit rendszerint irigylésre méltó tudással, a bírálendő mű lényegét néhány sorban ismertetve írják.) Rendszeresebben közlik a Szovjetunióban és Lengyelországban folyó kongresszusok és konferenciák beszámolóit. Néhány beszámolónak eredeti forrás-jellege van, így pl. K. Pomorska részletesen ismertette R. Jacobson 1958 — 1959-ben Lengyelországban tartott poétika-szemináriumainak tartalmát (1959. 1. sz.; 1960. 2. sz.).

A szemle műfaja mindeddig alkalmi jellegű. Az alap, amelyet R. Śliwowski a *Munkák az orosz irodalomról francia, angol és amerikai tudományos folyóiratokban 1955-ben* (1957) című szemle szerzője lerakott, nem talált folytatásra. Jó példaként szeretnék utalni a *Revue des études slaves* francia évkönyvre, amelyben már hosszú évek óta a kötet csaknem egyharmad részét teszi ki a szláv népek történelméről és filológiájáról szóló alapvető évi világirodalmi szemle.

Helyes törekvése a szerkesztőségnek, hogy téma szerint csoportosítja az anyagot és jelentős dátumokkal kapcsolatban bocsátja ki a valamely írónak, vagy történelmi eseménynek szentelt egyes köteteket, pl. Ragyisesevnek (1953. 2—3. sz.), Sztálin halálának (1953. 4. sz.); Nyekraszovnak (1953. 5. sz.); Ukrajna és Oroszország újraegyesítése háromszázadik évfordulójának (1955. 1—2. sz.); Csehovnak (1955. 3. sz.); Mickiewicznek (1956. 1. sz.); az 1905-ös forradalomnak (1956. 2. sz.); I. Francónak (1958. 1. sz.); Dosztojevszkiinek (1958. 2. sz.); Slowackinak (1960. 2. sz.). Az utóbbi időben ez a tendencia valami okból megszűnt. A folyóirat igen észrevehetően az irodalomtudományi anyag nagyobb terjedelme irányába fejlődik. Míg eleinte elég gyakran jelentek meg történelmi, sőt zenetörténeti jellegű cikkek, most az ilyenek kivétel számba mennek. A nyelvészeti cikkeknek és recenzióknak a folyóiratban sohasem volt nagy súlyuk. Lehetséges, hogy az elosztásban a szerkesztőség főleg irodalomtudományi érdeklődése tükröződik (a szerkesztőbizottság tagjai S. Fiszman, M. Jakóbiec, A. Obrebska-Jabłońska), azonban korunkban nélkülözhetetlen a tudományos folyóirat tematikájának specializálódása és differenciálódása, különben a folyóirat „tudományos közlemények” gyűjteményévé válik.

Ma már világosan elkülönült a folyóirat két fő szférája: az irodalom- és társadalomtudomány története, és a nyelvtudomány. Ezért például célszerű lenne, számolva a mai

arányokkal, három irodalomtudományi és egy nyelvészeti számot jelentetni meg — esetleg külön előfizetéssel is. Az egyes kötetek keretei között szintén kívánatos a tematizálás, hiszen nem feltétlenül kell a kiadványt csakis egy tudománynak szentelni, az anyag általános tendenciája a fontos. (Lásd erre vonatkozólag S. Fiszman cikkét Szaltikov-Sesedrin *Egy város története* c. művéről, amely bekerült az 1953-as tematikus kötet 4. számába.)

A folyóirat fő tendenciája a tartalmi fejlődés, az egyre mélyülő elemzés, a mind nagyobb alkotói önállóság és a korszerű jelenhez való közeledés. Az első években még észrevehető volt a szerzők bizonytalansága, feszélyezettsége, ez azonban később fokozatosan eltűnt. Például L. Bazylov *N. Dobroljubov mint történész* c. cikke (1953. 5. sz.) nem eredeti, hanem kompilatív munka, és V. Sz. Kruzskov *N. A. Dobroljubov világnézete* (Moszkva 1950) című könyvének adataira épült. Több önállóság van A. Walicki *Csernisevszkij mint irodalomkritikus* című cikkében (1954. 4. sz.); — ugyancsak e szerzőnek V. V. Jermilov Gogol könyvéről írott recenziójában pedig már bátor, önálló következtetéseket és egyenrangú tudományos vitát figyelhetünk meg. (Lásd még R. Śliwowski V. V. Jermilovval folytatott jogos vitáját *Dosztojevszkij a Petrusev-körben* című cikkében. 1958. 2. sz.)

Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk egy szomorú tényt is. Úgy tűnik, hogy a folyóirat cikkeiről a legalaposabb recenziókat A. Grigorjev (*A klasszikus irodalom tanulmányozása a szláv országokban 1945—1957-ig*) és P. Glinkin (*Az orosz irodalom kérdései a Slavia Orientalis című lengyel folyóiratban — Russzkaja Litteratura* 1958. 3. sz.; 1961. 3. sz.) írták. Bármily furcsa is, mindkét szemle szerzője nemcsak nem támogatja a folyóiratot a nagyobb tudományos önállóság és tekintély útján, hanem élesen rendre is utasította a kollégákat, mintha azok pajkos tanulók, e recenziók szerzői pedig csallhatatlan mesterek lennének. Különösen az első szemle szerzője, A. Grigorjev tűnik ki a tudományos etika és az irodalmi vita problematikájának sajátos értelmezésével. Janina és Andrzej Walicki *A felesleges ember problémájának forrásánál* (1957) című cikkét elemezve a bíráló revizionizmussal és a marxista irodalomtudomány tagadásával vádolja őket. Miben áll ez a tagadás? „A cikk szerzői a forradalmi demokraták kritikájával álcázzák a marxista irodalomtudomány elleni harcukat.” De miben áll a forradalmi demokraták kritikája? Íme: a szerzők kijelentik, hogy Csernisevszkij és Dobroljubov történelmi koncepciója „nem felel meg a mai tudományos követelményeknek”. (Mintha ez valami hírhedt elv, nem pedig objektív igazság lenne! Hiszen ma valóban sok elavult vonatást látunk a forradalmi demokraták koncepciójában.) De még ennél is furcsábban hangzik az a mondat, hogy a szerzők „mai tudományon távolról sem a marxizmust, hanem a burzsoá irodalomtudományt” értik. Az egész bíráló feltevésekre, fikciókra van felépítve: a szerzők „álcáznak”, „ezt vagy azt értik valamin”! Ilyen alapon mindent bizonyíthatunk, amit csak akarunk — vádolhatjuk az istent ateizmussal, vagy A. Grigorjevet vallásossággal.

A másik bíráló, P. Glikin objektívabb és komolyabb; törekszik a szerzők alapvető elveibe behatolni és felismerni azok értékeit, de néha nála is érezhető a szokatlanul szembeni félelem. Így például A. Semczuk igaz gondolatát a Lermontovi és gogoli vonal bonyolult összefonódásáról a negyvenes évek orosz irodalmában (*Gogol és a naturalis iskola a XIX. század negyvenes éveinek irodalmi vitáiban*—1960. 3. sz.), amelyet egyébként elsőként A. Grigorjev fejtett ki ragyogóan cikkeiben pár évvel ezelőtt, a bíráló Csernisevszkij „gogoli periódusáról” szóló tézise elleni „tiltakozásnak” minősíti, jöllehet teljesen világos, hogy a hatvanas években különböző okokból nem fordítottak kellő figyelmet Lermontovra és hatására a következő évtized irodalmában; így erre a történelmi korlátozottságra való utalás nem jelent „tiltakozást”. A bíráló jogosan hibáztatja néhány pontatlanságért A. Semczukot, ugyanakkor azonban Apollon Grigorjev durván igazságtalan és egyszerűen valótlan megítéléseire támaszkodik. A következő oldalon ismétli az első bíráló értékelését A. Walickiról („revizionista tendenciák”, „Dosztojevszkij világnézete reakciós oldalainak idealizálása”), ismét felróva a szerző bűnét az L. Sesztov, D. Merezkovszkij, G. Polonszkij, V. Pereverzev és mások munkáira való „tiszteletteljes” (?) utalásokat — de a szerző feltevéseivel semmiféle konkrét vitába nem bocsátkozik. A. Walicki *Dosztojevszkij és a szabadságesszme* (1958. 2. sz.) című fontos cikkéről van szó.

Természetesen nem kell okvetlenül mindent elfogadnunk A. Walicki vagy A. Semczuk cikkeiben, meg lehet vitatni elveiket, különösen A. Walickiét, aki kiváló és szellemes gondolkodó, de néha nem mentes a szélsőségektől. Vannak vitatható gondolatok mind az említett cikkekből, mind A. Walicki *A Holt lelkek realizmusának néhány problémája* (1960. 3. sz.) című érdekes cikkében, amelyben az a törekvés figyelhető meg, hogy a gogoli regényt a felvilágosodással és a szlavjanofil mozgalommal összekapcsolva, mintegy elszakítsa a XIX. századi értelemben vett realizmustól. (A Holt lelkek azonban olyan

sokoldalú mű, hogy a felvilágosodás és a romantika vonásait, valamint a mély realista sajátosságokat egyaránt magában foglalja.) Magában az egyoldalúságban azonban fontos és perspektivikus eszméket találunk — és lehetséges-e egyáltalán újító szellem egyoldalúság nélkül? Nem kell félni az effajta hibáktól — ezek a szellemi fejlődés, előrehaladás jelei; sokkal veszélyesebbek a középszerűség szürke „harmoníája”, a banális igazságok, ha mégoly „hibátlanok” is. Komoly tudományos vita, a cikk előnyeinek és hibáinak objektív értékelése helyett azonban a bírálatokban majdnem a megbízhatatlanság vádját olvashatjuk. Esetleg szükséges lett volna a szovjet sajtóban részletes véleményről közölni egyes lengyel ruszisták „vitás” munkáiról, például A. Walicki kutatásairól, hiszen nálunk nemcsak cikkei, hanem *Személyiség és történelem* (Varsó 1959.) és *Konzervatív utópia között* (Varsó 1954.) című jelentős könyvei is visszhang nélkül maradtak. Az ilyen bírálat megövtá volna a tehetséges tudóst a szubjektivista címkéktől és új kutatásokra ösztönözött volna.

E szemle keretein belül nincs arra lehetőség, hogy sok cikknek akár csak a fő gondolatát megragadjuk, nem is beszélve a vitás feltevésekről folyó polémiairól. Mégis úgy gondolom, hogy az irodalmárok széles köre számára az általános áttekintés is hasznosnak bizonyul. Emellett a bírálat körét kizárólag az irodalomtudományi anyagra szűkítjük, és ezen belül is figyelmen kívül hagyjuk az ukrán és belorusz irodalommal kapcsolatos munkákat, amelyek külön vizsgálódást kívánnak.

A ruszisztikai anyagot három részre oszthatjuk: Orosz és szovjet irodalom; orosz írók és Lengyelország; lengyel írók és Oroszország. Terjedelem szempontjából az első rész a legnagyobb, benne az anyag fő részét a XIX. századnak szentelték. A régi orosz irodalommal, valamint a XVIII. századi orosz irodalommal foglalkozó munkák alkalmai jellegűek; főként szovjet tudósok cikkei tartoznak ide (D. Sz. Lihacsov *Hasonlatok a középkori orosz irodalomban* — 1965. 3. sz.; V. I. Malisev *Avvakum protópópa a Balti-tenger melléki óhitűek kiadásában* a XX. század 20-as és 30-as éveiben — 1952. 2. sz.). A XVIII. és XIX. század fordulójáról rendszeresebbek a kutatások.

Ezt a korszakot T. Kolakowski *I. A. Krilov nézetei a színházról és a dráma művészetéről* című cikke (1963. 3. sz.) nyitja meg, majd B. Galster tartalmas cikkeinek sora következik (*Krilov és a XIX. század elejének irodalmi harca* — 1960. 2. sz.; *Rilejev romantikus poémája* — 1961. 1. sz.; *Válság Rilejev költészetében* — 1961. 2. sz.), valamint J. Henzel *Megjegyzések A. Besztuzsev történelmi elbeszéléseinek geneziséről* című munkája (1963. 4. sz.). A Puskin-kutatásokat — ha a lengyel–orosz összehasonlító témákat nem számítjuk — egyedül S. Fiszman értékes cikke képviseli (*A Bronzovasz hőse* — 1966. 2. sz.). Ugyanakkor több érdekes cikket találunk Gogolról (R. Przybylski és B. Galster, — 1960. 3. sz.; 1964. 3. sz.; valamint A. Walicki és A. Semczuk cikkei). A Semczuk Gogol-kutatásainak mintegy folytatása *Turgenyev és a naturalis iskola* című cikke — 1962. 2. sz.

Kevés figyelmet szenteltek a Puskin utáni kornak: nincsenek cikkek Lermontovról, Tyutsevről; Nyekraszovról is csak egyetlen cikk jelent meg, S. Fiszman írta (1953. 5. sz.). Igaz, több munkában tanulmányozzák Lermontov hatását a XIX. század közepének prózájára, különösen L. Tolsztojrát és Dosztojevszkijre. Egyébként a folyóirat monografikus cikkeinek többségét e két írónak szentelték. Ha nem számítjuk R. Łuźny *L. Tolsztoj korai munkássága és a felvilágosodás korának tradíciója* című munkáját (1962. 1. sz.), akkor a *Háború és béke* írójáról szóló összes cikk a lap fő Tolsztoj-kutatójának, A. Semczuknak tollából származik: *L. Tolsztoj és az 1850-es évek irodalmi mozgalma Oroszországban* — 1961. 2. sz.; *A Kaukázus problémája L. Tolsztoj korai elbeszéléseiben* (*Lermontov jegyében*) — 1958. 3–4. sz.; *L. N. Tolsztoj és I. Sz. Turgenyev — az irodalmi alkotás kétféle felfogásának konfliktusa* — 1963. 3. sz.; *Dosztojevszkij és Tolsztoj társadalomeszményéről* (*A Félkegyelmű és a Háború és béke*) — 1958. 2. sz.

Ugyancsak Dosztojevszkijről foglalkozik R. Przybylski három eredeti cikke: *Lermontov prózája és Dosztojevszkij korai munkássága* (1958. 2. sz.), *Dosztojevszkij korai művei az álmodozásról* (1959. 1. sz.), *Dosztojevszkij Krisztus-tanítása* (1964. 1. sz.) és A. Walicki, valamint W. Śliwowska említett cikkei. Megemlítjük még T. Poźniak *Blok és Dosztojevszkij* című idősebb munkáját (1965. 4. sz.). R. Śliwowski készülő Csehov-könyve két részletét mutatta be a folyóiratban: *A fiatal Csehov körül* (1963. 3. sz.) és *A szahalini epizód Csehov alkotói életrajzában* (1964. 1. sz.).

Az orosz próza fejlődésének útja a XIX. század nyolcvanas éveiben című szemle jellegű cikk (1963. 2. sz.) Z. Barański nevéhez fűződik. A korai Gorkijnak szentelték J. Lenarecyk cikkét: *A fiatal Gorkij és az orosz neoromantika* (1965. 4. sz.). A folyóirat fennállásának első tíz évében egyetlen munka sem jelent meg a szovjet irodalomról, hacsak a szovjet sajtóban folyó vita szemléjét nem számítjuk (J. Lenarecyk: *Vita a Csendes Donról* — 1959. 4. sz.). Később ezt a hiányosságot az alábbi munkák némileg pótolták: G. Porębina: *A. N. Tolsztoj Nővérek című művének két kiadása* (1965. 1. sz.);

A „Pereval”-csoport történetéből és irodalmi gyakorlatából (1963. 3. sz.); A „popucsik”-ok munkássága A. Voronszkij kritikájában (1963. 3. sz.); R. Przybylski: *O. Mandelstam Arkádija* (1964. 3. sz.); J. Salajczyk: *Szimbólumok L. Leonov dramaturgiájában* (1965. 2. sz.). Úgy gondolom azonban, hogy e cikkek mennyisége nem felel meg a lengyel irodalom-írók és olvasók szovjet irodalom iránti reális érdeklődésének, különösen ami a húszas évek, valamint a legutóbbi évek irodalmát, Bulgakov, Babel, Olesa, Platonov, Ahmatova, Zablockij és más nagy írók munkásságát illeti.

Üdvözlünk kell a folyóirat rendszeres közléseit az orosz irodalom és kultúra olyan másodrendű személyiségeiről, akiknek munkásságát a szovjet történelem és irodalomtudósok egyáltalán nem vagy csak kismértékben tárták fel. Itt kell megemlítenünk az olyan cikkeket, mint A. Walicki: *K. Akszakov szlavjanofil utópiája* (1963. 2. sz.); W. Śliwowski: *Nyikolaj Szpesnyev* (1958. 1. sz.); R. Śliwowski: *Alekszandr Hieroglifov* (1960. 1. sz.); Z. Barański: *Korinthusi Apolló* (1964. 1. sz.) és J. Kuleczycka-Saloni: *Vlagyimir Szpaszovicsról* (1963. 2. sz. és 1964. 4. sz.).

Nagy helyet foglal el a folyóiratban az *Orosz írók és Lengyelország* című rovat. A. Pozdniejew *A XVII. és XVIII. századi orosz–lengyel kapcsolatok történetéből* című cikke a korai irodalmi kapcsolatokat vizsgálja. S. Fiszman és F. Sielicki cikkeinek témája: Lomonoszov Lengyelországban. R. Łuźny két cikket írt az orosz drámáról Lengyelországban a XVIII. században és a XIX. század első negyedében (1962. 3. sz.; 1964. 3. sz.). A XIX. század első felének íróiról alig találunk cikkeket, ha csak nem számítjuk B. Galster *Rilejev munkássága és a lengyel irodalom* (1956. 1. sz.) című munkáját — a század második felét azonban már eléggé részletesen vizsgálják. Itt említjük meg a következő cikkeket: R. Śliwowski: *Lengyelország és a lengyelek az 1860-as évek orosz publicisztikájában és szépirodalmában* (1963. 1. sz.); J. Levin: *M. Mihajlov kapcsolata Lengyelországgal és a lengyelekkel* (1963. 1. sz.); M. Jakóbiec: *Nyekraszov a lengyel kritikában* (1953. 5. sz.); T. Szyszko: *Szaltikov-Scsedrin és az 1863-as lengyel felkelés* (1962. 4. sz.); továbbá még két cikk Scsedrinről a lengyel kritikában (1958. 3–4. sz., 1963. 3. sz.); B. Bialokozowicz cikkei L. Tolsztoj Lengyelország iránti érdeklődéséről és munkásságának lengyel motívumairól (1960. 4. sz., 1962. 4. sz., 1965. 2. sz.); F. Sielicki: *L. Tolsztoj a lengyel irodalomkritikában 1918–1939-ig* (1960. 1. sz.); A. Semczuk: *Prus L. Tolsztojról* (1954. 3. sz.) és *L. Tolsztoj Feltámadás c. műve a lengyel közvéleményben* (1956. 3–4. sz.); T. Pozniak: *Dosztojevszkij regényeinek első lengyel fordításairól* (1958. 2. sz.) és *A. Osztrorszkij a századfordulón Lengyelországban* (1966. 2. sz.); F. Sielicki: *Dosztojevszkij a két háború közötti Lengyelországban* (1958. 2. sz.); L. Nodzyńska, T. Pozniak és F. Sielicki Csehov Lengyelországban tárgyú cikkei (1955. 3. sz.); Z. Barański: *Korolenko és a lengyel irodalom* (1959. 2–3. sz.); Z. Barański—E. Sabik cikkei Bunyinről, mint a lengyel irodalom fordítójáról (1959. 4. sz., 1960. 3. sz.); J. Lenarczyk: *Gorkij és a lengyel irodalom* (1960. 4. sz.); T. Pozniak: *Gorkij dramaturgiája a lengyel kritikában* (1965. 2. sz.); Z. Zbyrowski és A. Kowalczykova cikkei Blok lengyel fordításairól (1962. 2. sz., 1962. 4. sz.); Z. Zbyrowski munkája Jeszenyin (1964. 1. sz.) és Paszternák (1965. 1. sz.) lengyel fordításairól.

E cikkek közül soknak — különösen F. Sielicki és T. Pozniak munkáinak — egy-szersmind bibliográfiai jelentőségük is van. A folyóirat „tisztá” bibliográfiákat is közöl: A. Cesarz: *Nyekraszov Lengyelországban* (1953. 5. sz.); W. Kempa: *Lermontov Lengyelországban* (1964. 4. sz.). Jó lenne folytatni az ilyen jellegű publikációkat!

Sok cikket szenteltek a lengyel írók és Oroszország-témának. Itt vitathatatlan elsőbbség illeti meg S. Fiszmant, Mickiewicz munkásságának fáradhatatlan kutatóját. Majd minden évben közül cikkeket és kutatja Mickiewicz kéziratok anyagait moszkvai, leningrádi, litván és észt levéltárakban. A *Slavia Orientalis* Mickiewicz-számában (1956. 1. sz.) nyolc cikke jelent meg *Mickiewicz és Oroszország* címmel. A *Slowacki és Oroszország* témát feldolgozó három cikkét a folyóirat Slowackinak szentelt számában (1960. 2. sz.) közölték. Ide tartozik még M. Żywow: *J. Slowacki az orosz kritikában és az orosz fordításokban* (1960. 4. sz.) című szemléje. Megemlíthetjük F. Kucharska és A. Żyga *Kraszewski és Oroszország c.* (1963. 4. sz., 1965. 1. sz.) munkáit; B. Sniadower: *Az orosz irodalom Żeromski naplóiban* (1966. 1. sz.) és D. Prokofjeva: *Sienkiewicz munkássága oroszországi népszerűsítésének kérdéséhez* (1962. 1. sz.). c. cikkeit. Igen érdekesek a magánközlemények is, például J. Bekker: *Bjelinszkij, Mickiewicz fordítója* (1957), G. Kogan: *Z. Krasinski Iszteni Színjátékának ismeretlen orosz fordítása* (1959. 1. sz. — M. L. Mihajlov fordítása); J. Levin—G. Rabinovics: *J. Slowacki Mazeppa c. művének első orosz fordítása* (1959. 4. sz.). Az utóbbi, N. Puskarjov fordításának szentelt cikkben (*Otyecsesztvennije Zapiski*, 1874. 7. sz.), a felhasználát kézirat és nyomtatott anyagból arra következtetnek, hogy a fordításban N. A. Nyekraszov is közreműködött.

A folyóirat szerkesztősége általában nagy figyelmet fordít levéltári anyagok közlésére. Megemlíthetjük például Gerlen (1954. 2. sz.); Bakunyin (1954. 2. sz.), Nyekra-

szov (1958. 3–4. sz.), Gorkij (1960. 4. sz.) kéziratának közlését, valamint B. A. Maciejowski J. J. Szreznjevszkijhez (1962. 4. sz.); E. Orzeszkowa az orosz újságírás művelőjéhez (1957); Sieroszewski Korolonkóhoz (1966. 1. sz.) írott leveleinek publikációját; Sz. Landa *Új visszaemlékezések Puskinról és Mickiewiczről* c. értékes közléseit; S. Goldgart: A. Weltman ismeretlen regénye c. cikkét (1966. 1. sz.); A. Mickiewicz és H. Rzewuski új kéziratot anyagait, amelyeket nemrég E. Borejsza közölt a párizsi levéltárakból (1966. 2. sz.)

Más jellegű cikkeket a folyóiratban ritkán találunk. Így például a lengyel–orosz irodalmi kapcsolatok szempontjából olyannyira fontos tipológiai módszert csak egyedülálló – bár igen tartalmas – művek képviselik (S. Fiszman: *Mickiewicz és Puskin útja a romantikus történet szemlélethez* – 1964. 1. sz. és A. Walicki: *Bjelinszkij és Dembowskij* – 1955. 4. sz.).

Hasznos lenne, ha növelnék a tipológiai kutatások számát, és más szláv és nyugat-európai népek irodalmát is bevonva, kiszélesítenék a kutatás körét. A. Juniewicz *A XIX. sz. dereka orosz költészete értelmezésének történetéből Lengyelországban* (1962. 1. sz.) c. értékes cikkében például helyes lett volna figyelembe venni az orosz költészet recepcióját Csehszlovákiában (a cseh irodalomtörténészek megfelelő munkáit), a lengyel felfogáshoz hasonló és az attól eltérő vonásokat.

Túl kevés helyet kaptak a folyóiratban az orosz–lengyel–nyugati összehasonlító jellegű témák is. (Lásd A. Kowalska két cikkét John Bowringról mint a szláv költők fordítójáról – 1963. 1–3. sz.).

Egyedülálló alaposságú munka B. Białokozowicz: *A „Miért?” c. elbeszélés L. Tolsztoj művei jubileumi kiadása és a levéltári anyagok fényében* c. textológiai kutatása (1960. 4. sz.).

Figyelmet érdemel a tudós portréját megrajzoló műfaj is, melyet eddig egyedül R. Luźny P. N. Berkovról írott cikke képvisel (1966. 2. sz.).

Szeretnénk a szerkesztőség figyelmébe ajánlani a külföldi szerzők szélesebb bevonását. A Szovjetunió irodalomtörténészei elég nagy számban kaptak helyet a folyóiratban (D. Lihacsov, V. Kuzmin, V. Malisev, A. Pozdnyev, Sz. Landa, J. Levin és mások), francia szerzőtől azonban csak egyetlen cikk (Sophie Lafitte: *Csehov személyisége* – 1965. 2. sz.) jelent meg, más országok irodalomtörténészei pedig hiányzanak a szerzők névsorából.

Természetesen sok kívánni való van még, de a végtelent sem tudjuk megmérni. Az orosz irodalom és kapcsolata a lengyel kultúrával pedig valóban végtelen terület. A *Slavia Orientalis* sokat tett azért, hogy erről a területről ismereteink elmélyüljenek, kiszélesedjenek. Kívánunk a folyóirat cikkeinek még nagyobb változatosságot, módszerbeli újítást, bátorságot, irodalmi világosságot és erkölcsi vonzóerőt.

B. Jegorov

Ninon Leader, Hungarian Classical Ballads and their Folklore

Cambridge University Press 1967. pp. 367.

A könyv egyike azon figyelemre méltó magyar irodalmi tanulmányoknak, amelyek az utóbbi időben a Cambridge University Press kiadásában jelentek meg. A műben, amely jelentős nemcsak a Nagy-Britanniában erőteljesen fellendülő magyar irodalmi kutatómunka szempontjából, hanem az általános folklorisztika vonatkozásában is, a szerző – a cambridge-i egyetem magyar professzora – az összehasonlító módszert következetesen alkalmazó elemzése során (az összevetés elsősorban az angol–skót ballada-nyaggal történik) a magyar anyag motívumrendszerének sok jellegzetes tulajdonságát tudja kidomborítani, valamint általános műfaji kérdéseket is felvet (műfaj-keletkezés, motívumok kölcsönhatása).

A magyar balladanyag mind ez ideig – nyelvi nehézségek miatt – meglehetősen ismeretlen a nyugat-európai kutatók számára, s ezt a hiányt bizonyos mértékig pótolják a műben szövegű angol fordításban közölt legkiemelkedőbb, főként székely és moldvai régi stílusú népballadák. Ez annál is inkább szükséges, mert a magyar népköltészet ismerete – az ország kelet–nyugatot összekötő földrajzi helyzeténél fogva is – döntő a nemzetközi balladamotívumok vándorlásának, eredetének stb. vizsgálatánál.

A fordítást illetően megjegyzendő ennek egyik kevésbé szerencsés oldala, amely a magyar anyagban sűrűn előforduló személynévek közlésével kapcsolatos. Véleményünk szerint a teljes magyar nevek (tehát „Görög Ilona” „Helen Görög” helyett stb.) harmonikusabban illettek volna bele a szövegekbe; s kiegészítésképpen glosszáriumban lehetett volna közölni a magyar keresztnevek angol megfelelőit.

Az általános bevezetésben a szerző a XIX. és XX. századi magyar balladagyűjtés történetét vázolja fel.

A balladaköltészet eredetével foglalkozó fejezetekben áttekintést ad a ballada „előtörténetéről”. A pogány regösök és joculátorok, majd később a históriás, vándor-énekesekek által ápolt szájhagyományt a ballada közvetlen előzményének tekinti, amely rendkívüli módon tükröződik a XVI., XVII. századi balladák motívumaiban. Az új népi műfaj megjelenését elsősorban társadalmi körülményekkel magyarázza. — S erre a magyar anyag a magyar történelem egymástól élesen elhatárolódó korszakaival mint társadalmi háttérrel igen eklatáns, szemléletes példát szolgáltat. A török megszállás után a hősi epikus hagyományt fokozatosan új népköltészeti forma szorította ki, a humanizmus szellemi áramlata is megtermékenyítőleg hatott a megváltozott tematikai, formai igényeket kielégítő új műfaj kialakulására. Továbbá a ballada megjelenését a szerző alapvetően összekapcsolja egy speciális termelési forma térhódításával, a falusi közösségeken belül elterjedt szövés-fonás manufaktúrális formájával. A ritmikus formái, valamint tartalmi sajátosságok (pl. magyar balladákban női figurák középpontba helyezése a heroikus hagyománnyal szemben stb.) nagymértékben arra utalnak, hogy a balladák eredetileg fonódalok voltak. A példák, az idézett magyar, angol, skót balladák, valamint francia „lírai dalok” („chansons de toile”) ezt a feltevést igazolni látszanak.

A szerző az említett magyar balladaköltészet kiemelkedő darabjainak és azok összes változatainak analitikus elemzését adja. Elsődleges forrásként Örtutay Gyula: *Magyar Népköltészet I—II.* köteteit, valamint Csanádi—Vargyas gyűjteményes balladakötetét (*Röpülj páva, röpülj*) használja. A bibliográfia továbbá feltünteti a bőséges magyar anyagot, amely forrásmunkául szolgált. (Többek között Bartók Béla és Kodály Zoltán gyűjtései, folklorisztikai munkái.)

Az áttekinthetőség végett a szerző az anyagot tematikus csoportokba osztva tárgyalja. Így külön fejezet foglalkozik a mágikus, varázslatos elemeket (*Kőműves Kelemen, Görög Ilona*), a keresztény legendaelemeket (*Három árva* stb.), ill. a szerelmi és intrikus elemeket tartalmazó balladákkal (*Kádár Kata, Fehér László, Molnár Anna* stb.).

Az egyes balladák elemzése a hagyományos folklorisztikai szempontok szerint történik a következő sorrendben: a) tematikus áttekintés, beleértve az összes változat ismertetését; b) az illető ballada kapcsolata a nemzetközi változatokkal; c) motívumok áttekintése; d) a ballada kapcsolata egyes népi hiedelmekkel, népszokásokkal; e) a ballada keletkezésének ideje; f) speciális magyar vonások elemzése.

Az összehasonlítás a motívumok és a tükrözött népszokások szintjén történik, elsősorban az angol és skót balladaköltészet darabjaival. Az utóbbi anyag forrása F. J. Child, *The English and Scottish Popular Ballads* c. ötkötetes gyűjteménye. Sok esetben az összehasonlítás alapját az a feltevés adja, hogy a kérdéses balladapár (vagy a) a történet egészét, vagy b) egyes almotívumokat illetően közvetlenül azonos típusú népköltészeti alanyanyagból származnak, annak változatai. Pl. a *Görög Ilona* és *Willie's Lyke Wake* (Child, 25. sz.) összevetésénél felmerülhet, hogy a magyar vonatkozásban egyedülálló varázslatmotívumot tartalmazó ballada olyan északi típusú változatokból ered, amelyekhez ez a motívum közvetlenül kötődik. Továbbá a szerző a motívumokat nemcsak egyes balladákéval, hanem általában is egybeveti az angol—skót balladakészlet motívumrendszerével. Az összehasonlítás során sok esetben fény derül egyes motívumok olyan aspektusaira, vagy a népszokás szintjén olyan rituális elemre, amely eddig el-sikkadhatott. Igen érdekes példa erre a II. Függelékben közölt, a *Kőműves Kelemennek Lamkin* (Child, 93. sz.) való összevetése során felmerült hipotézis. Eszerint valószínűleg a Lamkin kőművesnek járó „fizetség” („fee”) fogalma mögött olyan rituális tartalom lehet, amely teljes formában a *Kőműves Kelemen* meséjéből ismeretes élő áldozat nyújtásában nyer kifejezést.

Az angol—skót anyaggal való összehasonlítás nyomán érdekesen rajzolódik ki, hogy az előbbiben a szájhagyományhoz, epikus hagyományhoz való szerves kapcsolódás, a szájhagyomány kontinuitása szembetűnőbb, s ez természetesen a ballada „milieu”-jére is rányomja bélyegét, amely inkább mitikus jellegű és heroikus motívumvilágában ősibb társadalmi képződmények tükröződnek. Formailag ez pl. a leíró és drámai elemek nagyobb méretű keveredését, a kevésbé motivált figura-, jellemábrázolást stb. jelenti.

A magyar balladaköltészetben viszont jobban tükröződnek annak speciális keletkezési körülményei a XVI.—XVII. sz. társadalmában, s az új műfaj sajátosságai szemléletesebben domborodnak ki benne.

A mélyreható összehasonlítás során a szerző az igen elterjedt, a skót—magyar (főleg székely) balladák nagymértékű hasonlóságáról szóló nézettel is foglalkozik. Állásfoglalása inkább negatív. Az összehasonlítás alapja azonban nem kielégítő, mert ez

kizárólag a motívumok szintjén történik. A speciális különbség, ill. hasonlóság kevéssé hangsúlyozható a motívumok kapcsolatai alapján, hiszen végső soron a balladai motívum-rendszer univerzális, közös népköltészeti kincs. Az összehasonlítás módszereként az esztétikai elemzés is feltétlenül szükséges lenne, ha az európai balladaköltészet e két kiemelkedő művészi értéket képviselő megnyilvánulását kívánjuk vizsgálni (a balladák mint művészi egység, képvilág, hangulati elemek, a népdal, népzene különös formáló hatásának vizsgálata). A hasonló formai és tartalmi, esztétikai értékeknek hasonló társadalmi kísérőelemei vannak (hasonló falusi közösségek mint domináló társadalmi egység, életmód, földrajzi tényezők). Továbbá a skót presbiterianizmus és az erdélyi kálvinizmus egyre erősebb térhódításával szemben fellépő érzelmi, hangulati reakciót is tükrözhet a balladaköltészet. Végül, de nem utolsósorban nem tartható kizártnak a skót balladaköltészet esetleges közvetlen *művészi* ráhatása, ill. kölcsönös egymásra hatás a humanizmus korában az Erdélybe erőteljesen beáramló nyugat-európai szellemi áramlatok időszakában.

Perényi Erzsébe

H. Merguet, Handlexikon zu Cicero

Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1905—06. Hildesheim 1964. pp. 816.

Az a tény, hogy egy 1905-ben keletkezett mű hatvan év elteltével új kiadásban, sőt pontos utánnyomásban jelenik meg, félreérthetetlenül jelzi e könyv műfajának: az írói szótárnak jelentőségét és időszerűségét. Merguet Cicero-szótára valóban megállja helyét a mai írói szótárak mellett is, mert túllépve az indexek és konkordanciák pusztá lajstromozásán, rendszerezi és értékeli, mi több, értelmezi is szótárának címszavait.

Ez a Cicero-szótár az értelmező írói szótárak típusába tartozik, annak is kétnyelvű alcsoportjába: a latin szók német nyelvű megfelelőit adja.

Teljes igényű a szótár a címszók anyagában, példatárát viszont válogatással (tehát nem teljesen) közli. Cicero összes műveiből, tehát a retorikai munkákból éppen úgy, mint a levelekből („nach dem Wortlaut der neuesten Texte unter Hinzufügung abweichender Lesarten”) válogat.

A példákat a szerző úgy állította össze, hogy belőlük a szavak jelentése és szerkezete, frazeológiai kapcsolata, a rokon értelmű kifejezések stb. is áttekinthetők legyenek. Tehát, hogy a jelentés, nyelvtan és stilszika legkülönbözőbb kérdéseire feleletet adjanak. Számos esetben a lexikon-szerű, tárgyi jelentésre is tekintettel volt. Hogy ezeknek a céloknak a szótár valóban megfelel-e, az vitatható. De a feladat megjelölése, az írói szótár több ági funkciójának átfogó szemlélete elismerésre méltó és teljesen modern.

Hasonlóképpen dicsérendőnek tartom a szerzőnek azt a felfogását is, hogy művét a tudományos kutatás mellett a szélesebb körű gyakorlati (pedagógiai) felhasználásra is szánja.

A szócikkek felépítésében a szavak nyelvtani felhasználását veszi alapul: az egyes szám első személyű alakban feltüntetett igéknél az intranszitivákat alanyuk, a tranzitívakat tárgyuk szerint csoportosítja. Ez a rendszerezés ugyan csak a tranzitív igéknél látszik következetesen érvényesítettnek, a másik csoportban elmosódik. Ez azonban többé-kevésbé a szók grammatikai jellegéből, szintaktikai felhasználásából is adódik. Pl. *dormio* 'schlafen, schlummern': postquam illos artius iam ex lassitudine dormire sensit. inv II 14. Platonius cum in cunis parvulo dormienti apes in labellis censedissent; div I 78. (Antonius) dormiit ad horam . . . stb.

A tárgyas igék szócikkei ilyen csoportosításban épülnek föl: I. *absolut*: qui tamen de cohorte sua dare non solebat; Ver II 34. . . stb. II. *mit Ergänzung*: I. si tibi fortuna non dedit, ut patre certo nascere, Sex-Rosc 46. . . stb. III. *mit einfachem Object*: qui (Q. Scaevola) quamquam nemini se ad docendum dabat; Bru 306. . . stb. IV. *mit Object und Zusatz*: I. ne sibi crimini daretur eos ab se pecunia liberatos; Ver I 12. . . stb. (A példák a *do* ige szócikkből valók.)

A főnevek rendszerezése nyelvtani szerepüknek megfelelően igen sokrétű: I. Mint alany, állítmány, felkiáltás (!), II. Az igék mellett mint acc., gen., dat., abl. és prae-positióelőfordulás, III. Melléknevek mellett (többnyire jelzős szerkezetben), IV. Más fő-
nevekkel együtt, végül V. Mint körülmény, azaz az egész mondatra vonatkozó ablativusi vagy prae-positió bővítvény. Mind az ötféle felhasználásra találunk példát — többek között a *verbum* 'Wort, Ausdruck, Rede, leeres Wort, Schein, Beispiel, Namen, Zeitwort, szócikkében: I. hoc abhorret a virtute verbum; Plane 78. . . stb. II. I. in propriis est

(*verbis*) illa laus oratoris, ut abiecta atque absoleta fugiat, lectis atque iniustribus utatur; de or III 150. . . stb. 2. respondeo: s. I, 1. respondent. conferam tecum, quam cuique verbo rem subicias; fin IV 74. . . stb. III. 1. tumultum appellare malebant, ignari non modo rerum sed etiam verborum; Phil VIII 2. . . stb. IV. quae (coniunctio) habeat similitudinem aequalitatem que verborum; part or 21. . . stb. V. 1. abiectus: s. III, 2. inops accusat verbis gravissimis; Flac 57. . . stb. (Mindenütt az első példát idéztem.)

A mellékneveket A) főnevek melletti (jelzői, értelmezői) szerepükben, B) főnévként használva mutatja be a szótár.

rhetoricus 'rednerisch, rhetorisch' . . . A) quibus in rebus versatur ars et facultas oratoria, eas res materiam artis rhetoricae nominamus, inv I 7. . . stb. B) a. magistri, qui rhetorici vocantur, de or I 52.

A határozószókat, praeposíciókat és partikulákat a velük meghatározott igék, melléknevek, főnevek és szerkezetek szerint csoportosítja a szerző.

A szócikkek jelentés szerinti tagolása lényegében a formszókra korlátozódik. (Az *ut* kötőszót pl. hét tartalmi csoportba sorolva közli a szótár: 1. Absicht, Folge, 2. Weise, 3. Einräumung, 4. Frage, 5. Ausruf, 6. Vergleich, Beispiel, Grund, 7. Zeit.) A többi, főleg a főnévi, névmási szócikkekben a személyekre vonatkozó példák megelőzik az egyéb (tárgyra, dologra) vonatkozó megjelöléseket (vö. *pulcher, ille*).

A tipográfiai áttekintés kissé nehézkes (főleg a kisebb cikkek egybefolyó alcsoportjaival, a szövegből átvett, de a szótárban zavaró kiemelő ritkításokkal). A címszónak gót betűkkel írott német megfelelői viszont jól kiemelkednek.

Benkő László

Auctores Latini I—II—III.

Tankönyvkiadó 1967.

Cicero: *Oratio in Catilinam I.*, 75 l.

(A bevezetést és a jegyzeteket Havas László írta).

Cicero: *Somnium Scipionis, Cato maior de senectute*, 133 l.

(A bevezetést és a jegyzeteket Lassi Viktor írta).

T. Livius: *Ab urbe condita*. Szemelvények az I—II. és a XXI—XXII. könyvből, 348 l.

(A bevezetést és a jegyzeteket Nagy Ferenc írta).

A klasszikus latin kultúrához való viszony évszázadok óta fokmérője az egyes korok szellemi életének. Ha mélyen emberi és sokrétű volt egy adott korszak szellemi élete, mély és őszinte volt az antik kultúrához való közeledése is. Egyetlen kor embere sem tudta ugyanis megtenni, hogy különbözősen hátat fordítson az antik kultúrkincsnek. Amióta a humanisták újra felfedezték a formai és tartalmi elemek felülmúlhatatlan harmóniáját az antik írók és költők műveiben, a klasszikus auktorok hosszú évszázadokra „a mindenséghez mérd magad” mércéjévé váltak a kibontakozó nemzeti irodalmak számára.

Mint Trencsényi-Waldapfel Imre állapítja meg, „a magyarság viszonya Horatius-hoz, egyidős irodalmával”. Horatius egy kicsit az egész latin kultúrát szimbolizálja. Magyarországon ugyanis nemcsak az irodalom, de egyáltalán az írás elterjedése is a latin nyelvhez kapcsolódott, hiszen az írás a „latinul tudást jelentette”. Az első magyar földön keletkezett irodalmi alkotásban, az *Intelmekben*, Horatiustól kölcsönzött jelzőket találunk, és ezek a jelzők ugyanúgy helyénvalóak az *Intelmekben*, mint ahogy helyénvaló Radnóti eklogáiban a vergíliusi bukolikus vers zeneisége és képgazdagsága. Mindez annak a klasszikus örökségnek időtlen aktualitását példázza, mely Janus Pannoniusnak, Zrínyinek és Berzsenyinek ugyanúgy újat tudott nyújtani, mint Vörösmartynak, Babitsnak vagy József Attilának.

Amikor az Auctores Latini eddig megjelent ízléses köteteit lapozgatjuk, jólesik mindezt felidézni, hiszen úgy érezzük, hogy ez az évezredes termékeny kapcsolat a „technika századában” sem gyengült, sőt az egész sorozat megjelenésével talán még erősödni fog. A Tankönyvkiadó vállalkozásának jelentőségét éppen abban látjuk, hogy a magyar könyvkiadás történetében először akar célszerűen megválogatott, filológiai alapaossággal elemzett és magyarul kommentált latin szövegeket adni a szaktanárok és az egyetemi hallgatók kezébe.

Az eddig megjelent három kötet felépítése lényegében egységes: bibliográfiával ellátott bevezetést, kommentált latin szöveget, rövidítések jegyzékét és Apparatus

Criticust tartalmaz. Ettől a beosztástól egy kissé eltér a Lessi Viktor gondozásában megjelent *Cicero filozófiai művei* c. kötet, amely nem tartalmaz Apparatus Criticust, ugyanakkor hozzá a két tárgyalt mű (*Somnium Scipionis*, *Cato maior de senectute*) szerkezeti felépítését.

A három Bevezetés közül Havas Lászlóé egyéni kutatásokon alapul. Új megfigyeléseit világos szerkezettel fogja össze. Lessi Viktor tanulmánya lényegében jól sikerült összegezését adja a két filozófiai művel kapcsolatos problémakörnek. Nagy Ferenc könyvének (T. Livius: *Ab urbe condita* I–II, XXI–XXII. szemelvények) bevezetője csak a legszükségesebb adatokat tartalmazza. Valószínűleg nem akart az 1963-ban megjelent Livius-fordítás Borzsák-tanulmányával konkurálni. Szerintünk azonban még ebben az esetben is ki lehetett volna térnie pl. Livius stílusának elemzésére, a liviusi történetírás megbízhatóságának problematikájára stb. Fel kellett volna sorolnia azokat a Caputokat, is, melyeket kihagyott a szövegből.

Ami a kótetek leglényegesebb részét, az eredeti szöveget és a szövegmagyarázatokat illeti, megállapíthatjuk, hogy mindhárom szerző a legjobb kiadások szövegét közölte, és a legjobb tudása szerint látta el magyarázattal. A legváltozatosabb, legsokoldalúbb magyarázatokat Nagy Ferenc hozza, és ez, úgy hisszük, érthető, hiszen több évtizedes gyakorlati tapasztalatait összegezi. Lessi Viktor alapos tárgyi magyarázatai mellett eltörpülnek egysíkú, főleg fordításból álló nyelvi magyarázatai. Havas László szinte kizárólag tárgyi magyarázatokat hoz (mindössze nyolc alkalommal utal az adott szó nyelvtani alakjára, illetve stílusértékére).

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy nagy munkát igénylő, nagy jelentőségű vállalkozásnak vagyunk szemtanúi, melyre örömmel hívjuk fel az antik és modern filológiák művelőinek figyelmét.

Adamik Tamás

Ludwig Rohner, *Der deutsche Essay*

Materialien zur Geschichte und Ästhetik einer literarischen Gattung
Luchterhand, Neuwied und Berlin 1966. pp. 927.

Az egyes irodalmi, de általában művészi műfajokkal foglalkozó forrásanyag, főként kézikönyvek terén általános tapasztalat, hogy a bennük felsorakoztatott műfaji jellemzők gyakran követelményként lépnek fel az illető műfajt ápoló íróval, művésszel szemben; olyan tulajdonságokat kérnek számon, amelyek a műfajhoz sorolt műveknek csak kisebb részében lehetők fel. Ennek oka többértű: következik egyrészt a műalkotás általános sajátjából. Minden új, művészi teljesítményre igényt tartó irodalmi, vagy más művészeti alkotás a műfaj addig nyújtotta leglényegesebb vonásait magába tömörítve, valami újat is hoz. Amennyiben csakugyan ez történik, általában nem is merül fel az elégedetlenség sem a műfaji meghatározás, sem az új műalkotással szemben. Gyakrabban fordul elő azonban, hogy az egyes esztétikai kategóriák s így a műfajok milyenségének meghatározásai eddig nem realizáltak, s esetleg a jövőben sem realizálandó, talán nem is realizálható követelményeket állítanak definíció formájában egy-egy műfaj elé. Az ilyen műfajmeghatározások értéke a „használó” szempontjából kétes értékű. Még gyakoribb eset, hogy bizonyos esztétikai kategóriák egy adott kor, esetleg ezen belül is szűkebb kör, csoport vagy egyedi alkotó műveiből kiindulva nyerne kötelező érvényre igényt tartó megfogalmazást. A fő irodalmi műfajok története is szolgált erre nem kevés példát, de még gyakrabban lehetünk ilyen jelenségnek tanúi, ha a három alapvető műfajon, az epikán, lírán, drámán belül tájékozódunk az egyes korokban, egyes népeknél, irodalmi vagy művészeti irányzatok tájékán. Különösen korunkban vagy a nem távoli múltban keletkezett rekonstrukciónál, ahol a műfajteremtő és formáló történelmi-társadalmi tényezőket könnyebben rekonstruálhatjuk, illetve nyomon követhetjük, nem nehéz megállapítani az illető műfajt létrehozó és azt befolyásoló okokat, s egyben azt is, hogy az egyszer létrejött műfaj milyen hamar kerül „válságba”, azaz milyen hamar derül ki, hogy az irodalomtudomány által egyszer megadott definíciót hogyan veti le az irodalom, a művészet mint eleve szűkre szabott vagy időközben kinőtt zubbonyt.

Az uralkodó polgári műfaj, a regény mellett korunkban a legszemléletesebben az élet minden területére betörő esszé a körülötte kavargó véleményharccal együtt tükrözi ezeket a problémákat. Az angol (Bacon) és francia (Montaigne) nyomokon, de korábbi előfutárokra is visszanyúló „negyedik műfaj” csak fokozatosan vonult be a szaktudomány tudatába. Több európai irodalom már néhány évszázados esszé-múltat tudott felmutatni,

mire maga a műfaj hivatalosan is polgárjogot nyert. Rohner svájci irodalomtörténész könyve ezekre a külföldi fejlődési folyamatokra is támaszkodva a lényegesen később kibontakozó német nyelvű „klasszikus” esszé kísérő figyelemmel. Áttekinti a német esszé előzményeit a felvilágosodástól kezdve, és Lessingnél, Herdernél, majd a klasszikusoknál és a német romantika teoretikusainál vonultatja fel az új műfaj jellemző vonásait. Elemzései során kitűnik, hogy mennyire hordják magukon csakugyan az esszé jegyeit Lessingnek és Herdernek a felvilágosodás eszméit terjesztő írásai, a fiatal Goethe-nak képzőművészeti benyomásokat közvetlenül rögzítő „tanulmányai”, a klasszikus Schillernek esztétikus eszmefuttatásai vagy pl. a romantikusok közül Friedrich Schlegelnek a romantikus kor egyetemességére törekvő programnyilatkozatai. Ugyanakkor Rohner óvatosságra is int bennünket ennek a kornak műfaji megjelölésével kapcsolatban. Találkozhatunk ugyanitt az alábbi elnevezésekkel: *Abhandlung*, *Aufsatz*, *Skizze*, *Studie* és a romantikusoknál különösen gyakran a *Fragment*, *Georg Forsternél* a *Reisebeschreibung* ggal, sőt a *Tagebuch*-hal és a *Mémoire*-ral is. Sőt néhány esetben, elő- vagy utószó, egyéb célzás formájában az alkalmazott műfaj jellegzetességeinek a körülírására is történik kísérlet, anélkül, hogy Friedrich Schlegelt és Novalist kivéve az esszé megjelölést alkalmaznák. Erre csak a XIX. század második felében kerül sor: elsőnek Hermann Grimmnél, aki nemcsak rokonságban állt a romantikus Grimmekkel, hanem azoknak az univerzalizásra törekvő programját mint irodalomtudós és művészettörténész is messzemenően igyekezett megvalósítani. Német elődjeinek az esszé műfajban nyújtott teljesítményei és az angol és francia esszéirodalom egyaránt formálólólag hatott esszéista művészetére. Baconre célozva pedig kifejti, hogy ő is, mesteréhez hasonlóan, tulajdonképpen egy-egy anyag tanulmányozása után, mielőtt azt terjedelmes munkában megírta volna (gyakran erre egyáltalán nem is került sor), rövid írásban, esszében összegezte mondanivalóját.

Hermann Grimm-mel megindult az esszé tudatos művelése, és az egymást követő kimagasló esszéisták nyomán a német klasszikus esszé elvezet a századfordulóig. Az egymást váltó izmusokkal egy időben a német esszé is fejlődésének új korszakába érkezett. Részben kezdetét vette az irodalmi, társadalmi, sőt az aktuális nagypolitikai élet területeiből témát választó modern esszé, amely klasszikus elődjétől eltérően, nem az élet teljében már túlhaladott alkotók összegyűjtött műveiben látott először napvilágot, hanem keletkezésekor azonnal, még tematikai aktualitással, szakmai vagy általános kulturális-tudományos orgánumban, esetleg heti- vagy napilapokban, erős versenytársat teremtve ezzel a tárcának és más újságírói műfajoknak. Ezzel egy időben éppen a kései polgárság kifinomult, gyakran *l'art pour l'art*-ba hajló ízlésének megfelelően a Hofmannsthal és mások által képviselt esszétípus is megjelent, amely közönségét is témájának, kivitelezési formájának megfelelően exkluzív körökben kereste, és a „beavatottak” műfajává tette az esszét. A két uralkodó irányzat együttesen, természetesen más-más okból, általánosan kedveltté tette az esszé műfaját, illetve egyre fokozta iránta az érdeklődést. Ennek egyenes irányú következménye az lett, amit ma is tapasztalhatunk, hogy az esszé mint műfaji megjelölés egyre nagyobb teret hódít, s gyakran minden nagyobb terjedelmű prózai írás igényt tart erre a címére. „Ma nem minden esszé — ami annak nevezi önmagát” — állapítja meg erről a XX. századi divatos műfajról Fritz Martini stuttgarti irodalomtörténész. Rohner pedig könyvében az erősen devalválódott esszé-műfajmegjelölésből kiindulva — amint ezt a könyv céljával kapcsolatban el is mondja — az egyetlen meggyőző, és ténylegesen az esszé érdekét szolgáló módszerbeli eljárást abban látja, hogy a klasszikus esszé korától napjainkig, Herdertől és Lessingtől Adornoig és Max Frischig dokumentálja a legkimagaslóbb esszéket, és gazdag elméleti anyag feldolgozásával megkísérli az esszé műfaji körülírását, legfontosabb tulajdonságainak a rögzítését. Ennek a gazdag esszétermésnek és a rá vonatkozó elméleti anyagnak a hirtokában nem rekedt meg egy-egy kor esszéinek a definiálásánál, hogy ezt aztán kötelező érvénnyel rákényszerítse minden korszak esszéistáira, amint ezt sokan mások, így az ugyancsak a közelmúltban az esszéről megjelentetett másik kézikönyvnek a szerzője, Bruno Berger teszi.

Rohner könyve három részre tagolódik. Az elsőben, amelyet *Fenomenológiai rész*-nek nevez, több száz, az elmúlt évszázad elméleti irodalma által a legjobbnak minősített esszé közül tizet vesz részletes elemzés alá. Támaszkodva ugyancsak erre az elméleti irodalomra, részletesen leírja az esszéíró jellemző tulajdonságoktól kezdve, az illető művet meghatározó tematikai, szerkesztési, nyelvi és stílusi stb. esszéi tulajdonságokat. A jellemzésre kerülő esszéírók és különösen választott műveik a műfaj szerteágazó sokszínűségét minden vonatkozásban jól kifejezik: Georg Forstertől kezdve Freudon keresztül Heinrich Mann, Gottfried Benn és Ludwig Curtiusig politikus, új tudományágat teremtő tudós, radikális baloldali, polgári és a fasizmussal átmenetileg szimpatizáló jobboldali író és világszerte elismert irodalomtudós egyaránt szerepel a szerzők között.

Az ilyenformán végrehajtott szöveginterpretációval véli Rohner megteremteni „egy jövőbeni elmélet és rendszerező fogalommeghatározás alapjait” az esszé számára.

A jelensegeket körülíró, fenomenológiai rész után az *Elméleti* részben sorra veszi az az előbbi fejezet során felfedezett valamennyi jellemző (és problematikusan jelenlevő) vonást, és ezeket tárgyalja. Eljárása itt is elsősorban a gazdag dokumentálás, vélemények felsorakoztatása, egymás mellé állítása, úgyhogy azok hol erősítve egymást, hol egymásnak ellentmondva, az esszének éppen tárgyalt tulajdonságát minél sokszínűbben világítsák meg. A könyv olvasása során gyakran az a benyomásunk támad — különösen ebben a részben —, mintha az óriási bizonyító anyag elnyomná és kissé háttérbe szorítaná a szerzőnek saját következtetéseit, leszűrt összegezését. A fejezetet záró rész azonban tömörségével, találó és minden irányban kitekintő műfajmeghatározásával meggyőzően bizonyítja, hogy a szerző nem veszett el a dokumentálásban, hanem meg tudott birkózni az óriási anyaggal. Ezt bizonyítja egyébként az az eljárása is, hogy elég szokatlan módon — és ehhez saját bátor elhatározásán kívül a kiadó bőkezűségére is szüksége volt — könyve függelékeként az általa feldolgozott bizonyító anyag leglényegesebb részét több mint száz oldal terjedelemben leközli.

Az *Elméleti* rész tárgyalja az esszéíró viszonyát anyagához. Ennek során mint nélkülözhetetlen követelményt az esszéista elfogulatlanságát vonultatja fel témájával szemben. Ezzel az elfogulatlansággal azonban összefér szimpátiája választott tárgya iránt, s ez a szimpátia közvetlenül is is fejeződik a műben. Más irodalmi műfajoktól eltérően az esszéíró szubjektív énje, életpasztalata, véleményalkotásai, intellektusának közvetlen megnyilvánulásai mind-mind velejárói a jó esszének. Ez a közvetlen viszony a mű és szerzője között, amikor a szerző a lírához hasonlóan, esetenként azt is meghaladva, közvetlen szubjektumával lép be a műbe, szinte teljes egészében száműzi a szatirikus magatartást az esszéből. Az esetleg megmaradt szatirikus elem csak a „kritikával javítást” célzó törekvés formájában lehet jelen.

Rohner gazdag statisztikai összevetésekkel dolgozik könyvében. Ilyen módszerrel bizonyítja be, hogy a legtöbb esszéhez az ösztönzést egy-egy irodalmi mű olvasása, az ahhoz kapcsolódó elismerő megjegyzések, a műből eredő intellektuális ösztönző erők (csak ritkán negatív bírálat) adja. Hasonlóképpen statisztikákat sorakoztat fel az esszé átlagos terjedelmének a meghatározásához: tapasztalata szerint 400—500 sortól ennek tízszereséig váltakozik a terjedelem, alkalmazkodva a kor követelményeihez, a számítható olvasóközönség igényeihez és a rendelkezésre álló publikálási lehetőségekhez. Különösen széles skála felvázolására ad a szerző módszere lehetőséget, amikor tematikai körülhatárolásra törekszik. Első helyen szerepelteti a kulturális, műveltségi tradíciókból merítő esszét, de hasonlóképpen jelentős részt foglal el — megállapítása szerint, különösen a műfaj modern korszakában — a társadalmi, politikai, szociális kérdések területéről vett esszé. Jellemző vonásként állapítja meg a témaválasztásból kiindulva, hogy az esszé előszeretettel fordul születőben levő, esetleg még be nem fogadott tudományágak területe felé; így a fiziognómia és pszichológia, legújabbban pedig a szociológia felé, illetve az e tudományágak művelői lépnek fel különös előszeretettel az esszé műfajában. Gyakran visszatérő esszétéma vagy esetenként kísérő motívum maga a nyelv, a nyelvről folytatott bölcsekedés, a nyelv dicsőítése és védelme. Karl Kraus nyomán ez különösen az esszé osztrák képviselőinél talált követésre, s létjogosultságát elméletileg elsősorban azzal bizonyítják igen meggyőzően, hogy az esszé lételemét a művészi nyelvkezelésben, a tartalmi vonások relatív fontossága mellett a megfogalmazás milyenségében, művészi fokában kell hogy megtalálja.

Elősegíti az esszé meghatározását külső és belső jegyeinek számbavétele során a más műfajoktól való műfaji elkülönítés. Ennek folyamán a kimondottan tudományos, irodalmi és újságírói műfajoktól egyaránt elhatárolja a szerző az esszét. Összeveti a tudományos értekezéssel, az aförizmával, a tárcával, a kritikának különböző megjelenési formáival és megvizsgálja azt is, hogyan viszonylik a három fő műfajhoz, a regényhez, a lírához és a drámához. A korunkat — egyesek szerint — fenyegető esszéizmus és különösen a regény válságát okozó leesszésítésének állítólagos veszélye ugyancsak tárgyalásra kerül.

Ezek a kérdésfelvetések egyben átvezetnek a modern, napjaink német nyelvű esszéjének a meghatározásához is. Minthogy Rohner előre megformált definíció vagy véleményalkotás mellőzésével, tisztán gyakorlati alapon keresi a mindenkorosi esszé alap-tulajdonságait, idegen tőle az az ellenszenv, amivel sok esztétikus, irodalomtudós elveti napjaink esszéjét, mint olyan esszétermést, amely nem felel meg a klasszikus esszé követelményeinek. Nem örül természetesen annak, hogy számos modern esszéíró lemond a csillogó szépségű nyelvről, a kerek egészektől, körülhatárolt téma kifejtéséről, és csak beavatottaknak szóló finoman árnyalt leírásoktól. Ezzel szemben regisztrálja azokat a kor állította követelményeket, amelyek napjaink német esszéjét formálják. Felismeri,

hogy az esszé bevonul a periodikákba, sürgős mondanivalója van a mának és bizonyos fókig provokatív jelleget kapott. Adorno, Heller, de ugyanígy a mai szépirodók, Heinrich Böll, Max Frisch, Günter Grass és mások az esszé műfaji fejlődésében nem a hofmannsthal „széplelkű” esszé-stílust keresik, hanem sokkal inkább a Heinrich Mann-féle napi aktualitást szövegezték meg, és a javító szándék ingathatatlan megőrzésével a sürgetőbb, türelmetlenebb hangvétel jellemzi műveiket. Az esszé modern, XX. századi vonásainak megragadásához gazdag elméleti irodalmat is dolgozott fel Rohner, s fejtegetései során ezt az irodalmat értékeli.

A napjainkig is igen tisztázatlan problémákban, amelyek az esszé körül keringenek, természetesen nem könnyű végérvényességre törekvő állásfoglalásokra jutni. Rohner nem is törekszik ilyen kísérletre. Ellenkezőleg, eligazítja pl. Bergert, aki Lukács Györgyöt csak töredékesen idézi, azért, hogy megcáfolhassa. Lukács Györgynek 1910-ben megjelent *A lélek és a formák* című művéhez írt bevezető levélben adott esszémeghatározását Rohner szerint lényegében „mind a mai napig nem múlták fölül”. Ehhez hasonló más megállapítások meggyőző bizonyítéka annak, hogy Rohner magában az esszé-irodalomban és annak elméletében is a szigorú tudományosság mércéjével mért és kívül rekesztett mindenfajta jobboldali politikai előítéletet, ami egyébként, a napjainkban egyre inkább növekvő politikai, s általában haladó beállítottságú politikai esszé miatt, egyáltalán nem ritka. Berger ebben a vonatkozásban olyan messze elmegy, hogy Heinrich Mannról a esszé-írók sorából, Karl Kraust hasonlóképpen, és Thomas Mannra mint esszéíróra is csak bíráló, elmarasztaló megjegyzéseket talál.

A modern regény problematikájához kapcsolódik Rohner fejtegetése az esszé és az esszéizmus komplexuma körül. Ebben is — a dolog természeténél fogva — huszadik századi jelenséget vél felfedezni a szerző, noha csak úgy odavetve azonnal regisztrálja, hogy nem kisebb német író, mint Goethe prózai műveiben is találhatunk bőven „esszéizmust”. A kérdés tárgyalására azonban elsősorban a modern osztrák regénynek két kimagasló képviselője, Robert Musil és Hermann Broch készíti. Rohner se nem fél az esszéizmus eljövendő uralmától, sem válságot nem lát feltétlenül benne — Musillal egyetértésben — a modern regény számára. Rögzíti mint korunkra jellemző fejlődési tendenciát, s egyetért Musillal abban is, hogy az esszéista intellektuális megközelítés adott esetben talán jobban kifejezheti korunk jellemzőit, mint az epikai. Ugyanekkor nem kívánja ennek alapján a jövő regényét korunk sok lehetősége közül kizárólag erre az egy útra kényszeríteni. Franz Kafka, Heimito von Doderer, Alexander Lernet-Holenia egyben az osztrák kortársi vagy közelmúlt irodalmából meggyőző ellenpéldákat is nyújtanak számára.

Rohner terjedelmes munkája — megítélésünk szerint — nemcsak a német, hanem egyáltalán az esszével foglalkozó, elméleti irodalomnak eddigi kimagasló csúcsát jelenti. Gazdagon felvonultatott anyagán kívül elsősorban objektív mércéje a szerző szigorú tudományos igényét bizonyítja. Műve összegezi mindazt, amit az eddigi német elméleti irodalom nyújtani tudott, és számos vonatkozásban a napjainkban születő esszék fő jellegzetességeit is tartózkodó tárgyilagossággal határozza meg.

Mádl Antal

John Brown, Panorama der Modernen Literatur: USA

Sigbert Mohn, Gütersloh

A Sigbert Mohn Verlag „Panorama der Modernen Literatur” c. eddig kétkötetes sorozata a Franciaországban kiadott „Panorama de la Littérature Contemporaine” sorozat folytatása. Az első kötet szerzője Gaetan Picon, címe *Panorama der Modernen Literatur: Frankreich*. A második kötet francia eredetije a Librairie Gallimard-nál jelent meg 1954-ben John Brown: *Panorama de la Littérature Contemporaine aux Etats-Unis* címen. A német kiadáshoz Seebert Schüller írt bevezetőt; az antológia részek már többnyire megjelent amerikai művek német fordításai. A sorozat további tervbe vett kötetei áttekintést nyújtanak majd a spanyol, orosz, angol és német nyelvű irodalomról.

A kötet három nagyobb részre tagolódik. Az első 266 oldalon a szerző mintegy bevezeti az olvasót a mai amerikai irodalomba. Ebben az irodalomtörténeti bevezetőben részletesen foglalkozik a mai amerikai irodalom hagyományaival, egy-egy fejezetben tárgyalja a modern amerikai regényt, lírát, színházat és a gondolatok világát. E kérdések kapcsán az egész amerikai irodalmi életéről tájékoztatást ad. A második rész a legjelentősebb XX. századi írók és költők műveiből vett részeket tartalmaz, amelyet a harmadik részben dokumentumszerűen összeállított cikkek és esszék válogatása egészít ki.

A modern amerikai irodalom előfutáiraiként a szerző Hawthorne-t, Melville-t, Mark Twaint és Henry Jamest elemzi. Itt is és a továbbiakban is, egy-egy író életrajzát röviden ismerteti, meghatározza kortársaikhoz és stílusirányzatokhoz való viszonyát és műveit kritikailag elemzi. Ezek a bemutatások főleg ismeretterjesztő jellegűek. Az irodalmi irányzatok vizsgálatánál megpróbálja tisztázni a „félreértett” naturalizmust. Egyes nézetek ugyanis minden regényt a XIX. századi regénytradícióval, naturalistának tartottak. Az amerikai naturalizmus hasonlóan a franciához, témaválasztásában és ábrázolásban hozott újat, amely lehetővé tette a művész szorosabb kapcsolatát a valósággal. Brown szerint a mai amerikai irodalom helyzetét sok tekintetben meghatározza a csupán 200 éves kulturális tradíció. Az írók jelentős részének (T. S. Eliot, Henry James, Hemingway, Steven Crane) hiányzik az az alap, amelyre az európai kultúra épült. Az amerikai író, különösen a század elején, saját útját járó író, nem tagja irodalmi köröknek vagy egyes irodalmi áramlatok köré csoportosuló írónemzedéknek, autodidakta, hazája nemzeti tradíciója és az európai tradíció közt keresi az utat. Amerikában nem alakult ki egységes nemzeti irodalom annak ellenére, hogy a néger és más nemzetiségű irodalmak nyelve az angol. Jellegzetes viszont a *területi* tagolódás, így például a „dél” irodalma erősen elhatárolódik a „Middle West” (Dreiser, Lewis, Westcott) irodalmától.

A XIX. századi amerikai ember határtalan optimizmusa a XX. században erősen meggyengül. Amerika sem mentes a két világháború hatásától. A 20-as évek regényén a Nada virtuózai uralkodtak (Hemingway, Fitzgerald, Stein). Hemingway-t Brown alaposan elemzi, de Gertrude Stein jelentőségét talán kissé eltúlozva látja, amikor „forradalmárnak” lépteti elő. Az esztétikai irányzat ellenpólusaként Brown a szociális regény néhány képviselőjét emeli ki (Dos Passos, Steinbeck, Farrell). Véleménye szerint a 30-as évek proletárfíróinak sora után maradandót a szociális regényben csupán ők alkottak. Farrell és Steinbeck realizmusa uralkodik a New Deal generációján. A második világháború óta hol az egyik, hol a másik tendencia érvényesül. A realista tendenciát képviselik Norman Mailer, James Jones. Az esztétizáló, szimbolista vonalat többek közt Robert Penn Warren, Carson MacCullers és Eudora Welthy.

A szerző megállapítja, hogy a mai néger író Amerikában arra büszke, hogy elsősorban író és csak véletlenül amerikai. Gibson, Baldwin és Wright, akiknek művei mélyen gyökereznek a társadalmi valóságban, éppen író voltukon keresztül akarják hangsúlyozni, hogy éppoly egyenrangúak, mint a fehérek.

Ma az írók többsége egyetemi oktató is egyben. Az egyetemi vagy lektori állás biztos megélhetést jelent egy olyan kiadóiparban, ahol például Truman Capote nevét alig ismerik az olvasók, hiszen a piacot a harmad- és negyedrangú bestsellerek árasztják el. Az igényes irodalom sokszor csupán az igen színvonalas, de kis olvasóközönsséggel rendelkező, az egyes egyetemek tulajdonát képező irodalmi folyóiratokban talál kiadóra.

Míg az amerikai prózaírók művei, még a másodrangúak is megjelentek fordításban és olvasóközönségre találtak világszerte, ezzel szemben a lírikusok közül szinte a legjelentősebbeket sem ismerik. A külföldi olvasót főleg az amerikai egzotikum érdekelte, nem pedig a műalkotás. Napjainkban azonban figyelemre méltó vitalitás tapasztalható a lírában, s úgy tűnik, mintha a divatos amerikai regény hegemoniája lejárt volna.

Brown meglepően kevés helyet szentel a drámának. Ezt azzal magyarázza, hogy a dráma csupán másodrangú alkotásokat hozott a regénnyel és lírával ellentétben. Csak O'Neillt tudja összehasonlítani Ibsen, Pirandello vagy Claudel színházával. Az amerikai szellem kifejezőeszközét főleg a regényben és filmben találta meg. A film és a musical pedig állandó konkurrencsei az amerikai drámának.

A kötetben helyet kapnak filozófusok, szociológusok, esszéírók és újságírók. Ez annál is fontosabb, hiszen Amerikában az egyes újságírók hatása az olvasóközönségre lényegesen nagyobb, mint a filozófusoké vagy íróké. Az olvasóközönsséggel való kapcsolatot tekintve az író még ma is izolált, nem veheti fel a versenyt az újságírókkal, akiknek a kiadóipar lényegesen nagyobb lehetőségeket biztosít. Az amerikai újságíróknak sikerült, Brown szerint, megőriznie egyéniségét a publicisztikai iparban. A riport és a próza stílus-eszközei nem térnek el egy jó újságíró és regényíró esetében egymástól annyira, mint Európában. Hemingway és Caldwell riportprózája is a zsurnadizmuson nevelkedett.

Nagyon hasznos a szerző rövid ismertetése a legfontosabb irodalmi lapokról. Érdeme, hogy mind a liberális, mind a konzervatív és marxista beállítottságú lapokat megemlíti, ha rangsorolásával nem is érthetünk mindenütt egyet. A bevezető rész az amerikai kritika rövid áttekintésével zárul, amelyet irodalmi válogatás illusztrál.

A kötet a szerző sokoldalúságát és mértéktartó kritikai érzékét dicséri. Betekintést nyújt az amerikai irodalmi élet teljes forgatagába, érzékelteti a kultúra küzdelmét és az irodalom élethalálharcát a kiadóiparban. Brown megérdemelten nyerte el a „Prix de Critique”-díjat e kötetért.

Balogh Anikó

Az amerikai Dél az ott uralkodó társadalmi állapotokkal nemigen hivatkozhat, annál büszkébb lehet azonban irodalmára. Az előbbi mintegy Little Rock vagy Watt szimbolizálja, az utóbbit — az irodalmi reneszánszot — olyan nevek, mint például William Faulkner, Thomas Wolfe, Carson McCullers, Truman Capote és William Styron. Rubin tanulmánykötete azt az érdekes célt tűzte ki maga elé, hogy e kettő: a társadalmi viszonyok és az irodalmi újjáéledés összefüggéseit vizsgálja.

A kötet nyolc tanulmánya tehát nem a déli irodalom átfogó ismertetését és értékelését akarja nyújtani, helyett a szerző azokat a műveket elemzi, amelyek a déli életforma és irodalom kapcsolatát leghívebben fejezik ki, és ily módon az amerikai Dél társadalmi, erkölcsi és szellemi problematikáját teljes mélységében tárják fel. „E tanulmányokban — írja a szerző — megkísértem az irodalom révén megérteni a déli életet, és remélem, hogy ez igyekezetemben sem az irodalommal, sem az élettel szemben nem követtem el erőszakot.”

A téma azonban még pontosabb meghatározást igényel, és ezt Rubin a következőképpen foglalja össze: „A déli irodalom egy egységes kultúra terméke . . . , és ennek a kultúrának változásait tükrözi.” E látszólag keveset mondó definíciónak két kulcsszava van: az „egységes” és a „változás”, a tanulmányok a Dél autonóm kultúrájában végbemenő gyökeres változásokat óhajtják érzékeltetni.

A kötet tehát egy társadalmi-irodalmi folyamattal foglalkozik. Időbeli kiindulópontja George W. Cable *John March, Southerner* című, 1894-ben megjelent regénye, az első olyan irodalmi alkotás, amely szakít az úgynevezett „finomkodó hagyománnyal”, nem leplezi, hanem ellenkezőleg feltárja a társadalmi problémákat. Cable ebben az értelemben William Faulkner előfutára.

A további tanulmányok W. Faulkner, Th. Wolfe, R. P. Warren, E. Welty, négy költő (D. Davidson, J. C. Ransom, A. Tate, R. P. Warren) és W. Styron művészetét elemzik. Mind a téma, mind a módszer szempontjából, úgy gondolom, elegendő, ha a Faulkner- és Styron-tanulmányokat ismertetem.

A Yoknapatawpha-legenda — Faulkner birodalmának legendája — csaknem kétszáz esztendő történetét vázolja fel. Ez a történet három szakaszból áll: 1. Yoknapatawpha betelepítése, hatalmának gyarapodása, majd katasztrófája a polgárháborúban, 2. a polgárháború utáni hanyatlás, a nagy ültetvényes dinasztiák pusztulása a múlt század végén és 3. az új családok beköltözése és hatalomátvétele a jelen században. A hatalomban beálló változás azonban a társadalmi erkölcs változásait is magával hozza: a patriarkális ültetvényes kultúrát, a Sartorisok és Compsonok világát a pusztán anyagi érdekeket hajszoló Snopesok világa váltja fel.

Faulkner ennek a hanyatlásnak okait és következményeit ábrázolja művészetében. Az első szakasz történetét az *Absalom, Absalom!* mondja el, itt válik — Thomas Sutpen alakjában — világhossá az ősbűn. Sutpen nagy erejű, roppant energiájú ember, aki hősiességet folytat dinasztikus céljai megvalósításáért. „De beállítottságából hiányzik egyetlen összetevő: a képesség az igazi szeretetre és együttérzésre.” Pusztulását tehát a gőgje okozza. „Ugyanez a bűne a Délnek is” — írja Rubin. — „A rabszolgaság intézményének állandósítására való törekvés eleve kudarcra volt ítélve, mert a rabszolgaság rendszerére épített gazdasági élet az emberszeretet megtagadásával egyértelmű.” Mindennek következményeit Faulkner legérzékletesebben a *Sound and the Fury*-ban tárja fel. Quentin Compson felismeri, hogy a régi rend, a „becsület és erény” üres frázissá, elvont gesztussá vált. Nem csoda, hogy az öngyilkosságot választja, és ezzel átadja helyét Jasonnak, aki már minden vonatkozásban Snopes-figura. „Faulkner szemében tehát a becsület, bátorság, számalom, szeretet a XX. század beköszöntével elavult tulajdonságokká váltak . . . Sutpen élete azt példázza, hogy a hatalom és társadalmi státusz absztrakt hajszolása, ha nem párosul emberszeretettel és tisztességgel, kudarcra van ítélve, és ez a példa . . . a mára is érvényes.” E megállapítás időszerűségét a *Light in August* és az *As I Lay Dying* ábrázolja. Joe Christmasnek nem volt része szeretetben és ezért ő maga sem tud szeretetet érezni mások iránt. A Bundren-család története viszont az érem másik oldalát mutatja be, vagyis hogy a szeretet, bármilyen törz formában jelentkeznek, értelmet ad az életnek. „Az egész Yoknapatawpha-legenda . . . bizonyos vonatkozásban az . . . emberbaráti szeretetről szól” — írja Rubin.

De mi az összefüggés Faulkner művészete és Mississippi állam között? Mennyiben segítette elő a környezet, hogy Faulknerből nagy író legyen?

E két kérdés megválaszolásánál Rubin abból indul ki, hogy Faulkner — és a többi jelentős déli író — művészetét az a feszültség érlelte ki, amely a „hagyomány és az átalakulás, az erkölcsi törvények és az állati ösztönök, a gazdagság és a nyomor, a rend és a zűrzavar, a fekete és a fehér között . . . a déli társadalomban oly drámai erővel nyilvánul meg. . . . Mississippi állam a maga belső feszültségeivel, ellentmondásaival, szenvedélyeivel, brutalitásával, heroizmusával, győzelmeivel és szegényeivel szellemi táplálékot nyújtott Faulkner művészetének.” Az életmű kialakulását legalábbis részben az tette lehetővé, hogy az író idegenül állt szemben a Mississippi állam átlagpolgárainak erkölcsi-ségével. Nem e közösség tagjaként és nem is e közösség számára írt. Művészetének alap-érzése az a vonzás-taszítás, amelyet szülőföldje gyakorolt rá.

Faulkner nagy regényei a húszas–harmincas években, vagyis egy nemzedékkel ezelőtt születtek. Felmerül hát a kérdés, hogyan viszonyul a mai Dél írója a szülőföldjéhez. A választ erre Styron művészete adja meg.

Styron első regénye, a *Lie Down in Darkness* rendkívüli sikert aratott, és az író tíz esztendőn át „nemzedéke legnagyobb reményekre jogosító képviselőjének” tartották, bár ez idő alatt csak egyetlen kisregénye jelent meg. Az 1960-ban kiadott második regényét, a *Set this House on Fire*-t viszont a kritika igen ellenségesen fogadta.

Rubin szerint a megérdemelt elismerés és a meg nem érdemelt ledorongolás egy és ugyanazon szemléleti tévedésből fakadt. A *Lie Down in Darkness*-ben a kritika a faulkneri életmű közvetlen folytatását látta és ugyanezt várta el a második regénytől is. A *Lie Down in Darkness* valóban látszólag faulkneri elemekkel dolgozik, a *Sound and the Fury* számos vonását fedezhetjük fel benne. Elég, ha itt a Jason Compson—Milton Loftis, Mrs. Compson—Helen Loftis, Quentin—Peyton, Benjy—Maudie párhuzamra utalunk. Iszákos apák, önző anyák, öngyilkos, illetve elmebeteg gyermekek.

Ámde a Compson—Loftis családok tragédiái mégis szembeszökően különböznek egymástól. A Compson család hanyatlása az egykori ültetvényes arisztokrácia bűneinek következménye, Peyton Loftis halálát viszont nem a múlt, hanem a jelen vétkei okozzák. Amíg a Compson-tragédia egy történelmi hagyomány kimúlását példázza, addig a Loftis-tragédia a modern, nagyvárosi, hedonista gazdagok katasztrófába torkolló céltalan életét jelképezi. Mindkét regény emberi küzdelmet ábrázol, de Faulkner történelmi távlatban, Styroné modern társadalmi szemléletben, ott a déli dinasztiák, itt a mai kiélt gazdagok tragédiáját látjuk. És a két regény szemléletében megnyilvánuló különbség pontosan megfelel az utóbbi harminc esztendőben az amerikai Délen végbement társadalmi átalakulásnak. A *Set this House on Fire* az első Styron-regényhez hasonlóan ugyancsak a déli irodalmi képzelőerő kiterjesztése a mába. Cass Kinsolving a múltbeli irodalmi hősök utóda, viaskodása a sorssal a mai déli írók harcát szimbolizálja. Azokét az írókét, akiknek el kell hordaniuk a régi irodalmi hagyományok hordalékát és helyébe a modern élet problematikáját kell ültetniük. Styron második regénye épp azt mutatja be, hogy a Dél többé nem lehet „otthona” az irodalmi hősöknek, mert Faulkner Délje immár nem létezik.

Rubin tanulmánykötete tehát igen érdekesen és meggyőzően ábrázolja a Délen lejátszódó társadalmi és irodalmi változásokat. Különösen az itt tárgyalt két írása kiváló, a Faulkner-tanulmány egyike a legremekebbeknek, amelyet valaha olvastam. Ennek ellenére szükséges, hogy két kritikai megjegyzést tegyek.

A kötet kiinduló tételét hamisnak tartom. Az irodalmat nem lehet olyan értelemben a szociológia szolgálatába állítani, ahogyan azt Rubin a bevezetőben szuggerálja. Szerencsére ő maga sem tart ki a tételénél, a kötet végső soron nem a Dél társadalmi, hanem irodalmi portréját rajzolja meg, ahol is a társadalmi átalakulások csupán az irodalmi folyamat rugói. Mégis van ennek a tételnek káros következménye is. A szociológia szempontjai az írók és művek megválogatásánál túlságos fontosságot kaptak. Rubin elismeri válogatása „szeszélyességét”, de ez persze nem teszi jóvá a fogyatékosságokat. Tény az, hogy a mai Dél irodalmi, sőt az irodalmon át tükröztetett társadalmi összképe sem lehet teljes például Carson McCullers *Heart is a Lonely Hunter* vagy *The Ballad of the Sad Café*, Truman Capote *Other Voices, Other Rooms* című regényei, Tennessee Williams *A Streetcar Named Desire* vagy *Suddenly Last Summer* című drámái nélkül. Hiszen a legjelentősebb irodalom egyben a legrepresentatívabb is, és ezért úgy érzem, Rubin ezeknek az íróknak és műveknek elhagyásával megcsönkította nemcsak a Dél irodalmának panorámáját, hanem a perspektíváját is.

Vámosi Pál

Az európai szellemi érintkezésben immár gazdag hagyományokra visszatekintő fordítói tevékenység, a fordítási irodalom jelentősége századunkban egyre növekvőben van, s szerepe különösen a gyarmati-félgymarmati sorból, vagy az évezredek izolációjából kilépő népek újjászülető szellemiségének megformálásában figyelemre méltó. Hogy csak a nagyobb nemzeteket említsük, Japán, India, Kína megújulása bizonyára elképzelhetetlen lett volna a fordítások révén megismert külföldi eszmék megtermékenyítő hatása nélkül. Kínában a múlt század utolsó évtizedeiben bontakozott ki a fordítási irodalom, s akkor még a nagy múltú, de korszerűtlenné váló hagyományos kultúra és civilizáció egész rendszerével találta magát szemben. De már az alig fél évszázaddal ezelőtt megszülető modern kínai irodalom bölesőjénél a világirodalom bábáskodott, s ettől kezdve a fordítói munka a kulturális fejlődés elengedhetetlen tényezőjévé vált. A fordítás az írói tevékenység szerves része lett, sőt nem egy életműben az eredeti műveket túlszárnyaló jelentőségre tett szert.

E megkülönböztetett szerepe ellenére azonban sem a nemzetközi sinológiai szakirodalom, sem a kínai irodalomtudomány nem fordított kellő figyelmet a fordítási irodalom eredményeinek tényszerű számbavételére és elemzésére. Wolfgang Bauer fenti című s a hamburgi Institut für Asienkunde kiadásában megjelent munkája jószerivel az első ilyen irányú kísérletnek tekinthető, noha érdemben csak a Kínai Népköztársaság megalakulása utáni időszak, az 1949—1960 közötti évek fordítási irodalmának helyzetével foglalkozik, s azon belül is főleg a nyugati szépirodalmi művek fordításának és kiadásának adatait összegezi.

A szerző — praktikusán — kétféle megközelítésben tárja fel anyagát: egy nagyobb, értékelő-elemző tanulmányban, s az azt kiegészítő, illetve illusztráló statisztikai táblázatok, kimutatások, diagramok adatszerűen szemléltető formájában. A tanulmány áttekintí az 1949 előtti fejlődés főbb szakaszait, visszapillant a fordítói tevékenység legkorábbi kezdeteire, majd — elemezve a fordítási irodalom helyzetét és problémáit a Kínai Népköztársaságban — külön foglalkozik az orosz irodalom kitüntetett szerepével s a nyugati irodalmak fogadtatásával. A kínai fordítók kezdetben a néhány évtizeddel előttük járó Japánt igyekeztek példaként követni, s nemcsak annak irodalmát, hanem a világirodalmat is a szomszéd ország nyelve közvetítette számukra. Később, 1919—1937 között, a fordítói munka legproduktívabb időszakában fokozatosan az orosz és — kisebb mértékben — a francia irodalom nyomult az érdeklődés előterébe, bár globálisan — a nem szépirodalmi fordításokat is figyelembe véve — ekkor angolból fordítottak a legtöbbet. A Kínai Népköztársaság megalakulása után a korábban javarészt szervezetlen, vagy egyéni kezdeményezéseken alapuló munkát központilag szervezett, programszerű tevékenység váltotta fel, amely a fordítások számának ugrásszerű megnövekedését eredményezte. A tanulmány és a statisztikai anyag együttes tanúsága szerint Kínában 1949—1958 között 5356 külföldi szépirodalmi és művészeti alkotást fordítottak le és adtak ki — csaknem két és félszer annyit, mint a megelőző harminc év alatt összesen. Megsokszorozódott a kiadott művek példányszáma is: 1949 előtt az idegen nyelvekből fordított művek általában 1—2000, ezt követően átlagosan 20 000 példányban jelentek meg. Ebben az időszakban a fordítói tevékenység már döntő mértékben az orosz (és szovjet) irodalom megismertetésére irányult: a lefordított szépirodalmi művek 56,4%-át adta az orosz-szovjet szépirodalom, 43,6%-át pedig más irodalmak. (Ez az arány az ötvenes évek végétől minden bizonnyal módosult. Bár 1957—59 között átmenetileg megnövekedett a nyugati irodalmakból készült fordítások száma, az orosz-szovjet irodalom fokozatos háttérbe szorulását — s általában a fordítási irodalom intenzitásának csökkenését — mégis a hivatalos kínai irodalompolitika koncepciójának megváltozása okozta.) Egészében véve azonban megalapozott Bauer tanulmányának az a megállapítása, hogy a közelmúlt évtizedek kínai szellemi életében az orosz (szovjet) irodalom nemcsak önmagában játszott fontos szerepet, hanem azzal is, hogy saját világirodalmi orientációjával példaképpül szolgált a nyugati irodalmak kínai szelekciója számára. Mindez természetesen nem jelenti annak tagadását, hogy a kínai szellemiség világirodalmi tájékozódásában kezdettől fogva speciális igények és törekvések is kifejezésre jutottak. Ilyen volt pl. az ún. „gyenge és kis népek”, illetve az „elnyomott nemzetek” irodalmai iránt a húszas—harmincas években megnyilvánuló intenzív érdeklődés, amelyhez hasonló tapasztalatunk az utóbbi években az ázsiai, afrikai és dél-amerikai irodalmak vonatkozásában.

Ami lefordított műveik és a kiadások száma alapján az egyes külföldi (nyugati) írók kínai népszerűségét illeti, erre nézve Bauer könyvének statisztikai kimutatásai szolgálnak értékes és érdekes adalékokkal. 1949 előtt az elsőbbséget élvező orosz és szovjet írók (Tolsztoj, Turgenyev, Gogol, Csehov és Gorkij) mellett Maupassant, Balzac, az ifjabb Dumas és Flaubert voltak a legolvasottabb külföldi írók. A népi Kínában Andersen, Balzac és Shakespeare műveit adták ki a legtöbbször és a legnagyobb példányszámban a nyugati írók közül. Andersen meséinek javát több mint félszáz kiadásban, Shakespeare drámáit csaknem félszáz, Balzac 33 regényét 34 kiadásban jelentették meg. Népszerűségben nem sokkal maradnak el mögöttük Mark Twain, Jack London, a Grimm-testvérek, Dickens, Verne és Molière művei sem. Figyelemre méltó, hogy 1949 után egész sor korábban nem fordított nyugati íróval is megismerkedhetett a kínai olvasóközönség. Így első ízben adták ki Chaucer, Cronin, Keats, Graham Greene, Longfellow, Traven, Diderot, Rabelais, La Fontaine, Brecht, Feuchtwanger, Kleist, Keller, Nexó, Laxness, Amado, Lorca és mások műveit. A korábban már bemutatott szerzők közül viszont ebben az időszakban nem került sor K. Mansfield, S. Maugham, S. Anderson, P. S. Buck, E. Caldwell, O'Neill, U. Sinclair, Poe, Baudelaire, Maurois, Gide, Rousseau, H. és Th. Mann, Zweig, Pirandello és mások műveinek újabb kiadásaira.

Kár, hogy Bauer tanulmányában nem vizsgálja a szelekció alapjául szolgáló elviziélsbeli szempontokat, amelyek minden bizonnyal sokban el is tértek a szovjet irodalom analóg világirodalmi orientációjának alapelveitől. Bár joggal hiányolja a lefordított művek között a XX. századi világirodalom reprezentánsait, a speciális kínai igényeket figyelmen kívül hagyja, amikor sommás ítéletében pusztán valamiféle „régí típusú”, konzervatív ízlés jelét látja megnyilvánulni a javarészt valóban XIX. századi írókra korlátozódó szelekcióban. Hasonlóképpen kissé leegyszerűsítettnek érezzük azt a képet is, amelyet a fordítói munka elvi és gyakorlati problémáiról rajzol a szerző. A fordítói tevékenység országos megszervezésével és tervszerűbbé tételével korántsem „szűnt meg a magánkezdeményezés és az egyéni aktivitás a fordításirodalomban” (7.) — amint ezt az ötvenes években Kínában szerzett személyes gyakorlati tapasztalataink is igazolják. Számos magyar szépirodalmi alkotás kínai fordítása például éppen a kínai fordítók egyéni kezdeményezéséből, mintegy „terven kívül” született meg. Nem érezzük továbbá a kínai fordítói tevékenységre nézve specifikusnak azokat a problémákat sem, amelyeket a szerző tanulmányában felsorol (a fordítók alárendelt helyzete a kulturális életben az írókéhoz képest, nem kielégítő anyagi megbecsülésük, magas szintű fordítói káderek hiánya stb.), minthogy ezek kisebb-nagyobb mértékben más országok fordítói tevékenységével kapcsolatban is felvetődnek. (Vö. a Fordítók Nemzetközi Szövetsége 4. Kongresszusának anyagát: I. J. Citroen (ed.), *Dix années de traduction*. Oxford 1967. 37. és passim.)

Végelemzésben azonban Bauer műve értékes és fontos információival ellensúlyozni tudja tanulmányának vitatható megállapításait. Kiadásával régi adósságát törleszti a szakirodalom; szeretnők remélni, hogy a kínai fordításirodalom korábbi korszakainak hasonló jellegű részleges vagy összefoglaló feldolgozása sem várat már sokáig magára.

Galla Endre

Valóságos detektívmunka!

Norman Sherry, Conrad's Eastern World. Cambridge University Press 1966. pp. 332.

„Arcomon éreztem a sorsunkat igazgató ismeretlen erők lehetőségét.”

Conrad: The Shadow-Line

Nem véletlen, hogy Conrad annyira vonzza a forráskutatókat. Jozef Konrad Korzeniowski húsz évig járta a tengereket, eljutott mind az öt világrészre és életművének jelentős része útiélményeit dolgozza fel. Kritikusai tehát minduntalan szembetalálják magukat azzal a felettébb izgalmas kérdéssel, milyen események, milyen hús-vér emberek rejőznek Conrad történetei és alakjai mögött. Hogyan viszonylik például a *Jeddah*-botrány Lord Jim történetéhez, mennyiben sugalmazta Sydney Smith, a *Cutty Sark* tisztje a „Secret Sharer” hősének, Legattnak figuráját?

Conrad esetében a forráskutatásnak még egy különlegesen érdekes indoka van, ti. az író alkotó módszere. „Nem kell mondanom — írja Conrad A. T. Saunders hajózási tisztviselőhöz intézett levelében —, hogy az életem élményeiből merített anyagot művészi céljaimnak megfelelően rendeztem, vegyítettem, színeztem ... A kis önletrajzi kötetem persze teljesen hű a valósághoz. De a többi művem csak nagyjából követi a tényeket és a

sugalmakat.” „Nem vagyok találékony — írja másutt. — Van valami fantáziám, de az más dolog.”

Mindebből következik, hogy Conrad műveinek a szó eredeti értelmében valóság-magjuk van. Amikor az *End of the Tether* Whalley kapitánya egy „keleti kikötő” hajózási központjából elindul a tengerészotthon felé és útközben összetalálkozik Elliot kapitánnyal, útját Singapore térképén pontosan követhetjük és Elliot alakjában felismerhetjük Henry Ellis kapitányt, Singapore egykori kikötőfőnökét.

Sherry rendkívül érdekes tanulmánykötete ezeket a „valóságmagvakat” kutatja. A szerző vérbeli detektívnek bizonyult: végiglapozta az egykori újságokat és hivatalos okmányokat, kiterjedt levelezést folytatott a conradi hősök „eredetiyeinek” leszármazottaival, régi fényképeket kutatott fel, felkereste azokat a helyeket, ahol Conrad járt, adatokat szerzett be a műveiben szereplő épületekről és így tovább. Valóban azt mondhatjuk, „minden követ megmozgatott” a tények felderítésére.

Kötete három főreszre tagozódik: Conrad keleti útjainak történetére, a keleti tárgyú regényekkel és elbeszélésekkel kapcsolatos kutatásokra és végül a „valóság” és a művészet viszonyának elemzésére.

Kutatásainak eredményeit egy ilyen rövid cikk keretében részletesen nem ismertethetem, meg kell elégednem a legfontosabb témakörök kijelölésével. A szerző néma összpontosítási figyelmét: a) Conrad forrásai (személyes tapasztalatok és megfigyelések, szöbeszéd, olvasmányok), b) a regényhősök „eredetiyei”, c) a cselekmény valóságelemei és d) a környezet földrajzi-társadalmi hitelessége. Vizsgálódásainak eredményeire vonatkozóan íme egyetlen példa.

Lord Jim „eredetiye” a szerző A. P. Williamsben, a *Jeddah* első tisztjében találta meg. Jimnek nemcsak származása azonos Williamsével (vidéki lelkész apa, négy fiútestvér), nemcsak testalkata és öltözködése emlékeztet — Mrs. Thornettnak, Williams lányának a szerzőhöz írt levele szerint — Williamsére, hanem a *Jeddah*-, illetve *Patna*-botrány utáni életkörülményeikben és magatartásukban is sok a párhuzamos vonás. Jimhez hasonlóan Williams egy ideig szintén hajózási beszerzőként dolgozott, euráziai nőt vett el feleségül (Jim „Jewel”-je) és ami a legfontosabb, ő is meg akart birkózni a „bűnével”. Amellett a szerző felderítette, hogy Williams ugyanazon a *Vidar* nevű gőzösön teljesített szolgálatot, amelynek őt esztendővel később Conrad első tisztje lett. Conrad tehát a hajó legénységétől értesüléseket szerezhetett a *Jeddah*-botrány hőisére vonatkozóan.

Sherry nem elégszik meg a puszta adatgyűjtéssel. Tanulmányában kitér Conrad alkotómódszerére is, és igen meggyőzően bizonyítja, milyen gazdaságosan és összetetten használja fel az író műveiben élményanyagát. Gazdaságosan, mert egy és ugyanazon élményt több elbeszélésébe is beépít, és összetetten, mert az egyes motívumokat mindig más és más vetületben idézi fel.

Igy például Conrad első parancsnoksága az *Otago* nevű vitorláshajón nemcsak a *Secret Sharer*-nek, hanem a *Shadow-Line*-nak is témául szolgál és mint motívum a *Falk*-ban ugyancsak megjelenik, Charles Born, az *Otago* első tisztje pedig négy elbeszélésben (*Lord Jim*, *Falk*, *A Smile of Fortune* és *The Shadow-Line*) szerepel. Igen érdekes ezzel kapcsolatban Sherrynek az a megállapítása, hogy a conradi hősök „egybeolvasztás” útján fejlődnek. Lord Jim alakjának megformálásánál Conrad A. P. Williams történetéből és karakteréből indul ki, de a regény során fokozatosan hozzákeverte a maláj vizek híres hajósának, William Lingard kapitányának, valamint Jim Lingardnak és Sir James Brooke-nak élményeit és karakterét is.

Conradot feldolgozott élményanyagának megválogatásában nemcsak alkotómódszere, de életszemlélete is befolyásolta. Jellegzetes témája a sorsszerűség, pontosabban az egyén helytállása különleges sorsfordulatok közepette. A helytállás pedig Conrad szemléletében az erkölcsi törvények betartását jelenti. Így érthető, miért talált a *Jeddah*-botrányban vagy Sydney Smith tragédiájában művészi feldolgozásra érdemes anyagot. Mindkét eset „hőse” választút elé kerül, olyan helyzetbe, ahol a körülmények összjátéka az erkölcsi kódex betartását szinte lehetetlenné teszi.

A témaválasztással kapcsolatban Sherry még két fontos szempontra mutat rá. Az egyik, hogy a sorsszerűség analitikus, lélektani feldolgozási igényel, és ezért Conrad művészetének fontos eleme a hősök lélektani eszközökkel való ábrázolása. A másik, hogy Conrad saját életének alakulásában is kikerülhetetlen sorsszerűséget látott, Lengyelország elhagyásával maga is ugyanúgy megszegte az erkölcsi kódexet, mint hősei.

Sherry tanulmánykötetének erőnyeit *irodalomtörténeti* szempontból nem lehet túlbecsülni. Sok vitatott kérdésre ad végérvényes választ, számos eddig ismeretlen tényrt derít fel, és igen érdekesen világítja meg Conrad alkotómódszerét. De épp ezek az erőnyek, úgy gondolom, indokolják, hogy a kötet egyes fogyatékoságaival behatóbban foglalkozzam.

Mindenekelőtt sajnálatos, hogy a szerző — nyilvánvalóan technikai okokból — kizárólag a keleti történetekre összpontosította kutatásait, mert ezzel több vonatkozásban is „megesonkítja” Conrad életművét. A kötet akarva-nem akarva azt a hitet ébreszti az olvasóban, mintha ezeknek a maláj elbeszéléseknek az oeuvre egészében egyedülálló fontosságuk volna. Holott ennek épp az ellenkezője igaz: a Sherry által részletesen tárgyalt öt mű közül (*Lord Jim*, *Almayer's Folly*, *An Outcast of the Islands*, *The End of the Tether* és *The Shadow-Line*) csupán a *Lord Jim* tartozik az igazán jelentős Conrad-művek közé. Ennek következtében mindaz, amit Sherry a nyers tényeken kívül elmond, az életmű egészét illetően eléggé bizonytalan alapokra épül, mert a *Nigger of the „Narcissus”*, *Heart of Darkness*, *Nostromo*, *Under Western Eyes* és a *Victory* művészenek nemigen lehet a tanulmánykötetben ismertetett művek révén igazságot szolgáltatni.

Szoros összefüggésben van ezzel, hogy Sherry tanulmánya alapvetően leíró és nem kritikai jellegű munka. Az értékelés hiánya folytán a szerző újból mintegy egyenlőségjelet tesz a fontos és a kevésbé fontos művek közé és ezzel „mélységben” még tovább csonkítja a conradi oeuvre-t.

A legsúlyosabb egyoldalúság azonban kétségtelenül a conradi tematika felvázolásában mutatkozik meg. Conrad elemző, lélektani író — eddig jut el Sherry. Ez pedig az amerikai Conrad-kutatók: A. Guerard, Th. Moser, M. D. Zabel, R. P. Warren, D. Hewitt és mások munkássága után semmitmondónak, már-már primitívnek tűnik. Sherry a „sorszerűség” hangsúlyozásával lezárja a conradi témakört, a „sorsunkat igazgató ismeretlen erők” vizsgálata előtt megtorpan. Vagyis nem látja, hogy Conrad a tudatalatti művészi feltárásának egyik nagy úttörője, akinek igazi jelentőségét csak az elmúlt másfél évtizedben ismerte fel az irodalomkritika. És ugyanilyen kevésbé látja azt is, hogy Conrad alkotómódszerének igazán lényeges sajátosságai a híres „tükröztető” ábrázolás, valamint a tények „elhallgatása” és apránkénti adagolása, és ezek szintén a mélylélektan céljait szolgálják. És végül, hogy ez a téma és ez a módszer avatja Conraddat a modern irodalom egyik legjelentősebb alakjává.

Vámosi Pál

Egri Péter, Hemingway

Gondolat, Budapest 1967. Irodalmi Kiskönyvtár 32.

Benedek András O'Neillről szóló és Bizám Lenke Dreisert ismertető tanulmánya után a sorozatban harmadik amerikai szerzőként Hemingway életművének kritikai összefoglalását végezte el Egri Péter.

A tanulmány igen szerencsésen oldja meg azt a feladatot, hogy felsőfokú ismeretterjesztő munkát végezzen és közben Hemingway művészetével kapcsolatban eredeti szemléletből adódó eredményeket közöljön. Bár Hemingway életművének túlnyomó része megjelent magyar nyelven (nem egy műve több fordításban, illetve kiadásban is), meg lehetőségen tekintélyes a hazai Hemingway-irodalom és a sajtóban is gyakran felbukkan Hemingway alakja, mégis, Egri Péter összefoglaló áttekintése jelzi a könyvkiadás esetlegességeiből kialakult Hemingway-kép eddigi fehér foltjait. A korábbi Hemingway-irodalomban Süköd Mihály és Szász Imre szép tanulmányai elsősorban az író világát és erkölcsi értékrendjét rekonstruálták, míg Bodnár György *Hemingway és az új realizmus* című cikkében (Világirodalmi Figyelő 1963/3) az író világirodalmi helyét igyekszik tisztázni, sajátos alkotómódszerének gyökereit kutatja és életművét illeszti be a modern prózairodalom kereteibe.

Egri Péter komplex módszere egyesíti az életrajz, az egyéniség, a művész nyersanyaga és technikai megoldásai vizsgálatát. A művek mélyreható analízise hiteles, és új következtetésekhez vezet, mind Hemingway műveire, mind a modern próza természetére, műfaji sajátosságaira vonatkozóan.

A bevezetőben Egri Péter a korábbi megállapításokat továbbfejlesztve felismeri, hogy Hemingway tárgyiasága és tárgyyszerű érzékletessége azért lehetett népszerűsége forrása, mert „ha Hemingway mindig a tárgyakat fogja is vallatára, mindig az emberről vallatja őket”. Egri Péter tanulmányának alapproblémája az az ellentmondás, hogy Hemingway novelláiban szinte tisztán modern-realista szemléletű, míg regényeiben, az *Akiért a harang szól* kivételével, naturalista tendenciák rejlenek. Műről műre haladva ezt a tételt vizsgálja és bizonyítja. A jelenséget azzal magyarázza, hogy Hemingway korának bonyolult társadalmi és történelmi ellentmondásai közepette nem volt képes következetes konklúziók levonására. Elvi állásfoglalása — antifasiszta meggyőződése — csak egyetlen-egyszer találkozott a kor legerősebb aktuális kérdésével, a spanyol polgárháború idején és után, a harmincas évek második felében, s a meggyőződés fűtötte ihletből született

egyetlen modern-realista regénye, az *Akiért a harang szól*. Egyébként, a többi regényben Hemingway átfogó művészi világkép nélkül kísérelte meg a regényszerű összefoglalást. Részleges csodje abból érzékelhető, hogy a regényekben naturalista ábrázolásmód érvényesül, s csak a regényeken belül novellaszerűen összefogott egységek nevezhetők maradéktalanul sikerültnek (mint a *Búcsú a fegyverektől* önmagukban is megálló alkotórészei). Novelláiban viszont olyan alaphelyzeteket és -kérdéseket ábrázolt Hemingway, amelyeket tökéletesen át tudott fogni, amelyek között otthonosan mozgott: az ember és társadalom, az ember és természet viszonyát egy-egy összefüggésében ragadta meg, s ezért novelláinak többsége hibátlan, realista szemléletű alkotás.

Egri Péter végső megállapítása, hogy Hemingway művészi ereje novelláiban nyilvánul meg, ebben a leszűkített művészi világban. Maga Hemingway teljes tudatában volt annak, hogy elsősorban novellista. Ritkán nyilatkozott művészetéről, de 1954-ben egy beszélgetésben elmondta, hogy sohasem kezdett neki az írásnak úgy, hogy mást akart volna írni, mint novellát: a novella néha szétágazott regénnyé. Mint Hemingway mondta: a regénynek bizonyítania kell, hogy nem lehetett rövidebben megírni. Mindig bizonytalannak érezte magát regényírás közben; mintha Ambrose Bierce-é, a századforduló amerikai novellistájával értett volna egyet, aki szerint: „A regény: kipárnázott novella.” Egri Péternek helyes az a megállapítása, hogy Hemingway elsősorban naturalista részletekkel párnázta ki regényeit. Viszont Egri Péter alaptételének elfogadása mellett le kell szögeznünk, hogy a realizmus és naturalizmus nem választható szét ilyen egyszerűen — műfajok szerint — Hemingway műveiben. Mindkét kategóriában a szemlélet és az eszközök alkalmazása váltakozóan fordul elő novellában és regényben egyaránt: a határok nem teljesen tiszták és kiélezettek. Ellentmondásos alkalmazásuk — realista szemlélet, naturalista eszközök vagy fordítva — okozza az egyes Hemingway-művek felborult egyensúlyát, balsikerét. Tényleges alaphelyzeteket tisztán megragadó novelláinak némelyike naturalista szemléletű (különösen a koraiak) s tagadhatatlan a naturalizmus jelenléte az *Akiért a harang szól*ban.

Hemingway valóban novelláiban érte el művésze csúcsait. Az egyes novellákat külön-külön nem is érezzük leszűkítettnek, mert egy-egy alaphelyzetet teljesen kimerítettek. Csak az életmű összegezésénél derül ki Hemingway világának szűkreszabottsága, határai és korlátai.

Egri Péter rámutat Hemingway életművének egyenletlenségére: az egyes művek értékelésében példamutató módon támaszkodik a művekre mint bizonyító anyagra, és kimutatja az anyag és forma összefüggéseit. Analízisei közül kiemelkedik a *Búcsú a fegyverektől* és a *Francis Macomber rövid boldogsága* tárgyalása. Egyedül *Az öreg halász és a tenger* esetében érezzük úgy, hogy alacsonyabbra tette a mércét. Hemingway tudatos művészi törekvése az volt, hogy mindent kihagyjon novelláiból, amit nemcsak az író tud, hanem az olvasónak magától is észre kell vennie: a kiválasztás és a tömörítés művészete volt az eszménye. Hemingway úgy érezte, a *Bérgyilkosok*ban, *A Kilimandzsáró havában*, de legfőképpen a *Tiszta, világos kávéházban* sikerült legjobban megközelíteni eszményét. *Az öreg halász és a tenger* ezekhez képest kevésbé sikerült művészi alkotás: túlságosan sok mindent magyaráz meg, ami a történetből anélkül is érthető lenne. Elsősorban mint Hemingway világképének, felelősségvállalásának összegezése jelentős.

Egri Péter Hemingway életrajzi adatait „A művész nyersanyaga” című fejezetben közli: ebben a szemléletben sikeresen tudja összekapcsolni az adatokat a művek keletkezéstörténetével. Rendkívül lényeges, hogy korai újságírói működését is részletezi, mint Hemingway művészi világképét formáló tényezőt. „A nyersanyag és megformálás” című fejezet az író emberi és művészi fejlődésének összefüggéseire világít rá és óv a leegyszerűsített, áttétellel nélküli összekapcsolás veszélyeitől. Hemingway művészetét Egri Péter három korszakra osztja. Mindhárom korszakot egy-egy összegező jellegű mű zárja le: a *Búcsú a fegyverektől*, az *Akiért a harang szól* és *Az öreg halász és a tenger*. E művek elsősorban tartalmi, gondolati összegeзések, nem a művész alkotómódszere fejlődésének szakaszait jelzik, amely — mint Egri Péter is hangsúlyozza — egész pályája folyamán hullámzó színvonalú.

Szerencsésen elkerüli Egri Péter a külföldi Hemingway-irodalom számos csapdáját: elsősorban az amerikai szakirodalom túlzott pszichologizálását, Hemingway magánéletének fölösleges mértékű boncolgatását, a művekben föllelhető szimbólumok öncélúvá vált keresését. Ehelyett magukban a művekben valóban meglevő értékekkel és kérdésekkel foglalkozik magas színvonalú és élvezetes stílusú munkájában. *A halál délután* című, bikaviadalokról szóló szakkönyvben található meg Hemingway ars poeticája: kitűnő és eredeti megfigyelés, hogy Egri Péter Hemingway-nek éppen a bikaviadalokról és afrikai vadászatokról szóló műveiből állítja össze Hemingway művészi hitvallását és erkölcs-kódexét.

Kretzoi Miklósé

A cári korszak udmurtoktól lakott területe a XIX. sz. végén hírhedtté vált az európai sajtóban: egy kelet-európai Dreyfus-ügy háborította fel a tisztességesen gondolkodók, a szabadelvűek lelkiismeretét. Egy udmurt falu, Vuvs Multan a neve, lakóit azzal vádolták meg, hogy elhurcoltak és pogány isteneiknek feláldoztak egy orosz koldust.

A vád hamis volt, természetesen, de vádló és hamis tanú akadt, sorukban még tudós etnográfus is, aki a folklórból bizonyítgatta, hogy az udmurtok, igenis, áldoznak embert. Az igazság szószólója, a megnyomorgatott udmurt parasztok védője G. V. Korolenk író lett. Leleplezte a hazugságokat, megcáfolta a hamis vallomásokat. Elérte, hogy 1895-ben, 4 évi rabság után a harmadfokú bíróság elrendelje az ártatlanok szabadlábba helyezését.

Ennek a pernek a történetét vetette papírosra húsz esztendőszorgos kutatás után Petrov Michail udmurt író (1905–1955) *Vuvs Multan* című dokumentumregényében (1954). És Petrov munkásságának szentelte monográfiáját F. K. Jermakov irodalmár, az Udmurt Tudományos Kutató Intézet munkatársa.

A szerző két vonalat vizsgál művében: az egyik a népi líra hagyományainak az érvényesülése Petrov költészetében, a másik pedig az udmurt nemzeti sajátosságok és a nemzetiségi vonások egybeolvadása. Tudományos célkitűzésével tökéletesen egyetértünk. Udmurtföld írói és költői csak a népi hagyományból indulhattak ki 1917 után, de az a tradíció nem egy nemzetiség közkincese, mivel létezik egy Volga vidéki közös kultúra, a népi irodalom tehát soknemzetiségű szövedék. Ezek a szálak tevődnek össze Petrov művészetében is. Mintha szülőhelye is erre predeterminálná: szülőfalujában, Monasevóban udmurtul beszélnek, de a szomszédos falvak egyike orosz lakosságú, a másikban mariul, a harmadikban tatáruul szólnak. Petrov is háromnyelvű: oroszul, udmurtul és tatáruul beszél. Fel is használta e tudását: Dzsail tatár költő verses elbeszélését ő ültette át udmurtura.

Jermakov nemcsak műfajonként és kronologikusan elemzi Petrov műveit, hanem összehasonlító alapon is. Ám nem a források kikutatása, a formai párhuzamok megmutatása egyetlen célkitűzése, hanem az írói önállóság növekedésének az igazolása is. Különösen tanulságos Jermakov munkájában az a fejezet, amelyben megmutatja, hogyan követelt két évtizednyi hűség, önfeláldozó tevékenységet a *Vuvs Multan* című történeti regény megírásához szükséges adatgyűjtés: az életben maradtak meghallgatása, a napi sajtó böngészése, az irattárakban végzett kutatás. A tények halmaza az író lelkületi kohójában vált salakmentessé, ott kapta meg feszültségét, de igaz adatok nélkül a fantázia gyermeke lett volna.

Az udmurt rokon népek számunkra legfeljebb mesékből, néhány versből ismeretes irodalmának egyik íróját mutatja meg Jermakov monográfiája. Felvetődik a kérdés, nem kellene-e szorgalmaznunk Petrov Michail dokumentumregényének, a *Vuvs Multan*-nak a kiadását.

Erdődi József

Magyar szótárbibliográfia Kanadában¹

Napjainkban egyre fokozottabban kerül előtérbe a szakirodalom áttekintésének és nyilvántartásának problémája, amelynek egyik legfontosabb eszköze a bibliográfia. A bibliográfiák alkalmasak és szükségesek olyan jelentős tudományos segédeszközök feltárására is, mint a szótárak. Bár számos lexikográfiai tanulmány és összefoglalás jelent meg nálunk,² az anyag teljes feltárása mind ez ideig nem történt meg. A megjelentek közül alapvető Sági Istvánnak *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. Bp. 1922. című összeállítása, amely azonban csak az 1920-ig megjelent önálló kiadványokat tartal-

¹ Bibliography of Hungarian Dictionaries, 1410–1963. Compiled by I. L. Halasz de Beky. University of Toronto Press, 1966. XIV, 148 p.

² Melich János: A magyar szótáriradalom. NyK. 1905. 126–151.; 283–331.; 1906. 24–57.; 165–206.; 283–308.; 1907. 22–51. *Gáldi László*: A magyar szótáriradalom a felvilágosodás korában. Bp. 1957. *Magay Tamás*: A magyar szótártani irodalom könyvészete 1945-től 1964-ig. Szótártani Tanulmányok. Szerk. Országh László. Bp. 1966. 369–396

mazza.³ Ezenkívül, az újabb anyagról a Magyar Tudományos Akadémia által gondozott, sokszorosított kiadvány áll rendelkezésünkre: Lukács Katalin: *A Magyarországon 1945 és 1962 között megjelent szótárak bibliográfiája*. Bp. 1962. Ez azonban nem került kereskedelmi forgalomba, így viszonylag nehezen hozzáférhető. Tehát nagy jelentőségű és hézagpótló munka I. L. Halasz de Beky teljességre törekvő feldolgozása, meglevő szükségletet elégít ki, tudósok és könyvtárosok számára egyformán fontos.

Felvetődik azonban a kérdés, miért nem magyarországi szakemberek vállalkoztak erre a feladatra, hiszen lényegesen könnyebb dolguk lett volna. Bizonyára jelentős nehézségekkel járt az anyaggyűjtés Kanadában, és ott természetesen a hibalehetőség is nagyobb. Valószínűleg ez az oka annak, hogy a szóban forgó mű, amellet, hogy ez az első teljes bibliográfiája a témának, és sok hasznos anyagot hoz, nem egészen felel meg annak a feladatnak, hogy jól használható segédkönyv, a magyar szótáirodalom reprezentatív összesítése legyen.

A kiadói előszó szerint a mű mindenestre bizonyítja Kanada növekvő érdeklődését Kelet-Európa iránt. Ez bizonyára igaz, de szakmai szempontból nem túlságosan jelentős. Ami lényeges lenne, az nem derül ki. Halasz de Beky nem tartja fontosnak, hogy tárgyát pontosan körülhatárolja, hogy megjelölje, munkáját kiknek és milyen céllal írta. Az előszó nem tájékoztat például arról, mit sorol a szerző a szótár kategóriájába — pedig, mint kiderül, ezzel érdemes lett volna foglalkoznia —, sem arról, hogy milyen szempontok szerint csoportosította a szakszótárakat, hogy a rejtett szójegyzékeket felveszi-e, vagy sem (néha igen, néha nem) stb. Ehelyett megtudjuk, hogy a bibliográfiában 1025 tételt találunk, amiről felesleges külön beszélni, mert az egyes címek előtt szerepel a tétele szám. Lényegében tehát adós maradt a bibliográfia szerkesztése és használatára vonatkozó elvekkel, ill. utasításokkal. Az egyetlen fontos adat, amelyet közöl az, hogy néhány kivételt nem tekintve, csak az utolsó kiadásokat veszi fel.

Ezután forrásjegyzék, majd maga az anyag következik. Két fő csoportot különít el; az elsőt az úgynevezett nyelvi szótárak alkotják. Ide tartoznak az egy- és kétnyelvű általános szótárak. Először a műnyelvek szótárai következnek, majd a többi, az egyes nyelvek betűrendje alá sorolva. A nyelvi szótárak között külön fejezetben vannak a többnyelvűek. Gazdag az angol szótárak csoportja, látszik, hogy a szerző itt támaszkodhatott leginkább autopsziára. A második fő rész a szakszótárak csoportja, itt kezdődnek a nehézségek. Szembetűnően hiányzik a rendszerező elv, a szerkesztés. Ez a körülmény szinte lehetetlenné teszi a mű használatát. 119 szakcsoportot állít fel betűrendben, ezeken belül is betűrendben sorakoznak az egyes tételek. A szakrendszer azonban nem tükrözi tárgyának belső, logikai rendszerét, teljesen szubjektív és esetleges. Egyenrangú osztály pl. az *Automobile* (521. tétel) és a *Technology* (988—1004. tétel); a szakácsművészet és a jog stb. Véletlenszerűnek tűnik az is, hogy a szerző melyik szótárt melyik szakba sorolja. Például az első főcsoportban — a nyelvi szótárak között — a *Hungarian* címszó alatt szerepelnek általában értelmező szótáraink (222—228. tétel). A *magyar nyelv értelmező szótára* azonban — amely a legjobb, legfrissebb és legteljesebb — hosszas keresgélés után bukkantunk rá az *Etimology* címszó alatt (621. tétel). Vagy pl. az idegen szavak szótárai között találunk nyelvhelyességi, illetve nyelvújító jellegűeket is (641—643; 647; 656. tétel), holott egy *New Words* címszó is szerepel (113. p.), és a nyelvújítási anyagot általában itt közli, sőt *Incorrectness* címen is külön szakcsoportot ad (91. p.). Erre a következtetésre még számos példát hozhatnánk. Az ésszerűtlen, mechanikus szerkesztés eredménye, hogy a szakmailag összetartozó szótárak messze elkerülnek egymástól. Így pl. az etimológiai, nyelvtörténeti, tájnyelvi és csoportnyelvi szótárak stb., tehát a tulajdonképpen nyelvészeti szakszótárak, a betűrend és a szakok esetlegessége miatt, teljesen szétszórva, egymást keresztező szempontok alapján vannak feldolgozva. Ez a szakrend torz képet ad a magyar szótáirodalomról, elferdíti arányait, nehezen kezelhetővé, megbízhatatlanná teszi a bibliográfiát.

A szerző szemmel láthatóan Collison⁴ általános szótárbibliográfiájának rendszerére támaszkodott, de az ott alkalmazott szisztémát, amely a bibliográfia kalauz voltának és általános jellegének kiválóan megfelel, mechanikusan átvette. Egy nyelv teljes szótáirodalmának feltárásakor szükséges a részletesebb csoportosítás, és az adott anyag belső sajátosságainak, arányainak figyelembevételével kell megalkotni a struktúrát. Ezzel szemben nem vett tudomást arról, hogy Collison anyagához a különböző szempontok szerint összeállított, és a bibliográfia hatásfokát nagymértékben emelő, szerzői, szakmai, nyelvi,

³ Kiegészítések: *Loványi Gyula*: A magyar szótárak könyvészetéhez. MNY. 1952. 200.; *Magay Tamás*: Angol — magyar és magyar — angol szótárak hazánkban 1945 előtt. Bp. 1967.

⁴ *Robert L. Collison*: Dictionaries of foreign language. London 1955.

nyelvjárási stb. indexek egész rendszerét adja, pedig módszertani szempontból ezen a téren tanulhatott volna tőle legtöbbet.

Halasz de Beky úgy véli, még „szerző-címindexre sincs szükség”. Így indexként felsorolja a szakcsoportokat, ismét betűrendben, a tételek számokkal együtt. Ha az ember egy bizonyos szakszótárt keres, kénytelen találgatni, és ennek alapján végiglapozni az összes számításba jövő csoportokat, ami a besorolási pontatlanságok miatt jelentős időt vesz igénybe. Ha valaki csak egy szerző nevét ismeri, és arra kíváncsi, milyen szótárt írt, elejétől végignézheti az 1025 tételt, szerencsés esetben a felét. Jelenleg azonban más forrásunk nem lévén, a bibliográfia a szerkesztési hibák ellenére is jelentős.

Ebben meg is nyugodhatnánk, de alaposabban szemügyre véve kiderül, hogy a könyv tartalmilag sem megbízható. Már említettük, hogy a szerző nem tisztázta, mit tekint bibliográfiai szempontból önálló egységnek, azaz szótárnak. Emiatt kirívóan aránytalan az *Onomastics* szakcsoport. Vitatható, hogy ez egyáltalán ide tartozik. Érthetetlen, miért hozza itt a szerző a megfelelő tudomány kézikönyveit, sőt egészen speciális részlettémával foglalkozó dolgozatait is, pl. Márton Gyula: *A szolnokdobokai Árpádó helynevei*. Kolozsvár 194—, 36 p. (868. tétel), vö. még 871; 858; 859; 863; 864. tételt. Ha a magyar névtudományi tanulmányok bibliográfiáját is össze kívánja állítani, akkor ezt külön kiadványban kellene közreadnia. Annál is inkább, mert ilyen munkákból több százat lehetne felsorolni.

Mint már erre utaltunk, a bibliográfia erőnei közé tartozik, hogy az 1920—1945 közötti időszak teljesen feltáratlan anyagát is feldolgozza. Fel kell tételeznünk a teljességre való törekvést, minthogy a szerző nem közli, milyen alapon és mennyiben szelektál. Teljességről azonban szó sincs. Nem sikerült megtalálni pl. a következő kiadványokat: Szécsi Ferenc: *Idegen szavak nagyszótára*. 3. kiad. Bp. 1942; Krisztin Ernő: *Idegen személy- és helynevek szótára, kiejtéssel*. Szombathely 1930; Bakcsy Jenő: *Magyar—német—francia—olasz—angol kereskedelmi szótár*. Bp. 1944; Fülöp Zsigmond: *Természettudományi műszótár*. Bp. 1923. stb., hogy csak a jelentősebb terjedelműekből említsünk néhányat. A fenti példák mind az 1920—1945 közötti időszakból valók, de a későbbi kiadásoknál sem sokkal jobb a helyzet. Hiányzik pl. a *Francia—magyar külkereskedelmi szótár* (Szerk. Szirmai Gina, Padányi Lajosné). Bp. 1962; vagy az ugyancsak 62-es kiadású, Szabó Gyula összeállításában megjelent német—magyar és román—magyar matematikai szakkifejezések gyűjteménye stb.

A bibliográfiai leírások is sok kívánnivalót hagynak. Érthetetlen, hogyan felelkeztethet meg a szerző az utalásokról. Különösen akkor, amikor a két személy közös munkájaként megjelent szótárakat csak egyszerezősnek tünteti fel, amennyiben mindig az első helyen álló név alatt szerepelteti ezeket. Pl. Czuczor—Fogarasi: *A magyar nyelv szótára* c. hatkötetes művét hiába keresnénk a bibliográfiában Fogarasi alatt, meg sincs említve (226. tétel). Ugyanez a helyzet Szarvas—Simonyi: *Magyar nyelvtörténeti szótár* (699. tétel), Szamota—Zolnai: *Magyar oklevélszótár* (697. tétel) stb. esetében, pedig ez utóbbinál a szótár teljes összeállítása és megszerkesztése Zolnai munkája.

Mindent összevetve, és a fentiek figyelembevételével, Halasz de Beky kiadványa kellő óvatossággal használható segédkönyv, mivel — ismét hangsúlyozzuk — hézagpótló mű. A magyar lexikográfia ez idő szerint hasonló összeállítással nem rendelkezik, az összegyűjtött anyag értékes a kutatás és tájékoztatás szempontjából, és további, teljesebb feldolgozások számára kiindulópontot és jelentős segítséget biztosíthat.

Pogány Irén

Anglicizmusok, amerikanizmusok

Szerkesztette Magay Tamás és Lukácsné Láng Ilona. A kéziratot átnézte Országh László, Terra, Bp. 1966. pp. 313.

Ez a könyv kartonlappal elválasztott két különálló műnek egy kötetbe foglalásával jött létre. Előzőinek tartalmához képest sokkal dúsabb anyagot dolgoz fel olyan szerkezeti összeállításban és olyan tipográfiai külsőségekkel, amelyek alkalmassá teszik a vele szemben támasztott felfokozott igények kielégítésére is.

Az 5000 angol szótást és kifejezést tartalmazó *Anglicizmusok* című első rész nem törekszik s nem is törekedhetik arra, hogy Országh László 1960-ban megjelent angol—magyar nagyszótárában meglehetősen jellegzetes angol szótások összefogó gyűjteménye legyen. Hiszen ha efféle célzattal íródik, jelen terjedelmének sokszorosára kellett volna felduzzasztani. Feladatául helyesen azt tűzte ki, hogy az állandósult, sajátosan angol szókapcsolatok közül elsősorban azokat a lépten-nyomon feltűnedezőket gyűjtse egybe,

amelyek megértési, illetve fordítási nehézségeket rejtenek magukban. A fáradtság nélkül megérthető, szó szerint is fordítható, akár kezdő angol nyelvismerettel felfogható frázisokat mellőzte. Szemelgetésében főleg a bizalmas hangulatú, mindennapi társalgási angolságra és a mai szépirodalmi nyelvre összpontosította figyelmét. Ennek folytán nem fordulnak elő benne idegen nyelvi eredetű idiomák, archaizmusok, tájnyelvi vagy kizárólag alkalmi szólásmódok, játszva magyarázható udvariassági formulák, kereskedelmi levelezési sablonok, valamint műszaki megjelölések és szaknyelvi anglicizmusok sem.

A használat megkönnyítése és meggyorsítása érdekében a szerzők az anglicizmusok szócikkeinek anyagát úgy rendezték el, hogy a bevezető tájékoztató gondos átolvasása után a szótár használója keresgélés nélkül egy csapásra megtalálja a megismerni kívánt angolos kifejezés magyarázatát. Például ha a *Keep your shirt on* (pontosan: Tartsd magadon az ingedet) szólással találkozok, tudja, hogy a *shirt* főnév ábécérendi helyén fog ráakadni az értelmére: Nyugi, nyugi! Csak semmi izgalom! Vagy ha *To give as good as one gets* (szóról szóra kb. Ahogy kapom, úgy viszonzom) kerül eléje, akkor, mivel itt főnév nincs, a *give* igénél nézi meg és találja is közhasználati jelentését: Amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten. A legtágabb értelemben vett teljesség kedvéért a szócikkek végén még utalás is van a könyvecske mindama lapjaira, ahol a vezérszó az éppen feltüntetett környezettől eltérő egyéb kapcsolatokban is szerepel.

Ami az *Amerikanizmusok* című részt illeti, ez sem az amerikai angolság összes sajátosságait feltáró kézikönyv igényével készült. Csupán a brit és amerikai angolság közt meglevő helyesírási és kiejtésbeli, alak- és mondattani, szó- és kifejezőképességi eltéréseket fejt ki 110 lapnyi terjedelemben, kb. 1200 címszavas válogatásban. Szótárszerűen sorolja fel azokat szavakat, szóösszetételeket és szókapcsolatokat, amelyeket az Egyesült Államokon kívüli brit nyelvterület különböző országainak, főképpen Nagy-Britanniának lakossága alig ismer, s következésképpen nem is von bele mindennapi beszédnyelvébe. Ezek sorából kimagaslanak a tipikusan amerikai fogalmakat, fogalmi amerikanizmusokat jelölő szavak, aminők *campus*, az egyetemekhez tartozó valamennyi épület és szabad térség összessége; *badlands*, természetlen (eróziós) területek; *primary*, elnökjelölő pártgyűlés, és *Old Glory*, az amerikai lobogó, zászló.

Ennek a könyvnek forgatói bizonyára gyakorlati értékűnek fogják tartani a szerkesztőknek azt az eljárását, hogy az amerikanizmusokkal nem pusztán magyar megfelelőiket párhuzamosítják, hanem ugyanakkor megadják egyéb angol nyelvterületi egyenértékeseiket is. Lássunk mutatóba néhányat.

A *blank* szó Amerikán kívüli párja *form* (űrlap).

A *baggage* szó Amerikán kívüli párja *luggage* (poggyász).

A *bill* szó Amerikán kívüli párja (bank) *note* (bankjegy, bankó).

Ami az *anglicism* szót illeti, ez tulajdonképpen *Angliában* nem használatos. Az általa jelölt fogalom érzékeltetésére ott az idiomatic expression, collocation, word-group, vagy egyszerűen csak az *idiom* járja. Az *americanism* elnevezésről pedig megtudjuk, hogy először 1781-ben bukkan fel egy skót származású amerikai politikus és közíró egyik publikációjában, mégpedig a brit nyelvhasználattól eltérő, Amerikában akkortájt dívó szólásokra alkalmazva.

A kötetet a forrásmunkák felsorolása zárja, amiből kitűnik, hogy a szerzők figyelemmel voltak az Európában és az Egyesült Államokban megjelent összes idevágó kiadványokra.

Láczter István

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Дежо Дюммерт</i> : Шиллер и его концепция прекрасного в форме	3
<i>Иштван Гал</i> : Севедж Лендер — певец освободительной борьбы венгерского народа 1848—49 годов	19
<i>Тибор Кардош</i> : К вопросу о возникновении оды Араня <i>Данте</i>	49
<i>Дёрдь Радо</i> : Трагедия <i>Человека</i> на разных языках мира IV.	75
<i>Мария Рев</i> : Восприятие и трактовка Салтыкова-Щедрина в Венгрии	112
<i>Петер Эгри</i> : Эволюция интеллектуальной сатиры в драмах Шоу	124
<i>Эндре Шош</i> : Эден фон Хорват	138

Сообщения

<i>Ласло Юхас</i> : К вопросу о текстологии и герменевтике эпиграмм Януса Паннионуса	146
<i>Шандор Шайбер</i> : Об источниках <i>Дьявольских привидений</i> П. Борнемисы	185
<i>Нина Кирай</i> : Проблемы польского театра эпохи просвещения	186
<i>Рихард Пражак</i> : К вопросу о венгерских связях Иосефа Добровского	195
<i>Мартон Мештерхази</i> : Драма Шелли <i>Ченчи</i> и трагедия эпохи английского ренессанса	207
<i>Янош Штернберг</i> : Герцен и Шандор Телеки	217
<i>Мария Хорват</i> : Материалы к юношеской поэзии Дежо Костолани	
<i>Самуэль Домокош</i> : Новые данные о венгерских литературных связях Октавиана Гоги	220 237
<i>Акош Бенкё</i> : Романы Эрве Базена	240

Обзоры

<i>В. Егоров</i> : 15 лет журнала <i>Slavia Orientalis</i>	248
<i>Эржебет Перени</i> : <i>Ninon Leader, Hungarian Classical Ballads and their Folklore</i> ..	252
<i>Ласло Бенкё</i> : <i>H. Merguet, Handlexikon zu Cicero</i>	254
<i>Тамаш Адамик</i> : <i>Auctores Latini I—III</i>	255
<i>Антал Мадл</i> : <i>Ludwig Rohner, Der Deutsche Essay</i>	256
<i>Анико Балог</i> : <i>John Brown, Panorama der Modernen Literatur: USA</i>	259
<i>Пал Вамоши</i> : <i>Louis D. Rubin, Writers of the Modern South, Faraway Country</i> ...	261
<i>Эндре Галла</i> : <i>Wolfgang Bauer, Western Literature and Translation Work in Com-</i> <i>munist China</i>	263
<i>Пал Вамоши</i> : Вот уж поистине — работа детектива!	264
<i>Шара Кретзюи</i> : <i>Péter Egri, Hemingway</i>	266
<i>Йожеф Эрдеди</i> : Ермаков, Поэзия и проза М. П. Петрова	268
<i>Ирен Погань</i> : Библиография венгерских словарей в Канаде	268
<i>Иштван Лацер</i> : Англицизмы, американизмы	270

S O M M A I R E

É t u d e s

<i>Dezső Dümmerth</i> : Schiller et l'idée de la beauté formelle	3
<i>István Gál</i> : Le poète anglais W. S. Lander sur Kossuth et la guerre d'indépendance de Hongrie	19
<i>Tibor Kardos</i> : A propos de la genèse de l'ode de J. Arany intitulée <i>Dante</i>	49
<i>György Radó</i> : <i>La Tragédie l'homme</i> d'I. Madách en traductions étrangères IV	75
<i>Mme Mária Rév</i> : La fortune de Saltykov-Chtchédrine en Hongrie	112
<i>Péter Egri</i> : La naissance de la satire intellectuelle dans les drames de Shaw	124
<i>Endre Sós</i> : Ödön von Horvath	138

A r t i c l e s e t c o m m u n i c a t i o n s

<i>László Juhász</i> : Critique textuelle et l'herméneutique des épigrammes de Janus Pannoni- nius	146
<i>Sándor Scheiber</i> : Les sources de Bornemisza dans les <i>Tentations Diaboliques</i>	185
<i>Nina Király</i> : Le théâtre polonais au siècle des Lumières	186
<i>Richard Pražák</i> : A propos des relations hongroises de Josef Dobrovský	195
<i>Márton Mesterházi</i> : La pièce de Shelley intitulée <i>Les Cenci</i> et la tragédie anglaise de la renaissance	207
<i>János Váradi-Sternberg</i> : Herzen et Sándor Teleki	217
<i>Mária Horváth</i> : Les prémices de Dezső Kosztolányi. Nouvelles flâneries	220
<i>Sámuel Domokos</i> : Nouvelles données sur les relations littéraires hongroises d'O. Goga	237
<i>Ákos Benkő</i> : Les romans de Hervé Bazin	240

R e v u e e t c r i t i q u e

<i>B. Jegorov</i> : Les quinze ans de <i>Slavia Orientalis</i>	248
<i>Erzsébet Perényi</i> : Ninon Leader, Hungarian Classical Ballads and their Folklore ...	252
<i>László Benkő</i> : H. Merguet, Handlexikon zu Cicero	254
<i>Tamás Adamik</i> : Auctores Latini I—III.	255
<i>Antal Mádl</i> : Ludwig Rohner, Der deutsche Essay	256
<i>Anikó Balogh</i> : John Brown, Panorama der Modernen Literatur: USA	259
<i>Pál Vámosi</i> : Louis D. Rubin, Writers of the Modern South. Faraway Country ...	261
<i>Endre Galla</i> : Wolfgang Bauer, Western Literature and Translation Work in Commu- nist China	263
<i>Pál Vámosi</i> : Véritable travail de détective!	264
<i>Mme Sára Kretzoi</i> : Péter Egri, Hemingway.	266
<i>József Erdődi</i> : Ф. К. Ермаков, Поэзия и проза М. П. Петрова	268
<i>Irén Pogány</i> : Bibliographie des dictionnaires hongrois au Canada	268
<i>István Láczer</i> : Anglicismes, américanismes	270

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. I. 20. — Példányszám: 550 — Terjedelem: 24,15 (A/5) ív

---

68.64973 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

T A R T A L O M

T a n u l m á n y o k

† Lakits Pál (1928—1968)	1
Dümmerth Dezső: Schiller és a formaszépség eszméje	3
Gál István: W. S. Landor, Kossuth és a szabadságharc angol költője	19
Kardos Tibor: Arany Dante-ódája keletkezéséhez	49
Radó György: Az ember tragédiája a világ nyelvein (IV.)	75
Rév Mária: Szaltikov-Scesedrin fogadtatása és értelmezése Magyarországon (1859—1945)	112
Egri Péter: A Shaw-drámák intellektuális szatírjának kibontakozása (I.)	124
Sós Endre: Ödön von Horvath	138

K ö z l e m é n y e k

Juhász László: Janus Pannonius epigrammáinak szövegkritikájához és herméneutikájához	146
Scheiber Sándor: Bornemisza forrásaihoz az <i>Ördögi kísértetekben</i>	185
Király Nina: A felvilágosodás kori lengyel színház problémái	186
Pražák, Richard: Josef Dobrovský magyar kapcsolatairól	195
Mesterházi Márton: Shelley <i>A Cenci</i> c c. drámája és az angol reneszánsz tragédia	207
Váradi-Sternberg János: Gercen és Teleki Sándor	217
Horváth Mária: Adalékok Kosztolányi Dezső zsengeihez	220
Domokos Sámuel: Újabb adatok O. Goga magyar irodalmi kapcsolatairól	237
Benkő Ákos: Hervé Bazin regényei	240

S z e m l e

Jegorov, B.: 15 éves a <i>Slavia Orientalis</i> című lengyel folyóirat	248
Perényi Erzsébet: Ninon Leader, Hungarian Classical Ballads and their Folklore ...	252
Benkő László: H. Merguet, Handlexikon zu Cicero	254
Adamik Tamás: Auctores Latini I—III.	255
Mádl Antal: Ludwig Rohner, Der deutsche Essay	256
Balogh Anikó: John Brown, Panorama der Modernen Literatur: USA	259
Vámosi Pál: Louis D. Rubin, Writers of the Modern South. Faraway Country ...	261
Galla Endre: Wolfgang Bauer, Western Literature and Translation Work in Communist China	263
Vámosi Pál: Valóságos detektív munka!	264
Kretzoi Miklósné: Egri Péter, Hemingway	266
Erdődi József: Ф. К. Ермаков, Поэзия и проза М. П. Петрова	268
Pogány Irén: Magyar szótárbibliográfia Kanadában	268
Láczér István: Anglicizmusok, amerikanizmusok	270

Ára: 28,— Ft

Előfizetési ára egy évre 40,— Ft

INDEX: 25.287

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS
AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

ÜNNEPI SZÁM A
60 ÉVES KARDOS TIBOR
TISZTELETÉRE
I.

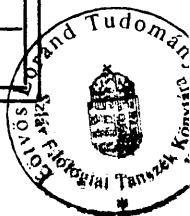

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1968

XIV. ÉVF.

JÚLIUS—DECEMBER

3—4. SZÁM.

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA

ÉS

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

KARDOS TIBOR

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DOBOSSY LÁSZLÓ, GÁLDI LÁSZLÓ, HORÁNYI MÁTYÁS, KIRÁLY GYULA,
MÁDL ANTAL, SALLAY GÉZA, SÜPEK OTTÓ, SZENCZI MIKLÓS, TAMÁS LAJOS

E szám munkatársai: Dobrovits Aladár egy. tanár, a tudományok doktora; Devecseri Gábor író; Dömötör Tekla egy. docens, kandidátus; Füzes F. Miklós archaeobotanikus, muzeológus; Sági Károly régész, múzeumigazgató; Herman József egy. tanár, a tudományok doktora; Szentlélek Tihamér múzeumigazgató, kandidátus; Rózsa Zoltán egy. adjunktus; Joaquín Arce, egy. tanár (Madrid); Vayer Lajos egy. tanár, a tudományok doktora; Süpek Ottó egy. docens, kandidátus; Nagy Zoltán múzeumigazgató, kandidátus; Szabó Mihály vezető tanár; Tardy Lajos tud. főmunkatárs, kandidátus; Benkő Loránd egy. tanár, az MTA lev. tagja; Székely György egy. tanár, kandidátus; Eperjesi István levéltáros; Mezey László tud. főmunkatárs, kandidátus; † Fábíán István tanár, kandidátus; Szabolcsi Bence főisk. tanár, az MTA tagja; Vajda András tanárjelölt; Trencsényi-Waldapfel Imre egy. tanár, az MTA tagja; Tolnai Gábor egy. tanár, az MTA tagja.

AZ ÜNNEPI SZÁMOT ÖSSZEÁLLÍTOTTA

FOGARASI MIKLÓS és SALLAY GÉZA

SZERKESZTŐSÉG

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐK

FALUBA KÁLMÁN és SZABÓ GYÓZÓ

A Filológiai Közlöny

évenként négy füzetben kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg.

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

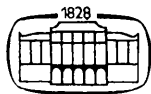
XIV (1968)

FELELŐS SZERKESZTŐ

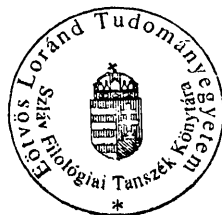
KARDOS TIBOR

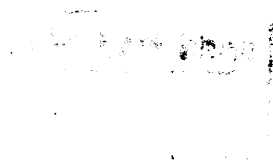
SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DOBOSSY LÁSZLÓ, GÁLDI LÁSZLÓ, HORÁNYI MÁTYÁS, KIRÁLY GYULA,
MÁDL ANTAL, SALLAY GÉZA, SÜPEK OTTÓ, SZENCZI MIKLÓS, TAMÁS LAJOS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1. 2. 3.

•

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

XIV (1968)

TARTALOM

Tanulmányok

<i>Arce, Joaquín</i> : Dante és a spanyol költészet.....	396
<i>Benkő Loránd</i> : Adalékok a népi mulattatás terminológiájához.....	480
<i>Deveseri Gábor</i> : Árgirus és Odüsszeusz.....	308
<i>Dobrovits Aladár</i> : I. Amenemhat király Tanítása.....	286
<i>Dömötör Tekla</i> : A vilák ajándéka.....	339
<i>Dümmerth Dezső</i> : Schiller és a formaszépség eszméje.....	3
<i>Egri Péter</i> : A Shaw-drámák intellektuális szatírjának kibontakozása (I.).....	124
<i>Eperjesi István</i> : Apáti Ferenc és <i>Cantilenája</i>	513
<i>Fábián István</i> : Széphistóriáink strofaszerkezete és egyes stíluselemei.....	525
<i>Füzes F. Miklós</i> — <i>Sági Károly</i> : A balaton szőlőkultúra pannon gyökerei.....	347
<i>Gál István</i> : W. S. Landor, Kossuth és a szabadságharc angol költője.....	19
<i>Herman József</i> : Latinitas Pannonica.....	364
<i>Kardos Tibor</i> : Arany Dante-ódája keletkezéséhez.....	49
<i>Mezey László</i> : A „sajtár-deák”.....	521
<i>Nagy Zoltán</i> : A Nap diadala a Mátyás Kálvária talapzatán.....	436
<i>Radó György</i> : Az ember tragédiája a világ nyelvein (IV.).....	75
<i>Rév Mária</i> : Szaltikov-Scsedrin fogadtatása és értelmezése Magyarországon (1859—1945).....	112
<i>Rózsa Zoltán</i> : A szatíra fogalmának átalakulása és fellendülésének feltételei a középkorban.....	385
<i>Sós Endre</i> : Ödön von Horvath.....	138
<i>Süpek Ottó</i> : Villon nevelőapja.....	409
<i>Szabó Mihály</i> : Humanista világi Etika Mátyás és Beatrix udvarában.....	461
<i>Szabolcsi Bence</i> : A reneszánsz tánczenéjének problémáiból.....	533
<i>Székely György</i> : Az itáliai reformáció és Közép-Európa.....	499
<i>Szentlélek Tihamér</i> : Újabb keleti kultuszemlékek Savariában.....	377
<i>Tardy Lajos</i> : Caterino Zenónak, Uzun Hasszán követének útja Grúzián át Mátyás udvarába.....	471
<i>Tolnai Gábor</i> : Tótfalusi Kis Miklós világhíre.....	563
<i>Trencsényi-Waldapfel Imre</i> : A török ifjú éneke a <i>Szigeti Veszedelem</i> ben.....	548
<i>Vajda András</i> : A <i>Discours de la Méthode</i> arányai.....	536
<i>Vayer Lajos</i> : Pisanello lateráni freskó-fragmentuma a vatikáni múzeumban.....	403

Közlemények

<i>Benkő Ákos</i> : Hervé Bazin regényei.....	240
<i>Domokos Sámuel</i> : Újabb adatok O. Goga magyar irodalmi kapcsolatairól.....	237
<i>Horváth Mária</i> : Adalékok Kosztolányi Dezső zsengeihez.....	220
<i>Juhász László</i> : Janus Pannonius epigrammáinak szövegkritikájához és hermeneutikájához.....	146
<i>Király Nina</i> : A felvilágosodás kori lengyel színház problémái.....	186
<i>Mesterházi Márton</i> : Shelley <i>A Cenci</i> c. drámája és az angol reneszánsz tragédia.....	207
<i>Pražák, Richard</i> : Josef Dobrovský magyar kapcsolatairól.....	195
<i>Scheiber Sándor</i> : Bornemisza forrásaihoz az <i>Ördögi Kísértetek</i> ben.....	185
<i>Váradi-Sternberg János</i> : Gercen és Teleki Sándor.....	217

Személyi hírek

Köszöntjük a 60 éves Kardos Tibort..... 277

Megemlékezések

†Lakits Pál (1928—1968) 1

Szemle

Adamik Tamás: Auctores Latini I—III. 255

Balogh Anikó: John Brown, Panorama der Modernen Literatur: USA..... 259

Benkő László: H. Merguet, Handlexikon zu Cicero 254

Erdődi József: Ф. К. Ермаков, Поэзия и проза М. П. Петрова 268

Galla Endre: Wolfgang Bauer, Western Literature and Translation Work in Communist
China..... 263

Jegorov, B.: 15 éves a *Slavia Orientalis* című lengyel folyóirat..... 248

Kardos Tibor tudományos munkássága (lényegi bibliográfia) 281

Kretzoi Miklósné: Egri Péter, Hemingway 266

Láczér István: Anglicizmusok, amerikanizmusok..... 270

Mádl Antal: Ludwig Rohner, Der deutsche Essay 256

Perényi Erzsébet: Ninon Leader, Hungarian Classical Ballads and their Folklore..... 252

Pogány Irén: Magyar szótárbibliográfia Kanadában..... 268

Vámosi Pál: Louis D. Rubin, Writers of the Modern South. Faraway Country..... 261

Vámosi Pál: Valóságos detektívmunka!..... 264

Köszöntjük a 60 éves Kardos Tibort

A humanizmus és a renaissance varázslatos gazdagságú, sokoldalú és sokszínű, a folytonos megújulás és megújítás lázában égő ember- és művészet-élménye és eszménye vezette és vezeti ma is töretlen lelkesedéssel és energiával tudósi, oktatói-nevelői munkáját. Ez az élmény- és eszmevilág foglalja keretbe, szerves egységbe tevékenységét és világítja meg vissza- és előre pillantásainak tág és az idővel egyre táguló horizontjait.

A renaissance-nak, az emberiség által eleddig megélt legnagyobb forradalomnak az erővonalai mentén kereste és keresi mindig az ember és művészet értelmét, értékét korában, a társadalomban, a történelemben és jut el az antikvitás és napjaink problematikájához is.

A renaissance, a humanizmus az a csomópont számára, amelyben összegeződik és kiteljesedik mindaz a nem ephemer, hanem valóságos érték, amit csak az emberiség kultúrája az antikvitásban és a középkorban létrehozott, s ebből a csomópontból sugárzik tovább felizzva és új értelmet nyerve a modern kor századain át.

Nem a csillogó felszín, nem a kultúra csábító Atlante-kastélya, s nem a művészet zsongító Armida-kertje ragadta meg tudósi és művészi érzékenységét, hanem a renaissance ember rendkívüli nagyszerűsége, külső és belső tulajdonságainak szinte kimeríthetetlen gazdagsága, az életet mélyen feltárni, érzékenyen élvezni, hátrán alakítani akaró és képes ereje, dinamizmusa, az életet a maga egészében érzéklni és értelmezni vágyó génusza.

Száma a legnagyobb művész is mindenekelőtt ember: az embert keresi az életrajzban s az egyéni ember kiteljesedését művészetében. S az emberben és művészetében, érzelmeiben és gondolataiban a kort fürkészi és tárja fel, a kort, amelynek a művész nemcsak része, kifejezése, hanem cselekvő formálója; aki nemcsak produktuma, hanem alkotója is kora társadalmának. Ezért van az, hogy szinte már legelső tanulmányaitól kezdve a kultúra és művészet fogalma és értékelése szerves egységbe forr a dinamikus ütközésekkel teli valóságos társadalommal, része a társadalom dinamizmusának, színtere s egyben fegyvere harcinak, megtestesülése és tudatosulása a társadalom konkrét erőinek.

Valóságos kulturális és művészi érték csak az lehet számára, ami az ember felszabadítását és kiteljesedését mozdítja elő minden külső és belső korlátozás alól, minden külső és belső kényszerrel szemben. Nem a magányos harcos, a csupán önmagában tökéletesedni akaró művész érdekli elsősorban, hanem a nagy történelmi mozgásban másokkal együtt vagy legalábbis másokért küzdő ember és művészete, a tömegmozgások hullámvázai és művészi kivetülései, az igazság, szabadság, emberség, szépség történelmi perspektívái, mégpedig nemcsak az egyes ember, hanem a tömegek, az emberiség horizontján.

Ezért fordult figyelme már egészen korán kiváltképpen a néptömegek harcai, spontán vagy kevésbé spontán kultúra-teremtő törekvései felé, a humanisták modern államalkotó ideológiája, az érett renaissance néptömegeinek vágyait kifejező utópiák felé. Innét mély szimpátiája az öntudat és értelem felszabadításáért folyó küzdelmek iránt az obscurus eretnekmozgalmaktól kezdve a Ficinók, Pomponazzik, Baconok, Brunók kiteljesedő emberi filozófiáig, a Leonardók és Galileik emberi tudományáig. A par excellence irodalom és művészet ezek keretében találja meg nála helyét, ezek szolgálatában s egyben legsajátabb szintéziseként.

A nép és az ember alkotó és felszabadító aktusát kutatja leginkább a népi kultúra és művészet legspontánabb és legprimitívebb megnyilvánulásaitól kezdve egészen addig, hogy miképpen válnak a legmagasabb művészet éltető és megkülönböztető alkotóelemeivé pl. egy Dantében, Petrarcában vagy Balasiban a közbülső folyamatok és fokozatok egész során át.

Az antik hagyomány értelmét és értékét, szerepét is ebbe az emancipációs folyamatba és összefüggés-hálóba ágyazva találja meg és vizsgálja a szó teljes értelmében vett laikus, humanista funkciójában, a fejlődés és haladás kontinuitás-vonalában.

Történelem, társadalom, művészet, tudomány, filozófia renaissance eredetű, egymást átható kultúra-meghatározó jellege mellett a kultúra emberi egyetemességének eredeti humanista elve és renaissance gyakorlata vezette kutatásait a hazai tájak és a humanista őshaza, Itália határain túlra keresve azt, ami közös és előre vivő a renaissance kultúra és művészet gócainak kisugárzásában, a népek kultúrateremtő, -befogadó és -formáló tevékenységében. Így jut el nemcsak a nyugati irodalmak egymásra s hazai irodalmunkra gyakorolt hatásának vizsgálatához, hanem a magyar irodalom és kultúra századaival kialakult teremtő kölcsönhatásainak felismeréséig, mégpedig egy olyan korban, amikor erre a külső és belső körülmények éppen nem a legkedvezőbbek voltak. A kiindulási pont itt is kettős volt: a humanista, renaissance kultúra egyetemes és mégis nemzeti tudatformáló képessége, s a népi mozgalmak, népi kultúrák különbözőségeikben is közös indíttatásai és aspirációi. Így ágyazódott be a magyar középkor és renaissance népi és „magas” kultúrája a délszláv, cseh, szlovák, lengyel kultúrák testvéri közösségébe a hirhedt „kulturimperializmus” leghalványabb árnyéka nélkül.

Renaissance emberi teljesség-eszmény, a kultúra emberi egyetemessége és népisége, nemzeti mivoltában nemzetközi értéke, humanista jellege, Kardos Tibor munkásságának ezek a princípiumai természetesen ütköztek a hivatalos Horthy-Magyarország mélységesen antihumanista valóságával, s a szembenállás mellett mintegy „virtuális Magyarország” körvonalait rajzolták ki.

A felszabadulás, a népi Magyarország létrejötte végre reális talajt adott munkássága határozottabb továbbépítéséhez. A marxizmussal való behatóbb megismerkedése — az előzmények alapján érthetően — nem megrázódatással járt, hanem felszabadító, tudatosító hatással, s meggyorsította a nagy szintézisek létrejöttének lehetőségét, az összefüggések világosabb, törvényszerűbb megfogalmazását, előző, döntő jelentőségű meglátásainak, felismeréseinek teljesebb kibontását, a nagy művészi produktumokba még mélyebb behatolás összetettebb módszereinek alkalmazását. Így vált lehetővé, hogy számos problémában vagy a döntő szót mondhatta ki (a döntő szónak a tudományban való értelmezésében), vagy az alkotó és termékeny viták kicsiholásával számos problémát a megoldás vágányán indított el. Az *Árgirus széphistóriában* pedig a marxizmus komplexitásában kikristályosított, renaissance ihletésű gazdag metodológiájával, a történeti, társadalmi, művészettörténeti, összehasonlító irodalomtörténeti s rendkívüli művészi érzékenységet bizonyító nyelvi és stílus-elemzéseivel tette fel a koronát eddigi tevékenységére e többévtizedes kutatás ragyogó szintézisében.

Munkássága azonban a renaissance-centrumból kiindulva a jelen felé is egyre táguló, sokrétűbb spektrumot mutat. A felvilágosodás mint új humanizmus, csak történetiebben, az olasz Risorgimento és a vele összefüggő romantika — a gondolat és cselekvés romantikája —, melyek szintén európai és magyar összefüggéseikben egy új, haladó nemzeti kultúra és művészet kialakulásához vezetnek, ez irányú tevékenységének újabb állomásai. Innét már csak egy nagy lépés Montale küszködő emberségének feltárásáig, amely megnyitja a kaput a fasizmussal szembeni ellenállás rögzös, de jövőbe vezető útja előtt.

Az emberiség és emberség múltja és jövője, antikvitás, humanizmus, és renaissance, felvilágosodás és forradalmi romantika marxizmus felé kiteljesedő perspektívája: ez eddigi életművének Ariadné-fonala, amely azonban az emberibb emberség felé vezet.

Nemcsak motívumaiban, hanem volumenében is tiszteletet parancsoló ez az életmű, amelynek visszhangjai határainkon túl is elismerést váltanak ki. A Kossuth-díj mellett a Dante-emlékérem tulajdonosa is, az Italianisták Nemzetközi Szövetségének alelnöke és az NDK-ban megjelenő *Beitrag zur Romanischen Philologie* magyarországi szerkesztőtársa, az olasz Arcadia-akadémia tagja, legújabban pedig Firenze város Dante-aranyérmével tüntették ki.

Kutatásainak és tevékenységének renaissance-központúságát és ihletését abban is kifejezésre juttatta, hogy hatalmas energiával kapcsolódott

bele a magyar tudományszervezés gyakorlati munkájába és szakmájának megfelelő irányításába is. Turóczy-Trostler Józseffel együtt alapítója volt a *Filológiai Közlönynek*, majd Turóczy-Trostler József halála után felelős szerkesztője a folyóiratnak. Ez idő alatt a folyóirat a szerkesztő bizottság harmonikus együttműködésével számottevő nemzetközi tekintélyre tett szert, amit egyebek között a szocialista és nem szocialista országokból való szerzők készséges együttműködése is bizonyít. De szervező és nevelő centruma lett a folyóirat szakágunk hazai térrénumán is. Csaknem másfél évtizedes léte során a fiatal marxista irodalomtörténészek egész generációjának biztosított — sokszor nehéz körülmények között is — publikációs lehetőséget, nevelt és érlelt olyan kutató oktatókat, akik ma már idősebb kollégáikkal együtt tudományunk derék-hadát alkotják, s ennek a folyamatnak a folytonossága céltudatosan tovább tart.

Tudományunk művelői, idősebb és fiatalabb kutatók, a szerkesztő bizottság tagjai nevében szeretettel és nagyrabecsüléssel köszöntjük a 60 éves Kardos Tibort, a tudóst, az oktató-nevelő egyetemi tanárt, a szerkesztőt eddigi munkásságáért, s kívánjuk, legyen ereje, egészsége megvalósítani eddigi töretlen energiájával kifogyhatatlanul sorjázó terveit mind tudományos, mind egyetemi tanári és szerkesztői oktató-nevelő munkájában, hogy eredményesen hagyományozhassa tovább azt a tanítást, amelyet talán legkedvesebb s legmegszenvedettebb mesterétől, a modern kori humanizmus ősatyjától, Dantétól kapott örökbe:

„Gondoljatok az emberi erőre:
nem születtetek tengni, mint az állat,
hanem tudni és haladni előre !”

*A Filológiai Közlöny
szerkesztő bizottsága*

Kardos Tibor tudományos munkássága

(Lényegi bibliográfia)

I.

Könyvek, monográfiák, tanulmánykötetek

a) magyar nyelven

Középkori kultúra — középkori költészet. Bp. 1941. p. 290

A magyarság antik hagyományai. Bp. 1942. p. 143

A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. p. 462

Drámai szövegeink története a középkorban és a renaissanceban (Régi magyar drámai emlékek. Bp. 1960. I. p. 7—192.)

Az Árgirus széphistória. Bp. 1967. p. 415

b) idegen nyelven

Le tradizioni classiche in Ungheria. Bp. 1944. p. 143

La Hongrie latine. Paris, Boivin. 1949. p. 135

Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi I. Debrecen 1967. Studia Romanica Debreceniensia N° 2. p. 160

II.

Önállóan vagy önállóan is megjelent tanulmányok, cikkek

a) magyar nyelven

A laikus mozgalom magyar bibliája. Bp. 1931. Minerva Könyvtár XXXV. p. 32

Zrínyi, a költő a XVII. sz. világában. Bp. 1932. Irodalomtörténeti Füzetek 45. sz. p. 24

Stílus tanulmányok Mátyás király kancelláriájáról. Pécs 1933. p. 26

A virtuális Magyarország. Bp. 1934. p. 16

Janus Pannonius bukása. Pécs 1935. Pannonia Könyvtár 3. sz. p. 26

Renaissance királyfiak neveltetése. Bp. 1935. Apollo Könyvtár 3. sz. p. 48

Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal. Bp. 1936. p. 26 (Századok klny.)

Deákműveltség és magyar renaissance. Bp. 1939. p. 89 (Századok klny.)

Mátyás király és a humanizmus. Bp. 1940. p. 11—105. (Klny. a Mátyás király Emlékkönyv II. kötetéből.)

- A huszita biblia keletkezése. Bp. 1952. p. 42 (Klny. az MTA I. Osztály Közleményeiből)
- A magyar humanizmus kérdései. Bp. 1953. p. 30 (Klny. az MTA I. Osztály Közleményeiből)
- A magyar vígjáték kezdetei. Bp. 1953. p. 34 (Klny. a Kodály-Emlékkönyvből)
- Giovanni Boccaccio. Előszó a Boccaccio: Dekameron. Válogatás. (Bp. 1954. A Világirodalom Klasszikusai) c. kötethez. p. I—XXXI.
- A régi magyar színjáték néhány kérdéséhez. Bp. 1954. p. 47 (Klny. az MTA I. Osztály Közleményeiből)
- A „trufa”. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései. Bp. 1955. p. 27 (Klny. a Filológiai Közlönyből)
- Leonardo humanizmusa. Bp. 1957. p. 49 (Klny. a Renaissance Tanulmányok c. kötetből)
- Dante alkotó képzelete. Bp. 1957. p. 44 (Klny. az MTA I. Osztály Közleményeiből)
- Beszámoló Petrarca-tanulmányokról. Bp. 1958. p. 21 (Klny. az MTA I. Osztály Közleményeiből)
- Bonfini, Mátyás király korának történetírója. Bevezetés a Bonfini: Mátyás király (Magyar Helikon, 1959) c. kötethez. p. 7—64.
- Dús Pannonia. A renaissance-kori tájszépség felfedezéséhez Magyarországon. Bp. 1960. p. 19 (Klny. a Filológiai Közlönyből)
- A levélíró Petrarca. Bp. 1962. (Bevezetés a Petrarca levelei c. kötethez, klny.) p. 58
- A magyar humanizmus olasz kapcsolatainak alakulása és jellege. Bp. 1962. (Klny. az MTA I. Osztály Közleményeiből) p. 20
- Dante és a magyar olvasó. Bp. 1962. Filológiai Közlöny VIII. p. 233—240.
- Opponensi vélemény Vayer Lajos Masolino és a római renaissance kezdetei c. doktori értekezéséről. Bp. 1962. Művészettörténeti Értesítő XII. 60—66.
- Emlékezés a Batsányi János-körre. Pécs 1963. Jelenkor VI. p. 1177—1180.
- Michelangelo, az emberi szabadság művésze. Bp. 1964. Világosság V. p. 178—183.
- Gerézdi Rabán: A magyar világi líra kezdetei c. könyvéről. Bp. 1964. Irodalomtörténeti Közlemények 68. sz. p. 102—118.
- Machiavelli és a Fejedelem. Utószó Niccolò Machiavelli: A Fejedelem c. könyvéhez. Magyar Helikon, 1964. p. 135—152.
- Hír 1527-ből. I. János király választását dicsőítő népénekről. Filológiai Közlöny X. 1964. p. 394—397.
- Boccaccio Decameronjának történeti jelentősége. Világosság V. 1964. p. 726—732.
- Kommentár Dante Isteni Színjátékához. (Dante Alighieri: Isteni Színjáték. Magyar Helikon, 1965. p. 549—629.)
- A költő Michelangelo. Bp. 1965. Magyar Tudomány 2. sz. p. 79—86.
- Dante és a világirodalom. Bp. 1965. Nagyvilág X. p. 1062—1070.
- Dante és a haladás. Bp. 1965. Világosság VI. p. 334—338.
- Dante humanizmusa a Középkor és a Renaissance között. Bp. 1966. p. 91 (Klny. a Dante a Középkor és a Renaissance között c. emlékkönyvből)
- A Dante-kép változásai Babits óta. Bp. 1966. p. 34 (Klny. a Dante a Középkor és a Renaissance között c. emlékkönyvből)
- A cselekvés romantikus mozzanatai Foscolo Sírok c. poémájában. Bp. 1966. p. 27 (Klny. a Filológiai Közlönyből)

- A régi magyar dráma nyelvének összetevői. Magyar Nyelvőr 1966. 2. sz. p. 153—159.
- Az olasz természetfilozófusok. Világosság 1966. p. 422—432.
- Megjegyzések Weöres Sándor a Színháztudományi Intézet első öt énekéből készült fordításához. Filológiai Közöny XII. 1966. p. 16—19.
- Eugenio Montale. Az olasz irodalom a XX. században. Gondolat, 1967. p. 257—290.
- A pécsi Egyetemi Beszédok és a humanizmus. Tanulmányok a Pécsi Egyetem történetéből. Pécs 1967. p. 129—162.
- Petrarca életműve és a Daloskönyv. Utószó és különnyomat a Francesco Petrarca Daloskönyve c. kiadványban. Bp. Európa, 1967. p. 467—519.
- Kommentárok Petrarca Daloskönyvéhez. Francesco Petrarca Daloskönyve. Bp. Európa, 1967. p. 523—588.
- Megjegyzések a magyar lírai körmondat felbomlásához. Nyelvtudományi Értesítő 1967. p. 468—480.
- Arany Dante-ódája keletkezéséhez. Filológiai Közöny XIV. 1968. p. 49—74.

b) *idegen nyelven*

- Che cosa fu l'umanesimo ungherese? Roma 1937. p. 48 (Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria in Roma 7. sz.)
- Per la filologia umanistica. Helicon. Revue Internationale des problèmes Généraux de la Littérature. 1938 I.
- Mattia Corvino re umanista. Firenze 1941. p. 56 (Rinascita)
- L'Ungheria negli scritti degli umanisti italiani. Bp. 1941. p. 18 (Corvina N° 3.)
- La formazione culturale di Stefano Széchenyi e l'Italia. Bp. 1941. p. 9 (Rassegna Italiana)
- Caratteri ed aspetti dell'umanesimo ungherese. Roma 1947. (Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria in Roma)
- Pietro Ransano in Ungheria. Roma 1947. p. 25 (Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria in Roma)
- Radicalismo popolare nel '48 ungherese. Milano 1948. (Atti del XXVII Congresso dell'Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano)
- La rivoluzione siciliana del '48 e l'opinione pubblica ungherese. Palermo 1950. (Atti del Congresso del '48 Siciliano)
- Problematika bádání o husiství v Uhrách. (Slavia 1955. Tom. XXIV. p. 444—455.)
- La „trufa”. Bp. 1957. Pubblicazioni dell'Istituto Italiano dell'Università Eötvös Lóránd N° 1. p. 27
- Il nesso fra realtà ed immagine nello stile di un secentista ungherese Nicola Zrinyi. Firenze 1958. Atti del II. Congresso Internazionale di Studi Italiani. p. 245—252.
- Zur Entstehungsgeschichte des Lobes der Torheit. Bp. 1958. p. 28
- Die Bedeutung der in Patak verbrachten Jahre für die humanistische Pädagogik Comenius. Bp. 1960. ELTE Évkönyv. p. 51—65.
- Čestí humanisté a budinská skupina. Učené společnosti dunajské. Česká Literatura 1960. Ročník VIII. p. 306—313.
- Reminiscenze classiche e problemi del Rinascimento negli epistolari petrarcheschi. Bologna 1961. Atti del III. Congresso Internazionale di Studi Italiani. p. 209—221.

- Francis Bacon on the verge between two worlds. Bp. 1961. *The New Hungarian Quarterly* II. 2. p. 14—26.
- Paesaggi settecenteschi — paesaggio leopardiano. Firenze 1962. Atti del I. Convegno Internazionale di Studi Leopardiani. p. 14
- L'edizione di Tutto Dante in ungherese e i suoi antecedenti. Firenze 1962. Studi Danteschi p. 98—105.
- Valutazioni del Kossuth e di testimoni oculari ungheresi sulla spedizione dei Mille. Milano 1962. (Atti del Congresso Internazionale di Studi Storici sul Risorgimento Italiano — Palermo 1961) p. 477—483.
- Le relazioni umanistiche italo-ungheresi ed il loro carattere. Bp. 1963. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Philologica.* p. 27—49.
- The Dilemma of Sir Thomas Moore. Bp. 1963. *The New Hungarian Quarterly* IV. p. 101—114.
- Zentralisation und Humanismus im Ungarn des 15. und 16. Jahrhunderts. (La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie 1450—1650) Bp. 1963. *Studia Historica* fasc. 53. p. 397—414.
- Poesia e verità in Hubay. Roma 1963. *Ungheria d'Oggi* III. N° 3. p. 46—53.
- Gli studi di italianistica in Ungheria. Roma 1963. *Quadrivio* N° 6. p. 759—776.
- Zusammenhänge der Begriffe „Renaissance“ und „Humanismus“. Bp. 1963. *Acta Litteraria* V. p. 257—270.
- Rapports européens de la littérature hongroise du sentimentalisme. Bp. 1964. (*Littérature hongroise — littérature européenne*) p. 219—257.
- Il concetto di „vate“ e la coscienza della vocazione poetica. Venezia 1964. (Atti dell'Istituto Veneto) p. 26
- La fantasia creatrice di Dante. Beiträge zur Romanischen Philologie 1964. 1. p. 30—53; 2. p. 26—43.
- Bálint Balassi e la cultura italiana. Roma 1965. *Ungheria d'Oggi* V. N° 1. p. 58—73.
- Dante in Ungheria. Firenze 1965. Dante nel Mondo. p. 565—581.
- Die Ideen des Humanismus und des allgemeinen Friedens. 1966. *Academia. Éditions de l'Académie Tchecoslovaque des Sciences.* p. 127—133.
- L'umanesimo di Dante fra il Medioevo ed il Rinascimento. Bp. 1966. *Acta Litteraria* VIII.
- Conference in Smolenice on the Academia Istropolitana. Bp. 1966. *The New Hungarian Quarterly* VII. N° 23. p. 159—163.
- Devotio moderna na Akademii Istropolitane. Bratislava 1967. *Humanizmus a renesancia* v 15—16 Storočí. p. 25—39.
- Dejepisné dielo Jana Sambuca. Bratislava 1967. *Humanizmus a renesancia* v 15—16 Storočí. p. 315—321.
- Petrarca e la formazione dell'umanesimo ungherese. Bp. 1967. *Italia ed Ungheria.* p. 67—89.
- I postulati umanistici del Petrarca e gli Angioni ungheresi. Bp. 1967. *Acta Litteraria* (1966) p. 261—276.
- Osservazioni sul problema „personalità“ e „tipo“ nella letteratura e nell'arte rinascimentale. Bp. 1967. *Acta Historica Artium* p. 137—148.
- Il teatro medievale ungherese. *Annales Univ. Scient. Budapest. de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Philol.* Tom. VII. 1967. p. 1—24.
- Giudizio sul Romanticismo italiano. *Il Vetro* 1968. 3. p. 261—269.

Romanticismo dell'azione. Il Romanticismo. Atti del VI Congresso dell'Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana, Budapest—Venezia, 10—17 ottobre 1967. A cura di V. Branca e T. Kardos. p. 55—77.

III.

Antológiák, szövegkiadások, szöveggyűjtemények, műfordítások

Magyar Renaissance Írók (előszó, válogatás). Bp. 1934. p. 192

Morus Tamás: Utópia (fordítás). Bp. 1942. p. 77—173

Leonardo da Vinci: Válogatott írások (szerkesztés, előszó, fordítás). Bp. 1953. p. 146

Erasmus: A Balgaság Dicsérete (előszó, fordítás, jegyzetek.) Bp. 1958. p. 190

Régi Magyar Drámai Emlékek (előszó, válogatás) I. Bp. 1960. p. 950

Carmina Burana. Középkori diákdalok (előszó, válogatás, részben fordítás). Bp. 1960. p. 262

Leonardo da Vinci: Tudomány és művészet (antológia, előszó, válogatás, fordítás). Bp. 1960. p. 350

A renaissance Magyarországon (válogatás, előszó, részben fordítás). Bp. 1961. p. 686

Petrarca levelei (válogatás, fordítás, előszó). Bp. 1962. p. 242

Dante—Petrarca—Boccaccio. Művészéletrajzok (válogatás, előszó, részben fordítás). Bp. 1963. p. 180

Dante összes művei (gondozás, előszó, részben jegyzetek). Bp. 1962. (2. kiad. 1965.) p. 1350

Renaissance Tanulmányok (szerkesztés, tanulmány). Bp. 1957. p. 484

Dante a középkor és a renaissance között (szerkesztés és tanulmányok). Bp. 1966. p. 669

Il Romanticismo. Atti del VI Congresso dell'Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana, Budapest—Venezia, 10—17 ottobre 1967. A cura di V. Branca e T. Kardos (szerkesztés és tanulmány). Bp. 1968. p. 718

A bibliográfiát összeállította
Sallay Géza

I. Amenemhat király Tanítása

A humanizmus kezdetei Egyiptomban

DOBROVITS ALADÁR

Az időszámításunk előtti 1980-ik évben a megöregedett I. Amenemhat király, a XII. dinasztia nem királyi származású megalapítója „királyi parancscsal” és a királyi tanács, illetve a népgyűlés hozzájárulásával kooptálja a trónra fiát, I. Za-ni-Woszeretet (I. Sesostrist), ki már eddig is a királyi hatalom tényleges végrehajtója volt.¹ Ez a szokás azután rendszeressé vált a XII. dinasztia idején. Ez alkalommal I. Amenemhat király ünnepélyes „trónraülést” tart és „istenként megjelenvén”, azaz „ex cathedra” ünnepi beszédben hozza nyilvánosságra elhatározását.

Ez az ünnepi beszéd, helyesebben az új király felavatásakor elmondott *Tanítás* (szebait, šbꜣjt)² az egyiptomi irodalom egyik legjelentősebb, mindenkor klasszikusnak tartott alkotása, megrázóan drámai erejű, őszinte érzelmeiktől áthatott költemény, amelyben az öreg király nemcsak a tényleges hatalom trónjáról száll le, hanem a fáraók istenségéből is alászáll, hogy megalázott és csalódásoktól elkésérített énje feltáráásával az isteninél is magasabbra, az ember egyéni méltóságának trónjára emelkedjék. Keserű kiábrándultságában és mégis optimistán megbocsátó humánumban, a Király emberi szenvedésének és szenvedélyének, gyöngeségének és erejének megmutatásában, nyelvének és stílusművészetének dinamikus gazdagságában ez a költemény nemcsak az egyiptomi, hanem a világirodalom legnagyobb alkotásai közé tartozik, méltó irodalmi párjaként a Középbirodalom hasonló szellemtől áthatott, egyéniségükben tragikusan pesszimista vagy gyógyíthatatlanul szomorú, uralkodó voltukban mégis optimistán humanista királyportréinak.³

Nem csoda, hogy ha ez az alkotás évezredekén át az egyiptomi „közoktatás” tananyagaként szolgált, mint a klasszikus egyiptomi nyelv és stílus, költészet utolérhetetlen és éppen ezért utánzásra csábító mintája. Ám mindezekelőtt, a továbbiak helyett egyelőre adjuk a költemény *először* teljesen megállapított, összefüggésében helyreállított szövegének első összefüggő, kérdőjelektől és feltételezésektől mentes fordítását.

¹ Vö. *Breasted: Geschichte Ägyptens*. Phaidon-Verlag, 1936. 124. és *A. Volten: Zwei altägyptische politische Schriften*. *Analecta Aegyptiaca* I. 1945. 112. A kronológiai adatokat J. Vandier kronológiája alapján adjuk (*Drioton—Vandier: L'Égypte. Les peuples de l'Orient Méditerranéen* I. 629.)

² A šbꜣjt-okra von. összefoglalóan I. R. Anthes: *Lebensregeln und Lebensweisheit der alten Ägypter*. *Der alte Orient* 32, 2, 1933. Anthes a műfajt teljesen félreérti. Nem „életbölcességek”, iskolai bölcselkedések ezek, hanem — általában — filozófiai-etikai értekezések.

³ Vö. H. G. Evers: *Staat aus dem Stein*. 1929. E kérdés máig alapvető monográfiája.

- I. 1 *A Tanítás kezdete,*
 2 melyet a Szolga, a Déli és Északi Föld királya, Szehotep-ib-Ré
 alkotott,
 3 a Nap fia, Amenemhat,
 4 az Igazhangú,
 5 így szól az Igazság híradásaként
 6 fiának Ő, a Mindenség Ura,
 7 így szól istenként megjelenve:
 8 Hallgasd, amit mondandó vagyok neked,
 9 hogy az Ország királya légy,
 10 uralkodj a Partokon
 11 és bőségessé tedd a Jót!
- II. 1 *Légy óvatos a Szolgálattevőkkel szemben, nehogy keletkezzék*
 2 még nem volt aggodalom félelmük miatt
 3 közeledvén hozzájuk egyedül,
 4 bízván bennük fivérként,
 5 megismervén barátként,
 6 bizalmasoddá téve őket,
 7 mert nincsen abban tökéletesség!
- III. 1 *Mikor lefekszel, őrizd magadnak szíved magad,*
 2 mert nincsenek az embernek hívei
 3 a szerencsétlenség napján:
 4 én adtam a szegénynek, az árvát felneveltem,
 5 elérhetett, ki senki, miként ki valaki —
- IV. 1 *s az étellemet evő zendülést csinál,*
 2 akinek karomat nyújtom, szól: megfélemlítés ez,
 3 a vásznama öltözöttek: hisz árnyéknak nézem őket,
 4 balzsammal kentjeim meg: vízöntés ez csupán!
- V. 1 — *A Képmás az élőben szétoszlik emberekként,*
 2 kik nekem hangoskodnak sohasem hallott módon
 3 nagyságáról a harcnak, mi még nem láttatott ...
 4 s mikor a porondon harc van, feledve van a tegnap:
 5 erénye nem teljes annak, ki nem tudja, amit tud!
- VI. 1 *Vacsora után volt ez, amikor este lesz,*
 2 amikor hozzákezdttem az enyhülés órájához
 3 ágyamra lefeküdve, mivel már elfáradtam,
 4 szívem már hozzákezdt, hogy kövesse álmodat ...
 5 — mintha támadó fegyverek vennének körül!
 6 Arcomra! Úgy tettem, mint a pusztaság kígyója!

VII. 1 *Harcra ébredtem, egyedül vagyok...*

- 2 — úgy találtam, katonáim közelharca volt ez,
3 — ha gyorsan kezembe ragadtam volna fegyvereimet,
4 visszaűztem volna a gyávákat odvaikba...
5 ám nem vagyok bátor éjszaka, nem harcol, aki egyedül van,
6 nincs szerencséje annak, kinek segítsége sincsen!

VIII. 1 *Im, támadás történik, mikor nélkülözlek*

- 2 s nem hallotta még az Udvar, hogy felvirultattalak
3 s nem ültem veled trónra, hogy tervedet megalkossam,
4 mivel nem aggaszt engem, amit jól ismerek:
5 — nem adta hírül szívem szolgálaim árulását!

IX. 1 *Vajon az asszonyok keltettek harcot, pusztulást?*

- 2 Vajon a felkelést a Házban idézték fel?
3 Vajon betörték-e a földeket feldúlók?
4 — Zavartak tetteiktől a közrendűek is!
5 A balsors nem kerül el születésem óta...
6 — nincsen semmi hasonló, mely ily gyötrelmes volna nekem!

X. 1 *ki Abuig felvonultam s jártam a Mocsarakig,*

- 2 álltam az ország határán, láttam kerületét,
3 lényemmel hódoltattam, erőmmel az Erőset határaiig,⁴

XI. 1 *én, ki alkotok árpát, a Sarjadó szeretettje,*

- 2 fél engem a Nílus minden kiterjedésben,
3 nincs éhség éveimben, nincsen szomjazás,
4 mindenki helyén van, hogy megtegye azt, amit mondtam,
5 mindent, mit megparancsoltam, helyesen,⁵

XII. 1 *az oroszlánokat megfékeztem, a krokodilokat elhurcoltam,*

- 2 megfékeztem a Pusztalakókat, elhurcoltam a Lápok Népét
3 s megfutamtítottam az Íjjászokat agarak gyanánt,⁶

⁴ Az eddigi szakaszok szövegmegállapítása alapjául elsősorban a Pap. Millingen szolgált (I. 5,11—II. 2,11). Ahol valamiben eltértünk vagy egyéb megjegyezni valónk volt, jegyzetben említjük meg. Így a X. szakasz III. sorában a hpšw m hpšt: „erőmmel az erőset” nem dittográfia, hanem szójáték: hpš — erő, erős, kard, Egyiptom állandó jelzője, vö. WB III. s. v. hpš.

⁵ Pap. Millingen II., 11—3, 1, Pap. Sallier II. 2,9—10, Ostr. Deir el Medine 1035, 2—3, Brooklyn Tablet II. verso 7 stb.

⁶ Pap. Sall. II. 2,10—3,1, Ostr. Malinine 1—4, Ostr. Petrie 56, Ostr. D. el Med. 1081, 2 stb. „Pusztalakók” — wšwšw, núbiai belföldi nép, vö. WB I. p. 250 s.v. wšwšw, wšwšt stb. A „Lápok népe”: mdšjw, a kopt μαρυ távolabbi mocsárlakó núbiai törzs, vö. WB II. p. 186 s.v. mdšj, V. p. 511 s.v. dšj: „a folyón átkelni” stb. Később belőlük kerülnek ki az egyiptomi rendőrség, karhatalom tagjai. Az „Íjjászok” (štjw) a szíriaiak állandó jelzője, l. WB IV. p. 326 s.v. štj,štjw, továbbá p. 348 s.v. štj stb. L. továbbá Szinuhe története, passim, különösen B. 222—223: „Retenut meg sem említve, — tieid azok miként agaraid!”, Dobrovits: A Paraszt Panaszai, 33. L. még Volten: i. m. 116. A római hadsereg „elit” íjjász-csapatát is köztudomás szerint a szíriaiak közül sorozták.

XIII. 1 *alkotok magamnak arannyal ékes házat,*

- 2 teteje lazurból, falai ezüsthől,
- 3 padlója szikomór, ajtaja réz, retesze bronz,
- 4 az Öröklétnek alkotom, miatta félelem van,
- 5 ismerem mind, mi körülveszi, én, az Úr, a Mindenség Ura !⁷

XIV. 1 *Bizony, a szülöttek sokan vannak az utcákon*

- 2 s én tudom, hogy igent mond, ki Javát keresi,
- 3 ám nem ismeri azt, ki nélküli arcod,
- 4 nyelvem, Za-ni-Woszeret, fiam, ki lábam jártamon,
- 5 ki vagy az én szívem, szemem, hogy látni tudjak:
- 6 a szív számára szép órában születettek
- 7 a néppel együtt íme hódolnak neked !⁸

XV. 1 *Íme, megtettem azt, mi előbb volt, elrendelem hát neked végül*

- 2 én, aki kikötök már Amazoknál — azt, mi szívedben van:
- 3 Te vagy, ki felteszed a Fehér Koronát, istentől sarjadott
- 4 — az Erősség nyugalomban — neki kezdvén magadnak
- 5 az árnak Ré hajójában
- 6 állj fel királyként, elődtől származott !
- 7 — nem mint én tettem —
- 8 légy bajnok, emlékeket emelj, tedd pompássá magadnak a Tartóst
- 9 s harcolj azért, aki ismer téged, a népet,
- 10 mert nincs, akit szeressen melletted, Te Szolga, —élet, boldogság, egészség neked !⁹

Ezt az iratot jóformán az egyiptológia tudományának fennállása óta ismerik, hiszen az első, aki foglalkozott vele, maga Jean François Champollion volt, és azóta az egyiptológusok nemzedékei írtak róla. Mégis mindmáig sem hitelesen megállapított szövege, sem kielégítő fordítása, értelmezése nincs. Nem beszélve most a néha egészen komikus félreértésekről, az értelmezések és fordítások gyakran az egészen döntő helyeken is eltérnek egymástól. Ennek oka a szöveg hagyományozásban van.

A szöveg két összefüggő, papiruszon fennmaradt változata közül az egyik (Pap. Millingen) hitelesnek látszik, de különösen a végefelé erősen töredék, a másik (Pap. Sallier II.) teljesebb, de erősen romlott, néha a felismerhetetlenségig torzult. A szöveg különböző töredékeit mintegy 60–70 ostrakon őrizte meg, ezek azonban szinte kivétel nélkül iskolai feladványok, amelyeken a tanulók emlékezet-készségüket, stiláris ügyességüket és az akkor beszélt új-egyiptomi nyelvtől erősen eltérő klasszikus közép-egyiptomi nyelvben való jártasságukat gyakorolták, és így nemegyszer nem pusztá másolatok, hanem az eredetitől erősen eltérő átírások.¹⁰

⁷ Pap. Sall. II. 3,1–2, Ostr. D. el Med. 1081, 2, Ostr. Malinine 4–6, Ostr. D. el Med. 1102, 3–4 stb.

⁸ Pap. Sall. II. 3,2–5, Pap. Mill. 3, 7–9, Ostr. D. el Med. 1103, 5–6 stb.

⁹ Pap. Sall. II. 3, 5–7, Ostr. D. el Med. 1093, 1–5 stb.

¹⁰ A Tanításra vonatkozó terjedelmes irodalomból csak a számunkra legfontosabbakat említjük meg. *Ll. Griffith*: *A. Z. XXXIV.* 1896. 35. s. kk, *G. Maspero*: *Les enseignements d'Amenemhat Ier à son fils Sanouasrit Ier.* 1914; *A. Volten*: i. m. 106. s. kk; *A. H. Gardiner*:

A helyes szöveg megállapításával kapcsolatos filológiai munkára itt nem kívánunk kitérni, ahol föltétlenül szükségesnek látszik, ott a jegyzetben utaltunk ill. utalunk rá. Elvként szögezzük azonban le, hogy sehol „szöveg-helyreállítást” nem végeztünk, „emendálásokról” tartózkodtunk, mindenkor a fennmaradt szövegekre támaszkodtunk, változtatás nélkül, kiválogatva közülük azokat, amelyek a Tanítás mondanivalójának logikai egységébe beilleszkednek, illetve azt továbbviszik, a szöveg logikai, grammatikai és stíláriai struktúrájának építőköveként. Az „orthográfia” mögött mindenkor nyelvtani formákat találunk, elvetve a „túlburjánzó” és a „defektív” orthográfia modern képzeteit.

Maga a *Tanítás* politikai programbeszéd, egyúttal erősen szubjektív lírai költemény, amely I. Amenemhat uralkodási elveinek és tapasztalatainak filozófiai összefoglalását adja. Versben elmondott politikai szónoklatok, filozófiai iratok nem ritkák az ókorban, így az ókori Egyiptomban sem. A *Tanítás* tizenöt szakaszra oszlik, a szakaszok egyenlőtlen sorszámúak, a szakaszkezdeteket rubrikáció, a verssorokat interpunkció jelzi. Az egyes sorok, amennyire ez az egyiptomi mássalhangzóírásból megállapítható, amely a magánhangzókat vagy egyáltalán nem, vagy csak igen tökéletlenül jelöli, egyenlőtlen szótagszámúak, erős középczurával két félre oszlanak, melyek mindegyike ereszkedő hangsúlyú. A hangsúlyos verselés mellett a költő, úgy látszik, időmértékes hatásokkal is él, gyakran alkalmazza az alliterációt, sőt a sorkezdő rímeket is, és nem rendszeresen ugyan, de elég gyakran sorvégző tompa aszszonanciákat. Természetesen mindez inkább rekonstrukció, a vers tényleges hangzása, zeneisége elveszett számunkra.

Az egyiptomi verselés közismert jelenségét, a szavak „poliszemiáját”, azaz az egyes szavak asszociációs „jelentéskötegének” lehetőségeit a költő igen tudatosan aknázza ki mondanivalójának frappáns, nemegyszer dramatikus feszültségű kifejezésére. Ugyanazt a szót gyakran minél több eltérő értelemben, eltérő szavakat pedig, szinonima-szerűen ugyanabban az értelemben alkalmaz, bőven élve így az „előrelépő gondolatrítmus” által nyújtott lehetőségekkel. Szókincse még így is sokkal nagyobb gazdagságot mutat, mint az egyiptomi irodalmi művek átlaga e korban.¹¹

A vers felépítése egyre emelkedő spirálisra emlékeztet. A költő újra meg újra visszatér ugyanazokhoz a gondolatokhoz, kifejezésekhez, csak hogy

The earliest Manuscript of the Instructions of Amenemmes I., *Mélanges Maspero* I. 1934. 481. s. kk.; *A. de Buck*: The Instructions of Amenemmes, uo. II. 847. s. kk. stb. Kétségtelenül iskolai gyakorlatokat tartalmazó ostrakonokat ad ki *G. Posener*: Catalogue des ostraca hiéroglyphiques littéraires, Documents de Fouilles de l'Institut Français d'Archéologie Orientale 18; *H. Goedicke*—*E. F. Wente*: Ostraka Michaelidis 1962 Taf. I. s. kk. Egyes példányokon a feladvány készültének dátumát is megtaláljuk. L. továbbá *G. Posener*: Littérature et politique dans l'Égypte de la XIIe Dynastie (1956), a kérdés bővebb irodalmával. A Millingen papirusz és egyes ostrakonok, ill. táblák a XVIII. dinasztia, a Sallier II. papirusz és a töredékek legnagyobb része a XX. dinasztia idejéből valók. A fordítások közül megemlítiük a szöveget is hieroglif-átírásban kiadó, ill. „helyreállítani” megkísérlő *Volten*: i. m. fordítása mellett *A. Erman* fordítását, *Literatur der alten Ägypter* 1923. 72. s. kk. és *Wilson* fordítását (*Pritchard*, *Ancient Near Eastern Texts* stb. 1956. 418. s. kk.). Fordításunk, illetve ennek alapját képező szöveg-megállapításunk filológiai indokolását jelen munkánkban csak a legszükségesebb esetben adhatjuk, az előző és eltérő fordításokkal itt polémiaiba kezdeni általában nem kívánunk. Minderre külön monográfiát készítünk elő.

¹¹ A *Tanítás*, a prepozíciókat és szóösszetételeket, továbbá az ún. „segédigéket” is beleszámítva valamivel több mint négyszázkilencven szóból áll, e szavak megközelítően háromszáz különféle értelmet takarnak.

eltérő összefüggésben, nemegyszer eltérő sőt ellentétes értelemben használva azokat, hol növekvő feszültséggel, máskor elejtve a feszültséget egy gondolat-sort megnyugtatóan lezárni látszik, hogy azután hirtelen fordulattal a lezáró mondattal ellentétes irányba fordulva folytassa mondanivalóját, szinte az egymást kizárni látszó ellentétpárookra építve. E versfelépítés sémáját a következőkben vázolhatjuk:

- A — egy gondolat kijelentése
- B — tézis — antitézis-szerű megvitatása
- C — közbevetett kitérő gondolat
- D — közbevetett kitérő gondolat
- E — a gondolat elejtése, helyesebben hirtelen fordulattal az ellenkező irányba való visszagombolyítása (qaflah).

A séma persze variálható. Így például a gondolat kijelentése után következik a hirtelen fordulat (az arab költészet „qaflah”-ja), ekkor a séma így alakul: A: egy gondolat kijelentése, E: a „qaflah”, utána B—C: a tézis — antitézis-szerű megvitatás, D: a közbevetett gondolat, amely maga is újabb fordulatot jelent és amely után újabb kijelentés (A) a következtetés levonásaként, ez azonban mint szakaszlezárás már a következő szakaszokban tárgyalandó eseményeket vezet be szervesen. Tipikus példája ennek a versfelépítésnek az V. szakasz. E versfelépítési elvek felismerése a helyes szöveg megállapításánál szilárd támaszpontot nyújt.

Ez a versfelépítési elv hasonlatos a szoborfelépítési elvhez vagy szemlélethez, ahogyan az egyiptomi szobrász a mozgásábrázolás problémáját felveti és megoldja. Az egyiptomi szobrász, akár nyugalmi helyzetben akár mozgulatot végezve ábrázolja az emberi — sőt állati — alakot, sohasem akarja a lényegét tekintve mindig mozdulatlan szoborban a mozgás illúzióját kelteni. A szoborban megjelenített testet mindig nyugalmi helyzetben ábrázolja, ám rendszerint olyan nyugalmi helyzetben, amelyből a mozgás, mozdulat bármely pillanatban kiindulhat, sőt amelyet a kiindulni akaró mozdulat energiái feszítenek. Vagy mozgás közben, mozdulatot végezve ábrázolja az alakot, azonban mindig nyugalmi helyzetben, olyan átmeneti nyugalmi helyzetben, amelyben egy mozdulatelem lezárult ugyan, de amelyből egy újabb, szükségszerűen ellenkező irányú mozdulatelem kényszerítő erővel kell hogy kiinduljon. Ez az eljárás, bár nem kelt a szobor szemlélőjében mozgásillúziót, de a mozdulatlan szobrot mégis robbanásig feszülő dinamikával tölti meg.

Ebből már szinte szükségszerűen következik, hogy a modern kutatók általános véleményével szemben az egyiptomi vers — és így a *Tanítás* — egyes szakaszai és ezeken belül egyes sorai nem alkotnak szükségszerűen mindig nagyobb, ezeken belül kisebb zárt statikus gondolati-grammatikai egységet, sőt ritmikai egységeket sem mindig. A gondolati, grammatikai folyamat nagyobb, összefoglaló egységeket alkotva sorokon és szakaszokon keresztül olyan elsodró erővel áramolhat, amely a sorok és szakaszok statikai egységét aláveti a maga dinamikájának, szinte feloldja azt, rendszerint egyetlen főmondatból kiindulva, ellentéteken keresztül át- meg átcsapva, soha megállást, legfőleg pillanatnyi nyugalmat engedve egészen a csattanó végű, ám ki-egyenlítőst hozó befejezésig, szinte véget nem érő sodrású körmondat gyanánt. Jellemző példája ennek a *Tanítás* IX—XIII. szakasza.

Ez a versfelépítés, gondolkozási mechanizmus viszont rokon az egyiptomi „síkművészet” térábrázolási szemléletével. Itt a síkhoz alkalmazott teret

az ábrázoló művész egyenlő értékű csíkokra bontja, amelyeken egyszerre jeleníti meg a különböző időben történő cselekvéseket, mindez azonban a csíkrendszer attörő főalakra vonatkozik. Ugyanolyan kifejezési mód ez, mint amilyent az egyiptomi nyelv, a mindennapi beszéd is alkalmaz a mondat szerkesztésben, nem ismeri az alárendelő szerkezetet, hanem hosszú mondatait, „körmondatait” egyetlen „főmondatra” vonatkoztatott, egyenlő értékű, ám jellegüket — így időbeliségüket — mindenkor csak a teljes mondatösszefüggés által meghatározott, „mellérendelt” szerkezetű „mellékmondatokból” építi fel.

A síkművészetben az egymástól elválasztott párhuzamos csíkokat mellék-, talpvonalak” törhetik meg, amelyeken önálló, az egésztől szinte függetlennek látszó, mégis az egységbe illeszkedő mellékalakok, mellékjele- netek jelenhetnek meg. A vers gondolati, grammatikai és ritmikai egységét, egységeit, a szakaszokat és a sorokat is az előttük állókkal és a következőkkel látszólag össze nem függő, mégis az egészet előrevivő részek, felkiáltások, közbevetett mondatok, mondatrészek törhetik meg, szakíthatják félbe. A sorokat, szakaszokat összefoglaló grammatikai egységekkel szemben előfordulhat, hogy egy-egy sor több önálló nyelvtani és ritmikai egységre törik, izgatottá, szaggatottá válik (pl. VI. 6.). Az is előfordulhat, hogy egy sor vagy szakasz sem nyelvtani, sem gondolati, sem ritmikai értelemben még „mellérendelő” jelleggel sem jelent önálló egységet, hanem az író mindezt továbbviszi, átdobja egy következő szakaszba vagy sorba, így például a XV. 3 s kk.¹²

Most a *Tanítással* kapcsolatban felvetett egyes problémákat kell tisztáznunk. Az egyiptomiak — egy, a későbbiekben felvetendő kétes értelmezésű helytől eltekintve — a *Tanítást* I. Amenemhat király személyes alkotásának tekintették. Egyes modern kutatók azonban összefüggésbe hozták az „I. Amenemhat tanítása”-ban leírt ellene elkövetett merényletet a „Szinuhe történetében” olvasható híradással I. Amenemhat hirtelen haláláról és úgy vélték, hogy ez a hirtelen halál és a *Tanítás*ban leírt merénylet egy és ugyanazon eseményt takar és úgy gondolták, hogy nemcsak Szinuhe „indokolatlan” szökése magyarázható a király vélt megöletésében való esetleges részességével, hanem maga a *Tanítás* is a halott Amenemhat szájába adott fiktív proklamáció („letter from a Dead”):¹³ ebben az új uralkodó az Amenemhat erőszakos halálában bűnös Za-ni-Woszeret próbálná magát tisztázni az atyja halálával kapcsolatban ráháruló gyanútól. Ez a vélemény látszólag alátámasztást nyer a Pap. Chester Beaty IV. verso 6—7 egy helyével, amely a *Tanítás* szerzőjeként nem Amenemhatot, hanem a kor egy másik nagyhírű íróját, *Hetit* jelölné meg.¹⁴

Mindez azonban merőben alaptalan kombinációnak, a szöveg alapos félreértésének bizonyul. Kétségtelen, hogy I. Amenemhat és I. Za-ni-Woszeret egy évtizeden keresztül társuralkodók voltak. Az ifjabb király kooptációja I. Amenemhat uralkodásának 20. évében történhetett, i. e. 1980-ban, I. Ame-

¹² Az egyiptomi verselésre vonatkozólag l. *Dobrovits*: „Exegi Monumentum” Ptah-em-uja: Az író dicsérete. *Antik Tanulmányok* 1967., itt további irodalom is található. Itt kell megemlítenünk, hogy az egyiptomi verselésre vonatkozó megállapításainkban alapvető ösztönzéseket nyertünk *Kardos Tibor* mesteri vers- és ritmikai analíziseitől. L. *Kardos*: Az Árgirus széphistória (1967), különösen a 267. s kk. Az egyiptomi művészet törvényszerűségeire l. *Dobrovits*: *Harpokrates, Probleme der ägyptischen Plastik*. 1937. stb.

¹³ E kérdésről összefoglalóan l. *Volten*: i. m. és *Posener*: *Littérature* I. c. irodalommal.

¹⁴ *A. H. Gardiner*: *Hieratic Payri of the British Museum, Third Series, The Chester Beaty Gift II. Plates*, 1935. pl. 20—20A 11. s kk. sorok és pl. 20, 1—2. sorok.

nemhat hirtelen halála pedig Za-ni-Woszeret libyai hadjárata idején, Amenemhat uralkodásának 30. évében, tehát i. e. 1970-ben. A két eseményt mintegy tíz év választja el egymástól, így tehát semmiképpen sem hozhatók összefüggésbe. Za-ni-Woszeretnek különben sem fűződhetett semmiféle érdeke atyja halálához, hiszen a tényleges hatalmat Amenemhat már átadta neki, ami magának a Tanításnak szavaiból, valamint Szinuhe történetéből is kitűnik, bár a rangelsőséget magának tartotta fenn. Ez a két király eltérő címei alapján is bizonyos, Amenemhat maga Diocletianus módjára a palotába vonult vissza, és az ügyek intézésébe már tevékenyen nem avatkozott bele.¹⁵ E szempontból tökéletesen lényegtelen, hogy az ekkor már körülbelül 75 éves öreg király halálát merénylet vagy az aggkori gyengeség okozta-e.

Ám teljesen téves az az állítás is, hogy egyiptomi adat szerint is nem Amenemhat, hanem más, Heti, volna a szerző. A kérdéses hely a XX. dinasztia legnagyobb költőjének, Ptah-em-ujának,¹⁶ a horatiusi „Exegi monumentum” (Carmina III 30) előképe, az író dicsőítésére írt ciklus szerzőjének záróversében olvasható. Ez erősen töredékesen maradt ugyan ránk, de világosan értelmezhető és így hangzik:

„Élni, látni a Napkorongot, az igazhangú író Hetinek,
 áldozatidézés, sör és kenyér, a Jóságos Lény előtt, (=Ozirisz),
 hús víz, bor s mi felújítja szellemét és ősi voltát,
 az jelessége, kiválasztott volta a Beszédben,
 örökkévalóvá téve nevét,
 és ő, ki könyvet írt a Tanításról
 a Dél és Észak urának Szehotepibrének — élet, boldogság
 egészség neki!
 elnyugodván, az Éggel egyesülve, az Alvilág Urai közé be-
 lépett
 ez .... és tette, hogy ott maradjon ... eltávozván ...
 örökre
 Szehotepibré mellett, élet, boldogság, egészség neki!
 öröm .....
 s a nemzedékek, melyek majd keletkezni fognak,
 így fognak szólni: a Bölcsesség férfja
 [Ame]nemhat [....He]ti az igazhangú!

E nagyon is töredékes záróversben Ptah-em-uj, mint másutt annyiszor, a halotti áldozati formulák szavait használja fel a túlvilág tagadására, az életigénlésre és az emlékezés dicsőítésére, amely szerinte a halhatatlanság egyetlen formája az író számára. Hiszen élve a nap alatt, bor és lakoma mellett emlékezünk a nagyokról szavaik idézésével, és így éltetjük őket. Azonban számunkra nem ez a lényeges. A lényeges itt most az, hogy Heti írt ugyan egy „Tanítást” Szehotepibré, azaz I. Amenemhat számára, ám ez lehetett a híres „Mester-ségek szatírája”, az akkor is oly rosszul dotált szellemi foglalkozások propagandájaként, vagy akár a „Kemit”, a „Tökéletes”, a híres filozófiai tanköltemény, amely minden valószínűség szerint szintén Heti alkotása, azonban semmiképpen sem I. „Amenemhat tanítása”, amelyet Heti akkor írt volna, mikor Ame-

¹⁵ Szinuhe Története R 5 s kk, 35 s kk. stb. különösen B 50.

¹⁶ Dobrovits: Exegi.

nemhat már meghalt. A szöveg csakis úgy értelmezhető, hogy amikor Heti meghalt, elnyugodott, Amenemhat sírja mellett temettette őt el, miként a kor egy másik, a leghíresebbek közé tartozó íróját, Szinuhét a maga piramisa mellett Za-ni-Woszeret. És éppen e zárósorokban sorakoztatja fel Ptah-em-uja az általa felsorolt nyolc nagy író után az eddig még meg nem említett kilencediket, talán, mint a legnagyobbat; a Kilencség, a Teljesség, a Fény;¹⁷ vagyis Szehotepibré — I. Amenemhatot.

Egyáltalában rá kell arra mutatnunk, hogy a ránk hagyományozott írónevekkel szemben és ezen túlmenően az író-királyok íróvoltával kapcsolatban támasztott kételkedés nem más, mint a XIX. század pozitívista hiperkriticismusának az egyiptológiában való kiirthatatlan továbbélése. Nem akarunk itt újból rámutatni arra, hogy a fiktív írónevek fogalmát meg kell hogy előzze a tényleges írók megbecsülése, az írói egyéniség fogalmának létezése, csak hangsúlyozni kívánjuk, hogy az egyiptomi irodalmi hagyomány a számtalan ránk hagyományozott írónév és immár a szerzőnévvel kétségtelenül megjelölhető alkotások tömege mellett mindössze egy-két olyan uralkodóról emlékezik meg, akit az utókor magát is az írók közé sorol. Ezek közé tartozik pl. a IX—X. dinasztia királya, Uah-ka-ré — Heti (nem azonos a Ptah-em-uja által is említett Hetivel), I. Amenemhat, a XIII. dinasztia idején élt Noferhotep és Ehnaton. Mindezek nevével jelzett tényleges irodalmi alkotások is maradtak ránk. Az egyiptomi történelem számos jelentős uralkodójáról tudunk, akikről ugyan nem szól híradás, hogy maguk is írók lettek volna, annál inkább megemlékeznek az idejükben és velük kapcsolatban működő nagy írókról. Így Doser idejéből ismerjük Imhotepet, Hufu idejéből fiát, az író és filozófus Hordedefet és a V. dinasztia legmarkánsabb uralkodója, Aszosi idejéből Ptahhotepet, III. Amenhotep idejéből Amenhotep Hapu fiát stb. Senki sem emlékezik meg az igen nagyak tartott II. Ramszesz írói működéséről, bármely hosszú ideig uralkodott is és bármily nagy szónok hírében is állt, arról azonban igen, hogy maga köré fényes írói kört gyűjtött, és fia „Szetna”- Hə-em-uaszet több mint egy évezred múlva is a híres írók és bölcssek sorába számított.¹⁸

Szükséges volt az eredetiség kérdésének a tisztázása, mert csak ennek jegyében ítéldhetjük meg helyesen a *Tanítás* mondanivalóját. A *Tanítás*, személyes és szenvedélyes hangvételével, szinte exhibicionista őszinteségével olyan írásmű, amelyet királyról, fáraóról nem írhatott le senki, még a legitim örökös sem, hacsak maga a király nem és a királyon is túl — az ember.

A költemény teljes gondolatmenete kizárja annak föltételezését, hogy egy a halott szájába adott postumus proklamációnak fogjuk fel. Amint említettük, az öreg király a legteljesebb őszinteséggel számol be emberi gyengeségéről, arról, hogy a támadás ellene a trónörökös távollétében történt, szándékairól, uralkodási elveiről és arról, hogy emberi gyengesége, hiányai és a támadás időpontja szükségszerűen indokolják a trónörökös társkirállyá való emelését s en-

¹⁷ A Kilencség, mint teljesség, I. O. Pleidell: Ein Denkmal ägyptischer Philosophie, előadás a lipcei nemzetközi egyiptológiai konferencián, 1968. máj. 8, mint fény I. WB I. s.v. *pšd*, *pšdt* stb.

¹⁸ Az íróegénység és fiktív író problémájára I. Dobrovits: A Paraszt Panaszai, 1963. Utószó és Exegi. *Volten* Amenemhat állítólagos holta-utáni szerzőségén felbuzdulva már Uah-ka-Ré-Heti király tanítását („A Meri-ka-Ré-nek írott Tanítás”) is halott szájába adott fiktív tanításnak minősíti és ebben az sem zavarja őt, hogy Heti király e Tanításban önnön-magát még nagyon is élőnek nyilvánítja. (P. 95: „de én még élek, létezem s vagyok”, *Volten*: i. m. 50.: „Aber da ich lebte und noch war”).

nek a nyilvánosság előtt való proklamációját. Ha ez az öreg király halála, sőt megöletése után történne, mindennek semmi értelme nem volna, és az új király sikeresebben léphetne fel atyja tényleges vagy vélt gyilkosaival szemben bosszúállóként, vállalva a mítoszban is adott Hórusz szerepét Ozirisz gyilkosaival szemben.

A költemény a *Királyi parancsok* (wd „njšwt”) „műfajának” megfelelő felépítésű, versben elmondott tipikus „királynovella”. A király valamely adott eseményből, elvből kiindulva, azt részletesen taglalva indokolja meg a királyi tanáccsal történt megbeszélés után a királyi döntést, amelyet azután trónra ülve mint isten „ex cathedra” kihirdet.¹⁹

Most már elemezzük a *Tanítás* mondanivalóját az előadottak sorrendjében. A bevezető szakasz a címet tartalmazza és a proklamáció célját. Az első hét sor még nyilván nem magának a királynak a beszéde, hanem valaki más, valószínűleg a *Tat* — a „vezír”, a királyi tanács vezetője — mondja, mintegy bejelentvén, hogy a király szólni akar.

E célt a költő ünnepélyes, lassan, bár egyre feszültebben emelkedő ritmizálással fejezi ki és a proklamációt elmondó királyt az Igazság híradásának és igazhangúnak jelenti ki. Ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy az, aki beszél, már meghalt, „megholdogult”, azaz egyiptomi megjelöléssel „igazhangú” lenne. Kétségtelen, hogy az „igazhangú” jelző nemcsak a megigazultaknak, az isteni ítéleten átesett halottaknak jár ki, hanem a győztes hadvezérnek és királynak, a minisztériumok beavatottjainak, és az — igazságtevőknek.²⁰ Színuhe is igazhangúnak jelenti ki az igazságtevő és az őt Egyiptomba visszahívó, ám nyilvánvalóan még élő Za-ni-Woszeret királyt.²¹

E bevezető sorok ünnepélyesen hangsúlyozzák, hogy most a Fáraó kíván beszélni. Nem az ember, hanem az isten, a király mint isten, azaz istenként megjelenve, az ünnepélyes „trónraülés” alkalmával. Az egyiptomi felfogás szerint ugyanis a Fáraó isten, de nem mint hétköznapi ember, magánember, és nem is mint varázsserejű törzsfőnök, az emberek előtt elzárt szakrális király: isten, ám csak amikor hivatalos uralkodói funkcióit végzi, amikor „megjelenik”, „felkel” a trónon, és így teszi meg, ebben a minőségében istenként, megfellebbezhetetlen kijelentéseit. Ekkor ő a „Mindenség Ura”. A korábbi kommentátorok véleményével ellentétben a hatodik sorban a „Mindenség ura” (nb r dr) cím nem illetheti meg Za-ni-Woszeretet, valamint a hetedik sorban az „istenként megjelenve” kifejezés sem. Ez még mind a proklamációra készülő öreg királyra, I. Amenemhatra vonatkozik. Za-ni-Woszeret trónra emelése, királlyá való deklarációja, úgy is mondhatnók, királlyá, istenné parancsolása majd az utolsó, XV. szakaszban történik csak meg. A *Tanításban* egyébként Amenemhat maga is a Mindenség Urának jelenti ki magát, egy másik döntő helyen, a XIII. szakasz utolsó sorában, amely az egész költemény fordulópontját jelenti.

A *Tanítás*, úgy is mondhatnók, a királyi felavató beszéd célját az I. szakasz 11. sora jelenti ki: „... és bőségessé tedd a Jót”. A Jót és Szépet: a kettőt egy szó fejezi ki, a Nofer vagy Noferu (nfr, nfrw), ez az egyiptomi

¹⁹ A. Hermann: Die ägyptische Königsnovelle. Leipziger ägyptologische Studien 10. 1935.

²⁰ L. WB II. s.v. mꜥ-hrw.

²¹ Színuhe B 73.

humánus ember-ideálja, görög fordításban már két szóval visszaadva: *καλοκαγαθία*²² Ez a sor azonban nemcsak előre mutat Za-ni-Woszeret irányába, hanem visszafelé is, Amenemhat irányába, és tulajdonképpen annak tragédiáját fejezi ki. Nem ő lett a „Noferu” megvalósítója, mint azt uralma kezdetén az ő politikáját propagáló Noferti *Tanítása* hirdette,²³ Amenemhat céljait nem tudta megvalósítani, ez a feladat Za-ni-Woszeretre vár, ő lesz az új aranykor várt hordozója.

A második szakasz már *in medias res* tér Amenemhat tragédiájára. A túlzó, feltétel nélküli bizalom a király környezetével szemben, az alattvalókkal, helyesebben a szolgálattevőkkel szemben a király számára csak csalódást hozhat — még akkor is, ha őt a nép emelte — minden valószínűség szerint — trónra.²⁴ A második szakasz első sora bevezető szavát „légy óvatos”-sal adtuk vissza: a szavak értelme lehetne még: szedd össze magad! (šꜥꜥ tw: a šꜥꜥ szó a magyar zsák szó őse).²⁵ A két első sor lassú hömpölygését rövidre tördelt izgatott sorok váltják fel. A három-hat sorokat bevezető „m” szavak, amint erre a problémára már másutt is rámutattunk, nem „negatív m-ek”, tagadó „igék”, hanem a cselekvés körülményeit, feltételeit meghatározó „m” prepozíciók.²⁶ A sorok értelme semmiképpen sem, mint eddig gondolták, egy világtól elzárkózott és elfordult csalódott, mogorva öregember pesszimizmusa, hanem a királyra, az államfőre kötelező tartózkodás, óvatosság. Hiszen király és alattvalók, uralkodó és szolgálattevő között semmiféle emberi kapcsolatban, baráti, rokoni, bizalmasi viszonyban *tökéletesség* nem lehet.

Ezt a gondolatot a következőkben még bővebben kifejti az író és az V. szakasz 5. sorában, szinte azonos szavakkal, megismétli: A királyt méltósága, egyiptomi kifejezéssel „hivatala” (lásd XV. szakasz 7. sor; Heti király tanítása P. 116 s. kk. sor),²⁷ magányosságra kényszeríti, óvatosságra, összeszedettségre az emberekkel szemben (III. szakasz 1. sor), akik közé pedig ő is tartozik (III. szakasz. 2. sor), ám nem az emberektől való elfordulásra, nem a „hivatal”²⁸ által rá rótt kötelességtől való tartózkodása.

Ezt a gondolatot viszik tovább az egymással szorosan összefüggő III. és IV. szakaszok. A III. szakasz a király oldaláról, a IV. szakasz az alattvalók oldaláról világítva meg azt a problémát, melyet a II. szakasz 7. sora vetett fel.

Amint már erre rámutattunk, a III. szakasz 2–3. sora a királyt mint embert mutatja be: „mert nincsenek az embernek hívei — a szerencsétlenség napján.” E szakasz sorai, részben bizonyíthatóan, szinte közhelyszerű idézetekből épülnek fel, így az Óbirodalom és az első átmeneti kor sírfelirataiból. A IV. szakasz eddig teljesen félreértett 2–4. sorai nem a király beszédét tartalmazzák, hanem a király idézésében az ő jótéteményeiben részesülők vélekedését, hr prepozícióra következő oratio rectában idézve.²⁹ Ezek a király „lát-

²² Dobrovits: Sur la structure stylistique de l'Enseignement de Ptahhotep. Acta Antiqua. Ac. Hung. 1968. 21. s. kk.

²³ Posener: Littérature 21 s. kk.

²⁴ Posener: i. h.

²⁵ WB IV. s.v. šꜥꜥ, vö. görög σάκος.

²⁶ Dobrovits: Sur la structure passim.

²⁷ Volten 63.

²⁸ WB I. s.v. ḥwt.

²⁹ L. Gardiner Grammar § 321, WB. III. s.v. hr stb. Csakhogy ez nem „ellipszis”, mint Gardiner gondolja (§ 506), hanem a hr prepozíció egy sajátos használata: „erre”.

szólagos” jócselekedetei mögött a megfélemlítés szándékát, a lebecsülést és vízöntést (magyarul porhintést) sejtik csupán.³⁰

Az V. szakasz 1. sorát eddig minden fordító és kommentátor teljesen félreértette. Pedig ez a sor teljesen világos és számos párhuzamos idézettel értelmezhető. A költeménynek talán gondolatilag egyik legfontosabb sora, amelyre a következőkben még visszatérünk.

„A Képmás, az élőben szétoszlik emberekként”: ³¹ az istenség, a Kosmosz élő képmásai az emberek. Itt azonban Amenemhat szinte csak odaveti ezt a megállapítást, hogy azután látszólag teljesen ellentétes irányba fejtsse ki mondanivalóját: az emberek ugyan a mindenség, a Tum (tm) képmásai, a tmw vagy tmmu, a kis tumok, a mikrokozmoszok. Azonban erről az első látszatra igen magas erkölcsi piederstálról Amenemhat rohanó ritmusban sodorja le őket. Kijelentéseik üres szavak, fogadkozásaik mögött nincsenek tettek. „mikor a porondon harc van, feledve van a tegnap — nem teljes érénye annak ki nem tudja, amit tud.” Ez az utolsó sor egyébként tudatos visszacsengését jelenti a II. szakasz 7. sorának.

Mikor a porondon harc van — ez egyfelől utalás az egyiptomi kultuszokban alapvető és középponti jelentőségű agónisztikus szokásokra, a futóversenyekre, birkózó és ökölvívó mérkőzésekre, a különböző egyéni és csapatküzdelmekre és főként, a kultikus bikaviadal számos fajtájára. ³² Másfelől kozmogonikus elképzeléseket is idéz. A pozitív és negatív erők állandó küzdelme, a harc hozza létre szüntelenül a mindenséget, a Tumot, („polemos pantón patér”).³³

³⁰ st mw: vizet önteni, áldozni, — vizet földre kiönteni. L. WB IV. s.v.

³¹ Mill.: snnw [m] n'hw psšw m r(m)tw, Carnarvon Tablet (Gardiner, Mél. Maspero p. 484) snnw n'hw psšw m r(m)tw. De Buck szerint i. h. a Pap. Mill. és Sall. alapján a szöveg kétségtelenül snnw m n'hw psšw m r(m)tw stb. A ránk maradt szövegek, úgy látszik, két variáncsoportot mutatnak. Az első szerint, ahogy mi is fordítottuk: „A Képmás az élőben szétoszlik emberekként”; a másik szerint „Az élő Képmások emberekként oszlanak szét”, a kettő között döntő különbség ugyan nincs, ami mégis lenni látszik, azt majd Heti király analog helyének értelmezése teszi érthetővé. Véleményünk szerint, elsősorban a Mill. és Sall. alapján az eredeti szöveg kétségtelenül snnw m n'hw psšw m r(m)tw: „A Képmás az élőben szétoszlik emberekként”. Az olyafajta „szöveg helyreállításokkal”, mint Voltené (109.), ahol a m n'hw szavakat m'nht-re „nyaklánc” igazítja ki, éppúgy nem érdemes foglalkozni, mint az ebből eredő „fordításokkal” („Meine Bilder und Halsketten wurden unter Leute ausgeteilt”). Ugyanez a helyzet Wilson állítólagos „fordításával” is (i. h. My living counterparts, ye who share with me among mortals, make lamentations for me as something which cannot be heard . . .). Valamennyi bizonyítéka egy kristálytiszt, világosan érthető és nagy jelentőségű szöveg helye szinte érthetetlen félreértésének. Ez a szöveg helye, ha számos analógiáját nem is ismernők egészen a császárkorig (Bremner-Rhind Papyrus), világosan értelmezhető akár Ptahhotep tanításából, de még inkább Heti király egy még részletesebben megtárgyalandó helyéből. Heti 100 skk.: „hn r(m)tw wt ntr . . . 102: snnief pw pr m h'wf . . .”: „Mily ellátottak az emberek, az isten nyája, . . . Képmásai ök, kik testéből jönnék elő . . .” Még röviden szólnunk kell arról, hogy Volten és Wilson a későbbiekben sem irgalmaznak jobban a szövegnek. Az egyébként kivételes „q; mdt” szóösszetétel (V 2), melyet Wilson „lamentations”-nak fordít, világosan érthető a Paraszt Panaszai B 1, 26, ahol az analóg q; hrw áll: hangosan beszélni, hangoskodni, órogatni stb. Kár, hogy Wilson elhibázott fordítása alapján Faulkner: A Concise Dictionary of Middle Egyptian. 1964. 276. s.v. k;mdt a Millingen-papiruszra hivatkozva már „funeral oration” értelemmel hozza e kifejezést. A „Tum” és a „tmw” összefüggéséről az alábbiakban még szólnunk.

³² L. pl. a gyakori „mtwn” — kifejezéssel (a bikaviadal porondja) képzett helyneveket. E kérdésről l. helytelenül Castiglione László több tanulmányában (így pl. Egy alig ismert egyiptomi kultuszszokásról. Antik Tanulmányok 1967).

³³ Vö. Az istenek keletkezése mint Kezdet, 50a, 51a, 49b, 50b sorok, Halottak Könyve XVII. passim.

Ebben az összefüggésben érthető csak a következő sor is: „nem teljes erénye annak, aki nem tudja, amit tud. A Középbírodalomban először lejegyzett *Halottak Könyve* XVII. fejezetének kozmogonikus szövege így szól: „Én vagyok a Tegnapi, ki ismerem Holnapot. Mit jelent ez? A Tegnapi az Ozirisz, a Holnap az Ré... Ez a mi vagyunk és megmaradunk napja”.³⁴

Nincs szándékunk itt ennek a dialektikus gondolatsornak a mélyére hatolni. Nem elemezzük azt, hogy ez az egyiptomi filozófia egyik alaptételét mondja ki: nincs jelen, csak múlt és jövő, a jelen csak átmenet a múlt és jövő között, a jövő múlttá lesz, a múltból pedig jövő fakad — következésképpen nincs múlt és nincs jövő, mindig csak jelen van, és ez az egyedüli: a *van*, ami létezik, *van*. A múlt tudja a jövőt, a jövő emlékszik a múltra, ez a tökéletesség a jelenre vonatkoztatva, teljesen feleslegesek a sor olyan modern „feloldásai”, hogy nem „emlékszik” arra, amit tudnia „*kellene*”.

Am Amenemhat, miután az embereket leszállította a számukra emelt pedsztálról, most önmagával, az emberrel, az istennel szemben sem mér másféle mértékkel. Nem óhajtjuk itt végigelemezni a VI. szakasz önmagukért szóló sorait, így az elalvás folyamatának mesterien megragadott ábrázolását, csak utalunk arra, hogy ezt a folyamatot a költemény lelassuló ritmikája, a hirtelen felriadást és elrejtőzést a költemény szaggatott rimusú szerkezete tökéletesen visszaadja. Amenemhat, a király és az ember egyaránt nem kegyelmez önmagának sem. A felriadt ember ösztönszerűen védekezik, arcra veti magát és elbújik, mint a kígyó, a VI. szakasz 6. sora a kígyó-varázs szövegéből vett idézet és ezek alapján világosan érthető.³⁵ A sor előítéletekből fakadó és komikus modern félrefordításai nem érdemlik meg, hogy bővebben foglalkozunk velük.³⁶

Hasonló érzelmi és ritmushullámvázis jellemzi a VII. szakaszt. A tanács-talan, egyedüli ébredés a meghíúsult merénylet után, a hirtelen, ám már teljesen felesleges hősi felbuzdulás,³⁷ melyet újra letargikus elernyedés követ és az a felismerés, hogy az ember, a király is egyedül, segítség nélkül semmi, amiből világosan kristályozódik ki az öreg király számára a trón megosztásának, a fiatal társuralkodó kooptálásának parancsoló szükségszerűsége.

Nincs módunk, s tegyük hozzá, talán — a szöveg alapján — jogunk sem, hogy többet kívánjunk tudni az itt és a VIII–IX. szakaszban elmondottakkal kapcsolatban annál, amit Amenemhat maga tudat velünk. A merénylet meghíúsult — a király életben maradt, ám nem bizonyulhatott hősnak, sőt maga jelenti ki, hogy gyáva volt. A király életben maradt, ám nem tudja, vagy nem akarja tudni, még kevésbé tudatni kortársaival és az utókorral a merénylet okát és tetteseit. A merénylet legfontosabb okának saját gyengeségét ismeri el. A VI.—VII.—VIII. és IX. szakaszok zárósorai súlyos monotonniával sulykolják ezt be az olvasó, a hallgató tudatába. Különösen jellemző a IX. szakasz utolsó sora: „nincsen semmi hasonló, mely ily gyötrelmes lett volna nekem”: az egyiptomi nyelvben rejlő poliszémia kiaknázásának mesteri példája. Ugyanannak a szónak többféle értelmét használja fel az író a legkülön-

³⁴ HK XVII. 5.

³⁵ Vö. pl. Pyr 431.

³⁶ Így nem tárgyaljuk bővebben a *r hr*: Arcomra! szavak félreértését és összecszerelését a *r hr* „előljáró” katonatiszti fokozattal, valamint a *hw r hr* „közelharc” kifejezéssel, mely tévedés alapján *Erman* és *Volten* egy királyáért hősi halált halt hű „őrnagyot” kreáltak.

³⁷ VII. 3—4. Érthetetlennek tartjuk, hogy a fordítók és kommentátorok mint érthették félre a *m b;b*; kifejezést. *b;b*;: WB. I. p. 419 s.v. II: „von den Löchern der Schlangen und Mäuse”. „*hmw*”: „gyávák”, „semmirekellők”, szószerint „phalloszok”, l. WB. III. p. 80.

félébb, sőt ellentétes jelentések és érzelmek visszaadására (ez a qn szó, a VII. szakasz 5. sorában nn šwt qni „ám nem vagyok bátor éjszaka”, IX. szakasz 6. sorban n ḥpr mjt spi m ḥr qnni „nincsen semmi hasonló, mely ily gyötrelmes lett volna nekem”, XV. szakasz 7. sorban nn m ḥrti „nem mint én tettem”; légy bajnok: „ḥr qnnw. — „légy bajnok”: hajts végre hőstetteket).

A X–XIII. szakaszok egyetlen hatalmas körmondatot alkotnak, mely teljesen a IX. szakasz utolsó sora tragikus kicsengésű mondatától függ. Ez igazolása a király tetteinek, visszapillantás élete jelentős eseményeire. Alig szükséges hozzájuk a kommentár. A gyávaság nyílt bejelentése után a X. szakasz visszaidézi az egykori harcost, ki az ország egységét helyreállította, „a király falának” építtetőjét. A XI. szakasz a kenyeret adót idézi föl, és a királyt Ozirisz szerepében (npri: a Sarjadó, Uzsiri mint gabonaisten) mutatja be. Ozirisz a Nílus istene is, mint a jólét és bőség megteremtője. Itt utalás történik azokra a hatalmas öntözőberendezés építkezések létesítésére, melyeket valószínűleg éppen I. Amenemhat kezdett meg. A XII. szakasz a külső támadó ellenség megfékezőjeként, a XIII. szakasz pedig építtetőként mutatja be a királyt. (Itt elfogadjuk Volten szöveg javítását mnḥ, helyett m nh; szikomórból).

Itt érdemes egy pillanatra megállni. A kőrézkorból ez időben még csak éppen kilépő Egyiptomban a király érdemesnek tarja megemlíteni, hogy az arannyal ékesített, ezüst falú, lazur tetejű palota rézkapujának retesze bronzból van.³⁸

A XIII. szakasz utolsó két sora azonban igen figyelemre méltó a *Tanítás* egészének megítélése szempontjából. A palotát Amenemhat az öröklétnek építi: „miatta félelem van” és megint az isteni király veszi át a szót az esendő, elrejtőző embertől, szójátékszerűen, XIII. szakasz. 4. sor: „ismerem *mind*, mi körülveszi, én az *Űr*, a Mindenség *Ura*”.

A „mi körülveszi” (mdrtj) szó (l. WB II. s.v.) tulajdonképpen körsán-cokat, körhástyákat, körülvevő erődtímenyeket jelent. Ám ez nem az elsődleges és egyetlen értelme. Ezt a XIII. szakaszt 1. sora, illetve az értelemnek a *Tanításból* már jól ismert ellentétes végletbe való átcsapása igazolhatja. XIII. szakasz 5. sor „ismerem *mind*” (nb), mi körülveszi, én az *Űr*, (nb), a Mindenség *Ura* (nb-r-dr). XIV-1. „Bizony a szülöttek sokan vannak az utcákon”, az utcák, a városnegyedek mélyén (m mrrw). Nem előzőtt és utcán csavargó királyi gyermekekről van itt szó, mint egyes modern kommentátorok vélik,³⁹ hanem a népről, az utcák népéről, a közrendűekről, (ndšw: a kicsinyek), akik a Palotát, a Mindenség Urának házát körülveszik. Ők azok, akik a kor uralkodó osztályává váltak. És a „közrendűeket” is elsodrással fenyegető „nyomorultakról” van szó, a nincstelenekről, (ḥwrrw, tw,w): e szavak szükségszerűen idézik fel előttünk Hunanup, a „Paraszt” fenyegetését:⁴⁰

„Nem a tőled való félelem okozta, hogy könyörögjek neked! Nem ismerted fel szívemet: egy hallgatag, aki visszatér hozzád, hogy intelmeit megtegye számodra, nem fél, hogy előterjessze azt, és még nem hozta társát hozzád az utca (a városnegyedek) belsejéből!”

³⁸ Lucas: Ancient Egyptian Materials (sok kiadás) szerint az egyiptomi Óbirodalom még kőrézkor, a bronz a Középbírodalomban kezd lassan elterjedni. A XIII. 3. sorral kapcsolatban: a Sallier alapján padlója „h;jt”, Ostr. D. el Med. 1102, 2–3: „mnḥ;”, a „mn” jellel írva. Itt hajlandók vagyunk elfogadni Volten kiigazítását (117) „m nh;”: „Szikomórból”.

³⁹ Így Volten 120. Vö. evvel szemben Szinuhe B 69.

⁴⁰ B 1,298 s kk.

A XIV. szakasz már lényegében Za-ni-Woszeret trónraléptetését jelenti be. Az első sor riasztó hangú indítása után Amenemhat még baljóslatúbb idézettel, helyesebben félidézettel folytatja. Ipu-wer (ipw wr) *Tanításából*, az Óbirodalom összeomlása nagy írótanújának írásából idéz: „s én tudom, ki igent mond, keresi a javát . . .”. Ám az egyiptomi irodalomra oly jellemző idézési móddal csak félig idéz, inkább csak felidéz. Ipu-wernél a hely ugyanis így hangzik: „Aki tud (rh), igent mond, a balga (wh?, balga, wh?, keresni) pedig nemet”.⁴¹ Az Ipu-wertől vett félidézet ekkor nyilvánvalóan azokat az eseményeket is emlékeztetbe hozta mindenki számára, amelyekkel kapcsolatban Ipu-wer szavait leírta. Amenemhat a majdnem idézett félsor után fokozatosan ugyan, de lezárja a felvillantott gondolatsort, és már megint nem a múltba, hanem a jövőbe tekint. A sor második része és a következő sorok mind ismét már a kijelölendő társkirálya, Za-ni-Woszeretre vonatkoznak.

A XIV. szakasz negyedik-ötödik sora is tulajdonképpen ilyen félidézet, helyesebben szólva felidézés. Amenemhat itt *Az istenek keletkezése mint Kezdet* (téves modern címen *Memphiszi Theológia*) című irat gondolatára céloz, amikor Za-ni-Woszeretet a nyelv, a szív, a láb és a szem jelzőkkel illeti:

„Mindaz, amit a szemek látnak, a fülek hallanak és a belégzett levegő hírt adnak a szívnek, amely létrehozza (szó szerint előjönni engedi) a fogalmakat (elhatározásokat) mind, azáltal, hogy a nyelv megismétli (hírül adja) azt, amit a szív gondol”.⁴²

Az érzékszervek ismertetik meg az embert a konkrét, a tárgyi világgal, de az emberi felismerés — a szív — az, amely a világ konkrét jelenségeihez fűződő fogalmakat létrehozza és így az ember számára tudatosítva azokat, a világban áttekinthető rendszert teremt. A Kezdet, mint szív és nyelv, mint gondolat és szó „létrehozza a munkákat és művéségeket mind, a karok tevékenységét, a lábak járását, a tagok mozgását mind” (57—58 sor), az emberi tevékenység, a munka az, ami az emberi lét alapja, ami az embert emberré teszi: „megalkotja a városokat, megalapítja a kerületeket, az isteneiket szent helyeikre helyezi” (59—60 sor), létrehozza a rendezett emberi társadalmat. Ezt a gondolatot, gondolatsort idézi fel Amenemhat két sora, és ezt a szerepet, az új Keletkezés aranykora megteremtőjének szerepét szánja az általa kijelölt új uralkodónak, Za-ni-Woszeretnek. Egykor — említettük — uralkodása kezdetén vagy még trónralépte előtt neki szánta ezt Noferti, politikája propagálója, *Tanításában*. Most „az emberek lázadása” után a csalódott „Augustus” visszavonul „az Égbe”, mint egykor a csalódott Ré, a Napisten tette, azaz a Palotába,⁴³ a tényleges hatalmat azonban az ifjú „Caesar”-nak, Za-ni-Woszeretnek adva át.

A szakasz utolsó sorai már valóban Za-ni-Woszeret tényleges trónra léptetését készítik elő. A „szív számára szép (jó) órában születettek” — ez utalhatna arra is, hogy holdog az a generáció, „szerencsés csillagzat alatt született”, amely Za-ni-Woszeret trónraléptét megéli,⁴⁴ — de a paralelizmus,

⁴¹ Admonitions 6,13.

⁴² 56 sor. Az Istenek Keletkezése mint Kezdet című irat fordítását és értelmezését Pleidell Orsolya idézett előadásából, illetve sajtó alatt levő műve kéziratából kölcsönözzük. Egyebekben a XIV. szakasz első sora első szavát, szokatlan írásmódja ellenére, az összefüggések alapján, *Volent* követve mi is nyelvnek értelmezzük és fordítjuk.

⁴³ Vö. Színuhe B 185.

⁴⁴ Színuhe B 65 s kk, különösen B 69.

amely a *nép*-re (itt: *hnmmt*) utal, valószínűbbé teszi, hogy itt a hatalom birtokosairól, tényleges irányítóiról van szó, a királyi tanács tagjairól és a „feudális” kerületi fejedelmekről, akik ez időben még tekintélyes hatalommal rendelkeztek, az ország egyes vidékei fölött részkirályokként uralkodtak és akiknek nyilván komoly beleszólásuk lehetett a társkirály, helyesebben az új király kijelölésébe.

Ők és a nép, — talán a népgyűlés —, hogy milyen úton-módon, azt inkább csak sejthetjük, semmint tudhatjuk, hódolnak az új királynak. Félre nem érthető szójátékkal: „átadják neked a hivatalt” (*djśn nk iꜣwt*): mindkét fordítás, mindkét értelmezés egyaránt helyes. Az új király kikiáltása történik most meg. A király kikiáltása a predinasztikus és koradinasztikus emlékekből és talán a későbbi koronázási szertartás egyes mozzanataiból igazolható, azonban háttérbe szorult és formálissá vált. Most feltámadt és új tartalommal telt meg ez a szertartás, erre történik e sorokban utalás

A XV. szakasz első sorában újra az isten, a király szólal meg, és még egyszer, utoljára parancsot ad. Hogy ez az utolsó királyi parancs, amit ő, „aki kikötendő már Amazoknál”, ezt a szöveg világosan meg is mondja: „Íme, megtettem azt, mi előbb volt, elrendelem hát neked végül.” (ts: szó, parancs, elrendelni WB V. s.v.) Mindebből természetesen semmiképpen sem következik, hogy ezek a szavak egy halott, sőt megölt király szájába adott fiktív szavak lennének. Sőt ez esetben e fiktív szavaknak alig volna értelme.

A király alattvalóival hivatalosan csak a királyi parancs formájában érintkezhetik, és Za-ni-Woszeret, még ha kijelölt király vagy trónörökös is, most még alattvaló. Mint annyszor a múltban is, a királyi parancs lényege éppen a király hatalmának korlátozásában csúcsosodik ki. Ez esetben a király parancsban adja át társuralkodójának hatalmát, királlyá parancsolja őt: „Te vagy, ki felteszed a Fehér Koronát — állj fel királyként”. Alig tudjuk elhárítani magunktól azt a gondolatot, hogy az öreg király megfelelő szavaival párhuzamosan most már az új király koronázásának dramatikus szertartásai veszik kezdetüket.

Áradó, szinte megállíthatatlan szavakban beszél itt az öreg király, valóban az áradathoz hasonlóan át- és átcsap sorokon keresztül a ritmus és az értelem, egyszerre előre és visszatekintve. „Istentől sarjadott”-nak jelenti ki az új társkirályt, hiszen ő, Amenemhat nem királyi származású volt. „Az Erősség nyugalomban”: itt utal a korábbi, már elmondott és a királyi palotát is fegyverzőrejjel felferő eseményekre. „Neki kezdvén magadnak — az árnak Ré hajójában . . .” az ország kormányzásának a hajózáshoz való hasonlítása egyáltalában nem ritka az egyiptomi irodalomban és szóhasználatban sem (így pl. *Paraszt Panaszai* passim), ha éppen nem egyiptomi eredetű szóképzés ez a későbbi antik irodalmakban és szóhasználatban. (Semmiképpen sem „ujjongás van Ré bárkájában”, mint ezt Volten elképzei.)

„Állj fel királyként, elődtől származott! — nem mint én tettem — légy bajnok, emlékeket emelj, tedd pompássá magadnak a Tartóst!” Ismét egyaránt előre és visszautalnak a sorok. Egyrészt a korona feltevésekor az ünnepléses, — ez esetben együttes — trónraülés (*hmwšwt*) után (VIII. 3) a királyként való felállítás következik. „Elődtől származott” (XV. 7): megerősíti a XV. 3. sorban mondottakat. „Nem mint én tettem:” utalás Amenemhat nem királyi származására és egyúttal a támadás alkalmából tanúsított és őszintén bevallott, királyhoz nem méltó magatartására, arra, hogy nem viselkedett hősként. Evvel szemben hívja fel Za-ni-Woszeretet, hogy legyen bajnok, vigyen véghez

hőstetteket (ír qnnw), emeljen emlékműveket és tegye pompássá a Tartóst, a Sir-Palotát (?).

XV. 9—10. A költemény befejező két sora, csattanós, fordulatos lezárása és talán legfontosabb mondanivalójának hordozója.

„s harcolj azért, aki ismer téged (rh tw), a népért (itt: rhjt).
mert nincs, akit szeressen melletted, Te Szolga, — élet, boldogság,
egészség neked !”

A XIV. 6—7. sorokban az előkelők és a nép hódoltak az új társuralkodónak (adták át neki a hivatalt), *most* maga az öreg király hódol az általa trónra *parancsolt*, a Tanács és a nép által kikiáltott új uralkodónak. *Most* először illeti őt a királyok legfontosabb címével, a „Szolga” címmel (hm), — az első szakaszban még őt jelentette be így a szavait bevezető „hírnök”. Ennek megfelelően az utolsó sort a királyt az alattvalók részéről megillető üdvözlő, mágikus szavakkal zárja le Amenemhat: „élet, boldogság, egészség neked !”

Ennél fontosabb és első pillanatra talán meglepő is a *Tanítás* mondani-valójának végső kicsengése: s harcolj azért, aki ismer téged, a népért, — mert nincs akit szeressen melletted . . . A szeretet, amely a királyt és népet, a népet és a királyt összeköti, Amenemhat *Tanításának* tragikus-pathetikus bevezető sorai ellenére is a Középbírodalom eszménye a király és a nép viszonyára vonatkozólag, ennek számos irodalmi megnyilvánulása van, elég lehet e tekintetben *Heti király Tanítására* vagy *Szinuhe történetére* hivatkoznunk. Ugyanez vonatkozik a király ismerésére, helyesebben talán megismerésére, sőt elismerésére. Talán meglepőbbnek tűnik a visszavonuló öreg király utolsó végrendelet-szerű szövege, amely a király legfőbb kötelességévé a népért való harcot teszi. Ám a késői Óbírodalom, az Első Átmeneti Kor és a Középbírodalom ismerője számára ez sem váratlan és nem jelent modernizáló, anakronisztikusan ható értelmezést. Immár majd fél évszázada, hogy Alexandre Moret megírta úttörő művét, a *L'accession de la plèbe égyptienne aux droits politiques et religieux*-t. Azóta számosan, így magunk is sok vonással, részlettel gazdagítottuk a Moret által lényegében helyesen felvázolt képet (*Recueil Champallion*, 1922). A nép, a városok lakossága, a kézművesség, sőt a paraszti tömegek politikai súlyának megnövekedéséről ezekben a századokban sokat beszélhetnénk. *Most* csak emlékeztetni akarunk erre a ma már kétségtelen történeti folyamatra.

Ám, hogy az általunk megállapított szöveg helyességéhez kétség se férhessen, hogy senki fordításunkban anakronizmust ne lásson, szükségesnek látszik közel egykorú egyiptomi szövegekre hivatkoznunk. Nem térünk ki Ptahhotepre, a *Paraszt Panaszaira*, *Heti király Tanítására*, *Szinuhe történetére* stb. Egy olyan iratra hivatkozunk, amely mintegy száz évvel Amenemhat *Tanítása* után keletkezett. Ez az úgynevezett „Szehotepibré Tanítása”. Ma már tudjuk, hogy szerzője nem az a Szehotepibré, akinek sírjában egyes részleteit megtalálták, hanem valaki más, filozófus és moralista, akinek nevét és kilétét még nem ismerjük, G. Posener szellemesen, bár nem teljesen bizonyíthatóan azt a különben hiteles alkotásaiból nem ismert Ptah-em-Dehutit véli benne megtalálni, akit Ptah-em-uja híres íródícsőítő költeménye alapján valóban erre a korra kellene tennünk.⁴⁵

⁴⁵ Vö. Posener: *Littérature* 117 s. kk.

Bárki is legyen azonban e *Tanítás* szerzője, számunkra az a lényeges, hogy az ember számára két fő kötelességet ismer: harcolni a királyért és harcolni a népért.

Nem látszik kétségesnek, hogy e *Tanítás* szerzője ismerte Amenemhat *Tanítását*. Amenemhat a királyként beiktatott Za-ni-Woszeretnek nem tehetett külön kötelességévé a királyért való harcolást, annál inkább utalt a *Tanítás* folyamán is, az új társkirályhoz intézett végszavaiban is a király feladataira. Ezek között pedig a legfontosabb a népért való harc.

Hogy a nép, a kétkezi dolgozók súlya mennyire megnőtt ezekben a századokban, mi sem igazolja jobban, hogy az az Aszoszi király, kinek főminisztere nem kisebb ember volt, mint a filozófus Ptahhotep, szükségesnek látta, hogy gyermekeit mesterségre, kétkezi munkára taníttassa,⁴⁶ akárcsak évezredek múltán a nagy mamluk szultán, Kalaun (1279—1288) tette a legenda szerint. Anélkül azonban, hogy elkalandoznánk az *Ezeregy Nap* csábító történeteibe, újból rá kell arra nyomatékosan mutatnunk, hogy a Középbirodalom idején a király hatalma bázisának a *közrendűeket*, a „kicsinyeket” (nǝšw) tekintette, és átmenetileg a hatalmat a még alsóbb rétegek, a „nyomorultak” (hwrw), a „szegények” (twꜣw) is magukhoz ragadták.

Nem mehetünk bele a kor osztályharcának bonyolult problémáiba, a kerületi kormányzók és a polisz-fejlődés útjára lépett városok, illetve az egyseges államot helyreállítani akaró királyság és széles néptömegek váltakozó küzdelmének még csak megközelítő felvázolásába sem. Annyi bizonyos, hogy ez hosszú és véres volt, és az is kétségtelen, hogy I. Amenemhatot is e küzdelem során juttatta uralomra egy népi megmozdulás. Mi sem jellemzőbb arra a kigyengülődésre, ami e harcok során bekövetkezett, hogy a kor temetési rítusában mindenki királlyá válik, halála után, az élő Amenemhat pedig — még halála előtt — leszáll az istenségből, hogy ember lehessen.

És itt kell visszatérnünk, ha csak pillanatokra is Amenemhat *Tanításának* egy szintén szinte csak felvillantott megállapításához. A király és alattvalók, a „Szolga”⁴⁷ és a szolgálattevők viszonyának ide-oda hullámzó ábrázolásánál Amenemhat mintegy pillanatnyi megnyugvasként mond ki, szinte csak odavet egy nagy elvet: „A Képmás az élőkben szétoszlik emberekként. . .” (V. 1). E gondolat eredetébe, mélységeibe nem akarunk elmerülni, csak mintegy röviden utalni fejlődésére.

Az i. e. 2450 táján működött író és filozófus, Ptahhotep szerint a „lelkek összessége”, a „Lelkek” — egyesszámként felfogott többszámú kollektívum gyanánt használva „istennél van”, (hnꜥ ntr, „apud Deum”). Ezt a Világlelket vagy világszemélyiséget és az egyes lelkeket, személyiségeket a szeretet köti össze, a Világlelek az, amely szeretetet sarjaszt, ám az egyes lélek az, amely szeretetet ad. Más forrásokból is ismeretes az az elképzelés, hogy az egyes lélek a születéskor kiszakad a Világlelekből, a halál után, amennyiben megfelelt földi magatartása a világtörvénynek, visszaolvad belé. Így fogja fel a gondolatot Heti király, és hasonló elképzelések találhatók a piramisszövegekben is.⁴⁸

A legvilágosabban *Az Istenek keletkezése mint Kezdet* fejt ki, de más szerzőknél, így Ptahhotepnél és Heti királynál is megtalálható az a fel-

⁴⁶ H. Kecs, WZKM, 1957 p. 91 s kk.

⁴⁷ A „hm” szolga, mint az uralkodó legfőbb címe, l. *Dobrovits*: Structure. E kérdést külön munkában kívánjuk tárgyalni.

⁴⁸ Structure, különösen 28. s kk.

fogás, hogy a világot ellentétes, pozitív és negatív erők harca hozza létre és tartja is fenn. Ez a két erő a szeretet és a gyűlölet; a megkötés, vonzás és a taszítás, utálat, széttörés. *Az Istenek keletkezése mint Kezdet* ezt így határozza meg, meghatározva egyúttal az ember helyét is a világban: A világot öröktől fogva és folyamatosan létrehozó Kezdet mint Gondolat és Szó, mint fogalomalkotó és meghatározó, mint Szív és Nyelv „megalkotja mindazt, amit szeret és mindazt, amit gyűlöl és életet ad annak, aki (ami) békével (hotep, htp, béke, egyensúly, megnyugvás, táplálék, áldozat stb.) van, és romlást ad annak, aki (ami) bűnnel (h̄bnt, hiány, fogyatékoság) van”. A létrehozó tehát maga közömbös a létrehozottak iránt, hiszen benne magában is a pozitív és a negatív egyesül, az állásfoglalás a létrehozottak kötelessége. A létrehozottak állásfoglalását a mindennél nagyobb hatalmú Felismerés határozza meg.

A Kezdet mint Szív és Nyelv „az irányító minden tagban, lévén az élén minden isten, minden ember, minden barom, minden féreg minden testének és minden szájának, amely a gondolat által, amely a szó által él, minden dolog, ahogy ő óhajtja (szereti, mr)”.⁴⁹ Eszerint az elképzelés szerint az ember nem foglal el különleges helyet a keletkezettek között, hiszen egyenértékű tagja egy olyan sornak, amely az istenektől a férgek át egyéb élőlényeken keresztül az élettelenekig visz, ugyanis más helyen a szöveg folytatja a sort, beszélve a fákról, kövekről, agyagról, mindenről, „ami rajta nő”.⁵⁰ Legfeljebb az Értelme, a Felismerés, a Bölcsesség (š) emeli ki őt, lévén ez „nagyobb hatalmú az isteneknél”.⁵¹

Az i. e. 2070 előtt író Heti király *Tanításában* már lényegesen megváltozott világképet látunk. Az ember itt már különleges helyet foglal el.⁵²

„Mily ellátottak az emberek, isten nyája !
 Miattuk alkotott földet és eget,
 miattuk úzte el a vizek sötétségét,
 miattuk alkotott levegőt, hogy lélegezzen orruk.
Képmásai ōk, kik testéből jönnek elő
 az égen kedvükért világít,
 számukra alkotott növényeket,
 barmot, madárt, halat, hogy táplálhassa őket,
 lemészárolja ellenségeit,
 gyermekeit elpusztítja,
 ha lázadásra gondolnának ellene !”

Heti szavait majd szinte megismétli Amenemhat, az emberekről, kikben szétoszlik, mint az élőkben a Képmás, az isten Képmása, csak hogy erősen eltérő értelemben. Heti király világképe azonban *Az Istenek keletkezése mint Kezdet* és Ptahhotep világképével szemben lényegesen megváltozott. Az azokban megállapítható „egyensúlyi helyzet” felbomlott. Heti király világképe már teljesen antropocentrikus, úgy is mondhatjuk, antropomorfikus. Az ember többé nem egyenértékű tagja a világot alkotó láncolatnak, a keletkező és folytonosan létrejövő világnak, akit legfeljebb az értelme emel ki az istenek-

⁴⁹ 54. sor.

⁵⁰ 60. sor.

⁵¹ 59. sor.

⁵² P. 116 s. kk. sorok.

től az élettelenekig vivő sorból, hanem a világ miatta létezik, az ő számára alkottatott, még ha az Alkotó és az alkotott azonossága Hetinél is fennáll.⁵³

Alapvető és számtalanszor kifejtett tétele az egyiptomi filozófiának az ember és a Mindenség összefüggése, sőt bizonyos fokú azonossága. A — gyakran istenségnek is felfogott — Mindenség, a Kozmosz, a Tum. Ez a szó egyaránt magában foglalja a Mindent és a Semmit, ami van és ami nincs, a Minden (ntt -iwtt : tm), mondja az egyiptomi ismeretelmélet alaptétele. A Tumnak megfelelője a szó többese: temu vagy tememu (tmw, tmmw), az emberek, mindenki. A Mindenség, a Makrokozmosz a Tum, az ember, a Mikrokozmosz a temu.⁵⁴ Ahány ember van, annyi mindenség van. A nagy mindenség szétoszlik kis mindenségekre emberekként. Végeredményben a Ptahhotepnél felmerülő lelkek összessége és az egyes lélek: a személyiségek összessége és az egyes személyiségek viszonya is ezen a tételen alapul. És ezen alapul a Heti királynál és Amenemhatnál megállapított tétel is az emberről, mint az istenség képmásáról, helyesebben az emberekről, kikben szétoszlik az istenség képmása.

Csakhoggy Heti tételében a Tum és temu, a Makrokozmosz és Mikrokozmosz viszonya is visszájára fordul. Heti tételében az ember, a Mikrokozmosz nem pusztán megfelelője vagy éppen csak része, mint *Az Istenek keletkezése mint Kezdet* felfogásában a Makrokozmosznak, hanem a Makrokozmosz a Tum az ember, a Képmás miatt jön létre, sőt miatta alkottatott. Ez a felfogás azonban már magában rejti az alkotott és alkotó kettősségének, a világon kívül álló és az ember képmására formált alkotó képzetének csiráját. Ugyanis ha az ember isten képmása, úgy az isten az ember képmása, — minden viszonyulás megfordítva is igaz, „és viszont (ts phr)” — mondja az egyiptomi logika: az atya hozza létre a fiút, ám a fiú hozza létre az atyát, hiszen fiú nélkül senki sem lehet atya.

A világkép Hetinél már teljesen antropomorffá és antropocentrikussá vált, és a Kozmosz megszemélyesítője is, az istenség. De sajátos módon épp ezáltal válik függetlenné az embertől, sőt emelkedik az ember fölé, már nem a „Felismerés nagyobb hatalmú az isteneknél”, hanem az emberek számára alkotó Mindenség, az emberek számára alkotott Mindenség, az isten, függetlenné válik az emberi Felismeréstől, a Bölcsességtől. És bár Heti — más helyen — vallja az emberi lélek — nála a ba (b') „visszaolvadását” a halál után:⁵⁵

„eltávozván visszatér az Alkotó kezébe,
midőn leveti azt, mi kedves volt neki”

és bár vallja azt is, hogy az egyes személyiségek, az egyes emberi lét megítélése a világot fenntartó törvényhez, a Világegyensúlyhoz (Hetinél ez a Maat, az Igazság-Valóság elve) való viszonyulástól függ, Heti istensége is a Kozmoszsal való lényegi azonossága ellenére minden antropomorf Monotheosz módjára az ellene való lázadás kíméletlen megtorlását tekintí legfőbb feladatának:

„lemészárolja ellenségeit,
gyermekait elpusztítja,
ha lázadásra gondolnának ellene !”

⁵³ Dobrovits, Világosság 1967.

⁵⁴ Vö. WB V. s.v. tm, tmw, tmmw stb.

⁵⁵ P 42.

A lázadás és annak megtorlása gyakran visszatérő motívuma Heti tanításának. Érthető ez az Óbirodalom államának földrengésszerű összeomlása után és éppen Uah-ka-Ré — Heti király részéről, aki a nehezen megszilárduló centrális hatalom egyik fő "ideológusa" volt, és aki — legalábbis részben — ezt a centrális hatalmat helyre is állította.

Ám Heti is talál okot a kíméletre még a lázadóval szemben is. Mégpedig az egyéni emberi érték, a tehetség és a műveltség esetében:⁵⁶

„... megölvén azt az embert, kinek értékét ismered,
kivel az irodalmat együtt énekelted,
számadásra isten elé idéztetik [szíved] ...”

Szükséges volt ezt a kitérőt megtennünk, hogy Amenemhat gondolatait teljesen megértsük.

„A Képmás az élőkben szétoszlik emberekként”, mondja Amenemhat. Emberekként — és sebes áramlással folytatja szavait —, kik hangoskodók, elfelejtik a jótetteket, elfelejtik a tegnapot és nem tudják, amit tudnak. És lázadók, ők is meg akarták ölni. Ám ilyennek, embernek, hibáktól terheltnek és gyarlónak, gyöngének ismerte fel és jelenti ki önönmagát is. És ezért nem pusztítja el „gyermeküket”, a „szülöttüket” sem. Hanem miként az öreg és fáradt Napisten, Ré tette, mikor fellázadni szándékoztak ellene gyermekei, az emberek, otthagya őket és Ré módjára visszavonul az égbe, — a Palotába. És ha az új királyt, az új Napistent — hiszen a király Ré az emberek számára — tájékoztatja is keserű tapasztalatairól, mégis végül a néppel szemben való kötelességeire figyelmezteti és a szeretetre, mely össze kell hogy kösse őket, akár a világ-egyetemet.

Ám Amenemhat megbocsátó és önmagát sem kímélő humanizmusát az egyiptomi történelem egy másik nagy válságkorszakának ismeretlen „átírója” újból visszájára fordítja. Az élete nagy tetteire visszatekintő öreg király diadalmas harcairól a következő képpel emlékezik meg:

„... az oroszlánokat megfékeztem, a krokodilokat elhurcoltam...”

A XX. dinasztia egy osztraconjának másolója e szavakat alaposan átalakította:

„... az oroszlánokat megfékeztem, hogy élni hagyjam a krokodilokat ...”⁵⁷

A XX. dinasztia az egyiptomi állam szétesésének, a kiélesedő osztályharcnak, a vezető rétegek korrupciójának addig szinte példátlanul álló korszaka volt. A krokodilus pedig a rablás, a falánkság és a — korrupció példaképe. A „Hórusz és Széth története” mitikus köntösbe öltöztetett politikai pamfletjának írója ezeket az uralkodó rétegeket — Ozirisz szájába adva a szavakat — az Álvilág démonainak rájuk szabadításával, azaz a fellázadni készülő nép erejének elszabadulásával fenyegette meg.⁵⁸

⁵⁶ P 50 s kk.

⁵⁷ Ostr. D. el Med. 1039 verso 1—2, vö. A Paraszt Panaszai B 178, B. 224 stb.

⁵⁸ L. Gardiner: Late Egyptian Stories, Bibliotheca Aegyptiaca I. 1932, magyarul fordításunkban, A Paraszt Panaszai, 1963.

Az egyiptomi népben azonban ekkor már nem voltak meg azok az erők, amelyek az Óbirodalom végének eseményeihez hasonló forradalmi tetteket végrehajtani képesek lettek volna. Ám az egyiptomi szellemnek, a gondolkodásnak azok a nagy alkotásai, amelyek az Óbirodalom végén, az Első Átmeneti Korban és a Középbírodalomban megszülettek, a nép, elsősorban a kézművesosztályt, de a parasztság egyes tagjainak gondolkozását és talán „plebejus” ízű humanizmusát fogalmazták meg. Ebből a háttérből érthetők meg Amenemhat Tanításai is.

Ezzel a szerény tanulmánnyal óhajtottuk Kardos Tibort felköszönteni. Őt, aki a humanizmus nagy kutatója, az ókor kiváló ismerője, és aki az ókor gondolatainak továbbélését is annyiszor hangsúlyozta a későbbi korokban. Így Egyiptom számos gondolatának továbbélését is. Őt, akinek verstani tanulmányaiból mi magunk is annyit tanultunk.⁵⁹

⁵⁹ Így legutóbb összefoglalóan *Kardos*: Az olasz természetfilozófusok. Világosság 1966. 422. s. kk.

Árgirus és Odüsszeusz

Kardos Tibor „Az Árgirus széphistória” c. könyve kapcsán

DEVECSERI GÁBOR

1.

Erdő. Ha mindama fákat, amelyek valamely mesében, mítoszban, néphagyományban az ember természetes természetre-csodálkozásának folyománya-ként az élethez kötődnek, az életet hirdetik és óvják, sőt az élvezetnek valami vigasz-teremtette túlvilágba (két irányban is: fölfelé és *enmagunkba*, mint a mesék égigérő nagy fája, meg aranyágukkal alvilágba is) — ha mindama fákat egymás mellé állítanók, erdő támadna belőlük, amiben csak eltévedhetnénk.

Kardos Tibor Árgirus-könyve ebben az erdőben tündérek nyomait kutatja.

A körül az egyetlen fa körül, amely hol ikerhajtása, hol másutt gyökeret vert ága az édenbelinek, hol meg egyenesen azonos vele: virul a velencei szerzetes Poliphilo-történetének dús díszkertjeiben, s alatta a hős előbb álmában, majd a valóságban megtalálja nyomtalanul eltűnt szerelmesét; Kincses Fa a Prasildo-széphistóriáiban; s aranyalmát termő csodafa a *Csongor és Tündé*-ben, vagy éppen az *Árgirus*-mesében, amely mind a fentiek mögött ott sejlik ihletőként, s amely mese immár széphistóriaként a történetet a *Csongorig* és a *János vitéz*ig vezeti, s mindkettőt e történettel és történetben segít megteremteni.

S hogy részben segít megteremteni e műveket — és még oly sok jelentős művet a múltban, a jelenkori irodalomban és, nem tartom kétségesnek, a jövőben is, — részben pedig az ember természetéből, félelmeiből és vágyaiból következően, mindig újra kilombosítja önmagát, és az új meg új történeteket magához vonja, magához hasonítja: ezt kívánom Kardos Tibor mérhetetlenül gazdag gondolatú és ragyogó, minduntalan tovább-gondolkoztató érvelésű könyve kapcsán, egyetlen nagy példára, a homéroszi eposzok s himnuszok példájára vonatkoztatottan, bővebben feltárni.

2.

Három évtizede tűntek fel Kardos Tibornak az *Árgirus* különös görög nevei: Akléon király, a neve szerint „meg nem nevezhető”; Medéna asszony, az okkal Medúszával — Kardos Tibor különös nyomatékkal hangsúlyozza és bizonyítja: a magányos uralkodónővel¹ — azonosítható királynő, s a többi között természetesen maga Árgirus, az ezüstös hold-ifjú. Olyan Ariadné-fonál,

¹ Kardos Tibor: Az Árgirus széphistória. Bp. 1967. 55—56.

melyre e nevek gyöngysora fűződött, vezette a rokon-történetek labirintusában előbb gyanújához, később bizonyosságához annak, hogy széphistóriánk mögött a görög föld felől elterjedt történet közvetlen közbeeső állomása feltétlenül olasz nyelvű verses széphistória volt. És hogy ez utóbbi mögött feltétlenül — mert számtalan jelt adva magukról — a történet *ciprusi* változatai állnak.²

A még elő nem került olasz verses feldolgozás kikövetkeztetésében Kardos Tibort az olasz verses széphistóriák legsajátosabb közös állandó mozzanatainak vizsgálata segítette.

Ábrázolás, szerkezet és az egyes stereotíp kifejezések „átröngenezése” Kardos Tibornak szép nyomozásában volt támasza; nekem pedig — az ő fejtegetései alapján — azt a meggyőződésemet erősítette, hogy a stereotíp kifejezések *funkciója* az elbeszélő-költeményben — bármelyikben! —, ha a tudatosságnak nem azon a fokán is, mint hitem szerint a homéroszi eposzokban, az elbeszélésen belül az epikus költő lírájának átadása.

E látszólag legszemélytelenebb (mert hiszen hagyományozott) elemek hordozzák a legszemélyesebb mondanivalót. Mert kiválasztásuk és az a játék, amelyet a költő, az őket láthatatlan szálakkal összefűző, az őket egymással társalogtató költő velünk folytat — ez közli a költő legfőbb mondanivalóját, sóhajait, ítéleteit.

3.

Stereotíp *vonások* segítették nem kis mértékig Kardos Tibort abban is, hogy a pontonei Villa NICHESOLA mítikus tárgyú freskóiban is meglássa az *Amor és Psyche*-történetnek és keretének az *Aranyszamár*nak az *Árgirus*-történettel való leglényegesebb összefüggéseit.³ Nem pusztán a párhuzamosokat s a lezármazáshelieket, hanem a már korábban is számon tartott együvé tartozásnak mélyebb, jelképes tartalmait is. Különös tekintettel — s itt a keret, az Aranyszamár-ábrázolás kap főszerepet — az Árgirus-történetre mint misztérium-novella alapjára.

Az olasz közvetítés és a mögötte mélyen a múltba és az emberiség ősi vágyaiba, álmaiba nyúló görög eredeti (mely az ókori kelet nála is ősibb iker-történeteit idézi), a misztérium-novelláknak a mesékénél nem kevésbé dús „bokra”, ezek mind út jelzőjeként és út *részeként* érdeklik Kardos Tibort. És adják meg egzakt lírájának menetét, irányát. Lelkessége, amellyel a változatokat felfedezett és kikövetkeztetett őseikkel és megsejtett közbeeső állomásaikkal évezredek ösvényén követi, pusztán líra volna, magánügy, ha nem táplálkoznék mindig a felfedezést régóta követelő tényekből, a mindenképpen meglévő összefüggések friss tudomásulvételének örömeiből. Egzakt lírának azért nevezem, mert valóságtól valósághoz vezet, mert műsája a pontosság aggályos és szenvedélyes igénye. Óvatosság és szenvedélyesség együtt eredményezi azt, hogy az Árgirus-mese kitérőkkel és elágazásokkal félelmetesen zsúfolt történetét sikerült lineárisan előadnia. Izgalmas és egymásból következő felfedezések sorozatával.

² E feltevést támogatja *Trencsényi-Waldapfel Imre* érvelése, különösen a Fortunatus-história ciprusi eredetét és árgirusi motívumait illető hozzászólása. Vö. uo. 215–218.

³ K. T.: Árgirus, 67–91.

A mai szöveg őstípusát — az Árgirus név alapján — a hellénisztikus szinkretizmus idejére helyezi, s felteszi, hogy formáját az utolsó antik vallás, a „Győzhetetlen Nap”, a Héliosz-vallás idején nyerte.⁴ Aphrodité típusú istennőnek Attisz-Adónisz-Oszirisz-Endümiön s még más hozzájuk-olvadt jellegű halandó ifjúval való szerelmi egyesülése és viszontagságai történetében. S a már említett Villa NICHESOLA-beli freskók remek elemzése révén és annak lényegbelátó (minden mítikus történet lényegébe látó) megállapításával, hogy „... amikor a (Tündér)leány az almát leszakítja, s az ifjút átöleli, amikor testét már alig fedi ruha, a szimbolikus és reális átadást (a festő) egyszerre hozza tudomásunkra”⁵, jut el a hazánkig és csaknem korunkig vezető legújabb (a legősibbel természetesen egyező) tanulságig: „... az Árgirus-jelenet az aranyalmával és az életforrással a szerelem mindenképpel való, életet adó hatalmát, mindent legyőző erejét kell hogy szimbolizálja, mint ahogy az egész Árgirus-történetnek is ez a tartalma, ez ragadta meg benne Vörösmartyt, ez fordította a mese felé Petőfi figyelmét is.”⁶ — Amihez annyit érdemes hozzátennünk, hogy mindkét műben gyakran szerepel együtt sokmindennek „szimbolikus és reális átadása”; a *János vitéz*ben többnyire a meseibb, az önkéntelen módon, a maguktól értődő jelképek szimpla sorakoztatásával; Vörösmartyánál tudatosabban, a mesekeretből ki nem lépve, s még magyarázó tudatossággal is, jelkép és jelképezett azonnali együvéhozásával. A szerelem-kebel-alma jelkép nemcsak végigkíséri a *Csongor* történetét, hanem rögtön a kezdetén, Mirigy beszédében, az alma-leánymell hasonlat pontosan olyan jelképes—nem-jelképes megjelenítése a szerelemnek, mint a Villa NICHESOLA-beli Tündérleány-freskón. Az almafán estéknént

Mint a szűz emlői bimbók,
Oly kis almák duzzadoznak ...

S hogy e lényeges és fő-tárgymegjelölő, a fától, amely amúgyis a szerelem fája is, határozottan a szerelem irányába mutató, erotikus hasonlat rögtön a történet elején szerepel, az a számunkra a továbbiak miatt igen jelentős. Mert nyomban rávilágít arra is, hogy a „szent nász” itt is megtörténik, mint magában az Árgirus-versben, nyomban kezdetkor, s hogy a *Csongor és Tünde* történetében Vörösmarty a XIX. század első harmadának nemesi költője ugyan szemérmesen Tünde „illetetlen ajkait” említetteti a búcsú pillanatában Csongorral és a szerelmes ifjú „ösmeretlen karjait”, „még nem izlett csókjait” Tündével — Vörösmarty a líra lángelméje ugyanakkor sem kezdeti helyzetük megjelölésével („Tünde s Csongor egy gyepágyon a fán belül, annak lombjaitól félig eltakarva látszanak. Mirigy lopva közelít Tündéhez, s hajából egy fürtöt levág”), sem az almák felragyogásakor „a szerelem puha ágyán” „szunyadó” „tündér lány dús aranyló hajazatjának”, mely „a szép ifjat elborítja”, említésével nem hagy kétséget afelől, hogy a történet a kezdetben teljesen egymáséi lett és *utána* egymást kereső szerelmesek történetének utódja és megismétlése; vagyis hogy engedi a verses dráma szöveget át sugározni (vagy talán jobb, ha azt mondod: önkéntelenül is erőteljesen sugározta át) mindazt, ami e tör-

⁴ K. T.: Árgirus, 115. és k.

⁵ K. T.: Árgirus, 75.

⁶ K. T.: Árgirus, 79.

ténet feltehető legősbibb alakjából, az egymást s tehát a boldogságot *már* megízlelt, majd az *után* egymástól elszakított szerelmesek történetéből megleve-nülni kívánczik és mindvégig — eljövendő alkotásokban is — eleven lesz.⁷ De semmi nem erősíti ezt annyira, mint a fent idézett, az erotikus alaphangu-latot megadó sorok.

A helymegjelölésben pedig még külön jelkép-jelentősége is van annak, hogy a szerelmesek „a fán belül, annak lombjaitól félig eltakarva látszanak”. Mint ahogy a hajfürtnék ugyanekkor történő levágása is a lányság szertartásos elvesztésére utal.

Magában az *Árgirus széphistóriában* is megvan a lehetősége, de csak a lehetősége és csak felületes olvasáskor, annak, hogy Árgirus királyfi és a tündér szütleány elszakadás előtti teljes egyesülését ne tartsuk megtörténtnek. De Kardos Tibor az *Árgirus* szerelmi jeleneteinek és a virágénekeknek közös stílusát, hangvételét, nem utolsósorban pedig a tündérleány kijelentéseinek kézzelfogható tartalmát tárgyalva, okkal mondja: „Nem is folytatjuk, mert a 'hierosz gamosz' bizony megtörtént”.⁸ Ami Csongor és Tünde elválásakor a hős és a hősnő kimondott szavai ellenére látszik ugyancsak bizonyosnak, minthogy ismét csak hangvétel, a legősbibb történetekre utaló jelképes — nem-jelképes elhelyezkedés és történés (fürtleválás), az erotikus alaphang megadása és a „szent nászok” alkalmával szokásos felzendülése vagy felragyogása a nő-vényzetnek („Fenn ragyognak már az almák”) bizonyítja.⁹

Ekkor alattuk a föld üde zöld füveket sarjasztott
s lótoszt, harmatosat, sáfrányt és sűrűvirágú
jó puha jácintot: s a magasba emelte ez őket.
Íly nyoszolyán háltak, s közben felhőbe borultak,
szép *aranyosba*; körül *csillámló* harmatozás hullt.

Hogy a szerelmesek nem egyrangúak, hanem hol a férfi, hol pedig a leány halandó a másik isteni voltaéhoz, vagy egyszerűen csak alacsonyabb sorbeli a másik magasabb társadalmi helyzetéhez képest — ez is, kezdettől fogva, a halandó kedvest magához emelő — nemegyszer magához kényszerítő — szerelmes történetének legtöbbször jelentkező alapvonása, makacs és a me-sének a mindig adott társadalmi kérdésekhez való hozzáidomítására lehető-séget, sőt parancsot adó örökség.

A Csongorban, mint az *Árgirusban*, a meglévő és a feltételezett, kikövet-keztetett olasz széphistóriákban, valamint a történet ősi görög és még ősi-bb keleti változataiban ez a magasabb rangú, tündér rangú fél a nő.¹⁰

Ami az *Árgirust* — nemegyszer a belőle is sarjadt Csongor-történetben föllelhető kapcsokkal — még szorosabban fűzi görög ős-elődeihez.

⁷ Az édentől — az édent már megismert — elszakított szerelmesek, s nem az ismeretlen édent keresők vándorlása a gyakoribb. A férfié, de nem egyszer szerepcserével (mint az Ezer-egyél-beli Budur hercegisasszony történetében *férfiruhába öltözött is*) a nőé.

⁸ K. T.: *Árgirus*, 251.

⁹ A legelső ránk maradt görög leírás „szent nász”-ról (Íliász, XIV. 347—351):

¹⁰ Mint ahogy Dante Komédiája mint *átlényegített de nyíltan szerelmi* történet, Beatricét helyezi olyan eszmény-magasságba, ahová aztán ő emeli egyre fentebb síkra a vándorló én-hőst. A már üdvözült, a hangsúlyozottan „égi hölgy” a *halandót*. Akinek pokoljárása — mint *Kardos Tibor* a Prasildo-történetet tárgyalva rámutat (*Árgirus*, 148.) — „a félel-mes erdő”-től indul, aminek „képe . . . az antik filozófia azonos forrásaiból kerül” hozzá is, mint az *Árgirus*-előld széphistóriákhoz.

Jelképtárunk közös. És közös sok olyan „apróbb kellékében” is, amely az emberiség nagy mese-erdejében, mese-bokrában el-elárulja, hogy néhány ág szorosabban tartozik egymáshoz a többinél, még a mese, a mítosz mindent mindennel összekötni képes és összekötő sűrűjében is.

5

Mert ami a legszebb ebben a magától értődő és minden korokban az éppen *akkor* új életérzés harcos szolgálatába szegődő igazságban a történetnek „a szerelem mindenek fölött való, életet adó hatalmát” hirdetőben, a történet legfőbb benső mondandójában, az a következetessége. Az, hogy az egyszerű, a gazdag tartalmú és szívósan mindig újra jelentkező mondandó már a kezdet kezdetekor, már a kezdet előtti kezdetkor teljes egészében megvolt. S hogy az évezredek folyamán a közvetítő állomásokon oly sok minden lekophat róla, de a lényegéből soha semmi. Hogy minden közbeeső állomáson, ha szétszórta is, ha olykor halaványultan is, de mindig újra jelentkezőnek költeményihető mítoszokban és mítoszformáló költeményekben egyaránt *összes* lényeges elemei.

Megjelenő majd elsuhanó és felkutató tündérleány-szerelmes, fa, forrás, faőrző sárkány, aranygyümölcs, az összes beszédes jelképek, melyek a Heszperiszek kertjéből az *Árgirusig*, s az *Árgirusból* az örökségkapó remekműig, a *Csongorig* származtak — ez utóbbiban előtérben állnak, hivatkoznak, nemcsak a történet mélyéhez tartoznak, ott csillognak a felületen is. De az örökségadó történetek vizsgálásakor, ilyen minőségükben való felfedezéseket nem felejtethető a törvényszerű jelenség — amire Kardos Tibor több ízben figyelmeztet —, hogy a legfontosabb jelképek gyakran háttérbe húzódnak s úgy vannak jelen, rejtőznek, de *ott* rejtőznek.

6.

Ezért tudtam — örömömre, ezért kényszerültem is — a maguktól értődő és mindig egymás szomszédságában megjelenő szimbólumoknak útján, Kardos Tibor *Árgirusából* néhány a homéroszi műbe világító sugarat e szerepében felismerve, az Árgirus iker-őseit az *Odüsszeia* Szküllá és Kharübdisz színterén, az *Íliász* Hektór-Andromakhé búcsújában, Hektór végső viadalában, majd ismét az *Odüsszeia* Nauszikaá-jelenetében megtalálni. S nyomukon azt, hogy Homérosz örökös célzásokkal, utalásokkal dolgozó jelbeszédének módszere nemcsak az ismétlődő, egymásra átvilágító szavak, sorok és sorcsoportok feszültségét teremti meg, hanem hogy *egyetlen mítosznak más-más helyzetekben való megjelenése* (olyan álorcában, amely mögül arca nem szándéktalanul mindig kikandikál) éppúgy és éppolyan tudatosan köti össze az eposzok egymástól távoli sorsfordulat-szakaszait. Mindig azokat.

Még tovább menve: nemcsak a fent említett jelenetek szolgáltak ezzel a tanulással, hanem a homéroszi eposzoknak számos jelene, fordulata ugyancsak. S ha *számos*, akkor *minden*, mert e művek olyanok, hogy minden részükben minden más részük is képviseltetik. S kalauzál mindenütt az együtt-lebégő, -uszáló jelképek kínálkoztak, a boldogságkereső út — nagykompozícióban boldogságkereső vándorlás¹¹ — ősidőktől örökölt és figyelembevesztő

¹¹ Gilgames, Odüsszeusz, Dante — a közös erdőtől, szörnyetegektől indulással (az élet teljes megélésével, alvilágjárással, emelkedő megtisztulással) az istennővel való egyesülésig, a királynő-Pénélopéig, az égi trónusra emelt Beatriceig. Az Árgirus- és Odüsszeusz-történet

együttmaradó „kellékei”. Az élet-fa és a hozzá tapadó képek, típustörténetek — mennél rejtettebben, annál inkább — legkivált.

7.

Az élet fája mindig, mesében, mítoszban, költői műben egyaránt, élet és halál határán áll. A Kardos Tibor felvonultatta példák serege — annak hangsúlyozásával, hogy a fa szerepe többnyire kettős: életmenekítő, de alvilágba vezető is — mind ezt ábrázolja. Ha Kardos Tibornak szabad — márpedig nemcsak szabad, hanem kell is — Árgirus nyomain hátrább hatolnia ősmitológiáig, akkor a műve nyomán ébredő gondolatoknak is szabad — és kell — eljutniuk, ha nem is oly messzire, de Odüsszeuszig, ugyanebben az irányban. Akinek alakja és történetei persze tovább tessékelnék s ismét ugyanafelé a háttér felé. De meg is állítanak, jelezve a közbeeső „idő-kulisszákat”.

Ernle Bradfordnak Odüsszeusz útját kísérő (ez utat a mai térképen megállapítani kívánó, s Kardos Tibor fejtegetéseivel egyidőben olvasott) könyve¹² juttatta először eszembe, hogy az Odüsszeia Szkülla-színtere összekapcsolható és feltétlenül összekapcsolandó az aranyalmát őrző sárkány, a Heszperiszek, Perszeusz, Héraklész, Árgirus történetével.

A hasonlóság, sőt azonosság megállapítása előtt azonban még néhány szót és néhány példát az élet fájának örökösen a halál határán való felsarjadásáról, állásáról. A Heszperiszek almafája éjjel ragyogott fel (mint a *Csongoré*) Hádész határain. Aeneas aranyája — és mindaz, ami vele rokon — az alvilágba vezet, de ott meg is óv. Élet és Tudás fája az édenkertben tiltott és veszélyt jelent. De Pyramus és Thisbe szederfája is a szerelem vagy halál (vagy szerelem és halál) színterének fő kelléke, vagy inkább fő szereplője¹³. A Prasildo-tör-

---

egyik leginkább közös gyökere az, hogy mindkettő az elvesztett hitvest kereső férfi meséjének típusához tartozik. S hogy mindkettőben egymást-keresés is szerepel. Ez utóbbi az Árgirusban és Csongorban a tündérlánynak és Tündének az aluvót meg-meglátogató, vele találkozni akaró kísérleteiben, nemkülönben az „üzenetküldések”-ben mutatkozik meg; az Odüsszeiában pedig a fölismeréskor Pénélopének Odüsszeusz elé futásában, mely mellett a hajótörött-hasonlat kiáltóan tudósít a szerepcsere nyomáról; a hajótörött ugyanis, aki végre partra és célhoz ér, itt nem Odüsszeusz, hanem Pénélopé. Aki e hasonlatban — mintegy Pszúkhé-vándorút végén — a megtett út gyötrelmeitől szabadul.

¹² Ernle Bradford: *Ulysses found*. London 1963.

¹³ Ovidius: *Metamorphoses* IV. 55—166. E történetet az egymástól való elszakítottság, egymást keresés, vélt halál, legfőképpen pedig a gyümölcsös fa és a szörnyeteg lényeges szerepe mintaszerű Árgirus-elődde (illetve — utóddá) teszi. A Prasildo e Tisbina történetben a hősnő neve és tetszhalála az ovidiusi történethez kötődik; egész mesemenete pedig, „kellékei”, legfőként a Medúza-kert, és az, amit Kardos Tibor (Árgirus, 53.) a mese Boiardo írta változatából következtet ki, hogy ti. a történet Medúza-kertje nem más, mint a Heszperiszeké — mindez a Pyramus és Thisbe történetet magát méginkább nyilvánvalóan össze az Árgirus-típusú történetekkel. A Prasildo-mese változataiban bőséggel szerepel a vándorlás, mely a Pyramus és Thisbében csak a közeli szederfáig jut el, bár itt sem kétséges az ekörüli egymást keresés jelentősége. Nagyobb területen és több szakaszban valósul meg a vándorlás abban a játékban, amibe Shakespeare a Pyramus és Thisbe történetet — tréfaként — beágyazta, a Szentivánéji álomban. Mintha csak azt mondta volna vele: „Rendben van, a valóságban — minthogy vannak tündérkirályok és tündérkirálynők és tréfáskedvű szellemek — a história jó véget ér. De képzeljünk el egy olyan világot, amely nem ennyire valóságos, nincsenek benne tündérek, csak fal meg oroszlán, meg zordon szülők, abban bizony olyasmi is megeshet, hogy a szerelmesek nem érik el a boldogságot.” Az ő Pyramus és Thisbéjében, mely „szörnyű víg tragédia”-ként tükörképe a Romeo és Júliának és — a darabon belül — a Szentivánéji álomnak, már nem szerepel (a prológbeli említésen kívül) a fa. Annál többszörösen, erőde növekedve van jelen

ténethen aranyág, smaragdalma, „perszeuszi emlékek szerint eljáró”¹⁴, Medúzára csak tükörből rátekintő hős közelében a sorskertnek négy kapuja áll: a Szegénység és a Halálé, az Élet és a Gazdagságé. „... az antik görög hagyományok némelyike még tud róla — írja Kardos Tibor —, hogy Medúzának köze volt a Heszperidák kertjéhez, de az ilyen hagyomány is mindig a többi Heszperida közé állítja, nem pedig a kert egyedüli tulajdonosának teszi meg. Már különösebb a kertnek mint sorskertnek a kidolgozása a négy kapuval, főként az Élet és Halál kapujával¹⁵”. Teljes joggal teszi fel Kardos itt, hogy „nem Colonna, nem Boiardo találta ki Medúza kertjét, hanem már egy antik-görög forrásra visszamenő szerkesztményben találta”¹⁶. Olyanban tehát, amelynek Medúszát a sorskert egyedüli úrnőjeként kellett bemutatnia. Törvény-szerűen *élet és halál határán álló sorsfa* mellett.

Egy magyar mese, melyet nem filológus gonddal kerestem, hanem gyermekkori olvasmányként kaptam, Benedek Elek *Magyar Mese és Mondavilágából* (de amely mese természetes és mély rokonságot tart mindama „vegetációs hiedelmek”-kel, melyek „a görög ókor mögé mutatnak vissza, a Földközi-tenger medencéjének közös hagyományára”; s emellett nemcsak oda, mert északi mesék ugyane tartalmakat őrzik), egy magyar mese tehát Élet asszonyról szól, aki labdázik a mesehős legénnyel. Hol? *Kertjében*, ennek is *határánál*. Sudár fa mellett dobja fel a legényt Élet asszony egészen magasra. A kert falánál, kívül, a Halál áll. Kettejük alkuja úgy szól: ha a legény a kertbe esik vissza, a kert úrnőjéé marad, ha pedig a határon, a kerítésen kívül akárcsak egy arasznyira is, a Halál elviszi.

Bradford, említett könyvében, Kirké Odüsszeusznak adott tanácsai közül figyelmet szentel a „magas, sűrűlombú fügefá”-nak, amely azon a sziklán nőtt, amely alatt a Kharübdisz szücsöli be a vizet. Az, hogy Kirké fontosnak tartja külön említeni, azt mutatja — véli Bradford —, hogy különlegesen összefügg az örvénnyel. „Nem lehet véletlen egyezés — írja —, hogy megfelelője megtalálható egy indiai legendában. Saktideva, a legenda hőse, az Arany Várost keresve, a halászkirálynak, Satyavratának szigetére érkezik; ez hajót ad neki és hajlandó vezetni az útján. Ahogy előre vitorláznak, látnak valamit, ami olyan, mintha valami sötét hegység emelkednék és hullana alá a tenger hullámain. Saktideva megkérdi, mi az; a halászkirály feleli: Az egy fügefá, ami alatt az embereket halálukba rántó örvény van. Ebben a történetben a halászkirály feláldozza magát, s ennek következtében Saktideva meg tud menekülni azáltal, hogy megragadja a fügefá ágait, mielőtt csónakját

---

a teljes játékban, melyet *Kardos Tibor* (Árgirus, 342.) találóan nevez „kergetőzés”-nek; „Vörösmartynál Árgirus nyílegyenes útja megtörik, bolyongássá válik, szentivánéji kergetőzésé. Csongor úrfi Shakespeare és a tündérvjáték európai áramlatába kerül”. De amely kergetőzés a *Pyramus és Thisbe* „szörnyű víg tragédia”-ját a maga végére mintegy szatírvjátékaül illesztő, igen „komoly komédia”; s jelen vannak benne éppen nem komikus módon, a varázsszerek is, az árgirusi és valóban „perszeuszi” emlékek. Nemkülönb a szerelem-szamárrá változás lukianoszi, apuleiusi emléke. S ha most *innen* térünk vissza az Odüsszeiához, szerelem-állattá változtató Kirkéhez, s az eposznak még mesei részében is haloványultabb szerepű varázsszerekeihez — egy olyan lényeges motívum tüstént feltűnik, amely Árgirus-történetekből és Odüsszeiából egyként sugárzott át e tündérvjátékba: a hátráltató, az álom-, elbűvöltség-, varázslathozta álszerelmeket, mielőtt az igazi párt, akitől elszakadt volt, a hős újra megtalálja.

¹⁴ K. T.: Árgirus, 53.

¹⁵ K. T.: Árgirus, 53., továbbá 52, 137 és 355–56.

¹⁶ K. T.: Árgirus, 54.

az örvény magábanyeli. J. E. Harrison megjegyezte: „E visszatérő fügefafa jelentőségét nehéz meghatározni. Valószínűleg a görög *eríneos*znak van valami ilyen összefüggése Erínüsszel, az alvilág hatalmával és romlásba vivő erejével...” Mindenképpen úgy látszik, mintha Kharübdisz, mint Szküllá is, kapott volna járulékos díszítményt valamilyen keleti folklórból.”^{16a} Idáig Bradford.

S ha most lemondok is arról, hogy a phaiákok félig-meddig túlvilág-országának a hajótörött Odüsszeusz előtt „fügelombként” való felbukkanását¹⁷ közelebbről megvizsgáljam (noha kétségtelen, hogy a fa „emelkedése és hullása” és a habokon „fügelombként felbukkanó” lebegő sziget helyzete, szerepe, mozgása egyezik; továbbá az is kétségtelen, hogy a „halálba rántó örvény” feletti fügefafa az Odüsszeiának nemcsak Szküllá-sziklájával, hanem phaiák földjével is összeköti e jelenetet, minthogy a „fügelombként felbukkanó” phaiák föld félig alvilág is, és a fügefafa alatt itt is romlás vár, halálos — csak Odüsszeusz számára hazatalálást, rejtetten feltámadást, hozó — út, a királyától kapott hajó „feláldoztatása”, kővé meredése; s a halászkirály magafeláldozása is igen közeli motívum azzal, hogy Odüsszeusz az őt vivő hat emberének feláldozása árán marad életben), ha tehát mindennek közelebbi vizsgálatáról lemondok is, akkor is, az eddigiekből is világos, hogy a Kharübdisz feletti szikla fügefája életfa, sorsfa, valóban élet és halál határán; mert kell-e veszélyeztetettebb pereme a létezésnek, mint a kettős veszedelem között rettegő, az életfába csimpaszkodó Odüsszeusz helyzete éppen itt?

Egész útja — számtalan helyzete — ezt ábrázolja — de az örvény feletti, Szküllá elől rejtőző csimpaszkodása a leginkább.

Annak tudatában, hogy a Kharübdisz-szikla és Szküllá-szikla csak együtt jelentős, és szét nem választható, még azt is megkockáztatnám, hogy a sziklaközpontú Szküllá szerepe itt nem más, mint abban a Kardos Tibor által érthetően feltételezett antik mítosz-darabban Medúszáé, a titkos kert *egyedüli* úrnőé. Akinek kertje ebben az esetben — a Szkülláéban — *lényegére, az életfa-fügefára korlátozódott*, s aki ugyanúgy, mint Medúza, szép tündér is, szörnyeteg is (meglévén az a mítosza, hogy szépséges lányból varázsolták ágyékából-növő kutyákat hordozó szörnyé).

Árgirus kertjének gyászt, halált, de boldogságot és életet is hozó aranyalma-fája és a Medéna—Medúza összefüggés, továbbá a Hádész alakját kisajátító újgörög Kharosz alvilági kertjének együttes tárgyalásakor Kardos Tibor meggyőzően választja külön az aranyalma-mítosz e *népi változatait* keleti epikus hatásoktól. Igaz, hogy a Mahabháratában Visnu az ellenség országát Halál-kertté változtatja. De a Prasildo-mesében és társaiban a fa kettős természete, állapítja meg Kardos Tibor,¹⁸ „nem epikus örökség.” „Az Életfa azáltal, hogy az ősök, a lelkek fája, már eredetileg is szellemfa¹⁹ és az Al-

^{16a} Ernle Bradford: i.m. 154.

¹⁷ Odüsszeia V. 281.

¹⁸ K. T.: Árgirus, 55.

¹⁹ Hőszívű Túdeidész, minek is kutatod születésem?
Mint levelek születése, olyan csak az embereké is.
Földresodorja a lombot a szél, de helyébe az erdő
mást sarjaszt újból, mikor eljön a szép tavasz újra:
így van az emberi nemzet is, egy nő, más meg aláhull.

(Íliász VI. 145—149)

Mivé enyhült — szokásos homéroszi természetessé-enyhítéssel a görögöknél a Kelet lélektermő emberfája? Hasonlattá (mint a Szküllá-fügefafa a táj egy részévé)! Nem tartom kétségesnek,

világhoz is tartozik”. Mint ahogyan — tehetjük hozzá — itt a Medúszaszerepben (és medúza, polip alakban) jelenlevő szörny-úrñő, Szkülla is, akinek itt épp Alvilághoz tartozó mivolta kap erősebb hangsúlyt külseje leírásával is és azáltal is, hogy barlangjának szája nyugat felé néz, a mélye pedig „leér Ereboszba”, vagyis az alvilág legmélyére.

De hogy a hős mellett itt — ugyanúgy, mint a magyar mesében — úrnő, életfa, leselkedő végzet a három főszereplő, az Odüsszeusz *második* Szküllával és Kharübdisszel való találkozásából válik világossá. Itt ugyanis az eposz nem említi *két* sziklát, a Kirké-jelezte fügefát viszont csak ennél a találkozásnál szerepelteti.²⁰

Szkülla itt már csak nőnemű mivoltával őrzi emlékét a kettős természetnek, mely Kalüpszónak, és Kirkének életmentő és jótanácsadó szerepe mellett éppen nem veszélytelen alakjában²¹ nem pusztá emlék. Az azonban bizonyos, hogy ő az egyetlen fává zsugorodott kert úrnője, s hogy e kert alatt közvetlenül a halál leselkedik.

A szikla a titkos kerteket körítő várfalak őséül is tekinthető. S ha igaz is, hogy az Életfa kettős természete „nem epikus örökség”, ugyanúgy igaz az is, hogy *eposzba is beszüremkedő* (és persze abból tovább hatni tudó) *örökség*; mint ahogyan az *Odüsszeia* Kharübdisz-jelenetébe is behajlott. Odüsszeusszal is „labdázik a végzet”, mint az Élet asszony kertjéből feldobott legénnyel: mikor az örvény fenekén vizet szürcsölő Kharübdisz kiköpi a hajóroncsokat, úgy kell lehuppannia a víz felé, hogy pontosan a szálfák mellett hulljon a habokba; ha csak egy kicsit is arrább esik, az örvény, a szörnyeteg zsák-mánya.

8.

Állhat-e valóban az életfa életnek és halálnak ríkítóbb, nyilvánvalóbb *határán*, mint a Kharübdisz-örvény feletti sziklán? S nem azonos-e ezzel a magas, sűrűlombú fügefával (melynek praktikus szerepét — Odüsszeusz belé csimpaszkodik az örvény elől — számon tartják, jelképes és nem jelképes életfa-szerepét nem) az *Íliász* hatodik énekének filológus-botránkoztató, a szövegéből — minthogy nem tudtak mit kezdeni vele — gyakran kiiktatott, kitessekkelt fügefája az ostromlott vár falán²²?

S lehet-e véletlen, hogy Akhilleusz és Hektór halálos párviadalában a két hős nem más körül, hanem „a szellős vadfügefa” körül száguldozik?²³

Nem más ez, mint a Kharübdisz-szikla életfája, nem más, mint a hatodik éneké, mely utóbbi alatt ugyancsak örvény, a háború örvénye zajlik. Mükénéi ezüstedény-töredéken szörnyetegként ábrázoltan is,²⁴ Homérosz visszatérő metaforáiban több ízben *megnevezetten* is (πολέμοιο γέφυραι

hogy mögötte a riadalmas fantasztikumot közvetlenül adó mítosz állt. S hosszú alagutat járt meg, mire a Homéroszhoz kötődő vergiliusi alvilágjárásban ismét lélekfa-alakban újra előléphet és Dantéig és tovább hathat.

²⁰ *Odüsszeia* XII. 429–446.

²¹ *Odüsszeusz* gyanakvása *felébred* Kalüpszónál; Kirkénél ugyanez *feloldódik*. De mindkettőnél nagyonis indokolt.

²² *Íliász* VI. 433. és k.

²³ *Íliász* XXII. 145.

²⁴ A XVI. századi, tehát a trójai színterű *Íliásznál* sokkal korábbi, Balkán-félszigeti várostromot várfallal, fügefával, „embermagasságú pajzs-szal” (az *Íliászban* szereplő tárgyi emlékek egyik legősibbjével) ábrázoló ezüstedény-töredékről *T. B. L. Webster* (From Mycenae

Cunliffe²⁵ értelmezése szerint „a háború áradását megakadályozó, föltartó ember-halmok”).

Az Andromakhé-jelenetben a forrás Hektór beszédébe húzódik, a szörnyeteg a „háború örvényének” fenyegetésébe; az Akhilleusz-Hektór viaskodásban a szörnyeteg sárkány-hasonlatba, míg a forrás — igen részletes leírásban — itt valóságos helyet kér magának. Kettős arcú kert- és rengeteg-úrnők (veszedelmes de életmentő Kalüpszó, elvarázslással fenyegető, de megsegítő Kirké, valamint a Kardos Tibor megvilágította Medéna-Medúza) mintájára vannak jelen az úrnők. De a sziklai fügefá úrnője, Szküllá csak veszedelem-arcát, rém-arcát mutatja, a várfali fügefá úrnője, Andromakhé látszólag csak gyöngédség-arcát²⁶.

Míg a bájos Nauszikaá (akit Odüsszeusz, esdeklő-beszédében, a déloszi szent fával azonosít²⁷) a tengerbe futó édesvíz mellett már csak azt a veszedelmet testesíti meg, hogy Odüsszeusz ottragad a phaiákok fél-alvilág országában. Nauszikaá elsősorban megsegítő szerepű. A szörnyeteg pedig — Mint Michelangelo fájdalmas önarcképe az *Utolsó Ítélet* prófétájának lenyűzött bőrébe — hivalgó rejtvényként magába Odüsszeuszba húzódik, az iszaphorítottba, az ijesztőbe, a tengeri szörnyhöz hasonlóba, aki elől szétrebbenve futnak a lányok a parti fokokhoz, mert „rettenetesnek tűnt föl előttük a tengeri habtól — rútán . . .”²⁸. S a legfőbb veszedelem — pusztulás és menekvés e határán — éppen az, hogy végképp mocskos tengeri szörnynek nézik, meg sem hallgatják és nem segítik haza. Hogy szemérmét a rengeteg erdőn tört ággal takarja, annak jelképével tehát, amit takar, az látszólag messzebb vezet — valójában közelebb: az egész életfa-mítoszcsoporthoz — éppen Kardos Tibor által jogosan hangsúlyozott — termékenységtartalmához.

9.

Fa és szörnyeteg, forrás (édesvíz folyik a tengerbe épp ott), életveszedelem, menekvés és leskelődő halál, és még hány „kelléke” az *Argirus*-jellegű mesének „úszkál” az *Odüsszeia* Nauszikaá-történetében! S ami különösen fontos: az alma-kebel-szerelem jelkép megtoldatik itt is, mint az *Argirus*-mesével oly sok lényeges ponton érintkező, emberré visszavarázsoló, életet visszakapó, csókkal megváltott csúf szörnyeteg mese-bokrában. Megtoldatik a labdával, amely alakjánál fogva is, az élet, a fiatalság derűs játékainak kellékeként is alkalmas arra, hogy a szerelem-alma-kebel-labda jelképet önmagával kiteljesítse. De erről később bővebben.

to Homer. London 1958. 58.) közöl részletes leírást. Ugyancsak ő (32.) állapítja meg néhány e korbéli képzőművészeti emlékről, hogy — például ellenséget üldöző király és alatta állatot üldöző oroszlán képével egy sír-sztélén — a homéroszi hasonlatok módszerével készült. E korábbi fejtegetésének tanulsága bizvást kiterjeszthető erre az ezüstedény-töredékre, mely egyike e kor az ábrázolást hasonlatképpen is alkalmazó képzőművészeti emlékeinek, s jobb alsó sarkában a tátott szájú tengeri szörny ilyen „hasonlat”.

²⁵ R. J. Cunliffe: A lexicon of the Homeric dialect. London 1924.

²⁶ Látszólag. Mert igaza van Kardos Tibornak, aki, mikor e sorok (Íliász VI. 431—434: Hát rajtam könyörölve maradj mellettem a bástyán; — árvává fiad, özvegygé ne tegyed feleséged. — Ám fügefánk mellé állítsad a néped, ahonnan — könnyű a várbaratérés, könnyű fölhágni a falra) idetartozását említettem, azonnal megjegyezte, hogy a második sorpar éppen a veszedelmet jelzi.

²⁷ Odüsszeia VI. 162 és k.

²⁸ Odüsszeia VI. 137.

Egyelőre maradjunk magánál a Nauszikaá-jelenetnél. Nem anélkül azonban, hogy a később, Nauszikaától búcsúzó Odüsszeusz e szavait jóelőre észben ne tartsuk:

Nauszikaá, lánysarja a hősszivü Alkinoosznak,
bár így adná Zeus, Héré dörgőszavu férje,²⁹
otthonomat s hazatértem napját látnom, elérnem,
Hozzád ott is, akár istenhez, aként könyörögnék
mindenkor, te leány: hisz az éltem vissza te adtad.³⁰

Fontos sorok ezek: a leány által megváltott Odüsszeusz vallomását foglalják magukban e megváltottságról. A mese-eposznak is gyakran nevezett *Odüsszeia* eposz-költője nagyon is tudatosan jellemez egy-egy ugyancsak tudatosan felhasznált típushelyzetet. Mintegy rámutatva az ilyen helyzetnek az ő nagykompozícióján belül érvényesíteni kívánt funkciójára.

Szörnyeteg mivoltától váltja ismét emberré a királyleány itt a mesehőst. És hogy Odüsszeusz valóban szörnyeteg itt, hogy tehát a maga szörnyetegtől fenyegetett mesehős-történetében ő maga húzódik — mint már szó volt róla — a szörnyeteg szerepébe is, arról nemcsak „rettenetesnek tűnő”³¹ és iszaptól borított külseje tanúskodik, nemcsak az, hogy az olajfák alatti rejtékből úgy tör ki, „mint az oroszlán”³² (szokványos hasonlat, de a homéroszi eposzokban a szokványos hasonlatoknak sincs véletlen helyük), s nemcsak az, hogy tudatában van ocsmány külsejének s ezért csak távolból könyörög Nauszikaához, „hogy haragos ne legyen, ha a térdét illeti kézzel”³³, nemcsak mindez tanúskodik tehát szörny-mivoltáról, hanem az eposz stereotíp helyei- nek „legyezőnyelve” is. Az a félreérthetetlen jelzés, amellyel az egymástól sokezer sornyi távolban fölbukkanó egyező részek egymást — hitem szerint sosem véletlenül — megvilágítják, egymás mondandóját gazdagítják.

Az iszaphorította Odüsszeusz igazán „a fán belül” alussza Csongor-álmát, a phaiák parton föllelt két olajfa között, amely „sűrűn egybefonódva terült szét” — „Odüsszeusz odabújt hát — lombjuk alá”³⁴. Csakhogy Árgirus-Csongor, akit a tündérleány haja és a fa lombja (tündér és fa azonosságának önkéntelen játékaival) borít el, nem szörnyeteg. (Noha Kardos Tibor arra is nyomatékosan rámutat, hogy indiai-iráni őseik alig választhatók el egy csodálatos ifjúvá változó sárkánykígyótól, illetve a sas szárnyú, emberalakú nap-sárkánytól³⁵. Amiben viszont megint csak nehéz nem felismerni Héliosz-Odüsszeuszt, aki sas képében jelenik meg a tetőn Pénélopé álmában. S azt az összefüggést sem, amellyel éppen Pénélopé (több) álma — az adott vándorlásban is szerencséivel — fűződik a Kardos Tibor megfogalmazta Árgirus-történet

²⁹ Még az sem véletlen, hogy itt (Árété országában!) Zeus is „királynő férje” szerepében idéztetik.

³⁰ *Odüsszeia* VIII. 464–468.

³¹ *Odüsszeia* VI. 137.

³² *Odüsszeia* VI. 130. és k.

³³ *Odüsszeia* VI. 147.

³⁴ *Odüsszeia* V. 476. és k.

³⁵ K. T.: Árgirus, 328. Ugyane kettősségnek a közvetítő újjörög mítoszban való továbbéléséről („az újjörög mítosz a sárkányt hol a fa tulajdonosának, hol tolvajának ismeri fel”) s a sárkánynak a „Halhatatlan Madár”-ral való azonosulásáról, valamint a Khrüszaór-mítosznak és az „Amor és Psyché”-ben kígyószerű, levegőn át röpködő szörnynek jósolt, ám gyönyörű ifjúvá váló férjnek — a mi Árgirus-unkig vezető összefüggéseiről K. T. Árgirus, 141.

már idézett lényegéhez: „A hős előbb álmában, aztán a valóságban megtalálja nyomtalanul eltűnt szerelmét”.³⁶

A phaiák parton szerelem-megváltást (mint az életre-válás kulcsát) nyerő Odüsszeusz azonban szörnyeteg. S nyíltan, azaz félreérthetetlen megjelöltségében a megváltásra szoruló rútságnak. Ő maga is tudja. Nem engedi, hogy a szolgálólányok fürösszék le. „Álljatok arrébb” — mondja nekik. S ezt is: „Mert testemnek rég nem volt már része kenetben”³⁷ Civilizált világ-beli mentegetőzése ez az általános „Volt egyszer egy király” szintről a kötelező testkultúrával rendelkező homéroszi királyok udvarába vitt mesehősnek.

De még többet mond itteni vad és félelmes szörny szerepéről egy jellegzetes homéroszi egyezés.

Még hozzá olyan egyezés, amely jellegzetes példája az „epikus mondat”-nak. Ezzel a kifejezéssel jelöltem meg már korábban³⁸ az olyan egymásra világító homéroszi egyezéseket, amelyek (nem szükségszerűen, de többnyire) nagyobb terjedelmükkel nemcsak gazdagítják egymás mondandóját, mint egy még korábbi tanulmányomban³⁹ „epikus egyszavak”-nak nevezett kifejezések vagy akár sorcsoportok, hanem párban(vagy hárman — négyen együtt) alkotnak egyetlen olyan „mondatot”, amelynek egyik tagja a másiktól igen sok éneknyi távolban helyezkedik el, de az eposz vasabroncsként való összefogására annál alkalmasabb. S ha a két (vagy több) tag elhelyezkedése szimmetrikus, annál inkább.

A most idézendő egyezésről, mint az *Odüsszeia* „epikus mondatainak” egyik legérdekesebbjéről már volt alkalmam írni. Egymástól tizennégy éneknyi távolságban helyezkedik el e „mondat” két tagja⁴⁰, mintegy öt-öt éneknyi távolságban a szimmetrikusan felépített eposz kezdetétől, illetve végétől. A phaiákok szigetén búvóhelyet kereső Odüsszeusz egy szelíd és egy vadolajfa egymásba fonódott ágai alatt találja meg az alkalmas rejteket:

Át nem járta a fúvó szél nedves dűhe őket,
nem nyilazott sugarával a fénylő nap se közéjük,
rajtuk a záporosó sem járt át: annyira sűrűn
egybefonódva terültek szét; Odüsszeusz odabújt hát
lombuk alá.

A tizenkilencedik énekben Odüsszeusz meglátogatja anyai nagyapját, Autolükoszt, és vadászatra indul Autolükosz fiaival együtt.

³⁶ A Pénélopé-álmok (*Odüsszeia* IV. 795–841., XVIII. 188–205., XIX. 535–553., XX. 87–90., XXIII. 16–19.) egy, az egész eposzon átvonuló fokozás állomásai. Az elsőben még csak tudakozódik férje felől, még az álomban is hasztalan; a második csak „lágyszender” eltöltve Odüsszeusz után epedő gondolatokkal; a harmadikban jelképes alakban mutatkozik meg előtte és szól is hozzá a férje; a negyedikben már valóságos alakját látja — ehhez csatlakozik Odüsszeusz „ellen-álma” (XX. 93–94.), e félálombeli látomás: „... úgy tűnt neki, hogy felesége — már meg is ismeri őt és ott áll már feje mellett” —; a végső ötödik Pénélopé-álom pedig „mélyebb, mint bármely álma azóta, hogy Odüsszeusz elhajózott”, s teljesen látomás-nélküli, nyilvánvalóan azért, hogy az ellentét a nyomban rá következő valóságos találkozással még nagyobb legyen.

³⁷ *Odüsszeia* VI. 220.

³⁸ Homérosz és az új fordítások. Filológiai Közlöny 1964. 1–2. sz. 31.

³⁹ Mégegyszer a Homérosz-fordításról. Világirodalmi Figyelő 1958. 4. sz. 319. és Műhely és varázs. Bp. 1959. 119, 123–130.

⁴⁰ *Odüsszeia* V. 478–482. és XIX. 439–443.

Ott egy nagy vadkan sűrű cserjésben heverészett,
melyen a fúvó szél nedves dühe át sohasem járt,
nem nyilazott sugarával a fénylő nap se közége,
rajta a záporosó sem járt át: oly sűrű cserjés
volt az, s közte avar gyűlt föl hullott levelekből.

Az avar felgyülemzése még — nem szó, hanem tárgy szerint — hozzátartozik az egyezéshez. A fentebb idézett sorok folytatása:⁴¹

Majd összekotort két drága kezével
egy széles heverőt; az avarhalom éppen elég volt,
hogy két embert is, vagy akár hármat betakarjon,
téli vihar ha szakad, ha akármily szörnyen is őrzöng.
Látván ezt, megörült a sokattúrt fényes Odüsszeusz,
és középebe feküdt, hullott lombbal takarózva.

Pontosan abban a helyzetben van hát, mint a parnasszoszi vadászatban a vadkan.

A sűrű cserjésből, az avarhalom közepéből ront ki a vadkan, tör egyenesen az őt megdárdázó Odüsszeusznak és megsebesíti. E szövegbeli szimmetriáról megírtam már, hogy azonosságot is, ellentétpárt is mutat⁴². Az így leírt búvóhely, mely itt a vadkant rejtí Odüsszeusz elől, ott Odüsszeusz búvóhelye. Itt a természet szörnyetegét, a félelmes kant óvja Odüsszeusszal szemben, ott a („gonosz dór”-tól, a hajnali harmattól, a fagytól és vadállatoktól, nehogy azok „zsákmánya, falatja” legyen) féltő Odüsszeuszt⁴³ a természet félelmes erőivel szemben. Az egyezés mint epikus „egyszó”, megmutatja ember és állat helyzetének olykori drámai azonosságát, s azt, hogy nem is olyan nagy a különbség kettejük léte és sorsa között. Mint epikus „mondat” pedig így hangozhatnak: „Lám, egyszer nekem, másszor neked”. S mint ilyen, úgy mutathatja meg az ellentétes irányú ember-vadállat jelenetet, mint szépen szőtt szőnyeg egymástól távoli két sarkában az egymás felé tekintő, tehát egymondandót közlő beszőtt alakok. S az ilyen egymástól távoli, szimmetrikus együvé tartozással — ismétlem — a kompozíció összefogottságához járulnak hozzá. Pontosabban: ezt alkotják, sokadmagukkal együtt, minthogy a homéroszi mű az „epikus egyszavak” és „epikus mondatok” szötte, vagy kristályrendszer, vagy egymásbafonódott abroncs-csoportja, ha úgy tetszik. Jelen esetben azonban ez az egyezés nemcsak összefogó, távolból is összefogó kapocs, hanem „mondat-tagjainak” sorrendjével az eposz mese-menetének, belső megváltás-tartalmának a kifejlés közeledtét jelző fényjel is. Így is hangzik tehát: „Lám, a megváltatlan, a vadállati, a csúf, a szörnyeteg állapot után most már az emberi, az emberré váltott, a csúfsággal, szörnnyel és szörny-léttel szembehelyezkedő emberi mivoltod végső győzelme közeledik”. Mellékesnek tartom ebből a szempontból azt, hogy a parnasszoszi vadászkaland Odüsszeusz elképzelt életében korábbi, mint rejtőzése a phaiák parton. Egyedül az eposz menetének sorrendje, az egyezés tagjainak az eposz menetében elfoglalt helye a döntő. A mesében, mely mindig a földről, a realitás talajáról

⁴¹ Odüsszeia V. 482—487.

⁴² Lára az eposzról. Teljes Homérosz-fordításom utószava. Bp. 1960. 933.

⁴³ Odüsszeia V. 473.

indul és nagy égbolt beröpülése után ide érkezik is vissza (Honti János)⁴⁴, az *Odüsszeiának* a maga-mesemenetet is mintaszerűen megvalósító — egész menetében a parnasszoszi vadászjelenet vadkan-cserjése nem elsősorban mint visszaemlékezés jelentős, hanem mint a végső megváltás, kibontakozás, felismerés irányában felfénylő irány-, menet-, emelkedés-, céljelzés.

De túlságosan is előreugrottunk — s ez azért van, mert a homéroszi mű szerkezete az *ilyen* előreugrásra olvasás közben is állandóan kényszerít bennünket —; egyelőre még ott vagyunk a phaiák parton a bűvő-aluvó, fával betakart, vadaktól féltő, vad-helyzetben levő, oroszlán-hasonlatot vonzó Odüsszeusznál, akit csobogó víz mellett, pálmafához hasonlatos, az ő pillanatnyi csúfságával bátran szembenéző, segítésére kész királyleány szabadít meg, cselekvő rokonszenvével, a rút és reménytelen állapottól. Egyelőre még szörnyeteg. Először, de nem utoljára ebben a bolyongást követő és megváltásról megváltásra haladó eposzban.

És *határon* is vagyunk, élet és halál határán. S nagyobb kockázatú határon, mint amit egyetlen ember életének kockázata rangjelez; noha a mesehős a maga közösségét is jelenti mindig — de itt egyenesen az a kérdés: visszajut-e valaha a hős a vad állapothból az emberi közösségbe magába. Amely közösség igazi megteremtése, fölemelése az eposz kimondatlanul mindig jelenlévő, kimondottan is sokszor felfénylő célja. Visszajut-e nemzetségéhez, hazájába, emberek közé egyáltalán.

S hogy mennyire szélső és végső határon éppen itt, azt az ötödik éneket, s a Nauszikaával majd találkozó — az életnek s az élet lehetőségének már csak paraszát őrző — Odüsszeusz rejtékének leírását záró hasonlat mondja el⁴⁵:

Mint amidőn paraszát a sötét hamuval betakarja,
messze határszélen, szomszédától távol, az ember,
s őrzi a tűz magvát, másutt hogy kérni ne kelljen,
úgy takarózott lombbal Odüsszeusz . . .

A leginkább közösségi, leginkább közösség teremtésére készséges és alkalmas, és most a legvégső magányba, a rúttság magányába zárt, szörnyetegtől megváltandó, maga szörnyetegévé alázott Odüsszeusz.

Mikor erről a noha rövid ideig szörnyeteg — önmaga fenyegető szörnyetege — Odüsszeusztól tettem említést Kárdos Tibornak, felkiáltott:

— Mennyire idetartozik! — és — A szörny megrázkódik és tündöklő királyfivá változik.

Valóban: minden „Beauty and the Beast” mese őse itt, itt is rejlik, az *Odüsszeiában*.

S ha már ezt fölismertük, lehetetlen arra nem gondolnunk, hogyan — milyen Thomas Mann-i mosollyal — mosolygott Homérosz, mikor e megrázkódást Athéna istennő csodátlan csodájává bontva, művébe ágyazta.

Vagy többről van és lehet szó? A kacsaláb, amelyen művének vára forog, éppen ez a csoda, az ilyen csodák sorozata volna? Ez is lehetséges.

Az alvó Odüsszeusz körül — mint az aluvó Árgirus és Csongor körül — mindenesetre itt is, másutt is, de talán itt a leginkább, sűrűn lebegnek az

⁴⁴ Honti János: A mese világa. Bp. 1937. (Újból: Válogatott tanulmányok. Bp. 1962. 13–188.)

⁴⁵ Odüsszeia V. 488–493.

Árgirus-típusú mese majdnem összes tartozékai, hasonlatai és kellékei, velejárói, hajtásai.

S ahol a boldogságot — és a boldogsághordozó, azt megadó személyt — kereső és föllelő *Árgirus*-történet magvának majdnem összes lényeges elemei jelen vannak, csak idő kérdése, hogy valóban az összes lényeges elem megmutakozzék. Önmagukat szünetlen fejtő rejtvényekként leplezik le magukat egyre teljesebben a testvérművek, az előd-művek éppúgy. S a sor nem ért véget. Mindmáig — s nem kétséges, hogy a jövőben is — eleven.

Kardos Tibor Adyig követi az *Árgirus*-történet továbbvirágzását és közvetlen hatását irodalmunkban, költészetünkben. Nyitva hagyva az utat természetesen a később született vagy még csak ezután születendő művek irányában is.

Ezzel élünk, amikor idevonjuk Robert Graves egy versét,⁴⁶ amely nyilvánvalóan a „Beauty and the Beast” jellegű mesék egy csoportjához — a Békakirályfi-mesékhez — fűződik, de *éppen ezért* tartja a rokonságot nagyonis szorosan az *Odüsszeia* Nauszikaá-jelenetével.

Ami a Békakirályfi-féle meséket a jelenettel elsősorban összeköti, a labda jelenléte és szerepe. Az ismeretlen kertben eltévedő világszép leány elgurult labdája, mely szörnyeteget hív elő, amely szörnyeteget azután a világszép leány csókkal vált meg (és maga is megváltódik) — bizonyos módosulással — az *Odüsszeiában* is szerepet játszik. Bizonyos módosulással — mondhatjuk —, mert a mese magva (bármennyire is későiek ismert változatai) ősibb minden eposznál.

Ami a Graves-verset illeti, egy mitológiával oly sokat foglalkozó költő részéről, mint ő, feltehető ugyan a szándékosság, bizonyos mesei és mítoszbéli elemeknek lírai költeményben való tudatos együvé hozása; másrészt azonban — éppen azért, mert a mitológia oly erősen átítatta már és része lett gondolatvilágának, gondolkodásmódjának — e tartalmak ösztönös, spontán, önkéntelen alkalmazása, együvé ötvözése számára is nagyobb tér nyílik benne.

Arany labdáját ejtette a kútba
s egy hideg békát kért meg, hozza fel;
csókot adott csúf ajakára érte —
maga is alig hitte el.

S látva, hogy kit boszorkák megrontottak,
királyfivá változik vissza,
tudta: mást már sosem szerethet,
s nincs végzet, ami elriassza.

De mit mond majd két felséges szülője?
Hogy egy rokonnak felesége lesz,
kinek nagy királysága az övével
határos és hintója ékszeres.

„Eskünk reményfeletti, kívüled
s kívülem mindenkinek, én szívem,
ki nem volt még sötét kút béka-foglya
s arany labdát nem vesztett el sosem.”

⁴⁶ The Frog and the Golden Ball. Robert Graves: Collected Poems. New York 1966. 420.

„Hát mit tegyünk?” Ó megesókolja újra:
 „Udvarotokban kevesebb talán
 a szerelem varázsa, mint e kút
 zöldmohos oldalán?”

Ez a vers, *A béka és az arany labda*, évtizedes sincs. A lírai költő módszere: szabad teret engedni a tudatos és az öntudatlan feldolgozásnak. A kettő aránya, sorrendje márványzik, változó. Az öntudatlan rész sem előzetes szándék nélküli. A szándék megvolt, csak bujkált. Mikor a költő az ihletforrás hatását utólag ismeri föl, ez annyit jelent, hogy a maga korábbi, féltudatos szándékát is fölismeri benne. A békakirályfi ebben a versben Odüsszeusz. Idős férfi és ifjú lány jelentős találkozása, *kölcsönös* vonzalmuk meglepetésszerű ébredése, kétféle aggodalmuk („Mit szólnak majd hozzá a szülők, a phaiákok?” és „Tudomásul veszi-e a most felbukkant és megváltozott, királyfivá váltott volt-szörny, e fényes vendég, hogy engem megkérnének a phaiák törzs legderekebbjai? Úgy fogja-e megbecsülni szerelmemet? Erősíteni fogja-e ez az ő vonzalmát?” egyfelől; másfelől meg az, hogy „Elég hatalmas lesz-e ennek a nem minden terv nélkül, ’édes és ravasz’ szónoklattal is felébresztett vonzalomnak az ereje az udvarban is, ahhoz, hogy ne idegenkedjenek tőlem és céломhoz juttassanak? Stb.”) mind Odüsszeusz-Nauszikaá helyzetéről vall. S a labdának mint „úszkáló” kelléknek szerepe különösen sokat mond.

A Békakirályfi és „Beauty and the Beast” mesékben a labda, amit a lány veszít el és csak csókért kap vissza, olykor szerepet cserél a rózsával, amit a lány szakít le és így a szörnyeteg, a nemeslelkű, szomorú, csúnya, széppé megváltandó szörnyeteg rejtelmes fogságába kerül. Vagy a gyümölcssel, amibe beleharap (mint *virágszedő* Perszephoné a gránátalmába, ami miatt örökké a *szörnyű* Hádészhoz kötődik). De akár rózsza, akár labda vagy gyümölcs e kellék, mindenképpen a leány szerelmének előlegezett, a férfit megillető vagy a férfihoz guruló jelképe.

Szolgálója felé hajított labdát a királylány,
 elvétette a lányt, s be a vízbe esett az a labda.
 Felsikítottak a nők, fel is ébredt bajnok Odüsszeusz.⁴⁷

Evvel a labdával Homérosz mintha azt mondána: „Tudom, tudom, kútha kellene esnie és a majdani királyfinak, a mostani szörnynek kellene kihoznia. Hát jó, megmutatom, még *vízbe* is dobatom, de félredobatom!” A félresiklás jelképes is. Homérosz villantja fel és veti el. Mint az Ülűszész-nevet — kimondatlanul is — a parnasszoszi vadászathban, ahol — mint Marót Károly meggyőzően kifejti — éppen azért mondja el a sebesülésről szóló történetet az Odüsszeusz névadásáról szóló rész keretében, ott, ahol az Odüsszeusz-nevet adatja neki, hogy jelezze, ismeri a „sebhelyéről fölismerhető férfi” Ülűszész-nevet indokoló történetét, és nem az Ülűszészt választja, hanem a gyűlölettel, dühvel összefüggő Odüsszeusz-névnél köt ki.⁴⁸ Vagy mint a *mólü* szerepét veti

⁴⁷ Odüsszeia VI. 115–117.

⁴⁸ *Marót Károly*: Zur Entstehungsgeschichte der Odyssee. L'Antiquité Classique T. XXVII (1958), fasc. 2. és Die Anfänge der Griechischen Literatur, Vorfragen. Bp. 1960. 479–485.

el a Kirké-történetben, épp azáltal, hogy míg a Kirké állattá varázsoló hatalmától mentő igazi hatást az Odüsszeusz „lelkében élő szörnyüerős akarat”-nak⁴⁹ tulajdonítja (Szabó Árpád), a *mólü* óvó varázsnövényt szerepelteti, de csak azért, hogy „detronizálja”. S mint ahogy a Parisz-ítéletet úgy kicsinyíti jelentőségében, az Íphigeneia-föláldozást úgy hallgatja el, hogy nem hagyja nagyon is beszédes célzás, utalás nélkül.

Még számtalan helyen él ezzel a hivalgó elhallgatással, a jobb, erkölcsösebb, földibb, az „ember által valóítsd meg a csodákat” irányában való útmutatással.

E legutóbbiakra éppolyan beszédes példa az *Odüsszeia* „tompá” befejezése, a jó véget hozó Athéna *ember alakjában való megjelenésének* hangsúlyozásával, mint Athéna csodátlan csodáinak raja. Köztük egyfelől Odüsszeusz, másfelől Pénélopé csodálatos (fürdés, táplálkozás, szép ruhába öltözés, illetőleg pihentető alvás utáni) megszépülése.⁵⁰

Az alma-labda-kebel-szerelem jelkép szerepe még lehetne csak a goethei kijelentés („A természetnek vannak jelképei, amelyeken keresztül kifejezi önmagát”) tanúsítása. De már a békából királyfivá változó lírai hős a vallomámos, a mindenképpen saját élményt — a szerelemtől, szerelemben megifjodást — közlő Graves-versben a férfi és a nő iker-aggodalma („Mit szólnak majd és mit szólnak az udvarban. . . ?”) nem más, mint Nauszikaá aggodalma. És Odüsszeuszé, aki ezt az aggodalmat átveszi. És aki — illetőleg az Odüsszeusz-szerepű vallomástevő lírikus — a lírai versben felel is a leány aggodalmára; az *Odüsszeiá*-ban azonban helyette és neki is maga „az udvar” felel, nevezetesen Alkinoosz király, a maga „vőm is lehetnél”-jével. Amely válaszban a vővé (később áldozattá) kényszerítésről — aminek nyomai még a végsőkig finomított, civilizált Nauszikaá-történetben is föllelhetők — Homérosz megintcsak beszédesen és célozva, kiáltó utalással mond le:

„. . . .hogyha maradsz szívesen; mert tartóztatni erővel senkise fog közülünk: de hisz ettől Zeusz atya óvjon!”⁵¹

Graves versében az aggodalom általában a környezetre vonatkozik, nem föltétlenül csak a szülőkre. S fő oka a nagy korkülönbség, ami igaz, hogy csak a jövőt illetően ad okot igazi aggodalomra, de a környezet — jelen esetben a polgári — éppúgy rosszalólag is fölfigyelhet rá, mint a phaiák udvar-béli a vendégnek jövevény, hajótörött mivoltára. A korkülönbség az érzelem fellobbanásának jelenetében s főként a szerelmesek tudatában megsemmisül, de a jövőben — s a környezet tud és akar a jövőről gondolkodni — már fájó kérdés. Ugyanezért mondtam én ugyancsak mintegy évtizedes Odüsszeusz-drámámban Odüsszeusszal — miután az idő múlásának, s tehát az idő ajándékainak elfogadásakor, az érkezésnek gyakorlásakor és elfogadásakor a majdani távozás tényének elfogadadóságát kifejti — azt, hogy: „De én már most továbbmegyek”.⁵² Graves Békakirályfija bátrabb. Odüsszeusz gyáván elmenekül — vagy bátran megszökik — a Nauszikaá-megjelenés kínálta lehetőség-szerelemtől.

⁴⁹ Szabó Árpád: Homéros. Bp. 1954. 151—152. és Homérosz világa. Bp. 1956. 286—287.

⁵⁰ Odüsszeia VI. 229—235. és XVIII. 189—196.

⁵¹ Odüsszeia VII. 315—316.

⁵² Odüsszeusz szerelmei. Bp. 1964.

A Békakirályfi visszahozza a labdát. Odüsszeusz nem; ő csak a labdahajítás után lép elő. Mindenesetre azonban: ennek következtében. Odüsszeusszal már megint „labdázik a sors”, a labda pedig úgy tapad a történethez, mint az épp most levedlett bőr darabja a friss mozgású kigyóhoz. De talán ennél erősebben, jelentősebben. Mert a labdának a Békakirályfi történetében végzett funkciója nem veszett el, csak más lett. Annak jelzésévé lett, hogy nem a kellek fontosak, hanem az emberi jellem. Ismét egy jelzősugár a homéroszi humanizmustól a menandroszi irányába. Az a jellem, amit az istenek nekünk önmaguk helyett, s a véletlenek és csodák helyett adtak (*Ítéletkérők*).⁵³ A labda — kebel, szerelem és sorslabdázás jelképe — mire a történet átlép a mese világából a más törvényű eposz, az elbeszélés, regény-előd világába, elszabadul attól a tartalomtól, ami jelképpé emelte és pusztá kellekké válik. De ez most, frissen, éppen ennek az átlépésnek következtében történik. Szükséges tehát, hogy figyelmeztetően, elhatárolóan, tudatosan „félrehajíttassék”.

A csók. Itt maga az Odüsszeusz-Nauszikaá párbeszéd. Szellemi csók nem kis erotikus tartalommal. Szellemi csók Odüsszeusz bókjában, házasságot felvillantó böleselkedésében. S ugyanaz Nauszikaá részéről: „Nem vagy hitvány. . .”; a rokonszenv — erotikummal is telített rokonszenv — csókja.

A megrázkódás és királyfivá változás. Homérosz mintha ezt mondaná: „Nem megy az a valóságban olyan könnyen. Olyan meseien. A dolog bonyolultabb is, egyszerűbb is. Meg kell fürödni, enni kell, meg kell történnie a csodátlan csodának. Fürdés és átöltözés — e csodálatos csodaszerek — alkalmazása révén és után következik be a megrázkódás — Nauszikaá megrázkódtatása: „Lám, nem az összes olümposzi istenek óhaja ellen — ért ez a férfi” ide. És így lehet valóságosan királyfivá változni, a Nauszikaá királyfi-ruháiban, amelyeket hiszen — akaratlanul is — ezért hozott, és — tudatlanul is — az ő számára. A királyfiba pedig természetesen beleszeretnek: „Bárcsak ilyen férj volna nekem kijelölve az égtől, — itt lakozó, és vajha maradna e földön örökké!” A királyfiba szeretnek bele, vagy az a királyfi, aki beleszeretnek; azzá lesz, mint a mese és Graves békája, a hatodik ének sűrűben búvó iszap és hínár borította szörnyetege? Mindegy. Következnie annak kéne, hogy „és éltek boldogan, amíg meg nem haltak”. De erről itt nem lehet szó. Odüsszeusznak tovább kell mennie. Azaz: az ithakai változatban tovább kell mennie. Mert a kerküraiban marad.

Kosztasz, a tíz év körüli kis pásztorfiú, mikor az öbölben, ahol az ottaniak hite szerint Odüsszeusz és Nauszikaá találkozott — s ahová a magam elképzelése szerint is Homérosz e találkozást vetítette —, megkérdeztük, mit tud Odüsszeuszról, magabiztosan felelte: „Mindent”. S kiderült, hogy többet is tud, mint mindent. Mert a hajóalakú szikla irányába mutatott „Azzal a hajóval jött Odüsszeusz ide”. — Hát nem úgy volt — kérdeztük —, hogy azzal a hajóval *vittek* Odüsszeuszt Ithakába, és a hajót, mikor visszaérkezett, a haragos Poszeidón kővé változtatta? — „Nem!” — hangzott a válasz, s benne rezgett a csodálkozás: hogy képzeljük, hogy aki egyszer ide, Kerkürába érkezik, tovább akarjon menni? Így találkoztunk a szívósan eleven mítosz mai kerkürai változatával. De ha Odüsszeusz *nem* marad Szkhérié szigetén, akkor az egész királyfivá változás — e jellegzetes mese-vég — vagy értelmetlenné válik visszamenőlegesen, vagy meg kell kétszereződnie.

Megkétszereződik.

⁵³ Menandrosz: Epitrepontesz. 880—887.

Odüsszeusz ithakai magamegismertetésének története megismétlődése a békakirályfi-Odüsszeusz történetének.

Nauszikaánál ott van a víz (nem elég a tenger, folyó is kell!), ott a fa, a déloszi pálma a bókban és a két olajfa a valóságban. Az ithakai elvarázsolt — öreggé, rúttá varázsolt — Odüsszeusz is csókkal kapja vissza királyfi-személyét (nem a királyfiút pusztán, hanem valóban az ifjú házasságot folytathatót), s a fa is ott van, és ugyanúgy nem kis jelentőségű és funkciójú, mint az *Árgirusban*, a *Csongorban*, vagy a hatodik énekben:

Mert kerítésünkön belül egy nagy olajfa virágzott,
dúslombú, magas is, vastag, mint oszlop, a törzse.
Én eköré kívántam a hálótermem emelni,
sok kőből föl is építettem, jól betetőztem,
és jól záródó, faragott ajtót remekeltem.
Majd az olajfának lombját vágtam le utána,
és törzsét gyökerétől kezdve simára faragtam
s ágylábbá kifaragtam, fúróval kilyukasztva —

mondja Odüsszeusz⁵⁴, nem-elmozdítható ágyuk titkáról szólva, e titok tudása által kilétét bizonyítva, a maga „visszavarázslását” teljessé téve és *evvel* téve teljessé. Olyan fa ez, amely ággyá növekedett, itt a nász — az a régi, az elszakadást megelőző, az újrakutatandó — igazán „a fán belül” történt.

A csók amott „szellemi csók” és *előfeltétel*. Előfeltétel, mint a mesékben. Itt valóságos és *következmény*. Szerepe egy. „A szerelem mindent legyőző hatalmáé”. A megrázkódást és békából, víziszörny-Odüsszeuszból, öreg-Odüsszeuszból emberré, széppé, ifjúvá rázkódást előidéző hatalomé. Ez a megrázkódás a phaiák szigeten is ugyanígy következik be. De Odüsszeusz ott nem marad. Ithakában a megváltódás megismétlődik. Itt — ha jóslásban-jelzetten ideiglenesen is, az adott történetnek azonban végmegoldásaként — a hős marad.

Az öregség mint megváltásra szoruló állapot s a visszanyert ifjúság mint megváltás sehol nem olyan szembetűnő, mint az Odüsszeusz-Pénélope történetben. Jelen van már a Nauszikaá-jelenetben — jelt ad magáról Kirké és Kalüpszó hiába-kínált halhatatlanság-ajándékában is —; de főszerepet itt kap. A hosszú bolyongás után hazaérő hős, aki miután megérinti otthona földjét, megöregszik, számos mesében bukkan fel újra meg újra, az *Árgirus*-mese utód-műveiben is. A *János-vitéz*ben az Iluska halálát közlő kislány „Szegény Jancsi bácsi”-nak nevezi a hőst. Trencsényi-Waldapfel Imre feltevése⁵⁵, amely szerint e *bácsi* megszólítás itt nem annak a szokásnak következménye, hogy aki csak kicsivel is idősebb a beszélőnél, azt bácsizzák, hanem a bolyongásán túllevő, halál-országot megjárt, hazaérkezve megöregedett Kukorica Jancsinak szól, nagyon is jogosult. Odüsszeusz hirtelen megöregedése közvetlenül azután, hogy megcsókolja újra-föllelt szülőföldjét, ugyanide tartozik. Később az öreg szörny megrázkódik *a fa mellett*, és újra tündöklő bajnökká változik — ez)

⁵⁴ Odüsszeia XXIII. 190—198.

⁵⁵ *Trencsényi-Waldapfel Imre: A János Vitéz. (Humanizmus és nemzeti irodalom.)* Bp. 1966. 219.

történik a nászágy-fa említésekor és közelében Odüsszeusszal (Pénélopé számára ekkor végleges az ő egykori-magával való azonosulása). S ez a víziszörny-Odüsszeusz és Nauszikaá találkozásának ismétlése a színhelyet tekintve is. Az olajfa — az élet leginkább magától értődő jelképe, a táplálékkadó legfőbb fa — jelen van, s hangsúlyozottan van jelen az Odüsszeia összes „megváltásos” helyén. A Nauszikaá-találkozás színhelyén éppúgy, mint a nászszobában, s nem hiányzik a végső felismerés felé indító út indításánál, az Athénával való találkozáskor sem „a hosszúkáslevelű vadolajfa” többszöri jelentős említése, szerepeltetése.⁵⁶ Figyelemre méltó az a „hullámozgatás” is, ahogyan Homérosz a visszatérő kifejezések és visszatérő motívumok mellett a visszatérően azonos jellegű színhelyeket és kellékeket is ritmikusan mozgatja. Az olajfa hiányzik Kalüpszónál, Kirkénél, ezek szigetein inkább a mese-túlvilág és halálország növényeit tartja a költő lényegesnek felvonultatni, a ciprust, fenyőt, égerfát. Az amúgyis északról az *Odüsszeiába* származott — (*Odüsszeiába* épült és *Odüsszeiát* építő) — Kirké-történetében a tölgyet. De a már említett szerepét őrzi az olajfa a hatodik énekben, jelen van (és egy sorba foglalva a fügével, a másik hasonló szerepű fával) Alkinoosz buja kertjében, s e sorok ismétlésével az alvilágban is, ám ott mint a Tantalosz-sóvárogtat el nem érhető gyümölcsű fa. Jelen van, mint már szó volt róla, — Athéna fája! — az Athénával való ithakai találkozáskor: alatta, „a szent olajfa” alatt tanácskoznak a kérők elvesztéséről. Természetesen megtalálható Láertész tanyáján, a hazatérő Odüsszeusz nemzetségéhez kapcsolódásának ama színhelyén, ahol a hazatérés és kapcsolódás a fölmenők irányában is teljességet nyer. Hiányzik a kérők megölése énekéből, mert ott a megifjodás és fölismertetés még csak első — előfeltétel — fázisához érkezik, s mert még nincs jelen a többi „kellék”, s a nő, az elvesztétt éden asszonya sem. Annál döntőbb szerepe ott, ahol Pénélopé, az újra föllelt asszony, felismeri Odüsszeuszt.

Hogyan kombinálja Homérosz ezeket a „kellékeket”, e mindenütt, ahol Árgirus-helyzet, boldogságkeresés-helyzet, élet-helyzet van, jelenlevőket! Kombinálja? Vagy kombinálnának? Teljesen mindegy. Törvényszerű áramlás, egybeáramlás, *elrendeződés* ez. Hogy mennyi benne az *elrendezés*, az meg sem állapítható. Még imént született versben sem, a vers költője részéről sem. S hogy ez az *elrendezés* is milyen sokszintű, többféle, azt is hosszan lehetne fejtegetni még: hogy az elrendezésből is mennyi a szabályok önmozgása, önmozgatása, és másfelől az elrendeződésben is mennyi tudatos elem működik közre, immár az egyedi költő részéről.

A nagykompozíciójú *Odüsszeia* költője így dolgozhatott. Az örökölt és a tárgyához odavonzott, odaránduló elemek egy részét nyilván beletervezte művébe. Más részét öntudatlanul használta fel, de nem tudott — s ha megkérdik, nem is akart volna — mást felhasználni. Egy részén jóelőre mosolygott magában. Más részénél felkiálthatott, *miután* megalkotta, mert felismerte, hogy — önmagának észrevételül — szándéka szerint alkotta.

Az öregség mint az alvilágot-járt ember tartozéka — amely „kiüt” rajta, mikor hazaérkezik, de amelytől meg is váltható — a mitológiának még mélyebb rétegeiből került először nem is a műbe, csak a mű építésére kínálgató és választott, a költő egyedi megtoldásainak befogadására is mindig kész mitológiai alapanyagba, mint sok, mélyben, de nem olyannyira ősi elképzelésekben fölkutatható egyéb elem. S hogy a költő egyedi hozzáadása — rég-

⁵⁶ *Odüsszeia* XIII. 102, 346, 372.

múltban és ma, holnap is egyaránt — mennyire egybe tud esni e legősibb mítoszoktól örökölt magvakkal, azt — többek között — a Graves-vers példája is mutatta.

De az öregség mint alvilágjárás, boldogságkereső bolyongás és e bolyongásba való belefáradás — levetkezhető — következménye ismét csak az *Árgirus*sral és az *Árgirus*-utódokkal fűzi össze az *Odüsszeiát*. Nem kétséges például, hogy a vándorló, boldogságkereső Csongor, ha maga nem öregszik is meg útjának alvilágjárással egyértékű állomásai során, öreg-önmagával találkozik, mikor a megöregedett Kalmárral, Fejedelemmel és Tudóssal — mint önmaga választható, kiaknázatlan de kiismert lehetőségeivel, s utána váltódik meg a maga személyében, ifjodik meg (erősödik meg ifjúságában) helyettük.

Az öregség mint az ifjúnak *elrejtőzése* nem volt ismeretlen az antik mítoszban, kultuszban. A Nemi vidékén *rejtőző* — immár Artemisz általi feltámasztása után *rejtőző* — Hippolüoszt az istennő úgy rejtj el, hogy éveket ad éveikhez⁵⁷ — pontosan úgy tehát, ahogy Athéna óvja öreg koldussá változtatással kedvencét a kérők részéről fenyegető életveszélytől. Kedvencét? Papját, ha úgy tetszik. Mert Odüsszeusz Athénához kapcsolódó alakja az istennőhöz tartozó halandó kedvesek sorába tartozik; Homérosz leleménye ötvözhetette össze a messziről érkező férj, a Trója-vívó harcos, továbbá az óriásvakító agyafurt fickó alakjával s még sok mással — minden egyes rész-alakot fölhasználva a teljes-ember Odüsszeusz gazdagításához. Az ősalakban — vagy az egyik, de következésképpen s éppen a sorsfordulatokkor legerősebben érvényesülő ősalakban — nem nehéz fölismerni azt a fához tartozó, az istennővel azonos fához tartozó és azt őrző papot, aki egyben földi párja az úrnőnek. A nemi-i szentélyről azt tartották, hogy Oresztész alapította, miután Thoászt *megölte*, s Artemisz képmását *egy nyaláb vesszőbe zártan* magával hozta. A fa körül, az Artemisszel azonos fa körül sétált, életét örökösen féltve a bereknek ez a királya, akinek sorsa az volt, hogy elődjét megölve kerüljön helyére és őt magát előbb-utóbb az ő jelentkezéséhez hasonlóan föllépő utódja ölje meg.⁵⁸ Egy messziről-érkező — mint Oresztész volt Thoász számára, s Odüsszeusz a phaiák földön —, egy távolban-született (télegonosz) — mint Odüsszeusznak Kírké-szülte fia, Télegonosz, aki a mítikus hagyomány szerint megöli nem ismert apját. S a sikeres ölés után az új jövevény lesz a fa őrzője, hitvese. Mint ahogyan Télegonosz — ugyane hagyomány szerint — Pénelopé férje Odüsszeusz után. Thoász-Oresztész s Láiosz-Oidipusz helyzetben.

A fa mellett Nemiben is forrás van — Egeriáé —, s a faőrző sárkány, faőrző szörny helyett és szerepében maga a dúlt pap, istennőhöz tartozó hitves járkál a fa körül — ha elalszik, kiteszi magát annak, hogy a rá leselkedő új jövevény megöli és helyére lép. Dúltan járkál a berek királya a szent fa körül, minden neszre megretten, a halálos veszélyt várva. Épp ezért fél elaludni, voltaképpen soha nem alhat. Az *Árgirus*ban és az *Árgirus*-utód művekben ebből annyi — bár eléggé erős — emlék maradt, hogy a hős számára a szent fa mellett az elalvás halálos veszély, életét, vagy boldogságát fenyegető. Odüsszeusz is fél az elalvástól, mely nemcsak a phaiák földön *hozhat* veszedelmet rá, hanem *hoz is* az Aiolosz-tömlőt vívó hajón, s a Nap szigetén ugyanúgy. De az ő elalvástól féltelme még nyilvánvalóbban iktatja őt a nemi-i paphoz hasonlatos hősök sorába. Amaz a legkisebb neszre oroszlánként ront ki a fa tövébeni

⁵⁷ J. G. Frazer: The Golden Bough (Abridged edition) London 1924. 5.

⁵⁸ J. G. Frazer: i. m. 1—3.

rejtekeiből, harciasan, önvédelemre készen. Odüsszeusz megriad a zajtól, mikor a labda vízbeesése után a lányok sikoltását hallja, felriad álmából és noha felismeri, hogy a hang lányoktól jön, mégis jajgat, fél, óvatosságra inti magát, aztán önmagának adott tanácsa ellenkezőjét teszi és mégis kiront a sűrűből, a fa mellől:

Mint a hegyekbennőtt, erejében biztos oroszlán,
ment, ahogy az megy a szélben, esőben, a két szeme fényben
szikrázik, s ökrökre rohan, vagy a gyöngye juhokra,
vagy szarvasra az erdőn, s arra is úzi a gyomra,
hogy juhokért az erős aklok közepére berontson:
így kívánt Odüsszeusz szépfürtű szüzek seregébe
törni ruhátlanul is, mivel ennyire bajba szorongott.⁵⁹

Ezt a hasonlatot évszázadok során sokan és következetesen el akarták vitatni a szövegtől, hitelességét támadták, az *Odüsszeiát* összeeskábáló költő ügyetlenségét látták benne (legjobb esetben), méginkább ügyetlen betoldást. Hogy ronthat Odüsszeusz a lányok közé, „mint az oroszlán”? Mi szükség rá? Nem inkább óvatosan kellene-e közelednie? Óvatosan közeledik. Az oroszlán-hasonlat elsősorban Odüsszeusz lelkiállapotát festi. Nagyszerűen. Az ostobaság mélypontja: nem fölismerni benne a jelenet *hatásának* nagyszerűségét — még ha (föltéve, de meg nem engedve) valóban betoldás volna is. Az érv: szokvány-hasonlat.⁶⁰ Persze, hogy az — zseniálisan alkalmazva. Több magyarázata, oka is kínálkozik. Az első a lélektani. Odüsszeusznak legalábbis ilyen erejű elhatározásra volt szüksége ahhoz, hogy a bokorból kibújjék. Ki kellett törnie — nem annyira a sűrűből, mint a saját aggodalmainak sűrűjéből. De ennél számunkra most fontosabb az egyaránt lehetséges és valószínűleg egyaránt jogos és együtt ható okok közül az, amelyik az Odüsszeusz-jelenetben a berek királyának e jeleneten is átsugárzó emlékéről vall. S amit fentebb részleteztünk. S amin belül külön is fontos, hogy a nemi-i szent berekben egy bizonyos fáról nem szabad ágat törni. Csak annak — a római kultuszban egy szokott rabszolgának —, aki meg akar mérkőzni a berek királyával s helyére akar lépni. De annak kell is, másképp nincs joga a párviadalhoz. „A régiek közhite szerint — írja Frazer — ez a végzetes ág az az aranyág volt, amit a Sibylla intelmére Aeneas szakított le, mielőtt nekivágott veszélyes útjának a holtak országában. A szolga szökése, úgy mondták, Oresztész szökését ábrázolta; a pappal való küzdelme az egykor a tauroszi Dianát illető emberáldozatok emléke volt”.⁶¹ A kultusz kései időkhöz eleven, de magva, eredete, a hasonló kultuszok emléke mérhetetlenül ősi, mint az *Odüsszeia*. Elképzelhetetlennek tartom, hogy az ág, amit Odüsszeusz „tör le erős markával a rengeteg erdőn”,⁶² nem éppen ezzel az ággal lett volna azonos. Ezzel az ággal, amely belépő az alvilágjáráshoz, belépő és előfeltétel, valamint előfeltétele annak a küzdelemnek, amely a fa őrzésének hivatásáért folyik. S a fa szent hitvesként

⁵⁹ *Odüsszeia* VI. 130—136.

⁶⁰ Focke védelme (Die Odyssee, Stuttgart-Berlin 1943. 101.) Schwartz-cal és Fränkel-le szemben (kettővel a számtalan ellenvető közül) felületes. Nem veszi észre, hogy a hasonlat nem Odüsszeusz mozdulatát, hanem elhatározását festi.

⁶¹ J. G. Frazer: i. m. 3.

⁶² *Odüsszeia* VI. 128.

való birtoklásáért — pontosabban: általa, ilyen minősége általi birtokolt-ságáért — vívják.⁶³

Mert „papja nemcsak imádta őt, mint istennőjét, hanem meg is ölelte, mint feleségét”.⁶⁴ Itt a magyarázat arra, hogy Nauszikaá nem véletlenül kapja az ág-letörő Odüsszeusztól éppen a pálma-bókot. S Pénélopé és Odüsszeusz nászának is előbb lehetett szent — sőt Pénélopét megtestesítő — szereplője az a középponti olajfa, mint az izgalmas ráismerési jelenet kulcsa. Az Odüsszeusztól pálmafa-bókot kapó Nauszikaát át is kellene ölelni. Tiszteletet adva és gyöngéd-hitvesien. De Odüsszeusz töpreng: megtegye-e. „Hogy haragos ne legyen, ha a térdét illeti kézzel”.⁶⁵ Homérosz játszik a szent háttérrel. Önkéntelenül (és egyben elkerülhetetlenül), vagy „mosolyogva”, ezt már nem lehet eldönteni.

De mindezek nyomán gyanú ébredhet bennünk azt illetően is, hogy az a bizonyos fügefafa, a trójai várfal „gyöngye”, tehát leginkább megvédendő részén nem pusztán útmutatás a védelemhez, hanem *őt* kell megvédeni. S hogy a vár e fügefafa körül a Kardos Tibor által minden *Árgirus*-történet és *Árgirus*-helyzet keretén belül játszott fontos szerepükben fölismeret és tárgyalt „titkos kertek” egyike, nem más. S hogy a Szküllá-szikla fügefájába csimpaszkodó Odüsszeusz előképe esetleg nem is csimpaszkodott, hanem tiszteletteljesen és odaadóan ölelt, Szküllá úrnőt *védve* a titkos kert falánál a Kharübdisz-örvénnel szemben; mint Hektór Tróját s a fügefát a „háború örvényével” szemben. S hogy az Életasszony-Életfa labdázik vele, mint a magyar mesében, mikor vízbe huppan. S hogy ilyenformán az Andromakhé-jelenetben Andromakhé *kétszer* mondja Hektórnak: „védj itt a bekerített helyen maradva engem” — „engem”: egyszer mint Andromakhét, egyszer mint fügefát.⁶⁶ S hogy az Odüsszeusz-Pénélopé nász-ágya is „titkos kert”, hangsúlyozottan titkos, hisz titok. S végül, hogy ha a szent fa, amely mellől a berek királya kiront, azonos az úrnővel, akkor Nauszikaá is kétszer van jelen a Nauszikaá-jelenetben, és Odüsszeusz tulajdonképpen Nauszikaától ront ki Nauszikaához, amely megket-tőződés és önmagával szembekerülés egyáltalán nem ritka a mitológiában (Artemisz-Íphigeneia, Artemisz-Kallisztó, Dionüszosz-Pentheusz, Odüsszeusz-Héliosz stb.).

12.

Mindez azonban már messzebb vezet: visszafelé az időben, az istennőnek (később istennek) adott engesztelő áldozat eredetéhez, amely Kardos Tibor mélyre nyúló fejtegetése szerint az Árgirus-mítosznak is kiindulópontja, és amely a nemi-i Berek Királya többszörös szerepű (elfoglaló, őrző, hitves és évente úrnőjének, a vegetációs istennőnek tiszteletére elpusztított áldozat)

⁶³ *Küzdelem* mint hivalkodóan „úszkáló kellék” a phaiák udvarban a verseny is (Odüsszeia VIII. 100–247.), ahol Odüsszeusz nyer — de nem királyleányt, mert az eposz-hősnek, ez eposz hősnének *itt* nincs szüksége rá. A mese hősnének volt.

⁶⁴ J. G. Frazer: i. m. 8.

⁶⁵ Odüsszeia VI. 147.

⁶⁶ S még messzebb is vezet ez: az istennő óvásától az istennő általi óvottságig. Ahhoz a hithez, hogy amíg a fa ép, a hozzá tartozó hősnek sem történhet baja. Meleagrosz-motívum. *Ezért* száguld Hektór az Akhilleusszal való viadalában a fügefafa körül — „amíg az istennő óv, nem veszttem el”. Nem kis mértékben érzem megerősítettnek e sejtésemet azáltal, hogy közvetlenül e száguldás után Athéna istennő csapja be, Déiphobosz képében melléállva s azután elhagyva, Hektórt.

személyében a legősbibb hitet és gyakorlatot őrizte. Ez a király pedig — pontosabban: legősbibb előképe — az előbb kifejtettek értelmében éppúgy egyenes őse Odüsszeusznak, mint Árgirusnak. Vissza és hozzá vezet tehát mindez a múltba; de előre is az időben, a Leombruno-mese és a mi Árgirusunk irányába, nemkülönben az Amor és Psyche irányában is *előre*, hiszen az ősi történethez és kultuszhoz képest az Apuleius-mese is kései. Az Árgirus széphistóriában szereplő görög nevekről és mitológiai összefüggésekről szóló fejezete Kardos Tibor könyvének különösen gazdag annak jó példáiban, hogyan lebegnek és cserélnek gazdát az ősbibb történet rekvizitumai. Ott lebegnek a helyszínen. Ez a helyszín pedig mindig élet és halál *döntő* határa. Örökös és minden későbbi történeten átsütő emlékével a hős korábbi feláldoztatásának, s csak viszonylag későn teret engedve a „jó vég”-nek.

Dante Komédiájának műfajmegjelölő, vagy inkább benső tartalmát *műfajjal* megjelölő címválasztását Kardos Tibor a maga fontosságában tárgyalja másutt.⁶⁷ Ugyanazon alapon pedig (bonyolult és komor, kérdésekkel teli helyzetből indulva a jó és megoldást, megnyugvást hozó kifejtet felé) az *Odüsszeia* maga is minden, ilyen értelemben vett *komédia* mintájának tekinthető; felismerések sorozatán áthaladó szerkezetével pedig valóban a komédiák (Újkomédia) mintájául szolgált.

A lényeg: az Odüsszeusz típusú hős „istennőnek áldozott s tehát istennőhöz tartozó” jellegéhez képest az „istennőhöz tartozó, tehát istennő által óvott” jellege későbbi produktum — e tekintetben maga az *Odüsszeia* is forradalmi változás viszonylag kései eredményének tekintendő. S az sem kétséges, hogy Homérosz a mítoszt tudatosan terelte is e szelídített irányba. Hangos elhallgatásai és intelmül adott változtatásai (amelyek mögött vagy felvillantotta a régebbi komor változatokat, vagy legalábbis nem mosta el egészen s nyilván részben önkéntelenül őrizte, részben azonban szándékosan nem mosta el — a „nyomokat”) mindig erkölcsi iránymutatást óhajtanak adni, erkölcsi igény jegyében történnek. De az óvó, a boldogító és *ugyanakkor félelmes* istennők — vagy elröppenő és más-más alakban megjelenő istennő — végigkísérik Odüsszeusz boldogságkereső útját. Athéna — az olajfa legfőbb úrnője — már csak a hős ellenségei számára félelmes. De többi párjai mind az ő számára is. Mind kert-úrnő és erdő-úrnő; és majdhogynem közömbös e szempontból, milyen erősen őrzik kétségtelen félelmességüket. Azon a fokon-e, amin Kalüpszó, a „félelmes, zengőszavu isten” (akinek *θεός* megnevezése figyelemreméltóan cseng egybe az Árgirus tündérének „tündérek királya” bemutatkozásával, e Kardos Tibor által fontosságában megjelölt⁶⁸ kifejezéssel), vagy Kirké, akitől a vele nászra lépő Odüsszeusz a férfiasságát félti, vagy azon a fokon, amin nem a „félelmes, de szerelmi társ”, hanem „szerelmi társ, ám félelmes” mivolta nyomait őrző Nauszikaá (akihez csak nagy elhatározással, félelmét legyőzve tör ki) és Pénélopé, akitől Athéna ugyanakkor, mikor újrabirtoklásért elindítja, óvja is, mint életveszedelemmel is fenyegethetőtől. S ha társukul, a korábban kifejtettek értelmében, a *szörnyű* Szküllát is odaszámítom, akkor az *Odüsszeia* mint ősi — és korántsem a legősbibb — Árgirus-történetként vizsgálásakor különös fontosságot nyer az az ambivalencia, amit Kardos Tibor Medéna-Medúzában a Kert úrnőjében és egyben félelmetes Gorgóban hangsúlyoz. „Medúza — ambivalens — alakjának szörnyűsége...

⁶⁷ K. T.: Dante és a magyar olvasók. Filológiai Közöny 1962. 237—238.

⁶⁸ K. T.: Árgirus, 35—36.

a *Prasildó*ban teljesen kifejezésre jut. . . ”⁶⁹. Mint ahogy — az aranyág mondájával való foglalkozása nyomán föltett kérdésére is — („... fölmerülhet a gondolat, hogy az aranyalmafát ültető Tündér Szűzleány és Medéna-Medúza nem ugyanazon ősi alaknak két formában való megjelenése-e?”)⁷⁰ — már az eddig elmondottak is föltétlen igennel válaszolnak.

Az *Árgirus*-történetbeli feláldoztatás-nyomokat kutatva Kardos Tibor elmegy Íphigeneiáig és tovább. A háttér itt is sokmindent gazdagodhat még, szélességében is. Krisztusig éppúgy — az Életfa helyét átvevő, szent örömeiben kivirágzó keresztfáig, mely „karjaival” tapsol. S a görög antikvitás-

⁶⁹ K. T.: *Árgirus*, 66.

⁷⁰ K. T.: *Árgirus*, 67, 117—118, 208, 210. A kettejük közötti viszony egyébként nyilvánvalóan nem elsősorban anya és (leendő) meny kapcsolat, hanem lényegileg anya-leány viszony. Ez teszi természetessé azonosságukat olyan értelemben, ahogyan az ilyen jellegű kapcsolatot *Kerényi Károly* (Protagonos Koré. Homéroszi himnusz-fordításaim vezető tanulmánya. Bp. 1941.) a Démétér-himnuszhoz fűzött tárgyalja; s úgy is, ahogyan *Kardos Tibor* az *Árgirus*ban több helyütt is szól arról, hogy a leány a nász után már nem azonos önmagával, átválva az anya alakjába, annak sorsát ismétli, olykor kényszerűen. „Az *Árgirus*ban anélkül, hogy Psükhé történetének megismétlése lenne, még érdekesebben bontakozik ki a misztériumot elrendelő istenasszony és a beavatott kölcsönkapcsolata. Az Özvegyasszony, vagyis Iszisz szimbolikus halált rend el ifjú beavatottjának, meg akarja szerezni 'Leánya' számára, vagyis önmaga számára mint egy új Osziriszt” (K. T.: *Árgirus*, 186.). A Tündér Szűzleány és Medéna-Medúza, illetőleg antik elődek kapcsolatának az azonosságának mítoszban és kultuszban természetes, mesében halványabban és szívósan továbbélő, misztériumnovellákban és regényekben új és célzatos szimbólumokkal megtelő tényéhez érdemes hozzáfűznünk, mint kiáltoán minden *Árgirus*-rekvizitumot magába gyűjtő példát, a Varázsfuvalót. Bármennyire ismert is (bár korántsem bizonyos) az a történet, amely a Schikaneder szövegnek a maga alap-tételétől (jó király, gonosz Sarastro) való éles elkanyarodását magyarázza, hogy ti. egy másik városbeli rivális színház hasonló drámaamenetétől óhajtott „menetközben” elkanyarodni, annyi bizonyos, hogy jól belekanyarodott a Démétér-himnusz és az *Árgirus* mese-menetébe! A hol kert-, hol erdő-úrnő Medéna-Medúza sajátosságaival ékes erdő-úrnő Éj Királynője vót kíván magának, s valóban mindenképpen magának, mert vele kívánja leányát ismét a maga szférájába vonni. És nemcsak „a tisztulást és újjászületést létrehozó bolyongás” (K. T.: *Árgirus*, 186.) következik ezután, hanem ennek minden, az *Árgirus*-történetekben szereplő velejárója is felvonul. A félelmes erdőtől való kigyótól való elindulástól s a gyümölcsön élő és madár külsejű Papageno felbukkanásától kezdve a Perszephoné-elrablás (anyját hívó és hiába hívó leány) motívumáig, tetszhalál és álom (melyből mindig a szerelem hatalma éleszt fel és ébreszt fel) többszöri szerepeltetésén keresztül a Beauty and the Beast motívumig (a szörnyeteg Sarastróról kiderül, hogy nem az, hanem szent nász révén — melynek ő itt nem végbevívője, hanem a helyettes Tamino általi végbevitetője — a leány jogos élettársa (csakúgy, mint Hádész a Démétér-himnuszban, akit végülis — és igazságosan — el kellett fogadni), egészen a próbatételeknek az *Árgirus*-történetek próbáival való, részletekbe menően pontos egybecsengéséig. „Változó Helyek”-en való megfordulásokkal, sötétségen való áthatolással, amelyből nem hiányzik az Akléon-motívum, a meg nem nevezhetőség és próbaként vállalandó hallgatás sem. A Schikaneder-szövegbe beáramló mesei és széphistóriabeli örökség, valamint az ötletéről ötletre haladó, de a maga megadott és elfogadott medrében folyó cselekmény önkéntelen kibontakoztatása során e próbatételek felvonultatása a legkevésbé véletlen: misztérium-örökség tudatos alkalmazása. Hozzáfűzhető: rövid ideig tartó csüggedések, szívós és erőteljes új nekirugaszkodások váltják benne egymást, mint minden boldogságkereső nagytörténetben, mint az *Árgirus*ban és az Odüsszeiában, ahol a hős, illetve hősök többszörös öngyilkossági gondolata és kísérlete után következnek az új és új próbák és utak. Még a hős (vagy hősnő) engesztelő feláldozásának, mely az *Árgirus* jellegű történetekben az Odüsszeiát megelőzőekben éppúgy, mint a későbbiekben már csak nyomaiban ad jelt magáról, az Odüsszeiában pedig erősen, de erősen rejtve van jelen, még ez is természetesen bukkan fel a Varázsfuvalóban: „Feláldoztatok már?” — a Pamináért aggódó Taminónak ez a kérdése magától értődoen hangzik fel. S ugyanilyen — a későbbi fokot jelző — s a homéroszi humanizmus módszerével intő és tanító magatólértődősséggel felel rá Sarastro Papjának böles mosolya: „hol vagyunk már attól?”.

ban a fa tetejére mászó és fán fölálodozott Pentheusszal elsősorban.⁷¹ De az alvilágjárás, túlvilágjárás mint a felálodoztatás emlékének nyoma és az egykor új elemnek, az egyéni boldogságkeresésnek — mely közösségi is, hiszen a hős példakép is egyben és eleve *mindenkivel* azonosítandó — előfeltétele, legerőteljesebben Odüsszeusszal rokonítja Árgirust. Minthogy az *Odüsszeia* az *Árgirus-mesebókrok* leginkább szerteágazó hajtásainak úgyszólván mindegyikét birtokolja, és semmit sem annyira, mint éppen ezeket. A Változó Hely, a másik világ Kalüpszó kertjében és Kirké erdejében éppúgy megjáratik, s éppoly tartózkodást igényel, mint akár az *Árgirusban*, akár a nyíltan túlvilág *Neküiában*. S ha felálodoztatás, tetszhalál,⁷² a kedves tetszhalál utáni — olykor tragikus — viszontlátása az *Árgirus-ösöktől* a *Pyramus és Thisbe*-féle történetekig és a *Szép Magyar Komédiáig* származik, derű és legvalódiabb megoldás felé haladó útján mindig újra meglepően sok *Odüsszeia*-elem bukkan fel benne. Nem a bárgyú derű, hanem a derűt az életet teljességében, a tragikumban is megtaláló és főként tetteivel elősegítő, kivívó hős derűje, emberi méltósága van itt jelen. *Odüsszeia*-világbeli nyomok a mi *Árgirus széphistóriánkban* is szép számmal föllelhetők. Nemcsak a rögtön fölismerhetően Küklópsz Nagy Ember, vagy Héphaisztosz Sánta. Hanem például a Sánta Embernek Odüsszeusz anyai

⁷¹ Pentheus mítoszában felálodoztatásának körülményei úgy, ahogyan *Euripidész* Bakkhánsnői-ben, egykori kultusz félelmes nyomaiként megjelennek, az Atthisz-mítosszal (*fenyőfáról* zuhan le) csakúgy egybecsengenek, mint a Thészeusz- és Kodrosz-mítosszal (a király szikláról való önkéntes legrásával, vagy engesztelő levettetésével, mely utóbbiakhoz — a már kifejtettek értelmében — a Szkülla-Kharübdisz-szikláról magát vízbehuppantó Odüsszeusz példája is tartozik) és mint — érzésem szerint — az *Odüsszeia* hatodik énekbeli, már részletesen tárgyalt Odüsszeusz—Nauszikaá jelenetével. Milyen riadalmas — közös gyökerű — ellenpéldája a fában megbúvó és előjövetele után föl *nem* áldozott hős körül labdázó leányok képének a fában megbúvó, de észrevett és szétszaggatott hős húscsfatjaival labdázó nők képe!

Ó, míg csak volt még benne lélek, jajgatott;
azok visongtak. Egy a karját vitte el,
másik lábát sarustól; hústól meztelenült
bordája mind; s a nők friss vértől lepve mint
labdát dobálták Pentheusz húscsfatjait.
Hever a szertetépített test, egy része fönt
a durva szirten, más az erdő sűrűjén;
nem könnyű ráakadni; csak nyomorult fejét
ragadta kézbe anyja, tűzte thürszosza
hegyére, és mint bérce oroslán fejét
hurcolja át Kithairón csúcsán, völgyein,
a mainaszok karában hagyva hűgait.

(Bakkhánsnők 1132—1143.)

Ha más nem, ez az oroslánfőnek vélt Pentheusz-fej erősít meg méginkább abban a meggyőződésemben, hogy a fabeli búvóhelyéről előrontó Odüsszeusz oroslánhoz hasonlítása a legkevésbé sem véletlen, hanem — most már azt kell mondanom: homéroszi törvényszerűséggel — utalásba, kiáltó elhallgatásba, vagy szép hasonlatba bűjtatása a rémületes emlékeknek. A „szokvány-hasonlatot”, a formulát tehát az *Odüsszeia* költője kétszeresen is alapos okkal és nem szokványszerűen választotta, alkalmazta. Az előrontással Odüsszeusz lelkiállapotát, az oroslán szerepeltetésével az elfedett, de sejtetett, a túlhaladott és túlhaladni kívánt tragikus hátteret villantva fel.

⁷² A Téli regé-ben a —jelen esetben vétkesen — elvesztett hitves „tetszhalála”, szoborrá rejtőzése (annak ellenére, hogy nem fa-, hanem kőszobornak hiszik) kétségtelenül ősi βεῖρας-ok emlékét rejtí magában.

nagyapjára, Autolükoszra ütése — arra, aki neve szerint bármikor farkassá tudja magát változtatni, s aki Odüsszeusznak ilyen indokolással ad nevet:

Lányom s vőm, neki ily nevet adjatok: erre-utamban
oly sok szívből vette körül lobogó düh személyem,
férfiak és nőktől, kik a termő földeken élnek,
éppen ezért Odüsszeusz légyen neve. . .⁷³

Miért gyűlölik, miért dühösek rá a férfiak és nők? Mert — Marót Károly jogos feltevése szerint⁷⁴ — útja során boszorkány-mesterkedését művelte, megfekte a teheneket stb. — Könnyű felfedeznünk, hogy ugyanazt tette, amit *Árgirusunkban* a Sánta:

Én ott a városban sok károkat tettem,
mert farkas képében sok barmokat ettem:
mihelyt ők megtudják, hogy én odajöttem,
halálom énnékem öközöttök lészen.

Az „álomhozó tömlő” sem lehet független Odüsszeusz Aiolosz-tömlőjétől, az álom többszöri végzetes szerepe sem az *Odüsszeia*-beliétől. S ha ott nem a tömlő hozza is az álmot, e tartozékok, melyek valaha egymáshoz tartoztak, az *Odüsszeiában* csak „együtt-lebegnek”, a mi *Árgirusunkban* ismét logikusabb kapcsolatba kerülnek.

Az Ithakában többféle ál-önéletrajzot mondó Odüsszeusz egyik hazudott neve — Aithón⁷⁵: „tüzesen-lobogó”, „csillámló” — is *Árgirus*-név.

A Tündérleány, mikor szolgálói jelentik, hogy *Árgirust* látták, nem hisz nekik, megfenyíti őket. Pénélopé hasonló helyzetben csak fenyeget, nem fenyít: „Ha nem te mondd nekem, rosszul járt volna, aki ilyenekkel áltat engem!”⁷⁶. Az enyhítés jellegzetes homéroszi erkölcsi útmutatás; nem az *Odüsszeia*, hanem a későbbi mű őrzi az ősi változatot.

Árgirus és Odüsszeusz elsiratása otthon, „mintha halva volna”, ugyan-csak egy.

S a tetszhalál — immár nem tragikus következménnyel —, tetszhalál vagy halottnak hittség (az alvilágjárás az előbbihez tartozik) *Árgirus* és Odüsszeusz közös állomása.

Feláldozásuk, mindkettejük történetében, már csak rejtve történik meg. Nyíltan s a felszínen az élet egyértelműen diadalmaskodik. Megváltó csók révén, mint a Békakirályfi meséjében is.

⁷³ *Odüsszeia* XIX. 406–409.

⁷⁴ *Marót Károly*: Die Anfänge der Griechischen Literatur, Vorfragen. Bp., 1960. 479–485. és *Marót Károlynak* könyve e részéhez fűződő szóbeli közlése.

⁷⁵ *Odüsszeia* XIX. 183.

⁷⁶ Hogyha a szolgálónőim közül erre talán más jön nekem ily hírrel, s így ver föl az álmod öléből, csúnyán kergetem azt ismét le, a lenti terembe egy-kettőre; de téged most megment az öregség.

(*Odüsszeia* XXIII. 21–24.)

De ennek a csóknak a földön kell elcsattannia. Úgy, ahogyan a *Csongor* költője egy lírai versében kimondta (melyet Kardos Tibor épp azért idéz⁷⁷, hogy megmutassa Vörösmarty „örömvágyát”, amelyből „optimizmust” ugyan „nehéz lenne kiolvasni”, de amely legalább igényében ezt a célt tűzi ki — pontosabban: levert forradalom után erről ábrándozik):

Mennyet kell a földön is keresni. . .

„...mennyet, a föld úgyis elveszendő. . .” — e sóhajos folytatás után józanul, de valóban tündérfényes frissességgel lapozhatunk vissza az időben Petőfi *Tündérálmához*, amiben kimondatik:

Ahol vagyunk, az a föld, nem az ég.

Az első szerelem „tündére” mondja ki. Bemutatkozása illik a Kardos Tibor jellemezte *Árgirus*-alaphanghoz („Árgirus királyfi szinte nyílegyeniesen és földi utakon halad a Fekete város felé és Tündérország irányában”⁷⁸.) „Én lány vagyok, szólt, földi lány, nem angyal, — s ahol vagyunk, az a föld, nem az ég”. Ő adja a megváltó, az újrászülő csókot. „Érzém, hogy ekkor szállt belém a lélek” — írja Petőfi, csókjáról e tündérnek, ki csak azért tündér, mert tündére a tündérálomnak, az első szerelemnek, mely elröppen, előbb ő maga, aztán lassan, „már-már”, az emléke is. De Árgirust, Csongort, János vitézt egyaránt a szerelem viszi, és előre. Odüsszeust is. Senkit olyan erővel, gazdag bonyodalmakon keresztül is egyszerűen és határozottan előre a földön megvalósítandó menny felé. Boldogságkereső út minden Árgirus-utód — és előd (mindenekfelett a még egyképpen Akhilleusz- és Odüsszeusz-előd Gilgames) — bolyongása: alvilágjárással mint elengedhetetlen tartozékával; túlvilágjárással mint magával a bolyongással, elvesztett pár, elvesztett édenkert keresésével. Majdnem minden Árgirus-útban azonban erősebb látható szerepe van a madárnak, a tündérleány madársuhanásának, mint az *Odüsszeiában*, ahol csak Athéna tengeri-sas röpte, s a Pénélopé álmában a ház ereszén — a nem szokatlan szerepcserével — megjelenő sas-Odüsszeusz idézi élénk. Láthatóan. Mert láthatatlanul, de érezhetően jelen van Kirké ragadozómadár nevében éppúgy, mint Pénélopé kacsanevében, vagy akár a kérőknek álmobéli, ludakként való megjelenésében is.

Ahol sokkal sűrűbb a szent, a veszélybe vivő, a megváltó madarak tündérröpte, az az *Íliász*, vagy méginkább az egész, Helené-történettel induló *Íliász*-háttér. Az Olümposzról ölyvként lesurranó Thetisz, galamb-Héra és -Athéna, az ég és a csatatér között suhanó istenek és istennők benépesítik ezt a világot: madár-Nemesziszt és -Lédát üldöző hattyú-Zeusz, sas-Zeusz szárnyai alatt virulót. S a mindig újra megszőktetett, elröppenő, tojásból-született vegetációs-istennő Helené, Ilona, Tündér Ilona, *Görög* Ilona is a legerőteljesebb Tündér-, Tünde-előd. Akár azt is hihetnők, hogy az egész trójai, illetőleg Trójához is kapcsolt mondakör csak egy mérhetlenné növekedett, világnagy édenkert, Árgirus-terep. De inkább azt mondhatjuk: az Árgirus-történet olyan teljes-gazdagságú, hogy minden világot be tud tölteni.

⁷⁷ K. T.: Árgirus, 302.

⁷⁸ K. T.: Árgirus, 302.

A Parisz-alma — s a Graves-vers labdája is — *arany*. Az alma az anyához tartozik. Éva a termékenységgel, a gyermekáldás ígéretével is „csábít”. És evvel a legszebben. De az is feltétlenül igaz, amit Kardos Tibor éppen az Éva-Nemeszisz-Helené egybevetés kapcsán hangsúlyoz, hogy bizonyos hitek szerint az alma maga a szerelmi aktus — bűn sokhelyütt. A kígyó-hasonlat is ott óláskodik Parisz körül mindig az *Íliászban*. Együtt van minden paradicsomi „kellék”. S fölmerülhet az a gondolat is, hogy — a kígyó az ősök és méginkább „az apa” jelképe lévén (Anchises sírjából előcsuszamló és áldozati lepényt elfogyasztó apa-kígyó,⁷⁹ stb.) — a Paradicsomban és a Paradicsom fölött a zord Isten és a kísértő Sátán-kígyó egyik. S az el-eltűnő Helené, akinek mindig utána kell röppenni, valamint utódai: Tündér Ilona, Tünde, Iluska, Éva (Madách) egymásból keletkezésük sorrendjében is teljes *Árgirus-történetet* zárhatnak. E termékeny gomolygásban teremt rendet Kardos Tibor, mikor a szívósan soká élő történetmagvakat s az irodalmi művekben jelentkező kibontakozásukat koruk és céljaik szerint elosztja. És mikor a tündér-fa és tündér-madár megjelenéseit összefüggéseikben magyarázza. Csodafa és hattyú-lány azonosságának példájával csakúgy, mint „az *árgyélus* kismadár”-ral, mely „nem száll minden ágra”,⁸⁰ csak a holtak országába, majd a földi boldogsághoz vezető aranyágra.

Az Árgirus-mese elemeit, melyek az Íliász-világot oly gazdagon töltik be, az *Odüsszeia* a maga menetében olyan fonálra fűzi, ami az egész mese-eposzt — a várt-váratlan meglepetésekkel szolgáló részlet-egyezéseken felül — egészében Árgirus-történété teszi. A szerelem jóra (s nem tragikus véghez, mint az *Íliászban*) vívó hatalmával. Aphroditénak Athéna mellett rejtett, de annál erősebb részvállalásával a mozgató, irányító főszerepben.

14.

Van azonban egy olyan, az antikvitásban a homéroszi opushoz tartozónak tudott himnusz, amelyben — teljes Árgirus-„kelléktárral” — Aphrodité nem rejtett, hanem nyílt főszereplő.

Kardos Tibor az *Árgirus*-mesének és elődjeinek megjelenő és elsuhanó tündérét Aphrodité-típusú istenasszony személyére vezeti vissza, mítoszonként változó nevű, de azonos jellegű, mellé emelt halandó szerelmesek asszonyára. Könyve olvasásakor, félszememet a homéroszi művön tartva, lehetetlen volt nem arra gondolnom, hogy az istennő mellé — a saját döbhent meglepetésére — fölemelt halandó szerelmes nemcsak „Aphrodité-típusú”, hanem valóban és legteljesebben Aphrodité istennő mellett is felbukkan, szerepet kap — Árgirus-szerűbb szerepet, mint az ugyancsak Istár-Aphroditéhez csatolt Adónisz —: Ankhízész.

A homéroszi nagy Aphrodité-himnuszban ugyanis ismét — és szinte mulatságos teljességben — jelen van az *Árgirus*-mese összes tartozéka. Az istennő hangsúlyozott „sokaranyú” jelzője, az örök élet és folytonos elmúlás közötti *határlények*, a *fa-nimfák*, továbbá a szent nász közvetítője, vezetője (ha itt az istennő kegyes hazugságába húzódottna is) Hermész; valamint a Kardos Tibor által helyesen megfejtett és hangsúlyozott Akléton-motívum:

⁷⁹ Aeneis V. 84—93.

⁸⁰ K. T.: Árgirus, 18, 298, 350.

„meg ne nevezz” — parancsolja a királyfival titkon nászbavegyülő istennő, aki itt is a „vadállatok úrnője”, s *mint ilyen* a szerelem mindent leigázó hatalmának megtestesítője itt is, a „bűn” felvillantása, majd ennek cáfolata az egész szent nászszal és a himnusz kicsengésével („nám, nekem is kedves a gonosz szerelem” — foglalja ugyanezt össze, hasonlíthatatlan bájjal, Gersei Albert remekművének egyetlen verssora). A trójai királyfi — mint Kardos példának serege — *fél* is az istennőtől, s a leginkább azért bizalmatlan vele s félti tőle férfiasságát is, mert *még* istennőnek hiszi; és amikor *már* istennőnek tudja, termékenységet kér tőle.

Folytathatnám. De megelégszem egyelőre azzal, hogy egy pillantást vessek arra, ami ezt a nem ciprusi, hanem kisázsiai eredetű himnuszt *mégis* Ciprushoz köti. Elsősorban a szellő hangsúlyozott szerepe (megfelelően annak, amit Kardos Tibor az *Árgirus*-történet némely változatának éghajlati sajátosságok említése alapján elhelyezhető részéről ír)⁸¹ a történetben, a himnusz-záró könyörgés előtti, látszólag logikátlan (s éppen *mert* logikátlannak tűnő) ciprusi kitérő a himnusz-költő jelzése, a ciprusi eredet pecsétje a történeten.

S ha Kardos Tibor izgalmasan szép munkája huszonhét évvel azután, hogy az *Aphrodité-himnuszt* lefordítottam, arra kényszerített, hogy a trójai Ankhízész-királyfiban eltéveszthetetlenül a mi Csongor-előd Árgirusunkat ismerjem fel, hadd viszonzzam ezt annak rögzítésével, hogy maga a homéroszi nagy *Aphrodité-himnusz* nem pusztán odakívánczik a Kardos Tibor varázsligetének példatárába, hanem egész menetével csakúgy, mint célzásaival még teljesebben bizonyítja Kardos Tibor egyik legfőbb tételét: az *Árgirus*-történetnek legalábbis hosszú ideig tartó s a további változatokra mindvégig ható *ciprusi* lehorgonyozottságát.

15.

„Gonosz”-e a szerelem vagy jó? A szerelem mint bűn és a szerelem mint megváltás — ez is sűrűsödik az *Aphrodité-himnuszban* és vonul végig, a „bűn” felfogást felvillantva és egyben cáfolva, a „megváltás” szemléletet erősítve és diadalra víve az *Odüsszeiában*. Athéna nyíltan és Aphrodité rejtetten „kiszemelt” hőse Odüsszeusz. A himnuszbeli Ankhízész Aphroditéé. Neki Aphrodité, hogy félelmét csitítsa, kegyes hazugsággal csaknem szó szerint úgy mutatkozik be, mint az Árgirus-utód *János vitéz* költőjének mutatkozik be első szerelme: „Én lány vagyok, szólt, földi lány, nem angyal”.⁸² „Nem vagyok én isten, minek is vetnél velük egybe”⁸³ — mondja stereotíp eposz-sorral, Ankhízésznek Aphrodité. Közli vele, hogy szerelmes belé — és megtörténik a szent nász. A „bűn” felfogás itt is jelentkezik: mert Ankhízész későbbi meg nem szüntethető reszketése a himnusz szerint fecsegésének, az istennő szerelmével való kérkedésének büntetése, de minden okunk megvan feltételezni, hogy egy korábbi felfogás szerint magának a násznak, mint paradicsomból való kiűzetésnek és *gyámoltalanná válásnak*, magának az almába-harapásnak a büntetése. A „bűn” felfogás tartozéka és jele az is, hogy a szerelemnek „titoknak”- kell lennie és titokban kell maradnia. De a himnusz-szerző éppúgy szembehelyezkedik ezzel a felfogással, a „kedves vagy te az égilakók-

⁸¹ K. T.: Árgirus, 205, 203–204.

⁸² Tündérálom.

⁸³ Aphr.-himn. 109.

nak⁸⁴ megnyugtatós révén, amit az istennő a szent nász következményeitől rettegő Ankhízésznak ad. Ugyanúgy, mint az *Odüsszeia* a maga egészével. S mint a mi *Árgirusunk* („Szabad az embernek elvenni sajátját, — két kezével plántált fának szép almáját”).

„Mindez — mondja Kardos Tibor, a görög „szent házasságok” taglalásakor az *Árgirus-széphistória mint misztérium-novella* c. fejezetben — azt a benyomást kelti bennünk, hogy az ú. n. ’tragikus bűn’ bölcsőjénél állunk”.⁸⁵ Ott, mint az Édenkert-beli bűnbeeséskor. A homéroszi *Aphrodité-himnuszban* az istennő homéroszian enyhítő beszéde, az *Odüsszeiában* az eposz egész menete pedig éppen erre a bűnre ad édes feloldozást.⁸⁶

Hogy az *Íliászban* az *Árgirus*-mese elemei ott lebegnek, de az *Odüsszeiá*-nak menetével párhuzamos teljes-rendűek, annak oka az, hogy az *Íliász* nem boldogságkereső költemény, az *Odüsszeia* igen.

Az *Íliászban* úsznak az *Árgirus*-motívumok, mint a többi mesei motívumok, részletkellékek is.

Az *Odüsszeiában* az *Árgirus*-történet, illetőleg annak típusa, ősfarmája, ihletőfarmája, ihletőanyaga, de már bizonyos — nem is kicsi — elrendezettségben — legalábbis az eposz egyik fő-gyökere.

Amely eposzt mese-eposznak is szokás nevezni. Jóllehet a szorosan vett mesei rész csak a dereka.

De Homérosz egyik legnagyobb leleménye, hogy mikor a mesét visszahozza a földre, akkor teszi a történetet igazán *Árgirus*-történetté.

János vitéz „Tündérországnak boldog fejedelme”. Petőfi *elviszi* Tündérországba. Jelképesen ő is a fordított irányt célozza. Általában is. „Mert a menny fog a földre leszállni” — írja egy lírai buzdító-költeményében.⁸⁷ Homérosznál már leszállt. Mert ő nem Tündérországba viszi Odüsszeust, hanem a leg-tündérből országokból (Kalüpszó, Kirké, alvilág) viszi a csak félig tündérországba, a phaiákok földjére, és végül az egészen hazai Ithakába, ami azonban Tündérországgá változik, mert Odüsszeusz ott „boldog fejedelem”, s „bőség és béke virul”⁸⁸. S nem másutt — Ithakában.

⁸⁴ Uo. 195.

⁸⁵ K. T.: *Árgirus*, 181 (az *Atalanta*-történetben).

⁸⁶ Sőt ennél is többet: felmagasztosulást. Az Éj Királynője először még csak megnyugtató a leány képmásába beleszerető Taminót, arra biztatja, hogy ne féljen. A szerelmesek azonban a Varázsfuola teljes ívét bejárva, nem pusztán a feloldozásig, hanem a teljes megdicsőülésig teszik meg útjukat. S „a boldogság ifjú királyi párja” (*Petőfi*: *Tündéralom*) lesznek, mint az ifjú házasságukat folytató, öregség-álarcát levető Odüsszeusz és újra megszépült Pénélope. — S nem pusztán a szerelemnek mint bűnnek, hanem valóságos szerelmi bűnök, a szerelmi harc szférájába is tartozó ölések sorozatára hoz feloldozást Oresztész vándorútja, mely ugyancsak boldogságkereső bolyongás. Az istennő-pár itt Artemisz — illetve *βέρα*-a (*Euripidész*: *Íphigeneia a Tauroszok földjén*, 1199.) —, a fellelt (helyettesítő, lényegileg azonos) nő nem hitves, hanem nővér; de a Pentheusz-helyzetből (áldozatra-felvirágozottan áll már) a jó véghez, az emberáldozat eltörléséhez, s nemcsak feloldáshoz, hanem hősi megdicsőüléshez érkezés itt is azonos a többi boldogságkereső vándorlásával.

⁸⁷ Az ítélet.

⁸⁸ *Odüsszeia* XXIV. 486.

A világ ajándéka

DÖMÖTÖR TEKLA

Az eredetmagyarázó népköltészeti alkotások közt jelentős helyet foglalnak el azok, amelyek magának a költészetnek, az éneknek, a zenének létrejöttével foglalkoznak. Az ihletettség fogalmát szemléletes költői képekkel érzékeltetik: az éneket, művészetet természetfeletti lények: istenek, múzsák, kultúrhéroszok ajándékozzák az emberiségnek, a dalnokot ők tanítják az énekre. A költészet erejét, hatalmát, társadalmi jelentőségét és szerepét számtalan történet magyarázza, népszerűsíti.

Ilyenfajta aetiologikus történeteket az egész világon találunk. Az európai kultúra számára már igen régóta elsősorban az ókori görögség által megalkotott „múzsák” azok, akiktől a dalnok tanul;

Ők lakják e hegyet, Helikón magas isteni ormát.

Kék, ibolyaszínű forrás partján kicsi lábbal

járják táncukat és oltára körül Kroniónnak.

.....

Egyszer dalra tanították meg Hésiodost, míg

szent Helikón lejtőjén őrizgette a nyáját.¹

A görögöknél szép leányok formájában megjelenő ihletők más világ-részekben persze egészen más formát is ölthetnek. Csak néhány példa: egy Knud Rasmussen által feljegyzett eszkimó történetben az eszkimó énekes a tengeri sas formájában megjelenő szellemektől tanulja az éneket és a táncot.² Egy irokéz aetiologikus elbeszélés szerint a Szikla tanítja a mesemondóknak a hagyományos történeteket, mítoszokat.³ Sok ausztráliai, továbbá észak-amerikai indián törzs szerint állat alakú kultúrhéroszok tanították az énekeket, táncokat, melyek a primitív művészek, költők féltve őrzött tulajdonát képezik. E sokféle hiedelem és epikus történet közös alapgondolata, hogy a művészet, költészet az emberiség jelentős tulajdona, mely életünket gazdagítja, s hogy vannak kiválasztottak, akik különösen ihletett gyakorlóí, tudói e nagy adománynak.

Hazánkban is, a környező népeknél is találunk népi elbeszéléseket a zene, az ének hatalmáról, a zenészek mágikus úton megszerzett tudásáról. Különösen sok történet szólt a dudásokról, akik sokáig igen jelentős szerepet játszottak

¹ Hésiodos: Istenek születése. Ford.: Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. 1967.

² Benjamin Péret: Anthologie des mythes, légendes et contes populaires d'Amérique. Paris 1960. 319 skk.

³ Susan Feldmann: The Story-Telling Stone. New York 1965.

Európa jórésztében a nép zenei kultúrájában. A kiemelkedő tehetségű dudásokat a nép ördögösítőinek tartotta, akik zenei tudományukat tündérektől, ördögöktől nyerték. Az ismert magyar dudánóta is az ördögökkel hozza őket kapcsolatba:

Aki dudás akar lenni,
Pokolba kell annak menni.
Ott kell annak megtanulni,
Hogyan kell a dudát fújni.⁴

A dudásnak az ördöggel és a tündérekkel való kapcsolatáról különösen szép elbeszélésfüzért hallottam 1968 júniusában Drávasztárán (Baranya

Kokorics a kezén és a karján a történetet hitelesítő jegyeket mutatja

(Eperjessy Ernő felvétele)

megye) Kokorics Simon 80 esztendőös horvát anyanyelvű dudástól. Kokorics az ismert és hagyományos epikus motívumokat első személyben, élményelbeszélésként adta elő; s hogy a történet valóságát bizonyítsa, megmutatta saját karján, kezén a természetfelettiekkel való találkozás nyomát.

Kokorics elbeszélésének fő szereplői: a *vilák*, a délszláv néphit és népi epika szép tündérlányai. Kokorics elbeszélése három fő részre oszlik. (Az idézőjelbe tett részekben szó szerint idézem Kokorics tört magyarságú elbeszélését).

1. A tudás megszerzése.

⁴ Neszmély, Kodály Zoltán gyűjtése. (Kodály—Bárdos: Százszorszép. Bp. 1957. 124.)

Kokorics tizennégy éves korában elindult Drávaszentmártonba, az ottani öreg dudáshoz, hogy az tanítsa meg őt is zenélni. Az öreg azt mondta neki: „Ha jó dudás akar lenni, menjen vele a keresztútra, messze a falutól. De bárki jön, nem szabad megijednie.”

Kokorics a keresztúton dudálni kezdett. Ekkor ördögök és boszorkányok jelentek meg.

„Egy ördög azt mondta nekem: akarsz dudát tanulni? Akkor adjál nekem kezét.”

Akkor az ördög eltörte Kokorics bal kezén a kisujját, annak a jeléül, hogy most már igazi dudás, és megtanulta a mesterséget.

2. A vilák ajándéka.

Az elbeszélés második része a vilákkal, tündérekkel való találkozásról szól.

„Utána megérkeztek a tündérek. Nyolc tündér jött. Azt mondták: dudálj nekünk, hiszen mi is szeretünk táncolni. Akkor dudáltam nekik s körbetáncoltak. Akkor mikor dudáltam nekik, akkor nem értettem, mit is beszéltek. Danoltak. Szép nótát danoltak, csak én nem értettem abba az időbe. De most már értem. Mert én kaptam hatalmat. Csak a tündérek adták nekem.”

Mint a következőkben kiderült, Kokorics a tündérekkel való találkozás után ezermester lett.

„Zsebórát is, órát csinyálok. Meg mindenfélét. Szerszámot.” Akkor tanulta meg, hogyan kell a dudát készíteni. „Nyolc ujjal kell játszani, s lehet mindenféltre játszani. Ha jobban nyomom a levegőt, akkor hangosan szólal. Ha lassan nyomom, akkor lassan szólal.”

3. A vilák büntetése.

A tündérek azonban nemcsak jóságosak, adakozók, hanem félelmesek is. Kokorics máskor is találkozott a tündérekkel, s akkor haragos, bosszúálló lényeknek mutatkoztak.

Elbeszélése szerint egyszer Jugoszláviában volt lakodalomban (Drávasztára igen közel esik a határhoz), s ittasan mendegélt hazafelé. Útközben dudált. A keresztútnál tíz tündérrel találkozott.

„Azt mondja az egyik tündér: Nekem most te táncolj egy kicsit. Mondom: most én kicsit részeg vagyok, nem bírok. — Aszongya, na jól van, ha nem bírsz. Eriggy haza. Majd elbán velem. Úgy mondta nekem. Akkor elmentem haza, másnap az történt, engem löktek tűzre.”

Másnap a tündér rácsapott Kokorics tarkójára és rálökte a forró tűzhelyre. Megégett a bal karja. Az orvosok nem tudták az égési sebet meggyógyítani. Akkor Kokorics öreganyjához — aki javasasszony volt — fordult segítségért.

„Azt mondta nekem: Na fiam, gyere ide hozzánk. Azután csinált nekem orvosságot.”

A javasasszony elégetett egy régi cipőtalpat s annak a hamuját ráhintette az égési sebre. Ettől tíz nap alatt meg is gyógyult a seb. Az elbeszélés hitelességének bizonyítékául Kokorics megmutatta nyomorék kisujját és karján az égési seb nyomán visszamaradt heget. A tradicionális epikus motívumokat az egyéni élmény forrásította át: nem vitás, hogy Kokorics fantáziájában valóban átélte mindazt, amit elmesélt.

Különösen érdekessé vált a beszélgetés, amikor az iránt érdeklődtünk: vajon mit énekelt Kokorics a tündéreknek, mi volt az a dal, amiért jutalmul

„ezermester” lett. Két prózában elmondott verssor után énekelni kezdett⁵, miközben megjegyezte: ha éneklek, akkor egész másként jön ki. — Az ének formája a tizes (deszeterác); nagyrészt párosrímű sorokból áll. Feltevésünk szerint az ének töredékes, s az idős dudás a végére már nem emlékezett. Az ének arról szól, hogy döntenek a világ egy nemzetség sorsáról. Kokorics maga nyilvánvalóan igen nagyra becsülte ezt az éneket, s ezért tulajdonított neki ilyen, a saját sorsára is kiható nagy jelentőséget.

Prózában

Jedno jutro prvoga aprila,
Skupile se na izvoru vile

Énekelve

Haj-aj-aj!
Na izvoru skupile se vile,
Sve su sele⁶ samo jedna sedi
Pa vilama jovako besedi:
Sestre mile, zagorkinje vile!
Nismo se mi davno skupile,
Da mi našem rodu befeldamo,
Što, koja sad uračun imamo.
Al govori nestretnica vila:
Sestre mile zagorkinje vile,
Nismo se mi davno skupile,
Da mi našem rodu befeldamo.
Al govori Ravijojla vila:
Sestre mile, da vam hoću kažem,
Juče sam baš na moru bila,
I vidila di galija plovi.
Ta galija hoće da s'udavi,
A ja sam joj upomoći bila,
Muško čedo od zla (?) openula.
Haj-aj-aj!
Al govori Ravijojla vila:
Sestre mile, zagorkinje vile!
Ja sam juče baš na večeri bila
U kraljevom domu do ušvili (?)
Ili zasad čudo učinila
Umorila muško čedo nježno
Da nemade tog zlo ga plemena
Haj, Da ne made tog zlo ga plemena

Próza

. . . kralju ne vladaj⁷

Magyar fordítás

Egy reggelen, április elsején
Forráshoz gyűltek össze a tündérek.

Haj, aj, aj,
A forráshoz gyűltek össze a tündérek.
Csak az egyik ült le, valamennyi ült,
S a tündérekhez így szólt:
Kedves nővéreim, zagorjei (hegyi) tündérek!
Nagyon régen gyülekeztünk össze,
Hogy beszélgessünk a mi nemzetünkéről,
S arról, ami számvetni valókn van.
De szól akkor a balsors tündére:
Kedves nővéreim, zagorjei tündérek,
Nagyon régen gyülekeztünk össze,
Hogy beszélgessünk a mi nemzetségünkéről.
De szól akkor Ravijojla tündér:
Kedves nővéreim, nektek elmondom,
Reggel éppen a tengeren voltam,
És láttam egy gályát arra úszni.
A gálya el akart merülni,
De én legott segítetttem rajta,
S a fiút a bajból kimentettem (?).
Haj, aj, aj.
De szól akkor Ravijojla tündér:
Kedves nővéreim, zagorjei tündérek,
Én éppen tegnap a király udvarában
Hivatalos voltam hajnalig (?)
Akkor egyelőre mily csodát műveltem,
Megfojtottam az ő fiúgyermekét,
Hogy ne legyen ez a rosszak nemzetsége,
Haj, hogy ne legyen a rossznak utódja,
Hogy ne uralkodjék ezen a vidéken.

(Ford.: Eperjessy Ernő)

Ez a dalbetétes élményelbeszélés nem egyedülálló az európai vagy a magyar népköltészetben. A dudásoknak a természetfelettiakkal való kapcsolatról a magyarok is, a szomszéd népek is sok történetet tudnak. Ezeket a következő fő motívumok szerint csoportosíthatjuk:

1. A dudás természetfeletti lénytől tanulja a zenét.

⁵ Ezúttal mondok köszönetet Eperjessy Ernőnek, aki az ének szövegét leírta és lefordította, továbbá Póth István és Vujicsics Sztoján kollégáimnak, akik a nehezebb szövegrészek értelmezésében segítségemre voltak.

⁶ Itt esetleg eltévesztette Kokorics az éneket, és helyesen talán így hangzott: Valamennyi állt, csak az egyik ült.

⁷ Néhány szó alig érthető.

2. A duda varázserejű, ördögös. Magától is szól, ha gazdája a szöggre akasztja. Megállítja a szekeret, elindítja a hajót stb.

3. Az eladott vagy elajándékozott duda visszatér otthonába.

4. A dudást a természetfeletti lények meghívják muzsikálni. Éteillel, itallal jól tartják, feladata elvégzése után megajándékozzák. Reggelre kelve a becses ajándék értéktelenné változik: ganajjá, kavicsá, csonttá.

Sok híres magyar, horvát, szlovák dudás alakja körül egész mondanakör keletkezett. Szűcs Sándor Tulok Balogh Mártonról írta a következőket: „Afféle ágrólszakadt vén dudás volt, valamikor a hatvanas-hetvenes esztendőkből. Hóna alatt bűvös szavú kecskebőr dudájával, szélteben-hosszában barangolta a három földet: a kerek Kúnságot, a sárréti nádasok közeit meg a szabad hajduk határát.” — „Felakasztotta mesébe illő dudáját a gerendába s úgy fújta az a szebbnél szebb nótát tovább, magától.” — Ördögösnek tartották a dudát is, gazdáját is. Amikor a dudát hatökrös szekérre tették, megállt a hat ökör, nem bírták a szekeret megmozdítani. A duda magától fújta a tekergő bojtárokat feddő éneket.⁸

Híres dudás volt a kishartyáni Bertók Mihály Hurják is, aki sok, a dudásokról szóló történetet tudott még, mikor 1951-ben felkerestem. Egy ilyen történet arról a dudásról szólt, akit három idegen asszony hívott magához dudálni. Fizetésül csak úgy hányták a szűre ujjába a pénzt. Éjjel táján megdörrent az ég s az öreg dudás egy nagy fa tetején, a falu végén találta magát. A szűre ujjá, amiben a pénz volt, cseréppel, üveggel volt tele.

Manga János az utóbbi években egy sor a dudásokkal és dudákkal kapcsolatos babonás történetet gyűjtött össze és tett közzé.⁹ A bagotai Szekő Vendel is a keresztúton tanulta a dudálást, akár Kokorics bácsi. „Kitátotta a száját s beleszállt a darázs.” — A Flóris nevű bagotai dudás a boszorkányoknak zenélt; fizetésül megrakták a zsebét és új dudát ajándékoztak neki. Reggelre a duda döglött kutyává változott, a pénz cseréppé, az arany pohár lókörmé. — A galgamácsai Kis Marci dudája magától szólt a szegen, míg gazdája táncolt a vendégekkel. — A bogyiszlói Böcs Józsefről mesélték, hogy dudájának hangjával a víz folyásával szemben elindította a hajót. — A dévaványai dudást, Szőke Imrét a tündérek lakodalomba hívták dudálni. Szép fonatos kalácsot akasztottak a nyakába. Mikor hazaért, egy nagy lófarcson volt a nyakában, még levenni sem tudta, úgy kellett szétfűrészelni. — A drégelypalánki hagyomány szerint mikor a Gelle nevű kanász meghalt, az özvegye eladta a dudát, de az mindig visszatért régi helyére, a szegre, ahol lógni szokott. — De maga a dudás is csak nehezen szabadult meg megúnt ördögös hangszerétől: leginkább úgy, ha a határban csipkebokor tövében elásta.

Ezek közül a motívumok közül sok nem kapcsolódik kizárólag a dudások személyéhez. A néphit szerint a démoni lények ajándéka a napfénynél általában szemétté válik.

A tündéreknél, törpéknél bábáskodó asszony is jutalmat kap, mely értéktelenné válik, ha a jutalmazott kifecsegi a titkot, vagy más előírást nem tart be. A boszorkány-összejövetelekről elhozott ételek vagy edények reggelre

⁸ Szűcs Sándor: Pusztai krónika. Bp. 1946. 127 s kk.

⁹ Manga János: Magyar duda — magyar dudások a XIX–XX. században. In: Népi kultúra — népi társadalom. Bp. 1968. 168–172. — Manga János: Hungarian Bagpipers. In: Acta Ethnographica XIV. 1965. Kny. — Köszönetet mondok továbbá Manga Jánosnak, hogy betekintést nyerhettem Magyar duda — magyar dudások című kéziratos tanulmányába is.

kelve haszontalan lim-lommá válnak, vagy undort keltő csonttá, trágyává.

Göcsejben, Pákán mesélték a következő történetet: Egy öreg muzsikus éjjel ment haza a lakodalomból. Útja egy erdőn vezetett keresztül. Az erdőben lakodalmas helyre talált, ahol javában húzták és járták a táncot. Az öreg muzsikus közéjük ment és vígan mulatott velük. Távozása előtt, mint szívesen látott vendégnek, tarisnyáját telerakták süteménnyel. Szívesen vette és örömmel ballagott hazafelé. Otthon sietett az ajándékokat családjának megmutatni és kiborította az asztalra. De mit látott? Csupa lógombócot! Az aszszony összezsapta a kezét, hogy hogyan is rakhatta az ura ezt az utálatos dolgot a tarisnyájába. Az öreg muzsikus szégyenkezve mondta el, hogy mi történt vele az erdőben, milyen jól mulatott és mennyire jól lakott. Hát bizony rosszak közé keveredett! Ezen idő óta már messziről elkerülte ezt a boszorkányos erdőt.¹⁰

*

A nyugat-európai országokban szintén ismeretes a népi epikában az a motívum, mely szerint a zenészek, dudások, hegedősök természetfölötti lényektől kapják tudományukat. Különösen népszerűek voltak e történetek a skótoknál és íreknél, ahol a nép zenei kultúrájában a dudának kiemelkedő szerepe volt egészen napjainkig. A dudás, aki a történet kezdetén közepes vagy gyatra zenész, természetfeletti lénytől, törpétől, púcatól meghívást kap. E démoni lények igen gyakran földalatti barlangokban laknak. Fáradtsága jutalmául megtanítják zenélni és igen híres dudássá válik, gazdag és híres ember lesz.¹¹ Az ír hagyomány szerint, amikor az ír és skót dudások versenyeztek, a tündérek ördöngös dudával segítették az ír versenyzőket.¹² Más elbeszélésekben a természetfeletti ajándéka szemétté, ganajjá változik.

A skót hagyományban szerepel egy epikus motívum, melyhez énekbetét is tartozik. A zenész: dudás, hárfás, hegedős, kincset keresve egy barlangba hatol be. Ott ismeretlen szörnyeteg támadja meg. Addig nem árthat a dudásnak, amíg hangszerén játszik; amikor azonban elfogy ereje és nem tud tovább játszani, elpusztul. Egy ideig hallani még a föld alatt az egyre távolodó zenét. E történethez épp úgy, mint Kokorics elbeszélééhez, énekbetét is tartozik:

„Jaj nekem, jaj nekem, hogy nincs három kezem. Két kéz kellene a dudához és egy a kardhoz. Jaj nekem, hogy nincs három kezem.”

„Oda a kisujjam, kezem erőtlen lett. Jaj nekem, jaj nekem.”

„Mielőtt visszatérnék az arany barlangból, felnőnek a kis kecskegidák és a borjak, a csikókból hátaslovak lesznek. Mielőtt visszatérnék az arany barlangból, felnőnek a csecsszopók és fegyverforgató férfiak lesznek. Soha többé nem térek vissza.”¹³

A kelta hagyomány még egy érdekes párhuzamot kínál Kokorics elbeszélééhez. Az ír mitológiában Lugh — a zene patrónusa — egyúttal a *Samildán*

¹⁰ Gönczi Ferenc: Göcseji népmondák. Ethn. 1901. 413.

¹¹ Ezekhez lásd *Daniel F. Melia: The Lughnasa Musician in Ireland and Scotland. Journal of American Folklore, Vol. 80. 1967. 365 s. kk.*

¹² *Seán Ó Súilleabháin: A Handbook of Irish Folklore. London 1963. 461.*

¹³ *Melia: i. h. — A skót és ír dudásokra vonatkozó történetek: Siùth Thompson: Motif Index of Folk Literature. Bloomington 1955. F 262.2: Tündérek tanítják a dudást. F 348.o.1: A tündérek ajándéka értéktelenné válik.*

nach: „minden mesterség birtokosa”, azaz ezermester is, épp úgy, mint adatközlőnk, aki a tündérektől a dudásmesterségen kívül más mesterségeket is megtanult.

Az ördögös dudásokról szóló történetek áttekintése után külön kell szólnunk a Kokorics történetében szereplő énekbetétben is emlegetett *vilákról*.

A vilák — akiket Kokorics, mikor magyarra fordítja a szót, tündéreknek nevez — a délszláv néphit és népi epika szép tündérlányai. Eredetileg ambivalens démoni alakok lehettek, akár a magyar néphit „szépasszonyai”. A legújabbkori néphitben hosszú szőke hajú tündéri teremtéseknek képzelik őket. Hegyi barlangokban, várakban laknak (zagorkinje) vagy pedig vizek mellett (brodarice).¹⁴

A viláknak fontos szerep jut a délszláv epikában, hősi énekekben. A nagy hősöknek ők ajándékoznak tántoslovat, ők jósolják meg halála óráját is: A Králjevics Márkó haláláról szóló ismert énekekben így beszél a vila a hőssel:

Tündér szólott Urvina hegységen,
Szóltgatta jó Králjevics Márkót:
Én testvérem, te Králjevics Márkó!
Tudod-e, mért botladozik méned?
Sárác lovad jó urát sajnálja,
Hogy immáron elváltok egymástól.¹⁵

A vitézeket születésük után titokban vilák táplálják. Így a Székely János születéséről szóló énekben a fiúcskát anyja kiviszi aへgyre:

S odatermett a hegybéli tündér.
Két hófehér keblét csak kivette,
A gyermeket karjaiba vette,
S megszojtatta a kicsiny fiúcskát.
Megszojtatta mindkét kebelével.
Jobb keblével megszojtatta szépen,
Hadd lehessen vitéz a csatában,
Bal keblével anyja örömére.¹⁶

A vilák alakja összeolvadt az újszülöttnél megjelenő három párkaszerű sorsasszony (Sudice, Usude) alakjával is, akik eldöntik a gyermek jövődjét.¹⁷ A vilák tehát a néphitben is, az epikában is jövődömondók, s ezentúl lehetőségük van a végzet által kiszabott események irányítására is. A Kokorics énekelte epikus töredékben is ilyen szerepben tűnnek fel. A tanácskozássra összegyűlt tündérek beszámolnak arról, hogy irányították a sorsot. A süllyedő gályáról megmentették a látszólag pusztulásra ítélt gyermeket, míg a királyi házban megölték a látszólag biztonságban levő másik fiúcskát s így egyengették az uralkodásra kijelölt „igazi” hős életútját.

¹⁴ E. Schneeweis: Serbokroatische Volkskunde. Berlin 1961. 6 s kk.

¹⁵ A koszovói lányka. Ford.: Kiss Károly. Bp. 1957. 132.

¹⁶ Hunyadi énekek. Ford.: Kiss Károly. Bp. 1956. 94.

¹⁷ Rolf Wilh. Brednich: Volkserzählungen und Volksglaube von den Schicksalsfrauen. Helsinki 1964. (FFC 193) 177.

A Kokorics elmondotta élményelbeszélés már nem ilyen heroikus: hőse nem királyfi, hanem csak szegény dudás, akit a tündérek mesterségre tanítanak s az égő tűzhelyre lökik, mikor nem enged szeszélyes kívánságuknak. Két síkon ismerjük tehát meg a vilákat: a hősepika s a néphit egymással összefüggő, de mégis jól elhatárolható síkján.

Kokorics elbeszélése közismert európai epikus vándormotívumokból felépülő, de az egyéni élményből kisarjadzó történet. Érdekessége az első személyes előadásmód. Az öreg dudás, amikor a tündérekkel való veszélyes, de mégis boldogító találkozását elmesélte, a népköltészet hagyományos formanyelvén a művészsorsról mondott példázatot, az ihletről, a tudásról, melynek megszerzéséért a kiválasztott nagy árat fizet.

A balatoni szőlőkultúra pannon gyökerei

FÜZES F. MIKLÓS és SÁGI KÁROLY

Szekfű Gyula emlékének

Ismeretes a tudományok fejlődésének általános tendenciája, a differenciálódás és az integrálódás. A felhalmozódó ismeretanyag hatására ugyanis egyre szűkebb területek vizsgálatára szorítkozunk, ugyanakkor viszont a legkülönbözőbb tudományágak mondanivalói egészítik ki, teszik teljesebbé egymás összegezését. A fentiekből kiindulva a keszthelyi Balatoni Múzeum 1959 óta a régészet megszokott kutatási módszere mellé rendszeres régészeti — növénytani (archaeobotanikai¹) megfigyelést vezetett be. A régészeti növénytan kérdéseinek tisztázása után² pontosan ez az új szemléletű, a tudományok általános fejlődésének megfelelő vizsgálati módszer adott lehetőséget ahhoz, hogy bizonyos történeti kérdéseket újból értékelhessünk. A Keszthely környéki ásátások, leletmentések és terepbejárások³ régészeti—növénytani munkával kiegészítve lehetőséget adtak arra, hogy az új szemléletnek megfelelően beszélhessünk Pannónia magas szintű római műveltségének népvándorlaskori továbbéléséről. A romanizáció fejlett agrotechnikájának növénytani leleteit vizsgálva arra az eredményre jutottunk, hogy a késő-római szőlő- és gyümölcs-kultúra töretlenül továbbélt Keszthely környékén a népvándorlás korában is. Ebből arra következtethetünk, hogy Pannóniában a római államgépezet felbomlása után apáról fiúra szálló hagyomány őrizte meg a kényes és munkagigényes termelési ágak termesztési munkamódszerét. Jogos tehát esetünkben — az irodalomból jól ismert összes nehézség ellenére — az etnikai kontinuitás gondolatának felvetése is.⁴

A pannóniai romanizáció kontinuitásának vizsgálatakor természetesen kitértünk a szőlőre is. Akkori nézetünk az volt, hogy a szőlő a keresztény rítus elmaradhatatlan velejárója. Ezért a szőlő népvándorlaskori emlékeinek nem mertünk bizonyító erőt tulajdonítani a pannóniai romanizáció etnikai kontinuitásának kérdésében. Újabb ásatási eredményeink némileg módosítják fel fogásunkat, és indokoltta teszik a helyi szőlőművelés emlékeinek újbóli összefoglalását.

A szőlő a balatoni tájban tulajdonjogi, politikai és településtörténeti hatással is rendelkezett a magyar államalapítás utáni időkben. Természetesen ezekre a kérdésekre csak később tudunk visszatérni, a mondottakkal csupán

¹ A régészeti növénytant helytelenül paleobotanikának, paleoethnobotanikának is nevezik.

² Sági K., Füzes F. M.: A régészeti növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése. Bp. 1966.

³ Bakay K., Kalicz N., Sági K.: Magyarország régészeti topográfiája I. Bp. 1966. — Bakay K., Kalicz N., Sági K.: Magyarország régészeti topográfiája III. Kézirat.

⁴ Sági K., Füzes F. M.: Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle 9 (1967) 79—98.

a szőlőtermesztés története vizsgálatának fontosságát igyekeztünk a románizáció kontinuitásának kérdése mellett még inkább aláhúzni.

A szőlőfajok a geológiai korokban sokkal nagyobb területen tenyésztek, mint ma. A család valószínűleg az alsó-kréta időszakban, a nemzetség pedig feltehetően a felső-krétában jelenik meg. A továbbiakban a leletek egyre gazdagodnak. Hazánk területén eddigi legkorábbi leletünk a *Vitis hungarica* ANDREÁNSZKY, melyet a szerző az Eger melletti kiségedi oligocén időszakból mutatott ki.⁵

Sokkal jelentősebbek számunkra az ezt követő időszak, a miocén legfelső, ún. szármáciai emeletéből kimutatott szőlőfajok. A kérdéses emeletből, hazánk területéről Andreánszky Gábor a következő taxonokat írta le: *V. cfr. aestivalis* MCHX.,⁶ *V. tokayensis* STUR.,⁷ *V. teutonica* A. BR.,⁸ *V. sp. folia*,⁹ és *V. sp. semina*.¹⁰ A melegkedvelő növények délebbre való visszahúzódása a melegebb területekre már a miocén időszakban megindult, aminek okát a Közép-Európában uralkodó fagyos telekben kell keresnünk. Ezt bizonyítja, hogy több alkalommal figyeltek meg fagysérüléseket a miocén-, és az utána következő pliocén-időszak levélleletein.¹¹

Lassan mind zordabbra vált az időjárás, a növénytakaróban a szubalpin, alpin elemek váltak uralkodóvá. A szubtrópusi és mediterrán növényelemek, így természetesen a szőlők is, a terciér végén, illetve legkésőbb a Würm III glaciálisban fokozatosan kipusztultak vidékünkéről.¹² Az innsbrucki vidék hőtíngi breccsa-rétegében talált szőlőlevél lenyomata véleményünknek nem mond ellent, mivel a leletegyüttesben pontusi alpesirózsa (*Rhododendron ponticum* L.) is előkerült.¹³ Ez a növény a mai klimatikus viszonyok mellett is a mediterraneum lakója,¹⁴ a kérdéses réteg tehát a Würm III eljegesedés maximuma előtt keletkezhetett csupán. Ugyancsak a Würm III maximuma előtti időben keletkezhetett a Montpellier-környéki, valamint a Meyrargue-környéki tufa is,¹⁵ melyek rétegeiben szőlő-lenyomatokat is találtak. L. Levadoux térképén ábrázolja a szőlő jégkorszaki elterjedését. Szerinte a kérdéses időben a szőlő áréája csupán a mediterraneumra és a Káspi-tengertől délre eső területekre terjed.¹⁶

A szőlő újbóli megjelenésével hazánk területén az atlantikus jellegű elegyestölgy-kortól számolhatunk, ami a régészeti korbeosztás szerint a neolitikumnak felel meg. Ebben az időben a mezolitikum elején beállott felmelegedés, ami a mai balatoni víztükör alatti felső tőzegréteget hozza létre,¹⁷

⁵ Hegedüs Á., Kozma P., Németh M.: A szőlő. *Vitis vinifera* L. Magyarország kultúrflórája IV. Bp. 1966. 17.

⁶ Andreánszky, G.: Die Flora der Sarmatischen Stufe in Ungarn. Bp. 1959. 170, 210, 223.

⁷ Andreánszky, G.: i. h. 171, 194.

⁸ Andreánszky, G.: i. h. 171, 207, 230, 247, 252.

⁹ Andreánszky, G.: i. h. 171, 210, 223.

¹⁰ Andreánszky, G.: i. h. 171, 210.

¹¹ Vendl, A.: Geológia II. Bp. 1952. 432—433.

¹² Hegedüs Á., Kozma P., Németh M.: i. h. 17. Vö. Soó R.: Növényföldrajz. Bp. 1945. 143. — Soó R.: Fejlődéstörténeti növénysszervezetten. Bp. 1953. 440.

¹³ Boros Á.: Term. tud. Közl. 57 (1925) 393—394.

¹⁴ Lauche, W.: Deutsche Dendrologie. Berlin 1880. 256.

¹⁵ de Candolle, A.: Termesztett növényeink eredete. Bp. 1894. 202.

¹⁶ Levadoux, L.: Les populations sauvages et cultivées de *Vitis vinifera* L. Annales de l'Amélioration des Plantes. Ser. B. 1956. 84.

¹⁷ Sági, K.: The History of Keszthely Town. Study Tours. International Symposium on Paleolymnology at the Biological Research. Institute of the Hungarian Academy of Sciences Tihany 28—31. August. 1967. 20.; Antik Tanulmányok 15 (1968) 18—19.

még tart, de a klíma sokkal nedvesebb lesz, s így hamarosan eléri a növényzet számára ma is uralkodó, kedvező szintet.¹⁸ Ezzel a felmelegedéssel hozható kapcsolatba a mezolitikus és neolitikus közösségek migrációja, amelynek során a Kárpát-medence is megismerkedett a földműveléssel.¹⁹

Jogos a feltételezés, hogy a mezolitikus és neolitikus, időjárás okozta vándorlások kapcsán jutott el a szőlő is vidékünkre. A magunk részéről a szőlőt nem tekintjük az ősi, természetes vegetáció tagjának, hanem anthropológiai hatásokra meghonosodott archaeoadventívnek.²⁰ Elképzelésünket támasztja alá az a tény, hogy azokban az országokban, ahol nagyarányú régészeti növénytanai gyűjtő és feldolgozó munka folyik, a korai időkből alig tudnak néhány szőlőleletet és adatot felmutatni.

A továbbiakban azt kell meghatároznunk, hogy mit értünk a 'szőlő' fogalmán. Régészeti leletekben Amerika felfedezéséig két szőlőfajjal számolhatunk: a ligeti szőlővel, helytelenül vadszőlővel (*Vitis silvestris* C. GMEL. = *V. vinifera* L. ssp. *silvestris* (C. GMEL.) HEGI); valamint a bortermő szőlővel, vagy bor-, nemes-, termesztett-, transzkaukázusi-, európai szőlővel (*Vitis vinifera* L. = *V. vinifera* L. ssp. *sativa* DC. = *V. vinifera* L. ssp. *vinifera* DC.). A növénytanai kutatás szerint ugyanis csupán ez a két faj él a „Földközi-tenger vidékén (Közép-Európában és Előázsiaiában)”.²¹ A szőlőnemesítés történetének további vizsgálata, alaposabb régészeti növénytanai kutatás azonban a kelet-ázsiai szőlőfajokkal kapcsolatban²² még sok meglepetéssel szolgálhat.

A két szőlő közül a ligeti szőlő hazánkban „a Duna, Tisza, és a Bodrog árterületein szóróványosan fordul elő”, főleg „a Duna mentén és a Dunántúl déli részein.”²³ Soó Rezső felhívja figyelmünket, hogy a korai adatokat ellenőrizni kell, mert azok más fajok kivadásaira is vonatkozhatnak.²⁴ A ligeti szőlő áréája „Spanyolországtól a Kaukázusig, és Németországtól Észak-Afrikáig” terjed.²⁵ Soó Rezső szerint a ligeti szőlő a Kaukázusig, Turkmeniáig és Iránig hatol.²⁶

A ligeti szőlő kétlaki, dimorfizmust mutató növény. Bogyója apró, lében szegény. Magvai is aprók, „vaskosak, alig csőrösek, a hasi oldal csaknem sima, a háti pajzs fejlett”.²⁷ Tekintettel arra, hogy e fajt többször megtaláltuk

¹⁸ Vö. Soó R.: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I. Bp. 1964. 89.

¹⁹ Az első hiteles neolitikus gabonalelet Bakay K., Kalicz N., Sági K., I/60/10. számú lelőhelyről Füzes F. M. gyűjtötte be. Feldolgozása folyamatban. Vö. Hartányi B., Novák Gy., Patay Á.: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közl. 1968-ban jelenik meg. — Patay, Á.: Archäobotanischer Samen- und Fruchtfundekatalog in Ungarn und Archäobotanische Forschungen im ungarischen Landwirtschaftlichen Museum. Internationale Symposium über die Geschichte der Landwirtschaftlichen Pflanzen Kacina-október 1968. Bp. 1968.

²⁰ Priszter Sz.: Adventív gyomnövények terjedése. A kesztelyi Mezőgazdasági Akadémia kiadványai 1960. 4–5.

²¹ Hegedüs A., Kozma P., Németh M.: i. h. 13.

²² Hegedüs A., Kozma P., Németh M.: i. h. 186.

²³ Hegedüs A., Kozma P., Németh M.: i. h. 15.

²⁴ Soó R.: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve II. Bp. 1966. 426.

²⁵ Hegedüs A., Kozma P., Németh M.: i. h. 15.

²⁶ Soó R.: i. h. II. 1966. 426–427.

²⁷ Hegedüs A., Kozma P., Németh M.: i. h. 15. — Schermann Sz.: Magismeret I–II. Bp. 1966. 1113. sz.

szőlők és hajdani szőlőkultúra közelében kivadulva, a Balaton környéken spontánosságát vitatni is lehet.²⁸

Gazdaságilag jelentősebb a bortermő szőlő, amelynek csaknem felbecsülhetetlen számú kultúrváltozatát termesztik a világon. Hegedüs Ábel szerint²⁹ a múlt század közepéig szőlőtermesztésünk csupán e faj változatait és fajtáit alkalmazta. A. de Candolle szerint³⁰ e faj „Nyugat-Ázsiának mérsékelt éghajlatú tájain, Dél-Európában, Algériában és Marokkóban . . . Pontus mellékén, Örményországban, a Kaukázustól és Kaspi-tengertől délre . . . a régi Baktriában, Kabulban, Kasmirban, és Badaksánban Hindukuhtól északra” található vadon. Jávorka Sándor, Máthé Imre és Priszter Szaniszló szerint³¹ elterjedése „Eurázsia szubtrópusi és enyhe éghajlatú mérsékelt égövi nyugati részére esik. A bortermő szőlő legnagyobb alakgazdagsága Transzkaukáziában figyelhető meg, ezért a keletkezési központ valószínűleg ezen a vidéken van.” Soó Rezső mediterrán-középázsiai fajnak mondja.³²

A bortermő szőlő virágai hímnősek, bogyói 12 mm-nél nagyobbak, lédúsak. Magvai nagyobbak, mint a ligeti szőlőé, általában megnyúltak és csőrük is hosszabb.³³ Sokan nem tartják e fajt egységesnek és felbontják.³⁴ Hazánkban a kutatás nem tartja spontánnak.

A továbbiakban a bortermő szőlőt nevezzük röviden szőlőnek és eddig ismert előfordulásaiival foglalkozunk csak.

A szőlő kárpát-medencei művelésére nincs még bizonyítékunk a neolitikumból. A magunk részéről a külföldi archaeobotanikai, klimatológiai és genetikai-növényföldrajzi adatok alapján feltételezzük, hogy már a neolitikumban a Kárpát-medence ismerte primitív kultúrváltozatok termesztését.

A svédországi Ö. Vrában ligeti szőlő (*V. silvestris* GMEL.) magjának lenyomatára bukkantak a korai neolitikus időből származó feltárások során. A meghatározást E. Schieman is elfogadta. H. Hjelmquist a fajt a lelet alapján vadon élőnek tekintette.³⁵ A ligeti szőlő a fent mondottak szerint a neolitikumban a Skandináv félszigeten aligha fogható fel spontán elemnek. Kérdés tehát, hogy ez esetben nem kivadulásról, vagy cserekereskedelemmel kapcsolatos cikkről van-e szó? A Hjelmquist által közölt rajzon³⁶ a lelet nem látszik elég zömöknek, a csőre sem elég rövid, mint azt a ligeti szőlő esetében várni lehetne. Megítélésünk szerint inkább primitív kultúrváltozatról lehet szó, aminek a termőhelyéről lehet azonban vitatkozni. Lényeges számunkra, hogy a lelet neolitikus.

Brandenburg környékéről is ismerünk neolitikus szőlő leletet.³⁷

Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy az európai földművelő kultúra Anatólia- Kisázsia felől, a Balkánon át érkezett a Kárpát-medencébe, ahol

²⁸ A Balaton környékéről a következő helyekről ismerünk ligeti szőlő kivadulásokat: Ábrahámhegy, Balatonszentgyörgy, Kereki, Kékkút, Salföld. — Vö. *Boros Á.*: uo.

²⁹ *Hegedüs Á., Kozma P., Németh M.*: i. h. 11.

³⁰ *de Candolle, A.*: i. h. 201.

³¹ *Csapody V.*: Színes atlasz „Magyarország kultúrflórájához. Magyarország kultúrflórája 12. Bp. 1961. 13.

³² *Soó R.*: i. h. II. 1966. 428.

³³ *Hegedüs Á., Kozma P., Németh M.*: i. h. 15. Vö. *Schermann Sz.*: i. h. 1114. sz.

³⁴ *Soó R.*: i. h. II. 1966. 427–428.

³⁵ *Hjelmquist, H.*: Die älteste Geschichte der Kulturpflanzen in Schweden. Lund 1955. 12–13, 51.

³⁶ *Hjelmquist, H.*: i. h. 11, 1/i. ábra

³⁷ *Hjelmquist, H.*: i. h. 51.

könnyen megismerhették és kultúrába foghatták a spontán szőlőt. A neolitikus kagyló-ékszerek bizonyossága szerint³⁸ e korban a Kárpát-medence szoros kapcsolatban állt a mediterráneummal, új kultúrváltozatok érkezése is elképzelhető tehát.

A rézkor erős déli, anatóliai hatást tükröz,³⁹ a hazai péceli kultúrák emlékeiben anyagban feltűnő hordó alakú edényeket⁴⁰ troiai kapcsolatuk ellenére sem tartjuk a szőlőkultúrára utaló tárgyaknak.

A bronzkorban bizonyított már a szőlőművelés a Kárpát-medencében. Hampel József Bereg megyei bronz szőlőmetszőkést közöl.⁴¹ A Lehoczky-gyűjteményből említett későbronzkori darab hegye törött. Pengéje a markolat felé némileg szélesedik és a markolat indítása felett a fok rövid, némileg szélesedő „babukában” végződik. A szőlőmetszőkések fokán kialakított baltácskát nevezi babukának a néprajzi irodalom. A tárgyalt bronzkori darabot a helyi szőlőművelés kétségtelen bizonyítékának tekinthetjük.

Patay Árpád és Patay Pál két nagyméretű, kb. 45 liter űrtartalmú, szűknyakú korabronzkori edényt közöl Diószdról. Az edények vállán 4 szimmetrikusan elrendezett lyukak készítették kiégetés előtt. A lyukak átmérője 7 mm. A két edényt alkoholos erjedési folyamathoz alakították így ki a szerzők szerint. Az edények dombblejtőn kiépített telepből származnak.⁴² Ha a szerzőknek igaza van az edények rendeltetését illetően, úgy a Nagyrévi kultúra népe jól ismerte már az erjedés sajátosságait, ami esetleg a borra is vonatkozhat. Feltevésünket A. de Candolle által említett⁴³ bronzkori szőlőleletek, valamint a dániái szubborreális időkből (ami a tölgyes-bükkornak vagy bronzkornak felel meg) származó szőlő-pollenek is alátámasztják.⁴⁴

Rapaics Raimund a keltáknak tulajdonítja a pannóniai szőlőkultúra meghonosodását.⁴⁵ Feltevése a mondottak szerint elesik, bár a késői vaskorban lesz a vas használata általános, ami a mezőgazdaság hatalmas méretű fellendülését okozza.⁴⁶ P. Vouga, La Tène kiváló ismerője, ottani ásatásainak eredményéről adott összefoglalásában két szőlőmetszőkést is közöl. Az egyik példány⁴⁷ nyéltővises, aminek végét a hajdani fanyélre visszahajtották. Pengéje enyhén ívelt. A másik metszőkés⁴⁸ nyele lemezes végződésű, pengéje erősen visszahajló. A szerző az említett darabokkal kapcsolatban fel is vetette a szőlőmetszőkés lehetőségét,⁴⁹ ami szerintünk annál is valószínűbb, hiszen H. Werneck szerint a római foglalást megelőzően Linz térségében már szőlőtermesztés folyt.⁵⁰

Kétségtelen, hogy a római foglalás Pannóniában szőlőkultúrát is talált, aminek legkorábbi emléke a helyi fazekasmester kezéből kikerült késővaskori

³⁸ Banner J.: A kökénydombi neolitikumi telep. Szeged 1931. III. t. Stb.

³⁹ Kalicz, N.: Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien. Bp. 1963.

⁴⁰ Banner, J.: Die Pécel Kultur. Arch. Hung. 35. Bp. 1956. Taf. 21, 23, 23, 42, 44, 6, 53, 1. Stb.

⁴¹ Hampel J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban. Bp. 1896. III. CCLV. t. 5.

⁴² Patay P., Patay A.: Arch. Ért. 92 (1965) 163–167.

⁴³ de Candolle A.: i. h. 202.

⁴⁴ Hjelmquist, H.: i. h. 51.

⁴⁵ Rapaics R.: A magyar gyümölcs. Bp. 1940. 61–64.

⁴⁶ Szántó I.: Egy dunántúli falu. Alsópáhok története. Bp. 1960. 25.

⁴⁷ Vouga, P.: La Tène. Leipzig 1909. Taf. 25, 4.

⁴⁸ Vouga, P.: i. h. Taf. 25, 5.

⁴⁹ Vouga, P.: i. h. 75–77.

⁵⁰ Hegedüs A., Kozma P., Németh M.: i. h. 8. — Soó R.: i. h. II. 1966. 428.

ízlésű edényke, amelyet Szántó Imre talált a cerszegtomaji korarómai temető egyik sírjában. Az edényke nyakára tompa tárggyal kiégetés előtt DA BIBERE feliratot simítottak be.⁵¹ A nyugati párhuzamok szerint a hasonló feliratok mindig borra vonatkoznak.⁵² Az edényke a latin műveltség terjedésén kívül az I. századi szőlőtermesztés és bor általános ismeretére utal.

A római foglalás után a helyi szőlőtermesztés a helyi, megnövekedett igényeket nem tudta már kielégíteni, ezért Strabon adata szerint⁵³ a II. századig jelentős aquileiai bor-importtal számolhatunk. Ezzel az importtal magyarázhatjuk, hogy Pannóniában itáliai amphorák is előrordulnak.⁵⁴ Ez az import nyilván jótékonyan hatott a pangó i. sz. I. századi itáliai bortermelésre.⁵⁵

A borimport és az azzal összefüggő üzleti lehetőség annyira felferkentette a provinciák szőlőművelését, hogy Domitianus császár i. sz. 92-ben kénytelen volt megtiltani a tartományok szőlőtermesztését, sőt elrendelte e területeken a szőlők kiirtását is.⁵⁶ A rendelet célja az itáliai szőlőtermesztés és a borexportjának védelme.⁵⁷

A domitianusi tilalmat azonban, úgy látszik, hogy nem vették szigorúan.⁵⁸ Erre utalnak a Rajna-vidéki leletek,⁵⁹ valamint a winden-am-seei szőlőprés is.⁶⁰ Véleményünk szerint a rendeletet követő időkben is kedvelt termelési ág maradt a szőlőtermesztés Pannóniában. A Tác-fővenyusztai egyik II. századi bennszülött gödörházában nemrégiben szőlőmagvakat találtak az ásatás során.⁶¹ A lelőhely közvetlen környékén ma nem találunk már jelentős szőlőterületeket.

A városi polgárság szőlőbirtokaira Aquincumban két szőlőprés-lelet is utal, amelyek alig valamivel későbbiek a winden-am-seei példánynál. Az Aquincumi Múzeum mögötti területen tárták fel az egyik prést, egy gazdasági épületrészben, amely valószínűleg a XXXIX. számú előkelő lakóházhoz tartozott. A tizenkét helyiség egyikében torcular mészkeő alapzatára bukkantak, amelyet Schauschek János rekonstruált.⁶² A másik szőlőprés, amelynek ugyancsak a mészkeő alapzata maradt meg, egy római épület kisebb helyiségében került elő a mai Vörösvári út 22. számú házának udvarán.⁶³ Szilágyi János ezt a prést sem tartja a III. századnál fiatalabbnak.⁶⁴

⁵¹ Szántó I.: Arch. Ért. 80 (1953) 56.

⁵² Loeschke, S.: Denkmäler von Weinbau aus der Zeit der Römerherrschaft an Mosel, Saar und Ruwer. Trier 1953. 42—53.

⁵³ Mócsy, A.: Pannonia. Sonderdruck aus PWRE Supplementbd. 9, 681—682.

⁵⁴ Bónis É.: A császárkori edényművesség termékei Pannóniában. Diss. Pann. II. 20. Bp. 1942. 16.

⁵⁵ Maróti E.: Cato és a „De agri cultura”. Bevezető tanulmány a M. P. Cato, A földművelésről. Bp. 1966. 57, 178. j.

⁵⁶ Svetonius: Vita Domitiani 7.

⁵⁷ Rapaics R.: Magyar kertek. Bp. é. n. 5. — Brelich A.: Aquincum vallásos élete. Diss. Pann. II. 10. Bp. 1938. 114. — Alföldi A.: Pannónia rómaiságának kialakulása. Századok 70 (1936) 158. — B. Thomas, E.: Römische Villen in Pannonien. Bp. 1964. 387.

⁵⁸ Saria, B.: Der römische Gutshof von Winden am See. Bld. Forsch. 13. 1951. 27. — Mócsy, A.: i. h. 669.

⁵⁹ Brelich A.: i. h. 115.

⁶⁰ Saria, B.: i. h. 16.

⁶¹ Hartányi B., Nováki Gy., Patay Á.: uo. — Patay Á.: i. h. 4.

⁶² Szilágyi J.: Bp. Rég. 15 (1950) 312. Aquincum. Bp. 1956. 52—53, 24—25. t.

⁶³ Szilágyi J.: Arch. Ért. 78 (1951) 128.

⁶⁴ Szilágyi J.: Arch. Ért. 78 (1951) 128—129.

Az antik auktorok gyakran említik a torcular-t.⁶⁵ Közülük legbecsesebb Cato leírása,⁶⁶ aki szemléletesen mondja el a prések felszerelését és működését, de beszámol teljesítményükről is.⁶⁷ Szerinte egy torcular egy szüreti idényben a mi mértékegységünkre átszámítva mintegy 280 hl bort préselhetett ki.⁶⁸

A néprajzi irodalomból jól ismert, közelmúltban még használt „főfás, vagy bálványsajtókat” Gunda Béla római eredetűnek tartja.⁶⁹ Vajkai Aurél szerint a „regős prés” működésének elve igen régi. A pompeji falfestmények ábrázolásain ugyanezt a prést találjuk szerinte.⁷⁰ Vincze István szerint a gerendával és csavarral működő prések feltalálói a görögök voltak, tőlük a rómaiak átvették ezt és tökéletesítve megismertették vele Európa népeit. Szerinte tény, hogy a római tartományok területén a legutóbbi időkig ez az uralkodó présforma, a kontinuitást azonban ma még nem tudja bizonyítani.⁷¹ Ugyanakkor Holub József Zala megye szőlőművelésének okleveles adatait vizsgálva több olyan adatot talált, ami a présfajta római eredetét valószínűsíti régi voltánál fogva.⁷² A magunk részéről nem kívánunk ebbe a vitába bekapcsolódni, csupán megjegyezzük, hogy e prések motívumainak elemzése döntő bizonyítékot hoz majd.⁷³

Visszatérve a pannóniai szőlőművelés emlékeinek tárgyalásához, a két baranyabáni követ kell említenünk, amely a szőlőművelés pannóniai folytonosságára utal. Az egyik követ szőlőművelési jelenetet látunk,⁷⁴ míg a másik, jelentősebb darab⁷⁵ szőlőtelepítésről ad hírt, és négy szőlőfajta nevét is megemlíti. Ezek azonosítása még megoldatlan feladat. Mindkét kő a Mons Aureus déli lejtőjén került elő,⁷⁶ valószínűleg a hajdani telepítés területén. A gyakorlat ma is a déli fekvésű területet tartja szőlőtelepítés számára a legmegfelelőbbnek. Már Cato tanácsai közt szerepel, hogy a megvásárolandó szőlő „si poteris, sub radice montis, siet in meridiem spectet” fekdjék.⁷⁷

A balácai freskó híres szüretelési jelenetében B. Thomas Edit dionysikus jelleget lát.⁷⁸ Elképzelhető, hogy ez a korai freskó mintakönyv alapján készült,⁷⁹ ennek ellenére bizonyos adatokat ad a helyi szőlőművelés tárgyalásához is. Az egyik freskótöredéken a szüretelő rabszolga kezében szőlőmetszőkés van,⁸⁰ de a villa leletei közül is előkerült egy babuka nélküli vas szőlőmetszőkés is.⁸¹

⁶⁵ PWRE 6, A/2, Stuttgart 1937. 1727–1748.

⁶⁶ *M. P. Cato*: i. h., XIV, 12, XV, 13, XXI, 18, XXII, 19, XXVI, 23, XXIX, 26.

⁶⁷ *M. P. Cato*: i. h. XIII, 11.

⁶⁸ *M. P. Cato*: uo.

⁶⁹ Gunda B.: NÉ 31 (1939) 228–229.

⁷⁰ Vajkai A.: A paraszt-szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részén. Néprajzi Múzeum Értesítője 30 (1938) 176.

⁷¹ Vincze I.: Ethn. 69 (1958) 10–11.

⁷² Holub J.: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. A Göcseji Múzeum jubileumi Emlékkönyve. Zalaegerszeg 1960. 195.

⁷³ A kérdéssel a Balatoni Múzeum 1756-os prése alapján Sümegi Veronika foglalkozik.

⁷⁴ CIL III 3295.

⁷⁵ CIL III 10, 275.

⁷⁶ Graf, A.: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I. 5. Bp. 1936. 112. — Mócsy, A.: i. h. 669. — Tabula Imperii Romani. Bp. 1968. 31.

⁷⁷ *M. P. Cato*: i. h. I. 1, 3.

⁷⁸ B. Thomas, E.: i. h. 101, 121. j.

⁷⁹ B. Thomas, E.: i. h. 103.

⁸⁰ B. Thomas, E.: i. h. Taf. 65.

⁸¹ B. Thomas, E.: i. h. Taf. 85.

A villához tartozó gazdaságban foglalkoztak szőlőtermesztéssel is, nem valószínű tehát, hogy a villa gazdája szokott termelési módjától elütő ábrázolást rendelt volna meg a festőtől.

Dionysos tisztelete egyébként is a szőlőművelés bizonyítékának tekinthető.⁸² Széles körű pannóniai tiszteletének⁸³ tárgyi emlékeanyagával, mint közvetett bizonyítékkal, most nem foglalkozhatunk. Megjegyezzük csupán, hogy hasonló indítékok alapján tételez fel Nagy Lajos egy Liber oltárral kapcsolatban szőlőművelést a Gellérthegy déli lejtőjén.⁸⁴

Biztosan importnak tekinthető az az aquincumi bronz szobrocska, amelyen tölgyfára felfuttatott szőlőt szemléltethetünk.⁸⁵ Későbbiekben e szoborra, valamint az említett balái freskóra is vissza kell még térnünk, amikor a pannóniai szőlőtermesztés technológiájáról beszélünk majd.

Nagy Lajos ismerteti az óbudai Csúcshegy VI. számú villájának egyik stukkóját, amelyen szőlőfürtöt szemező madarat formált a stukkátor.⁸⁶ Nagy Lajos szerint az ábrázolás⁸⁷ „tárgyát meríthette vándorló mintakönyvekből is, elsősorban a kompozícióra gondolunk, de hogy készítője többet merített a természetből, az tagadhatatlan”.

A katonaság számára történő nyugati export lehetőségét vetette fel Kuzsinszky Bálint az aquincumi fazekastelepen talált hordókkal kapcsolatban, amelyeket kútbélésként alkalmaztak ott.⁸⁸ A hordók anyagát Hollendonner Ferenc xylotomiailag vizsgálta és azt az eredményt kapta, hogy a dongákat jegenyefenyőből (*Abies alba* MILL.) készítették.⁸⁹ E faj termőhelye⁹⁰ szőlőtermesztésre alkalmatlan. A műszaki leírások szerint a jegenyefenyőből készített hordó folyadék tárolására, így bor számára is megfelelő.⁹¹ Olyan gyakorlatot figyelhetünk ez esetben meg, amihez hasonlót középkori feljegyzésekben is találunk,⁹² hogy a hordót távoli, megfelelő fában gazdag, de szőlőműveléssel nem rendelkező területekről szállítják. Ez a körülmény megszívlelendő pincegazdaságunk mesterszavainak eredetével kapcsolatban!

Az aquincumi hordók alakja Kuzsinszky Bálint szerint nyugati hatást mutat.⁹³ A hordók bélyegzései előkerülési körülményei elárulják, hogy kincstári tulajdonból kerültek magántulajdonba. A domborműves ábrázolások alapján tudjuk, hogy nemcsak doliumokban,⁹⁴ tömlőkben,⁹⁵ hanem hordókban⁹⁶ is tároltak bort. Feltételezhetjük, hogy a kútbélésként használt hordók

⁸² Brelich A.: i. h. 112–115.

⁸³ Brelich A.: i. h. 112–118. — Paulovics I.: Arch. Ért. 48 (1935) 54–102. Arch. Ért. 49 (1936) 1–32. — Nagy T.: Vallási élet Aquincumban. Bp. Tört. I/2. Bp. 1942. 413–420. — Sági K.: Antik Tanulmányok 15 (1968) 26.

⁸⁴ Nagy L.: Bp. Rég. 13 (1943) 451.

⁸⁵ Láng N.: Bp. Rég. 12 (1937) 5–24.

⁸⁶ Nagy L.: Bp. Rég. 12 (1937) 54–56.

⁸⁷ Nagy L.: i. h. 56.

⁸⁸ Kuzsinszky B.: Bp. Rég. 11 (1932) 74–84.

⁸⁹ Hollendonner F.: Bot. Közl. 15 (1916) 92–94.

⁹⁰ Fekete L., Blattny T.: Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a Magyar Állam területén. Bp. 1913. II/2. térkép. — Soó R.: i. h. I. 1964. 554–555. — Csapody I., Csapody V., Rott F.: Erdei fák és cserjék. Bp. 1966. 52–54.

⁹¹ Vö. Koloc K.: Fafajták törzslapjai. Bp. 1954.

⁹² Holub J.: i. h. 199.

⁹³ Kuzsinszky B.: Bp. Rég. 11 (1932) 74–75.

⁹⁴ M. P. Cato: i. h. XIII, 11.

⁹⁵ Furtwängler—Reichhold: Griechische Vasenmalerei. München 1904. Bd. I. Taf. 43, 46, 48, stb.

⁹⁶ Loeschcke, S.: i. h. 16–18, 20, 21, 22. kép., IV, 1., 2., VI, 2., 3. tábla.

harmadlagos felhasználásúak, kútba csak akkor kerültek, amikor a helyi pincegazdaságokban sem feleltek már meg.

A domitianusi tilalmi rendeletet követő időből származik a Magyar-falván talált szőlőmetszőkés.⁹⁷ Nagyon gyakori a pannóniai díszítő motívumok sorában e korban a szőlőlevél, fürt, hajtás és gyümölcsöző venyige is. Már Brelich Angelo rámutatott,⁹⁸ hogy a híres pannóniai fazekasnak, Pacatus mesternek nem kellett idegen minták alapján dolgoznia, a szőlőt környezetéből is ismerte és termékein annak szerveit természet után ábrázolhatta. A pannóniai sírköplasztikában alkalmazott szőlőmotívumok Alföldi András szerint⁹⁹ itáliai és nyugati hatásra vezethetők vissza. Erdélyi Gizella viszont tráciai hatást tételez fel,¹⁰⁰ Brelich Angelo is ez utóbbi nézet felé hajlik.¹⁰¹ A motívum eredete érdektelen most számunkra, az ábrázolások széles körű elterjedése, és többször hangsúlyozott természetű megrajzolása¹⁰² az érdekesebb, mert ez a szőlő széles körű ismeretére, tehát terjesztésére vall Pannóniában.

A III. század harmadik évtizedének elején Cassius Dio volt Pannónia helytartója, „az itteni viszonyoknak tehát alapos, de nem elfogulatlan ismerője”.¹⁰³ Mint ilyen, a tartomány borait lekicsinyli,¹⁰⁴ de szubjektív véleményével is igazolja a szőlő folytonos természetét.

A felületesen kezelt domitianusi szőlőtermesztési tilalmat a 276-tól 282-ig uralkodó Probus császár oldotta fel, aki a pannóniai Mons Almann válogatott szőlőfajtákat telepített katonáival.¹⁰⁵ Az említett hegy a Fruška gora-val azonosítható.¹⁰⁶ M. Rostovzeff szerint Probus császár inkább csak jóváhagyta, mint engedélyezte a provinciák szőlőtermesztését.¹⁰⁷ A szőlőtelepítés nehéz munkája miatt zúgolódó katonái verték agyon a császárt.¹⁰⁸

Mindenesetre bizonyos, hogy a pannóniai szőlőtermesztés folytonossága nem szenvedett csorbát a tilalom idején, sőt a II. században még fejlődéséről is beszélhetünk. A szőlőkultúra terjedése, új fajták betelepítése később csak fokozódhatott. A fejlődést nemcsak a tilalom feloldása segítette elő, hozzájárult a kereszténység nagyobb arányú terjedése is. A keresztény misében nélkülözhetetlen a bor, de az áldozás is kenyér és bor színe alatt történt az ősegyházban.¹⁰⁹ A pannóniai térítőknak gondoskodniuk kellett az új egyházközségek rituális borszükségletéről is. Káros lenne azonban csupán a tilalom

⁹⁷ B. Thomas, E.: i. h. Taf. 110.

⁹⁸ Brelich A.: i. h. 115.

⁹⁹ Alföldi A., Nagy L., László Gy.: Bp. Tört. I/2. Bp. 1942, 652.

¹⁰⁰ Erdélyi G.: A pannóniai síremlékek ornamentikája. Eger 1929. 27–28.

¹⁰¹ Brelich A.: i. h. 112.

¹⁰² Erdélyi G.: i. h. 28. — B. Thomas, E.: i. h. 223. Taf. 130.

¹⁰³ Alföldi A., Nagy L., László Gy.: i. h. 418.

¹⁰⁴ Mócsy, A.: i. h. 669.

¹⁰⁵ Graf, A.: i. h. 13. — Mócsy, A.: i. h. 669.

¹⁰⁶ Graf, A.: i. h. 17. — Mócsy, A.: 526. — Barkóczi L., Bóna I., Mócsy A.: Pannónia története. Bp. 1963. térkép. — Tabula Imperii Romani. Bp. 1968. 27.

¹⁰⁷ Rostovtzeff, M.: Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich. Leipzig 1931. Bd. I. 166.

¹⁰⁸ Alföldi A., Nagy L., László Gy.: i. h. 652.

¹⁰⁹ Kraus, X. F.: Geschichte der christlichen Kunst. Bd. I. Freiburg 1896. 520. — A későrómai sírok kancsó-pohár együttese is erre utal. Vö. Nagy L.: Pannonia Sacra. Szent István Emlékkönyv I. Bp. 1938. 54.; Arch. Ért. 1 (1940) 247. — Gosztonyi Gy.: Arch. Ért. 3 (1942) 198–199, 23. kép, 5–6. — Bónis É.: Bp. Rég. 14 (1945) 565. — Pekáry T.: Arch. Ért. 82 (1955) 19–20. — Parragi Gy.: Bp. Rég. 20 (1963) 316.

feloldásában, valamint a kereszténység terjedésében látnunk a szőlőkultúra fejlődésének okát, bár hatásuk vitathatatlan.

A IV. század elején megindult a városi életforma bomlása, és a vidéki villagazdaságok autarchikus termelésre tértek át, maguk állítják elő a számukra nélkülözhetetlen ipari és mezőgazdasági termékeket.¹¹⁰ Olyan nyomorúságos korban, amikor járványok, infláció, súlyos adóterhek és háborúk nehezítették az életet,¹¹¹ mindenkinek magának kellett az adóra, a fogyasztásra szánt bort is megtermelnie, esetleg kisebb mennyiségben árucserére is. A termő szőlő értéke ma sem kicsiny, Ammianus is arról ír,¹¹² hogy a betörő ellenség kivágta a provinciálisok szőlőtőkéit és gyümölcsfáit.

A későrómai kor pincéinek vizsgálata alapján alakult ki a korról hasonló kép. 1900-ban Csopakon, Balogh Imre földjén kisebb, $2 \times 1,5$ m-es hasznos belterületű pincét találtak.¹¹³ Érdekes megjegyezni, hogy a mai Csopak leghíresebb boraink egyikét termi. Az óbudai Leopold-téglagyár közelében újabban feltárt római I. számú épület előtt „kis kezdetlegesen épült különálló pince maradványaira” bukkantak,¹¹⁴ amely bor tárolására is alkalmas lehetett. Ezek a kis befogadóképességű építmények kis terméshezamú, saját fogyasztást kielégítő kisüzemi termelésre utalnak. A nagyüzemi, rabszolgamunkán alapuló termelést felváltó colonusi termelés emlékei ezek.¹¹⁵ A Pécsről említett római pinceről¹¹⁶ közelebbi adatokat nem ismerünk.

Szólnunk kell a pannóniai szőlőműveléssel kapcsolatban a híres szekszárdi szarkofág úgynevezett nektár-leletéről is, amely állítólag bort, olajat és mézet tartalmaz.¹¹⁶ Újabban H. J. Eichdorff modern kémiai elemzésnek vetette alá, és akkor kiderült, hogy a lelet növényi olajból és vízből áll, etilalkoholt nem tartalmaz.¹¹⁸ A szekszárdi múzeumban őrzött, fenyőfából esztergályozott vödör¹¹⁷ anyagánál és a benne talált vízkő-lerakódásnál fogva borral nem hozható kapcsolatba. ¹²⁰ Th. E. Haewernick foglalkozik az állítólagos római borleletekkel, de 200 évnél idősebb borról nem tud.¹²¹

Lényeges következtetés adódik a számos pannóniai szőlőmetszőkés alapján. A balácai és magyarfalvai korai példányokat említettük már, most a későrómai példányokat soroljuk fel. Gyulafirátót-Pogánytelek¹²² és Nagyvázsöny—Kabhegy¹²³ a szóbajöhető lelőhelyek. Mindkét lelőhelyről babuka nélküli metszőkések ismertek. A Keszthely környéki későrómai károkban Vajkai

¹¹⁰ Sági K., Füzes F. M.: Agrártörténeti Szemle 9 (1967) 86—87.

¹¹¹ Sági K., Füzes F. M.: i. h. 85—86.

¹¹² Amm. XXVIII, 6, 13.

¹¹³ Kuzsinszky B.: A Balaton környékének archaeológiája. Bp. 1920. 173—174, 210. kép.
— B. Thomas, E.: i. h. 29.

¹¹⁴ Garády S.: Arch. Ért. 49 (1936) 90., 51. kép.

¹¹⁵ Ranovics, A.: A colonatus a II—V. századi római törvényhozásban. Szovjet Régészet 4. Bp. 1953. 44—76. — Várady L.: Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. Bp. 1964. 27—48.

¹¹⁶ Pleidell A.: Századok 58 (1934) 286.

¹¹⁷ Wosinsky M.: Tolna vármegye az ókortól a honfoglalásig II. Bp. 1896. 750. — Alföldi A., Nagy L., László Gy.: i. h. 652.

¹¹⁸ Haewernick, Th. E.: Römischer Wein? Acta Arch. Hung. 19 (1967) 22.

¹¹⁹ Füzes F. M. közöletlen meghatározása

¹²⁰ Koloc K.: i. m.

¹²¹ Haewernick, Th. E.: i. h. 23.

¹²² B. Thomas, E.: i. h. Taf. 14.

¹²³ B. Thomas, E.: i. h. 72.

Aurél a közelmúltban a népi szőlőművelésben még használatos népi szőlőmet-szőkések őseit látja.¹²⁴ Újabban többen is foglalkoztak ezzel az eszköztípussal. Vincze István két főtípust különböztet meg, balta nélküli és baltás típust.¹²⁵ A nemrégiben még használt szőlőmet-szőkések a baltás vagy babukás csoportba sorolhatók. Vincze megállapítása szerint a baltás típusú szőlőmet-szőkés nincs meg az itáliai anyagban, gyakori viszont nyugaton és Pannóniában is, ezért a baltás típust az őslakosság szőlőművelési eszközének tekinti. Feltevése annál inkább jogosult, mert az említett őskori bronz szőlőmet-szőkés is baltás. Baltás szőlőmet-szőkést tart a bennszülöttek körében kedvelt Silvanus isten is egy aquincumi oltáron.¹²⁶ A kelta Sucellus isten Nimes-i oltárán hasonló, baltás szőlőmet-szőkést látunk.¹²⁷

Újabban Patay Árpád foglalkozott a szőlőmet-szőkések kérdésével és főleg használatuk módját vizsgálta.¹²⁸ Megállapítása szerint a baltás szőlőmet-szőkések csupán húzva húzva metszésre alkalmasak. Ezt a típust a „kopasz fejművelésnél” használták.

A kopasz fejművelésre jellemző, hogy a szőlő hajtásait a tenyészév végén a sárszemeknél (agyszemeknél) metszik vissza. A metszési mód következtében a gyökérnyak felett dudor, az úgynevezett tőkefej jön létre, amely évről évre gyarapszik. E metszésmód előnye, hogy a tőkefej télre könnyen beföldelhető („takarás”, bekapálás), a talaj másodlagos sugárzó hője jól hasznosulhat. Ez a szőlő termesztésének északi határához közel eső területeken igen lényeges. További előnye e művelési módnak, hogy a termés minősége javul.¹²⁹ A művelési mód hátránya, hogy nem minden szőlőfajtának felel meg, a terméshozam csökken és a folytonos visszametszés következtében a tőkefejen tekintélyes részek halhatnak el. Az elhalt részek eltávolítására szolgál a metszőkések bal-tája.¹³⁰

E metszési mód Patay Árpád szerint különösebb szaktudást nem igényel, így ismeretével igen korai időkben is számolhatunk. A többször említett őskori bronz metszőkés állítását igazolja.

A római szüretelési jelenetek, az említett balácai freskó-töredékek, a fenékpusztai bronz ládikaveret,¹³¹ a mondott bronz szobrocska, a csúcshegyi villa freskója, és egyéb ábrázolások¹³² a magas szőlőművelési módot tárják elénk. Erről a művelésről Cato is sokat beszél és nagyon jövedelmezőnek mondja.¹³³ A magas művelés az aprófürtű, kis terméshozamú fajták termelését teszi gazdaságosabbá. A szőlő hajtásai ebben az esetben több, illetve sok évesek, ami melegebb éghajlatot igényel műveléséhez. Pannónia klímája a római időkben a mainál kedvezőbb volt:¹³⁴ a mainál alacsonyabb balatoni vízállásból

¹²⁴ *Vajkai A.*: Római emlékek Dunántúl néprajzában. A pécsi Majorossy Múzeum Évkönyve 1939/1940. 40.

¹²⁵ *Vincze I.*: Néprajzi Értesítő 29 (1957) 74.

¹²⁶ *Alföldi A., Nagy L., László Gy.*: i. h. LVII. t. 4.

¹²⁷ *Loescheke, S.*: i. h., D., 5. melléklet.

¹²⁸ *Patay Á.*: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1964. 185—198.

¹²⁹ *Pettenkoffer S.*: Szőlőművelés. Bp. 1930. 231—255.

¹³⁰ *Patay Á.*: i. h. 196.

¹³¹ *Hampel J.*: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Bd. III. 1905. Taf. 81.

¹³² Összefoglalóan: *Casella, D.*: Pompeiana. Raccolta di studi per il secondo centenario degli scavi di Pompei. Napoli 1950. 378 s. kk.

¹³³ *M. P. Cato*: i. h. I. 1., VII., IX, 7.

¹³⁴ *Sági K.*: Antik Tanulmányok 15 (1968) 27—33.

következtetünk erre, hiszen a Balaton vízállása az időjárás függvénye. A magas művelési módot annál is inkább feltételezhetjük, hiszen a mai, rosszabb klíma esetében is egyre terjed alkalmazása. Ha arra gondolunk, hogy a mai fejlett agrotechnika egyre jobban figyelembe veszi a szőlő kúsónövény voltát és kordonra telepíti az új szőlőket, úgy a római mezőgazdasági ismereteket sem szabad lebecsülnünk. A fára futtatott római szőlőnek arbustum volt a neve.¹³⁵

A Pannóniából ismert balta nélküli szőlőmetszőkések a magas műveléssel lehettek kapcsolatban. E művelési mód Pannónia elfoglalása után honosodhatott meg tartományunkban, a hozzá tartozó szőlőfajtákat is a rómaiak honosíthatták meg. Az új agrotechnikának is tulajdoníthatjuk, hogy a tartományoknak az I. század vége felé egyre kevésbé volt szükségük az itáliai export-borokra.

Az intercisai római tábor egyik épületének romjai közt Mahler Ede hordó formájú római edényt talált, amelynek korát Sz. Póczy Klára a IV. század második felére teszi.¹³⁶ Az edénytípus hazai elterjedését Párducz Mihály foglalta össze.¹³⁷ Intercisában előkerült egy másik hordó formájú edény is, fémház bevonattal.¹³⁸ Az edény nyugati párhuzamaira többen utaltak már.¹³⁹ Loeschke a hasonló nyugati példányokat a szőlőkultúra emlékei közé sorolja,¹⁴⁰ az ő nyomán korábban magunk is így tekintettük ezeket.¹⁴¹ Az edénytípus említett őskori előzményeinek felismerése után ezt ma már nem merjük határozottan állítani.

Kékkuton a 2. számú épület, melyet korábban ókeresztény bazilikának tartott a kutatás,¹⁴² déli nagy helyiségéhez tartozó fűtőcsatorna alsó égésteregéjében, amit a IV. század második felére datálhatunk,¹⁴³ gabona szemtermések, szalma, vékony gallyak és apró faszenek társaságában szőlővenyige szenült darabkáját is megtaláltuk. A venyige nem tartalmazott évgyűrű határt, égés közben szilánkolódott, így az évgyűrűhatáron álló óriás edényeket nem is figyelhettük meg. A jellegzetes likacsugár-szerű likacs-csoportok, a tiznél több rétegű béisugarak, valamint az észlelt néhány béisajt a meghatározást lehetővé tette.

A korábbi ásatás során is észlelték, hogy az épület festve volt,¹⁴⁴ hitelesítő ásatásunk a fűtőcsatornába zuhanva néhány freskó-töredéket is eredményezett, amelyekből mintegy fél tenyérnyi területű darabot sikerült összeállítani. A freskótöredék szőlőfürtöt ábrázol. Baláca esetében a szüretelési jelenetes freskó mellett szőlőmetszőkés bizonyította a tényleges szőlőtermesztést, így Kékkuton is termeléssel kapcsolódott a freskó szőlő-ábrázolása. Kékkuton megfigyelhettük, hogy a díszes villa környékén nem álltak olyan gazdasági épületek, melyek a gazdasági termelés velejárói. Arra következtethetünk ebből, hogy a IV. század késői idejéből származó Kékkut esetében már válto-

¹³⁵ Kun József kommentárjai *M. P. Cato*: i. m. 302.

¹³⁶ Mahler E.: Arch. Ért. 28 (1908) 345. — Sz. Póczy K.: Keramik. Intercisa II. Arch. Hung. 36. Bp. 1957. 80. Taf. 119.

¹³⁷ Párducz M.: Fol. Arch. 5 (1945) 77—78.

¹³⁸ Sz. Póczy K.: i. h. 118/a. ábra.

¹³⁹ Bónis É.: i. h. 16. — Sz. Póczy K.: i. h. 74.

¹⁴⁰ Loeschke, S.: i. h. 38—39. Abb. 28.

¹⁴¹ Sági K., Füzes F. M.: i. h. 92.

¹⁴² Bakay K., Kalicz N., Sági K.: i. h. 97—98.

¹⁴³ A hitelesítő ásatás feldolgozása folyamatban.

¹⁴⁴ Nagy L.: Pannonia Sacra, 79—81.

zott a termelési viszony és a művelés haszonbérletek útján történt. A tulajdonos csak a haszonbért szedte be, maga nem kapcsolódott már be a termelésbe.

Pannónia császárkori mezőgazdasága 383-ban még nagyobb mennyiségben szállított mezőgazdasági termékeket Rómának,¹⁴⁵ úgy lehet, közöttük bort is. Alig pár évvel korábban, 374 után épült a fenékpusztai későrómai castrum,¹⁴⁶ amelynek falai között hatalmas horreum is állott.¹⁴⁷ A környék kötelezően beszolgáltatott terményeit¹⁴⁸ tárolták ebben a kincstári épületben.

A század végén még T. C. Claudianus beszélt a pannóniai szőlőtelepítésekről,¹⁴⁹ további adatunk azonban nincsen már Róma itteni gazdákodásával kapcsolatban.

Csák Árpád fenékpusztai ásatásai során igen sok római jellegű földművés és kézműves szerszámot találtak. Ezekről mondja Kuzsinszky Bálint,¹⁵⁰ hogy „a vasleletek természetesen kevésbé értékesek, de ekkora mennyiségben és változatosságban más hazai helyen még nem kerültek napfényre és a keszthelyi Balatoni Múzeumnak különös érdekességet kölcsönöztek. Ezeket több rakásban találták . . .” A rendkívül jó megtartású leletanyag elkerülte a második világháború pusztítását, így ma is tanulmányozható. Az a körülmény, hogy „több rakásban” találták ezeket, szemétdöbrökre enged következtetni. A vasszerszámok földbe kerülését a fenékpusztai erődítmény V. század közepi pusztulásával hozzuk kapcsolatba,¹⁵¹ amikor olyan új etnikai réteg költözött a falak közé, amely nem dolgozni akart, hanem dolgoztatni, így nem volt jelentősége számára a római szerszámoknak. Ezt az új uralkodó réteget a keleti gótokkal kíséreljük meg azonosítani.¹⁵²

A fenékpusztai vasszerszámok az V. század első felében voltak ezek szerint használatban. A Kuzsinszky által közölt ábrákon 6 db babuka nélküli szőlőmetszőkést, 5 db kapát és 7 db gyümölcsfa metszőkést látunk.¹⁵³ A leletanyag szerint az V. század első felében Fenékpusztai környékén jelentős szőlő- és gyümölcskultúra virágzott még. A fenékpusztai erődítmény V. század közepi pusztulásából természetesen nem következtethetünk a helyi lakosság pusztulására is, hiszen a teljes fenékpusztai erődrendszert, az erődfalakon belül álló összes épületet gyorsan kijavították a pusztulás után, ami csak a helyi ipar erős bekapcsolásával és a romanizáció továbbélésével magyarázható.¹⁵⁴

A népvándorlás kori növényleletek felsorolását a fenékpusztai VI. századvégi temető¹⁵⁵ szőlőleleteivel folytatjuk. A temető a későrómai eredetű, de a népvándorláskorban is lakott település déli erődfalán kívül, a fal tövében található. A temető még publikálatlan, feltárása sincs befejezve, anyagából té-

¹⁴⁵ Mócsy, A.: i. h. 668.

¹⁴⁶ Sági, K.: Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszt. Acta Antiqua 9 (1961) 405.

¹⁴⁷ 1959. évi publikálatlan ásatás. Az épület alapfalait az Orsz. Műemléki Felügyelőség konzerválta.

¹⁴⁸ Várady L.: i. h. 94–101.

¹⁴⁹ Rapaics R.: A magyar gyümölcs, 62.

¹⁵⁰ Kuzsinszky B.: A Balaton környékének archaeológiája, 64.

¹⁵¹ Sági, K.: i. h. 397–459.

¹⁵² Az ötvöspusztai keleti gót sírlelet feldolgozásával kapcsolatban szeretnénk majd erről szólni.

¹⁵³ Kuzsinszky B.: i. h. 81–83. kép.

¹⁵⁴ Sági K., Füzes F. M.: i. h. 80.

¹⁵⁵ Bakay K., Kalicz N., Sági K.: i. h. 81–87.

mánkhöz kapcsolódó leleteket szeretnénk itt említeni. A feltárás során gyakran megfigyeltük, hogy egyes sírokban a temetkezés előtt tüzet gyújtottak. Római és népvándorláskori sírok esetében több esetben észleltek már hasonló tüzelésnyomokat. Rendeltetésük tisztázottnak vehető.¹⁵⁶ Babonás okokból, a halott nyugalmának biztosítása érdekében gyújtottak tüzet a sírgödörben, úgy gondolva, hogy a tűz távoltartja a halott nyugalmát zavaró ártó szellemi lényeket.

A fenékpusztai tárgyalt temető sírjaiban megfigyelt tüzelésekből különböző szenült növényi maradványok kerültek elő. Így a temető 31. sírjában szenült¹⁵⁷ venyigedarabot találtunk. A 67. számú sírban két, ugyancsak szenült szőlőmagot is észleltünk gabona- és gyommagvak, szalma töredékeinek társaságában. 1967-ben a T/10. számú sírban egyetlen szőlőmagot találtunk búza szemtermései és szalma töredékei közt.

A sírgödörben gyújtott tűz élesztéséhez könnyen gyúló anyagokat használtak, kérdetlegesen csévelt szalmát, ezzel kerültek a gyom- és gabonamagvak is a sírgödörbe. Néprajzi adatokból tudjuk, hogy a gépi cséplés előtti időkben a gabona kicséplése hosszú időt vett igénybe.¹⁵⁸ A szérú szalmájába került szőlőmagvakat a kései cséplés ételhulladékának tekinthetjük. Ha feltevésünk igaz, úgy a VI. század végén Fenékpusztá környékén jelentős szőlőműveléssel számolhatunk, melynek keretében a szőlő nemcsak csemege már, hanem népelelmzési cikk is.

A venyige is könnyen gyullad és gyorsan lobban. A sírok venyigemaradványai más, rözsze nyomok kíséretében kerülnek elő. Szalmát, gallyat, venyigét használtak tehát a rituális tüzeléshez. A venyigével és a babonás tüzeléssel kapcsolatban felmerül az a probléma is, hogy a keresztény hit vonta be ebbe az ősi hiedelembe a keresztény szimbolikából jól ismert venyigét, hogy a babonás cselekmény hatását azzal is fokozzák. A felvetett lehetőséget pillanatnyilag csak említjük, a végleges megoldáshoz további megfigyelések kellenek még.

A szőlő a VI. század végén nem szórványos jelenség már Fenékpusztá környékén, ahol a későrómai világban is nagyobb mérvű szőlőtermesztés folyt.

A telep életének töretlenségét a kutatás elfogadta ugyan,¹⁵⁹ mi csupán a környék római műveltségének folytonosságát valljuk, ezért a VI. századvegi szőlőleleteket a helyi romanizáció továbbélésének is tulajdoníthatjuk.

Utaltunk már a bor és a kereszténység kapcsolatára. Ez a kapcsolat önmagában kizárná annak a lehetőségét, hogy a szőlőművelésben csak a romanizáció továbbélésének kizárólagos hatását lássuk. Természetesen annak lehetőségét sem cáfolja. A szőlőművelés mennyisége viszont arra utal, hogy inkább romanizációs hatásról van itt szó, mint keresztény befolyásról. Ezzel természetesen nem mondjuk azt, hogy a kereszténység, melynek számára a bor nélkülözhetetlen, e szükségszerűség folytán ne képviseljen e korban fejlett agrotechnikát is. Nincs kizárva egyébként, hogy a kereszténység révén a helyi termelési tapasztalatok még bővülnek is.

¹⁵⁶ Sági K.: Die Ausgrabungen im römischen Gräberfeld. Intercisa I. Arch. Hung. 33. Bp. 1954. 110–111., irodalommal. — Kovrig, I.: Das awarzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Bp. 1963. 67–70., irodalommal.

¹⁵⁷ Sági K., Füzes F. M.: A régészeti növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése. Bp. 1966. 27–30.

¹⁵⁸ Hoffmann T.: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp. 1963.

¹⁵⁹ Kiss A.: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1965. 91.

A VII—VIII. századi kérdésekkel sajnos eddig nem volt alkalmunk foglalkozni, így e korról saját ásatásaink alapján nem beszélhetünk. Kiss Attila foglalta össze a közelmúlthban a Kárpát-medence koraközépkori szőlőművességére vonatkozó okleveles és dekorációs elemek nyújtotta adatokat.¹⁶⁰ A korai avarokra vonatkozóan biztos adatot nem ismer, a későbbi időkre vonatkozóan a későavar szíjvégek szőlőmotívumai mellett¹⁶¹ a Suidas-lexikon adatára hivatkozva beszél a VIII—IX. századi avarok szőlőműveléséről és tömeges borfogyasztásáról.¹⁶² Ezek mögött a római szőlőművelés kontinuitását keresi.

Időrendben következő leletünk a balatonszentgyörgyi temető 13. számú sírjából származik. Ez a temető IX. századi, feltárása még nincs befejezve, így feldolgozásával is várnunk kell még. Az említett sírt a temetés után csakhamar kirabolták. A sír bolygatott földjében két db vas-sókkal átitatott szőlőmagvat találtunk. A bolygatott részben, a szőlőmagvak közelében vastárgy nem került elő, ami annyit jelent, hogy a sír kirablása idején a szőlőmagvakat teljesen átjárták már a közelükben levő vastárgy vagy tárgyak oxidációs termékei. A vastárgyakat a kirabláskor eltávolították a sírből. Ez a folyamat hitelesíti a szőlőmagvak korát.

A balatonszentgyörgyi temető jellege pogány hatást (ételmelléklet, munkaeszköz, fegyver) mutat. A 13. sírban égés nyomait nem sikerült kimutatni, a szőlő itt ételmellékletként szerepelhetett. Adatunk tehát kiterjedt helyi termesztésre vet fényt. Ugyancsak nagyobb szőlőtermesztésre enged következtetni a Főnyed-szegerdei IX. századi telep lelete is, ahol az egyik leégett, nagyméretű ház sövényfalában is szenült venyigedarabot találtunk.¹⁶³ Felhasználásából adódóan keresztény tartalomra nem gondolhatunk.

Pár nap előtt újabb balatonszentgyörgyi lelet került napvilágra, ami tovább gazdagítja a IX—X. századi ismereteinket. Leletmentés során kultikus rendeltetésű gödörben más gyümölcsök, szalma és faszenek társaságában szenült szőlővenyige darabkájára akadunk.¹⁶⁴ Az érdekes, pogány színezetű, babonás rendeltetésű gödör anyagával másutt kívánunk majd foglalkozni.

Belényessy Márta M. Heyne alapján Nagy Károly pannóniai szőlőimportját említi.¹⁶⁵ Kiss Attila rámutat, hogy erről a hagyományról éppen Heyne jegyzi meg,¹⁶⁶ hogy semmiféle korabeli forrás sem beszél róla.¹⁶⁷ A salzburgi *Conversio* is beszél az étkezéshez fogyasztott borról, a termőhelyről azonban nem kapunk adatokat.¹⁶⁸

A 890-re hamisított, valójában 970 és 977 között keletkezett és 978-ban megerősített Arnulf-féle oklevél Pécsen és Somlóvásárhelyen említ szőlős-

¹⁶⁰ Kiss, A.: Zur Frage des frühmittelalterlichen Weinbaues im Karpatenbecken. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964. 129—138.; Agrártörténeti Szemle 6 (1964) 143—149.

¹⁶¹ Kiss A.: Agrártörténeti Szemle 6 (1964) 145—146.

¹⁶² Kiss A.: i. h. 143.

¹⁶³ Publikálatlan, befejezetlen ásatás.

¹⁶⁴ Leletmentő ásatás feldolgozása folyamatban.

¹⁶⁵ Belényessy M.: Néprajzi Értesítő 37 (1955) 11., 1. j.

¹⁶⁶ Heyne, M.: Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert. Leipzig 1901. Bd. II. 110.

¹⁶⁷ Kiss A.: i. h. 144. 12. j.

¹⁶⁸ Pauler Gy., Szilágyi S.: A magyar honfoglalás kútfoi. Bp. 1900. 307.

kerteket.¹⁶⁹ Bárhoggy tekintjük ezt az oklevelet, feltétlenül a helyi hagyomány és a fejlett dunántúli szőlőművelés ismerete alapján keletkezett.

Amikor a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencét megszállta, Keszthely környékén a fentebb elmondottak alapján fejlett mezőgazdaságot talált, amelynek lényeges része volt a szőlőtermesztés és gyümölcskultúra is. Ez nézetünk szerint csupán a romanizáció apáról fiúra öröklődő termelési gyakorlatával magyarázható, függetlenül attól, hogy abban a kereszténységnek volt-e része, illetve milyen része volt.

A magyarság előtörténetével foglalkozó kutatók megegyeznek abban, hogy őseink a Kazár-kaganátus területén megismerkedtek a mezőgazdasági művelés fejlettebb ágaival, így a szőlőtermesztéssel is. A kérdést utoljára Bartha Antal foglalta össze,¹⁷⁰ aki a szőlészeti kezdeteit őseinknél a VIII—IX. század táján keresi. A nyelvészeti adatok felhasználásán kívül döntő bizonyítéknak a Don-jobbparti településben talált szőlőmetszőkést tartja.¹⁷¹ A szőlő, szűr, bor, seprő,¹⁷² valamint a csiger¹⁷³ szavaink a legrégebbi török szókészletünkől származnak. A régészeti és nyelvészeti adatok együttesen bizonyítják, hogy őseink már a honfoglalás előtt kultiválták a szőlőt.

A honfoglalók szőlészeti ismeretei vitathatatlanok, éppen úgy, mint az egyéb mezőgazdasági termelési ágak ismerete. A honfoglalók ismeretanyaga Keszthely környékén feltétlenül találkozott egy olyan széleskörű réteg fejlett agrotechnikájával, amely a honfoglalás révén magyar uralom alá került. El kell mondanunk, hogy a régészeti-növénytan kutatás bővülésével ez a most csak Keszthely térségre vonatkoztatott megállapítás nyilván szélesebb körben lesz majd bizonyítható, a pécsi és a somlóvásárhelyi Arnulf-féle adatból ez kézenfekvőnek látszik.

A mondottak után Moór Elemér szőlővel kapcsolatos¹⁷⁴ nyelvészeti megállapításaival alapvetően nem érthetünk egyet. Cikkének alapvető hibáját abban látjuk, hogy a régészet, régészeti-növénytan, cönológia, néprajz és írott történeti feljegyzések adatainak mellőzésével vagy egyoldalú szemléletével von le messzemenő következtetéseket, etnikai és gazdaságtörténeti síkon.

Pannónia római örökségű, fejlett mezőgazdasága a magyarázata annak, hogy a „nagyfejedelem szállása a Dunántúlon és a Duna-balparti sávban körülhatárolható, s feltehetően az ország nyugati területén helyezkedett el a népnévadó Megyer törzs is” mondja Bartha Antal.¹⁷⁵ Nem véletlen, hogy az írásbeliség bevezetése után pontosan ezen a területen bukkannak fel az első szőlő említések.

I. István az 1002 előtt keletkezett adománylevelében¹⁷⁶ a Veszprémvölgyi apácakolostornak egy-egy szőlőművest és kádárt is adományozott egyebek mellett Paloznakon és Faddon.¹⁷⁷ A pannonhalmi apátság alapító-

¹⁶⁹ Kiss, A.: Der frühmittelalterliche Weinbau, 137.

¹⁷⁰ Bartha A.: A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968.

¹⁷¹ Bartha A.: i. h. 86—87.

¹⁷² Bartha A.: i. h. 86.

¹⁷³ Gombocz Z.: Honfoglalás előtti bolgár—török jövevényszavaink. Nyelvtudományi Értekezések 24. Bp. 1960. 20.

¹⁷⁴ Moór E.: Bor és szőlő. Nyelvtudományi Közlemények 65 (1963) 413—423.

¹⁷⁵ Bartha A.: i. h. 148—149.

¹⁷⁶ Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1935. I. 1. — Holub J.: A királyi vármegyék eredete. Szent István Emlékkönyv II. 88. — Kiss A.: Agrártörténeti Szemle 6 (1964) 148. — Vajkai A.: Balatonmellék. Bp. 1964. 14.

¹⁷⁷ Holub J.: Szent István Emlékkönyv II. 76.

levelében I. István a somogyi tized forrásait részletezve, a szőlők után járó tizedről is szól.¹⁷⁸ A veszprémi püspökség alapítólevelében¹⁷⁹ az Urhida civitas közelében levő Fyleu falu szerepel, minden értékével és szőlőivel egyetemben. A zalavári apátság 1019-es és 1024-es, későbbi átírásokból ismert alapítóleveleiben is több szőlő adattal találkozunk.¹⁸⁰ Nem lehet véletlen, hogy az 1108 előtt keletkezett¹⁸¹ Hartvig-legenda szerint¹⁸² István király Jeruzsálemben monostort alapított és azt többek között szőlővel is gazdagította.

A tihanyi apátság 1055-ös alapítólevelében¹⁸³ két kádár és 20 szőlőműves szerepel a kolostor javai sorában.

Az 1211-es összeírás szerint¹⁸⁴ már apátsági birtokként szerepelnek azok a tihanyi szőlők is, amelyeket I. Endre még magának tartott fenn. Az 1082.-i keltezésű, de korabeli adatok alapján a XV. században készült veszprémi káptalani birtokokat felsoroló oklevél¹⁸⁵ Vászolyban 10, Szőlősen 9, Paloznacon és Csapakon 46 szőlőt említ meg többek között.

A későbbi adatok sűrűsödnek, részben összefoglaltak is,¹⁸⁶ ezekkel nem kívánunk foglalkozni most. A korai adatok említését azért tartottuk szükségesnek, hogy segítségükkel világítsuk meg a kétirányú fejlődés szükségességét, aminek eredője a gyér adatok tükrében is széles skálával tárul elénk. A két fejlődési irány, a honfoglaló magyarság saját ismerete és a helyi, szerintünk római talajban gyökerező szőlőművelési gyakorlat összefonódása adhatja csak a vázolt képet.

¹⁷⁸ Kiss A.: Agrártörténeti Szemle 6 (1964) 148.

¹⁷⁹ Kiss A.: uo.

¹⁸⁰ Füßy T.: A zalavári apátság története. Bp. 1902.

¹⁸¹ Érdy J.: Szent István első magyar király életírata Hartvik rengensburgi püspök szerint. Pest 1854. II. lap.

¹⁸² Hartvici episcopi vita S. Stephani regis Hungariae, XIII.

¹⁸³ Bárczi G.: A tihanyi apátság alapítólevele, mint nyelvi emlék. Bp. 1951. 9.

¹⁸⁴ Holub J.: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. A Göcseji Múzeum jubileumi Évkönyve. Zalaegerszeg 1960. 184. — Vajkai A.: Balatonmellék. Bp. 1964. 14.

¹⁸⁵ Holub J.: i. h. 184.

¹⁸⁶ Holub J.: i. m. — Szamota I., Zolnai G.: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902–1906. szőlő, hordó, kádár stb. címszavai. — Belényessy M.: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő 37 (1955) 11–30.

Latinitas Pannonica

Kísérlet a pannóniai feliratok latinságának jellemzésére

HERMAN JÓZSEF

TIB. KARDOS
SEXAGENARIO
PANNONIORVM
ERVDITISSIMO

I.

A Római Birodalom valamely részének, provinciájának latinságát elemezve általában két kérdésre szoktak választ keresni: a) milyen fokú volt a terület romanizációja, milyen mértékben, milyen nyelvi szinten vált a latin a terület közhasználatú nyelvév, és b) a terület latinsága hogyan helyezkedik el a romanizált területek együttesében, milyen más területekkel mutat rokon vonásokat, vannak-e, és ha igen, milyen jellegű „táji” sajátosságai?

A két kérdés közül különösen a második híres, sőt hirhadt *vexata quaestio*, több okból is — először és legfőképpen azért, mert az ún. vulgáris latin¹ területi széttagolódásának menete és kora messzemenően tisztázatlan, s ma még az sem világos, hogy lehet-e egyáltalán, a Nyugatrómai Birodalom bukása előtti századokra vonatkozóan, az egyes provinciák latinsága között rendszeres különbségeket kimutatni.² Emellett a második kérdés nem is választható el egyértelműen az elsőttől, hiszen több, mint valószínű, hogy a provinciák közötti latin nyelvi különbségek, ha egyáltalán léteztek, jelentős mértékben éppen a romanizáció menetének, korának, mélységének különbségeiből fakadtak.

Nem lehet feladatunk itt a két kérdés irodalmát Pannónia vonatkozásában részletesen elemezni; ebben a rövid tanulmányban meg kell elégednünk azzal, hogy a legfrissebb irodalomhoz kapcsoljuk mondanivalónkat.

Ami az első kérdést, Pannónia nyelvi romanizáltságának fokát, a pannóniai latinság nyelvi szintjét illeti, Mócsy A. legutóbb — Pannóniáról szóló mintaszerű összefoglaló tanulmányában³ — kissé szigorú szavakkal jellemezte a helyzetet, elsősorban azt emelve ki, hogy provinciánk feliratainak szövegezése gyakran milyen ügyetlen, mennyire hemzsegnék a nyelvi hibáktól még az előkelőbbek sírfeliratai is és hogy — általában — mennyire rosszul tudtak Pannóniában latinul. A nyelvész számára persze a nyelvi hibák elbírálásának kérdése ennél bonyolultabb. Itáliában és a legtöbb provinciában — így Pannóniában is — számos olyan hiba található a feliratokban, amely a klasszikus normához viszonyítva valóban hiba, amellyel kapcsolatban azonban az elemzés rendszerint könnyen kimutatja,⁴ hogy a normától való eltérés a beszélt

¹ A „vulgáris latin” fogalmának sokat vitatott meghatározását illetően l. J. Herman: *Le latin vulgaire*. Paris 1967. 16—18.

² A kérdés legújabb, bőséges irodalmi utalásokra támaszkodó tárgyalása: V. Väänänen: *Autour du problème de la division du latin*. Travaux de Linguistique et de Littérature publiés par le Centre de Philologie et de Littératures Romanes de l'Université de Strasbourg. VI, 1 (1968) 141—148.

³ Pannonien (Pauly-Wissowa's Realencyclopädie der class. Altertumswiss., Suppl. IX, Stuttgart 1962. 516—776, különösen 766—768.)

⁴ Szükségtelen itt a „vulgáris” szövegek nyelvészeti vizsgálatának most éppen egy évszázados és azóta szakadatlanul fejlődő módszertanát ismertetni; H. Schuchardt 1868-ban

nyelvi szokások nyomására jött létre; az ilyen „hibák” — nevezhetnők őket egyszerűen vulgarizmusoknak — a nyelvszerkezet mozgásának jelei és következményei, s ha egy adott területen viszonylag nagy számban fordulnak elő, az éppen nem arra mutat, hogy az illető területen rosszul tudtak latinul; ellenkezőleg, a vulgarizmusok viszonylag nagy száma rendszerint annak a jele, hogy az adott terület lakosságát — vagy annak egy jelentős részét — a latint anyanyelvként beszélő kisműveltségű népi rétegek alkották. Az oszk környezet ellenére nem állítható, hogy Pompejiben rosszul tudtak volna latinul, s ennek ellenére, pontosabban éppen ezért, az ott talált feliratokban annyi a „hiba”, hogy rendszerezésük alapján az ún. vulgáris latin egyik legkiválóbb monografikus ismertetését lehetett megírni,⁵ s ha az ember Gallia Narbonensis és Germania feliratos anyagait párhuzamosan olvasgatja, kétségtelenül az a benyomása, hogy Gallia déli részén több a vulgarizmus a feliratokban, nyilván nem azért, mintha ott kevésbé lett volna mély a romanizáció.⁶ Ezeket a meggondolásokat nyilvánvalóan figyelembe kell venni a pannóniai feliratos anyag nyelvi jellemzése során is.

Az ilyen, a nyelvszerkezet normális mozgását tükröző „hibák”, vulgarizmusok mellett lehetnek természetesen a feliratokban kifejezett barbarizmusok, amelyek valóban abból származnak, hogy a felirat szövegezője vagy köre alkalmazója nem tudott megfelelően (vagy alig tudott) latinul, esetleg nem tudott rendesen írni. Az ilyen esetekre általában az jellemző, hogy a felirathoz az egyébként ismeretes vagy az újlatin fejlődés alapján valószínűsíthető hangfejlődések eredményeitől eltérő alakokat, néha egyszerűen a fonetikai szempontból elképzelhető hangfejlődéseknek ellentmondó betűsorokat, itt-ott mindenfajta interpretációs kísérletnek ellenálló szövegrészeket, „szósalátákat” találunk.⁷ Ha eltekintünk a nyilvánvaló elírásoktól (mint pl. MERENTISSIMO *merentissimo* helyett, *Archeológiai Értesítő* 1920–1922. 15.), nagyjából 50 darabra becsülöm az ide sorolható feliratok számát Pannóniában, ami az ismert feliratok számának 1 százalékát sem éri el. Nehéz más provinciákkal összehasonlításokat végezni, hiszen az ilyesfajta barbarizmusokról semmiféle statisztika nem készült; a feliratok olvasása alapján az a határozott benyomás alakul ki, hogy pl. a szomszédos Venetia és Histria területén az ilyen barbarizmusok aránya jóval kisebb, amiben semmi meglepő nincs. Azonban éppen mivel az ilyen „barbár” feliratok meglehetősen világossággal elkülöníthetők a normális vulgarizmusokat tartalmazó feliratoktól, nem tekinthetők

adta ki *Vokalismus des Vulgärlateins* című nagy művének harmadik és utolsó kötetét; e műben elsőnek és máig mintaserű rendszerességgel mutatta ki feliratok és egyéb nem irodalmi források „hibáit” alapján a vulgáris latin alapvető és a román nyelvek fejlődését sok tekintetben előrevetítő jellegzetességeit.

⁵ *V. Väänänen: Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*. 3e éd. augmentée, Berlin 1958.

⁶ Természetes, hogy a „normális” fejlődésű provinciák, főképp a korán meghódított és mélyen romanizált nyugati provinciák felirattanyagának nyelvi összképéhez hozzátartozik a nagyszámú hibátlan felirat is: művelt és vagyonos, római iskolázottságú rétegek tagjaitól állított magánjellegű feliratok, jól képzett hivatalnokoktól szövegezett hivatalos feliratok; hangsúlyozni pusztán azt kívánjuk, hogy ezeknek a provinciáknak az összképéhez is természetesen, szükségszerűen hozzátartoznak a „hibás”, vulgáris feliratok.

⁷ Néhány példa ilyen típusú barbarizmusokra Pannóniából: EECIT EIIIO (= *fecit filio*? 10270), PER SITI DORETVS (*per Sittium Theodoretum* coni. Mommsen, 10515), PROESSV (*pro se et su[is]*? 15184/13), PASVERVNT (= *posuerunt*, Hoffiller—Saria 590). Az ebben a jegyzetben előforduló rövidítések feloldását l. alább, 369.

jellemzőnek a pannóniai nyelvállapot egészére: pusztán arra mutatnak, hogy Pannóniában a feliratállítás kulturális és gazdasági szintjéig eljutott egy latinul rosszul vagy alig tudó réteg is — emellett azonban (mint ez egyébként nyilvánvaló, s mint a továbbiakban elemzendő nyelvi jelenségek is bizonyítják), volt, illetve kialakult egy, a latint anyanyelvként beszélő, iskolázatlan vagy kevésbé iskolázott (tehát a természetes nyelvfejlődéstől diktált hibákat elkövető) helyi lakosság is.

A második kérdés, amely arra vonatkozik, hogy a pannóniai latinság mint területi nyelvtípus (ha egyáltalán az volt és ha egyáltalán létezett ilyesmi) hogyan illeszkedett be a Romania egészébe, ma látszólag már lezárható Mihăescu megállapításaival;⁸ Mihăescu nézeteinek higgadt objektivitása arra is alkalmas egyébként, hogy elfeledtesse a pannóniai latinság keleti, sőt „rumén” voltát bizonyítani igyekvő, tudományon kívüli indítékokból táplálkozó kísérleteket. Szerzőnk anyaga alapján arra a következtetésre jut, hogy a dunai provinciák (Noricum, Pannónia, Dalmácia, Dácia, Moesia) nem alkottak elszigetelt, önálló, a Birodalom más területeivel szembeállítható nyelvterületet; az itt található nyelvi jelenségek és innovációk a többi provinciában is ismereteseek.

Így Mihăescu a keleti provinciák vonatkozásában eljut ugyanarra a következtetésre, amelyet Pirson és Carnoy Galliával, illetve Hispániával kapcsolatban több mint fél évszázaddal ezelőtt képviseltek.⁹ Ennél a megállapításnál azonban nem lehet megállni, hiszen önmagában nem vitás, hogy a Birodalom óriási területén elterjedt beszélt latinságban kellett lenni valamiféle, legalábbis árnyalati különbségeknek. Egy néhány éve megjelent cikkemben kis felirategyüttesek statisztikai vizsgálata alapján kimutattam, hogy a romanizált területek lényegileg valóban egységes latinságán belül a Birodalom bukását megelőző századokban léteztek már másodlagos különbségek, amelyek abból adódtak, hogy azonos irányú és jellegű változások a különböző területeken kisebb vagy nagyobb mértékben haladtak előre és valósultak meg.¹⁰ Legutóbbi dolgozatában¹¹ V. Väänänen megállapításaim módszertani, elvi lényegével egyetért (bár egyes részkiegészítéseimmel vitába száll), s ez is felbátorít arra, hogy provinciánk nyelvi jellemzését az ún. vulgarizmusok egy csoportjának statisztikai vizsgálata alapján kíséreljem meg.

II.

Ennek a kísérleti jellegű vizsgálatnak a tárgya egyfelől az I és E, másfelől az V és O közötti ingadozás a feliratok írásmódjában. Ismeretes, hogy ezek az ingadozások megfeleltek, vagy legalábbis megfelelhettek jellemző vulgáris latin és ugyanakkor preromán hangváltozásoknak, amelyek lényegileg abban álltak, hogy a hosszú *ē* és a rövid *i* egy fonémává, ún. zárt *e*-vé, a hosszú *ō* és a rövid *u* pedig szintén egy fonémává, ún. zárt *o*-vá egyesültek

⁸ H. Mihăescu: *Limba latină in provinciile dunărene ale imperiului Roman*. Bukarest 1960. L. különösen 279.

⁹ J. Pirson: *La langue des inscriptions latines de la Gaule*. Bruxelles 1901. és A. Carnoy: *Le latin d'Espagne d'après les inscriptions*. Bruxelles 1906.

¹⁰ Aspects de la différenciation territoriale du latin sous l'Empire. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* LX (1965) 53–70, l. különösen 70.

¹¹ L. a 2. jegyzetben idézett munkát, 146–148.

(az $o \sim u$ összeolvadás egyébként a román — „rumén” — alapját képező latinságra és más, elszigeteltébb területekre nem jellemző). Mivel ezek a változások előfeltételezték, illetve implikálták a klasszikus magánhangzórendszer időtartam-megkülönböztetéseinek felszámolódását is, tulajdonképpen az egész magánhangzórendszer, s ezen keresztül az egész nyelvrendszer mélyreható átépülését jelentették. Éppen ezért nem indokolatlan vizsgálatunkat erre a jelenségre alapozni.

A következőkben négy terület adatait vetem össze: Pannónia, Dalmácia, az itáliai Regio X (Venetia és Histria), valamint Dácia adatait.

A pannóniai adatok saját gyűjtésemből származnak; az adatok egy része szerepel Mihăescu-nál és Luzsénszky-nél,¹² azonban a legtöbb ilyen esetben is tőlem származnak a korra és néha a lelőhelyre vonatkozó utalások.¹³

A dáciai adatok Mihăescu és Stati¹⁴ gyűjtéseinek egyesítéséből adódnak, saját gyűjtésem alapján helyesbítve.

A Regio X Augustea adatait Zamboni kitűnő, a teljesség igényével készült munkájából vettem,¹⁵ Dalmácia adatait pedig P. Skok alapvető gyűjtéséből.¹⁶

A vizsgált változások számszerű adatait két táblázatban foglaltam össze; a dőlt betűvel szedett számok hozzávetőleges adatok.

A táblázatokat követő adattár teljes adatanyagot tartalmaz Pannóniára nézve, egyébként csak a felhasznált forrásmunkára utalok, kivéve Dáciát, ahol az adatok egy részét helyesbítenem kellett.

Az adatok kiválogatását illetően a következő előzetes megjegyzéseket teszem:

1. Nem vettem figyelembe a hiátusban (más magánhangzó előtt) álló *i*, *e*, *u* változásait, mivel ezek egészen más jellegű fonetikai folyamatok, mint az *i* $\sim$ *e* és $o \sim u$ hangszínegyesülések.

2. Nem vettem figyelembe azokat az adatokat, amelyek valószínűleg morfológiai és szintaktikai, nem pedig fonetikai jelenségeket tükröznek; ilyenek a következők:

a) a II. és a IV. deklinációk ablativusai közötti ingadozások, mint *iussu* (*iussu* helyett) vagy — fordítva — *votu* (*voto* helyett); az ilyen ingadozások a feliratok záróformuláiban meglehetősen gyakoriak és a IV. deklináció önállóságának fokozatos felszámolódását tükrözik;

¹² Luzsénszky Vilmos: A pannóniai latin feliratok nyelvtana. EPhK LVII (1933) 95—100 és 228—231.

¹³ A kormeghatározásnál nagymértékben támaszkodtam Mócsy és Barkóczi katalógusaira (*A. Mócsy*: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1959. 199—264. és *L. Barkóczi*: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. Acta Arch. Hung. XVI [1964] 328—355), valamint az egyes központokat (Brigetio, Intercisa, Carnuntum, Aquincum) tárgyaló monografikus munkákra, amelyeknek teljes bibliográfiai felsorolását itt szükségtelennek tartom. A túl szoros kormeghatározásokat kerültem, részben azért, mert ez kompetenciámat meghaladta volna, részben pedig azért, mert nyelvtörténeti szempontból a nagyjából fél évszázadnyi megközelítés általában kielégítő.

¹⁴ S. Stati: Limba latină in inscripțiile din Dacia și Scythia Minor. Bukarest é. n. (1961).

¹⁵ A. Zamboni: Contributo allo studio del latino epigrafico della X Regio Augustea (Venetia et Histria). Introduzione. Fonetica (vocalismo). Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. Anno acc. 1965—66, T. CXXIV. Classe di scienze morali, lettere ed arti. 463—517.

¹⁶ P. Skok: Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije. Zagreb 1915.

b) a II. deklináción belül az *-um* accusativus és az *-o* dativus-ablativus közötti, leginkább mondattani bizonytalanságra — vagy arra is — visszavezethető ingadozások;

c) a III. deklinációban a dativus *-i*-je és az ablativus *-e*-je, illetve az *i*-tövéek ablativusának *-i*-je és a szokásos *-e* közötti ingadozások.

I. táblázat

Az I és E közötti ingadozások

	Pannónia	Regio X Italiae	Dalmácia	Dácia
I a hangsúlyos ē helyén	6	3	2	1
I a hangsúlyos ē helyén	6	13	16	1
E a hangsúlyos ī helyén	4	15	23	2
E a hangsúlyos ī helyén	2	5	1	1
I a hangsúlytalan ē helyén	10	20	35	6
I a hangsúlytalan ē helyén	9	60	30	3
E a hangsúlytalan ī helyén	24	100	50	3
E a hangsúlytalan ī helyén	2	4	2	1

(A dőlt számjeggyel írt szám adatok hozzávetőlegesek.)

II. táblázat

Az V és O közötti ingadozások

	Pannónia	Regio X Italiae	Dalmácia	Dácia
V a hangsúlyos ō helyén	2	6	—	—
V a hangsúlyos o helyén	2	8	8	—
O a hangsúlyos ū helyén	3+2*	2+9*	2+7*	—+1*
O a hangsúlyos u helyén	—	3	—	—
V a hangsúlytalan ō helyén	6	10	9	5
V a hangsúlytalan o helyén	2	24	13	—
O a hangsúlytalan ū helyén	11+3*	44+28*	18+5*	2+1*
O a hangsúlytalan u helyén	—	1**	—	—

Megjegyzések:

* Az első szám az ún. archaizmusnak tekinthető írásmód (meghatározását l. 22. jegyzet), a második a vulgarizmusnak tekinthető, késői típusú betűcsere.

** A Regio X egy része a Tribus Publilia területe lévén, mind a törzs nevének rövidítésében, mind pedig a *Publicius* személynév rövidítésében gyakori a POB alak, amelyet — mint sajátos és helyhez kötött archaizmust, nem vettem figyelembe.

Adattár

Az adattárban előforduló jelzések és rövidítések:

A *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötetének feliratszámaira pusztá számmal utalok, minden egyéb jelzés nélkül.

AE = Archaeológiai Értesítő

Hoffiller—Saria = V. Hoffiller—B. Saria: *Antike Inschriften aus Jugoslawien* I. Zagreb 1938.

Intercisa I. = *Archaeologia Hungarica* S. N. XXXIII. Intercisa I. Bp. 1954.

Kubitschek, Eisenstadt = W. Kubitschek: *Römerfunde von Eisenstadt*. Wien 1926.

L = az adat Luzsénszky-nél (i. m., l. fent 12. jegyzet) szintén szerepel.

M = az adat Mihăescunál (i. m., l. fent 8. jegyzet) szintén szerepel.

Laur. Aquinc. = *Laureae Aquincenses*

Pannonia Sacra = Nagy Lajos: *Pannonia Sacra*. Szent István Emlékkönyv. I. Bp. 1938. 31—148.

RLiÖ = *Der Römische Limes in Österreich*

Šašel = A. Šašel—J. Šašel: *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*. Ljubljana 1963.

Schober = A. Schober: *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*. Wien 1923.

I. E és I közötti ingadozás

A. Pannónia

1. I a hangsúlyos *ē* helyén:

SINECA (= *Seneca*, 3467=10434, Aquincum, III. sz., M), CINIO (= *genio*, 3951, Siscia, I–II. sz., L), NIPTIES (= *neptiis* ? 11032, Brigetio, III. sz.), INGINVVS (13396, Mekinje, II. sz. első fele), SIR(uus) (Intercisa I, n° 371, III. sz.), BILO (= *bello*, Šašel 271, Sirmium, IV. sz.).¹⁷

2. I a hangsúlyos *ē* helyén:

ADIABIN(icus) (3705, Sirmium, a. 354, L), TRIS (4346/2, Brigetio, IV. sz.), AVRILIV (12014, 155, vázafelirat, L), AVRILIA (Kubitschek, Eisenstadt 63, III. sz.), VALIRIO (Schober 10, Mursa, III. sz.), FECIRVNT (Hoffiller–Saria 137 = CIL 10743, Strahomer, I–II. sz. [?], M).

3. E a hangsúlyos *ī* helyén:

Valamennyi példa szerepel Mihăescu-nál (i. m. 63–64); de kor- és legtöbbször helymegjelölés nélkül; TETEDIVS (= *Thetidius*, 10442, Aquincum, III. sz.), PIENTESIME (10783, Ljubljana környéke, I. sz. vagy II. sz. eleje), PERENTO (= *Perintho*, 13374, Aquincum, III. sz.), (n)VTRECEBVS (14054, Poetovio, III. sz.).¹⁸

4. E a hangsúlyos *ī* helyén:

MELES (= *miles*, két példa, mindkettőt idézi Mihăescu és Luzsénszky: 10572, Pilis-szántó, II. sz. vége[?]; 11118, Carnuntum, III. sz.).

5. I a hangsúlytalan *ē* helyén:

DIC(urio) (3492, Vác, II. sz. vége–III. sz., L), INTIRFECTO (11045 b, Brigetio, III. sz. eleje, L), VICTIG(alis) (13396, Mekinje, II. sz. első fele), LIG(ione) (Intercisa I, n° 36, III. sz., M), MILIS (két példa: AE 1907, 240, Brigetio, II. sz. vége, M; RLiO XVII, 1933, 79, I. sz. M), FACERI (Hoffiller–Saria 557, defixio, Siscia), MIMORI(ae) (Kubitschek, Eisenstadt 63, III. sz.), SIPVRCLV (= *sepulcrum*, ibid.), HIMISE(norum) (AE 1908, 359. Somlyóvásárhely, II. sz. első fele).

6. I a hangsúlytalan *ē* helyén:

DIDICAVI (3474, Aquincum, a. 240, LM), PRINCIPIS (= *principes*, 3705, Dráva-Száva köze, a. 354, L), MISERABILIS (= *miserabiles*, 4231, inter Savariam et Scarbantiam, III. sz.), ANTESSTIS (= *antistes*, 10440, Aquincum, a. 259, L), EVFIMIANO (10531, Aquincum, III. sz.), DISIDERIVM (10233, Sirmium, keresztény), MENSIS (= *menses*, 10577, Ulcisia castra, II–III. sz., L), (a)NTESTIS (10911, Savaria, III. sz., L), CYMITERI (Pannonia Sacra 94, Savaria).¹⁹

7. E a hangsúlytalan *ī* helyén:

A példák nagy számára való tekintettel forrásadatok nélkül sorolom fel azokat a példákat, amelyek Mihăescu (i. m. 65) anyagából elfogadhatók; megjegyzem, hogy zömük a II. század végétől kezdődő korszakból származik, bár 2–3 adat visszavezethető a markomann-háborút megelőző időkre: KARISSEME, VIXET, (can)DEDAS, MILETAVIT, FELEX, CIVES (= *civis*, két példa), STEPENDIORVM, ATMINESTRARE. Saját gyűjtésemből a következő példák tehetők hozzá: MILETVM (3404–5, Aquincum, II. sz. eleje), PERTENAC(. . .) (3733, Szekszárd környéke, a. 199), PERTENAX (4650, Vindobona és Scarbantia között, II. sz. vége), PERTENACI (AE 1956, 197, Rácalmás,

¹⁷ Luzsénszky (i. m. 95) és Mihăescu (i. m. 61) egyaránt idézik az ACI (= *age[nte]* Intercisa I. n° 313 = CIL III 10637) adatot. Töröltem, mivel az olvasat már a CIL szerint is teljesen bizonytalan, az Intercisa I. kiadvány és az ott közölt fénykép arra mutatnak, hogy a szótőredék ténylegesen olvashatatlan.

¹⁸ A. Mihăescunál (i. m. 63) szereplő ANTESSTIS adat törlendő (10440, Aquincum, III. sz.), mivel *ante* a várt *anti* helyett nem szükségszerűen hangfejlődésbeli tendenciát tükröz, hanem inkább a késői latinságban gyakori „rekompozíció”.

¹⁹ Luzsénszky (i. m. 95) idézi a ZAESIS (= *ζῆσις* 3986, Siscia) adatot: törlendő, mivel nem latin szó, hanem görög szó latinbetűs átírása.

a. 198), OSTES (= *hostis*, 3800, Ig, I. sz. vagy II. sz. első fele), FEDELI (4002, Daruvar, II–III. sz.), EQUETAS (6015/1, mérleg-súly felirata, Sirmium), BREGETIONESIVM (10533, Aquincum, III. sz.), BREG(etionis) (Laur. Aquinc. II, 141, Brigetio, III. sz.), MERETO (15172, Ulcisia Castra, valószínűleg IV. sz.), MENERVIAE (Šašel 273, Sirmium, III. sz.), PRESIDES (gen. sg., Šašel 271, Sirmium, IV. sz. eleje, két példa), FEDELI (Pannonia Sacra 110), VIXCET (Kubitschek, Eisenstadt 63, III. sz.).²⁰

8. E a hangsúlytalan *i* helyén:

VETALI (= *Vitali*, 11054, Brigetio, III. sz. első fele), NIPTIES (= *neptiis*? 11032, Brigetio, III. sz.).

B. *Regio X Italiae*:

Zamboni, i. m. 480–490 alapján.

C. *Dalmácia*:

Skok, i. m. 12–15 és 25–32 alapján.

D. *Dácia*:

Mihăescu, i. m. 60–67 és Stati, i. m. 37–44 egyesített adatai alapján, az alábbi eltérésekkel:

- a) az *e* hangok helyett álló I eseteinek felsorolásánál törlendők Mihăescu (és Stati) anyagából *Opilius*, *Opilia*, amelyek létező itáliai nevek (l. Forcellini II, 247) és nem *Ophellius* fonetikailag módosult változatai, úgyszintén nem tartozik ide *Petilius*, ill. *Petilia*, mely szintén ebben a formában létező név (l. Forcellini II, 375). A *Cilius* = *Caelius* egyeztetés véleményem szerint túl kétése ahhoz, hogy hivatkozni lehessen rá (l. Thes. Linguae Lat. Suppl. s. v.). A *Iunoni Regini* példa végső *-i*-je nem tekinthető pusztán fonetikai változás eredményének. A csak Stati-nál található, dáciai vonatkozású anyagból törlendő *Viria*; a nyilvánvalóan kelta *Virius*, *Viria* név ebben a formában tömegesen fordul elő Észak-Itáliában (l. a CIL V. kötetének Index-ét, 1132–1133), de meglehetősen gyakori Dácián kívül a dunai provinciákban is (l. CIL III, p. 1086); úgyszintén tévesen hivatkozik Stati a *tractari* alakra (7902, Sarmizegetusa), amely *tractaverit* szokásos kontrakciója (a szövegben van egy másik, teljes alakkal használt *praes. perf. coniunctivi* is) és semmiféle *ē > i* változás nincs benne.
- b) Az *i* hangok helyett álló E eseteinek felsorolásánál Mihăescu (és részben Stati) példái közül törlendők az *antestius* típusú alakok, mivel itt az *ante* használata *anti* helyett tipikus vulgáris latin rekompozíció; *Opellius*, *Opellia* éppúgy nem bizonyítanak *i > e* változást, mint ahogy *Opilius* stb. nem bizonyítékok *e > i* változásra; *reddidisset* stb. *reddidisset* helyett szintén ismert rekompozíció. Stati példái közül *seg(nis) signis* helyett megtartható, de nem a rövid *i* változásainál, mivel *signum* *i*-je hosszú.

II. O és V közötti ingadozás

A. *Pannónia*

1. V a hangsúlyos *o* helyén:

CVIVGI (3990, Siscia, valószínűleg III. sz., LM), LVCVIA (= *loquor* alakja? Hoffiller–Saria 557, ext. 6, defixio, Siscia).²¹

2. V a hangsúlyos *o* helyén:

VS (= *os*, Hoffiller–Saria 557, defixio, Siscia), VICTV(riae) (Šašel 282, Siscia, III. sz.)

3. O a hangsúlyos *u* helyén:

a) archaikus írásmódnak tekinthető esetek:²²

²⁰ Nem idézzük a DEPREMENTI típusú alakokat (pl. Hoffiller–Saria 557), mivel ezek a *premo* alapján „rekomponált” alakoknak is tekinthetők.

²¹ Törölöm a *Luzsénszky* (i. m. 95) és *Mihăescu* (i. m. 68) anyagában szereplő CVMPARI (4514 és 10237) adatot, mivel minden valószínűség szerint a *cum* prepozíció alapján „rekomponált”, analogikus alak.

²² A klasszikus *u* helyett álló *o* számos esetben tulajdonítható archaikus alak továbbélésének (l. erről – további irodalommal – V. Väänänennek az 5. jegyzetben idézett munkáját, 26–30). A magam részéről az egyszerűség kedvéért – és véleményem szerint az ábrázolt nyelvéllapotnak megfelelően – csupán a *v* után álló *o*-t tekintem írásbeli archaizmusnak.

AVONCVLO (két példa: 4321, Brigetio, II. sz. eleje, M; 4323, Brigetio, III. sz. eleje, M), AVONCVLVs (RLiÖ XVIII, 1937, 34, Carnuntum, I. sz.);

- b) vulgarizmusok: FOTVES (= *futuis*, 10716. Aquincum, graffito), MARTORIA (Šašel 283, Vinkovci, IV. sz. eleje, keresztény).

4. O a hangsúlyos ū helyén:

Nincs példa.

5. V a hangsúlytalan ō helyén:

DVLCHENO (= *Dolicheno*, 3316–7, Dunakömlőd, II. sz. vége, vagy III. eleje; LM – Mihăescu tévedésből két külön számon két külön példának veszi), DVLCEÑO (3462= 13366, Aquincum, II–III. sz. fordulója, LM), IVVINIAN(. . .) (= *Iovinian*. . ., 10238, Sirmium, IV. sz., keresztény, L), PVSVERVM (= *posuerunt*, 10899, Kékkút, III. sz.), ERAPVLI (11076, Brigetio, III. sz. eleje, LM), PANNVNIOVRVM (AÉ 1907, 238, Brigetio–Tatabánya, III. sz. eleje, LM).

6. V a hangsúlytalan ō helyén:

ANNVS (= *annos*, 3987, Siscia, keresztény[?]), PRONEPVS (13392, Emona környéke, IV. sz.).

7. O a hangsúlytalan ū helyén:

- a) archaikus írásmódnak tekinthető esetek:

PRIMITIVOS (három példa: 3893, Emona környéke, II. sz. eleje; 14354/33 és 14354/34, Poetovio, II. sz. közepe), AVOS (= *avus*, 3527, Aquincum, II. sz. vége v. III. sz., M), BETAVOS (valószínűleg = *Batavus*, 4368, Arrabona, I. sz. vége), PARVOLAS (3551, Aquincum, III. sz.), VOLCANO (4447, Carnuntum, III. sz.), VIVOS (négy példa: 10270, Eszék, II. sz. vége; AÉ 1937, 96, Aquincum, I. sz., M; Intercisa, n° 114, II. sz. vége v. III. sz., M; Pannónia I, 140, Ulcisia Castra, I. sz., M).

- b) vulgarizmusok:

ASTOR (= *Asturum*, 10507, Aquincum, III. sz., L), CO SVIS (= *cum suis*, 10833, a Szávától délre, III. sz.), FONDAMENTIS (Bonner Jahrbücher, Beiheft 19 [1967] 140, Visegrád környéke, a. 372).²³

8. O a hangsúlytalan ū helyén: nincs példa.

B. *Regio X Italiae*

Zamboni, i. m. 490–496 alapján.

C. *Dalmácia*

Skok, i. m. 15–16 és 25–33 alapján.

D. *Dácia*

Mihăescu, i. m. 67–73 és Stati, i. m. 44–46 egyesített adatai alapján, az alábbi eltérésekkel:

- a) Az o hangok helyett álló V eseteinek felsorolásánál Mihăescu (i. m. 70) és vele együtt Stati adataiból törlendők a *Drubeta*-típusú alakok *Drobeta* helyett, mivel itt egy „barbár” név kétféle latin átírásáról van szó, nem pedig latinon belüli hangváltozásról, az átírás bizonytalanság annyit tükröz csupán, hogy az eredeti ejtés szerinti hang nem volt teljesen azonos a latin rendszer egyik hangjával sem; egyébként az idézett adatok közül több egyszerűen téves, pl. az 1570 felirat nem tartalmaz *Drubeta* alakot, csupán egy kaotikus betűhalmazt, amellyel kapcsolatban a kiadó Mommsen megjegyzi: „in mentem venit *dec. col. Drub.*”. Mihăescu, és nyilván nyomában Stati, Mommsen konjektúráját felíratos adatnak nézi. Szintén törlendők a *Philumenus* típusú alakok, amelyek — a görög *Φιλουμένος* nyomán — megfelelnek a szokásos latin alaknak (l. Forcellini

²³ A *Luzsénszky*nél (i. h.) szereplő NATIBOS (AÉ 1905, 233) és CON (uo.) adatok törlendők; az Intercisa I. kiadvány (n° 18) olvasata szerint, amelyet a kiadvány XL. sz. tábláján közölt 3. sz. fénykép megerősít, NATIBQS olvasandó, tehát valószínűleg *natib(us)q(ue)s(uis)*; a *con* betűsor pedig nem *cum* módosulása, hanem *coniux* rövidítése.

s. v.). Bizonyos fenntartásokkal (mivel nem latin helynevekről van szó) elfogadható tehát a *Napucensium* (7996) és a *Tumitanu* (8077) adat. A csak Statinál található, Dáciára vonatkozó adatok zöme morfológiailag értelmezhető (a II. és a IV. deklináció ablativusainak felcserélése, accusativus és ablativus közötti bizonytalanság a II. deklinációban); elfogadható *Dulcheno* (AE 30, 182); a magunk részéről hozzátehető DVLCEŒ (7625).

- b) Az *u* hangok helyett álló *O* eseteinek felsorolásánál Mihăescu (i. m. 71–72) és vele együtt Stati adatai közül törlendő *colitoribus*, amely nem hangtani úton fejlődött *cultoribus*-ból, hanem a *cultor* szó egy ritka, archaizáló alakváltozatának többes dat.-abl.-a. A csak Statinál található példák közül törlendők a II. és a IV. deklinációk ablativusai közötti morfológiai lebegést, valamint a II. deklináció accusativusa és ablativusa közötti, mondattanilag és morfológiailag magyarázható, tipikusan vulgáris bizonytalanságot tükröző alakok.

III.

A táblázatok megfelelő értelmezéséhez három előzetes megjegyzés szükséges:

1. Az adatgyűjtés Pannónia esetében kerekén és durván számítva 5000, Dácia esetében 3000, Dalmácia esetében mintegy 7500, a Regio X Italiae esetében pedig körülbelül 6000 felíratra támaszkodik. A felhasznált felirategyüttesek nagyságrendje azonos tehát, a számszerű eltérések mégsem jelentéktelenek, s ezeket az eltéréseket a táblázat számadatainak értékelésénél figyelembe kell venni. Ha a tőlünk vizsgált jelenségek eloszlása a feldolgozott provinciákban egyenletes volna, Dalmácia, valamint a Regio X Augustea nagyjából azonos adatszámra kellene, hogy szerepeljen (ami — legalábbis a hangsúlyos magánhangzók vonatkozásában — valóban így is van), Pannóniában az előbb említett két terület adatszámának nagyjából 70–80%-át kellene találunk (ami nincs így: a pannóniai adatok száma emögött jóval elmarad), Dáciában pedig az elsőnek említett két provincia adatszámainak körülbelül a fele volna várható (ami távolról sincs így: a dáciai adatok teljesen sporadikusak, s többszörösen elmarad a számuk a pannóniai adatok számához képest is).

2. Az adatok összehasonlításánál figyelembe kell venni azt is, hogy az adatok nem azonos időtartamú korszakokra jellemzőek. Pannónia és Dácia nagyjából összehasonlíthatók: az adattár átvizsgálása azt mutatja, hogy a pannóniai adatok zöme a II. századból és a III. századból származik, tehát egy olyan korszakból, amelynek legnagyobb részében Dácia a Birodalomhoz tartozott és ott is állítottak feliratokat; pannóniai adataink töredéke származik csupán olyan korszakokból, amelyekben Dácia még nem, vagy már nem tartozott a Római Birodalomhoz. Ezzel szemben Dalmácia és a Regio X Augustea területén jóval Pannónia meghódítása előtt is állítottak már feliratokat (ami egyébként a tőlünk vizsgált nyelvi jelenségek szempontjából viszonylag kevésbé jelentős), és a feliratok állítása egészen a VII. századig folytatódott. Az összehasonlítás a másik két provinciával teljesen reális csak akkor volna, ha a Regio X Italiae és Dalmácia adatszámából le tudnók vonni a III. századnál későbbi adatokat. Ezt kellő biztonsággal elvégezni nem lehet. Tájékoztatóul annyit mégis megjegyezhetünk, hogy a Zambonitól közölt histriai és venetiai adatoknak valamivel több mint a fele keresztény feliratokból származik, s ugyanez nagyjából a helyzet Dalmácia vonatkozásában is — márpedig ezek a feliratok a IV. századból (annak is leginkább a második feléből) származnak, többnyire pedig ennél is későbbiek. Ha ezt tekintetbe vesszük, a Regio X

Italiae és Dalmácia adatszámai nagyjából arányba kerülnek a pannóniai adatok számával, Dácia elmaradása viszont így is jelentős marad.

3. Még néhány szót a számszerű adatok értékelésének elvi problémáiról. Olyan szerzők, akik a feliratok nyelvi elemzéséhez nem szoktak hozzá, a feliratok íráshibáit gyakran valamiféle általános „helyesírási bizonytalanság” nyomainak tekintik. Ha azonban valóban általános bizonytalanságról volna szó, nem pedig tényleges hangtani jelenségek grafikus tükröződéséről, akkor a betűk egymással való felcserélése a legkülönbözőbb irányokban és nagyjából azonos arányban — illetve az egyes betűk eleve adott gyakoriságának megfelelő arányban — történt volna a feliratokon. Erről azonban távolról sincsen szó: míg a fent (1. 7. jegyzet) példaként idézett, elírásból vagy a nyelvtudás hiányából származó betűcserék elszigeteltek, a maguk nemében hapaxok, az I és E, valamint az O és V közötti összetévesztések Dácia kivételével valamennyi vizsgált területen csoportosan fordulnak elő, ami nyilvánvalóan a beszélt nyelv ejtési sajátosságainak nyomásáról tanúskodik; egyes összetévesztés-típusok (hangsúlytalan szótagban) még Dácia területén is meghaladják egyébként a pusztá barbarizmusnak is vehető elszigetelt íráshibák szintjét.

IV.

Adatainkat és az előbbieken kifejtett módszertani jellegű meggondolásokat figyelembe véve a vizsgált területek helyzetét, különösen pedig a pannóniai feliratok latinságának a vizsgált egyéb területekhez való viszonyát illetően az alábbi megállapításokat tehetjük:

1. Az I és E betűk közötti tévesztések mértéke a Regio X Italiae és Dalmácia területén egyaránt arról tanúskodik, hogy az *i* és az *e* típusú hangok között jelentős ejtési bizonytalanság volt. Az összetévesztések statisztikája arra mutat mindkét területen, hogy — még ha el is tekintünk a késői, keresztény feliratok tanúságától — a hangszín-összeolvadások már a III. század táján lényegileg a jövőendő újlatin fejlődés irányába mutattak: az összetévesztések első sorban az *ē* és az *ī* hangokat érintették, amiket két típus közötti határ fokozatos elmosódását bizonyítja. Ez a fejlődés — mint ez különösen a venetiai és histriai anyagon látható — erőteljesen előrehaladt a hangsúlytalan szótagban, ahol jelentős a rövid *ē* hang körüli bizonytalanság is, azonban a hangsúlyos szótagban is világosan megmutatkozik. A megvizsgált területek közül a másik végletet Dácia képviseli, ahol az összetévesztések a hangsúlyos szótagban annyira sporadikusak és elszigeteltek, hogy semmiféle világosan kirajzolódó és általános hangfejlődést nem bizonyítanak; legfeljebb a hangsúlytalan szótagban ad a példák száma alapot arra, hogy ez tévesztéseket ne véletlen, jövővény jelenségeknek vagy pusztá barbarizmusnak tekintsük, hanem számba vegyük (valószínűleg az *i* kivételével) az *e* és *i* hangok közötti határ bizonytalanná válását. Pannónia adatai egyértelműen arra mutatnak, hogy provinciánk ezen a téren Histria-Venetia vidék, ill. Dalmácia jellegzetességeihez áll közel, bár — különösen hangsúlytalan szótagban — az *ē*, *ī* és részben az *ē* hangok közötti határ elmosódása még kevésbé látszik előhaladottnak, mint az adriai partvidéken. Figyelemreméltó, hogy Pannóniában már hangsúlyos szótagban is az újlatin típusú, tehát *ē*~*ī* összeolvadás a legerőteljesebb (ez a megállapítás első látásra meglepő, hiszen adataink szerint az *ē* helyén pontosan annyi esetben találunk *ī*-t, mint az *ē* helyén; ha azonban meggondoljuk, hogy folyó latin szövegben a rövid hangsúlyos *ē* majdnem kétszerite gyakoribb,

mint a hosszú *ē*, megérthetjük, hogy a hosszú *ē* tévesztésének viszonylagos — tehát a hang alapfrekvenciájához viszonyított — gyakorisága jóval nagyobb, mint a rövid *ĕ* hangé).

2. Az O és V összetévesztésének gyakorisága viszonylag mindenütt kisebb,²⁴ mint az E és I betűké, ami nem meglepő, mivel az *o* és az *u* típusú hangok a latin szövegben eleve ritkábbak, mint az *e* és *i* típusúak. A Regio X Italiae és Dalmácia ezen a téren is elől jár, s e téren is erőteljesen kidomborodnak mindkét területen a „nyugati” típusú újlatin fejlődés körvonalai, mivel mindkét területen az *ō*~*ū* hangszínelmosódás jelentkezik a legvilágosabban. Dácia területén hangsúlyos szótagban ez a változás gyakorlatilag nemlétezőnek tekinthető; az egyetlen hiteles — és táblázatunkban is szereplő — példa a görög betűkkel írt *σεξοδο* (= *secundo*, Tab. Cer. XXV), amely a görög *o* zárt hangszíne miatt nem teljesen meggyőző és egyébként is túl elszigetelt általános fejlődés bizonyítására; hangsúlytalan helyzetben — kéthárom archaikus írásmódú *servos*, *Primitivos* típusú példától eltekintve — szinte csak idegen tulajdonnevek írásában mutatkozik a rövid *o*-ra korlátozódó bizonytalanság. Pannónia elmaradása — különösen a hangsúlyos szótagot tekintve — ezen a téren az Adria-parti területekhez képest igen jelentős, ahhoz azonban a példák száma mind hangsúlytalan, mind — főképp — hangsúlyos szótagban elég nagy, hogy egy még kezdeti fokon álló, de elég érezhető bizonytalanságot posztuláljunk az *o*-típusú hangok (tehát a hosszú *ō* is!) és az *ū* között, s így Pannónia mégis inkább az itáliai és dalmáciai típushoz áll közelebb, mint Dáciához. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a legtipikusabban újlatin típusú tévesztés, az *ō* helyett írt V példái (2 hangsúlyos, 2 hangsúlytalan, 1. fent) kivétel nélkül a Száva-völgyben találhatók, ami talán önmagában is a változás északitáliai-dalmát kötöttségeire mutat.

A tőlünk vizsgált jelenségcsoportot tekintve tehát Pannónia feliratainak latinsága az északkelet-itáliai és dalmát területek latinságának késleltetett fejlődésű, „barbárabb”, de alapjában azonos jellegzetességeket felmutató folytatása; Dácia a maga konzervatívabb vokalizmusával ehhez az adriai-pannóniai területhez képest meglehetősen különálló nyelvi egységet alkot.

Felmerülhet természetesen a kérdés: a dáciai feliratok viszonylagos konzervativizmusa — legalábbis a vokalizmus terén — valóban *nyelvi* jellegzetesség-e abban az értelemben, hogy a konzervatív írásmód a dáciai beszélt nyelv vokalizmusának ténylegesen konzervatív jellegét tükrözte, vagy pedig egyszerűen annak tulajdonítható, hogy a dáciai feliratok átlagos helyesírási szintje magasabb volt, mint például a histriai vagy dalmáciai feliratoké, s így távolabb is állt a beszélt latinság valóságos kiejtésétől. Ha ez az utóbbi lehetőség állna fenn — tehát ha pusztán helyesírási „korrektség” volna a dáciai jelenségek magyarázata — ez természetesen csökkentené a bemutatott anyag szorosan vett nyelvészeti érdekességét, bár népesedéstörténeti és kultúrtörténeti szempontból nem volna teljesen érdektelen, hiszen arra mutatna, hogy Dácia területén latinul beszélő, de egyben kisműveltségű helyi lakosság viszonylag kis számban élt, illetve viszonylag kevésbé jutott el a feliratállítás kulturális és gazdasági szintjéig. A dáciai feliratok helyesírása azonban a hangrendszernek nem minden területére vonatkozóan ilyen konzervatív, ami inkább arra mutat, hogy a hangrendszer bizonyos egyéb vonásainak látszólag konzervatív tükrözése nem pusztán helyesírási jelenség, hanem megfelelhet a dáciai beszélt latinság tényleges kiejtési sajátosságainak. Egy kiragadott példa, egyelőre közelebbi adatszűrű igazolás nélkül: Pannónia felirataiban kettős *nn* helyett gyűjtésem adatai szerint 17 esetben találunk egyszerű *n*-t, tehát ANNVS helyett ANVS féle írásmódokat, Dáciában az ilyen jellegű vulgarizmusok száma 12, ami — a két terület feliratszámainak eltérését tekintve —

²⁴ Mint a táblázathoz csatolt megjegyzésünkéből következik, el kell tekinteni az Északkelet-Itáliában gyakori POB rövidítéstől (*tribus*) *Pubilia* helyett; ez a jelenség archaikus-tradicionális, nem pedig újabbkeletű vulgarizmus.

nagyjából azonos intenzitású változási tendenciát jelent; a kettős *ll* egyszerűsítésének példái Pannónia területén 20 esetben találhatók (MARCELVS írásmód MARCELLVS helyett stb.), Dácia területén az ilyen esetek száma 9, ami szintén majdnem megfelel a várható számnak.²⁵ Mivel a dáciai feliratok ezeken a pontokon a várható mértékben tükrözik a vulgáris latinság egyébként ismert ejtési sajátosságait, logikus az a feltételezés, hogy a vokalizmus területén mutatkozó konzervatív jelleg nem pusztán helyesírási sajátosság.

Természetes, hogy a dolgozatunkban bemutatott tények alapján nagyon messzemenő következtetéseket levonni nem volna helyes: az egyes területek végérvényes nyelvi jellemzésére csak a nyelvrendszer egészére kiterjedő részletes vizsgálat alapján kerülhet sor. Az a benyomásunk azonban, hogy az eddigiekben előadottak bizonyos általános következtetéseket máris lehetővé tesznek: egyrészt rámutatnak arra, hogy a vizsgált területek között alapvető, vagy akár a szó modern értelmében dialektális jellegű eltérés abban a korban, amelyben mindegyik terület a Birodalomhoz tartozott, nem volt, bár a vizsgált területek eltértek egymástól ejtési árnyalatokban, alapjában azonos fejlődési tendenciák gyorsabb vagy pedig késleltetett, erőteljesebb vagy pedig kezdeti, sporadikus megvalósításával; másrészt kimutatható az is, hogy Pannónia Északkelet-Itália és Dalmácia folytatása,²⁶ „irradiációs” területe, ami egyébként provinciáknak a Római Birodalom vérkeringésében elfoglalt helyét, romanizációjának menetét, népesedéstörténetét tekintve szinte természetes.

²⁵ A NN > N egyszerűsödést illetően *Mihăescu* (i. m. 112) 10 dáciai adatához csatolandó ANIS (14461/1) és BRITTANICA (821); az LL > L egyszerűsödésnél *Mihăescu* (i. m. 111) 4 adatához csatolandó MAXIMILA (1220), MARCELINA (2 példa: 1583=8018 és 1603), GALICA (7736) és VEXILATIO (12565).

²⁶ A Pannónia és Északkelet-Itália közötti nyelvi kapcsolatokra más nyelvi anyag alapján már rámutattam *Posit* (= *posuit*) et questions connexes dans les inscriptions pannoniennes c. dolgozatomban, *Acta Antiqua Hung.* IX (1961) 321–331; egészen más típusú anyag alapján jut az enyéimhez hasonló következtetésekhöz *Harmatta J.* egyik legutóbbi dolgozatában (*J. Harmatta: Inscriptions on Pottery from Pannonia. Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung.* 20 [1968] 247–274).

Újabb keleti kultuszemlékek Savariában

SENTLELEKY TIHAMÉR

1968 augusztusában, a szombathelyi Iseum szent kerülete keleti oldala előtt, a dél felé vezető római út keleti szegélyén jelentős római kori emlékek kerültek felszínre.¹ Az eddig feltárt alapfalak arra mutatnak, hogy egy nagyobb épület húzódott itt kelet-nyugati irányba. Az épület egyik homlokzata a bazaltkő borításos, széles római útra nézett. Mielőtt azonban az augusztus hóban felszínre került jelentős római kori feliratos emlékeket ismertetnénk, néhány szóban meg kell emlékeznünk az Iseum környékének történetéről.

Az 1955-től 1962-ig tartó ásátások az egykori Savaria egyik legjelentősebb épületcsoportját tárták fel, az egyiptomi származású Isis istennő tiszteletére rendelt szentélyt és szent kerületet.² Maga a szent kerület a hozzá illeszkedő kisebb építményekkel a római város egyik négy utcával teljesen körbezárt szakaszát, insuláját foglalta el.³ A határoló négy út közül a legszélesebb, a temenos keleti fala előtt húzódott északról dél felé.⁴ Az ásátások tanúsága szerint az Iseum a quad-markomann háborúk befejezése után, i. sz. 188 körül épült.⁵ Ebben az időben a főhomlokzat előtt futó bazaltkő borításos útszakaszt még nem készítették el. A III. század második felében az Iseumot keleti irányban megnagyobbították, s előtte kiépítették a már említett észak-dél irányú széles utat.⁶ Az út kiépítése előtt nagyobb vízrendezést kellett végrehajtani, hogy a korábbi mocsaras területet kőépületek emelésére alkalmassá tegyék. Savaria belső városi településének határát ekkor egész a Gyöngyös patak partjáig kiterjesztették.⁷ Az itt keletkezett s most már száraz területen, az újonnan kiépített út keleti oldalán, ekkor emelték azokat a római kori épületeket, melyeknek alapfalai 1968 augusztusában előkerültek. Ezeknek az alapfalaknak közelében már korábban is több értékes lelet került felszínre. A legkiemelkedőbb egy fehér márvány fogadalmi oltár, melyet állítatói, Marcus

¹ A Szombathelyi Savaria Múzeum Adattára, „Rákóczi Ferenc utcai leletmentés 1968” címszó alatt.

² *Szentleleky T.*: Die Ausgrabungen des Isis-Heiligtums von Savaria. Acta Antiqua Tom. VII. Fasc. 1–3. 200. A szombathelyi Isis szentély. Bp. 1960.; Das Iseum von Szombathely, Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt, Band II. Römisches Reich, Berlin 1965. A szombathelyi Isis szentély — Das Isis-heiligtum von Szombathely. Szombathely 1965.

³ *Szentleleky T.*: Az Iseum jelentősége Savariában. Savaria, a Vas megyei múzeumok értesítője 1965. 153.

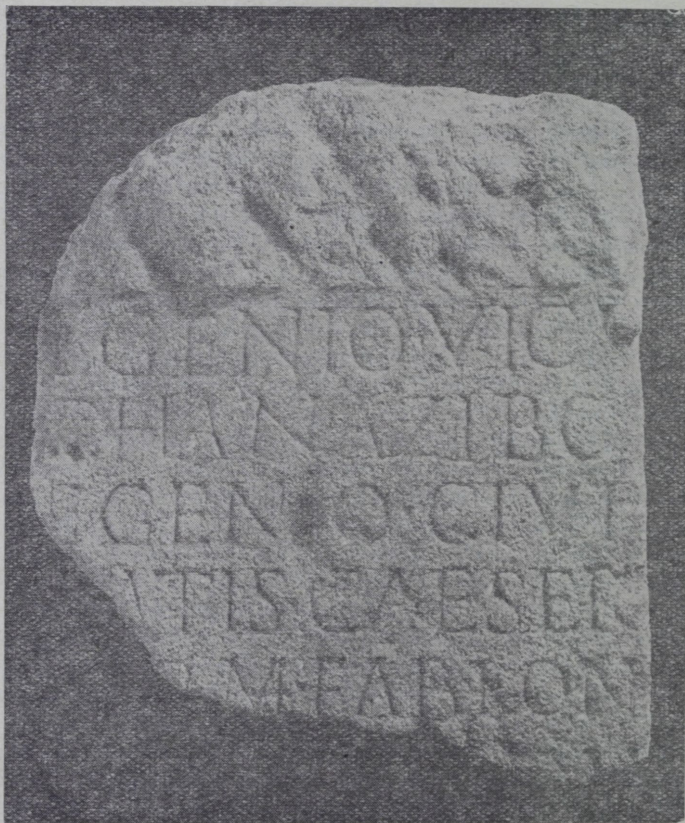
⁴ *Károlyi A.* — *Szentleleky T.*: Szombathely. 15. Budapest 1967.

⁵ Lásd a 2. jegyzetet s különösen Das Iseum von Szombathely, Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt, Band II.

⁶ Mint a 4. és 5. jegyzet.

⁷ *Szentleleky T.*: Az Iseum jelentősége Savariában. Savaria, a Vas megyei múzeumok értesítője 1965. 153.

Ulpius Finitianus és Gaius Valerius Marcianus 208-ban Iupiter Dolichenusnak szenteltek.⁸ Ugyancsak az út keleti oldalán, még az Iseum ásatásai során került elő egy frigiai sapkát viselő alak fehér márványfej-töredéke.⁹ A töredéken még kivehető, csigákba rendezett haj és a fej tartása arra mutat, hogy töredékünk egy nagyobb Mitras reliefhez tartozhatott. Végül jelentőségben egyáltalában nem kisebbek azok a faragványok és reliefdíszes kövek, melyek 1968 augusztusától kerültek felszínre.

1. kép

Szombathely város további kiépítése során tervbe vették az Iseum környékének rendezését.¹⁰ Első ütemben a II. Rákóczi Ferenc utca felé eső szakasz kibontása és kiépítése készül el. Mivel az eddigi leletek s az Iseum közelsége arra mutatnak, hogy további értékes anyagra lehet számítani, s továbbá, mert feltehetően fontos római kori épületek állottak egykor a római

⁸ Horváth T. A.: Új szombathelyi Dolichenus oltárkö. Arch. Ért. 1928. 210.; Láng N.: A savariai Dolichenus-csoportozat. Arch. Ért. 1943. 65—66.; P. Buocz T.: Savaria topográfiája. Szombathely 1968. 71.

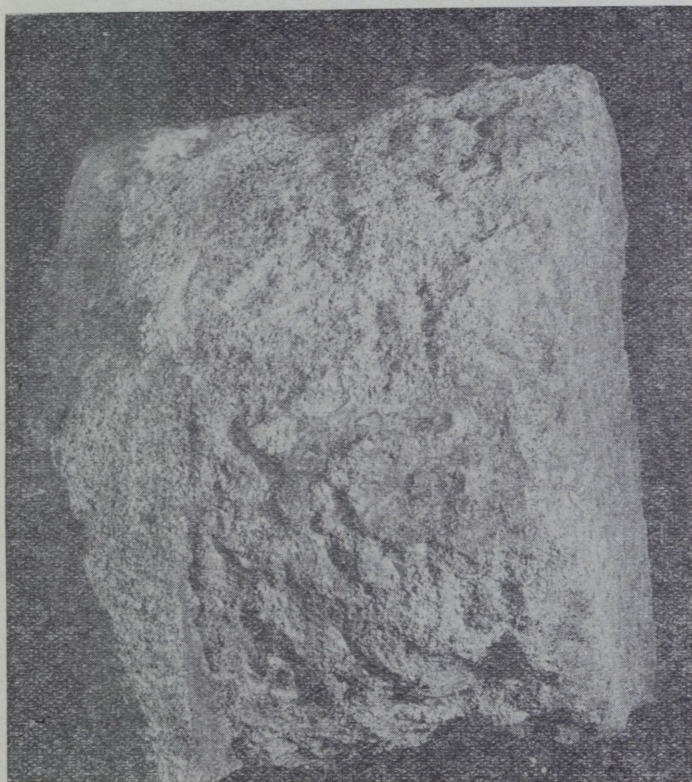
⁹ A Szombathelyi Savaria Múzeum Adattára, Thököly Imre utcai leletmentés (Iseum).

¹⁰ Szombathely belváros rendezési tervének záró jegyzőkönyve. 1962.

út keleti oldalán, a további rendezési tervek kialakítása előtt, leletmentő ásatást rendeltek el.¹¹ Ennek a tervszerű kutatásnak a során kerültek elő az újabb feliratos emlékek.

1. Fogadalmi oltárkő, anyaga erősen meszes homokkő. Magassága 44 cm, szélessége 40 cm, vastagsága 33 cm. A kőemlék erősen töredékesen maradt csak fenn; felső koronapárkányát durva vésővel lefaragták, alsó szaka-sza a felirat egy részével megsemmisült (1. kép), egyik oldalát ívesen átfarag-

2. kép

ták. A faragás nyoma arra mutat, hogy a követ még római időkben félpillérnek használták (2. kép). Az oltárkő másodlagos beépítésben került elő. A XIX. században egy kisebb épületet emeltek, s ennek alapfalaiba beépítették azokat a kő- és téglamaradványokat is, amelyek az alapárkok ásásakor jöttek felszínre. Feliratos kövünket a kis épület sarkának alapjában helyezték el.

A fogadalmi oltárkő homloklapján felirat áll: L(OCO). GENIO. VICI /CHANAZÍBO/ ET GENIO. CIVI /TATIS. CAESER /EAE. M(ARCUS). FA-BI(US). ON/(ESIPHORUS)

¹¹ Mint 1. jegyzet.

Az oltárkő mindkét oldalfelületét relief díszítette. Az egyik reliefmező épebben maradt meg. Ezen egy sárkánykígyó alakját látjuk, amint fejét magasra tartja, száját kitátja s nyelvét sziszegően előrenyújtja (3. kép). A kígyó szemének körvonalai kivehetőek, taraja lobogó, a testből vereső mozdulatú szárnyak emelkednek ki. A kopott faragás ellenére is látszik, hogy a tollazat több sorból áll. Az ellentétes oldalon is feltehetően egy másik azonos sárkánygyík

3. kép

állott, ennek azonban csak a feje maradt meg. A kígyó kitátott szája, szeme és taraja még jól kivehető.

A feliratos mező finom faragású. A relifes oldalak alapját fűrész vésővel egyengették. A szárnyas kígyók alakját finom vésőkkel készítették. A koronapárkányt durva vésővel verték le s ugyancsak ezzel képezték ki az egyik oldal félköríves felületét is.

Vörös festékekkel festették ki a felirat betűit. A sárkánygyíkos oldal-reliefek is festettek voltak. Ezeken az alap sötétzöld színű s a tarajok, a nyelvek, a szemek és a tollak határvonalai vörös színűek.

2. Fogadalmi oltárkő, anyaga erősen homokos mészkő. Magassága 44 cm, szélessége 36 cm, vastagsága 24 cm. A kőemlék erősen sérült állapotban maradt

fenn. Az oltár teljes koronapárkánya, valamint a feliratos mezőből a felirat első sorai hiányoznak. Ugyancsak hiányzik az oldalrész alsó szakasza a bázis-tagozattal együtt. A bázis másik megmaradt részének sarka repedt. Az oltárkő az Iseum előtt észak-déli irányba tartó út keleti oldalán az Iseumtól délkeletre eső területen kibontakozó római kori épület terrazzo-padozatos helyiségének padozat alatti fűtőteréből került elő. Az ásatási megfigyelések szerint a fűtőfolyosó felett a terrazzo-padozat az épület pusztulásakor beszakadt, és ebbe a fűtőfolyosóba zuhantak be az egykori terrazzo-padozatú helyiségben állott oltárok s a kultuszhoz tartozó más tárgyak. Ugyanott került elő egy fehér márvány fogadalmi oltár két töredéke s egy mészkőből, valamint két márványból faragott áldozati medence.

A fogadalmi oltárkő homloklapján felirat áll: ... ES/..... EX. CIVITATE/..... CIA.ZEG/ V(OTUM). S(OLVIT). L(IBENS). M(ERITO)/... .. NO I.ET/..... COS

A felső koronapárkány hiányzik s így beosztása és tagolása már nem tisztázható. A homloklap betűi csak töredékesen látszanak. A homloklap alatt sima profilú osztóléc következik, majd alatta a függőleges, osztatlan bázis, melynek homloklapján a felirat folytatódik.

Finomvésővel munkálták meg az oldal- és homloklapokat, ugyanakkor durvább vésőt használtak a hátlap egyengetésénél.

Vörös festékekkel festették ki a felirat betűit. A betűkön és a homloklap felületén erős mészkőlerakódások látszanak.

3. Áldozati tál, anyaga fehér márvány. Átmérője 28 cm, magassága 22 cm, a szegély vastagsága 3.1 cm. Csak a perem és az oldal egy cikkelye maradt meg. Az áldozati tál a 2. sz. oltárkővel együtt a terrazzo-padozatú helyiség fűtőfolyosójába esett be s a feltárások során onnan emelték ki.

Az áldozati tál töredékének külső oldalán 3.5 cm-re a perem alatt I. O. M felirat olvasható, mely J/ovi/ O/ptimo/ M/aximo/ szövegre egészíthető ki. (Betűk magassága 4 cm.)

A megmaradt cikkelyből a tál rekonstruálható. Az oldal ívelt vonalú, mely vonal a perem felé kissé befelé tart. A szegély felső élének felülete vízszintes síkban egyenesen kiképzett.

A külső oldal gondosan simára polírozott, míg a tál belső felülete érdeesebb. A betűk vésése igen finom.

Vörös színnel festették ki a felirat betűit. A felületen erős homok- és mészkőlerakódás látszik.

Az igen változatos legújabb leletek mind megegyeznek egymással abban, hogy keleti jellegű kultuszhoz tartoztak.

Az 1. számú felirat állíttatója keleti származású. Chanazibo vicus neve a judea-palesztinai területre utal. A ch és z használata hellenizált keleti terület császárkori időszakára mutat. Mivel az állíttató Marcus Fabius (feltehetően) Onesiphorus (hiszen ezzel a cognomennel már találkoztunk Savariában¹² s éppen azon a feliratos kövön, mely az Iseum vallási egyesületének táblája lehetett a II. század végén¹³) még Caeserea géniusza előtt említi Chanazibo géniuszát, Chanazibo vicusból kellett származnia. Caeserea civitas felemlítése

¹² CIL 4150 sz. feliratos kövön az I. curia tizenegyedik tagjának neve Petron(ius) Onesiphorus.

¹³ Szentlélek T.: Az Iseum jelentősége Savariában. Savaria a Vas megyei múzeumok értesítője 1965. 150.

viszont azt jelzi, hogy vagy Chanazibo vicus a civitas területén feküdt (ez a valószínűbb), vagy azt, hogy Marcus Fabius On(esiphorus) Pannóniába távozása előtt Caesereában tartózkodott és ott szerepet játszott. A Chanazibo vicus névből s továbbá abból, hogy Antiochiát nem nevezné a III. század elején az állíttató civitasnak (az Orontes melletti Antiochia a keleti Caeserea nevű helységek közül a leghatalmasabb), legnagyobb valószínűséggel a judea-palesztinai Caesereára gondolhatunk, arra a városra, melynek kiépítésében Herodes király oly nagy szerepet játszott.¹⁴

Ilyen összefüggésekben külön jelentőséget kap az oltár két oldalán elhelyezett relief. A szárnyas kígyó alakjában sablonos III. századi díszítőelemet láthatnánk. Ezt talán támogatná az a számtalan sok császárkori ábrázolás (különösen Itáliában) mely a szárnyaskígyót, sárkányt, griffet stb. már csak díszítő dekorációként alkalmazta. Azonban még ezekben az esetekben se jó a XX. század eklekticizmushoz szokott emberének kényelmes sablongondolkozásába esni. De különösen nem gondolhatunk kizárólag sablon díszítő elem ábrázolására egy oltárkő oldalán. Még fokozottabban áll ez a provinciák fogadalmi oltárainak készítettőire és faragóira. Ugyanakkor egész közeli analógiákra is hivatkozhatunk. Éppen feliratunk előkerülési helyének szomszédságában állott Savariában az Iseum. Innen származik Quintus Julius Moderatus és Julius Nigellio sacerdos-ok Isisnek állított fogadalmi oltára,¹⁵ melynek oldallapja ugyancsak reliefdíszes, s a reliefdísz konkrét kapcsolatban áll az Isis-kultusz körével.¹⁶ Oltárunk oldallapjain szereplő szárnyas kígyók is kapcsolatban állnak a judea-palesztinai terület hellenizált császárkori kultúrájával. Azonban itt még megjegyzendő, hogy a számunkra jellegzetesen egységesnek mutatkozó keleti hellenisztikus elemek ősi gyökerekre mennek vissza. Kardos Tibor *Az Árgirus széphistória* c. munkájában ezt konkrétan megfogalmazza.¹⁷ A sárkánykígyó vagy szárnyaskígyó alakjában felfedezhetjük az egyiptomi hagyományoknak a hellenizmuson keresztül érvényesülő hatását.¹⁸ Az alexandriai istenségek körében a gyakran chtonikus jelentőségű kígyó, Isis és Serapis kísérelője, sőt magát Isist és Serapist is kígyó alakjában ábrázolják.¹⁹ Ugyanakkor a szárnyas szörnyek sárkányok, griffek és szárnyas oroszlánok már az i. e. VI. századi görög kultúrában is keleti hatásokra vezethetők vissza, s végső gyökereiket az asszir-babiloni és még korábbi Tigris és Eufrates környéki kultúrákban találhatjuk. Azonban ezek csupán az előzmények, magában a császárkor III. évszázadában (erre az időszakra tesszük oltárunk készítési idejét) a judeai, palesztinai és szíriai területen az egykori két nagy hellenizált keleti birodalom a Ptolemaiosok és a Seleukidák birodalmainak hatását látjuk. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a fogadalmi oltárt a római birodalom keleti területeitől távol eső Pannóniá-

¹⁴ *Josephus Flavius*: De Bello Judaico I. 411–412.

¹⁵ CIL III 10908 sz.

¹⁶ *Wessetszky V.*: A Felső-pannóniai Isis-kultusz Problémái. Arch. Ért. 1959. 23–24.

¹⁷ *Kardos T.*: Az Árgirus széphistória. Bp. 1967. 154–201, különösen a 172–177.

¹⁸ *P. Merlat*: Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse. Paris 1960. 47–48.

¹⁹ Mint 18. jegyzet, továbbá *E. Breccia*: Alexandria and Aegyptum. Bergamo 1922. — A Jupiter Dolichenus kultusz és az Isis kultusz kapcsolatára közvetlenül rávilágítanak a római Aventinuson talált reliefes táblák. L.: *A. M. Colini*: La scoperta del Santuario delle divinità Dolichene sull'Aventino. Bollettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma, LXIII. 1935. 145 s. kk.; *P. Merlat*: Jupiter Dolichenus, Sérapis et Isis. Revue Archeologique 27, 1947. 10–36.

ban állította M. Fabius On(esiphorus). Itt Savariában az oltár szárnyaskígyó ábrázolásával, erős sötét színeivel, a távoli helységek géniuszainak felemlítésével a birodalom keleti területeinek hangulatát idézte, míg állíttatója számára s a III. században Savariában elég nagy számban megjelent keleti származásúak számára, a szülőföld, a származási hely emlékeit jelentette egy oly területen, melynek ősi kulturáltságát még nem érezhették, hiszen az évezredes múlt emlékei a rómaiak hódítása előtti időkből Pannóniában nem szóltak olyan beszédesen, mint az emlékekkel, hagyományokkal tele keleti vidékein a birodalomnak.

A folyamatban lévő ásátások és különösen az előkerült feliratos emlékek annak az épületsoportnak rendeltetésére is fényt vetnek, melynek körzetéből ezek az emlékek felszínre jöttek. Ennek a kérdésnek vizsgálatánál három feliratos kőemléket kell megemlíteni. Az első és legfontosabb, a bevezető sorainkban már említett s 1928-ban az ásátás mai helyén lelt Jupiter Dolichenus-oltár.²⁰ Másik fontos emlékünkn a jelenleg folyó ásátásoknál napfényre került kicsiny fehér márvány oltártöredék. Ezen az első sorban I.O. . . a második sorban LO. . . betűket láthatunk. Az oltár méreteiből kiszámíthatjuk szélességét is. Az első sorban összesen még két betű és a közöttük állott osztó jel foglalt helyet. Így az oltár felirata nem lehetett egyszerűen I.O.M. (Jovi Optimo Maximo), hanem a negyedik betűhely folytán: I . O . M . D (Jovi Optimo Maximo Dolicheno). Így sokkal szerényebb méretekkkel, de társa volt az 1928-ban előkerült Iupiter Dolichenus-oltárnak. Másik fontos feliratunk nemcsak tartalmában jelentős, hiszen ezen is I . O . M betűk állnak, hanem azért is, mert a betűk a fehér márvány tál oldalán találhatók, s ez jelzi, hogy áldozatok bemutatásakor használt kultikus eszköz volt. Így ez utóbbi leletünk az oltárok mellett kétséget kizáróan igazolja, hogy az épület, melynek feltárását végezzük, szentély volt. Pusztulásakor a padozat a fűtőcsatornába bezuhant, és így a helyiségben állott egykori oltárok és felszerelési tárgyak ugyancsak a fűtőcsatorna törmelékreszébe kerültek. Már korábban a Savariában, valamint a jelenlegi feltárások helyén előkerült leletek folytán Horváth Tibor²¹ és Láng Nándor²² feltételezték, hogy Savariában Iupiter Dolichenusnak szentélye állott, illetőleg, hogy az 1928-ban lelt Iupiter Dolichenus-oltár szentélyből származott. Ezt a feltételezést támogatta az a fehér márványból faragott kultuszszobor, mely Jupiter Dolichenus csoportozatot ábrázol.²³ Ezeknek az adatoknak alapján Kádár Zoltán 1962-ben megjelent munkájában a vizsgálatokat tovább fejlesztette, s egy önálló Jupiter Dolichenus-szentélyt feltételezett Savariában, melynek homlokzatát szerinte az Iseumhoz hasonlóan relief sor díszítette s ehhez tartozhatott a Savaria múzeumban elhelyezett relief is, baldachint hordó katonaalak ábrázolásával.²⁴

Az újabb ásátások, az 1968-ban felszínre került feliratos emlékek tanúsága szerint Jupiter Dolichenus-szentélye amellezt az észak-dél irányú széles bazaltkő borítású római út mellett állott, amelynek másik oldalán az Iseum nagy szent kerülete foglalt helyet.

A feliratos emlékek a szentély használatának időszakába is betekintést engednek. Az 1928-ban felszínre került Marcus Ulpius Finitianus, valamint

²⁰ Horváth T. A.: Új szombathelyi Dolichenus oltárkő. Arch. Ért. 1928. 210.

²¹ Mint 20. jegyzet.

²² Láng N.: A savariai Dolichenus-csoportozat. Arch. Ért. 1943. 64.

²³ Mint 22. jegyzet.

²⁴ Kádár Z.: Die orientalische Kulte in Pannonien. Leiden 1962.

Gaius Valerius Martianus által állított fogadalmi oltárt a felirat tanúsága szerint Caracalla császár consulságának harmadik és Geta consulságának második évében, 208-ban készítették.²⁵ Erre az időszakra, a III. századra engednek következtetni a többi feliratos emlékek is, de erre az időszakra utalnak az ásatások eddigi rétegmegfigyelései is. Az épület maga, az Iseumhoz hasonlóan, egész 455-ig, a Savariát elpusztító nagy földrengésig állhatott, hiszen az ásatások tanúsága szerint a háborús pusztítások jellegzetes égési rétegét sehol sem tapasztaltuk, de annál jellegzetesebbek a földrengéssel járó nagy beomlások, rongálódások. Eddigi ismereteink szerint pogány kultuscélra a IV. századtól az épületet már nem használhatták, mert a Savariában oly erős kereszténység ezt meggátolhatta. Itt csak mint közelálló hasonlatra az Iseumra hivatkozhatunk, ahol a pogány áldozati oltár rombolt rétegeből Constantinus érem került elő.²⁶

²⁵ Horváth T. A.: i. m.

²⁶ Szentlélek T.: A szombathelyi Isis-szentély. Bp. 1960. 26.

A szatíra fogalmának átalakulása és fellendülésének feltételei a középkorban*

RÓZSA ZOLTÁN

I. A Római Birodalom bukása utáni idő egészen az 1000-es évekig nagy változások, vajúdasok, küzdelmek és lényegében a mai Nyugat-Európa kialakulásának tanúja a gazdasági, politikai, vallási és szellemi téren egyaránt.

A rabszolga termelési mód felbomlása, a feudalizmus kialakulása, a népvándorlás, valamint a Birodalom volt nyugati tartományaiban az új államok kialakulása, s mindezt átfogva, mindezen eseményekből táplálkozva, ám egyben ezekre az eseményekre visszahatva, a kereszténység térhódítása minősítik ezt a hatszázéves rendkívül izgalmas korszakot.

Bennünket témánk szempontjából elsősorban e folyamat felépítmény-jellegű változásai érdekelnek. Az ókori szellem továbbélése egyrészt, az új keresztény szellem és kultúra kialakulása s térhódítása másrészt.

Ez a térhódítás korántsem békés. Az Egyház mai szóval élve „kétfrontos” harcot kellett hogy folytasson. Szakadatlan szívós harcot a pogány világ szellemi öröksége ellen, amely egyben életstílust is jelentett, — mégpedig a kereszténységével élesen szembenálló életstílust¹ — s ugyanakkor aktív hittérítést a népvándorlás pogány, eretnek népei körében.

Az univerzális keresztény világ megteremtésének „stratégiai” célja e kétirányú küzdelemhez két taktikát fejlesztett ki. Harcosabbat, ugyanakkor elnézőbbet, türelmesebbet az újonnan megkeresztelendők felé, következetesebbet és sokkal türelmetlenebbet az ókori pogányság, de különösen az elburjánzó eretnekségek szellemi befolyása ellen. Nem vitás, hogy a „fizikailag” nehezebb feladat megvalósítása a gyakorlati hittérítés minden nehézségét, a mártírok százait követelő volta ellenére is — a könnyebb feladat volt. A felépítmény területén folyó mindennapos szellemi küzdelem viszont rendkívül elkeseredett, kemény volt, és kézzelfogható eredményeket sokkal kevésbé tudott felmutatni.

Nyilvánvaló, hogy ez az utóbbi küzdelem minőségileg is igényesebb tevékenységet követelt. Azonban az új keresztény tömegek és a közülök kikerült néhány vezető kulturálatlansága egyrészt, az új vallás művelt rómaiakból kialakuló s neofita hevéletű vezetőrétegének elvakult szembefordulása mind-avval, ami az ókort idézi, másrészt, éppen e minőségi követelményeknek felelt meg a legkevésbé. Ez persze a kezdeti idők eksztatikus lendületében nem

* Részlet a Szerzőnek az ELTE Olasz Tanszékén készülő kandidátusi értekezéséből („A szatíra társadalmi szerepe az olasz rinascimento korai szakaszában”).

¹ *Corrado Corradino*: I canti dei goliardi. Torino. „Lo stesso cristianesimo infatti non solo non ebbe la forza — e chi mai protrebbe averla? — di cambiare la natura umana riducendola a puro spirito con l'annientamento dei sensi, ma non valse neppure a spegnere nelle coscienze le tracce di quel lieto paganesimo che era il suo capitale nemico.” p. XVI.

is volt baj. Ám később, a volt pogány népek kereszténnyé válása után, a még mindig fel-felbukkanó és ható ókori szellemi örökség s az elszaporodó eretnek tanok elleni küzdelemben a multat teljes egészében tagadó, harcos ideológia helyett egy differenciáltabb, árnyaltabb elméleti munkára volt szükség.

E minőségileg igényesebb eszmei harc következménye pedig óhatatlanul bizonyos régi értékek elismerése lesz, és a megőrizve megtagadni gondolatának megjelenése.² Az ókori szellem filozófiai, poétikai, jogi értékei így hatolnak be és termékenyítik újra meg a népeket, segítenek egy új szellemi minőség létrehozásában, amely majd a reneszánszban nyeri el végső kiteljesedését. A kereszténység eszméinek szellemi hegemoniája alatt kialakult Nyugat-Európában természetessé és magától értetődővé vált az egyház teljes ellenőrzése az irodalom és tágabb értelemben a művészetek felett. Ez az ellenőrzés elsősorban a műalkotások tematikájának, eszmei céljának befolyásolásában mutatkozott meg. A középkori keresztény irodalmi és művészeti alkotások elsősorban az egyház spirituális céljainak következetes, céltudatos, közvetlen kifejtését és hirdetését tartották fontosnak, s ha a műalkotás a didaktikus céloknak nem felelt meg, sok volt benne az „eváziós” elem, akkor elutasították.³ Így magától értetődő, hogy a korai keresztény irodalom szatirikus ihletésű alkotásai is kezdetben többnyire az egyház spirituális hitvédő, a pogány világot megvető eszméit szolgálták. A kereszténység általános elterjedése után azonban, amikor az egyház ideológiai munkájában a már említett minőségi követelmények előtérbe nyomulnak, napirendre kerül az ókor szellemi örökségével való konfrontáció is.

II. Az irodalom területén is végbemegy a régi és az új egymást kölcsönösen megtermékenyítő küzdelme. Egy sor keresztény gondolkodóban és írástudóban szükségképpen fel kellett hogy merüljön az antik kultúra állandóan továbbható erejének miertje. Rájöttek, hogy a klasszikus szerzők formai, stilisztikai tökéletessége az az erő, amellyel gondolataiknak, mondanivalójuknak az idővel dacoló tündöklő köntöst adtak. Éppen ezért ezek a formai, stilisztikai kérdések lesznek azok a tényezők, amelyek a középkori egyház iskoláiban az antik irodalom továbbélését biztosítják. Az írással, a vallás eszméinek írásos terjesztésével foglalkozó papok vagy szerzetesek számára, ha rendelkeztek egy kevés szépérzéssel és bizonyos irodalmi ambícióval, nem lehetett közömbös a mű formája sem, hiszen tudatában voltak annak, hogy a szép forma, az elegáns stílus a tartalom és az eszmei cél hatásfokát is növeli. Érdemes megemlíteni egy-két ismertebb példát.

Egy IX. századi szerzetes, Ellwagen, aki Vergilius-szal aludt el esténként, álmában mindig az ördögöt látta, aki kezében könyvvel és tollal a fülén rendszeresen megjelent, hogy gyötörje őt. A jámbor szerzetes, amikor idegei felmondták a szolgálatot, messze hajította magától a könyvet, és hogy megnyugtassa háborgó lelkiismeretét, igen hatásos mentséget talált ki, amellyel nem bizonyosan csak magán, de az ókor sok más hozzá hasonló csodálóján is segített az ilyen nehéz pillanatokban. A mentség pedig így szól: „Aminthogy a földekre szórt trágya a vetésnek, ugyanúgy a pogány költők mocskos művei hatásos segítséget adnak a szerzetesnek az isteni ékesszóláshoz”.⁴

² Vö. *Eugenio Garin: Medioevo e rinascimento.* Bari 1954. 18–19.

³ Jellemző *Szent Ágoston* példája. „Vallomásai”-ban egy helyen megemlíti, hogy nagyon tetszik neki az egyházi ének, de ha jobban elragadtatja az ének, mint az éneklés tárgya, akkor bűnbánattal, vétkét felismerve inkább nem hallgatja tovább az énekest.

⁴ Vö. *Luisa Vertova: Canti goliardici medievali.* Fussi 1949. Vol. I. 12.

Köztudomású szent Jeromosról, a nagy aszkétáról, hogy állandóan olvasgatta és újra olvasta Cicero, Vergilius, Plautus és Horatius műveit, mert amikor a próféták könyveit olvasta, úgy érezte, hogy stílusa nyomorúságosan műveletlenné vált. (Si quando. . . prophetas legere coepissem, sermo horrebat incultus.)⁵

A keresztény eszmék győzelme, megerősödése és általános elterjedése korántsem jelentette az antik világ teljes eltűnését. Nagy és állandó dialógus folyt az antik hagyomány és az új, keresztény eszmék között.

Ám az antik hagyomány nemcsak a tudós irodalom körében, az írásos emlékeken keresztül befolyásolta a keresztény gondolkodást, de a népi hagyományokban is jelen lévén, az élet megszámlálhatatlan hajszálerén keresztül életben tartott egy sor antik mítoszt, szokást és hagyományt. Ezen a tényen mitsem változtat az, hogy e továbbélő mítoszok és szokások a legtöbbször keresztény jelleget vesznek fel. Az antik humanitás-eszmény pl. még a legendákba is behatol, és e tipikusan keresztény műfaj egyes alkotásaiban, szemben az egyes legendák szigorú aszkézisével és fanatizmusával, a mártír halálának humánus aspektusait helyezi előtérbe.⁶

De térjünk vissza az ókori irodalmi örökség továbbélésének problémájához. Az V–VI. századtól kezdve a felvirágzó iskolák több-kevesebb rendszerességgel oktatják Horatius, Persius, Juvenalis, Boethius, Statius, Terentius, Lucanus, Homérosz, Ovidius, Cicero, Sallustius, de mindenekelőtt Vergilius műveit.⁷

Ismeretes, hogy az említett szerzők nagy tekintélynek örvendtek a keresztény írástudók előtt, s mint említettük, elsősorban formai és stilisztikai szempontok miatt. E szempontok elfogadása és elfogadtatása, önmaguk, de főképp maradibb felfogású egyházi személyek felé, óhatatlanul magával hozta a latin szerzők műveinek tartalmi, eszmei vonatkozású értékelését is, valamint helyük és szerepük meghatározását az egyházi kultúrán belül.

Ez az átértékelési folyamat az átvétel szükségességének felismerésében azonos jegyeket mutat, de magának az átvételnek a miértje és hogyanja már különféle eszmei megfontolásokra utal.

Általános az átvételek indokolása esetében az, hogy az egyház írástudói saját vallásos hevüktől és fantáziájuktól elragadtatva, az ókor íróiban a kereszténységnek mintegy előfutárait látták.

„Újra születve az évszázak nagy rendje megépül.
Már megtérhet a szűz, meg az ősi saturnusi korszak,
Már új sarjat küld a magasból a földre az ég is.”

(Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)⁸

A Vergiliusnak oly nagy tekintélyt biztosító sorok értelmezéséhez hasonlóan a keresztény szerzők igyekeztek az antik klasszikusok műveiből napfényre hozni mindazokat a mozzanatokat, amelyek úgy tűntek, megfelelnek a kereszténység eszmei kritériumainak is. Ha mindehhez hozzávesszük e kor alapvetően allegorikus és szimbolikus szemléletmódját, megérthetjük, hogy

⁵ Luisa Vertova: i. m. Vol. I. 11.

⁶ Vö. Győry János: A francia irodalom kezdetei. Debreceni Szemle 1935 szeptember. 4. 1.

⁷ Vö. Ernst Robert Curtius: Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter. Bern 1954. III. 5. Die Schullautoren.

⁸ Vergilius: Negyedik Ecloga.

Vergilius, Statius, de még Homérosz is, hasonlóképpen a szatíráírók — Juvenalis, Persius és Horatius — egyszerűen mint prekeresztény szerzők kezdenek szerepelni az iskolai hagyományban. A szatíráírók neve mellett éppen ezért nem véletlenül találjuk az „ethicus”, a „morum desriptor” jelzőket.⁹ Az antik kulturális hagyománnyal való állandó és kikerülhetetlen érintkezés — már csak a latin nyelv egyetemes jellege miatt is — szükségessé tette, hogy az egyház vezető ideológusai is kidolgozzák „hivatalos” álláspontjukat a kérdéssel kapcsolatban.

Hogy az antik irodalmi örökségen belül a szatíra módszere miként nyilvánul meg a kora középkorban, azt a következőkben igyekszünk vázolni. Elöljáróban le kell szögezni azt, hogy a kora középkor irodalmának tárgyalásakor annak univerzális jellegéből kell kiindulni, s éppen ezért az egyes irodalmi jellegű megnyilatkozásokat nehéz egy-egy országhoz kötni.

Az természetes, hogy az előzőekben kifejtett általános elvek, amelyeket a középkor írástudói a XI. századig általában vallottak az antik irodalomról, annak funkciójáról és felhasználhatóságáról, érvényesek a szatirikus módszerrel írt művekre is. Mindez konkrétan annyit jelent, a szatirikus szellemű és szatirikus elemeket tartalmazó alkotások esetében, hogy azok szükségképpen teljes egészükben a hitvédő, hitterjesztő egyházi irányköltészet legharcosabb megnyilvánulásai lettek. Hogy a fejlődés ilyen irányt vett, az annak a „félreértésnek”, erősen didaktikus szemléletű irányzatos félreértésnek köszönhető, amellyel a klasszikus latin szatíráköltőket csak morális, erkölcsjavító, szinte prekeresztény szellemiségű szerzőkként kezelték.

Vittorio Cian írja *La satira* c. könyvének középkorral foglalkozó fejezetében a következőket: „Az a mód, ahogyan a középkorban felfogták és tanulmányozták a római szatíráírókat (a satírák íróit), megmutatja azt a felfogást is, amit a kor a satíráról vallott. Ez a felfogás szinte teljes egészében morális volt, amiért is ez az irodalmi termék úgy tűnik fel, mint a moralizáló, etikus s egyben didaktikus szellem hűséges eszköze és interpretálója . . .”¹⁰

Majd így folytatja: „Miként a tudósok között ismeretes, a középkori grammatikusok, kommentátorok néhány variánstól eltekintve, megegyeztek abban, hogy a költészetnek négy fajtája van, s ezek közül az egyik, a tragédia, komédia és az elégia mellett, éppen a szatíra.”¹¹ És idéz néhány középkori írástudót, köztük egy arezzoí jegyzőt, aki a *De formula vitae* c. művében a következőket írja: „satira (agit) de variis viciis et peccatis, ut facit Oratius, Persius, Juvenalis.”¹² Egyet kell értenünk Ciannal akkor is, amikor arról a „félreértésről” beszél, amely a középkor írástudóit a szatirikus szellemű művek és a három nagy ókori szatirikus (Juvenalis, Persius, Horatius) munkásságának elemzésekor jellemezte. Ők ti. a szatírákat nem irodalmi vagy esztétikai szempontok alapján, hanem kizárólag morális és didaktikus nézőpontból vizsgálták. „Ők abban (ti. a szatírákban és az említett szerzők műveiben) a ’moralitást’, a szentenciákat keresték, csodálták, izlelgették, ismételtgették, utánozták és olykor értették félre, nem pedig a történelmi színeket és nem

⁹ A. Graf: *La leggenda di un pontefice. A Miti, Leggende e superstizioni del Medio Evo* II. kötetében, Torino 1893. 3. és köv. megemlíti, hogy Gherberto, a későbbi II. Szilveszter pápa az antik szerzők közül Juvenalis, Persius és Horatius olvasását ajánlja.

¹⁰ Vittorio Cian: *La satira*. 8.

¹¹ Vittorio Cian: i. m. 8.

¹² Vittorio Cian: i. m. 8.

az emberi lélek és az ókori világ mélységes vízióit: más szóval elkerülte figyelmüket ennek a művészetnek számos lényeges eleme és kiváltó oka.”¹³

Az ókori szatíra lényeges elemeinek kiiktatása, amit Cian helyesen látott meg, pontosabban és tágabban fogalmazva azt jelenti, hogy a profán, világias elemek s a művészi imagináció fogalma került el figyelmüket. A középkor szatirikus alkotásaiban jól megfigyelhető mindez. A kora középkor szatirikus módszerű irodalmi alkotásai főleg az eszmei cél támogatását, az ellenséges nézetek leleplezését szolgálták és — ellentétben az ókori szerzők szatirikus módszerével és szellemével — nem akarták a leleplezés pusztja tényén túl a művészi élvezet s bizonyos értelemben a szórakoztatás igényeit is szolgálni. Az ilyen keresztény szatírák, mint ahogy általában a kora középkor keresztény irodalmi alkotásai, a nagyközönség számára íródtak és főként a templomokban olvasták fel őket, mintegy a liturgia kiegészítéseként. Azokat a sajátos művészi elemeket, amelyek az antik szatírák a nyilvánvaló célzatosságon túl, a művészi alkotás síkjára emelték egy differenciált és művelt olvasóközönség előtt, itt a hit kollektív ereje helyettesíti. Azok számára íródtak ezek a művek, akiknek hite vitathatatlan volt, és akik a szatirikus jellegű alkotásokban jelenlevő izzó felháborodás hallatára hitüktől vezetettve maguk is képesek voltak az érzelmi felháborodás állapotába kerülni. Ez a himnusz-költészet és természetesen a szatirikus költészet is, kollektív, közösségi költészet, és ez a „rendeltetés” eleve kizárni látszik az egyéniség erősebb érvényesülését.¹⁴

Az egyéniség, a művész-egyénség háttérbe szorulása egyrészt, az azonos hitű közösség igényei szerint való fogalmazás másrészt, kölcsönösen eredményezik az artisztikus, a finomabb, intellektuálisabb művészi eszközökről való lemondást. Mindehhez hozzájárul még az a tény is, hogy Nyugat-Európában a műveltség viszonylag alacsony fokán álló új népek csak az ilyen erőteljes, olykor drasztikus, nem pedig az árnyaltabb fogalmazáson keresztül voltak egyáltalán képesek bizonyos értelmi és érzelmi állásfoglalásra.

A kultúra ilyen viszonylagosan alacsony fokát a kor vezető értelmisége nyilvánvalóan felismerte, köztük Szent Ágoston is, akinek a tömegek számára készült egyetlen verses műve, úgy tűnik, tudatosan számol az irodalmi ízlés fentebb vázolt állapotával.

Ágoston műve, a *Psalmus contra patrem Donati* is ilyen erőteljes fogalmazású, szatirikus szellemű hitvédő költemény, amelyben biblikus és prófétikus reminiscenciák határozzák meg a szatirikus alaphangot és a humor, az elcelezés, a szellemesség hiányzik. A költeményben ezért szükségképpen az invektíva jelleg dominál, amely sokszor a juvenalisi és a későbbi dantei harag keménységét, könyörtelenségét és dühét idézi. Ez a donatista eretnekek ellen írt psalmus jól jelzi azt a sémát, amely az ilyen jellegű szatirikus alkotások sajátja.

Éppen ezért ennek a korai keresztény szatirikus jellegű költészetnek alapvető ismervét az adja meg és teszi eltérővé a latin példáktól, hogy a szatirikus eszközök és lehetőségek széles skálájából csupán az invektívát és a könyörtelen támadó szellemet veszi át a kor társadalmi és szellemi igényeinek megfelelően. Mindezt azonban a szenvedély igen magas fokán és egy olyan világos ideológiai célkitűzés és rendszer érdekében, mint amilyen a kora középkor kereszténysége. Ez a tudatosság-motívum, az irodalmi alkotás ilyen cél-tudatos felhasználása, döntően új mozzanat az európai szatíra egész fejlődése

¹³ Vittorio Cian: i. m. 7.

¹⁴ Sik Sándor: Himnuszok könyve. Bp. 1943. 23—24.

szempontjából. A későbbi európai századok folyamán is hányszor leszünk tanúi annak, hogy egy-egy feltörekvő, majd győzelemre jutó eszme és ideológiai rendszer kezdeti intranzigens korszakában a művészeti alkotásoknak, köztük a szatírának is, csak ilyen „alárendelt”, az ügy szolgálatát szem előtt tartó feladatot ad.

Juvenalis különös tekintélyét a keresztény szerzők előtt költészetének éppen ilyen erősen morális hangvétele és invektíva-jellege teszi oly megalapozottá. Az invektíván alapuló és az ideológiai fölényből táplálkozó nyers, szókimondó és leleplező szatirikus költészet bármennyire is leszűkíti a szatíra módszerét, mégis a szatirikus magatartás egyik lehetséges formája, mivel a szatirikus alaphelyzet egyik feltétele, és igen fontos feltétele, a témával szembeni erkölcsi fölény és szembenállás megtalálható benne. A szatirikus alkotásokban felhasználható és az ókori példákban már fel is használt egyéb művészi eszközök mellőzése kelthet ugyan bennünk hiányérzetet, azonban az eszmei mondanivaló ilyen direkt, polemikus, fanatikus megfogalmazása sokszor kárpótolja, s olykor az autentikus művészi élmény vitális búvőkörébe vonja az olvasót. Persze az irodalom és a művészet történetében nem túlságosan gyakoriak az ilyen pillanatok, s rendszerint csak addig tartanak, amíg a történelmi fordulatot előidéző új eszmék forradalmisága és erkölcsi tisztsága is tart.

Visszatérve az előzőekhez, megállapíthatjuk, hogy az erkölcsi fölényből születő szatirikus *alaphelyzet* (a kereszténységnek mint ideológiának és életformának erkölcsi fölénye ekkor még jogos) letagadhatatlanul jelen van a középkor keresztény irodalmában. Ez a morális fölény az az alapelem, ami továbbviszi a középkor századain át az antik szatirikus módszer egyes elemeit és evvel együtt emlékét is. Ha kontinuitást keresünk az antik szatíra és a középkori keresztény ihletésű szatíra között, akkor ezt a kontinuitást a morális hangvételen és az invektívában találhatjuk meg. És ez természetes is. Említettük már azt, hogy a középkor keresztény szerzői „félreértették” a latin irodalmat általában, és ezen belül a szatírárt is. A félreértés helyett azonban közelebb járnánk az igazsághoz, ha arról beszélünk, hogy a klasszikus latin örökségből csak azt vették át, amit koruk társadalmi és eszmei szükséglete igényelt. A szatírára vonatkoztatva ez annyit jelent, hogy a gazdag latin hagyományból a koruk erkölcsi és ideológiai ízlésének és szükségletének megfelelő elemeket veszik át. Juvenalis híres sora és annak szelleme látszik továbbélni a középkor invektíváiban:

„Si natura negat, fecit indignatio versum”¹⁵

III. Ezen a ponton fel kell vetnünk azt a sürgető kérdést, hogy a csupán szatirikus „véna”, ahogy V. Cian mondja, vagyis a szatírára való hajlam, amely elsősorban erkölcsi és ideológiai forrásokból származik, vajon biztosít-e autentikus művészi értéket az ilyen szellemben fogant alkotásoknak? Ha a mai esztétika igényeiből indulnánk ki, ezek az alkotások kevés kivételtől eltekintve nem tekinthetők autentikus irodalmi termékeknek, hanem csupán mint primitív publicisztika jönnének számításba. Ha van is igazság az ilyen kortól és korszaklélettől elvonatkoztatott szemléletben, amit igen sok esztéta vall, egyesek marxista igénnyel, a történelmi mozgató erőket és körülményeket

¹⁵ Juvenalis: I. Sat.

szem előtt tartó marxista kritika ezt a szemléletet természetesen nem vállalhatja egyértelműen magáénak.

Évvél nem azt akarjuk mondani, hogy időtől és helytől függetlenül a csak invektívára épülő, csak szatirikus „vényt”, igényt felmutató alkotásokat irodalmi igényű satíráknak fogadjuk el. Már a reneszánszban sem, de a polgári, sőt a szocialista satírban sem megengedhető, bármely műfajban is jelenjék meg a satíra, a pusztán polemikus, invektíva-jelleg. Ilyenkor joggal vetheti fel a kritika a művészi eszközök hiányát és a legjobb esetben is csak a satirikus szándék jóhiszeműségét vagy az állásfoglalás igazságát dicserheti, semmi más.

A satirikus eszközök milyensége azonban attól is függ, hogy a satíra módszere milyen műfajban jelenik meg. Az alapműfaj (regény vagy líra, vagy színmű stb. . .) sajátos művészi felépítése és jellege ugyanis kihat az alkalmazandó, olykor az egyáltalán alkalmazható satirikus eszközökre is.

Ezek a megállapítások azonban nem jelentik azt, hogy a középkori keresztény, majd az ortodox egyházi szemlélettel ellentétes aspirációkat felmutató eretnek szellemű satirikus alkotások, ha nem is felelnek meg az antik vagy akár a reneszánsz satíraelmélet és gyakorlat példáinak, ne feleltek volna meg koruk igényeinek. Az a tény, hogy a latin satíra szellemét és sajátos komplex tükrözési módját nem értették meg, s hogy ennek a hagyománynak, mint már említettük, csupán egyes elemeit használták fel, szükségleteiknek megfelelően, nem jelenti azt, hogy a középkor írástudóiban és népköltészetében ne lett volna jelen a satirikus ábrázolásmódra való igény, ne lett volna jelen a satirikus magatartás, és hogy ne alkottak volna koruk nívóján esetenként színvonalas satirikus műveket is. Ezek a satirikus művek a kor átlagos irodalmi termékeihez viszonyítva semmivel sem csekélyebb értékűek.

Mindez azt jelenti és ezt világosan kell látni, hogy a satirikus magatartás nem elvont, örökké változatlan kategória, ellenkezőleg, a satirikus látásmód, tükrözés, korhoz kötött, s mindig az adott kor talajából táplálkozik, annak szelleméhez adekválódik, az mindig egy-egy meghatározott történelmi és irodalmi korszak irodalmi és művészi színvonalán jelentkezik.

A középkor — tudjuk — minden társadalmi, gazdasági, morális, jogi stb. problémáját a teológia síkján oldotta meg. Így nem véletlen, hogy a kereszténység eretnekellenes támadó satírja, majd pedig később, miután egyre nyilvánvalóbbá válik a feudalizmust szentesítő jellege és megmerevedése, az ellene fellépő satirikus alkotások is a kor valóságának megfelelően főleg vallásos köntösben jelennek meg. A kor harcos követelményeket állított a satíra-szerzők elé, és a satírák sokszor névtelen szerzői, egy nagy kollektív alkalmi líra névtelen művészei, megfeleltek a követelményeknek.

A kor irodalmi ízlését többször említettük, mint olyan tényezőt, amely kihat a satirikus alkotások nívójára is. Éppen e korízlés alapján merül fel a kérdés, hogy amikor az irodalomtörténészek egész sora elveti az ilyen, csak szenvedélyes, indulatos, nyíltan didaktikus alkotásokat (itt természetesen nemcsak az eretnekek és Róma romlottsága ellen írt, de a X—XIII. században az eretnekek és a városi polgárok által az egyház ellen írt alkotásokra is gondolunk), miért kegyelmez meg a nem kevésbé naiv és ugyancsak a kor valóságából, ízléséből táplálkozó himnusz-költészetnek? Miért látnak azokban csodálatos tiszta, naiv „bűbájos poézist”¹⁶ és miért a hasonlóan naiv tiszta

¹⁶ „... mily raffinált művészet! mily bájos poézis! mennyi ősz, naiv érzés! mennyi gondolati subtilitás, stb.” *Babits Mihály: Sanctus 6.*

hittel vagy dühvel írt szatirikus alkotásokban túlságosan tárgyias, csak a művészet periferiáján mozgó irományt. A két jelenség összefügg. Éppen ezért nem lehet szétválasztani őket, megmentve az egyiket a „magas irodalom” számára, elutasítva a másikat mint minden irodalmi rangtól megfosztott kultúrtörténeti kuriózumot.¹⁷ A középkori himnuszok és szatírák egyazon világ tükrözői, csupán módszerük különbözik.

A szatirikus látásmód és a szatírára való igény tehát jelen van a középkor első felének (V–IX.) századaiban is, azonban alapvetően morális, didaktikus feladatai megoldása folytán le kellett mondania a szatirikus eszközök szélesebb használatáról, hogy csak a feladatának legjobban megfelelő eszközöket vehesse fel fegyvertárába. De hogyan is lehetett volna ez másképp? Hatást csak így tudott elérni. Ezt az erőteljes, sokszor drasztikus hangot követelte és értette az a közönség, amely igényt tartott rá és felhasználta. Az antik szatirikus sémák ebben a nyers, szenvedélyes korban finom csipkelődéseikkel, utalásaikkal, személyes és kicsiny jelentőségű vonatkozásaikkal hogyan is felelhettek volna meg egy lassan univerzális igényűvé növekvő ideológia számára. A feudalizmus és a kereszténység elterjedése univerzális jelentőséget kap és a lét és nem lét nagy kérdéseivel hozza napi érintkezésbe az embereket. A kor írástudói csak a nagy dolgokra, az élet, de különösen a halál dolgaira figyeltek, reagáltak a problémák súlyosságához illő szenvedélyességgel. Vajon adhat-e többet, mint a kor valósága, az adott valóság tükrözésének egyik sajátos művészi eszköze, a szatíra? És az, amit adott a szatíra története szempontjából a művészi eszközök kétségtelen elszürkülésén túl, nem jelent-e mégis előrelépést?

A válasz, úgy hisszük, csakis igen lehet. A klasszikus latin szatíra ui. létrehozta a szatirikus irodalom nagy változatosságát, a szatirikus módszert nagy sikerrel alkalmazta az élet számos jelenségének ábrázolására és bírálataira. Mindezzel a szatirikus módszer hatékonyságát és erejét bizonyította és feltárta a művészi módszer számos új lehetőségét, amellett, hogy megőrizte és részben továbbfejlesztette a görög szatirikus hagyományt. Azonban mindez a szatíra története szempontjából inkább szélességben és nem mélységben való előrehaladást jelentett.

A középkori keresztény irodalom és annak univerzális igénnyel fellépő ideológiája viszont a szatíra lehetőségeit mélységében tágította ki, megnyitva annak a lehetőségét, hogy az esetleges politizálgatáson, csipkelődő ember-szóláson túl, a szatirikus módszer egy nagy és mindent átfogó ideológiai rendszer részévé válhasson. Ez a mélységben való további előrelépés rendkívüli jelentőségű és a modern politikai szatíra első kezdeti állomásának tekinthető. Hogy ez mennyire így van, a későbbiekben még világosabban fog elénk tárulni, amikor is a feudalizmussal való összefonódása folytán mindinkább reakcióssá és a fejlődés gátjává váló keresztény ortodox szemlélettel szemben egyrészt

¹⁷ Ez a felfogás különben nagyon régi keletű, és már az antik irodalomban is nyomaira lelhetünk. Az irodalmi műfajok hierarchiájában a szatírárt, a komédiával együtt, a latin szerzők igen sokszor — verses formája ellenére — prózának tekintették. Ez egyben értékítéletet is jelentett az esztétikailag magasabbrendűnek tartott poesia javára.

A szatirikus irodalom értékeire csak a kultúrhistoriai kutatások, a pozitivisták első nemzedéke hívja fel a figyelmet. Ők is vallják ugyan a szatíra esztétikai alacsonyabbrendűségéről szóló kánont, ám munkásságuk lényege a szatíra történeti értékeinek előtérbe állítása.

Emil Ruth írja *Über die Satire der Italianer Mittelalter bis zum 18. Jahr. c.* cikkében (Deutsches Museum, Vol. VII. Leipzig 1857. 9.), hogy „az irodalom műfajai között a szatíra története az egyik legfontosabb az általános politika és a kultúra története szempontjából”. Ilyen szellemben fogant Vittorio Cian általam is sokat idézett munkája.

az eretnek, másrészt a polgári szemléletű, magas eszmei és politikai tudatos-ságú szatirikus alkotásokat fogjuk elemezni.

A szatíra története szempontjából a középkori latin szatíra tehát első-sorban eszmei és ideológiai nyereséget jelent; esztétikai gazdagodást csak a későbbiekben, pl. a *Carmina Burana*-ban. Azonban éppen az eszmei nyereség végtelen lehetőségeket tárt fel és előkészítette az utat a feudalizmus és annak ideológiai támasza, a kereszténység elleni frontális támadás létrejöttéhez; azaz ahhoz, hogy a szatirikus irodalom általános érvényű osztályideológia szószólójává válhasson.

A XI–XII. századtól kezdve a szatirikus jellegű alkotások száma ugrás-szerűen megnő. A nagy mennyiségi növekedés egyben nagy tematikai bővü-lést is jelent. A megelőző századok jobbra vallásos tárgyú s mondanivalóját tekintve univerzális jellegű alkotásai mellett — az ilyen típusú alkotások a későbbi századokban sem tűnnek el, hanem módosulva továbbra is jelentős részét adják a szatirikus termésnek — a nagy történelmi események tükrö-zéseként, egy tárgykörében és eszméiben sokkal differenciáltabb szatirikus költészet bontakozik ki.

A feudalizmus megszilárdulásával lassan államokká különülő és egyre inkább sajátos gazdasági, társadalmi és eszmei profilt kialakító népek irodalma gyorsan gazdagodik. A társadalmi és gazdasági fejlődésben az eddigiekhez képest egy új elem, a korai polgárság megjelenése, döntő szerepet fog játszani Észak- és Dél-Franciaországban, valamint Észak-és Dél-Itáliában. Ez a gazda-godás egyaránt jelent műfaji és tematikai gazdagodást. A szatíra mint mód-szer szorosan követi ezt a fejlődést, és egyre újabb műfajokban bukkan fel, olykor egyes műfajokat szinte teljesen lefoglal a maga számára, és az élet egyre szélesebb területeit vonja a szatirikus bírálat körébe.

A szatíra tehát újból fejlődése fontos állomásához érkezik: a mélységi gazdagodás tovább tart és az olasz városi-polgári szatírák megjelenéséig egyre inkább differenciálódik. Természetesen ezt a gazdag szatirikus termést bi-zonyos minőségi, művészi fejlődés is követte. Am az eszmei-politikai gazdago-dás a szatirikus módszer története szempontjából sokkal szembetűnőbb, annál is inkább, mert a szatíra módszere egyre következetesebben a politikai, ideológiai küzdelmek megfelelő irodalmi tükrözésévé válik. Ezt a jellegét pedig mindmáig megőrizte. Nyilvánvaló tehát, ha egyrészt a szatíra módszeré-nek történetét, másrészt a szatíra iránt megmutatkozó társadalmi igényt vizsgáljuk, a vizsgálat belső logikája maga készlet az esztétikai megfigyelé-seken túl, a szatíra módszerének politikai és ideológiai megnyilvánulásokkal való kapcsolatának elemzésére is. Különösen fontos ezt a jelenséget alaposab-ban megvizsgálni akkor, amikor a módszer ezen aspektusa nyilvánvalóan előtérbe kerül.

IV. Melyek tehát azok a társadalmi, ideológiai és szükségképpen gazdasági események, amelyek az ezres évektől kezdve hatással vannak az egész európai történelemre? Melyek azok, amelyek oly bőségesen tükröződnek majd vissza az egyre gazdagabb tematikájú szatirikus termésben?

A kereszténység, az európai térítés spirituális sikerei után, amelyek természetesen politikai sikert is jelentettek, a kilencszázas években nagy mo-rális és eszmei válságba kerül. A szerzetesi intézmény és a kolostorok hihe-tetlenül korrupt, amorális állapota, a pápaság intézményének válsága, amely a római patricius családok véres viszálykodásának függvényévé változtatta a pápák választását, a papi nősülés, a nepotizmus, az egyházi földek szétapró-

zódása és elherdálása, ugyancsak a pápaság törekvései a pénzgazdálkodás bevezetésére stb. súlyos tekintélyvesztéseget okoznak Európa-szerte az egyháznak.

Mindezek a belső bajok, az egyház hatalmának és tekintélyének a meggyengülése szükségképpen egy ellentétes irányú reakciót váltott ki. A clunyi mozgalom elterjedése, amely először a kolostorok rendjét igyekezett helyreállítani és harcos, ütőképes erővé szervezni a szerzetes papságot, egyre jobban elterjed. A megreformált kolostorok, Camaldoli, Vallombrosa, Monte Vergine, Fonte Avellane és a Monte Cassino stb., szembehelyezkednek püspökeikkel, akik jórészt inkább világi fegyverforgató, mint egyházi emberek voltak, és egyre szorosabbra fűzik kapcsolatukat a pápával. A *Commendatio Sancti Petri* eredményeképpen kivonják magukat a püspöki fennhatóság alól, és megvalósítják a pápától való közvetlen függőség elvét, megreformált kolostoraik centralizált gyakorlatához hasonlóan. Ezáltal a pápai hatalom újjászervezése, tekintélyének megnövelése, szervezetének centralizálása igen nagy lépéssel haladt előre. A német—római császárok, kezdetben III. Henrik, támogatják az egyházi feudalizmus megreformálását, hiszen a zavaros feudális viszonyok, a püspökök feudális csatározása, az amúgy is elég gondot okozó feudális anarchiát csak fokozták, és a központi császári hatalom hatékonyságát gyengítették.

Azonban az egyházi feudalizmus megreformálására irányuló törekvések, a clunyi mozgalom, majd a pápai hatalom — most már mint politikai hatalom — erősödése, egy újabb és a feudális anarchia okozta ellentétéknél sokkal nagyobb, univerzális jellegű ellentét létrejöttét eredményezték. Az egyház szervezetének és vezető személyi állományának, a feudális, világi befolyástól való megtisztítása és a pápa közvetlen felügyelete és hatalma alá helyezése mindinkább előtérbe helyezte a pápaságnak mint egy erejében sokszorosan megnövekedett új nagyhatalmi tényezőnek a szembe fordulását a császárság intézményével.

A pápai tekintélynek minden más tekintély fölé emelése eljut arra a pontra, hogy a legnagyobb világi tekintélyt, a császár tekintélyét is megpróbálja maga alá rendelni. Egyre erőteljesebben lép fel a megreformált egyház a simoniákus főpapok ellen, és a világi investitúra elsődlegessége helyett az egyházi investitúra elsőbbségéért küzd. A simoniákus főpapok elleni agitáció olyan erős, és ebben az agitációban a szerzetesrendek járnak az élen, hogy a lakosság sok helyen, különösen Észak-Olaszországban elzavarja simoniákus püspökét, a „vescovo contét” és új, megreformált szellemű püspököt választ.

A harc VII. Gergely fellépésekor éri el csúcspontját, amikor nyilvánvalóvá válik, hogy az egyház-reformot sikeresen megoldó pápaság, a morális és spirituális problémák megoldása után, egyre nyíltabban világi jellegű és világuralmi igényekkel lép fel az európai politika küzdőterén. 1075-ben a Rómában tartott zsinaton megfogalmazzák a *Dictus Papae*-ban az egyház új, világpolitikai érvényű álláspontját. Eddig ugyanis a pápaság és a császárság egymás mellett és egymást kiegészítve osztotta meg az Európa fölötti hatalmat: az egyik világi, a másik lelki téren volt hivatott az emberek vezetésére, és mindketten egyaránt isten akaratából és kegyelméből végezték megosztott feladatukat. Lényegében tehát egészen az ezres évekig a két hatalom szétválasztásának elvén nyugodott a középkor e két nagy intézményének együttélése.

A későbbi pápák, III. Sándor, III. Ince, IX. Gergely és VIII. Bonifác ezt a centralizációs, világuralomra törekvő politikát továbbfejlesztik, és a XIII.

század végére a pápai hatalom — most már mint világi-politikai hatalom — olyan magasra emelkedik, hogy „a tetőpontról már csak a másik oldalon haladhatott tovább: a lejtőn lefelé”¹⁸. Az okok egyrészt az eredeti céljain túlnőtt egyházon belül keresendők, ugyanis a túlzott politikai érdeklődés együtt járt bizonyos szellemi, dogmatikai megmerevedéssel, másrészt: „A felfelé törő pápai politika a maga tűzött igényeivel olyan erőket idéz fel, és ingerel ellenállásra, amelyeket többé nem képes megfékezni.”¹⁹ Ezek az erők az új területi államok uralkodói és a pápai nagyhatalmi politika anyagi terheit főképpen nyögő klérus, az egyre erőteljesebben kibontakozó és anyagilag megerősödő polgárság köréből támadnak, és az ellenállás elméleti alapvetésein túljutva a gyakorlat területére fordítják le ellenérzésüket. A. Dempf szerint ez két újabb mozzanatot hoz magával: 1. az egyháztól független, autonóm tudományt, és 2. az egyháztól független autonóm állam eszméjének létrejöttét és annak filozófiai megalapozását.²⁰ Ennek nagyszerű példája Marsilio da Padova „Defensor pacis”-a lesz.

Ezek a kérdések azonban jelen fejezet keretein túlmutatnak. Számunkra elsősorban a pápai hatalmi politika fejlődésének anyagi megalapozása, a pápai fináncpolitika megnyilvánulásai, a harácsolás, a megvásárolhatóság stb. és mindennek a korabeli társadalom tudatában jelentkező következményei lesznek érdekesek. Ez az a problémakör, ez a nagy morális ellentmondás az, amelyből a szatirikus szellemű irodalom, különösen pedig az ún. goliard szatíra témáját meríti.

¹⁸ Barta István: Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén. Bp. 1935. 9.

¹⁹ Barta István: i. m. 9.

²⁰ A. Dempf: Sacrum Imperium. München und Berlin 1929. 405.

Dante és a spanyol költészet*

JOAQUÍN ARCE

Az 1965-ös Dante-évforduló alkalmával többen is vizsgálták Danténak a spanyol irodalomra, annak fejlődésére gyakorolt hatását. Ezt az összehasonlító irodalomtörténeti problémát nem egy könyv tárgyalta már a múltban is, de ezek módszere, koncepciói már nem elégítik ki a ma kutatóját. Új szemzőgből világítja meg a kérdést Carmelo Samonà professzor, a római egyetem tanszékvezető tanára, *Dante e il dantismo in Spagna* c., nemrég megjelent tanulmányában, valamint Margherita Morreale, a bari egyetem spanyol tanszékének vezetője rövid, de témáját eredeti módon megközelítő írásában (*Dante in Spain*). Jómagam, az olasz kutatók szempontjainak előzetes ismerete nélkül, velük azonos következtetésekre jutottam Dante és spanyol fordítói nyelvét összevető munkámban:¹ szükséges a kérdés eredeti, újszerű módon való tárgyalása.

Dante spanyolországi hatását eddig főleg külső jegyek összevetésével, aprólékos kutatómunkával próbálták nyomon követni: valahányszor egy adott szerzőnél megjelent a pokol vagy a paradicsom, vagy egy erdő, amelyben a főhős eltéved, mindannyiszor „felfedezték” a dantei hatás lehetőségét. E módszer eredményeképp úgy tűnt, hogy a XV. század spanyol költészete lépten-nyomon a *Színjáték* költőjével rokon. Ma már szükségét érezzük a kulturális kölcsönhatások mélyebb tárgyalásának: a modern kutatónak azt kell megragadnia, ami a tartalomban, a mű felépítésében vagy stílusában ténylegesen egy másik irodalomra utal.

Az említett, az olasz kutatóknál is megjelenő módszertani alapelvből fakad, hogy ma e kérdést filológiai vagy stilisztikai szemzőgből kell vizsgálnunk, vagyis meg kell állapítanunk, milyen mértékben hagyott nyomot a dantei nyelv, stílus vagy egyéni metafora-alkotás a hispán (spanyol vagy katalán) irodalomban. Egész munkánkat e köré a kérdés köré kell felépítenünk.

Spanyolországban az első szerző, aki ilyen értelemben fontosnak tekintethető, egy Sevilában élő genovai, Francisco Imperial volt. Bonyolult, az *Isteni Színjáték*nál sokkal bonyolultabb művében (hiszen a nagy költői alkotások a maguk módján mindig világosak, ami nem mond ellent mélységüknek), az *El decir de las siete virtudes* c. rövid, értelmezési nehézségektől terhes allegorikus költeményében maga is nyíltan vallja, hogy célja nem több Dante másolásánál, követésénél.

* Az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1967 őszén elhangzott előadás szövege.

¹ La lengua de Dante en la „Divina Commedia” y en sus traductores españoles. Rev. de la Universidad de Madrid. Vol. XIV. N° 53.

Külön tanulmányban szándékozom elemezni majd, mi maradt Dante nyelvéből F. Imperialnál, milyen tipikusan dantei kifejezések, retorikai fogások vagy metaforák kerültek át az utánzó szövegébe. Az azonosságok felkutatása révén a továbbiakban meg lehetne állapítani, tovább vitték-e ezt a nyelvet, a nyelvi alkotásnak ezt a formáját jelentősebb költők, pl. Santillana.

Santillana az első nagy spanyol költő, aki olasz, illetve dantei hatást mutat. Ezt bizonyítja nem egy alkotásának címe is: a *Comedieta de Ponza* világosan utal a *Színjátékra*, míg az *El infierno de los enamorados* a *Pokol* V. énekét idézi.

A XV. század spanyolországi irodalmában tehát elsősorban e két szerző mutat rokonságot Dantéval. Megemlíthetnénk még témája miatt Juan de Menát, aki azonban jellegzetes nyelvhasználatában vagy stílusában nem emlékeztet a nagy firenzei költőre. Imperialon és a nála jóval tehetségesebb Santillanán kívül még egy dantei hatást mutató régi spanyol költőre kell utalnunk, a XVI. század elején élt Juan de Padillára, akinek kora alig előzi meg a spanyol költészet megújódását, a Boscán és Garcilaso által bevezetett olasz versformák meghonosodását. Santillanához kapcsolódik még egy, témánk szempontjából fontos személyiség, Enrique de Villena.

Villena készíti el 1428-ban az *Isteni Színjáték* első spanyol nyelvű fordítását. E fordítás azonban még ma is nehezen hozzáférhető, kiadatlan, a kéziratot a madridi Nemzeti Könyvtárban őrzik. Villena a *Színjáték* egy kézíratos kódexébe, a lapszélékre jegyezte fel az eredetit szó szerint követő, de nem verses kasztíliai változatot. A szöveg kiadására nemcsak azért nem került sor, mert rendkívül nehezen olvasható, hanem azért is, mert kezdettől fogva értéktelennek, sőt rossznak tartották. Valóban elkövet súlyos tévedéseket, mint például az első ének elején (20. sor), ahol a dantei „il lago del cor” (a szív tava) helyett „el lugar del corazón”-t (a szív helye) találunk. Villena spanyol *Színjátéka* azonban, súlyos hibái ellenére, az első próbálkozás egy rendkívüli mélységű és nyelvi gazdagságú irodalmi szövegnek spanyolra való áttételére, egy olyan korban, amikor Kasztília nyelve hasonló mélységek kifejezésével még meg sem próbálkozott. Ilyen értelemben pedig jelentős, és nyelvi szempontból feltétlenül tanulmányoznunk kell.

Az *Isteni Színjáték* második spanyol fordítása csaknem száz évvel későbbi és töredékes: 1515-ben fordította le Fernández de Villegas a *Pokol* harmincnégy énekét. A fordító, aki a burgosi katedrális egyik egyházi személyisége volt, Juana de Aragón, Katolikus Ferdinánd természetes lánya biztatására fogott hozzá a munkához. Ez érdekes adat, hiszen a XVI. század kezdetének Spanyolországában rendkívüli jelenség lehetett egy Dantét olvasó és kedvelő asszony. Villegas nehezen birkózott meg az olasz eredetivel, és ő maga is bevallja, kezdettől fogva tartott tőle, hogy nem jut tovább, a „pokolban” fog rekedni. Az egyéb irodalmi tevékenységéről nem ismert Villegas nem a dantei tercínát használja fordításában (hiszen azt csak a néhány évvel utána élő Boscán és Garcilaso fogják meghonosítani), hanem a középkori spanyol irodalom legünnepélyesebbnek tartott strófáját, a Juan de Mena-féle „arte mayor” versszakát alkalmazza. Ez az oka annak, hogy fordítása szinte már elkészültekor elavult, és századokra el is feledkeztek róla. (Egyébként a katalán Andreu Febrer, Enrique de Villena kortársa, már előzőleg készített egy tercínákba szedett fordítást, de katalán nyelven.)

Érdekes módon, a tipikusan dantei tercina nem Dante révén jut el a spanyol irodalomba: a XVI. századi Garcilaso de la Vega, e strófa és más olasz

versformák nagy művelője reneszánsz költő, és példaképe nem Dante, hanem Petrarca. Véleményem szerint tehát a tercina nem az *Isteni Színjáték*, hanem a *Trionfi* közvetítésével hatol be Spanyolországba. A spanyol költészet első jellegzetesen és ténylegesen dantei tercínáit a múlt századi Gaspar Núñez de Arce alkalmazza *La selva oscura* c. költeményében.

*

A spanyol irodalmat a dantei hatás és Dante ismerete szempontjából három szakaszra oszthatjuk. Az elsőbe tartozik a XV. század és a XVI. század eleje (Imperial, Santillana, Juan de Padilla és mellettük Fernández de Villegas). E kor jellemzője a külsődleges, bár az eredeti koncepcióját és stílusát is tükrözni akaró utánzás.

A XVI. század előrehaladtával, az új, reneszánsz szellem megerősödésével Dantét elfelejtik, a spanyol Aranyszázad Petrarca és az olasz petrarkisták felé fordul. E második szakaszba sorolhatjuk a XVI., XVII., és XVIII. századot, valamint a múlt század első évtizedeit. Nem azt akarom evvel mondani, hogy e hosszú időszak alatt Dantét meg sem említik. Ha tényleges hatása nem is volt, Cervantesnél, például a *Galateában*, van néhány igen rövid utalás; nemrég pedig tanulmány is jelent meg Dante nyomairól Cervantes *Pedro de Urdemalas* c. komédiájában. Itt ugyan vitathatatlan párhuzamosságokkal van dolgunk, ezek azonban még nem feltétlenül azonosak az irodalmi hatással. Az Aranyszázad nagyjai közül Quevedo is idézhető, akinek prózai írásai közt találunk egy eredetileg *Sueño del Infierno* (később *Las zahurdas de Plutón*) címűt, valamint egy szintén megváltozott című másik írást: *El sueño del juicio final* (*El sueño de las calaveras*). Bár ez utóbbiban Dantéra is történik utalás, a légkör rokonsága önmagában még nem bizonyítja a tényleges hatást. Tény, hogy az olasz költő neve és műve, mint az általános irodalmi műveltség elemei, ismertek voltak, de a jellegzetes dantei szellem nem épült be az Aranyszázad költőinek és íróinak gondolat- és érzelmvilágába. Dante ilyen értelemben a XVIII. században sem ismert.

Így jutunk el a harmadik szakaszhoz. 1850 táján egy politikai okokból Spanyolországba emigrált olasz *Opúsculos políticos y literarios* címmel tanulmányorozatot jelentetett meg, és e tanulmányok közt szerepel egy Dantéről írott is. Ez az olasz, Salvatore Costanzo, akiről nevén kívül alig tudunk valamit, tudomásom szerint elsőként írt tanulmányt spanyol nyelven a firenzei költőről. 1847 — S. Costanzo jelentkezése — után 1865, a Dante-centenárium éve jelzi a spanyol irodalmi közvélemény Dante felé fordulását. Megjelennek az első modern fordítások. Bár az *Isteni Színjáték*nak sok spanyol fordítása létezik, úgy vélem, egyik sem képes megközelíteni az eredeti irodalmi nagyságát.

A XIX. század vége felé két költő mutat nyilvánvaló rokonszenvet Dante iránt. Egyikük, Gaspar Núñez de Arce, a modern spanyol irodalom talán egyetlen dantei módon allegorikus költeményének szerzője. Rövid, *La selva oscura* c. verse tudatosan aláveti magát a dantei szuggesztiónak. De olvassa még valaki ma a *La selva oscura*-t? Úgy hiszem, hasonló esetben a hatás tényleges jelentőségét a határozza meg, mennyire képes Dante átélt, bensőséges rokonszenvet ébreszteni a modern költőben. Ilyen értelemben Gustavo Adolfo Bécquer, a legjobb spanyol romantikus költő modernebb módon érezte át és

fejezte ki a dantei hatást. A XX. század nagyjaival rokon Bécquer egyik versében felidézi Francesca és Paolo epizódját. Nem utánoz, hanem újra alkot, a dantei téma irodalmi motívuma új ihletet kelt benne. A dantei motívumok újraalkotása megfigyelhető aztán századunk nagy spanyol költőinél, Rubén Dariónál, Unamunónál, Antonio Machadónál és Juan Ramón Jiméneznél is.

Bécquer említett verse *Rimas* c. gyűjteményének XXIX. darabja:

Sobre la falda tenía
el libro abierto;
en mi mejilla tocaban
sus rizos negros;
no veíamos las letras
ninguno creo;
mas guardábamos entrambos
hondo silencio.
¿Cuánto duró? Ni aún entonces
pude saberlo;
sólo sé que no se oía
más que el aliento,
que apresurado escapaba
del labio seco.
Sólo sé que nos volvimos
los dos a un tiempo
y nuestros ojos se hallaron
y sonó un beso.
.....
Creación de Dante era el libro
era su Infierno.
Cuando a él bajamos los ojos
yo dije trémulo:
— ¿Comprendes ya que un poema
cabe en un verso?
Y ella respondió encendida:
— ¡Ya lo comprendo!

A *Pokol* V. éneke ismert epizódjának alapmotívuma új ízléshez és új költői helyzethez idomulva egyéni, eredeti alkotássá teljesedik.

A XIX. század spanyol költői Dantétól csak két epizódot ismernek vagy idéznek: vagy Francesca, vagy Ugolino gróf ihleti meg őket. Ez érthető is, hiszen a dantei *Pokol* a romantikus irodalom egyik példaképe volt, a *Pokol* szenvedélyes világa egybevágott a romantika szenvedély-kultuszával. A *Paradicsom* fenséges stílusát viszont csak a XX. századi kritika fedezte fel.

A XX. század tárgyalását Rubén Daríoval, a spanyol-amerikai modernizmus megalapítójával kezdjük. Darío gyakran említi meg Dante nevét, a dantei művek címét, vagy idéz a *Színjátékban* szereplő városnevek közül. És ez egyáltalán nem meglepő, hiszen járt Itáliában, azonosult az olasz művészettel, másfelől mindig kereste a rejtett és távoli szépséget. A modernizmus a középkori irodalomban a nagyság addig ismeretlen aspektusait tárja fel. Rubén Darío visszahangozza, új életre kelti az *Isteni Színjáték* egy-egy sorát. A dantei „Az emberélet útjának felén” nála mint „En medio del camino de la Muerte” jelenik meg. És másutt a következő sorokat olvashatjuk:

Como en la dantesca Comedia
nos eriza el pelo y asedia
el espanto de la Edad Media.

Egy addig ismeretlen szépség felfedezése, új életre keltése ez. Nem általános értelemben vett hatásról van azonban itt szó, még kevésbé dantei allegorikus irodalomról. Dante a költő belső világában él és ihletének forrása. Alig húsz éves, amikor megírja *El libro* című (nem a legjobbak közt szereplő) versét. Versszakról versszakra sorolja azokat a műveket, amelyek művészi fejlődésében hatottak rá, és természetesen az *Isteni Színjátékot* is idézi. A későbbi, érettebb korszakából származó *Retornó*ban ismét feltűnik a toszkán költő:

Cuando Dante llevaba a la Sorbona ciencia
y su maravilloso corazón florentino,
creo que concretaba el alma de Florencia
y su ciudad estaba en el libro divino.

Dariónál rengeteg az utalás, itt csak a legjelentősebbeket említjük. Így például *Visión* c. költeményében úgy tűnik, hogy a dantei *Paradicsom* jellegzetes poéziséből akar valamit visszaadni. Ugyanazok az allegóriák, a ritmus azonos rezgése, jellegzetes kifejezések és végül a záró sor:

¡Y ví que me miraban las estrellas!

„Estrellas” (csillagok) — ugyanaz a szó, amellyel Dante a *Színjáték* mindhárom részét zárja.

Miguel de Unamuno rendkívüli személyiség, de ugyanakkor jellemző az anarchikus, kevésbé módszeres és rendszeres hispán kultúrára, mely időről időre elszigetelt, de zseniális alkotókat képes kitermelni. Unamuno többször utal Dantéra. Ő maga írja, hogy amikor politikai okokból száműzték, csak két könyvet vitt magával: az *Isteni Színjátékot* és Leopardi *Cantiját*. Minden száműzött atyját és mesterét vinni a száműzetésbe: ez valóban sokat mondó tény. Unamuno megemlíti Dantét *El sentimiento trágico de la vida* c. esszéjében és *Köd* c. regényében is. Sőt, írt egy, a rejtélyességig homályos szonettet is a *Színjáték*nak arról az epizódjáról, amelyben V. Celesztin pápa „nagy Lemondásáról” van szó (*Pokol*, III. ének). Bár a szonett nehezen értelmezhető, úgy tűnik, Unamuno szerint a pápa nem gyávasághól tette a „lemondást”, ahogy Dante állítja, hanem a halhatatlanság iránti vágytól hajtva. E vágy adja Unamuno egész életművének alaptémáját.

Rimas de dentro c. kötete már címében is emlékeztet az említett Bécquer-gyűjteményre, a *Rimasra*. Itt találunk egy darabot, melyet a Francesca és Paolo epizód néhány szava vezet be:

Noi leggevamo un giorno per diletto
di Lancilotto

Fué así, leyendo un libro
— ¡Sempiternos galeotos! —,
fué así; luego subieron de las páginas
los ojos a los ojos,
y las manos que juntas lo tenían
se soltaron de pronto . . .
soltáronse para subirse al cuello,
para crispase en gozo;
soltáronse para un más recio nudo
de pechos anhelosos . . .
y el libro se cerró a su propio peso,
testigo mudo y sordo . . .

¿Sordo? ¿Quién sabe! . . . ¿Quién sabe si mudo!
 Ese libro hablará; ¡lo dirá todo!
 ¿Qué de historias no celan en sus páginas
 los libros, los galeotos!
 ¡Y no se callan, no; temprano o tarde
 revelan fieles sus secretos todos!

A költemény magja dantei: Lancelot története, amelynek olvasása kipattantja a szerelem szikráját Paolo és Francesca közt; ezt a motívumot Unamuno felhasználja, de egészen egyéni módon értelmezi, filozófiai tartalommal tölti meg: a könyv mint közvetítő általában, mint kapcsolatteremtés emberek közt, mint az élet, a történelem tanúja.

A XX. század másik nagy spanyol költője, talán a legnagyobb, Antonio Machado. Machado is említi Dantét, de a dantei motívumot még távolabbra viszi, még újszerűbben dolgozza át. Egy helyütt például Dantéra utal, de ez az utalás a fogalmakkal való, bizonyos fókig ironikus intellektuális játék alapjául szolgál:

Las abejas de las flores
 sacan miel, y melodía
 del amor, los ruiseñores;
 Dante y yo — perdón, señores —
 trocamos — perdón, Lucía —
 el amor en Teología.

A dantei irodalmi motívum a beszélt nyelv legegyszerűbb eszközeivel van itt kifejezve: olyan alkotás e néhány sor, amely a legegényibb módon közelíti meg az általunk vizsgált témát. Még egy másik igen rövid versben tűnik fel Dante emléke Machadónál, ismét az egész tónusától elütő, cirkuszi piruettre emlékeztető, szarkasztikus befejezéssel:

¡Bajar a los infiernos como el Dante!
 ¡Llevar por compañero
 a un poeta con nombre de lucero!
 ¡Y este fulgor violeta en el diamante!
Dejad toda esperanza. . . Usted, primero.
 ¡Oh, nunca, nunca, nunca! Usted delante.

Nehéz lenne elemezni a mindennapi, reális élet elemeinek és a túlvilág nagy irodalmi témájának ezt a keveredését. Az alaphelyzet, a kísérő személye, a pokol kapujának felirata nem sejtetik, hogy a költemény banális, üres udvariassági formulában fog végződni.

Végül megemlítünk még egy nagy alkotót, Juan Ramón Jiménez, a kora igényei szerint „tisztá” költőt. Ez azt jelenti, hogy művében jóval kevesebb a külső irodalmi elem, hogy elkerüli a kívülről jövő hatások közvetlen ábrázolását. Nála találunk először egy Dantéhoz írt költeményt (*A Dante*), azonban ha a cím nem árulná el, senki se hinné, hogy az olasz költő adta az inspirációt. Nem is az *Isteni Színjáték* olvasása ihlette meg Jiménez, hanem a *Vita Nuova* egy kevésbé ismert szonettje. A szonettből a modern költőben csak az áttetszőség, a transzparencia emléke és benyomása maradt meg, és ezt lírai képzelete egy kétágú szökőkút képében eleveníti fel, melynek két vízsugara a csészébe ívelve újabb két sugárban hullik tovább. Talán a szonett felépítésére, annak két, kettős tagozódású részére utal, és ugyanakkor ezt a tisztaságot, végső egyszerűséget a női test szűzi meztelenségével veti össze:

Tu soneto, lo mismo
que una mujer desnuda y casta,
sentándome en sus piernas puras,
me abrazó con sus brazos celestiales.

Soñé, después, con él, con ella.
Era una fuente
que dos chorros arqueaba en una taza
primera, la cual, luego, los vertía,
finos, en otros dos...

A nő, a víz, a szökőkút együttesen fejezik ki a költői titkot, az eredeti szonett varázslatát. Juan Ramón Jiménez szerint Dante és Leopardi közt az olasz irodalomnak nem volt nagy költője. Dante és Leopardi: ugyanazok, akiket a száműzetésbe induló Unamuno magával vitt.

Végül egy intuíció, egy sejtés, melyet további kutatással kell biztos ismeretté szilárdítanunk. A Jiméneznél fiatalabb Rafael Albertinél, a *Sobre los ángeles* bonyolult, szürrealista elemei közt, tipikusan dantei metaforákat, kifejezéseket, látomásokat és képeket vélünk felfedezni. Ezt azonban még elmélkedés és alapos tanulmányozás tárgyává kell tennünk, csak így lehet több a mostani homályos sejtésnél.

Pisanello lateráni freskó-fragmentuma a vatikáni múzeumban

VAYER LAJOS

A vatikáni múzeumok végtelenbe vesző könyvtári galériáján haladva — a Sala Sistinát magunk mögött hagyván —, a Museo Cristiano néhány termes kis gyűjteményébe érkezünk. Az utolsó falon koraközépkori római freskók és mozaikok leválasztott töredékei között — barokk keretbe foglalt reneszánsz freskó-fragmentumról egy szent király mellképe tekint le ránk. (I. kép.) Hét esztendeje írott könyvemben foglalkoztam vele érintőlegesen: most onnan a meritumot reprodukálva és egyben lényeges újabb meggondolásokat fűzve hozzá, térek vissza erre az érdekes, sőt rejtelmes emlékre.¹ A szóban forgó töredék azok közé a kiváló alkotások közé tartozik, melyeket éppen a vatikáni gyűjtemények határtalan gazdagsága — ez a látogatónak oly reménytelen, ám a kutatónak oly biztató embarras des richesses — utalt eleddig a quattrocento festészeti kutatás sajátos periferiájára. Így szinte tudománytörténeti szimbólumnak tűnik, hogy míg a századvégi Melozzo da Forlì apszis-freskójának maradványai a Santi Apostoliból már jó ideje külön termet foglalnak el a Pinacoteca Vaticana modern képtári interieurjében, addig ez a kora-quattrocento falkép-fragmentum lényegében datálatlan-attribuálatlan mivoltában még napjainkban is itt húzódik meg a keresztény régészet hagyományos körébe tartozó liturgikus-ikonográfikus tárgyi emlékek sorában. Nem csodálni való dolog ezért az sem, ha nyomát a művészettörténeti szakirodalomban nem annyira a quattrocento pikturájáról szóló monográfiákban, mint inkább a középkori uralkodó-ikonográfiát tárgyaló művekben leljük meg. Célunk az, hogy — ha egyelőre nem is rendelkezünk a vatikáni archivum vonatkozó publikálatlan adat-anyagával — ezt a kétségtelenül romlott állapotú, ám éppoly kétségtelenül kiváló színvonalú művészi alkotást annak az eredeti nagyszerű együttesnek az összképébe kíséreljük meg belehelyezni, amelynek disiecta membra-i közül — eddigi tudásunk így mondja — csupán ez a freskó-töredék az egyetlen ránk maradt szép és szomorú darab.

A dicsfénnyel övezett fejű koronás mellkép provenienciája, datálása, témája, attribuálása az idők folyamán eléggé változatos képet mutatott. A ráján található cédula szerint² — ez úgy tűnik, hogy a kis gyűjteményt alapító XIV. Benedek pápa idejéből, azaz a XVIII. század közepéről ered — a Pinción, a hét római halom egyikén került elő. Ezt a még a XIX. század

¹ Vayer L.: Masolino és Róma (Mecénás és művész a reneszánsz kezdetén). 1962. 44. s. kk. és 145. s. kk.

² A didaskália szövege: „Ritratto a fresco di Carlo Magno, trovato nel Pineto e offerto a Benedetto XIV.” Közli: L. Grassi: Tutta la Pittura di Gentile da Fabriano. 1953. 68.

közepén is emlegetett adatot³ azonban a kilencvenes évek végére már megcáfolták,⁴ ugyanis a vatikáni könyvtár egy kódexében⁵ olyan adatra bukkantak, amely szerint a Sant'Andrea della Valle melletti teatinus kolostor alapjainak ásása közben került elő, azaz a Rione di Parioni hajdani területének közepe táján — ez a forrás, ha a kódex korát nem is közölték, nyilván régebbi, mint a cédulán olvasható szöveg. Végre egy most vagy tizenöt esztendeje megjelent kis művész-monográfiának egy eléggé eldugott jegyzetéből arról értesülhettünk, hogy a középkori itáliai művészet egyik legkiválóbb nemzetközi tekintélye a vatikáni levéltárban egy olyan adatra lelt, amely szerint a freskófragmentum az ókeresztény Róma konstantinusi bazilikáinak legősibbjéből, az omnium ecclesiarum mater et caput-ból, a San Giovanni in Laterano-ból került elő. A kiváló specialista azonban nem maga tette ezt közzé, hanem csupán a rá való hivatkozással tehette azt az említett monográfia szerzője, akinek jegyzetében azonban ennél egy szóval sem találunk többet, a proveniencia helye mellett még az előkerülés idejét sem.⁶ Mi mindenesetre előre jelezzük, hogy ezt a provenienciát — jó magunk argumentumaival alátámasztva — fogadjuk el.

A datálás kérdése ugyancsak a múlt század végére kezdett tisztázódni, amikor is a régebben koraközépkorinak tartott falkép-töredéket — persze egyelőre nem a művészettörténeti stíluskritika, hanem a királyi koronát datáló régészet argumentációja alapján — későközépkorinak nyilvánították. Századunk huszas éveiben azután a császár-ikonográfia specialistája,⁷ majd a negyvenes években a pápa-ikonográfia specialistája⁸ foglalkozott — persze a téma és nem a stílus kérdéseiből kiindulva — a datálással is. Képünket több-kevesebb határozottsággal a koraközépkori Róma legnagyobb egyetemes történeti jelentőségű ikonológiai monumentumával, a lateráni palota híres trikliniumának apszis-mozaikjával hozták lényeges kapcsolatba. Az apszis diadalívét díszítő két részes tradatio imperii kompozíciónak — balra Jézus I. Szilveszter pápának és Nagy Konstantin császárnak, jobbra Szent Péter III. Leó pápának és Nagy Károly akkor még királynak adja át a hatalom jelvényeit — jobb szélső figurájáról, a frank uralkodó térdelő alakjának mellképrészletéről készült 1400 körüli másolatnak tartották. Fenntartották még azt a rokon lehetőséget is, hogy nem magának a triklinium-mozaik részletének, hanem az azzal közvetlen időbeli közelségben, ikonológiai egységben és nyilván azonos műhelyben is készült műnek, a Quirinale dombján emelkedő Santa Susanna templom apszis mozaikján ugyancsak a kompozíció jobb szélén álló alakban ábrázolt Nagy Károly-figura részletének másolata is lehet. Előrebocsátjuk itt, hogy bár mi ezt a quattrocento eleji datálást fogjuk a

³ V. Tramboni: Dell'immagine di Carlo Magno della Biblioteca Vaticana. Dissertazioni della Pontificia Accademia d'Archeologia. II. 249. s. kk.

⁴ E. Stevenson: Osservazioni intorno ad un avorio creduto antico rappresentante Leone III. e Carlo Magno. Nuovo Bolletino di Archeologia Cristiana. III. 245. s. kk.

⁵ Cod. Vat. 9023. f. 110. s. kk. Osservazioni sopra un'antichissima pittura sul muro umiliata alla S. di Benedetto XIV. dai chierici reg. Teatini.

⁶ Grassi i. m. szerint W. F. Volbach találta meg az adatot és közölte azt S. Bottarival, aki viszont azt Grassinak hozta tudomására. Bottari professzor néhány esztendeje halt meg, Volbach professzortól most várunk esetleges további közléseket.

⁷ P. E. Schramm: Die zeitgenössischen Bildnisse Karls des Grossen. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance. XXIX. 1928. *Uö*: Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit. I. 1928.

⁸ G. Ladner: Die Papstbildnisse des Altertums und des Mittelalters. I. 1941.

I.

II.

továbbiakban a század harmincas éveinek elejére precizírozni, de ugyanakkor azt is leszögezzük, hogy semmiképpen sem fogadhatjuk el az említett mozaikokkal való kapcsolatba hozást, sőt magának a kép témájának ezt a meghatározását sem. A ráma alkalmazott cédula az egyetlen adat, amely szerint az ábrázolt Nagy Károly lenne; azonban az uralkodó ikonográfiájának áttekintése, a kevés autentikus vagy viszonylagosan hitelesnek tartható dokumentum arról győz meg, hogy ennek a meghatározásnak semmi alapja sincs. Mindenekelőtt negatív eredményre jutunk, ha a képünkön ábrázolt szent királyt éppen a szóban forgó két mozaik-kompozíciót, a XVIII. században elpusztult trikliniumit és már a XVI. században lerombolt templomit fenntartó — természetesen eléggé gyenge minőségű és egymástól több részletben különböző — rajz másolatot Nagy Károly-figuráival vetjük össze.⁹ Más maga az arc, más az öltözet és a tartás, és különösképpen a legutóbbi a lényeges. Nagy Károly ugyanis mindkét mozaik kompozícióján a jobb oldal legszélén, és így befelé, azaz balra forduló beállításban térdelt, illetőleg állott, és felső teste is ennek megfelelően fordult — így van ez minden középkori apszis-kompozíció közép felé forduló figuráinak hasonló esetében. A freskó-fragmentum mellképe azonban egyértelműen jobb felé fordul, következőképpen úgynevezett eredetijének — ha valóban beszélhetnénk ilyenről — ugyancsak ebben a beállításban kellett volna léteznie. A kópia-hipotézis ellen szól még az is, hogy míg a mozaikokon a dicsfény, mely a készülések idején még élő uralkodónak tiszteletére övezte fejét, ennek megfelelően szögletes, négyszögű, addig a freskó-fragmentumon, szokásosan, mint szenteknek ez kijár, kerek. Felmerül továbbá egy újabb kétely is a quattrocento kultúrhistóriájának ismerőiben: mi oka és főleg célja lehetett ebben a korszakban egy koraközépkori mozaiknak akár egészéről, akár annak egy részletéről, pláne ilyen nagy — szinte egy az egyhez — méretben és ebben a freskó-technikában másolatot készíteni?¹⁰ Éppolyan nehéz lenne erre analógiát találni, mint amilyen könnyű viszont a humanizmus ébredő antikvárius érdeklődésének e periódusában az antik emlékekről készült — persze azokról is kis méretű és elsősorban grafikus — kópiákat felsorakoztatni; elegendő csak Gentile vagy Pisanello oeuvre-jére utalni.¹¹ Végre azt az egyébként — a szakirodalomban elő sem forduló — feltevést is eleve el kell utasítanunk, hogy freskó-fragmentumunk esetében egy olyan emlékek állanánk szemben, amely a konstantinusi bazilikák monumentális ciklusainak felújításához, azaz a régi romlott részeknek újjakkal való pótlásához hasonló módon¹² — mikor is nemcsak a freskókat, hanem a mozaikokat is falfestéssel egészítették ki, nemegyszer kontár toldás-foldás módjára — végrehajtott quattrocento eleji restaurálásból maradt volna ránk, akár a trikliniumból, akár a templomból. Ellene mond e feltevésnek egyrészt az,

⁹ Cf. *Schramm és Ladner*: i. m., továbbá *S. Waetzoldt*: Die Kopien des XVII. Jahrhunderts nach Mosaiken und Wandmalereien in Rom. Römische Forschungen der Bibliotheca Hertziana. XVIII. és a későantik-koraközépkori Róma vonatkozó emlékeinek alapműve: *J. Wilpert*: Die römischen Mosaiken und Malereien der christlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert. 1916.

¹⁰ Ellenkező — apszis-mozaikról kis táblakép másolat — esetéről l. *Vayer L.*: L'affresco absidale di Pietro Cavallini nella chiesa di S. Maria in Aracoeli a Roma. Acta Historiae Artium. IX. 1. 1—2. f. 39. s. kk.

¹¹ Többek között l. *B. Degenhart és A. Schmitt*: Gentile da Fabriano in Rom und die Anfänge des Antikenstudiums. Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst. III. F. XI. k.

¹² *J. Garber*: Wirkungen der frühchristlichen Gemäldezyklen der alten Peters- und Pauls-Basiliken in Rom. 1918.

hogy hasonló helyreállítások inkább 1300, mint 1400 táján divatoztak, másrészt semmi forrást sem ismerünk, amely egy hasonlóan kiváló mester ilyenféle tevékenységéről hírt adna a két híres mozaik valamelyikével kapcsolatban ebben az immár dokumentumokban egyre gazdagabb római korszakban. Részletes tárgyalásunkkal ezúttal azt céloztuk, hogy immár véglegesen szögezzük le: nem Nagy Károly képünk témája, és a freskó-fragmentum sem a lateráni trikliniumnak, sem a Santa Susannának apszis-mozaikjával nem függ össze, és ikonográfus tekintélyeinknek nem köszönhetünk többet, mint a mű datálásának a quattrocentóba — ha, mint látni fogjuk, nem is a tőlük proponált legelejére — való helyezését.

Összekötve most már az előkerülés helyének és az elkészítés idejének kutatása terén elért eredményeket, ott kell keresnünk a falkép-töredék reális pozícióját, ahol ezt a XV. századi római festészet történetének ismerete szinte döntő módon előírja, ahová az említett történeti adat vezet és ahová a tárgyalandó stíluskritikai elemzés irányít: a San Giovanni in Laterano-bazilika quattrocento fresko-ciklusában.¹³ Ez — mint ismeretes — az ősi bazilika középhajójának hosszfalán három zónában, fölül az ablakközökben nagy gótikus fülkékben álló próféta-alakokat, középen kisebb gótikus fülkékben ugyancsak próféták félalakjait, végre alul a pillérektől hordozott ívek felett, a konstantinusi bazilikák tagolási rendjét megtartó kvadrátikus mezőkben Keresztelő Szent János életének jeleneteit ábrázolta. E freskó-ciklus — mint ugyancsak ismeretes — létrejöttét a római reneszánsz alapjait lerakó uralkodónak, V. Márton pápának — emlékérmének körirata: „Dirutas ac labantes Urbis restauravit ecclesias” — köszönte, aki monumentális művészeti programjának egyik legnagyobb feladatát éppen a lateráni bazilika régi fényben való helyreállításában látta — síremlékének márványkeretű bronzablájára a szentély előtt ma is tanúságot tesz a pápának a bazilika iránti előszeretetről. A kuriális művészetpolitika — mint ezt említett könyvemben részletesen tárgyaltam¹⁴ —, ha meg is hívta az élenjáró toszkánai mestereket az örök városba, nékik inkább kisebb jelentőségű feladatok megoldását juttatta — így járt Donatello és Masaccio is —, ám ha a lateráni bazilika freskó-ciklusához hasonló nagyarányú mecénási aktusra került sor, azokkal inkább az udvari-lovagi stílus, az internacionálisnak nevezett gótika lassabban haladó, de lényegében ugyanúgy reneszánsz mestereit bízta meg; így jutott a szóban forgó megrendeléshez előbb Gentile da Fabriano, aki a ciklust 1427 januárjában kezdte meg, majd ennek halála után Antonio Pisano vulgo Pisanello, aki azt 1432-ben be is fejezte. A római reneszánsz örök kárára a teljes falképsorozat elpusztult akkor, amikor a XVII. század közepén Borromini a pusztulófélben levő ősi bazilikát újjáépítette, átmentvén — a barokk korszakában zseniális kivételként — mindazt, amit „a régi részekből az új egész számára értékesíteni lehetett”.¹⁵ Ő volt az, akinek a quattrocento freskók legalább egy

¹³ A lateráni freskó-ciklus irodalmának leglényegesebb anyaga: *B. Fazio*: De viris illustribus. Ed.: *L. Mehus* 1745; *O. Panvinus*: De septem Urbis Ecclesiis, 1570.; *Vasari* ed. Milanese II. 294.

¹⁴ *Vayer L.*: Masolino . . . i. m. 36. s. kk. és *Vayer L.*: Analecta iconographica Masoliniana. Acta Historiae Artium. XI. 3–4. f. 217. s. kk. és *Uő*: L'Imago Pietatis di Lorenzo Ghiberti. Acta Historiae Artium. VIII. 1–2. f. 45. s. kk.

¹⁵ *K. Cassirer*: Zu Borrominis Umbau der Lateransbasilika. Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen. XLII. és *M. Drořak*: Francesco Borromini als Restaurator. Gesammelte Aufsätze zur Kunstgeschichte. 1929.

részéről, azaz inkább egy freskókkal beborított falrészlet elrendezéséről alkotható halvány fogalmunkat köszönhetjük: ez az építész felvétel lényegében többet mond nekünk a Gentile-Pisanello-féle koncepcióról, mint az egyébként is gyéren csörgedező írott források mégoly magasztaló szavai. (II. kép.)

Arról azonban Borromini rajza sem bír felvilágosítani, hogy a freskó-ciklusnak a rajzon látható részletei Gentile vagy Pisanello műveit ábrázolják-e, vagy kettőjük között oszlanak-e meg. Nem térhetünk itt ki a két mester gazdag rajzi anyagában folytatott tanulmányokra, melyeknek alapján a monográfusok tisztább helyzetet igyekeztek teremteni — a kutatásnak még elég dolga maradt ezen a jelentős és izgalmas területen —; a két mester római munkásságának jelentőségét a római reneszánsz művészet kezdeteinek szempontjából könyvemben ugyancsak taglaltam már. Mindenesetre a szóban forgó freskó-fragmentumot előbb Berenson — egyszerűen említve jegyzékében, minden további indokolás nélkül¹⁶ — Gentilének attribuíalta, majd utóbb Grassi — aki az említett proveniencia-adatot is először közölte, és a lateráni freskó-ciklussal való közvetlen kapcsolat lehetőségét is elsőnek vetette fel — Pisanello-nak attribuíalta.¹⁷ Helyesen hivatkozott a veronai mesterre jellemző „metszőbb festői kézvonásra” és a „tompítottabb és fémszerűbb színkezelésre” — a hatalmas Pisanello-oeuvre-ből¹⁸ azonban ő csupán a veronai Sant’Anastasia Capella Pellegrini-jének homlokzatát díszítő címer öreg zárandokának arcát emelte ki mint a szent király arculatának közeli rokonát. Mi a magunk részéről annak idején ugyancsak a Pisanello-attribúció mellett foglaltunk állást — most azt is hozzátesszük, hogy éppen a Gentile-oeuvre legközelebb álló analógiája, a Valle Romita-i poliptikon középképének atyaistene tesz tanúságot lényeges különbségeivel a Pisanello-attribúció mellett. Az oeuvre-ből az öreg zárandók mellé az ugyancsak Sant’Anastasia-beli Szent György-kompozíció híres lovas-csoportjának középen jobbra hajló fejét, továbbá a lateráni freskók feltételezett előkészítő rajzai közül a három apostolt ábrázoló lap harmadik alakjának arcát vonultattuk fel további analógiákként, és egyben az utóbbival a vatikáni freskó-fragmentumot a lateráni komplexumhoz is közelebb igyekeztünk hozni. (III. kép.) Először kíséreltük meg mi ugyanakkor a falkép-töredék helyét kijelölni az elpusztult ciklus keretében. Eszerint minket a Borromini-rajz középső zónájában mellképben ábrázolt próféták érdekelnek, akik közül a rajzon csak az egyiknek, Jónás prófétának a neve olvasható. Mármost a keresztény tipológia rendszerében a négy evangélistát a négy egyházatyával, a tizenkét kisebb prófétát a tizenkét apostollal állították szembe, és ezektől kiindulva folytatták az ó- és újszövetségi konkordanciák sorozatát. Tekintettel arra, hogy Borromini rajzán a félalakok közötti négyszögű mezőkben az evangélisták jelképes állatai ismerhetők fel, valószínűnek kell tartanunk, hogy az említett tipológiai sor vonult végig a főhajó két oldalfalán. A próféták sora pedig ebben az időben nem lehetett teljes a zsoltáros Dávid király nélkül, aki

¹⁶ B. Berenson: *Pittura Italiana del Rinascimento*. 1936.

¹⁷ Grassi: i. m.

¹⁸ A Pisanello monográfiák közül kiemelendő: B. Degenhart: *Pisanello*. 1940. és *uő*: *Pisanello* 1945. (Az előbbi német, az utóbbi olasz kiadás, némi változtatásokkal sőt bővítésekkel is.); R. Chiarelli: *Pisanello*. 1958. és *uő*: *Pisanello*. 1966. (Az előbbi a „La Minima”, az utóbbi az „I Diamanti” sorozatban.) Meg kell jegyeznünk, hogy E. Sindona megindokolatlan Gentile-attribúciójával (I. Pisanello. 1960.) nem értünk egyet. — Kár, hogy az emlékezetes veronai kiállításon 1958-ban (I. L. Magagnato: *Da Altichiero a Pisanello*. Museo di Castelvecchio. 1958.) a vatikáni kép nem szerepelt, és így nem volt mód a Pisanello-oeuvre viszonylagos egészének keretében történő összevetésre.

bár az eredeti nagyobb és kisebb próféták sorában nem foglalt helyet, mégis Jónáshoz és Dánielhez hasonlóan nemegyszer került be a próféták közé, hiszen őt tartották a messzianisztikus interpretációjú zsoltárok szerzőjének, aki Jézusnak egyébként nemcsak előképe, hanem királyi őse is — így szerepel Sluter dijoni kútjának szobrai és Perugino perugiai termének képei között is, hogy csak ezt a két klasszikus példát emeljük ki Dávidnak prófétakénti szerepeltetési közül.¹⁹ Következtetésünk alapján biztosra vettük — és vesszük ma is —, hogy a lateráni bazilika főhajójának oldalfalait díszítő freskó-ciklus figurái között Dávid király is szerepelt, és nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az egyetlen koronás fő ő volt a méltóságteljes sorban. Így Pisanello e freskó-fragmentumában, amelynek mérete (59 × 47 cm) is megfelel a ciklus vonatkozó zónája arányainak, a középső sor mellképeinek egyike, Dávid király figurája maradt ránk, ha nem is teljes épségben, mert félalakjának alsó része és mondatszalogot tartó kezei hiányoznak. A királyi arculat nemes mozdulatlanságában is erős expresszív hatású mimikája éppen a prófétikus magábaszállás és egyben égi dolgokra irányulás komornak tűnő állapotát mutatja, a szigorúan zárt ajkak — mint a mester rajzainak oly sok példáján²⁰ — szinte a következő pillanatban szólásra nyílni szándékoznak, elragadtatott énekszóra, az istenség dicsőségének hirdetésére a zsoltárok költői nyelvéen. Így határoztuk meg nemcsak a kép témáját, hanem egyben a töredék eredeti helyét is.

Azóta egy újabb lényeges adalékkal szolgálhatunk annak idején kifejtett érvelésünk megtámogatására. Azok között a rajzok között, amelyeket Degenhart mint Pisanello-nak vagy tanítványainak a lateráni freskók Keresztelő Szent János történetéből vett jeleneteiről a műhely munkája számára készített másolatokként határozott meg,²¹ találunk egy tollal pergamenre rajzolt kompozíciót, a zsidó királyi párt szemrehányásaival megsértő János börtönbe hurcoltatásának szcénáját (18.5 × 25 cm). Itt Heródes királynak a lap bal szélén trónoló figurája, arca, haja, szakállja, öltözete, koronája teljesen megegyezik a freskó-fragmentum Dávid királyával — az egyetlen különbség csupán az, hogy míg Dávid csak kissé fordul jobbra, és arca csaknem teljesen szembe néz velünk, addig Heródes arca és alakja teljesen jobbra forduló profilban ábrázolt. Úgy véljük, hogy ezzel a rejtelmes mű izgalmas problémáját még közelebb sikerült hoznunk a tisztázáshoz. (IV. kép.)

Szerény adalékkal a művészettörténettudomány részéről így kívánok hozzájárulni annak az irodalomtörténész tudósnak a jubileumához, aki a mi rokon diszciplínánk dolgait sosem kézikönyvek egyszerű és könnyű útján közelítette meg, hanem mindig a historikum közvetlen jelenlétén keresztül, és aki sosem mondott sommás ítéletet a mi kutatásaink komplikált ügyeiben, hanem mindig az egyetemes társadalomtudományi koncepcióra érzett rá, és aki — the last, not least — úgy és ott segített hathatósan a hazai művészettörténészek sorának — és különösképpen az itáliai reneszánsz kutatóinak²² —, ahol és ahogyan kellett, Rómában mint az Akadémia direktora és Budapesten mint Univerzitásunk professzora.

¹⁹ A Dávid-ikonográfiára vö. *Künstle, Réau* stb. kézikönyveinek vonatkozó passzusait.

²⁰ *A. Schmitt*: Disegni del Pisanello e di maestri del suo tempo. Catalogo della Mostra, Fondazione Giorgio Cini, 1966.

²¹ *Degenhart*: i. m. (német kiadás) 66.

²² *Kardos T.*: Opponensi vélemény Vayer L. doktori disszertációjához. Művészettörténeti Értesítő XI. 1962.

Villon és nevelőapja

SÜPEK OTTÓ

«Bienfait ne se doit oublier»
(Villon: Test. 88)

Villon életművében mindössze két és fél versszakot, vagyis csupán húsz nyolcszótagos sort tesz ki az a két hagyaték, amelyet a költő nevelőapjára, Guillaume de Villonra testált sajátos végrendeleteiben, s amely kettőjük kapcsolatának, kapcsolatuk történetének és természetének napjainkig egyetlen hiteles dokumentuma. Ám az 1456-ból való *Hagyaték* négy sorában éppúgy, mint az öt évvel későbbi *Testamentum* tizenhat nyolcasában annyi a rejtély s oly sok az ismeretlen, hogy a kutatás máig sem jutott túl felszíni rétegük, azaz közvetlen jelentésük vizsgálatán. Márpedig a középkor költészet-elmélete, szerkesztési technikája, sőt maga a villoni struktúra is arra figyelmeztet — leg-tömörebben talán Boccaccio megfogalmazásában, — hogy a korabeli műalkotásokban a szó szerinti jelentés mögött titkos értelem is rejlik, s amíg ez a bölcséket foglalkoztatja, amaz az együgyűeket elégití ki.¹

Feltehető tehát, hogy a két hagyaték, e két szűkszavú költői megnyilatkozás is rejtett összefüggéseket hordoz, s feltárásuk nemcsak arra derít majd fényt, hogy Villon élményvilágában milyen fontos helyet foglalt el az a nevelőapa, akinek fia annyi mindent köszönhetett: nevét, műveltségének szerkezetét s világnézetének formáit, hanem érthetővé lesz több olyan utalás, megoldódik több olyan probléma is, amelyet eddig homály takart, s magyarázatot nyerne olyan jelenségek, szövegrészek vagy értetlen kifejezések, amelyek eddig, dokumentált okfejtés híján, a feltevések szövevényéből vagy éppen az ismeretlenségből nem tudtak kiszabadulni. Feltáruznak a nevelőapa s a nevelt fiú szimbiózisának fő motívumai, anyagi és szellemi-lelki életközösségük alapszínei, hangulatai, feszültségei, jellemük különbözőségének feltétel-sorai, egymáshoz kapcsolódó, majd szétváló s ismét egymásra találó sorskörök moz-

¹ Vö. Giovanni Boccaccio: Vita di Dante, Leipzig é. n., Insel Verlag, 42. — Böven szól e kérdésről, éppen Boccaccio nyomán, Christine de Pisan: „... si est assavoir que comme en général le nom de poesie soit pris pour fiction quelconques, c'est-à-dire pour toute narration ou introduction apparaument signifiaunt un senz, et occultement en segnefie un aultre ou plusieurs, combien que plus proprement dire celle soit poesie, dont la fin est verité, et le procès doctrine revestue en paroles d'ornement delictables et par propres couleurs, lesquelz revestemens soient d'estranges guises au propos dont on veult, et les couleurs selon propres figures. . .”; „... comme soient aucuns secrez acquis es textes des sciences que Dieu a reservez aux merites des sages, lesquelz secrez, comme yceux philosophes, pour leurs successeurs dignes, voulsissent arrester que ilz ne fussent perdus, toutefois non si cler qu'aux ignorans ilz ne fussent musiez, ne non si troublez qu'aux sages ne fussent manifestez, si comme meismes ilz dient, par quoy occultement leur fausist figurer et en semblence d'aultres choses parler, parquoy aussi, et en l'honneur d'eulx tous, poésie nous devons honnourer,” l.: Le livre des faits et bonnes meurs ou sage roy Charles V. Paris 1936—1940, H. Champion, II. 176 és II. 177. — A villoni struktúráról l. Süpek Ottó: Villon Kis Testamentumának keletkezése. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó (Modern Filológiai Füzetek 1.) 23—46.

gásának meghatározó tényezői, illetve mindezek lényegének művészi koncentrálásai.

A feltárás aprólékos és vigyázatot igénylő munkáját a *Testamentum*-beli hagyaték elemzésével kell kezdeni; ez adja kézbe ugyanis az első fogódzót, s ez az, amit a költő a meung-i börtönbüntetés keserves hónapjai után írt, betegén, valahol Franciaországban bujdosva, tehát most már szenvedésein átszűrve, gondolatilag újra élt és megrostált s ezért csak legfontosabb motívumaikból restaurált korábbi élményeiből.

A végrendelkezés középkori szabályainak megfelelően az örökösök sorát az apa, jelen esetben a nevelőapa, Guillaume de Villon nyitja meg:²

Item, et a mon plus que pere,
Maistre Guillaume de Villon,
Qui esté m'a plus doulx que mere -
A enfant levé de maillon:
Degeté m'a de maint bouillon,
Et de cestuy pas ne s'esjoye,
Si luy requier a genouillon
Qu'il m'en laisse toute la joie;

A versszak két részre oszlik, két gondolati egységből épül fel, ám oly módon, hogy szintézisük egy harmadikat terem, azt amely a költő szándékát, mondanivalójának velejét tartalmazza s végső soron a másik kettő alkotóelemeinek tartalmi és formai minőségét indokolja. A szerkesztésnek ez a módja, mondhatni hármass-egysége, Villon művészetének egyik alapelve; ennek révén formálódik tökéletes egységbe, így jut közös nevezőre például a *Hagyaték* XII. versszakának három látszólag különmemű öröksége is, vagy a XIII–XIV. XV. strófa, egy személy, egy gondolati és érzelmi egység köré szervezve.³ De így válik érthetővé az is, hogy megkínzóit: az Orléans-i püspököt, a püspöki ügyészt és bírót, vagyis e sátáni trinitást, illetve közös lényegüket, miért Robert mesterrel, a hóhérral foglaltatja egybe Petrus Lombardus eretnek-ízű szentháromság-tételének felidézése közben, a *Testamentum* 751–752. sorában.⁴

Ez az utóbbi példa nyilvánvalóvá teszi, hogy Villon szerkesztésmódja a Trinitás teológiai fogalmán alapul, annak specifikus dialektikájából nyeri sajátosságát: mozgékony szilárdságát, összetettségét, dúsító jellegét, mégpedig úgy, hogy azt profanizált külsőséggé alakítja, más szóval, misztikáját költői szimbolikává varázsolja.

A nevelőapa örökségét bevezető versszakban is ez a szerkesztési elv érvényesül tehát; ez motiválja az alkotóelemek sorrendjét, egymáshoz való viszonyát, a felszíni és a rejtett jelentésrétegek összefüggéseit.

Az első sor erős érzelmi töltéssel, a hála érzésének és gondolatának légkörét megteremtve s implikációként talán a hálátlanság képzetét is felvillantva, monoszillabikusan, azaz lassú ütemben, a sorkezdő Item után hat egytagú szóval közelíti meg a nevelőapát: Item, et a mon plus que pere: S annak aki több mint apám. Magyarra lefordíthatatlan, illetve csak így, ilyen szintelenül és pontatlanul fordítható az a finom szerkezet, amely a nevelőapa jellemének alapvonását: az emberséget, fiához fűződő kapcsolatának mibenlétét: a jó-ságot, s ezeket mint a költő hálájának forrásait egyetlen sorba, sőt egyetlen

² Vö. *Testaments enregistrés au Parlement de Paris sous le règne de Charles VI.*, publiés par Alexandre Tuetey. Paris 1880. Imprimerie nationale, passim.

³ Vö. Süpek O.: i. m. 83–95.

⁴ Vö. Jean Frappier: Pour le commentaire de Villon, *Testament*, vers 751–752. Romania LXXX. 1959. 2. 191–207.

birtokos színtagmába tömöríti bele látszólagos impasszibilitással. Ez a feszülő telítettség, az emberségnek, a jóságnak és a hálának ez a művészi koncentrációja a második sorra csordul rá, erre a szikár, méltóságteljes, névközlő sorra, amelyben a nevelőapa hivatalos minőségében, társadalmi realitásában, azaz magiszteri rangjával és nemesített vezetéknevével jelenik meg.

A Villon vezetéknevnek „de” partikulával való írása, önmagában véve s a XV. században természetesen nem jelenti azt, hogy viselője nemesi származású, hanem csak az illető szülőhelyére utal. Mivel Guillaume magiszter az Yonne megyei Villon községből származott, — amely a Langrès-i egyházmegyében s a Sens-i tartományban volt,⁵ az egyetemi anyakönyvek s egyéb hivatalos akták is „de” partikulával jegyzik a nevét; igaz, több változatban, nemegyszer kiejtés után rögzítve azt. A legkorábbi adatban, az 1420. június 20-án (stilus antiquus) kelt s a jogi baccalariusok nevét felsoroló listán így szerepel: „Guillermus de Bullione, mag. in. art., Lingonensis dioc.”⁶ Pontosan öt hónappal később, lektori óráinak megkezdésekor ezt jegyzik be róla: „Guillermus de Bullione, mag. in. art., Lingonensis dioc., bac. in. dec. Parisius, hodie, in nonis B. Marie, incipit II librum Decretal., in scolis superioribus Curriculorum, pro primo anno et primo vol., et continuabit ad voluntatem audientium.”⁷ Később hol Guillelmus Villonnak írják, hol Guillelmus de Villione-nak, egyszer egy „v”-vel, másszor duplával, „y”-nal vagy csak „i”-vel, Vyllon-nak és de Willon-nak, sőt még Vignon-nak és Villein-nak is.⁸

⁵ Villon község földrajzi helyzetéről l. Dictionnaire des Communes. Paris 1964. Editions Berger-Levrault, 721, col. 2. — Guillaume magiszter villoni születését egyfelől az bizonyítja, hogy családja, pontosabban, hűgának leánya: Etienne Flastrier még 1480-ban is ebben a községben élt, amint ezt Jehan Flastrier-nek, Guillaume de Villon unokaöccsének 1481. november 22-én kelt végrendeletében olvashatni, másfelől pedig az, hogy Guillaume de Villon az Egyetemen a francia nemzetnek Sens-i provinciájába tartozott. — A végrendeletet közli *Auguste Longnon*: Étude biographique sur François Villon d'après les documents inédits conservés aux archives nationales. Paris 1877. Henri Menu, 190—198. — E végrendelet szerint Jehan Flastrier nagybátyjának, Guillaume de Villonnak sírja alá kívánt temetkezni a Saint Benoît le Bientourné nevű kolostortemplomban, Guillaume de Villon kolostorának templomában: „Item, veult son corps estre inhumé en la nef de ladite eglise soubz la tumba de maistre Guillaume de Willon, son oncle.” uo. 192. — Langrès latin neve Lingonis volt, a belőle képzett melléknév tehát Lingonensis. Vö. Pouillés de la province de Sens, publiés par *Auguste Longnon*. Paris 1904. Imprimerie nationale, 638, col. 3.

⁶ A párizsi jogi kar XV. századi dokumentumait közli *Marcel Fournier*: La Faculté de décret de l'Université de Paris au XVe siècle. Paris 1895. Imprimerie nationale. Az idézett rész a következő megjegyzéssel az I. kötet 219. lapján található: „Secuntur nomina illorum qui fuerunt admissi ad gradum bachelariatus de post festum Sancti Martini Hyemalis, anno Domini MCCCCXX.” — A V és a B hang, illetve betű felcserélése igen gyakori az aktákban; a Boisson-t Voisson-nak írják (i. m. 287.), a Baudin-t Vaudin-nak (i. m. 297.), Johannes Boillon hol Voillon-ként, hol meg Voullon-ként szerepel, sőt Voiglon-ként is (i. m. 131, 208, 224, 230).

⁷ Uo. 229.

⁸ Guillelmus Villon található a „Liber procuratorum” 93. oszlopában; kiadta *Carolus Samaran* — *Aemilius* — *A. Van Moë*: Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis, tomus V. Liber procuratorum nationis gallicanae (franciae) ab anno MCCCXLIH ad annum. MCCCCLVI. Parisius, Anno MCMXLIH, apud Henricum Didier. Guillelmus de Villione olvasható uo., col. 111, 112 és 321. — Egy 1427. december 24-én kelt határozat „maistre Guillaume de Vyllon”-t ír; közli *A. Longnon*: Étude biographique sur François Villon... i. m. 19. l. jegyzet. — Egy 1429-es iratban egyszer „... magistro Guillelmo de Wyllione...” van, kevéssel lejjebb pedig „Wyllone”. L. *A. Longnon*: Étude biographique sur François Villon... i. m. 128—129. — 1431-ben a királybírói (prévost-i) hivatal „maistre Guillaume de Villon”-ként említi. (1431 stilus antiquus.) L. *A. Longnon*: i. m. 19. 2. jegyzet. — 1469-ben, tehát már halála után a „Maistre Guillaume de Vyllon” formát használják kolostorának egy leltárában, l.

Mindezek alapján arra lehetne gondolni, hogy a költő egyszerűen csak a szokás szerinti formát használta, minden különösebb szándék nélkül, amikor a „de” partikulát nevelőapja vezetékeve elé kitette.

Az a tény azonban, hogy a *Hagyaték*ban eltért a szokástól, s Villon-t írt de Villon helyett, arra enged következtetni, hogy tudatosan kezelte így vagy úgy Guillaume magiszter vezetékevét, s a variánsokkal mindegyik esetben művészi hatást, majd ezen keresztül meghatározott célt akart elérni. A további elemzés igazolja is e következtetés jogosságát.

Azáltal ugyanis, hogy a szóban forgó második sor ilyen hivatalosan, ily prózaian, szabálytalan ritmussal követi az érzellemmel telített első, mindennek-előtt lehűti annak szubjektív hevét, s lehűtvén, máris érzékelteti azt a társadalmi távolságot, ami kettőjüket a *Testamentum* írásakor elválasztotta egymástól; a börtönviselt, a hujdosó, a beteg költőt s a gazdag és tekintélyes, a földbirtokos „de” Villon-t, a köztisztéletnek örvendő magisztert.

Ám a társadalmi távolság ez esetben érzelmi eltávolodást is jelent, amint ezt a versszak három utolsó sora sejteti. Ezt az eltávolodást s ezt a távolságot a strófa harmadik és negyedik sora hivatott megszüntetni, mégpedig úgy, hogy az első sor ritmusát és belső tartalmát reprodukálva, illetve a másodiknak ritmikai szabálytalanságát kiigazítva, most a nevelőapát a szerető édesanya szelídségének képzetével látja el: Qui esté m'a plus doulx que mere/A enfant levé de maillon: Ki szelídebb volt énhozzám/Mint kisededhez édesanyja.

Az első s a harmadik sor pszichikai azonosságát egy szerkezeti bravur biztosítja: a szokatlan „esté m'a” szórendbe rejtett párhuzamosság! Mivel ezt a szórendet sem a közvetlen jelentés, sem pedig a ritmus nem indokolja, Villon szándéka ezzel a formával egyedül csak az lehetett, hogy a „mon plus que pere” párhuzamaként, az összetett múltban levő állítmányi szerkezetet akusztikailag átalakítsa birtokos szintagmává: „ma plus doulx (doulce) que mere”-ré, vagyis úgy, hogy nevelőapja szelídségét ne csak általában az anyákéhoz hasonlítsa általa s azokénál tartsa többre, hanem konkrétan a saját édesanyjáé fölé emelje, akit pedig annyi szeretettel, annyi ragaszkodással és oly nagy bizalommal tekint mentsvárának éppen a *Testamentum*ban, közvetlenül Guillaume de Villon hagyatékának elrendezése után, a 869—872. sorban:

Autre chastel n'ay, ne fortesse,
Ou me retraye corps et ame,
Quant sur moy court malle destresse,
Ne ma mere, la povre femme!

*

Más váram nincs, sem erődöm,
Testem s lelkem hol irt talál
Mikor haj úz és gyötrődöm
Csak a szegény édesanyám!

Az első négy sor, a nevelőapához írt versszak első része így válik tehát tartalmilag is, formailag is egységes egésszé az apa emberségét és jóságát s az

A. Longnon: i. m. 20. 4. jegyzet. Egy másik, 1478-as leltár „feu maistre Guillaume de Willon”-nak írja a nevét. *L. A. Longnon*: i. m. 174. A fentebb idézett Flastrier-végrendeletben mind a Willon, mind a Vyllon változat megtalálható. Vö. *A. Longnon*: i. m. 195 és 196. — *A. Vignon és Villein* formához l. *A. Longnon*: i. m. 127. 1. jegyzet.

édesanya puha szelídségét egyesítő képzettartalomban: a jó *Szülő* fogalmában. S ezt a fogalmat teszi meg a költő Guillaume de Villon legfontosabb attributumának, azaz olyan attributumnak, amely el tudja tüntetni a köztük levő távolságot; a társadalmi s a lelki egyaránt.

S hogy mindez Villonnál őszinte érzésből fakadt, hogy érzelmvilágában valóban nevelőapja foglalta el a központi helyet, hogy ezek a sorok nem színlelik a szeretetet, az igazán akkor bizonyosodik be, amikor Villon szerkesztőművészetének eddig nem is sejtett, nem is keresett s éppen ezért csak most meglelt szézám-kulcsa felnyitja a rejtett jelentésrendszer ötszáz éves zárját.

Ez a rendszer eszmeileg a számmisztikán alapul, vagyis azon az elven, amely a világrend struktúrájának titkát, a dolgok lényegének foglalatát a számokban látta,⁹ formailag pedig a középkorban annyira kedvelt „bűvös négyzetek” matematikai s logikai megoldásain. Villonnál persze mind az eszmei tartalom, mind a formai megoldás átalakul a költői adaptáció során, s miként a számmisztika számszimbolikává, metaforikus értelmű művészi kifejezési lehetőséggé válik nála,¹⁰ úgy lesz a bűvös négyzetek elve is írói eszközzé, s felhasználási módja ahhoz hasonlít, amelyet Albrecht Dürer alkalmazott *Melankólia* című rézmetszetén, a mű keletkezési évének rejtett megjelölésére.

A villoni nyolcas strófa rímképletének „a-b-a-b-b-c-b-c” jellege vitathatatlanná teszi azt, hogy a versszakok formailag két részből állnak, két *négysoros* részből tevődnek össze, s a két rész a tükrözési tengely mentén, a két középső „b” rímmel kapcsolódik egymáshoz. A villoni verssor ritmusa pedig, hasonlóképpen, azt mutatja, hogy a szótagok osztásrendje a *négyes* számmal, a négyessel mint osztó-elvvel valósul meg. Ezek a sajátosságok arra vallanak, hogy Villon a bűvös négyzet törvényszerűségei alapján szerkesztette meg strófáit, annak elve szerint osztotta őket két olyan négyzetre, amelynek mindegyike tizenhat ritmikai egységet, azaz négyzetet tartalmaz. A szóban forgó versszak első része tehát a következőképpen szerkesztődött (az írástechnika kedvéért itt a négyzetek helyett téglalapokat alkalmazok):

1. Item,	2. et a	3. mon plus que	4. pere,
5. Maistre	6. Guillaume	7. de	8. Villon,
9. Qui	10. esté m'a	11. plus doux que	12. mere
13. A enfant	14. levé	15. de	16. maillon:

⁹ Vö. *Augustinus*: De libero arbitrio. lib. II. c. XVI, in *Opera Omnia*, lib. I. Patrologiae Latinae, t. XXXII. Paris 1877. — *Sándor Pál*: Nicolaus Cusanus. Budapest 1965. Gondolat, 88–108.

¹⁰ Villon és a számmisztika kapcsolatáról vö. *Ótó Süpek*: Villon et la symbolique des nombres. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Philologica, t. VI. 1965. 27–36.

Ebből következően a ritmusképlet ilyen lesz:

2	2	3	1
2	3	1	2
1	3	3	1
3	2	1	2

Ez az átgondolt ritmus-építkezés mindenekelőtt az átlók mentén elhelyezkedő számok szerkezeti rendjére hívja fel a figyelmet; balról jobbra lefelé, majd felfelé olvasva 2–3–3–2; 3–3–1–1 található, azaz egy arányos összeállítás, amely zenei vetületének, vagyis az átlókon levő kifejezések zenei képének: a ; sornak tanúsága szerint összességében véve tökéletes egyneműséget, tehát a strófán belül valamiféle autonómiát biztosít az átlós szavakból összeállított mondatoknak. S hogy ennek az autonómiának az az értelme és a funkciója, hogy konkrét tartalmi jelentést hordozzon, azt az mutatja, hogy az átlós kifejezések helyszámai, tehát az 1–6–11–16; 13–10–7–4 és a bővös négyzet átlóinak számai azonosak. Márpedig a bővös négyzet átlós számainak összege, tehát az 1+6+11+16=34 és a 13+10+7+4=34 összeg egyenlő a vízszintes és a függőleges sorok összegével, ígygen:

1	15	14	4	= 34
12	6	7	9	= 34
8	10	11	5	= 34
13	3	2	16	= 34
34	34	34	34	

Ebből az következik, hogy az átlós számokkal jelölt kifejezéseknek, pontosabban, a belőlük alakuló mondatoknak ugyanazt a jelentést kell tartalmazniuk, mint a felszíni, az első jelentésrétegnek, a szabályosan olvasott soroknak. (Mivel az összeadandók helycseréje a végösszeget nem változtatja meg, az átlók mentén levő szavak helycseréje is lehetséges!) A jelentésazonosság természetesen akkor is fennáll, sőt a szerkesztés akkor igazán művészi, ha az átlós mondatok a vízszintesek tartalmának mélyebb összefüggéseit, más aspektusait, rejtett-titkolt mondanivalóját foglalják magukban, s így újabb adatokat közölnek a költő életéről, érzéseiről, nézeteiről, cselekedeteiről.

Konkrétizálva most már az elmondottakat s a féltrófia átlós szavait mondattá összerakva ezt a jelentést kapjuk: Item, Guillaume, plus doux que maillon a enfant, esté m'a de pere, vagy a szórendet modernebbé igazítva

Item, Guillaume m'a été de pere plus doulx que maillon a enfant: Item, Guillaume olyan apám volt nekem, aki szelídebb volt hozzám, mint amilyen puha a gyermeknek a pólya. Az átlós mondanivaló összhangban van tehát a felszínével, sőt érzelmileg még el is mélyíti azt.

A bűvös négyzet szerkezeti törvényének értelmében azonban a függőleges számsorok összege is ugyanannyi, mint az átlós és a vízszintes soroké, s ennél fogva a félstrófa szavainak függőleges olvasással is azt a jelentést kell nyújtaniuk, amelyet vízszintes vagy átlós olvasással nyújtottak: Item, qui maistre (est), a enfant a élevé (et levé), Guillaume esté m'a de plus que, de plus doulx que mon pere; Villon (était) mere (et) maillon: Item, aki magiszter, Guillaume hozzám, a felnevelendő gyermekhez több, szelídebb volt, mint apám; Villon anya (volt és) pólya. (Vö: „ma plus doulce que mere”)

Az elmondottak bizonyítják, hogy Villon őszinte szeretetet érzett nevelőapja iránt, aki kis korától fogva nevelte.

Máig sincs azonban még tisztázva, hogy Guillaume magiszter mikor és miért fogadta magához François-t? a kis François des Loges-t—ahogyan eredeti nevén Villont nevezték.

Pierre Champion, a kitűnő Villon-kutató, a fentebb idézett pólya-hasonlatot úgy értelmezte, hogy az nemcsak Guillaume magiszter szelídségére-puhaságára utal, hanem azt is jelenti, hogy a költő még egészen kicsi korában, közvetlenül pályáskora után (enfant levé de maillon), vagyis az 1430-as évek elején-derekán, 1435-ben vagy még korábban, tehát 3–4 éves gyermekként került nevelőapjához.¹¹ Ezt az értelmezést azonban megcáfolja egyfelől Guillaume de Villon aktív közéleti tevékenysége, amelynek írásos nyomai viszonylag sűrűn fordulnak elő a fennmaradt okiratokban, s amely éppen dinamikussága miatt nem hagyott volna időt neki arra, hogy egy egészen kicsi, sok törődést és állandó felügyeletet igénylő gyermekkel foglalkozzék, másfelől meg az, hogy 1435 októberében, tehát akkor, amikor Villon ötödik esztendejében volt, hosszabb útra készült, s ezért még közjegyzői feladatainak ellátása alól is felmentését kérte: „attendu qu'il va en loingtain voyage et ne scait le temps de son retour.”¹²

Guillaume magiszter ugyanis az 1430-as években már tekintélyes papi személyiség Párizsban; a Saint Benoît-le-Bientourné klostrom káplánja, s övé a klostromi templom János evangélistáról elnevezett kápolnája: „Guillelmus de Villone capellanus capellanie ad altare sancti Johannis Evangeliste in ecclesia Beati Benedicti Beneversi Parisiensis fundate, et in artibus magister et in decretis bachalarius.”¹³ Három párizsi ház árendájával és földekkel rendelkezik s több peres ügy és közjegyzői eljárás szereplője;¹⁴ 1436 és 1445 között négyszer is ő a klostrom prokurátora;¹⁵ 1437 és 1440 között jogot tanít az Egyetemen.¹⁶ Később, a negyvenes és az ötvenes években, már több vagyon

¹¹ Pierre Champion: François Villon, sa vie et son temps. Paris 1913. H. Champion, I. 21. — Villon születési dátumáról l. Süpek Ottó: Villon születésének valószínű dátuma. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1966. 23. sz. 63–73.

¹² A kérvényt közli Marcel Schwob: François Villon. Rédactions et notes. Paris 1912. J. Dumoulin, 45.

¹³ Idézi A. Longnon: i. m. 21. 2. jegyzet.

¹⁴ L. uo. 127–130, 17, 19, 19,—1. jegyzet, 2. jegyzet, 173–174, 20, 21.

¹⁵ Vö. Pierre Champion: i. m. I. 131.

¹⁶ Vö. Carolus Samaran—Aemilius—A. Van Moé: i. m. col. 93, n. 3.

kurátora,¹⁷ az Egyetemen tanügyi szakértő és vitás ügyekben tanácsadó,¹⁸ helyettesíti a Sens-i provincia dékánját, feudális földbirtokot vásárol szülőföldjén, Burgundiában,¹⁹ s tagja lesz a „Polgárok Testületének”, a „Confrérie aux Bourgeois”-nak, ennek a reprezentatív vallási intézménynek, amelybe csak a legmódosabb párizsiak léphettek be, s amely épp ezért a társadalmi elismertetés és elismerés formájául is szolgált.²⁰

Az elmondottak alapján annak feltételezése látszik tehát indokoltnak, hogy Guillaume magiszter csak iskolára éretten, azaz csak hét éves korában, 1438-ban vette magához nevelt fiát.²¹

1438-ig Villon, illetve François des Loges minden bizonnyal édesanyjánál lakott s minden valószínűség szerint a Saint Pol nevű királyi kastély valamelyik cselédházában.

Az első feltételezés arra alapozódik, hogy Villon, amint a fentebbi idézet is bizonyítja, lélekben sohasem szakadt el anyjától; még 1461-ben is mentsvárának tekintette őt, s édesanyja, a rá vonatkozó verssorok felszíni és rejtett jelentése szerint is, szakadatlan aggodalommal, fájdalmas tehetetlenséggel szemlélte fia rossz útra térését. A *Testamentum LXXXIX.* strófájában, amellyel anyja örökségét: a Mária-balladát vezeti be, Villon nemcsak azt mondja el, hogy édesanyjának keserű fájdalmakat és sok szomorúságot okozott élete során, hanem — ezen kívül s rejtetten — azt is, hogy anyja leginkább szerelmi kapcsolatai: a rossz nők miatt bánkódott:

Item,	donne a	ma povre	mere	2	2	3	1
Pour	saluër	nostre	Maistresse,	1	3	2	2
Qui	pour moy ot	douleur	amere,	1	3	2	2
Dieu	le scet, et	mainte	tristesse,	1	3	2	2

¹⁷ Vö. *Pierre Champion*: i. m. I. 132, 1. jegyzet. — *A. Longnon*: i. m. 21, 2. jegyzet.

¹⁸ 1445. május 14-én részt vett azon az egyetemi vitán, amelyik tanügyi kérdésekkel foglalkozott: „Anno predicto, die XIII^{ta} Maii, feci convocari deputatos in Sancto Matrimonio ad audiendum compotum magistri Johannis Luillier, receptoris nationis, et ibi convenerunt magistri, scilicet quinque decani provinciarum, magistri Egidius Houdebis, Guillelmus Villon. . . Et omnibus visis et computatis receptis et misis pluries et pluries rejectis, repertum est quod summa totalis baccalariorum hujus primi compti est. . .” *C. Samaran*—*A. Van Moë*: i. m. col. 93. 1445. szeptember 23-án az Egyetem Francia nemzetének prokurátor-választó gyűlésén a Sens-i provincia nem volt egységes abban, hogy új prokurátort válasszanak-e vagy maradjon a régi? Ezért tizenhárom tekintélyes döntőbírók kértek fel véleménynyilvánításra, köztük Guillaume de Villon-t is: „. . . proposuerunt tredecim notabiles ac venerandi viri dicte provincie Senonensis . . . quorum nomina hic scripta sequuntur: videlicet Johannes Celeneti, Petrus de Recepto, Guillelmus de Willione, . . . uo. col. 111—112.

1449. június 29-én hasonló ügyben vett részt egy ülésen. Az ülés jegyzőkönyve kiemeli, hogy Guillaume de Villon a Sens-i provincia dékánját képviselte: „. . . ad hoc vocatur specialiter et deputatis, videlicet magistro Jacobo Bernardi. magistro Guillelmo de Villone loco decani senonensis, . . .” uo. col. 321.

¹⁹ Vö. *Marcel Schwob*: i. m. 59—61.

²⁰ Vö. *Pierre Champion*: i. m. I. 134—135. — A Confrérie aux Bourgeois tekintélyességére jellemző, hogy a királyi család is tagjai közé tartozott. Ezért temette a Confrérie papja 1432-ben az ifjan elhunyt Anne de Bourgogne-t. Bedford hercegének, Párizs angol kormányzójának hitvesét. Vö. *Bourgeois de Paris: Journal*. (1405—1449) publié par *Alexandre Tuetey*. Paris 1881. H. Champion, 289. — *Clément de Fauquembergue: Journal*. (1417—1436) publié par *Alexandre Tuetey* et *Henri Lacaille*. Paris 1903—1915. Renouard, III. 80.

²¹ Vö. *Gesta Romanorum*. Bp. 1965. Magyar Helikon, 30, 87. — *István Hajnal*: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. (deuxième édition revue . . . par *László Mezey*) Bp. 1959. Maison d'édition de l'Académie des Sciences de Hongrie, 78—79: „Aux termes d'un document de 1449, les élèves des petites écoles étaient âgés de 7 à 10 ans, ou de 7 à 14 ans selon un autre document de la même époque.” Vö. még i. m. 88.

1. Item, adom szegény anyámnak
Hogy köszöntse Miasszonyunkat,
Aki miattam érzett keserű fájdalmat,
Isten a tudója, és sok szomorúságot.

2. (Átlós olvasással:)

Item, saluez (saluer) ! douleur, tristesse, Dieu ! pour moy ot nostre mere:
Item, köszöntsetek ! fájdalmat, szomorúságot, Uristen ! miattam érzett
a mi anyánk.

(Amiként a fő szövegben, úgy itt az átlósban is egybemosódik a két asszony-
alak: Mária és az édesanya, az égi és a földi anya, a korabeli misztika Mária-
felfogásának értelmében.)²²

3. (Függőleges olvasással:)

Item, pour qui Dieu donne a saluer — pour moy ot, (je) le
scet, — est (et) nostre; — mainte douleur ma povre mere;
Maistresse a mere (amere): tristesse.

Villon — amint a fő szöveg 3–4. sora is tanúsítja — kedvelte a közbevetett mondatokat. Ezek a függőleges olvasásnál szükségképpen még csak gyarapod-
nak, ám mindig számtani sorrendben, azaz logikusan követik egymást, úgy
hogy ezáltal módot adnak a mondat vagy mondatok egzaktt átrendezésére, a
könnyebb áttekinthetőség biztosítására. Áttekinthetőbbé alakítva, a függőleges
olvasással nyert mondat tehát ilyen lesz:

Item, (celle) pour qui Dieu donne a saluer est (et) nostre;
pour moy ot, (je) le scet, mainte douleur ma povre mere;
Maistresse a mere (amere) (est) tristesse:

Item, az akinek Isten (angyali) üdvözetet küld, az a miénk
(a mi anyánk); érettem érzett sok fájdalmat, jól tudom, az én
szegény anyám; *anyának a Szerető: szomorúság.*

Az tehát, akit az angyali üdvözet a Megváltó anyjává tett s ezáltal a szenvedő
a bűnös emberek közös *égi* anyjává is, Mater Dolorosaként éppúgy sok fájdal-
mat szenvedett *földi* gyermekéért, mint Villon anyja a maga fiáért. S mivel
az emberi szenvedés oka a bűn, s Villonnál a bűnfogalma a Szeretőben tárgyiasul,
édesanyja a Szerető miatt szenved, emiatt szomorú.

Ez a gondolatmenet, ez a háromlépcsős szerkezet a középkori Mária-
kultusz teológiája szerint való; annak a hatalmas mariológiának miniatűr
tükre, amely a IX. századtól kezdve egészen a Reneszánsz krisztocentrizmu-
sáig szinte központi helyet tulajdonított Máriának a megváltás aktusában.

²² A korabeli Mária-kultuszról l. *Italo Siciliano*: François Villon et les thèmes poétiques du Moyen Age. Paris 1934. Armand Colin. 203–225. — *Kardos Tibor*: Dante. Dante Alighieri Összes Művei. Bp. 1965. Magyar Helikon, 996. — *Süpek Ottó*: Villon gyermekkora. Filológiai Közlöny 1961. 3–4. sz. 270–273. — A Mária-kultusz és a devóciós színjáték kapcsolatairól l. *Kardos Tibor*: A középkori vallásos színjáték és műfajai Magyarországon. Régi magyar drámai emlékek. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó, I. 77–114.

Mert például az *Ave maris stella*-nak és a *Regina Coeli*-nek, az *Alma Redemptoris*-nak és a *Gaude Dei Genitrix*-nek vagy akár Szent Anzelm és Szent Bernát, Szent Domonkos, Henri Suso és Thomas a Kempis Mária-elmélkedéseinek, sőt Rutebeuf „Théophile-imájának” is, azaz csaknem minden Máriát dicsérő műnek belső szerkezete ugyanezt a logikai rendet követi.²³ S ennek teljesebb megfogalmazása maga a villoni Mária-ballada!

Villon ismét megteremti tehát az összefüggést Mária és édesanyja között. Ezt az összefüggést a strófa második részében tovább gazdagítja azzal a szent Anzelm-i hasonlattal, amely Máriát az „egyetemes engesztelés udvarának” nevezi.²⁴

A strófa második egységének átlós jelentése az édesanyát udvarként, királyi udvarként jeleníti meg, azaz környezetével azonosítja, környezetének inkarnációjaként ábrázolja, s ezáltal konkretizálja és elmélyíti a felszíni értelem „vár és erőd”-hasonlatát, sőt az anzelmi Mária-attributumot is, azzal a bámulatos művészettel, művészi pontossággal, amely Villon képalkotó módszerét jellemzi, vagyis azzal, hogy Villon a valóságélménynek csak azokat az elemeit nemesíti képpé, amelyek az összefüggéseket hordozzák s amelyek révén a villoni kép az élmény lényegi részeként, az egész élménysort tükrözi és evokálja.²⁵ Jelen esetben ezért a várkastély-erőd képe az édesanya egész életét, egész világát, a vele töltött idők egész légkörét, gyermekkorának környezetét, a Saint Pol kastély atmoszféráját érzékelteti, ezt a védelmet nyújtó világot, ahová mindig visszamehetett gyógyírt találni bajaira:

Autre chastel	n'ay	ne	fortresse,	4	1	1	2
Ou me retrace	corps	et	ame,	5	1	1	1
Quant sur moy	court	malle	destresse,	3	1	2	2
Ne ma mere,	la	povre	femme !	4	1	2	1

1. Más várkastélyom nincs, sem erődöm,
Ahová elrejthetem testemet és lelkemet
Amikor nagy vész tör reám,
Sem anyám a szegény asszony!

(A fentebbi verses fordításban „Csak...anyám” szerepel. Itt ugyanis Villon arról beszél, hogy bujdosása közben, a *Testamentum* írásakor, amikor édesanyja messze van, egyedül Mária a menedéke. A sajátos fogalmazásból azonban kiderül, s az átlós olvasás is ezt igazolja, hogy Villon ebben a részben is — miként a strófa első négy sorában a felszíni s a rejtett mondatokban —, intuitív egységben látja az égi s a földi anyát, két menedékét.)

2. (Átlós olvasással):

Autre chastel (est le) corps (de) malle femme, ne ma mere
(qui est) court et fortresse:
Más vár a rossz nő teste, nem anyám aki (királyi) udvar és erőd.

²³ Vö. *Pie Régamey O. P.*: Les plus beaux textes sur la Vierge Marie. Paris 1946. La Colombe, 156—269.

²⁴ Uo. 158.

²⁵ Más példát idéz erre a szintetikus képalkotásra *Süpek Ottó*: Villon Kis Testamentumának keletkezése, i. m. 25.

3. (Függőleges olvasással:)

Autre chastel, ne ma mere ou me retrace quant sur moy court
— destresse; la n'ay corps ne mal (malle); ame (de la)
povre femme est(et) fortresse;

Más vár az, (ti. a rossz nő teste — S. O.) nem anyám, ahová (akihez)
visszahúzódok, ha vész tör rám; itt nincs testem, nincs semmi bajom;
a szegény asszony lelke: erőd.

Ily módon most már autentikus szöveg bizonyítja azt a hipotézist, hogy
Villon édesanyja a Saint Polban lakott.²⁶ Ezt támasztja alá az a kép, amelyet a
költő a *Testamentum* XXXV. versszakában alkalmaz alacsony sorból való
származásának művészi kifejezésére:

Povre je suis de ma jeunesse,
De povre et de petite extrace;
Mon pere n'eust oncq grant richesse,
Ne son ayeul, nommé Orace;
Povreté tous nous suit et trace.
Sur les tombeaulx de mes ancestres,
Les ames desquelz Dieu embrasse!
On n'y voit couronnes ne ceptres.

*

Szegény vagyok kis koromtól,
Szegény kisemberek sarja;
Apám nem élt nagy vagyonból,
Sem Orace az ő nagyapja;
Szegénység jár a nyomunkba';
Elődeim sírkövén hát,
— Isten mindet nyugosztalja!
Nem látsz jogart se koronát.

Elődei jeltelen, szegény sorsukhoz illő sírjainak és a koronás-jogaros királyi
síroknak szembeállításának nemcsak egyszerűen költői kép, nemcsak a szegénység
s a gazdagság költői antitézise a halál szintézisében, hanem, anyagát, forrását
tekintve, gyermekkori emlékeinek művészi megjelenése is. Villon kis korában
nap mint nap láthatta a királyi kastély plébániatemplomának Orléans-i
kápolnájában Jeanne de Bourbon királynőnek, Louis d'Orléans hercegnek s
feleségének: Valentine de Milan-nak, azaz Charles d'Orléans herceg — költő
szüleinek és Bedford hercegnőnek: Anne de Bourgogne-nak koronás, gyöngyök-
kel díszített sírjait: „tant à leurs Tombeaux qu'à leurs armoiries n'ont que des
couronnes rehaussées de petites perles simplement. . .” — így írja le a XVIII.
század elején Henri Sauval az akkor még meglevő Orléans-i kriptá látványát.²⁷
1450 körül az olasz Antonius Astezan ír róla csodálattal *Tractatus de Laudibus
Parisiensis* című költeményének VIII. fejezetében, ahol a kápolna festményeit
Apelleshez méltó műveknek nevezi.²⁸

²⁶ *Pierre Champion* is felvetette annak lehetőségét, hogy Villon elődei Saint Pol szolgái
voltak. Vö. *Pierre Champion*: i. m. I 15.

²⁷ *Henri Sauval*: Histoire et recherches des antiquités de la ville de Paris. Paris 1724.
Ch. Moette—J. Chardon. I. 342. — Vö. még *Jacques Hillairet*: Évocation du vieux Paris.
Paris 1952. Les Éditions de Minuit. (2. kiadás) 44.

²⁸ Vö. *Le Roux de Lincy* előszava *Guillebert de Metz*: Description de ville de Paris au XVe
sicle című művének kiadásához. Paris 1855. XXI.

Az Orléans-i kápolna a Celesztinusok templomának volt egyik ékessége. S hogy a Celesztinusok temploma a királyi család plébániatemplomaként működött, azt Christine de Pisan, az Orléans-i ház költőnője is tanúsítja, amikor megírja, hogy Louis d'Orléans herceg a Celesztinusokhoz járt naponta imádkozni: „Bonnes gens et devoz aime et volentiers ot leurs enseignemens, comme appert par la frequentacion, qu'il fait chascun jour par long espace en l'eglise des Celestins.”²⁹

De itt imádkozott Máriához Villon édesanyja is, hisz az a néhány vonás, amellyel a költő anyja plébániatemplomát rögzíti, azonos azzal a leírással, amelyet viszont egy metzi diák, Guillbert de Metz készített 1434-ben a Celesztinusok templomáról: „Aux Célestins est paradis et enfer en peinture, avec autres pourtraitures de noble euvre en ung cuer a part. Item devant le cuer de l'eglise a ung autel ou est peinte une ymage de Nostre Dame de Souveraine Maistrise.”³⁰

Ez előtt a Mária-kép előtt könyörgött tehát az édesanya a Szűzhöz, nehéz földi életéért itt kért égi jutalmat az „Ég Asszonyától”, a szegények „Közbenjárójától”:

Femme je suis povrette et ancienne,
Qui riens ne sçay; oncques lettre ne lus.
Au moustier voy dont suis paroissienne
Paradis paint, ou sont harpes et lus,
Et ung enfer ou dampnez sont boullus:
L'ung me fait paour, l'autre joye et liesse.
La joye avoir me fay, haulte Deesse,
A qui pecheurs doivent tous recourir,
Comblez de foy, sans fainte ne paresse:
En ceste foy je vueil vivre et mourir.

*

Asszony vagyok, szegényke, vénülőske,
Együgyű is: betűt sem ösmerek.
Csak nézem templomunk falán kifőstve
A mennyországot — hárfák zöngének
S a poklot — ott főnek a bűnösek!
Egyik vidító, a másik ijesztő.
Juttasd nekem ó, Szent Nők közt az Első,
A vidítót, mert Te meghallgatod,
Ha Hozzád siet a bűnbe-veszendő —
Élni-halni e hitben akarok.³¹

Villon félreérthetetlenül megmondja itt a 3. sorban, hogy édesanyja ennek a templomnak, tehát a Celesztinusokénak „paroissienne”-jeként, azaz mint ehhez az egyházközséghez tartozó hívő imádkozott Máriához. S azt is megírja ugyanott, hogy a templom „moustier” volt, vagyis olyan kolostor-templom, amely plébániai feladatokat is ellátott.³² Ám a Celesztinusok temploma nem szerepel Guillebert de Metz leírásában a plébániatemplomok között; ilyen csak

²⁹ Christine de Pisan: i. m. I. 170.

³⁰ Guillebert de Metz: i. m. 63.

³¹ Illyés Gyula fordítása.

³² Vö. Louis Thuasne: François Villon: Oeuvres. Édition critique, avec notices et glossaires, Paris 1923. A. Picard, 254. — Moustier-nak nevezi a Saint Pol kastély plébánia-templomát.

a mellette levő, a szomszéd utcában emelkedő Saint Pol templom volt.³³ Ezt az ellentmondást a hagyományos Villon-filológia úgy próbálta megmagyarázni, hogy a „paroissienne” kifejezést rímkényszerből származtatta, s egyszerűen azt tette fel, hogy Villon édesanyja csupán csak misehallgatásra járt ide, mivel társadalmi helyzete nem tette volna lehetővé, hogy ilyen előkelő templom „paroissienne”-je legyen.³⁴

A fenti bizonyítási eljárás azonban — remélhetőleg meggyőzően — ki tudta mutatni, hogy ez az ellentmondás csak látszólagos, s megoldása abban a tényben lelhető meg, hogy Villon anyja a Saint Polban lakott, s a Saint Pol kastély házanépének a Celesztinusok kolostor-temploma volt a plébánia-temploma.

A Celesztinusok temploma ezen a plébániai funkcióján kívül még egyéb jelentős közéleti szerepet is betöltött, s ezek közül a legfontosabb az volt, hogy itt tartotta üléseit a királyi jegyzők kollégiuma,³⁵ ami azt jelentette, hogy a királyi adminisztráció főtisztviselői, a jogászvilág vezető személyiségei gyakran megfordultak itt, s jó módjuk, úri életmódjuk felkelthette az édesanya vágyát arra, hogy fiát is köztük tudja.

Sajnos, arra semmi adat sincs, hogy Guillaume de Villon magiszter bejáratos volt-e a Saint Polba, a Celesztinusokhoz? Ha figyelembe vesszük kapcsolatait a jogászvilággal s Párizs vezetőivel, a királybíróval és ennek helyettesével, akkor feltételezhetjük, hogy 1438-ban, a főváros felszabadulását követő esztendőben, a megélénkült királpárti politikai élet tevékeny résztvevőjeként ő is többször járt a Saint Polban, s így lehetséges, hogy itt hívták fel figyelmét François des Loges-ra. Azt ugyanis már dokumentumok bizonyítják, hogy 1438-ban Guillaume magiszter többször is megfordult ebben a városrészben, a Saint Martin-des-Champs kolostor priorjánál, Jacques Seguin-nél, ennél a hátor királpárti papnál, aki csak a legnagyobb angol terror idején tett kényszerű hűségesküt az angol királynak,³⁶ vagyis csak 1436. (stilus novus) március 15-én, amikor több francia püspök határozata értelmében egyházi kiközösítés, vagyonvesztés és száműzetés várt az eskütétel megtagadóra, és senki sem mert ellenkezni: „Item, les devant diz gouverneurs (Terouanne, Lisieux, Beauvais és Párizs püspöke, S. O.) firent faire en celuy karesme à tous ceulx de Paris le serment, sur peine de dampnacion de l'ame, sans espargnier prebtre ne religieux, qu'ilz servoient bons et loyaux au roy Henry d'Angleterre, et qui ne vouloit faire, il perdoit ses biens et estoit banny, ou il

mát Eustache Deschamps is „Sur le fait de boire et de la catterve” című költői levelében:

„Escript le jour de Panthecoust
Aux vespres, ou l'en n'ouoit goutte
Pour le crier des chappellains
Dont li moustiers estoit touz plains
A Saint Pol près de l'oratoire,
En grant dangier d'une escriptoire.”

Eustache Deschamps: Oeuvres complètes publiées par le marquis de Queux de Saint-Hilaire. Paris 1888–1903. Firmin Didot et Cie, VIII. 27–28. (41–46. sor)

³³ Guillebert de Metz: i. m. 62.

³⁴ Vö. Marcel Schwob: i. m. 36.

³⁵ Vö. Clément de Fauquembergue: i. m. II. 174.

³⁶ Uo. II. 319. — Bourgeois de Paris: i. m. 312. 1. jegyzet.

avoit pis, et n'estoit nul homme qui parler en osast ne faire semblant; . . ."³⁷ Ennek ellenére, nem sokkal ezután, nagyhét szerdáján mintegy háromszáz angol katona kirabolja Seguin kolostorát.³⁸

A francia egyház főpapjainak angolbarátsága mögött ideológiai-politikai szempontból az egyházi feudalizmus védelme lelhető meg, más szóval, a gallikán-gondolat ellenzésében megnyilvánuló reakció, amely a papság nagy részét a király mellé állította, tekintve, hogy az adott történelmi helyzetben az egyházi feudalizmus elleni harcot csak a király vezethette, s ennél fogva a polgári ellenzék követeléseinak, a jogászokban megtestesült ellenzéki ségnek, a prerenezánsz misztikával kifejezett polgári ideológiának csak a központosító, a nemzeti függetlenséget és haladást szolgáló monarchikus királyi hatalom adhatott realizálási lehetőséget és objektív keretet.³⁹

Jacques Seguin klastroma, „claustrum”-a, éppúgy, mint Guillaume de Villoné, hagyományosan királypárti volt s a polgári eretnkség-ellenzéki ség fészke,⁴⁰ s mind Seguin, mind pedig Guillaume de Villon jogi és személyi küzdelme egyházi főhatóságaikkal tulajdonképpen sajátos függetlenségi harc jellegét öltötte magára; tengelyében az egyházi feudalizmussal szembeni ellenállás, védekezés, néha támadás állt.⁴¹ Így, ilyen körülmények közt egészen természetes, hogy kapcsolatuk bensőségesse vált; 1438-ban, amikor a Saint Benoít kolostor függetlenségi pere a Notre-Dame-i felügyelő káptalan-nal éppen fellángolt, Guillaume de Villon többször is Jacques Seguin vendége volt, a párizsi jogászok vezető személyiségeivel s a királybíró helyettesével együtt.⁴²

Ennek a körnek ideológiáját a gersoni misztika fogalmazta meg még a XV. század első harmadában,⁴³ s tevékenységének fő irányát az erkölcsök megváltoztatásában, vagyis minden új eszmerendszer megvalósulásának első gyakorlati feladatában: a morális reformban jelölte meg. Ennek pedig legelső lépése a nevelés elveinek és gyakorlatának megváltoztatása. A nevelés politikai szerepének tudatosítása végett s az új nevelésmélet és nevelési gyakorlat közkinccsé tétele céljából írta meg Jean Gerson a *De parvulis ad Christum ducendis* című értekezését.

Az antikvitás bölcséinek tanításából és a kereszténység törvényhozójának: Jézusnak gyermekszeretetéből kiindulva, Gerson a *szeretetet* teszi meg

³⁷ Bourgeois de Paris: i. m. 312—313 (688. §).

³⁸ Uo.

³⁹ Vö. *Clément de Fauquembergue*: i. m. III. 35, 45, 47, 52, 105—106. — *Pierre Champion*: *La vie de Paris au moyen âge, Splendeur et misère de Paris, XIVe—XVe siècles*. Paris 1934. Calman—Lévy, 194. — *François-L. Ganshof*: *Le Moyen Age*. (Histoire des relations internationales I.) Paris 1953. Hachette 222—223. — *Édouard Perroy*: *Le Moyen Age*. Paris 1957. Presses Universitaires de France, 418—433. — *Süpek Ottó*: Villon triviuma. Az MTA Nyelv- és irodalomtudományi Osztályának Közleményei. XVIII. 1—4. sz. 250—255.

⁴⁰ A „claustrum”-ok jellegével foglalkozva *Hajnal István* állapította meg idézett művében, hogy ezek rakták le a gallikanizmus alapját, s a claustrumok papjai gyakorlati szakemberek voltak, a korabeli értelmiség képviselői. Vö. *István Hajnal*: i. m. 43, 45. — Vö. *Pierre Champion*: François Villon . . . i. m. I. 133—134.

⁴¹ Vö. Bourgeois de Paris: i. m. 323, 337 (727 §). — *Pierre Champion*: François Villon . . . i. m. I. 133—134. — *Auguste Longnon*: Paris pendant la domination anglaise (1420—1346). Documents extraits des registres de la chancellerie de France. Paris 1878. H. Champion, 229, 230—231, 233—234. — *Marcel Schwob*: François Villon. Rédactions . . . i. m. 3—15, 48. — *Louis Thuasne*: i. m. 314.

⁴² *Marcel Schwob*: i. m. 8—9, 10, 47. — *Pierre Champion*: François Villon . . . i. m. I. 133—134, 294. — *Louis Thuasne*: i. m. 9, 1. és 5. jegyzet.

⁴³ Vö. *Süpek Ottó*: Villon gyermekkora. i. m. 282—284.

pedagógiája alapjának, s azt vallja, hogy az ifjúsághoz csak szelíden szabad szólni, úgy ahogy a szerető édesanyák beszélnek gyermekeikhez, mert csak így értik meg a felnőttest, aki tanítani akarja őket s erkölcsi-ideálokat akar eléjük állítani: „Nihil melius ad correctionem et emendationem hominum, facilitate ac clementia.”⁴⁴ A tanítás s a jó erkölcsök plántálása társadalmilag fontos feladat, hisz csak az ártatlan, a szeretettel fegyelmezett s ezáltal önkéntes fegyelemre nevelt gyermek lesz engedelmes polgárrá, vagyis olyan emberre, aki a meglevő rossz szokásokkal, rossz törvényekkel, erkölcstelenséggel szakítani képes s alkalmassá válik „egészséges fogalmak” befogadására.⁴⁵

Gerson tehát pedagógiájában a szeretet, a tanítás, az erkölcs, az erény, az engedelmesség s a bölcsesség emanációs vonalán haladva akart morális-társadalmi változást elérni abban a Franciaországban, amelyet a civilizáció élén menetelő országnak tartott, s amelyben épp ezért minden jószándékú embernek, minden pillanatban a nevelés nemes és hasznos feladatainak megvalósításán kellett volna fáradoznia, különös tekintettel arra, hogy a gonoszság elburjánzott minden társadalmi rétegben, s kiszámíthatatlan volt azoknak a szülőknek és nevelőknek száma, akik a gyermekek erkölcsével semmit sem törődtek.⁴⁶ Az ifjúság nevelésének kérdései ezért társadalmi és vallási feladatként, sőt a természet által diktált feladatként vetődtek fel Gerson nevelési elgondolásaiban, s elsősorban jószággal, szelídséggel, példaadással, türelemmel (pro parvulis se facere) vélte azokat megvalósíttatni.⁴⁷ Mert az a tanító-mester, aki csak szigorúan és keményen tud tanácsot adni, akiben nincs meg az a szelídség és türelem, amely azt a látszatot kelti, hogy jobban szereti a gyermeket, mint a jó édesapa, az a nevelő eredménytelen munkát végez.⁴⁸

Jean Gerson nevelési elveinek jelentőségét akkor lehet igazán értékelni, ha összehasonlítjuk őket a kor általános pedagógiai gyakorlatával s a büntetés-re alapozott koncepciójával, amit egy verses összefoglalás tükröz leginkább:

Qui enfans veult bien gouverner
Les doit chastier et reprendre
Et bien souvent endoctriner
A oeuvre vertueuse apprendre
S'ilz reffusent de la comprendre,
A les battre on ne puet mesprendre,
Car qui bien aime, bien chastye.⁴⁹

Ezek után nem nehéz felismerni, hogy Villon a gersoni elveket fogalmazta versbe, ezek alapján rajzolta meg nevelőapja jellemvonásait a *Testamentum*-i hagyatékot bevezető versszakban. Ez azonban azt bizonyítja, hogy Guillaume de Villon gersoniánus volt, s François des Loges-t Gerson pedagógiai elvei szerint nevelte, sőt ebből következően azt a feltevést is indokoltá teszi, hogy Guillaume mágiszter ezektől az elvektől indítatva vette magához 1438-ban a királyi kastély cselédasszonyának tehetséges fiát, s így tett eleget Gerson

⁴⁴ Jean Gerson: De l'education morale et religieuse des enfans. Traduction du traité De parvulis ad christum ducendis, publiée par Armand Hennequin. Douai 1838. V. Adam, 81, 30, 34, 78, 80, 83.

⁴⁵ Uo. 34, 37–38.

⁴⁶ Uo. 42–43, 52.

⁴⁷ Uo. 71–72, 78, 79.

⁴⁸ Uo. 79–80.

⁴⁹ Közli: Grace Frank: Proverbes en rimes. The Romanic Review 1940. október, 217 (385–392. sor)

felhívásának, amelyet a nagy gondolkodó papi híveihez intézett, kérvén őket, hogy vegyenek magukhoz szegény gyermekeket. Guillaume de Villon bizonyára a kis François-t is papnak, jogásznak szánta, elvei továbbvívójének, éppen úgy, mint korábban, 1430 körül másik tanítványát, Jean le Duc-öt, aki „discipulus preferati magistri Guillelmi Willon”-ként szintén a Saint Benoît kolostor káplánja lett, s felhőtlen barátságban maradt Guillaume de Villon-nal ennek élete végéig.⁵⁰

Ebben az időben egyébként is szokásban volt, hogy a kolostorok papjai gyermekeket fogadjanak magukhoz „kosztra-kvártélyra”, s hogy felkészítsék őket az egyetemi tanulmányokra. Ez a felkészítés az anyanyelvi olvasás és írás megtaníttatását, továbbá a latin nyelv és nyelvtan s a „planus cantus” elemeinek elsajátíttatását foglalta magában.⁵¹ Ezt a szokást maga a Saint Benoît kolostor közössége 1482-ben tette hivatalos rendszerré, amikor énekes gyermekeket fogadott be, s melléjük egy magisztert rendelt, aki latin nyelvtanra és egyházi énekekre tanította őket.⁵²

Ilyen körülmények közepette, ilyen motivációkkal került tehát François des Loges édesanyjától, a Saint Polból az Egyetem diáknegyedébe, Guillaume de Villon magiszterhez, a Saint Benoît-le-Bientourné kolostor gersoniánus, királypárti légkörébe.

Itt legelőször is új nevet kapott: a Villont. Természetesen nem nevelőapja adta ezt neki, hanem a kolostor papjai és a környékbeli, akik egyszerűen az ismert Guillaume magiszter nevével nevezték el az ismeretlen gyermeket, olyanformán, mint ahogy Antonio Sangallo, a Szent Péter bazilika egyik építész is nevelőtől, nagybátyjaitól: Antonio és Giuliano Sangallótól kapta nevét.⁵³ François des Loges szívesen használta új vezetéknevét, amit az igazol, hogy első művében, az 1440-es évek derekán keletkezett „pensum”-szerű *Ballade de bon conseil*-ben, vagyis a Jó tanács balladájában már ezzel jelöli szerzőségét.⁵⁴ Guillaume magiszter azonban vagy ekkor, azaz 1438-ban, vagy néhány év múlva, 1442 táján, amikor nevelt fiát beíratta az egyetemre, a Montcorbier nevet adta neki, egy ismert, Bourbon-tartománybeli földesúr nevét, mégpedig azért, hogy ezzel a társadalmilag jól hangzó, azaz rangot jelentő névvel indítsa el fiát a felemelkedés útján abban a világban, ahol a származás értékmérőül szolgált, amint ezt Christine de Pisan tanúsítja V. Károly életrajzában, amikor egy párbeszédet ír le, amely a király és Anjou hercege között hangzott el; V. Károly egy kincstárnoki tisztséget paraszti sorból származó hivatalnokkal töltött be, s a herceg ezt sérelmesnek találva így érvelt: „Certes, dist le duc d’Anjou, Monseigneur, celui à qui vous l’avez donnée, est un homme de nulle value, et n’est souffisant d’estre en tel office. . . car c’est un povres homs, nez de petites gens de labour, qui encore hanent les terres en nostre pais.”⁵⁵

Az ilyenfajta névadással-névszerzéssel gyakran lehet találkozni ebben

⁵⁰ Vö. Marcel Schwob: i. m. 22. — Pierre Champion: François Villon . . . i. m. I. 137 175, II. 257.

⁵¹ Pierre Champion: La vie de Paris au moyen âge . . . i. m. 191. — István Hajnal: i. m. 100, 102–103, 74, 75, 90, 93, 99.

⁵² Marcel Schwob: i. m. 7.

⁵³ Vö. Benvenuto Cellini mester élete. Bp. 1957. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 341. — A. Longnon is úgy véli, hogy a Villon nevet Guillaume magiszterrel való kapcsolata miatt mások adták neki. L. A. Longnon: Étude biographique. . . 15–16.

⁵⁴ A ballada elemzését l. Süpek Ottó: Villon triviuma. i. m. 262–265.

⁵⁵ Christine de Pisan: i. m. 59–60.

a korban, sőt később is és nemcsak Franciaországban. A firenzei szobrász, Bartolomeo Bandinelli is — Benvenuto Cellini ellenfele — hasonlóképpen, azért változtatta meg eredeti nevét, a Brandinit, hogy azt a látszatot keltse, mintha a sienai nemes Bandinelli-családból származott volna.⁵⁶

Villon egyetemi éveit mindvégig ezen a néven: Franciscus de Montcorbier néven szerepel az egyetemi okiratokban,⁵⁷ sőt erre a névre állítják ki gyilkossága után, 1456 (stilus novus) januárjában, a párizsi kis kancellárián a kegyelmi mentesítő határozatot is.⁵⁸ Ezzel szemben ugyanekkor a királlyal Saint Pourçainben tartózkodó nagy kancellária „François des Loges, autrement dit de Villon”-nak kegyelmez meg,⁵⁹ ami azt mutatja, hogy Villon szívesebben használta eredetijét és a Villon-t,⁶⁰ mint a Montcorbier-t, amelyet Guillaume magiszter azon az alapon adhatott neki, hogy elődei Montcorbier földesúr Des Loges nevű majorjából származtak el,⁶¹ a Bourbon tartományból, Párizsban keresván szerencsét, ahol Eustache Deschamps tanúsága szerint is viszonylag könnyen meg lehetett gazdagodni a százéves háború körülményei közt:

Tu es cité de touz biens non pareille
Ou chascuns puet cheavance appareillier.
.....
Enrrichy sont par toy mille millier
De povre gens...⁶²

A XIV—XV. században ugyanis már a pénz a francia társadalmi élet mozgatóereje; a pénzszerzés, a vagyongyűjtés távlata ösztönzi a diákok a tudomány elsajátítására, a pénz irányítja a lovagság harci cselekményeit, ezért tevékenykedik a kereskedő, ezért járja a hajó a tengereket, ez az uralkodó tekintélyének alapja, s ez van a szerelem hátterében — írja Eustache Deschamps *Tout se fait par force d'argent* azaz „Minden a pénz miatt történik” című balladájában:⁶³

Qui fait la science acquerir?
Qui fait chevalerie aler?
Qui fait marchandise courir?
Qui fait conclusion d'amer?
Qui fait vaisseaulx courir par mer?
Qui fait paix guerre entre gent?
Qui fait le prince renommer?
Tout se fait par force d'argent.

⁵⁶ Vö. Benvenuto Cellini mester élete, i. m. 337.

⁵⁷ Vö. C. Samaran—A. A. Van Moé: i. m. col. 295, 11; col. 494, 24—25; 495, 14—16.

⁵⁸ Közli *Auguste Longnon*: Oeuvres complètes de François Villon. Paris 1892. Lemerre, LXI—LXIII.

⁵⁹ Közli *Auguste Longnon*: uo. LIX—LXI.

⁶⁰ A nagy kancelláriához ugyanis feltehetően Villon személyesen adta be kegyelmi kérvényét a kor szokása szerint, s ugyancsak szokás szerint, a kegyelmi mentesítési határozatot megfogalmazó hivatalnok a kérvényből másolta át okmányába a bűnügy „narratio”-ját. Vö. *Auguste Longnon*: Paris pendant la domination anglaise, i. m. XII. — A Párizsban kelt kérvény Guillaume de Villon jogászgyakorlatának nyomait látszik őrizni. Itt Villon magiszteri címével és Montcorbier-ként szerepel. — Vö. *Jacques de l'Épinois*: Quelque lumière sur un point obscur de la biographie de Villon. Mercure de France. 1922. április 15. 506—513.

⁶¹ Vö. *abbé Reure*: Simple conjecture sur les origines paternelles de François Villon. Paris 1902. H. Champion, 12—13. — *Pierre Champion*: François Villon... I. 15. — *Louis Thuasne*: i. m. 4. — *Italo Siciliano*: i. m. 63, 3. jegyzet.

⁶² *Eustache Deschamps*: i. m. I. 304 (4—5 és 9—10. sorok), V. 242—243 (1—10. sor), VIII. 174—175 (1—20. sor).

⁶³ Uo. VIII. 75—76 (1—8. sor). — Vö. még *Grace Frank*: Proverbes en rimes, i. m. 213 (81—88. sor).

S a pénz mindenhatóságát bizonyítja Guillaume de Villon életpályája is, amely a pénz, a vagyonszerzés révén ívelt fel addig, hogy az egyszerű papból feudális-tőkés nagypolgár lett. Egészen természetes tehát, hogy fiát is vagyongyűjtésre ösztönözte, s a tanulást mint a meggazdagodás, a jólét eszközét állította eléje, hasonlóan ahhoz, ahogy azt Deschamps, a korszellem lényegét tükröztetve, összefoglalta *Il faut apprendre en tout temps* (Mindig tanulni kell) című művében:

Car qui apprent et retient, on le voit
Sage et puissant, il en est plus adrois,
Et se garde que nul ne le deçoit;
Le cry en a de son peuple et la voix,
.....⁶⁴

Villon azonban nem fogadta meg Guillaume mágiszter tanácsait, s keserűen idézi fel *Testamentum*ának XXVI. versszakában az elmulasztott lehetőségeket:

Hé! Dieu, se j'eusse étudié
Ou temps de ma jeunesse folle
Et a bonnes meurs dédié,
J'eusse maison et couche molle.
Mais quoi? je fuyoie l'escolle,
Comme fait le mauvais enfant.
En escipvant ceste parolle,
A peu que le cuer ne me fent.

*

Én Istenem! ha tanulok
Bolond ifjúságom korában
S a jó úton elindulok,
Most volna házam, puha ágyam,
De míg más ült az iskolában,
Kerültem én, komisz gyerek...
Míg ezt leírom: bánatában
Szívem majd hogy meg nem reped.⁶⁵

Kapcsolatuk megromlásának is a pénz volt, végső elemzésben, az oka. Villon félreérthetetlenül megmondja ezt a *Testamentum* XIII. strófájában, amikor reménytelen helyzetét leírja: elrepült az ifjúság, s maradt a szegénység; szegényes a tudománya, nincs járadéka, nincs birtoka, nincs pénztőkéje, s emiatt övéi közül még a legkisebb is megtagadja, elfelejtván természetes kötelességét:

Allé s'en est, et je demeure,
Povre de sens et de savoir,
Triste, failly, plus noir que meure,
Qui n'ay ne cens, rente, n'avoir;
Des miens le mendre, je dis voir,
De me desavouer s'avance,
Oubliant naturel devoir
Par faulte d'ung peu de chevence.

A „naturel devoir”: a „természetes kötelesség” kifejezés, amely Jean Gerson fentebb elemzett műve szerint azonos a nevelési kötelezettséggel,⁶⁶ továbbá

⁶⁴ *Eustache Deschamps*: i. m. V. 255–256 (9–12. sor).

⁶⁵ *Mészöly Dezső* fordítása.

⁶⁶ *Vö. Jean Gerson*: i. m. 72.

a negyedik sor: „Des miens le mendre: Enyéim közül a legkisebb” szerkezete, ez a biblikus, a Máté evangélium 25. fejezetének hangulati és értelmi háttéréből kibomló, azaz az okos és a balga szűzekről, a gazda talentumaival jól vagy rosszul sáfarkodó szolgákról s a végítéletéről szóló példabeszédek tudattartalmát evokáló stílusfordulat azt mutatja, hogy itt Guillaume de Villonról van szó, illetve arról, hogy a nevelőapa miért neheztelt meg fiára s miért tagadta ki őt. Mert az a tény, hogy a jómód formájaként épp azokat jelöli meg a költő, amelyekkel Guillaume magiszter rendelkezett, valamint az, hogy a következő strófákban igazolni próbálja magát, vitathatatlaná teszi, hogy a takarékos Guillaume de Villon nem nézte jó szemmel fia bohém, pazarló életmódját, baráti körének megválasztását és magatartását.

Szemrehányásai azonban csak akkor sűrűsödtek haraggá, s fiát csak akkor tagadta ki, amikor ez egy betörőbanda élén, 1456 karácsonya előtt egy héttel, kántorbőjt szombatján kirabolta a Navarrai Kollégium pénztárát, majd egy újabb betörést előkészítendő, Angers-ba indult.⁶⁷

Eddig a pillanatig Guillaume de Villon szilárdan állt mellette, segítette, görbe cselekedeteinek következményeit kiegyenesítette, hisz fia a Saint Benoît kolostor királypárti, polgári ellenzékiességű elveit, Guillaume magiszter politikai és ideológiai nézeteit teljesen magáévá tette, s költészetével kifejezvé, segített azok megvalósításában; VII. Károly királynak jóságát dicséri a múlt idők urairól írva; XI. Lajost, akinek kegyelme a meungi börtönből kiszabadította, jókívánságaival árasztja el a *Testamentum* VIII–IX. strófájában; külön balladában átkozza a „Francia Királyság” ellenségeit, szeretettel emlékezik meg arról a Jeanne d’Arcról, akinek rehabilitációs perét a Saint Benoît kolostor papjai is segítettek előkészíteni; a múlt idők asszonyairól elmélkedve Jeanne d’Arc halálát a francia dinasztikus harcok következményének tartja; udvarló balladával tiszteleg Robert d’Estouteville királybírónak, Párizs prévôt-jának,⁶⁸ megveti a szerzeteseket, kineveti a feudális Notre-Dame főpapjait, akik Guillaume de Villon-t 1450 nyarán börtönbe zárták,⁶⁹ s óvakodva szól Róma hatalmáról, a *Hagyaték*ban is, meg a *Testamentumban* is, s misztikus imával tesz hitet a *Hagyaték* záróstrófaiban skolasztika-ellenességéről, azaz gersoniánus ideológiájáról.

Amikor azonban ezt az imát írja, már több rendellenesség és három komoly bűncselekmény van a háta mögött. Az első s eddig figyelemre nem méltatott rendellenességről az egyetemi anyakönyv árulkodik: Villon nem szerepel együtt az 1452. április 22. és 28. között készített listán azokkal a szakvizsgálókkal, akikkel pedig együtt érettségizett az 1449. március 5. és 10. közé eső időben. Szakvizsgáját külön és egyedül tette le, amint ez Johannes de Conflans prokurátor 1452. május 18. és augusztus 26. közt kelt bejegyzése tanúsítja.⁷⁰ Egyéb ügyeiről, így megvesszőzéséről, szerelmi kalandjairól, éjjeli kiruccanásairól, verekedéseiről, töredékesen és kibogozhatatlanul a *Testamentum* utalásai tudósítanak. Első bűncselekményét 1455. június 5-én

⁶⁷ Elemzését l. *Süpek Ottó*: Villon Kis Testamentumának keletkezése, i. m. 7–127.

⁶⁸ Elemzését l. *Süpek Ottó*: L’épithalame de Villon. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Philologica 1963. IV. 133–138.

⁶⁹ Egy 1450. szeptember 4-én kelt okmány igazolja ezt: „Ad faciendum processum magistri Guillelmi de Vilione, capellani in ecclesia Sancti Benedicti, in carceribus capitali nunc prisonarii detenti, et ad providendum sibi de elargicione si videntur expedire, aut alias procedendum, deputantur . . . „Közli *Marcel Schwob*: i. m. 45, 3. jegyzet.

⁷⁰ C. Samaran—A. A. Van Moë: i. m. col. 486–487, 494–495, 494 (24–25), 495 (7–8, 14–16).

követte el; feltehetően szerelmi ügyből kifolyólag megölt egy Philippe Sermoise nevű papot, s menekülnie kellett Párizsból.⁷¹ Ezt a gyilkosságot, nyilvánvalóan Guillaume de Villon hathatós közbenjárására, az 1456 januárjában kelt s már említett menlevelek bocsájtják meg. Közben, nem tudni pontosan mikor s hogyan, kirabolta a Facultas Artium egyik régensét, Jean Dejean magisztert. Az ügyet 1455. december 31-én tárgyalja az egyetemi tanács, s azt a határozatot hozza, hogy az Egyetem tekintélyének megsértőjét, Villont, csak akkor oldozzák fel a kiközösítés alól, ha teljes elégtételt szolgáltat a kárvallottnak: „Ultima die Decembris ejusdem anni, fuit congregata Universitatis per dominum rectorem super tribus articulis... Secundus est super aliquibus tangentibus honorem Universitatem;... Non placet quod Villon absolvatur nisi prius restitutus bonis magistri Johannis Johannis.”⁷² Sajnos, a jegyzőkönyv nem jelöli Villon keresztnévét, s ezért ezt az adatot is csak feltételelesen lehet kezelni, ám mégis olyan feltételként, amely alig hagy kétséget afelől, hogy itt a költőről van szó.

A harmadik büntény a Navarrai Kollégium pénztárának kirablása volt. Közvetlenül ezután, Párizs elhagyására, menekülésre készülve írta meg Villon a *Hagyaték* negyven nyolcasát, ezt a látszólag hetyke, szerepjátszó és csúfondáros remekművet, amelynek tragikus hátterét és egész fájdalmas légkörét a negyvenes számmal, a nélkülözés, a veszedelem számával érzékeltette. Örökösei közt itt is a nevelőapáé az első hely:

Premierement, ou nom du Pere,
Du Filz et du Saint Esperit,
Et de sa glorieuse Mere
Par qui grace riens ne perit,
Je laisse, de par Dieu, mon bruit
A maistre Guillaume Villon,
Qui en l'onneur de son nom bruit,
Mes tentes et mon pavillon.

*

Az Atyának és Fiúnak
S a Szentléleknek nevében,
S dicsőséges szent Anyjának,
Ki megőriz kegyelmében,
Hagyom hírem, úgy segéljen!
Guillaume Villon megiszterre,
Ki nevének jó hírével
Sátrát s zászlót kap egyszerre.

Villon tehát költői hírnevével, de még inkább tolvaj-hírével együtt fiktív lovagi sátrait és feudális zászlaját testálja nevelőapjára. Az első hagyaték értelme világos! A második megértéséhez azonban fel kell idézni azt a tényt, hogy Guillaume de Villon ekkortájt vásárolta meg egy tönkrement földesúr birtokát Burgundiában; 841 holdnyi erdőt, szántóföldekkel és bíraskodási

⁷¹ Az esemény történetét a fentebb jelzett (vö. 60. jegyzet) menlevelek őrizték meg.

⁷² C. Samaran — A. A. Van Moé: i. m. col. 699, 11—13; 29—32. — A szerkesztők a col. 700, 2. jegyzetben ezt fűzik hozzá: „Nescimus an agatur de nece Philippi Sermoise et non possumus dare rationem de ultima particula hujus sententiae... Fortisan agitur de quodam dolo poetae adhuc ignoto...” — Vö. *Pierre Le Gentil*: Villon. Paris 1967. Hatier, 8—9.

joggal együtt. Egy 1458. május 6-án kelt okirat ugyanis már Malay-le Roy (Sens-i tartomány) földesuraként említi, aki a királyi prokurátorral szemben perrel védi érdeje tulajdonjogát. A pert megnyerte, mert 1463. május 2-án már a párizsi királybírói hivatalban igazolta földesúri mivoltát: „maistre Guillaume de Villon, soydisant seigneur, chastelain et haut justicier de Meslay-le-Roy, pres Sens”.⁷³ Valószínű, hogy a birtokvásárlás Guillaume magiszternek minden pénzét felemésztette, s így nem tudta nevelt fiának igényeit kielégíteni, aki, hogy életvitelét fenntarthassa, rablóvá, betörővé lett. Erre lehet következtetni a költői paródiából, amely ugyanakkor, amikor a „de” partikulát nem adja meg Guillaume de Villonnak, mégis feudális úrként jeleníti meg, katonai szolgálatra kötelezett, saját zászlaja alatt hadbavonuló földbirtokosként. Költői erejének tudatában így fejezi ki Villon szemrehányását a vagyongyűjtő polgárnak. Mindazt, amiért Guillaume magiszter oly szívósan küzdött, költő fia most egy könnyed, ajándékozó mozdulattal megadja neki: a tisztességet, a társadalmi elismerést, amit a Confrérie aux Bourgeois-ban keresett, a költő hírneve biztosítja neki, s a földbirtokosságot, amiért pereskednie kellett, a költő lovagi gesztusa szentesíti feudális zászló és hadi sátrak hagyományozásával.

Ezt a felszíni értelmet, illetve ezt a magyarázatot erősíti meg és mélyíti el az átlós és a függőleges olvasás is:

Premierement,	au nom	du	Pere,	4	2	1	1
Du Filz	et du	Saint	Esperit,	2	2	1	3
Et	de sa	glorieuse	Mere	1	2	4	1
Par qui	grace	riens ne	perit,	2	2	2	2

1. (Átlós olvasással:)

Premierement perit, par qui? de sa glorieuse et du Saint Pere:

Először vész el; ki által? dicsőséges (dicsőséges szeretője) és szent atyja miatt.

2. (Függőleges olvasással:)

Premierement et par qui du Filz grace de ça (sa) est (et) due (du)? au nom du Saint; glorieuse riens ne perit; Mere es perit (Esperit); Pere !:

A szerkezetet áttekinthetőbbé igazítva: Premierement et par qui (la) grace du Filz est due de ça? au nom du Saint; glorieuse riens ne perit; Mere es perit! Pere!: Először is ki által dukál a fiúnak kegyelem? (a betörés miatt — S. O.) a Szent nevében; a dicsőséges semmit sem veszít; Anyám belépusztul; Apám!

Az átlós olvasás tehát elárulja, hogy a költő „szent” nevelőapját és „dicsőséges” szeretőjét okolja rossz útra térése miatt, a függőleges értelem pedig egyszerre veti fel a kegyelem kérdését, szeretője érdektelenségét, amelyről már előbb, a *Hagyatékek* harmadik és negyedik versszakában is panaszkodott, s egyszerre jajdul fel édesanyja miatt. S az apához intézett felkiáltás nem hagy kétséget afelől, hogy Villon úgy vádolja nevelőapját, hogy tudja: a betörés miatt kegyelmet csak az ő közbenjárására kaphat, az ő tekintélye, az ő neve egyengetheti csak a kegyelem útját. Ezért van az, hogy a strófa második egységében az átlós és a függőleges értelem is, természetes egységben a felszíni

⁷³ Közli Marcel Schwob: i. m. 59–60.

értelemmel, a nevelőapa nevét járja körül, szellemesen variálva kettőjük azonos nevét és különböző hírnevét:

Je	laisse	de par Dieu	mon bruit	1	2	3	2
A	maistre	Guillaume	Villon	1	2	3	2
Qui	en l'onneur	de son nom	bruit	1	3	3	1
Mes	tentes	et	mon pavillon	1	2	1	4

1. (Átlós olvasással:)

Je, maistre de son nom, mon pavillon mets (mes) en l'onneur (de) Guillaume: mon bruit:

Én, Villon magiszter, zászlómat: híremet Guillaume nevének tiszteletére tűzöm ki.

2. (Függőleges olvasással:)

A qui je — mes tentes en l'onneur laisse, — maistre de son nom, — de par Dieu et Guillaume, mon pavillon: mon bruit bruit Villon: Annak akinek, én magiszter Villon, neve tiszteletére sátraimat hagyom, Isten és Guillaume segítségével, zászlóm, azaz hírem híröli Villont.

A *Hagyaték* megírása után Villon elmenekült Párizsból, mivel cimborái feljelentéssel fenyegették meg a Navarrai Kollégiumban szerzett zsákmány elosztásánál tanúsított csalárdsága miatt. Öt évig járja ezután Franciaország különböző vidékeit, különböző börtöneit, részt vesz az Orléans-i herceg Bloisban rendezett költői vetélkedőjén egy remek balladával: a *Je meurs de seuf aupres de la fontaine*-nel vagyis, a „Szomjan halok a forrás mellett” cíművel, amelyben hányatott sorsának minden motívumát megénekli „sírva nevetvén”.

1461 nyarán az Orléans-i püspök börtönébe kényszeríti, ahonnan ez év október 2-án szabadul ki. Minden valószínűség szerint Moulins-ben, a Bourbon herceg mecénás udvarában húzza meg magát ezután, s itt írja meg *Testamentumát*, betegen, elgyötörtén, minden emléket, minden tapasztalatát megmérve. Ezt a művét éppen úgy, mint a *Hagyatékot*, szintén a negyvenes szám szimbolikus értelmének vázára szerkeszti rá, s az első két negyvenes részt, a „bevezetőnek” nevezhető nyolcvan strófát úgy írja meg, hogy annak minden gondolata, sora, utalása, érzelmi rezdülése alkalmas legyen Guillaume de Villon bocsánatának felkeltésére.⁷⁴ Ezért idézi saját sorsának párhuzamaként — önmagát is, nevelőapját is vádolva — Nagy Sándor és Diomedész kalóz históriáját a *Gesta Romanorum* nyomán,⁷⁵ ezért átkozza sorsát, ezért bánja s ezért magyarázza bűneit, ezért sugallja a misztika eszmekörében mozogva a megbocsájtás gondolatát. S mire strófaival a végrendelkező részhez ér, a *Testamentum* LXXXVII. versszakában már mindent átgondolva, mindent újra érezve foglalhatja össze kérését nevelőapja jóságára, a jó Szülő kötelességére, megbocsájtó hajlandóságára építve:

Degeté m'a	de	maint	bouillon	4	1	1	2
Et	de	cestuy	pas ne s'esjoye	1	1	2	4
Si	luy	requier	a genouillon	1	1	2	4
Qu'il	m'en	laisse	toute la joie	1	1	2	4

⁷⁴ E rész elemzését l. Süpek Ottó: Villon világnézetének kialakulása (kézirat). MTA Könyvtára. Bp. 1961. 66–78.

⁷⁵ Vö. R. L. Wagner: Villon, Le Testament. (Commentaire aux vers 157–158. Fin du Moyen Age et Renaissance, Mélanges de Philologie Française offerts à Robert Guiette, Anvers 1961. De Nederlandsche Boekhandel, 157–158.

Sok pácból kirántott engem,
 És e mostaninak sem örül,
 Ezért térden állva kérem
 Adj meg nekem annak minden örömét.
 (vagyis annak, hogy kirántott a pácból,
 másszóval: ismét rántson ki a pácból, fogad-
 jon vissza magához.)

A strófa két részének szintézise tehát az a kérés, hogy Guillaume de Villon szabadítsa meg a bujdosó élet bajaitól, azaz fogadja vissza magához a tékozló fiút.

Amilyen alázatos a felszíni értelem, olyan szemrehányó viszont az átlós és a függőleges. Az átlósban az örömöknek, Párizs örömeinek elvesztéséért okolja Guillaume magisztert:

Degeté m'a de toute la joie qu'il luy requier cestuy bouillon:

Megfosztott engem minden örömtől, amelyet számonkér tőle ez a pác.

A függőlegesben pedig igen bonyolultan s nehezen értelmezhetően, még keményebb hangot használ, szinte fenyítően szól:

Et si (ainsi) degeté m'a — qu'il ment (m'en) — de luy — de cestuy maint, — requier, laisse bouillon; toute la joie a genouillon pas ne s'esjoie. = Et ainsi degeté m'a de luy qu'il ment de cestuy maint, (je luy) requier (qu'il) laisse (le) bouillon; toute la joie a genouillon pas ne s'esjoie:

Úgy dobott ki magától, hogy erről (az ügyről) sokat hazudik; könyörgök, hagyja ezt a pácot; az öröm térden állva nem öröm.

Ez után a bevezető strófa után következik Guillaume de Villon öröksége, amely szintén a kitagadás problematikája köré szerveződik, s így mutatja azt, hogy Villon életének minden szempontból a Navarai Kollégiumba való betörés volt a fordulópontja; az a gonosztett, amelyről nyíltan sehol sem szólt, amelyet csak utalások szövevényébe rejtve mert említeni:

Je	luy donne	ma	librerie	1	3	1	3
Et	le Rommant	du	Pet au Deable	1	3	1	3
Lequel	maistre	Guy	Tabarie	2	2	1	3
Grossa	qui est	homs	veritable	2	2	1	3

Könyvtáramat adom neki
 És az Ördögging regényét
 Amelyet Guy Tabarie magiszter
 Másolt, aki igaz ember.

Guy Tabarie említése már önmagában véve is a kollégiumi betörést evokálja, hisz ő volt az a bűntárs, aki elfecsegte az esetet s akire ezért Villon Szent Antal tüzet, ezt a járványos és fájdalmas betegséget bocsátja örökségül a *Hagyatékek* 261–264. sorában.⁷⁶ A „grossa” ige még csak megerősíti ezt, mert Villon a „másolást” és a „felnagyítást” jelentő kifejezések homonimiájával űz itt költői játékot, s azzal, hogy antifrázisos megoldással igazmondónak nevezi a hazug és gyűlöletes Tabarie-t. De miért hagy most a költő könyvtárat Guillaume

⁷⁶ Tabarie azonosítását a névtelen örökösrel l. *Süpek Otú*: Villon Kis Testamentumának keletkezése, i. m. 7–56.

de Villonra? S milyen kapcsolatban van ez a különleges, a kiemelést érdemlő regénnyel? S mindkettő hogyan függ össze a kollégiumi betöréssel? amelynek emléke még a strófa második részét is betölti, így bizonyítva, hogy Guillaume de Villon öröksége itt éppen úgy, mint a *Hagyatékban*, s az ő esetében ugyanúgy, mint a többi örökösében is, kettőjük kapcsolatának adott pillanatban leglényegesebbnek vélt mibenlétét érinti a villoni testálás szabályai szerint.

Ezeket a kérdéseket ez idáig fel sem tette a Villon-filológia, illetőleg amit feltett belőlük, azokat is válasz nélkül hagyta vagy tévesen válaszolta meg.

Az szinte magától értetődik, hogy a költő fiktív könyvtárat hagy nevelőapjára. S ha a *Hagyatékban* azért testált rá feudális zászlót és hadi sátrakat, hogy vagyonszerző igyekezetét parodizálja, itt csak azért hagyhat könyvtárat neki, hogy most már a vagyonszerzés módját is megjelölje és kigúnyolja, vagyis azt a spekulációs tevékenységet, azt az uzsora-kölcsönös aktivitást, amelynek fedezete a kincsnek számító könyv-zálog volt ebben a korban. Ismét Eustache Deschamps a koronatanú, s bizonyító strófája nemcsak azt teszi vitathatatlanná, hogy az egyetemisták könyveiket zálogosították el szorult anyagi helyzetükben, hanem arra is rávilágít, hogy a diákoknak bizonyos életnívó fenntartásához pénzre volt szükségük, s ennek hiányában gonosztevéökké váltak:

Trop fault, qui est estudiens;
Se son fait veult bien avancier,
Il faut que son pere et les siens
Lui baillent argent sanz dangier
Ses livres, ait finance preste,
Robes, pannes, vesture honneste,
Ou il sera uns malostrus;⁷⁷

A félstrófa második sorában Villon könyvtára kincsei közül külön kiemeli, a végrendeletírás szokása szerint,⁷⁸ a legértékesebbet: az Ördögfiing regényét.

⁷⁷ *Eustache Deschamps*: i. m. „Lettres des escoliers d’Orliens, et comment ilz mandent argent et salus a leurs peres.” VIII. 96–97 (11–18. sor). — A könyvek értékét bizonyítja a következő bejegyzés egy könyvben: „Hic liber est Sancti Victoris Parisiensis. Quicumque eum furatus fuit, vel celaverit, vel titulum istum delaverit, anathema sit. Amen. idézi *Le Roux de Lincy*: i. m. Appendice, XLVIII. — Vö. még *István Hajnal*: i. m. 50. A könyvnyomtatás feltalálása tehát olyan szempontból is nagy jelentőségű volt, hogy a szegénysorsú diákok is könyvhöz juthattak. Egy korabeli strófa bizonyítja ezt:

J’ay veu grant multitude
De livres imprimez,
Pour tirez en estude
Povres mal argentez;
Par ces nouvelles modes
Aura maint escollier
Decret. bibles et codes
Sans grant argent bailler.

1. Recollection des merveilles, advenus en nostre temps, commencée par très élégant orateur, messire Georges Chastellain et continué par maistre Jean Molinet. Közli *J. A. Buchon*: Collection des chroniques nationales françaises; Chronique de J. de Lalain par G. Chastellain. Paris 1825. Verdière—J. Carez, LVII.

⁷⁸ Egy példát találni erre a már idézett végrendeletgyűjteményben (1. 2. jegyzet) a 286. lapon.

Ez a titokzatos mű mindig élénken foglalkoztatta Villon kutatóit; mi lehetett ez? mi volt a témája? miért nem mentett át belőle semmit Villon a *Testamentumba*? S a neves Villon-kutató, Marcel Schwob külön tanulmányt szentelt ezeknek a kérdéseknek, s valóságos kis regényt kerekített a cím köré, rekonstruálván azokat az eseményeket, amelyek az Egyetemet, a diákságot s a királybírói hivatalt szembe állították egymással egy Ördögving nevű kötömb miatt, amelyet a diákok régi helyéről az egyetemhez szállítottak 1451-ben; de a királybíró közbelépett, törvénytelennek minősítve a kő elmozdítását eredeti helyéről s főként azt a rendzavarást, amely a kötömb felállításának karneváli cselekményét követte. Az Egyetem, tekintélyének csorbitását látva a királybíró közbelépésében, hatalmas tüntetéssel és sztrájkkal reagált a hivatalos intézkedésekre, s a huzavona, összecsapásokkal, véres verekedésekkel, tárgyalásokkal több évig tartott. Marcel Schwob azt gondolta, s az ő véleményét mindeddig elfogadták, hogy Villon ezt az eseménysort dolgozta fel az Ördögving regénye című munkájában.⁷⁹ Marcel Schwob azonban tévedett; Villon sohasem írta meg ezt a regényt (ezért nem találni!), hanem az Ördögving regénye jelzéssel egyszerűen a Navarrai Kollégiumi rablás történetét jelölte, mégpedig azon oknál fogva, hogy az Ördögving kifejezés ekkor a tolvajok, a rablók, a garázda elemek gyülekező helyét jelentette Párizsban, vagyis azt a sikátort, amely a Saint Jean-en-Grève templom mellett, a Pet-au-Deable nevű háznak támaszkodott. Ezt a sikátort csak egy 1620 júliusában kiadott királyi rendelet szüntette meg, amely az indoklásban kimondta, hogy ez téli éjszakákon a tolvajoknak s az egyéb züllött alakoknak szolgált menedékhelyül: „ne servait que d'échappée aux gens de pied, qu'elle était traversée d'une barrière, pour fermer le passage aux chevaux et aux charrois et qu'elle servoit la nuit en hiver de faux-fuyant, et de retraite aux voleurs et aux personnes de mauvaise vie.”⁸⁰

Ezzel szétfoszlott egy legenda, s homogénné, minden részletében érthetővé vált a szóban forgó félstrófa, amelynek ez a jelentése: mivel a könyvzálogokkal spekuláló Guillaume de Villon nem adott elég pénzt fiának (s ez egybevág a *Hagyaték*-beli indoklással), ez a tolvajok, rablók közé került, rabolni kényszerült, megszervezte a Navarrai Kollégiumba való betörést, a Kollégium pénztárának kirablását, s ezt az akcióban strázsaként részt vevő hazug Tabarie elfecsegte, felnagyította.

Az átlós és függőleges jelentések alátámasztják ezt az értelmezést: az első egységnél ez olvasható átlósan: „Je maistre du libre rie (librerie); le Rommant Guy veritable grossa”, vagyis: „Én (voltam) a mókamester, a regényt (a históriát) az igaz Guy másolta-nagyította meg.” A függőleges olvasás pedig ezt mondja: „Je, — et le quel grossa le Rommant qui est maistre, luy donne, de Guillaume (Guy homs) ma véritable librerie: le Pet-au Deable: Tabarie: Én s az, aki a Regényt másolta — felnagyította s aki magiszter, én neki adom Guillaume-tól származó igazi könyvtáramat: az Ördögvingot: Tabarie. Magyarán: Én annak, aki a regényt másolta-felnagyította s aki nem más mint magiszter Tabarie, annak neki adom Guillaume-tól származó könyvtáramat: az Ördögvingot, vagyis azt a helyet, ahol kitanultam a rablás fortélyait s ahová Guillaume de Villon fukarsága miatt kerültem.

⁷⁹ Marcel Schwob: Une oeuvre perdue de François Villon, in. i. m. 87—94.

⁸⁰ Henri Sauval: i. m. I. 177.

Guillaume de Villon örökségének második félstrófája folytatja az érvelést, a magyarázkodást:

Par	cahiers est	soubz	une table	1	3	1	3
Combien	qu'il soit	rudement	fait,	2	2	3	1
La matiere	est	si	tres notable	3	1	1	3
Qu'elle	amende	tout	le mesfait.	1	3	1	3

Füzetenként van egy asztal alatt
 S ha durván van is megcsinálva
 Az anyaga oly igen nevezetes,
 Hogy helyre igazítja a gonosztettet.

Az átlókba rejtett jelentés igazolja a Pet-au-Deable-kifejezés értelmének fentebb közölt megfejtését: Quel (qu'elle) qu'il soit, si (ainsi) le mesfait est par une rue (ru+e) dementable (rudement table) azaz: Bármilyen lett légyen is, a gonosztett ily módon egy kétségbeejtő utca miatt történt. A függőleges jelentés pedig azt mondja meg, eléggé komplikáltan, hogy a gonosztettet egy asztal alatt követték el: Combien la matiere, (la) quelle (Qu'elle) par cahiers est, amende est, qu'il soit si (ainsi) tout rudement soubz une table fait, —le mesfait (est) tres notable: S ha az anyaga, amely füzetenként van elrendezve, már büntetés, s ha ily durván egy asztal alatt lett is elkövetve, a gonosztett igen nevezetes. Ez azt jelentheti, hogy egy asztal mellett, azaz annak végénél törték fel a pénzesládákat. A „soubz” kifejezésnek ugyanis ez az értelme például a már idézett Flastrier féle végrendeletben is: Flastrier „soubz la tumbe de maistre Guillaume de Willon”, vagyis Guillaume de Villon sírja alá akart temetkezni, tehát Guillaume magiszter sírja mellé, annak végéhez.

Villon a *Testamentum* kéziratát bizonyára elküldte nevelőapjának, úgy mint azt a „Sénéschal”-nak, Pierre de Brézének is megígérte a *Testamentum* 1824. sorában, s Guillaume de Villon természetesen megbocsájtott a tékozló fiúnak és újra házába fogadta őt, s valószínű, hogy anyagi támogatását is kilátásba helyezte. Ezért vállalhatta Villon 1462 novemberében, amikor Párizsba való visszatérte után felelősségre vonták, hat év múltán, a kollégiumi betörését, hogy három év leforgása alatt visszafizeti a rá eső s rá rótt 120 aranyat: „Item pro littera condemnationis passate per dictum Villon de summa sex viginti scutorum auri quam promisit solvere Facultati et execucioni ma. Rogeri de Gaillon ac dicto Poutrelli infra tres annos proxime venturos usque ad quod tempus elargitus est a dictis carceribus.”⁸¹

Guillaume de Villon azonban nem sokáig örülhetett a megtért bűnösnek. Egy hónap múlva, 1462 végén, egy éjszakai verekedés résztvevőjeként ismét börtönbe kerül, ismét vízpróbával kínozzák, s végül kötél általi halálra ítélik. Ám ezt az ítéletet a költő fellebbezésére s talán a nevelőapa közbenjárására,⁸² tíz évnyi száműzetésre változtatják: „Veu par la court le proces fait par le prevost de Paris ou son lieutenant à l'encontre de maistre François Villon, appellant d'estre pendu et estranglé, *finaliter* ladicte appellacion et ce dont a esté appellé mise annéant et eu regard à la mauvaise vie dudit Villon,

⁸¹ Közli Marcel Schwob: i. m. 113.

⁸² Vö. Pierre Le Gentil: i. m. 13.

le bannist jusques à dix ans de la ville, prévosté et viconté de Paris.”⁸³ A költő hirtelenjében még egy balladát ír, amelyben megköszöni a bíróság jóindulatát, s három napi haladékot kér, hogy övétől elbúcsúzhasson s némi pénzt szerezhessen a nagy útra. Ez az utolsó adat róla. Guillaume de Villon örökösei közt az 1467-es és 1468-as okmányokban már nem szerepel.⁸⁴

Ezután már csak költői híreről, költői hírnevének növekedéséről szólnak a dokumentumok.⁸⁵ S úgy, amint azt megjövendölte a *Hagyatékban*, a költő François Villon örök híre megörökítette a nevelőapáét: Guillaume de Villonét is.

⁸³ Pierre Champion: François Villon. . . i. m. II. 289–290.

⁸⁴ Vö. Marcel Schwob: i. m. 53–54.

⁸⁵ Vö. Louis Cons: État présent des études sur Villon. Paris 1936. Société d’Édition „Les Belles Lettres. (37e Cahier des „Études françaises”). — J. Parisse: État présent des études sur Villon. 1936–1959. Liège, 1960. (Mémoire de Licence; kézirat a Liège-i Bölcsészettudományi Kar Francia Tanszékének könyvtárában.) — Pierre Le Gentil: i. m. 138–149. — David Kuhn: Villon en 1967. L’Information littéraire. Paris 1967, N° 1. Janvier–Février. J. B. Baillière et Fils, 5–10.

A Nap diadala a Mátyás Kálvária talapzatán

NAGY ZOLTÁN

Az esztergomi Főszékesegyházi Kincstárban őrzött ún. „Mátyás Kálvária” egyike az itthon is és külföldön is egyaránt legismertebbekké vált műkincseinknek s az európai ötvösművészet legszebb alkotásainak. Elismerésében és hírében nagy szerepet játszik színaranyból, drágakövekből és igazgyöngyökből, valamint zománchól összetett nemes anyaga s megmunkálásának páratlanul fejlett technikája mellett az a körülmény is, hogy egykori fejedelmi tulajdonosai — mint felső részét illetően feltehetően Zsigmond, s minden kétséget kizáróan Mátyás király és fia Corvin János és végül Bakócz Tamás — koruknak nemcsak politikai történéseiben, hanem művelődésének és művészetének fejlődésében is nagy szerepet játszottak.

Hogy Mátyás királyé volt, azt nemcsak a hagyományból tudjuk, hanem a hiteles források bő sorozata igazolja. Erről bizonytságot tesz első oklevélbeni említése is. Kinizsi Pál országbíró 1494-ben kelt oklevelében „adja emlékeztül, hogy fenséges Corvin János Úr, Oppavia és Litovia hercege” személyesen megjelent előtte és „élőszóval és szabadon kijelentette”, hogy „bizonyos aranytárgyait, úgymint egy drágakövekkel és gyöngyökkel ékesített feszületet, továbbá egy békecsóktáblát és egy ereklyetartót, hasonlóképpen drágakövekkel kirakva... a kölcsönképpen már korábban tőle sürgős szükségében felvett ötezerkettőszáz forint fejében, most ugyanazért az összegért”, de még inkább azokért a szolgálatokért, amelyeket „néhai Mátyás király úrnak, az ő igen kedves atyjának”, majd pedig neki magának is tett, „e tárgyakra vonatkozó minden és teljes jogát Tamás püspök úrra ruházza át”. Az akkor egri püspök Bakócz Tamás a Kálváriát később, esztergomi érsek korában, a főszékesegyháznak adományozta.

A káptalani inventáriumok több alkalommal leírják, méltatják és értékelik is. Az 1553. évi leltár azt mondja róla, hogy „jeles aranykereszt, különféle drágakövekkel és nagy gyöngyökkel, egy rőf magas, királyi mű”. Az 1594. évi leltár pedig megállapítja, hogy „nagy és rendkívül értékes kereszt, tömör és legtisztább aranyból készítve, nagy gyöngyökkel és drágakövekkel ékesítve, 16. 000 forintot ér, sőt többet is”. Az 1609. évi inventárium is feljegyzi róla az akkor már hagyományos és hangoztatott tényt, hogy „Mátyás királyé volt”.¹

A színaranyból készült remekművet valóban rendkívül gazdagon díszítik szobrocskák, igazgyöngyök (219 db), drágakövek, alakos jelenetek és pompás

¹ Dankó József: Történelmi, műirodalmi és okmánytári részletek az esztergomi főegyház kincstárából. Esztergom 1880. Hozzá: Az esztergomi főegyház kincstára. Esztergom 1880. A „Hollós Mátyás kálvária” fejezetében (65—71.) közli Kinizsi Pál oklevelének és az inventáriumok vonatkozó adatainak és leírásainak latin nyelvű szövegét.

növényi ornamentika. Az egész művet az aranyalapot itt-ott láttató „rondebosse”-zománc fedi. Méretei nem kevésbé imponálóak: magassága 72.5 cm, amelyből a felső rész, a tulajdonképpeni kálvária 41.5 cm, míg a talapzatul szolgáló alsó rész 31 cm magasságú. Az egész mű súlya 5 kg és 411 gr a talpazat alsó részében és alakjaiban tömör, a többi részében lemezekből összeállított és formált (1520 aransúlyu) színarany.

A kálvária ormára emelkedő keresztben Krisztus teste függ, s mellette, a kálváriahegy szikláin, balra a Fájdalmas Szűzanya, jobboldalt pedig Evangelista Szent János szobrocskája, a keresztfa tövében „Ádám koponyája” helyezkedik el. A baldachin belsejében látjuk az oszlophoz kötözött Krisztus szenvedő alakját, míg a külső toronyfülkékben Illés, Izaiás és Jeremiás próféták alakjai állanak. A kálvária toronyszerű felépítését apró tornyocskák és díszítőelemek tagolják. Az egészet a drágakövek sokasága borítja.

A talapzat ugyancsak két részből áll. A háromszögű felső konzol — amelyre a kálvária támaszkodik — és az alsó, hasonlóan háromoldalú postamens között, a függőleges tengelynek mintegy felezőjébe henger alakú tagozat illeszkedik. A konzol alá behajló három homorú háromszöget a Nap, a Hold és a Jupiter diadalkocsi-kompozíciói borítják. Alattuk kisebb nodus foglal helyet, amelyből kiindulva három játékos, de rendkívül energikus mozgású delfin a hengertagozatra támaszkodik. A delfinek mögött — egymástól plasztikusan kiemelkedő levelekkel elválasztva — festett madáralakokat és díszeket látunk. A talapzatot felező korongon, drágakövek és igazgyöngyök között három körmezőben félalakok foglalnak helyet. Alsó felének tengelyében elegáns ívelésű, antik stílusú váza helyezkedik el, amely mellett méltóságteljesen ül a Mátyás király cseh-oroszlanos címerpajzsait tartó három szfinx. Az alsó postamens homorú oldalait ugyancsak gazdagon borítják a drágakövek és igazgyöngyök. A konzol átvágott sarokmezőit, a vázát és az alsó postamens homorú oldalait stilizált növényi ornamentika és aranyban meghagyott levéldísz borítja.

A felső rész, építészeti elemei ellenére is festői jellegű. A Corpuson, a Madonna és János, valamint az oszlophoz kötözött Krisztus, a próféták és az angyalkák alakjain első látásra a késő gótika jellegzetesen lírai, majdnem érzelmes, de ugyanakkor erőteljesen realiztikus vonásait ismerhetjük fel. A talapzat, háromszög alakú postamenseivel, felező korongjával, a geometrikus pontossággal fogalmazott homorú háromszögekkel, a szinte tektonikus merevségben megjelenő szfinxekkel, szembetűnően építészeti jelleget ölt. A plasztikusan mintázott alakok, s a festett kompozíciók és ornamentumok a korai reneszánsz stílusáramlatának és életbiztonságtól duzzadó világának a jellegzetességét sugározzák. A stílusbeli és tartalmi eltéréseken túl, a kálvária és a talapzat tartalmisága között is lényeges a különbség. A kálvária a maga biblikus-teologikus világát szövegezte meg, mégpedig meglehetősen világos, elbeszélő módon. A talapzat viszont — az alábbiakban indokoltabban is látni fogjuk — nem antik mitológiai eseményeket szövegezte meg — amire az egyes jelenetekből és alakokból gondolni lehetne —, hanem filozófiai és asztronómiai mondanivalót rejt magában. A felső és alsó részek közötti különbségek ellenére is a „Mátyás Kálvária” egészében egységes alkotás benyomását kelti.

A szakirodalom a múlt század közepe óta foglalkozik a Kálvária értékelésével, s nem egy esetben — bár többnyire csak érintőleg — a fentebb említett problémákkal is. A bécsi Bock kanonok elsőként ismeri fel a stílusbeli külön-

ségeket, s a felső és alsó részeket különböző időben keletkezetteknek tartja. A talapzat szerinte is Mátyás korában jött létre, s a velencei vagy firenzei ötvösművészet alkotásának itéli. A felső részt azonban a XIV. század közepére helyezi vissza és Ulm-környéki német mestereknek tulajdonítja. Ez utóbbi tévedése ellenére is Bock az első, aki meglátja, hogy a két rész nem azonos mester vagy iskola műve.² A következő évtizedekben megjelent tanulmányok és cikkek, ha rá is mutatnak a felső és alsó rész közötti stíluskülönbségre, a Kálváriát egységes, azonos időben, sőt azonos műhelyben, illetve iskolában keletkezett műnek tartják, s a nyilvánvaló stíluskülönbséget egyszerűen a gótika és reneszánsz közötti átmenet következményének tulajdonítják. Származási helyét illetően csaknem valamennyi hazai és külföldi szerző, mint — többek között — Henszlmann, Dankó József, Fraknói, Martinov és Courajod az egész művet általában az olasz, közelebbről a toszkán ötvösművészet körébe utalják.³

Radisics Jenő 1892-ben elsőként ismerte fel, hogy a felső rész, tehát a Kálvária és a bajorországi Altöttingben őrzött „Goldenes Rössel” között szoros technikai és stílusbeli kapcsolat áll fenn. Szalay Imre részletesebben megvizsgálta e kapcsolat kérdését, s megállapította, hogy mindkét mű a párizsi királyi ötvösműhelyekből származik.⁴ Ez a problematika a külföldi szakirodalomban először August Ludwig Mayer 1927-ben megjelent tanulmányában bontakozott ki, s vezetett az ún. „ronde-bosse”-zománctechnika keletkezésének és fejlődésének a kutatásához.⁵ A párizsi királyi ötvösműhelyekben a legmagasabb szinten művelt „ronde-bosse” az ötvösművészet legrafináltabb, s legfejlettebb zománctechnikája. A vonatkozó tanulmányok kivétel nélkül a párizsi királyi ötvösműhelyben keletkezett művek közé számítják a „Mátyás Kálvária” felső részét is. Ezt a véleményt ez ideig a legnagyobb alapossággal Müller és Steingraber 1954-ben közölt dolgozatukban támasztották alá.⁶ A technika keletkezését és kifejlődését illetően a legalaposabb Middeldorf 1960-ban megjelent forrástanulmánya, amely a Kálvária keletkezésének — mind a felső, mind az alsó részét illető — problematikájához is számottevő adatokat és szempontokat szolgáltat.⁷ Az újabb magyar szakirodalomban Genthon István fogadta el a párizsi eredetet valló felfogást s azt néhány adat csatolásával alá is támasztotta.⁸

² Bock: Der Schatz des Metropolitankirche zu Gran. Jahrbuch der k.k. Centralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Bd. III. Wien 1859. 136—137.

³ Magyarország Műemléki Topográfiája. Bp. 1948. Szerkeszti Gerevich Tibor; Esztergom műemlékei. Bp. 1948. Összeállította Genthon István. A Mátyás Kálvária 1948-ig megjelent irodalmával; Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. Bp. 1966. I. Adattár. 336—342. A régebbi és újabb irodalom közlésével.

⁴ Radisics Jenő: Mátyás király kálváriája. A Gyűjtő, I. 1912. 311—314. M. A Szent György Czéh esztergomi tanulmányi kirándulásán tartott előadását közlő cikkében hivatkozik a maga 1892-ben történt felismerésére. — Szalay Imre: A XIV. és XV. századi ötvösség két remeke. Művészi Ipar 1898. 77—96. Ugyancsak utal arra, hogy a problémára Radisics felismerése hívta fel figyelmét.

⁵ August Ludwig Mayer: A Paris atelier of goldsmiths about 1400. Apollo, VI. London 1927. II. 235—237.

⁶ Theodor Müller—Erich Steingraber: Die französische Goldemailplastik um 1400. Münchener Jahrbücher 1954.

⁷ Middeldorf: The origins of „Email sur Ronde-Bosse”. Gazette des Beaux-Arts, 1960.

⁸ Genthon István: Mátyás király ötvösművei. A Műgyűjtő, II. 1928. 80. — Le Calvaire d'Esztergom. Nouvelle Revue de Hongrie, LIV. Bp. 1936. 253—256. — Mátyás király kálváriája. Szabad művészet 1955. III. — Der Kalvarienberg aus dem Schatz der Kathedrale von Esztergom. Alte und Moderne Kunst 1962. 56—57. sz. 47—49.

Számos összefoglaló mű vagy részlettudomány is foglalkozik a Kálváriával, amelyek azonban legnagyobb részben a felső részre vonatkoznak. Kevés dolgozat fordít nagyobb gondot a talapzat keletkezésének, mesterkérdésének avagy ikonográfiájának a részletes feltárására. Egyes összefoglaló művek vagy más célkitűzésű tanulmányok ugyan érintik a talapzatot, de kivétel nélkül annak csak egyes részletei alapján foglalkoznak vele, s kísérlik meg, hogy keletkezési helyét meghatározzák.

Egyes kutatók, elsősorban a diadalkocsis kompozíciókat helyezve vizsgálódásuk előterébe, néhány festett zomántechnikájú emlékre, mint a Kunsthistorisches Museum „Nagy medaglione”-jára, a Museo di Poldi-Pezzoli zománc-tryptichonára, a granadai székesegyház ún. „Aragóniai Izabella tükrére” és a Gandiában őrzött ereklyetartóra hivatkozva, arra a véleményre jutottak, hogy a Kálvária talapzata az északolasz, közelebbről a lombard ötvösművészet remekműve.⁹ Ezt az első ízben Bertaux által felvetett, s Gerevich Tibor által is támogatott feltevést fogadta el — többek között — Cornelio Budinis, Giuseppe Delogu és Elena Berti-Tosca. Ezeknek az analógiáként felfogott emlékeknek a felemlítésével egyedül Elena Berti-Tosca kísérli meg a kérdés alaposabb vizsgálatát és megoldását. Állásfoglalásában azonban némi kétkedés is felismerhető ezeknek az emlékeknek a diadalkocsis jelenetekkel való kapcsolatba hozását illetően. Felveti ugyanis, hogy a talapzat „felsőfokú kvalitásai alapján gondolhatnánk a jelentősebb olasz művészeti központokra, sőt éppenséggel Firenzére is, ha az érvek — ti. az említett analógiák — nem szolgáltatnák annak az iskolának — ti. a lombardinak — a meghatározását, amelyből ez a mű kikerült”.¹⁰

A diadalkocsi-képekkel kapcsolatba hozott analógiáknál a kutatók nem foglalkoznak azok stílusbeli jellegzetességével és ikonográfiai problémáival, egyetlen munka sem érinti a talapzat egészének szerkezeti és formai, valamint tartalmi-ikonográfiai felépítését. Az említett zománcképek és a diadalkocsi-jelenetek részletes összevetésére a hivatkozott dolgozatokban nem kerül sor. Hogy a kálvária maga a XV. sz. elején a párizsi királyi ötvösműhelyek egyikében keletkezett, eldöntöttnek tekinthető. Ugyancsak bizonyos, hogy a birtokába került felső részhez Mátyás készítette a talapzatot.

A talapzat pontosabb készítési idejének és helyének, mesterének vagy műhelyének kutatása semmiképpen sem vezethet megnyugtató eredményre az előbbieken említett, ötletszerűen kiemelt és előtérbe helyezett részletek és analógiák alapján. E kérdések tisztázásához meg kell vizsgálnunk a talapzat formai-szerkezeti és gondolati, ikonográfiai felépítését, s számba kell vennünk azokat a korabeli tudományos, irodalmi és művészi alkotásokat, amelyek mondanivalójával és művészi alkatával rokonságba, illetőleg szorosabb kapcsolatba hozhatók, s végül fel kell fejtenünk azokat a szálakat, amelyek a Kálváriát és a talapzatot egységes alkotássá ötvözik.

A diadalkocsi-kompozíciók kétségtelenül a talapzat legszebb díszítő jelenetei, s mivel az eddigi kutatások figyelme is éppen ezekre a zománc-

⁹ Magyarország Műemléki Topográfiája, i. m.; Esztergom műemlékei, i. m. sorolja fel első ízben az említett analógiákat.

¹⁰ *Henri Bertaux*: Études d'histoire d'art. Paris 1900. — *Cornelio Budinis*: Gli artisti italiani in Ungheria. Il Genio Italiano all'Estero. Volume unico. Roma 1934. — *Giuseppe Delogu*: Arte italiana in Ungheria. Emporium, XLII. Bergamo 1936. 171–186. — *Elena Berti-Tosca*: Arte italiana a Strigonia. Dedalo, XII. Milano–Roma 1932. 933–960. *Berti-Tosca* az analógiákat illetően *Gerevich Tibor* szóbeli közlésére hivatkozik.

képekre terelődött, számunkra is kiinduló pontul szolgálhatnak. Ily módon, a részből kiindulva, eljuthatunk az egésznek a megismeréséhez s az ikonográfiai, stilisztikai, valamint eredet-problémák tisztázásához.

A Nap-diadalkocsi a Kálvária homlokzati oldalán, a Hold baloldalt, a Jupiter pedig a jobboldalon foglal helyet. A fiatal férfi által hajtott Nap-kocsival két ló száguld a tüzes égben. A lovak fölött Nap-arcot látunk, a kocsi alatt pedig szép dombos táj terül el. A Hold-kocsin fiatal, leányarcú alak ül, aki a kocsit vontató két egyszarvút kormányozza. A Hold-arc a kép jobb felső sarkából tekint le ránk. A Jupiter-kocsit rendkívül energikus tartású ifjú férfi kormányozza, s két, szinte támadásra kész, vehemens sas röpti a lángokban izzó égen. A kép aljában ugyancsak dombos táj húzódik a messzeségbe.

A Kálvária homlokzati oldalán a Nap-kocsi nyilvánvalóan a főhelyet foglalja el. A görög-római mitológiára gondolva, különösnek tűnik, ha Sol isten, illetőleg Phaëton a főhelyre kerülne; a hely kétségtelenül Jupitert (Zeüsz) illeti meg.¹¹ A Jupiter-kocsi azonban a jobboldali csegylybe, tehát másodhelyre került. Ez már magában véve is kizárja, hogy a diadalkocsinak a Kálvárián való elhelyezési rendjében mitológiai szemléletre vagy antikizáló elbeszélő szándékra gondoljunk. Még inkább érthetetlen lenne ez, ha meggondoljuk, hogy a Jupiter-kocsira ültetett ifjú férfi maga Mátyás király.¹²

A három diadalkocsi helyének megválasztásában tehát sem mitológiai, sem — hogy úgy mondjam — politikai szempontok nem érvényesülhettek. A három diadalkocsinak a Kálvárián való rangsorolásában tehát másfajta, elsősorban asztrológiai-asztronómiai szándékra kell gondolnunk. A hét bolygó közül éppen e háromnak a kiválasztása sem lehet véletlen, hanem azt tudatosan felépített gondolatkör részének kell tekintenünk. Az eddigiekből is nyilvánvalónak tűnik, hogy a Kálvária talapzatának felépítésében, formai és tartalmi kompozíciójában a reneszánsz trionfo-eszméjével állunk szemben.¹³ Az alábbiakban azonban az is kiviláglik, hogy az itt jelentkező asztronómiai szándék és felfogás, valamint trionfo-koncepció olyan sajátos vonásokat is tartalmaz, amelyek a korabeli olaszországi, hasonló célú irodalmi és művészeti alkotásokban másképpen jelennek meg. Gyökereit legalább is részben, méghozzá döntő részéig itthon kereshetjük és találhatjuk meg.

Mátyás király udvarában, — ez közhelyes dolog — nemcsak hogy otthonos volt, de mind tudományos, mind politikai, mind pedig a létszemlélet szempontjából elsőrendűen fontos szerepet játszott az asztrológia.¹⁴ Ezt már jóval megelőzően, sőt fokozottabb mértékben és tudományosabb szinten, Vitéz János váradi, majd esztergomi és istropolisi humanista körében éppenséggel a

¹¹ A görög-római mitológiának azt a közismert tényét, hogy a főisten Zeüsz-Jupiter, a humanisták jól ismerték, amire Janus Pannonius költészetében is számtalan példát találunk.

¹² Csányi Károly volt — szóbeli közlések útján, aki Jupiter alakjában Mátyás király ifjúkori ábrázolására a — figyelmet felhívta. Vö. Balogh Jolán: i. m. 337. 2. jegyzet.

¹³ Kardos Tibor (Mátyás király és a humanizmus. Mátyás király emlékkönyv I—II. Bp. 1942.) részletesen foglalkozik Mátyás trionfo-életfelfogásával, és ennek főképpen irodalmi megnyilatkozásait és emlékeit ismerteti. A Kardos Tibor által megrajzolt filozófiai és irodalmi képet a képzőművészeti alkotások gazdag, bár eddig még össze nem állított sorozata egészíti ki. A trionfo-eszmének Janus életében és költészetében való döntő fontosságára ugyancsak Kardos Tibor hívja fel a figyelmet Janus Pannonius bukása c. dolgozatában (vö. 16. jegyzet).

¹⁴ Szathmáry László: Az asztrológia, alkimia és misztika Mátyás király udvarában. Mátyás király emlékkönyv. Bp. 1942. II. 413—452. A vonatkozó adatok legrészletesebb összefoglalása. Forrásait nem jelöli meg, de adatai a Mátyás életére és udvarára vonatkozó történeti, irodalom- és művészettörténeti irodalomból nagyjából ismertek.

geometriai és matematikai, kifejezetten asztronómiai érdeklődése, a reneszánsz értelmében vett természettudományos gondolkodása, céltudatos kutatása volt a főszándék.¹⁵ Ezt jól érzékelteti magának a humanista körnek rendkívül magas, sőt a legmagasabb európai minőséget jelentő névsora. Nagyváradon már az 1440-es évek végén, s az 1450-es években, majd pedig 1465–71-ben Esztergomban, és az itt alapított, de Pozsonyban megvalósult Academia Istropolitanaiban oly kiváló tudósok működtek, mint — többek között — az olasz reneszánsz gondolkodás egyik nagy előfutára, Pier Paolo Vergerio, a vele, s nem különben a Veronai Guarino-val szoros barátságot tartó Sanocki Gergely, aki a humanizmus lengyelországi kibontakoztatói között foglal előkelő helyet, Georg Peurbach, a bécsi egyetem kiváló matematika — és csillagász — professzora, Zsuraviczai Król Márton, a krakkói egyetem későbbi, ugyancsak nagy-hírű asztronómia tanára, Esztergomban pedig a német Regiomontanus, korának messze kimagaslóan legnagyobb matematikusa és csillagásza, a reneszánsz természettudományos gondolkodásának a fejlődésében egyre jelentősebbnek tűnő Galeotto Marzio,¹⁶ s a hazánkban Ilkus Márton néven népszerűvé vált Marcin Bilycza z Olkusza, a közismert lengyel asztrológus.¹⁷ Szorosan e kör tagjának számít Janus Pannonius, aki a csillagászat iránti érdeklődés terén is fontos szerepet játszott, miként az eddigi értékeléséből is kitűnt.¹⁸ Végül

¹⁵ *Vitéz János* asztrológiai beállítottságát a korábbi szakirodalom általában kiemeli, de Peurbach és Regiomontanus egyes, részére készült műveinek — bár olykor kiemeltebb — megemlékezésén kívül, kifejezetten matematikai és csillagászati érdeklődését nem hangsúlyozza. Arra a nemcsak hazai, hanem egyetemes természettudomány-történeti körülményre, hogy mind magának, mind pedig humanista körének az asztrológia, a matematika és geometria tudományos művelése egyik centrális célja volt, első ízben e helyen kívánunk részletesebben rámutatni.

¹⁶ *Kardos Tibor* (Janus Pannonius bukása. Pécs 1935.) ismeri fel és mutat rá első ízben arra, hogy a heliodinamikus koncepció kialakítása Galeotto nevéhez fűződik. E koncepciónak a humanizmus fejlődésében való rendkívüli jelentőségét, Kardost követően *Mario Frezza* mutatja be részletesebben *Galeotto Marzio: Varia dottrina. Ed. Mario Frezza. Napoli 1949.* (a „De doctrina promiscua” kritikai kiadása) bevezetőjében. Galeotto ilyen értékelése ma már elfogadottá vált a humanizmusra vonatkozó irodalomban. Jelen dolgozatomban azokkal az adatokkal és szempontokkal igyekszem kiegészíteni és alátámasztani Galeottónak a heliodinamikus világszemlélet kialakításában és fejlődésében való jelentőségét, amelyek őt e szempontból a Vitéz János körül kialakult magyarországi humanista centrum és mozgalom középpontjába állítják és amelyek e humanista körnek európai szerepét és jelentőségét az eddigi értékeléseknél is fokozottabban mutatják be.

¹⁷ *Ilkus Márton* magyarországi működésének története és jelentősége egyelőre csak hiányosan ismert. Az Academia Istropolitanaiban való működésére a legbővebben *F. X. Schier: Memoria Academiae Istropolitanae (Viennae 1774.)* és *Császár Mihály: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme (Pozsony 1914.)* szolgált adatokat. Mátyás udvarában betöltött asztrológusi szerepét irodalmunk általában kiemeli. Működésének nagyobb tudományos fontosságot azonban csak az újabb kutatás, mint *J. Dabrowski: A krakkói és a magyar reneszánsz kapcsolatai. Művészettörténeti Értesítő 1956. 31–34. tulajdonít.* (Eredetileg lengyelül: *Kraków a Wengry w wiekach srednich. Rosznini Krakowskie, XV. 1953.*) — *Z. Amejsenova* műve (Globusz Marcina Bylicza z Olkusza. Uozlaw—Krakków—Warszawa 1959.) az Ilkus által Budáról magával vitt s a krakkói egyetemre hagyott globusz csillagászat-történeti jelentőségét mutatja be. — *Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964. 58.* — Eddigi legbővebb életrajza: *J. Birkenmayer: Marcin Bylicza z Olkusza. Rozprawy Akademii Umiejetnosci. Wydrat mat- pri fod. (XXV) 1893.*

¹⁸ *Husztli József: Janus Pannonius asztrológiai álláspontja. Pécs 1927. és Janus Pannonius. Pécs 1931.* alapvetően vizsgálja meg e szempontból Janus költészetét, s tereli helyes irányba annak értékelését. *Kardos Tibor: Janus Pannonius bukása c. dolgozatában* Galeotto heliodinamikus szemléletével kapcsolatban a leglényegesebb nézőpontot szolgáltatja a Janus Pannonius asztronómiai érdeklődésére, beállítottságára vonatkozó újabb kutatáshoz.

pedig nemcsak tagja volt e körnek, hanem még matematikai és asztronómiai vonatkozásban is az élén állt maga Vitéz János. Mátyás, a humanista király is gyakori vendégszereplője volt e körnek, majd pedig ebből kinőve, maga hozta létre e korszak egyik legcsodálatosabb humanista és reneszánsz centrumát.¹⁹

Nem tartozik szorosan érvelésünk menetébe, mégis, hogy e kört s Zrednai János egyéniségét a leglényegesebb nézőpontból jellemezzük, fel kell idéznünk Callimachust, aki Sanocki Gergely életrajzában megírja, hogy „Volt ott — ti. Váradon — abban az időben két igen képzett férfiú, Vergerius Pál és Podochatarus Fülöp, ezek közül különböző kényszer folytán — az egyik Itáliának, a másik Cyprusnak az elhagyása után — ugyanahhoz a püspökhöz ment, mint a mindenféle jónak és tudománynak a menedékhelyére . . . Tudományuknak és felfogásuknak hasonlósága kapcsolta őket össze Gergellyel és járult hozzá a barátság létrehozásához a népfajok akkora különbözőségében is . . .”²⁰

A Callimachus által oly hangsúlyosan jellemzett „azonos gondolkodás” általános emberi s társadalmi vonatkozásainak, valamint történelmi szemléletének a tekintetében is a reneszánsz egyik legfontosabb centrumában vagyunk. Kifejezi ezt aényt az a megállapítás, hogy a váradi udvar a „különböző kényszer folytán, különböző országokból” elmenekült tudósok „asyluma” volt. A II. Pál elleni összeesküvésben való részessége miatt Itáliát elhagyni kényszerült Callimachus bizonyára igen jól, a valóságnak megfelelően érzekelte a váradi helyzetképet. Ami pedig ennek az azonos gondolkodásnak a geometria, matematika és asztronómia terén való érvényesülését illeti, azt maga Purbachius jellemzi, aki a Vitéz János megbízásából készített *Tabulae Waradiensis*-ének bevezetőjében, a fentebb hivatkozott „főszándék” lényegét így határozza meg: „A te szívednek legfőbb vágya volt, hogy a matematikusokat és a hét szabad művészet mestereit összegyűjtsed, minthogy azok a legtöbb hasznot nyújtják a bölcsesség számára. És főleg azokat gyűjtötted össze, akiktől az égi változások biztos és határozott ismeretét birtokoljuk. És elrendelted . . . , hogy ezek a tudósok világos kimutatásokkal szemléltessék az égitesteknek és csillagoknak a nagyságát és helyzetét vagy pedig a táblázatoknak a számaival, avagy a megfelelő eszközöknek a segítségével számítsák ki azoknak a mozgásait. Ezért az volt a kívánságod, hogy ezek felhasználásával alkossam meg azokat a táblázatokat, amelyek segítségével világossá tegyem a nap, vagy a hold fogyatkozásairól való ismereteket . . . Ezeknek a táblázatoknak a gyökeit a

¹⁹ A magyarországi reneszánsz kódex-művészet fejlődéséről a szakirodalmat l. általában s főképpen *Hoffmann Edith*: Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929. A Corvin-Codexek művészi dísz. A Bibliotheca Corvina; Mátyás király budai könyvtára. Bp. 1927. c. műben és egyéb tanulmányaiban, valamint *Berkovits Ilona*: Magyarországi Corvinák — Bp. 1962. (melyben korábbi kutatási eredményeit összefoglalja), Berkovits felismeri és hangsúlyozza Vitéz János könyvtárának, s illuminált kódexeinek, valamint kötéseinek a kezdeményező szerepét, s a Corvina, valamint a Mátyás-kori miniatúrafestészet kialakítására és fejlődésére gyakorolt hatását. Hogy Vitéz Jánosnak és humanista körének a reneszánsz kori természettudományos gondolkodás kialakításában milyen rendkívülien nagy szerepe volt, arra nézve jelen dolgozatomban kívánom a figyelmet a régebbi felfogásnál fokozottabb mértékben felhívni. A magyar reneszánsz építészetben, festészetben és majolikaművészetben való megalapozó és útmutató alkotását más dolgozatomban kísérelem meg részletesebben igazolni és bemutatni.

²⁰ De vita et moribus Gregorii Sanocensis Arch. Leop. Auctore Philippo Callimacho Buonaccorsi. — *Abel Jenő*: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Bp. 1880. (Az életrajz magyarországi vonatkozású részletei a Pomniki Historyi Literatury Polskiej. Wydal *Michael Wiszniewski* w Krakowie Tom. IV. 35—83. alapján.)

váradai délkörre alkalmaztam, ezért határoztam el, hogy azokat »Várad Táb-lázatok«-nak nevezzék”.²¹ Ugyancsak Vitéz megbízásából készítette *Theoricae novae planetarum* című, Regiomontanus által befejezett művét,²² valamint a *Quadratum geometricum*-ot, amely utóbbi kéziratban ugyan nem maradt ránk, de 1516-os, első kiadásának előszava szintén Vitéz Jánoshoz szól.²³ Már Peuerbach e munkái is világosan példázzák, hogy a nagy humanista főpapot első-sorban nem az asztrológiai gyakorlattal való jövőbelátás (astrologia judiciaria), hanem sokkal inkább a világmindenségbe, a Kosmoszba való betekintés reá-lisabb, matematikai- asztrolómiai lehetőségei foglalkoztatták.²⁴

A matematikában és csillagászatban való nagy járatosságát bizonyítja Galeotto is, akinél azt olvassuk, hogy „sok tudományban és a csillagászatban annyira jártas, hogy írásait magával hordozva semmiről hacsak nem a csilla-gokról beszél”.²⁵ Hogy ezek a kortárs nyilatkozatok nem egyszerűen retorikai szölamok, hanem valóságos jellemző erejük van, azt tovább bizonyíthatnók más tudósok kijelentéseivel, akik közül elsősorban Regiomontanus szavainak van feltételek nélküli hitele.²⁶ Legegzaktabb alátámasztásuk, mondhatni hitelesítésük mégis magától Vitéz Jánostól származik. Azokra a matematikai-asztrolómiai, saját kezű széljegyzetekre utalunk, amelyek a Manilius-féle *Astronomicum*-kódexben maradtak ránk.²⁷ Ugyancsak fontosnak tűnő, asztro-nómiai széljegyzeteket hagyott hátra Macrobius *Saturnaliá*-jának kódexében is. A Macrobius-kódex marginális jegyzeteiből jellemző módon állapítja meg

²¹ *Georgii Purbachii Prohemium in tabulas Waradienses ad reverendissimum Johan-nem episcopum Waradiensem.* — Abel: Adalékok... szövegekölése alapján. Ábel szöveg-forrára a Wien, Nationalbibliothek, Cod. Vindob. lat. 5291.

²² *Theoricae novae planetarum.* Krakkói Egyetemi Könyvtár. F. F. III. 3. Vitéz János emendálásával és címerével. Feltehetően ez a kódex is Ilkus Márton révén került a Krakkói Egyetem birtokába. 1467 körül Magyarországon, Polonkai Bereczk által másolt kézirat. Mű-vészeti értékelésére nézve vö. Hoffmann Edith: Das künstlerische Schmuck des Corvin-Codices. Belvedere 1924.

²³ *Georgii Purbachii Quadratum geometricum.* Norimbergae 1516. (OSzK, App. 1625.)

²⁴ Az „astrologia judiciaria” másodlagosságát Regiomontanus is hangsúlyozza a Tabulae directionum profectionumque tervezett kiadásának kolofonjában. L. Schier: i. m. 41. Hasonló ehhez Janus Pannonius felfogása is. Vö.: Huszti József Janus Pannoniu asztrológiai állaspont-ja, i. h.

²⁵ Galeotto Marzio: De egregie, sapienter... 30. Sapienter dictum.

²⁶ Regiomontanus a Tabulae directionum profectionumque — Esztergomban Ilkus Már-ton közreműködésével Vitéz János előírásainak megfelelően készült művének — a megrende-lőjéhez szóló — ajánlásában méltatja pártfogójának sokoldalú tudományos felkészültségét s különösen az asztrológia iránti érdeklődését és szakavatott jártasságát. Egyéb, Vitéz János részére készített műveinek a bevezetőiben is, mindenkor megőrizve a tudós mértéktartó tár-gyilagosságát, hangsúlyozza, hogy éppen Vitéz János az, aki a leghivatottabb arra, hogy a fel-merülő szakproblémákhoz hozzászóljon, azokat bírálja.

²⁷ Marci Manilii Astronomicum. Pergamen kézirat, 8° Roma, Bibliotheca Vaticana. Palatina 1711. Arany, kék, zöld és fehér indafonatos lapszeldíszítésű címlapján Vitéz János címerével, s utolsó oldalán kétszeri — Galeotto Marzioval együttesen végzett — emendálásá-nak saját kezű bejegyzésével. A kétféle színű tintával írt marginális, szintén saját kezű jegy-zetek ugyancsak a kétszeri olvasásról és emendálásról tanúskodnak. Galeotto egyébként saját műveiben is számtalanszor hivatkozik és támaszkodik az Astronomicumra. Jellemző, hogy a portréját megőrző érmének jelmondatzerű felirata is az Astronomicumból származik. Arra is gondoltunk, hogy e műre éppen ő hívta fel Vitéz János figyelmét. Első s máig legrészle-tesebb ismertetése Zsák J. Adolf: Egy ismeretlen Vitéz-kódex. Magyar Könyvszemle, 1907. A marginális jegyzetek csillagászati és matematikai szempontból való szakszerű újabb vizs-gálata, azok publikálása és értékelése igen fontos, számottevő eredményeket hozhatna nem-csak Vitéz János ilyen jellegű felkészültségére vonatkozó ismereteink, hanem a magyarországi humanizmus természettudományossága szempontjából is.

Bandini: „Adsunt in margina brevia quaedam summaria et graeca verba, quae sui locis *docta manu reddita sunt*.”²⁸ Vitéz János és humanista köre tudományos munkájának magas szintjéről, s nemcsak a hazai, de még az itáliai fejlődés viszonylatában is útkereső és útmutató voltáról könyvtárának ismerete, míg művészeti alkotásainak milyenségére és mennyiségére a korabeli és későbbi leírások mellett elsősorban az építészeti, szobrászati és festészeti maradványok adnak fogalmat.²⁹

Ez a nagyszerű könyvtár részben már közvetlenül Vitéz János halála után felhomlott s nagyobb részében elpusztult. Ma alig harminc-egynéhány kötetéről van tudomásunk.³⁰ Ezek azonban még így is mutatják, hogy létrehozását és fejlődését humanista céltudatosság irányította. Aránylag nagyobb számban maradtak a könyvtárból történelmi jellegű kéziratok, mégpedig elsősorban a római írók — mint Cicero, Livius, Tacitus, Curtius Rufus, Plinius-művei.³¹

Általunk eddig ismert könyvtári állományában aránylag ugyancsak nagy számban szerepelnek a geometriai és csillagászati, tehát lényegében — a korszaknak megfelelően értelmezendő — természettudományos művek. Itt találjuk mindenekelőtt Ptolemaiosz *Magnae compositiones*-ének Peurbach és Regiomontanus által készített hiteles fordítását.³² A „Váradi Táblázatok” könyvtárának bizonyára egyik legféltettebb kincse volt.³³ A *Quadratum geometricum* kéziratban nem maradt ránk, de — első ismeretes — 1516-os kiadásának Vitézhez szóló Praefatioja megengedi azt a feltevést, hogy kódexe meg volt könyvtárában. Johannes Müller de Regiomonte több művel is szerepel, mint — többek között — a *Tabulae directionum projectionumque* és a *Theoricae novae planetarum*. Marcus Manilius *Astronomicum*-ja és Macrobius *Saturnalia*-ja is kiemelkedő értékei voltak a bibliotékának.³⁴ Ezek a könyvek részben nemcsak hogy Vitéz János megrendelésére, hanem éppenséggel Váradon, Eszter-

²⁸ *Macrobii Theodosii* illustrissimi Saturnaliorum libri V. 4° pergamenkézirat. Firenze, Bibliotheca Laurenziana, 65, 36. Első alapos ismertetése *Fraknói*: Vitéz János könyvtára. Magyar Könyvszemle. Bp. 1878. Fraknói kiemeli, hogy a Vitéz János saját kezű lapszáli jegyzeti „különösen csillagászati és természetrajzi adatokra emlékeztetnek”. *Bandini*, Catalogus cod. lat. Bibl. Med. Laur. Florentiae, 1774—78.

²⁹ Az 1934—38. évi feltáráshoz felszínre került építészeti és szobrászati töredékekre és falfestmény-maradványokra — a vonatkozó irodalomra való utalással — a későbbiekben visszatérünk.

³⁰ *Hoffmann Edith*: Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929. Táblázatán 26 olyan mű szerepel, amelyek Vitéz könyvtárából származnak. Ezekhez még — kiváltképpen *Csapodiné Gárdonyi Klára* kutatásai eredményeként, részben a magam feltevései szerint mintegy 10—12 kézirat járul, amelyeknek a Vitéz bibliothékából való eredete megnyugtató vagy legalább is elfogadható módon igazolható.

³¹ *Hoffmann Edith*: i. m. Táblázat.

³² *Claudii Ptolomaei* magnae compositiones libri. Pergamen kézirat. Wien. National Bibliothek. Cod. Lat. 24. Magyarországi munka, 1467 körül. *Hoffmann Edith*: Das künstlerische Schmuck des Corvin-Codices. Belvedere 1924. szerint a Krakkóban őrzött *Theoricae Novae planetarum* kódexhez hasonlóan Polánkai Bereczk kezemunkája. E kéziratához csatolva maradt fenn az Academia Istropolitana megnyitása napján és órájában, az esztergomi délkörre számított bolygó-konstelláció, a „Figura Coeli. . .”. A Bibliotheca Corvina, 59. l. közli a teljes szöveget.

³³ A mű két kéziratos példánya ismeretes: 1. Wien, Nationalbibliothek. Cod. Vind. Lat. 5291. A Vitézhez írt dedikációt ebből a kéziratból adta ki *Abel*: Adalékok. . . 176—177. — 2. Canones Tabularum Waradiensium. Gotha, Hercegi Könyvtár, A. Chart. 868. Megtalálta s rövid leírásban ismertette *Juhász László*: Adalékok az 1437—1490. évekből. Juhász megállapítása szerint ez utóbbi adja a Praefatio hitelesebb szövegét.

³⁴ *Hoffmann Edith*: i. m. Táblázat.

gomban vagy Pozsonyban, az Academia Istropolitanaiban készültek.³⁵ A geometriai és asztrológiai-asztronómiai művekhez hozzá vehetjük még egyrészt Ilkus Márton esztergomi és istropolitanai munkáit, noha nem maradt fenn olyan műve, amelyről tudnánk, hogy az Vitéz Jánosé volt.³⁶ Galeotto *De homine libri duo*-járól is bizonyos, hogy részben Esztergomban írta. Az emberről szóló könyv elsősorban fiziológiai és orvosi munka, de gyógyítási javallataiban szerep jut az asztrológiai ismeretekből eredő természeti és pszichológiai gyógyító módozatoknak is.³⁷ E műveknek a megszerzésében, avagy elkészíttetésében mutatkozó programszerűség egyik legkifejezőbb bizonyítéka Marcus Manilius *Astronomicon*-jának kódexe, valamint a Regiomontanus általi 1472-es nürnbergi kiadása.³⁸ Az *Astronomicon*-nak a humanizmusra vonatkozó szakirodalom egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít. André Chastel szerint „Manilius művének Lorenzo Bonincontri-féle kiadása (1484) az ég klasszikus leírásában új, pontosabb meghatározásokhoz vezetett.”³⁹ Ehhez a megállapításhoz azonban hozzá tehetjük, hogy az *Astronomicon* hatása nem a Bonincontri kiadásával, hanem — a XV. század közepén már több példányban használt kódexről nem beszélve — az ezt több mint egy évtizeddel megelőző Regiomontanus-féle nürnbergi kiadással kezdődött.⁴⁰ E műnek a reneszánsz újszerű, kozmikus szemlélete kialakításában való fontosságát az is megvilágítja, hogy Remigio Sabbadini annak a XV. században négy, mégpedig Niccolò Cusano, Poggio, Panormita és Poliziano birtokában volt kéziratos példányáról tud.⁴¹

³⁵ A Váradon és Esztergomban készített munkák többnyire az ajánlások és előszók alapján, valamint az emendálások után is megállapíthatók, de e tekintetben egyéb adatok-al is rendelkezünk.

³⁶ *Ilkus Márton* magyarországi működése kétségtelenül Vitéz János meghívásával, az Academia Istropolitanán kezdődött. Hogy Esztergomban is gyakran dolgozott, mégpedig Regiomontanus mellett, arról maga tanúskodik a *Tabulae directionum profictionumque*... (Krakkói Egyetemi Könyvtár 597. sz.) kéziratos példányában, a második oldalon olvasható bejegyzés: „... quorum Tabularum composuit dominus magister Joannes de Königsberg in arce Strigoniensi anno domini 1467-mo; cui compositioni predictus magister Martinus aderat, et in pluribus adiutorio fuit...” Vö. Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964. 186. 53. sz. jegyzetben (az évszám 1467 helyett tévesen 1476.). Ilkus segítő társa volt Regiomontanusnak az Istropolitana megnyitásakor készített „Figura Coeli...” kezdetű bolygó-helyzetkép munkájában is. Vö. Fr. X. Shier: Memoria Academiae Istropolitanae. Viennae 1774. 11.

³⁷ Az emberről szóló mű két kéziratos példánya ismeretes. A Vitéz János könyvtárához tartozott kézirat legvalószínűbben az OSzK. Clmae 351. — A firenzei Biblioteca Laurenziana, Plut. 84.27 jelzetű kézirata ugyancsak a Vitézhez írt ajánlást tartalmazza. Fraknoi véleménye szerint azonban nem valószínű, hogy Vitéz példánya lett volna. *Fraknoi Vilmos*: Vitéz János könyvtára. Magyar könyvszemle. 1878. A munka 1484-től kezdve több kiadásban nyomtatásban is megjelent. A nyomtatott példányok is közlik a Vitéz Jánosnak szóló ajánlást. Hogy a könyvet Vitéz János megrendelésére s részben Esztergomban írta, azt az ajánlás, valamint a De egregie... 30. Sapienter dictum-ának utalásai is bizonyítják.

³⁸ A Vitéz János könyvtárából származó, s a vatikáni könyvtárban őrzött kódexre nézve l. 27. jegyzet. — A Regiomontanus-féle nürnbergi kiadásra vonatkozó alább következő fejtegetésünk mellett vö. a 27. és 44. sz. jegyzeteket.

³⁹ *André Chastel*: L'art et humanisme à Florence aux temps du Laurent le Magnifique. Paris 1963. 207. Chastel idézett állásfoglalásában *Almagia*: Osservationi sull'opera geografica di Francesco Berlinghieri. Arch. Depat. romana di Storia patria. Vol. XI (1946) 211—255. földrajz-tudománytörténeti kutatási eredményeire is támaszkodik. Ez csak fokozza az *Astronomicon*-nak a csillagászat tudományának fejlődésében való fontos szerepét. A *Bonincontri*-féle ősnymtatványra vonatkozóan l. Hain. 10706.

⁴⁰ *Hain*, Vol. II. pars I. pag. 351. N° 10703.

⁴¹ *Remigio Sabbadini*: Le scoperte dei codici latini e greci nei secoli XV-XVI. Firenze 1905. 80, 113, 146, 154, 169, 170.

Ezek mellett áll Vitéz János Sabbadini által nem említett példánya. Az esztergomi példány végén Vitéz János saját kezű bejegyzése: „Legi et emendavi cū Mgro Galeotto 1469”. Az egyes lapszéleken pedig két külön alkalommal írt, egyelőre nem publikált, s tudományos szempontból még nem értékelt csillagászati észrevételeit és jegyzeteit olvashatjuk.⁴² Döntő jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy Vitéz János ezt az asztronómiai tankölteményt, amely összefoglalja midnazt, amit a görögök és rómaiak az égről és a csillagokról tudtak, éppen Galeotto Marzióval együtt olvasta, tanulmányozta és emendálta.

Ennek az együttműködésnek a jelentőségét az alábbiakban még érinteni fogjuk. Előbb azonban még vissza kell térnünk a Regiomontanus-féle kiadás-hoz. Miután a nagy német csillagász 1471. március 15-én Esztergomból visszatért hazájába,⁴³ Nürnbergben nyomdát alapított, s egy még mai szemmel ítélve is rendkívül jelentősnek mondható geometriai és geográfiai, valamint matematikai és csillagászati — „természettudományos — könyvsorozat” kiadását vette tervbe.⁴⁴ A Fr. X. Schier által közölt kiadványtervben a *Theoricae Novae Planetarum Georgii Peuerbachi Astronomi celebratissimi cum figurationibus stellarum* után a második helyen áll a *Marci Manilii Astronomia*. Kolofonjából csak azt tudjuk meg, hogy „Ex officina Joannis de Regiomonte habitantis in Nuremberga”, de év nélkül került ki.⁴⁵ A Bentley Richard 1600-as recensiója alapján készült, 1767-es kiadásában azonban Stoeber kimutatja, hogy a megjelenés éve 1472. Stoeber⁴⁶ azt is kétségtelenül bizonyítja, hogy a régi kiadások között ez az eredeti szöveg leghitelesebb közlése.⁴⁷ A Bonincontri-féle kiadást különben néhány más itáliai megjelenés is megelőzi,⁴⁸ így az 1475-ös nápolyi editio, amelyről a kolofonok szövegének egy része alapján megállapíthatjuk, hogy az nem más, mint a nürnbergi második kiadása.⁴⁹ Hogy a nápolyi kiadásban Bonincontrinak is volt szerepe, aki az itteni udvar szolgálatában is állott, azt feltételezhetjük.⁵⁰ Stoeber szerint a nürnbergi kiadás a „párizsi kódex” alapján készült, amely szerinte valamennyi ismert kézirat

⁴² Vö. 27. sz. jegyz.

⁴³ Scripta M. Joannis Regiomontani. Norimbergae 1544. 42.

⁴⁴ A „természettudományos könyvsorozat” megnevezés szerzőtől származik.

⁴⁵ Vö. Hain, 10703. alapján 49. sz. jegyzetben közölt kolofont.

⁴⁶ „M. MANILII ASTRONOMICON ex recensione Richardi Bentleji Cum selectis variorum ac propriis notis praefationi subjuncta Varia de Manilio Judicia et Julii Pontenderae epistola De Manilii Astronomia et Anno caelesti Cura et Studio M. Eliae Stoeber. — Argentorati Sumptibus Amandi König — Bibliopolae. MDCCLXVII. Cum permissu Superiorum.”

⁴⁷ Stoeber: i. m. 12–13.

⁴⁸ Hain, 10702 (s. l. et a.), 10704 (Nápoly) és 10707 (Bologna).

⁴⁹ A nürnbergi és nápolyi ősnymtatványok Hain által közölt kolofonjai:

10703. — F. ia: M. MANILII ASTRONOMICON. || PRIMVS || (C xyl.) Armine diuinas artis et cō scia fati || Sydera diuerfos hominū || uariantia casus etc. F. 72b: M. MANILII ASTRONOMICON || FINIS || Ridetur merito sciorum infana caterva || Vulgo qui uatum nomina furripiunt. || Heus quicūq; uelis latia perdiscere mufa || Sydereos nutus fallere difficiles. || Manilium sectare grauem: qui tempore diui || Floruit Augufti. Lector amice uale; || Ex officina Ioannis de Regiomōte habitantis in Nuremberga oppido || Germanie celebratissimo. s. a. 4 min. r. ch. s. f. c. et pp. n. 30 et (sub finem) 31 l. 72 ff.

10704. — In fronte: M. MANILII ASTRONOMICON. (sic) PRIMVS. In fine: M. MANILII ASTRONOMICON. FINIS. || Ridetur merito sciorum infana caterva || Vulgo qui uatum nomina furripiunt || Heus quicumq; uelis latia perdiscere mufa || Sydereos nutus fallere difficiles. || Manilium sectare grauem. qui tempore diui || Floruit Augufti. Lector amice. vale. Tab., in cujus fine: Impreffum neapuli (sic) per. Iodocum hoenfteyn. Registr. s. a. 4 min. r. ch. s. f. c. et pp. n. 28 l. 79 ff. (c. a. 1475.)

⁵⁰ R. Sabbadini: i. m, 146. és 32. jegyz.

között a legjobb.⁵¹ Feltehető, hogy ez a „párizsi” kézirat éppen Regiomontanusé volt, s a fentiekből az is következik, hogy az esztergomi kódexet Vitéz János nemcsak Galeottóval olvasta és javította, hanem hogy annak tanulmányozásában Regiomontanus is közreműködött, s nem kétséges, hogy a nürnbergi editio princeps előkészítése Esztergomban történt.

Regiomontanus egyébként ugyanebben az időben, s nagyrészt ugyancsak Esztergomban írta a *Tabulae directionum projectionumque*, másképpen *Ludus Pannoniensis* című munkáját. Címében maga Regiomontanus hangoztatja, hogy annak célja „non tam astrologiae judicariae, quam tabulis instrumentisque innumeris fabricandis utiles ac necessariae . . .” E mű ugyancsak saját nyomdájában készült el, 1475-ben.⁵² A munkában Ilkus Márton is munkatársa volt, s egyik kéziratoss példánya az ő adományából került 1492-ben a krakkói egyetem birtokába.

Regiomontanus négy évi (1467–71) magyarországi tartózkodásának legfőbb működési helye Esztergom volt, akkor is, amikor Mátyás számára dolgozott, vagy az Academia Istropolitana tanított.⁵³ Ez idő alatt számos olyan művet írt, amelyekkel megvetette a geometria és a csillagászat, s ezekkel párhuzamosan a modern földrajztudomány kibontakozásának az alapjait. Az Istropolitinában hirdette a föld forgását.⁵⁴ Az új kozmikus világszemlélet kialakulása szempontjából, de a mi szempontunkból is a legfontosabb, amiről szólnunk kell, az, hogy a ferrarai Giovanni Bianchinihez írt ifjúkori levelében megjegyzi, hogy a bolygók az égbolton való mozgásukban „hozzá vannak láncolva a naphoz”.⁵⁵ Ezt az álláspontot Regiomontanus esetében is elsősorban az ókori görög és római irodalom ismeretével és hatásával magyarázhatjuk,⁵⁶ de annak kialakulásában saját elméleti meggondolásait és gyakorlati megfigyeléseit is figyelembe kell vennünk. A Bianchinivel közölt véleménye nem jelenti azt, mintha benne már kialakult volna a világegyetem napközéppontúságának a gondolata. Ez a vélemény azonban mindenképpen több volt egyszerű megsejtésnél vagy az antik irodalomból nyert értesülésnél. Látjuk, hogy Regiomontanus nem jutott el a ptolemaioszi geocentrikus koncepció feladásához, de az is bizonyos, hogy a nap és a bolygók viszonyának a tisztázásához tervszerűen végzett elméleti számításokat és gyakorlati megfigyeléseket.

Mint tudjuk, Peuerbach tanítványa volt, mestere pedig szoros kapcsolatban állott Nicolaus Cusanusszal,⁵⁷ aki már 1436-ban a heliocentrikus világnézet mellett foglalt állást. Ez az állásfoglalás pedig még akkor is rendkívüli jelentőségű, ha elismerjük, hogy ezt „a megállapítást nem asztronómiai működése során érlelte meg”, s azt inkább csak megsejtésnek, „mintsem tudományos úttörő

⁵¹ Stoeber : i. m. 13. Erről a „párizsi” kódexről egyébként ezideig nem sikerült jelzetet vagy más közelebbi adatot megtudnunk. A fentebbi vélemény azomban további kutatásra kötelez.

⁵² F. X. Schier : i. m. 41. — Kovács Endre: i. m. 56

⁵³ Fraknói Vilmos: Vitéz János élete. 232.

⁵⁴ J. Aschbach: Geschichte der Wiener Universität. I. 1865. 550. — Császár Mihály: Az Academia Istropolitana. Pozsony 1914. — A. Tass: Die Sternkunde in Ungarn. Bull. of the International Committee of Historical Sciences. Vol. V. pars I. Paris 1933. 301.

⁵⁵ Herczeg Tibor: Kopernikusz. Bp. 1954. 27.

⁵⁶ Peuerbach mellett már bécsi egyetemi tanulmányai idején kezd görögül tanulni, hogy Ptolemaeus és más görög természettudósok és filozófusok műveit eredetiben megismerhesse. A görög nyelv elsajátításában első mestere Bécsben maga Bessarion bíboros volt.

⁵⁷ Aschbach : i. m. I. 543–549.

megállapítás”-nak fogadjuk el.⁵⁸ Valóban, Cusanus későbbi filozófiai munkásságában nem esik szó kifejezetten a heliocentrikus koncepcióról, viszont arra a nagyon fontos eredményre jut, hogy a föld saját tengelye körüli forgásán kívül még a világegyetemben is mozgásokat végez.⁵⁹ Ez a megállapítás pedig vég-eredményben a kopernikuszi koncepciónak is egyik kiinduló pontja, s e vonatkozásban a XV. század derekán és második felében e problematikára vonatkozóan éppen Peuerbach, Regiomontanus és Bianchini alakították ki a kutatáshoz szükséges geometriai és matematikai módszereket és végeztek eredményes számításokat. A két német tudós nagy érdeme az is, hogy kutatásaik és számításaik végzéséhez megfelelő csillagászati műszereket is terveztek és készítették.⁶⁰ Kétségtelen az is, hogy Cusanus számottevő hatást gyakorolt más humanista tudósok geometriai, matematikai és asztronómiai kutatásaira, de még filozófusok, írók és művészek érdeklődésére és munkásságára is.⁶¹

A XV. század közepén az olasz reneszánsz gondolkodás egyik sarkkérésévé vált a Kozmosz s ezen belül a nap helyzetének és szerepének a vizsgálata.⁶² Elsősorban a napnak a földi életre gyakorolt hatása foglalkoztatta a filozófusokat, de ennek az irodalomban és a művészetben is számos megnyilatkozásával találkozunk. Említsük meg első helyen a Pesellino-iskolában festett cassone hét szabad művészetet ábrázoló allegóriái közül az „Astrologia”-t.⁶³ Az allegorikus nőalak napkorongot tart balkezeiben. Hivatkozhatunk arra a XV. századi „Világ teremtése” című kör alakú metszetre is, amelyen az Atyaisten mérnöki körzővel a kezében jelenik meg, s amely körsávjának felső közepén ugyancsak a naparcot látjuk.⁶⁴ A földi élet növényi és állatvilágának életét szimbolizálja az az 1465 körüli, firenzei metszet („Otto Print”),⁶⁵ amelynek kör alakú külső sávjában, annak középső felső részében ugyancsak a napkorong jelképezi, hogy az élők léte a naptól függ. A példákat még hosszú sorban folytathatnók, mind az irodalmi, költészeti, mind pedig a képzőművészeti alkotások terén. Ezek a példák is kellőképpen illusztrálják azonban, hogy a világ-szemléletben nagy változások előtt állunk. Hogy pedig ezek mögött a művészeti alkotások mögött valóban tudatosságot kell látnunk, arra ismét Cusanus szolgált bizonyítékot. A levegő nedvességtartalmának megállapítására azért végzett méréseket, hogy ennek alapján meghatározhassa a mezőgazdasági termelés szempontjából döntően fontos napfényerősséget és napfénytömeget.⁶

⁵⁸ Székely György „A kopernikuszi világkép előfutárjai”-ról a Renaissance és reformáció kérdéseit tárgyaló konferencián tartott előadása. Kivonatolt ismertetése Századok 1962. 868.

⁵⁹ Herczeg Tibor i. m. 9. — Sándor Pál: Nicolaus. Cusanus. Bp 1965. 104–105.

⁶⁰ Peuerbach Quadratum gerometricum lényegében magasságmérő műszer készítésének és használatának leírása. Regiomontanus ugyancsak számos geometriai és csillagászati műszer készítéséhez szolgáló művet írt. Ernst Zenner: Leben und Wirken des Johannes Regiomontanus. München 1938. — Zinner: Regiomontanus Magyarországon. Bp. 1936.

⁶¹ G. von Bredow: Die Vermächtniss des Nicolaus von Cues. Heidelberg 1955. — Sándor Pál: i. m. 108.

⁶² André Chastel: Le „Cosmos” à la Renaissance. L'Europe humaniste. (Exposition Bruxelles, 1954.) — L'art et humanisme... La nature fejezet. — E. Cassier: Individuum und Kosmos.

⁶³ P. Schubring: Cassoni. Leipzig 1923. Tafel LXIII. 274. Wien, Sammlung Wittgenstein. Schule Fr. Pesellinos. Die sieben freien Künste.

⁶⁴ Jurgis Baltrusaitis: Cercles astrologiques et cosmographiques à la fin du Moyen Age. Gazette des Beaux-Arts 1939. 80.

⁶⁵ Arthur M. Hind: Early Italian Engraving. London 1938. Vol. II. Plate 154. a. (A. N. 26.) British Museum. Collection Rothschild.

⁶⁶ Sándor Pál: i. m. 113.

Érdekes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy ebben az időben Olaszországban a ferrarai Este hercegek birtokain folyt a legszervezettebb és legszakászerűbb földművelés. Talán nem véletlen, hogy ha ebből a szempontból értelmezzük Petricini Borso d'Estét ábrázoló bronzérmét, amelynek hátoldalán nyitott fedelelű szelence fölött magából éltető sugarakat árasztó napfejet látunk. Hasonló jellegű ábrázolások Borso d'Este bibliájában is előfordulnak.⁶⁷ A korai olasz éremművészetben több hasonló jellegű napábrázolással találkozunk, mégpedig elsősorban humanista fejedelmek, mint például Lodovico Gonzaga Pisanello által mintázott vagy Gian Galeazzo Sforza Marescotti készítette érméin, avagy humanisták, mint például Filarete maga készítette érmén.⁶⁸

Az olasz reneszánsz kozmológiai felfogását, asztrológiai-asztronómiai szemléletét a képzőművészetben az 1450–60-as évek fordulóján, három nagyobb alkotáson, nevezetesen a firenzei „Bolygók” és az ún. Tarocchi del Mantegna metszetsorozatokon, valamint a ferrarai Palazzo Schifanoia „Hónapok”-at ábrázoló freskóiklusán keresztül tanulmányozhatjuk. A firenzei „Bolygók” jellegzetes diadalkocsis, trionfo-ábrázolások, amelyek az 1450-es évek végén a Pollaiuolo–Finiguerra bottegában készültek.⁶⁹ Művészeti jellegük, stílussajáságaik ismertetését most mellőzve, csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a korábbi, hagyományos bolygó-allegóriák típusaitól teljesen eltérő, újszerű kompozíciókban jelennek meg. A bolygókat jelképező mitológiai istenek allegorikus diadalmenete alatti vedutákban, táj- és életképekben illusztrálják az égitestek konstellációjának sorsalakító szerepét s a bolygóknak a földi életre gyakorolt hatását. A magyarázó szövegek is híven tükrözik e korszak sajátos, asztrológiai és asztronómiai elemekből alakított eklektikus szemléletét. A „Tarocchi del Mantegna” metszetsorozata a késő középkor reneszánszba áthajló életszemléletének négy nagy fejezetre tagolt, allegorikus alakokkal ábrázolt enciklopédiája. Külön csoportot alkotnak a Kozmoszt jelképező „bolygó-istenek”. Az enciklopedikus képsorozat összeállítása — az 1459–1460. évi ferrarai zsinat alkalmából — Nicolaus Cusanus, Bessarion hiboros és Enea Silvio Piccolomini nevéhez fűződik.⁷⁰ A „Mesi di Schifanoia” egyike a Quattrocento festészet legnagyobb szabású vállalkozásainak s legjelentősebb művészi alkotásainak.⁷¹ A ferrarai udvari élet pompás jelenetei, s a tizenkét hónap jellegzetes életmegnyilvánulásainak bemutatása mellett, kitűnő keretül szolgálnak ahhoz, hogy a görög–római mitológia alakjainak segítségével átfogó képet adjanak mindarról, amit az asztrológián és asztronómián keresztül az életről és a világról tudtak vagy tudni szerettek volna.

A firenzei humanizmus e kialakuló korszakának asztrológiai-asztronómiai hátterével ez alkalommal nem foglalkozhatunk, annyit azonban leszögezhetünk, hogy Cosimo de' Medici környezetében is igen jelentős kozmológiai érdeklődés-

⁶⁷ Georg Habich: Die Medaillen der italienischen Renaissance. München é. n. (1922) Taf. XIII/3. — G. Hill: A Corpus of Italian Medals of the Renaissance. London, 1930.

⁶⁸ Georg Habich: i. m. Taf. VII/1 (Lodovico Gonzaga), XVII/2 (Giangaleazzo Maria Sforza), XIII/2 (Antonio Averlino, Filarete). — Hill: i. m.

⁶⁹ Hind: i. m. vol. II. Plates 114–131 (A. III. 1–9).

⁷⁰ Hind: i. m. vol. III. Plates. — H. Brockhaus: Ein edles Geduldspiel: Die Leitung der Welt oder Himmelsleiter, die sogenannten Taroks Mantegnas vom Jahre 1459–60. — Miscellanea I. B. Sapino. Firenze 1933. 397. s kk. — Chastel: i. m. 208–209. 4. jegyzet. A firenzei „Pianeti” képek magyarázó aláírásainak szövege — megfigyelésem szerint — több részletében kétségtelen rokonságot mutat Galeotto De doctrina promiscua-jának magyarázataival. Vö.: Frezza: i. m. 24 — 26.

⁷¹ Paolo d'Ancona: I mesi di Schifanoia in Ferrara. Milano 1954.

sel állunk szemben, amelyből a későbbi periódusban bontakozott ki a Careggi Academia Ficino és Pico della Mirandola által meghatározott világszemlélete, filozófiája és „teológiája”.⁷² A magyarországi korai humanizmus szempontjából azonban ebben az időben még Padova, s méginkább Ferrara volt a fontosabb tényező.⁷³

A matematika és csillagászat tudományát ebben az időben — az első sorban filozófus Cusanust nem számítva — a ferrarai Giovanni Bianchini képviselte. Az új világkép felismerésének lehetőségei szempontjából döntően fontos felfedezés, a földtengely elhajlásának a felismerése, az ő érdeme.⁷⁴ Regiomontanus is első sorban vele tartott szorosabb kapcsolatot az olasz tudósok

⁷² *Giuseppe Saitta*: La filosofia di Marsilio Ficino. Messina 1929. — *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. — *André Chastel*: Marsile Ficin et l'art. Paris. *A. Della Torre*: La storia dell'Accademia Platonica di Firenze. Firenze 1902.

⁷³ A padovai és bolognai egyetemeknek a közép- és reneszánsz-kori magyar művelődésben — magyarországi tanulóik és tanáraik révén — betöltött szerepére való utalás (vö. *Veress Endre* vonatkozó levéltári közleményei) mellett arra a fontos körülményre is rámutathatunk, hogy az olasz — magyar humanista kapcsolatok első és második periódusában (vö. *Tibor Kardos*: Le relazioni umanistiche italo-ungheresi e il loro carattere. Annales Universitatis . . . Budapestinensis . . . 1963. Separatum. 28.) vezető szerepeket játszó Vergeriot, Janust, Galeottot és Regiomontanust Itáliában Ferrara mellett Padovához és Bolognához fűzték a legerősebb szálak. Vergerio Guarino-hoz való bensőséges barátságára és felfogásbeli rokonságára vonatkozóan vö.: *Huszt*: Janus Pannonius. Pécs 1931. *Uő.*: Pier Paolo Vergerio szerepe a magyar humanizmus fejlődésében. Budapest, 1954. — *Kardos*: A magyarországi humanizmus kora. Budapest, 1955. — A Vitéz János és Ferrara közötti kapcsolatok kialakításában fontos szerepe volt Lassóczki Miklósnak és Sanocki Gergelynek, a két lengyel humanista főpapnak is. (Vö.: *Dabrowski*: A krakkói és a magyar reneszánsz kapcsolatai. Művészettörténeti Értesítő. Budapest 1956. 31–35. — Galeotto a Guarino-iskola után a padovai egyetemen tanított, s itt végezte kánonjogi tanulmányait Janus Pannonius is (Vö.: *Huszt* i. m. 142. sköv.). Regiomontanus ugyancsak több ízben adott elő a padovai és bolognai egyetemen (*Schier, Aschbach, Zenner* i. m.). A második periódusban (1445–71) az alapvető forrás, a legbővebb termést hajtó melegtény azonban Ferrara volt. Már Janust megelőzően, de az ő idejében is, más magyarok révén szintén szorosak voltak a ferrarai és magyarországi művelődési és művészeti kapcsolatok. Pannoniai Mihálynak a ferrarai Quattrocento-festészetben való jelentőségére és hazai művészeti vonatkozásaira nézve vö.: *Gerevich Tibor*: Kolozsvári Tamás. Budapest 1923. 35. (16. jegyz.). — *Gombosi György*: Pannoniai Mihály és a ferrarai renaissance kezdete. Szépművészeti Múzeum Évkönyvei. VI. Budapest 1931. — *Uő.*: Pannoniai Mihály miniatúrái. Magyar Művészet, XII. Budapest 1936. — *Roberto Longhi*: Officina ferrarese. Firenze 1956. — *Andreas Pannonius*nak, a ferrarai karthauzi kolostor magyar vikáriusának a hazai humanista gondolkodásra gyakorolt hatása kellőképpen ma még nem ismert. Hogy Janus és közöttük gyakori lehetett az érintkezés, az nyilvánvalónak tűnik a Mátyás számára 1467-ben írt „Libellus de regiis virtutibus” (Róma, Bibl. Vat. 3186.) ajánlásából, amelyben elragadtatással emlékezik meg Jánosról, a pécsi püspökről, kinek bölcsessége és ékesszólása „a napnál fényesebb és a csillagoknál világosabb”. Ugyanitt más magyar ifjakra (Vingar László, Paloz Zsigmond, Prini Miklós) is — akik szintén ebben a „második Athénben” tanultak, — felhívja a király figyelmét. Hangsúlyozza a görög és latin tudományok fontosságát, s ez bizonyossága annak, hogy önmagában a karthauzi szerzetesben is élő volt a humanizmus gondolatvilága és tisztelete. Egyelőre nem rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek kétségtelenül bizonyítanák, hogy szerepe volt a Vitéz János és Mátyás király számára Ferrarában készült kódexek íratásában és díszítésében, de ez joggal feltételezhető. Az viszont kétségtelen, hogy Vitéz János, mind váradi, mind esztergomi idejében a legszorosabb kapcsolatokat Ferrarával tartotta fenn, s csak utolsó éveiben fordult nagyobb figyelemmel Firenze felé. Ferrarának a Vitéz János könyvtára létrejöttében, sőt magának a Corvinának és a budai könyvművészetnek a kialakulásában való szerepével behatóan foglalkozik, s hangsúlyozza annak jelentőségét *Berkovits Ilona*: A Magyarországi Corvinák. Budapest 1962. 9–11. — Vö. még alább 78. jegyz.

⁷⁴ *Szekely György*: A kopernikuszi világkép előfutárjai. „A renaissance és reformáció kérdései” konferencián tartott korreferátum. Ismertetése Századok 1962. 868.

között.⁷⁵ Ugyancsak Ferrarában működött a Veronai Guarino, kinek iskolája nemcsak a legmodernebb nevelő intézménye Itáliának a reneszánsz e kezdeti korszakában, de úgy látszik, hogy a tudományos gondolkodás fejlődésében a padovai és bolognai egyetemekkel egyenrangú szerepet vitt különösen az 1440—1450-es években. Hogy Guarino mester tanításában a legnagyobb gondot a görög és római auktorokra fordította, azt a legmeggyőzőbben maga Janus világítja meg Guarino-énekében.⁷⁶ Ismeretesekek azok az erős szálak, amelyek már az 1440-es években, Vergerion és Sanocki Gergelyen, valamint és legfőképpen az ifjú Januson keresztül ehhez az iskolához kapcsolták a magyarországi humanizmus kialakulásának első korszakát.⁷⁷ Meg kell említenünk azt is, hogy ebben az időben előkelő helyet foglalt el a ferrarai művészi életben két másik magyar is, nevezetesen Michele Pannonio és Andreas Pannonius.⁷⁸

Regiomontanus 1463-ban járt Ferrarában, a Bianchinival való kapcsolata is erre az időre esik. A hozzá írt levélben kifejezett vélemény azonban bizonyára már csak megerősítette azokat az értesüléseket, amelyek egyrészt Cusanus és Bianchini, másrészt a görög és római írók eredetiben való olvasása és magyarázása következtében a Guarino-iskolában és az Este-udvarban ismeretesekek lehettek. Hazai humanista körünk két kiemelkedő tagja, Galeotto Marzio és Janus Pannonius már jóval Regiomontanus Magyarországra jövelele, sőt a vele való itáliai találkozás előtt tudomást szerezhettek azokról a gondolatokról, amelyek a földnek és a napnak a világegyetemben való helyzetére, illetőleg a napnak a földre és a földi életre való hatása tekintetében a humanista gondolkodásban felmerültek. Sőt valószínűnek látszik, hogy éppen ők azok a humanisták, akik erre a problémakörre, a feltételezhető Cusanushatás mellett a Guarino-iskolában megismert ókori írók, mint Ptolemaiosz, Platón, majd Marcus Manilius, Macrobius és Martianus Capella művei alapján, a legkorábban felfigyeltek.⁷⁹

Janus Pannonius bukásáról írt dolgozatában Kardos Tibor hívta fel a figyelmet a Guarino-éneknek arra az „orfikus naphimnusz”-ára, amelyben — Macrobius *Saturnaliá*ja nyomán — a Quattrocento asztronómiai költészetében az elsők között fordul teljességgel a nap felé, és az ókori ősök után elsőként hirdeti újra — Kardos Tibor fordításában idézve —, hogy „a végtelen világ nem hord magában előbbvaló dolgot, mint a nap . . .”. E sorokból kiemeljük még azt is, hogy a nap „a csillagok ura . . ., az élők éltetője . . .”. Kardos Tibor azt is megállapítja, hogy ez a „naphimnusz . . . Janusban és Galeottóban hatalmas perspektíva kiindulópontját jelöli”, s rámutat arra, hogy Galeottóban már ebben az időben felvillant a „heliodinamikus naprendszer” megsej-

⁷⁵ Herczeg Tibor: Kopernikusz. Bp. 1954. 9.

⁷⁶ Janus Pannonius: Silva panegyrica ad Guarinum Veronensem. A 899—909. sorokban és több más helyen.

⁷⁷ Huszti József: Janus Pannonius. Pécs 1931. Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. — Tibor Kardos: Le relazioni umanitiche italo—ungheresi e il loro carattere. Bp. 1963. (Separatum.)

⁷⁸ Gombosi György: Pannoniai Mihály és a renaissance kezdete Ferrarában. A Szépművészeti Múzeum Évkönyvei. VI. Bp. 1931. — Giuseppe Huszti: Andreae Pannonii Expositio in Cantica Canticorum. . . Annuario 1940—41 (Accademia d'Ungheria di Roma). Roma 1942.

⁷⁹ Galeotto Marzio korai műveiben is, mint elsősorban az *Invectivae in Franciscum Philolphum*-ban, igen gyakran találkozunk az említett és más ókori szerzőkre való hivatkozással, s Janus Pannonius költeményeiben, mint a Guarino-énekben leginkább, ugyancsak gyakori azok felidézése.

tése.⁸⁰ Janus a mesterét dicsőítő költeményét 1454—55-ben írta, tehát abban az időben, amikor még nem számolhatunk Regiomontanus hatásával, de feltétlenül gondolnunk kell Guarino irányítására. Hiszen alig néhány sorral e nap-himnikus szakasz előtt mondja mesteréről, hogy

„Ámde te azt a tudást, mit az ősök bírtanak egykor,
Visszaadod, s felidézed örök feledésnek öléből.”⁸¹

Úgy tűnik tehát, hogy amit Janus a napról ír, az nem csupán himnusz, hanem az antikvitásból tudatosan, mégpedig minden bizonnyal nemcsak Galeotto, hanem Guarino által felélesztett tudás. Kardos Tibornak az a felismerése, hogy a „heliodinamikus” koncepció Galeottóban már ebben az időben felvillant, s ő az, aki később ezt a koncepciót a Filelfo elleni vitáiraiban, majd pedig a *De doctrina promiscua*-ban tudományos rendszerré fejlesztette, alapvető fontosságú tudománytörténeti megállapításnak bizonyult. A *De doctrina promiscua* kritikai kiadásának bevezetőjében Mario Frezza, majd pedig André Chastel is magáévá teszi ezt a — Kardos által egy későbbi, Mátyásról, a humanista királyról írt dolgozatában bővebben is kifejtett — megállapítást.⁸² Frezza néhány új adattal és szemponttal alá is támasztja ezt a tudományos felismerést, amely a humanizmusnak a modern természettudományosság fejlődésében való szerepét illetően egyike az utóbbi évtizedek legjelentősebb eredményeinek. Galeotto heliodinamizmusában a lényeges az, hogy az európai világszemlélet történetében ő az első, aki elhatározott öntudatossággal, annak minden következményét vállalva, nemcsak kitekint, de ki is lép az egyébként általa is megcsodált és tisztelt Ptolemaiosznak a földközpontú világából, s felépíti a hidat, amelyen az új, a heliocentrikus világba vezető útra rá lehetett lépni. Galeotto ebben a zseniális, tudományos tetteiben, „heliodinamikus koncepciójában” nemcsak hogy megelőzi a nagy Ficinot, hanem az övénél kétségtelenül pozitívabb, realisabb szemléletet tükröz. Ficino *De Sole* és *De lumine* című munkáiban megírt „nap-filozófiája” valóban csodálatra méltó, de úgy tűnik, hogy az Galeotto materialisztikusabb, „fizikai” heliodinamizmusával szemben idealisztikus, metafizikai perspektívákat hordoz magában.⁸³ Galeotto, már a Filelfo-vita-iratban is, de még részletesebben a *De doctrina promiscua*-ban, Lucanusra hivatkozva hangsúlyozza, hogy „a nap erős sugaraival a csillagokat járásukban meggátolja és állással

⁸⁰ Kardos Tibor: Janus Pannonius bukása. Pécs 1935.

⁸¹ Janus Pannonius: Silva panegyrica ad Guarinum. . . 904—905. sorok. Hegedüs István fordítása.

⁸² Tibor Kardos: Mattia Corvino, re amanista. La Rinascita, a. III. n. XVI. dic. 1940. és n. XVII. gen. 1941. — Galeotto Marzio: Varia dottrina. Ed. Mario Frezza. Napoli 1949.

⁸³ Giuseppe Saitta: La filosofia di Marsilio Ficino (Messina 1923.) művében már rámutat arra, hogy az új platonizmus a maga napról szóló felfogásával jelentős szerepet játszott a heliocentrikus világfelfogás kialakulásában. Ez a szerep azonban háttérbe szorul Galeotto éppenséggel nem újplatonikus, hanem sokkal inkább — bizonyos augustinusi miszticizmussal színezett — arisztotelészi, sőt éppenséggel arisztarchoszi tanítása mellett. Galeotto gondolkodásmódjának ezt a jellegzetességét Frezza az ágostoni miszticizmus és az arab racionalizmus keveredésével magyarázza (i. m. IX). Chastel: Marsile Ficin et l'art, 140, 11. jegyz. nemcsak a *De doctrina promiscua*-t, hanem már a *De homine*-t is a neoplatonikusok spiritualizmusával szemben álló heves tiltakozásnak, s kifejezetten materialista irányzatúnak tartja. Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy a *De homine* praefatiója (f 1) tulajdonképpen „adnotatio astronomica”.

késlelteti”.⁸⁴ Ez azt jelenti, hogy a csillagok járását a nap a saját fizikai erejével kormányozza. Ugyanazt jelentik e sorok, mint Janus Guarino-dicsénekében az, hogy a nap „a csillagok ura”, vagy amit — időben Janus éneke és Galeotto vitairata között — Regiomontanus írt Bianchinihez szóló levelében, hogy ti. „a csillagok a naphoz vannak láncolva”. Ezt a kifejezést Galeottónál is megtaláljuk, aki a *De doctrina promiscua*-ban Martianus Capella és Vitruvius nyomán kiemeli, hogy a Venus és a Mercurius nem tudnak két konstellációnál nagyobb távolságra eljutni a naptól, minthogy „nem tudni mely hatalomnál fogva, hozzá vannak láncolva”.⁸⁵ Galeotto érvelésében fontos tényező az a Macrobiustól, Martianus Capellától és más ókori íróktól is hangoztatott szempont, hogy a bolygók és a csillagok fényüket a naptól kapják, a naptól, amely a bolygók között középen helyezkedik el, s valamennyinek a kormányzója.⁸⁶ Meglepően hasonló ez a szöveg ahhoz, amit Kopernikusz *De revolutionibus*-ában olvasunk, hogy „Királyi székében trónolva a nap kormányozza a csillagok családját”.

Janus költészetében a későbbiek során ugyan nem találkozunk a nap-koncepció oly határozott kifejezésével, mint a Guarino-énekekben, de számos költeményében mégis gyakran úgy jelenik meg a nap mint a legfőbb éltető erő, mint életadó, mint a lét forrása és fenntartója.⁸⁷ Ami pedig Janusnak a bolygókról és a csillagokról s az asztrológiáról, illetve asztronómiáról való felfogását illeti, arra vonatkozóan elegendő Huszti József és Kardos Tibor kutatásaira hivatkozva megállapítani, hogy Janus valójában nem sok hitelt adott az asztrológiai jóslásoknak, de igen komolyan érdekelték az asztronómiai vélemények és eredmények.⁸⁸ Hogy az emberi sorsot a csillagok konstellációjából jósló gyakorlattal szemben nemcsak gyanakvó volt, de azt meg is mosolyogta, a Huszti által kiemelt részletek mellett szellemesen szemlélteti — például — a *De Thalete* című — görögből fordított — epigrammája is: „A csillagokat leső Thales a sötét verembe esett, amikor a csúfolódónak az öreg anyóka ezt mondta: te ki mások sorsát meg tudod mondani, saját végzeted nem ismered.”⁸⁹ Számos más epigrammájából, mint az ugyancsak görögből fordított *Ptolemaeusból*,⁹⁰ avagy a *De corporibus Mathematicisból*⁹¹ úgy tűnik, hogy a ma-

⁸⁴ *Galeottus Martius: Invectivae in Franciscum Philelphum*. Ed. Ladislaus Juhász, Lipsiae MDMXXXII. 15. „Radiisque potentibus astra Ire vetat cursusque vagos statione moratur” és *Galeotto Marzio: Varia dottrina*. Ed. Mario Frezza. 27. (Versione: E con i raggi potenti impedisce agli astri di avanzare e ne trattiene con soste il corso errante.)

⁸⁵ *Galeotto Marzio: i. m. i. h. . . .* Venere e Mercurio non possono mai allontanarsi da lui di due costellazioni quasi incatenati da non so qual potere; sicchè è evidente ch'essi sono fedelissimi satelliti del Sole, . . .”.

⁸⁶ *Galeotto Marzio: i. m. i. h. — Janus Pannonius a Guarino-dicsének 923. sorában: „. . . dominus astrorum . . .”.*

⁸⁷ Guarino-ének, 924. sor: „viventum vita”. A „Lelkemhez” (Ad animam suam) epigrammában: „a Nap lángra csiholta szíved” (*Berczeli A. Károly* fordítása). A Guarino-dicsénekben (420): „Tiszta aranykort sző sugarával a szép ragyogó nap.” (*Hegedüs István* fordítása.) A sok más példa közül megidézük a Hónapok vetélkedéséből decembert, aki vidáman mondja: „Isteni gyermektől lángol az én hidegem.” *Kardos Tibor* állapítja meg e sorral kapcsolatban, hogy a Mithras-kultusz hatására tették erre az időre Jézus születésének ünnepét, s hogy a kis Jézusban a Fény születését ünnepelték (A Renaissance Magyarországon. Bp. 1961. 610. 17. jegyz.).

⁸⁸ *Huszti József: Janus Pannonius asztrológiai álláspontja*. Bp. 1927. *Kardos Tibor: Janus Pannonius bukása*. Pécs 1935.

⁸⁹ *Jani Pannonii Poemata*. Traiecti ad Rhenum 1784. I. 468. De Thalete ab anu irriso. De Graeco. XXV.

⁹⁰ *Jani Pannonii. . . i. m. I. 353. Ptolemaeus. E Graeco Anthol. L. I. Cap. 46. CLXXII.*

⁹¹ *Jani Pannonii. . . i. m. I. 620. De Corporibus mathematicis. CCCLIV.*

tematikát Janus nagyra becsülte, s rendkívül fontos, komoly tudománynak tekintette. Hogy pedig a költészetében megnyilvánuló csillagászati érdeklődésnek a célja nem az asztrológiai jövőbe látás, hanem a világnak és a létnek komoly, tudományos eszközökkel és módszerekkel való megismerésére való törekvés volt, s hogy ilyen megnyilatkozásai többnyire már megtörtént eseményekhez és megfigyelésekhez kapcsolódtak, arra jellemző példák a *Nyárdél egén ragyogó üstökös* és még inkább az *Árvíz* című elégiák, amelyek valóban az égbolton megjelent üstökösök költői leírását és az ezekkel kapcsolatos fejtegetéseket, félelemérzeteket tartalmazzák.⁹² Az üstökösök iránti tudományos érdeklődés, illetőleg azok megfigyelése és leírása terén is két kitűnő, s a csillagászat történetében bizonyára számottevő munka keletkezett az esztergomi-istropolitanai humanista körben. Janus *Árvíz*-elégiája az 1468. évi üstökösről szól, s erről készített részletes, tudományos leírást Ilkus Márton is, aki ezt a művét Mátyás királynak ajánlotta. Valószínű az is, hogy ugyanennek az üstökösnek a megfigyeléséből származik Regiomontanusnak az üstökösök nagyságáról, hosszúságáról és helyéről írt értekezése is.⁹³

Vitéz János bizonyára már Peuerbach révén is tudott Regiomontanusról, s valószínű, hogy később is figyelemmel kísérte munkásságát, mégis erősen valószínű, hogy az Academia Istropolitana tanárává való meghívását Janus és Galeotto kezdeményezték és közvetítették. Regiomontanus elsősorban matematikus volt, tudását új geometriai és matematikai módszerek kialakítására, csillagászati mérő és megfigyelő műszerek tervezésére és szerkesztésére fordította, s bizonyára az a cél lebegett előtte, hogy a világegyetem törvényszerűségeit, annak rendjét és rendszerét megismerje. Hogy nem jutott el a napközéppontúság álláspontjához, annak magyarázata egyrészt abban rejlik, hogy kutatásaiban csak konkrét módon, lépésről-lépésre haladt előre, másrészt, mert negyvenedik életévét meg sem érve, fiatalon meghalt. Kutatásaival azonban nagyszerű eredményeket ért el, amelyek ugyanolyan jelentősek az Univerzum új, heliocentrikus felfogásának a kialakulásához vezető úton, mint Galeotto zseniális heliodinamikus koncepciója. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Regiomontanus művének a kéziratait, s a legvalószínűbben általa tervezett globuszt, Ilkus Márton, Mátyás halála után Krakkóba hazatérve, magával vitte és az egyetemnek adományozta. Ezek a művek tehát már a krakkói egyetem birtokában voltak, amikor Kopernikusz itteni tanulmányait megkezdte.⁹⁴ Olaszországi tanulmányútja során Kopernikusz megfordult mindazokon a helyeken, amelyeken korábban Regiomontanus dolgozott, s tudjuk, hogy igyekezett műveit, kéziratait felkutatni és megszerezni. A naptár megreformálásáról készült írásáról például biztosan tudható, hogy azt Kopernikusz meg-

⁹² *Jani Pannonii*. . . i. m. I. 281. De Stella aestivo meridie visa. A. MCCCCLXII. Elegia IV. p. 332. — De Inundatione. A. MCCCCLXVIII. Elegia XIII. Galeotto álláspontjának, amit a De inventivae-ben hangsúlyoz, hogy ti. a csillagok — lényegében a Kosmosz — ismerete nélkül nincsen igazi költészet, pregnáns megfelelője Janus e két — és még sok más — elégiája illetve epigrammája is.

⁹³ *Martini Archidiaconus (Ilkus Márton)* de Zagreb Judicium de Cometa quae apparuit anno MCCCCLXVIII 22 die Sept. in Civitate Histropolitanae alie Posoniensis. Egyetlen ismeretes korabeli kéziratát a Sárospataki Református Kollégium Könyvtára őrizte, de ez elpusztult a második világháború végén. Másolatát megtaláltam Toldy Ferenc *Analecta monumentorum Hungariae historica*, csak cruda-ban ráánkmaradt művében, 135—148. — *Regiomontanus: De cometae magnitudine, longitudine et de loco eius*. *Aschbach*: i. m.

⁹⁴ *Kovács Endre*: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964. 55—58.

találta és magával is vitte.⁹⁵ Kopernikusz kétségtelenül merített Regiomontanus matematikai eredményeiből és módszereiből. Mario Frezza pedig meggyőző módon bizonyosra veszi, hogy Kopernikusz 1496–1500 közötti bolognai tartózkodása alatt megismerte Galeotto tanítását, s az is indítékul szolgált gondolatának megszületéséhez.⁹⁶ Ezek a tények még jobban rávilágítanak Regiomontanusnak és Galeotto Marzionak a modern csillagászat fejlődésében, s a kopernikuszi felfedezés előkészítésében való szerepére, anélkül, hogy mindez szemernyi is csökkentené Kopernikusz csodálatos nagyságát.

Emlékeztünkbe idézhetjük most újra Callimachusnak a szavait, s hozzátehetjük, hogy a magyarországi „asylum”-ban összegyűlt humanista tudósokat gondolkodásuk azonossága nemcsak egymással és nemcsak Sanocki Gergellyel, hanem — néhány esztergomi, istropolitanai és budai évtizedet, valamint a ferrarai, padovai és bolognai kitérőket is hozzávéve — az új idők legnagyobb lengyel génuszával, Kopernikusz magisterrel is összekapcsolta.

Levonhatjuk azt a következtetést, hogy ebben a Várad—Esztergom—Istropolis—Buda-i humanista körben az olasz reneszánsz gondolkodásnak és fejlődésnek az itáliaival legalábbis egyidejű s éppen természettudományos-koszmikus szemléletében egyenrangú fokozatával számolhatunk. A humanizmusnak ez a dunatáji centruma számos vonásában különbözik is az olasz központokétól, s Közép-Kelet-Európában annak egyik legelső és legfontosabb melegágya volt.

Mielőtt e humanista központ gondolkodásának részletesebb megrajzolásához hozzálátnánk, szükséges, hogy megnézzük azokat a művészeti alkotásokat is, amelyek Vitéz János alkotó egyéniségéből és akaratából, s nem kis mértékben ennek a humanista körnek a gondolatvilágából és hatásából születtek.

A két évtizedes váradi püspöksége alatt keletkezett építészeti és művészeti alkotások, néhány, leginkább a könyvművészet körébe tartozó emléktől eltekintve, Várad középkori várával, bazilikájával, püspöki palotájával együtt, maradéktalanul elpusztultak.

Esztergomi érsekké tétele következtében az addigiaknál jóval előnyösebb gazdasági körülmények közé került, s ő ezt a helyzeti előnyt, a már vázolt tudományos munka mellett, ugyancsak nagyszabású építészeti és művészeti alkotásokra fordította.

Esztergomi — az egykori királyi palotában létesült — alkotásait tömören — ámbár nem hiánytalanul — felsorolja és méltatja Antonio Bonfini: „... igen tágas ebédlő palotát (triclinium) épített a várban, az ebédlő palota előtt pedig kettős erkéllyel, emelvénnnyel kimagasló pompás sétateret létesített vörös márványból. A palota elejére a Sybillák kápolnáját építtette, művészi boltozatos tetővel, amelyben minden Sybillát meg lehetett találni. Az ebédlő palotában sorrendben nemcsak Magyarország királyait, hanem a szkíta (valójában hun) ősapákat is fel lehetett ismerni.

Szent Adalbert bazilikáját mázas cseréppel fedte be ... Kétnyelvű gazdag könyvtárat is emelt ...”⁹⁷

⁹⁵ Herczeg Tibor: i. m. 29. (A Regiomontanus-féle évkönyvek egyik példányán fennmaradtak Kopernikusnak még 1500. tavaszán, Bolognában készült lapszéli jegyzetei, amelyek a Mars és Saturnus bolygóknak a Holdhoz való helyzetét vizsgálják.)

⁹⁶ Mario Frezza: i. m. XLVIII—XLIX.

⁹⁷ Antonii de Bonfinis Rerum Ungaricum Decades. Lipsiae 1771. Decades. IV. Liber III. 582.

A Bonfini említette „triclínium” nem más, mint az 1594–95. évi ostromokban erősen megrongálódott, majd a későbbi újjáépítésekben szinte maradványtalanul eltűnt loggia-árkádós reneszánsz palota díszterme. A Meyerpeck-féle (1595) metszet „Ein schöner Saal” megjelölése erre a palotára utal.⁹⁸ A díszterem és a Sybillák kápolnája falképeiről pedig még a török hódoltság idején itt megfordult utazók is megemlékeznek naplójukban.⁹⁹ Nyilvánvaló, hogy a hun és magyar királyok történelmünk „híres férfiai” (uomini famosi), tehát már a „trionfo”-gondolat (trionfo della fama) ismerhető fel benne.¹⁰⁰

Az Árpád-kori palota lakótornyának két termében az 1934–38-ban végzett műemléki feltárások a kardinális Erények freskóját, a Bolygók diadalkocsis ábrázolásainak, trionfóinak és a Zodiakusnak, valamint más, ezekkel rokon témájú ábrázolásoknak — köztük egy Nap-arcnak — a falfestménytöredékeit hozták felszínre. Ez a két szoba volt Vitéz János „Studió”-ja.¹⁰¹

Az Erény-allegóriák, Bolygó-trionfók, Zodiakus-jegyek s más falfestménytöredékek, amelyek nyilvánvalóan a bolygók és csillagok, valamint a földi élet kapcsolataira utalnak, egységesen megfogalmazott gondolatsort alkotnak, amelyben egy sajátos és hangsúlyozottan asztrológikus-asztronómikus szemlélet, egy új, kozmikus világkép megismerésének a szándéka érvényesül.

Építkezései, mint loggia-árkádós palotája, a benne volt „Királyok terme”, („triclínium”) a Sybillák kápolnája s mindezek falfestményei és egyéb művészi díszei elpusztultak, s csak korabeli, továbbá XVI–XVII. századbeli, többnyire rövid, de általában magasztaló irodalmi megemlékezések, riportszerű leírások, útinaplók alapján alkothatunk róluk fogalmat.¹⁰²

Ami a Királyok és Sybillák képeit illeti, az itáliai „uomini famosi”-kat ábrázoló falképek s a Sybilla-allegóriák hosszú, ekkor már évszázados előzményekre tekinthettek vissza.¹⁰³ A Bolygók és a Zodiakus ábrázolásaival is

⁹⁸ Wolfgang Meyerpeck metszete Dilbaum Eikonografia (Prága 1595.) c. könyvében (22. l. 36 × 16 cm). A reneszánsz loggia és palota romjai számos egyéb 1594–1605 közötti metszeten is megfigyelhetők.

⁹⁹ Ladislaus Suntheim: Das Donauthal (1498–1505) Hgg. von Fr. Pfeifer. Jahrb. für vaterl. Gesch. I. Wien 1861. S. 295. Stephan Gerlach des Aelteren Tage-Buch (1573) Frankfurt am Main 1674. S. 8. — Heltai Gáspár: Chronica... Kolozsvár 1575. 142–143. — Des Freyherrn von Wratisslaw Gesandtschaftsreise, 1591. (Ford. Szamota, Régi utazások, 184.) — És még sokan a XVII. század folyamán az 1683. évi felszabadításig, amikor az épület elpusztult, később pedig romjaiból laktanyát építettek.

¹⁰⁰ P. Schubring: Uomini famosi. Repert. für Kunstw. XXIII. (1900.) — T. Mommsen: Petrarch and the Decoration of the Sala Virorum Illustrum. The Art Bulletin, XXXIV. (1952.) — A magyar művészettörténetírás, néhány Corvina-miniatura jellegzetes Mátyás trionfójától eltekintve, behatódobban nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy reneszánsz kori művészetünkben mennyire vált otthonossá a trionfo-gondolat és ikonográfia. Az irodalomtörténetben elsősorban Kardos Tibor fordított nagyobb gondot a kérdés megvizsgálására. Janus Pannonius bukásáról írt, s többször idézett dolgozatában filozófiai mélységeiben érinti a kérdést. A Mátyás király és a humanizmus (Mátyás király emlékkönyv, Bp. 1942. II.) c. munkájában részletes összefoglalását adja Mátyás irodalmi trionfóinak, és érinti a képzőművészeti diadalábrázolásokat is.

¹⁰¹ Gerevich Tibor: A legújabb magyarországi ásatások. Magyar Szemle 1935. — Leopold Antal: Az Esztergomban feltárt műemlékek ikonográfiája. Katholikus Szemle 1935. — Nagy Zoltán: Le palais des Árpadienes à Esztergom. Nouvelle Revue de Hongrie 1935. — Uő.: Gli scavi di Esztergom. Annuario... Roma 1940. Leopold Antal: Vitéz János esztergomi dolgozó szobája. Szépművészet 1944.

¹⁰² L. 97–99. sz. jegyzetek.

¹⁰³ Wetzer und Welte's Kirchenlexikon. Freiburg i. B. 1899. XI. Col. 245–249. — L. Freund: Studien zur Bildgeschichte der Sibyllen in der neueren Kunst. Hamburg 1936. — A. Rossi: Le Sibille nelle arti figurative italiane. L'Arte, XVIII. (1913.).

találkozunk elvétve már a Trecento-ban is, mint elsősorban a padovai Salone-ban.¹⁰⁴ A Vitéz Studiő bolygó-trionfói, Zodiakus-jegyei és egyéb „ kozmikus” ábrázolásai azonban ezekre az előképekre nem vezethetők vissza. Ez esetben olyan újszerű képszerkesztéssel van dolgunk, amelyhez ebben a korszakban még Itáliában is kevés hasonló példát találunk. Ezek az analógiák a Pollaiuolo-Finiguerra-bottegában készült „Pianeti” és az ún. „Tarocchi del Mantegna” idevonatkozó — „bolygóistenek”-et allegorizáló — ciklusa, valamint a Palazzo Schifanoia „Hónapjai” („I mesi di Schifanoia”).¹⁰⁵ A hét erény közül megmaradt kardinális erények képei szoros gondolati egységet alkotnak a hét bolygó ábrázolásával, tehát keletkezésük azonos megrendelő által és azonos időben történt.

Az erények alakjainak rajzos, lágy vonalvezetésű stíluselemei szinte uralkodó jellegűek Antonio del Pollaiuolo ifjúkori alkotásában, s általában a Pollaiuolo-Finiguerra-bottegában. Alapjában véve ennek a stílusnak és ennek a műhelyközösségnek a hatása felismerhető a „Tarocchi del Mantegna” alakjaiban is.¹⁰⁶ Az esztergomi erényfalképek mesterkérdését is ebben a firenzei-ferrari korareneszánsz művészi áramlatában oldhatjuk meg. A mondánivaló azonban, a nyilvánvaló ferrari, padovai és firenzei összefüggések mellett is a saját humanista körünkben született és fejlődött nagyszabású művészi alkotássá.

A Vitéz Studiő bolygó-trionfói már maguk is kézenfekvővé teszik, hogy a Mátyás Kálvária talapzatán ábrázolt három bolygó-trionfo gondolata is ugyanebben a humanista körben született. A Studiő egyik falfestménytöredéke egy — sajnos csak kétharmadnyi részében megmaradt — naparcot ábrázol. Hogy milyen jelenetnek vagy esetleg gondolatnak a bemutatását szolgáló kompozíciónak volt része, arra nézve egyelőre csak feltevéseink lehetnek. Gondolhatunk olyan képre, amely a Hónapok valamelyikének munkáit, életét, esetleg vetélkedésének egyik jelenetét ábrázolta.¹⁰⁷ A napfej alatt megmaradt festett felület vonalas és pontozott díszítése a Regiomontanus szerkesztette quadránásokat is emlékezetünkbe idézi. Ez a feltevés valószínűsítene azt a lehetőséget, hogy ez a töredék a nap és valamely bolygó konstellációjának az illusztrálásából való.¹⁰⁸ Töredék voltában maga ez a nap-arc is arra figyelmeztet, hogy a Vitéz Studiő és a Kálvária-talapzat között igen szoros az ideológiai kapcsolódás.

A Vitéz Studiő bolygó-trionfói valamint a Kálvária talapzatának dialkoesis-képei között nyilvánvaló a határozottan programszerű gondolati

¹⁰⁴ Antonio Barzon: Gli affreschi del Salone in Padova. Guida. Padova 1924. — P. D'Ancona. I mesi di Schifanoia in Ferrara. — F. Lippmann: The seven Planets. 1895.

¹⁰⁵ A. M. Hind: i. m. (65. jegyz.). — J. G. Phillips: Early Florentine Designers and engravers. Cambridge 1955. — A. Chastel: L'art et humanisme. . . 208—210. — P. D'Ancona: i. m.

¹⁰⁶ A. M. Hind: i. m. — J. G. Phillips: i. m. — A. Chastel: i. m. — S. Colvin: A florentine picture-chronicle. London 1898. — Sabatini: Antonio e Piero Pollaiuolo. Firenze 1952.

¹⁰⁷ Leopold Antal: Vitéz János esztergomi dolgozó szobája c. írása (Szépművészet 1944.) a freskótöredékek ezideig legrészletesebb ismertetése. A „nap-arc” töredékkel behatóbban nem foglalkozik. — A hónapok vetélkedése a reneszánsz kori irodalom és színjátszás kedvelt témája volt. Ismeretes Janus Pannonius 1452-ben V. László ferrari látogatására írt költeménye. Vö. Kardos Tibor: Régi magyar drámai emlékek I. 479—482.

¹⁰⁸ Regiomontanus: Kalendarium novum. Nürnberg 1474. Der Deutsche Kalender. Faksimiledruck mit einer Einleitung von Ernst Zinner. Leipzig 1937. négy Quadrans-táblázatot közöl. Ez a mű Békesi (Kath. Szemle 1902. 443.), továbbá Császár (i. m. 53.) szerint szintén Magyarországon készült.

összefüggés, s ezt művészeti szempontok is alátámasztják. Arról van szó, aminek részletes indoklásával jelenleg nem foglalkozhattunk, hogy a Kálvária diadalképeinek művészi keletkezését ugyanabba a körbe, szorosan a Pollaiuolo—Finiguerra iskolába helyezzük, amelyből, legalábbis részben, a Vitéz Stúdió falképeit, elsősorban is a bolygó-trionfókat, s azok kompozíciós típusát és stílusát is eredeztetjük.¹⁰⁹

A talapzat Mátyás cseh királyá választása után, éppen abban az időben keletkezett, vagy legalábbis a megrendelése akkor, 1468—70 táján történt, amikor Vitéz János humanista köre fénypontjára emelkedett. Ezek azok az évek, amikor Esztergomban, Pozsonyban és Budán tanúi lehetünk Regiomontanus, Janus Pannonius, Galeotto Marzio, Vitéz János és Mátyás király igen gyakori együttlétének. A talapzat gondolati felépítése, filozófiája és egyben a kálvária teológiájával való egyeztetése, ebben a körben bizonyára többszörös beszélgetések során alakult ki.¹¹⁰ Valamennyien kiválóan művelt s az asztrológia vagy asztronómia iránt, ha különböző módon és mértékben is, de mindnyájan érdeklődő humanisták ők, akik e humanista körben az 1460-as években s különösen azok második felében egyre határozottabban kibontakozó újszerű, kozmikus világszemléletnek, végeredményben heliodinamikus koncepciónak nemcsak a befogadására, de továbbfejlesztésére is felkészültek voltak. Az igazságot azonban akkor közelítjük meg legjobban, ha a heliodinamikus gondolat kialakítása és képviselése tekintetében Galeotto és Janus Pannonius középpontos szerepét hangsúlyozzuk.

A Kálvária talapzatának fő gondolata is a heliodinamikus világkép. Ennek az ikonográfiának a kigondolásában, hogy úgy mondjuk megkonstruálásában is, az előző sorokban mondott nagy humanisták, Regiomontanus, a matematikus és csillagász, Vitéz János, a teológiában, filozófiában, a történeti és matematikai tudományokban egyaránt magasan képzett főpap, s a legragyogóbb géniusz, a humanista király között Galeottonak — nevezzük őt egyszerűen természetfilozófusnak — és Janusnak, a világmindenségbe és a létproblémákba belelátó költőnek a fő szerepét ismerjük fel.

„Nincsen a mindenségben a napnál semmi csodásabb”, a nap „a csillagok ura”, az „élők léte” — mondja az ifjú Janus és „a nap erős sugaraival” kormányozza a csillagokat, amelyek „nem tudni mely hatalomnál fogva, hozzá vannak láncolva a naphoz”, hangsúlyozza Galeotto ezt a Regiomontanus által is leírt véleményyt.

A Kálvária talapzatának főhelyén bemutatott nap tehát ezt a napot, a világmindenség központját, a csillagok urát, az élők létét, a lét legfőbb forrását jelenti.

¹⁰⁹ A vonatkozó számos apró részletre kiterjedő analógiák egy részét bemutattam „A Mátyás kálvária talapzatának ikonográfiája és mesterkedése” címen a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatban 1965. május 14-én, valamint „Il Trionfo del Sole nel Calvario di Mattia Corvino” címmel a Bolognai Egyetem Művészettörténeti Intézetében és a firenzei Uffizi-ben 1965. decemberében tartott előadásaimban. Vonatkozó dolgozatomat rövidesen közreadom.

¹¹⁰ Együttlétük gyakorisága a történeti és irodalomtörténeti szakirodalomból közismert. Esztergomi találkozósaik közül ez alkalommal két rendkívül jelentős eseményről teszek említést. Az egyik az a Symposium, amelynek részletes leírását maga Galeotto adja, a De egregie... 30. Sapienter dictum fejezetében. Vö. erre vonatkozóan Tibor Kardos: Il Simposio di Esztergom. Studi e ricerche umanistiche italo—ungheresi. Debrecen 1967. 63—80. A másikról Janus Pannonius Palaestra Galeotti epigrammája (*Jani Pannonii Poemata, Trajecti ad Rhenum*, I. 461. XIV.) emlékezik meg. Ez a „Palaestra” nem lovagi torna vagy párviadal volt, hanem reneszánsz trionfo-játék, amelynek nézői között Mátyás is jelen volt.

A Nap diadalának a talapzat főhelyén, — tulajdonképpen az egész Kálvária részarányos közepén — való bemutatása akkor válik különösen jelentőssé, s annak céltudatosságát akkor fogadhatjuk el kételkedés nélkül, ha meggondoljuk, hogy ez valójában nem más, mint humanista megfelelője annak a keresztény teológiai tételnek, amely szerint a lét legfőbb adója Krisztus, aki a Kálvária ormán, a kereszten függ, s aki maga mondja, hogy „én vagyok . . . az élet”. Jézusnak erre a nyilatkozatára egyébként Galeotto is hivatkozik a *De doctrina promiscua*-ban.¹¹¹

A lét forrásának kétféle, keresztény teológiai és humanista természet-tudományos értelmezése közötti összefüggést s annak a jelen esetben program-szerű egyeztetését még nyilvánvalóbbá avatja a váza, a lét forrásának, mégpedig legtisztább forrásának egyik legősibb szimbóluma.¹¹²

A Mátyás Kálvária felső és alsó részeinek egymáshoz illesztésében tehát a humanistáknak az antik mitológia, a keresztény teológia és a reneszánsz természettudományos felfogásában megmutatkozó rokonelemeinek, de egyben ellentmondásainak az egyeztetésére való törekvésével állunk szemben. Nem más ez, mint a humanizmus neoplatonikus konkordanciájának aránylag korai jelentkezése.¹¹³

Az egyeztetés további megerősítését szolgálja — és ennek a szándékát bizonyítja — egyebek mellett az is, hogy a gyakorta holdsarlóval ábrázolt Szűz Mária alakja alatt éppen a Hold-kocsit találjuk. A rendszerint sassal szimbolizált Szent János alakja alatt pedig a két sas által rohanó Jupiter-kocsi helyezkedik el.

A Nap diadala mellett tehát a reneszánsz trionfo-eszméjének két másik megnyilvánulása is előttünk áll. A Hold-kocsi két egyszarvújával a Tisztaság diadalát jelenti.¹¹⁴ Gondoljunk e pillanatban a Mátyás udvarában, Beatrix királyné szereplésével — ámbár jóval később — történt, három estét betöltő — Bonfini által leírt — Symposionra, melynek témája éppen a házasságban megvalósuló tiszta szerelem volt.¹¹⁵ Jupiter az igazságos, jó uralkodó mintaképe. A Jupiter-kocsi tehát az igazságos Mátyás hírnevének a diadala (Trionfo della Fama). A szfinxek a maguk megmozdíthatatlan merevségében Mátyás királyi hatalmának egyben hírnevének — a Halál diadalán túl is — őrzői.¹¹⁶

¹¹¹ M. Frezza: i. m. 28. — Janus nap-énekének első sorát (Immensus nil sole gerit praestantius orbis) Berczeli A. Károly fordításában idézem. A Jézus—Nap-azonosításnak mind a teológia, mind az irodalom és a művészet terén az ókereszténységtől kezdve számtalan példájával találkozunk.

¹¹² E. Underhill: The Fountaine of Life. Burlington Magazine XVII. 1910. — P. D'Ancona: L'uomo e le sue opere. Firenze 1923. — Raymond van Marle: Iconographie de l'art prophane au Moyen-Age et à la Renaissance, La Haye 1932. II. 432—444.

¹¹³ Ficino, Pico della Mirandola, F. Barbieri, Filarete művei mellett vö. az újabb szakirodalomból főképpen A. Della Torre: Storia dell'Accademia Platonica di Firenze. Firenze 1902. — A. Levy: Die Philosophie Giovanni Pico's della Mirandola. Berlin 1908. — P. O. Kristeller: The Philosophy of Marsilio Ficino. New York 1943. — E. Garin: L'Umanesimo. Bari 1958. — G. Toffanin: Storia dell'Umanesimo. Bologna 1959. vol. II. — A. Chastel: Marsile Ficin et l'art. — Uő.: L'art et l'humanisme . . . 256. sköv.

¹¹⁴ Petrarca: I Trionfi — főképpen a Trionfo d'Amore és a Trionfo della Castità. — Adolfo Venturi: Les Triomphes de Pétrarque dans l'art représentatif. Revue de l'art ancienne et moderne. XX, 1906. — Prince D'Essling — Eugene Müntz: Pétrarque. Paris 1902. — Werner Weisbach: Trionfi. Berlin 1919. — R. van Marle: i. m.

¹¹⁵ Antonio de Bonfini's Symposion de virginitate et pudicitia coniugali. Kézirat, XV. sz. 2. fele. OSZK. Clmae 421.

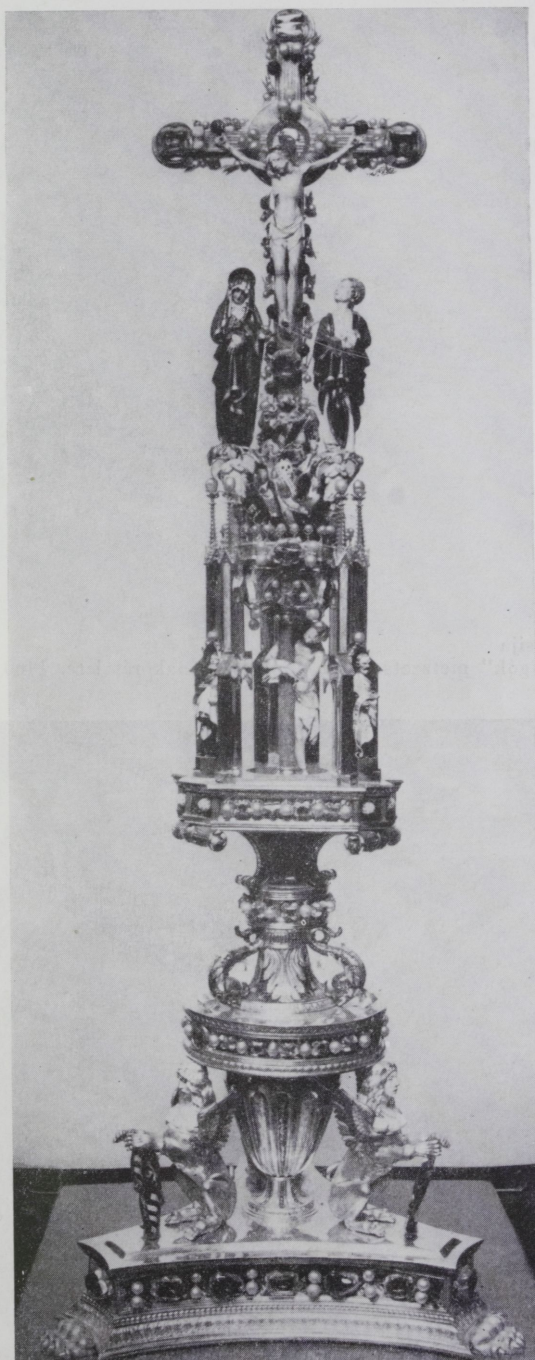
¹¹⁶ Antonii Bonfinii Rerum Hungaricarum Decades. Lipsiae MDCCLXXI. Decadis III. Liber IX. 526. „Familiae Corvinae vetustas” bekezdésében a Hunyadiak eredetét a római

Miképpen Vitéz János reneszánsz palotájának és Studiójának művészi díszítésében, aképpen a Mátyás Kálvária talapzatának ikonográfiájában¹¹⁷ s a felső részével való konkordanciájában is a Petrarca által költőien felépített, lényegében az emberi lét valóságát és értelmét tükröző trionfo-eszme s napdiadalkocsijában a heliodinamikus koncepció, ez a nem kis mértékben a hazai művelődés talajából is táplálkozó, forradalmian új, a kopernikuszi felfedezéshez is kaput nyitó világszemlélet testesül meg, és ez a reneszánsz fejlődésben már a világegyetem és a lét központjaként felismert Nap diadala.

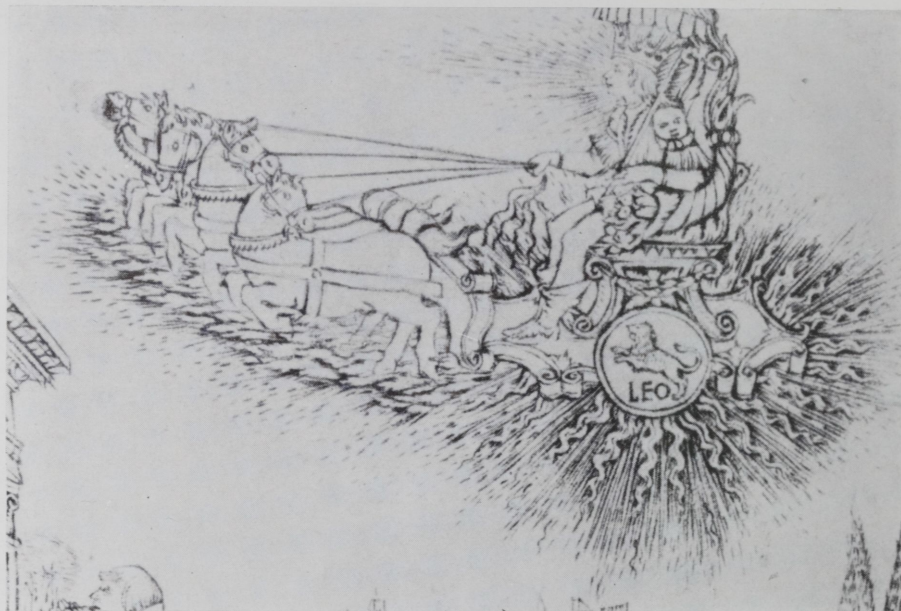
Corvinus Valerianus családjaig, s ezen keresztül magáig Jupiterig vezet vissza. — Jupiter az igazságos, a jó, a „Királyok Királya” vonatkozásában vö. *Trencsényi-Waldapfel Imre*: Görög-római mythológia. Budapest 1936. 40. sköv. — *Brelich Angelo*: A triumphator. Műhely, 1937—39. Pécs 1938. — Jupiter már a középkor gondolkodásában is gyakran királyként jelenik meg. *F. von Bezold*: Das Fortleben der antiken Götter im mittelalterlichen Humanismus. Aalen 1962. 88—89. — A Trionfo della Fama (a Hírnév Diadala) vonatkozásában vö. 114. jegyz. — A Sphinx-ikonografia rendkívül bonyolult kérdéseit a humanizmus értelmezésének, elsősorban Pico magyarázatának megfelelően, valamint a reneszánsz ábrázolások alapján behatóan vizsgálja és világítja meg *A. Chastel*: Note sur le Sphinx à la Renaissance. Umanesimo e simbolismo. Atti del IV. Convegno Internazionale di Studi Umanistici. Roma 1958.

¹¹⁷ *Petrarca* hatása már az Anjouk, különösen Nagy Lajos idejében is erőteljesen érvényesült hazánkban. Ez a hatás — miként Európa-szerte — a magyar szellemi életben is még fokozottabban jelentkezett a humanizmus magyarországi kibontakozásának korszakában. A Petrarca-kultusz elterjesztésében Vergerio mellett fontos szerepet játszott Galeotto, s még inkább Janus Pannonius is. Janus „De Arquada” epigrammája valóságos Petrarca „Trionfo della Fama”. — A magyarországi Petrarca-hatásról — a vonatkozó fontosabb szakirodalom közlésével — a Francesco Petrarca Daloskönyve (Bp. 1967) utószavában (Petrarca életműve és a „Daloskönyv”) *Kardos Tibor* ad összefoglaló ismertetést. — Petrarca „I Trinfi”-ja a reneszánsz képzőművészetben s a színjátékban is egyike a legelterjedtebb és legnagyobb hatású irodalmi-filozófiai alkotásoknak. A magyar reneszánsz művészetben eddig ismert trionfo-kompozíciók csak közvetve és elvéve hozhatók kapcsolatba Petrarca művével. Ismeretes, hogy Mátyás és Beatrix esküvője alkalmából Nápolyban Petrarca trionfo-játékokat, köztük éppen a Trionfo della Castità jeleneteit mutatták be. (Vö. Régi magyar drámái emlékek. Szerk. *Kardos Tibor*. Bp. 1960. I. 150. és 190—191. A bibliográfia). A hat trionfo-miniatúrával gazdagon díszített párizsi Petrarca—Dante-codexről l. *K. Csapodi-Gárdonyi*: Un manuscrit Pétrarque—Dante de la Bibliothèque Nationale à Paris et ses rapports avec la „Bibliotheca Corviniana” (Acta Historiae Artium, VIII. 1962. és Separatum) dolgozata alapján kétségtelen, hogy az Mátyás király megrendelésére készült. Vö. még *Cs. Csapodi*: La biblioteca di Beatrice d’Aragona, moglie di Mattia Corvino. Estratto dal volume „Italia ed Ungheria”. Bp. 1967.

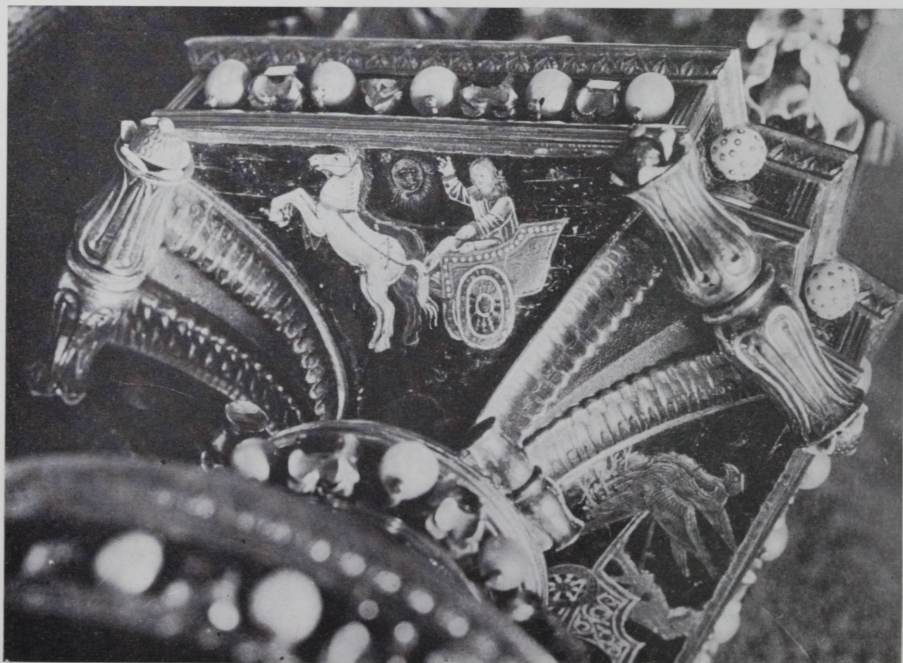

„Mátyás Kálvária”
Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár

A Nap diadalkocsija
A Firenzei „Bolygók” metszetsorozat „Sol” lapjának részlete. 1460 körül

A Nap diadalkocsija
A „Mátyás Kálvária” talapzatának zománcképe. Jobboldalt a Jupiter diadalkocsija.
1469 után

Naparc. Freskótöredék a „Vitéz Studio”-ból. 1465–71. Esztergomi Vármúzeum

A Mars diadalkocsija. Freskótöredék (kiegészítéssel) a „Vitéz Studio”-ból. 1465–71. Esztergomi Vármúzeum

1

2

3

1. Az élő világ. Niello-nyomat („Otto Print”) Firenze, 1465 körül (Hind, A. II 26.)
 2. Pisanello: Lodovico Gonzaga érme, 1445. Hátoldal
 3. Amadio da Milano: Borso d'Este érme. Hátoldal

GALEOTTI MARTII NAR

mentis liler doctrine promiscue ad. M.
laurentium medicum feliciter inchoat.

lurima sunt medice laurenti que
medicorū familiam iam dudum
illustrarunt: reddiderūtq; toto or
be clarissimā & hac quidem clari
tas non nisi excumulata nobilitate eluxit
qñ quidem notitiam laus laudem uero rec
te factorum magnitudo produxit: hanc et
n. medicorū familia uirtutibus & diuitiisq;
antiquitate ueram amplamq; nobilitatem
adepta profecto est: uirtus olim i multis et
tunc maxime clariuit cū sui et rei. p. acerr
mos potentelq; hostes saepe nō modo uicit
si optinuit: nā reges pontificesq; suos sa
pientia pariter et auctoritate pollentes par
tim demulsit partim ita repressit ut hui
amplissimę familię amicitiam deniq; c
roptarint hinc postea factum est ut inno
centius pontifex maximus ingenio mag
tudine animi rebus gestis & nobilitate p
clarus ut infra latius patebit aliorū ponti
ficum gesta collaudans Te uirū magnificum

Janus Pannonius (?) arcképe. Részlet Mantegna freskójáról. Padova, Capella degli Eremitani

Vitéz János miniatura képmása Tribrachus: Eclogae címlapjához. OSZK, Clmae, 416.

Galeotto Marzio érme. Ismeretlen mester műve. XV. sz. 2. fele

Humanista világi Etika Mátyás és Beatrix udvarában

SZABÓ MIHÁLY

Az 1877-ben Abdul Hamid szultán ajándékaként hazakerült Corvin-kódexekkel együtt jött újból Magyarországra a „codex hispanus”, amelyet a Budapesti Egyetemi Könyvtár Olasz kódexei (3. sz.) között tartanak számon.

I.

A kódexet elsőnek Déthier P. A., az isztambuli osztrák keleti főtanoda igazgatója vizsgálta meg a szerályi könyvtárban és ismertette a Magyar Tudományos Akadémia Évkönyveiben.¹ Fő feladatának a régi kötésből visszamaradt hártyalapon (fol. 144.^b) látható rajz alapján egy jelentős bizánci császárszobor rekonstrukcióját tekintette, a cím és szerző nélküli kódex tartalmát csak futólag érintette. A lényegyet tekintve két fontos eredményre jutott.

A szobor felirata megtevesztő: „Fons Glorae perennis Theodosi”, ezzel szemben Nagy Justinianust ábrázolja. A Berliini Archeológiai Társaság Archäologische Gesellschaft zu Berlin) 1931. február 3-i ülése igazolta, hogy: „Deutlich ist die klassizistische Einstellung bei der kolossalen Reiterstatue Justinians im Augusteion, von der wir zahlreiche Beschreibungen und eine Zeichnung des Quattrocento besitzen.”²

Déthier helyesen állapítja meg, hogy a kódex arisztotelészi részletei nem a *Politikából*, hanem az *Etikából* származnak, s egyúttal közli a 143.^{a, b} lapon olvasható tartalomjegyzéket. A nyelvkérdést nem kívánja eldönteni, de olyan olasz nyelv mellett foglal állást, amely gyakorta rokonságot árul el a spanyollal, s így nézete szerint a kódex talán a genuai gyarmatok egyikén, az olasz—spanyol keverék nyelvű Galatán készülhetett. Ezen utóbbi feltevése nyilvánvalóan tarthatatlan.

A kódex készítőit illetőleg a 145.^b lapon nehezen kivehető latin nyelvű bejegyzés alapján („Johannes Darius scripsit atramento, Nimphirius (?) pinxit (?), Kiriako Anconitano ad scribendum adducto”) Johannes Darius és Ciriaco d’Ancona, illetve dei Pizzicolti nevét helyesen fejti meg, azonban bizonyára téves olvasással egy feltételezett Nimphirius festőnek tulajdonítja a rajzot, amely kétségtelenül magának Ciriaco dei Pizzicollinak, a sokoldalú

¹ XI. kötet, X. darab. Pesten, 1868. Augusteon vagy Nagy-Jusztinián óriás lovas szobra barna rézből, melyet egy a sztambuli szerályban létező, valószínűleg Corvin-féle kéziratban lelt, s 1418 vagy 1436-ik év körül anconai Pizzicolti Cirjék vezérlete alatt Nimphirius által készült, eddig kiadatlan festmény után visszaállított Dethier P. A. bölcsészeti tudora a sztambuli cs. k. osztrák főtanoda igazgatója.

² Archäologischer Anzeiger. 1931. I/2. 328. l. Uo. a jegyzetben: „Die in einer aus dem Serai stammenden, jetzt in Budapest befindlichen Handschrift erhaltene Zeichnung ist veröffentlicht von P. A. Déthier, Augusteon. (Ak. XI. k. II. 10. Pest 1869.)

utazónak, archeológusnak, képzőművésznek a munkája, akinek irodalmi működését főleg Tiraboschi nyomán (*Storia della Letteratura Italiana*, I. 115. és a következő lapok) ismerteti is.

Ilyen előzmények után váratlanul hat, hogy a kódex továbbra is spanyol kódexként szerepel, sőt Csontos János alapvető könyvészeti leírásában még spanyol címet is ad neki: „Código Español, que contiene trozos escogidos de Aristóteles, Cicerón, Seneca y Casiodoro.”³

II.

A kódex tárgyalását azzal a nyomatékos megállapítással kell kezdenünk, hogy tartalmát nem egyes görög—latin szerzők műveinek töredékei teszik ki (trozos, fragmenta), hanem benne egy egységes erkölcsfilozófia mű teljes egészében maradt az utókorra. A fordító előszava (lo proemio delo uolgarizador de loura⁴) így határozza meg a mű jellegét: „... e questa Phylosofia de adouramento se parte in tre parte in oura moral che si apela⁵ etica da deriuacione greca. Coe costumeuol. In oura domestega. Et in oura publica. Phylosofia inoura moral sie in quelu che coreçe el suo rio costume et aduçe⁶ inanço elbon. Phylosofia in oura domestega⁷ sie in procurar e far cum ordene de raçon⁸ e cum iustiça el suo fato e de soa fameia⁹ e di li soi amiçi. Phylosofia in oura publica sie adintender ale uiçende de soa citade cum utilida comuna. E la moral molto e besogneuele aladomestega e alapublica che grandemente receue lo suo adouramento daquela. Ma cum çosia che *questo libro esegondo filosofia de adouramento in laqual se contiene la moral, ladomestega ela publica in laqual e tuto el regimento del mundo.*” (Fol. 1^b). Alkalmazott erkölcsfilozófiáról van tehát szó, amely három részre tagozódik: a tulajdonképpeni etikára (oura moral che si apela etica), a családi életre és a baráti körre vonatkozó erkölcstanra (oura domestega), illetve az állami életben érvényesülő erkölcsi és jogi elvek rendszerére (oura publica), a két utóbbi nagyrészt az elsön épül fel.

A tárgyalást egy Arisztotelész és Nagy Sándor közt lefolyt pszeudoarisztotelészi beszélgetés vezeti be (fol. 1^b), majd a Reçimenti deli signori¹⁰ fejezetei következnek (fol. 1^b—29^b). Az Arisztotelész *Etikájából* (fol. 30^a—54^a) és Cato Maior *Didascalijából* (fol. 54^b—58^a) fordított részletek után „Li ammaestramenti de Aristotel dadi ad alexandro Rè” főcím alatt (fol. 58^b—81^a) történik a kardinális erények központi kifejtése: Li adouramenti dele uertude:

³ Csontos János: A Konstantinápolyból érkezett corvinák bibliographiai ismertetése. Magyar Könyvszemle 1877. 216—218. A kódexet felsorolja a Kubinyi-, Ipolyi- és Henszlmann-féle lajstrom is. Abel Jenő: Korvin-kódexek. Bp. 1879. 68—78, 84—87. A katalógusi megjelölés ezek alapján: Codex hispanus continens fragmenta ex operibus Senecae, Ciceronis et imprimis ex Aristotelis Ethicis et ex Cassiodori Libris variarum sumpta.

⁴ Bár a kódex nyelve speciális nyelvészeti feldolgozást igényel, mégis felhívjuk a figyelmet néhány nyelvi jelenségre általános tájékozódás céljából Meyer—Lübke: Romanisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1935. és Francisc De B. Moll: Suplement Català-ja alapján. Pl.: oura: ant. it. ovra, amely a kat., illetve prov. obra-ból származik.

⁵ apela: ant. cast. apellar első előfordulása Alfonso el Sabio-nál.

⁶ aduçe: sp. aducir; kat. adur.

⁷ domestego: venez. mestego; it. domestico.

⁸ raçon: sp. razón.

⁹ fameia: ostvenez. fameia.

¹⁰ Egidio Colonna vagy Romano: „De regimine principum”, amelynek régi fordítását Dante is idézi: „Del reggimento de' Principi”, Convivio, IV. k., XXIV. 9.

De Justicia (fol. 60^a—67^b); *De prudencia* (fol. 68^a—72^a), *De temperança* (fol. 72^b—76^b); *De fortitudine* (fol. 77^a—81^a).

Ugyanezt a tárgykört mélyíti el és foglalja össze a következő fejezet Seneca alapján: Seneca de forma de uita et in prima de prudencia (fol. 81^b—96^a). Ezen belül figyelemre méltó kiemelés: Recapitulation dele quatro vertude morale (fol. 84^a).

A kódex anyagának irodalomtörténeti szempontból becses része Seneca és Cicero egyes műveinek szemelvényes fordítása. Ebben a fejezetben Seneca *De beneficiis*, *De clementia*, *Levelek Luciliushoz* c. műveiből, egy később következő csoportban (fol. 105^a—115^b) főleg tragédiáiból (*Phaedra*, *Trójai nők*, *Thyestes*, *Medea*, *Agamemnon*, a *Herculesről* írt tragédiák), valamint a *De providentia*-ból és a *De Marcia*-ból találunk bizonyító példákat, mutatványokat.

A Seneca-szemelvények után az egyházi és világi jogszolgáltatás tárgyalása kerül sorra (fol. 116^b—120^a. Nobilitate de decretale. Capitulo de iudicys. Regole de raçone. Nobilitate de leçe.) A Senecából vett részletek két csoportja között kiemelkedő szerep jut Cicero munkáinak (fol. 98^a—104^b. *De Amicitia*, *De oratore*, *De officiis*, *De Rhetorica*, *De senectute*, *De natura deorum*). Cassiodorus Variarum I—XII. könyvének kivonatai (fol. 120^b—140^b) zárják le a tárgyalást, majd a Racomandacion ala diuinitade e la oracion del traslatator (fol. 141^a) és a Similitudine de loura e final conclusion e (fol. 141^b) bizonyítja a mű befejezett voltát.

III.

Az isztambuli szerályi könyvtár korábban közzétett kéziratjegyzékeiben¹¹ Mordtmann nem spanyol, hanem katalóniai kézitról tesz említést; a kódex nyelvének vizsgálatakor, a készítés helyének és idejének megállapításakor ez a körülmény is latba esik.

Az Anjou-Aragon-ház uralkodása alatt (1266—1503) Nápolyban népes és aktív katalán kolónia élt (Rua Catalana). V. Alfonz, a Nagylelkű, Beatrix magyar királyné nagyapja nemcsak Aragónia királya volt, hanem Katalóniában is uralkodott. II. Johanna már 1420-ban adoptálta, ám csak két évtizedes harc után tudta végleg legyőzni Renato d'Angiòt, akit az ingatag királynő szintén örökösül jelölt meg. Mint I. Alfonz lépett a nápolyi trónra (1442), s nagytömegű spanyol kíséretét haláláig megtartotta, s azt csak fia, Ferrante, Beatrix apja eresztette szélnek.

Déthier 1437 körüli időpontban nagyjából helyesen állapította meg a kódex keletkezési idejét. Megközelítő adatot magában a kódex tartalmában is találunk. Ciriaco d'Ancona (1391—1452) részvételét a kódex készítésében az eddigi három bizonyíték is döntően igazolja: az említett latin bejegyzés, a bizánci császárszobor rajza és a kódex nyelvének Firenzétől északkeletre eső nyelvterületre utaló számos sajátossága. Két irodalomtörténeti adattal is rendelkezünk. Elsőnek említjük a *De virtutibus et vitiis* c. pszeudoarisztotelészi mű kéziratban maradt latin fordítását (Cod. Laurenz. Ashb. 601), amelyet Ciriaco d'Anconának tulajdonítanak.¹² Jelentőségében túlnő rajta Ciriaco d'Ancona fellépése az 1441. október 22-én Firenzében, a S. Maria del Fiorében megrende-

¹¹ Philologus, az 1850-i és a következő évi számok.

¹² E. Spadolini: Un'opera inedita di Ciriaco d'Ancona. Marche 2, 1902. 179—185.

zett certame coronarión. A költői verseny tárgya „la vera amicizia” volt, erről írt szonettjét Ciriaco d’Ancona személyesen adta elő. Egyik legtekintélyesebb résztvevőnek számították;¹³ költeménye azonban nem szerepel a Bonucci-féle gyűjteményben.¹⁴ Egyébként a jutalmat senkinek sem ítélték oda, hanem a S. Maria del Fiorénak ajándékozták az ezüst koszorút, ami nemcsak a latin és az olasz népnyelvi ellentétre, hanem az egyes olasz népnyelvi változatok egymás közötti versenyére is fényt derít, ahogy erre Ciriaco d’Ancona esetéből következtetni lehet. A kódex nyelve elárulja, hogy Ciriaco d’Ancona másfajta költői nyelvet és stílust használt, mint a többi versenyző.

A certame coronariót E. Levi¹⁵ katalán eredetűnek tartja, V. Rossi¹⁶ viszont inkább L. B. Alberti kezdeményező szerepét tételezi fel ugyancsak külföldi (flandriai, franciaországi, sőt barcelónai) példák alapján.

Nagyon figyelemre méltó, hogy a kódex Cicero *De amicitia*-ját a gondolati tartalom világos megőrzésével kiemelt helyen tartalmazza, és a leglényegesebbnek tartott részt versben is megismétli. Ez az egyetlen verses részlet a kódexben, s nem minden alap nélkül állíthatjuk, hogy a certame coronario irányába mutat.

IV.

A fordító eljárásának, az eredeti és a fordított szöveg viszonyának felderítésére és a nyelvi sajátosságok érzékeltetésére megvizsgáltuk Cicero *De amicitia*-jának (*Tulio de amicitia*. Fol. 98^a–99^b) a kódexben olvasható fordítását, amelyet a latin eredetivel¹⁷ együtt a következőkben közlünk.¹⁸

In tuti li segoli li qual
etrapasadi apena
chel sia mençonadi
trea o quatro para
de boni amisi. E
posso vu confortar
che la amistade a tu
te le cosse umane vu debie inan
çi meter che noe alguna cossa si con
ça esi couegnivole alanatura e in
le prospere et inle aduerse
cum ela amistade. ma queste sen
te chel nopo esser neta amistade
se no in le bone persone. In quan
to lomo eplu proçiman el de esser
plu amato. Adonca deuemonu
auer maçor amistade cum li cita

... ex omnibus saeculis vix tria
aut quattuor nominantur
paria amicorum. (IV. 15.)

Ego vos hortari tantum posso, ut
amicitiam omnibus rebus humanis ante
ponatis. Nihil est enim tam naturae
aptum, tam conveniens ad res vel
secundas vel adversas. Sed hoc
primum sentio, nisi in bonis
amicitiam esse non posse.
(V. 17–18.)

(... ita natos esse nos ut) inter
omnes esse societas quaedam, maior
autem ut quisque proxime accederet.
Itaque cives potiores, quam peregri-

¹³ G. Mancini: Un nuovo documento sul certame coronario. Arch. stor. italiano. S. V. vol. IX. 1892. 326–346.

¹⁴ Bonucci: Opere volgari di L. B. Alberti. I. Firenze 1843. CLXVII–CCXXXIV; l. még F. Flamini: La lirica toscana del Rinascimento, anteriore ai tempi del Magnifico. Pisa 1891. 3–51.

¹⁵ E. Levi: I Catalani in Italia al tramonto del medio evo. Miscellanea filologica dedicata a D. A. M. Alcover, Palma de Mallorca 1929. Uő.: I fiorentini nel Maestrazzo al tramonto del medio evo. Boletín de la Sociedad Castellonense de cultura. Castellón 1929.

¹⁶ V. Rossi: Il Quattrocento. Sesta ristampa riveduta e corretta, con supplemento bibliografico (1932–1956) a cura del Prof. Aldo Vallone. Milano Vallardi. 113–114.

¹⁷ W. Nauck: Laelius sive de amicitia dialogus. Berlin 1855.

¹⁸ Helyszűke miatt főleg azokat a fejezeteket választottuk ki, amelyek a következő vers alapjául szolgáltak.

dini cha cum li pelegrini eplu cum li proçiman cha cum li straniç che cum questi enstesa lanatura a ui parturido amistade. ma ella no a ase fermeça che la amistade in anci ua ala proçimita. che dela proçimita po fir remouuda la benuolencia dala amistade no e tolesta uia la benouolencia el fira tolesto uia el nome de amistade quello dela ppinquitate no. Amistade no e alguna altra cossa seno inual consentimento cum benuoiença e cum caridade de tute le deuine et umane cosse. Bontade e uer tute inçenera amistade e conten quella et e impossibel che amista de sia sença uertude. Che uita po esser quella laqual e sença amiçi Che po esser in questo mundo cossa plu dolçe cum auer persona cum laqual oña cossa tu possis parlar si cum ti medeçimo.

In li amiçi no de esser cossa alguna infentiça ne simula da eço che intro quelli ede esser ueri teuole euoluntaroso. Se tu uos esser amato in la çente soura tute cosse da oura de auer uertude ebon tade inti. che no e cossa alguna che plu fia amada de la bontade de lomo. ne cossa laqual plu traça la çente al suo amor. per certo per sola la bontade eper laproteca nu speçe fiate amemo quelli li qual çame no li auemo ueçudi.

Neguna cossa e la eçcusa del pecado se tu pechere per caçon de lamigo to che cum çosia cossa che la opinion damistade sia conciliarse debontade euertude impossibele eche la amista de possa durare la o la bontade man cha . *Questa elece ferma damistade che de cossa soça euilana nu no debiamo pregar lamigo nostro.* eche nu no le façemo benche nu sia mo pregadi che soça eçcusa e et no de fir receuuda quando tu confessi che tu e caçudo in colpa et in peca do per caçon del tuo amigo.

ni, propinqui, quam alieni; cum his enim amicitiam natura ipsa peperit. Sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest; sublata enim benevolentia amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. (V. 19.)

Est enim amicitia nihil aliud nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia et caritate consensio (VI. 20) . . . sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet, nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest (VI. 20.) . . . potest esse vita vitalis. . . , quae non in amici mutua benevolentia conquiescat. Quid dulcius, quam habere quicum omnia audeas sic loqui ut tecum? (VI. 22.) A VII. 23-ból fordított rész után:

. . . in amicitia autem nihil fictum est, nihil simulatum, et quidquid est, id et verum est et voluntarium (VIII. 27) Nihil est enim virtute amabilius, nihil quod magis alliciat ad diligendum, quippe quum propter virtutem et probitatem etiam eos quos nunquam vidimus quodam modo diligamus (VIII. 28.)

A IX. 29, 32.-ból fordított részek után:
Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris; nam quum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere si a virtute defeceris. (XI. 37—38.) Haec igitur lex in amicitia sancitur, ut neque rogemus res turpes nec faciamus rogati.
Turpis enim excusatio est et minime accipienda quum in ceteris peccatis, tum si quis contra rem publicam se amici

¹⁹ Az olasz fordítás értelme a párhuzamosan közölt latin eredeti alapján teljesen megvilágítható, a következő nyelvi jellegzetességek különös figyelmet érdemelnek:

amistade: sp. *amistad*, it. *amistà*
adonca: nap. *dorona*, *addovonca*, *addonca*; kal. *addunca*. (Vö.: Gerhard Rohlfs: Historische Grammatik der Italienische Sprache. II. Bern III. 149.)
tolesto: altven. *tolesto* (Rohlfs i. m. II. 424.)
infentiça: ven. *fentiso* (faul)
soça: prov. *soz*; it. *sozzo*; sp. *sucio*
caçudo: altveron. *caçir*

... Quelli par che uoia tore
la lume del sole fora del mondo li
quale se sforça tor la amistade de
fora de questa uita. delaqual da
dio noe dada alihomeni alguna
plu preçiosa cossa.¹⁹

causa fecisse fateatur. (XII. 40.)
A XII. 42-ből vett rész után:
Solem enim e mundo tollere vi-
dentur, qui amicitiam e vita
tollunt: qua nihil a divis im-
mortalibus melius habemus, ni-
hil iucundius. (XIII. 48.)

V.

Cicero *De amicitia*-jának összefüggő szemelvényes fordítását a kódexben nyomon követi a fõgondolatot hatásosan összefoglaló „Queste laleçe de amistade” (mai nyelven: Quest’ è la legge dell’amicizia) kezdetű vers (fol. 100^a). Ezen a lapon a sok forgatás nyomai erősen szembetűnőek, a hajlatnál a többi-
hez képest erősen megkopott, ami szinte arról árulkodik, hogy voltak, akik emlékeztetbõl megtanulták. Összehasonlítva az egykorú spanyol irodalom hasonló tárgyú emlékeivel, a költõi stílus és a helyesírás bizonyos rokonságáról gyõzõdhetünk meg.

Az olasz vers szövege a következõ:

„Queste laleçe de amistade
Che in li amiçi se deu seruare²⁰
Dal tuo amigo cum grande baldança
Demanda e queri sença argorança
Chossa che sia couegniuole
Et honesta et raçoneuole
Ne dalmigo de querir²¹
Chossa contra iustiçia fir.
Talomo nopo fir eçcusado
Se per lamigo elapeccado.
Che lamistade uen da natura
E da bontade e da dretura²²
Et e gracia e don diuin
del qual algun noe plu fin
Chi laquer su altro talento
Delamistade lo ten mento.
Ançi lapella conspiraçon
Quella che fa tal compaignon.
Che se che diçe inuilanie
Et in foçure et infelonie
De la amistade no sente li rie
Per che lauen taldon de die²³
De questa fontana de vertu
A soli li boni eprouedu

²⁰ *seruare*: „guardar” értelemben (cast., port., cat.).

²¹ *querir*: altvenez. *querir*, sp. *querer* („desear y amar”).

²² *dretura*: cat. *dret* (directus); it. *dirittura* (XIV. sz.).

²³ *die*: it. *die* („dio”, XV. sz.). Vö. dietisalvi; *rie*: kat. *riell* > sp. *riel* (regula), az *l* való-
színűleg a rím kedvéért maradt le.

Che damistade uol compagnia
 Abia fe et corteçia
 Ede auer stabelidade
 Se lamistade deuera durare
 Ancora se guarde dainfentiçe
 Eda cosse conuertitçe
 Eno sia simulador
 Che lomo encaçe indesonor
 Segundo che parla ciceron
 Che de amistade sa la raçon.

VI.

A korabeli spanyol irodalomban az erkölcsi célzatú filozófiai költészet egyes darabjai között találunk versforma és tartalom tekintetében hasonló verseket. Pedro de Veragüe *Tractado de la Doctrinajából* idézzük:

„Tres birtudes theologales
 E las quatro cardinales
 Muestran gracias espeçiales
 Todas siete.

Quatro cardinales:
 Justiçia muestra grandesa,
 Prudencia e fortaleza,
 Fallo que es gran riqueza
 Temperança.”²⁴

Gómez Manrique, aki Menéndez y Pelayo megítélése szerint a XV. század legjobb költője Santillana és Juan de Mena után, egyik legjelentősebb költeményét: a *Regimiento de Príncipes*-t II. Ferdinándnak és nejének Castiliai Izabellának ajánlotta. A költő Izabella párthíve volt, s előkészítette házasságát Fernando de Aragónnal. Az uralkodó párnak (a los Reyes Católicos) adott jó tanácsai között olvassuk:

„Que los reyes justicieros
 Y verdaderos y francos,
 Facen llanos los barrancos,
 Y los castillos roqueros;
 Que a justicia con franqueza
 Y con verdad esmaltada,
 Nunca fue tal fortaleza,
 Tal costancia, tal firmeza,
 Que no fuese sojudgada.”²⁵

²⁴ Guillermo Díaz y Plaja: Antología mayor de la Literatura Española. Labor 1958. 488.

²⁵ Guillermo Díaz y Plaja: i. m. 777.

Izabella királynő kedvelt költője volt Fra Iñigo de Mendoza, aki szintén írt számára egy *Dechado del Regimiento de Principes*-t. A kasztíliai-aragón udvar légkörében született versek témaköréhez képest új mozzanatot a cicerói barátság költői dicsőítése a nápolyi kódexben.

VII.

Minden jel arra mutat, hogy a humanista erkölcsant tartalmazó szép kiállítású kódex Aragóniai Alfonz, Beatrix nagyapja számára készült az idő tájban, amikor a nápolyi királyi trónt elfoglalta, illetve nem sokkal előtte. Egyáltalában nem meglepő, hogy a Castel Nuovo bejáratát képező diadalív felett, amelyet Septimius Severus és Constantinus római diadalívének mintájára emeltek, a felső szintet a kardinális erények szobrai díszítik. Az 1442. június 2-án tartott győzelmes bevonulás jelenetét a középen látható hatalmas dombormű ábrázolja, Isaia da Pisa, Silvestro d'Aquila, Pietro di Martino és talán Giuliano da Maiano munkája. Berzeviczy Albert megemlíti azt a feltevést is, hogy terveit Leon Battista Alberti készítette. A homlokzat felírása „Regum princeps” (a királyok fejedelme), akinek erényeit Berzeviczy szerint „a szimbolikus nőalakok példázzák”.²⁶

Szerintünk az erények szobrai az erkölcsi normákat jelzik, amelyek a diadalmas király győzelmeit biztosították s majd uralkodását szabályozzák. Hasonló megfontolás vezette Ciriaco d'Anconát, amikor a bizánci császár-szoborról készített vázlatát a kódex végére azzal a felírással rajzolta be, hogy a hispaniai származású Theodosiust ábrázolja, aki „fons gloriae perennis”. Itt a spanyol származású uralkodóra, annak ősi dicsőségére való utalás nyilvánvaló, még akkor is, ha a szobor rajzán az archeológiai kutatás később Justinianus alakját ismerte fel.

Kardos Tibor²⁷ nagy jelentőséget tulajdonít annak a ténynek, hogy a várnai csata után (1444) Hunyadi János, Vitéz János és mások Aragóniai Alfonzknak szándékozták felajánlani a magyar trónt, akitől nemcsak a török veszedelem ellen reméltek hathatós támaszt, hanem a belső rend helyreállítását és az „ordinata concordia” megvalósítását is tőle várták. Ugyancsak Kardos Tibor²⁸ állapította meg, hogy Galeotto Mátyás királyról írt művének (*De egregie, sapienter, iocose dictis et factis Serenissimi Regis Mathie*) eszméje bizonyos változatoktól eltekintve az a fejedelem, akit „magnanimus”-nak neveztek, és akinek megvalósítóját Aragóniai Alfonzban látták. Valószínűnek tartja, hogy a Panormitának róla írt könyvét (*De dictis et factis Alphonsi regis Arragonorum libri IV.*) Enea Silvio Piccolomini kommentárja (*In libros Antonii Panormitae poetae de dictis et factis Alphonsi regis memorabilibus commentarius*) közvetítette Galeotto számára. Minthogy Galeotto könyvét Corvin János herceghez intézte, közvetve a fejedelmi eszményképet Aragóniai Alfonzban rajzolta meg előtte.

²⁶ Berzeviczy Albert: Beatrix királyné. Bp. Athaeneum 1908. 15.

²⁷ Tibor Kardos: L'Ungheria meridionale, l'umanesimo e gli Hunyadi. Studi e ricerche umanistiche Italo—Ungheresi. Studia Romanica Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Redigit J. Herman. Fasc. III. Series Litteraria. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen 1967. 55—56.

²⁸ Kardos Tibor: Reneszánsz királyfiak neveltetése. (Apollo-könyvtár 3. sz.) Bp. 1935. 11.

VIII.

A hispán kódex minden valószínűség szerint Beatrix királyné magán-könyvtárának²⁹ volt egyik legbecsesebb kötete, már csak azért is, mivel a dinasztia-alapító nagyapa könyvtárából származik, s mintegy az uralkodói tiszt betöltésének és a művelt emberi közösség együttélésének udvarában megbecsült elveit tartalmazza. Más feltevés nem is igen áll rendelkezésünkre, amellyel magyarázhatnók a kódex Budára, majd innen Konstantinápolyba való elkerülését. Magyarországon szélesebb körű felhasználásának és hatásának továbbá maga a nyelv is akadályos lehetett, hiszen olyan nyelvi állapotot rögzít, amely a nápolyi udvarban is kérészerű volt. A spanyol környezet, amelyhez Johannes Dariust, a kódex másik, talán tulajdonképpen szerzőjét számíthatjuk, Alfonz halálakor szétszéledt, illetve háttérbe szorult, s az Antonio Beccadelli (il Panormita) alapította Accademia Pontaniana körében Darius nevének nyomát sem találjuk.³⁰

Kardos Tibor³¹ utal arra, hogy Galeotto műve nem különbözik a Panormitáétól abban sem, hogy az úgynevezett teológiai és sztoikus politikai iskola tételeit alkalmazza Mátyásra. Ami a sztoicizmust illeti, a kódex Cato Maior és főleg Seneca műveinek kiaknázásával és központi feldolgozásával ezen politikai irányzat erősítője, esetleg egyik forrása lehetett.

A kódex jelentőségét eddig csak a benne közölt császárszobor vázlatos rajza s annak az archeológiai irodalomban történt tudományos feldolgozása emelte ki; ez azonban nem terjedt ki a rajzoló személyére. Az ábrázolást Ciriaco dei Pizzicollinak tulajdonítjuk, sőt az ő elismert archeológiai tevékenységében is kiemelkedő jelentőségűnek tartjuk. A görög, latin, egyiptomi feliratokról, épületekről, szobrokról stb. nagy pontossággal készített rajzait és feljegyzéseit *Commentarii* c. hatkötetes munkájában gyűjtötte össze, ez azonban a pesarói Sforza-könyvtár leégésekor (1514) a tűz martaléka lett, s így a kódexben levő eredeti szoborrajza szinte a legjelentősebb a kimaradt darabok és másodpéldányok között.

IX.

Diomede Carafa *De institutione vivendi*³² címen foglalta össze Beatrix kérésére azokat az elveket, amelyek a magyar királyné magatartását szabályozhatják. Egy másik művét: az *Instruzione dei cortigiani*³³-t a másoló, Giovanni Marco Cinico kinyomatta, s ugyancsak Beatrix királynénak ajánlotta.

Diomede Carafa hasonló céllal Memoriale-t állított össze Beatrix nővére, Eleonora, Ercole d'Este herceg felesége számára, aki ezt olaszra is lefordíttatta. A hézagosan ránk maradt latin eredetit Tommaso Persico az *I do-*

²⁹ *Csapodi Csaba* szerint Beatrix könyvtára 50–100 kötetet tartalmazott. (*Cs. Csapodi*: La biblioteca di Beatrice d'Aragona, moglie di Mattia Corvino. Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari. A cura di M. Horányi e T. Klaniczay. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 132.)

³⁰ Később is érkeztek spanyolok, illetve katalánok a nápolyi fényes Aragón-udvarba, így pl. a barcelónai Benedetto Gareth (il Cariteo).

³¹ *Kardos Tibor*: Reneszánsz királyfiak neveltetése. Bp. 1935. 11–12. *Tommaso Persico*: Gli scrittori politici napoletani dal 1400 al 1700. Napoli 1912. 6–16.

³² *Csontos J.*: A páрмаi Corvin-kódex. Magyar Könyvszemle 1878. 319–328. és 1890. 53–86.

³³ *Carafa Diomedes*: Instruzione dei cortigiani. Napoli 1489. *Csapodi Csaba*: i. m. 128.

veri del principe c. Guarino-féle olasz fordítással kiegészítve közölte, amely nem annyira tartalmában, hanem inkább a szókincs és az ortográfia tekintében helyenként emlékeztet a hispán kódexre.³⁴

Kardos Tibor³⁵ Diomede Carafát mint Beatrix nevelőjét említi, aki Budán is megfordult. Csapodi Csaba³⁶ azon adata is figyelmet érdemel, hogy Carafa az említetten kívül még egy könyvet ajándékozott a királynénak. Lehetségesnek tarthatjuk tehát, hogy Beatrix a kódexet egyenesen Nápolyból hozta magával, vagy esetleg Diomede Carafa révén jutott hozzá.

³⁴ *Tommaso Persico*: Diomede Carafa, uomo di stato e scrittore del secolo XV. Napoli 1899. (267—268. l. „adunca”, dunca,,”, „sença”, „amista” stb.)

³⁵ *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Akadémiai Kiadó, Bp. 1955. 163.

³⁶ *Csapodi Csaba*: i. m. 131.

Caterino Zenónak, Uzun Hasszán követének útja Grúzián át Mátyás udvarába

TARDY LAJOS

Bár a szakirodalom a klasszikus velencei világjárók közé sorolja, és joggal nevezi Perzsia első diplomata-útleírójának, mégis természetesnek kell találnunk, hogy a keleti utazásokról írt kiváló magyar monográfia¹ nem emlékezik meg Caterino Zenóról, csupán két rokonát, Niccolò és Antonio Zenót említi meg a leghíresebb ázsiai utazók között.² Míg ugyanis a közvetlenül nyomdokában haladó Iosafa Barbaro és Ambrogio Contarini perzsiái és grúziai visszaemlékezései hiánytalanul reánk maradtak³ és jogosan nevezhetők a reneszánsz-kori útleírások mesterműveinek, addig az ő nyilvánvalóan érdekesebb, úttörő jellegű írásainak — hiszen már személyi körülményeinél fogva is lényegesen nagyobb betekintéssel rendelkezett — mostohább sors jutott osztályrészül. Caterino Zeno feljegyzései még mindig lappanganak, vagy — ami sokkal valószínűbb — örökre elvesztek, s csak az a szerény terjedelmű anyag maradt az utókorra, melyet egy leszármazottja, Niccolò Zeno néhány emberöltő múltán, 1558-ban a megtalált irat-töredékek alapján *Dei Commentarii del viaggio in Persia di M. Caterino Zeno il K. et delle guerre fatte nell'Imperio Persiano dal tempo di Vsuncassano* cím alatt adott ki Velencében. Hitelességét a velencei Frari-levéltárban őrzött egykorú iratanyag tökéletesen vitathatatlanul teszi. Ez a munka azonban, mely 1606-ban azonos szöveggel,⁴ majd 1783-ban az eredeti kézíratra hivatkozó terjedelmes és sokszor regényszerű betoldásokkal ismét napvilágot látott⁵ — eltekintve attól, hogy igen sok érdekes adatot tartalmaz a humanista világ iszlám-szemléletére — számunkra elsősorban magyar vonatkozásai miatt jelentős. És ez a jelentősége csak tovább fokozódik azáltal, hogy birtokában vagyunk Perzsiából küldött követjelentéseinek, az ezek kapcsán kialakult diplomáciai levelezésnek is, amelyek kitűnően kiegészítik útleírásának magyar szempontból fontos részeit.

Caterino Zeno küldetését hazájának, a még mindig fénykorát élő, de az oszmán hódításoktól szorongatott velencei köztársaságnak politikája tette szükségessé.

¹ Faragó Péterné: A keleti utazások és a renaissance-kori olasz polgárság ideológiája. Renaissance tanulmányok. Szerk.: Kardos Tibor. Bp. 1957. 99—235.

² Uo. 117.

³ Vö. M. A. Polievktov: Evropejszkie putesesztvenniki XIII—XVIII vv. po Kavkazu. Tbiliszi 1935. 79—81. és 97—99.; Biblioteka inostrannih piszatelej o Roszszii. Otd. 1. Tom 1. Szankt-Peterburg 1835, passim; magyar vonatkozásaira l. Tardy L.: Johannes der Ungar — Weltenbummler für Venedig. Budapest Rundschau 1869, 15. sz.

⁴ Delle navigationi et viaggi raccolte da M. Gio. Battista Ramusio. Vol. II., Venetia 1606. 219—229. (Továbbiakban: Ramusio.)

⁵ Caterin Zeno: Storia curiosa delle sue avventure in Persia. Tratta da antico originale manoscritto, ed ora per prima volta pubblicata da Vincenzo Formaleoni. Venezia 1783.

Velence világkereskedelmi szerepét és hatalmi állását az egyre erőteljesebben terjeszkedő török sokáig csak veszélyeztette, majd a kolóniák fokozatos elfoglalásával erősen csorbította. Konstantinápoly 1453. évi elfoglalása azonban közvetve már súlyos csapást jelentett Szent Márk köztársaságának. A bizánci császárság fővárosának eleste Velencét elvágta gazdaságának fő forrásától, tengeri kereskedelmének legfőbb vonalától; az oszmán hódítók szilárdan őrizték a Napkeletről érkező kincses szállítmányok kapuját, a Boszporuszt.

Velence, mely sokáig II. Pius kereszteshadjáratával remélte megtörni II. Mohamed szultán hatalmát, már 1463 óta hadban állt a törökkel. Drágán fizetett zsoldosai azonban vajmi kevés sikerrel hadakoztak, és nem pótolhatták a szövetségeseket. Az itáliai államok ugyanis súlyos belső harcokban örölték fel egymás erejét, és a többi, földrajzi fekvésénél fogva mind érdekeltelbé váló ország sem tudott vagy akart a fenygetett Velence segítségére sietni. A városállam szigetbirodalmának egyik legértékesebb gyöngyszeme, Euboea — akkori nevén Negroponte — 1469-ban szintén török kézre jutott, s a veszély mind közelebb férközött magához Velencéhez. A Signoria szorongatott helyzetében már az olasz egység gondolatát veti fel az itáliai államokhoz intézett segélykérő üzeneteiben,⁶ sőt a tüzetesen kidolgozott haditerv számol az addig rendszerint barátságtalanul kezelt Magyarország döntő jellegű törökellenes fellépésével is. 1470. december 22-én felújították a Miklós pápa idején kötött itáliai ligát, 1471. január 1-én Ferdinánd szicíliai király létrehozta a szövetséget Burgunddal, Ciprussal, Rodosszal és más államokkal. De a fogadkozásokat nem követték tettek és a végveszély mind közelebb került Velencéhez.

Ekkor jelentek meg Velencében Konstantin grúz király követei, akik uruk, valamint Uzun Hasszán perzsa uralkodó nevében felajánlották a szövetséget a közös ellenség, vagyis a török ellen.⁷ Rövidesen megérkezik Uzun Hasszán saját követe is.⁸

A velencei politikát irányító államférfiak jól tudták — főleg Tebriszben megforduló, értesülések gyűjtésével is foglalkozó kereskedőik révén —, hogy az újjászülető Perzsia Uzun Hasszán tetterős uralma alatt már nem egy csapást mért a törökökre, és tudták azt is, hogy számíthatnak a nagyhatalmi fénykorán már túljutott, de még mindig igen komoly katonai erőt képviselő Grúzia — illetve a területén létrejött grúz államok — együttműködésére. Bár jól bevált gyakorlatuk szerint sztambuli diplomatáik útján a békés megoldást is keresték a törökkel, a két ázsiai uralkodó végső pillanatban érkezett ajánlata komoly manőverezési lehetőséget biztosított számukra, és óvatosan felvették a tárgyalások fonalát a váratlanul érkezett követekkel, bár cleve tudatában voltak a roppant földrajzi távolság okozta problémákkal, a hadműveletek összehangolásának nehézségeivel.

Mivel a sztambuli tárgyalások a szultáni udvar hajthatatlansága miatt teljesen eredménytelenül végződtek, a perzsa és a grúz uralkodó újabb köve-

⁶ G. Berchet: *Le guerre dei Veneti nell'Asia*, 1470—1474. Vienna 1856. 1, 6—8.

⁷ „Sono etiam venuti Ambascadori del re Costanzo de Zorzama ala Signoria, hanno exposto el detto Re per haver bona confederatione de Uson Cassan parentato, sara a questo novo tempo in campo contro el Turco con cavalli 30.000. Ultra quelli li metterà Uxon predicto, che dicono sara grandissimo numero. Se gli effetti seguirano, sara una grande facenda” (*Nagy I.—Nyáry A.: Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából, 1458—1490. II. Bp. 1877. 212.; Ramusio 220—221.; Vö. N. Iorga: Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul roman. Bucuresti 1904. 136.*)

⁸ Március 7-én. Vö. E. Cornet: *Le guerre dei Veneti nell'Asia*. Vienna 1856. 23. (Továbbiakban: Cornet.)

tei már konkrét tárgyalásokba bocsátkozhattak a velencei államtanáccsal.⁹

Uzun Hasszán követte nem túlzott, amikor arról beszélt, hogy ura hatalmas hódításokat tett Kisázsiaiban, elfoglalta Erszindzsánt, Sivaszt, feldúlta Anatóliát s mindezt „nemcsak hatalommal és fegyverrel, hanem bölcsességgel, erénnyel és kedvező szerencsével is és örökösévé vált Tamerlán birodalmának”.¹⁰ A velencei politikusok jogosan nagyra becsülték az újból egységessé kovácsolt Perzsia és szövetségesei erejét. Grúziának, ennek az ősi kultúrájú, immár évezrede keresztény berendezkedésű országnak államiségát a török terjeszkedés megsemmisüléssel fenyegette, és természetes szövetségesként kínálkozott az oszmán birodalom elleni harcban. Uzun Hasszánt a mohamedán hegemonia körül kialakult elkeseredett küzdelem vezette a Velencével kötendő szövetség kereséséhez — és ezenkívül még egy, el nem hanyagolható körülmény: az, hogy felesége, Despina, a trapezunti császár leánya, édesanyja révén velencei származású volt. Ennek a ténynek felismerése is — bár nem elsősorban — közrehatott abban, hogy a Signoria már 1471. március 7-én kinevezte Caterino Zenót az Uzun Hasszán perzsa, valamint Sándor grúz királyhoz küldendő követség élére.¹¹

Zeno azonban még nem kelhetett útra; a halogató, szerfelett elővigyázatos velencei államtanács csak akkor döntött véglegesen, amikor a szultán Velence javaslatait még csak tárgyalási alapul sem fogadta, el és a velencei követeket nem volt hajlandó maga elé bocsátani. Ez a körülmény, valamint Uzun-Hasszán és a grúz király Lengyelországon át érkezett legújabb követeinek¹² fellépése bírta rá végül is a Signoriát, hogy 1471. május 18-án¹³, majd szeptember 10-én kelt, a késedelmeskedés kimagyarozására is részletes instrukciókat adó végleges utasításával¹⁴ útnak indítsa a már korábban kijelölt követet, Caterino Zenót. Megbízólevelet kap Uzun Hasszánhoz és a grúz királyhoz, mely pontosan szabályozza rendkívül nehéz feladatkörét. A Signoria 1471. október 25-én már arról tájékoztatja a szicíliai királyt, hogy újabb

⁹ Archivio ai Frari (továbbiakban: Frari), 1471 die 7 Martii, vol 25, pag. 2. retro. Vö. Cornet 23.

¹⁰ „imitando vestigia illustrissimi quondam domini Tamberlani. . .” (uo.)

¹¹ Frari, 1471, die 7 martii, t. 25, fol. 2, recto. Vö. Cornet 24. — Alexander ekkor csak trónörökös volt; 1476-ban foglalta el Kachetia (Kelet-Grúzia, Iveria) trónját.

¹² „... cum lui etiam veneno do altri nuntij uno de Osson Cassan, e l'altro del re de Zorzanía. . .” (Frari, 1471, die 22 Aprilis, t. 25, fol. 15 tergo.)

¹³ Frari, 1471, die 18 maji, vol. 25, pag. 24. recto. Vö. Cornet 25—28.

¹⁴ „... subjunge tamen quod si distulimus expedire predictum oratorem suum, et te etiam mittere ad presentiam excellentie sue, in causa fuere multe maximeque occupationes nostre, et multi motus qui inter christianos excitati sunt pro insurgendo unite et valide contra supradictum ottomanum, et hoc loco explica et narra conventum Ratispone habitum per imperatoriam Maiestatem, et reliquos principes germanos, et deliberationem serenissimorum regum Polonie et Hungarie, confederationem preterea totius Italie pro illius quiete et unite insurgere possit. . .”, majd: „Preterea sel tempo et camin te servirà visiterai el serenissimo re de Zorzanía, sotto nostre lettere de credenza quale te havemo fato dar, e dapoí le conveniente et debite salutation per parte nostra facte, lo exhorterai et inflamerai cum quelle parole conveniente et idonee, che a la prudentia tua aparerà a questa imprexa”. (Frari 1471, die 10 Septembris, t. 25, fol. 60 tergo.) Az eseményekről a már mindenbe beavatott Szentszék is tájékoztatják: „N'è lodata l'intenzione di mandare un oratore ad Usunhassan, e ad Alessandro re della Georgia potentissimi principi e accanitissimi contro Maometto. — In negotio Ussum Asem principis illustrissimi, et serenissimi Alexandri regis Iberie cognovimus que nuper nobis sanctitas vestra et scripsit, et nuntianda curavit per reverendum nobilem nostrum fratrem Bertucium Contarenum priorem etc.” (Frari 1471, die Septembris, t. 25, fol. 57 tergo és Cornet VI. 1.)

követség érkezett Perzsiából, Grúziából Lengyelországon át, valamint hogy Caterino Zeno a pápa követének — egy ferencrendi szerzetesnek — társaságában elindult küldetésének teljesítésére.¹⁵ Caterino Zeno 1472. áprilia 30-án érkezett meg Tebriszbe.¹⁶

Vessünk egy pillantást arra a személyre, aki az európai történelemben az elsők között kapta azt a két világrészre terjedő megbízatást, hogy hozzon létre életerős együttműködést két mérhetetlenül távoli hatalmi csoportosulás között egy harmadik, mindennél hatalmasabb közös ellenség ellen.

Caterino Zeno — akár a Contariniak, Foscariak, Badoarok, Mocenigók és a többiek — olyan velencei kereskedő-arisztokrata családból származott, mely mind addig, mind a későbbi századok folyamán a kiváló írók, költők, államférfiak, hadvezérek és utazók hosszú sorával írta be nevét a köztársaság sorsába; közülük Carlo Zeno éppen a magyarok elleni sikeres hadviselésével szerzett magának babérokat. Caterino Zeno születésének pontos adatait nem ismerjük, csak annyi bizonyos, hogy valamivel 1450 előtt született. Atyja, Dragone Zeno nemcsak kiváló nevelést adott fiának, de gyakorlatilag is előkészítette a velencei patricius-családok tipikus életformájára, melyhez a világjárás szervesen hozzátartozott. Magával vitte távoli útjaira, bevezette fiát az orientális szokások ismeretébe, a hajózás és üzletkötés egyformán jelentős tudományába. Dragone Zenót egy ilyen útja során Damaszkuszban érte utol a halál és Caterino Zeno fiatalon apja örökébe lépett. Hamarosan nőül vette Niccolo Crespo herceg leányát, Violantét, s e házassága révén nemcsak a leg-hatalmasabb velencei uralkodó körökkel került még szorosabb kapcsolatba, hanem több uralkodóházzal is.¹⁷ Violante nagynénje az utolsó trapezunti császár hitvese volt; az ő házasságukból született Despina, Uzun Hasszán felesége.

Ez a családi kapcsolat, valamint Zeno keleten szerzett tapasztalatai indították arra a köztársaságot, hogy őt bízzák meg a perzsa és a grúz szövetség megalapozásával. Küldetésének eseményrendjét kitűnően rekonstruálhatjuk a reánk maradt, szinte teljesnek mondható diplomáciai iratanyagból; ezúttal azonban csak útleírásának, valamint az útleírás későbbi feldolgozásának ismertetésére szorítkozunk.

A közrebocsátó kései unoka bevezetőjében elmondja, hogy ősenek, Caterino Zenónak — aki „elsőként írta le a perzsiai eseményeket”¹⁸ — megmaradt írásaiból igyekszik összeállítani az akkor sorsdöntőnek mutatkozó követségjárás lefolyását.

A két könyvecskére oszló mű elsőjében megtudjuk, miért vált szükségessé a török veszély fokozódása miatt Caterino Zeno küldetése.¹⁹ A köztársaság szorongatott helyzetében égből jött ajándékkal volt egyértelmű az Ázsiából érkezett szövetségi ajánlat. Az egyik perzsa követ, Hadzsimahomed Velencében maradt, Izsák a pápát, a magyar és a nápolyi királyt kereste fel, hogy rábeszélje őket a török elleni hadműveletekre. A köztársaság először Michele Francescót, majd Giacomo de Mezát akarta kiküldeni Perzsiába, de ezek nem vállal-

¹⁵ Ez a követ azonban Cipruson túl nem folytatta útját (Cornet 47.).

¹⁶ *Malipiero*, *Ann. Ven.*, vol. 1., 76.

¹⁷ *Ramusio* 65. l.

¹⁸ „... che primo ci diede à conoscer le cose della Persia, et doppo di lui M. Giosafat Barbaro, et in fine M. Ambrogio Contarini.”

¹⁹ „... fu spedito Ambasciadore della nostra Republica à Vssuncassano, accioche, poi che non potevano mover i Re di Ponente à travagliar il commune nimico” stb.

ták a megbízást. Caterino Zenót — aki héttagú küldöttség élén indult útjára — feljogosították arra, hogy közölje Uzun-Hasszánnal: a köztársaság száz nagy és sok kisebb gályát fegyverez fel a török elleni harcra és egyéb, katonai és anyagi támogatásban is részesíti a perzsákat.

Leírja, hogy Zeno több hónapig tartó út után érkezett meg, Rodosz útbaejtésével, Tebriszbe, ahol csodálatos fogadtatásban részesült, majd megkezdődtek az érdemi tárgyalások. Kitűnt, hogy bár Uzun-Hasszán is híve volt az európaiakkal való együttműködésnek, a külpolitikai szálakat Despina szövögette a háttérből, immár Caterino Zeno tevékeny közreműködésével. Despina rávette férjét, hogy bírja rá az egyik grúz fejedelmet a török elleni harc megkezdésére.²⁰ De a velenceiek egész télen át tétlenkedtek és Uzun-Hasszán emiatt úgy határozott, hogy fegyvereit inkább a tatárok ellen fordítja. Húsz hónappal Caterino Zeno útrakelése után a köztársaság ezért útnak indította Iosafa Barbarót tekintélyes számú ágyúval, puskával, lőszerkészítő mesterekkel és mintegy száz tüzérral. A szultán, II. Mohamed, diplomáciai elővágást alkalmazott: előnyös békeajánlatokkal követeket küldött Uzun Hasszánhoz. Zeno — és főleg Despina — azonban személyes befolyásukkal meg tudták akadályozni a küszöbön álló megegyezést és a török követek dolguk végezetlen tértek vissza a szultáni udvarba.

Ezután kezdetét veszi a XV. század legnagyobb ázsiai katonai mérközése. Zeno megtekinti Uzun Hasszán seregeit és ámulva írja le azok hihetetlennek tetsző létszámát, nagyszerű felszerelését. A perzsák és a velük harcoló grúzok, tatárok és kurdok szeptemberben elfoglalták Sivaszt, majd Erszindzsánt és Tokatot²¹ — az oszmán birodalom a végromlás szélére került, Uzun-Hasszán pedig már a világ leghatalmasabb birodalma urának érezhette magát.

Ebben a világtörténelmi szempontból oly jelentős helyzetben, diadalainak szakadatlan sorozata után következik el az 1473. évi terdzsáni csatavesztés, melynek Caterino Zeno szemtanúja volt. Ez az elveszett csata ugyan egyáltalán nem vonta maga után Uzun-Hasszán és birodalma romlását, sőt a csorbát később több győzelemmel köszörülte ki, de már nem tudta veszélyeztetni az oszmán világhatalom fennállását.

A terdzsáni csatavesztés *magyar* kihatásaira mutat rá Zeno egy drámaian érdekes epizód leírásával. Az ütközetet követő hetekben a szultán találkozik Mátyás király követével: a szultán „... gyors iramban tért vissza Sivaszba, majd Tokatba, ahol Magyarország királyának követe tartózkodott. A követet azzal az álnok ürüggyel marasztalta magánál, hogy előbb meg akar szabadulni a Perzsia elleni háborútól, majd pedig azt követően megköti a békét a királlyal, aki azt amúgyis kívánja. Mindezt azzal az előre megfontolt szándékkal tette,

²⁰ „... la Reina tanto fece, e tanto disse col marito, ch'egli da se era pur troppo infiammato ad abbassar la grandezza dell'Imperio Ottomano, scrisse di sua mano propria lettere al Re di Gorgora, signor di Giorgiani, che rompesse da quel lato guerra al Turco”.

²¹ Hogy az ázsiai szövetségesek — Uzun Hasszán és a grúz uralkodók — nem csupán Velencében bíztak, hanem Magyarországgal kapcsolatosan is voltak elgondolásaik, arról egyebek mellett egy 1472. okt. 27-én Sztambulban kelt levél egy érdekes részlete is tanúskodik: szeptember 13-án a szultán elé vezették Uzun-Hasszán két emberét, aki levelet vitt a magyar királyhoz. A szultán sok kérdést intézett hozzájuk és életük meghagyását ígerte nekik, ezért elmondották, hogy Uzun-Hasszán most minden módon kész arra, hogy kezére játsszon neki (ti. a magyar királynak) a szultán ellen és hogy megállapodott a magyar királlyal és a velencei signoriával és alkalmas időben mind a három hatalom megindul a török szultán elpusztítására. (Nagy I. — Nyáry Gy.: i. m. II. 242.)

hogy szorongatott helyzetében a magyar seregek ne háborgassák. De miután győzött, üres kézzel útjára bocsátotta a követet. Ezzel a fondorlattal nagy kárt okozott a magyar királynak és rászedte az egész kereszténységet. Pedig, ha a magyar király élt volna az alkalommal, nem lehet kétséges, hogy csekély haderővel nem csupán Görögországból űzhette volna ki a törököket, de egész Ázsiát rettegésbe hozhatta volna”.²²

Uzun-Hasszán, aki még néhány nappal ezelőtt joggal érezhette magát győzhetetlennek, Ázsia urának, most — mint Caterino Zeno írja — nehéz lelkiállapotában arra határozta el magát, hogy hazabocsátja az állandóan mellette levő magyar és lengyel követet, nehogy további megpróbáltatásainak és esetleges balsikereinek szemtanúivá legyenek. Ugyanakkor megbízta Zenót — immár mint Perzsia követét —, hogy vigye el leveleit Európa uralkodóihoz, akik hozzá hasonlóan súlyos küzdelmekbe bonyolódtak a törökkel, és kérje támogatásukat, hogy alkalmas időben a háborút újult erővel folytathassa.²³

Uzun-Hasszán rendelkezése értelmében Caterino Zeno a magyar és a lengyel követ társaságában elhagyja Uzun-Hasszánt, és seregét. Grúziában Caterino Zeno búcsút vesz a magyar és a lengyel követtől és Salvatopolishban — a mai Szuhumiban — beszáll a genovai Luigi da Pozzo Kaffa felé törekvő hajójába.

Ha nem is vitt tarsolyában Szent Márk köztársasága részére győzelmi örömhíreket, mégis a becsületesen teljesített megbízás tudatával hajózott be az itáliai földet jelentő gályára Messer Caterino. Annál lesújtóbb volt számára, hogy hajósgazdája — aki megszimatolta, kit vett fedélzetére — erőszakkal Konstantinápolyba akarja szállítani, hogy török kézre adja. Ez csak azon hiúsult meg, hogy Kaffában egy Andrea Scaramelli nevű derék velencei életét kockáztatva bárkájával éjnek idején a génuai gálya mellé lopózott és kiszöktette, majd házában elrejtette Zenót, akinek azonban minden értéke a hajón maradt. Ekkor Martino, a követ szolgálja az antik önfeláldozás élő példájaként felajánlotta urának, hogy adja el rabszolgának, s az így kapott összeg felhasználásával vigye sikerre a vállalt ügyet. Miután más megoldás nem kínálkozott, Caterino Zeno elfogadta szolgálja nemes ajánlatát, és ily módon folytathatta útját.²⁴

Zeno további útját így foglalja össze a reámaradt iratokat 1558-ban közrebocsátó Niccolo d'edunoka: Messer Caterino Michele Aman úr segítségével, sok fáradság eltűrése és nagy veszedelmek kiállása után Lengyelországba érkezett, ahol a magyar királlyal súlyos háborúba bonyolódott Kázmér király fogadta. Messer Caterino kifejtette Uzun-Hasszántól kapott követi megbízása lényegét, és arra kérte a királyt, vegye fontolóra azt a roppant veszélyt, mely akkor állna elő az egész kereszténység számára, ha Mohamed szultán a keleti uralkodók legyőzése után Nyugat ellen fog fordulni. Kössön tehát öfelsége szövetséget és barátságot a magyar királlyal, és a maga részéről is zaklassa az ellenséget, amit egyébként Mátyás is megtenne. A király kegyesen meghallgatta mindezt, és azt válaszolta, hogy a magyarok ellen folytatott háború

²² Ramusio 223—224. — Vö. *Fraknoi V.*: Mátyás király magyar diplomatái. Bp. 1900. 146.

²³ Uo. 224.

²⁴ Martino hűségének jutalma sem maradt el, mert Zeno hazaérkezése után a signoria nyomban intézkedett a hű szolga kiváltása iránt, akit hazatérte után példamutató magatartásáért kitüntettek és élte végéig kegydíjban részesítettek.

miatt nem hadakozhatott a törökkel, sőt — éppen emiatt — szövetségi viszony fűzi a törökhöz. Ebből a válaszból Messer Caterino megtudta, miként vélekedik őfelsége e kérdésről, és hogy miért nem küldhet Uzun-Hasszánhoz követtséget, de még csak levelet sem. Ezért hosszú beszédében arra biztatta, kössön békét a magyarokkal, s ne ő legyen az oka annak, hogy Magyarország a kereszténység e szorult helyzetében ne teljesíthesse kötelességét, amelynek pedig nem is egyszer eleget tett az ugyanezen ellenséggel szemben vívott harcokban. Olyan hatásosak voltak a szavai, hogy Kázmér, miután meghallgatta Magyarország követeit, három napon belül megkötötte velük a békét. Lengyelországi tartózkodása során Messer Caterino találkozott Messer Paolo Ognibenével, aki a Signoria megbízásából Uzun-Hasszánhoz indult. Három levelet adott át Ognibenének — egyet a perzsa, egyet a grúz és egyet a mingrél uralkodó számára —, melyekben az ázsiai fejedelmeket további harcra biztatta és megígérte, hogy az európai fejedelmek előtt lelkes szószólója lesz ügyüknek.

Miután feladatának ilyen szerencsésen eleget tett, Caterino Zeno útrakelt Magyarországra felé.

Corvin Mátyás király — aki nemcsak a régi magyar királyok, de valamenynyire keresztény uralkodó között is a legkiválóbb volt mind a fegyverfogásban, mind a művészetek pártfogásában — illő fogadtatásban részesítette. Caterino Zeno olyan sok kedvezőt mondott a királynak az Uzun-Hasszántól kapott megbízatásokról, hogy Corvin Mátyás — aki magától is hajlott arra, hogy a török ellen hadat vezessen — megígérte: mindenképpen eleget tesz a kereszténység iránt oly jóindulatot tanúsító Uzun Hasszán felhívásának.²⁵ Miután bizalmas beszélgetéseket folytatott vele, s megismerte emberi értékeit, Messer Caterinót nagy tisztességgel lovaggá ütötte, amiről a Budán, 1747. április 20-án kelt kiváltságlevelél tanúskodik, s melyből kiviláglanak példamutató fáradozásai, valamint azok az érdemek, amelyeket ebben a vállalkozásban szerzett. Ezután Messer Caterino elutazott Magyarországról. Velencében érdemeihez méltóan fogadták, majd — ismét mint a perzsa uralkodó követe — folytatta útját a pápához és a nápolyi királyhoz.

Szólnunk kell még az 1783. évi „bővített” kiadás néhány — számunkra érdekes — részletéről. Ez a kiadás — mely szintén Caterino Zeno fellelt kézirataira hivatkozik — az 1558. évi hiteles kiadásnál jóval terjedelmesebb; nem Messer Caterino korának veretesen tömör szövegével, hanem a XVIII. századvég oldottabb olaszságával van itt dolgunk, és kérdés, hogy a bővítés mikor tulajdonítható a közrehozó²⁶ szerencsés levéltári kutatómunkája gyümölcseinek és mennyiben (mindenesetre komoly tanulmányokkal is alátámasztott) képzelőerejének, vagy „kölcsonzéscinek”.

A Formaleoni-féle változat szerint Zeno — mielőtt hajóra szállna Kaffa felé — Grúzia kaukázusi határvidékén rendkívüli kalandokon megy keresztül. Sziklák tövében, szakadékok peremén üget a magányos lovas, amikor meredek sziklabércen várkastélyt pillant meg, melyről úgy véli, Uzun Hasszán egy hűbéresének sásfészke. A várban jó fogadtatásra talál, de mekkora volt rémülete, amikor megtudta, hogy a várúr nem más, mint a rettegett Reu-

²⁵ Vö.: *Elekes Lajos*: Nagy István moldvai fejedelem politikája és Mátyás Király. Bp. 1937. 50, 52.

²⁶ *Vincenzo Formaleoni* olasz történész, geográfus, író (1752–1797). A továbbiakban: Formaleoni; ifjkorában bejárta a Fekete-tenger partvidékét.

medanacomar.²⁷ Ez a név félelemmel töltött el mindenkit a Keleten és Zeno már elveszettnek hitte magát. Ebből a várból indul rablóhadjárataira, melyekben nemcsak sok grúz áll zászlai alá, de a Kaukázus nyers lakói is az ő törvényeit követik. Reumedanacomar tudja, miként kell hatni ezekre az egyszerű emberekre, akik őt, mint törvényhozójukat és prófétájukat kimondhatatlan tiszteletben részesítik. Követőinek az örökkévaló gyönyörűségeket ígéri — és olykor ízelítőt is nyújt nekik ezekből az örömekből. E célból kiválogat közülük egyeseket, akiket — miután némi szemfényvesztés, bódító fűszerek és ópium jóvoltából mámoros állapotba kerültek — egy Mohamed paradicsomát utánzó gyönyörű völgybe szállítat át, ahol gazdag kóstolót kapnak a mennyei gyönyörökből.

Caterino Zenót a jószerencse nemcsak attól mentette meg, hogy a kaukázusi zsarnok felfedje kilétét, hanem még abban a kegyben is részesült, hogy végigélvezhette ezeket a gyönyörűségeket — melyekről a továbbiakban kiderül, hogy nem egyebek, mint a párszi vallás orgiasztikus szertartásai és hogy Reumedanacomar voltaképpen „Zoroaszter helytartója.”²⁸

Helyes az a megállapítás, hogy e kor útleírásaiban a valóság leírásaival erősen keverednek a mágikus és egyéb novellisztikus elemek. Ha elfogadnók, hogy Formaleoni valóban Zeno feljegyzéseire támaszkodik ezekben a részekben is, ami alig hihető, úgy Zeno sem volt ez alól kivétel. Mindenesetre a Formaleoni-féle feldolgozásban hosszasan leírt élmény, a bódítószerek felhasználása nem áll messze a Zaratusztra-hívők szertartásától.²⁹

Formaleoni könyvében alig kell lapozni és máris ott vagyunk Kázmér király és Corvin Mátyás viszályánál. Itt már teljesen az 1558. évi kiadás nyomdokvonalán halad, csupán színezi Zeno tárgyilagos, csaknem száraz előadását: Magyarország trónján ekkor Corvin Mátyás ült, az a király, aki a legtündöklőbb volt mind a harctereken, mind pedig a tudományok világában, és pedig nemcsak a magyarok, hanem Európa valamennyi nemzete között. Eleinte a dicsőséget irigylők el akarták nyomni és börtönbe vetették. Mint gróf került oda s mint olyan uralkodó lépett ki onnan, akit előbb kiáltottak ki uralkodónak, mintsem hogy megválasztották volna. Mátyásban a hősiesség bölcsességgel párosult, napjait megosztotta a kormányzat gondjai és a filozófia művelése között. Békés studiumai azonban nem lankasztották harciasságát. Kiváló atyának győzhetetlen fia volt és atyja nyomdokain haladva nemegyszer aratott győzelmet a török felett, ám minden más irányban is győzelemre vitte seregeit.

A király nagy örömmel fogadta Caterinót és elhalmozta a tisztelet jeleivel. Minthogy amúgyis igen hajlamos volt a török elleni hadviselésre, biztosította Caterinót afelől, hogy nem fog a kereszténység iránt oly jóakarátú nagy keleti uralkodó mögött elmaradni.

Ezután Formaleoni leírja a király és Zeno közötti hosszú beszélgetést; a Zeno szájába adott elbeszélés nem más, mint az előtte élt Niccolò Zeno és Antonio Zeno 1390—1405 közötti — erősen vitatott hitelességű — utazása-

²⁷ ami annyit jelent, mint a hegyek öregembere — fűzi hozzá *Formaleoni* (75.).

²⁸ „Io sono Reumedanacomar legislatore di queste contrade, e luogotenente d'Arimane, e d'Orozmane, che presiedono all'Universo (*Formaleoni*, 77.).

²⁹ „... dass der haoma bei orgiastischen Rauschfesten als kultischer Trank diene.” (*O. G. Wesendonck: Das Weltbild der Iranier. München 1933. 41, 236—239. Korábbi kaukázusi elterjedtségre l. uo. 200—202.*)

nak rövidített változata. E betoldás után Formaleoni ismét visszakanyarodik az 1558. évi szöveg fonalához és a magyarországi részt — s egyben az egész könyvet — Zeno budai lovaggá avatásával, majd velencei bevonulásával fejezi be.

Caterino Zeno csaknem fél évezred előtt írt feljegyzései is arról tanúskodnak, hogy Mátyás az orientális érdeklődés terén sem maradt el az olasz reneszánsz uralkodóktól és perzsa—grúz tájékozódása — mely még utódai politikájában is, félévszázadon át, továbbélt — egylélegzetű a humanista udvarok ilyenirányú kísérleteivel. Formaleoni XVIII. századvégi regényes, népszerűsítő feldolgozásának pedig vitathatatlan érdeme, hogy a maga korában életre tudta kelteni a humanizmus korának ezeket az emlékeit.

Adalékok a népi mulattatás terminológiájához

(*A tréfá-tól a móká-ig*)

BENKŐ LORÁND

A népi mulattatóknak a korai Árpád-kortól kimutatható magyarországi szereplése eddig már több oldalról is beható megvilágítást nyert (az ide vonatkozó irodalomra l. pl.: Elemér Moór, *Die deutschen Spielleute in Ungarn*. UngJb. 1921. 294—5; Pais Dezső, *Árpád- és Anjou-kori mulattatóink*. Kodály Eml. 95—110 és MNyTK. 81. sz.; Kardos Tibor, *A magyar vígjáték kezdetei*. Kodály-Eml. 133—67; Uő., *A trufa. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései*. FilKözl. I, 111—38; Balázs János, *A goliárdság emlékei a magyar szókincsben*. FilKözl. I, 97—109; Falvy Zoltán, *Énekmondók a középkori Magyarországon*. FilKözl. VII, 86—106; stb.). E szakirodalomból jól ismeretes, hogy a népszórakoztató műfaj hazai — magyar és szláv — művelői mellett már viszonylag korai időktől kezdve szép számban voltak képviselve nálunk nyugat-európai származású, főként olasz, francia és német mulattatók. Az olaszok szerepe e tekintetben különösen kiemelkedő, ami természetes is, hiszen a népi mulattatás műfaji gyökerei jelentős mértékben olasz talajról sarjadtak, onnan terjedtek el Európában; e hatás nyelvi vetülete is évszázadokig tartó folyamat, mely a középkortól kezdve szinte a legújabb időkig nagyszámú olasz elemmel töltötte föl az egyes nyelvek e tárgykörbe tartozó (színjátszási, cirkuszi, vásári, zenei stb.) terminológiáját.

E cikk megírásában elsősorban az a szándék vezetett, hogy az olasz származású népi mulattatók magyarországi nyelvi hatásának viszonylag újabb időkben jelentkező nyelvi nyomait fölfedjem, azokat, melyek a *móka*, *mókázik*, *mókás* stb. szócsoporthal kapcsolatosak. Mivel azonban e kérdéskör számos szállal szövődik ahhoz a korábbi olasz nyelvi hatáshoz, amelynek eredményeként a népi szórakoztatás magyar terminológiája már a középkor vége felé több jövevényszóval bővült, hasznos lesz előbb emezek problematikájánál időzni. Az olasz népi mulattatók hazánkban való szereplésének a középkor végére mutató nyelvi nyomait a *tréfa*, *tréfál*, *tréfás* stb., a *csúf*, *csúfos*, *csúfság* stb. és a *maskara* szavak képviselik. Ezek közül különösen a *tréfa* és társai állnak közeli korrelációban a *móka* családjával, így legfőképpen a *tréfá*-val kapcsolatban tennék néhány nyelvészeti vonatkozású megjegyzést; de röviden utalok a másik két szó egy-két problémájára is.

Az ide kapcsolható szótörténeti-etimológiai kérdések fölvetése e helyütt talán azért sem lesz haszontalan, mivel ennek a folyóiratnak a hasábjain kapott igen szép és beható elemzést Kardos Tibor tollából e kérdés irodalomtörténeti oldala, elsősorban a *tréfá*-ra vonatkozóan, de részben a *csúf*-ra is kitekintően (l. az imént másodikul idézett cikkét). A kérdéskör nyelvészeti oldalának egynémely adalékkal való kibővítése talán stilszerűtlen sem lesz ezen alkalommal, amikor éppen a kitűnő szerzőt ünnepeljük.

Nemcsak az ünneplés kedvéért mondom, hanem attól függetlenül is teljes őszinteséggel merem állítani, hogy kevés olyan irodalomtörténeti tanulmányt lehetne említeni, amely a szótörténeti-etimológiai kérdésekkel foglalkozó nyelvész számára annyira érdekes és tanulságos társadalom-, művelődés- és irodalomtörténeti adalékot tudna nyújtani, s amely a hasonlóan mélyreható nyelvészeti kutatások hiányait annyira frappánsan és ugyanakkor oly ösztönző erővel tudná megláttatni, mint épően a Kardosé. Fejtegetéseimnek az első részét ez a — kultúrtörténeti érdeklődésű nyelvtörténész számára oly becses — tanulmány mindenestre igen jelentős mértékben inspirálta, sőt áttételesen második részére is kihatott.

I

A) 1. Az, hogy *tréfa*, *R. trufa* szavunk az olaszból került át nyelvünkbe, etimológiai irodalmunkban közhelynek mondható (Kőrösi: Nyr. XVI, 62, OIEl. 35; Melich: MNy. XVII, 215; SzófSz.; Karinthy, OIJs. 11; Bárczi, Szók.² 119). De talán éppen az etimológia kétségtelen volta miatt a kérdés nyelvészeti részét korábban senki sem vizsgálta meg alaposabban. A jelentéstani vonatkozások elnagyolását és bizonyos összekeverését Kardos Tibor (i. h. 111—2) joggal veti kutatóink szemére; ugyanakkor a szóátvétel társadalmi, irodalmi, műfaji hátterét és ezzel összefüggésben jelentésbeli oldalát bőségesen, alaposan és meggyőző módon világítja meg. Sőt általában is, a tanulmányának voltaképpen csak járulékos részét kitevő nyelvészeti vonatkozásokban is jóval gazdagabb és teljesebb képet nyújt a szóról, mint eddigi szakirodalmunk. Azok a szorosabb értelemben vett nyelvi — hangtani és jelentéstani — fogódzók, amelyek a szóátvétel jellegének megállapításához hozzájárulhatnak, Kardos véleményét lényegében csak erősíthetik.

2. A szóbokorra vonatkozó régi magyar adatokat erőteljes *f~ff* és *u~e*, *é* írásváltakozások jellemzik. E váltakozások közül még az *f~ff* is aligha egyszerű írássajátság, sőt a nyelv hangzásbeli oldalát tekintve is aligha csupán belső magyar probléma. A szó etimológiáját eddig érintők mind az olasz szóközépi geminálás *truffa* alakból indulnak ki (így még Karinthy, OIJs. 11, 16, 22 is). Ez azonban csak a kérdés elnagyolása, illetőleg egyik oldala. Még ha a szó eredetével kapcsolatban alább tárgyalandó középlatin problematika e kérdésben szintén szerepet játszhatik is, igen valószínű, hogy az olaszból úgynevezett kettős nyelvjárási átvétellel kerülhetett át a szó, vagyis a magyar *f~ff* kettősség, amely egykor nyilvánvalóan hangzásbeli, kiejtésbeli kettősség is volt, olasz kiejtésbeli kettősségre megy vissza. Ennek bizonyítása természetesen nem is valami nagy ügy, hiszen tudvalevő, hogy számos olasz (és nemcsak kizárólag északolasz) nyelvjárásban az irodalmi nyelvi és más nyelvjárásokbeli geminátával szemben rövid mássalhangzó áll. Ilyen *trufa* típusú, 'csalás, becsapás, ámitás, szemfényvesztés' jelentésű adatokat az olasz nyelvjárási szótárakban bőségesen találhatni (1. pl.: Kosovitz, DizTriest.; Ricci, VocTrent.; Tamburin, DialOltr.; Zanette, DizVittVen.; Patriarchi, VocPad.; Ferri, VocFerr.; Galli, DizPav.; stb.). Ez az eredendően olasz nyelvi-nyelvjárási *f~ff* váltakozás nemcsak a magyarban csapódott le ugyanígy, hanem a középlatinban is folytatódott, beleértve annak magyarországi változatát (1. Du Cange és Bartal ide vonatkozó adatait). Ennek a hangtörténetileg szinte közhelyszerű dolognak az érintése, pontosabban a több olasz nyelv-

járásból való átvétel tényének vagy legalábbis lehetőségének hangsúlyozása itt azért fontos, mert az olaszból való átkerülés viszonylag széles nyelvi bázisát, erejét, intenzitását bizonyíthatja. Hogy a magyarban később — már főként az *é*-s változatban — a rövid *f*-es alakok váltak egyre inkább uralkodóvá, majd a köz- és irodalmi nyelvben kizárólagossá, az nem az átvétel kérdése, hanem későbbi, most már valóban belső magyar ügy, az alakváltozatok harcának és bizonyos szinteken való leegyszerűsödésének, kiegyenlítődének a kérdése.

Lényegesen nehezebb ügy a magyar *u*~*é* váltakozásnak, illetőleg a magyar *é*-s alakoknak a magyarázata, de lehet, hogy az átvétel jellegének megítélését szintén elősegítheti. Anélkül, hogy az ide vonatkozó magyar hangtörténeti problematika, valamint az adatok részletezésébe belemennék, csupán összefoglalóan jelzem, hogy az *u*-s magyar változatok korábbiágához és az *é*-sek későbbi felnyomulásához nem férhet kétség. Az 1470 tájáról származó *Németújvári Glosszákkal* (*Sermones Dominicales*-szal) kezdődő magyar adatsorban számos *u*-s adat után az első *e*, *é*-s adat az 1528-ból való *Székelyudvarhelyi Kódexből* ismeretes, amit azért is érdemes idézni, mert a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* nem közli: 253: „ezenekvl vl vala az aztalnal: minekokaert az ő attyafia: *trefal* vala őuele”. A két alak viszonyát és harcát, illetőleg az *u*-sok archaikusabb, az *e*, *é*-sek neologikusabb voltát a XVI. századi adatok a maguk számszerűségében is igen híven és kézzelfoghatóan tükröztetik. Míg a század első feléből 8 *u*-s és 5 *e*, *é*-s adatot ismerek, a század második felének változatai már így oszlanak meg: 9 *u*-s és 53 *e*, *é*-s adat. Mivel *e*, *é*-s változatok sem az olaszból, sem más idegen nyelvből nem ismeretesek, világos, hogy az *é*-s forma esetében magyar alakulattal állunk szemben. Csak az nem biztos, hogy ennek az alakulatnak a végső forrása is okvetlenül a magyarban keresendő, azaz hogy okvetlenül a korábbi magyar *trufá*-ból lett a *tréfa*.

Az *é*-s változatot magyar nyelvi elhasonulással szokás levezetni (Melich: MNy. XVII, 215). Itt azonban lényeges nehézségekbe ütközünk, mert *á* előtti szótagú (vö. *trufát*, *trufák*, *trufának*; *trufál*; stb.) *o*-nak és *a*-nak *ē*, *é*-vé elhasonulására rengeteg példánk van, a *gyērtýá*-tól a *hērdál*-ig vagy a *béká*-tól a *N hēzza*, *hēzá*-ig; — de *u* ilyen helyzetű *ē*, *é*-vé válására egyetlen példát sem ismerünk, s ez egyébként fonetikailag is kizárható. Itt tehát vagy korai *u* > *o* nyíltabbá válást teszünk fel, vagy átadó nyelvi *o*-ból, esetleg *a*-ból indulunk ki. Az első feltevést nemcsak az teszi igen kétséges, hogy ez esetben a szóátvétel idejét olyan koránra, az Árpád-korra kellene tennünk, amely viszont a legcsekélyebb mértékben sem valószínű, hanem főként az, hogy egy esetleges magyar nyíltabbá válási folyamatot az adatok későbbi időre vonatkozóan sem mutatnak *e* magyarázathoz szükséges lefolyásúnak. Igaz ugyan, hogy van egy-egy *o*-zó és *a*-zó adatunk: Calepinus 789: „persale: Igen *trofason*” (érdekes, hogy Calepinus modern magyar kiadója, Melich magyarázatában ezt nem vette figyelembe); OklSz. 1608: „Impero tibi, nem *trafalok*” (ezt meg Melich i. h. rossz kiadásból, filológiai pontatlanul adja: „parancsolja neki és nem *trafál*”). Ezek a szórványos, aránylag kései és hapaksz voltukból meg egyéb okokból kifolyólag nem is föltétlen hitelű adatok azonban egy esetleges későbbi, szórványos nyíltabbá válási folyamatot talán bizonyíthatnak, de nem alkalmasak a szükségeszerűen széles körű, általános átváltás közbeeső folyamatának módszeres igazolására. — Marad a másik lehetőség, s ez konkrétan is megragadható. A szónak az olasz nyelvjárásokban van *o*-zó változata, elsősorban a romagnai—bolognai területen; l. pl.: *troffa* 'csalás, rászedés' (Coronedi-Berti, VocBol.), *tróffa* 'csalás, rászedés, huncutság' (Morri, VocRom.,

az ó ékezte hangsúlyt jelöl). Az *o*-s változat régiségének az olasz hangtörténet nem mond ellene, sőt ez más oldalról esetleg adatszzerű igazolást is nyerhet, az olasz nyelvjárási formákon kívül is. Föltehető olasz előzménnyel megvolt ugyanis e forma a középlelatinban is: *trophā* 'játék, pajkosság, haszontalanság' (DuCange). Nem szabad azonban elhallgatni, hogy itt is vannak nehézségek: a feltevés csak akkor lehet valós, ha az elhasonulás az átvétel alkalmával történt, az átvételkori változás feltevése esetén viszont az *ā* indukáló hatása a névszó magyar ragozott alakjaiban kevésbé jöhet számításba, a változás inkább az igében (*trofāl* > *tréfāl* > *tréfál*) történhetett, s ez hathatott vissza a névszóra. Az ige korai átvételének valószínűségéről még lesz szó, ez tehát nem okvetlenül erőszkolt feltevés.

A lényeges magyarázati nehézségek miatt kényszerülünk arra gondolni, nem indukálta-e esetleg más szavak analógiás hatása vagy az is a vegyes hangrendű alakok létrejöttét. E téren vannak lehetőségek, de kevés a bizonyosság. Számba jöhetne például az olasz *truffa*, *truffare* egyik szinonimájának, a *buffa*, *buffare* melletti *beffa*, *beffare* szavaknak a hatása. A 'tréfálózás, játékoság, nevettetés' jelentéskörében használatos *beffa*, *beffare*, *beffabile*, *beffamento* stb. szavak, illetőleg *far beffe*, *beffe per beffe*, *per beffa da beffa* stb. kifejezések a XIII. század óta adatolhatók az olaszban, elsősorban toszkán, emiliai és romagnai területekről (l. GrandeDizlt.). Sajnos, az olaszból a *beffa*-nak a *truffa*-ra *e*-s változat létrehozásában gyakorolt analógiás hatása nem mutatható ki, a magyarban pedig a *beffa* átvételének nincs nyoma. — Tekintve a magyar *tréfa*, *tréfa* : *tréfál*, *tréfál* változatok XVI. század közepétől való elhatalmasodását, talán még a német *treffen*, *Treff* hatásáról, illetőleg az azzal való esetleges keveredésről is szó lehet, hiszen ezeknek átvitt értelmű, 'szóval eltalál valakit, sért, bánt, gúnyol,' illetőleg 'találó megjegyzés, élc' jelentése régtől fogva máig él. E tekintetben alkalmasint a *tráfál* hapaksznak is lenne némi jelentősége. De e német viszonylat nyelvi — kultúrtörténeti vonatkozásai egyelőre teljesen homályosak. — A sort tovább folytatva még a magyar *trécsel* analógiás hatásainak lehetőségét sem lehet egészen kizárni; ez régi magyar szó, a XVI. század óta bőven adatolható, s eredeti jelentése a hiába-való beszédre, üres fecsegésre, időtöltőgető szórakozásra vonatkozott (l. NySz.). De ezen a vonalon már egyre inkább a találgatások sikamlós talajára csúszunk, amelyre ugyan a látszólag egyszerű hangtani probléma igen komoly nehézségei készítenek, mégse volna tanácsos rajta tovább haladni.

Bármilyen váratlan és kellemtelen nehézséget okoz is a magyar *tréfa*, *tréfál* alakok magyarázata, az nagyon is lehetséges, hogy az olasz *o*-zó változatoknak közvetlen vagy közvetett közük van ezekhez a magyar formákhoz. Természetesen az említett *trofás* és *trafál* hapakszok — amennyiben nem írás-, illetőleg olvasáshibák — még a magyar *é*-zó változatok kialakulásától függetlenül is lehetnek az olasz *o*-zó variánsok magyar képviselői. Mindenesetre a *trufa* és a *tréfa* típusú magyar alakváltozatok is lehetnek úgynevezett kettős nyelvjárási átvételek, mégpedig — tekintve az *u*-s és *é*-s adatok magyar kronológiáját — bizonyos időbeli különbséggel is. Így az olasz *o*-zó alakok magyar folytatásának kérdése nemcsak az *é*-s változatok könnyebb magyarázhatóságának egzakt hangtani szempontjából figyelemreméltó, hanem általánosabb nyelvi, illetőleg művelődéstörténeti érdekű is lehet: újabb adalékkal erősítheti azt a más oldalakról is valószínűsíthető véleményt, hogy a *tréfa* és családja többoldalú, szélesebb népi-nyelvi bázisú és esetleg huzamosabb ideig is tartó olasz — magyar érintkezés révén került nyelvünkbe.

3. Ami a jelentéstani vonatkozásokat illeti, a *truffa*, *truffare*, *truffatore* stb. a mai olasz nyelvjárásokban túlnyomórészt, az irodalmi nyelvben pedig kizárólagosan a 'csalás, rászedés, becsapás' képzetéhez kapcsolódik. A szó jelentésfejlődése azonban a latin *tuber*, N. *tufér* 'csomó, dudor, duzzanat, daganat, bütyök stb.' alapján indult el, és a 'fecsegés, üres beszéd, hencegés, hetvenkedés, szélhámoskodás stb.' jelentéseken keresztül vezetett a 'csalás, becsapás'-ig (vö. magyar *dagály*, *dagályosság* stb.). Az olasz régiségből a 'fecsegés, üres beszéd'-féle jelentés valóban számos adatban mutatható ki. Így érthető, hogy a *truffa*, *truffare*, *truffatore* stb. a régi olasz népi komédiázás (*commedia popolare*, majd *commedia dell' arte*) műszava lett, a 'tréfa, móka, gúny, csíny stb.', illetőleg 'tréfál, mókázik, gúnyt űz valakiből, csínyt követ el valakivel' jelentéskörű *beffa*, *beffare*; *buffa*, *buffare*; *burla*, *burlare* szinonimája, s nyerte el a komédiák egyik főszereplője, tréfacsinálója a *Truffaldino* nevet. Régi olasz szövegekben gyakori a *truffa-buffa* ikerszó, illetőleg ikerkifejezés is, legtöbbször többes számban (*truffe e buffe* stb.). A *truffa* jelentéstartalmába tehát a nevettető, szórakoztató fecsegéstől a szemfényvesztésig és a mimikáig számos jelentésárnyalat belefért. Mint Kardos tanulmánya kimutatja, a szó jelentésköre, használata ezáltal az olasz régiségben meghatározott műfaji tartalmat, kötöttséget kapott, s az asztali mulattatás, bohóckodás speciális válfaját is jelölte. (Az etimológia, valamint a jelentés, illetőleg a használati kör kérdésére l. még: Meyer-Lübke, *RomEtWb.*; Battisti—Alessio, *DizEtIt.*; Oliveri, *DizEtIt.*; Corominas, *DiceEtCast.*; Tommaseo—Bellini, *DizIt.*; stb.).

A XV—XVI. századi magyar adatokban megtaláljuk mindazokat a jelentéseket, amelyek az olaszból kimutathatók. Az *u-s* típusú magyar adatok jelentése a mondatkörnyezet, a latin értelmezések és az együtt szereplő magyar szinonimák alapján a 'jókedvű fecsegés, nevetség, játékosság, bolondozás, incselkedés, nyájaskodás, haszontalanság, ámtítás, színlelés, becsapás', az *é-s* típusúaké a 'jókedvű fecsegés, játékosság, nyájaskodás, kedvesség, alakoskodás, csínytevés, gúnyolódás, csúfolkodás, rászedés, becsapás' témakörébe vág; tehát a két hangtani típus — amint az a hangtörténeti—alakotörténeti vonatkozások alapján várható is — lényegesebb differenciákat nem mutat, a kisebb eltérések pedig a feltehető kettős átvétel kérdésétől a szóhasználat esetlegességéig sok mindenre visszavezethetők. Hogy a szó a XVI. században már milyen sokrétűen használtatik a magyarban, azt egy szűkebb erdélyi nyelvi típuson belül is igen jól szemlélteti például Calepinus szótárának mintegy két tucatnyi adata, melyben a szó fent megadott jelentésskálája szinte teljes szélességében megtalálható, a szórakoztató csevegéstől, mókás adomázgatótól egészen a rászedésig, becsapásig. Igaz, hogy a nálunk működő olasz „*truffatore*”-k kelléktárába, fogásaiba a viszonylag széles jelentéskörnek még ezek a széles pólusai is beleférhettek, illetőleg a „*trufa*” meghatározott műfajának szerves tartozékai lehettek, a két nyelv jelentéskörének ez a széles mezőben mozgó, nagyfokú jelentésazonossága mégis feltűnő. Az is igaz, hogy e jelentésváltozatok egymással való összefüggése a jelentésfejlődés általános menete, törvényszerűségei keretében is adva van, s éppen nem véletlen, hogy e jelentéskör számos eleme — mint látni fogjuk — a *móka*-ban is együtt szerepel. Mégis alig feltehető, hogy ezek a jelentéselemek belső magyar fejlődés eredményeképpen, az olasztól függetlenül jöttek volna létre. Sokkal valószínűbb, hogy a párhuzamos jelentéselemek legnagyobb részben az olaszból emeltettek át; a szóátvétel ilyen jelentésbeli kísérői pedig tudvalevőleg a nyelvi hatás

tágabb, erősebb, huzamosabb jellegének a tanúsítói szoktak lenni. Kardos Tibor kutatásai alapján aligha lehet vitás, hogy e széles magyar jelentéskört zömében a „trufa” műfaja ültette át a magyarba; mégis nem lehetetlen, hogy pl. a ’csalás, becsapás’ fogalma, mely az olasz szóban a műfaji meghatározottságon, a „műszoí” jellegen kívül is élt és él, hogy úgy mondjam, a műfajtól többé-kevésbé függetlenül, a népi-nyelvi érintkezés más régióiban is átkerülhetett nyelvünkbe.

Ami a szóban forgó olasz szavak magyarba való átkerülésének társadalmi, művelődési, műfaji háttérét illeti, a népi—előbeszédbeli, valamint az irodalmi—írott nyelvi átvétel lehetősége egyaránt adva volt, s igen valószínű, hogy mindkét síkon végbe is ment. Az írott nyelvi—irodalmi átvétel kérdése nem választható el a szó magyarországi latin problematikájától, ezért e kérdésre majd alább térek ki részletesebben. Annak hangsúlyozásával, hogy a két síkot nem is lehet egymástól merevebben elkülöníteni, az ide vágó olasz és magyar szóhasználati—jelentéstani vonatkozásoknak — nem kis részben Kardos tanulmányában is megvilágított — ismeretében föl kell tennünk, hogy a népi—szóbeli vonal képviselője a szóátvételben nagyon erős lehetett. A beszédbeliség tényét egyébként a legkorábbi magyar adatoktól kezdve igen gyakori *trufabeszéd* ~ *tréfabeszéd* típusú szerkezet más oldalról is jól jelzi. A szó átadásában a hazánkban működő olasz „traffatore”-k az előbeszéd különböző társadalmi szintjein közreműködhettek. Az alább még szintén tárgyalandó kronológiai vonatkozások is oda mutatnak, hogy a beszédbeli gyökerek — esetleges korábbi előzmények ellenére is — legfőképpen Mátyás olasz kapcsolataira vezethetők vissza. A szóátvétel színtere elsődlegesen alkalmasint az olasz udvari szórakoztatók, asztali mulattatók, tréfacsinálók, komédiások, bohócok, „bolondok” budai—visegrádi szereplésében keresendő (Beatrixnak arra a családi kapcsolatára, amely őt az olasz késő-középkor egyik leghíresebb „truffatore”-jának, Gonnellának a „gazdáihoz”, a ferrarai Estékhez fűzte, l. Kardos i. h. 136). Az olasz népi mulattatók magyarországi szereplése azonban csakhamar túlnőhetett a királyi udvar keretein, s a hűbérurak szórakozásain át viszonylag korán — legkésőbb a XVI. század elejéig — elhatolhatott a szélesebb népi rétegekig, a búcsúig, vásári sokadalmakig stb. — Az olaszból való népi—előbeszédbeli átvétel jellegére, arányaira, horizontális és vertikális viszonyaira vonatkozóan hasznosíthatók elsősorban és igen konkrétan azok a hangtani és jelentéstani kritériumok, amelyek a korábbiakban megtárgyaltak. Ezek alapján igen valószínűnek látszik, hogy a népszórakoztatás olasz mesterei szép számmal és nagy hatással működhettek magyar földön.

4. Bármennyire nyilvánvalónak látszik is *trufa* ~ *tréfa*, *trufál* ~ *tréfál* stb. szavaink olasz eredete, bármennyire egybevágnak is a számításba vehető hangtani, jelentéstani, művelődéstörténeti kritériumok, a szóátvétel kérdését a középkori latinság, szorosabb értelemben pedig a magyarországi latinság ide vágó problematikája nélkül nem lehet egyértelműen lezárni. Kardos Tibor (i. h. 113) e tekintetben is jó érzékkel tapintott rá a magyar szó eredetének nem mindenben megoldott voltára. Du Cange gyűjteményében a XIII. század második felétől kezdve növekvő számú adat található a *trufa* ~ *truffa* ~ *trupha*, *trufare* ~ *truffare*, *trufari*, *trufator* ~ *truffator*, *trufatorius* ~ *truffatorius*, *truffaticus* és *trufatice* alaktani változatokra. E szavak jelentésköre a ’játékosság, pajkosság, incselkedés, kedélyesség, haszontalanság, semmirevalóság, csúfolkodás, álnokság, rászedés, csalás’ fogalmi mezőjében helyezkedik el.

Viszonylag korán — a XIV. század első harmadától — felbukkan a szócsalád a magyarországi latinságban is. Bartal gyűjteményéből meg a magyarországi latinság készülő új szótárának kézirati anyagából¹ kiderül, hogy a *trufa* ~ *truffa*, *trufare*, *trufaticus* és *trufator* alaktani változatok a hazai középkori latinban a 'játékosság, nevetgélés, szórakozás, szemfényvesztés, megtévesztés, csalás stb.' jelentéskörben voltak járatosak. Mint látható, e jelentések — Du Cange adataihoz hasonlóan — nem térnek el lényegesebb árnyalatokban sem a szó olasz nyelvi, sem magyar nyelvi jelentéseitől. — Megjegyzendő, hogy Bartal a fent említetteken kívül ad *trufaticus* változatot is, de ez az 1334-ből adatolt alak teljesen nyilvánvaló filológiai hiba, melynek Fejér Codex Diplomaticusa (VII/3, 774), pontosabban az ott adott, tudálékosan változtatott szöveg [„*delusoria et trufatica (ex hungarico tréfa) videbatur*”] az oka. A helyes szöveg megtalálható Zimmermann—Werner Urkundenbuchjában (I, 462): „*derisoria et trufatica videbatur*”, melyet egyébként Bartal is fölvesz, nem vévén észre az előbbivel való azonosságot és így a hibát sem.

A hazai latin adatoknak a magyar szóhoz való viszonyát megítélni természetesen nem könnyű; a nyelvi fejlődés, kölcsönhatás irányainak, különféle lehetőségeinek megállapítására lényegében nincs is érdemleges fogódzó. A magyarországi latinból való átkerülés megeshetőségének mindenesetre sem a hangtan, sem a jelentés tan nem mond ellent (a hangtan természetesen elsősorban az *u-s* változatra értve). De a nyelvi vonatkozásokon kívül művelődési — irodalmi alapon sem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy a régi magyar *trufa* és családja (*trufál*, *trufás* stb.) átkerülésében a közvetlen olasz hatás igen valószínű, sőt aligha vitatható volta mellett a magyarországi középlatinnak is lehetett szerepe. Az irodalom szintjén éppen nem ok nélkül gondolhatunk a latinból való átültetésre, mégpedig az egyházi és a világi irodalom kereteiben egyaránt. Kardos idézett tanulmánya részletesebben bemutatja, hogy a „*trufa*” mint műfaj milyen utakon-módokon juthatott el a népi mulattatás, népi komédia szintjéről az irodaloméra, hogyan lettek a rá utaló szavak az olasz, francia, latin nyelvű írásbeliség „műszavai” is, s hogyan kaptak szerepet az egyházi, vallásos tárgyú szövegekben, részben valódi, részben elítélő, pejoratív ('világi hiúság, üres dolog, üres fecsegés stb.') jelentéstartalommal. A *trufá*-ra és társaira vonatkozó XV. századi magyarországi latin adatok is általában a vallásos tárgyú írásbeliségből idézhetők, zömükben éppen Temesvári Pelbárttól (ezek közül Bartal is jónéhányat említ). Az a tény, hogy Pelbárt barát prédikációiban oly gyakran használja a szót, igen figyelemreméltó adalékokat szolgáltathat arra, hogy az egyházi latinság szóhasználatához jelentős mértékben Mátyás korától, a királyi udvar olasz jokulátoraitól és a szóbeliségtől vezet az út. Tudvalevő, hogy Temesvári Pelbárt mily kemény szavakkal ostromozta Mátyásnak szerinte léha, fényűző, világi hiúságokkal, játszadozásokkal fertőzött udvarát. Részben a népi, szóbeli *trufák* pejoratív emlegetése található XVI. század eleji kódexeinkben is. Más oldalról viszont könnyen lehetséges, hogy a *trufa*, *trufál* stb. magyar kódexszövegekben való használata legalábbis részben az eredetiül szolgáló latin szövegek szóhasználatának átvételéből, fordításbeli átültetéséből adódik.

Mindez természetesen nemcsak hogy nem zárja ki az ide vonatkozó szavak közvetlen olasz átvételének lehetőségét, hanem alapjában véve nem is

¹ Ennek az anyagnak több adatára Boronkay Iván hívta föl figyelmemet. Szívességét ez úton is köszönöm.

áll azzal semmiféle ellentétben. Meg kell ugyanis gondolni, hogy itt egy olyan művelődési—irodalmi és ezzel együttjáróan nyelvi hatásról van szó, amely olasz talajról sarjadva ugyan számos csatornán áramlott tovább, de a hozzá kapcsolódó művelődési, szellemi, tárgyi, irodalmi, műfaji vonatkozások viszonylag jól körülhatárolt, egységes tömböt, sajátos területet képeztek, s így az egyes nyelvek ide utaló műszókészlete is a legszorosabb kölcsön- és együtt hatások alapján fejlődött. A műfaji gyökereken, a „trufa” itáliai eredetén túlmenően, nyelvi alapon is a hazai középlatin szövegek *trufa*, *trufare*, *trufaticus* és *trufator* szavai nyelvi mezőjük ellenére is legalább annyira „olaszok”, mint latinok (vö. olasz *truf(f)a*, *truf(f)are*, *truf(f)atico*, *truf(f)atore*); s hogy a Du Cange anyagának zömét kitevő franciaországi latinság e szavaiban is jelentős részben „olaszság” keresendő, azt többek között sejteti az a Kardostól szépen kimutatott nyelvi tény is, hogy a *trufa* és a *trufa-bufa* francia földön íródott olasz nyelvű művekből viszonylag korai időktől kezdve nem kis számban adatolható. De Pelbárt barát szóhasználati indítékai, valamint kódexeink *trufa*-adatai is jól jelzik, hogy *trufa* ~ *tréfa*, *trufál* ~ *tréfál* stb. szavaikkal kapcsolatban milyen összefüggésben, párhuzamosságban, kölcsönhatásban csapódik le a XV—XVI. század magyar nyelvében beszédbeliség és írásbeliség, népiesség és irodalmiság, olaszság és latinság.

A *tréfa* olasz, illetőleg latin eredetének kérdését tehát a ma szokásos etimológiai meghatározások szellemében így lehet összefoglalni: a szó nyelvünkben olasz eredetű, közvetítésében azonban — elsősorban az *u-s* változatban és az irodalmi használat szintjén — a magyarországi latin is közrejátszhatott.

5. Valamit még a szóátvétel idejéről. Kardos Tibor e vonatkozásban ezeket mondja: „... már a XV. sz. közepén annyira meghonosodott ez a kölcsönszó, hogy belőle képzett igével találkozunk. Ez feltételezi, hogy a kifejezés ekkor már közkeletű volt és meghonosodása legalább is a XIV. századra tehető.” (I. h. 128.) Majd később: „A »trufa« fogalom és »csúf« elnevezés a XV. század első felében már meghonosodott, magyarrá lett szavak, ami arra mutat, hogy a műfaj meggyökeresedése, illetve a hazai hagyományba való belekapcsolódása legalább a XIV. században megtörtént ... A »trufá«-nak mint magyar műfajnak kibontakozása azonban Mátyás király fényes korszakára és az utána bekövetkező rohamos hanyatlás idejére összpontosult...” (I. h. 137.)

Anélkül, hogy e megállapításoknak általában, különösképpen pedig a Mátyás korára vonatkozó tézisnek az alapvető helyességét kétségbe akarnám vonni, néhány nyelvészeti jellegű megjegyzést tennék, elsősorban a *trufá*-nak mint magyar szónak a meghonosodási idejére vonatkozóan. Ezzel kapcsolatban fölvetődik a *trufa* : *trufál* ~ *tréfa* : *tréfál* alaktani pároknak a szóátvétel szempontjából éppen nem közbűs, de eddig még nem érintett viszonya is.

A *trufa* XIV. századi átvételére közvetlen nyelvi fogódzóink — magyar nyelvi adataink — nincsenek, ezért a kérdést csak közvetett fogódzók alapján lehet megközelíteni. Ilyen fogódzó lényegében kettő van, de ezek érintése előtt egy látszólagos harmadikat el kell hárítani. Az a tény, hogy a szó első, Sermi-Dom.-beli adata „már” ige (*trufál*), nem lehet alapja szilárdabb kronológiai következtetéseknek. A *trufál*-nak a *trufá*-ból való magyar nyelvi képzett voltát ugyanis mi sem bizonyítja. Már Karinthy tesz ilyen megjegyzést: „A *tréfa* névszónál talán korábban látszik nyelvünkben a *tréfál* ige.” (I. m. 25.) Hogy az olasz *trufare* > magyar *trufál* szóátvétel lehetősége fennáll, azt szinte

bizonyítani sem kell, hiszen a magyar igei átvételek nagy számú konkrét példája korai időktől majdnemhogy napjainkig tanúsítja, számos idegen nyelvvel való kapcsolatunk viszonylatában: *kapál, kántál, blamál* stb.; az olaszból is pl. *kapiskál, raffinál, kóstál* stb. Az effélékből való névszóelvonás a magyarban megint csak közönséges, a *kapá*-tól a *blamá*-ig.

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a *trufa* és a *trufál* viszonyában a „vagy-vagy” álláspontjára kellene helyezkednünk. A nyelvi problematika ismeretében a *trufál* abszolút elsődlegessége éppúgy nem valószínű, mint a *trufá*-é, így az első magyar adat alaktani jellegének különösebb jelentőséget egyik irányban sem szabad tulajdonítani. Sőt sokkal több joggal feltehetjük, hogy e szavak alaktani viszonya aligha magyar természetű: az ige és a névszó kettős, párhuzamos átvételének ténye állhat fenn, amely általában is, divatszavakban pedig különösen gyakori jelenség. Éppen hasonlóra látunk majd nagyon valószínű példát a *móka* : *mókál, mókázik* esetében is. A magyar *trufál*-nak a *trufá*-val párhuzamosan korai voltát természetesen nemcsak a SermDom. adata bizonyítja, hanem számos utána következő adat meg az e téren valódi bizonyítékként szerepeltethető régi magyar deverbális képzések: *trufálás, trufáلودik* stb. (1. NySz.).

De az olasz *trufa* : *trufare* — magyar *trufa* : *trufál* alaktani párhuzamának számbavételén kívül a középlatin *trufa* : *trufare* ugyancsak belejátszhat a magyar problematika megítélésébe. A latinból éppen tömegesen vettünk át efféle igei alakulatokat: *tángál, diktál, affektál, prédikál, konfirmál, cirkál, présmitál, kornyikál* stb. A XV. századi magyarországi latinban a *trufare* gyakori használatú lehetett. Talán nem is véletlen, hogy a század első felének teljes adathiányával ellentétben a század második felében meginduló és egyre szaporodó adatsor is az igével indul: 1461: „Deludunt miracula, que fiunt ad invocationem sanctorum et *trufant* de eis” (Tóth Szabó László kiad.: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Bp. 1917. 434). Temesvári Pelbárt is gyakran használja (1. Bartalt is).

Más közvetett fogódzók alapján azonban talán valamivel jobban megközelíthető a Mátyás kora előtti időszak *trufa*-problémája. Az egyik ilyen csúf szavunk feltehető olasz eredete, melyre Kardos is céloz, és amelyre a továbbiakban még kitérek. Mivel e szavunk minden kétséget kizáróan a népi mulattatás tárgykörébe tartozik, s a magyarba való bekerülésének terminus post quem-je a XIV—XV. század fordulója körüli idő, olaszból való átkerülése esetén itáliai származású mulattatók viszonylag korai magyarországi szereplése igazolható lenne. Ez azonban természetesen a *trufa* átvételének legfőljebb a lehetőségeit vetíti korábbra, a szóátvétel megtörténtét azonban nem bizonyíthatja. — A másik fogódzónk a magyarországi latinsághoz kapcsolódik. A *trufá*-ra vonatkozó hazai latin adatok között van három feltűnően korai: mindhárom a XV. század harmincas—negyvenes éveiből való, és mindhárom Bartal szótára közli. A szónak a hazai latinságban való XIV. század eleji jelenléte valamelyik irányban: vagy a latinból magyarba kerülésnek, vagy esetleg a magyar nyelvben már meglevő szavak latinban való visszatükröződésének lehetőségeire adhatna bizonyos támpontot. Ezeknek a latin adatoknak azonban mind az időbeli, mind a térbeli elszigeteltségük nehézségeket okoz. A három adat után több mint száz év telik el a teljes adathiány jegyében (a hazai latinság készülő új szótárának anyagát is beleértve). Továbbá az egyik adat horvátországi, a másik az erdélyi szász-sághoz kapcsolódik, a harmadik lokalizálhatatlan, tehát a magyar nyelvvel való közvetlenebb viszonyuk

legalábbis kérdéses. Lehetséges tehát, hogy e korai „hazai” latin *trufa*-adatok csupán annak a középkori latinságnak a szélesebb, „nemzetközi” kereteibe illenek, amely e szavakat a XIV. században irodalmi szinten már bőségesen ismeri (l. Du Cange), de amelynek olasz—francia—latin nyelvi problematikájába a magyar ekkor még nem játszik bele.

A kronológia mérlegének másik serpenyőjébe az a tény tehető, hogy — leszámítva az említett három, elszigetelt adatot — a *trufa*-ra és családjára vonatkozó hazai latin és magyar nyelvű adatoknak nemcsak az első előfordulása tehető egyazon időre, a XV. század hatvanas—hetvenes éveire, hanem mindkét nyelvű adatok ez idő utáni, egyre bővülő áradata is nagyjából egybeesik időben. A SermDom. előtti magyar adathiány ténye a kronológiai kérdések megítélésében annál is inkább latba esik, mert korai szójegyzékeinkben, valamint a XV. század vége előtti szövegemlékeinkben — ide értve legrégibb kódexeinket is — a szó nincs meg, noha tárgyköre, illetőleg a források természete alapján meglehetne. A korábbi, lényegében mindkét nyelvben mutatkozó teljes adathiány, majd az adatok olyan jellegű gyors szaporodása, amely divatszói jelleget sejtet, tudvalevően elég biztosan szokott mutatni az átvétel idejére, még akkor is, ha az első felbukkanás évszámának nem is szabad perdöntő jelentőséget tulajdonítani.

Mind e megfontolások alapján azt kell mondanom, hogy *trufa* szavunknak és családjának a magyar nyelvben való megjelenése a Mátyás kora előtti időre nézve nyelvészeti szemszögből ugyan nem kizárt, de nem is túlságosan valószínű; Mátyás kora meg az utána következő évtizedek viszont a szóátvétel igen erős, dinamikus lefolyását, viszonylag széles népi—nyelvi kereteit sejtetik.

B) Annak ellenére, hogy *csűf* szavunk olasz eredetének lehetőségére már Czuczor—Fogarasi gondolt, s azóta az olaszból való magyarázattal — igaz, hogy rendszerint csak elnagyoltan, formálisan hasonlító jelleggel — sokan megpróbálkoztak (az ide vágó szakirodalomra l. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának* (TESz.) I. kötetét), e származtatást már a Gombocz—Melich-féle EtSz., majd Bárczi SzófSz.-a is meglehetősen kételkedéssel fogadja, azonkívül Karinthy (i. m. 34) is „súlyos jelentéstani nehézség”-ről beszél. Legújabbban a TESz. a *csűf*-ot ismeretlen eredetűnek mondja, lényegében elhárítóan utalva az olasz eredeztetésekre. Pedig Kardos Tibor még a TESz. elkészülte előtt jóval megírt, idézett tanulmányában több helyütt (133, 137 stb.) is úgy beszél a régi magyar „csűfok”-ról, mint olasz eredetű, illetőleg olasz nevű mulattatókról; de a szó konkrét olasz előzményének kérdéséhez — ezt nyilván nem is tartotta feladatának — nem szól hozzá.

A szó eredete valóban többféle problémával terhes, s az itt adódó nehézségeket olyan tüzetes művelődés-, irodalom- és műfajtörténeti kutatások nélkül, mint amelyeneket Kardos a „trufa”-val kapcsolatban elvégzett, nyilván nem is lehet teljesen eloszlatni. Ily módon az eredetkérdés „pusztán” nyelvészeti szempontú megfogása már eleve sem lehet kielégítő. Mégis, a bővebb, teljesebb tárgyalás igényét meg sem közelítve, tennék néhány ide vágó megjegyzést is, mivel úgy látom, hogy a TESz. állásfoglalása hiperkritikus, s a szó olasz eredete megtámogatható.

Abban nincs semmi kétség, hogy a *csűf* és családja (*csűfos*, *csűfság*, *csűfol*, *csűfolkodik* stb.) a XV—XVI. század magyar nyelvében a jokulátorok, tréfaszerzők tevékenységével összekapcsolódó jelentések hordozója volt. Maga az alapszó eredetileg alkalmasint főnévi, illetőleg főnévi jelzői szerepben élt,

'mulattató, tréfaszerző, bohócféle' jelentéssel; teljesen melléknévvé válása, a jelentés körének átalakulása későbbi és fokozatos folyamat a magyarban, amely a szócsalád eredeti jelentéstartalmában, morfológiai rendszerének jelentéselvonási lehetőségeiben, továbbá a *csúnya* analógiás ráhatásában leli magyarázatát. Az eredeti jelentéstartalmat jól érzékelteti a származékok jelentésköre is; hogy legalábbis statisztikaszzerűen megint Calepinus nagytömegű adatanyagát idézzem, a szócsalád ott előforduló tagjainak magyar értelmező szinonimái így oszlanak meg: a *tréfa*, *tréfaság*, *tréfabeszéd*, *tréfál* stb. 16, a *nevetés*, *kinevetés*, *megnevetetés*, *kinevet* stb. 10, a *játék*, *valakivel játszadozik* stb. 6, a *gúny*, *gúnyolódás*, *gúnyol* 4 és a *csácsogás* 1 alkalommal fordul elő szinonimaként. Ebből is látható, hogy a *tréfá*-val és családjával milyen rendkívül erős a használati-jelentésbeli párhuzama.

A *csúf* és családjá eddigi olasz eredeztetései közül legtöbb figyelmet a *ciuffo*-val való egybevetés érdemli. E szó jelentései a régi és mai olaszban eléggé szerteágazók, de mind 'a homlokra és a nyakra lógó hajcsomó, üstök <emberé>; szőröcsomó, tollcsomó, sörénycsomó <állat>' főjelentés köré csoportosulnak; gyakori kifejezés az olaszban az *afferrare* vagy *prendere per il ciuffo*, valamint a *ciuffare*, *acciuffare* 'üstökön ragad, erőszakkal megragad' (1. GrandeDizIt.). A külsődleges komikus eszközökkel mulattató jokulátorok, buffonék, truffatorék fogásai közé a hajalakítás különböző formái minden bizonnyal mindenkor hozzátartoztak, ezért alapjában véve nem volna éppen különös, ha nevüket efféle jelentéstartalmú szóról kapnák. A *Paróka* nevű bohócok például még az újabb időkben is közismertek, s az sem véletlen, hogy maga *paróka* szavunk is vagy közvetlenül, vagy bajor-osztrák, bécsi közvetítéssel az olasz *parrucca*, N. *paruca* 'ua.' szóra megy vissza (bár átvétele valószínűleg későbbi az itt tárgyalt korai szócsoporthoz). — A kérdés hang- és alaktani oldala egyébként eléggé egyszerűnek látszik. Az olasz *ciuffo* nyelvföldrajzi helyzetét jól szemlélteti a Jaberg—Jud-féle nyelv atlasz, pontosabban annak 96. térképe: 'una ciocca (di capelli)'; itt észak- és középolasz területen a kétszótagos, geminálás változatok mellett a véghangzó nélküli, rövid *f*-es alakok egész tömege található: *ćuf*, *ćuf*, *ćuf*, *ćuf*, *şuf*, *ćóf*, *ćóp*, stb.; vö. még *ćuff*, *ćuffo*, *ćoffo*, *ćuffu*, *ćuff*, *ćuffu* stb. L. továbbá velencei, giuliai *zuf*, *zufo* (Boerio, DizVen.; Rosamani, VocGiul.). Ezen az alapon a régi magyar *csuff*, illetőleg *csóf* *csóff* típusú alakok (1. pl.: NySz.; TESz.; stb.) olasz előzményekkel is érthetők volnának, s egyúttal a népi mulattatás tárgykörében az olaszokkal való szélesebb körű nyelvjárási érintkezés tényét erről az oldalról is tanúsítanák.

E származtatásnak azonban mind magyar, mind olasz viszonylatban nehézségei vannak. A magyarban nincs semmi nyoma a szó eredeti, hajviseletre vonatkozó jelentésének; ez pedig eléggé feltételezi, hogy az olaszból való átvétel már 'tréfaszerző, bohóc stb'. jelentéssel történt meg. Az olaszban viszont — legalábbis a rendelkezésemre álló források alapján — a szó ilyen jelentését nem lehet kimutatni, csupán a brávók, orgyilkosok, útonállók, tolvajok efféle régi megnevezésére vannak nyomok (1. Boerio, DizVen.; vö. még EtSz.).

A romanisztikai etimológiai irodalomban mindezek ellenére található néhány olyan, éppen a mulattatás tárgykörére utaló adalék, amely vagy az olasz *ciuffo*-val kapcsolatban, vagy azon kívül nem lehet közömbös a magyar szó eredete szempontjából. Corominas (DiccEtCast.) *chufa* címszó alatt többek között ezeket jelzi: a régi spanyolban a *chufa* ~ *chufra*: *chufar* ~ *chufar* körülbelül a *trufa*, *trufar* szinonimája, 'tréfa, gúny, mesebeszéd, haszontalan beszéd,

haszontalanság', illetőleg 'mulat valakin, kifiguráz valakit, tréfál, gúnyol' jelentésekkel; a portugálban a *chufa*, *chufar*, *chufador* szavak már egy XIII. századi poesiában feltűnnek, hencső, szájhűs bűvészekre, szemfényvesztőkre vonatkoztatva. Corominas utal olasz nyomokra is: a XIV. században a firenzei Passavantínál megvan a *ciuffole* 'tréfák, gúnyok, semmi értékű dolgok, beszédek' jelentésben (ugyanazt l. még Olivieri, DizEtIt.). E szavaknak a magyar *csúf*-al és családjával való jelentésbeli párhuzama föltétlenül szembetűnő. Az egész kérdést azonban rendkívüli mértékben bonyolítja, hogy e szavak etimológiai problémái nem tisztázottak, s az olasz *ciuffo*-hoz való viszonyuk úgyszintén homályos. Az olasz *ciuffo*-t jórészt a longobárd *zupfa* 'hajfonat, hajtincs, fark' szóval hozzák összefüggésbe (a longobárdon keresztül vö. német *Zopf*), melyből más irányban, áttételesen az olasz *zuffa* 'viszály, veszekedés, vita', *azzuffarsi* 'vitatkozik, veszekedik' is származott, nyilván az 'üstökön ragad' fogalmán keresztül. A 'tréfa, gúny stb.' jelentéskörű olasz, spanyol, portugál szavak eredeztetése azonban a latin *sibulare* ~ vulgáris latin *sufilare* 'füttyöl, sziszeg stb.' igétől az onomatopoezisen keresztül a longobárd *zupfa*-ig terjed, s ebben a kérdéskörben láthatólag a romanista etimológusok sem igazodtak még el, jómagam persze még kevésbé láthatok tisztán. (Az ide vonatkozó irodalomra l. pl.: Meyer-Lübke, RomEtWb.; Battisti—Alessio, DizEtIt.; Olivieri, DizEtIt.; Corominas, DiccEtCast.). Hogy azonban a magyar *csúf*-nak és társainak az etimológiai gyökerei errefelé, közelebbről a késő-középkori olaszszág felé vezetnek, azt nagyon valószínűnek tartom.

C) Ismeretes, hogy a népi komédiázásnak az álarc és az álöltözet milyen fontos kelléke volt; a buffonék, truffatorék külsejük nevetségességének fokozására igen gyakran alkalmazták. A régi magyarban az efféle kellékeket a *maskara* szóval jelölték. Ennek az olasz eredetű szónak a nyelvi problematikájához csupán két rövid hangtani és jelentéstani megjegyzésem van, amelyeknek azonban szintén megvan vagy meglehet a maguk szélesebb nyelvi—művelődéstörténeti tanulságuk is, s ez egyezik a *trufa* ~ *tréfá*-éval.

A magyar *maskarà*-t az olasz *maschera* 'álarc, álöltözet' szóból szokás származtatni, következőképpen a szó nyelvünkbeli tiszta velaris voltát magyar hangrendi kiegyenlítődésként venni (l.: SzófSz.; Karinthy, OlJsz. 13; stb.). Ez azonban megint csak a kérdésnek az olasz irodalmi nyelvi alakra való, nem egészen helyes leegyszerűsítése. Mi már az olaszból nyilvánvalóan a tiszta velaris alakot vettük át; ezt nemcsak a magyar nyelvtörténeti adatok kivétel nélkül ilyen volta jelzi, hanem az a tény is, hogy észak- és középolasz nyelvjárásokban a *mascara* (hangsúlyjelzéses *màscara*, *màscara*, továbbá *maskara*, *maskarà*) változat közönséges (l. pl.: Kosovitz, DizTriest.; Mazzucchi, DizPoles.; Prati, DizValsug.; Zanette, DizVittVen.; Pajello, DizVice.; Beltrami—Donati, DizVer.; Patriarchi, DizPad.; Ferri, VocFerr.; Galli, VocPav.; Rosamani, VocGiul.; Morri, VocRom.). — A magyarba az olasz *s*-ező nyelvjárásokon kívül *s*-ező nyelvjárási változat is bekerült, ezt Calepinus szótárának következő, csak *sz*-szel olvasható adata is bizonyítja: 662: „mima: Maiom termezew azzon *mazkara*”.

A szó jelentése a régi magyarban nemcsak 'álarc, álöltözet', hanem 'álarcos személy, álöltözetet viselő személy', illetőleg 'utánzó, színlelő, tettető ember' (Cal. idézett adatán kívül l. még pl. NySz.). Ugyanez a kettős jelentés megvan egyes olasz nyelvjárási részlegekben is; az általános 'álarc, maszk' mellett 'álarcos személy' jelentése is él a szónak a bolognai—giuliai területen

(1. pl.: Rosamani, VocGiul.; Ungarelli, VocBol.), 'tettető, kétszínű, színlelő ember' jelentése pedig toszkán, romagnai nyelvjárásokban (1. pl.: Fanfani, VocTosc.; Morri, VocRom.). Eszerint aligha lehet kétséges, hogy az olasz—magyar jelentéspárhuzamok nem külön-külön fejlődmények, hanem nyelvünk ezeket az olaszból készen kapta.

A mondottak mind hangtani, mind jelentéstani tekintetben arra mutat-hatnak, hogy ennek a népi mulattatók kelléktárában oly fontos kifejezésnek az átvétele sem egyetlen olasz nyelvjárásból történhetett, hanem a középkor-vegi Magyarországon működő olasz nyelvű komédiások, mimikusok, bohócok tágabb nyelvi kereteket képviselő egyedei lehettek az átadók. Ez a körülmény a *trufá*-val kapcsolatban ilyen viszonylatban mondottakat tovább erősítheti: az olasz mulattatók már a tárgykörünkhöz tartozó legkorábbi jövevényszóréteg átvételének idején is számos csoportban, szélesebb időbeli és térbeli skálán működhettek.

II.

1. E cikk kereteiben nem eléggé széles arra, hogy a népi szórakoztatás témakörében nyelvünkben átvett olasz jövevényszavak egész kérdéskomplexumára kitérjen, de nem is ez a célja. A teljesség igényének, illetőleg az egyenkénti, részletező taglalásnak a megvalósítása annál kevésbé volna lehetséges, mivel a fölvetett tárgykörrel még számos biztosan vagy valószínűleg olasz eredetű szavunk hozható közelebbi-távolabbi kapcsolatba a *surfang*-tól a *garabonciás*-ig vagy a *pomátá*-tól a *szaltó*-ig, melyeknek átvétele nem kis időhatárok között mozog. Ideje viszont, hogy rátérjünk a *móká*-nak és családjának kérdésére, mint annak egyik bizonyosságára, hogy a mulattatás tárgykörében az olaszok hazai szereplése még a tárgyalt korai rétegnél jóval későbbi időben is mily jellemző — sőt a „trufa” kérdésköréhez sok tekintetben közel álló — nyomokat hagyott nyelvünkben.

2. A *móka*, *mókás*, *mókázik* szavakat az ÉrtSz. ugyan „kissé biz” stílus-minősítéssel látta el, lényegében azonban ezek köznyelvi szinten is eléggé ismereteknek mondhatók. E szócsalád történeti-etimológiai problematikájában két érdekes, egymással bizonyos mértékben ellentétes dolgot tapasztalhatunk: az egyik az, hogy a jelzett szavak viszonylag igen fiatalok nyelvünkben; a másik az, hogy eredetük mindennek ellenére jelenleg is némi homályban látszik lenni.

A SzófSz. a *móka* és a *mókás* első adatát „XIX. sz. m. f. MTsz.”, a *mókázik*-ét „1857. Ball.” jelzéssel adja meg. Ezeket a szótörténeti adatokat ma is csak részben és csak kevéssel tudjuk korábbra vinni. A Szabó T. Attila közzétette Gáspár János-féle tájszógyűjtemény (1838—1845.) *mókáz* igét tartalmaz, közelebbi jelentésmagyarázat nélkül (MŇyTK. 107. sz. 29); ezt az adatot az Akadémiai Nagyszótár kéziratos anyaga a Gáspár-féle gyűjtemény egy másik változata alapján így adja: 1840: „*Mókáz*, *Mókázik*: 1) tréfál, furcsálkodik; 2) csúfolódik, gúnyt űz valakivel” (Gáspár J.: Füzerke 32). A *móka* főnév első — de nem Ballagitól való — NSz.-beli adata: 1857: „Egyik szomszéda . . . vele *mókát* kívánt űzni” (Kőváry L.: Tört. adom. 198); a *mókás* melléknév pedig: 1861: „Nagy-*mókás* beszéddel Kedvébe jár neki” (Thaly K.: Szék. k. 97). Ugyane szócsaládnak egy másik, köznyelvi szintre nem emelkedett igei tagja, a *mókál* 1885-től mutatható ki 'tréfál' jelentésben (Nyr. XIV, 430: Zilah; 1. MTsz. is).

A szócsalád nyelvtörténeti adataihoz egy-két dolgot még meg kell jegyezni. Bármennyire is nem lehet az első írásbeli jelentkezések időpontjából a szavak életére biztos és messzemenő következtetéseket levonni, a tárgyalt család esetében eléggé nagy valószínűsége van annak, hogy tagjai nyelvünkben az első felbukkanás idejénél nem sokkal mehetnek vissza korábbi múltra. A NSz., a MTsz. és az ÚMTsz. anyaga szerint a XIX. század második felében, az ötvenes és főként a hatvanas évektől mind irodalmi nyelvi, mind népnyelvi-nyelvjárási szinten hirtelen nő meg az ide vonatkozó adatok száma. 1840 előtt azonban sem az akkor már évtizedek óta kiszélesedett irodalmi nyelvi szintről, sem az ugyancsak már évtizedek óta szorgalmasan gyűjtött, jegyeztetett tájnyelvi szintről nincs adatolás, holott beszélt nyelvi élése esetén a szócsalád a többszörös följegyzést már csak jellege, jelentésköre alapján is aligha kerülhette volna el. — Az adatok egyébként a múlt század derekától való rohamos terjedés területi-nyelvföldrajzi útját is eléggé világosan jelzik. E szavak minden bizonnyal nyelvterületünk keleti részeiről, Erdély irányából terjedtek tovább; a korai előfordulások ugyanis mind tájnyelvi, mind irodalmi nyelvi téren ide mutatnak (erdélyiek voltak többek között az első följegyzők: Gáspár János, Kőváry László is). Ezek után nem meglepő, hogy mindezt CzF. is megerősíti, midőn a *mókázik*-ról megjegyezni: „Erdélyben divatos.”

3. A szót korábban nyelvünkben jövevényszónak tartották. CzF. a francia *se moquer* 'tréfálgozik, gúnyolódik', illetőleg a görög *μῶχος* 'gúny' szavakban lát előzménybeli lehetőséget. — Schuchardt (Nyr. XVIII, 390 és ZRPh. XV, 92) Boerio velencei szótárának *mocar* 'tréfálgozik, pajkoskodik' igéjére és a szintén ott található *far de le moche* 'kigúnyol valakit; tréfálgozik, huncutkodik' kifejezésből kikövetkeztetett *moca* főnévre, továbbá Pirona friuli szótárának *moche* 'kigúnyolás, kicsúfolás, kinevetés' adatára utalva olasz előzményt tesz föl. — Ezt az olasz eredeztetést teszi magáévá Kőrösi (OLel. 33), a TMNy. (181) stb. — A SzófSz. — a tárgyalt előzményekre támaszkodva, de a megoldás bizonytalan voltát hangsúlyozva — a *móka* eredetéről így foglal állást: „talán egybevethető a velencei olasz *moca* 'ua.' szóval, e kérdés azonban tüzetes vizsgálatot igényel.” — Ennél Karinthy (OlJsz. 41) sem megy tovább; a szót a nem bizonyosan olasz eredetű jövevényszavak csoportjába sorolva így nyilatkozik: „? < vel. *moca* 'ua.' Még meg kell erősíteni.” Megjegyzendő, hogy Karinthy műve előtt már több évvel megjelent Mészöly alább ismertetett magyarázata, amely egész más oldalról közelíti a problémát; Karinthy azonban semmi ide vonatkozó kritikai megjegyzést nem tett, nyilván nem is tudott a dologról.

Mészöly Gedeon (NNyv. I, 97 kk., főként 101) *móka* szavunkat belső magyar eredetűnek, közelebbről hangutánzó tő származékának vallja. Szerinte a mokus *mok*, *mók*-féle, hangjából -us kicsinyítő képzővel keletkezett a *mókus* állatnév, -a kicsinyítő képzővel pedig a *móka*; ehhez analógiaként a *cicus*: *cica* párt hozza föl. A *móka* jelentését a mokus játékos kedve alapján magyarázza. — Mészöly etimológiája — Karinthy előbb érintett esetét nem számítva — láthatólag elfogadásra talált. E magyarázat mellett foglalt állást Csefkó Gyula (Nyr. LXXIII, 82), majd Bárczi Géza. Bárczi — némileg módosítva, kiegészítve Mészöly véleményét — így nyilatkozik (Szók.² 22): „Pl. a *móka* főnév elvonás a *mókázik* igéből, emez viszont a *móka* 'mokus' főnév származéka, eredeti jelentése tehát 'játszadozik, hancúroz, mint a mokus'. A *móka* ~ *mókus* azonban a hangutánzó *mok* tő fejleménye, mely az állat makogó hang-

ját próbálja utánozni” (vö. még lényegében ugyanígy: Bárczi: ALingu. XVII, 5).

4. Mielőtt a szócsalád etimológiájával kapcsolatos álláspontomat ismertetném, engedtessek meg két rövid, szubjektív jellegű megjegyzés. Azt az etimológiai alapelvet vallottam és vallom, hogy egy nyelv valamely szavának eredetmagyarázatában mindenekelőtt a kérdéses nyelv belső összefüggéseit, az alaknak, a jelentésnek, a művelődés- és gondolkodástörténetnek a saját, belső problematikáját kell számba venni, és minden olyan esetben, amikor a szó saját, természetes, belső nyelvrendszeréből kifogástalanul magyarázható, az idegen nyelvi eredeztetést nem helyes erőltetni, elvtelen előnyben részesíteni. Mészöly Gedeon szófajító elveit, bizonyító eljárásait, módszerbeli fogásait nemcsak tudománytörténetileg értékelem nagyra, hanem a jelenben is ható, tanulságos példáknak tartom, és ragyogó érveléssel megírt, ötletes, szellemes etimológiáinak jó részét időtállóan látom (l. e. kérdésről NytudÉrt. 38. sz. 20). A *móka* és családja esetében azonban a belső eredeztetés elvét nem tartom védhetőnek, illetőleg Mészöly okfejtését nem vélem elfogadhatónak. Úgy látom, hogy az igazsághoz az olasz eredetet valló — bár eddig kellően ki nem kristályosított — vélemények vezetnek el.

Azt, hogy *mókus* szavunk belső magyar fejlemény, s hangutánzó eredetű, szerintem nyugodtan el lehet fogadni. A magyarság legrégibb szava ennek az állatnak a megnevezésére az *eret* volt, melynek etimológiája feltehetően, bár kifogástalanul nem bizonyíthatóan finnugor vagy ugor gyökerekre megy vissza (l. TESz.). A *mókus* típusú megnevezés ennél föltétlenül újabb keletkezésű; nem is jutott a nyelvterület minden részén uralomra. Főként a keleti magyar nyelvjárásokba csak részben tudott behatolni: ott egyrészt megmaradt az *eret*, másrészt szintén újabb, játszi képzésű, gyermeknyelvi-hangutánzó szavak keletkeztek: *cibóka*, *cibabó* stb. (ez utóbbiakra l.: Szabó T. Attila: MNyj. VIII, 121 kk.; TESz.). Azt a véleményt, hogy *mókus* szavunk eredete az állatka hangjára vezethető vissza, több oldalról is meg lehet támogatni: a) A *mókus* hangjára vonatkozó állattani leírásokból; vö. pl. Brehm: „A megriadt *mókus* hangja hangos »duk-duk«; jó kedvében vagy bosszúságában sajátos, szavakkal alig kifejezhető morgást, vagy mint Winckelli Dietrich és Lenz találóbban mondják: duruzsolást hallat” (*Az állatok világa* II, 425). b) Az elnevezés régi magyar interpretálásaiból; vö. pl. Misk: VKert. 234: „Az *eret* méltán nevezetik *mókus*nak az ő mokogásáról” (NySz.). c) A rágcsálók családjába tartozó más fajok hangjának hasonló nyelvi kifejezéseiből; vö. pl. a nyúl *makog*. d) A nyelvjárási változatok igen elterjedt első szótagi rövid magánhangzós voltából: *mokus*, *mokucs*, *mukus*, *mukucs* (MTsz., ÚMTsz. stb.), melyek bizton mutatják, hogy a köznyelvi *ó* másodlagos, valószínűleg hangsúly okozta nyúlás eredménye. Mindezek alapján világos, hogy *mókus* szavunk abba a ’rövid, szakadozott hangokat hallat, makogva szól’-féle alapjelentésű hangutánzó szócsaládba tartozik, amelynek közelebbiről a *makog* és a *mukkan*. távolabbról a *vakkant* a köznyelvi tagjai, a régiségben és a nyelvjárásokban azonban még nagyszámú alakváltozata él: *bakog* ’dadog, hebeg, akadozva beszél’, *bakkant* ’vakkant, belekotyog a beszédbe, hebeg’, *mokog* ’makog, szaggatott hangot ad’, *makkan* ’mukkan, röviden szól’, *rakog* ’makogva, akadozva beszél’, *rakkan* ’mukkan’ stb. (NySz., MTsz., ÚMTsz. stb.); vö. még a *vakkant* ’keveset szól, kibök valamit, kikottyant’ (MTsz.), továbbá a *vakkant-bakkant* és *vakkant-makkant* ’közbevet egy-két szót, szaggatottan szól’

(MTsz., ÚMTsz.) jelentését is. A velaris sornak magától értetődően van palatalis megfelelője is: *mőkög* 'nyögdécsel, akadozva beszél' (NySz.), *vekeg* 'hebeg, habozik szólni' (NySz. stb.; vö. még *vekeng* (eredeti jelentése konkrét: 'akadozva, habozva beszél'), *mekeg* stb.).

Idáig tehát Mészölyvel — ha vele nem is teljesen azonos alapon és érveléssel de lényegében — egyetérttek. A továbbiakra vonatkozóan azonban nem. Már azt is igen kevésbé tartom valószínűnek, hogy a Mészölytől emlegetett *szőr-mók* 'szőrös arcú ember' (l. MTsz.) összetétel utótagja ide tartoznék, hogy a *makog*, *mokog*-félék „tövét” tartalmazná, s hogy 'szőrös mokus' lett volna az eredeti jelentése; vö. még *bajúsz-mók* (MTsz., ÚMTsz.), *szakáll-mók* (ÚMTsz.) stb. Arra pedig, hogy a *móká*-nak és családjának bármi köze is lett volna a *mokus*-hoz, illetőleg a vele egybetartozó hangutánzó szócsaládhoz, véleményem szerint egyetlen komolyan számításba vehető támpont, egyetlen biztos adat sincs. Mészöly idézi ugyan Balassi következő virágének-részletét: „Friss, szép, fehér póka, / Édes szőrű *móka*, / Porcogós Annóka, / Szerelemnek oka ...”; de ez vagy a költőnek a rím kedvéért való alkalmi csinálmánya, vagy valami más szó (esetleg a *szőrmók* rokonságába tartozó, de melioratív értelmű elem), s nem 'mokus', még kevésbé 'tréfa, móka' jelentésű. Hogyan lenne egyébként magyarázható, hogy a *mokus* megnevezésére szolgáló sokszáz adat között ezen kívül sem a régiségből, sem a nyelvjárássokból egyetlen 'mokus' jelentésű *móka* sem mutatható ki; sőt *móka* hangalakú szó — mint már kiemelttem — a XIX. század dereka előtt a minket közelebből érintő valóságos, 'tréfa, élc stb.' jelentésében egyáltalán nincs is. Sehol semmi nyoma továbbá annak, hogy a *móka* származékainak (*mókás*, *mókázik* stb.) jelentéseiben a *mokus*ra, de még akárcsak a bármely állatra való vonatkoztatás föltűnnék; a NSz.-nak a XIX. század második feléből való több mint két tucatnyi ide utaló adata kizárólag emberi viszonylatúnak mutatja a használatot; ugyanúgy a MTsz., ÚMTsz. stb. is. Jól ismeretes, hogy valamely szócsaládból egy másik kiszakadásának a nyelvi nyomait még sok-sok évszázaddal a nyelvi történések után is meg lehet találni a nyelvrendszer különböző viszonylataiban; a mi esetünkben pedig a *móká*-nak és családjának kétségtelenül fiatal kialakulása egyenesen megmagyarázhatatlanná teszi a *mokus*-hoz fűződő fogódzók teljes hiányát. Fogódzók, kritériumok nélkül pedig nincs valószínű etimológia, de még lehetséges se nagyon.

5. Mindezek ellenében viszont a *móká*-nak és családjának az olaszból való származtatása az etimológiai kritériumok igényét mindenben kielégítheti, csak ehhez a korábbiaknál szélesebb körű bizonyítás szükséges.

A mai olasz irodalmi nyelvben nincs ugyan szavunk képviselve, de annál bővebben adathozható a minket legközelebből érintő és érdeklő északolasz nyelvjárásokból. A m. *móká*-nak megfelelő olasz főnevet egyes számú *moca* és *mocca*, valamint többes számú *moche* és *mocche* alakban, 'fintor, grimasz; gúny, tréfa' jelentésben az etimológiai szótárak is ismerik a lombardiai és emiliei területről, illetőleg a velencei, bolognai, luccai nyelvjárásból; a régiségből pedig 1585 óta adatolják (l. pl.: Meyer-Lübke, RomEtWb.; Battisti—Alessio, DizEtIt., Olivieri, DizEtIt.; Corominas, DiccEtCast.; stb.). Még pontosabbak természetesen a tájszótárak adatai: friuli *mòche* 'nevetség, kicsúfolás, gúny' (Pirona, VocFriul.; Nuovo Pirona); valsuganói *mòco* 'élc, gúny, csípős megjegyzés, odavágás' (Prati, DizValsug.); trentói *mòche* (ritkábban egyes számban: *mòca*) 'fintor, grimasz; mesterkéltség, negédeség, csalfainta-

ság; hízelkedés' (Ricci, VocTrent.); vicenzai *moche* 'szórakozás, nevetség, játék; kedveskedés, hízelgés' (Pajello, DizVice.); padovai *moca* 'fintor, grimasz; mesterkéltség színészkedés, affektálás' (Patriarchi, VocVenPad.); paviai *mòka* 'gúny, tréfa; fintor, grimasz' (Galli, DizPav.); bolognai *moca* 'szemfényvesztő, csalo', ill. a hülyeség, idétlenség, nevetségesség, eufemisztikus kifejezéseként (Coronedi Berti, VocBol.; Rosamani, VocGiul.); firenzei *mòche* 'fintor, grimasz (Fanfani, VocTosc.); stb.; vö. még Boerio már idézett velencei adatait is. — A szó gyakori a *fare* igével kapcsolódó kifejezésekben: már Meyer-Lübke (RomEtWb.) idézi a *fa la moka, fa di moke* 'túlságosan hízeleg, babusgat, kedvében jár' kifejezéseket. Corominas (DiccEtCast.) a *fa la moka, fa di moke* kifejezéseket 'fintorog, öltögeti a nyelvét' értelmezéssel adja, megjegyezve, hogy ezek a lombard, velencei, bolognai vidéken közönségesek. A trentói nyelvjárásban *far moche* 'grimaszt vág, hízelkedik' (Ricci, VocTrent.), a bolognaiiban *far la moca* 'szemfényvesztést űz, becsap, átejt' (Berti, VocBol.) kapcsolatok találhatók. A Jaberg—Jud-féle olasz nyelvatlász északolasz adataiból: *får lę mķke* 'játszik, szórakozik' (IV, 740: 352. kutatópont); *i l a fāt li mķki* 'fintort vágott neki' (IV, 729: 286. kutatópont, jegyzetben); stb. — Élt és él az északolaszban a *mocare, mocar, mocarse* ige is 'tréfálgozik, gúnyt űz' jelentésben, főként a velencei és emiliai területen; a régiségből a XVIII. század óta adathozható (Meyer-Lübke, RomEtWb.; Battisti—Alessio, DizEtIt.; Olivieri, DizEtIt.).

Hogy e szavak az olaszban igen régiek s romanisztikai szempontból nem gyökértelenek, azt jól jelzi az a körülmény, hogy a nyugati újlatin nyelvekben mindenütt képviselve vannak: provanszál *mouca* 'fintor', *mocar* 'kigúnyol, kinevet'; francia *moque* 'gúny, tréfa, csíny', *moquer, se moquer* 'tréfál, viccelődik; gúnyolódik, csúfolódik' (a XII. század óta kimutatható, s nem sokkal későbbiek a *moquerie, moqueur, moquette* származékok sem); spanyol *muca* 'fintor, grimasz; mesterkéltség' (1400 óta), *moca* 'gúny', *mocar* 'tréfálgozik, gúnyolódik'; portugál *moca* 'tréfa, csíny; csúfolódás, gúny', vö. brazil *moca* 'nevetés' (l. pl. : Meyer-Lübke, RomEtWb.; Dauzat, DictÉt.⁷; Battisti—Alessio, DizEtIt.; Olivieri, DizEtIt.; Corominas, DiccEtCast.; stb.). — Etimológiájáról megoszlanak a vélemények. Egyesek a görög *μῶκος* 'gúny, csúfolódás', *μωκός* 'csúfolódó személy', *μωκᾶω* 'gúnyolódik, csúfolódik' szavakban látják részben előzményét, részben összefüggéseit, s a régi görög és latin komikából és mimikából való elterjedésükre gondolnak; mások a latin *muccus* 'takony' családjával, illetőleg újlatin megfelelőivel hozzák összefüggésbe, s a 'fintor'-féle jelentésen át vélik a jelentésfejlődést megtörténni (összefoglalásul l. Corominas, DiccEtCast.; vö. még Pape, WbGr.). Újabbban azonban egyre inkább az expresszív, onomatopoeitikus eredet lehetősége kerül előtérbe, részben az előbb jelzett etimológiai összefüggések fenntartásával, többnyire azonban azok ellenében (l.: Dauzat, DictÉt.⁷; Dauzat—Dubois—Mitterand, NDictÉt.; Battisti—Alessio, DizEtIt.; Olivieri, DizEtIt.; Corominas, DiccEtCast.; stb.).

A szó terjedése természetesen átlépte az újlatin nyelvek kereteit is. A germán nyelvek felé hatolást jelzi az angol to *mock* 'csúfolódik, gúnyolódik, kinevet', a német *mokieren* 'tréfál' stb.; az előbbibe biztosan, az utóbbiba valószínűen a franciából került (az előbbiekhöz vö. még pl.: Skeat, EtDictEngl.; Kluge, EtWbDt.¹⁸). E folyamat további részletei azonban számunkra nem elsőrendűen fontosak, mert a magyarba való átadóként — alaki, jelentésbeli és művelődéstörténeti okokból egyaránt — csak az olasz jöhet érdemlegesen számításba.

A magyarba átjöhethetett, s feltehetően át is jött az egyes számú olasz főnév, sőt még a többes számú olasz *moche* is illeszkedhetett volna nyelvünkben *móka* alakúvá; a magyar *móká*-t tehát nem kell okvetlenül a *mókázik* igéből való elvonásnak tekinteni. A *móká*-ból meg szabályos magyar továbbképzéssel is kialakulhatott a *mókázik*, valamint a jóval ritkább *mókál*, mint ahogyan például a *mókás* melléknév biztosan továbbképzés. Mégis egyes jelek arra mutatnak, hogy a *mókázik* — a megfelelő olasz igék, illetőleg igei kifejezések egyenértékeseként — a *móká*-val párhuzamosan vagy éppen annak előtte is megformálódhatott; az utóbbi esetben viszont a *móka* főnév a *mókázik*-ból való elvonás is lehet, legalábbis e szavak magyar nyelvbéli életének első idejében, s használatát nyelvünkben az olasz főnév léte, ismerete esetleg már csak fölerősítette. Ezt látszik támogatni az olasz főnév inkább többes számú használata, az olasz *mocare, fare moche, fare le moche, fare di moche* igék, illetőleg igei értékű kifejezések gyakorisága, a legelső magyar szótörténeti adatok igei volta, a XIX. századi magyar adatok igei többsége, a *móka* főnévnek a *mókát tesz, mókát csinál, mókát üz-féle* kifejezésekben való gyakori előfordulása (l. a főnévi első adat *mókát üz-ét* is Kővárynál) stb. Nagyjából hasonló esettel állhatunk itt szemben, mint amelyről e szavak jóval korábbi magyar szinonimájának: a *trufa : trufál ~ tréfa : tréfál* szavaknak az átvételével kapcsolatban esett szó. A *mókázik* mellett ritkább *mókál* lehet az előbbihez viszonyítva másodlagos, magyar képzésű igei alakulat, de lehet az olasz *mocare* közvetlenebb magyar alakítani megfelelője is, a *trufál ~ tréfál*-hoz hasonlóan. Mindezek persze csak alakítani-frazeológiai lehetőségek, melyek magának a származtatásnak a lényegét, alaki helyességét egyetlen változatban sem érintik.

Az olaszból való származtatás helyességét a magyar szócsalád jelentés-tana is teljes mértékben igazolja. Az az eléggé széles jelentésskála, amely az idézett olasz szavakban, illetőleg kifejezésekben megmutatkozik, a *móka* családjának magyar példaanyagában kivétel nélkül előkerül, s ezt még a jelentésváltozások, jelentésszűfűgések fő törvényszerűségeinek minden nyelvben közös volta tudatában is világos tanúságtételként kell értékelnünk. Az olaszban is igen erősen képviselt 'bolondozás, tréfa', valamint 'gúny, csúfolódás' jelentéseket a magyar adatok tömegesen tükrözik, ezekre még külön példákat felhozni szükségtelen. Hasznos lesz viszont a speciálisabb olasz jelentésváltozatok magyar egyenértékeseiként, megfelelőiként még néhány adatot idézni: a 'fintor, grimasz' jelentésre: 1883: „az öreg Dembinski kezével és arczával gúnyos mozdulatot s *mókát* vágva . . .” (Matolai E.: Visszaeml. 89: NSz.); a 'csalafintaság, becsapás' jelentésre: 1895: „Mikor leszáll a nap, a legyez ispány úr mindenféle *mókával* eltagadná tőle a járandóságot” (Ágai A.: Tört. 69: NSz.); a 'mesterkedés, színészkedés' jelentésre: 1874: „De hát ha ez a nevetés csak »*móka*«?” (Mikszáth: Elb. II, 30: NSz.); a 'hízelkedés, kedveskedés' jelentésre: 1861: „Nagy-*mókás* beszéddel / Kedvébe jár neki” (Thaly K.: Szék. k. 97: NSz.). Sőt még az olaszban előforduló nomen actoris jelentés-árnyalatnak is megvan a magyar megfelelője: 1873: „Nagy *móka* a koma” (Nyr. II, 236, Kapnik vidéki népnyelvi közlés). — Mint látható, a *móka, mókázik* stb. szavak jelentésskálája is körülbelül azt az értelmi mezőt fogja át, amelyet a jóval korábbi átvételű szinonimák, a *tréfa, tréfál* és társai. Ez természetesen a legkevésbé sem véletlen; a viszonylag nagy időbeli különbség ellenére is a két szócsoport átvételének nyelvi, művelődési, műfaji azonosságai, illetőleg hasonlóságai teszik teljesen érthetővé.

6. A szó átvételének művelődéstörténeti körülményeit magától értetődőleg még az adott, viszonylag újabb időszak ellenére sem lehet egészen pontosan kibogozni. Az azonban nyilvánvaló, hogy itt ugyanannak a művelődési—nyelvi folyamatnak egy késői, a felvilágosodás koránál semmiképpen nem korábbi láncszeméről van szó, amely a népi mulattatók olasz nyelvű egyénei és csoportjai részéről már a középkor óta kimutatható. Az sem nagyon lehet vitás, hogy a *móka* és társai esetében a népszórakoztatás műfajának egy — hangsúlyozottan az adott korok művelődési viszonyaihoz, igényeihez mérten — valamivel alacsonyabb, még erősebben „népi” szintjével kell számolnunk, mint amely a *tréfa*, *tréfál* stb. átvételénél érvényesülhetett. Itt a társadalom magasabb körei szórakozásainak, a latinos műveltség belejátszásának, az irodalmiságnak stb. már kevésbé vagy egyáltalán nem lehetett szerepe; sokkal inkább a vándorszínészet, a vásári komédiázás, a cirkuszi szórakoztatás, a bohóckodás világának. Hogy ez a XVIII—XIX. század fordulója körüli időben általában milyen erőre kapott nálunk, milyen jelentős társadalmi funkciókhoz jutott, annak közismertsége fölment további taglalása alól. S hogy ez a komédiás, vásári, cirkuszi élet ekkor sem volt híján az olasz szereplőknek — és ez ebben az időben sem volt csupán magyarországi jelenség, hanem szélesebb, szinte európai méretű dolog —, az megint csak tudott művelődéstörténeti tény, amint ahogy nyelvi következményei is azok. Nyilván nem véletlen, hogy maga *bohóc* szavunk is, mely ennek a népi mulattatási szintnek tipikus terméke és kifejezője, a XIX. század eleji nyelvújítás terméke. Mint ahogy nem véletlen az sem, hogy e nyelvújítási szavunk megalkotásában szerepe volt az ugyan-ez időben nyelvünkbe került *pojácá*-nak, mely ugyan hozzánk feltehetőleg a bécsi németen keresztül jöhetett, de végső soron olasz eredetre megy vissza; vö. olasz *pagiazzo*, *paiozzo*, *baiazzo*, *pagliaccio*, *pagliaio* stb. 'ua'. (l. NyÚSz., SzófSz. stb.). A *bohóc* először Kunoss *Gyalulatában* szerepel 1835-ben, éppen *Pojác*z címszó alatt.

Bár a *trufa* ~ *tréfa* és a *móka* szinonimikus viszonyában nagy az egyezés, a két szó jelentéstartalma között a múltban meglevő és részben máig fennálló különbség is jelzi az utóbbi átvételének kevésbé irodalmi, illetőleg még jobban népi ízű, még jobban beszélt nyelvi voltát. Mint jeleztem, ezek az élő, beszélt nyelvi gyökerek a magyar nyelvterület keleti-erdélyi részei felé mutatnak, a közvetlen olasz nyelvi hatás az itteni népi mulattatás kereteiben történhetett meg először. Más kérdés azután, hogy a *móka*, *mókázik*, *mókás* stb. a XIX. század második felében — mint a bemutatott néhány példa is tanúsítja — az irodalmi nyelv szintjére is fölemelkedett.

Az itáliai reformáció és Közép-Európa

SZÉKELY GYÖRGY

A késő középkori ideológiatörténeti változások több fontos területét kezdeményező módon kutatta az arra több szempontból hivatott Kardos Tibor, az olasz és magyar irodalom ideológiai és társadalmi vonatkozásainak kitérő ismerője, a humanizmus, huszitizmus és reformáció áramlatainak, ill. irányzatainak mélyenszántó elemzője. Most, amikor 60. születésnapjával ez az alkotásokban és kezdeményezésekben gazdag pálya újabb szakaszba, a humanizmus és reneszánsz korának újabb szintéziseihez ér el, indokoltnak látszik legalább vázlatosan felvetni a XVI. századi Itália és a szűkebb szemhatárunkba eső Közép-Európa reformációs összefüggéseit, ami egyben a humanizmus és reformáció összetartozásának és szétágazásának problémakörét is érinti.

Közép-Európa már nemzedékekkel előbb szívós harcokat folytatott az egyház megújításáért, világi hatalmának megdöntéséért. Ennek a harcnak kiindulópontjában és legerősebb bázisában — Csehországban — ki sem aludt a Róma-ellenesség parazsa. Az egyház további elvilágiasodása, a reneszánsz egyház gazdag pompája már a XV. század végén lángralobbantotta ezt a parazsat. Savonarolával maga Itália is elérkezett egy reformációs folyamat küszöbére. De ez még csak a küszöb volt, s Savonarola alig nyújtott igazi alternatívát: Gramsci figyelemreméltó megkülönböztetését alkalmazva a klérus, a pápa törvényes részvétele és beavatkozása (*ierocrazia*) helyett a vallási szokásoknak alárendelt törvényeket, polgári életviszonyokat és vallásos indítékoktól működő kormányzatot (*teocrazia*) kínált.¹ Ennek a folyamatnak cseh tanúja is volt. VI. Sándor Rómáját — egy még csupán 30.000 lakosú papi várost —² elborzadva látta Prágai Lukács testvér 1498-ban: ő a maga szemével akarta látni az igazságot arról, ami ott gyűlt fel, ahol a legkevésbé illik: a pénzváltók székeit és asztalait találta ott, galambok, bárányok, évjáradékok, javadalmak, búcsúk eladóit, röviden — mindennek áruba bocsátását. Prágai Lukács vallási buzgalomból fakadó elfogultságát a tények ereje hevítette, egyben a középkor ismert formanyelvén felhívást jelentett a kufárok kiverésére a szent helyekről. Amikor Firenzében járt, ott jelen volt Savonarola megégetésénél, és csak annál jobban megerősödött abban a meggyőződésben, hogy szükséges a pápaságtól való elszakadás.³

¹ Antonio Gramsci: *Passato e presente*. Torino 1966. 153.

² Gino Luzzatto: *Breve storia economica dell'Italia medievale*. Dalla caduta dell'Impero romano al principio del Cinquecento. Torino 1965. 203; Jean Delumeau: *La civilisation de la Renaissance*. Paris 1967. 642.

³ Rudolf Řičan: *Die Böhmischen Brüder*. Berlin 1961. 54; *id.* Lucas Cranach A pénzváltók és kereskedők kiűzése a jeruzsálemi templomból c. festménye (Drezdai képtár) ábrázol pénzváltót, baromfi- és bárányárusokat.

De nemcsak Közép-Európa figyelt Itáliára, hanem egyben világrészünk e vidéke példa is volt a korábbi itáliai Róma-ellenes mozgalmak még élő maradékai szemében: valdenses éltek még a Cotti-Alpok völgyeiben (Valli Valdesi), Észak-Itáliában és lappangtak a csehországi és morva husziták, a cseh testvérek körében a XV. század végén, a XVI. század elején is. A két csoport között élénk kapcsolatok voltak. Prágai Lukács 1498-ban érintkezésbe lépett az olasz valdens csoportokkal. 1500-ban maga vette át a cseh testvérek vezetését. Az 1510-ben Paesanában lefolyt antifeudális felkelés támogatást egy vallásos elképzeléseikben élő cseh királytól remélt. 1520 körül a francia valdensesk provençal nyelvre fordították Hus *De matrimonio* c. értekezését. Ezek a kapcsolatok azonban az üldöztetések közepette nem lehettek nyíltak, az olasz paraszti és polgári tömegekre már csak az itáliai valdensesk peremvidéki pásztores és részben francia volta miatt sem hatottak erősebben.⁴

Ha Közép-Európában a reformáció Róma-ellenessége erősen összefüggött a kibontakozó nemzeti tudattal, s bizonyos idegenellenesség is állította szembe Rómával a reformáció híveit — az idegenektől éles elmével pénzt kicsikaró olaszokról írt 1514-ben Lorenz Beheim, a búcsúprédikálás üzelmei háborították fel 1517-ben Luthert, Róma világrabló, és a német nemzetet fosztogató eljárását bélyegezte meg Hutten 1520-ban⁵ — ha Velencében a partikularizmus egy fajtája is hatott bizonyos szemmel látható pápaságellenes fenntartás szilárd megmaradására — viszont a pápaság jól tudta kihasználni a maga centrális elhelyezkedését és egyfajta olasz összetartozás érzés megnyergelését a hódító franciákkal, a fosztogató Landsknechtekkel szemben⁶ a katolikus egyház feltétlen fölényének megőrzésére. Ebben a felemás ideológiai helyzetben annál jelentősebb Machiavelli helyzetlátása, a reális összefüggés leleplező bemutatása. A nagy író azért bírálta XII. Lajos francia királyt, mert ügyetlenségből világi hatalommá emelte a pápaságot, amelynek szellemi hatalma magában is nagy tekintélyt ad (*Il principe*). Nyomban felismerte, hogy II. Julius pápa uralomra jutva közvetlenül akarja ellenőrizni az egyháztól igényelt városokat (*Legazione alla corte di Roma*). Szomorú tapasztalatok alapján írta más helyen

⁴ Engels: A német parasztháború. Bp. 1949. 25; Raffaele Pettazzoni: Italia religiosa. Bari 1952. 134; Daniel Waley: Later Medieval Europe. From Saint Louis to Luther. London 1964. 139; Valdo Vinay: Bis zu den Toren Roms. Reformation in Europa. Herausgegeben von Oskar Thulin. Leipzig 1967. 300, 307; Timoteus Č. Zelinka: Im Zeichen des Kelches. Reformation in Europa. 134—135.; E. Werner: Nachrichten über spätmittelalterliche Ketzer aus tschechoslowakischen Archiven und Bibliotheken. Beilage zur Wissenschaftlichen Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe 12. Jahrgang (1963), Heft 1. 249; Révész Imre: A reformáció. Bp. 1932. 11; Mario Colombu: Eretici medioevali. Cagliari 1951. 13; J. Truhlář: Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in c. r. bibliotheca universitatis Pragensis asservantur. II. 2048. sz.; K. M. Kertbeny: Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke, 1454—1600. Bp. 1880. 50.

⁵ „Bene credo, quod Itali omnibus conatibus laborant, quo possent absolvi ab Hispanis miseris, Gallis superbis et Todeschis ebribus, quo subtili ingenio aurum iterum ex barbaris haurirent.” Willibald Pirckheimers Briefwechsel II. Band. Herausgegeben von Emil Reicke. München 1956. 451; R. Aubenas: The Papacy and the Catholic Church. The Renaissance 1493—1520. Edited by G. R. Potter. Cambridge 1957. 88; Czöbel Ernő: A pápai búcsúkereskedésről. Világosság 1963. július—augusztus. 444.

⁶ Louis Trenard: L'„Europe” au Siècle des Lumières. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XIII. Szeged 1963. 9; W. F. Semjonow: Geschichte des Mittelalters. Berlin 1952. 294; a német zsoldosok nevéből a németekre általánosított olasz szidalmakra l. Friederich Kluge—Alfred Götze: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin 1953. 435.

Machiavelli, hogy az egyház tartotta és tartja az országot egyenetlenségben. Szerinte annak, hogy egész Itália nem áll sem egy köztársaság, sem egy fejedlem kormányzása alatt, egyedül az egyház az oka: mert világi hatalomra tett szert s mégsem volt elég erős és elég hatalmas, hogy az egész országra kiterjessze uralmát. De másrészt nem volt annyira gyenge, hogy ne lett volna képes akkor, amikor félt, hogy elveszti világi uralmát, valamely hatalmasságot behívni, aki megvédje őt az ellen, aki Itáliában túlon túl megerősödött (*Discorsi*).⁷ Sajnos Machiavelli tétele, amely magában Itáliában is meghirdette a Róma-ellenességnak a kialakuló nemzeti tudattal való összetartozását, nem vált tényleges mozgatóerővé és így a haladás pozíciói hosszú időre végzetesen megromlottak.

Az Egyházi Állam a XVI. század során megőrizte függetlenségét a szétterpeszkedő spanyol hatalomtól, de ezt nagymértékű érdekközösségük tette lehetővé. Ez pedig az itáliai néptömegek elnyomásában és a reformáció elleni harcban testesült meg. Egyébként Itáliában a reformáció többek közt azért nem lett olyan tömegmozgalommá, mint az Alpoktól északra, mert sajátos ellentmondás volt a birtokviszonyokban. Észak-Itáliában, ahol a lakosság műveltebb, ideológiailag fejlettebb volt, a XVI. század közepén az egyház a földnek csupán 10–15%-át birtokolta.⁸ Így azután nem irányult ellene a néptömegek paraszti jellegű harca, ami pedig Közép-Európában tömegeket hajtott az egyházi és társadalmi reform együttes követelésének táborába. Az itáliai reformáció így maradt sok esetben a tömegtámogatástól elszigetelt gondolkodók mozgalma, amit könnyebben el is lehetett fojtani. Az itáliai humanizmus és reneszánsz egyébként is különösen erős volt, ez az irányzat pedig mindenfelé más, pl. művészeti sikra terelte a katolikus egyház bírálátát, az élet jogainak hirdetését,⁹ mint a protestáns dogmatikai alapon működő egyházkritikusok. Mindezek a körülmények magyarázzák, hogy Itáliában jóideig nem alakultak ki a katolicizmus és reformáció frontjai, éles határai. Hiába terjedtek már 1519-től olasz fordításokban a reformációs iratok, és hiába adtak még 1562-ben is ki Tübingenben olasz nyelvű Luther-katekizmust, ez az irányzat nem alakíthatott ki erősebb tábor Itáliában.¹⁰

Ehhez az átmeneti időszakhoz jó bázisnak az a Velence bizonyult, amely a XVI. században még élénk forgalmat és felfelé ívelő népesedést mutatott. A kikötőváros gabonát, olajat, szőnyegeket, üvegárukat, művészi zománcot, ötvösárukat, festett anyagokat, darutollakat stb. luxusgyártmányokat exportált Dél-Németországba, fűszereket, szövetet, bársonyt, selymet, ékszereket és könyveket Magyarországra. Az utóbbi országból pedig ércet, bőrt, vágómarhát vásárolt. Megvoltak tehát az állandó gazdasági érintkezések a szellemiek kerete és feltétele gyanánt. A város népessége túlhaladta a százezret: 1500 körül 100.000, 1509-ben 100–110.000, 1540-ben 130–131.000, 1555-ben népszámlálás szerint — a patriciusokat leszámítva — 159.859, a fejlődés tetőpont-

⁷ Machiavelli: Il principe. I discorsi. Roma—Firenze 1955. 13–14, 153–154; Niccolò Rodolico: Storia degli Italiani. Firenze 1954. 74, 183; Raffaello Morghen: Profilo storico della civiltà europea. Firenze 1955. 279; Eduard Fueter: Geschichte der Neueren Historiographie. München und Berlin 1911. 63; Cecilia M. Ady: The Bentivoglio of Bologna. Oxford 1937. 130.

⁸ Denys Hay: Introduction. The Renaissance 1493–1520. Edited by G. R. Potter. Cambridge 1957. 14.

⁹ Vö. Heinrich Heine: Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland. Leipzig 1966. 33.

¹⁰ V. Vinay: i. m. 297–298.

ján 180.000 főt ért el. Az 1575-i pestisjárvány ellenére, 1600 táján 140.000 főre becsülhető.¹¹

A velencei állam területe — a kereskedő arisztokrácia vezető szerepe által megszabott keretben — a némileg szabadabb kultúra egyik menedéke maradt Itáliában. Padovában a XVI. században elterjedt volt az averroizmus, ami a reneszánsz kiteljesedése felé vezető lépés volt az olasz filozófiában. Ebbe a körbe tartozott, de ezen is túljutott Pietro Pomponazzi (1462–1525), aki egy ideig Padovában tanított. Velence városa és államterülete a reformáció itáliai terjedésének egyik fő területévé lett. A velencei nyomdászat előbb Luther, majd Melanchthon és Kálvin írásait is közzétette, de a lutherizmus pozícióját erősítették az Ungnad-féle bibliakiadó Krajnának szánt illír, ill. szlovén kiadványai is, amelyek eljutottak a velencei Isztriába és Dalmáciába. Velencében nyomtatták ki 1543-ban a valdésianus és kálvini hatás alatt álló Mantovai Benedetto bencés munkáját „Jézus Krisztus jótéteményéről” (*Trattato utilissimo del beneficio di Giesu Christo crocifisso, verso i christiani*). Még az újrakeresztelőknek is számos községük állott fenn a Velencei Köztársaságban. Ezek — összeköttetésben svájci hitsorsosokkal — 1550-ben fontos zsinatot tartottak Velencében. Utóbb körükben is terjedt a szentháromságtagadás. Olasz és délszláv teológusok egyaránt közeledtek vagy éppen csatlakoztak a reformációhoz. Girolamo Galateo, az 1541-ben börtönben meghalt és Bartolomeo Fonizio, az 1562-ben vértanúvá lett Ferenc-rendiek a reformációhoz csatlakoztak. Ugyanezt tették, de félelemből utóbb megtagadták Francesco Spiera (meghalt 1558-ban) és a firenzei eredetű, az olasz nyelvű bibliafordítást elkészítő, a bibliát kommentárokkal ellátó Antonio Bruccioli (meghalt 1566-ban). A Velencei Köztársaság nyugati részén fekvő Bergamóban Girolamo Zanchi Ágoston-rendi csatlakozott a reformációhoz. Az adriai köztársaság keletén viszont Pietro Paolo Vergerio, Capo d'Istria püspöke és 1535-ben németországi pápai követ — éppen ezen az útván Luther hatása alá kerülve — és testvére, Giovanni Vergerio, Pola püspöke csatlakoztak a reformáció ügyéhez. De a reformáció bevezetése területeiken nem sikerült. Giovanni halála után Pietro Paolo Vergerio kénytelen volt az olasz Svájcba, majd Németországba menekülni (meghalt 1564-ben). A reformáció vértanúja lett az isztriai Albonába való Fra Baldo Lupetino, akinek unokaöccse Matthias Flacius Illyricus (tkp. Vlačić; 1520–75) Németországban tűnt ki mint lutheránus teológus.¹²

A németországi reformáció népi irányzata az olasz–német Dél-Tirolban talált sok hívet. Joggal írta 1525. április végén Münzer Tamás, hogy az olasz terület is felkelésben áll (*welsch land ist wag*).¹³ A társadalmi és rendi követeléseket összefoglaló híres meranói cikkelyeket Trento környékén olaszra fordí-

¹¹ Hans Hochholzer: Das geschichtliche Raumgefüge der Kulturlandschaft Oberitaliens. Historische Zeitschrift, 1956. 1. füzet. 26; Kardos Tibor: Az Árgirus-széphistória. Bp. 1967. 247; Fritz Rösig: Die europäische Stadt. Walter Goetz-stb.: Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250–1500. Berlin 1932. 344; Josef Macek: Tyrolská selská válka a Michal Gaismair. Praha 1960. 499; Oeuvres philosophiques de Jean Bodin, texte établi, traduit et publié par Pierre Mesnard. Auteurs Modernes, Tome V. 3. Paris 1951. 218. 2. hasáb; Bruno Dudan: Il dominio veneziano di Levante. Bologna 1938. 236; J. Delumeau: i. m. 654.

¹² V. Vinay: i. m. 297–299, 305; Erich Hassinger: Das Werden des neuzeitlichen Europa 1300–1600. Braunschweig 1959. 190.

¹³ M. M. Smirin: Das sozialpolitische Programm der Münzerschen Reformation. Internationale Literatur. Deutsche Blätter. Heft 11/12. 1945. Moskau 88.

totta Franz Clessner, mégpedig Caldonazzo és Levico bírósági körzetek számára. Olasz parasztok népes gyűlésein terjedtek a lefordított cikkelyek. Lorenzo Campeggio olasz főpap kiemelte a mozgalmak nem csupán vallásos jellegét. A tiroli és a milánói feudális haderő leverte ugyan a népi erőket, de a megrázókódítás súlyos volt. Campeggio le is vonta a felkelésből azt az általánosító tételt, hogy a népek mindig újításra vágnak és különösen le kívánják dobni nyakukról az alávetettség igáját (*li populi sempre sono cupidi de novitate, et specialmente desiderano levarsi dal collo il jugo de la subiectione*). A parasztok pedig továbbra is titkos gyűléseket tartottak, így 1525 októberében a bressanonei völgyben. Amikor 1526 tavaszán Michael Gaismair újabb általános felkelést készített elő Tirolban, ehhez Velencétől is várta a Habsburgok elleni támogatást. A köztársaság ugyanis már 1525-ben befogadott menekülő felkelőket. Az év nyarán nyert egyes ütközetek után a paraszt-bányász sereg sikeresen vonult vissza velencei területre. A köztársaság élénk idegenforgalmában elfért a politikai menedékjog biztosítása, még újrakeresztelők számára is. A tiroli felkelővezér 1527-től Padovában tartózkodott, 1528-ban a padovai egyetemen tanulhatott. Közben új sereget szervezett a tiroli parasztháború megújítására. Friuli tartományban 700 német és olasz felkelője (*deutsch und welsch knecht*) volt; szövetségi tárgyalásokat folytatott a velenceiekkel. 1529 végén a protestáns Zürich Habsburg-ellenes megbízottját, Collint vezette a doge elé. A velenceiek azonban kibékültek a német császárral. 1532-ben a Habsburg-kormányzat olasz zsoldosok közül felbérlet orgyilkossal eltétette az útból a Padovában tartózkodó Gaismairt (április 15).¹⁴ A parasztháború eszményei mégis tovább éltek, és még évekkel később is az itáliai száműzetésben meghalt (1540) Barthel Beham utolsó metszeteit éppen a parasztháború témaköréből alkotta.¹⁵

Az üldöztetés viharai megtépázták az itáliai reformáció fáját, az nem is lett terebélyessé — viszont nem válván uralkodó egyházzá, ez a reformációs mozgalom maga nem is lépett az üldözés útjára. Keretében tovább élhettek a piemonti valdens tanok és terjedhettek anabaptista gondolatok Észak- és Közép-Itáliában. A valdensék viszont korszerűsödtek: előbb a zwingliánus, majd a kálvinista tanokhoz közeledtek. 1530-ban már kapcsolatban álltak Farel, Ökolampad és Bucer reformátorokkal. Az egyik valdens völgyben tartott cianforàni zsinaton (1532) a piemonti valdensék tömegesen vallották magukénak nyíltan az új protestáns tanokat. 1535-ben Robert Olivetan francia nyelvű bibliafordítást készített az itáliai valdensék számára. A hagyományos vándorprédikátorokat a valdensék idővel jobban kiképzett plébánosokkal váltották fel, és 1555 óta az állami tilalmak ellenére templomokat építettek nyilvános istentiszteletek céljára. A valdensék tehát kihasználták az 1536—1559. évek francia uralmát, amikor is a vallási türelmetlenség enyhébb formákat öltött, mint a Savoiában gyakoroltak voltak. Francia kormányzók (különösen Gauchier Farel, a reformátor testvére) és zsoldosok olykor a reformáció oldalára állottak és az olasz síkságon terjesztését segítették. Ám 1559-ben Piemont

¹⁴ J. Macek: i. m. 260, 399—401, 532, 542—543, 546, 548, 558; Campeggiot idézi F. B., Historische Zeitschrift, 1885. 155—156; H. Hochholzer: i. m. 26; Wilhelm Zimmermann: Der grosse deutsche Bauernkrieg. Berlin 1952. 757, 767, 777—778, 782; Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221—1864. Bp. 1941. 189.

¹⁵ Maurice Pianzola: Bauern und Künstler. Die Künstler der Renaissance und der Bauernkrieg von 1525. Berlin 1961. 131.

visszakerült a Savoiai-ház hatalma alá és a dinasztia átvette az „eretnekek” területén való kiirtásának súlyos kötelességét.¹⁶

Valdens-ellenes éle is volt annak, hogy Savoia fejedelme, Emanuele Filiberto (1553–80) 1560-ban megújította Savoia szövetségét öt svájci katolikus kantonnal (Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug és Luzern). De a két tűz közé szorult valdensok súlyos harcokban védtek völgyeiket, visszaverték a katolicizmus fegyveres támadásait és 1561-ben sikerült békét kötniük Emanuele Filibertóval, amiben kivívták vallásgyakorlati jogaik szűkebb elismerését. De a piemonti síkság virágzó reformált községei a támadások, a térítés és Borromei Károly vizitációi folytán megsemmisültek; csak az elzárt völgyekben maradt meg a svájci protestáns kantonokra és akadémiákra támaszkodó itáliai valdensség. Ez az egymásrautaltság csak erősödött, amikor 1598-ban a savoiai herceg mindegyik országában, még Genf vidéki környezetében is eltörölte a reformált kultuszt.¹⁷

Ilyen ellenállást nem tanúsíthattak a dél-itáliai valdensok, akik félreeső falvakban (La Guardia, San Sisto és Montalto) éltek. Ezek élénk kapcsolatokat tartottak fenn a piemontiakkal. A XVI. század második felében papjuk, Giovan Luigi Paschale máglyára jutott Rómában, majd nápolyi királyi csapatok lerombolták a valdensok falvait, 10.000 valdenst lemészároltak, 1.600 pedig örökös fogságra jutott. (1561.)¹⁸

Az olasz reformáció kibontakozását még egy fontos körülmény is hátráltatta, éspedig nemcsak illúzió, hanem objektív körülmény. Elég soká esélyei voltak ebben az országban egy katolikus reformnak, éspedig éppen a reformáció másutt való nyílt kibontakozása idején, még mielőtt a reformációra való katolikus visszahatás, az ellenreformáció kibontakozott volna. Az utóbbinak kezdeti szakaszában a tényleges lehetősége már elveszett egy ilyen reformnak, de a trentói zsinat maga is hozzájárult az illúziók továbbéléséhez. Már az előkészületek során 1536-ban kiküldött pápai reformdeputáció egyik tagja, a velencei nemes Gasparo Contarini (1483–1542) bíboros, addig a köztársaság követe a kúriánál, megkísérelte a lutheri tanok őszinte megértését és a nézetkülönbségek áthidalását. Ezt a trentói zsinat előtt még a római egyház tagja létére mint pap és mint diplomata (1541: regensburgi gyűlés) megtehetette. A deputáció tagja volt még az a Giberti veronai püspök, aki 1524-től fogva messzemenően reformálta egyházmegyéjét.¹⁹ A tényleges lépések tehát Velence államterületére szorítkoztak, de az illúziókat Itália-szerte táplálták.

A katolikus megújulási mozgalomhoz tartoztak az egyházi hierarchia olyan magas fokán álló személyek, akik semmiképpen sem törekedtek szakadásra az egyházban. Contarini halála után a pápai reformdeputáció tagja lett Giovanni Morone (1509–80) mint bíboros. Erre az elődje tevékenységéhez hasonló szerepe is alkalmassá tette: Morone már 1536-ban nunciusként járt Ferdinánd királynál és részt vett a német egyházpolitikai tárgyalásokban. Az egyház megújulását kívánta Jacopo Sadoletto (1477–1547) bíboros, továbbá az itáliai emigrációban élő angol bíboros, Reginald Pole (1500–58), egykor

¹⁶ H. M. Vernon : Italy from 1494 to 1790. Cambridge 1909. 198; M. Colomby : i. m. 12; E. Hassinger : i. m. 190; V. Vinay : i. m. 298, 307; R. Morghen : i. m. 266.

¹⁷ Salvatore Francesco Romano : Storia d'Italia. Volume secondo. L'età moderna (1494–1748). Roma 1959. 257; H. M. Vernon : i. m. 198, 275; Révész I. : A reformáció. 62; V. Vinay : i. m. 307; Daniel Buscarlet : Genève citadelle de la Réforme. Genève 1959. 89.

¹⁸ V. Vinay : i. m. 307; H. M. Vernon : i. m. 275.

¹⁹ V. Vinay : i. m. 303; E. Hassinger : i. m. 251.

az oxfordi Magdalen College commensalis-a, majd Viterbóban a hit által megigazulást vitató gondolkozók között tartózkodott, utóbb a trentói zsinat egyik elnöke lett, sőt 1549-ben csaknem pápává választották.²⁰

A trentói zsinat (1545—49, 1551—52 és 1562—63) azonban a protestáns kapcsolatok megsemmisítése útjára tért, csak azok visszatérítését tette egyedi céljá. A zsinaton az olasz püspökök voltak többségben és ezek a pápai főlényt biztosították. A zsinat lehetetlenné tette a kompromisszumot s jobban tisztázta a római egyház nézeteit. Ettől kezdve már az egyházak újraegyesítésének kérdésfeltevése is eretnekségszámba ment,²¹ így az üldözött reformációs tábor hatástalan fegyvere volt. Jelentősége a jövőbe mutatott: átvezetett a vallási türelem útjára, a tolerancia követeléséhez. Közben a jelenben az ellenreformáció kibontakozása lehetetlenné tette az olyan evangélizmust, amely a katolikus reform és a protestáns-barát mozgalmak határán bontakozott ki. Ez az irány már 1541/42 táján évtizedekig tartó válságba jutott vagy a száműzetést választotta. Az 1560—80-as évek során az evangélizmus mozgalma megszűnt.²² A menekülés először Itáliával határos vidékekre irányult: Graubünden déli, olaszlakta völgyeibe, majd nagyobb számban (hatvan család) Genfbe, sőt német kantonokba. Ez a közelség még jele a reménynek és szándéknak, hogy haza kívántak térni eszményeik szolgálatában.²³

Még Nápolyban is volt kevés követője a reformációnak. Ez a város egyike volt Itália legnagyobb településeinek: a XVI. században túlhaladta a 100.000 lelket. 1505-ben a sóelosztással kapcsolatban csak az adófizető népességből 8000 tűzhelyet írtak össze. 1547-ben viszont kenyérsztással kapcsolatban 212.105 lelket számláltak meg. Az utóbbi jelzi, hogy a Dél fővárosában tömegesen gyűltek össze a munkaalkalmat kereső parasztok, de az állami alkalmazottak, a nemesek és a vidéki polgárság is. Egy ilyen városba érkezett a spanyol teológus és reformátor Juan de Valdés (1498?—1541), mivel 1530-ban menekülnie kellett hazájából: egyik munkája (*Diálogo de Doctrina cristiana*) miatt az inkvizíció pört indított ellene, de 1532-ben már csak távollétében ítélték el. Ekkor már Nápolyban élt, ahol nem érte utól a spanyol inkvizíció. Valdés új lakóhelyén tanulmányozta Tauler iratait, és egyre inkább a dogmákat elvető misztikussá lett. Fő célja az ember belső megújulása volt. De erasmusi és lutheri tanokat is elfogadott. Egyes irataiban a katolikus egyház állapotaival is vitatkozott. A reformáció azonban Nápolyban egy szellemi elitre szorítkozott, nápolyi és spanyol nemes férfiakra és nőkre, akik több-kevesebb elmélyüléssel elfogadták Valdés tanítását. Köztük említésre méltók Giulia Gonzaga (1533—66), Isabella Brisena, Galeazzo Caracciolo őrgróf, a humanista Marc'Antonio Flaminio, a fiesolei Ágoston-rendi Pietro Martire Vermigli, a kapucinus generális Bernardino Ochino. Valdés halála után egyes hívei Viterbóban tömörültek Pole bíboros és Marc'Antonio Flaminio körül. Ehhez a csoporthoz tartozott Vittoria Colonna és a Giulia Gonzagával, valamint más nápolyi valdésianusokkal hosszan tartó kapcsolatban álló toscanai Pietro Carnesecchi, egykor pápai

²⁰ E. Hassinger: i. m. 251; V. Vinay: i. m. 297, 304—305; festmény, Magdalen College, Oxford.

²¹ V. H. H. Green: Renaissance and Reformation. A Survey of European History between 1450 and 1660. London 1964. 144, 184, 186—188, 193—194.

²² Delio Cantimori: Prospettive di storia ereticale italiana del Cinquecento. Bari 1960. 28.

²³ Rainald Fischer könyvbírálat, Zeitschrift für Schweizerische Geschichte, 1950. 622—623; V. Vinay: i. m. 308; E. Fischer: Illustrierte Schweizergeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. Schaffhausen 1947. 218.

titkár. De a reformáció mégsem tudott kibontakozni Nápolyban. Nyomasztó volt az egyházi nagybirtok fölénye: a földek 65—70%-a volt egyházi tulajdon. A reformáció kiindulópontjaitól távolabb eső Szicília szigetén még mostohább körülményekkel kellett megküzdenie híveinek. Szicília népesedése rohamosan haladt előre: 1501-ben 600.000, 1570-ben több mint egymillió lakosa volt. A század során Palermo százezres város volt. Palermóban, Messinában, Siracusában és más városokban kis evangélikus egyházközségek jöttek létre. A közép-
rétegben, még nemesek körében is terjedt; eretnek vádat emeltek sok prédikátor, teológus és tanító ellen. Kapcsolataik kiterjedtek a nápolyi valdésianusokig. A XVI. század közepén már kézművesek és a lakosság alsó rétegei között is terjedt a reformáció, most már kálvinista vagy lutheránus formájában. Mégis egyes szicíliai püspökök akadályozták az inkvizíció tevékenységét. De a spanyol uralom visszaütött: a század során ezreket hurcolt az inkvizíció máglyára vagy kánpadra: nőtt az egyházi birtok és a kolostorok száma. Meg is rekedt a gazdasági fejlődés és a népesedés. Még a XVII. század végén is egymillió volt a lakosság száma a szigeten.²⁴

Azoknak az évtizedeknek a során, amikor elsorvadt az evangélizmus, néhány helyen kikristályosodott a protestantizmus, de nem tudta magával ragadni a hagyományos egyházi felfogáshoz és külsőségekhez ragaszkodó, a dogmák iránt pedig közömbös nagy népi tömegeket.²⁵ Az 1550—80-as években a 200.000 főnél népesebb Milánóból Velencébe, Velencéből viszont Milánóba menekültek protestánsok.²⁶ Ferrarában II. Ercole herceg francia felesége, Renata védelmezte nyíltan a kálvinistákat és a hugenotta menekülteket. A ferrarai egyetem is eléggé tárt kapukkal fogadta az új tanokat. 1537-ben Ochino prédikált Ferrarában, 1539-ben Lelio Secondo Curione két hónapot töltött a városban. Az utóbbi megnyerte az evangélikus iránynak Fulvio Pellegrini Morato humanistát. Ennek leánya, Olimpia Morato is humanistává lett, és egy német orvoshoz ment férjhez. Heidelbergben élt korai haláláig. Modenában több híres személyiség (Jacopo Sadoletto, Ludovico Castelvetro, F. M. Molza) csatlakozott a reformációhoz, de az a tömegekben is gyökeret vert. Morone bíboros — 20 éves kora óta Modena püspöke — szerint az ebben a városban levő eretnekiség Prágához és Németországhoz hasonlítható: „a boltokban a tisztítótűz ellen, a mise ellen, az egyházi hatalom ellen, a szentekhez fohászkodás ellen beszélnek”. De maga nem vállalkozott elnyomásukra.²⁷

A mintegy 18.000 lakosú (1538) Modena ráadásul eretnekgyanús művek terjesztési központja lett: maga Morone olvasta és imakönyv gyanánt terjesztette a „Jézus Krisztus jótéteményéről” szóló iratot. Egyidejűleg Antonio Gadaldino könyvkereskedő újra kiadta és terjesztette a könyvecskét „Jézus Krisztus jótéteményéről”. Ebben a városban jelent meg először a bibliát összefoglaló reformációs irat (*El Sommario de la Sancta Scriptura*), valószínűleg a trentói Aconcio műve. Az evangélikusok tudományos kör néven gyülekeztek (Albergo dei letterati). Az ehhez tartozó Ludovico Castelvetro író egész könyv-

²⁴ F. Rörig: i. m. 344; G. Luzzatto: i. m. 204—205; E. Hassinger: i. m. 191; R. Morghen: i. m. 265; D. Cantimori: i. m. 28, 116; V. Vinay: i. m. 298—300, 304, 307—308; D. Hay: i. m. 14; B. H. Slicher van Bath: *The Agrarian History of Western Europe A. D. 500—1850*. London 1966. 195; Giovanni Cucinotta: *Breve storia della Sicilia*. Messina—Firenze 1958. 81—82; Jean Huré: *Histoire de la Sicile*. Paris 1957. 101—102.

²⁵ R. Morghen: i. m. 265—266; V. Vinay: i. m. 297.

²⁶ D. Cantimori: i. m. 57, 59; J. Delumeau: i. m. 627.

²⁷ V. Vinay: i. m. 298, 300; N. Rodolico: i. m. 285; R. Morghen: i. m. 265.

tárra menő reformációs iratot rejtegetett lakásán, amiért eretnek pörnek vetették alá. Sikerült a svájci Chiavennába menekülnie. 1571-ig tartó életében nem szakadt el az olasz reformációtól: többek között Melanchthon egyes műveit olaszra fordította.²⁸

A reformáció terjedésének további bázisa volt Lucca köztársaság, egy 24.000 lakosú város (1550 körül). Ebben a reformációs mozgalomnak Mediciellenes és spanyolokkal szembeni éle is volt, de annál makacsabb volt az ellenállás és kegyetlenebb az üldözés a néptömegek közt is terjedő evangélikus mozgalommal szemben. 1541-ben jött Luccába P. M. Vermigli és a San Frediano kolostorban kezdett tanítani. Vele együttműködött G. Zanchi, Curione, a bresciai Celso Martinenghi és mások, hogy új evangélikus prédikátorokat képezzenek ki. Jeles polgárokat is beavattak a biblia megértésébe. Valamivel később Aonio Paleario, a latiumbeli Veroliból jövő humanista is csatlakozott hozzájuk és evangélikussá lett. A terjedőfélben levő mozgalomra súlyos csapás volt a politikai mozgalom összeomlása: 1546/48 során a Mediciék, V. Károly és a milánói spanyol kormányzat elfogta, pör alá vonta és elpusztította a luccai gonfaloniere Francesco Burlamacchit, aki egy közép-itáliai városköztársaságokból álló szövetség kiépítésén fáradozott.²⁹

Az egyházzal való szembenállás polgári, értelmiségi, a népi tömegektől elszigetelt körökben terjedt erősebben. Így az egyház fojtogató hatalma ezeket sújtotta, s elég erősnek bizonyult fékentartásukra. Már VI. Sándor pápa megkezdte a könyvek cenzúráztatását. A fokozódó refeudalizációs társadalmi folyamat csak elmélyítette a katolikus egyházi befolyás erősödését, a humanizmus elleni kulturális visszahatást. II. Julius alatt az inkvizíció és a boszorkányüldözés tüzei égtek. X. Leo a lutherizmust akarta elfojtani.

A reformáció terjedésével szemben szigorúbb szellemben szervezte újjá III. Pál pápa Itáliában az inkvizíciós legfőbb bíróságot („A Szent Hivatal kongregációja” Rómában, 1542).³⁰ A következő évben ennek felügyelete alá helyezték a sajtót.³¹ IV. Pál pápa (1555–59) az inkvizíció legszigorúbb működését pártolta, több cselekmény üldözését ő utalta az inkvizíció hatáskörébe. Morone bíborost eretnekséggel vádolta, és határozott tagadása ellenére 1557-től 1560-ig az Angyalvárban szenvedett fogságot. Reginald Pole-t Angliából rendelte Rómába eretnekség gyanújával.³² Felhatalmazta az inkvizítorokat, hogy a tetteársak felkutatására is kénvállatást alkalmazzanak. 1559-ben pápai bulla fosztotta meg az „eretnekeket” minden hivataluktól, joguktól, vagyonuktól. A szabadabb gondolatok eltiprására és eltitkolására alkották meg a tiltott könyvek jegyzékét (*Index librorum prohibitorum*, 1559). Számos nyomdászt kiközösítettek az egyházból, sok könyvet elégettek.³³

Az üldöztetés kiterjedt az Egyházi Állam határain túlra. Valdés tanítványa, Carnesecchi egy ideig védelem alatt élt Medici Cosimo hercegségében. A nagyhercegi cím megadását ahhoz is kötötték, hogy Cosimo kiadja Firenzéből Carnesecchit az inkvizíciónak. Ez a szégyenteljes lépés be is következett, az áldozat 1567-ben Rómában máglyára került. Ochino barátja, Paleario az

²⁸ V. Vinay: i. m. 300; J. C. Russell: Late Ancient and Medieval Population. Philadelphia 1958. 60.; R. Morghen: i. m. 265.

²⁹ J. C. Russell: i. m. 47; V. Vinay: i. m. 300; S. F. Romano: i. m. 176.

³⁰ E. Hassinger: i. m. 190; D. Cantimori: i. m. 28; V. Vinay: i. m. 307.

³¹ Georges Bourgin: Histoire de l'Italie. Paris 1948. 67.

³² V. Vinay: i. m. 300, 307.

³³ G. Bourgin: i. m. 67.

inkvizíció elől Sienából Milánóba menekült, ahol a retorika professzora lett. Amikor Rómába idézték, a maga igazolhatóságában reménykedve elment. Paleario 1570-ben a máglyán pusztult el. Európa-szerte aktuális kérdést dolgozott fel tehát Heltai Gáspár, amikor 1570-ben kiadta idegen szerzőtől fordított, de a magyar reformáció üldözésével is kiegészített munkáját: *Hispaniai vadásszág . . . vagy . . . Háló*.³⁴

Találóa jellemezte ennek a korszaknak ellentmondásos művelődéstörténeti helyzetét Benedetto Croce: „A reakciós korok kultúráját csak a reakciók ellenfelei között lehet keresni és megtalálni. Így Olaszországban az ellenreformáció korában . . .” A kor kiváló olasz gondolkodói valóban nem álltak a katolikus reakció oldalán, hanem a haladás útját igyekeztek egyengetni, ameddig erre Itáliában egyáltalán reményük lehetett. Joggal írt Croce a megvetésről, amelyben a társadalom a „politikamentes” írókat részesítette, s jellemezte az olasz ellenreformáció korát az ilyenfajta irodalommal.³⁵ Az üldözések itáliai tényei, a protestáns államokbeli vallási harcok hírei és az idegen elnyomás valósága segített kialakítani viszonylag korán, nem sokkal a trentói zsinat után a tolerancia keresésének légkörét. Az elmenekült Lelio Secondo Curione mint a baseli egyetem professzora (1544–69) már bizonyos humanisztikus türelmességet tanúsított és igényelt, ilyen szellemű művei közül különösen jellemző a *De amplitudine beati regni Dei*. Fabio Benvoglianti és a spanyol csapatok elleni sienai ellenállásban résztvevő Mino Celsi 1570 táján vetettek fel munkáikban ilyen gondolatokat: a keresztények közötti háború elkerülése, a protestáns és katolikus oldalról megnyilvánuló türelem. Elvetették azt a nézetet, hogy a pápa Antikrisztus, hogy a római tan s átáni tan — de az eretnekek főbenjáró büntetését is elvetették. A század végén a firenzei protestáns Francesco Pucci már úgy javasolta a katolikus és protestáns egyházak újraegyesítését, hogy a biblia, Dante, Petrarca és Savonarola tanaira, a közfjóra és a zsarnokság elleni halálos gyűlöletre egyaránt hivatkozott a pápához írt levelében. Nem sokkal később még szélesebben fogta fel a türelem akcióját Marco Antonio de Dominis (1566–1624) volt spalatói érsek, aki az anglikán Londonba menekült és a szentháromság hívő protestáns, a katolikus, anglikán vallások megbékélését, a zsidók és muzulmánok áttérését hirdette egy olyan egyház keretében, amelyben a római pápának nem lett volna fölénye és hatósága a fejedelemségek felett, sem a püspökök és érsekek felett, de amelyben a zsinat sem hozhat hitcikkelyeket, hanem a bibliához kell ragaszkodni. Visszatért Rómába, hogy harcoljon elveiért, ott börtönben halt meg és holttestét könyveivel, írásaival együtt ítélték máglyára.³⁶ De a tolerancia követelése sem segítette megerősödéshöz a reformációt Itáliában, ill. némileg más síkra tolódott, mint az Alpokon túli Európában.

Mindamellett Itália szellemi légköre, polgárságának még hanyatlásában is a haladásért küzdő magatartása, különösen pedig a Velencei köztársasághoz tartozó padovai egyetem türelmet sugárzó magatartása erőteljesen hatott Közép-Európára — éppen ez egyik eleme kölesönhatásuknak. Például a magyar szellemi élet, irodalom, teológia, filozófia számottevő indításokat kapott Itáliától. Valószínűleg Padovában tanult a reformációs drámaíró és

³⁴ H. M. Vernon: i. m. 275–276; V. Vinay: i. m. 308; Révész I.: Magyar református egyháztörténet I. 86; Tündérország 1541–1571. Bevezette Kardos Tibor. Bp. é. n. (1941) 159.

³⁵ Benedetto Croce: Történelem és szabadság. Bp. 1940. 80, 99.

³⁶ V. Vinay: i. m. 308; D. Cantimori: i. m. 27, 76, 79–80, 94–96, 98–99, 120–121.

költő Sztárai Mihály, aki ott ismerhette meg a tárgyakat a népéletből merítő olasz komikus színjátékokat. A Révay-fiúk 1551 táján a padovai egyetemen hallgatták nagy lelkesedéssel Matteo Gribaldit, aki antitrinitárius szellemű volt. Több szállal is Itáliához kötődött Dudith András (1533–89), aki anyai ágon velencei származású (Sbardellati leánytól), főiskolai tanulmányait részben Padovában végezte, járt Velencében. 1557-ben kiváló humanistaként tért vissza Magyarországra. Irodalmi publikációi Velencéhez fűződnek: itt tette közzé 1560-ban Thuküdidésznek latin kommentárját, 1563-ban pedig Reginald Pole bíboros életrajzának latin fordítását. Ez utóbbi már jól érzékelteti Dudith irányzatát. A trentói zsinaton öt beszédben sürgette Dudith az egyház reformját. Magatartása a zsinat türelmetlenné vált többségének szemében forradalminak tűnt: Pécs püspöke (1563–67) létére elszigetelődött, és le kellett mondania főpapi rangjáról. Az egyre inkább természettudományos búvárlatok felé forduló humanistát útja a tételes vallás megtagadásához vezette el, kilépett az egyházból, arcképét Rómában nyilvánosan elégették. Útja, mint több olasz reformátornak is, lengyel földre folytatódott: mint nős ember élt Krakóban, majd Boroszlóban. Magánossá válása jól fejezte ki az osztályharc tényleges frontjaitól félreszorult és a türelmesség érvényesülését is hasztalanul kereső humanista értelmiség korabeli helyzetét. Elszigeteltségét kifejezi temetkezése is: a boroszlói Szt. Erzsébet-templomban a sok német polgári sírkő között latin sírköve fejezi ki jövevény voltát és lengyel házasságát, a sírkő szövege is kiemeli a tudós sok nyelvet ismerő felkészültségét (*Andreae Dudith ab Horchovicza, dno in Smigla . . . posuit Elysabetha ex . . . Sboroviorum familia oriunda*). De megbecsülték Itáliát vagy éppen ott is tanultak a magyar reformáció különféle irányzatainak elkötelezett harcosai is: Enyedi György (1555–97) unitárius püspök részben Itáliában végzett felsőbb tanulmányok alapján lett egyaránt neves teológiai és Boccaccio nyomán haladó széphistória-író; vitatott, hogy járt-e Padovában Bornemisza Péter; Padovában, Rómában megfordult Skaricza Máté (1544–?1606) kálvinista egyházi író. Az ő tanulmányaik és a kisebb jelentőségű szellemi emberek itáliai útjai, ismeretei nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a protestantizmus sokáig megértő volt a humanizmus iránt. Károli Gáspár ezért méltatta meleg hangon korának művelődési fejlődését, különösen a középkori visszaeséshez képest való emelkedését — a maga vallási szemszögéből nézve így éppen a nem teológiai tudományokban („külső dolgokban”) mutatkozó fejlődést ismerte fel: „soha ez világon az tudományok, bölcseségek mindenféle dologban nem voltak olyan bővön, mint mostan. Tekintsd el az deáki és doktori rendet, soha az írásértésnek bölcsesége, görög nyelvnek és zsidó nyelvnek, mind pedig deák nyelvnek értelme ilyen bővön nem volt, mint mostan. Tekints meg egyéb dolgokban való bölcseséget, azokban is meglátod, hogy soha nem volt az külső dolgokban való bölcsesség olyan bőségesen, mint most és soha ennyi sok új találmányok nem voltak . . . az Christusnak testbe való jöveteli. . . . Az üdőtől fogva nem volt olyan bővön soha az tudomány, hanem mostan . . .” De a reformáció itáliai megrekedése és magyarországi megnehezülése súlyos kihatásokkal volt a magyar kultúra további fejlődésére. Találón hívja fel a figyelmet Kardos Tibor arra, hogy „igen érdekes a szépirodalmi tematika előretörése az olasz átvételeknél is az antitrinitárius mozgalom bukása után.”³⁷

³⁷ Riedl Frigyes: A magyar dráma története I. Bp. é. n. (1939) 42–43, 67; *Révész Imre*: Debrecen lelki válsága 1561–1571. Századok, 1936. 201–202; *Klaniczay Tibor* szerk.: A ma-

Az inkvizíció börtönei közben Itáliában megteltek a reformáció és a haladó tudomány egyéniségeivel, sokan pedig külső országba kényszerültek. Itt csak a Közép-Európában szerepet játszott menekülőkre térhetünk ki. Ezek szerepe szinte jelentősebb és maradandóbb hatású lett a befogadó országokban, mint hazájukban volt. Ebben látjuk Itália és Közép-Európa kölcsönhatásának másik aspektusát. A közép-európai radikális, szentháromságtagadó reformáció sok kiemelkedő személyisége olasz menekültekből került ki. A lengyelországi ariánusok között kezdeményező, de átmeneti szerepet játszott a sienai patriáncius eredetű Lelio Socino (Sozzini, 1525—62), aki már tagadta Jézus istenségét és ezért Genfből menekült Lengyelországba, végül a német Svájcban működött. Lengyelországban más olaszok is nagy szerepet játszottak: Giovanni Paolo Alciati; a cosenzai eredetű Giovanni Valentino Gentile (1562-től élt Lengyelországban, mígnem Morvaországba úsztak) aktív antitrinitárius; a sienai kispolgári eredetű és Nápolyban Valdéstől befolyásolt Bernardino Ochino (1487—1564) volt kapucinus rendi generális, majd antitrinitárius. Ochinót lengyel földről is elűzte G. F. Commendone pápai nuncius, a morvaországi Slavkovban hunyt el. Még szélesebb körű működést fejtett ki Giorgio Biandrata (1515?—1588) saluzzói eredetű orvos, a *Debreceni Hitvita* „Olasz doktor”-a, aki a padovai inkvizíciótól üldözve, Kálvin Genfével szakítva, az 1558—62. években lengyel földön, az 1563—88. években Erdélyben antitrinitárius szellemben — Dávid Ferencnél mérsékeltebb irányzatot állva — tevékenykedett. Az unitárius hitet Debrecenre is ki akarta terjeszteni (1569). A közép-európai reformációs gondolkodás érdekes és bonyolult hatású alakja volt a Velencei köztársaságból menekült Francesco Stancaro (1501-ben Mantovában született és a padovai egyetemen működött hebraista, egyben orvos): reformátor, aki 1549—50-ben Krakkóban, püspöki üldözés után az 1553—59. években Magyarországon és Erdélyben, majd ismét Krakkóban fejtve ki tevékenységet, újszerű és egyéni szempontjaival akaratlanul az unitárius irányzat kibontakozását egyengette. (1574-ben a lengyelországi Stobnicában halt meg.) Stancaro sajátos tanának lényege — és egyben mind a kálvinistáktól, mind az unitáriusoktól más-más irányban való eltérése — az a teológiai meggyőződése, hogy Jézus, akit igaz istennek és igaz embernek tekintett, isten egyszülött fiának, csak az emberi természete szerint az emberek közöttjárója, nem pedig isteni szerint is (*non secundum utramque naturam, sed secundum humanitatem tantum*). Stancaro szerint ugyan Jézusban két természet egyesült, de csak személyileg és ebből a személyi egységből nem következik, hogy a könyörgést, engesztelést, a halált isteni természetének is tulajdonítsák. Ez az elvont és heretváéles finomságú különbségeken alapuló tanítás egy sokoldalú műveltségű gondolkodó sajátos állásfoglalása volt, aki nem tudta magát alávetni a meglevő teológiai irányzatoknak. Joggal állapította meg Révész

gyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 225, 289—291, 294; Szemes József: Oláh Miklós. Esztergom 1936. 54; Szabó Gyula: Szabadgondolkodó társadalmi rétegek a török alatti Pécsen és Baranyában. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964. Pécs 1965. 245—246; L. Mátrai: Bemerkungen über ideologische Kontrasterscheinungen. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650). Bp. 1963. 272—273; Wrocław, Szent Erzsébet-templom, Dudith sírköve; Kardos Tibor könyvbírálat, Századok 1944. 131; Károlyi Gáspár: Két könyv. Bp. é. n. (1931) 104—105; Kardos Tibor: A magyar humanizmus kapcsolatainak alakulása és jellege. Klny. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. XVII. 1—4. számából. Bp. é. n. (1961) 135.

Imre, amikor még teológiai szemmel nézte ezeket a kérdéseket, hogy Stancaro „látása nem a hité, hanem a hit tárgyai iránt érdeklődő dialektikusé”. A közép-európai reformációhoz kapcsolódik még Francesco Lismanino lengyelországi működése. Végül igen nagyhatású volt a sienai patricius eredetű Fausto Socino (Sozzini, 1539–1604) svájci, erdélyi (1578), majd 1579-től haláláig lengyelországi antitrinitárius gondolkodó (a *De Jesu Christo salvatore* szerzője) és szervező, aki az arianusok társadalmi radikalizmusát ugyan enyhítette, de tanítványait közelebb vonva a korabeli etikai és filozófiai áramlatokhoz, a racionalizmust vitte be az arianusok tanáiba. Krakóban halt meg. A nagybátya és unokaöccs tevékenysége annyira jellegzetes a 171 lengyelországi egyházközséget tömörítő szentháromságtagadó egyház életében, hogy méltán nevezték el ezeket a lengyel testvéreket sociniánusoknak is.³⁸

A félig-meddig még a tengeri kereskedelemre alapozott Velencei Köztársaság a legkevésbé érezte meg Itálián belül a katolikus visszahatás retrográd következményeit. Ebben az államban pap nem viselhetett állami hivatalt. A köztársaság védelmet biztosított szülöttének, egy kereskedő polgárcsalád fiának, Fra Paolo Sarpi (1552–1623) szervita rendi provinciálisnak, akit eretnek összeköttetés gyanúja miatt a római inkvizíció üldözött. Amikor az adriai állam politikai feszültségbe került a pápasággal (a legélesebb helyzet az 1606–7. években volt), Sarpi mint teológiai tanácsadó a világi hatalom jogait védelmezte az egyházzal szemben. Velence hálából túrtte, hogy a pápától kiközösített és spanyolelles író, Galilei barátja haláláig papi funkciót lásson el. Sarpi pápaellenes szellemben írta meg 1608-tól fogva a trentói zsinat történetét (*Istoria del Concilio Tridentino*); a munka álnéven Londonban jelent meg (1619; Marco Antonio de Dominis gondozásában). Sarpi végcélja a pápánélküli katolicizmus volt. A Velencei Köztársasággal több vonatkozásban összefüggött Traiano Boccalini működése, pedig ez a pálya ugyancsak a katolikus reakcióval, a spanyolokkal való szembenállás világos jele. Tanulmányait részben Padovában végezte. Politikai satíráját Velencében adta ki (1612–13). Az Egyházi Államból menekülve Velence fogadta be, ott halt meg (1613). Velencében adott ki 1611-ben a szivárvány elméletét természettudományos módon megalapozó (s a bibliával szembekeverülő) könyvet, majd 1616-ban a pápaságot bíráló röpi-

³⁸ K. Lepszy: Die sozialen Hauptprobleme der Reformation in Polen in den Werken polnischer Historiker aus den Jahren 1945–1960. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450–1650). 196–197; N. Rodolico: i. m. 285; Kazimierz Lepszy: La Renaissance en Pologne et ses liaisons internationales. Warszawa é. n. (1962?) 13, 15–16; Kazimierz Lepszy: Université Jagellonne d’hier, d’aujourd’hui et de demain. Cracovie 1964. 28; Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964. 144–147, 170, 174, 214–215; Bursche Edmund: Az evangélikus egyház Lengyelországban. Magyarország és Lengyelország. Szerk. Huszár Károly. Bp.–Warszawa 1936. 180; E. Hassinger: i. m. 210; Arnold Starke: Im Kampf um Glaubenseinheit. Reformation in Europa. 181–182, 188; V. Vinay: i. m. 308; Giuseppe De Luca: Gentile, Giovanni Valentino címszó. Enciclopedia Italiana. Volume XVI. 581; Benedetto Nicolini: Ochino, Bernardino címszó. Enciclopedia Italiana. Volume XXV. 161–162; D. Buscarlet: i. m. 50; Riedl F.: i. m. I. 48–50; Tündérszék 1541–1571. 151, 155; Szabó Gy.: i. m. 245, 253–254; Révész I.: Debrecen lelki válsága 170; Jáky Gyula: Károlyi Gáspár és a vizsolyi biblia. Bp. 1940. 6–7; Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. I. Debrecen 1938. 87; Michaelis Sigleri Chronologiae rerum Hungaricarum, Transilvanicarum, et vicinarum regionum. Matthias Bel: Adparatus ad Historiam Hungariae. Posonii 1735. 73–74, 78–81; Révész Imre: Méliusz és Kálvin viszonyuk a Stancaro elleni harcban, a szentháromságtani küzdelemben és némely másodrendű teológiai vitakérdésekben. Erdélyi Múzeum 1936. 116–117, 124.

ratot Marco Antonio de Dominis volt spalatói (Dalmácia) érsek, aki még a XVI. században tanult Velence szárazföldi területének iskoláiban.³⁹

Az itáliai reformáció folyamata ezzel lezárult. Termékenyítő hatása azonban nem múlt el: tovább élt a közép-európai reformáció legmesszebb jutott irányzataiban, polgári törekvések kifejeződésében és messze mutatott a tolerancia lassan teret hódító eszményével. Ezért is tarthatjuk Itália és Közép-Európa reformáció korabeli kapcsolatait, kölcsönhatásait, eszméik mindkét oldalon végbemenő befogadását annyira jelentősnek a késői humanizmus történetében.

³⁹ *B. Dudan*: i. m. 173—174; *Wertheimer Ede*: A velencei diplomácia különösen a XVI. és XVII. században. Századok 1877. 111; *E. Fueter*: i. m. 271—272; *N. Rodolico*: i. m. 330, 341—342; *S. F. Romano*: i. m. 231—232; *A. C. Crombie*: Histoire des sciences de Saint Augustin à Galilée (400—1650). I. Paris 1959. 97; *D. Cantimori*: i. m. 27.

Apáti Ferenc és Cantilenája

EPERJESI ISTVÁN

Mindenekelőtt a *Cantilena* utolsó öt versszakát értelmezem, s csak azután közlöm dolgozatom igazi célját. E versszakok kezdőbetűi éppen az APATI olvasatot adják:

10. Azkort az papoknak vala tisztességek,
mikoron egészen áll vala szerzetek,
távol vala tőlök gallerus köntösök,
veres beretrájok.
11. Pénztől elfutamtak, szűrben beöltöztek,
szépen ha beszélnek, keveset nem vesznek,
foréntokat kérnek, lábában győtnek,
vele nem épejtnek.
12. Az régi jó kerályok miglen országlának,
igazak valának az szegén országnak,
az szent koronának híven szolgálának,
avval áldozának.
13. Tennie kellene ezt az nagyuraknak,
hogy sok lika vagy on erdőn az ravasznak,
nincsen birodalma rajta agaraknak,
halál az nyúlaknak.
14. Igen keves hajok, szántalan jószágok,
erős regulájok, keves zsolozsmájok,
bársonyos szolgáljok, fekete kápájok
az apáturaknak.

A 10. és 11. versszak két papság, a régi és új papság ellentéte, ellentétes megítélése. Állításom szerint ami ezután következik a *Cantilenában*, az mind ennek az ellentétnek újrafogalmazása. A bizonyítás érdekében először az eddigi értelmezések akadályait kell az útból, a 12. versszakból eltávolítani! A strófa első két sora alárendelő — következményes jellegű időhatározói — összetett mondat. Az inverziót feloldva, rámutatószóval kiegészítve, mai nyelven így hangzik: „amíg a régi jó királyok országlottak, addig igazak valának az szegén országnak”. Kik voltak igazak? Az alany a főmondatból hiányzik, ezért — grammatikátlanul — mindedig a mellékmondatból értették oda a királyokat. Helyesebb, ha főmondat alanyát nem a mellékmondatban keressük, hanem az előző két versszakéval azonosítjuk. Mondatszugarítással ugyancsak előzményes alanyú mondatot kaphatunk. Eszerint „a régi jó királyok országlásaig igazak valának az szegén országnak” — nyilván, akikről már szó volt: a papok. Végeredményben így is igaz, hogy a többértelműség révén a „régii jó kerályok” nosztalgiája bírálja a legújabb királyt, de a fogalmazási egységben

élő fő gondolat: a régivel való összehasonlításban az újabb papság igaztalansága. Innen kiindulva máris megszüntettük ugyanezen versszak harmadik sorának értelmezési hibáját. A király ugyanis nem szolgált a szentkoronának. Még Zsigmond és a Jagellók zűrzavarában sem vált a korona külön szervévé, s még a király és korona egységét lazító egykorú elméletben (Verbőczynél) is maradtak a nemesek a megkoronázott fejedelem „hatalmának alávetve”.¹ Ellenkező felfogást csak későbbi korok politikusai (pl. Apponyi) és jogtudósai (pl. Hainik) vallottak, rájuk pedig találó a kritikai megjegyzés: „eltérnek a középkori felfogástól, melyben a középpont a király személye volt, s nem a community”.² Logikátlan lenne azt is feltenni, hogy Apáti külön szatirikus felfogása degradálja őfelségét szentkoronája szolgájává. Ellenkezőleg: a nemzettestből való kioperálása helyett a rend fejévé kívánja, hiszen a *Cantilena* következő strófájának minden sora „erős, központi hatalom után kiált”.³

Összegezve és kihangsúlyozva, a 12. versszak gondolata a következő: a régi királyok uralkodásáig a papok igazak voltak, a szentkoronát szolgálták, erősítették, magától értetődően, mintha áldoztak volna.

Menjünk tovább! Ha a 10., 11., 12. és 14. versszakok láthatóan az egyháziakat rostálják, a közbeeső 13. strófának nyilván hasonló vonatkozása van. Mivel az állatalakok közül az agár a központi hatalom vagy megyeszervezet embereit, a nyúl pedig a kis- vagy középnemeseket jelképezi, a papságot a rókában kell keresni. Értelmezésem már előrebocsátott lényege szerint a strófa mintegy ellentétéként kell hogy következzen az előzőnek. Nyilvánvaló is a régi papság igaz voltának és a jelenlegi „ravasz” (-róka) jellegének szembeállítása. Az antonim szavak elhelyezése szimmetrikus, a versszakok második soraiból kötnek át. Végeredményben most is úgy valósul meg az ellentétezés, amint a 10. és 11. strófáknál tapasztaltuk, azaz mondattanilag ellentétes kötőszók és ilyen szerepű időhatározók nélkül (az asyndetonra a *Cantilenából* sok példát idézhetnénk), pusztán az igeidő változtatásával:

11. vsz.: Pénztől elfutamtak, szürben beöltöztek,
(de ma) szépen ha beszélnek, keveset nem vesznek”

Illetve a 12. és 13. versszakban:

(akkor) „igazak valának”
(most) „sok lika *vagyon* erdőn az ravasznak”

E gondolatritmust erősítik a folytatás, a befejező 14. versszak nagyszerű ellentétpárhuzamai. Utolérhetetlen tömörséggel mondja el Apáti, hogy megvan még az apáturak régi eredetű tonzurája — „igen keves hajok” — mint az önként vállalt egyszerűség, szegénység ősi jelképe, ma mégis számtalan a jószáguk. Hasonlóan „megvan” még régi erős regulájuk, de az az igazság, hogy kevés a zsolozsmájuk. Hordják még a hagyományos viseletet, a fekete kápát, de már szolgájok is bársonyos az apáturaknak.

Az utolsó öt versszak tehát a *Cantilenában* tartalomban és formában viszonylag elkülöníthető, összefüggő művészi egység. Ez az elemzés sokban módosítja Gerézdi Rabán megállapításainak érvényét: „Apáti strófái zártak,

¹ Eckhart: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 119—20.

² Hóman—Szekfű: Magyar történet. II. 648.

³ Gerézdi: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 238.

kerekék, csupán egy gondolatsort magába foglalók . . . A strófák epigrammatikus szerkesztésmódja logikusan következik vágáns előzményeiből”.⁴

Amit különben Apáti elmond, arra nem-vágáns írótól is idézhetünk példát. A Karthauzi Névtelen hasonló formában fejti ki, hogy a régi szentatyák „nem pwsztoytottak mynt az mastaniak kyk gonossagra nem költötteek az zent egyhaaz yozagaat mynt az mastaniak kyk sem hassartra, sem torkossagra sem draga rwhazatokra nem veztógetteek az zent alamisnaat mynt az mastaniak: Annak okaert mynemew Jamborsagban es zent eeletben eeltek az reeghieek nylvallya anya zent egyhaz. Vizon ellen az mastani orzaglo es egyhaz byro feyedelmekkel pokol nem menyorzagh telik bel”.⁵

A különbség persze lényeges. A magyarországi poklot Apáti más irányból, balról festi meg. A 13. strófa allegorikus fogalmazása a következőkben emlékeztet Dante *Színjátékának* bevezető énekére: Itt is, ott is erdőben vagyunk, s négy erővel kell számolni. A központban álló főalak mindkét helyen az egyházi vad, ott — Róma város jelképéről — szükségszerűen a Lupa, a *Cantilenában* — az antinomia végett — a kétértelmű róka, melynek az egész műből kirajzolódó alakja sokban követi Dante farkasát. A katolikus állat ellenfele mindkét helyen az agár. Dante párduca, a nemesség, nyúllá szelídül, ami törvényszerű lehet. A nemességről fordított képet majd Berzsényitől kapunk: „Nubia párduca nem szül gyáva nyulat”. Végeredményben tehát a *Cantilenát* Dante művének közvetlen vagy közvetett hatása színezheti. Ebben az összefüggésben a magyar világi líra kezdeteit illetően különös jelentőséghez jutnak Ady Endre sorai:

Diák, írv magyar éneket,
Diák, a földön Dante is élt!

(*Mátyás bolond deákja*)

Most pedig próbáljunk meg választ adni arra, ki volt Apáti Ferenc, mikor és miért írta meg énekét. Az eddigi szakirodalom két feltevést valószínűsített:⁶

1. Mivel *Cantilenáját* a vázsonyi *Peer-kódex* tartotta fenn, Zala és Veszprém megyék határán, átlagosabb, regionális elterjedés számításával e megyék területén kereshetjük a kis- vagy köznemes szerzőt, családját s esetleg Apáti nevű birtokát.

2. Költőnket 1518-ban először Franciscus de Appati, majd Franciscus Batto de Apathy néven a bécsi egyetemen találjuk.

1. Veszprém megyében a középkorban nem volt Apáti nevű család és helység. Zalába kell térni, ahol nyolc Apáti-falu van s egy Apáti-család. Holub József nyomán⁷ én is a mai Nemesapátiban birtokos Apáti-családra gondoltam először, de a geneológiát és nagyszámú forrást elemezve sem leltem a XVI. század elején Ferencet. Apáti Ferenc csak Mátyás uralkodása alatt élt, így vissza kellene térnünk Szilády álláspontjához, mely szerint a *Catilena* akkor íródott. Ez azonban alig hihető, s az sem, hogy lett volna egy Apáti Ferenc ebben a családban a Mohácsot előző években. Ugyanis az Apáti-fiak emlékeinkben általában együtt, felsorolva szerepelnek, így Ferenc aligha maradt volna ki

⁴ Uo. 257.

⁵ Uo. id. 32. jegyzet.

⁶ Uo. 222–27.

⁷ Holub József: Nemes családok Zala megyében a középkorban. Jegyzetanyag valamennyi vonatkozó Mohács előtti oklevélből és emlékből. Zala megyei Levéltár.

minden esetben. Valószínűbb tehát, hogy az APATI olvasat a versfőkből nem családnévre, hanem birtoknévre utal.

Dolgunkat megkönnyíti, hogy Ferenc nevű birtokos a nyolc zalai Apátiból kettőben van.⁸ Az egyik Monostorapáti, ahol Esegvári Ferenc bérli az al mádi bencések egyik itteni malmát. Ezen az alapon ő aligha vallotta magát Apáti Ferencnek. A másik Nemesapáti, hol rész birtokos az Apáti-családdal rokon Botka-család,⁹ nem tudni pontosan, melyik részen, ugyanis a helység három Apátiból állt. A Botkák előneve „de Zantho”, mely megkülönböztette őket a széplaki ágától. Ez a Szántó Misefa, Kapornak és Nemesapáti szomszédságában feküdt.¹⁰ A Botka-család egyetlen férfitörzse a XVI. század elején Botka Ferenc, valamivel 1500 előtt született. Apáti Ferencet Zalában csak az ő személyével azonosíthatjuk.

2. Erre az eredményre juthatunk akkor is, ha a bécsi névadatból indulunk ki. Világos, hogy „Batto” a szerző „családneve”. Kérdés, mi is az a Batto. A szó előfordulására a *Nyelvtörténeti Szótár*nak egyetlen adata van: „Isten batoy, palczay” (Meliuss). Mivel itt is értelmezve találjuk, idegen- vagy meg nem honosodott jövevényszónak tarthatjuk a batot. Alak és jelentés szempontjából a latin ’batuo, 2’ igéhez köthető e főnév. A Batto tehát bot, bot(ocs)ka, pálca, virgács, vagy ezeknek fogható fel az etimologizáló XVI. századi nyelvtudat alapján. Tehát a Batto tükörfordítása a Botkának, deákosítás: az ilyen névváltoztatásoknak se szeri, se száma. Hasonló feltételezés, hogy Sylvester neve is „az Erdős névnek latinosított formája lehet, olyan időkből való, amikor Sylvesterünk már iskolába járt, latinul tanult.”¹¹ Apáti vagyis Botka Ferenc névhasználata — azonkívül, hogy divatot követ — jellemző és ötletes egy szatírásköltő szempontjából: e gondolkodás szívesen fedezi fel a Botkában a pálca, a virgács suhogását. Mindent egybevetve, Botka Ferenc írhatta a *Cantilenát* s járhatott az egyetemre. Fiát, Botka Imrét szintén ott találjuk 1536-ban mint a világi dignitáriusok és nemesek lajstromában jegyzettet.¹²

Botka Ferenc a *Cantilena* megírása körüli években (1523—26) a Zala megyei Csáktornyai Ernuszt, másnéven Hampó-család főember szolgája, levélíró vagy titkos deákja.¹³ A 9. versszak kapcsolatos lehet szolgálatával:

Sámsonnak alejtá az pór önnönmagát,
látod nagy haragját, nem tiszteli urát,
fogjad meg szakállát, vedd el csak jószágát,
megalázza magát.

Botka Ferenc közel a parasztförro ngás tüzéhez. 1525 tavaszán — egyidejűleg a nagy német parasztháború legvilharosabb napjaival — Stájerországban, Karinthyában, Krajnában a parasztmozgalmak különösen nagy méreteket öltöttek, tehát a szlovén nyelvterület Magyarországhoz tartozó részein is, sőt egész Alsó- és Felső-Ausztriában általános felkelésbe csaptak át a helyi kezdemények, akciók.¹⁴ A Hampók dráva-muraközi dominiuma nyugaton

⁸ *Holub*: Zala megye községei a középkorban. Kézirat. Zala m. Lt. — a hivatkozás nélküli helytörténeti tényanyag Holubtól átvéve, vagyis a 7—8. jegyzet.

⁹ A Botkák Apátiban való birtokosságának alsó adata 1394., felső 1559—64. (Portális — nemesi — összeírás. Zala m. Lt.) Botka Ferenc 1516-ban Apáti tutorszegi részében hatalmasodik.

¹⁰ Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg 1964. 57/59. sz., 151.

¹¹ *Balázs János*: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 7.

¹² *Frankl*: Magyarországi tanulók külföldön (Bécsi egyetemen) 230.

¹³ *Takáts*: Szegény magyarok. H. n. é. n. 86.

¹⁴ Világtörténet. Bp. 1963. IV. 369.

benyúlott Stájerországba, felső felét mindig vendszlovén jobbágyok lakták, kiknek körében a nyugtalanság természetes. Az Ernusztok deákja tehát nem Dózsa háborújáról énekel, bár nem független tőle: hangnemét a magabiztos tapasztaltság jellemzi, az 1514–15. évi megtorlást javasolja biztatva:

fogjad meg szakállát, vedd el csak jószágát
megalázza magát.

Így is történt: ezekben a tartományokban 1526-ban szintén kiadták az örökös jobbágyságot, követték a magyar példát.

A költemény tehát 1525-ben, valószínűleg tavasszal keletkezett. Régóta folyik már Botka Ferencnek bizonyos ügye, melynek szereplőire, történés-mozzanataira a *Cantilenában* ráismerhetünk.

Sárkány Ambrus országhíró és zalai főispán 1523-ban kelt ítéletlevele alapján Botka Imre özvegyét, Theryék Márta asszonyt be kellett volna iktatnia Szántó nevű birtokba Botka Ferenc ellenében. A beiktatás ekkor megghiúsult, de az ügy nem maradt ennyiben. Még 1526 nyarán is zajlott, midőn a határos nemesek in factis honoris pert indítanak a tényeket elferdítő Theryék István, Márta asszony testvére ellen s a hitelesítő személyek (a kapornaki bencés konvent embere, Benedek barát és a homo regius Bodorfalvi Miklós deák) helytelen eljárása miatt. A körülmények alakulásából számunkra az 1525. évi tavaszi és téli állapot a fontos, feltételezésünk szerint a *Cantilena* e valóság — főként vágáns — tematikus kiszakítása, az alábbi három körletben:

1. Januárban volt Márta asszony (majd testvére) a megghiúsult végrehajtás ügyében a király előtt. A többes számot leszámítva neki szólhat:

Csepkék, házatoktól messze ne menjetek,
időnek javában tikot ültessetek,
szemérem kapálni, bölcsőt rengessetek,
avval élhettek.

Eddig a csepkében parasztasszonyt, özvegyet láttak. Azonban a szó itt, legkorábbi előfordulásában, nemesi özvegyre vonatkozik, nyilvánvaló persze, hogy megbélyegző, lealacsonyító szándékkal. Paraszti özvegynek aligha mondaná Apáti: „szemérem kapálni”. A szöveg a munkára majdnem rászoruló nemesi özvegyet küldi férjhez, akit így eltartanak. Márta asszonyra találó ez, mert későbbi végrendeletéből igen szegényes állapot tárul elénk.¹⁵ Lányai farsangját vetheti szemére Apáti a másik strófában:

Serényen futamnak táncban az leányok,
nyilván ott meglátjuk az ő jámborságok,
szertelen ha leend az ő jámborságok,
ott elhol pártájok.

Mint az „időnek javában” (tempestive) való tyúkültetés, úgy ez is a téli hónapokra utal. Márta asszony Kata leányát ekkor vette el Fodor Albert, akinek nevét a következő versszak egy jelzős kapcsolata asszociálhatja:

Csintalan dolgokat tü ne szerezzetek,
f o d o r hajatokat meg se fésöljetek,
deákok, elmentek, leányokat néztek,
szégyenséggel nőstök.

¹⁵ Zala m. Lt. Dl. 1027.

Leánynézőben volt a fodorhajú deák, közben az özvegyel is nősött. A rágalmazás szerint ezért fajtalan (csintalan-lascivus) a deák. A csúfolódás a leendő férj, feleség és anyós viszonyát feketíti be, hasonlóak a népköltészetből sem ismeretlenek.

2. Térjünk a következő körletbe! Benedek barát — a későbbi becsületügyből kiderül — kapcsolatban állt a rejtélyes szerepű óbudai Ferenc kanonokkal és komári dékánnal. Hozzá, a híres jogászhoz — saját bevallása szerint — a Theryékek rokonaival, a Sárkányokkal szintén családi kapcsolatban álló Kacor Albert vezeti el. Nem lehetetlen, hogy Ferenc kanonok végül a kapornaki apátság kezére játszotta Szántót. Ugyanis 1532-ben tőlük foglalnak viszsza szántói részeket, holott korábban nem voltak itt birtokai az apátságnak.

Az utolsó öt versszak már elemzett általánosító fogalmazása mögött konkrétan Benedek barát és Ferenc kanonok rejtőzhet. A bencés strófa nem szorul magyarázatra, a többi inkább, mivel itt Gerézdi szerint püspökökről, prelátusokról van szó. Ne feledjük azonban, hogy a kanonoki mise ornatushoz mindig megegyezett a püspökivel. Így a „veres beretra, gallerus köntös” Ferenc kanonokot is megillette.

Botka Ferenc esete bírósági ügy lett. Érdekes, hogy a 12. versszak egyháziaknak a bírósági eljárásokban való jelenlétét idézi. Emeljük ki onnan a következő szavakat: király, szentkorona, híven, igaz (mondó és -tevő)! A középkor embere előtt jól ismert adminisztratív formula kaphat itt költői témát, az a mozzanat, hogy „a perdöntő eskütételt megelőző tanúkihallgatásoknál minden rendű és rangú tanút Istenre való *hitükre* és a *király*, meg az ő *szentkoronája* (avagy Magyarország szentkoronája) iránti *hűségükre* eskették meg s kötelezték *igazmondásra*”¹⁶

3. A *Cantilenában* harmadikként ábrázolt kör: a szerző és barátainak köre, a nyulak. Őket, Donátházi Felsew Bálintot, Kály Mátyást és Chikai Istvánt iratta Theryék István Benedek baráttal és Bodorfalvival tanúként a jelentőlevélbe, amiért mindhármán becsületpert indítanak 1526-ban. Egy évvel korábban azonban konfliktusban voltak Botkával, mert nem mentek vele Zápolyai György elé a kapornaki apátsági templomba esküdni arra, hogy a beiktatásnál tényleg jelen voltak-e. Holott előbb barátságban éltek. 1520-ban pl. Felsew Bálint, Kály Mátyás és Botka fegyveres kézzel, magukhoz véve számos cinkosukat, sőt jobbágyaikat, közösen három nagyobb hatalmaskodást követnek el. Ugyanebből az oklevélből még egy lényeges adat kitűnik: Felsew Bálintot másként Nywl Bálintnak nevezik, nyilván lelki tulajdonságért, félénkségért. Pedig hát „halál a nyulaknak”, mondja az ének. A névjáték fullánkja az első sorból is előjön:

1. *Félelmes* szüőnek engem alejtátok,
régi jó barátim nékem kik valátok,
gyakorta szép szóval hozzám járólátok,
engem megcsalátok.

A „Félelmes szüő” rettegőt, félénket jelent, ahogy mai „nyúl szívű” metaforánk korabeli hasonlat őse kifejti: „A nyúlnál semmi nintsen félénkjebb es félelmesebb”.¹⁷

¹⁶ Eckhart: Magyar alk. és jogtört. 116.

¹⁷ Gerézdi: i. m., a „Félelmes” szót magyarázó jegyzet.

A névkomikum mindenkor jellemezte a szatirikus formanyelvet. „Néha pusztá névadással teremti meg a komikus helyzetet”¹⁸ az Apáti stíljét folytató Szkhárosi is. Lehet még utalni Janus Pannonius néhány, főleg csúfnevek etimológiájára építő versére, az epigrammákat Apáti ismerhette és követte. Talán névváltoztatása sem független ettől.

Filológiai kérdést vet fel a következő két versszak is:

2. Reméntelen dolog, ki hazugnak hiszen,
mert szép beszédével csak szót tőled veszen
avagy túl másfelől ellenséged leszen
rajtad szégyent teszen.

3. Azok nem gondolnak ez ily beszédekkel,
kik magokat kellek hízelkedésekkel,
nyájasan beszélnek ő fejedelmekkel,
elvesznek nyelvekkel.

A 2. versszakot egy korabeli jogi-erkölcsi példázat beépítésének tartom. Ugyanis nyelvtani második személyhez szólásában elkülönül a *Cantilena* egészétől, de kapcsolódik a pórlázadásról szóló strofa közepéhez, melyről Eckhardt Sándor minden kétséget kizáróan kimutatta, hogy olyan, a feudális szokásjogon alapuló és „uszító szólam”, mely Dózsa óta gyakran elhangzott. Másrészt formailag bizonyítható a magyar nyelvű jogi rigmusok egyes szám második személyűsége, szemben a latinnal. A *Magyi-kódex* pl. egy regula jurist — „Quod enim semel placuit Vltierius displicere non poterit” — honi nyelvre szembeszökően így ültet át:

Merth myth eghzer megh zerzettel
es the thewled el vetettel
ha igazath akarz tenned,
thewbzer nem kel hozyad vened.

Hogy ehhez hasonló, közismert és köztiszteletben tartott szövegre hivatkozik Apáti, a harmadik versszak első sora kétszeresen kiemeli visszaulva: „Azok nem gondolnak ez ily beszédekkel . . .”, regula jurisokkal.

Így megvilágosodhat a különben igen problémás¹⁹ „szót veszen” kifejezés értelme. Ennek analógiái a „fassiot, tudománt, igazat vesz ill. tesz” igazságszolgáltatási műszók. A Botka-ügyben a barátokat írták tanúnak.

Egy kérdésre tartozunk még válasszal: Franciscus Batto (~Botka) de Apáti miért tagadja le családnevét? Miért Apátit nevezi meg birtokaként, miért nem Szántót vagy Misefát? Abból indulok ki, hogy a „korabeli verses szatírák egyházi és társadalmi minősítésben a rágalmazás kategóriájába kerültek”.²⁰ A szűkebb kör jól tudta, ki a hazug, ki a csintalan stb. E jelzők becsületbevágók, törvény előtt büntetendők voltak. Per esetén legtöbbször külön becsületbíróság alakult. Az imfámiában elmarasztalt elvileg perképeségét és összes fekvő jószágát elvesztette s tarka ruhában, fedetlen fővel és mezítláb volt kénytelen járni. „Ez a középkorban, sőt később is általánosan elterjedt büntetés volt”.²¹

¹⁸ RMKT II. 449.

¹⁹ Papp: Apáti Ferenc Cantilenája. Nyelvőr 1958. 77–78.

²⁰ Gerézi: i. m. 248. — Gerézi is gondolt arra, hogy ezért Apáti lehet fedőnév. Említette előttem, hogy ő a Kanizsai uradalommal kapcsolatos Batho Ferenczel azonosítja a szerzőt. E névadat 1527–28-ból való. A forrás után kutatok.

²¹ Degré: A négyeskönyv büntetőjogi elvei. Bp. 1936. 74–5. és 36. jegyzet.

A rejtőzködés nemcsak hasznos, de hatáskeltő szándékú is: milyen jól jön az APATI olvasat olyan énekben, mely az apáturak csúfolásával fejeződik be, bencés birtok szomszédját jelenti, a szavak hitelét fokozza.

Hasonló szatirikus ötleteket Szkhárosinál is találunk. Szerzetességet ostromló ismert írása a kolofonban szerzőként volt barátot mond. A váradi papokat bíráló éneke záradékában ottani „káptalan szerit” ad meg, holott a versfőből világosan az jó ki: „Skharosi Thalian scribsit etc.” E két adatnak egyszerre bizonyára nem kell életrajzi hitelűnek lenni!

A „sajtár-deák”

MEZEY LÁSZLÓ

Fortuna. Szerencsenec avagy szerencsetlenségnec kereke címet viseli az a XVI. sz. végén megjelent sorsvető könyv, melyben a most röviden megbeszélendő téma is felvetődik. A Szabó-féle *Régi magyar könyvtár* I. kötetében 350. sz. alatt találjuk meg leírását.¹ Kiadástörténeti problémáit Borsa Gedeon újabban pontosabban tisztázta, s a megjelenés helyét is megjelölte Bártfában.² Az RMK már sajtó alatt levő utódjában, a *Res Litteraria Hungariae Vetus*, azaz: Régi Magyar Nyomtatványok I. kötetében 747. sz. alatt hamarosan olvashatjuk majd a *Fortuna*-könyvre vonatkozó ez idő szerinti tudnivalókat.³

E könyvnek a Széchényi Könyvtárban őrzött teljesebb (361/b) példánya⁴ 0 ívének első oldalán, a nyolcadik Sybilla szájába adott harmincadik versben olvassuk a következőket: „Io A/z/zonyom am legy bizonyos ebben [. . .] Im te-néked szép kis fiad lészen / *Kambsat* vary neki mert *saytardeak* leszen.” A „szibillai” verset azután viszontláthatjuk a *Nyelvtörténeti Szótár* megfelelő szavánál⁵ — illendő rövidítéssel citálván, (mint magam is tettem) —. Itt már a sajtárdeák értelmezéséhez került felhasználásra a *Fortuna*-beli vers; s az értelmezés, melyet idézetünk hivatott lenne alátámasztani, a következő: homo rudis, illiteratus, idiot. Ha azonban a sajtárdeák rudis, illiteratus, idiota, e szavak középkori jelentésével ismerős csak arra gondolhat, hogy e szó faragatlan, deáktalan (latinul nem tudó), iskolázatlan (ez az idióta) embert jelöl; tehát valakit, aki éppen nem deák, sőt a deáksághoz mi köze sincs.

Szótárunk azonban a sajtárdeák egyéb előfordulásairól tudósítva, magagyengíti e felfogást. Vásárhelyi Gergely *Canisius Péter Catechismusa* (1617)⁶ ugyanis, a különösebb tanultságot nem feltételező olvasni vagy tenni valókkal kapcsolatosan említ e fajta deákat: „Kit akar mely saytar deak olvashat (572)”; „Mely tisztre minden saitar deaknak szabad uta vagion (627)”. De még Pázmány Péter is csak iskolás sorban levő diákként emlegeti a sajtárdeákat így szólván: „. . . Czac tanitvány avagy saytar deak vagy.” Ennyiből

¹ Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár* I, Budapest 1879, 350. sz.

² Borsa Gedeon: Hol és mikor nyomták az eddig ismert két legrégibb magyar sorsvető könyvet? *Magyar Könyvszemle* 80 (1964) 348–354; A „Fortuna” sorsvetőkönyv eredete és utóélete. *Magyar Könyvszemle* 82 (1966) 75–81.

³ A megjelenés előtt álló munka korrektúrájába való betekintést Borsa Gedeon tette lehetővé.

⁴ OSzK—RMK I 361/b. A könyvtár két csonka példány birtokában van. Közülük a b) példány a teljesebb, helyesebben jobban kiegészített más ismert példányok segítségével. Idézetünket tartalmazó oldal azonban e példányban teljes szöveggel olvasható.

⁵ *Nyelvtörténeti Szótár* I. 487.

⁶ *Vásárhelyi Gergely*: Kereztieni Tvdomanynak Reovid Summaia. *Canisius Petertol* iratátot. Bécs 1617. RMK I 472.

látható, hogy deákunk ugyan a deákságha számít, de csak úgy, hogy éppen nem rudis, illiteratus, avagy idióta; azaz magyarul: nem deáktalan és iskolába jár. A *Nyelvtörténeti Szótár* értelmezését aligha fogadhatjuk el.

De hát miért sajtárdeák? Az összetételben kirajzolódó szókép szerint deákunk köze a deáksághoz valahogy a sajtárral érzékeltethető. „Menthwl hytwanb sytarwnk es el wetet roz deakwnk . . .” erősíti meg a nézetet a verses *Katalin-legenda*.⁷ A rossz deáknak hitvány a sajtárja, a jó deáké nem hitvány, de az bizonyos, hogy mindkét esetben a deákságot a sajtár jellemezheti. Hogyan kerülhet össze azonban a deákság és a sajtár, mely edénybe tudvalevőleg a fejő asszony a tejet feji? Közel járnánk a megoldáshoz, ha feltételeznénk, hogy egy népies kép vonult be deákságunk sajátos szókészletébe?

Nem ugyan a sajtár, de tartalma, a tej az európai irodalom igen régóta használt metafora-készletének egy jelentős tartozéka. Mint E. R. Curtius erről beszámolt, pogány és keresztény számára a tej a szellemi táplálék átvitt értelmű megjelölésére szolgált.⁸ ὡς μηλίοις ἐν Χριστῷ. γάλα ὕμης ἐπότισα οὐ βρῶμα . . . Mint kisdedeknek a Krisztusban, tejet adtam innotok nem vastag eledelt . . . olvassuk magyarul a *Fortuna*, Pázmány és Vásárhelyi kortársánál, Káldi Györgynél.⁹ ὡς ἀρτιγέννητα βρέφη τὸ λογικὸν ἄδολον γάλα ἐπιποθήσατε . . . Mint a mostszületett gyermekek, álnokság nélkül, értelmes tejet kívánni, hogy az-által nevedgyetek az üdvösségre . . .¹⁰ Az apostoli levelek e helyeiből — melyeket Alain de Lille majd 1200 körül deáki antikizálással nevez elegans-oknak¹¹ — indult el a tejmetafora a keresztény latin irodalom századain át tartó útjára. Augustinus nem metaforaként beszél a tejről, hanem az első emberi táplálék soha fel nem idézhető édes ízei után kutat élete számbavétele során és a „consolationes lactis humani-t” emlegeti.¹² A metafora mégis győzedelmesen halad tovább egymást követő nemzedékek szóhasználatában. Az ezredforduló táján egy késő ottókorai dómiskoláról szóló beszámolóban¹³ olvashatunk ismét a tejről, mely „nem vastag eledel”. Fontos pedig ez a forrás azért is, mert az elinduló magyar deákság európai útravalójáról is tájékoztat. A szerző, Walter, a speyeri dómiskola scholasticusa, azaz iskolamestere, iskolás éveiről számol be a hosszú poémában. Az iskoláskorba kerülésről ezt mondja: Ad flores apicum ductus sub pollice patrum / Hedulus ut dulci depulsus ab ubere matris / Gaudebam summas herbarum vellere cimas / Dulcia materno preponens gramina lacti / . . .¹⁴ Mint a következő sorokból (imbibit alphabetum notularum docta tenore . . .) és a kiadó Peter Vossen értelmezéséből megérthető, Walter itt a maga iskolakezdését, a betűkkel, az apexekkel (flores apicum) megismerkedését olyannak írja, mint mikor a kecskegida a szopást abbahagyva legelgetni kezd, a füveket kóstolgatja (dulcia materno praeponens gramina lacti . . .)¹⁵ A betűkkel ismerkedés azonban a középkori iskolázásban az éneklésbe való első bevezetéssel párosult. Ezért

⁷ Nyelvemléktár, 10, 212. l.: 23–24.

⁸ Ernst Robert Curtius: Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter. Bern. (2) 1954, 146.

⁹ I. Kor. 3, 1–2.

¹⁰ I. Péter, 2, 2.

¹¹ Curtius: i. m. 303.

¹² Confessiones 1, 6. (Ed. Teubner, p. 5 : 11).

¹³ Peter Vossen: Der Libellus Scolasticus des Walter von Speyer. Berlin 1962.

¹⁴ Uo. p. 38 : 5–7.

¹⁵ L. ehhez Vossen kommentárját: i. m. 59–60.

Walter *Libellusa* is a tejmetaforával rokon képen mutatja be a zoltáros-könyvben a betűket, s azonnal az egyszerű dallamokat tanulmányozó kisdeák újabb tudományát. Így szól ugyanis: „Nuda mihi clausas tribuit psalmodia mammas...”¹⁶ A tejmetafora tehát ez esetben azt a kisdiák állapotot illetheti, melyben az iskolás kor legelején álló kisfiú a betűket tanulgatja. S mert a középkor ábécés könyve a zoltároskönyv volt, az olvasáshoz azonnal hozzájárult a psalmodia, a zoltáráreklés. Mindez azonban még nem a deáki tudomány „vastag étele”, hanem csak kis gyermekeknek való könnyű szellemi táplálék: tej. Röviden: a tejmetaforával magyarázható sajtárdeáki állapot a régi magyar iskolázás kezdeti, elemi fokát jelöli.

A sajtárdeákok azonban a *Fortuna*-könyv szerint kámzsát viseltek. Mi volt hát a kámzsa, és miért viselte azt a kis iskolás? A *Nyelvtörténeti Szótár* szerint a kámzsa: alba, camisia, amictorium, [továbbá] camisol, Weste, Mieder.¹⁷ Ez utóbbi jelentésekről mindenki tudja, hogy mit tartson. De már az első háromhoz inkább hozzá kell szólnom, mert ezek egymás mellett nehezen állnak meg. Az alba a földig érő, hosszú vászonból (azaz: „gyolcsból”) készült liturgikus ing. Ennek rövidebb, általában térdig érő változata egy ing, aminek szűk, vagy bő ujjai vannak, s eszerint mondják rochetumnak, vagy superpelliceumnak;¹⁸ de lehet éppen ujj nélkül való, harang alakú nyakra vetett ruhadarab, minőt a régi Magyarország területének nagyobb egyházaiban még a XX. sz. derekán is viseltek. Ez utóbbi lenne a camisia? Az itáliai középletin szó kétségtől őse a kámzsának, de hogy a magyar származék szűkebb jelentésű sajátos terminusa volt deáksági szokásunknak, biztosan mondani nem tudnám. Az viszont bizonyos, hogy a *Szótár* által felhozott amictorium a jelentéscsoportba bele nem illik. Ez utóbbi szó ugyanis azt a kisebb vászon (régebben azért még hímzett) ruhadarabot jelöli, amit a miséző pap és a neki segédkező „félpapok”, azaz diákonusok ugyan az alba alatt viseltek, de olykor csuklya módjára a fejükre is húztak.¹⁹

Mindezeket mérlegelve azt kell mondanunk, hogy a kámzsa valamiféle liturgikus ing lehetett, mindazonáltal nem az albához, hanem a rövidebb változathoz, a rochetumhoz, vagy superpelliceumhoz hasonló. E feltevést úgy vélem erősíti a *Tihanyi-kódex* Gyertyaszentelő-napi prédikációjának ama részlete, mely egy Krisztus által végzett mennyei misét ír le. A sekrestyéből így indult a menet a főoltár eleibe: az segóstiekből el ky iőuenek ket zőuendők uisselő ifiak kamsaba őltőztettek, ezők kegek ualanak: zent Lőrinc es zent vinche. Ezek vtan iőnek uala: ket fel papok: ezők ket angalok ualanak. Vegre iőue ... az pap Jézus Krisztus.²⁰ Minthogy pedig a két angyal, mint olyan félpap albát viselt, a két „szövéndők”, azaz fáklyát, vagy gyertyát vivő ifjú kamsába öltözködött, tehát nem albába, hanem ama rövidebb gyolcs ingbe, kámzsába. A kámzsa tehát liturgikus funkciókhoz szükséges ruhadarab. Egy újabb kérdés következik: Miért kell a sajtárdeák anyjának fia számára kámzsát varrni?

Amikor Oláh Miklós az Esztergomból elmenekült érseki iskolát Nagyszombatban egyesítette a városi (Szent Miklós-plébániai) iskolával, 1554-ben

¹⁶ Uo. p. 38 : 15.

¹⁷ *Nyelvtörténeti Szótár* II. 93.

¹⁸ Richard Stapper: *Grundriss der Liturgik*. Münster/W. 1931, 223, 226.

¹⁹ Uo. 222.

²⁰ *Tihanyi-kódex*, 185. Nyelvelméltár VI., 80. l.: 30–35; a kámzsát viselő nagyobb diákokról *Heltai* is tud még: Kamsás locatosoc és circatoroc mennek meletec ... (Háló 215): *Nyelvtört.* *Szótár* II. 93. (locatus: segédtanító, circator: felügyelő).

új szervezeti szabályzatot készített a schola számára.²¹ Az erasmusi collegium trilingue (latin, görög, héber) eszménye is megvalósult az új humanista studiumban, de azért az iskolázás felismerhetően megőrizte a régi, Karoling-ottókorai dómiskolai oktatás hagyományait. Oláh érsek maga is többször hivatkozik a régi szokásokra, melyek — úgy tűnik — egyaránt jelenthettek esztergomi és nagyszombati tradíciókat. Így hivatkozik régi szokásra akkor is, amikor az iskolások öltözködését szabályozza. Előírja azt is, hogy „minden egyes tanuló már a fölvétel előtt köteles magának karinget (superpelliceum) csináltatni, hogy a karban (chorus) mindenki „in habitu” jelenhessék meg”.²² Az intézkedés teljesen beleillik abba az akkor már fél évezrednél régibb iskolázási hagyományba, mely a scholarist szerette „in schola et in choro existens”-nek látni.²³ De ugyanez a tradíció a lectura s a cantura kettős pillérére emelte a magyarországi deákosságot, s ennek a literatúrának kezdett részese lenni — mint Oláh Miklós szabályzata mondja — „a primo lacte” a „kámzsás” sajtárdeák.²⁴

A szó tehát a kis iskolást jelölte, aki éppen hogy belépett a literátusok, a deákosok ama nagy közösségébe, mely iskolázás, tudás, életpályája fokozatainak és változatosságának nagy gazdagságával egységbe fogta a sajtárdeákot, s „a cancellariost, az orzag deaciat.”²⁵ Vékony erecske volt e kis diák elkezdődő lecturája és canturája, de évek jártával már felnövekedhetett belőle amaz „ingens flumen litterarum”, mely hátán hordozta egész deákműveltségünket és a magyar renaissancet, nemkülönben mint a középkori kultúrát és középkori költészetet. A deákosság e széles folyamán s annak merész gyorsaságú sodrásában pedig Kardos Tibor volt első kalauzunk.²⁶

²¹ *Békefi Remig*: Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Budapest 1898 a szabályzatot *Frankl (Fraknói) Vilmos* adta ki először hiányosan: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest 1873, 323—328. *Békefi* kivonatos ismertetése részletesebb.

²² *Békefi*: i. m. 22.

²³ Erről az összefüggésről bővebben írtam: *Der Literat und seine Literatur. Zur Entstehungsfrage der gebildeten Laienschicht im mittelalterlichen Ungarn. Acta Litteraria Acad. Scient. Hung.* 10 (1968) 29—46; és: Ország „egyetem nélkül” — a magyarországi felsőoktatás a középkor végén; A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367—1967, Pécs 1968, 75—88.

²⁴ *Frankel (Fraknói)*: i. m. 326.

²⁵ *Nyelvtörténeti Szótár*, I., 487.

²⁶ *Kardos Tibor*: Deákműveltség és magyar renaissance, Századok 1939, 295—338, 449—491; uő.: Középkori kultúra, középkori költészet, a magyar irodalom keletkezése. Budapest é. n. (1941).

Széphistóriáink strófaszerkezete és egyes stíluselemei*

FÁBIÁN ISTVÁN

Irodalomtörténetírásunkban szinte kötelező volt a fölényes elutasítás, mikor a régi énekek művészi szépségeiről kezdtek beszélni. Alig akadt egy-egy hang (Arany János, Horváth János, Kardos Tibor, Péczeli László és zenetörténészeink: Kodály, Szabolcsi), amely óvatosságra intett, s feltételezte, hogy másféle szépség is létezhetik, mint amelyet nagy költőinkben megszerettünk. Még Szilády Áron és Dézsi Lajos is, akik pedig egész életüket régi irodalmunknak áldozták, csak egyik-másik ének relatív szépségéről mertek beszélni, csak a kor többi énekéhez viszonyítva dicsérték a ritmust, vagy a szabadabban szárnyaló előadást. Ez a szemlélet azonban látszólagos elfogulatlansága ellenére nem igazán történeti és főként terméketlen.

A szinte kötelező lenézés összes énekeinket egynemű tömegbe szorította. Az egyes énekeket csak a mese eredete vagy minősége szerint különböztették meg. Csak a tartalommal törődtek, s ezzel megbontották a tartalom és forma klasszikus egységét. Ha történelmi hűsége törekszünk széphistóriáink ismertetésében, vissza kell állítanunk a megbontott egységet, és meg kell keresnünk az énekek fomi szépségeit, meg kell keresnünk: mi az, ami miatt ezek az énekek a maguk korában tetszettek.

Abból kell kiindulnunk, hogy nem olvasmányszövegek, hanem gyakran hangszerkisérettel előadott énekek ezek. A dallam strófáról strófára ismétlődik, tehát a költői előadás egysége a versszak. Ehhez az egységhez igazodik a szöveg értelmi osztódása is. A legtöbb versszak egy mondat. Itt-ott előfordul, hogy egy strófába két vagy több mondatot szorítanak, de igen ritka a strófa-enjambement, vagyis amikor a mondat nem végződik be a versszak utolsó sorában, hanem átcsap a következőbe is. (Eddig egy ilyen esetet találok: Armbrust Kristóf sok szempontból kivételes *Gonosz asszonyembereknek erkölcséről való éneke* 5. versszaka folyik át a 6.-ba, noha bizonyos logikai tagolt-ság itt is található a két strófa között.)

A versszak természetesen az újabb költészetben is egységként szerepel, azonban ilyfokú zártsága e korszak különlegessége. A mai és XVI. századi strófa között az a legnagyobb különbség, hogy akkor a versszak egyetlen összetett mondat, melynek részei — az összetett mondat ízületei — legtöbb-szor egy-egy verssora töltene meg. Ritka az olyan költő, mint Farkas András vagy Batizi András, kinek énekeiben gyakori a sorok között az enjambement.

Mivel az énekköltészet egysége a versszak, kialakultak bizonyos strófa-típusok. A hozzávetőleges gyakoriság sorrendjében a következő hat versszak-

* A Filológiai Közlöny levéltárából. Annak idején kiszorította a Szerző nagy terjedelmű tanulmánya széphistóriáinkról. (Fábián István: Széphistóriáink és a deákok. Filológiai Közlöny 1959. 1—2. sz. 85—105, 3—4. sz. 265—293.) — A szerk.

képletet figyelhetjük meg: 1. Elemző strófaalkat, 2. szimmetrikus kétfelé osztott strófa, 3. csattanóval záródó versszak, 4. ellentéttel záró versszak, 5. áthajló strófa, és végül 6. a soronként fokozódó strófaalkat.

Az elemző strófaalkatban rendszerint az első sor mondja ki azt, amit a következő két vagy három sor részletez. A *História Rusztán császárról* c. ének 206. versszaka jó példa erre:

Igen féltem s megtartottam én tisztességemet,
Tisztességet megtartottam az Rustan császárnak,
fiaimért oltalmaztam híremet, nevemet,
most is azért oltalmazom én tisztességemet.

Gyakon előfordul szinte minden epikus énekben, a korábbiakban is, későbbiekben is. Idézzük még Bogáti Fazekas Miklós utolsó művéből, a *Demeter históriájából* (1589 vagy 1598) a 250—253. sort:

Buskodik, sír az asszony, iffjat beszolitta,
Hogy ő nyavalyájával semmit nem bír(hata),
Azért előtte Cambabus minden dolgosa,
De asszony titkolja, bélit mi fájlalja.

A második fajta igen elterjedt strófaképlet a szimmetrikusan kétfelé osztott versszak. A gyakori négysoros strófa első két sora után néha csak hangot vált, néha ellentétes értelműre fordul a szakasz. Szimmetrikus tárgyváltó strófára jó példa Cserényi Mihály *História a persiai monarchiabeli fejedelmekről* (1591) c. énekének ez a strófája:

Mihelt egyik hidat elvégezheték,
Ottan szélvész miatt mind elhányaték.
Király nagy erőssen rajta haragvék,
Szegény Hellespontus igen vereték.

A szimmetrikus ellentétes strófaképletre Szegedi András *Historia de expugnatione urbis Jerusolimitanae*-jából veszünk mintát (1553):

Megzendülének mind az rómaiak
Sivalkodással menének az várnak,
Semmi ostromot zsidók nem várának,
Várban tétova futni indulának. (794—797. s.)

Megtaláljuk ugyanezt a strófaképletet lírai énekekben is, pl. Szkhárosi Horvát András *Az fejedelemségről* c. versének ez ismert szakaszában:

Példátok volna nektek Móré László,
Ki nagy híres vala, mert vala kóborló,
Immár török kézben az kegyetlen dülő,
Hol mit használ néki az kóborlott sok jó.

A harmadik strófaképlet az utolsó sorban csattanós fordulattal rekeszti be a szakaszt. Vagy egy mondatban foglalja össze a mondanivalót, amelyhez a előző sorok mintegy csak részletbizonyítékokat szolgáltatnak, vagy ellentétes fordulattal zárja a strófát az utolsó sorban. Az elsőre Istvánffi Pál *Historia regis Volter*-jából (1539) veszünk példát:

Noha vitéz Volter szegény nemzetet vón,
De ü házassága nagy dicsiretes lűn,
Belül háza népe nyugodalmas, békés lűn,
Kivel mindeneknek igen kedves ü lűn. (273—276. s.)

A második fajtára Enyedi György *Igen szép históriájából* (1574) ragadunk ki egyet s több ilyenféle versszakból, hiszen már eddigi kutatóinknak is feltűnt Enyedi előadómódorának szentenciózus hajlandósága:

Gyengén tartott sok úrfiakat láttam,
Kiknek jószágokon gyakran csudáltam,
Gazdagságok költhetetlen, azt mondtam,
De nem soká az bársonst szűrnek láttam. (792—796. s.)

Néha az adja a csattanót, hogy az utolsó sor a cselekmény fordulatót jelenti be, mint Ráskai *Vitéz Franciscójában* (1552):

Ezemben ütközet nagy keményen vala,
Két erős vitéznek csak udvar áll vala,
Ablakon az Lorán kinéздегél vala,
Egy szegény katona nyalábot hoz vala.” (469—473. s.)

A lírai énekekben is megtaláljuk a csattanóval záródó strófaképletet. Több példát idézhetnénk Szkhárosi Horvát András énekeiből (pl. csak *Az fejedelemségről* c.-ben 197—200, 213—16, 245—48, 253—256. sor), de álljon itt Batizi András *A Krisztus Jézusnak isteni és emberi természetéről* szóló énekéből egy strófa, amelyben a csattanó a középkori himnusz-költészet emlékét őrzi, s ezzel alighanem megjelöli e strófaképlet eredetét:

Távoztasd el tőlünk az vérontást,
És sokféle dihös hadakozást,
Szállítsad le az sok nyuzást, fosztást, —
hogy az hűtről tehessünk jó vallást. (97—100. s.)

Ráskai *Vitéz Franciscójából* idézett strófában láthattuk, hogy a csattanó gyakran a cselekmény új fordulatót jelzi. Amikor ez a jelzés nyilvánvaló, amikor a hangsúlyozott utolsó sor a következő versszakra hívja fel a figyelmet, akkor beszélhetünk a következő, áthajlónak nevezett strófatípusról. Legtöbbször a következő versek beszédszövegét vezeti be az előző strófa utolsó sora, mint Kákonyi Péter *Historia Astigis regis et Cyri* c. énekében (1549):

Mihelt királ gyermek feleletit hallá,
Ő nagy bátorságát oly igen csudálá;
Királ előtt pásztor gyermekkel áll vala,
Királ az pásztornak ilyen szóval szóla: (157—160. s.)

Máskor az előző strófa utolsó sorának megkezdett cselekményét folytatja a következő első sora. Néha még egy-egy jelentékeny szó is megismétlődik, mint Tőke Ferenc *Historia obsidionis insulae Antemi* c. énekéből (1556) idézett e két strófában a „bassa” szó, amely mindkét mondatban alanyként szerepel:

Azon napon két harcot vélek tének,
Napkeletről erős ostromot tének,
Ők halának, sokan is sebesedének,
Másod napon a bassa is érkezék.

Látta bassa Szigetnek készülését,
És csodálja ily hamar épülését,
Mert reményli vala immár megvészését,
Benne való népeknek elvesztését. (309—416. s.)

(A második strófa jó példa a szimmetrikusan két részre oszló versszakképletre is. Az 1. és 2. sor a magyarok készülődését, a 3. és 4. sor a „bassa” reménységeit festi.)

A hatodik fajta strófaképlet ritkábban fordul elő. Rendszerint az ének drámaibb mozzanataiban vagy líraibb részeiben. Lássunk elébb példát arra, hogy a cselekmény fokozódását hogyan rajzolja Valkai András a *Bánk bán históriájában* (1567):

Mikoron udvarhoz ő be indula,
Királynéasszonnyal szembe hogy juta,
Tőrit asszonyához mingyárást ránta,
Királynéasszonyt legottan levága. (42. versszak)

A szerelem fokozatos festésére a legérzékibbnek mondott széphistóriából, a Czegei Névtelen *Effectus amoris*-ából (1587 v. 1588) vegyünk példát:

Hogy szeretnék egymást, ezzel jelenték,
Egyik az másik ölében elalúék,
Venus Istenasszonynak áldozá/nak,
Kertbeli szép rózsákat szaggatának.

E strófaképletek igen elterjedtek XVI. századi énekköltészetünkben. Úgyszólván minden ének minden versszaka besorolható valamelyik típusba. Szándékosan idéztem lehetőleg nem a legismertebb széphistóriából, de ilyenféle strófákba sorolhatjuk Tinódi, Gyergyai históriáit, vagy a legnépszerűbb névtelenekét (*Eurialus és Lucretia, Szilágyi és Hagymási, Béla király és Bankó leánya* stb.).

Az ismertetett hat versszakképlet három még egyszerűbb alapformára redukálható. Ha az elnevezéseket a verstanból kölcsönözzük, ereszkedő és emelkedő lejtésű strófaszerkezetekről beszélhetünk. Ereszkedő lejtésű az első típus, amelyet elemző strófaalkatnak neveztem, emelkedő lejtésű a négy utolsó típus (csattanóval és ellentéttel záródó, áthajló, végül soronként fokozódó strófa). A semleges spondeusnak felel meg az a versszakképlet, amelyet szimmetrikusan kétfelé osztottnak neveztem.

A strófában levő sorokat nemcsak hosszmeteszben, hanem keresztmeteszben is vizsgálunk kell. Nézzük meg a legutóbb idézett második versszakot Tőke Ferenc énekéből. („Látta bassa Szigetnek készülését” stb.) Mind a négy sor a mondat tárgyával fejeződik be, a négy közül három az állítmánnyal kezdődik (a 2. és 3. sorban egytagú kötőszó előzi csak meg), a 4. sorban pedig nincs is állítmány. Tehát az első sor mondattani szerkezetét átveszi a következő három, s így az egész versszak négy azonos szerkezetű sorból áll. Ugyanilyen a Batizi, Istvánffi (az első sor kivételével) énekéből és a *Rusztán császár*-ból idézett strófa.

Ezt a merevséget a négysarkú rím is indokolja, talán abból is ered. A gyakorlatban azonban nem mindig válik be ez a természetesnek látszó feltevés. Sűrűn találunk hokorrimben írott versszakokat, amelyek nem használják ezt a kötöttséget. Viszont néha találunk ilyen merev szerkezetű strófákat, amelyekben a rímelést elhanyagolja a szerző. Az *Icon vicissitudinis vitae humanae* c. igen érdekes ének (1587 után) negyedik strófája is ilyen:

Asszonyoknak tudjátok ő dolgokat,
Xantippével mennydörgő haragjokat,
Mária királyné asszonynak dolgát,
Megöleté Forgácsal Károl királyt.

Nem gyakran, de előfordul az ilyenféle strófa máshol is. Tehát e merev versszakképlet forrása a négysarkú rím lehet, de idővel elszakadt tőle, a rímtől függetlenül is élt már.

Nem valószínű, hogy öntudatosan alkalmazták volna az énekszerzők ezeket a strófaképleteket. Alighanem a minták, a közismert, sűrűn énekelt históriák hatása élt bennük. Bizonyos azonban, hogy a képletek folytatólagos élete adja meg a XVI. századi epikai és egyéb énekek különleges színét. Ez az egyik ismertető jel, ami összefűzi a korszak szerzeményeit.

A strófaszerkezetek merevsége az énekes előadás következménye. Akkor kezd feloldódni, amikor az énekes előadás elmarad, olvasmányszövegekké válnak a históriák. Zrínyi *Szigeti Veszedelmében* még töretlenül élnek ezek a képletek. Gyöngyösi István szerzeményeiben is nyoma van még a strófák önálló életének. Minden versszak zárt egész, s legtöbbje besorolható még az előbb jellemzett képletek egyikébe vagy másikába. Az áradó mondánival azonban áttöri a strófa zárt határait. Amikor pl. Cupido kertjét rajzolja a *Murányi Vénusban*, a kert két részének leírására már nem is éri be két versszakkal, hanem a vidámság kertjét nyolc, a szomorúságét meg éppen tíz strófában festegeti.

A strófaszerkezet az éneklés hatására merevedett meg, az élőszavas előadás ugyanilyen irányban hatott, de más eredményeket idézett elő. Már a homéroszi eposzokban állandó jelzők előzik meg a neveket, hogy a hallgató jobban megjegyezhesse, melyik szereplőről esik szó. Ezért gyakran a XVI. században sem elégszenek meg a szereplők egyszerű megnevezésével, hanem egy vagy több jelzővel nyomatékosítják a nevet. Gyergyai „ifju, szép Argirust” emleget, a Semptei Névtelen „az vén Bankó leányát”, a *Cantio de militibus pulchra* „vitész Hegedüs Jánost”, „édes társim, vitézeket”, a *Szilágyi és Hagymási* egyetlen nőszereplőjét legtöbbször „császár leányá”-nak nevezi. Ráskai Gáspár énekében nemcsak a férfi főszereplő kap állandó jelzőt („vitész Francisco”), hanem az álöltözetbe, álnév alá rejtezett asszony is („ifju Lorán”), meg az álöltözetbe, kényszerült férfi is („nyalábos”). *Rusztán császár históriájának* második felében a főszereplő „az vén Császár” nevet kapja, de a farkas is kap jelzőt („fias farkas”). Ugyanezt a célt, a szereplő nevének hangsúlyozását szolgálja Tinódiban és Ilosvaiban szinte állandósuló „jó” jelző. (Hogy ez a szó mennyire elveszti eredeti jelentését, és mennyire csak nyomatékosító szónak számít, szépen mutatja a Semptei Névtelen példája, aki földrajzi fogalom elé is odateszi, amikor „jó Dunát” emleget.)

A hallgató figyelmének felhívását célozza az is, hogy egy-egy szereplő megszólalását sokszor nemcsak azzal az egy szóval jelzik, amivel általában ebben a korban is szokták („szól”, „mondja” stb.), hanem körülményesebben, több szóval hangsúlyozzák. „Ez szót mondá”-tól az „ily szóval szólott”-ig és a „felszóval kiálta”-ig igen sok ilyen hangsúlyozott megszólalás-jelzést találunk a különféle epikus énekekben.

Már nemcsak az élőszavas előadás, hanem díszítő szándék, szórítmusra törekvés is magyarázza az ilyenféle ismétléseket:

Nézhetsze meg kérlek az fejedelmeket,
Nézhetsze meg mostan az szent szörzeteket,
Nézhetsze meg nyilván az tisztviselőket,
Nézhetsze csak jól meg minden embereket.

(Tőke Ferenc: *Az istenek röttenetes haragjáról*. 437—440. s.)

Máskor egy-egy fordulat ismétlődik meg, mint Istvánffiban „Mintha császár leánya volna úgy vegyétek” (92. és 212. sor), vagy a *Szilágyi és Hagymásiban* „Lovászmesternek és lovászoknak fejüket elszedték”, Ráskai *Vitéz Franciscójában* „Oh hatalmas Isten titkoknak tudója” (374. és 378. sor), Enyedi *Igen szép históriájában* a „hatalom” és a „szerelemnek áthatatlan tüzlángja” — metafora ismétlődik (409—412. sor). Folytathatnánk az ilyenféle ismétlések felsorolását, mert az összes széphistóriákat és igen sok egyéb XVI. századi éneket idézgethetnénk.

Sokkal érdekesebb, hogy más-más énekszerző majdnem ugyanazokat a szavakat használja azonos események festésére. Csata vagy kivonulás kezdetét már Tinódi is így rajzolja: „Dob és trombiták zengeni kezdenék — Magyar vitézek mind fegyvert vevének” (*Losonczy István haláláról*). A dobokat vereti és a trombitákat fuvatja Tőke Ferenc is (*Historia obsidionis insulae Antemi*. 333—334. s.) és a *Cantio de militibus pulchra* (20. vsz. 3. s.), de másféle vonatkozásban megtaláljuk a *Szabács vidalában* is.

A másik ilyen több szerzőnél megismétlődő fordulat az érzelmi felindulás festésére meggyökeresedett szöveg. Istvánffiban találjuk meg először: „Ü nagy örömében csak meg nem holt vala — Nagy kegyességében esze veszett vala.” (*Historia regis Volter*. 797—798. s.) Tinódi Pökry Annája is, amikor értesül férje haláláról, „Olymint ő magát halni bocsátá”, Ráskai Gáspár *Vitéz Franciscójának* felesége pedig kétszer is „Keserűségében csak meg nem holt vala” (304. és 372. sor), az ének végén pedig a férj „nagy örömében csak meg nem holt vala” (643. s.), *Rusztán császár* felesége, mikor a bárkások meg akarják fosztani tisztességétől, azt kívánja: „Inkább legyen én halálom tenger mélységében”. (1. str. 1. s.)

Ezek az egyezések — bár a további kutatás számukat bizonyára szaporítja — szórványosak. Bizonyos tanulságok megállapítására alkalmasak, de nem jellemzik általánosságban az epikai énekköltészetet. Sokkal jelentősebb az az előadó módor, amit legáltalában talán lépegetésnek nevezhetnénk. Ahogyan lépegetés közben az egyik láb a helyén marad, míg a másik előbbre lendül, ebben az előadó módorban is az állítás egyik felét megismétli a sor, s csak a másik fele halad előre, közöl újdonságot.

Amikor Arany János régiesen akar írni, ösztönszerűen, de csalhatatlan stílusérzéssel talál rá erre az előadó módorra:

Itt van immár a had, Laczfi nádor hada,
Itt kevés hadával Laczfi Endre maga.

— írja a *Toldi* I. énekében. Az első sor első fele közli a had megérkezését, a második fele megismétli a had szót, de tovább is lép: megmondja, hogy kié a sereg. A második sor megint megismétli a had szót, de tovább is lép: bejelenti, hogy Laczfi Endre is megérkezett.

Vessük össze ezzel az Arany-idézzel a *Rusztán császár históriájának* 64. versszakát:

Más városban vadászásban nagy szép Iffjak mennek,
Vadászásban az erdőben vadászok valának,
Fias Farkast az erdőben vadászok lölének,
Fiai közt egy futósó gyermeket lölének.

Ugyanaz a lassú, ismételtető, lépésről lépésre haladó előadásmód, amelyet előbb a *Toldiban* figyeltünk meg. A *Rusztán császár históriájának* mind a 226 strófája ilyenféle, ha a lépegetés nem érvényesül is mindig ilyen tisztán.

A lépegető előadásmódot megtaláljuk a XVI. századi költészet minden alkotásában. A későbbi írókban talán ritkább, de megvan ott is. Ilosvai Péter egyik későbbi művében a *Ptolomeus királynak históriájában* (1570) a magyar urakat így korholja:

Vajjon miért hogy ily szoros markotok?
Én azt hiszem hogy megszegényedtetek:
De ha a szegénység bánt tibennetek,
Torkotoknak urak azt köszönjétek!"

Az utolsó csattanós sort kivéve a lépegetés nyilvánvaló. A harmadik nagy széphistóriatermő korszakban — a század utolsó évtizedében — is él ez a módor. Csáktornyai Mátyás *Jeles szép história két görög hercegről* c. énekének (1592) mindjárt az elején (17–20 sor) így moralizál:

Jeles példa mint kell ellenségnek hinni,
Mint kelljen öneki ajándékát venni,
Akár mi Pribéknek hogy kell hitelt adni,
Bátorságnak menten mint kell bocsátkozni.

Gyakran előfordul az is, hogy két egymás után következő versszakot fűz össze a lépegető előadásmód, mint Valkai András *Prister Johannis*-ában (1573):

Vígan vagyon község had üdején,
Mert nékiek jól szolgál hadi törvény,
Akkor leszen pénze bővebben gyűlvén,
Szántó ember örül hadnak idején.

Soha szántó embert senki nem bántja,
Szabadon szánt, marháját es jól adja,
Szolgáló nép községet nem prédálja,
Mert a császár bő fizetéssel tartja. (126. és 127. str.)

(János pap országának ideális viszonyait festi ezekben a sorokban.) Folytathatnánk a példák felsorolását Tinóditól Gyergyaiig, sőt a lírikusokból (Szkhárosi) is idézhetnénk, de fölösleges. Mindenütt nyomára akadunk a lépegető előadásnak.

Forrása ennek is az élőszavas előadás. A hallgató könnyebben megérti a történetet, ha szinte minden jelentősebb fordulatról kétszer értesül. A gyakorlati célon kívül gyönyörködtetni is kíván ez az eljárás. Gondolatritmus (parallelizmus) lüktet ezekben a lassan haladó sorokban, amelyet igen sokszor az azonos szavak ritmikus ismétlődése hangsúlyoz.

Eddig is tudtuk, hogy a XVI. századi epikus énekköltészet nem alakulhatott ki néhány évtized alatt. Eddig azonban csak a használatos versformák gazdagsága, szinte hibátlan ütemezése bizonyította, hogy ez a költészet gazdag és viruló, régebbi, népi jellegű hagyomány folytatója lehet. Az énekezedések hasonlósága és a befejező sorok szinte előírásos tartalma már az eddigi kutatóknak is feltűnt. Most az előadó módorban is megfigyeltünk olyan vonásokat —, amelyeknek ilyen fokú fejlettségét és ilyen arányú elterjedtségét csak azzal tudjuk megmagyarázni, hogy a XVI. századi költészet ezeket az elemeket már hosszas gyakorlatban kicsiszoltan vette át elődjétől, a magyar nyelvű énekesek költészetéből.

A merev strófaképlet és a lépegetés még nem bizonyítja e régebbi költészet magyar nyelvűségét, bár igen erőltetett lenne az a magyarázat, hogy ezeket a vershez kötött formákat mind latinból vagy más idegen nyelvből vették át a XVI. századi énekszerzők, hisz legtöbbször idgen nyelvű prózát fordítottak magyar versre. Kétségbevonhatatlanul bizonyítja azonban a régebbi magyar nyelvű, népi irodalom létezését a közhelyszerű szólások elterjedése, amelyek majdnem ugyanazokkal a szavakkal fejezik ki más-más, egymástól független írók műveiben a harckezdést vagy az érzelmi megrázkódtatást.

A reneszánsz tánczenéjének problémáiból

SZABOLCSI BENCE

1.

Európa reneszánsz kori zeneéletének hatalmas folyamatában úgy követhetjük nyomon a korszak világi muzsikáját és főleg tánczenéjét, mint valami villódzó áramot, mely el-elvegyülve megszínezi a XV—XVI. század zenéjének egész lüktető hálózatát. A kései középkor estampidáitól, a basse-danse irodalmán keresztül a „nagy-reneszánsz” táncpárjaiig (pavane-gaillarde, pas-samezzo-saltarello) és a korai barokk szvit-zenéjéig, nevezetesen az ún. variációs szvitig húzódik ez az áram. Ennek az időszaknak első harmadára esik a basse-danse-ok fénykora; azé az irodalomé, melynek legjelentősebb emlékét egy Brüsszelben őrzött nevezetes kézirat, az ún. Bibliothèque de Bourgogne kézírata (Bibl. Royale de Belgique Nr. 9085) képviseli.

2.

A basse-danse elnevezést zenetudósaink többféleképp értelmezik. Volta-képp eldöntetlen, mire utal ez az elnevezés: „mély tánc”-ot akar-e jelenteni, „mély hangszereken játszott tánc”-ot, vagy inkább „lassú, mérsékelt, hajlongósikamló mozdulatokból álló udvari ceremóniás tánc”-ot? A brüsszeli kézirat, mely kb. 60 ilyen táncdarabot tartalmaz, s melyhez még egy csoport egyéb dokumentum is felsorakozik, nemigen engedi meg az egyértelmű értelmezést. Ezeket a táncokat egyenletes, egyforma „brevis”-kótával rögzítették és számos címfelirattal látták el. A darabok ritmusa így semmiképp sem egyértelmű (feltehetőleg kettes-hármas egységeket kombináltak) s ami még fontosabb, a dallamok karaktere, rendeltetése is igen kétséges. Olvashatjuk őket egyszerű melódiákként, de az utóbbi évtizedekben a kutatók inkább arra hajlanak, hogy „cantus firmus”-dallamokként, tehát többé-kevésbé szabadon felhasználható alampelódiákként, éspedig chansonok, tehát többszólamú világi szerzemények tenorjaiként, gerinc-dallamaiként értelmezzék őket; másszóval olyan nyersanyagként, melyet az akkori előadói gyakorlat mindenestre módosított, variált, felcífrázott, éspedig szabad rögtönzés formájában. Valóban, ilyen megszínezett, kolorált változatokat — a francia-burgundi körzeten jóval túl is — már jó néhány táncdallam mellé sikerült odaállítaniuk az olyan kutatóknak, mint Friedrich Blume, Charles van den Borren és mások. Említsük itt meg, hogy a legújabb kutatás már elektronikus számológépek segítségét is igénybe veszi e melódiák összehasonlításában és rendszerezésében. (Raymond Meylan: *Recherche de Parentés parmi les Basse Danses du Quinzième Siècle*. Acta Musicologica 1966. 46—66.)

S itt egy sajtóságos körülményre kell felfigyelnünk. Ha a brüsszeli dallamokat nem cifrázottan, hanem egyszerű dal-melódiákként, egyszerű táncritmusokban olvassuk, egyik csoportjuk — igaz, eléggé szerény, kisszámú, de szembetűnő csoport — határozottan kelet-európai vonásokat mutat: lengyel, magyar, román, szlovák népies dallamok — éspedig máig élő népies dallamok — között keresi rokonságát.

Említsünk itt meg három ilyen dallamot (Kodály Zoltán legutóbb, 1966-ban még egy egész sor hasonló jellegű dallamra tudott a gyűjteményben rámutatni):

Le petit roysin
Languir en mille destresse
Roti bouilly joyeux

Közülük az elsőt már W. Wiora összevetette magyar, román, morva, cseh, angol, spanyol és holland dallamokkal (*Europäischer Volksgesang*, Köln 1952. 50—51). — Az első két táncdallam németországi vonatkozásairól lásd Ch. Van den Borren közlését, *Mélanges Ernest Closson*, Bruxelles 1948. 16., továbbá W. Salmen: *Das Lochamer Liederbuch*, Leipzig 1951. 89—92., és ugyanattól: *Towards the exploration of national idiosyncrasies in wandering song-tunes*. Journal of Internat. Folk Music Council 1952. 4. — A második táncdallam egyébként ma is meglehetősen elterjedt a cseh, szlovák és magyar népzeneben. — A harmadikat pedig e sorok írója már régebben összevetette egy XVIII. századi magyar melódiával (*A magyar zenetörténet kézikönyve*. Bpest 1947. Hangjegyfűggelék 14.). „Roti bouilly joyeux” „vidám ökörsült-dallam”-ot jelent; kísértésbe eshetnénk, hogy a régi magyar rezidenciák „tehenhúsnótá”-jával hozzuk kapcsolatba. (L. D. Heartz cikkét az *Aspects of Medieval and Renaissance Music* c. kötetben, New York 1966 és Haraszi Emil: *Barokk zene és kuruc nótá*, Századok 1933.)

Mit jelenthetnek ezek a Kelet felé mutató kapcsolatok? Mire következtessünk belőlük? Vándor-dallamokról van-e szó, vagy talán inkább egy töredékesen fennmaradt, de valaha közös, egyetemes európai dallamkincsről? S mit jelent, hogy ilyen dallamok 1460 táján egy olyan kéziratban bukkannak fel, mely feltehetőleg Merész Károly leányának és unokájának, Burgundi Máriának, illetve Osztrák Margitnak birtokában volt? Azt következtessük-e belőlük, hogy már a basse-danse-ok irodalmát megszínezik és átszövik bizonyos kelet-európai kapcsolatok? Nem volna lehetetlen: mind több jel mutat arra, hogy a reneszánsz korszak tánczenéje kezdettől fogva bizonyos általános európai perspektívával rendelkezett, vagy legalábbis bizonyos kelet-európai források is táplálták.

Még szembetűnőbbé válik ez a tény, ha a XVI. század tánczenéjét vizsgáljuk. A táncpároknak az a módszeres kialakulása, mely e korban Nyugat- és Dél-Európában végbemegy, szinte párhuzamos, sőt közvetlenül analóg jelenség mindazzal, ami e korban a kelet-európai zenében kimutatható. Módosítás, átértelmezés, az alapszéma variálása: tehát mindaz, amit már a basse-danse-ok területén gyanítottunk, emitt valósággal uralkodó szabálynak tűnik. Az

alapmelódia szabad átalakítása, szinte a keleti makámok módján: hiszen jórészt ezen alapul a pavane-gagliarde, passamezzo-saltarello és egyéb táncpárok divatja Európában. Gombosi Ottó már 35 évvel ezelőtt rámutatott, hogy a passamezzo-táncok irodalma jóformán egész Európában két alapszkéma variálásán alapul: a Passamezzo Antico-én és a Passamezzo Moderno-én (*Italia, patria del basso ostinato*, La Rassegna Musicale 1934. 14.) S mint tudjuk, ugyanez a fejlődés, ugyanez a tendencia vezet el a barokk-kor táncaiig, az ún. variációs szvit kialakulásához s természetesen mindenekfelett az ún. proportiók divatjához, mely tudvalevőleg páratlan ütemű változattá alakítja át a már elhangzott páros-ütemű táncdallamot.

6.

Variáció, átalakítás, körüljátszás, díszítés, makám-elv: mindezek alapelvei a kelet-európai népszerű tánczenének ebben a korban s még évszázadokon át. A lengyel táncok divatjának „betörése” a XVI. század hangszeres irodalmába, a polonicák, sőt az ungarescák feltűnése az európai irodalomban nyilván szoros kapcsolatban áll a tánczenének ezzel a kelet-nyugati, általános hajlamával. S hadd mutassunk itt végül rá egy különleges tánc típusra, mely ugyancsak közösen jelentkezik Keleten és Nyugaton: a polonicáknak és ungarescáknak arra a csoportjára, melyeknek formája és ritmusa egy szinte antik tradíciót őrzött meg mindenütt: arra a táncformára, melynek alapszerkezete a sapphói verset írja körül.

7.

Itt is a variáció, a parafrázis és a díszítés elemeivel találkozunk; de itt ezek az elemek egy középkori — legalábbis középkori — himnuszformát írnak körül. Ez a típus nemcsak katolikus országokban virágzott, ahol az egyház latin himnuszaiiban egy klasszikus formahagyomány élhetett tovább; nem, a típust Észak-Németországban, Németalföldön, még Angliában is nyomon követhetjük. Nevezetesen ide tartozik a régi allemande-ok egy csoportja; s itt természetesen nem az 1700 körül virágzott, díszesen stilizált barokk allemande-ra, Bach korának allemande-jára gondolunk, hanem annak előfutárára, a súlyos, szögletes, egyszerű, sőt primitív allemande-ra, a reformáció korának páros ütemű allemande-jára, mely szorosan csatlakozik a polonica-ungarescátáncok divatjához s hozzájuk hasonlóan a Versus Sapphicusból való leszármazásra utal, akárcsak a lengyel és magyar táncok jelentékeny része. Jegyezzük meg, hogy a sapphikus képletéből való leszármazás ma is kimutatható a magyar népdalok egy nem csekély hányadában s itt ugyanúgy, mint a régi ungarescákban, a szimmetrikusan ritmizált sapphói sorok meg a rövid zárósor, a Versus Adonicus jellemzők rá.

Ezekkel a vázlatos jegyzetekkel egy nevezetes, sokfelé elágazó és bonyolult történelmi fejlődésfolyamatot igyekeztünk végigkövetni — „végig”, helyesebben a barokk korszak irodalmába való beletorkollásáig. De talán ez a néhány szinte találmányra kiragadott részlet is felhívhatja rá a figyelmet: az európai tánczene, sőt a teljes európai zene fejlődését összefüggő, számtalan szétágazásában is összefüggő egységnek kell felfognunk, hogy részleteit s az egyes területeken jelentkező problémáit csak valamennyire is megérthessük és megvilágíthassuk.

A Discours de la Méthode arányai

VAJDA ANDRÁS

„4° Illud obiectum facilius sensu percipitur, in quo minor est differentia partium.

5° Partes totius obiecti minus inter se differentes esse dicimus, inter quas est maior proportio.”

(Descartes)¹

Esztétikus vagy inkább esztétizáló szemmel közeledni egy filozófiai műhöz talán kétes értékű vállalkozásnak tűnik, de semmivel sem kevésbé jogosult, mint művészi alkotásokat filozófiai, lélektani és egyéb szempontokból vizsgálni. Bizonyos az is, hogy Descartes-ot éppúgy nem lehet kiszakítani a francia irodalom történetéből, mint Augustinust, Goethét vagy Sartre-t a filozófiából. Ilyen irányú, tehát irodalmi szempontú vizsgálódás számára különösen hálás tárgynak mutatkozik a *Discours de la Méthode*, amely kitüntetett helyet foglal el Descartes életművében, nemcsak mint legalapvetőbb és kétségtől kívül legfrappánsabb bölcséleti értekezése, hanem azért is, mert ez leginkább közönségnek írt, olvasókra számító műve.

Szükségtelen felsorolni Descartes stilisztikai erőnyeit: a kristálytisztta, mindvégig teljességgel világos, sőt közérthető megfogalmazás, amely a legmélyebb problémák elemzésekor sem veszít könnyedségéből, s nem válik sem homályossá, sem nehézkessé — önmagáért beszél. A megformálás irodalmi igényűségéről árulkodik a narratív stílus, az író állandó személyes jelenléte a sorok mögött és az olvasóval folytatott kitapintható dialógus-jelleg. A forma és tartalom egységét sem kell hosszasan keresnünk ott, ahol a közlés módszere maga a mű tárgya: ugyanaz a „méthode”, amely a *Discours* középpontjában áll, jellemzi a szerző egész gondolatvezetését. Ez az egység kézzelfoghatóan tükröződik a mondatok grammatikai struktúrájában, még a kötőszavak használatában is: egy állítást szinte törvényszerűen egy „mais”-vel kezdődő mondat követ, majd egy további, „pourtant” vagy „toutefois” kezdetű mondat tartalmazza az összegzést vagy következtetést; a nyelvi forma maradéktalanul megfelel a tézis-antitézis-szintézis útján haladó gondolat mozgásának. A kifejtés szépsége valódi logikai érzelmeket kelt az olvasóban, messze túlemelve a művet a szikár tudós jellegen, mint fiatalabb kortársa, Pascal *Gondolatai* is. Mindez azonban még nem nyújt elégséges magyarázatot arra vonatkozólag, miért tűnik a kompozíció annyira tökéletesnek, az egész gondolatépítmény és a fejezetek is olyan gondos és harmonikus tagolásúnak.

Az első, amit meg kell állapítanunk, hogy a fejezetekre és ezeken belül a bekezdésekre tagolás, tehát az anyag elrendezése a *Discours*-ban egészen más jellegű, mint többi műveiben; hogy tartalmában a *Discours*-hoz legközelebb állót említsük, mint pl. a *Regulae ad directionem ingenii*-ben. Ez utóbbiban a felosztás szinte teljességgel mellérendelt viszonyokat fejez ki: a szabályok sor-

¹ René Descartes: Compendium Musicae. — Oeuvres. Publiées par Charles Adam et Paul Tannery. Paris, Ed. Léopold Cerf 1908. 10. köt. 91.

számozása merőben esetleges, nem egymásból következnek, tetszőlegesen felcserélhetők. A *Discours* fejezetei ellenkezőleg e g y gondolatmenet állomásai, a tagolás közvetlenül az anyag természetéből fakad, a gyakorlati szempontok (az áttekinthetőség, világosabb megértés stb. pusztán formális eszközökkel való megkönnyítése) másodrendű szerepet játszanak. Ezt fejezi ki a szerző rövid bevezetésében: „Si ce discours semble trop long pour être lu en une fois on le pourra distinguer en six parties . . .”² Az első fejezet a módszer megalkotásának szükségességét fejti ki, a második magát a módszert tartalmazza, a harmadikban pedig a „morale provisoire”-ral Descartes azt az archimedesi pontot teremti meg, amelyről hozzáláthat a dolgok ártértékeléséhez. A további három fejezet már a „méthode” alkalmazásának eredményeit, metafizikai és természettudományi következményeit foglalja magába. Kiténik, hogy ha a fejezeteken túlmenő szerkezeti tagolást keresünk, úgy az első három és a 4–5–6. fejezet vonható össze egy nagyobb tartalmi egységbe; másrészt az is könnyen megállapítható, hogy a fejezetek közül melyek a legfontosabbak, tehát melyekben kereshetjük leginkább az író esztétikai igényességét. Nyilván az első, a második és a negyedik fejezet az, amely a gondolatmenet lényegét rögzíti: az első mint alapvetés, a második magától értetődően és végül a negyedik, mint amely az első metafizikai bizonyosságot, a descartes-i filozófia axiómáját jelöli meg; elsősorban tehát ezekre a fejezetekre kell fordítanunk figyelmünket. A fejezetek belső felépítése is megközelíthető durva tartalmi megfontolások alapján, a szorosabb összefüggéseket mutató nagyobb egységek megkülönböztetésével. Így bontható fel pl. az első fejezet három nagyobb részre: az első általános megfontolásokat és a szerző céljait tartalmazza, a második ifjúkori tanulmányait, a Collège-ben szerzett tapasztalatait értékeli, végül a harmadik utazásainak tanulságait vázolja. A szöveg többszöri alapos, kivált hangos olvasása azonban meggyőz arról, hogy a még részletesebb tagolódás is olyan pontosan kimunkált, a hangsúlyos helyek, a legkisebb szerkezeti egységek, a bekezdések elosztása olyan esztétikus szándékot mutat, hogy a r á n y o s elrendezésük harmóniája már nem is az értelemnek, hanem a fülnek szól. Ha mérjük az egyes részletek felolvasásának idejét³, a kapott adatok vizsgálata már az első néhány bekezdés esetén kimutatja, hogy ez az arányos elrendezés az a r a n y m e t s z é s arányára épül.

Az első bekezdés felolvasásának ideje 72 mp, a másodiké 45, a harmadiké ismét 72 mp; a negyedik és ötödik bekezdést szorosabb tartalmi összefüggésük miatt egy egységnek tekinthetjük, így együttes felolvasási idejük 117 mp. Itt ér véget az első fejezet első nagyobb szerkezeti egysége („ . . . que tous me sauront gré de ma franchise”⁴). A számok elemzéséből kiténik, hogy 9-cel való egyszerűsítés után 8–5–8–13 arányszámokat kapunk, tehát a Fibonacci-féle számsor tagjait, amelyek tiszta képletben tükrözik az első nagyobb tartalmi egység aranymetszés-szerinti felépítését. A második nagyobb egységes szövegrész (a „ . . . savoir plus qu’ils ne savent”⁵ szavakig) tartalmilag egyértelműen két részre bontható: az első két bekezdésben a tanulmányozott tudományok

² René Descartes: *Discours de la Méthode*. Texte présenté et annoté par Jean Costilhes. Paris, Libr. A. Hatier 1966. 11.

³ A közölt mérési eredmények több felolvasás (több felolvasó) esetén kapott adatok átlagát jelentik.

⁴ Descartes: *Discours de la Méthode*. Id. kiad. 14.

⁵ Uo. 18.

pozitívumait értékeli, a továbbiakban hiányosságait sorolja fel. A két rész időtartama 189, ill. 306 mp, amely számokból 9-cel való egyszerűsítés után a Fibonacci-számsor két további tagja, 21 és 34 adódik. (Ugyanezt az arányt tünteti fel egy ettől egészen távol eső mérési eredmény; az ennél kapott időértékek — 220 és 356 mp — 4-gyel egyszerűsítve az 55 : 89 arányt adják.) A fejezet megmaradt, harmadik részét egy egységnek tekintve, felolvasási időátlag 189 mp, ismét 9-cel egyszerűsítve 21-et kapunk. Minthogy minden esetben ugyanazzal a számmal (9-cel) egyszerűsítettünk, az egész fejezet belső tagolása egyetlen sémába foglalható:

Időértékek mp-ben: 72 — 45 — 72 — 117 — 189 — 306 — 189
 9-cel egyszerűsítve: 8 — 5 — 8 — 13 — 21 — 34 — 21
 (A Fibonacci számsor: 0, 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55 . . .)

Ha most eltekintünk a fejezet három nagyobb tartalmi egységének belső arányaitól (e kisebb tagok időértékeit vagy közvetlenül a belőlük kapott arányszámokat összeadva), közöttük a következő arány áll fenn: 306 mp : 495 mp : 189 mp, amiből 9-cel való egyszerűsítéssel a 34 : 55 : 21 Fibonacci-számokból álló arányt kapjuk. Látjuk tehát, hogy az első fejezet belső tagolása akár a nagy, akár a kisebb tartalmi-szerkezeti egységeket tekintve közvetlenül visszavezethető az aranymetszés arányára. A mérések helyességét igazolja, hogy a nagyobb egységek esetén még a sorok számának összehasonlításából is igen jó közelítéssel ugyanezek az arányok adódnak: a sorok számából kapott 13 : 21 : 8 arány⁶ megfelel a fenti 34 : 55 : 21 alakú eredménynek. (Ez a módszer természetesen csak nagyobb terjedelmű részek vizsgálatánál hoz helyes eredményt, minél kisebb egységeket vizsgálunk ugyanis, annál nagyobb eltérés adódhat a tipográfiai terjedelemnek és az elhangzás időtartamának viszonyában.)

Hasonló arányok elemezhetők ki nem kevésbé tisztán a második fejezetről is. A fejezet tartalmi magvát nyilvánvalóan a szabályok ismertetése jelenti. Önként adódik tehát egy olyan tagolás, hogy ott bontsuk két részre a fejezetet, ahol a szabályok felsorolása kezdődik: az első rész tartalmát a „méthode” szükségességének bizonyítása, jellegének és céljának tisztázása teszi, a másodikikét maguk a szabályok és a hozzájuk fűzött gondolatok. A két rész felolvasási idejének átlagértékei 816 mp, ill. 504 mp, arányuk a 34 : 21 arány 24-szerese. (A sorok számának összetételéből a 21 : 13 arányt kapjuk.⁷) Az első rész tartalmilag tovább tagolható: egy-egy tartalmi egységet alkot az első és a második bekezdés, a többi, egészen a szabályokig, egybefoglalható. E három kisebb egység időértékei rendre 255, 153, ill. 408 mp, amely számok aránya 51-gyel való egyszerűsítés után 5 : 3 : 8 alakban írható fel. A második fejezet egészének tagoltsága tehát (az egyes részarányok közös nevezőre hozása után) ilyen képet ad:

Időértékek mp-ben: 816 (= 255 + 153 + 408) : 504
 Egyszerűsítés után: 16 (= 5 + 3 + 8) : 10 = 8 : 5

⁶ A sorok számát a következő kiadás alapján közöljük: René Descartes: Discours de la Méthode et choix de lettres françaises. Intr. par B. Aubé. Paris, Libr. de Firmin—Didot et Ce 1884. — A sorok száma itt: 70, 125, 40; 5-tel egyszerűsítve az arány közelítőleg 13:21:8.

⁷ A sorok száma: 189 és 101, 9-cel egyszerűsítve közelítőleg 21:13 alakra hozható.

A sorok száma alapján:⁸ $42 (= 13 + 8 + 21) : 26 = 21 : 13$

A vizsgálódást folytathatjuk a negyedik fejezeten. Ez a rész két döntő fontosságú gondolatot tartalmaz: az egyik a „je pense, donc je suis”, tehát az első metafizikai bizonyosság kimondása, a másik pedig isten létének bizonyítása. Feltehető ezért, hogy a fejezet belső arányrendszere első megközelítésben e két motívum köré kristályosodik. Az a pont, ahol a gondolatmenet az első bizonyítás végén eljut istenig, tehát a „Dieu” szó első megjelenése az egész fejezetet 89 : 144 arányban tagolja. A fejezet eddig tartó első részét a „je pense, donc je suis” első említése 34 : 55 arányban osztja, második említése pedig éppen fordított (55 : 34) metszetet alkot. De ha ez a tagolás önkényesnek tűnik, a bekezdések figyelembevételével vizsgálva a fejezetet, ugyanígy kitűnik a szerkesztés arányos volta. Eddigi módszerünkhöz híven a szorosabb tartalmi összefüggést mutató bekezdéseket egy egységbe foglaljuk, így összehasonlíthatjuk mindjárt az első két bekezdést, az istenérveket tartalmazó negyedik és ötödik bekezdést, és ily módon a fejezet 6 kisebb-nagyobb szerkezeti egységre bomlik. Ha megvizsgáljuk ezek terjedelmét, kitűnik, hogy itt sokkal nagyobb eltérés van az egyes részek között, mint az eddigiekben, ahol mindenütt többé-kevésbé tiszta képlet mutatta a tagolás jellegét. A számok azonban megmutatják, hogy itt is ugyanaz az arány érvényesül, csak hogy most az aránymetszés bonyolultabb megvalósulásával állunk szemben. A hat szerkezeti egység terjedelmének megfelelő arányszámok a következők: 55-13-89-21-42-42. Látható, hogy az első négy szám, amelyek a Fibonacci-számsor tagjai, olyan viszonyokat mutatnak, hogy az első a harmadikkal, a másodikat a negyedikkel kell összekapcsolni. Kérdés azonban, mit kezdünk a két 42-es számmal, hiszen ezek kiugranak az arányrendszerből. A válasz abban rejlik, hogy a viszonylag nagy terjedelmi eltérések következtében az arányrendszer nem képes az első négy tagot egybefogni: a kisebbik aránypár nagyobbik tagja (21) és a nagyobb aránypár kisebbik tagja (55) között hiányzik a közvetítő, a 34-es. Ennek szerepét tölti be jelen esetben a 42-es szám: kiegyenlíti az eltéréseket, egyensúlyba hozza a két aránypárt, s hogy a matematikai összhang még szilárdabb legyen, nem is egyedül áll, hanem megismétli önmagát. (Ez a szám egyébként a két aránypár nagyobbik és kisebbik tagjainak különbségét jelenti: $(89 + 21) - (55 + 13) = 42$; talán ezért is elégíti ki jobban a harmónia követelményeit, mintha 34-es egység állna helyette.)

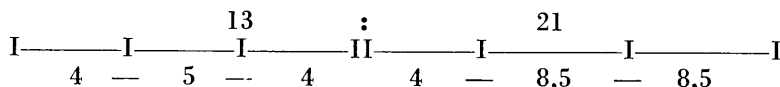
De hogy a fenti mérések és számadatok nem csupán a mű egészében elszigetelt esetleges arányos szerkezetekről tanúskodnak, azt mi sem bizonyítja jobban, mint ha megkeressük a mű egész terjedelmének aránymetszés szerinti metszetét. Az osztópont szinte kísérteties pontossággal esik a harmadik és negyedik fejezet közé⁹, az ideális esettől való eltérés mindössze 0,5%, vagyis körülbelül annyi, mint az $5 : 8 = 8 : 13$ Fibonacci-számokból álló arány esetén. Bizonyos arányos összefüggés megfigyelhető az első három fejezet között is: az első és a harmadik fejezet terjedelme körülbelül azonos, együttes terjedelmük a közbezárt második fejezet hosszához viszonyítva ugyancsak az aránymetszés arányát mutatja: $233 : 144$, ha 2-vel bővítjük, éppen a sorok számát adja.¹⁰ Az

⁸ A sorok száma az első részen belül: 58, 37, 94; 9/2-del való egyszerűsítés pontosan a közölt arányt adja.

⁹ Az egész mű 1952 sor, e szám aránymetszete 746, ill. 1206 lenne; az első három és a 4–5–6. fejezet együttes hossza pedig 751 és 1201 sor.

¹⁰ Az első és harmadik fejezet együttes terjedelme 461, a másodiké 290 sor.

egész mű arányai tehát a következő sémával ábrázolhatók (nem tüntetve fel most már az egyes fejezeteken belüli tagoltságot):

(Az ábrából kitűnik, hogy az eddig tárgyalt arányok mellett a mű felépítésében szimmetrikus jelleg is érvényesül. Ennek szerepe azonban egészen másodlagos, jórészt az elemzett arányok kiegészítésére, helyenként pótlására szorítkozik.)

Az anyagnak ez az arányos elrendezése azonban nemcsak a nagyobb tartalmi-szerkezeti egységek terjedelmi viszonyaiban valósul meg. Végelemzésben az elemi egységek, az egyes gondolatmenetek nyelvi formája, tehát a mondatok, mondatkomplexumok felépítése is ugyanezt a kompozíciós elvet tükrözi. Példának hozhatjuk mindjárt az első mondatot, az értelmi tagolás, azaz a kiejtés hosszabb szüneteinek feltüntetésével: „Le bon sens est la chose du monde la mieux partagée: | car chacun pense en être si bien pourvu, | que ceux même qui sont les plus difficiles à contenter en toute autre chose | n'ont point coutume d'en désirer plus qu'ils en ont.”¹¹ Akár a kiejtés időtartamának részadataiból, akár a szótagszámok összevetéséből indulunk ki, mindkét esetben visszavezethetjük a mondattagok arányait egy 3 : 2 : 5 : 3 aránysorozatra. Hasonlóan arányos tagoltságú mondatokat tömegével lehetne példának felhozni,¹² s bár a mérések — egészen kis egységckről lévén szó — itt jóval durvább közelítésben tüntetik fel a tiszta számviszonyokat, mint a nagyobb részek vizsgálata esetén, az arányosságra törekvő tendencia ez esetben is végig nyomon követhető. És ez a jelenség — a kisebb pontosság ellenére is — sokkal többet mond, mint az eddigi vizsgálódások: egy matematikus elme biztos arányérzékének ösztönös működését sejthetjük, a „bon sens” öntudatlan, vagy inkább nem tudatosított törekvését egy pusztán mennyiségi viszonyokon alapuló harmónia létrehozására. Mindenesetre úgy tetszik, tudatos tevékenységről semmiképpen nem beszélhetünk: sejtésünket talán úgy fogalmazhatnánk meg, hogy az arányosság kétségtelenül kimutatható jelene lehet, hogy nem tisztán a véletlen műve, de szándékossága egyáltalán nem valószínű. Természetesen igen könnyen elképzelhető és elfogadható lenne, hogy, mint annyi más esetben, itt is a véletlen dolgozik, mint esztétikai alakító tényező. További nyomozás azonban kimutatja, hogy ez az imént nagyon is megkérdőjelezett szándékosság, ha egészen nem is bizonyítható, de legalábbis nagymértékben valószínűsíthető.

*

Sokan foglalkoztak és foglalkoznak ma is természeti jelenségek, képzőművészeti, építészeti vagy zenei alkotások számszerű összefüggéseinek, arányainak elemzésével. Az irodalom eléggé elhanyagolt terület ebből a szempontból: jó példa erre a Lendvai Ernő szakavatott irányításával készült *Arany metszés* című ismeretterjesztő kisfilm, amely a legkülönbözőbb és való-

¹¹ Descartes: Discours de la Méthode. Paris, A. Hatier 1966. 11.

¹² Néhány példa: az első szabály (a tagolás alapja mindenütt a központosítás) 3:2:5; az első metafizikai igazságot tartalmazó mondat („Mais aussitôt ... que je cherchais”, id. kiad. 39.) 21:34; a mű zárómondata: 3:1:3:2 stb., stb.

ban bizonyító erejű példákkal illusztrálta az aranymetszés széleskörű megvalósulását a természetben és alkalmazását a művészetekben, éppen csak az irodalom maradt mostohán. Pedig — lévén a nyelv művészete éppúgy „időbeli művészet”, mint a zene — kézenfekvő a gondolat, hogy egy írásmű tagolása, versek esetében akár a legkisebb időbeli egységek (ütem, szótag, láb, mora) ugyanúgy hordozói lehetnek ennek az aránynak, mint a zenei hangok, a pentatónia¹³ vagy a vonalak és formák. Leonardo tagadja ugyan, hogy azok az arányok, amelyek a festészetben és a zenében a harmóniát létrehozzák, meglennének a költészetben is,¹⁴ de mint látni fogjuk, ez az állítás minden alapot nélkülöz. Eleve különös és megmagyarázhatatlan lenne egyébként is, hogy az az arány, amely az ókorban a pythagoreizmus és Platón, a középkorban pedig a számisztika révén olyan kiterjedt és átfogó jelentésre tett szert, éppen az irodalomból hiányozna. Fechner kísérletei vitathatatlanná tették az aranymetszés esztétikai hatásának nagyságát, s hogy tartalmának megváltozása mellett még a közelmúltban és ma is milyen gyakran alkalmazott alkotói módszert, illetve formaelvet jelent, azt nemcsak Lendvai Ernő Bartók-elemzései,¹⁵ hanem a modern művészet számos jelentős alakjának művészi gyakorlata és nyilatkozatai¹⁶ is tanúsítják. Lendvai Ernő így ír az aranymetszésről: „Az aranymetszés az a keret, melyben a szépség legmélyebben csendül össze az étellel. Az aranymetszés élet-jelkép, mintegy a természetből elcsúszott képlet, szemben mindazzal, amit szeretnének, torznak és halottnak ismerünk.”¹⁷ Ha a nyelvi forma ezt nem tudná megvalósítani, az irodalom nemcsak egy módszerrel, hanem egy jelentéssel lenne szegényebb. Hogy ez nem így van, arra nézve hadd hozzunk fel néhány verstani példát.

A hexameter kétségtől elvonul az európai verselés egyik legősibb és leggyakoribb sorfaja. Cezúrája, amely már Vergiliusnál rögzítődik, a harmadik láb felénél vágja ketté a sort. A metszet nem mutat teljes pontosságot, az ideális osztástól való eltérés egy láb időértékének 0,21-ad része, de ez nyilván nem is érhető el, hiszen a cezúra nem eshet szótag belsejébe. A szótagszámok eloszlása azonban két változatnál is tiszta képletet mutat: az egész sor szótagszáma 13—17 között mozoghat, ennek megfelelően a sor első részében 5—7, a másodikban 8—10 szótag lehet; egészen pontosan mutatja tehát az arányt a következő két eloszlás: $5 : 8 = 8 : 13$ és $6 : 10 = 10 : 16$. — Az antik sor- és strófaszerkezetek körében végzett vizsgálódás számos más esetben is kimutatja ezt az arányt. Latinban igen gyakori az a verstípus, mely az aszklepiadészi és a glykoni sort váltogatja. Az aszklepiadészi sor időértéke (a sormetszet két mora értékű szünetének figyelembevételével) 21 mora, a glykoni soré 13 mora: az arány szembetűnő. Az anekreoni nyolcast, mely bizonyára szintén a legősibb mértékek közé tartozik, Gáldi László felezőnek tünteti fel:¹⁸ valójában — legalábbis a görögök használatában — az ilyen típusú soroknak mintegy 50%-a nem felező

¹³ Erre vonatkozólag l.: *Lendvai Ernő: Az ismeretlen Bartók (Műhelytanulmány).* Valóság 1962/5. 61.

¹⁴ *Leonardo da Vinci: Tudomány és művészet. Válogatás művészeti írásából.* Bp., Magyar Helikon 1960. 83—84.

¹⁵ Az említett tanulmány mellett l. *Lendvai Ernő: Bartók stílusa.* Bp., Zeneműkiadó 1955.

¹⁶ Csontvári, Mondrian, Jacques Villon; l. továbbá *Raymond Bayer: Entretiens sur l'Art abstrait.* Genève, Ed. Pierre Cailler 1965. és *Étienne Beothy: La série d'or.* Paris é. n.

¹⁷ *Lendvai Ernő: Bartók stílusa.* Bp., Zeneműkiadó 1955. 14.

¹⁸ *Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat.* Bp., Gondolat 1961. 56—57.

hanem 3/5 illetve 5/3 tagolású. A szapphói strófa szerkezetét tekintve túlnyomó részben az első két szapphói sor, majd a harmadik szapphói és az adoniszi sor kapcsolható össze egy-egy szorosabb tartalmi egységbe. Így a két rész időértékének aránya (morákban, az első rész végén negyed-értékű szünettel): $25 : 40 = 40 : 65$, azaz $5 : 8 = 8 : 13$.

A legmeggyőzőbb bizonyíték az aranymetszés költői érvényesítésére minden bizonnyal a szonett. Páratlan népszerűségét és a számtalan variációs lehetőség mögött változatlanul maradt alapszerkezet jelentését nem is igen lehetne másként magyarázni, mint egy olyan általános tartalmú, pszichológiai-esztétikai vonatkozású jelenséggel, amilyen csak az aranymetszés. A 14 soros szerkezet 8/6-os tagolását könnyen vissza lehet vezetni arra a 3 : 4 : 7-es arányra, amelyet általában mint az aranymetszéshez hasonlóan népszerű, azzal vetekedő arányt szoktak tárgyalni. Ez a felfogás merőben téves: a Fibonacci-számsorból végtelen számú hasonló természetű¹⁹ számsor vezethető le, s mindjárt a második ilyen variáns első tagjai 3, 4 és 7:

2	3	5	8	13	...	
				:		
3	4	7	11	...	...	
			:			
5	7	12	...	...	...	$2 \times 3 : 4 : 7 / =$
		:				$= 6 : 8 : 14$
8	11	...	...	...		
	:					
13	...	...	...	...		
:						

Az aranymetszés modulációja, amit a szonett tercettjének, ottavájának és egészének arányszámai mutatnak, oldottabbá, kötetlenebbé teszi az arányt; ebbe a szerkezetbe épül bele az ottava és a tercett szigorúan szimmetrikus osztása, s éppen ez az ellentét az, ami formai oldalról meghatározza a szonettforma jellegét: „A szonett egyik alapvonása . . . belső feszültsége, d r á m a i s á g a; . . .”²⁰, írja Gáldi László.

Hogy valamivel közelebb jussunk Descartes-hoz, nézzük át ilyen szempontból dióhéjban a francia verselés-technikát, Descartes koráig. Az első megállapítás, ami fontos számunkra, hogy a két leggyakoribb sortípus a 10 és a 8 szótagú (komoly riválisuk, a 12-es későbbi eredetű). A francia középkori tízes szinte kizárólagos érvénnyel 4/6 tagolású (l. *La Vie de saint Alexis*, *La Chanson de Roland* stb.). A nyolcasban már helyet kap a szimmetrikus tagolás is, de a 3/5-ös, illetve 5/3-as tagolás egészen a XIII. századig mintegy 50%-os arányban jellemző (l. *Le Chevalier au Lion*), majd a XIII. század folyamán ez az arány mintegy 33%-ra csökken (l. *Le Roman de la Rose*), de ennél lejjebb a továbbiakban sem süllyed. Villon kapcsán feltétlenül említést kell tennünk Süpek

¹⁹ A levezethető számsorok is bírnak a Fibonacci-számsor azon tulajdonságával, hogy minden tagjuk a megelőző két tag összege, s hogy három szomszédos tagot aránypárban felírva, a kültagok és beltágok szorzatának különbsége állandó. Csupán e különbség számértéke más soronként: a Fibonacci-sor esetén 1, a második sorban 5, a harmadikban 11 stb.

²⁰ Gáldi László: i. m. 154.

Ottó Villon *Kis Testamentumának keletkezése* című tanulmányáról.²¹ A szerző a Kis Testamentum egy fél-versszakának a sorok tagolásán (5/3, 5/3, 3/5, 5/3), szerkezeti felépítésén alapuló formális elemzése során olyan következtetésekre jut, amelyek teljes mértékben megfelelnek annak, ahogyan Lendvai Ernő értelmezi a pozitív és negatív metszet jelentését.²² — A Pléiade verselésében két tendenciát fedezhetünk fel: egyrészt egyre uralkodóbbá válik a felező alexandrin, másrészt viszont virágzik a szonett, aminek az aranymetszéssel való kapcsolatát fentebb kimutattuk, és továbbra is érvényben marad a 8-as és 10-es sorok aszimmetrikusan arányos tagolása. Ezzel el is jutottunk a XVII. századig, a Malherbe nevével fémjelzett költői forradalomig, amely azonban szempontunkból nem jelent változást: az említett két tendencia továbbra is nyomon követhető. Illusztrációként ragadjuk ki példának La Fontaine-t: verselésében a 8-as és 10-es sorok csaknem mindig 3/5 vagy 5/3, illetőleg 4/6-os tagolásúak, míg 6-os és 12-es sorai középmetrumot mutatnak.

Vizsgálódásunk eredményei két dologra derítenek fényt: egyrészt, hogy az aranymetszés harmóniája elég mélyen gyökerező lélektani valóság ahhoz, hogy nyelvi formában is megkövetelje kifejeződését; másrészt, hogy az arány nyelvi megvalósulásai olyan régi korokban is kimutathatók, hogy irodalmi jelenségekben való felbukkanását nem tarthatjuk pusztán véletlennek. A középkori kólonok szerinti fogalmazás analógiájára elképzelhető olyan tudatos írói gyakorlat, amely nem egyenlő, hanem arányos mondattagok kialakítására törekszik. Descartes-nál annál is inkább kutathatjuk ilyen vonatkozásban a szándékosságot, mert, bár másutt is (mint pl. a középkorban) felfedezhető, elsősorban a racionalistább művészeti korszakok esztétikája emeli törvényerőre az arányt. Ez természetes is, hiszen éppen ezekre a korokra (reneszánsz, klasszicizmus) jellemző az antikvitáshoz való visszafordulás, ami magával hozza — legalábbis részlegesen — a polükleitoszi kánon felújítását. Descartes kortársának, Poussinnek számos képén nagy pontossággal kimutatható az aranymetszés szerepe a kompozícióban,²³ s Poussin művészete kétségkívül tükrözi Descartes racionalista filozófiájának hatását. Ha azonban a *Discours de la Méthode*-ban megnyilvánuló descartes-i írásmód és szerkesztő-elv eredetét keressük, nem elég a kor általános jellegére, horizontális összefüggésekre és hatásokra utalni, hanem szűkebb kereteken belül kell előzmények után kutatnunk.

A *Discours* jellegéhez legközelebb álló műfaji rokont a retorikában jelölhetjük meg. Minthogy a szónoki műnek tartalmi megkötöttsége meglehetősen laza, éppúgy lehet filozófiai tárgyú, mint a *Discours*, másfelől pedig a *Discours* is meggyőzésre irányul. A szónoklatról írt elméleti munkák, már a legrégibb megjegyzések is éppen az arányos felépítést emelik ki, mint a jó szónoki mű ismertetőjegyét. Ismertek Platónnak a *Timaios*-ban kifejtett gondolatai az

²¹ *Süpek Ottó: Villon Kis Testamentumának keletkezése. Modern filológiai füzetek 1.* Bp., Akadémiai K. 1966.

²² *Lendvai Ernő: i. m. 11:* „... a pozitív metszet a formaizmok megfeszülésével, lényegében emelkedéssel vagy az anyag sűrűsödésével, míg a negatív metszet a dinamikus erők elapadásával, tehát süllyedéssel jár együtt.”

²³ A méréseket a következő kiadás reprodukciói alapján végeztem: *Pierre du Colombier: Poussin. Paris, Ed. Crès et Cie 1931.* — Néhány példa: *Echo et Narcisse* (1624), a horizont vízszintes és az álló nőalak függőleges vonala tagolja a képet mindkét irányban az aranymetszés szerint; *Vénus et Satyre* (1631–33?), a fa mögül kibukkanó fej nem is tölt be más szerepet, mint hogy a tagolást mindkét irányban biztosítsa; *Eumolpe enseignant la lyre à Hercule* (vázlat), az alakok elhelyezése 13:55:34:21:21 arányú tagolást jelent.

arányossággal kapcsolatban; summájukat ez a mondat adja: „Minden jó: szép, a szép pedig nem lehet arányosság nélkül.”²⁴ Számunkra sokkal többet mondanak azonban a *Phaidroszban* kifejtett, közvetlenül a beszédekre, közvetve az írásművekre is vonatkozó gondolatok: „... minden beszédnek olyan felépítésűnek kell lennie, mint egy élőlénynek, amelynek hozzáillő testalkata van, úgyhogy ne hiányozzék se feje, se lába, hanem legyen törzse és végtagjai, melyek egymáshoz és az egészhez illenek.”²⁵ Arra a kérdésre pedig, hogy mi az, ami a részeket és az egészet összefogja, ismét a *Timaios* egy részlete adja meg a választ: „... természetétől fogva az arány az, mely ezt legszebben teljesíti.”²⁶ Hogy milyen arány az, amire nevezetesen utal, azt kétszeres áttételen keresztül tudhatjuk meg²⁷; az az élőlény, amelynek felépítését a beszédnek követnie kell, minden bizonnyal az ember, ugyanakkor a *Timaios*-ból azt is megtudjuk, hogy Platón szerint a világmindenség az ember képmására formálódott — Kövendi Dénes pedig a *Timaios*szhoz írt jegyzeteiben azt mondja: „Platon a zenei konszonzanciák viszonzyszámait szerint tagolja a Világlelket.”²⁸ Ezeknek a viszonzyszámoknak az aranymetszéssel való összefüggése ismeretes, a platóni arány következhetsésképpen az aranymetszést jelenti. — S hogy a szónoklatra, de tágabban minden írásműre vonatkozó platóni szabály mennyire nem változott meg, azt mi sem tanúsítja jobban, mint hogy két évezred múltán Boileau még a megfogalmazásban is hasonló módon mondja ugyanazt: „Au reste, il en est de même des discours que des corps, qui doivent ordinairement leur principale excellence à l'assemblage et à la juste proportion de leurs membres; ...”²⁹

A XVII. század szónoki művészetének elemzéséből, melyet Sőtér István végzett el nagyszerű tanulmányában,³⁰ kibontakozik a klasszicista stíluselmény valamennyi jellemző jegye s a klasszicizmus esztétikájának majd minden számunkra fontos aspektusa. „Nous ne devons pas être surpris en retrouvant les éléments les plus essentiels de la doctrine classique chez les théoriciens du style ...”³¹ — jegyzi meg Sőtér István fejtegetése elején, és folytatja a következőkben egy olyan mondattal, amit akár Descartes írhatott volna le: „La source et la mesure de l'éloquence est le bon sens et c'est la raison qui la

²⁴ *Platon Összes Művei*. 2. köt. Bp. Magyar Filozófiai Társaság 1943. 2. köt. 606.

²⁵ Uo. 1. köt. 711—712.

²⁶ Uo. 2. köt. 538.

²⁷ Az az arány, amiről Platón a *Timaios*szban közvetlenül beszél, nem az aranymetszés, csupán egy példa; bár a matematikai irodalom, helytelenül, az említett helyet mint az aranymetszésről szóló legrégebbi említést tartja számon.

²⁸ *Platon*: i. m. 2. köt. 613.

²⁹ *Oeuvres complètes de Boileau*. 2 tomes. Paris, Libr. de L. Hachette et Ce 1864. — 2. köt. *Traité du sublime*, chap. XXXII. 169.

³⁰ *Sőtér István*: A doctrine stylistique des rhétoriques du XVIIe siècle. Bp. Eggenberger 1937. — Érdekes adalék Descartes és a retorika kapcsolatát illetően *Henri Gouhier* előadása az 1954-es velencei barokk-kongresszuson (*La résistance au vrai et le problème cartésien d'une Philosophie sans rhétorique*). Gouhier kifejti, hogy Descartes, mint az igazság eltorzítását, elveti a retorikát, de amikor nézeteit közölni akarja, a meggyőzésnek ugyanazzal az igényével találja magát szemben, amely a retorikát megteremtette, legalább ebben a tekintetben tehát a barokk gyermeke. *Bán Imre* ezzel kapcsolatban megjegyzi: „Egészen bizonyos, hogy Descartes rábukkan a meggyőzés szükséges voltára, de — és ez a lényeg! — nem a retorika eszközeivel, hanem a matematikai módszer evidenciájával végzi. A kartézianizmus a retorika halálát jelenti!” (*Filológiai Közlöny* 1956/4. 506.) Sőtér István tanulmánya éppen ellenkezőleg arról győző meg, mennyire összeegyeztethetők a klasszicista szónoklattal igényei Descartes eszméivel és stílusának jegyeivel.

³¹ *Sőtér István*: i. m. 18.

détermine; ...”³² Descartes azonban még éppen ezt, a gondolat világosságát és az értelem rendező erejét hiányolta az élesszólásból, amit a *Discours* első fejezetében is kifejez: „Ceux qui ont le raisonnement le plus fort, et qui digèrent le mieux leurs pensées, afin de les rendre claires et intelligibles, peuvent toujours le mieux persuader ce qu'ils proposent, encore . . . qu'ils n'eussent jamais appris de rhétorique.”³³ A *Discours* megjelenése utáni három és fél év-tized azonban elegendő volt ahhoz, hogy gyakorlatilag megvalósulhasson a művészetben az a descartes-i racionalizmus, amit legpregnansabban Boileau *L'Art poétique*-ja (1669–74) fogalmazott meg s többek között D'Aucour is kifejezett a következő szavakban, melyek Sötér István fenti megállapításának magvát tartalmazzák: „... le bon sens est la source du beau style...”³⁴ Racionális tartalmat nyer a szónoklat immateriális része, mindeddig titokzatos és megfoghatatlan „je ne sais quoi”-ja, amelyről kiderül, hogy egyrészt a konstrukcióval, másrészt a harmóniával és a zenei hatással esik egybe, s amelyet Vaugelas egyenesen a számmal azonosít.³⁵

Az értelem tevékenysége mindenekelőtt a konstrukcióban, a beszéd periódusokra tagolásában, az „arrangement”-ban játszik szerepet. Az elrendezés fontosságának kiemelése nem új gondolat, a par excellence szónok, Cicero számos helyen hangsúlyozza s már a *De oratore* legelején szól róla: „Est enim...: et ipsa oratio conformanda, non solum electione, sed etiam constructione verborum:...”³⁶ A szónoklat teoretikusai valamennyien nagy figyelmet fordítanak erre a kérdésre, Sötér István tanulmánya is egész fejezetet szentel rá: idézi Saint-Paul, D'Aucour, Bary véleményét, akik mind az egyenlő hosszúságú, monoton, unalmas periodizálással szemben foglalnak állást. Véleményüket Saint-Paul fogalmazza meg legtömörebben a *Tableau de l'Éloquence française*. . . című művében, a VI. szabályban: „VI. Le dis enfin que le style pour estre excellent doit estre estendu par periodes bien arrondies et faites avec une telle mesure qu'il ne soit ny trop diffus, ny trop court.”³⁷ A szónoki művet egyébiránt az építészeti alkotásokkal veti egybe felépítés és tagoltság szempontjából. És, mint már említettük, éppen a felépítés és a tagolás jelenti a „je ne sais quoi” tartalmát, amely más oldalról a számmal azonos; a szám tehát a konstrukció formai meghatározójává válik, egyaránt megkövetelve a szerkezet architekturális és zenei felépítettségét, vagy inkább a periódusok ilyen jellegét.³⁸ Összefoglalásul ismét Sötér Istvánt idézzük: „L'élément irrationnel, immatériel du style consiste dans le nombre et selon la conception de Rapin c'est le nombre qui possède le fameux je ne sais quoi, c'est lui qui donne la beauté supérieur de la période.”³⁹

A fentiekből, de a klasszicizmus általános jellegéből is kitűnik, hogy semmi alapja nincs Gerevich Tibor kijelentésének, amelyet az arányosság elmé-

³² Uo. 18.

³³ *Descartes: Discours*. . . Paris, A. Hatier 1966. 16.

³⁴ *D'Aucour: Sentiments de Cléante sur les Entretiens d'Ariste et d'Eugène*. Paris, Pierre le Monnier 1671. — Id. Sötér: i. m. 18.

³⁵ *Vaugelas: Remarques sur la langue françoise*. Paris 1647. 592–593: „... l'air et la grâce, qu'on appelle le ie ne scay quoy ou le nombre...” — Id. Sötér: i. m. 27.

³⁶ *Oeuvres complètes de Cicéron*. Paris, Ed. C. L. F. Panckoucke 1830. 3. köt. 14.

³⁷ *Charles de Saint-Paul: Tableau de l'Éloquence française ou se voit la manière de bien escrire*. Paris 1632. 108. — Id. Sötér István: i. m. 28.

³⁸ L. Sötér István: i. m. 55: „Le nombre s'explique . . . que la période est à la fois une conserction architecturale et musicale.”

³⁹ Sötér István: i. m. 54.

letének és művészi alkalmazásának történetéről írott értekezésében tett: „A renaissancetól egészen a XIX. századig nyoma vész az arányossági törekvéseknek a művészetben.”⁴⁰ Az arrangement-on, a számviszonyokon alapuló művészi hatásnak ez a hangsúlyozása éppen ellenkező tendenciát mutat. S nem nehéz belátni azt sem, hogy ezek a törekvések végső soron Descartes racionalis, matematikai szépségeszményére vezethetők vissza, de legalábbis mindenképp rokonok vele, és hogy Descartes filozófiájának hatása nyilván nemcsak ezekben a jelenségekben, nemcsak a már említett Poussin gyakorlatában, hanem a kortárs művészet javarészában lépten-nyomon kimutatható. Ugyanígy bizonyos a visszahatás is Descartes írói módszerére és stílusára. Ez az írói módszer pedig olyan szerves folyománya annak a szilárd, tudatosan matematikai alapokra épített esztétikai koncepciónak, amelyből született, hogy akkor is egyre-másra áruklodik felőle, ha a tárgy egészen más természetű. S bár Descartes összefüggő esztétikai elméletet nem írt — *Compendium Musicae*-je is, tartalmaz ugyan a mottóknban idézett mondatokhoz hasonló több általános érdekű megállapítást, inkább a zenei hangokról írt tudományos értekezés, mintsem zeneelmélet —, a műveiben elszórt kijelentésekből sokat megtudhatunk. A *Compendium Musicae* summája, mely szerint „... bizonyos viszonylatoknak és arányoknak a szépsége a zenében, ... matematikai értelemben vett magasabb rendű bizonyíthatóságukban rejlik”,⁴¹ nemcsak a zenére, de a többi művészetre is vonatkoztatható.

A Gilbert-Kuhn-féle esztétikatörténet megállapítása, hogy „Descartes esztétikai normája, ... az individuális pszichológia és az idegingerek kerülő útján visszatér egy matematikai és logikai eszményhez”⁴², nemcsak a *Compendium Musicae* és a *Traité des Passions* című írásokból bontható ki, de nem mond ellent annak a vázlatos esztétikai koncepciónak sem, amely a *Discours de la Méthode*, s különösképpen az első fejezetek alapján körvonalazható.

A matematikai tudományokról szólva Descartes éppen alkalmazásuk szűkkörűsége ellen emel kifogást: „Je me plaisais surtout aux mathématiques, ... mais je ne remarquais point encore leur vrai usage, et pensant qu’elles ne servaient qu’aux arts mécaniques, je m’étonnais de ce que ... on n’avait rien bâti dessus de plus relevé.”⁴³ Ez a „plus relevé” az előzmények ismeretében nyilván nemcsak a filozófiát jelenti, hanem az artes más ágait is, a művészeteket, a triviumot, s ebből elsősorban talán éppen a retorikát. Ahogyan a filozófiai gondolkodás kiindulópontja, mint ezt a *Méthode* első szabálya kifejezi, az intuíció, valószínű, hogy a művészi alkotás folyamatának descartes-i képét is ennek analógiájára kell elképzelnünk. Ez azonban nem az érzelem primátusa klasszikus elvének változatlan elfogadását jelenti: az intuíció Descartes-nál tisztán intellektuális eredetű, amit a művészi alkotásokkal szemben támasztott további követelményei tesznek bizonyossá. Az egységben megnyilvánuló tökéletességet az elrendezés, felépítés világossága, áttekinthetősége, szabályossága biztosítja, amely nemcsak a szemnek vagy a fülnek kellemes, hanem — elsősorban — az értelemnek szóló harmóniát hoz létre. „Ainsi voit-on que les bâtimens qu’un seul architecte a entrepris et achevés ont coutume d’être

⁴⁰ Gerevich Tibor: Az arányosság elméletének és alkalmazásának története a művészetben. Bp., Hornyánszky Viktor 1904. 34.

⁴¹ Katherine Everett Gilbert — Helmut Kuhn: Az esztétika története. Bp., Gondolat 1966. 166.

⁴² Uo. 165.

⁴³ Descartes: Discours. . . Paris, A. Hatier 1966. 16.

plus beaux et mieux ordonnés . . .”⁴⁴ — írja Descartes a második fejezet elején; és itt nem is csak az egység hansúlyozása a szembetűnő, hanem az is, hogy Descartes terminológiájában a szépség és a rend, az „ordonné” fogalma szinte azonos kategóriákat jelöl. Már idéztük Platón gondolatát, mely szerint a részek egységét legszebben, legtökéletesebben az arány biztosítja; s az egység gondolatához itt, Descartes-nál is az „arrangement” arányossága, a világos tagolás kapcsolódik, amelyet az értelem tevékenysége kell hogy létrehozzon: „Ainsi ces anciennes cités qui . . . sont devenues par succession de temps de grandes villes, sont ordinairement si mal compassées, . . . qu’encore que, considérant leurs édifices chacun a part, on y trouve souvent autant ou plus d’art qu’en ceux des autres, toutefois, à voir comme ils sont arrangés, ici un grand, là un petit, et comme ils rendent les rues courbées et inégales, on dirait plutôt que c’est la fortune que la volonté de quelques hommes usant de raison qui les a ainsi disposés.”⁴⁵ Elképzelhetetlen lenne egyébként is a feltételezés, hogy a *Compendium Musicae* szerzője, aki a matematikában is nagy szerepet tulajdonított az arányosságoknak (amiről a *Discours*-ban is történik említés⁴⁶) s matematikusi minőségben sokat foglalkozott arányossági problémák megoldásával, ne vette volna észre ezek művészi alkalmazhatóságának jelentőségét.

Az elmondottak alapján némiképpen módosítanunk kell a *Discours de la Méthode* arányainak vizsgálatára kapcsán támadt sejtésünket; azt mondhatjuk: lehet, hogy a kimutatott arányok jelenléte a mű felépítésében nem szándékos, de semmiesetre sem véletlen. Mindenképpen tény, hogy akár szándékosan választott, akár pedig ösztönös alakító tényezőnek fogjuk fel, ha nem is kizárólagos érvennyel, de jogosan állíthatjuk az aranymetszést a mű esztétikai hatásának, „je ne sais quoi”-jának középpontjába.

⁴⁴ Uo. 20.

⁴⁵ Uo. 21.

⁴⁶ „... ces sciences particulières qu’on nomme communément mathématiques, . . . n’y considèrent autre chose que les divers rapports ou proportions . . .” etc., uo. 28.

A török ifjú éneke a Szigeti Veszedelemben

TRENCSÉNYI-WALDAFFEL IMRE

A XVII. század humanista ihletésű magyar irodalma volt a tudományos kutatásnak az a területe, amelyen — jó egy emberöltővel ezelőtt — először találkoztam Kardos Tiborral. Születésének hatvanadik évfordulóján szabad talán arra emlékeztetnem, hogy mindkettőnk pályája kezdetén, 1932-ben, mindössze két szám választotta el egymástól a Császár Elemér szerkesztésében megjelent *Irodalomtörténeti Füzetek* egymásutánjában az ő mély lélekzetvételrel írt Zrínyi-tanulmányát az én sokkal aprólékosabb kérdésekkel bíbelődő Gyöngyösi-dolgozataimtól. Ezért bízom benne, hogy szívesen fogadja, ha néhány megjegyzéssel Zrínyi világirodalmi tájékozódásának egy kevésbé megvilágított oldalára irányítom ezúttal a figyelmet. Az olyan széles látóköri, és munkáiban az elért eredményeken túl a kutatás további lehetőségeire is többnyire kitekintő tudós, mint ő, bizonyára azt is elnézi, ha a hangsúly az alábbiakban nem annyira megoldott problémákra, mint inkább még mindig függő, sőt jórészt néhány részletmegfigyelésem után is függőben maradó adósságaink nyilvántartásba vételére fog esni; megközelítően teljes törlesztésükre is csak a turkológia olyan mestere vállalkozhatnék, mint Németh Gyula, aki Balassi Bálint költészetének török vonatkozásait vizsgálta példamutató és követésre méltó, de a magam e téren igen fogyatékos, inkább csak alkalmoszerű ismeretei alapján távolról sem követhető módszerességgel.¹

Az összehasonlító irodalomtörténeti módszert az esztétikai elemzéssel mintaszerűen egyesítő tanulmányában Arany János a *Zrínyiászt* — természetesen teljes joggal — elsősorban az epikus költészet Homéroszhoz kapcsolódó nyugati hagyományának keretében, főleg Vergiliushoz és az olasz renaissance-eposzhoz való viszonyában értékeli legjobb mintáival jórészt egyenrangú remekműnek. Kardos Tibor az ösztönző példák ez utóbbi körét tette teljesebbé, Tasso és Ariosto mellé Marinót állítván, mint aki nemcsak Zrínyi lírájának tematikáját, kép- és kifejezőkészletét gazdagította, hanem eposzának koncepcióját is jelentősen befolyásolta.² Mások már korábban főleg Zrínyi és Vergilius, illetőleg Zrínyi és Tasso összehasonlító vizsgálatával igyekeztek tőlük telhetőleg kárpótlást nyújtani Arany János idevágó tanulmányai befejezetlenségéért.³ Ügyszólván minden folytatás nélkül maradtak viszont Aranynak azok a meg-

¹ Németh Gyula: Balassa Bálint és a török költészet. Magyar Századok. Bp. 1948. 80—100.

² Kardos Tibor: Zrínyi a költő a XVII. század világában. Irodalomtörténeti Füzetek 45. sz. Bp. 1932. 11—21.

³ Greksa Kázmér: A Zrínyiász viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz. Székesfehérvár 1892. Málly Ferenc: Zrínyi Szigeti Veszedelme és Tasso Gerusalemme Conquistatája. Szeged 1929. Csengery János: Vergilius a magyar költészetben. Irodalomtörténeti Füzetek 40. sz. Bp. 1931.

jegyzései, amelyekkel inkább finom hallása, mintsem konkrét párhuzamok révén a keleti költészet hatására tette a *Zrínyiász* olvasóit figyelmessé.⁴ Pedig már eleve számolni kell mindenekelőtt a sok arab és még több perzsa reminiszcienciát is közvetítő török költészet jelenlétével Zrínyi világában, ha tudjuk, hogy a XVI–XVII. században a végvárak vidéke nemcsak életre-halálra szóló harcok és lovagi párviadalok, hanem — leggyakrabban tolmácsok meg énekmondók közvetítésével — a szellemi javak kicserélődésének is forgalmas színhelye volt.⁵ Hát még, ha azt is hozzávesszük, hogy erre az időre esik a török költészet egyik fénykora! Csak néhány lépést kell tennünk tovább, abban az irányban, amelyet Arany megjegyzései mutatnak nekünk, s máris konkrétebb adatokkal helyettesíthetjük vagy igazolhatjuk az eddigi sejtéseket.

Cumilla szép haja megkötöze szüvét
Ifju Delimánnak —

olvassuk a *Zrínyiászban* (I. 72); Arany „sajátos keleti vonásnak” tartja, hogy „a khánfi *hajáért* szeret a szultán lányába” és hozzáteszi: „Rudabe hajára emlékszünk Firduszínál, melyet a szép perzsa hölgy a háztetőn kibontva, kötél-hágcsó gyanánt ereszt ifjának a földre; de ez gyöngéden megcsókolja fürtjeit, s nem fogadja el az így rögtönzött lépcsőt.”⁶ Ez nyilvánvalóan a *Sahnámé* következő helyére céloz:

A tündér-arc hallván a hős sóhaját,
megoldotta éjszínü ébenhaját.
A hosszú fonat, mint a hágcsó, omol,
ily mósuszos hágcsó még nem volt sehol.
Gyűrűn gyűrű, kígyó a kígyókra száll,
nyakáról fonálon fonódik fonál.
Az erkélyről omlott sűrű hajzata,
a földig lebomlott gyűrű hajlata.
A sáncról a sáh-lány kiáltotta le:
„Te hős ifju bajnok, te hős-gyermeke,
most lendülj s a tested e hágcsón emeld,
feszítsél király-kart, oroszlán-kebelt,
kapaszkodj meg éjszínü fürtömbe jól,
hisz éretted ily dús, elébed hajol.
Azért is neveltem e hágcsó-haját,
hogy útján segíthesse jó társamat.”
A holdarcu szép lányra fölnézve Zál,
s az arcát, haját látva, ámulva áll;
s oly hő csókkal illette ében-haját,
hogy arája hallotta, mily csókot ad.
S beszélt néki: „Nem lenne illő e tett. . .”⁷

⁴ Ez nem vonatkozik a *Zrínyiász* sűrűn előforduló s nemegyszer az eposz lényegétől (pl. „Jaj, török, néked, haragom vesszejének. . .” vö. Ézs. 10, 5) elválaszthatatlan bibliai reminiszcienciára, amelyekre nézve Arany utalásait bőséges adatgyűjtéssel egészítette ki *Heller Bernát*: A biblia a költő Zrínyi műveiben. Bp. 1925. Csakhogy az Ószövetség költői könyvei sem számítanak Zrínyi szempontjából egyszerűen keleti költészetnek, hanem az európai, keresztény műveltség integráns részének, s latinul vagy magyarul olvassa őket.

⁵ Vö. *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. I. Bp. 1915. 416–438. *F. Babinger*, *R. Gragger*, *E. Mittwoch*, *J. H. Mordtmann*: Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Ungarische Bibliothek. Erste Reihe 14. *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Budapest története. III. Bp. 1944. 283–285.

⁶ *Arany János*: Zrínyi és Tasso. A. J. összes művei (Akadémiai kiadás). X. Bp. 1962. 353.

⁷ *Firdauszi*: Királyok Könyve. *Honti Rezső* válogatása és prózai átültetése alapján fordította *Devecseri Gábor*. Bp. 1959. 66.

Az idézett sorok valóban alkalmasak arra, hogy általánosságban Cumilla és Delimán végzetes szerelme tömör festésében a keleties színezetet érzékeltesse, de a perzsa és a magyar eposzban csak annyi a közös, hogy Rudábét is, Cumillát is a keleti szépségeszmény egyik jellemző jegye, a dús fekete hajfonat tünteti ki: Rudábe haja kötélhágcsonak, Cumilláé viszont bilincsül szolgáló kötélnek is alkalmas. Van viszont a haj-motívumnak tartalmilag is, megjelenésének külső körülményei, azaz földrajzi és időrendi környezetének a szempontjából is Zrínyihez jóval közelebb álló előfordulása bőven. Erre vall mindjárt, hogy a török költészetnek abból a kis antológiájából például, amelyet a Kisfaludy Társaság századunk elején kiadott, három példáját is idézhetjük, és pedig kettőt a XVI. századból (Kemál pasazade: „Jácintfürtöd szétziláltad, s foglyul ejtél engem . . .” — Baki: „Hajfürtjével békóba vert rabszolga . . .”), egyet — ami a török szerelmi költészet szimbolikájának szívós továbbélésére vall — már a XX. század elejéről (Abdu-l-Hakk-Hamid: „Bilincs a fürtöd . . .”).⁸ Hammer-Purgstall négykötetes oszmán-török irodalomtörténetében több tucatnyi ismétlődése található e képek, ami világossá teszi, hogy itt a török költészet egy közhelyszerű fordulatáról van szó, s így valójában elég is volna annyit megállapítanunk, hogy Zrínyi a török költészet egy közhelyével jellemzi a szerelmet, amellyel a török császár leánya magához kötötte a tatár királyfit. Hadd említsük meg mégis, hogy a fordulat megtalálható Cumilla apjának, a Szigetvár ostroma alatt meghalt Szulejmán szultánnak — az irodalomban Mühibbi néven ismert jeles költőnek — a divánjában is: . . . *Ne mümkün-dir xalas olmak satschyndan ehl-i-imane!*⁹ Mühibbi divánjának a kiadója szerint a közhely („die Haarlocke bildet den Strick, mit welchem der Verliebte gefesselt wird”) az *Énekek Énekére* (7, 6) emlékeztet.¹⁰ Az ószövegségi vers értelmezése mindenesetre a problematikus *rehâtım* szó jelentésétől függ. De ha el is fogadjuk „hajfürtök”, és ennek megfelelően az egész fordulat „. . . a király meg van kötve hajfürtökkel. . .” értelmezését, tekintettel arra, hogy mint toposszal a török szerelmi költészetben, és pedig egy ízben Szulejmán császárnál, Zrínyinél meg éppen Szulejmán császár leányára való alkalmazásában találkozunk vele, függetlenül attól, hogy a török közhely visszavezethető-e — közvetve-közvetlenül — bibliai előzményre, a közhely előfordulását a *Zrínyiás*ban bizvást tulajdoníthatjuk a török költészet hatásának.

Másik, tárgyunkat közelebbről érintő megjegyzését a török ifjú énekéhez (III. 32–39) fűzi Arany: „Mindez oly keleties, hogy a hindu költészet leg-lágyabb idylljeihez merném állítani.”¹¹ A „keleties” kolorit kiemelésével itt is egyet kell értenünk, de ennek alátámasztása végett, úgy hisszük, ismét in-

⁸ Mészáros Gyula: Török költők. Bp. 1910. 69, 76, 136. A megszakítatlan folytonosság érzékeltetésére egy példa a XIX. század elejéről, *Enderuni Vászíftól*, a *Hazai György* nyersfordításai alapján készült legújabb török antológiánkban: „Ej, szív-hódító, el ne hagyj, kik szívük fürtödhöz kötik. . .” (*Timár György* fordítása.) Szenvedélyek tengere. Bp. 1961. 67. Vö. még *Vas István*: Megközelítések. Bp. 1969. 55.

⁹ G. Jacob: Sultan Soliman des Grossen Divan. Berlin 1903. 68.

¹⁰ Uo. 18. — Herderhez a kép („Die Schlinge”: Suphan-Redlich-féle kiadás XXVI., 382) G. Gentius latin fordítással kísért Szádjából (Amsterdam 1651) került, Goethe — főleg Hafiz által inspirált — „West-östlicher Divan”-jában (*Locken, hallet mich gefangen . . .*) a szerelmi vallomás orientális színezetét szolgálja. Az európai irodalom görög-római előzményeiben ritka, környezete akkor is keleti elemekkel telített, és a csomóra kötött haj mágikus szerepére is enged következtetni: *adiuro per dulcem istum capilli tui nodulum, quo meum vinxisti spiritum . . .* Apuleius, Met. III. 23, de vö. uo. 18.

¹¹ Arany János: i. h. 375.

kább a török költészethez kell fordulnunk, mint a hinduhoz, aminthogy a török ifjú éneke elhangzásának a keretét is Zrínyi a korabeli török élet gondosan megfigyelt és tudatosan kiválasztott reális vonásaival jellemzi: a Bosznia élére rendelt Mehmet pasa új állomáshelye felé haladva Siklós alatt ver táborát és nem gondolva a szigetiek közelségével könnyelműen sátrában vendégeli a siklói Szkender béget; a két török úr vánkosokon ül és „kicsin fincsából” kávéat hörpöget, s lakoma után egy szép török gyermek, fejét gyenge patyolat-véggel betekerve, egyik válláról szép hársqny kaftánját lebocsátva, kobza kíséretével énekbe kezd. Az ének valójában a kobzos gazdája, a jó sorában elbizakodott Mehmet pasa nevében hangzik, Mehmet az, aki tagadásba veszi a szerencse közmondásos állhatatlanságát, ő az, akinek a négy évszak — a zord telet is beleértve — csak örömet hoz, aki császára kegyét élvezi, s aki hozzá soha hűtlenné nem váló szerencséjét végül is a következő, első olvasásra nem mindjárt érthető strófában összegezi:

De kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz,
Mert elfutál volna eddig gonoszomhoz,
Ha volnál szabadon; de rám gonoszt nem hozsz,
Mert kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz.

A *forgandó* szerencsének az ókori és a humanista latin költészből ismert megszemélyesítéseit a régi magyar irodalom is gyakran és számos változatban ismétli.¹² De mi a világirodalmi háttére a szerencse kivételesen állhatatos hűségének, amellyel Mehmet pasa kobzosa dicsekszik Zrínyinél? Mielőtt erre a kérdésre keresnénk feleletet, tegyük fel legalább azt a kérdést is, hogy mi a reális, természeti háttére a képnek, amely ezt az állhatatos hűséget kifejezi. És ez utóbbira első megközelítésül idézzük Ráday Gedeon parafrázisát:

De békóval vagy hozzám zárva,
Szerencse! másként eddig te
Elszöktél volna szárnyon járva
S földszínig nyomtál volna le.
De mint madár, mely csügg a lépen,
Nem fejlődhet ki semmiképen,
S nem félhetlek, hogy elszaladj,
Mert lábamhoz békózza vagy.

Mint ismeretes, Ráday, aki Kazinczy Ferenc figyelmét is felhívta a Gyöngyösi mellett méltatlanul háttérbe szorult Zrínyire,¹³ a *Szigeti Veszedelem* néhány énekét gördülékeny prózába írta át, de a III. ének szép betétjét — saját szavai szerint — jobbnak ítélte „valóságos énekformába önteni”, ami szükségképpen bizonyos tartalmi átalakulással járt, de az átköltő „új gondolatokat” nem, csupán „a vers módja kedvéért bővebb leírásokat” tett hozzá. Annyit jelent ez, hogy a parafrázis legalábbis megközelítő hűséggel tükrözi azt az értelmezést, amellyel Ráday maga a *Zrínyiász* problematikus sorait olvasta. A szerencse tehát „szárnyon jár”, mint az állhatatlan és könnyedén

¹² Vö. Lengyel Dénes: A szerencse a régi magyar irodalomban. Műhely 2 (1938) 70—77. és 87—91.

¹³ Vö. Clauser Mihály: A Zrínyiász sorsa. Bp. 1934. E gondos adatgyűjtés kiegészítendő az Erdélyi Pál által Barakonyi Ferencnek tulajdonított (de Klaniczay Tibor, Magyar Századok. Bp. 1948. 127. által tőle megtagadott) siratóval, melynek 45—56. sorai a török ifjú énekét látják el negatív előjellel, Zrínyi a költő balsorsára alkalmazva, *Erdélyi Pál*: Barakonyi Barakonyi Ferenc költeményei. Kolozsvár 1907. 118. és 178.

tovaröppenő szerencse nem egy költői leírásban, azaz szárnyon járna, ha nem lenne valamiképpen a szerencsés emberhez kötve, mint ahogyan Zrínyi sorai-
ból helyesen olvasta ki Ráday. Tehát valamiféle, a gazdájához kötött madárra
kell gondolnunk, de abban már aligha követhetjük Rádayt, hogy ez a madár
még mindig a lépen csügg, hiszen akkor legfeljebb a madarász magával tehet-
etlen foglya volna, amely ebben az állapotában nemigen lehetne gazdája
hasznára. A XVI. és XVII. századi magyar költészetben gyakran szereplő
madárra kell gondolnunk, a sólyomra éspedig nem foglyul esése pillanatában,
hanem amikor már betanítva felröppen a solymár kezéről, és zsákmánnyal
tér vissza hozzá. A felröppenő sólyom képével mint a szerelmétől örökre búcsúzó
jelképével találkozunk a Balassi Bálintnak tulajdonított *Boldogtalan vagyok* . .
több változatában, így pl.:

Immár solymocskádat,
Kit gyöngén tartottál,
Karjaidon hordoztál,
Klárissokkal fűzött,
Szkofiumból kötött
Lábzsínóron hordoztál,
Bocsásd el békével,
Szegény, hadd menjen el,
Reá ne haragudjál.

De a betanított, és a solymár kezén hordozott sólyom lényeges tulaj-
donsága, hogy akármilyen messzire vagy akármilyen magasra röpül is, mindig
hűségesen visszatér gazdájához. „Szép sólymok, vad rárók, kiket madarászók
tanítanak, viselnek, Bánással, tartással, szóval, kiáltással szelidek, kézre
jűnek” — olvashatjuk ugyancsak Balassinál. (65, 10—11, Eckhardt kiad.)
Ez a természeti alapja pl. az Erdélyi Pál által egészében Barakonyi Ferenc-
nek tulajdonított Teleki-énekeskönyv 12. darabja szerelmi jelképének is:

Egy szép szelíd kis sólymocskám sugárszárnyait
Aranyszínnel, látom, tollát tündökölteti;
Tollaskodván, nézem, magát útnak készíti,
Két szép szárnyát szélyel tartja, csak elrepülni.

Viszont ő is ne sietne, nekie mondám,
Szép sólymocskám hűségéért megapolgatám,
Mint elmentét megállásra visszafordítá,
Isten hozzád, édes lelkem, nekem azt mondá.

Mint az testnek az lélektül nehéz megválni,
Két egyenlő, igaz szívnek egymást nem látni,
Oly nehéz lőn sólymocskámtól nekem távozní,
Két szememmel messze látván túlon repülni.

Hozza Isten viszont hozzám jó egészségben,
Hogy szerelmem én szívemmel egyesülhessen.
Így én szívem ő lelkével holtig élhessen,
Személyével én lelkem is örvendezhessen . .

Ilyen, a solymár kezéről magasra röppenő, messzeszálló sólymot idéznek
kimondatlanul is az olvasó elé a török ifjú énekének utolsó sorai, kimondat-
lanul éppen azért, mert Zrínyi kortársai számára a solymászat mozgólatai
annyira közismertek voltak, hogy a hasonlat elhallgatott elemeit önkéntele-
nül is a kimondott szavakkal együtt fogták fel és foglalták egységbe. Ámde

a solymár a kezéről felbocsátott madarat végső fokon a kezére várja vissza, mint az imént idézett énekes könyv 35. számú, két romlott változatban a Vásárhelyi daloskönyvből is ismert darabjában ugyancsak az eltávozott kedvesre alkalmazott képből:

Édes Júliám, gyenge violám,
Piros rózsácskám, majoránnácskám,
Szép termetű és jókedvű, szolló (!) madárkám,
Szállj bátran én kezemre,
Hozz örömet én szívemre,
Semmit ne félj, édes sólymocskám.

Vajha kezemre egy madár szállna,
Kivel engemet megvigasztalna,
Azzal az én bús szívemre örömet hozna!
Szép tollait tapogatnám,
Orcáját is megcsókolnám,
Nagy békével elbocsátanám . . .

Miért van mégis Zrínyinél a gazdjához — természetesen elejtett zsákmánnyal — hűségesen mindig visszatérő sólyom képében ábrázolt szerencse az állhatatos szerencséjével dicsekvő ember *lábához* kötve? Azt hiszem, erre is megadja a választ a szerencsés solymászat egy olyan leírása, amely elsőrangú szakértő megfigyelésén alapul: „Kézből való eresztés, más szavakkal a sapka alól való dobás alkalmával az öklünkön tartott madárról csak akkor vesszük le a bőrsüveget, amikor a pedzendő szárnyasvadat már megpillantottuk. A sólymot a menekülő vad után dobjuk. Vadászmadarunk a zsákmány fölé igyekszik szárnyalni, hogy azt rézsútos zuhanással megfoghassa. Érti ezt a zsákmányállat is és egyre kétségbeesettebben hűz magasabbra. Már-már úgy látszik, hogy megmenekült és a sólyom is abbahagyta az üldözést. A kimerült állat lejjebb ereszkedik, hogy valamelyik fa védelmet nyújtó lombzatában pihenje ki magát. Azonban a sólyom most hirtelen irányt változtat, megfordul és újból támadja. Nincs már idő a leszállásra, még kevésbé a magasba lendülésre. Megragadt zsákmányával a sólyom *leereszkedik a földre* és csillogó szemekkel várja, hogy gazdája karjára vegye és megkapja a jutalomfalatot.”¹⁴

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a nagy mértékben valószínűsíthető költői minta megerősíti az interpretációt, amely egy megragadó képet adott vissza Zrínyinek: a szerencsét a magabízó ember hozzá mindig visszatérő, kezéről felröppenő, de visszatérőben a zsákmányt lábához lerakó hű sólyomnak látja. A törökkori Magyarország madarászatáról szóló dolgozatában Takáts Sándor — sajnos, minden forrás megjelölése nélkül — hangsúlyozza, hogy az egykorú magyar költészethez hasonlóan „a hazai törökök virágénekei is” gyakran emlegetik a sólymot, illetőleg a karvalyt, s merész röptükről vesznek hasonlatot „a szív szilaj érzéseihez” vagy éppen a legjobb vitézeket nevezik sólyomnak.¹⁵ Nagy valószínűsége van annak, hogy Takáts a török költészet felől Hammer-Purgstall már említett művéből tájékozódott, amelyben jónéhány Magyarországon legalább is hosszabb-rövidebb időre megfordult költő és nem egy hazai eseménnyel kapcsolatos — jórészt máig fel-

¹⁴ *Bástyai Lóránt*: Vadmadárból — vadászmadár. Bp. 1955. 53. A XVI—XVII. század solymászatáról Magyarországon vő. főleg *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás. I. Bp. 1896. 406—408. és *Takáts Sándor*: i. m. III. Bp. 1917. 38—74.

¹⁵ *Takáts*: i. m. III. 39.

dolgozatlan — költemény található. Mindezek feldolgozását hivatottabbakra kell hagynom. De egy sólyom-hasonlatra hadd utaljak röviden, amelyben Zrínyi enigmatikus sorainak a kulcsát látom: Dervispasa, aki a két Zrínyi — a szigeti hős és a költő — közé eső időben élt és a hosszú hadjárat során Pest falai alatt esett el 1603-ban, amikor III. Murád kinevezte udvari madarászának, így énekelt: „A szerencse sólyma ült a kezemre, tsakirdsibasi-nak (azaz főmadarásznak) neveztettem ki. Áldva legyen Allah, hogy az én üstökömre a királyság árnyéka vetődött. Nem, nem a nap megy fel reggel keleten, hanem az én szerencsém sólyma kezdi meg pályáját . . .”¹⁶

A török költészet viszonyát a perzsához mindkettőnek olyan ismerője, mint G. Jacob, a latin irodalomnak a göröghöz való viszonyával veti egybe.¹⁷ Dervispasa maga is fordított perzsából törökre, s Firdauszi *Sáhnámé*jának egyik epizódja arra enged következtetni, hogy sólyom és szerencse költői egyenlete a perzsa irodalomban is járatos lehetett. Bahráh Góir szerencsés szerelmei sorát egy vadászkaland vezeti be: a sah Tugral nevű kedves sólyma felrepül és eltűnik a messzeségben. Keresése közben jutnak a vén Barzín, három szép leány atyja kertjébe; ez diófáján látta megülni az eltűnt madarat.

„. . . A kertembe röppent, diófámon ül,
szerencsésen immár kezdedhez kerül.”
A sah egy szolgának parancsot adott,
hogy kutassa végig az egész diót.
Szélként szállt a szolga, majd harsant szava:
„Legyen mindig boldog a világ ura!
Mert Tugral egy ágba akadt a dión,
s a solymász kezével megfoghatja jól.”
Tugral megkerültén a vén így beszélt:
„Világunkban ily nagy király még nem élt!
Örölsz, hát igyál egy pohár bort, te nagy,
szívednek nyugalmára lelvén, vigadj!”¹⁸

A tökéletesen csak keleti párhuzamaival együtt értelmezhető sólyom-hasonlat a *Zrínyiász*ban az egykorú vagy közel egykorú török költészet egyéb motívumaival együtt fordul elő, így nevezetesen a négy évszak dicséretével. Magától értetődően, a négy évszak leírása a világirodalomban egyébként is gyakori téma, s magától értetődik az is, hogy ezek a leírások a közös tárgytól meghatározottan szükségképpen mutatnak hasonló vonásokat. Még a tavaszi strófa fülemüléjéről is nehéz volna eldönteni, hogy a latin philomela, vagy a török bülbül megfelelője-e, ha ugyan egyáltalán szükséges valamilyen irodalmi reminiscenciát feltételezni. Már szívesebben emelném ki tavasz és őszi keleti karakterisztikumaiként a ciprust, a citromot, a narancsot (turuncs) és a pomagránátot, s a kiegészítésre szoruló záróképet éppen a kiegészítést szolgáló asszociációval előkészítő őszi vadászatot és madarászatot.

Erdőn vadat nem hagysz, mert nekem azokkal
Bőven kedveskedel, és jó madarakkal, —

fordul, mint végig az egész énekben, közvetlenül a megszemélyesített szerencsééhez a gazdája nevében éneklő török ifjú, hogy annál könnyebben érthessük

¹⁶ Hammer—Purgstall: Geschichte der Osmanischen Dichtkunst. III. Pest 1837. 130.

¹⁷ G. Jacob: Der Divan Sultan Mehmeds des Zweiten. Berlin 1904. 4.

¹⁸ Devecseri: i. ford. 294.

a madarászhoz zsákmányával mindig visszatérő sólyomra a szerencse megismerélyesítését. És ami leginkább kínálja a közel egykorú török költészettel való összehasonlítást: akit a szerencse kegyel, annak nemcsak a tavasz ígéri a természet megújulását, a nyár kínál árnyékot és üdítő forrást, az ősz ajándékozza a termés bőségét, hanem — „mikor minden panaszkodik!” — a tél sem kegyetlen, fergeteges arcát mutatja neki, hanem a testet melegítő lángot tartogatja számára, már akár a rakott tűz, akár a tüzes bor, akár a szerető (a Zrínyitől emlegetett „egyes”) szépsége táplálja ezt a lángot. Mint Zrínyi idősebb török kortársának, az 1635-ben meghalt Athajinak, címével is perzsa mintára utaló, *Szakinámé*jában, ahol a 17–20. darabok sorra a tavaszt, a nyarat, az ősz s végül a telet írják le; ez utóbbi mindent megfagyaszt, minden örömet kiolt, de aki a költő bölcs tanácsaira hallgat, a tüzes bortól melegszik át.¹⁹

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy ez az összehasonlítás csak annyit valószínűsít, hogy — mint a haj-motívum esetében — Zrínyi a török költészetben is ismerős hangokat üt meg a négy évszak dicséretével. Talán többről van szó a török ifjú énekének záró verszakában, szerencse és sólyom azonosítása esetén. Bahrám Górkalandja Firdauszínál ugyan itt is amellett szól, hogy a török költészetnek egy a perzsából kölcsönzött közhelyével állunk szemben, s így nincs semmi kényszerítő okunk annak feltételezésére, hogy Zrínyi éppen Dervispasától vette át a hasonlatot. Érdemes mégis mérlegelnünk ezt a lehetőséget, és pedig annak a kérdésnek a felvetésével együtt, hogy ha Zrínyi ismerte Dervispasa költeményét, ismerte-e a költemény keletkezésének, és általában a költő életének a körülményeit? Ez utóbbinak a valószínűségét erősen növeli, hogy Dervispasa már a XVII. század elején éppen egy nevezetes magyarországi ütközetben vesztette életét; Zrínyi, akit a közelmúlt magyar–török harcainak hadtudományi tanulságai szenvedélyesen érdekelték, nyilvánvalóan kellőképpen tájékozott volt a pesti csatáról, és Dervispasa mint boszniai heg jelentékenyebb személyiség volt annál, hogy sem az ő eleste e tájékozottságon kívül maradhatott volna. S ha ehhez a nagy valószínűséggel ismertnek feltételezhető adathoz még hozzávesszük Dervispasa idézett költeményének és a *Zrínyi*észbéli török ifjú énekének az összezendülését, önkéntelenül merül fel a feltevés, hogy Zrínyi nem minden tendencia nélkül olvaszt az eposzba — mint a császárléány haja esetében: ismét a törökök oldalán — egy a török költőtől kölcsönzött motívumot. Annál is inkább, mert nemcsak a lírai motívum, hanem ennek életrajzi háttére is jól illett a maga epikus koncepciójába. A kettő együtt — Hammer-Purgstall alapján néhány eddig nem említett vonással kiegészítve — így volna röviden összefoglalható: Dervispasa a császári háremben nevelkedett és mint III. Murád kegyence nyerte el az udvari főmadarász rangját. Ekkor írja önhitt énekét a saját szerencséről, az ő esetében tehát a vadászsólyom nemcsak költői, hanem tényleges rangjelző jelkép is volt. Egyébként sólyomként emelkedő szerencséjébe vetett bizalmát további pályafutása igazolni látszott: Bosznia kormányzójává nevezik ki. De a tizenöt éves háború Magyarországra szólítja és 1603-ban Pest eredménytelen ostrománál leli halálát, ami végső fokon a sorstól mindeddig kényeztetett udvari ember esetében is a szerencse állhatatosságáról szőtt mindennemű illúziót leleplezve a forgandó szerencse szokottabb elképzeléseinek az uralmát állítja helyre.

¹⁹ Hammer—Purgstall: i. m. III. 278.

Mindezt szem előtt tartva, nehéz elhárítanunk magunktól a gondolatot, hogy Zrínyi a Dervispasától kölcsönzött költői motívumot életrajzi keretével együtt ismerte és építette bele eposzába. Említettük már: a török ifjú valójában nem a saját maga, hanem gazdája, Mehmet pasa nevében énekel a hű szerencséről. Ki volt ez a Mehmet pasa, illetőleg milyen szerephez jut Zrínyi eposzában? Zrínyi legfontosabb történeti forrása, Istvánffy is tudja, hogy újonnan kapott szandzsákjába, Boszniába menet érinti Siklóst, s nála is Szekender, a siklósi bég figyelmezteti, hogy nem ajánlatos a szabadban tölteni az éjszakát, mert közel vannak a szigetiek, akik rájuk törhetnek. Istvánffynál csakúgy, mint Karnarutić horvát epikus költeményében elbizakodottságának esik áldozatul. Arról tehát szó sem lehet, hogy Mehmet halála Siklós alatt a Pest alatt közel negyven évvel később eső Dervispasa sorsának pusztán költői visszavetítése lenne a *Zrínyiász*ban. De annak igenis megvan a lehetősége, hogy Zrínyinek feltűnhetett az a külső egyezés, hogy mindketten mint Bosznia kormányzói estek el egy magyarországi útközben, s egyikük a sorsot kihívó elbizakodottságát a *Zrínyiász* történeti forrásai, a másikat saját fennmaradt költeménye is igazolta. Elég ok arra, hogy a költői lelemény kettőjük hasonlóságát fokozza s Mehmetnek Dervispasa vonásaival is kiegészített jellemét és e jelleméből következő bukását az eposz kompozíciójának egyik pillérévé tegye meg. Dervispasa már karrierje első jelentősebb lépcsőfokán ünnepli dicsőítő költeménnyel a saját szerencsését, s Bosznia helytartói székébe csak később emelkedik, Mehmet mint Bosznia újdonsült helytartója énekelte meg kobzosával szerencséje állhatatosságát s még útközben új állomáshelyre felé esik áldozatul a saját elbizakodottságának. Annyit jelent ez, hogy Mehmet pasa a *Zrínyiász*ban ábrázolt sorsa Dervispasa sorsának a költői tömörítéseszközeivel való megismétlése gyanánt hat. Aligha véletlenül. Mehmet elbizakodottságát is a háremben nevelkedett Dervis elpuhultsága és katonai tapasztalatlansága indokolja (III. 19):

Mehmet az keresztényt nem esmeri vala,
Mert ő nevelkedék mindenkor udvarban,
És ő hiszen vala bolond Alkoránban,
Egy török hogy megöl négy keresztént harcban.

És III. Murád kegyence is elmondhatta magáról, amivel Bosznia Szulejmán császár által imént kinevezett kormányzója nevében dicsekszik az ifjú éneke: „És vagyon császáromnál nagy tisztességem...” Thury József úgy véli, hogy a török ifjú énekének az ötletét Karnarutićtól vette Zrínyi; itt van szó arról, hogy Siklós alatt miként mulatnak a mindenről megfélelmező törökök: „Ez koboz mellett kiabál, amaz lantját pengeti — Mások kardjokkal kérkednek, hogy éles mint a borotva . . .”²⁰ Ez a feltevés nem zárja ki a miénket, s arra a kicsiségre nem is kell sok ügyet vetni, hogy Karnarutićnál mások szólaltatják meg a kobzot, illetőleg a lantot és megint mások kérkednek kardjukkal, míg Zrínyinél a török ifjú énekének egyik jellegzetes motívuma hangzik így: „Van jó lovam, éles szablyám, szép szerelmem . . .” A húros hangszerrel kísért ének egyébként a török tábori mulatozás reális velejárója; hogy Zrínyi nem feledkezett meg róla, és éppen ezen a helyen illeszti eposzába, abban része lehetett Karnarutić figyelmeztetésének. De csak azért élt evvel a figyelmeztetés-

²⁰ Thury József: A Zrínyiász. Bp. 1894. 38. Különben is, ezen a ponton Karnarutić leírása inkább emlékeztet a szigetiek vigadozására a siklósi kaland után (IV. 39–40.).

sel, mert epikus kompozíció és eszmei mondanivaló válthatatlan egységének érvényesítésére nyújtott elsőrangú lehetőséget. E lehetőség kihasználásának első lépése, úgy látszik, az volt, hogy nem hagyta meg általánosságban az utalást kobzosok és lantosok énekére, hanem Dervispasa sólyom-hasonlatával mintegy kitöltötte az üresen hagyott rovatot, az éneket Mehmet apródjának az ajkára adta, s ha a dalba Dervis hasonlatát, Mehmet alakjába Dervis életének egynémely vonását foglalta. És mindezzel kettős jelentést adott az epizódnak, egy önmagában és egy csupán az eposz teljes összefüggérendszerében érthetőt.

Ha ugyanis önmagában nézzük a siklósi epizódot s ennek keretében a török ifjú énekét, akkor tanulsága ugyanaz, mint a saját szerencsését megéneklő, majd a Pest alatt vívott ütközetben életét vesztő Dervispasa életéé, amit — visszajára fordítva a török ifjú énekét, majdnem úgy, ahogyan Zrínyire a költőre alkalmazva az Erdélyi Pál által Barakonyinak tulajdonított sirató-ének teszi²¹ — maga a *Zrínyiász* a IV. ének elején így fogalmaz meg:

Fut, fárad az ember és kap ez világon;
Véli, hogy állandó boldogságot adjon . . .

Boldog, az ki jóban el nem bízza magát,
De kész szívvel várja szerencse forgását . . .

Ez még nem sokkal több, mint a forgandó szerencse humanista közhelye, legfeljebb ennek a sors váratlan fordulatait kiegyensúlyozott lélekkel fogadni tanító, sztoikus változata, amelyet a legmeggyőzőbben Horatius képviselt. Fenntarthatónak ítélem mégis — legfeljebb némileg kiegészítendőnek — azt a megkülönböztetést, amit e tekintetben valamikor Zrínyi és Gyöngyösi között szükségesnek gondoltam megtenni: „Zrínyi szerencséje az eleve elrendelés — *Sors bona nihil aliud*; s ez a jelmondat éppen úgy felidézi, sőt kifejezi önmaga ellentétét is, mint a török apródnak a szerencse állhatatosságát dicsérő éneke a *Zrínyiász* III. énekében. Gyöngyösi a változékony, szeszélyes szerencsét ismeri, mely alkalmat nyújt, csak legyen aki kihasználja . . .”²² Nem kívánom itt azokat a két költőből vett — különben még tetszés szerint szaporítható — idézeteket megismételni, amelyekkel tételemet megvilágítottam, sem pedig a két felfogás társadalmi gyökereire vonatkozó — különben még további finomításra szoruló — megállapításaimat; ez utóbbiakat illetően mindenesetre örömmel nyugtázom azt a továbbfejlesztés készségét is igazoló megértést, amelyben — legalább is ami Gyöngyösi költészetének társadalmi háttérét és politikai céljait illeti — fiataalkori megfigyeléseimet a mai fiatalok részéről V. Windisch Éva részesítette.²³ Hasonlót mondhatok a legfiatalabbak

²¹ Erdélyi Pál: i. m. 118:

Óh, szomorú eset, óh, gonosz szerencse . . .

Kikeletkor megáld az szép zöld erdőkkal,
Kis filemiléknek ékes verseivel,
Szép ciprus árnyékkal, híves jó szellőkkel,
Őszre mézzel folyó kedves gyümölcsökkel.

De nincsen senkinek megkötve lábához,
Fordítá kerekét Zrínyi halálához . . .

²² Gyöngyösi István (Magyarságtudomány 1935). Újra: Humanizmus és nemzeti irodalom. Bp. 1966. 157.

²³ V. Windisch Éva: Gyöngyösi és a „Porából megéledett Phoenix”. ItK 64 (1960) 551

közül Agárdi Péterről, aki imént megjelent kitűnő tanulmányában Gyöngyösi költészetének osztályalapjára, politikai tartalmára és a társadalmi valósághoz való viszonyára vonatkozó régi tapogatózásaimat szélesebb és egyben szilárdabb alapra helyezi. *Dies diem docet*, s a pálya vége felé közeledő számára nehéz szebb elégtételt elképzelni, mint ha látja, hogy aki ma indul, mennyivel magasabb színtről indulhat, mint ő annak idején, s megnyugvással vehető az is tudomásul, hogy a továbbfejlesztés nemcsak a régibb eredmény elismerésével, hanem szükségképpen korrekciójával is jár. Nem is Gyöngyösi körül van vitám Agárdival, hanem Zrínyi körül, akit ő is — mint annak idején én tettem — egy Gyöngyösi-tanulmány keretében szinte csak mellesleg érint. „Zrínyi szerencsefilozófiájának kellő feltárása hiányában” állapítottam volna meg tévesen, „hogy éles különbség van kettejük között (azaz Zrínyi és Gyöngyösi) között e téren” (vagyis a szerencse megítélése vonatkozásában). Agárdi különben az én — először 1935-ben kifejtett — álláspontommal Klaniczay Tiborét állítja szembe, aki Agárdi szerint kimutatta volna, hogy Gyöngyösi koncepciója „igen rokon” a Zrínyiével.²⁴ Nem térhetek ki tehát az elől, hogy Klaniczay álláspontját is mérlegeljem; Agárdival szemben egyelőre csak annyit, hogy ha semmi rokonság nem lenne Zrínyi és Gyöngyösi koncepciója között, akkor a különbségeket sem lett volna értelme kimutatni. Egyébként: minthogy Gyöngyösire nézve nagyjában magamévá tehetém az ő szerencsésen megválasztott idézetekkel illusztrált álláspontját, Zrínyire vonatkozóan pedig nem megy további részletekbe, a vitára nincs is más lehetőség, mint rátérni Klaniczay idevágó, igen sokoldalú, az egyetemes filozófia-történeti és a magyar irodalom-történeti előzményekre is kiterjeszkedő, a legnagyobb mértékben gondolatébresztő, de a kérdés lezárására még távolról sem alkalmas kutatásaira, amelyekről tudomásom szerint 1947-ben számolt be először.²⁵

Klaniczay valóban a kiszámíthatatlan szerencse elismerésére helyezi a főhangsúlyt Zrínyi költészetében, ahol a szeszélyes Fortunának a régibb magyar költészetből is jól ismert vonásai jelennek meg; alapjában véve ugyanez figyelhető meg hadtudományi munkái jórésztében is. A *Vitéz Hadnagy* 6. discursusa méltán tekinthető a *Zrínyiászban* (I. 43) egyszer már megpendített gondolat — „Kell valamit engedni az szerencsének...” — tudományos kifejtésének, amelynek alapján még az optimális arány is meghatározhatónak látszik a hadviselésben egyfelől jóelőre kiszámítható, tehát törvényszerűen bekövetkező mozzanatok, másfelől a váratlan, véletlenszerű, tehát a legkíválóbb — a bátorságot az okossággal helyesen párosító — hadvezér által is a szerencse kockájára bocsátandó esélyek között. Perjés Géza — monográfiája túlnyomóan hadtörténeti célkitűzésének megfelelően — ezen a ponton mélyíti el Zrínyi szerencsefelfogásának a problematikáját, és a modern hadtudomány fogalmai segítségével igyekszik értelmezni; ezek szerint Zrínyi, legalább is katonai vonatkozásban, szerencsén „a háborúnak azokat az előre nem látható eseményeit értette, amelyeket Clausewitz később súrlódásnak nevezett”.²⁶

²⁴ Agárdi Péter: Gyöngyösi István és a középnyemesi rendiség. ItK 72 (1968) 140.

²⁵ Klaniczay Tibor: A fátum és szerencse Zrínyi műveiben. Bp. 1947; lényegében ennek — helyenként kibővített, sőt finomított — eredményeit építi nagyszabású monográfiájába: Zrínyi Miklós. Második, átdolgozott kiadás. Bp. 1964., főleg 216–220, 460–467, 471–743. Itt, pl. a 215. lapon eljut véletlen és szükségszerűség problematikájának is legalább a felvetéséhez.

²⁶ Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 229.

Már ez az egybevetés is szerencse és fátum ellentmondását a véletlen és a szükségyszerű dialektikája felé közelíti.

Egyenesen e dialektikus összefüggés tudatosodási folyamata Zrínyinél válik még világosabbá, ha folytatjuk Klaniczay gondolatmenetének kritikai vizsgálatát, s megfigyeléseit szembesítjük az életművel. Klaniczay szerint ugyanis Zrínyi gondolatvilágában csak élete utolsó éveiben váltja fel a kiszámíthatatlan, de a maga szeszélye szerint jót s rosszat egyaránt osztogató, a hátrakat pedig kiváltképpen segítő szerencse helyébe a világok sorsát, egyének és országok életét vastörvények alapján kérlelhetetlen következetességgel intéző fátum uralma. Klaniczay szerint Zrínyi a szigorú és megváltoztathatatlan fátum filozófiájának csak az élete utolsó éveiben írt levelekben mutatkozik; a változás oka az a sok csalódás, amely az udvar és a császári hadviselés részéről törekvéseit érte, s amelyek a magyar nép felől elháríthatatlannak mutatták a végzetet, a végzet beteljesedésének tehetetlen szemtanúja szerepére kárhoztatták őt magát, megbénítva tetterejét, megsemmisítve a felszabadító háború minden reményét. Zrínyi felfogásának változásába emellett — még mindig Klaniczay szerint — színezően hathatott közre a Padován, majd Pomponazzi személye révén Bolognán keresztül érvényesülő averroizmus, illetőleg a Iustus Lipsius által közvetített stoicizmus, sőt a törökök mohamedán vallásának a fatalizmusa is érvényesíthette befolyását. Mert — ha a török költészetre más Zrínyi-kutatókhoz hasonlóan Klaniczay sem gondol —, Thury József nyomán,²⁷ sőt Thury feltevésénél közvetlenebbül irodalmi úton feltételezi Zrínyinél legalábbis a török hadtudomány ismeretét.

Csakhogy a szerencse, illetőleg a fátum szerepét elismerő nyilatkozatok Zrínyi életművében távolról sem mutatnak következetesen olyan kronológiai eloszlást, amely e fejlődésmenet igazolására alkalmas volna. Ellene szól mindenekelőtt maga a *Zrínyiász*, s nekünk, akik ezúttal a *költő* világfelfogását vizsgáljuk, elég is lesz annak a megállapítása, hogy a huszonöt éves Zrínyi már ebben a költői főművében is a magmásíthatatlan végzet következetes érvényesülését ábrázolja, nem aforizmákban vagy éppen filozófiai fejtegetésekben, hanem a művészet elsődleges kifejezőeszközeivel. Láttuk már, a siklósi kaland, ha önmagában, illetőleg dalbetétjével együtt tekintjük, evvel a balgán a szerencse állhatatosságát valló énekkel szemben a szerencse forgandóságát példázza a szerencséjében elbizakodott Mehmet hirtelen-váratlan bukásán. Ámde ha — mint méltányos is egy olyan művel szemben, amelynek egyik legerősebb oldala a kompozíció — nemcsak önmagában, az egészből kiemelve, vesszük szemügyre, hanem az elszigetelő eljárással ellentétben, vagy pontosabban ezzel dialektikus egységben az epizód helyét is megkeressük az egészben, azaz díszítő értékén felül szerkezeti szerepét is vizsgáljuk, olyan nézőponthoz juthatunk, ahonnan a mű a legmegbízhatóbban tárja elénk alapvető mondani-valóját.

Már Arany János figyelmeztetett arra, hogy a siklósi kaland milyen jelentős láncszem az eseményeknek abban a végzetes sorozatában, amely Szulimán császár haragját Szigetvár ellen zúdította. A szultánt Arszlán budai basa figyelmezteti, hogy külső és belső körülmények folytán itt a kedvező időpont Magyarország megtámadására. Szulimán összegyűjti vezéreit, és először Eger megvívását tervezi. Ám Arszlán Palota várának sikertelen ostromával, amely-

²⁷ Thury József: Zrínyi Miklós hadtudományi elveinek forrása. Hadtörténeti Közlemények. 3 (1890) 36—58.

lyel vakmerően elébe akart vágni az általános támadásnak, magára vonja az uralkodó és fővezér haragját, helyébe Musztafa boszniai basát nevezik ki, Boszniát pedig az elpuhult udvari emberre, Mehmet pasára bízák. Azt már láttuk, hogy új állomáshelye velé vezető útjában — amelynek egyébként egyes topográfiai részletei homályban maradhatnak — miként tölti szerencsésében elbizakodottan a szabadban az éjszakát. A helyzettel ismerős Szkender siklósi bég intő szava után az olvasó számára nem volna már meglepetés, hogy Zrínyi rajtaüt az önfeledten mulatozókon. A költő az előadás kiszámított eszközével gondoskodik arról, hogy mégis váratlan fordulatnak érezzük azt, amit a cselekmény logikája immár valósággal megkövetel. Arra is Arany János figyelmeztet, hogy Szkender jóelőre megmondja (III. 27): csak éjfélig marad Mehmettel a falakon kívül, azután a várban keres biztonságot; így nem kell a török ifjú éneke után elbeszélnie Szkender visszavonulását, hanem a Mehmet szerencsését dicsérő énekre minden átmenet nélkül következhetik Zrínyi támadásának az elbeszélése, olyannyira meglepetésszerűen, hogy ugyanannak a sornak egyik fele még az énekre, a másik már (III. 40) Zrínyire vonatkozik:

Igy szólla a gyermek. De nagy szigeti bán
Mehmet jüvetelét póroktól meghallván stb.

Az eposz olvasói ismerik már Zrínyit, ismerik nem is csak az előhangból, amely a „propositio thematis” poétikailag kötelező rovatát már a megéneklésre kiválasztott hős ilyen jellemzésével tölti ki: „Ki meg merte várni Szulimán haragját...” Láttuk már a II. énekben Zrínyit a feszület előtt imádkozni, s hallottuk a kijelentést, amelyet a hozzá háromszor lehajló feszület tett a hős elkövetkező vértanúhaláláról. E kijelentésből — amely természetesen a topográfiai helyzettel és az erőviszonyokkal ismerős Zrínyi balsejtelmének a szublimálása gyanánt is felfogható — az epikus előadás törvényszerűségei alapján az olvasó is tudja már, amit a hős tud: a szultán eredeti tervét megváltoztatva, Szigetvárt fogja megvívni, s bár ő maga Zrínyi kezétől elesik és sok ezer török fog vele együtt meghalni, Zrínyi is ott nyeri el a mártíromság koronáját. És — kimondatlanul — vértanúhalála a hős utolsó csepp véréig védett végvár sorsát is megpecsétli. De a megvalósulás rögzösebb szintjén Szulimán ekkor még „Egerre veté gondolatját”, s csak azért fordítja hódító seregét Szigetvár felé, hogy Zrínyin a siklósi kalandért, az elbizakodott császári kegyenc haláláért álljon bosszút. Ily módon a siklósi kaland mint önálló epizód a szerencse forgandóságára tanít, de a végzet „logikáját” tárja fel az eposz teljes összefüggésében. A végzetét, amelyet kimondhatnak és többnyire ki is mondanak földöntúli hatalmak — latin neve ezért *fatum* —, de beteljesedését a vasfogakkal egymásba kapcsolódó események törvényszerű egymásutánja, a következetes cselekmény garantálja. Így valósul meg szerencse és fatum összefüggésében a véletlen és a szükségszerűség dialektikája. És ez a szemlélet végigvonul a *Zrínyiász*on. Minden tételes megfogalmazásnál meggyőzőbben jut kifejezésre magában az eposz szigorú statikájában. A váratlannak látszó fordulatok — önmagukban tekintve tehát a szerencse birodalmába tartozó véletlenek — ok és okozat megbonthatatlan rendszerében siettetik a beteljesedést. Nem szükséges, hogy a cselekmény minden láncszemét külön-külön alá vessük a próbának: a *Zrínyiász* minden figyelmes olvasója folytatni tudja gondolatmenetünket. Csak egy beszédes példát még a végkifejlet felé közeledő cselekményből, amelyet Bán Imre szinte már a mi gondolatmenet-

tünkbe való beillesztésre készített elő: „Szerkezeti szükséglet a véletlen — az elfogott galambposta — (XIII. ének) szerepeltetése is: az egész koncepción végighúzódo végzetszerűség lezárása ez a mozzanat, hiszen a lényegében győztes magyar tábornak fizikailag meg kell semmisülnie.”²⁸

Mi a forrása, illetőleg világirodalmi előzménye ennek a szemléletmódnak? Arany János ebben a vonatkozásban is megmondta a leglényegesebbet, amikor általában az eposz hagyományára utalt: „Az eposz nem regény. Hiú várakozást, vagy ál félelmet gerjesztő eszközök nem illenek komoly méltóságához. Sokkal mélyebb, emberien meghatóbb a részvét, mely bennünk támad hősei iránt, ha ezek sorsát előre tudjuk, vagy sejtjük legalább. Ezért minden kor és nemzet eposzírói föl-föllebbentik a jövő események fátyolát, meg hagyják olykor pillantani a damoclesi kardot, mely e vagy ama hős felett függ.”²⁹

Úgy hisszük, nem értelmezzük önkényesen Arany mélyértelmű szavait, ha hozzátesszük: a végzetszerűség Damoklész-kardja a lényeg, a jövő események fátyolának egy-egy jóslat által való föl-föllebbentése csupán eszköz annak érzékeltetésére, hogy a Damoklész-kard a hős felett függ elháríthatatlanul. És nem is az egyetlen eszköz; a hős jellemének is lehet elidegeníthetetlen vonása, hogy minden transzcendens beavatkozás nélkül felismeri — az események logikája alapján ismeri fel — végzetét. Mint éppen Zrínyi is, a szigeti hős, déd-unokájának az eposzában (V. 96): „Szükség, hogy én itten végezzem napomat...” S mintha e szavak, amelyeket a Zrínyi-név fenntartására hivatott fiának mond búcsúzóul a hős, nem is annyira a rájuk rímelő következővel („Mert Isten rendelte itt végső órát . . .”), mint inkább a helyzetet vitézei előtt őszintén feltáró beszéd első sorával (V. 5) korrespondeálnának:

Nem véletlen dolgot szerencse ránk készít,
Nem teszi váratlanul ránk, az kit épít. . .

És még egy. Ha a dolog lényegét illetően helyes is, hogy Arany az eposz általános vonásait ismeri fel a Zrínyiásban, s megállapításának általános érvényét igazolja avval is, hogy két olyan minden tekintetben különböző epikus hősről veszi a továbbiakban a példát, mint Akhilleusz és Hagen, úgy hisszük, egyetlen más világirodalmi mintájától sem tanulhatott Zrínyi annyit éppen e sajátos, hogy úgy mondjam, *epikus fatalizmus* tekintetében, mint az *Aeneis* költőjétől. Sztoicizmus ez is, de mint egy kitűnő Vergilius-ismerő megjegyzi, „igen különös és egyszeri” fajtája a sztoicizmusnak.³⁰ Aeneas — egyébként már Homérosznál is — az a trójai hős, akit a végzet arra választott ki, hogy valamiképpen Trója pusztulása után is fenntartsa Tróját, s Vergiliusnál — az eposz 3. sorától kezdve (*fato profugus* . . .) az utolsóig a végzet hajtja tovább és a végzet óvja minden veszedelemtől, amíg hivatását nem teljesítette és nem adott — végső fokon Rómát megalapítva — új hazát Trója hontalanná vált isteneinek. Tudva, hogy Vergilius kezdeti epikureizmusát cserélte fel az Augustus korában inkább „udvarképes” sztoicizmussal, és ismerve a véletlennek azt a szerepét, amelyet az atomok elhelyezkedésében feltételezett

²⁸ A magyar irodalom története. II. Bp. 1964. 169.

²⁹ Arany János: i. m. 365.

³⁰ W. Wili: Vergil. München é. n. 107. Vö. még többek között R. Heinze: Vergils epische Technik. Darmstadt 1957. 293–297. W. Ch. Greene: Moira. New York and Evanston 1963. 366–367. Továbbá: Das Bild der Zukunft in der Aeneis. Studii Clasice. 3 (1961) 281–304. Vergilius (Klasszikus Arcképek IX). Bp. 1964.

Epikuros, azt sem kell lehetetlennek tartanunk, hogy epikureizmus és sztoicizmus vitájában dönt ez utóbbi javára Vergilius, amikor Aeneas, a végzet embere ajakára ezt a szerencsét magától elhárító kijelentést adja (XII. 435—436):

Disce puer virtutem ex me verumque laborem,
Fortunam ex aliis . . .

Nem véletlen, hogy a fiától búcsúzós szigeti hős ugyanezt mondja fiának (*Zrínyiász* V. 79):

Tanulj én tülem is nehéz vitézséget,
Tanulj fáradságot s hazádhoz hűséget,
Tanulj tülem jószágos cselekedetet,
Mástól pedig szerencsét s annak gyümölcsét.

A szerencsének ez a megtagadása és a végzet által kijelölt feladat tudatos vállalása emeli a mindennapiság fölé úgy Aeneas, mint Zrínyi alakját, s teremti mindkettejük körül egy olyan fatalizmust, amelyben nyoma sincs rezignációnak vagy éppen pesszimizmusnak. Ellenkezőleg, ez biztosítja a megdicsőülés nimbuszát számukra, emberi mértékkel is, a nélkül természetesen, hogy az értük és körülük működésbe lépő természetfeletti erők fontossága akár Vergilius, akár Zrínyi szempontjából lebecsülhető lenne. De végső fokon a végzet teljesedését nem ezek a természetfeletti erők biztosítják, valamiféle csoda útján, hanem a cselekmény szigorú logikája, amely művésziileg a következetes kompozícióban ölt testet. „Ez a végzettel való tudatos szembenézés is az eposzi hős tulajdonsága”³¹ — állapítja meg Zrínyi 1663 tavaszán írt leveleinek fatalisztikus kihangzásáról Klaniczay. Feltétlenül helyesen. Csakhogy távolról sem teljes összhangban mindavval, amit e kérdésben előbb Zrínyi eposzáinak a tanulságaként összegezett.

³¹ Klaniczay: Zrínyi Miklós. 1964. 742.

Tótfalusi Kis Miklós világhíre

TOLNAI GÁBOR

Az elmúlt közel három évtized leforgása alatt több tanulmányt és cikket írtam Tótfalusi Kis Miklósról. A könyvnyomtatás feltalálásának négyszázadik évfordulója alkalmából foglalkoztam vele először; Kner Imre felkérésére sajtó alá rendeztem *Mentség* című önvédelmi iratát, s a kiadáshoz kísérő tanulmányt készítettem.¹ 1940-ben, a *Mentség* kísérő tanulmányaként megjelent írásomat közel két és fél évtizeddel később, Lengyel Lajos Kossuth-díjas tipográfus hatvanadik születésnapja alkalmából kiadásra került kötet számára továbbfejlesztettem; a negyedszázad alatt felszínre került újabb hazai anyaggal kiegészítettem s felvettem új szempontokat is.² Közreadtam korábban még néhány kisebb cikket, a nyomdász nevének helyes használatáról, valamint tevékenységének a grúzokkal való kapcsolatáról.³

A gyomai *Mentség* kiadásához annak idején felhasználtam az addig publikált Tótfalusi-irodalmat, fő forrásom azonban a nyomdász két önvédelmi írása, a latin nyelvű *Apologia Bibliorum* (Kolozsvár, 1967.) és a *Mentség* (Kolozsvár, 1698) volt.⁴ 1940 óta, a Kner-féle kiadást követő évtizedekben a Tótfalusi-irodalom tovább gazdagodott, idehaza és külföldön. A külföldi publikációk között van olyan is, amely 1940-et megelőzően jelent meg, de a háborús körülmények folytán csak jóval később jutott el hozzánk.⁵ Az el-

¹ M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének, és különös tselekedetinek M E N T S É G E. Mellyet az Irégyek ellen, kik a'közönséges Jónak ezaránt meggátolói, irni kényszerítettett. Mellyet most ujfolag kinyomtatattak T O L N A I G Á B O R bérekesztő-beszédével. G Y O M Á N, Nyomtatott Kner Izidor Betűivel 1940. Esztendőben.

² A betű mestere. Emlékezés Tótfalusi Kis Miklós életművére. Bp. Magyar Helikon, é. n. (1964).

³ Tótfalusi vagy Misztótfalusi? Irodalomtörténet 1942. 28–30. — Tótfalusi Kis Miklós és a georgiai könyvnyomtatás. Szabad Szó 1945. április 12. — Misztótfalusi vagy Tótfalusi? Irodalmi Újság 1953. I. 29.

⁴ Vö. Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár II.: 1883. és I.: 1528.

⁵ Az 1940 óta megjelent hazai Tótfalusi irodalom legfontosabb termékei: Szentkuty Pál: M. Tótfalusi Kis Miklós amszterdami betűmintalapja. Magyar Könyvszemle 1942. 368–374. — Kniesz István: A magyar helyesírás története. Bp. 1952. — Koltay-Kastner Jenő: Tótfalusi Kis Miklós coccejanizmusa. ItK 1954. 284–296. — Szentkuty Pál: M. Tótfalusi Kis Miklós hazai betűi. Magyar Könyvszemle 1957. 63–66. — Schütz Ödön: Misztótfalusi Kis Miklós szolgálata az örményeknek. Magyar Könyvszemle 1957. 335–346. — Ország László: Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról. Magyar Könyvszemle 1958. 22–41. — Herepei János: Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelye és munkatársai. Magyar Könyvszemle 1958. 56–62. — Herepei János: Hogyan nevezzük Tótfalusi Kis Miklóst? Magyar Könyvszemle 1962. 57–59. — A betű mestere. Emlékezés Tótfalusi Kis Miklós életművére. (A kiadvány három írást tartalmaz: Tolnai Gábor, Tótfalusi Kis Miklós; Haiman György, Tótfalusi Kis Miklós betűmintalapja és a hollandi antikva; Szántó Tibor, Tótfalusi Kis Miklós és a tizenhetedik század betűművészete.) Bp. Magyar Helikon é. n. (1964). — Herepei János: Tótfalusi Kis Miklós temetése. Magyar Könyvszemle 1967. 160–164.

múlt évtizedekben két értékes szövegkiadás is megjelent, amelyek ugyancsak hozzájárultak a nyomdász életének és művének teljesebb megértéséhez.⁶

Tótfalusi Kis Miklós működésének kérdéseit fokozatosan tisztázza a kutatás. Azonban ahogy a legújabb reá vonatkozó irodalom címeiből is kitűnik nevének használata körül még mindig⁷ nincs egységes közvélemény. Az újabb irodalomban egyaránt olvasható a nyomdász neve: *M. Tótfalusi Kis Miklós*-nak, *Tótfalusi Kis Miklós*-nak, *Misztótfalusi Kis Miklós*-nak. A névhasználat zűrzavara miatt több mint negyedszázaddal ezelőtt kisebb cikkben tettem kísérletet a rendteremtésre.⁷ Ellenvéleménnyel elemzésem nem találkozott. De mivel a névhasználatban még ma sincs egységes álláspont, illetőleg gyakorlat, szükségesnek tartom az 1942-ben megjelent írásom felidézését, némi rövidítéssel és az újabb adatok kiegészítésével.

*

— Egyszer *Misztótfalusinak* nevezik, máskor *Tótfalusi Kis Miklós*-nak, sőt, a második névforma elé gyakran még az *M.* betűt is odabiggyeszítik: *M. Tótfalusi Kis Miklós*, — írtuk az imént. — (Az erdélyi nyomdász Alsó-Misztótfaluban született. A földrajz Alsó-Misztótfalun kívül ismer Felső-Misztótfalut és Giród-Tótfalut is. Az *M.* betű tehát ugyanúgy, mint feloldott formája, a *Misztótfalusi*, a nyomdász szülőhelyére utal.) Nemegyszer fordul elő az is, hogy egy és ugyanazon szerző egyik tanulmányában *Tótfalusinak*, a másikban pedig *Misztótfalusinak* emlegeti. Régi műveltségünk történetében nem ritkák a kisebb és nagyobb mérvű névváltozatok, de a mi esetünktől eltérően, a névváltozatok között igyekeztek rendet teremteni, s a rendteremtéssel egy névhez kapcsolták a költő, a művész vagy a politikus életművét. Elöljáróban még mindössze annyit: bármilyen gazdag is az erdélyi nyomdász életének és működésének irodalma; a bőséges irodalomban épp azt nem kapja meg az olvasó, hogy milyen néven raktározza el emlékezetében a külföldön világhírt nyert, s idehaza tragikusan elbukott ember alakját.

A *Misztótfalusi-Tótfalusi* kérdés megoldásához úgy juthatunk el, ha mindenekelőtt szétnézünk az emlékek között: — miként nevezte önmagát a nyomdász maga? — Az adatokat legbővebben nyomtatványai szolgáltatják. Nyomdájából kikerült negyvenhárom, könnyebben hozzáférhető könyvét

⁶ Misztótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedetinek M E N T S É G E, melyet az irégyek ellen, kik a közönséges jónak ezaránt meggátolói, írni kényszerítettett, Kolozsvárott, 1698. esztendőben. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó 1952. Sajtó alá rendezte és magyarázta Bán Imre. A bevezetőt írta Klaniczay Tibor. — M. Tótfalusi Kis Miklós. A bevezetőt írta, a szövegeket kiválogatta és jegyzetekkel ellátta Tordai Zádor. Az „Apologia Bibliorum” (A biblia védelme) itt közölt részét latin eredetiből fordította Kiss Géza. A fordítást átnézte Jakó Zsigmond. Megjelent a Magyar Népköztársaság és a Román Népköztársaság közös könyvkiadási egyezményének keretében. Budapest—Bukarest, Művelt Nép kiadó, é. n. (1955). E kiadvány Tótfalusi következő műveit tartalmazza: Siralmas Panaszcímű, az 1697-es kolozsvári tűzvészről írott verset, a hozzá kapcsolódó Könyörgő Ének-kel, a Mentség teljes szövegét, leveleiből Pápai Páriz Ferenchez, Teleki Mihályhoz és Tófeus Mihályhoz, valamint Pataki Istvánhoz; Elöljáró beszéd az Amszterdamban 1686-ban kiadott Zsoltárokhöz; végül Az 1684-ben, Amszterdamban nyomtatott Bibliának és az abban található helyesírásnak a három részre felosztott védelme. Az utóbbi magyarra fordított részlet az Apologia Bibliorum-ból.

⁷ Vö. a 3. sz. jegyzetet.

néztem át e célból. A vizsgálódás alapján összeállítható statisztika a következő képet mutatja:

A címlapok impresszumában *huszonhat* esetben az *M. Tótfalusi Kis Miklós* név olvasható, latin nyelvű nyomtatványokon ennek latin megfelelője, *Nicolai Kis de M. Tótfalu*. Tizenhét esetben, kétségtelenül a címlap kisebb méreteihez igazodva, — tehát tipográfiai okonál fogva, — lerövidíti a nyomdász az előbbi névalakot, ilyen módon: *M. Tótfalusi K. Miklós*. A hátralevő esetekben még tovább kurtítja a lerövidített formát is: *M. Tótfalusi Miklóst* nyomtat, egy esetben pedig az *M*-et is elhagyva, *Tótfalusi Miklóst*. A *Misztótfalusi* névalak mindössze egy latin impresszumban szerepel, még pedig következőképpen: *Nicolai Kis de Miszt-Tótfalu*. A nyomtatványokon kívül, egyéb emlékeket is átnézve, mindössze egyszer bukkantam még olyan adatra, amikor *Misztótfalusinak* nevezte magát. Ez az adat egy nyugtáján olvasható: „Én Miszt-Tótfalusi Kis Miklós . . .” — így kezdi a szöveget, ugyanilyen módon írja alá a nyugtát, csupán a kötőjelet hagyva el: „Miszt Tótfalusi Kis Miklós.”⁸

Ha fellebbezhetetlen tekintélye lenne a statisztikai adatoknak, az elmondottak után félbe is szakíthatnánk fejtegetéseinket. Negyvenkét esetben *Tótfalusi* nevet használt a tudós nyomdász és csupán kétszer *Misztótfalusit*. A statisztikát ebben az esetben mégsem tekinthetjük döntőnek, hiszen az egymással vitatkozó adatok sorában bármilyen fölényrel jár is az élen a *Tótfalusi* névalak, számaránybeli fölénye ellenére sem diadalmaskodhatik feltétlenül a maga igaza mellett. Hiszen joggal vitatkozhatunk szinte önmagunkkal: a *Tótfalusi* alakban használt név előtt legtöbbször ott áll az *M.*, melynek egyszerű feloldásával (hátha a közbeszéd feloldott formában élt a névvel?) máris megfordul a statisztika aránya, és az imént még alig szerepelt *Misztótfalusi* névalak tüstént megelőzi a *Tótfalusi* változatot.

A statisztika tanulságos, de vitatható igazsága helyett végső soron más fórumtól kell döntőbíráskodást kérni. Ez a fórum, — s a jelen esetben a legdöntőbb fórum — nem lehet más, mint a *hagyomány tanúsága*. A kérdés most már az: — melyik névalak ment át a köztudatba a nyomdász halála után; milyen néven emlegették az *Amszterdami Bibliának*, *Haller Hármaskönyvének* ragyogó képpé váló könyvnyomtatóját és az erdélyi emlékirodalom legkülönösebb alkotásának, a *Mentségnek* íróját akkor, amikor neve már jelképe lett lezárt életpályájának és művének? — A halál utáni névhasználat persze nem választható el attól: — miként emlegették, hogyan utaltak rá életében? —

1702-ben, a könyvnyomtató temetésén elhangzott halotti beszédek utóbb nyomtatásban is megjelentek.⁹ A beszédek szerzői (*Csepregi T. Mihály*, *Szathmár-Némethi Mihály*, *Enyedi István*) a nyomtatásban kiadott orációk címében — ugyanúgy, mint a nyomdász legtöbb könyvének impresszumában, — *M. Tótfalusi Kis Miklóst* ír. De a beszédek szövegében már csak *Tótfalusi Kis Miklóst* olvasunk, s kétségtelenül így hangzott el a név a koporsónál is. Mielőtt további dokumentumokat sorakoztatnánk fel, máris állapítsuk meg: a halála utáni évszázad hagyományában a *Misztótfalusi* alak egyetlen egyszer sem fordul elő. A legkülönbözőbb forrásokban sem találunk mást, mint a *Tótfalusi* megnevezés hosszabb vagy rövidebb változatát — *Tótfalusi Kis Miklós*, *Tótfalusi Miklós*, *Tótfalusi* formában, — mégpedig olyan módon, hogy már az *M.*

⁸ Vö. *Jakab Elek*: Oklevéltár Kolozsvár története II. és III. kötetéhez. Bp. 1888. II. 459—460.

⁹ Vö. *Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtár I. 1654.

betű is lekopik a név mellől. Idézzünk néhány példát. Hermányi Dienes József emlékiratában: „... a mint nyomtatták ... holmi halotti chártán a Tótfalusi Miklós typográphiájában.”¹⁰ Egy, a nyomdász halála utáni keltezésű szerződésben, mely szerint Telekdi Pap Sámuel haszonbérbe veszi az elhunyt nyomdáját: „Ídvezült Tótfalusi Miklós atyánkfia...”¹¹ Szatmári Pap Miklós, midőn arról ír, hogy miért olyan ritka könyv a *Mentség*, ekként fogalmaz: „... a szegény Tótfalusi...”¹²

Az elmondottakból kitűnik, hogy a nyomdász halála után a közbeszédben a *Tótfalusi Kis Miklós*, a rövidebb *Tótfalusi Miklós* és a még rövidebb *Tótfalusi* név járta. És az is bizonyos, ez a névhasználat nem a halál után általánosult, így aposztrofálták beszéd közben már életében. Hiszen ő is így nevezi önmagát a *Mentség*ben: „... és hogy én Tótfalusi Miklós nem lehetek, hanem mintegy más ember.”¹³ Csupán a hivatalos iratokban és a hivatalos iratokhoz hasonlóan, kiadványai impresszumaiban szerepelt az *M. Tótfalusi*, vagy ritkán a *Misztótfalusi*.

További szemlét tartva az irodalomban, az *M.*-betű fokozatos eltűnésének vagyunk tanúi. Eltűnik, hiszen a Tótfalusi név mindinkább fogalomává válik, s senki sincs, aki összetévesztené valaki mással, egy olyan egyénnel, aki valamelyik másik Tótfaluban született. A fiatalkori jóbarátnak, Pápai Páriz Ferencnek róla írott műve címében még *M. Tótfalusi Miklóst* olvasunk, de a szövegben csak *Tótfalusit*, vagy *Tótfalusi Kis Miklóst*.¹⁴ Pápai Páriz művének újrakiadója, Bod Péter azonban, a maga kiegészítő szövegében ugyanúgy, mint a címlapon, az *M.* nélküli alakot használja.¹⁵ Ilyen néven szerepelteti Bod Péter a *Magyar Athenas*-ban, ugyanígy Horányi a *Memoria Hungarorum...*-ban. És ez a névalak marad általános a későbbi irodalomban is, mindaddig, amíg a XIX. század végének tudóskodó „alapossága” újra elő nem veszi az *M.* betűt és *Misztótfalusira* feloldva, párhuzamosan el nem kezdik használni a hagyományos *Tótfalusival*.

Számunkra azonban nem a XIX. század végének indokolatlan névhasználat, hanem egyedül a régi hagyományban meggyökeredzett forma lehet elfogadható. A különben is rossz hangzású *Misztótfalusi* helyett nevezzük csak a világhíres nyomdászt *Tótfalusi Kis Miklós*-nak, vagy röviden *Tótfalusi*-nak, ahogy életében és halála után a közbeszédben emlegették.

A *Mentség* felszabadulás utáni — korábban már idézett — első, új kiadásakor ismét cikket írtam, *Misztótfalusi* vagy *Tótfalusi*? címen, korábbi írásom adatainak fölhasználásával az *Irodalmi Újságban*.¹⁶ A cikk megírását az tette szükségessé, hogy az új *Mentség*-kiadásban tovább élt a rendezetlen névhasználat. A címlapon ezt olvastuk: „*Misztótfalusi Kis Miklós*”, Klaniczay

¹⁰ Hermányi Dienes József Emlékirata. Kolozsvár 1925. Sajtó alá rendezte: Kelemen Lajos. 10—11.

¹¹ Jakab Elek: i. m. 460.

¹² Vö. Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár I. 1528. sz. jegyzeteit.

¹³ Vö. Gyomai kiadás, 63.

¹⁴ Vö. Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár I. 1653. sz.

¹⁵ Vö. Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós Avagy Profes. Pápai P. Ferentznek a Könyvnyomtatás Mesterségének Találásáról és Folytatásáról, s Tótfalusi Kis Miklós emlékeztetere frott versei. Melyeket az Magyar-Országi és Erdélyi Könyvnyomtató Műhelyekre, és Könyvnyomtatókra; mind nevezetesen a Tótfalusi Kis Miklós életére s jó emlékeztetere tartozó szükséges és emlékezetes Dolgozokkal bővítvén Világ eleibe újabban ki-botsátani kívánt F. Tsernátoni Bod Péter. Nyomtatott MDCCLXVII-dik Esztendőb.

¹⁶ Vö. 3. sz. jegyzet.

Tibor bevezető tanulmányában helyesen: „Tótfalusi Kis Miklós”, a sajtó alá rendező Bán Imrének a kötet végén olvasható jegyzetapparátusában újra csak: „*Misztótfalusi Kis*.”

1962-ben — a jegyzetekben erre is utaltunk már — Herepei János is megvizsgálja a névhasználat kérdését. Álláspontomat elfogadja: „Talán felesleges is volna e kérdéssel foglalkozni, hiszen Tolnai Gábor már közel két évtizeddel ezelőtt megadta reá a feleletet.”¹⁷ Adataimat gazdagon kibővíti, s megállapítja — amit én annakidején, ahogy Herepei is megsejti, hajdani tanárom emléke iránti tapintatból nem írtam meg, — hogy a Misztótfalusi névhasználat Dézsi Lajosra, a nyomdász első monográfusára megy vissza, s a „keze alól kikerült több száz tanítvány így téves felfogást terjesztett el”. Herepeinél azt a meglepő megfigyelést is olvashatjuk, „hogy az újabb helységnévtárakban Szatmár megyében *Miszbánya*, *Miszmogyorós*, *Misztótfalu* helységneveket találunk, de ha csak a múlt század végi helyrajzot is nézzük át, helyettük *Miszbányára*, *Miszmogyorósra* és *Misztótfalura* bukkanunk.” Dézsi tévedése eszerint még történelmileg sem állhat helyt Tótfalusi származáshelyét illetően. Hiszen így írta maga is ha szülőhelyét jelölni akarta nyomtatványain ugyanúgy, mint egyéb alkalmakkor: „Miszt-Tótfalusi”. (Magunk idéztünk Tótfalusitól a korábbi lapokon ilyen formát.) Herepei arról is találóan szól, hogy a régiségben más ilyen esetekkel (mint M. Tótfalusi) is találkozunk. Például: *B. Püspöki János*, *S. Pataki István*, *B. Hunyadi Abacs Márton*. Nyomtatott szövegben találkoztunk ezekkel a névformákkal, de a közbeszédben sohasem mondták: *Bihar-Püspökinek*, *Sáros-Patakinak*, vagy *Bánfi-Hunyadinak*. „Éppen így M. Tótfalusi Kis Miklóst is a kortársak mindenkor csak Tótfalusinak nevezték.”

*

Az elmúlt évtizedekben jelentős irodalom bontakozott ki Tótfalusi Kis Miklós életművéről — mint már említettük — külföldön is.

Még a második világháború előtt jelent meg svéd nyelven egy tanulmány, C. Björkbohtól.¹⁸ A tanulmány szerzője Tótfalusinak a grúzok számára végzett munkásságához szolgáltat értékes adatokat. Kiderül e tanulmányból, hogy Tótfalusi grúziai kapcsolatainak kialakulásában nagy szerepe volt Johan Gabriel Sparwenfeld svéd diplomatának, aki 1684 és 1687 között Moszkvában működött. Moszkvai tevékenysége idején került kapcsolatba Arcsil grúz uralkodóval, akinek jelentős szerepe volt a török-perzsa uralom alól felszabadult hazája kulturális felemelésében. Arcsil száműzetésben élt Moszkvában, de száműzöttként is igyekezett tevékenykedni hazája érdekében. A cikkíró Tótfalusinak Sparwenfelddel való kapcsolatához, illetőleg a diplomatának a grúzokhoz közvetítő szerepéhez érdekes dokumentumokat is közread. Így Sparwenfeldnek egy 1700-ból származó rossz franciasággal fogalmazott és ezáltal nehezen — alig követhető mondatösszevénységének feloldásával — visszaadható könyvbejegyzését:

„Az én időmben a Bagration család uralkodott Imerettiben, Gurgesztán egy részén. Arcsil cár, akit elűzték onnan és mind a törökök, mind pedig a perzsák üldöztek, Moszkvában ismerősöm lett. Nekem adta a Calot-ot (disz-

¹⁷ Vö. 5. sz. jegyzet.

¹⁸ Henrik III keyzers georgiska stilprov. Nordisk Tidoskrift för Bok-och Biblioteksväsen. Upsala och Stockholm, Årg. XXII. 1935. 90—102.

ruha, amit keleti fejedelmek előkelőeknek szoktak ajándékozni), és amikor elment innen, én ebből egy grúz nyomtatványt készíttettem Amszterdamban Kisélnél. Ő (ti. Arcsil cár) államaiban tartózkodott, hogy rendbe hozza a dolgát, de mivel ez nem sikerült neki visszajött Moszkvába, ahol a jelen pillanatban Péter Alekszejevics cár uralma alatt él. 1700.”¹⁹

A többi dokumentum Tótfalusiinak két latin nyelvű levele Sparwenfeldhez, melyeket a linköpingi *Stifts och Landsbiblioteket*-ben őriznek. A két levelet először most adjuk közre magyar fordításban.²⁰

¹⁹ A könyvbejegyzés eredeti francia szövege: „De mon temps la famille des Bagrationi regnoit en Jmeretti, partie de Gurgestan, et le Tsar Artschil, qui en fut chassi, et porsvit et par les Turcs et par les Persans a este de ma connoissance a Moskow, il me donna le Calat, en partant dela et ie luy en fait faire une imprimerie grusinienne a Amsterdam chez Kiss, il fut por se retablir dans ses etas mais ne reussit par ainsy il est revenu a Moskow ou il vit acetee heure sous le regne de Tsar Peter Alexejevitch 1700”.

²⁰ Tótfalusi Kis Miklós Johan Gabriel Sparwenfeldhez írott két levelének eredeti, latin szövege:

I.

Mi Domine

En iterum probam literarum potissimus novissime paratarum, ut possitis non solum cernere eas, sed etiam gratulari iis. Hoc enim spero ego, quum nemo sit, qui si vel tantillum norit, quis sit status et processus Typographiae literarum pro ea, videritque has literas artis meae, simul manus vestrae, non laudet opus meum. Ita quaeque persuasos vos esse oportet, neminem repertum iri (absit inanis gloriatio) in Europa, qui primam glaciem frangere ingressus, ex imitatione perfunctorie scripti exemplares literas, tam legitime tam accurata cum proportionem formata parare potuisset: ad quod me non parum juvat multa in variarum gentium literis, utpote Latinis, Germanicis, Hebraeis, Rabbinicis, Hebraeo-German, Graecis, Syriacis, Samaritanis, Copticis seu Aegyptiacis et praecipue Armenicis exercitatio. Est qui jam me convenit etiam de literis Chinesium conficiendis, quae etiam prout vestrae, nunquam hactenus impressae extiterunt. Et ea est mea gloria, quod variis linguis nationibus hoc honore servitii prosum. Non enim habetur hoc apud intelligentes vile ministerium, aut tanquam commune aliquod opificium, sed ars inter manuarum sane singularis, adeo ut Magister, qui hic ante pro Armenis literas paraverat, licet non primus absolute, primus tamen optimas, postulaverit impetraverit ab eis; tamquam alter Evander hunc honorem, ut in libris, qui iis literis imprimerentur, nomen suum pro memoria exprimeretur. Quae nunc vos nonere volo.

1. Lineae in vestris manuscriptis laxiores sunt, hoc est ampliori intervallo a se invicem distantes, quam hic in mea proba: si vobis lubeat, poterunt hae literae ita fundi, ut eandem acquirant distantiam.

2. Si S. Patres, vel alios ejusmodi libros grandiores imprimere aliquando vobis animus est, vix poteritis contenti esse his literis, hae enim sunt magnae ad opus tale, quum praeter superimpositas abbreviationis notas, lineae densiores esse nequeant; sed consultum erit ut minores curetis fieri, vel ut libri earum compendio cancellis justae proportionis clauderentur, vel ut praesto sint literae, sicubi opus est, pro notis marginalibus vel titulis, vel aliis alternationibus etc. Ita et Armenii curarunt jam aliquot gradus literarum parari, id est parvae, majores, ac majores gradatim.

3. Probae meae dumtaxat fumo impressae sunt, non atramento; videri tamen possunt satis perspicue figurae literarum imprimis adverti discrimen earum quae similes prope modum sibi invicem sunt.

4. A vobis non magnam accipio mercedem pro his litteris quum duplum ejus acceperit ante me Magister Armenicorum, sed adhuc minori pro praemio faciam posthac, si alia nova Alphabetum harum earundem literarum curaberis confici: postquam enim nunc primam glaciem fregero, mihi facilis foret operari altera vel tertia vice, pro vestro commodo literas has etiam accuratiores perfectiores conficere possem. Nam in omne re praxis ducit ad perfectionem, primum tentamen in quolibet opere imperfecti aliquid sapiat, necesse est.

5. Rego adhuc, festinatis responsam dare de iis, de quibus vos ante consului, nam eoque non libenter aggredior duo reliqua Alphabetum, ne quo pacto diversam vestris placitis ingrediar viam. Hoc autem Alphabetum, Deo juvante, perfectum completum erit. Valet

Amstelod, 12. Novembr.

Ao 1686 st. n.

a vestro servitore

Nicolas Kis

Literarum sculptore, fusore.

I.

„Uram,

ime ismét egy mintája a legutóbb készült betűknek, hogy ne csak láthassa, hanem örülhessen is nekik. Azért remélem ezt, mivel senki sincs, aki — még ha csak oly kevés is tudja, hogy mi az állapota és merre halad a nyomtatás, meg a számára való betű, és látja egyrészt az én mesterségemnek, másrészt egyúttal a ti kezeteknek e betűit — ne dicsérné művemet. Így aztán legyen róla meggyőződve, hogy senki sem akad majd Európában (de távol legyen tőlem a hiú dicsekvés), aki az első jég megtöréséhez hozzálátva, az írott példák utánzása alapján és kutyafuttában ennyire szabályosan, s ennyire pontos aránnyal megformált betűket el tudott volna készíteni. Ebben engem nagymértékben segített a különféle nemzetek betűiben való nagy gyakorlatom,

II.

Salutem omnia prospera Vestrae Gratiae

En mi, Domine, subtiles (si subtilitas usquadeo de essentia harum literarum est) tertii Alphabeti vestri literas, quas tamen ego ita in subtilitatem elimavi, ut adhuc qualem-qualem servarent crassitiem, eamque in certis ductibus, ne deessent hic penitus vestigia praeceptorum artis. Si una crassior altera apparet, inde est, quia fortius impressa est. Proportio longarum alia esse non potuit, si longiores eae essent, superiores atque inferiores impedimento sibi invicem essent. Alioquin quod ad figuras eas attinet, nulla hic est, quae non referat alicujus in hoc vel illo exemplari vestro repertae figuram: unde, si nec hae quidem placeant hominibus illis, manum ego tollem de hac tabula. Si aliquis ex ipsis huc venisset, sublatae essent difficultates molestiae hae, quibus utrinque destinemur. Non debebant ipsi existimare negotium tale lusum esse puerilem; ex Armenis Episcopus vir magni nominis venerat huc, ad procurandum huiusmodi negotium. Rara avis in terris est sculptor literarum, qui in eam pervenerit in arte hac perfectionem, ut optimas conficiat literas etiam Latinas, quae tam vulgares sunt, in quibus ab initio semet exercuit, quid de peregrinis iudicandum, quarum copia seu exemplar impressum haberi non potest, sed manus(scripta). eaque non parum inter se tum quoad proportionem, tum quoad figuram (saltem quoad accidentalia) inter se discrepantia? Et quia literae manuscriptae non sine mutatione aliqua possunt reduci in eam stationem, proportionem, ut inservire possint impressori quomodo sciam ego, vel alius, quantumvis acutus sit, qui has res tractat dijudicare, omnia in hac re apte disponere, quum ignorat naturam literarum, nesciat utrum hoc vel illud sit accidentale (proinde mutabile) vel essentiale literae? Haec necesse est considerent illi, condonent si in opere quod ipsi tam remota informatione procurant, aliquid commodo cadat, ut melius cecidisse optarint ipsi: scientes id quoque: primum hoc tentamen esse in hoc rerum genere, adeoque de imperfectione satis habent quae excusentur. Dictum hoc esse volo etiam de alterius Alphabeti literis, quarum probam prole impressam, secundum vestrum mandatum, ad compositionem textus, ad totum Alphabetum ordine suo monstrandum, misi vobis praeterita hebdomadi. Ibi caudam illarum // aliter incurvare non potui cum deditia. Dediti ad me mandatum de fundendis literis duorum prior. Alphab. sed non deditis ad quemquam ordinem de pretio persolvendo. Si ea sit vera ratio (ut pretendit mercator quocum hic mihi negotium est), cur res in dilationem trahitur. Si is labor procederet, si forte velletis fundendas curare etiam de 3tio hoc Alphab. id sciatis velim, has vix posse fundi pro minori pretio (secundum unumquodque pondus) quam pro medio tall. proinde duas libras pro tall. imper.: si quidem difficilior possunt et fundi propter tenuitatem connecti (debent autem quam proxime inter se cohaerere) propter licentiam vel extravagantiam brachiorum, seu *remositatem*. In hoc tamen Alphab. cujus non multo plus quam dimidi pars adhuc perfecta est, ego non pergam ulterius tamdiu, donec iudicium vestrum de hac proba accepero. Feci exhibendo hic potissimum illas literas quae quodtenus inter se similes sunt, ut tum similitudinem tum differentiam in illis cernere censi possetis. De caeteris alias. Vale. Benefactor Domine ignosce libertati

Amstelod. 17 Jan. 1687. st. n.

Servitoris vestri
Humillissimi
Nicolai Kis sculptor fusor
literarum

Aen Mynheer J. G. Sparwenfeldt.

például a latin, a német, a rabbinisztikus héber, a német héber, a görög, a szír, a szamaritán, a kopt, vagy az egyiptomi és különösen az örmény betűkben. Van aki már megegyezett velem kínai betűk elkészítésére, amelyek eddig — ahogy a tiétek sem — soha nem voltak nyomtatva. És az az én dicsőségem, hogy különféle nyelveknek és nemzeteknek javára vagyok szolgálatommal. Mert az értelmes emberek nem tartják ezt hitvány szolgálatnak, sem valami közönséges mesterségnek, hanem a kézi munkák között igazán páratlan művészetnek; úgy, hogy az a mester, aki azelőtt készített itt betűket az örményeknek — bár nem abszolúte elsőül, de elsőül a legjobbakat, — követelte és meg is kapta tőlük — második Euanderként — azt a tiszteletet, hogy azon könyvekben, amelyeket e betűkkel nyomtatnak, emlékezetül fejezzék ki a nevét. Most ezekre szeretném figyelmeztetni:

1. Kézirataiban a vonalak lazábbak, azaz tágasabb közzel vannak távol egymástól, mint itt, az én próbanyomtatásomban: ha úgy tetszik, e betűket lehet úgy is önteni, hogy ugyanazon távolságot kapják meg.

2. Ha a Sz. Atyákat, vagy más eféle nagyobb könyveket valaha ki nyomtatni szándékoztok, alig-alig elégedhettek majd meg ezekkel a betűkkel. Ezek ugyanis nagyok az ilyen műhöz, minthogy a följük helyezett rövidítésjelek miatt a sorok nem lehetnek sűrűbbek; tanácsos lesz ezért, hogy kisebb betűket is készíttessetek, vagy azért, hogy a könyvek megrövidítésével a betűk a kellő arányú korlátok közé zárassanak, vagy hogy legyenek készenlétben betűk, — ha valahol szükséges lesz — a széljegyzetek, a címek avagy más változatok számára, stb. Így készítettek már az örmények is egynéhány betűnagyságot, azaz kis, nagy és még nagyobb betűket.

3. Ezek a mintáim csak korommal vannak nyomva, nem festékkel. Azonban így is eléggé jól látni a betűk alakját, főként pedig megfigyelni a különbségeket, noha csaknem egyformák.

4. Öntől nem nagy árat kapok e betűkért, hiszen az örmények mestere én előttem kétszeresét kapta; de még kisebb díjazásért fogok dolgozni ezután, ha ugyanezekből a betűkből más, új ábécéket csináltatnak. Tudniillik mivel most töröm meg az első jeget: egyrészt könnyebb lesz dolgoznom másod, vagy harmadízben, másrészt kedvetekért e betűket pontosabbakra és tökéletesebbekre is tudnám készíteni. Mert minden dologban a gyakorlat vezet a tökéletességre, s az első kísérlet minden munkában szükségképpen egy kissé tökéletlennek bizonyul.

5. Kérem még, siessen válaszolni azon kérdéseket illetőleg, amelyekre nézve a múltkor tanácsot kértem; mert nem szívesen fogok hozzá addig a másik két ábécéhez: nehogy valamilyen módon a tetszésüktől eltérő útra lépjek. Ez az ábécé pedig — Isten segítségével — teljesen tökéletes lesz.

Amszterdam, 1686. november 12.

szolgátok,
Kis Miklós
betűvésnök és betűöntő

II.

„Üdvözlét és minden jót Kegyelmednek!

Ime, Uram, a harmadik ábécé finom betűi (a finomság ennyire hozzátartozik a betűk lényegéhez), amelyeket azonban én úgy csiszoltam finomra, hogy annyira-amennyire megőrizték vaskosságukat, még pedig bizonyos vonásokban, hogy ne hiányozzanak itt teljesen mesterségbeli tanítóim vonásai.

Ha az egyik betű vaskosabbnak látszik a másiknál, ez onnét van, hogy erősebben van nyomtatva. A hosszúak aránya nem lehetett más; ha hosszabbak lennének, az alsók és a felsők akadályul volnának egymásnak. Különben ami ezeket a betűalakokat illeti: semmi olyan nincs itt, ami vissza ne adná, az ebben vagy amabban a példányotokban talált valamelyik betűnek az alakját. Következőleg, ha még ezek sem tetszenének azoknak az embereknek, abban az esetben abbahagyom a munkát. Ha valamelyikük ide utazott volna, kiküszöbölődtek volna a nehézségek és kellemetlenségek, amelyek mindkét részről foglalkoztatnak bennünket. Nem kellett volna azt gondolniok, hogy az efajta munka gyerekjáték. Örményországból egy nagynevű ember, egy püspök jött ide az ilyen munka elvégzésére. Ritka madár a földön az a betűvésnök, aki olyan tökéletességre jutott e mesterségben, hogy a legjobb betűket készíti, latin betűket is, amelyek olyan elterjedtek, és amelyekben kezdettől fogva gyakorlatot szerzett. Mit véljünk az idegen betűkről, amelyeknek nyomtatott másolata vagy mintapéldánya nem áll rendelkezésünkre, hanem csupán kéziratok, ráadásul egymástól nagyon eltérőek, arányosságban és alakban is (legalább a mellékes dolgokban). És mivel a kézzel írott betűk valamelyest változtatás nélkül nem vihetők át abba az állapotba és arányba, hogy szolgálhassanak a nyomtatónak: hogy tudjam én, vagy akár ki más — bármilyen élesesű is aki e munkával foglalkozik — megítélni és mindent alkalmasan elrendezni, amikor nem ismeri a betűk természetét, nem tudja, vajon ez vagy az a betűnek mellékes (és ezért megváltoztatható) vagy lényeges velejárója. Ezeket nekik mindenképpen fontolóra kell venniök és megbocsátaniok, ha abban a munkában, amelyet ők oly távoli tájékoztatás alapján végeztetnek, valami úgy alakul, hogy jómaguk másnak óhajtanák; tudván azt is, hogy ez az első kísérlet a dolgoknak ebben a nemében és ennek következtében a tökéletességet illetően elegendő mentő szempont van. Azt akarom, hogy ez kifejezésre juttassék a másik ábécé betűiről is, amelyeknek sajtón nyomott mintáját megbízása szerint és a szöveg szerkezetének megfelelően, no meg az egész ábécének bemutatása végett, a múlt héten elküldtem. Itt a betűk farkát ízlésesen nem tudtam másként görbíteni. Megbízást adott kegyelmed nekem a két előbbi ábécé betűinek kiöntésére, de nem adtak semmiféle rendelkezést a bér megfizetéséről. Ez volna az igazi indoka annak (amint a kereskedő állítja, akivel itt dolgozom van nekem), hogy az ügy húzódik-halasztódik? Ha ez a munka haladna, és hogy ha meg akarnák öntetni azt a három ábécét is: szeretném, ha tudomásul vennék, hogy alig ha lehet megöntení olcsóbban (minden egyes súly szerint), mint fél tallérért; következőleg két fontnyit egy birodalmi tallérért. Mert nehezebben lehet megöntení is a vékonyság miatt; összefűzni is (már pedig a lehető legközelebb kell egymáshoz simulniok) a karoknak korlátlansága, vagy extravaganciája, vagyis a remosítás miatt. Ám de ebben az ábécében, amelynek nem sokkal több, mint a fele része már készen van, én addig nem megyek tovább, amíg véleményeket meg nem kapom erről a mintáról. Megcsináltam, és bemutatom itt főleg azokat a betűket, amelyek bizonyos tekintetben hasonlóak egymáshoz, hogy mind a hasonlóságot, mind a bennük megmutatkozó különbséget megláthassátok és megítélhessétek. Egyebekről máskor. Jó egészséget, jóltevő uram és bocsásson meg

Amszterdam, 1687. január 17.

alázatos szolgálja

Kis Miklós betűvésnök és betűöntő
szókimondásának

*

A Sparwenfeld-féle, C. Björkbon közreadta Tótfalusi-dokumentumokat elsőnek Országh László közölte franciául, illetőleg latinul, már említett (*Misz-tótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról*) tanulmányában.²¹ A szerény cím mögött, Országh László munkájában az utolsó időszak hazai Tótfalusi kutatásainak legtöbb új eredménnyel és távlatot nyitó magyarázatával találkozunk. Országh mindenekelőtt megállapítja, hogy a magyar nyomdász kolozsvári nyomdájában napvilágot látott *Crescentius Matherus* mű az első magyar nyelvű kiadvány Amerikáról.²² És arra a következtetésre jut, hogy a könyvecske, „mely az első magyar nyelven megjelent önálló amerikai tárgyú kiadvány, s egyben az első magyar fordítás amerikai szerzőtől” — nemcsak kiadványa Tótfalusinak, hanem minden valószínűség szerint az ő fordítása is. Országh László feltételezése nyomán mi valószínűsíthetjük — a további kutatásnak kellene bizonyítania —, hogy egyéb külföldi szerzőktől származó, a kolozsvári Tótfalusi nyomdában, a fordító megjelenése nélkül kiadott művek között is lehetnek olyanok, amelyeket a tudós nyomdász maga ültetett, vagy dolgozott át magyar nyelvre. Néhány külföldi szerzőtől származó Tótfalusi-kiadványnak címlap szövege egyenest buzdít ilyen irányú kutatásra. Néhány példa: „Magyar országra, Erdélyre, s' egyéb Tartományokra alkalmaztatott.”²³ — „mostan Magyar nyelvre fordíttatott és kibotsáttatott.”²⁴

Országh László elsőnek közölte és elemezte a Sparwenfeld-féle dokumentumokat. A levelekkel kapcsolatban, többek között ezeket írja: „... két levele nemcsak a georgiai betűk metszésének története szempontjából jelentős. Megtudjuk belőlük azt is, hogy nem csupán a grúzoknak tervezett, s metszett több sorozat betűt, hanem más közel-keleti népnek is. Örmény kapcsolatairól eddig is tudtunk, azt azonban csak e levélből tudjuk, hogy az örmények magasrangú küldöttje (püspöke) személyesen is felkereste Amszterdamban az erdélyi betűmetszőt ... Leveléből tudjuk meg azt is, hogy más nem nyugat-európai rendszerű betűk metszésével is foglalkozott. (Görög, héber betűit már régebből ismerjük). A szír, szamaritánus és kopt betűk metszéséről, s ami legmeglepőbb, kínai írásjelek nyomdai matricáinak tervezéséről vagy készítéséről eddig nem volt tudomásunk. A jövődő kutatásnak lesz feladata e munkálatokkal kapcsolatos kérdésekre világosságot deríteni ... (Tótfalusi) mintegy specializálhatta magát a nyomtatás nélküli, kulturálisan vagy technikailag elmaradt közel- és távol-keleti kis és nagy népek könyvnyomtatása megszervezésének egyes alapvető kérdéseire. Lehetett ebben szerepe az egészséges üzleti érzéknek is ... Jól ismerhette a piaci lehetőségeket ebben az irányban, de a különleges technikai problémák természetét is. Helyes gazdasági érzékre

²¹ Vö. 5. sz. jegyzet.

²² A' Napnyu(goti) India. . . [Melly Americana. . . vilagnak-is nevez. . .] Az Uj-Angliai... zött az Evangéliomnak (terjedéséről) írott-(levelek) A' Tisztele (tes) Leusden Ja(noshoz) Az Ultrajectumi Acad. . . Nyelvnek Professo(rahoz) Crescentius M(atherus) Bostóniai Lelkitanító. . . Cantabrigiában való. . . ollegiomanak Igazg. . . Melly Angliában elsőben 1688-ban, azután is egy-néhány ízben; az elmúlt esztendőben pedig Belgiumbanis Napkeleti Indiában az Evangéliomnak hasonló terjedéséről írott-levelekkel együtt Deák nyelven kihotsáttatott. Más most a' Magyar Nemzet kedvéért Magyarra fordíttatván közönséggé tétetett. Kolosvaratt M. Tótfalusi Kis Miklós által. 1694-ben. 8-r. A = I iv = 8 sztlan levél.

Vö. Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár I. 1455.

²³ Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár I. 1454.

²⁴ Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár I. 1468.

vall a levelekben közölt, másokénál alacsonyabb árajánlat is. Nagyon valószínű azonban, hogy az idegen betűk, írásjegyek tervezése a munka speciális szakmai, művészi problémái szempontjából is felette érdekelhette... Erre látszik vallani leveleinek önérzetes, a maga művészi és úttörő voltának tudatát kifejező hangja is... Hollandiában elfoglalt jelentős helyzete alapján időnként nagyon határozott hangot ütött meg, ennek a nem csupán a körülményekben, hanem valószínűleg az egyéniségében is gyökerező, s néha már érdesnek tűnő tulajdonságának egyéb ránkmaradt írásában is nem egyszer nyoma van.”²⁵

Az imént idéztük csak, hogy Tótfalusinak az örményekkel való kapcsolatairól már korábban is volt tudomásunk. Tudomásunk volt először a *Mentségből* — mint egyéb külföldi kapcsolatairól —, de újabban részleteket is tudunk már Schütz Ödön említett tanulmányából (*Misztótfalusi Kis Miklós szolgálata az örményeknek*).²⁶ Schütz kimutatta, hogy az Amszterdamban, 1685-óta működő örmény nyomda részére Tótfalusi készítette a betűket. Ez a betűtípus közel két évszázadon át, a múlt század végéig volt használatban.

*

A magyar nyomdász nemzetközi kapcsolataira, tekintélyére, világ-hírére vonatkozó irodalom során szólnunk kell még két tanulmányról, amelyek minden eddiginél meglepőbb eredményt hoztak. E tanulmányok két szerző közös írásai. Az egyik az angol Harry Carter — aki az ugyancsak angol Stanley Morison néhány évvel ezelőtt bekövetkezett halála óta — a világ legtekintélyesebb nyomdásztörténésze, a másik, az évtizedek óta Angliában élő kiváló magyar fametszőművész, Buday György.²⁷ Tótfalusira vonatkozó eddigi ismereteink alapján sem volt vitatható, hogy a magyar nyomdász elsősorban betűmetsző tevékenysége révén szerzett magának világhírt. Carter és Buday kutatásai azonban valóságos szenzáció számba menő felismeréssel tetőzik be ilyen irányú ismereteinket. Munkáikban alapos tudományos érvekkel valószínűsítik, hogy a *Janson* elnevezésű — ma is világszerte becsült és kultivált — *antikva és kurzív betűsorozat* nem Anton Janssonnak, hanem a magyar Kis Miklósnak az alkotása. Kutatásuk legfőbb támpontja Tótfalusi amszterdami betűmintalapjának egy Amszterdamban őrzött fényképmásolata.²⁸ A betűmintalap alján a következő szöveg olvasható: „Ha valaki tudni akar valamit ennek a típusnak a matricáiról, melyeket nem régen készített Kis Miklós, forduljon a nevezett mesterhez, aki Amszterdamban, él, Achter Burg-nál, van de Zwaan serfőzdéjével szemben, a Warner Warnersz házban, s ott nála

²⁵ Országgh László: i. m. 34.

²⁶ Vö. 5. sz. jegyzet.

²⁷ Harry Carter and George Buday: The origin of the Janson types: with a note on Nicholas Kis. Linotype Matrix 18 (1954), 7. — Harry Carter and George Buday: Nicholas Kis and the Janson Types. Gutenberg Jahrbuch, 1957. 207—212. Carter és Buday Gutenberg Jahrbuch-ban kiadott tanulmánya a közeli jövőben a Magyar Könyvszemlében (1969 3. sz.) magyarul is megjelenik.

²⁸ A betűmintalapot először Szentkuty Pál adta ki: M. Tótfalusi Kis Miklós betűmintalapja, Magyar Könyvszemle 1942. 368—374.

előnyös áron megkaphatja.”²⁹ Az idézett szöveggel ellátott Tótfalusi-féle betűminta alapján végezték el az összehasonlítást, s az összehasonlítás nyomán az azonosítást.

Ez az antikva és kurzív betűsorozat a XVIII. század legelején a lipcsei Erhardt nyomda állományába tartozik. A matricák a XIX. század végén tűnnek fel újra, mégpedig 1868-ban, W. Dragulin nyomdájában. 1919-től az antikvák nyomásmintái és matricái a majnamenti Frankfurtban vannak, D. Stempelnél, aki Dragulin nyomdáját átvette. Ma ezt a típust a Linotyp és Monotyp cégek használják az egész világon.

Nincs terünk arra, hogy minden részletét ismertessük a Carter és Buday feltárta izgalmas kérdéssornak. Még arra sem, miként kerültek a Tótfalusi-féle antikvák Lipcsébe, amire különben a *Mentség* is nyújt támpontot.³⁰ Csupán annyit szeretnék még jelezni: Carter és Buday felfedezését rövid idő múltán magáévá tette a világ nyomdászattörténeti irodalma. A problémának néhány esztendő alatt további irodalma is született. Az idevágó cikkeket ismertetni ugyancsak nem feladatunk, csupán két munkából ragadunk ki néhány mondatot, annak illusztrálására, hogy a felfedezés milyen gyorsan tulajdona lett az egyetemes nyomdászattörténetnek. A Carter—Buday-tanulmánynak még a *Gutenberg Jahrbuch*-ban való megjelenése évében (1957.) így ír egy svéd szaktanulmány: „A típusmetszeteket ebben a könyvben Janson-antikvának nevezzük, de kérdés, vajon nem közelíthetjük-e meg jobban az igazságot, ha *Kis-féle antikvárról* beszélünk?”³¹ — Így 1957-ben. — Fél évtizednél alig később azonban, már nemcsak a szakirodalom tartja helytállónak a Carter—Buday-féle felfedezést; magától értetődő tényként találkoznak vele más természetű kiadványban is. A New York-i Knopf könyvkiadó cég világszerte híres tipográfiai igényességéről. Kiadványai választékosak, s nagy súlyt helyeznek a betűtípusokra. Minden kiadványuk kolofonnal végződik, s a kolofonban leírják a betűtípus nevét és annak történetét is. A New York-i Knopf cég kiadásában látott napvilágot a következő mű: *The American Language, an inquiry into the development of English in the United States*, by H. L. MENCKEN. The Fourth Edition and the Two Supplements, abridged, with annotations and new material, by Raven I. McDavid, Jr. New York. Alfred A. Knopf. 1963. — A testes kiadványban, az utolsó nyomtatást tartalmazó lapon olvasható kolofon magyar fordítása a következő:

„Megjegyzés a betűtípusokról.

E könyv szövegét Linotyp gépen szedték Janson betűkkel. A betűknek Linotyp részére való újrametszése közvetlenül azokról a matricákról készített öntvény alapján történt, amelyekről sokáig azt hitték, hogy az a holland Anton Janson készítette, aki mint betűmetsző Lipcsében működött 1668—87-ben. Meggyőző bizonyítást nyert azonban, hogy ezek a betűk valójában Kis Miklós (1650—1702) művei, egy magyar emberé, aki szakmáját valószínűleg Dirk Voskens holland betűöntő mesternél tanulta. Ez a betű kiváló példája azoknak

²⁹ A betűminta alapján olvasható szöveg eredetije: „Begeert iomandt Af-slagen of Matryzen von deeze Letters, nu eerst gesneden door Nikolaas Kis, addresseere zich aan den voorn. Meester, woonenden t'Amsterdam, op d'Achter Burg-wal, over de Brouwry van de Zwan, ten huize van Warner Wannersz. zal de zelve voor een redelyke prys bekomen.”

³⁰ Vö. *Mentség*, gyomai kiadás 59.

³¹ *Walter Falk*: Anton Janson och Miklós Kis. BIBLIS. Arsbek Utgiven Av Föreningen För Bokhantverk, Stockholm 1957. 64—70.

a nagyhatású, masszív holland típusoknak, melyek Angliában mindaddig egyeduralmon voltak, míg csak William Caslon ezekből a holland betűtípusokból ki nem alakította a maga egyedülálló betűmintáit.

A kötet tipográfiája és
kötésterve eredeti művek alapján
W. A. DWIGGINS munkája.”³

H. L. Mencken művére *Ország*h László hívta fel a figyelmemet. Szívességéért ezúton is köszönetet mondok.

³² *H. L. Mencken* műve kolofonjának eredeti szövege:

A Note on the Type

The text of this book was set on the Linotype in JANSON, a recutting made direct from type cast from matrices long thought to have been made by the Dutchman Anton Janson, who was a practicing type founder in Leipzig during the years 1668–87. However, it has been conclusively demonstrated that these types are actually the work of Nicholas Kis (1650–1702), a Hungarian, who most probably learned his trade from the master Dutchtype founder Dirk Voskens. The type is an excellent example of the influential and sturdy Dutch types that prevailed in England up to the time William Caslon developed his own incomparable designs from these Dutch faces.

Typography and binding design
based on originals by
W. A. DWIGGINS

СОДЕРЖАНИЕ

ЮБИЛЕЙНЫЙ НОМЕР, ПОСВЯЩЕННЫЙ 60-ЛЕТИЮ ПРОФЕССОРА ТИБОРА КАРДОША

I.

Поздравляем проф. Тибора Кардоша с 60-летием	277
Научная деятельность проф. Тибора Кардоша (Библиография)	281

Исследования и теоретические статьи

<i>Аладар Добрович</i> : Поучение короля Аменемхата	286
<i>Габор Девечери</i> : Аргир и Одиссей	308
<i>Текла Дэмэтэр</i> : Дар фей	339
<i>Миклош Ф. Фюзеш—Карой Шаги</i> : Паннонийские корни культуры виноградарей Балатона	347
<i>Йожеф Герман</i> : <i>Latinitas Pannonica</i>	364
<i>Тихамер Сентлелеки</i> : Новые восточные культовые памятники в Саварии	377
<i>Золтан Рожса</i> : Условия трансформации понятия сатиры и её расцвета в Средние века	385
<i>Хоакин Арсе</i> : Данте и испанская поэзия	396
<i>Лайош Вайер</i> : Фрагмент латеранской фрески Пизанелло в Ватиканском музее	403
<i>Отто Шюпек</i> : Вийон и его приемный отец	409
<i>Золтан Надь</i> : Торжество Солнца на пьедестале скульптурной группы «Крестный путь» короля Матиаша	436
<i>Михай Сабо</i> : Светская гуманистическая этика при дворе Матиаша и Беатрис	461
<i>Лайош Тарди</i> : Путь Катерино Зено, посланца Узун Хассана, через Грузию ко двору короля Матиаша	471
<i>Лоранд Бенкё</i> : Материалы к вопросу о терминологии народных развлечений	480
<i>Дёрдь Секей</i> : Итальянская реформация и Центральная Европа	499
<i>Иштван Эперьеш</i> : Ференц Апати и его <i>Кантилена</i>	513
<i>Ласло Мезеи</i> : К вопросу о происхождении венгерского выражения 'шайтар-дзак' ...	521
<i>Иштван Фабян</i> : Строфика и некоторые стилистические элементы венгерских «расска- воз в стихах» XVI-го века	525
<i>Бенце Сабольчи</i> : О некоторых проблемах танцевальной музыки ренессанса	533
<i>Андраш Вайда</i> : Пропорции <i>Discours de la Méthode</i>	536
<i>Имре Тренчени-Вальдапфель</i> : Песня молодого турка в «Сигетском бедствии» Зрини Миклоша	548
<i>Габор Толнаи</i> : Мировая известность Миклоша Тотфалуши Киша	563

SOMMAIRE

HOMMAGE A TIBOR KARDOS, EN L'HONNEUR DE SON 60 ANNIVERSAIRE

Vol. 1

Homage à Tibor Kardos	277
Activité scientifique de Tibor Kardos (bibliographie).....	281
É t u d e s	
<i>Aladár Dobrovits</i> : Les enseignements du roi Amenemhait I ^{er}	286
<i>Gábor Devecseri</i> : Argire et Ulysse	308
<i>Mme Tekla Dömötör</i> : Le cadeau des vilas	339
<i>F. Miklós Füzes—Károly Sági</i> : Les origines pannonnes de la viticulture de Balaton....	347
<i>József Herman</i> : Latinitas Pannonica	364
<i>Tihamér Szentlélek</i> y: Nouvelles traces d'un culte oriental à Savaria.....	377
<i>Zoltán Rózsa</i> : Transformation de la notion de «satire» et les conditions de son essor au moyen-âge	385
<i>Joaquín Arce</i> : Dante et la poésie espagnole.....	396
<i>Lajos Vayer</i> : Fragments du fresque de l'église San Giovanni in Laterano de Pisanello au musée du Vatican	403
<i>Outó Süpek</i> : Villon et son père adoptif	409
<i>Zoltán Nagy</i> : Le Triomphe du Soleil sur le piédestal du Calvaire du roi Mathias.....	436
<i>Mihály Szabó</i> : Une Éthique laïque humaniste à la Cour de Mathias et de Béatrice.....	461
<i>Lajos Tardy</i> : Le voyage de Caterino Zeno, ambassadeur d'Ouzoun Hassan, à travers la Géorgie dans la cour de Mathias.....	471
<i>Loránd Benkő</i> : Contributions à la terminologie hongroise des distractions populaires... 480	480
<i>György Székely</i> : La réforme italienne et l'Europe Centrale.....	499
<i>István Eperjesi</i> : Ferenc Apáti et sa <i>Cantilène</i>	513
<i>László Mezey</i> : Le sens de l'expression hongroise 'sajtár-deák'.....	521
<i>István Fábán</i> : La structure des strophes et certains éléments stylistiques de nos récits en vers du XVI ^e siècle.....	525
<i>Bence Szabolcsi</i> : De la musique de danse de la Renaissance	533
<i>András Vajda</i> : Les proportions du <i>Discours de la Méthode</i>	536
<i>Imre Trencsényi-Waldapfel</i> : Le chant du jeune Turc dans le <i>Szigeti Veszedelem</i> (épopée hongroise du XVII ^e siècle)	548
<i>Gábor Tolnai</i> : La renommée mondiale de Miklós Tótfalusi Kis	563

A kiadó: Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. II. 12. Példányszám: 550 — Terjedelem: 26,6 (A/5) ív, 10,5 (A/5) ív műmelléklet
0,35 (A/5) ív behúzással

69.67105 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

Köszöntjük a 60 éves Kardos Tibort	277
Kardos Tibor tudományos munkássága	281

Tanulmányok és elvi cikkek

<i>Dobrovits Aladár</i> : I. Amenemhat király Tanítása	286
<i>Devecseri Gábor</i> : Árgirus és Odüsszeusz	308
<i>Dömötör Tekla</i> : A vilák ajándéka	339
<i>Füzes F. Miklós—Sági Károly</i> : A balatoni szőlőkultúra pannon gyökerei	347
<i>Herman József</i> : Latinitas Pannonica	364
<i>Szentlélek Tihamér</i> : Újabb keleti kultuszemlékek Savariában	377
<i>Rózsa Zoltán</i> : A szatíra fogalmának átalakulása és fellendülésének feltételei a közép- korban	385
<i>Arce, Joaquín</i> : Dante és a spanyol költészet	396
<i>Vayer Lajos</i> : Pisanello lateráni freskó-fragmentuma a vatikáni múzeumban	403
<i>Süpek Ottó</i> : Villon és nevelőapja	409
<i>Nagy Zoltán</i> : A Nap diadala a Mátyás Kálvária talapzatán	436
<i>Szabó Mihály</i> : Humanista világi Etika Mátyás és Beatrix udvarában	461
<i>Tardy Lajos</i> : Caterino Zenónak, Uzun Hasszán követének útja Grúzián át Mátyás ud- varába	471
<i>Benkő Loránd</i> : Adalékok a népi mulattatás terminológiájához	480
<i>Székely György</i> : Az itáliai reformáció és Közép-Európa	499
<i>Eperjesi István</i> : Apáti Ferenc és Cantilenája	513
<i>Mezey László</i> : A „sajtár-deák”	521
<i>Fábián István</i> : Széphistóriáink strófaszerkezete és egyes stíluselemei	525
<i>Szabolcsi Bence</i> : A reneszánsz tánczenéjének problémáiból	533
<i>Vajda András</i> : A Discours de la Méthode arányai	536
<i>Trencsényi-Waldapfel Imre</i> : A török ifjú éneke a Szigeti Veszedelemben	548
<i>Tolnai Gábor</i> : Tótfalusi Kis Miklós világhíre	563

Ára: 28,—Ft

Előfizetési ára egy évre 40,— Ft

INDEX: 25.287

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA HIRLAPIRODÁ-nál (KHI Budapest V., József nádor tér 1. közvetlenül vagy csekk-lapon.) csekkszám: 61257, közületi 61066), valamint átutalással a KHI MNB 8. egyszám-lájára

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010.

csekkszám: 05,915, 111—46, MNB egyszám: 46.,

és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.